RIG-VEDA-SA*M*HITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SÂYA*N*Â*K*ÂRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION 056

VOLUME IV

MA*ND*ALA X

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

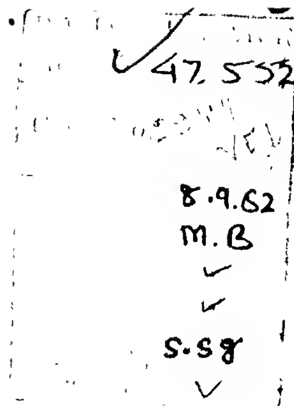
HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1892



Oxford
PRINTED AT THE CLARENDON PRESS
BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

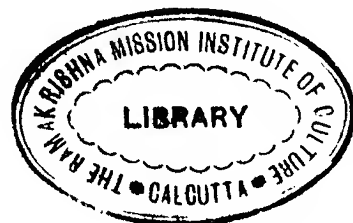
Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Pasupati Ananda Gajapati Raz and **Frederick Max Müller**



CONTENTS.

PAGE

PREFACE TO THE FOURTH VOLUME OF THE FIRST EDITION . . . vii

PREFACE TO THE FIFTH VOLUME OF THE FIRST EDITION . . . lxxxvii

PREFACE TO THE SIXTH VOLUME OF THE FIRST EDITION . . . cviii

PREFACE TO THE SECOND EDITION clxii

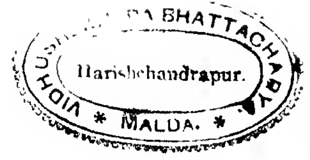
VARIETAS LECTIONIS 1–44

TEXT AND COMMENTARY, MAṆḌALA X १–५१५

APPENDIX: THE KHILAS OF THE RIG-VEDA ५१७–५४१

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES 543

CORRIGENDA 544



PREFACE

TO THE FOURTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

SINCE the publication of the third volume of this edition of the Rig-veda, the age and authenticity of the sacred writings of the Brâhmans have become the subject of new and animated discussions, and many points in the history of the ancient literature of India which seemed almost beyond the reach of reasonable criticism, have become overcast by doubts and surmises. Although it would be impossible to examine every objection that has been raised, there are some which deserve a careful consideration; and I feel that it becomes part of the duty incumbent on me, as the editor of the Rig-veda, to state how far the convictions which I expressed on former occasions as to the age and character of the Vedic literature in its four divisions, the *Kh*andas, Mantra, Brâhma*n*a, and Sûtra periods, have been either changed or strengthened by the researches and arguments of other scholars.

The first question which requires to be considered anew is,

Can the age of the Vedic hymns be fixed by astronomical evidence?

In my 'History of Ancient Sanskrit Literature' I have endeavoured to show that it is possible to distinguish four great classes of literary compositions, corresponding to four great periods in the growth of the Vedic religion and of the theological system of the Brâhmans. The most recent of these four periods extends to about 200 B.C., and from the peculiar style in which all the works belonging to it are composed, it has received the name of the Sûtra period. Several of the most eminent among the authors of Sûtras or aphorisms lived prior, if not to the origin, at least to the spreading and the political ascendancy of Buddhism, and hence the date 600 B.C. was assigned as the most probable for the beginning of the Sûtra period.

It is, I believe, admitted by all scholars, that the Sûtras presuppose the existence of the Brâhma*n*as, another class of Vedic writings, which together constitute what I call the Brâhma*n*a period. As that period comprehends

the first establishment of the elaborate Brahmanical ceremonial with its four classes of priests, the composition of separate theological treatises, the so-called Brâhma*n*as[1], their collection, and again the schism of sects which were founded originally on the basis of the great collective Brâhma*n*as, it would seem impossible to bring the whole of this literary and theological activity within a narrower space than 200 years. I therefore assigned to it a duration from 800 to 600 B.C.

The Brâhma*n*as, again, presuppose the existence of a complete collection of Vedic hymns, such as we now possess in the ten books of the Rig-veda-Sa*m*hitâ. Seven out of these ten books belonged originally to separate families or clans, and each contains a number of hymns, clearly the productions of different generations of poets. Some of these hymns are written in imitation of others, and the more modern assume a decidedly ritual character. As Mantra is the technical name of a hymn employed for sacrificial purposes, I have designated the period during which the latest sacrificial hymns were written, and collected, together with the older hymns, at first into separate books, and afterwards into a complete body of sacred and liturgical poetry, the Mantra period. Several generations of modern poets, and probably two classes of collectors, have to be accommodated in it; so that if we allow 200 years to this period, this is hardly out of proportion to the work which had to be performed in it.

There remains the last and most important period in the history of Vedic literature, that of the ancient poets or Rishis, who, by their songs, gave the first impulse to the religion, the poetry, the worship of the Aryan dwellers in India. Their forefathers were strangers in the land of the Seven Rivers,

[1] I differ from Professor Westergaard (Abhandlungen, p. 57), and still prefer to derive brâhma*n*a from brahmán, 'the priest,' not from bráhman, which is said to have the sense of 'the holy element in the sacrifice.' (Roth, Nirukta, p. xxvi.) My reasons are,

1. It is not correct to form a derivative like brâhma*n*a from a neuter, bráhman, in the sense of treating of or concerned with the bráhman. We should not find a work, treating of nấman or sấman, called nâmana or sâmana; at least I know of no analogous formation in classical Sanskrit. It would certainly be against Pâ*n*ini, for Pâ*n*ini allows the suffix añ only after words which have not the udátta on the first syllable (IV. 2, 44). He would allow brâhma*n*a to be formed from brahmán, 'priest,' but not from bráhman, 'prayer.'

2. Bráhman does not occur, at least in ancient works, in the sense of 'the holy element in the sacrifice;' it means 'prayers,' 'offerings.' In later works it is used for Veda or holy word, etc.

3. The Brâhma*n*as treat chiefly of the outward ceremonial, the karman. They give the vidhis, 'rules,' or the kalpa, 'ceremonial,' together with the arthavâdas, 'comments.' The bráhman is treated of in the Âra*n*yakas and Upanishads, which constitute the brahmakâ*nd*a, as opposed to the karmakâ*nd*a.

4. The Brâhma*n*as contain just that kind of information which the Brahmáns, as overseers at sacrifices, would want, nay, without which they could hardly have exercised that ministerial function which was peculiarly their own.

and some of the thoughts and accents of the earliest Vedic hymns may point beyond the natural frontiers of the great Indian peninsula. To assign any definite date to the first or the last of the old Rishis is clearly impossible; yet looking at the numerous relics of that early age, I ventured to suggest 200 years as a minimum, which few, acquainted with the early history of mankind, could consider extravagant. I thus arrived at about 1200 B.C. as the latest date at which we may suppose the Vedic bards settled in the Northern regions of the Indian continent. I pointed out repeatedly, that beyond the frontiers of the Sûtra period (600–200 B.C.) our chronological measurements must necessarily be of a merely hypothetical character; yet I felt convinced that those who from an intimate acquaintance with the Vedic literature are most competent to form an opinion as to the time required for its growth, its maturity, and its decay, would allow that the minimum durations assigned by me to the Brâhma*n*a, Mantra, and *Kh*andas periods were below rather than above the average durations of similar periods in the intellectual and literary history of other nations. I may be allowed to quote the concluding words of my History of Ancient Sanskrit Literature, as I find they have given rise to a curious misunderstanding. 'The chronological limits,' I said, 'assigned to the Sûtra and Brâhma*n*a periods will seem to most Sanskrit scholars too narrow rather than too wide, and if we assign but 200 years to the Mantra period, from 800 to 1000 B.C., and an equal number to the *Kh*andas period, from 1000 to 1200 B.C., we can do so only under the supposition that, during the early periods of history, the growth of the human mind was more luxuriant than in later times, and that the layers of thought were formed less slowly in the primary than in the tertiary ages of the world.'

I should have thought that the meaning of this paragraph could hardly have been misapprehended, and that the expression 'layers of thought,' was sufficient to show that the terms 'primary and tertiary ages of the world,' could not refer to geological periods and to the growth of the crust of the earth, but were used metaphorically of the periods in the historical growth of the human mind. I was not prepared therefore for a question addressed to me rather bluntly by a distinguished philosopher. 'Is 1200 B.C. a primary age of the world except in Biblical geology?'—a question to my mind entirely meaningless, unless we ascribe to it a meaning unworthy of so intelligent and liberal-minded a writer.

With this single exception, however, my anticipations of the judgment of

all competent scholars with regard to the minimum durations assigned by me to the four periods of Vedic literature have not been deceived. On a question so purely hypothetical as the chronological system on which my History of Ancient Sanskrit Literature was built, the assenting votes of independent and fair-minded scholars are, of course, of great importance, and I shall therefore quote the opinions of some who have a right to be heard on these difficult problems. Professor Wilson, in his Review of my History[1], says:

'Professor Max Müller thinks it impossible to assign a shorter interval than two centuries for the origin and accumulation of the mass of Brahmanical literature that must have existed. We confess that we are disposed to look upon this limit as much too brief for the establishment of an elaborate ritual, for the appropriation of all spiritual authority by the Brâhmans, for the distinction of races or the institution of caste, and for the mysticism and speculation of the Âra*n*yakas or Upanishads: a period of five centuries would not seem to be too protracted for such a complete remodelling of the primitive system and its wide dissemination through all those parts of India where the Brâhmans have spread. There seems no reason to question the general accuracy of the lists of teachers preserved by Brahmanical tradition, and which, as Professor Max Müller remarks, would extend the limits of this age to a very considerable degree. These traditions are preserved in different supplementary works or Va*m*sas, also regarded as Brâhma*n*as, several of which are extant. There are several of these in the *S*atapatha Brâhma*n*a, which Professor Max Müller quotes, and he concludes that from their extent it is possible that the limit he suggests will have to be extended. We quite concur in this anticipation, and think there can be little doubt that, instead of two centuries, we may venture to conjecture four or five, and so carry the commencement of the Brâhma*n*a period to the tenth or eleventh century B.C.'

The same scholar, after stating his reasons for treating the Mantra and *Kh*andas periods as one 'complete in itself, though extending over a long space of time, and in some instances to a very remote antiquity,' hints at the twelfth to the twentieth centuries B.C. as the probable limits of the age which gave birth to the poetry of the Veda.

M. Barthélemy Saint-Hilaire[2], in his articles on the same work (January, p. 53), has the following remarks as to the approximate durations assigned by

[1] Edinburgh Review, 1860, p. 375.

[2] Journal des Savants, August, September, October, December, 1860, and January 1861.

me to the four periods of Vedic literature: 'Ces considérations m'amènent naturellement à la dernière question que je voulais traiter, en rendant compte de l'ouvrage de M. Max Müller, et que j'ai déjà plus d'une fois indiquée; c'est celle de la chronologie. L'auteur ne pouvait guère se borner à diviser l'histoire de l'ancienne littérature Sanscrite dans les quatre périodes distinctes que nous avons successivement parcourues avec lui; il devait aussi tenter d'assigner à chacune de ces périodes une durée approximative. Mais c'est là qu'est le péril, quand on songe à quelles incertitudes est encore livrée presque toute la chronologie indienne, et de quelles ténèbres elle est couverte. Cependant, en s'appuyant sur quelques données générales, qui sont actuellement admises par les indianistes, et dont j'ai parlé plus haut, M. Max Müller établit que les quatre périodes répondent aux dates suivantes; la période des Soûtras, qui dure quatre siècles s'étend en remontant de l'an 200 avant J. C. à l'an 600; celle des Bráhmaṇas comprend de l'an 600 à l'an 800; celle des Mantras, de l'an 800 à l'an 1000; et enfin la période du Tchhandas va de l'an 1000 à l'an 1200 avant l'ère chrétienne. Il est bien entendu que ce ne sont là que des à peu près, et, malgré l'apparente rigueur de ces chiffres, il est clair qu'on ne peut arriver en ceci à aucune détermination précise. Aussi M. Max Müller aurait-il peut-être bien fait de ne pas chercher à fixer des limites aussi arrêtées et de ne pas circonscrire si nettement les choses. Comme il y a nécessairement toujours beaucoup de vague dans les appréciations de ce genre, il est bon que la forme donnée à des hypothèses soit indécise elle-même autant que les assertions; et, comme il n'y a rien de moins flexible qu'un nombre une fois qu'il est énoncé, il eût mieux valu, je crois, rester dans une demi-obscurité, qui est, d'ailleurs, bien excusable en ces matières. Tout le monde reconnaîtra, du reste, que les supputations de M. Max Müller sont très-modérées, et, s'il a failli en quelque chose, c'est plutôt par un excès de réserve. La durée de chacune de ces périodes est bien courte; et, comme les Samhitás, telles que nous les possédons, sont rédigées un millier d'années au moins avant notre ère, on peut faire remonter sans la moindre crainte la période du Tchhandas fort au delà, et l'on en revient ainsi aux calculs de Sir William Jones et de Colebrooke, qui reportaient la composition du Rig-Véda à quatorze ou quinze cents ans avant J. C.

'D'un autre côté, cette durée uniforme de deux siècles donnée à la période des Bráhmaṇas, comme à celle des Mantras et du Tchhandas peut également prêter à la critique. Si la période des Soûtras a pu remplir quatre siècles entiers, il paraît peu probable que celle des Bráhmaṇas, qui sont beaucoup plus longs et tout aussi nombreux peut-être, n'en ait pas remplit davantage, en y compre-

nant les Âraṇyakas et les Oupanishads. Il y a certainement aussi beaucoup moins de distance entre les Bráhmaṇas et les Soûtras, qu'il n'y en a entre les Mantras et les Bráhmaṇas. Cependant M. Max Müller ne compte que deux siècles entre chacune de ces deux classes. L'analogie semblerait autoriser à mettre bien plus d'intervalle entre les unes qu'entre les autres. Il y a une immense différence entre l'époque ou l'on constitue les recueils de la poésie sacrée et l'époque ou on les commente ; il y en a moins entre cette dernière et celle où l'on réduit ces commentaires diffus et obscurs à des règles claires et méthodiques. Quant à la période des Mantras, elle semble, de son côté, trop développée, si celle des Bráhmaṇas ne l'est point assez. En admettant qu'il ait fallu deux siècles pour la composition des Bráhmaṇas, la simple collection des Sanhitás n'a pas dû en exiger autant. Ainsi donc, sans contester la durée absolue des périodes réunies, leur durée relative ne paraît pas très-acceptable, et cette proportion pourrait être établie d'une manière toute différente, qui se justifierait non moins bien. Quant à la période du Tchhandas, la première de toutes, et la plus féconde puisqu'elle a enfanté tout le reste, il est bien à présumer qu'elle a été la plus longue ; et cette inspiration, qui a vivifié, durant plus de trois mille ans, toute la croyance réligieuse d'un grand peuple, n'a pas pu être passagère pour que ses effets aient été si durables. Mais je quitte le champ des conjectures, et je m'empresse de résumer cette analyse que j'ai faite avec tant de détails, et tant de satisfaction du livre de M. Max Müller.'

Like Professor Wilson and M. Barthélemy Saint-Hilaire, Professor Whitney too, the learned editor of the Atharva-veda and of the Sûrya-siddhânta, has expressed his conviction that the chronological limits assigned by me to the four periods of Vedic literature are too narrow rather than too wide.

'We may next follow Professor Max Müller,' he writes, 'in his attempt to establish a chronological groundwork for the Vedic literature. How extremely delicate and difficult a task this is wont to be in matters affecting the literary history of India, is sufficiently known to all who have had any occasion to deal with the subject. What wild and baseless theories respecting the dates of events, and the periods of works, or classes of works, in Hindu antiquity, have been built up and accepted, only to be overthrown again and forgotten! But also what learned and cautious conclusions upon like subjects have been drawn by critical scholars, to be proved fallacious and set aside by farther research! It can scarcely be said that there is a single Sanskrit work, not of quite modern authorship, in existence, whatever be its prominence and importance, over the period of which there reigns not an uncertainty to be measured only by cen-

turies. The one reliable date which we possess for Indian history, until times long posterior to the Christian era, is furnished by the Greek accounts of the Indian sovereign "Sandrocottus," contemporary of the early successors of Alexander. That this is the king called by the Hindus Chandragupta, the founder of a new dynasty upon the Ganges, there can be no reasonable doubt; luckily, the prominence of his grandson, Aśoka, in Buddhist history, as the Constantine of Buddhism, the first who gave that religion supremacy in India, has led to the preservation of such trustworthy accounts of him as permit the satisfactory identification of the two personages. This datum is well styled by our author the sheet-anchor of Indian chronology; without it we should be, even respecting the most important eras of Indian history, drifting almost hopelessly at sea. If there has been, besides this, any date in which nearly all students of Hindu archæology have acquiesced, agreeing to regard it as satisfactorily established, it has been that of the death of Buddha, as supposed to be fixed by the Buddhists of Ceylon, at B.C. 543. But, in the work now under consideration, Professor Max Müller attacks with powerful arguments the authenticity and credibility of this date also: he points out that the Ceylon data, if compared with and corrected by the Greek era of Chandragupta, indicate rather 477 than 543 B.C. as Buddha's death-year; and he argues farther, that the data themselves contain an artificial and arbitrary element which destroys their faith; and that back of the great synod under Aśoka, about 250 B.C., we really know nothing of the chronology of Buddhism. From this conclusion we do not ourselves feel inclined to dissent; the considerations adduced by Max Müller as the ground of his scepticism are not easily to be set aside; and we have been taught, by long and sad experience, that a Hindu date is not a thing that one can clutch and hold. But while we pay our author homage in his character of Śiva, the Destroyer, we cannot show him equal reverence when he acts the part of Brahma, the Constructor; for the basis of evidence on which he founds his system of chronology for the Vedic literature seems to us far less substantial than that which had been relied upon to establish the date of Buddha's entrance upon nihility. Let us briefly review his reasonings. He begins with laying down as strongly as possible the marked distinctness of the periods represented by the three principal classes of the Vedic literature, showing that each class necessarily presupposes the existence and full development of that which precedes it: as regards the two later classes, he dwells upon the native distinction of them as śruti and smṛiti, "revelation" and "tradi-

tion," respectively, contending that this implies a recognition of the latter as of notably later origin than the other. He farther divides the period of the Hymns into two, that of their composition and that of their collection and arrangement: the former he styles the chhandas period, the period of spontaneous poetic productiveness; the latter is the mantra period, that in which this poetry had become invested with a conventional and adscititious character,—had become mantra, "sacred formula." To such a division no Vedic scholar will refuse assent; the wide difference, in time and in character, between the singers and the diaskeuasts of the hymns has long been recognised, and has only failed to be marked by a suitable and happy nomenclature; that proposed by our author will probably henceforth be generally adopted. Professor Max Müller thus establishes four chronological steps, or separate and successive epochs of time; and, save that we may regard it as still uncertain how far these periods have interlaced with, or even slightly overlapped one another, we find nothing in his method to criticise.'

Professor Whitney then proceeds to state some objections to the dates commonly assigned to Pâ*n*ini and Kâtyâyana, and he continues (p. 263): 'Adopting 600–200 B.C. as the period of the sûtra literature, our author assumes that each of the two which preceded it may have lasted for a couple of centuries, and accordingly suggests as the epoch of the composition of the Vedic Hymns the time prior to 1000 B.C.; or, if to it be assigned the same length as to the two succeeding epochs, 1200–1000 B.C. To this date for the beginnings of Hindu history and culture no one will deny at least the merit of extreme modesty and caution: it stands in this respect in most refreshing contrast with the theorizings of many others who have had occasion to treat the same point. The era of the Vedic poets is more likely to have preceded, perhaps considerably, the time thus allotted to it, than to have been more modern..... It is, upon the whole, clear that a final positive determination of the controversy, if ever attained, must be arrived at, not by following any one clew, however faithfully and perseveringly, but by carefully combining all evidences, whether literary, historical, astronomical, or of whatever other character they may be. Professor Max Müller can by no means be blamed for adhering to the general methods of his work, and refraining from entering upon those other lines of inquiry; but we should have been better satisfied if he had guarded against misapprehension by at least referring to their existence, and their indispensableness to the full solution of his problem.'

I need hardly say that I agree with almost every word of my critics. I

have repeatedly dwelt on the merely hypothetical character of the dates which I ventured to assign to the first three periods of Vedic literature. All I have claimed for them has been that they are minimum dates, and that the literary productions of each period which either still exist or which formerly existed, could hardly be accounted for within shorter limits of time than those suggested. Like most Sanskrit scholars, I feel that 200 years, or about six generations, are scarcely sufficient to account for the growth of the poetry and religion ascribed to the *Kh*andas period. There are vistas opened to those who are able to appreciate the perspective distances of thought which seem to reach to a much more remote past. But unless such general impressions can be clearly defined, so as to force conviction even from the prejudiced and the unwilling, it is worse than useless to express them at all. Nothing has brought Oriental studies into greater disrepute than the constant attempts of enthusiastic scholars to claim an exorbitant antiquity for the primitive civilisation of the East; and the equally unreasonable scepticism which rejects all history previous to 500 B.C. as fable or forgery, is but a natural reaction called forth by the over-confident assertions of the students of Egyptian, Babylonian, and Indian antiquities.

It has been pointed out, however, that although on the evidence of literature alone, no higher antiquity could have been claimed for the earliest poetry of India than the thirteenth century B.C., I ought to have strengthened my argument by additional evidence, and particularly by that of certain astronomical data which have long been brought forward as establishing the existence of Vedic poetry as early as the fifteenth century B.C. My reasons for not entering upon a discussion of these astronomical questions in a history of Sanskrit Literature have been rightly guessed by Professor Whitney. My object was to show how far the literary productions of the Vedic age could by themselves be made to bear witness to the antiquity of the Vedic religion and poetry. I was writing a history of Vedic Literature, not of Indian Astronomy. Nor could I have supposed that my not alluding to the trite arguments of Bentley, Colebrooke, Laplace, and Biot on the chronological meaning of certain astronomical observations preserved in certain Vedic treatises, could be so far misinterpreted as to expose me to the charge of either disregard for ignoring, or ignorance for disregarding the theories of those eminent scholars and astronomers. That I was not ignorant of their researches, I had shown by what I wrote in 1846, when first announcing my intention of publishing an edition of the Rig-veda. 'With regard to the

antiquity of the Veda,' I then said, 'the most striking remark is that of Colebrooke, bearing on an astronomical observation of the position of the colures. That observation is to be found in a small treatise appended to the Veda, which, partly by its position as a Vedâṅga or member of the Veda, partly by its general style, belongs to an earlier period than the great scientific astronomical works of Varâha Mihira, Brahmagupta, and others. These astronomers refer to that observation as one of earlier date, and we may well believe in its reality, if we bear in mind that the Brâhmans themselves never make use of it as a proof of the high antiquity of their sacred literature, nay, that they could not have done so, because, if used for chronological purposes, the date derived from that astronomical notice would stand in direct contradiction to their own system of chronology. Brahmagupta [1], who lived at the end of the sixth and the beginning of the seventh centuries, as proved by the position of the colures at his time, and who knew the observation of the earlier position of the colures, declares against the admission of a precession of the equinoctial points; and although other astronomers admitted a precession or vibration [2], yet they, too, were not in possession of

[1] 'En effet, Brahmagupta n'a pas eu l'avantage d'être un personage mythologique. On sait qu'il a existé très-réellement vers la fin du VI^e ou au commencement du VII^e siècle de notre ère, et qu'il appartenait au collège d'Oojein, célèbre alors dans l'Inde comme un centre de science astronomique.' Biot, Journal des Savants, 1859. Études sur l'Astronomie Indienne, p. 31. Colebrooke (Misc. Essays, II. p. 463) established the date of Brahmagupta by the following process: 'The star Chitrá, which unquestionably is Spica Virginis, was referred by Brahmagupta to the 103rd degree counted from its origin to the intersection of the star's circle of declination; whence the star's right ascension is deduced 182° 45'. Its actual right ascension in A.D. 1800 was 198° 40' 2''. The difference, 15° 55' 2'' is the quantity by which the beginning of the first zodiacal asterism and lunar mansion, Aśviní, as inferrible from the position of the star Chitrá, has receded from the equinox: and it indicates the lapse of 1216 years (to A.D. 1800) since that point coincided with the equinox; the annual procession of the star being reckoned at 47'', 14. The star Revatí, which appears to be ζ Piscium, had no longitude, according to the same author, being situated precisely at the close of the asterism and commencement of the following one, Aśviní, without latitude or declination, exactly in the equinoctial point. Its actual right ascension in 1800 was 15° 49' 15''. This, which is the quantity by which the origin of the Indian ecliptic, as inferrible from the position of the star Revatí, has receded from the equinox, indicates a period of 1221 years elapsed to the end of the eighteenth century; the annual precession of that star being 46'', 63. The mean of the two is 1218½ years; which, taken from 1800, leaves 581 or 582 of the Christian era. Brahmagupta, then, appears to have observed and written towards the close of the sixth or the beginning of the following century; for, as the Hindu astronomers seem not to have been very accurate observers, the belief of his having lived and published in the seventh century, about A.D. 628, which answers to 550 Śaka, the date assigned to him by the astronomers of Ujjayiní, is not inconsistent with the position, that the vernal equinox did not sensibly to his view deviate from the beginning of Aries or Mesha, as determined by him from the star Revatí (ζ Piscium), which he places at that point.' Biot (Journal des Savants, 1845, p. 41) gives 572 as corresponding to the equinox of ζ Piscium.

[2] 'L'autre notion que Colebrooke présentait encore comme propre aux Hindoux, c'était le mouvement de trépidation périodique attribuée par eux aux points

sufficient observations to prove, still less to utilise for chronological purposes, a regular periodical precession of the equinoctial points. This is an argument which, as it reaches back to the fourteenth century B. C., may be used with advantage against those critics who cannot be convinced of the antiquity of any work except by figures and dates.'

Though much has been written in the interval on Indian astronomy, and in particular on the possibility of deriving certain chronological dates from the astronomical observations alluded to before, I still adhere in the main to the opinion which I expressed sixteen years ago. But I do not intend to deny that many and very weighty objections may be urged against the use which Bentley and Colebrooke made of these observations, and I doubt whether an appeal even to the authority of a Colebrooke, the greatest of all Sanskrit scholars, is sufficient to silence the opposition of astronomers and historians. It may be as well to state some of these objections in order to warn those who allow themselves to be guided by the authority of even so eminent a scholar and astronomer as Colebrooke, against the dangers which this kind of authoritative belief invariably entails, namely, a tendency to shrink from the trouble of examining all evidence to the contrary, and to speak with greater certainty of the results obtained by independent inquirers than these inquirers themselves have claimed for their discoveries.

The first time that Colebrooke refers to the date of the Vedas is in the year 1801, in the seventh volume of the Asiatic Researches (p. 283), in a note to his article on the Religious Ceremonies of the Hindus (Miscellaneous Essays, I. p. 200). In describing the offerings to the manes, Colebrooke mentions a prayer in which the six seasons, the hot, the dewy, the rainy, the flowery, the frosty, and the sultry, are enumerated; and he adds a passage from the Veda, first quoted by Sir W. Jones (As. Res. III. p. 258), in which these six seasons are each identified with what he considers two lunar months. He then argues in the following manner: 'According to the Veda, the lunar

équinoxiaux et solsticiaux de l'orbe solaire. Retrouvant plus tard cette idée dans Albategni et chez les Arabes d'Espagne, il la croyait dérivée des astronomes Hindoux par les communications qui s'établirent entre eux et les Arabes de Bagdad au temps du calife Almanzor.' (Biot. Journal des Savants, 1845, pp. 383, 385, 447.) 'Mais nous voyons aujourd'hui dans les tables manuelles de Théon, que cette idée était pareillement Alexandrine, et les doutes d'Hipparque sur la constance de durée de l'année tropique pourraient faire soupçonner qu'elle avait déjà cours au temps de ce grand observateur, puisqu'un mouvement d'oscillation supposé propre à l'orbe solaire produirait, en effet, des variations correspondantes dans cette durée. Si l'on admet une transmission directe ou indirecte des théories grecques dans l'Inde, comme cela paraît impossible à méconnaître, l'idée de la trépidation, qui en faisait partie, a dû y parvenir en même temps.' Biot, l. c.

months Madhu and Mádhava, or Chaitra and Vaiśákha, correspond with Vasanta or the spring. Now the lunar Chaitra, here meant, is the primary lunar month beginning from the conjunction which precedes full moon in or near Chitrá, and ending with the conjunction which follows it. Vaiśákha does in like manner extend from the conjunction which precedes full moon in or near Viśákhá to that which follows it. The five Nakshatras, Hasta, Chitrá, Sváti, Viśákhá, and Anurádhá[1], comprise all the asterisms in which the full moons of Chaitra and Vaiśákha can happen; and these lunar months may therefore fluctuate between the first degree of Uttara-Phalguní and the last of Jyeshṭhá. Consequently the season Vasanta might begin at soonest when the sun was in the middle of Púrva-Bhádrapadá, or it might end at the latest when the sun was in the middle of Mṛigaśiras. It appears, then, that the limits of Vasanta are Pisces and Taurus, that is, Mína and Vṛisha. (This corresponds with a text which I shall forthwith quote from a very ancient Hindu author.) Now, if the place of the equinox did then correspond with the position assigned by Paráśara to the colures, Vasanta might end at the soonest seven or eight days after the equinox, or at latest thirty-eight or thirty-nine days; and on a medium (that is, when the full moon happened in the middle of Chitrá) twenty-two or twenty-three days after the vernal equinox. This agrees exactly with the real course of the seasons; for the rains do generally begin a week before the summer solstice, but their commencement does vary, in different years, about a fortnight on either side of that period. It seems therefore a probable inference, that such was the position of the equinox when the calendar of months and seasons was adjusted as described in this passage of the Veda. Hence I infer the probability, that the Vedas were not arranged in their present form earlier than the fourteenth century before the Christian Era.'

It will be clear to every attentive reader, that the object of Colebrooke in these remarks is to protest against the received chronological notions of the Brâhmans, who place the Veda at the beginning of the Kali-yuga, 3102 B.C.[2] He wishes to show that it could not be older than the fourteenth century.

[1] This statement is based on astronomical considerations, and is quite independent of the statements of later Indian astronomers, such as the author of the Sûrya-siddhânta. As long as the Nakshatras are taken in their original sense, as twenty-seven equal divisions of the heavens, two months, or two-twelfths of the year, correspond, not with four, but with four and a half Nakshatras. See Weber, Nakshatras, p. 348; and p. 358. I should have thought that *Gyeshthâ* would be more likely as the fifth Nakshatra than Hasta; but all depends on the nature of the months, whether synodical or sidereal, a distinction which has been completely overlooked by late writers on this subject.

[2] Sûrya-siddhânta, ed. Burgess and Whitney, p. 29.

This he states distinctly in what follows: 'If the Vedas were compiled in India so early as the commencement of the astronomical Kali-yuga, the seasons must have then corresponded with other months; and the passage of the Veda, which shall be forthwith cited, must have disagreed with the natural course of the seasons at the very time it was written.' But even if wishing only to fix the earliest possible date of the Veda, Colebrooke has taken many things for granted which would not be granted to him at present. The passage of the Veda on which he builds his conclusion is, as he says, taken from Âpastamba's copy of the Ya*g*ur-veda, usually denominated the White Ya*g*ush. There is no copy, i.e. no *s*âkhâ, of Âpastamba for the White Ya*g*ush. But be that as it may, no such passage identifying the twelve months with the six seasons occurs in the Rig-veda; and the Ya*g*ur-veda, both the Black and the White, in which such passages[1] do occur, belong to a secondary period of Vedic literature. This objection, however, applies only against Colebrooke as wishing to prove that the Veda could not be older than the fourteenth century. It is of no importance for our own objects.

But, secondly, the course of the seasons differs in different parts of India, and because in Central India the rains begin generally one week before the summer solstice, we are not at liberty to conclude that it was the same in the North of India, where the hymns of the Veda were composed.

Thirdly, the months and seasons would not at once have changed their names, even though they had ceased to coincide with the time of the year from which their names were originally derived, to say nothing of the different systems of counting time in different parts of India. We know from the Nirnayasindhu (Calcutta, 1833), that South of the Vindhya the lunar month begins with the moon's decrease, whereas in the North it begins with new moon or the moon's increase. It is said in the same work that a Brâhma*n*a begins his month with the new moon or Amâvâsya, a Kshatriya and Vai*s*ya with the Sa*m*krânti or the entrance of the sun into a new sign. In more ancient times we are told that the number of the seasons varied from three to five and six[2], and that different castes began the year with different seasons[3].

[1] The earliest passage is Taittirîya-Sa*m*hitâ IV. 4, 11, 1. मधुश्च माधवश्च वासंतिकावृतू। शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू। इषश्चोर्जश्च शारदावृतू। सहश्च सहस्यश्च हैमंतिकावृतू। तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू॥ For other passages see Böhtlingk and Roth, Sanskrit Dictionary, s. vv.

[2] Gyotisha-bhâshya, p. 5[b]. पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं। तथा गर्गः त्रय ऋतव इत्याह कृष्णात्रेयः। षट् गर्गः। ऋतवो द्वादशेति नारदः। चतुर्विंशतिरिति भागुरिः। त्रीणि शतानि सषट्षष्टिरित्याह क्रौष्टुकिः॥

[3] *Gyotisha-bhâshya*, p. 3[b]. ननु यद्येवं कथमृतूनां वसंतो आयत आद्यस्तत्पूर्वाः श्रुतय इति उच्यते तासु वर्णानां क्रमानुष्ठानाभिधायकत्वेन प्रवृत्ताः॥

Fourthly, the observation of the colures by Parâsara and the calculated date of that observation as 1391 B.C. are taken for granted.

This argument therefore is, as Colebrooke himself has freely acknowledged, '*vague and conjectural*,' and, in the present state of Sanskrit scholarship, it ought no longer to be quoted.

Colebrooke, however, again touched on the same question in the year 1805, in his Essay on the Vedas, in the eighth volume of the Asiatic Researches, p. 471, Misc. Essays, I. p. 108. He had then met with the passage in the *G*yotisha, so often quoted afterwards, where the solstitial points are mentioned, as at the beginning of Dhanish*th*â and the middle of Â*s*leshâ, and he maintained that this situation of the cardinal points was true only in the fourteenth century B.C. Here two points have to be considered, 1. the character of the astronomical treatise, the *G*yotisha; 2. the astronomical interpretation of the solstitial points as there mentioned.

The *G*yotisha may have been written, as Colebrooke says, in the infancy of astronomical knowledge, but that it is later than the Rig-veda, later than the Ya*g*ur-veda, later than all the Brâhma*n*as and all the Vedic Sûtras, no one would doubt at present[1]. What Colebrooke meant by infancy of astronomical knowledge, may best be gathered from the following facts: 'The *G*yotisha is adapted to the comparison of solar and lunar time with the vulgar or civil year. The cycle there employed is a period of five years only. The month is lunar, but at the end, and in the middle, of the quinquennial period, an intercalation is admitted, by doubling one month. Accordingly, the cycle comprises three common lunar years, and two, which contain thirteen lunations each. The year is divided into six seasons; and each month into half months. A complete lunation is measured by thirty lunar days; some of which must of course, in alternate months, be sunk, to make the dates agree with the nycthemera. For this purpose, the sixty-second day appears to be deducted[2]: and thus the cycle of five years consists of 1860 lunar days, or 1830 nycthemera, subject to a further correction, for the excess of nearly four days above the true sidereal year: but the exact quantity of this correction, and the method of making it, according to this calendar, have not yet been sufficiently investigated to be here stated. The zodiac is divided into twenty-seven asterisms, or signs, the first of which, both in the *G*yotisha and the Vedas, is K*ri*ttikâ,

[1] M. M.'s History of Sanskrit Literature, p. 210 seq.

[2] 'The Athenian year was regulated in a similar manner; but, according to Geminus, it was the sixty-third day which was deducted. Perhaps this Hindu calendar may assist in explaining the Grecian system of lunar months.' Colebrooke.

or the Pleiades. The place of the colures, according to these astronomical treatises, will be forthwith mentioned: but none of them hint at a motion of the equinoxes. The measure of a day by thirty hours, and that of an hour by sixty minutes, are explained, and the method of constructing a clepsydra is taught.'

From these remarks it is clear, that though in one sense all this may be called the infancy of astronomy, the method of constructing a clepsydra and other scientific processes of a similar character are not exactly what we are prepared for when we speak of a knowledge of the stars and seasons in the fourteenth century B. C. in India. The most important point, however, is this, that the passage which, according to Colebrooke, contains the statement of the solstitial points, such as they were, according to him, in the fourteenth century, does not occur in the Mantras, the age of which is certainly anterior to the tenth century B. C., nor in the Brâhma*n*as, nor in the Sûtras, but in a treatise, the *G*yotisha, which no scholar would place higher than the third century B. C.[1] This treatise was written, not for astronomical purposes, but to explain the principles for fixing the hours, days, and seasons of the ancient sacrifices. Even if it had been written but yesterday, the writer would have had to accommodate himself to the primitive ideas on the motions of the heavenly bodies, as prevalent in the liturgical traditions of the Brâhmans, just as a scholar who writes on the festivals of the Greeks would have to speak in the primitive astronomical language of Greece, not in that of Copernicus. To make this clear I shall quote the introductory verses of the *G*yotisha[2]. The only MS. which I possess is that of the E. I. H. 1510, containing text and commentary. Colebrooke says, that the commentary is the work of an unknown author, and that it is accordingly assigned to a fabulous personage, *S*eshanâga. This is indeed the name of the commentator as given at the

[1] It is curious that no Sûtras on astronomy have as yet been discovered. Prose quotations on sacrificial astronomy occur here and there in commentaries, but they seem extracts from Kalpa-sûtras or Brâhma*n*as. Thus Somâkara quotes Laugâkshi as having said: माघ्याः पौर्णमास्याश्चतुरहः पुरस्तात् संवत्सराय दीक्षंते, 'four days before the full moon in Mâgha, they sacrifice to the year,' i.e. to the new year. He likewise quotes Garga, sometimes in *S*lokas, sometimes in prose; for instance: तथा च गर्गः। तेषां च सर्वेषां नक्षत्राणां कर्मसु कृत्तिकाः प्रथममाचक्षते।. But these are passages such as occur frequently in Brâhma*n*as and Kalpa-sûtras, as when the *S*atapatha Brâhma*n*a and the *S*âṅkhâyana Brâhma*n*a speak of the full moon in Phâlguna as the first in the year (या वैषा फाल्गुनी पौर्णमासी संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिः), a passage which shows as clearly as possible that the full moon in Phalgunî is meant as the first in the year, not the Phâlguna month, whether sidereal or synodical. Professor Weber (Nakshatra, p. 329) takes a different view.

[2] [The whole text has since been published by Weber, Über den Vedakalender, Namens Jyotisham.]

end of the book (इति शेषनागकृतं ज्योतिःशास्त्रभाष्यं समाप्तं). But I believe we ought to read, इति शेषनागकृतज्योतिःशास्त्रभाष्यं, so that *S*eshanâga, sometimes the name of Patañ*g*ali, would be the author of the text, whereas the commentary was composed by Somâkara, as stated by himself (सोमाकरोऽहं विवृणोमि शक्त्या).

पंचसंवत्सरमययुगाध्यक्षं प्रजापतिं ।
दिनर्त्वयनमासांगं प्रणम्य शिरसा शुचिः ॥१॥
ज्योतिषामयनं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
ब्राह्मणेंद्राणां संमतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥२॥[1]

'Having bowed with my head to the lord of the universe, the overseer of the quinquennial Yuga, whose members are days, seasons, half-years, and months, I shall explain in order, full of purity, the whole course of the celestial luminaries, as it is approved by the chief Brâhmans, for the accomplishment of those objects which are dependent on the times fixed for sacrifices.'

The next verse explained by the commentator does not occur here in the MSS. of the text[2]; but it is found towards the end of the *G*yotisha, and is quoted also as belonging to this Vedâṅga in Râdhakânt's *S*abdakalpadruma:

प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वतीं ।
कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः ॥

'Having bowed with my head to Kâla (time), and having saluted Sarasvatî (goddess of eloquence), I shall promulgate the knowledge of time of the high-minded Lagadha.' This would be important as giving the name of the reputed author, Lagadha; but the whole verse is ignored by the commentator. As Magadha is considered the birthplace of several of the exact sciences of the Hindus, and as particularly Magadha-measures were widely used in India after they had been first introduced or regulated by the physician *K*araka and others, one might be led to suppose that the original reading had been Mâgadha, meaning a native of Magadha. But all the MSS. agree in Lagadha in this as well as in another passage of the Gyotisha, without however giving any more information about the author. [See Weber, History of Indian Literature, p. 258.]

[1] As I differ in the translation of these two verses from the explanation given by the commentator, I subjoin his own words: एतेन श्लोकद्वयेन शास्त्रकारोऽभिधेयभूतामिष्टदेवतां नमस्कृत्य वस्तूपन्यासं करोति। तद्यथा। शुचिरहं। वाङ्मनःकायशुद्धो ज्योतिषामयनं सूर्यचंद्रनक्षत्राणां गमनं वक्ष्यामि। कथयिष्यामि। कथं। अनुपूर्वशः। यथाक्रमेणेत्यर्थः। कीदृशं। पुण्यं। यागकालविधिज्ञानतया पापहं। तथा संमतं ब्राह्मणेंद्राणां। यजमानानामभिप्रेतं। एते वै यज्ञस्येंद्रा इति श्रुतेः। किमर्थं। यज्ञकालार्थसिद्धये। यागचोदितकालविधानार्थमित्यर्थः। किं कृत्वा। प्रणम्य। नमस्कृत्य। कं। प्रजापतिं। स्रष्टारं। केन। शिरसा। उत्तमांगेन। कीदृशं। पंचसंवत्सरमयं। संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरात्मकं। तथा युगाध्यक्षं। कृतादीनां द्वादशानां च स्रष्टारं (द्रष्टारं?)। तथा दिनर्त्वयनमासांगं। कालावयवा दिनादयो यस्यांगानि॥

Other MSS. have विप्राणां संमतं लोके instead of ब्राह्मणेंद्राणां संमतं; the commentator reads मयं in the first and पुण्यं in the third line. Between the first and second, the following stanza is inserted:

[2] On the strength of this and similar differences other scholars admit two Gyotishas, one for the Rig-veda, another for the Yagur-veda. See my History of Ancient Sanskrit Literature, p. 211.

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञं ॥३॥

'The object of the Vedas is the sacrifice, and the sacrifices are instituted according to a certain order of time. Therefore whosoever knows this *Gyotisha*, imparting the doctrine of the regulation of time, he will know the sacrifice[1].'

The next verse, according to the commentary, is

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदांगशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि संस्थितं ॥४॥

'Like the crests of peacocks, like the gems (in the heads) of serpents, so is calculation placed at the head of the Vedâṅga doctrines.'

Then follows in the commentary:

माघशुक्लप्रपन्नस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
युगस्य पंचवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥५॥

'They teach the knowledge of time of the quinquennial lustrum, which begins with the light half of the month Mâgha, and ends with the dark half of the month Pausha[2].'

Then follow the verses on which Colebrooke founded his chronological calculations:

[1] Comm. वेदा ऋग्वेदादयः किल हि यस्माद्यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः । अभिप्रपन्नाः प्रणीता उत्पन्नाः । तद्यथा स्मृतिः । अग्निर्वायुरादित्यश्च त्रयं ब्रह्म सनातनं । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणमिति । तथा कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः । दिनर्त्वयनेषु विभक्ताः श्रुताः । यथा पुण्याहे दीक्षा । वसंते ज्योतिष्टोमेन यजेत । यजेत वाजपेयेन ग्रीष्म इति । तथा पंचशारदीय इति । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं । अनेन हि कालावयवा विज्ञायंते । यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञं । ज्योतिःशास्त्रज्ञः कालस्वरूपज्ञतया यथोक्तयज्ञफलभाग्भवतीत्यर्थः । न वै सु विदुरिव पुण्यनक्षत्रमिति श्रुतिः । तथा च परिशिष्टकृत् ।
मंत्रपादपदसंधिविधिज्ञो धातुनामवचनप्रकृतिज्ञः ।
ईदृशो भवति यज्ञविधिज्ञः पक्षमासतिथिचंद्रगतिज्ञः ॥

[2] Comm. एवमिह ज्योतिर्विदः कालज्ञानं तत्स्वरूपप्रतिपादनं वदंति । कस्य । युगस्य । कीदृशस्य । पंचवर्षस्य । संवत्सरादीनां चैकोक्तत्वं । यतश्चत्वारि मानानि वक्ष्यमाणानि । सौरसावनचांद्रार्क्षाणि । तेषां च यतः परस्परवैषम्येण कालवैषम्यं । यतः सावनस्य संवत्सरस्य प्रकृत्यैव षड् दिनानि लुप्यंते सौरमानापेक्षयाऽवपंचम्यानि (sic) तानि त्वधिकमासाभ्यामापूर्यंते । यतस्तौ द्वौ युगमध्ये भवतः । ते च युगा द्वादश । वैष्णवबार्हस्पत्यैंद्राग्नत्वाष्ट्राहिर्बुध्न्यपित्र्यसौम्यवैश्वदेवसार्पार्यम्णदास्नभाग्याः । तैः षष्ट्यब्दनिष्पत्तिः । ततः काम्यं भवति । सौरमानापेक्षया तस्य कुतः प्रवृत्तिरित्याह । माघशुक्लेति । तदादिकालगणनेत्यर्थः । तथा च लौगाक्षिः । माघ्याः पौर्णमास्याश्चतुरहः पुरस्तात्संवत्सराय दीक्षंत इति । एवमेव पौषकृष्णसमापिनः ॥

स्वराक्रमेते सोमार्कौ यदि साकं सवासवौ।
स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक्॥६॥[1]

'When the sun and moon ascend the sky together, being in the constellation over which the Vasus preside, then does the (quinquennial) cycle begin, and the (month) Mâgha, and the warmth, and the bright (fortnight), for the path (of the sun) is north.'

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्यचंद्रमसावुदक्।
सार्पार्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा॥७॥[2]

'The sun and moon turn towards the north at the beginning of *S*ravish*th*â; but the sun turns towards the south in the middle of the constellation over which the Serpents preside; and this (the turning towards the north and towards the south) always (happens) in (the month of) Mâgha and *S*râva*n*a[3].'

घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाह्रास उदग्गतौ।
दक्षिणेतौ विपर्यस्तौ षण्मुहूर्त्ययनेन तु॥८॥[4]

'In the northern progress, an increase of day and decrease of night take place, amounting to a prastha (or 32 palas) of water: in the southern progress, both are reversed (i.e. the days decrease and the nights increase), and (the difference consists), by the journey, of six muhûrtas.'

[1] Comm. सवासवौ धनिष्ठायां नक्षत्र इत्यर्थः। तथा च नक्षत्रे यदि बृहस्पतिरास्ते तदादिकमेतदित्याह। स्यात्तदादि युगं। तदादि युगप्रारंभो भवेत्। तथा तदैव माघो मास ऋतुर्वा भवेत्। तथा स एव तपो मासो भवेत्। तपश्च तपस्यश्चेति श्रुतौ। तथा शुक्लः पक्ष इति वाक्यशेषः। तथा तदैव यस्मादुदगयनं भवेदिति प्रतिज्ञा॥ ननु यद्येवं कथमृतूनां वसंतो जायत आद्यः। तत्पूर्वाः श्रुतय इति। उच्यते। तास्तु वर्णानां कर्मानुष्ठानाभिधायकत्वेन प्रवृत्ताः॥

[2] Comm. सर्वेषु युगेषु सूर्यचंद्रमसावुदक्प्रवृत्तिं प्रपद्येते श्रविष्ठादौ। प्रथमेऽंशे। तथा सार्पार्धेऽश्लेष-मध्ये ग्रीष्मांते सूर्यो दक्षिणां प्रपद्यते। एवं तस्यायनं माघश्रावणयोः सर्वकालं पंचस्वपि संवत्सरेष्वित्यर्थः॥

[3] How this bears on the proper time for certain sacrifices may be seen from passages like तत्र पशु-र्नित्यः काम्यश्च। तत्र नित्यः षट्सु मासेषु यावज्जीवं प्रयोज्यः। माघमासे धनिष्ठानक्षत्रगते सवितर्येकस्य पशोः कालः। आषाढ आश्लेषोत्तरार्धगते सवितर्यन्यस्य पशोः कालः (MS. E. I. H. p. 288, 2). 'The animal sacrifice is either obligatory or voluntary. The obligatory one must be performed every six months during life. The time for one is in the month of Mâgha, when the sun has gone to the Nakshatra Dhanish*th*â; the time for the other is the month Âshâ*dh*a, when the sun has entered into the second half of Âsleshâ.'

[4] Comm. तस्य सूर्यस्योदग्गतौ निमित्ते घर्मवृद्धि-र्भवतीति वाक्यशेषः। घर्म इत्यहर्नाम। घर्मो घ्रंसो घृणिरित्यहर्नामसु पठितं। तथा क्षपाह्रासः। क्षपेति रात्रिनाम। क्षपा शर्वरीति रात्रिनामसु पठितं। तदाप्रभृति दिनानि वर्धंते। रात्रिश्चापक्षीयते। एव-मेव तस्य दक्षिणेतौ विपर्यासः। कियती वृद्धिरित्याह। षण्मुहूर्तौ। एवमयने वृद्धिह्रासौ। तथा च सापि कियतीत्याह। प्रस्थः। द्वात्रिंशत्पलिकमित्यर्थः॥

It is, however, only in the first year of each quinquennial cycle, that Sun and Moon are said to be together on the first of Mâgha, in the Constellation of the Vasus, at the winter solstice. For the intervening years their relative position is thus given:

1st Year (called Sa*m*vatsara[1], sacred to Agni).

Winter solstice:	Sun,	1st of Mâgha,	in the beginning of *S*ravish*th*â.
	Moon,		in the beginning of *S*ravish*th*â.
Summer solstice:	Sun,	7th of *S*râva*n*a,	in the middle of Â*s*leshâ.
	Moon,		in *K*itrâ.

2nd Year (called Parivatsara, sacred to Arka).

Winter solstice:	Sun,	13th of Mâgha,	in the beginning of *S*ravish*th*â.
	Moon,		in Ârdrâ.
Summer solstice:	Sun,	4th of *S*râva*n*a (dark half),	in the middle of Â*s*leshâ.
	Moon,		in Pûrva-Bhâdrapadâ.

3rd Year (called Idâvatsara, sacred to Vâyu).

Winter solstice:	Sun,	10th of Mâgha (dark),	in the beginning of *S*ravish*th*â.
	Moon,		in Anurâdhâ.
Summer solstice:	Sun,	1st of *S*râva*n*a,	in the middle of Â*s*leshâ.
	Moon,		in the middle of Â*s*leshâ.

4th Year (called Anuvatsara, sacred to Indra).

Winter solstice:	Sun,	7th of Mâgha,	in the beginning of *S*ravish*th*â.
	Moon,		in A*s*vinî.
Summer solstice:	Sun,	13th of *S*râva*n*a,	in the middle of Â*s*leshâ.
	Moon,		Pûrva-Ashâ*dh*â.

5th Year (called Idvatsara, sacred to M*ri*tyu).

Winter solstice:	Sun,	4th of Mâgha (dark),	in the beginning of *S*ravish*th*â.
	Moon,		in Uttara-Phalgunî.
Summer solstice:	Sun,	10th of *S*râva*n*a,	in the middle of Â*s*leshâ.
	Moon,		in Rohi*n*î[2].

[1] On these names see Weber, Naxatra, p. 298; Taitt. S. V. 5, 7, 3; 4. Vâ*g*. Sa*m*h. 27, 45. Taitt. Br. III. 10, 4, 1. Kâ*th*. 13, 15; 39, 6; 40, 6 (five). Vâ*g*. S. XXX. 5. Taitt. Â. IV. 19, 1 (six). Pa*ñk*av. Br. XVII. 13, 17. Taitt. Br. I. 4, 10, 1 (four). Taitt. S. V. 7, 2, 4. Ath. Sa*m*h. VI. 55, 3 (three). Taitt. Â. X. 80. Kaus. 42 (two). See also Böhtlingk and Roth, s. vv.

[2] This would show that the months are to be considered as sâvana months of 30 Ahorâtras each, and that therefore 12 such months + 12 days are necessary to fill a lunar year of 372 days. In order to bring the winter solstice, which in the third year falls on the 10th of Mâgha (dark half), in the fourth year back to the 7th of Mâgha (light half), a month of 30 days must have been intercalated; and in the same manner another sâvana month must have been added at the end of the fifth year, in order to bring the winter solstice, which fell upon the 4th of Mâgha (dark half), back to the 1st of Mâgha (light half).

These extracts are sufficient to enable astronomers to form an idea of the real character of this treatise, which altogether consists of about thirty-six verses. It was clearly written at a time when more was known of astronomy than was required for the ancient calendar of the Vedic festivals. The general notions which its author lays down for fixing the beginning of the year, the months, and seasons, and the proper times of the Vedic sacrifices, had been handed down by the tradition of priestly families; they were not invented by himself. He was forced to surrender the more scientific astronomical notions current in his own time, and had to adapt himself to the more primitive notions of those who had composed the hymns and Brâhma*n*as, and had settled the sacrifices of the Vedic age. He may have reduced those primitive astronomical notions to a more systematic form than they ever had in the minds of the early Rishis: but in a case like the one which occupies us at present, the beginning of the year and the position of the solstitial points, we may fairly grant to Colebrooke and others, that there was a real tradition which fixed these important points as they are fixed in the *G*yotisha; nay, we may believe that for sacrificial purposes these points were still supposed to be in the same position even at a time when, by the laws of nature, they had considerably receded from it.

The next question, then, which arises is this, Does the traditional position of the solstitial points, as recorded in the *G*yotisha, point back to the fourteenth century B.C. as the only time in which it could have been the result of actual observation? Colebrooke does not enter into details. He simply affirms that the position of the solstitial points at the beginning of Dhanish*th*â and in the middle of Âsleshâ could have been a reality at no time except in the fourteenth century B.C. He depends, in fact, on Davis, who, in his Essay on the Astronomical Computations of the Hindus (As. Res. II. p. 268), recorded the position of the colures, as observed by Parâsara,—this being identical with that of the *G*yotisha;—and on Sir W. Jones, who, in a Supplement to this Essay (As. Res. II. p. 393), touched on the same subject. After fixing the date of Varâha Mihira, from the observation of the solstitial points at his time, at 499 A.D., Sir William writes: 'By Newton's demonstrations, which agree as well with the phenomena as the varying density of our earth will admit, the equinox recedes about 50″ every year, and has receded 17 55′ 50″ since the time of Varâha, which gives us more nearly in our own sphere the first degree of Mesha in that of the Hindus. By the observation recorded in older Śâstras, the equinox had gone back 23° 20′, or about 1680 years had intervened between the age of the Muni (Parâśara) and that of the modern astronomer: the former observation, therefore, must

have been made about 2971 years before the 1st January 1790, that is, 1181 before Christ.'

In the fifth volume, however, of the Asiatic Researches, p. 288, Colonel Wilford published the following new Supplement to Sir W. Jones' Supplement:

'It has been stated,' he writes, 'that Parásara lived about 1180 years B.C., in consequence of an observation of the places of the colures. But Mr. Davis having considered this subject with the minutest attention, authorizes me to say, that this observation must have been made 1391 years B.C. This is also confirmed by a passage from the Parásara-Sanhitá, in which it is declared, that the Udaya or heliacal rising of Canopus (when at the distance of thirteen degrees from the sun, according to the Hindu astronomers) happened in the time of Parásara on the tenth of Kárttika; the difference now amounts to twenty-three degrees. Having communicated this passage to Mr. Davis, he informed me that it coincided with the observation of the places of the colures in the time of Parásara.'

Thus vanishes the fourteenth century; and a fact which was spoken of as beyond the reach of doubt, dwindles down to a statement made by Colonel Wilford, the result of a private conversation with Mr. Davis! With all possible regard for Mr. Davis and Colonel Wilford, we cannot accept such assertions in lieu of proof.

The astronomical interpretation of the position of the solstitial points, as recorded in the *G*yotisha, led Mr. Bentley to the year 1181 B.C. Archdeacon Pratt, who lately re-examined the whole evidence, arrives at the same result. His calculations may best be stated in his own words, from a letter addressed by him to Professor Cowell, March 21st, 1862[1].

'In reply to your question, How did Colebrooke deduce the age of the Vedas from the passage which he quotes from the Jyotisha or Vedic Calendar in his Essays (vol. i. p. 110)? I beg to send you the following remarks:

'In that passage it is stated that the winter solstice was, at the time the Vedas were written (?), at the beginning of Śravishṭhá or Dhanishṭhá, and the summer solstice at the middle of Áśleshá.

'Now the Hindus divided the Zodiac into twenty-seven equal parts, called *Lunar Mansions*, of 13° 20′ each. Their names are

1. Aśviní	3. Kṛittiká	5. Mṛigaśiras
2. Bharaṇí	4. Rohiṇí	6. Árdrá

[1] Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1862, p. 51.

7. Punarvasu	14. Chitrá	21. U. Áshádhá
8. Pushya	15. Sváti	22. Śravaṇa
9. Áśleshá	16. Viśákhá	23. Dhanishṭhá
10. Maghá	17. Anurádhá	24. Śatabhishá
11. P. Phalguní	18. Jyeshṭhá	25. P. Bhádrapadá
12. U. Phalguní	19. Múla	26. U. Bhádrapadá
13. Hasta	20. P. Áshádhá	27. Revatí.

'The position of these lunar mansions among the stars is determined by the stars themselves and not by the sun, and is therefore unaffected by the precession of the equinoxes. If, therefore, we can determine their position at any one epoch, we know their position for all time. The Hindu books furnish us with the requisite information. In the translation of the Súrya-siddhánta, published in the Bibliotheca Indica, Chap. VIII. p. 62, you will find that the conspicuous star Regulus, or α Leonis, is placed by the Hindu astronomers at 4 signs, 9 degrees from the beginning of these lunar mansions (or asterisms, as they are there called). As 4 signs equal one-third of the whole zodiac, they equal 9 lunar mansions. Hence the position of Regulus is 9° in Maghá, the 10th lunar mansion.

'But by the Jyotisha, the summer solstice was in the middle of Áśleshá, the 9th lunar mansion, at the epoch of the Vedas: therefore Regulus was half a lunar mansion +9°, that is, 15° 40′, east of the summer solstice at that time.

'By the Nautical Almanac for 1859, the position of Regulus is given as follows:

'Right ascension, January 1st, 1859 ... ... 10 h. 0 m. 53 s.
'North declination, ditto ... ... 12° 39′ 12″·7.

'From this I obtain, by spherical trigonometry, the following result:

'Longitude of Regulus, January 1st, 1859 ... 147° 52′ 30″.

'Hence Regulus was east of the summer solstice at that date by 57° 52′ 30″. The summer solstice had, therefore, retrograded through 42° 12′ 30″ = 42°·208 since the epoch of the Vedas. As the equinoxes and solstices move backward on the ecliptic at the rate of 1° in 72 years, it must have occupied 72 × 42°·208 = 3039 years to effect this change.

'Hence the age of the Vedas was 3039 on 1st January, 1859; or their date is 1181 B.C., that is, the early part of the twelfth century before the Christian era.

'This differs from Mr. Colebrooke's result: he makes it the fourteenth century. Two more degrees of precessional motion would lead to this; but where he gets

these from, I do not know, unless it be by taking the *constellations* loosely, instead of the exact lunar mansions. Thus Dhanishṭhá being taken to be the lunar mansion above which the Dolphin occurs, it is possible that he may have considered the first star in the constellation Dolphin to be the "beginning of Dhanishṭhá" alluded to in the Jyotisha; and similarly he may have taken a star in the middle of Hydra's head to represent the "middle of Ásleshá." But even this supposition will not carry us into the fourteenth century. If we take the first star ε in Dolphin and the opposite star ζ in Hydra's head to be the solstitial points, the precessional motion will only be about 40′ more than above, and the date will be B.C. 1229 or late in the thirteenth century. But then ζ is not in the middle of Hydra's head; it is about 2° east of it; and therefore I have no doubt the lunar mansion, and not the constellation, is what the Jyotisha refers to, and the early part of the twelfth century is the correct result.'

This lucid statement of so careful a reasoner as Archdeacon Pratt shows clearly that the position of the solstitial points as recorded in the Gyotisha, belongs to the twelfth, not to the fourteenth century B.C.

It is not my wish to invalidate the conclusions that have been drawn from the recorded observation of the colures. But I feel bound to remark that unless there was internal evidence that the Vedic hymns reached back to that remote antiquity, this passage in the Gyotisha would by itself carry no weight whatever. First, it might be perfectly true that such an observation was really made, as recorded in the Gyotisha, but where is there the slightest hint that at the same time a single Vedic hymn had been in existence, or, as has been asserted with greater boldness than discretion, that a collection of Vedic hymns was completed? As well might we say that because the Prayer-book contains a Table to find Easter-day founded on the Gregorian Calendar, therefore the Service for Charles the Martyr must have been composed, and the collection of the Prayer-book have been completed before the year 1582. But, secondly, the manner in which the observations of the solstitial points are recorded, is so vague and unscientific that any astronomical critic, at all unfriendly to the pretensions raised by Sanskrit scholars in favour of a high antiquity of the Vedic hymns, could dissect them without difficulty. What is thought of the accuracy of Indian observations even when, after the model of the Greek, they had framed a system of scientific astronomy, may be seen from the remarks of Professor Whitney, Sûrya-siddhânta, pp. 212 and 220. It is not too much to say, and every practical astronomer I have consulted has confirmed my opinion, that, to judge from their much later performances, the Brâhmans in the twelfth

century B.C. had no means for observing with astronomical accuracy the solstitial points, a task by no means easy even at the present day; and in deducing any chronological dates from observations so loosely recorded as those of the *G*yotisha, a margin of several centuries ought to be left on either side.

The truth therefore is simply this, that the dates derived from the observation of the solstitial points in the *G*yotisha are welcome as confirmatory evidence, after we have from internal evidence established the existence of Vedic poetry in the twelfth century B.C., but by itself this observation would be of no use for establishing the age of Vedic literature.

As I have been obliged to enter so fully into a controversy which most Sanskrit scholars would consider as closed long ago, I may, for the sake of historical completeness, mention one or two attempts of the same kind which, if too much importance has been attributed to Colebrooke's speculations—not, however, by himself, but by his indiscriminate admirers—have been treated with perhaps greater neglect than they deserved.

Bentley, in his Historical View of the Hindu Astronomy (Calcutta, 1823), a work which has been justly criticised by Professor Whitney in his Sûrya-siddhânta, has the following remarks. After treating of the position of the solstitial points, the same as recorded in the *G*yotisha, and deducing from it the date 1181 B.C., he states that at a still earlier period the autumnal equinox was, not as in 1181 B.C. at 3′ 20″ of the asterism Visâkhâ, but just on the middle of it, and that hence the name of Visâkhâ. According to Bentley, Visâkhâ received its name from the equinoxial colure cutting it in the middle, and thereby bisecting it, or dividing it into two equal sections or branches. Although the meaning commonly ascribed to visâkha is 'branchless,' yet visâkha may mean, and originally did mean, 'possessed of two expanded branches,' 'branched,' 'bisected,' like vidala, 'opened,' 'split,' vidruma, 'coral,' i.e. 'with expanded stems,' and other adjectives in which vi, before a substantive, is not used in a privative sense. So far nothing could be said against Bentley's view. But that the asterism Visâkhâ was so called from the equinoxial colure bisecting it, and not from any other cause, is a mere conjecture, which may be right or wrong, but which requires stronger proof than Bentley has adduced in support of it. He maintains that the original name of the asterism was Râdhâ, and he takes the name of the asterism immediately following, Anurâdhâ, in the sense of post-Râdham. He then proceeds to adjust the other points in accordance with the autumnal equinox bisecting Visâkhâ, which gives him (page 2)—

The vernal equinoxial point in the beginning of K*ri*ttikâ;
The summer solstice in 10° of Âs*l*eshâ;
The autumnal equinox in the middle of Râdhâ, thence called Visâkhâ;
And the winter solstice in 3°·20′ of Dhanish*th*â.

He then proceeds:

'In order to ascertain the time when this observation was made, we must find the precession from the position of some of the fixed stars at the time. Thus the longitude of Cor Leonis (Regulus) in the lunar mansion *Maghá* is always 9°. The vernal equinoxial point was found by the observation to be in the beginning of Krittiká; and from the beginning of Krittiká to the beginning of Maghá is seven lunar mansions of 13° 20′ each, and therefore equal to 93° 20′

Add longitude of Cor Leonis in Maghá	9	0
Their sum is the longitude of Cor Leonis from Aries.........	102	20
Longitude of Cor Leonis in A. D. 1750 was	146	21
Difference in the precession	44	1

or the quantity by which the equinoxes fell back in respect of the fixed stars since the time of the observation. Now to find the number of years corresponding to this precession, it must be observed that, as we go back into antiquity, the rate of precession diminishes about 2″, 27 for every century. If we assume that the observation was made 1450 B. C., then $\frac{1450+1750}{2} = 1600$; from which subtracting 1450, we get A. D. 150 for the middle point. Now in the first century of the Christian era, the precession was 1° 23′ 6″4, to which if we add 2″27, we get 1° 23′ 8″67 for the mean precession; that is to say, the precession that corresponds to the second century of the Christian era, in which the middle point is found. Therefore, as 1° 23′ 8″65 is to 100 years, so 44° 1′ to 3176 years; from which subtracting 1750, we get 1426 B. C. for the time of the observation, and the formation of the lunar mansions.'

It cannot be denied that the same objections which apply to Colebrooke's calculations, apply in a still stronger degree to this argument of Bentley's. But, with these necessary qualifications, Bentley's statements are certainly deserving of more attention than they have hitherto received. Though I know of no passage in Vedic literature[1] where the vernal equinox is referred, by astronomical observation, to the lunar mansion of the K*ri*ttikâs, it is true that the K*ri*ttikâs occupy the first place in all the ancient lists of the Nakshatras.

[1] The vernal equinox is referred to the first degree of K*ri*ttikâ in later works; for instance, in the Vish*n*u-Purâ*n*a, p. 224.

even when it is distinctly stated that the winter solstice was at the beginning of *S*ravish*th*â, and hence the vernal equinox at the last quarter of Bhara*n*î. For sacrificial purposes, in fact, the K*ri*ttikâs are always to be considered as occupying the first place among the Nakshatras[1], and in the *G*yotisha itself, though the vernal equinox would fall, as we saw, at the end of Bhara*n*î, Agni, the presiding deity of the K*ri*ttikâs, stands first in the list. The same applies to the lists of the Nakshatras contained in the Taittirîya Sa*m*hitâ IV. 4, 10, 1; and in the Taittirîya Brâhma*n*a I. 5, 1, 1. In the Taitt. Br. I. 5, 1, 7, it is distinctly stated that the Nakshatras of the gods begin with the K*ri*ttikâs and end with Vi*s*âkhâ; whereas the Nakshatras of Yama (so called because Yama presides over the last of them) begin with the Anûrâdhas and end with the Apabhara*n*îs. In the third book of the Taittirîya Brâhma*n*a, the K*ri*ttikâs, with Agni as their deity, occupy again the first place. Even in the Atharva-veda (I. 19, 7), in a passage of decidedly modern date, and in the Law-book of Yâ*g*ñavalkya (I. 267), the K*ri*ttikâs continue to occupy their early position.

Although, however, the K*ri*ttikâs retained their place even in later works which treat of sacrificial and astrological subjects, they were supplanted by the lunar mansion of A*s*vinî in the later astronomical literature. At what time that change took place is difficult to determine with exactness. It could not have been till the vernal equinox actually touched A*s*vinî, having receded from the K*ri*ttikâs and from the intervening mansion of Bhara*n*î. It must have been before Varâha Mihira (499 A.D.), at whose time the equinox fell in the beginning of A*s*vinî. All works in which the lists of the Nakshatras begin with A*s*vinî must be later than the first year in which the equinox touched A*s*vinî, and this would tend to fix the date of the Amara-kosha (I. 1, 2, 23) and other works[2]; but it does by no means follow that works in which the K*ri*ttikâs are mentioned as the first Nakshatra are therefore prior even to Varâha Mihira, nor has it ever been proved by Bentley or by others, that any actual observation took place when the equinox coincided with K*ri*ttikâ.

The K*ri*ttikâs, as has been shown by Colebrooke and others, are the same stars which are familiar to us under the name of the Pleiades; and it is curious to observe that the same uncertainty as to their number, which in Greece gave rise to well-known legends[3], existed to a certain degree in India. The statement in Bohtlingk and Roth's Dictionary, that their number was six, is, in this

[1] तेषां सर्वेषां नक्षत्राणां कर्मसु कृत्तिकाः प्रथममाचक्षते । Gyotisha-bhâshya, p. 3ª.

[2] Cf. Hema*k*andra-kosha, 108.

[3] Sir C. Lewis, Historical Survey of the Astronomy of the Ancients, p. 65.

general form, hardly correct; for though that number is given in later astronomical works (see Colebrooke's Miscellaneous Essays, II. p. 331; Sûrya-siddhânta, ed. Whitney, p. 184), the earliest authorities speak of the K*ri*ttikâs as seven. Their names are mentioned (Taitt. Sa*m*h. IV. 4, 5, 1, and Taitt. Br. III. 1, 4, 1); as, 1. Ambâ, 2. Dulâ, 3. Nitatni, 4. Abhrayantî, 5. Meghayantî, 6. Varshayantî, 7. *K*upu*n*ikâ[1]. It was therefore not a numerical fancy which in Greece fixed the number of the Pleiades at seven; but it is more likely that one of the seven stars, which Hipparchus still affirms to have been visible in a clear moonless night, lost its primitive splendour,—a fact by no means without a parallel in the history of astronomy.

The next calculation of Bentley's shows his ingenuity as much as his want of critical caution. The names of the planets on which he builds his theory are believed to be of very modern origin[2], or, at all events, they have never been met with as yet either in the Vedas, or in any of the early productions of Sanskrit literature. Nevertheless, if his calculations are right, the coincidence between these modern names and the ancient astronomical facts to which they owe their origin, is all the more interesting, and requires an explanation at the hands of experienced astronomers. Daksha, says the legend, gave his twenty-seven daughters, the lunar asterisms, to the moon. From the union of the daughters of Daksha with the moon, the ancient (?) astronomers feigned the birth of four of the planets, that is to say, Mercury from Rohi*n*î; hence he is called Rohi*n*eya after his mother. Maghâ brought forth the beautiful planet Venus; hence one of the names of that planet is Maghâbhû. The lunar mansion Ashâ*dh*â brought forth the martial planet Mars, who was thence called Ashâ*dh*âbhava, and Pûrva-phalgunî brought forth Jupiter, the largest of all the planets, and the tutor of the gods; hence he is called Pûrva-phalgunîbhava: the moon, the father, being present at the birth of each. The observations here alluded to are supposed by Bentley to have been occultations of the planets by the moon, in the respective lunar mansions from which they are named. They are supposed to be occultations, because they are not made in the time of a single revolution of the moon, but take place in the space of about sixteen months, from 19th August 1425, to the 19th April 1424 B.C.; and this idea of the observations being confined to

[1] Their number is stated by the commentators on Taitt. Br. I. 5, 1. The third name is Nitatni*h* in the Taitt. Sa*m*h.

[2] The Vâyu-Purâ*n*a appeals to the *S*ruti, the Li*n*ga-Purâ*n*a to the Sm*ri*ti, in support of the legendary derivation of the names of the planets. See Vish*n*u-Purâ*n*a, p. 225.

occultations is supported by Saturn not being included, because that planet was then out of the moon's course. These occultations would refer us to the years 1424-5 B.C., thus corroborating the result of the observation of the colures.

The planet Mercury and the Moon in Rohi*n*î, 17th April 1424 B.C.

The planet Jupiter and the Moon in Pûrva-Phalgunî, 23rd April 1424 B.C.

The planet Mars and the Moon in Pûrva-Ashâ*dh*â, 19th August 1424 B.C.

The planet Venus and the Moon in Maghâ, 19th August 1425 B.C.

All within the space of about sixteen months; and there is no other year, as

Names of Nakshatras.	Later Names.	Names of presiding Deities.
1. *S*ravish*th*â*h* (fem.) 4	*S*ravish*th*â, Dhanish*th*â	Vasava*h* (8)
2. *S*atabhishak	*S*atabhishak	Indra*h* (Varu*n*a*h* III)
3. Pûrve Prosh*th*apadâ*h* (masc.)	P. Bhâdrapadâ	A*g*a Ekapâd
4. Uttare Prosh*th*apadâ*h*	U. Bhâdrapadâ	Ahir Budhniya*h*
5. Revatî	Revatî	Pûshâ
6. Asvayu*g*au	Asvinî	Asvinau
7. Apabhara*n*î*h* (Bhara*n*î*h* III)	Bhara*n*î	Yama*h*
8. K*ri*ttikâ*h* 7 (fem.)	K*ri*ttikâ	Agni*h*
9. Rohi*n*î	Rohi*n*î (Brâhmî, Hem. K.)	Pra*g*âpati*h*
10. Invakâ*h* (M*ri*gasîrsham III)	M*ri*gasiras. Âgrahâya*n*î, A.K.	Soma*h*
11. Bâhû (Ârdrâ III)	Ârdrâ	Rudra*h*
12. Punarvasû	Punarvasu (Yâmakau, H. K.)	Aditi*h*
13. Tishya*h*	Pushya (Sidhya, A. K.)	B*ri*haspati*h*
14. Âsleshâ*h* (Âsreshâ*h*, fem. III)	Âsleshâ	Sarpâ*h*
15. Maghâ*h* (fem.) (Aghâ*h*, R.V.)	Maghâ	Pitara*h*
16. Pûrve Phalgunî (-nî*h* III) (Ar*g*unî, R.V.)	P. Phâlgunî	Aryamâ (17th)
17. Uttare Phalgunî (fem. dual)	U. Phâlgunî	Bhaga*h* (16th)
18. Hasta*h*	Hasta	Deva*h* Savitâ
19. *K*itrâ	*K*itrâ	Indra*h* (Tvash*t*â III)
20. Nish*t*yâ (Svâtî, T. S.)	Svâtî	Vâyu*h*
21. Visâkhe	Visâkhâ (Râdhâ, A. Kosh.)	Indra-Agnî
22. Anûrâdhâ*h* (masc.)	Anurâdhâ	Mitra*h*
23. Rohi*n*î, *G*yesh*th*aghnî (*G*yesh*th*â III)	*G*yesh*th*â	Indra*h*
24. Mûlabarha*n*î (Mûlam III. Vi*kri*tau, T. S.)	Mûla	Nir*ri*ti*h* (Pra*g*âpati*h* III), Pitara*h*, T. S
25. Pûrvâ Ashâ*dh*â*h* (fem.)	P. Ashâ*dh*â	Âpa*h*
26. Uttarâ Ashâ*dh*â*h*	U. Ashâ*dh*â	Visve Devâ*h*
Abhi*g*it (III)	Abhi*g*it	Brahmâ (III)
27. *S*ro*n*â	*S*rava*n*â	Vish*n*u*h*
Names given from Taittirîya Brâhma*n*a I. 5, 1 & 2. Important variations occurring in Taittirîya Br. III 1, 1-6, marked III: others from Taittirîya Sa*m*hitâ IV. 4. 10, marked T. S.	Modern names as collected by Prof. Whitney, Sûrya-siddh. p. 183. A. K. means Amara-kosha; H. K., Hema*k*andra-kosha.	

Bentley affirms, either before that period or since in which they were so placed or situated. Saturn is not mentioned among these births, probably from his being situated out of the moon's course; but was feigned to have been born afterwards from the shadow of the earth, at the time of churning the ocean, or the war between the gods and the giants.

Finally, Bentley maintains that the names of the twelve Indian months could only have been formed in 1181 B.C. His argument is this:

The position of the twenty-seven lunar mansions at this period would have been as follows:

	Six Seasons.	Twelve Months.		Asterisms in which full moon may occur, according to Surya-siddh. p. 270	Position of the Sun, 1181 B.C.
1.		1. Mâghah,	Tapas	XIV. XV.	Winter solstice, beginning of Sravishthâ Udag-ayanam.
2. 3.	Sisirah (Thaw)	2. Phâlgunah,	Tapasyah	XVI. XVII. XVIII.	
4. 5		3. Kaitrah,	Madhuh	XIX. XX.	(Vernal equinox, coinciding with Revatî (ζ Piscium), time of Brahmagupta, 582 A.D.) (Vernal equinox, beginning of Asvini, time of Varâha Mihira, 499 A.D.)
6. 7. 8.	Vasantah (Spring)	4. Vaisâkhah,	Mâdhavah	XXI. XXII.	Vernal equinox, last quarter of Bharanî, 1181 B.C.
9. 10.		5. Gyaishthah,	Sukrah	XXIII. XXIV.	
11. 12.	Grishmah (Summer)	6. Âshâdhah,	Sukih	XXV. XXVI.	
13 14.		7. Srâvanah,	Nabhas	XXVII. I.	Summer solstice, middle of Âslesha
15 16 17. 18.	Varshâh (Rain)	8. Bhâdrapadah, (Praushthapadah)	Nâbhasyah	II. III. IV.	
19.		9. Âsvinah, (Âsvayugah)	I/	V. VI. VII.	
20. 21. 22.	Sarat (Harvest)	10. Kârttikah,	Ûrk	VIII. IX.	Autumnal equinox, second quarter of Visâkha
23.		11. Mârgasîrshah,	Sahah	X. XI.	
24. 25. 26. 27.	Hemantah (Winter)	12. Paushah, (Taishah)	Sahasyah	XII. XIII.	

There can be no doubt that the names of the months, Mâgha, Phâlguna, *K*aitra, Vai*s*âkha, *G*yesh*th*a, Âshâ*dh*a, *S*râva*n*a, Bhâdra, Â*s*vina, Kârttika, Mârga*s*îrsha, and Pausha were derived from the names of the twelve lunar mansions, Maghâ, Phalgunî, *K*itrâ, Vi*s*âkhâ, *G*yesh*th*â, Ashâ*dh*â, *S*rava*n*â, Bhadrâ, A*s*vinî, K*ri*ttikâ, M*ri*ga*s*iras, and Pushyâ. But it is at first sight difficult to explain why the succession of the months is so different from that of the lunar asterisms. When the sun stands in *S*ravish*th*â, with the Vasus, the month is called Mâgha, but Maghâ is not the first, but the fifteenth Nakshatra; and when the sun is in Â*s*leshâ, with the Serpents, the month is called *S*râva*n*a, while *S*rava*n*â is not the fourteenth, but the twenty-seventh Nakshatra.

Bentley offers the following explanation:

'In the same manner as the lunar mansions were fabled by the Hindu poets to have been married to the moon, and that the first offspring of that poetic union were four of the planets; the Hindu poets feign, that the twelve months sprang from the same union, each month deriving its name in the form of a patronymic, from the lunar mansions in which the moon was supposed to be full at the time.

'Let us therefore, in the case before us, apply this principle. At the above epoch, 1181 B.C., the sun and moon were in conjunction at the winter solstice; and as the months began when the sun entered the signs, the first month therefore began at the winter solstice. Now to find the name of that month, the moon would be full at about 14¾ days after the winter solstice, and would then be in the opposite part of the heavens to the sun. The sun would have advanced in 14¾ days about 14½°, and therefore would have entered the second lunar asterism, *S*atabhishâ: a line drawn from the point in which the sun is thus situated through the centre, would fall into the lunar asterism Maghâ, in which the moon was full, on the opposite side, and consequently, on the principle stated, the solar month was from thence called Mâgha in the form of a patronymic. At the next full, the moon would be in Uttara Phalgunî, and the solar month from thence called Phâlguna; and on this principle all the months of the year were named.

'Hence it is very easy to demonstrate the utmost possible antiquity of the time when the months were, or could be, so named: for there are certain limits beyond which the line cannot be drawn: and these are the termination of the lunar mansion and the commencement of the solar month which determines the time, because it points out the commencement of the solar month in respect of the fixed stars at the time. Thus, at the time of the above

observations, the summer solstitial point was found in the middle of the lunar asterism Âsleshâ, and the solar month *S*râva*n*a then began; for in the ancient astronomy of the Hindus, that month always began at the summer solstice. Now the month *S*râva*n*a derives its name from the lunar asterism *S*rava*n*â (the twenty-seventh), then in the opposite part of the heavens. Let, therefore, a line be drawn from the solstitial point, or commencement of the month, cutting the centre, and it will fall into the very end of the lunar asterism *S*rava*n*â, from which it derives its name *S*râva*n*a; which line is, therefore, at its utmost limit, as it cannot go farther without falling into a mansion of a very different name. This position of the line, therefore, proves that the months received their names at the time of the above observations, and not before. For if we wish to make it more ancient, let the solstitial point be supposed more advanced in respect of the fixed stars, say one, two, or three degrees, then a line drawn from the solstitial point, or commencement of the month *S*râva*n*a, cannot fall into any part of the lunar asterism *S*rava*n*â, from which it derives its name, but into *S*ravish*th*â (the first). Therefore the name which it possesses could never be given to it till the solstitial point, and commencement of the month, actually coincided with the middle of the lunar asterism Âsleshâ (the fourteenth), being the same with the observation which refers us to the year 1181 B.C., and this is the utmost antiquity of the formation and naming of the Hindu months.'

I have recalled these speculations of Bentley and others, partly because they show considerable ingenuity and open some questions which have not yet been solved by either scholars or astronomers; partly because I wished to convince my critics that if I do not always enter into all the controverted points, the theories, guesses, doubts, assertions, and counter-assertions of various scholars, it is not because I shrink from the trouble of examining them, (much of what is here printed was written twelve years ago,) but because I believe it is our duty, as Frederick the Great[1] said, to learn to distinguish between what is important and what is not. We only retard the discovery of truth by entering into every by-path on the right and on the left. The straight line is always the best, the simplest machinery the most perfect. If we can prove our point without a great apparatus of so-called learning, it is our duty to do so. He sweeps cleanest that makes the least dust.

Are the Indian Nakshatras of native or foreign origin?

Another controversy, most seriously affecting, not only the age of Vedic

[1] Œuvres, vol. i. p. 264.

poetry, but the whole history of the growth of the Indian mind in those remote ages, has been revived of late with so much vigour and acrimony, that, though it has hardly yielded a single new result, it cannot here be passed over in silence. The question is, whether one of the simplest and fundamental notions of Indian astronomy, the division of the heavens into twenty-seven equal parts, commonly called the twenty-seven Nakshatras or *Ri*kshas, was indigenous to India, or borrowed from without. As one allusion to these Nakshatras occurs in the hymns of the Rig-veda, and as the twenty-seven divisions, with their asterisms and presiding deities, are known in the Brâhma*n*as, the principal charm of Vedic antiquities, namely, its independent originality, would be destroyed, if it could be proved that even at that early time, the rays of a foreign civilisation had influenced the growth of the Indian mind. If so important a subject as the division of the heavens into twenty-seven sections, a division which is at the root of their sacred calendar, and without which none of the sacrifices enjoined in the Brâhma*n*as could be conceived, was borrowed from without, what security would there be that the gods worshipped at the sacrifices, and the hymns repeated at the annual festivals were not borrowed from the same quarter? If at first the movements of the sun, the moon, and the stars suggested the *fasti* or festivals of the ancient world, the regulation of these festivals soon gave rise to a more accurate study of the periodical returns of the heavenly luminaries; and what we call the ancient calendars is but the result of this mutual action and reaction of astronomy and religion. And if that quarter from which the ancient Indian astronomy is supposed to have been borrowed was China, would not all our received ideas on the earliest history of mankind be upset? Would not the national individuality of the Aryan race be tainted in its core, and the Turanian man rise superior to his Aryan and Semitic brothers? Where so much is at stake, it would be wrong to trust to convictions, however firmly rooted; and when the arguments proceed from one of the most eminent men of our age, and are repeated by him, after a lapse of twenty years, with increased warmth and vigour, it is necessary to meet argument by argument, however strong our feeling that the conflict arose from a mere misunderstanding, and ought never to have taken place.

Biot, one of the most eminent among living,—I may now add,—one of the most eminent among departed astronomers[1], published a number of articles in the Journal des Savants in the years 1839, 1840, 1845, and again in 1859, 1860, and 1861, in which he endeavoured to prove the Chinese origin of the Indian

[1] S.-B. Biot died the 3rd of February, 1862, eighty-eight years of age.

Nakshatras. He maintained that the number of the Nakshatras was originally twenty-eight, and afterwards reduced to twenty-seven; that originally they did not represent the twenty-seven equal divisions of the Indian ecliptic; that they had no connection with the course of the moon, but were single stars, near the equator, the intervals of which in time had been carefully determined, in order to refer to them the positions of other stars and planets coming to the meridian between them.

Such was the authority which of right belonged to the opinions of so great an astronomer as Biot, and such the learning and ingenuity with which he defended his propositions, that Professor Lassen allowed himself to be swayed by Biot's arguments, and, in his 'Indian Antiquities,' admitted the introduction of the Chinese Sieu into Northern India before the fourteenth century B.C. I quote from the first volume of his excellent work, page 747: 'As a primitive intercourse between Hindus and Chinese, never suspected before, is now firmly established, and as the latter employed their Sieu at a much earlier period, it is impossible to use the Chinese origin of the Nakshatras as an argument against their employment by the Hindus at the time of their own most ancient and still preserved astronomical observations. These observations belong to the fourteenth century B.C., and it follows from them that the Hindus were at that time settled in the north of India.'

These early observations, however, which were supposed to point to the fourteenth century, presupposed, as we said, the employment of twenty-seven Nakshatras, (otherwise the solstitial points there mentioned would be at unequal distances from each other,) whereas, according to Biot's own statements, the number of the Chinese Sieu was only twenty-four, and was not raised to the number of twenty-eight till the year 1100 B.C. This difficulty did not escape so careful a scholar as Professor Lassen. He admits (p. 745) that the Hindus could not have received the division of the heavens into twenty-eight sections b fore 1100 B.C.; but, in order to save the early observations of the fourteenth century, he adds (p. 746), that though the complete number of the twenty-eight Nakshatras was not known in India before that date, their use may have been transmitted there at an earlier period.

I doubt whether even the authority of a Lassen was strong enough to give currency to Biot's theory among Sanskrit scholars; but it soon became apparent that historians and philosophers were attracted by its novelty, and used it as an important help for determining the mutual relations of the principal races of the East at the very dawn of history. The late Mr. Hardwick, in his

learned and thoughtful work, 'An Historical Inquiry into some of the chief Parallelisms and Contrasts between Christianity and the Religious Systems of the Ancient World,' 1855–58, had the following remarks on the supposed intellectual intercourse between China and India:

'Before the name of the Middle Kingdom had been ever uttered in the learned halls and avenues of the Athenian Academy; before the eagle of the Roman legions, thirsting after universal sway, had tried its earliest flight across the Central Appennines; before the English of that ancient world, the colonising merchants of Phœnicia, had unfurled their sails upon the waves of the Atlantic, and trafficked in the precious metals on the coasts of Albion and Ierne; large communities of settlers, stretching far across the plateau of Upper Asia, were already living under the patriarchal rule of great and powerful princes. Chinese ports were even then frequented by adventurous traders from Ceylon, from India, from the Persian Gulf. A knowledge of Chinese astronomy found its way beyond the mountains, and took root in Northern Hindustan.'—Pages 7, 8.

In a review of this work, which I published in 1858, I felt it necessary to protest strongly against treating the Chinese origin of the Indian Nakshatras as a recognised fact, and thus disturbing, without sufficient evidence, the early history of Eastern civilisation. I may be allowed to give a short extract from my Review:

'Now, in stating that a knowledge of Chinese astronomy found its way at that early period beyond the mountains, and took root in Northern Hindustan, Mr. Hardwick has the authority of Professor Lassen on his side, or rather that of M. Biot, whose views on this subject were adopted by Professor Lassen. But did Mr. Hardwick consider what is involved in such an admission, and how violently the true relation of these two ancient races, the Aryans in India and the Chinese in the Middle Kingdom, would be disturbed if this admission was well founded? Astronomy—at least that part of it to which Mr. Hardwick more particularly refers, the *Nakshatras*, or the twenty-seven lunar mansions of the Brâhmans—is most intimately connected with the religious worship of the Veda. No Hindu sacrifice could have been properly performed without a knowledge of the lunar mansions; no month could have received its present appellation without names being first given to those constellations from which the months derived their titles. Now, Mr. Hardwick would never admit that a Chinese or Turanian race could have exercised any very definite influence on the faith and worship of the Aryan settlers of India, and he would scout the

idea of tracing Sanskrit words back to Chinese monosyllabic terms. Yet, if a knowledge of Chinese astronomy found its way across the mountains, and took root in Northern Hindustan, the event must have taken place at a very early period, previous at least to the composition of the Vedic hymns. The Nakshatras are mentioned in the ancient songs of the Veda. Thus, we read, Rv. I. 50, 2:—"Like thieves, the Nakshatras (the stars) depart every night, before the sun who illuminates everything." Here it might be said, that *Nakshatra* signified stars in general, and not the twenty-seven constellations rendered important by the passage of the moon. But it is in connexion with the moon, and therefore with an allusion to an equally-divided lunar zodiac, that the Nakshatras are mentioned in the Veda. "Soma, or the moon," it is said, in a hymn of the tenth Ma*nd*ala (X. 85, 2), "is placed in the lap of the Nakshatras." The moon is called the month-maker, mâsak*ri*t, in the first book of the Rig-veda, at least according to one of the ancient commentators; and one of the principal sacrifices, mentioned in the ceremonial portion of the Veda, is that of the Full and New moon. The exact time of these lunar festivals is fixed with such minute accuracy, that the Hindus, at the time when these public sacrifices were established, or at least when they were regulated by the sacred institutions of the Brâhma*n*as, must have been considerably advanced in astronomy; and the base of their ancient astronomy was the zodiac of the lunar Nakshatras.

'The gradual growth of astronomical knowledge in India is intimately connected with the whole intellectual and religious history of that country. The primitive division of the year into lunar months must have taken place previously to the first separation of the Aryan family, for the name for moon and month is the same in the dialects of nearly all of its members. The proper names of the months, however, are peculiarly Indian. They exist in Sanskrit only, but not in Greek or Latin. Now these Indian names of the months were derived from the names of the Nakshatras, and the names of the Nakshatras again were derived in several instances from the names of ancient Vedic deities[1]. If, therefore, we find the same names of the months in Sanskrit and Chinese, and if these names are inexplicable in the Chinese dictionary, surely the conclusion is evident, that they were borrowed by the Chinese from the Hindus, and not by the Hindus from the Chinese. The three winter months are called

[1] Prof. Whitney points out the Vedic character of the deities, Sûrya-siddh. p. 203. The important point is, that some of them are *exclusively* Vedic.

in Chinese, *Pehoua*, *Mokué*, and *Pholkuna*; names which Dupuis [1] has compared with the three Indian months, *Paushya*, *Mâgha*, and *Phâlguna*. These Indian months had received their names according to a definite system, from the corresponding Nakshatras, *Pushyâ*, *Maghâ*, and *Phalgunî*. Shall we suppose, then, that the Hindus borrowed the idea of the lunar Nakshatras from the Chinese, but that the Chinese borrowed their names from the Hindus? In order to defend such a supposition, it would be necessary to establish the antiquity and genuineness of the early literature and civilisation of China on a much firmer basis than that on which it rests at present.

'Mr. Hardwick, who is at other times so sceptical about the early dates which Oriental nations claim for their literature, seems to have lent too willing an ear to the assertions of the Chinese scholars. It is true, that many of the most distinguished "Sinologues" speak with perfect confidence of Chinese dates, going back as far as three and four thousand years B.C. Such dates occur in the original chronicles of the Chinese, and they are given there as if they had been written down at the time by imperial historiographers and astronomers. But has their value ever been tested by the same critical tests which have reduced the mythical chronology of Greece and Rome to such small dimensions? In Roman history, the destruction of the city and the burning of the Capitol are generally considered fatal to the genuineness of any dates previous to those events. Now, in Chinese history one of the most indisputable facts is, that between 480 and 206 B.C., that is to say, after that period of Chinese literature which is marked by the labours of Confucius and his collections of the ancient written and oral traditions of the country, China was devastated by revolutions and civil wars. In 213 B.C., the famous emperor *Tsin-chi-hoang* ordered all books to be burnt, except those treating on medicine, astrology, agriculture, and his own family annals. The punishment of death was threatened and inflicted on those who should venture to conceal books; and all Chinese authorities agree, that, during the years 213 to 206, this literary crusade had proved completely successful. In 206 a new dynasty, that of the *Hans*, came to the throne, and every effort was made by them to collect from written documents or from oral tradition, the remains of Chinese literature. But whatever the Chinese may relate of the miraculous escape of some of their old classics, and however plausible the arguments may sound by which Chinese scholars have defended

[1] Mémoire explicatif du Zodiaque, par Dupuis, Paris, 1806, p. 15. I cannot ascribe much importance to this argument until these barbarous names mentioned by Dupuis have been authenticated by Chinese scholars. [Professor Legge assures me that they are mere inventions.]

the general fact of the high antiquity of Chinese civilisation, it would have been difficult to recover from oral tradition minute astronomical observations. M. Biot feels this himself; and he tries, very ingeniously, to save "a little of ancient astronomy." Speaking of the emperor *Tsin-chi-hoang*, he says, "Il ordonna, sous peine de mort, de brûler tous les livres, à l'exception de ceux qui traitaient de medicine, d'astrologie (*conséquemment un peu d'astronomie*)[1]." This language shows sufficiently what the claims of the Chinese to genuine and accurate astronomical observations, fixing the days and hours of historical events, about 4000 B.C., really are; and we cannot bring ourselves to admit that, either in language, religion, or science, the relation of the early Âryas to the Turanian inhabitants of China was that of pupils to their teachers. On the contrary, we believe that the relation of India to China has always been the same which we find at the time when Buddhism was introduced into the Middle Kingdom; and we know of no fact, even in later times, which would lead us to suppose that China had ever repaid to India the debt which it owed to that ancient cradle of Eastern civilisation. If this relation of the two countries is once established and well kept in mind, it would require stronger evidence than the hypothesis even of so learned an astronomer as M. Biot, or the admission of so careful a Sanskrit scholar as Professor Lassen, to induce us on a sudden to invert the relative position of China and India, and to admit a civilising influence, exercised by the former on the latter. Such exceptions occur, no doubt, now and then in the ancient history of religion and civilisation, as well as in the ancient history of language. But, a general rule once being established, the exceptions require very strong evidence before they can be admitted. No one would allow an ancient Sanskrit word to be derived from Greek. But if words of decidedly Greek character have found their way into the Sanskrit dictionary, it becomes more necessary than ever to determine their relative ages: and we shall find that, in every instance, those Greek words, such as the words connected with the solar zodiac, are of a very late date in Sanskrit; in

[1] A still stronger admission has been pointed out by Prof. Weber (p. 300) from Gaubil (Observ. II. 3 seq.). Gaubil says that according to the unanimous testimony of Chinese astronomers, astronomy had been almost entirely neglected after the time of the Tchun-tsieou, edited by Confucius (died 480 B. C.). Eclipses were no longer observed, their calculations were no longer handed to the emperor, the tower of the mathematicians was but seldom ascended, and the science and practice of the astronomical calculus became gradually lost. When the emperor Tsin-chi-hoang ordered the great burning of books, Gaubil continues, 'supposé qu'il y eut des livres où il se trouvât des observations celestes et de preceptes d'astronomie, on les perdit: . . . . . il ne restoit que des traditions confuses, des catalogues d'étoiles et de constellations et des fragmens de quelques livres cachés.'

fact, not anterior to the well-established historical intercourse between India and Greece after the time of Alexander.

'We have dwelt rather long on this single question about the Chinese origin of Hindu astronomy; but it will be seen, we hope, that, though it seems to be an isolated fact, it involves important consequences with regard to the organic structure, if we may say so, of the whole ancient civilisation of the East. We do not blame Mr. Hardwick for having been swayed by the authority of such men as Biot and Lassen; but we thought it right to point out how, in travelling over the unexplored and unmapped regions of the ancient world, he might have guarded himself against ever missing the right direction, if, instead of trusting to partial guides, he had clearly impressed on his own mind the great watersheds of thought and language which divide the principal families of the human race. Mr. Hardwick mistakes the place where the currents of Chinese and Indian civilisation effect their first junction.'

Shortly after these remarks were published, Biot renewed the controversy about the Chinese origin of the Indian Nakshatras, and he succeeded by his learning and by his eloquence to win the approval of at least one more Sanskrit scholar, and one eminently qualified to express an opinion on such a subject, I mean Professor Whitney, the editor of the Atharva-veda, and of the important astronomical manual, the Sûrya-siddhânta. In his Notes on the Sûrya-siddhânta the Professor gives a most careful analysis of all the information that could be collected on the Indian Nakshatras, the Chinese Sieu, and the Arabic Manzil. He determines the situation of the stars and groups of stars, which, under their Sanskrit, Chinese, and Arabic names, are referred to by the astronomers of the East, and he arrives at the conclusion, that 'after the exhibition of the concordances existing among the three systems, it can enter into the mind of no one to doubt that all have a common origin, and are but different forms of one and the same system.' (Page 201.)

He then enters on an examination of Biot's hypothesis, according to which the Indian Nakshatras are derived from the Chinese Sieu. 'According to Biot,' he writes[1], 'the Sieu form an organic and integral part of that system by

[1] Sûrya-siddhânta, edited by Burgess and Whitney, p. 201 seq. I add the last statement which Biot has left of his views on the Chinese Sieu: 'Je vais signaler à l'avance le but unique vers lequel nous allons marcher. Il est tout entier compris dans la proposition suivante, que je me borne à reproduire d'après les énoncés que j'en ai plusieurs fois donnés dans ce journal même: Le trait distinctif de l'astronomie des Chinois, c'est l'observation assidue des astres quand ils passent au méridien, en notant, au moyen des horloges d'eau, les instants où ils se trouvent dans ce plan. Vingt-huit étoiles, réparties sur le contour du ciel, et toujours les mêmes, leur servent comme autant de signaux fixes, auxquels ils rapportent les positions

which the Chinese, from an almost immemorial antiquity, have been accustomed to make their careful and industrious observations of celestial phenomena. Their instruments, and their methods of observation, have been closely analogous with those in use among modern astronomers in the West: they have employed a meridian-circle and a measure of time, the clepsydra, and have observed meridian-transits, obtaining right ascensions and declinations of the bodies observed. To reduce the errors of their imperfect time-keepers, they long ago selected certain stars near the equator, of which they determined with great care the intervals in time, and to these they referred the positions of stars or planets coming to the meridian between them. The stars thus chosen are the *Sieu.* Twenty-four of them were fixed upon more than two thousand years before our era, &c.' (Pages 201–203.)

After expressing his entire concurrence in the views of Biot, Professor Whitney proposes nevertheless another theory, according to which the knowledge of Chinese astronomy was not imported straight from China to India, but (p. 205) 'was carried, together with the Chinese system of division of the heavens into twenty-eight mansions, into Western Asia, at a period not much later than B. C. 1100, and was then adopted by some western people, either Semitic or Iranian. In their hands it received a new form, such as adapted it to a ruder and less scientific method of observation, the limiting stars of the mansions being converted into zodiacal groups or constellations, and in some instances altered in position, so as to be brought nearer to the general planetary path of the ecliptic. In this changed form, having become a means of roughly determining and describing the places and movements of the planets, it passed into the keeping of the Hindus—very probably along with the first knowledge of the planets themselves—and entered upon an independent career of history in India. It still maintained itself in its old seat, leaving its traces later in the Bundehesh; and made its way so far westward as finally to become known to, and adopted by, the Arabs.'

Though I had hoped that some one better qualified than myself would vindicate the Indian origin of the ancient Indian astronomy, and though I consider Professor Whitney, who, to an extensive acquaintance with astronomy adds a

relatives des astres ainsi observés. De cette seule pratique, invariablement suivie depuis un temps immémorial, ils ont su déduire par eux-mêmes les durées moyennes des révolutions du soleil, de la lune, et des planètes; les périodes de temps qui ramènent ces astres en conjonction ou en opposition entre eux; les éléments d'un calendrier luni-solaire suffisant à tous les besoins publics; et aussi une ample provision, incessament renouvelée, de pronostics astrologiques, ce besoin primitif et universel de l'esprit humain.' Journal des Savants, 1861 (p. 9).

scholarlike knowledge of Sanskrit, an antagonist even more formidable than Biot, yet, as I protested against the conclusions of the one, I feel bound to oppose the arguments of the other. I do not see that we gain anything by assuming an indirect instead of a direct importation of Chinese wisdom into India, particularly if the intermediate stage seems to have no other object than to bring the scientific discoveries of the Chinese down to the level of the Indian understanding. Nor do I see that we fare better if, as Professor Weber[1] proposes, we admit a spreading of astronomical knowledge from a Semitic centre, and assume the fundamental notions of chrononomy to have been imported from Babylon to China on one side, and to India on the other. I differ *toto cœlo* from every one of these theories. I feel as strongly to-day as I did when, in the year 1846, I read at Paris the articles then published by Biot, that the Brâhmans cannot have borrowed the idea of the Nakshatras from the Chinese. I maintain, 1. that the Nakshatras were suggested to the Hindus by the moon's sidereal revolution; 2. that they were intended to mark certain *equal* divisions of the heavens; and 3. that their number was originally twenty-seven, not twenty-eight.

Though the custom of beginning a discussion with verbal definitions has got into disrepute, I think it best to adhere to the old rule; nay, I believe that its observance would have shortened, if it had not prevented, this long controversy. What then is meant by Nakshatra? Nakshatra has three principal meanings. Originally it meant stars in general; secondly, it meant the twenty-seven equal divisions of the heavens, constantly referred to in the Brâhma*n*as and Sûtras; and thirdly, it meant the twenty-eight asterisms, consisting of either one or more stars, which in later scientific treatises served as '*points de depart*' for astronomical observations. In order to avoid confusion I shall in future use Nakshatra in the second sense only, translating it by

[1] Die Vedischen Nachrichten von den Naxatra; erster Theil, 1860; zweiter Theil, 1862. These Essays are very creditable to the author, and did not deserve the withering contempt with which they were treated by Biot (Précis de l'Histoire de l'Astronomie Chinoise, p. 9). I differ from nearly all the conclusions at which Prof. Weber arrives, but I admire his great diligence in collecting the necessary evidence. It is not necessary, however, to enter on a discussion of all the problems touched upon by the learned author, and I have tried to confine myself as much as possible to the main issues of this already but too complicated controversy. What vitiates many of Prof. Weber's arguments is that he has not made it clear to himself in every instance whether the months he is speaking about are sidereal or synodical. Their relation to the fixed stars (Nakshatras) and to the seasons would be much affected by this difference. At Rome, in spite of intercalary months, January, at the time of Cæsar, occupied the season of the year which ought to have been occupied by October. (Sir C. Lewis, Survey of Ancient Astronomy, p. 237.) Much greater confusion must have existed in ancient India, where the standard measure of time was simply nycthemeric, modified on certain occasions by lunar, solar, or sidereal time.

lunar mansions, while I use Târâ instead of Nakshatra, if employed in the third sense, translating it by asterism.

The coincidences between the Indian and Chinese systems of astronomy which struck Biot, and which before him had struck Anquetil and Bentley, refer entirely to the Indian Târâs and the Chinese Sieu. I can understand how an astronomer who for the first time perceives these coincidences, should be strongly inclined to waive all minor differences and assume that the conceptions shared in common by Indian and Chinese astronomers were derived by the Indians from the Chinese, or by the Chinese from the Indians, or by both from a common source. But now that the novelty of the discovery has well-nigh passed away, a more sober examination of the case would seem to lead to different results. I cannot agree with Prof. Weber when, in the beginning of his Essay, he asserts that 'the thorough analogy or even identity of both systems necessitate the admission of a special relationship.' The Sieu were originally twenty-four in number, they were afterwards raised to twenty-eight. There is no trace of a similar change in India. The Sieu throughout are single stars[1]; the Târâs are, for the most part, groups or clusters of stars. The system of single stars, Yoga-târâs or junction-stars, is of so decidedly modern a date that Prof. Whitney places its introduction in the sixth century of our era (page 212). But as to the coincidences themselves, taking it for granted that the Sieu stars are in all cases rightly identified with the stars of our globes, it should be borne in mind, that the identification of the Hindu Târâs is in many cases extremely problematical. Al-Biruni, who, in the eleventh century, attempted for the first time to authenticate the Indian Târâs, relates that the Indian astronomers were unable to point out the stars to him. He was obliged to leave seven or eight as unknown or doubtful[2]. Sir W. Jones and Colebrooke, who, in more recent times, undertook the same task, complained of the same difficulty. But even in the astronomical works of the Hindus there is some discordance as regards the stated position of the junction-stars of the asterisms[3], and with regard to the number of stars comprised in each asterism the opinions vary even more considerably[4]. But if we waive all these objections, nay, if we allow a still further latitude, and count all Sieus and Târâs as identical whenever the Sieu star corresponds with any one star of the Hindu asterisms, what is the result[5]? Out of twenty-eight Sieus there are seventeen only that can be identified with the Târâs. Now, if a

[1] Whitney, p. 207.
[2] Whitney, p. 181; Journal des Savants, 1845, pp. 39-54.
[3] Whitney, p. 182.
[4] Weber, p. 380 seq.
[5] Whitney, p 200.

scientific system is borrowed, it is borrowed as a whole. When the Hindus borrowed the twelve zodiacal signs, they did not borrow one-half of them only, but the whole. Unless therefore the discordance of nearly one-half of the Hindu and Chinese asterisms can be satisfactorily accounted for, I, for my part, must confess that I do not see so startling a problem that requires to be solved. If certain stars suggested themselves as particularly useful to the Chinese astronomers, some of them, not all, might have recommended themselves for the same reason to the Hindus. Under the supposition that the Hindus were the pupils of the Chinese, the coincidences arising from this cause would be far less startling to me than the differences. On a point like this, however, I shall be inclined to defer to the authority of astronomers, and I am quite prepared to find that sooner or later the differences between the Sieus and Târâs may be accounted for. What then? Every Sanskrit scholar will most readily surrender the whole system of the Târâs and Yoga-târâs, or junction-stars, whether twenty-seven or twenty-eight in number, as of foreign origin. It never occurs in the ancient literature of the Brâhmans, it is not mingled with any of their ancient rites or traditions. It comes in at a time when India was no longer shut out from the rest of the world, and when a scientific study of astronomy had succeeded to the homely rules of the Vedic priests. That the system of the Sûrya-siddhânta points to Greek and Alexandrian models has been proved by Prof. Whitney, and before him, by Colebrooke. Let us hear what Colebrooke said on this subject[1]:

'The Hindus had undoubtedly made some progress at an early period in the astronomy cultivated by them for the regulation of time. Their calendar, both civil and religious, was governed chiefly, not exclusively, by the moon and the sun: and the motions of these luminaries were carefully observed by them, and with such success, that their determination of the moon's synodical revolution, which was what they were principally concerned with, is a much more correct one than the Greeks ever achieved. They had a division of the ecliptic into twenty-seven and twenty-eight (?) parts, suggested evidently by the moon's period in days, and seemingly their own: it was certainly borrowed by the Arabians. Being led to the observation of the fixed stars, they obtained a knowledge of the positions of the most remarkable; and noticed, for religious purposes, and from superstitious notions, the heliacal rising, with other phenomena of a few.

[1] Miscellaneous Essays, II. p. 447.

'Whatever may have been the period when the notion was first obtained, that foreknowledge of events on earth might be gained by observations of planets and stars, and by astronomical computation, or wherever that fancy took its rise, certain it is, that the Hindus have received and welcomed communications from other nations on topics of astrology: and although they had astrological divinations of their own as early as the days of Parâsara and Garga, centuries before the Christian era (?), there are yet grounds to presume that communications subsequently passed to them on the like subject, either from the Greeks, or from the same common source (perhaps that of the Chaldeans) whence the Greeks derived the grosser superstitions engrafted in their own genuine and ancient astrology, which was meteorological.

'Joining this indication to that of the division of the zodiac into twelve signs, represented by the same figures of animals, and named by words of the same import with the zodiacal signs of the Greeks; and taking into consideration the analogy, though not identity, of the Ptolemaic system, or rather that of Hipparchus, and the Indian one of eccentric deferents and epicycles, which in both serve to account for the irregularities of the planets, or at least to compute them, no doubt can be entertained that the Hindus received hints from the astronomical schools of the Greeks.'

At the time at which Professor Whitney places the selection of the junction-stars to represent the asterisms, namely, in the sixth century of our era, there were Chinese travelling in India, and Hindus settled in China. An Indian religion had been imported into China, Indian festivals were celebrated in that country, and an Indian calendar had to be accommodated to that of the Chinese. At that time it was not only possible, but almost necessary that some compromise should be effected between the astronomical grammars of the two nations; and I have little doubt that the distinguished scholar whose works have thrown so much light on the intellectual and religious intercourse between China and India in the seventh century A.D., will be able to solve the problem, how it was that some of the Chinese determinative stars were identified with the Târâs or Yoga-târâs of the Hindus, and a twenty-eighth asterism added to the twenty-seven heretofore in use. If the Chinese had been acquainted with India at the early period implied in Biot's theory, would it not be extraordinary that the name of India should never occur in their ancient annals? It is commonly admitted that India was unknown to the Chinese before the expedition of Tchang Khian, 126 B.C., and its usual name, Thiantchu (Sindhu), is in the Chinese annals mentioned for the first time in the eighth

year of the emperor Ming-ti, 65 B.C.[1] The name of 'China' has commonly been supposed to imply a date. If it is derived from the dynasty of the Tsin which came to the throne in the year 246 B.C., then no work in which 'China' occurs as the name of the country, could be older than the third century B.C. I confess that I feel very unwilling to give up this view, and the fact that the name of China occurs in the so-called Code of Manu and in the Mahâbhârata, so far from invalidating the date of the name, would only tend to confirm the modern origin now assigned to these works by all critical Sanskrit scholars. The difficulty is that 'erez Sínîm' occurs in Isaiah xlix. 12, and that the passage in which it occurs is considered by unprejudiced scholars as beyond any reasonable doubt more ancient than the third century B.C. It has been pointed out, however, that the dynasty of the Tsin, before its accession to the imperial throne, had been reigning for 600 years in the province of Tsin (now Shensi), in that part of China which was the most likely to be first visited by travellers either from India or from Babylon. This would entail the loss of a most useful date, but it would help on the other hand to establish the possibility of Chinese astronomy being carried to Babylon, or Babylonian astronomy to China, at an early period, at least at the time when the second part of Isaiah was written[2].

Leaving the problem, if problem it can be called, as to the coincidences between certain of the Chinese Sieu and certain of the Hindu Târâs, to be settled by scholars and astronomers who take an interest in the medieval history of India and China, we now approach a second question, namely, whether it is possible to identify the Chinese Sieu with the Hindu Nakshatras or twenty-seven lunar mansions. Bentley declared decidedly that such an attempt was useless. 'With respect to the lunar mansions of the Chinese,' he writes, 'they differ entirely from those of the Hindus, who invariably make theirs to contain 13° 20′ each on the ecliptic; whereas the Chinese have theirs of various extents, from upwards of 30° to a few minutes, and marked by a star at the beginning of each, which makes them totally differ from the Hindu.' With the more accurate knowledge of the Sieu, which we owe to Biot, the difference between the two has become still greater, and instead of wasting any more time on attempts to compare the two, and trace them back to some common origin, we have only to describe the original character of the Nakshatras, in order to show how from beginning to end they differ from the Chinese Sieu.

[1] Foe Koue Ki, p. 14.

[2] Cf. Gesenius, ed. Dietrich, s.v. sínîm.

First then, the twenty-seven Nakshatras were suggested by the moon's passage. But though suggested by it, they were by no means confined to the one object of determining the moon's position in the heavens. Nothing was more natural for the sake of counting days, months, and seasons, than to observe the twenty-seven places which the moon occupied in her passage from any point of the sky back to the same point. It was far easier than to determine the sun's position either from day to day, or from month to month, for the stars being hardly visible at the rising and setting of the sun, the idea of the sun's conjunction with certain stars could not suggest itself to a listless observer[1]. The moon progressing from night to night, and coming successively in contact with certain stars, was like the finger of a clock moving round a circle and coming in contact with one figure after another. Nor would the portion of about one-third of a lunation in addition to the twenty-seven from new moon to new moon, create much confusion in the minds of the rough and ready reckoners of those early times. All they were concerned with were the twenty-seven celestial stations which, after being once traced out by the moon, were fixed like so many mile stones for determining the course of all the celestial travellers that could be of any interest for signs, and for seasons, and for days, and years. Any circle divided into twenty-seven sections, or any twenty-seven poles planted in a circle at equal distances round a house, would answer the purpose of a primitive observatory. All that was wanted to be known was between which pair of poles the moon or the sun were visible at their rising or setting, the observer occupying the same central position on every day. Our notions of astronomy cannot be too crude and imperfect if we wish to understand the first beginnings in the reckoning of days, and seasons, and years, and I doubt whether a profound knowledge of modern astronomy is not an impediment rather than a help to the historian of the early days of astronomical discovery. We cannot expect in those days more than what a shepherd would know at present of the sun, and moon, and stars, and seasons, if so much. We cannot expect any observation of heavenly phenomena unless they had some bearing on the practical wants of primitive society, and if we meet with any records of these we must not expect them in that scientific form in which they are said to have been recorded in China, but rather in the forms of myths and legends, the only language possible in those days of intellectual awakening. Thus we find the earliest allusion to the connection between the moon and the

[1] Thus it is said in the Taitt. Br. I. 5, 2, 1: 'Let him determine the Nakshatra about dawn; for when the sun rises, one cannot see the Nakshatra.'

twenty-seven Nakshatras, in a legend preserved in several of the Brâhma*n*as. We read in the Kâ*th*aka, II. 3[1]:

'Pra*g*âpati gave his daughters, the Nakshatras, to King Soma (the moon). He dwelt with Rohi*n*î. Those who were not visited by him, went back; (therefore does a wife, if she is not visited, go back.) He followed them, he asked for them again. He (Pra*g*âpati) did not give them back. He said, Dwell equally with all, then will I give them back. He dwelt with Rohi*n*î only. Therefore consumption seized him upon this falsehood. (The King Soma is the moon, and as consumption seized the King, this is the origin of the so-called royal consumption.) He withered like grass. He prayed to Pra*g*âpati. He said, Dwell equally with all, then will I deliver thee of this. Therefore does the moon dwell equally with all the Nakshatras.'

It is unfortunate that the number of the daughters of Pra*g*âpati is not given in this passage, but it is nevertheless important as establishing the fact on which I insisted, namely, that the Nakshatras represented originally a division of the heavens into so many equal parts, and that this division was suggested by the course of the moon.

In another passage where the same legend is told (Taitt. Sa*m*h. II. 3, 5, 1) the number of the daughters of Pra*g*âpati is stated as thirty-three[2], which may possibly be explained by the fact that in the ancient lists six of the Nakshatras are spoken of in the dual[3]. In the later literature, however, in the Mahâbhârata, Manu, the Vish*n*u-Purâ*n*a, where the same or similar legends are related, the number of the daughters of Pra*g*âpati or Daksha[4] is given as twenty-seven.

But we need not depend on these legends only in order to convince ourselves of the intimate connection between the twenty-seven Nakshatras and the moon. The sidereal, or, as it is sometimes called, the periodical month, i. e. the time during which the moon makes a revolution from any Nakshatra back to the same, though it was not used by later writers for astronomical or historical purposes, is nevertheless described by Garga and others on account of its importance for sacrificial purposes. I give the following extract from

[1] Weber, Ind. Stud. III. p. 467.

[2] The Tri*n*ava (27) and Trayastri*m*sa (33) Stoma are mentioned together, Vâ*g*. Sa*m*h. XIII. 58.

[3] These are 6, 11, 12, 16, 17, 21; all the rest are spoken of either in the singular or in the plural. The commentary to Taitt. Sa*m*h. II. 3, 5 (just received in Prof. Cowell's valuable edition) explains the number by counting the K*ri*ttikâs as seven, and the other Nakshatras each as one.

[4] See Böhtlingk-Roth, Dictionary, s. v. Daksha; Weber, Nakshatra, p. 277.

Garga which occurs in the commentary on the *G*yotisha (MS. E. I. H. 1510, p. 6):

तथा च गर्गः ।

यावता त्वेव कालेन भवर्गं चित्रणवात्मकं ।
भुंक्त इंदुः स आर्क्षो मासस्तस्यार्धं पक्ष उच्यते ॥

यतश्चत्वारि मानानि तानि तु गर्गवाक्ये दर्शयिष्यामि ॥ तद्यथा ॥

सावनं चापि सौर्यं च चांद्रं नाक्षत्रमेव च ।
चत्वार्येतानि मानानि तैर्युगं प्रविभज्यते ॥१॥
अहोरात्रात्मकं लौक्यं[1] मानं च सावनं स्मृतं ।
अतश्चैतानि मानानि प्रकृतानीह[2] सावनात् ॥२॥
ततः सिद्धान्यहोरात्राण्युदयाश्चाप्यथार्कजाः ।
त्रिंशच्चाष्टादशशतं १८३० दिनानां च युगे स्मृतं ॥३॥
मासस्त्रिंश ३० दहोरात्रः[3] पक्षोऽर्धं १५ सावनं स्मृतं ।
अहोरात्रं लवानां तु चतुर्विंशच्छता २४०० त्मकं ॥४॥
सौर्यं सूर्यात्तु संभूतं परिसर्पेति भास्करे ।
यावद्युत्तरां काष्ठां स[4] गत्वा गच्छति दक्षिणां ॥५॥
कालेन सोऽब्दस्तस्यार्धमयनं तु त्रयोऽर्तवः[5] ।
ऋतोरर्धं भवेन्मासं त्रिंशद्भागं दिनोऽर्कजः ॥६॥
तस्यार्धमर्कजः पक्षस्तस्मात्पंचदशं दिनं ।
शतं लवानां षड्विंशं[6] लवाः पंचदशस्तथा ॥७॥
त्रिंशच्चाष्टादशशतं युगमार्कैर्दिनैः स्मृतं ॥८॥
वृद्धिक्षयाभ्यां संभूतं चांद्रं मानं[7] हि चंद्रतः ।
लवं लवमथानेन सावनेन निशाकरः ॥९॥
क्षयं वृद्धिमवाप्नोति स चांद्रो मास उच्यते ।
तस्यार्धं पार्वणः पक्षस्तस्मात्पंचदशी तिथिः ॥१०॥
प्रमाणेन लवानां तु द्वाविंशं शतमुच्यते ।

[1] लोक्यं MS. [2] प्रवृत्तानि? [3] ०त्रा: MS. [4] स deest in MS. [5] योऽर्तवः MS. [6] षड्विंश MS. [7] मासं MS.

सोमस्याष्टादशशती युगे षष्ट्यधिका स्मृता १८६० ॥११॥
यावता त्वेव कालेन भवर्गं चिणवात्मकं ।
भुंक्त इंदुः स आर्क्षो मासस्तस्यार्धं पक्ष उच्यते ॥१२॥
आर्क्षात्पक्षात्पंचदशं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।
प्रमाणेन लवानां तु द्वाचिंशं शतमुच्यते ॥१३॥
नाम्ना सप्त षष्ट्युत्तरां[1] जनं चास्मात्परो लवः ।
दशोत्तरे द्वे सहस्रे युगमार्क्षैर्दिनैः स्मृतं ॥१४॥

'And so says Garga,

"The time in which the moon enjoys the circle of the Nakshatras, consisting of twenty-seven, that is a Nakshatra month, and its half is called a paksha."

'For there are four measures of time, and I shall propound them in the words of Garga[2], viz. :—

"The libatory (sâvana), the solar, the lunar, and the sidereal (nâkshatra), these are the four measures, by them the lustrum (yuga) is divided.

"The measure consisting of day and night is called the vulgar and the libatory (sâvana)[3]; and therefore these measures do here proceed from the libatory measure.

"After it the nycthemera are fixed, and their beginnings proceed from the sun; and a lustrum is said to consist of 1830 such days.

"The month consists of thirty nycthemera, and half of a sâvana (month) is called a paksha. A nycthemeron consists of 2400 lavas[4].

"The solar computation is derived from the sun while Bhâskara (the sun) travelling round goes to the south, having first gone to the northern region.

"This is a year in time, its half, the Ayana, consists of three seasons; half of a season is a month, consisting of thirty parts; the day is made by the sun.

[1] ०ष्युत्त० MS.

[2] 'Of four modes, namely, solar, lunar, sidereal, and civil time, practical use is made among men.' Sûrya-siddhânta XIV. 2.

[3] It is called sâvana from the three libations or savanas, at morning, noon, and evening; it is the simplest conception of the day, extending always from sunrise to sunrise, without taking into account the different lengths of the year. Cf. Sûrya-siddhânta I. 36; XIV. 18: udayâd udayam bhâno*h* sâvanam tat prakîrtitam, sâvanâni syur etena ya*gñ*akâlavidhis tu tai*h*.

[4] A lava would thus correspond to 36 seconds of our time. Wilson's Dictionary gives a lava either as the 60th part of a nimesha, or as two kâsh*th*âs, neither of which would correspond with $\frac{1}{2400}$ of a day and night.

1 day and night = 60 gha*t*ikâs (nâ*d*î) = 24 minutes.
1 gha*t*ikâ = 60 kalâs (pala, vinâ*d*î) = 24 seconds.
1 kalâ = 60 kâsh*th*âs = 24‴.
1 kâsh*th*â = 18 nimeshas.
1 nimesha = 30 tatparas.
1 tatpara = 100 tru*t*is.

Other divisions are given by Böhtlingk-Roth, s. v. tru*t*i. Prof. Weber takes चतुर्विंशच्छतात्मकं for one hundred and twenty-four.

"Half of it is a solar paksha, and a day is the fifteenth part of it; this fifteenth part (one day) consists of 2600 lavas[1].

"A lustrum (or yuga) is said to consist of 1830 solar days[2].

"The lunar measure is derived from the moon by its increase and wane. When the moon step by step, every libatory day, increases and wanes that is called a lunar month; half of it is a pârva*n*a paksha, and the fifteenth part a tithi.

"This (the tithi) is said to be 2200 lavas in measure, and in the lustrum of the moon there are said to be 1860 days[3].

"The time in which the moon enjoys the circle of the Nakshatras, consisting of twenty-seven, that is, a Nakshatra month, and its half is called a paksha.

"The fifteenth part of this Nakshatra paksha is called a Nakshatra day: this is said to be 3200 lavas in measure.

"A yuga is said to consist of 2010 Nakshatra days[4].""

Another account of the different computations of the year is given in the Nirnayasindhu, written by Kamalâkara Bha*tt*a, and printed at Calcutta, 1833. There it is said, that 'according to Mâdhava's opinion, five ways exist of calculating the year, and that there is a sâvana, saura, *k*ândra, nâkshatra, and bârhaspatya year. The Bârhaspatya year is regulated by the planet Jupiter, and is known in astronomical works only. North of the Narmadâ it may be used for ceremonial purposes. Hemâdri says, that there are only three different years, because the two last are not employed in the Dharma*s*âstra (law-books). Each year consists of twelve months, and if there be intercalary months, sixty days must be considered as one month, as Vyâsa said, "Sixty days are called a month by the Bâdarâya*n*as." Five *K*ândra or lunar years make a yuga, and each of the sixty years has its own name. The same names apply also to the Bârhaspatya years, which begin with the month of Mâgha (winter solstice), while the *K*ând·a years begin with the bright half of *K*aitra (vernal equinox). At sacrifices and on other solemn occasions the *K*ândra or lunar year is to be used, and no other, as Ârsh*t*ishe*n*a says.

'An Ayana (sun's road, half year) consists of three solar seasons. There are two Ayanas, a southern and a northern one, the one beginning with Karka

[1] There is some mistake in the MS., which will have to be corrected with the help of other MSS. The construction is that the 26th hundred of lavas is the 15th part of the paksha.

[2] One line seems to be wanting.

[3] अष्टादशशती must be taken as a feminine, a sum of eighteen hundred.

[4] The first line is not clear, and throughout the whole extract both text and translation must be considered to rest on the authority of one MS. only.

(Cancer), the other with Makara (Capricorn), and different sacrifices are to be performed, according to different authorities, either in the one or the other Ayana.

'A season consists of two months, but here too an intercalary month is not counted by itself. A month is of two kinds, lunar or solar. The first lunar month is *K*aitra in Vasanta, the first solar month begins either with Mîna (Pisces) or Mesha (Aries), as Baudhâyana says: "Vasanta (spring) is in Mîna and Mesha, or in Mesha and V*ri*sha (Taurus)." For *s*rauta and smârta ceremonies the lunar seasons ought to be used, and, if this be impossible, the solar ones. There are six seasons, lunar as well as solar: Vasanta, Grîshma, Varsha, *S*arad, Hemanta, and *S*i*s*ira.

'There are four kinds of months:

1. Sâvana, 2. Saura, 3. *K*ândra, 4. Nâkshatra.

1. The sâvana month has thirty days and nights.

2. The saura month goes from one conjunction of the sun to the next one. The first is Vai*s*âkha in Mesha (Aries). Although there are two Dar*s*as (days of new moon or conjunction) in Mesha, the first is reckoned as belonging to Mîna (Pisces), and goes to the solar month *K*aitra.

'Some gha*t*ikâs before and after the entrance of the sun into a new sign are considered as sacred:

1. In Mesha 10 gha*t*ikâs are sacred before and after the conjunction.
2. In V*ri*sha 16 . . . . before the conjunction.
3. In Mithuna 16 . . . . after the conjunction.
4. In Karka 30 . . . . before the conjunction (ayanam dakshi*n*am).
5. In Si*m*ha 16 . . . . before the conjunction.
6. In Kanyâ 16 . . . . after the conjunction.
7. In Tulâ 10 . . . . before and after the conjunction.
8. In V*risk*ika (Annakî) 16 . . before the conjunction.
9. In Dhanus 16 . . . . after the conjunction.
10. In Makara (*G*hasha) 24 gha*t*ikâs are sacred after the conj. (ayanam udak).
    (This is according to Hemâdri's opinion. Mâdhava considers 20 gha*t*ikâs as sacred after the conjunction.)
11. In Kumbha 16 gha*t*ikâs are sacred before the conjunction.
12. In Mîna 16 . . . . after the conjunction.

The equinoxes fall in Mesha and Tulâ.

The solstices in Karka and Makara.

3. The *k*ândra month consists of two pakshas (halves of the moon). This

lunar month either begins with *s*ukla (the bright half) and ends with Amâ (new moon), or it begins with k*ri*sh*n*a (the dark half) and ends with full moon. South of the Vindhya they begin the month with the moon's increase, but north of it either with its increase or with its decrease, though the former is the more usual. The first *k*ândra month is *K*aitra.

4. The nâkshatra month consists of one passage of the moon through all the Nakshatras[1].

'A Brâhma*n*a ends his month with the new moon (Amâvâsya), a Kshatriya with the sun's entrance (Sa*m*krânti) into a new sign, a Vai*s*ya with full moon.' Garga says: "The saura month is to be used at marriages &c., the sâvana month at sacrifices, the *k*ândra month at annual and obsequial rites. Other authorities however give different rules."'

Having thus established the first point, that the twenty-seven Nakshatras were suggested by the periodical revolution of the moon, we proceed to consider the second, namely, that the twenty-seven Nakshatras represented so many *equal* divisions of the heavens. This was clearly indicated by the legend of Soma being ordered to dwell the same time with every one of his wives, but it is likewise implied in almost every statement in which the Nakshatras are used for chronological purposes. No one in the present day would think of employing instead of the equal segments of the zodiac, the single stars of the Greek constellations, the Lion &c., for fixing the time of the year; nor would an Indian astronomer make use for that purpose of the single stars of the Nakshatras, instead of the twenty-seven equal divisions in which these stars are scattered about. Unless the Nakshatras meant the twenty-seven equal divisions, each consisting of $13^{\circ}\ 20'$, how could it be explained that the summer solstice falls in the middle of Â*s*lesha when the winter solstice is in the beginning of *S*ravish*th*â, thus giving thirteen and a half Nakshatras to the sun's road north and exactly the same number to its road south of the equator?

The passages generally quoted to prove the inequality of the Nakshatras[2]

[1] Thus it is said in the Grammar of Pâ*n*ini (IV. 2, 3), that certain adjectives are formed from the names of the Nakshatras, to express the time connected with them, i.e. the time during which the moon is in conjunction with any one of the Nakshatras. If therefore the passage of the moon through all the Nakshatras corresponds to one nâkshatra month, its passage through each of the Nakshatras would be a nâkshatra ahorâtra (day and night). This is said expressedly by Patañ*g*ali: कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहोरात्रः ॥ The day and night therefore during which the moon passes through the Nakshatra Pushya in any month would be called pausha, pausham ahar, paushî râtri*h*.

[2] Cf. Weber, Nakshatra, p. 309 seq.

are all taken from modern books, and, as far as I can understand them, they refer to the Târâs or stars, not to the Nakshatras or lunar mansions. It is perfectly possible that, as Hindu astronomers maintain, the moon or the sun may be in conjunction with one of the stars belonging to the Târâs, before they have entered the Nakshatra-segment to which that Târâ has given its name. Nor would this in any way disprove the equal distances of the Nakshatras, for it is only in comparison with these equidistant Nakshatras that the stars or clusters of stars could possibly be called either deficient or excessive. If the coincidences between certain Târâs and certain Sieus are so startling as they are represented to be, they may possibly find their explanation in the intercourse between the Buddhists of India and China, which dates from a period anterior to the first occurrence of the non-equidistant Târâs in Sanskrit literature.

The only passage which for a moment made me doubtful as to the equal division of the Indian Nakshatras, is that quoted by Prof. Weber from a Hebrew translation of Majrîti (p. 323 seq.). Majrîti (died 1007 A. D.) speaks of the lunar mansions of the Hindus: he gives their names, twenty-eight in number, and their degrees on the ecliptic. These degrees, to judge from the translation supplied by Dr. Steinschneider, vary considerably. I therefore requested Dr. Neubauer to collate the original text of Majrîti, preserved in an Arabic MS. of the Bodleian Library, and I was glad to find that the apparent inequalities are due entirely to the Hebrew translation, the Arabic original allowing about 12° 51′ 26″ to each of the twenty-eight manzil[1]. This therefore shows again an equal division, though it does show at the same time that the Arabs, in other respects the docile pupils of the Hindus, divided the heavens into twenty-eight, instead of twenty-seven, equal segments.

Finally, as to the number of the Nakshatras, I maintain that it was originally, and that, in one sense, it always remained twenty-seven. Let us first examine Biot's view of the subject. He maintains that the number of Nakshatras was originally twenty-eight, because such was the number of the Chinese Sieu; and that[2] 'the omission of Abhi*g*it from the series took place because the mansion belonging to that asterism was on the point of becoming extinguished, the circle of its junction-star being brought by the precession to a coincidence

[1] Majrîti begins: Now I shall mention the effects of the moon within the limits of their stations, as agreed upon by the Indians, &c. Dr. Steinschneider has lately supplied a more correct list of the lunar mansions from a Leyden MS. in his learned essay on 'Pseudepigraphic Literature,' p. 76.

[2] Whitney, Sûrya-siddhânta, p. 208.

with that of the junction-star of the preceding asterism about A. D. 972.' Prof. Whitney has pointed out some mistakes which vitiate Biot's calculation, and which would defer till several centuries later the date of coincidence of the two circles of declination. He himself, however, believes, like Biot, that Abhi*g*it is as originally and truly a part of the system of asterisms as any other constellation in the series, which is properly composed of twenty-eight members, and not of twenty-seven. 'The analogy of the other systems,' he says, 'and the fact that treatises like the Sûrya-siddhânta, which reckon only twenty-seven divisions of the ecliptic, are yet obliged, in treating of the asterisms as constellations, to regard them as twenty-eight, are conclusive upon this point. The whole difficulty and source of discordance seem to lie in this,—how shall there, in any systematic method of division of the ecliptic, be found a place and a portion for a twenty-eighth asterism? The Khanda-ka*t*aka, as cited by Albirûni, in making out, by a method which is altogether irrespective of the natural positions of the asterisms with reference to the zodiac, the accordance already referred to between their portions and the moon's daily motions, allots to Abhi*g*it so much of the ecliptic as is equivalent to the mean motion of the moon during the part of a day by which her revolution exceeds twenty-seven days. Others allow it a share in the proper portions of the two neighbouring asterisms: thus the Muhûrta-Mâlâ, a late work, of date unknown to us, says, "the last quarter of Uttara-Ashâ*dh*â and the first fifteenth of *S*rava*n*â together constitute Abhi*g*it: it is so to be accounted when twenty-eight asterisms are reckoned; not otherwise." Ordinarily, however, the division of the ecliptic into twenty-seven equal portions is made, and Abhi*g*it is simply passed by in their distribution. After the introduction of the modern method of dividing the circle into degrees and minutes, this last way of settling the difficulty would obviously receive a powerful support and an increased currency, from the fact that a division by twenty-seven gave each portion an even number of minutes, 800, while a division by twenty-eight yielded the awkward and unmanageable quotient 771$\frac{3}{7}$.'

In answer to Biot, who fixes the date of the suppression of Abhi*g*it at A. D. 972, we may simply appeal to Albirûni. He wrote a book on India, and particularly on Indian astronomy, about fifty-seven years after the supposed disappearance of Abhi*g*it. He had been in India for several years, learning Sanskrit, reading in the original the astronomical works of the Brâhmans, and consulting living astronomers on the actual position of their stars, and asking their advice on any points of difficulty. Yet nothing can be more opposed to Biot's theory than the view which Albirûni takes of the Nakshatras.

'The origin of the lunar mansions,' he says, 'amongst the Hindus is analogous to that of the zodiacal signs, for in reference to these mansions, the circle of the zodiac is divided into *twenty-seven equal parts,* each mansion comprising 13° 20′, or 800′. The planets enter and leave them, moving through them in latitude to the north and south. The principle of this division in twenty-seven parts lies in the moon's moving over the whole circumference of the heaven in $27\frac{1}{3}$ days, which needs correction. The number of twenty-eight, admitted by the Arabs, has likewise its origin by counting from the first lunar phase in the west to the last in the east. They reckon as one of the mansions the falling Eagle (α Lyræ, Abhi*g*it), so that they get twenty-eight, which has been the reason why some of our Arabian astronomers and almanac writers have been mistaken, asserting that the Hindus also had twenty-eight Nakshatras, and that they suppressed one which was always covered by the rays of the sun. *But this is wrong, for originally there were only twenty-seven, and one has been added afterwards.*'

Nothing can be clearer than this; nothing more in accordance with all we know from other ancient sources on the same subject. Yet Biot sees in all this nothing but a proof of Albirûni's ignorance, and remains unshaken in his belief that Abhi*g*it was one of the old Nakshatras, and disappeared in the year 972 A. D.

In answer to Professor Whitney, who though differing from Biot's arguments, agrees nevertheless with him on the original number of the twenty-eight Nakshatras and the later suppression of Abhi*g*it, I beg to propose the following theory. We must, from the beginning, distinguish between two things, the Nakshatras as the twenty-seven equal portions of the heavens, and the Nakshatras or Târâs as independent asterisms. We have to do the same in Greece with the zodiacal portions and the zodiacal stars, and it is well known that the Greeks for a long time admitted only eleven constellations, though they always had the twelve equal divisions of the ecliptic[1]. I hold then that the names given to stars or constellations, such as K*ri*ttikâ &c., existed before the trisein-

[1] Letronne, Journal des Savants, 1839 (p. 528): 'La sphère grecque est originale; la formation en a été successive; l'idée de la division zodiacale, étrangère à sa première constitution, y a été transportée après coup; mais les figures et les noms des signes sont d'invention grecque.—Des textes existent, qui attestent l'introduction successive dans la sphère grecque de trois au moins des figures zodiacales.—Belier et Sagittaire par Cleostrate de Tenedos. (6me siècle.) Plin. II. 6.—Avant Cleostrate les asterismes n'étaient pas même au nombre de neuf; et bien qu'il n'y ait aucune preuve que l'introduction de la Balance ne soit pas due à Hipparque lui-même, il est constant que les premiers textes où l'emploi de ce signe est clairement énoncé, sont ceux de Geminus et de Varron, appartenant au milieu du 1er siècle.—On sait que Ptolémée dans son catalogue, conserve *χηλαί* pour la constellation (*ἀστερισμός*), et *ζυγός* pour le signe (*ζώδιον* et *δωδεκατημόριον*).'

adic division of the heavens became fixed; that the most interesting, though not always the most brilliant stars were selected to serve as exponents of the twenty-seven divisions; and that in this selection Abhi*g*it was not comprised. Abhi*g*it, however, being as its very name declares, a star of good omen, continued to be observed for sacrificial purposes, and was invoked between the twenty-sixth and twenty-seventh constellations, between Uttara-Ashâ*dh*â and *S*rava*n*â, where its real position is to be found. This is clearly shown by a popular legend, repeated in the Taittirîya Brâhma*n*a I. 5, 2, 3 and 4: 'There is a Nakshatra, Abhi*g*it by name, above the Ashâ*dh*âs[1], below *S*ro*n*â. The gods and Asuras were fighting, the gods conquered under that Nakshatra. Because they conquered, therefore it is Abhi*g*it, the conqueror. Him of whom one wishes that he should conquer an invincible enemy, one ought to stir up to fight under the Nakshatra Abhi*g*it. He conquers even the invincible, and as if he (the enemy) were defeated by his own fault.' When in later times the Hindus became acquainted with nations using twenty-eight instead of twenty-seven determining constellations, Abhi*g*it would naturally be thought of in order to bring their own system in harmony with that of their neighbours, and Arabic astronomers, in particular, would naturally, though wrongly, as pointed out by Albirûni, adopt the theory, adopted by Biot, that the Hindus did not understand their own system, and that Abhi*g*it had at all times formed an integral part of their elementary astronomy.

If with this view clearly before us we examine the earliest as well as the latest notices of the Nakshatras that can be found in the literature of the Hindus, many difficulties will disappear. The number of twenty-seven, though not to be found in the *Kh*andas or Mantra periods, is of frequent occurrence in the Brâhma*n*a period. Many passages containing the number of twenty-seven for the Nakshatras may be seen in Prof. Weber's Essay, and in the Dictionary of Böhtlingk and Roth. In the Taittirîya Sa*m*hitâ IV. 4, 10, 1–3, where all the names and the presiding deities of the Nakshatras are given, Abhi*g*it is not mentioned, nor is its name to be found in a similar list in the Taittirîya Brâhma*n*a I. 5, 1. It occurs for the first time in a second list of the Nakshatras, in the Taittirîya Brâhma*n*a III. 2, 1, 6; and it occurs there, what is important and not

[1] The commentator states that Abhi*g*it occupies the fourth quarter of Uttarâshâ*dh*â, and the first quarter of *S*rava*n*â. There is nothing to show that Abhi*g*it was a *new* Nakshatra; on the contrary, the Brâhma*n*a connects it with ancient legends, like all the other Nakshatras. The only reason why its position is given is because the other twenty-seven Nakshatras had been mentioned before in proper order, whereas Abhi*g*it, not being comprised in that list, had to be referred to the two Nakshatra divisions with which it coincided.

favourable to my theory, as the sixth asterism after Full moon. Nevertheless I cannot bring myself to believe that it here enjoys an equal rank with the other Nakshatras; or, if it does, it does so only because certain popular superstitions had attached themselves to this asterism, and because certain libations were offered to it at the same time as those destined for the twenty-seven Nakshatras. The passage from the Atharva-veda (XIX. 7, 1; 8, 1), so often quoted by Biot and others, is more decided, and certainly proves the connection of twenty-eight Nakshatras with twenty-eight days. But the Atharva-veda stands by itself, and its last books particularly contain very doubtful passages. Unsupported by the genuine literature of ancient India, nay, opposed by its almost unanimous testimony, the charms and nursery rhymes of the Atharva-veda can carry no weight.

That an attempt was made to foist in Abhi*g*it as a Nakshatra in places where it was not intended to be, is shown in a curious way by the MSS. of the *G*yotisha and its commentary. The names of the twenty-seven presiding deities are given in the *G*yotisha in three *S*lokas:

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः ।
सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमापि च ॥२५॥
सविता त्वष्टाथ वायुश्चेंद्राग्नी मित्र एव च ।
इंद्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वे देवास्तथैव च ॥२६॥
विष्णुर्वसवो वरुणोऽज एकपात्तथैव च[1] ।
अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषाश्विनौ यम एव च[2] ॥२७॥
नक्षत्रदेवता एता[3] एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतं ॥२८॥

When these verses are repeated in the MS. of the commentary, Brahmâ, the presiding deity of Abhi*g*it, is inserted before Vish*n*u, as pointed out by Professor Lassen, but in violation of all the rules of metre.

The very name given to the Nakshatra zodiac, namely Tri*n*ava*k*akra[4], shows that the idea of twenty-seven was foremost in the mind of those who fixed that name[5]. At the time of Amara[6] the word nakshatra was used almost

[1] Comm. वरुणोऽहिर्बुध्न्यस्तथैव च.

[2] Comm. अज एकपात्तथा. Afterwards प्रोष्ठपद्योर्विपर्ययः पाठदोषो वा ॥

[3] Comm. ह्येता.

[4] See also Taitt. Sa*m*h. VII. 1, 2, 2.

[5] Cf. Böhtlingk-Roth, s. v. tri*n*ava, where Tri*n*ava*k*akra is not given.

[6] Cf. Amara-kosha, 2, 6, 2, 8. nakshatramâlâ syât saptavi*ms*atimauktikai*h*. Cf. Halâyudha II. 408.

synonymously with twenty-seven, and a necklace, consisting of twenty-seven pearls, was called Nakshatra-mâlâ, Nakshatra-string. In like manner the Hema*k*andra-kosha, when enumerating the Nakshatras (vv. 108–115), gives only twenty-seven names, and does not include Abhi*g*it.

Lastly, in astronomical works, the Nakshatras, if used as chronological elements, are always twenty-seven in number.

*S*âkalya, the reputed author of the *S*âkalya-Sa*m*hitâ, when speaking of the supposed motion of the Seven Rishis, says, 'their motion is eight minutes in a year;' and again, 'moving in the North into different positions, the Rishis employ 2700 years in revolving through the assemblage of asterisms[1].' This is possible only under the supposition that the number of asterisms is twenty-seven, not twenty-eight. For eight minutes a year would amount to 800 minutes in one hundred years. Now 800 minutes is equal to 13° 20′; this again is the twenty-seventh part of the ecliptic, and therefore the stars called the Seven Rishis would require 2700 years to pass through the twenty-seven asterisms or the whole of the ecliptic.

Varâha Mihira again, when speaking of the supposed movement of the Seven Rishis, states on the authority of Garga, that 'when king Yudhish*th*ira ruled the earth, the Rishis were in Maghâ, and the period of the era of that king is 2526 years. The Rishis remain for a hundred years in each asterism, being connected with that particular Nakshatra to which, when it rises in the East, the line of their rising is directed[2]. The same position of the Seven Rishis at the junction of the Dvâpara and Kali-yuga is confirmed by quotations from V*r*iddha Garga and Kâ*s*yapa by the commentator Bha*tt*otpala.

Now although this movement of the Seven Rishis is but imaginary, it was used for chronological purposes, and as the Paurâ*n*ic tradition gives 1115 years as intervening between the beginning of the Kali-yuga and Nanda, the predecessor of *K*andragupta (Sandrokyptos), the Bhâgavata-Purâ*n*a says quite in accordance with the theory of the movement of the Seven Rishis, that 'when, from Maghâ, they shall reach Pûrvâshâ*dh*â, then will this Kali age attain its growth under Nanda and his successors;' for as eleven Nakshatras pass from Maghâ to Pûrvâshâ*dh*â, 11 × 100 years must have passed between the beginning of the Kali age and Nanda.

A single allusion to Abhi*g*it, as one of the chronological elements of the Brâhmans, occurs in a computation proposed by Lalla, as quoted by Munî*s*vara in his gloss on the *S*iroma*n*i (Colebrooke, II. p. 358). Lalla says: 'If the number of

[1] Colebrooke, Miscellaneous Essays, II. p. 358. [2] Colebrooke, Miscellaneous Essays, II. p. 356.

years of the Kali age, less fourteen, be divided by 100, the quotient, as the wise declare, shows the asterisms traversed by Marî*k*i and the other celestial sages, beginning from the asterism of Vira*ñk*i (Brahmâ).' Here Lalla is generally understood to mean the asterism Rohi*n*î, which is sacred to Pra*g*âpati (or Brahmâ). But Munî*s*vara remarks in another place, that Lalla may here intend Abhi*g*it, which is sacred to Vidhi or Brahmâ.

But even then, what is the conclusion of Munî*s*vara? Not that the movement begins in the Nakshatra Abhi*g*it, as one of twenty-eight Nakshatras, placed between Uttarâshâ*dh*â and *S*rava*n*â; but, on the contrary, that the movement would then begin in *S*rava*n*â, of which Abhi*g*it forms a part, and that thus the statements of Lalla and *S*âkalya would be reconciled. Abhi*g*it therefore, or Brahmâ, would be simply a synonyme of *S*rava*n*â or of some part of *S*rava*n*â: it would not be one of twenty-eight equal divisions of the ecliptic.

I conclude with two extracts from the Sûrya-siddhânta[1]. We read II. 64. भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः, 'the portion of an asterism is eight hundred minutes,' i. e. the twenty-seventh part of the ecliptic.

We find afterwards (l. c. p. 177) from VIII. 2 to 9, the position of each asterism in the arc of the ecliptic to which it gives name, and which is styled its 'portion' (bhoga), the resulting polar longitudes and the polar latitudes. The stars of which the text thus accurately defines the positions, do not, in most cases, by themselves alone, constitute the asterisms; they are only the principal members of the several groups of stars,—each, in the calculation of conjunctions (yoga) between the planets and the asterisms, representing its group, and therefore called the junction-star, yoga-târâ, of the asterism.

If therefore we find, as Professor Whitney writes, that in the former passage the ecliptic is divided into twenty-seven equal arcs, whereas in this passage we are told of twenty-eight asterisms, very unequally distributed along the ecliptic, and at greatly varying distances from it, the natural conclusion is that the word nakshatra had two meanings, quite distinct from each other, as distinct in fact as Leo, when spoken of as a fixed star, and Leo, when spoken of as one of the duodecimal divisions of the sky, and that these must never be confounded.

The original meaning of Nakshatra[2] was of course the natural, not the

[1] Sûrya-siddhânta, ed. Whitney, p. 91.

[2] I say nothing of the etymology of Nakshatra, because though many have been proposed by Indian and European scholars, there is not one that carries conviction, or does not violate some of the laws of Comparative Philology. The most unobjectionable deriva-

scientific. It meant first, star in general, afterwards certain stars or portions of the starry heaven. In the Rig-veda, Nakshatra does not occur in its technical sense except in one passage, which I pointed out in my History of Ancient Sanskrit Literature (p. 212)[1]. This passage I communicated to Biot, who referred to it on several occasions. That I was right in speaking of it as the only allusion in the Rig-veda to the Nakshatras, in the technical sense of the word, is now admitted even by those who at first were sceptical on that point. Nor should I have ventured to suggest the technical meaning of Nakshatra even in this one passage of the Rig-veda, if it had not been that it occurred in the last Ma*nd*ala, which contains a mixture of very ancient and very modern fragments. I agree, however, with Professor Weber, that even in this passage there is no absolute necessity for taking Nakshatra in the sense of the twenty-seven Nakshatras, the stations of the moon. The word nakshatra may even here be rendered by star. But the probabilities are in favour of the translation which I first proposed. There are several allusions in the hymn to times and seasons[2], nay, the only two names of particular Nakshatras which have been traced in the Rig-veda occur in this very hymn, Aghâ*h* for Maghâ*h*, and Ar*g*unî for Phalgunî. The text, as repeated in the Atharva Sa*m*hitâ XIV. 1, 13, leaves no doubt that the two Nakshatras Maghâ*h* and Phalgunî are here intended.

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यं । अवऽअसृजत् ।
अघासु । हन्यंते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥१३॥

'The wedding procession of Sûryâ (sun, as feminine) went forth, which Savit*ri* sent off. At the Aghâs the cows are killed, at the Ar*g*unîs it (the procession) is led back.'

This is evidently intended simply as a symbolic sanction of some ancient customs, the marriage of the sun being the type of every human marriage. That the Ar*g*unî stars were favourable for marriage ceremonies we can see from

tion is that of Yâska, who derives nakshatra from naksh, 'to come,' 'to approach.' Naksh is used of the light of the sun filling the sky, Rv. X. 3, 5; and in a similar sense it occurs IV. 43, 5, and I. 95, 10. The idea of comers or goers is certainly not a very striking one, but the ancient poets actually used *k*arish*n*u, 'going,' as an epithet of nakshatra, Rv. X. 88, 13. See Böhtlingk and Roth, s. v.

[1] Rv. X. 85, 2. अथो । नक्षत्राणां । एषां । उपस्थे । सोमः । आहितः, 'then Soma, the moon, is placed in the lap of these Nakshatras.'

[2] Verse 5. वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानां । मासः । आकृतिः । 'Vâyu is the protector of Soma, the moon (month) is the type of the years.' Why Vâyu is mentioned as protector of Soma is not clear. Rv. X. 21, 10, the Maruts are called nâkshatrasavas, but here nakshatra seems used in the sense of 'heaven,' and the compound would mean 'of heavenly strength.'

the Taittirîya Brâhma*n*a I. 5, 1 [1], where the first Phalgunîs are represented as flanked by a husband and wife, the second Phalgunîs by a dowry and those who carry it away from the father's house. It would be a mistake to think here of solar time, the time when the sun stands in Maghâ and Phalgunî being considered in India as anything but favourable for marriage ceremonies. If the expressions here used had any direct reference to a definite system of chronology, we could only take 'at the Aghâs' and 'at the Ar*g*unîs' in the sense of 'at the Aghâ and Ar*g*unî full moons,' and this would correspond with the month of Mâgha or the winter solstice, the beginning of the year [2], the time most auspicious for nuptial ceremonies. The killing of cows at marriage feasts may seem strange to those who are accustomed to modern Indian ideas, but the old Rishis had no scruples in killing the sacred animal. In the *S*rauta-padmanâbhi (MS. p. 107[b]) a Sûtra is given गोपशुः कलौ निषिद्धः, 'the cow as a sacrificial animal is prohibited in the Kali age,' which implies that in former ages no such prohibition existed.

In conclusion, I have to say a few words on an hypothesis according to which the discovery of the twenty-seven Nakshatras was originally made at Babylon, and from thence communicated at a very early time—the date is not given—to the Indians in the South, the Chinese in the East, and sundry Semitic nations in the West. Such an hypothesis seems almost beyond the reach of scientific criticism, though with the progress of the deciphering of the Babylonian inscriptions, some facts may come to light either to confirm or to refute it. At present, however, all that can be brought forward in proof of such a theory is vague and uncertain, and could not stand the test of the most forbearing criticism, much less the attacks of that uncompromising scepticism which has lately been directed against all that is called ancient Babylonian astronomy.

It is certainly striking that the Arabic name of the lunar mansions, manzil (plur. menazil), should be derived from the same root as the Mazzaloth mentioned in the Bible. In the Second Book of Kings, xxiii. 5, we read how Josiah (624 B.C.) 'put down the idolatrous priests, whom the kings of Judah had ordained to burn incense in the high places in the cities of Judah, and in the places round about Jerusalem; them also that burned incense unto Baal, to the sun, and to the moon, and to the *planets*, and to all the host of heaven.' The

[1] अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी। जाया परस्तादृषभोऽवस्तात्। भगस्योत्तरे। वहतवः परस्ताद्वहमाना अवस्तात्॥ The commentator adds: पितृगृहात्कन्यया नीयमाना धनविशेषा वहतवः। तेषां वोढारो वहमानाः॥

[2] तथा च लौगाक्षिः। माघ्याः पौर्णमास्याश्चतुरहः पुरस्तात्संवत्सराय दीक्षंते॥

word here translated by planets is Mazzaloth. The LXX do not translate it, but render it by μαζουρώθ, the Vulgate substitutes the zodiac; Rabbi Jona Ibn Djanâh suggests, as Dr. Neubauer informs me, the twenty-eight manzil. None of these translations rest on any tangible evidence, and all that can be said is, that the Mazzaloth *may* have been the lunar Nakshatras, but that we have no means of proving it. How dangerous it is to trust to mere plausibilities in matters involving such vast consequences, is shown by the word Mazzaroth, which occurs in Job xxxviii. 31, 32: 'Canst thou bind the sweet influences of Pleiades, or loose the bands of Orion? Canst thou bring forth Mazzaroth in his season? or canst thou guide Arcturus with his sons?'

Here too Mazzaroth has been translated by the twelve signs of the zodiac; but as this is impossible, it was certainly tempting to take Mazzaroth as a dialectic variety of Mazzaloth, particularly as the expression of bringing forth the Mazzaroth in his season, seems so appropriate to the stars being, as it were, brought forth, and following each other in the succession of the seasons. Nevertheless, Professor Ewald declares such an identification as inadmissible, and is in favour of deriving the word from nêzer, 'crown,' as the name of a constellation.

The fact that the Harranians[1] offered sacrifices to their god Sîn (moon) every twenty-seventh or twenty-eighth day, proves nothing whatever as to the existence of twenty-seven Nakshatras.

Lunar chronology seems everywhere to have preceded solar chronology. The Psalmist (civ. 19) sings[2], 'He appointed the moon for seasons: the sun knoweth his going down;' and the Vedic Rishi (X. 85, 18) when speaking of sun and moon, says, 'The one (sun) shines upon all creation, the other establishing the seasons is born anew.' Ibn Esra observes in his Commentary on the Pentateuch (Exodus xii. 2) that the Hebrew word for month, chodesh, can be intended for lunar months only, because it is derived from a root meaning to be new, whereas shanah, year, would imply a solar year, because it expresses the idea of annus or annulus[3]. It is known besides, that at Jerusalem[4] the Synedrium used to sit till two or three witnesses came to announce the first appearance of the new moon, and that the event was signalized all over the country by

[1] Chwolsohn Ssabier, II. 37, 256, 258, 295, quoted by Prof. Weber, Nakshatras, p. 316.

[2] Humboldt, Kosmos, II. 47 (Germ. Ed.).

[3] Ideler, Handbuch der Chronologie, p. 489.

[4] Cf. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, II. p. 344. Prof. Seyffarth endeavoured to show that the Jews, before the destruction of Jerusalem, used solar months only, but his arguments are not convincing.

bonfires. And a similar custom prevailed among the Bâhîkas, where, according to the Mahâbhârata, an old witch sang out the new moon, beating a drum during the night, while the town of Sâkala was feasting[1]. I could mention fifty other passages where festivals are mentioned at the beginning, the middle, or the end of each lunar month, and I believe even that the Sabbath was originally a holiday connected with a lunar chronology[2]. But it serves no purpose to bring forward evidence which does not prove the point that has to be proved, and of which all that can be said is, that it is consistent with our theory.

More important are the passages where the manzil are mentioned in the Korân, X. 5, XXXVI. 39; nor can there be any doubt, after the evidence collected by Dr. Sprenger[3], that the twenty-eight lunar asterisms had been observed by the Beduins of the desert long before the time of Mohammed. Yet, after all that has been written on the subject, and I would particularly call attention to Prof. Weber's careful reasonings on p. 320, I still hold to Colebrooke's view, who derives the Arabic manzil, at least in their scientific form, from an Indian source. Whatever view we may take on this point, the fact that Mohammed knew the twenty-eight lunar mansions, and that they were known to the Arabs before his time, could under no circumstances be used as an argument to show that they existed at Babylon in the twelfth century before our era, which is the point that would have to be established. The passage in the Bundehesh in which the twenty-eight divisions occur, is no more pertinent to the establishment of the Babylonian theory than the list of Coptic names[4], neither of them going back beyond the time of Mohammed. Why, finally, the latitude[5] to be discovered from the difference between the longest and shortest days which, according to the *G*yotisha, amounted to six muhûrtas, or 288 minutes, should prove the Babylonian origin of Indian astronomy,

[1] Lassen, De Pentapotamia, p. 65, verse 25.

[2] Dr. Neubauer has quoted a marginal note from the Cusari which is remarkable. It states that the hebdomadal chronology is found nowhere except where the Jews have introduced it: 'J'ai trouvé une idée dans le livre de Salem ben Rou'heïm; il fait observer que nous ne trouvons pas de nations qui connaissent le sabbat (c'est-à-dire qui sachent le déterminer par le calcul), à moins qu'elles n'aient une notion de la Torah; par conséquent elles ont emprunté ce jour de repos aux Israélites; mais celles qui connaissent point la Torah, comme les Indiens et les Persans, &c., ne connaissent que les jours des mois d'après le calcul et d'après la tradition; mais elles ignorent la semaine sabbatique. Ces paroles sont citées au nom de Fayoumi.' Journal Asiatique, Déc. 1861, p. 462.

[3] Zeitschrift der D. M. G. XIII. 160–165. Dr. Sprenger's remarks on page 161 are very important, and confirm the view which I have taken of primitive lunar astronomy.

[4] Weber, Nakshatras, pp. 326, 330.

[5] Weber, Nakshatras, pp. 362, 400. A difference of 4 h. 48 m. between the longest and the shortest days would really correspond to lat. 35° 24'.

I am at a loss to understand. Exact observations on such a point are out of the question in the absence of any exact time-pieces; a large margin therefore must be left in drawing any conclusions as to the latitude of the place in which such an observation could have been made. But the rivers of the Penjâb are in about the same latitude as the rivers of Mesopotamia; the observation in its crudest form could have been made in the Indian Penjâb quite as well as in the Babylonian Doâb; the whole argument therefore dwindles into nothing at the first touch of criticism. In spite of all, however, I am quite prepared to take into serious consideration the Babylonian origin of Indian, nay, even of Chinese astronomy, whenever the decipherers of the Cuneiform inscriptions shall have supplied us with evidence that deserves to be considered. No hypothesis, however repugnant to received notions, should on that ground be treated with contempt; but it would certainly be wiser to let certain questions remain in abeyance on which no new evidence has been forthcoming since they were last handled by sound and sober scholars.

I have thus, I believe, established what I wished to establish, namely, that the Nakshatras owed their origin and their successive growth to the Indian mind; that Nakshatra, meaning originally stars in general, was fixed upon as the word to be used, *κατ᾽ ἐξοχήν*, of the twenty-seven equal divisions of the starry sky, marked out by the periodical course of the moon; that they always retained their original number and character when used for chronological purposes; but that in later times certain stars, twenty-eight in number, and vaguely corresponding with the twenty-seven ancient Nakshatras, were selected for the purpose chiefly of fixing the movements of the planets, but likewise for other astronomical and astrological purposes. How it came to pass that some of these Târâs and Yoga-târâs coincided with the Sieu of the Chinese, is a problem which will probably be solved when the history of Chinese literature has passed through the same critical ordeal which has destroyed so many illusions in Greece, Rome, and India. But, whatever that solution may be, it will never affect the springheads of the thought, of the language, and of the poetry of India, which rise from depths inaccessible to foreign tributaries, and whose earliest course we may follow step by step in the literature of the Brâhmans with greater accuracy than is the case in the early history of any other nation.

The two points of which I have here treated at some length, namely, the value of the astronomical dates, and the origin of the Nakshatras, are by no means the only points on which objections have been raised tending to

invalidate the views which I expressed in my History of Ancient Sanskrit Literature; but they are the most important, and they alone involved consequences compromising the antiquity and originality of the Rig-veda. If the astronomical data on which conclusions as to the age of the Veda have been built implied all they were represented to imply, the earliest periods of Vedic poetry would have to be rearranged. If it could be proved that China had exercised an influence on India, previous to the establishment of the Nakshatras, one of the principal charms of Vedic literature, its native originality, would be lost.

As to minor objections that have been started against some of the conclusions arrived at in my History of Sanskrit Literature, they must wait till more evidence has been brought forward which may tend either to modify or to confirm them. Many of these objections were not new to me, and had been carefully weighed before I wrote; others were groundless, and must have arisen either from want of clearness in the writer, or want of attention on the part of the reader. Thus when I maintained that, previous to Pâ*n*ini, no terms occurred which implied the existence of a written literature, of books, paper, pen or ink, I was perfectly aware that kâ*nd*a was used in ancient works in the sense of a division of a literary composition, for instance, in the Taittirîya Sa*m*hitâ, and in the *S*atapatha Brâhma*n*a. In fact I had mentioned kâ*nd*as, kâ*nd*ikâs, kâ*nd*ânukrama*n*îs, &c., very frequently in my History. But how these words could prove the existence of books, i.e. of written books made of paper, I cannot see. Kâ*nd*a means a section, a division, whether of a tree or of anything else; it is almost synonymous with parvan and pari*kkh*eda. As I had shown that even such a word as grantha did not necessarily imply a written book, I thought I might safely pass by such terms as kâ*nd*a, parvan, or pari*kkh*eda. Kâ*nd*a never means a book, but always a section of a work, and there is no proof[1] as yet that books in India were originally made of 'the part of the trunk of a tree whence the branches proceed, a stalk or stem.' I had myself expressed some doubts whether the word pa*t*ala, which was said to mean originally the covering or bark of a tree, and which is used in the Rik-Prâti*s*âkhya in the sense of chapter, might not point to books made of *liber*, the bark or rind of a tree. After Prof. Weber's remarks, however, on this word,

[1] This view that kâ*nd*a meant a book was advanced by Professor Theodore Goldstücker, in a most learned and painstaking review of my History of Ancient Sanskrit Literature, which precedes his valuable facsimile of the Mânava-kalpa-sûtra. Some objections of the same scholar are answered in the next pages; others would require a fuller examination than was compatible with the limits of this preface.

as used in the Aitareya Brâhma*n*a[1] (I. 21, 22; Âsv. S. IV. 6, 7), these doubts are nearly removed, it being most likely that the original meaning of pa*t*ala was likewise section, division.

Another instance where my meaning has been misapprehended, and where I have been refuted[2] for opinions which I never held, occurred with regard to the dates of Yâska and Pâ*n*ini. Because I said that on certain points Yâska holds more advanced views than Kâtyâyana, it is argued that I *must* place Yâska after Kâtyâyana and after Pâ*n*ini. I see how the wording of one sentence in my book could have given rise to such a misunderstanding, but no attentive reader could have failed to see that I place Yâska before Kâtyâyana, before Pâ*n*ini, nay, even before *S*aunaka. I believe I was the first to point out that Yâska, not Vaiyâska, was actually quoted in the Rik-Prâtisâkhya, and as I still hold that this Prâtisâkhya was anterior to Pâ*n*ini, I could not have placed Yâska after Pâ*n*ini.

It would be impossible to answer all objections of this kind, particularly when they are of a personal rather than a scientific character. Why I write u*n*âdi instead of u*nn*âdi would seem to be a matter of very small importance. That I know the rule of Pâ*n*ini VIII. 3, 32, I have proved, I should think, in more than a thousand passages of my edition of the Rig-veda. But the phonetic rules are not applicable in their full strictness to the technical terms used by grammarians. Thus अच् means all vowels; gen. अचः (Pâ*n*. I. 1, 57). Whenever च् becomes final, it ought to be changed into a guttural. Pâ*n*ini does not so change it (I. 1, 10; 3, 2), nor have I ever met with the form अगादि or अगंत, which would be analogous to उणादि, but only with अजादि and अजंत, in apparent violation of Pâ*n*ini's own rules. The same applies to तिङंत, which as a compound is generally spelt with one ङ, whereas, if it occurs by itself, followed by a vowel, the final ङ is doubled. Thus I have always printed तिङ्ङतिङः, but तिङंत. The eighth class of verbs is commonly called तनादि[3], of which there is the derivation तानादिकः (Rv. Bh. I. 138, 2), both written with a single *n*. The fact is that in the real Sanskrit there is not a single instance[4] where in a compound the first pada ends in a nasal, which nasal is doubled; and hence there was no analogy to be followed in such artificial words as उणादि. Besides there is

[1] The commentator says, pa*t*alasabda*h* samûhavâ*k*î; he also explains it by bhâga*h*.

[2] Neither pûrvapaksha nor uttarapaksha could be correctly rendered by 'refutation,' in the sense in which that word is used by English writers.

[3] The Calcutta edition has तनादि (P. II. 4, 79), which Böhtlingk alters to तन्नादि. Westergaard retains तनादि.

[4] The only instance which has been brought forward, vrishanasva, is an exception to the rule, 'exceptio probat regulam.'

a natural reluctance to apply the rules of Sandhi to technical terms, the very meaning of which might sometimes be completely changed if the changes of Sandhi were observed. Taking all this into account, and being unable by the help of MSS. to satisfy myself as to whether Pâ*n*ini's Sûtras gave उणादि or ऊणादि (the editions vary), I determined to retain the usual form, and I was strengthened in my determination by the fact that in metrical works too उणादि is used with the first syllable short [1].

With regard to one of the most important questions which have of late occupied Sanskrit scholars, namely, the Introduction of Writing, some new evidence, which deserves careful attention, has been brought to light by several of my critics, Professor Böhtlingk, Benfey, Whitney, Goldstücker [2], and Wester-

[1] Svarama*ñg*arî (MS. E. I. H. 98, p. 50ª, l. 1):

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

[2] A few points which can be settled without entering into details may here be touched upon in a note:

1. When I said that writing was not known *before* Pâ*n*ini, I meant to imply that it became known in India about his time, but that the literature known to him, which had accumulated before his time, was oral only. I thus tried to account both for the absence of any allusion to written language in his grammatical terminology, and for the appearance of grammatical terms implying a written language (vindu &c.) in later grammarians.

2. Lipikara, which I myself pointed out as occurring in Pâ*n*ini, is never used for writer, still less for author; it means a man who makes lipis, i.e. public inscriptions. See Westergaard, Abhandlungen, p. 33.

3. With regard to the meaning of Yâvanânî lipi, a wide field is open to conjecture, because we have no means of exact knowledge. The two points, however, which I maintained, have never been shaken; namely, 1. that if Yâvanânî lipi means the Greek writing, it does not prove that Pâ*n*ini was later than Alexander, because the Greek alphabet might well have been known in India before Alexander's conquest. This has been confirmed by Westergaard, Abhandlungen, p. 81; 2. that Yâvanânî lipi is most likely that variety of the Semitic alphabet which, previous to Alexander, and previous to Pâ*n*ini, became the type of the Indian alphabet (Hist. of A. S. L. p. 521). The numerous changes of opinion of other scholars on this subject may be seen in the 'Indische Studien,' V. p. 8. Professor Weber does not yet seem to be aware that his efforts to prove that Yavana *may* mean Greek were not necessary. The important point was to prove that Yavana need not always mean Greek. This point was proved by Professor Lassen. But Professor Lassen, as well as most Sanskrit scholars, was fully aware that Yavana may mean Greek, before Professor Weber informed us of this fact. To determine *where* Yavana means Greek, and *where* it means Semitic nations, or even nations of black complexion, kâlayavana, this is, and has been for some time, the real problem for Sanskrit scholars.

4. Ever since I have quoted Pâ*n*ini for historical purposes, I have tried to distinguish between text and commentary, but as I have never based historical conclusions on words occurring in the commentary only, I have not distinguished between Pata*ñg*ali, Kâsikâ, &c. Professor Goldstücker deserves great credit for having pointed out the necessity of such a distinction where the intellectual horizon of Pata*ñg*ali has to be fixed. When I write '*in* Pâ*n*ini,' I mean the grammar such as we have it; when I say '*by* Pâ*n*ini,' I mean the man, the author of the Sûtras. Professor Goldstücker is right about Pâ*n*. IV. 3, 108; I am glad, however, to find that I do not stand alone in my opinion of the traditional character of the udâhara*n*as and pratyudâhara*n*as. (See Westergaard, Abhandlungen, p. 66; and Prof. G.'s very pertinent remarks, p. 24, l. 21.) In other instances where Professor Goldstücker has suspected me of want of accuracy in quoting Pâ*n*ini, he will find that there is a Cf. added to my quotations. Wherever this is the case, I wish the reader to compare Pâ*n*ini, but give him to understand that Pâ*n*ini, the author of the Sûtras, does not himself

gaard. Not one of the facts, however, on which I based my argument, has been invalidated; on the contrary, the evidence has been strengthened, particularly

use the word in question. Thus, on page 369, the only quotation from Pâ*n*ini with which Prof. G. finds fault, is marked with Cf. The same applies to p. 361, where I refer to Pâ*n*. IV. 3, 101, and IV. 2, 64, in confirmation of the name by which Pâ*n*ini's own work was familiarly known in later times. Here too Cf. is added. Thus again, Pâ*n*. IV. 3, 108, is marked by Cf.; and the same caution is added to Pâ*n*. IV. 2, 66 (p. 362), to Pâ*n*. IV. 3, 102 (p. 371). The names mentioned on page 369 I did not intend to restrict to Pâ*n*ini.

5. The fact that Sûtra in the singular means a complete work, confirms the opinion which I expressed, that it meant a string of rules, before it meant a single rule. The German 'Band' does not mean a book in general, but a volume, originally a bound volume. The word was used in that sense since the middle of the eighteenth century (see Grimm, s. v.); and grammarians distinguish between der Band, die Bände, 'volume,' and das Band, die Bänder, 'string,' 'sûtra.'

6. The Sûtra which Kaiyya*t*a marks as not composed by Pâ*n*ini is IV. 3, 132, not IV. 3, 116. Sûtra IV. 3, 116, is merely marked as not explained in the commentary. See IV. 3, 106, ityâdîni *k*aturdasa sûtrâ*n*i bhâshye tu na vyâkhyâtâni. To this fact, that certain Sûtras are not explained in the Mahâbhâshya, I attach little importance, and quite agree with Professor Goldstücker's remarks. To any candid mind this subject is disposed of by Professor Aufrecht's remarks, Catalogus Bodl. p. 160.

7. The passage from the Mahâbhârata (Sântip. v. 11339–11342) can only be understood of the weight of memory. No one would suspect Yudhish*th*ira or anybody else of being intent on carrying about a book; or if he felt the weight at all uncomfortable, he might easily debarrass himself of it. The weight of the Veda (vedabhâra) is spoken of in the Vasish*th*a-smriti (History of Anc. Sansk. Lit. p. 55), where there can be no idea of heavy folios.

8. If var*n*a means a modified sound, there ought to be, as Prof. G. says, something of which the var*n*as are modifications. This is perfectly true. In the Rik-Prâtisâkhya, XIII. 4, we read, 'the breath being one, assumes in reality, as it becomes var*n*a or letter, many sounds.' As far as I understand Prof. G.'s further discussions on var*n*a and kâra, they seem to prove to me simply this, that Pâ*n*ini never uses kâra, and that he uses var*n*a of vowels only. In Sûtra VII. 4, 53, I divide yîvar*n*ayo*h* into y (yakâra) and îvar*n*a.

9. The expressions ûrdhva, udaya, &c., apply to memory even better than to books. Books might be turned topsyturvy, but in the memory the beginning of a book must always be bottommost.

10. Though I have never denied that Pâ*n*ini may have been one of the first Brâhmans acquainted with the art of writing, I did not think that this could be proved by the employment of accents in his Sûtras. The Svarita, which was intended to show that a rule extended its influence over certain other rules, was actually pronounced, nor could a more convenient method have been imagined for distinguishing the head-words or head-rules than the prolonged intonation of the Svarita. It is nowhere said that these Svaritas were not pronounced, but only that they were not part and parcel of the rule (na tu prayogasamavâyi, lit. 'they do not enter into the effect produced by the rule').

11. As I always distinguish between the existence of an alphabet and its employment for literary purposes, I should be quite willing to admit that the shepherds at the time of Pâ*n*ini marked their cattle with letters. The Greeks knew the alphabet, and used it for commercial purposes, for inscriptions, for public registers long before they dreamt of reducing their poems to writing. (See this point well argued by Mr. Grote in answer to the late Colonel Mure, Appendix I and II annexed to the third edition of Grote's History of Greece.) Numerical figures, totems, &c., are known to American tribes who have no alphabet. But I must confess that Pâ*n*. VI. 3, 115, does not seem to prove to me convincingly the custom of using either letters or figures for branding cattle.

12. On the use of d*ris* in the sense of perceiving in general, see Böhtlingk-Roth, s. v. dar*s*. The expression 'na d*ris*yate' is synonymous with 'na vidyate,' 'nâsti.' In grammar, adarsanam is explained by aprayoga I, 2. 55; and prayoga, according to Prof. G., would mean pronunciation. See also the passage quoted from Yâ*gñ*avalkya III. 191, and Rig-veda-bhâshya, vol. i. p. 30.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां,

and the commentary,

एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति ॥

by Professor Westergaard. The conclusion which I draw from these facts, namely, that writing was never used for literary purposes in India before the time of Pâṇini, is certainly startling, and I have never disguised this. But I confess that the explanations which have been proposed by some of my critics, in order to save the character of an ancient written literature in India, seem to me too artificial, and based on historical theories rather than on historical facts.

I ought perhaps to add a few words on the delay which has occurred in the publication of this volume of the Rig-veda. For a time it was doubtful whether the funds necessary for the completion of the Rig-veda would be provided. This caused uncertainty and delay. When I resumed my work, my time was no longer my own, and there were more urgent occupations which left me but scant leisure for the prosecution of my Sanskrit studies. Had I been allowed to devote, I do not say the whole, but at least one half of my time to the study of Sanskrit and the carrying on of my edition of the Rig-veda, the present volume no doubt would have been published long ago. Or, if I had been satisfied with printing the commentary of Sâyaṇa such as it is given in the MSS. at our disposal, without attempting to verify the numerous quotations, to authenticate scattered allusions, to correct evident blunders of the copyists, and to supply omissions, as far as possible, from other sources, my task would have been a very easy one, and would have required far less of my time. But though a rapid reprint of a few MSS. has its advantages, and though I by no means share in the sweeping condemnation of the manner in which the text and commentary of another Veda have of late been edited, I feel that I should have ill requited the confidence of those who entrusted me with the *editio princeps* of the Rig-veda and of its commentary by Sâyaṇa, if I had not done my best to make it as perfect as it could be made in the present state of Sanskrit scholarship, and with the materials now available. How many imperfections there remain in spite of my best endeavours, no one can feel more than myself. Though greater familiarity with the style of Sâyaṇa has enabled me in the later books to remove the blunders of the copyists with more readiness and certainty than at the beginning, yet the MSS. of the later Ashṭakas are much inferior to those of the first, and the number of passages hopelessly corrupt and imperfect is constantly increasing. The few Various Readings which I have printed give a very imperfect idea of the battles which an editor of Sâyaṇa has to fight against the perverseness and carelessness of the scribes. Where the right reading could be restored with perfect certainty, little or nothing has been said

in the Various Readings; but there is many a short line in these notes which represents the results of hours, nay, of days and weeks of hard work. Nor was one single passage surrendered as hopeless before everything had been tried to render it correct.

I have stated on former occasions how much I owed to the assistance of my learned friend Professor Aufrecht, and I am glad to say that in the present volume also I have to a considerable extent had the benefit of his co-operation. Though I regret his departure from Oxford, nothing could have been more beneficial to the interests of sound Sanskrit scholarship in this country than his appointment to the Chair of Sanskrit at Edinburgh, lately founded by Mr. J. Muir, D. C. L., the munificent patron of Sanskrit philology. Professor Aufrecht's transliteration of the text of the Rig-veda in Roman letters, now in course of publication, will be welcome to all students of Sanskrit. I look forward with confidence to many valuable contributions from his pen towards the elucidation of the Vedic language, Vedic mythology, and Vedic religion.

Another friend whose name I always had to mention in these pages with admiration and gratitude, H. H. Wilson, has not lived to see the completion of a work which owed so much to him. Without his strong recommendation it would have been impossible to secure the patronage of the Court of Directors of the late East-India Company, and afterwards of the Secretary of State for India; and some of the most valuable MSS. on which this edition is based, were procured through his influence. How deep an interest he took in this work he proved by undertaking the ungrateful task of preparing an English translation, a task which on other occasions 'he intentionally left to younger and more enterprising study[1].' Wilson had lived through almost the whole history of Sanskrit scholarship, and had taken part in nearly every important work that marked an epoch in the study of Indian literature, history, and religion. Every one of his own works represents a new conquest. He never followed, he was always first; and though he was sometimes blamed for want of accuracy, he might well appeal to the rough work which he had to do, while others followed in the paths which he had opened and smoothed. Where any useful work was to be done, where a dictionary had to be compiled, manuscripts to be catalogued, coins and inscriptions to be deciphered, where new texts had to be edited, new works to be translated, Wilson was always ready to undertake the task which no one else was willing or able to undertake, and he never undertook anything

[1] See the Preface to his edition of the Dasa-kumâra-*k*arita, p. 31.

without finishing it with unflinching perseverance. His was not the scholarship of a Colebrooke, a Burnouf, or a Lassen; but if we look at the works which he left behind, we shall see how much we owe to him, and how much we have lost in him. Though the scorn with which he spoke of those who had never ventured in translation beyond works that had been previously translated by English scholars, and who were not even familiar with the native grammarians[1], provoked at the time angry rejoinders from Continental students, he lived long enough to see himself regarded as the revered Nestor by all who belong to the small but brave army of bonâ fide students of Sanskrit; and his memory will long be cherished in India as well as in Europe, as that of a real benefactor to India and to Indian literature.

I am glad to be able to announce that the translation of the Rig-veda which Wilson had undertaken, will not remain incomplete. He worked at it till nearly the last moments of his life, and Professor Ballantyne, his worthy successor in the Library of the India Office, has undertaken the task of editing his MS. What I think of Wilson's translation I have fully stated on various occasions, and particularly in the Preface to the third volume of this work. I consider a literal translation of the Veda, in strict adherence to the explanation of Sâya*n*a, as highly valuable and interesting, and I hope that that principle will be rigorously observed by the editor of the remaining portion of this translation. But though I regret that the opinions which I expressed on this subject were not approved by Professor Wilson, I cannot but repeat my firm conviction that if we may learn from Sâya*n*a how, after a lapse of thirty centuries, the ancient poems of the Rishis had been misunderstood by Indian theologians and philosophers, we must proceed in quite a different manner in order to learn how these simple hymns were originally understood by the Rishis themselves. This point has of late been so frequently discussed, that I will not here enter again upon it; but I hope within a short time to be able to lay before the public the first volume of a translation of the Rig-veda, based on those principles of interpretation on which nearly all who have worked in this new field of Sanskrit scholarship are fully agreed. A difference of opinion like this, though it may have caused pain to my departed friend and teacher, has never in the least detracted from the esteem and admiration which I shall always entertain for him. His loss I, more than any other, feel to be irreparable; but the true way to honour the memory

[1] See his 'Memorandum respecting Sanskrit Literature in England.'

of our departed generals is not to halt where they fell, but to advance to new conquests.

The vigour and enthusiasm with which the study both of the modern and of the ancient Sanskrit has of late been taken up, the continued activity of such veterans as Bopp, Lassen, Benfey, Brockhaus, Stenzler, Westergaard, the original investigations of Aufrecht, Ballantyne, Böhtlingk, Foucaux, Goldstücker, Gorresio, Hall, Kuhn, Muir, Regnier, Röer, Roth, Schiefner, Weber, Whitney, the excellent work done in India both by Europeans, such as Cowell, Griffith, and Haug, and by a most important class of independent native scholars, such as Râdhâkânta Deva, Îsvarachandra Vidyâsâgara, Bâpû Deva, K*ri*sh*n*amohana Banerjea, Nîlakantha Gore, Rajendralala Mitra, Bhâu Daji; lastly, the constant succession of new students, among whom the names of Bréal, Bühler, Fausböll, Haas, Kern, Pertsch, Siegfried, deserve to be distinguished—all these hold out a hope that the study of Sanskrit will not become stagnant, or lose the position which, thanks to the genius and honest industry of Sir W. Jones, Colebrooke, and Wilson, it has gained in our Universities by the side of Greek and Latin, of Hebrew and Arabic. The work which still remains to be done, however large its proportions, will not suffer from lack of labourers. At the present moment the most pressing work is, no doubt, the Veda, and new hands are wanted both for the edition of texts, not yet published, and for the critical interpretation of the relics of the ancient poetry of the Rishis. It is impossible for one scholar, it will probably be impossible for one generation of scholars, to bring the deciphering of the hymns of the Rig-veda to a satisfactory conclusion. My own contributions can for the future be but small, and very inadequate to the great difficulties that have to be overcome. With this volume, however, the most important portion of the Rig-veda is before the public. The ninth Ma*nd*ala contains nothing but the Soma hymns, the tenth and last offers a mixture of ancient and modern fragments. Every scholar is now able to take his share in the elucidation of the difficult language and the still more difficult thoughts of the ancient poets of India. Much has been done already, and a most important advance towards a right understanding of the Rig-veda will have been made when the Sanskrit Dictionary of Böhtlingk and Roth, published under the auspices of the Imperial Academy of St. Petersburg, and supported by the enlightened liberality of the Emperor of Russia, is finished. It is a work of which I feel it a duty to speak with the fullest acknowledgment of its great merits, because in this country its defects have been criticised with extreme rigour. Still further progress will be made when the Sanskrit

Dictionary at which Professor Goldstücker has been working for many years is completed. But with all the light which the labours of these and other scholars have shed on considerable portions of the Rig-veda, the dark and unintelligible passages have still a decided preponderance over those that have been made out to the satisfaction of impartial critics. Some portions of the Rig-veda, I confess, I consider as hopeless, and as h the ro resist all attempts at interpretation. But there is no reason why we should despair. The Rig-veda is the most ancient book of the Aryan world. Every hymn, every verse, every word that can be deciphered in it is a gain. The sacred hymns of the Brâhmans stand unparalleled in the literature of the whole world, and their preservation might well be called miraculous. We must be thankful that any authentic image of those primitive periods in the history of mankind which can now be studied in the Rig-veda, should have been handed down to us. These ancient hymns represent the lowest stratum in the growth of the human mind which can be reached anywhere by means of contemporaneous literature. And if in putting together the petrified remains of a primeval world, the geologist must often rest satisfied with fragments that tell but half of what they might have told, the historian also in gathering up the threads of the most primitive thoughts of man, must learn to make the best of rags and tatters that once formed part of the splendid webs of poetry and religion woven by the early fathers of the human race.

MAX MÜLLER.

TENBY. October 1862.

ADDITIONAL NOTES.

I add a letter of Biot's on the Nakshatras, together with some interesting notes on some parts of my essay, which I owe to the kindness of Professor W. F. Donkin, and of the Rev. R. Main, Radcliffe Observer.

Biot's letter was written about two months before his death. It was addressed to Professor Benfey at Göttingen, and printed by him in his Journal, 'Orient und Occident,' vol. i. p. 747. It completes the evidence, as far as Biot's views are concerned. Although we learn from it that the eminent astronomer had slightly modified his opinion as to the exclusively Chinese origin of the Indian Nakshatras, it is impossible to accept his explanation of the original character of these asterisms, which would reduce the primitive elements of Indian astronomy and chronology to mere astrological contrivances.

'C'est moi qui me trouve très-honoré, et très-heureux, de la lettre que vous venez de m'écrire. J'en suis, on ne peut plus, reconnaissant. Dans tout le cours de ma longue carrière scientifique, je n'ai jamais eu en vue que la recherche de la vérité; et je ne m'en suis cru en possession, qu'après avoir vu les résultats de mes efforts sanctionnés par l'autorité des personnes qui en étaient les juges légitimes. Votre lettre me donne cette assurance pour le précis de l'histoire de l'astronomie chinoise qui m'a occupé toute cette année. C'est ma récompense. L'opinion des gens, peu ou mal informés, favorable ou défavorable, m'est complettement indifférente. Même, dans le premier cas, je dirais volontiers, comme Phocion à ses amis, après avoir prononcé un discours qui avait été fort applaudi par le peuple d'Athènes; est ce que j'aurais dit quelque sottise! Pour les travaux de l'intelligence, comme dans les décisions politiques, je ne fais aucun cas du suffrage universel.

'L'intérêt bienveillant que vous me témoignez m'enhardit à vous soumettre une idée, qui, *si elle se trouvait justifiée par les épreuves que l'érudition pourrait lui faire subir*, terminerait, à l'amiable, toutes les controverses aujourd'hui élevées, sur la nature et l'origine des Nakshatras *primitifs* des Hindous.

'Prenons d'abord le texte réputé le plus ancien où on les voit mentionnés. Dans un passage du Rig-véda, VIII. 3, 20, cité par M. Max Muller, il est dit:

'*Soma* (la lune) *est dans le sein de ces Nakshatras.*

'Comment ces Nakshatras primitifs étaient-ils constitués? C'est la première question qu'il faut se faire.

'Or je dis que ce n'étaient pas, que ce ne pouvaient pas être, des divisions du ciel, marquées par des étoiles prises sur la route mensuelle de la Lune. En effet, le plan de l'orbe lunaire n'est pas fixe dans le ciel. Il tourne continuellement autour de l'axe de l'écliptique, en conservant, sur le plan de ce cercle céleste une inclinaison moyenne d'environ 5°, qui éprouve de très-petites variations périodiques. Ainsi dans son mouvement révolutif, qui s'accomplit en 18 ans juliens et à peu près 7 mois et demi, il contient des étoiles sans cesse différentes, entre lesquelles, par conséquent, on ne peut pas établir des intervalles fixes, qui soient toujours situés sur la route changeante que la Lune parcourt mensuellement. Les chinois, qui rapportaient généralement les positions méridiennes des astres à 28 étoiles, toujours les mêmes, auraient pu, s'ils l'avaient voulu, considérer les intervalles équatoriaux compris entr'elles, comme autant de *Mansions*

passagères, appartenantes spécialement à la Lune. Mais les plus minutieuses recherches, faites à ce sujet, dans les textes originaux et les traditions, par M. Stanislas Julien et mon fils, ne leur ont pas découvert le moindre indice de cette pensée. Les Chinois considèrent leurs 28 sieou, comme les *demeures momentanées*, du soleil, de la Lune, des Planètes, des comètes, en un mot, de tous les astres qui se meuvent parmi les étoiles, sans les attribuer particulièrement à aucun d'eux.

'Si les Nakshatras *primitifs* des Hindous, n'étaient pas des divisions stellaires prises sur la route mensuelle de la Lune on peut leur concevoir un autre mode de formation, qui aurait été bien plus simple, et plus naturel. Ce serait, qu'ils eussent désigné dans chaque lunaison, certaines époques, ou certains intervalles temporaires, auxquels on aurait attribué des influences favorables ou défavorables, comme S. Augustin nous apprend qu'on le faisait, de son tems, chez les Romains, et comme bien des gens le font encore de nos jours; n'osant pas se mettre en voyage, ou entreprendre certaines opérations agricoles, ou commencer un traitement médical, quand la Lune est en décours. Les Hindous n'auraient-ils pas, très-anciennement, sans aucune science, sans aucun échafaudage astronomique, attaché des pronostics de ce genre à chacun des 27 ou 28 jours de chaque mois, pendant lesquels la Lune nous est visible, ce qui aurait produit leurs 27 ou 28 Nakshatras? Ce ne sont là, sans doute, que des conjectures, mais si naturelles, qu'elles semblent mériter qu'on examine si les anciens textes Védiques n'en offraient pas quelque indication.

'En supposant qu'elles se trouvassent ainsi justifiées le reste s'expliquerait de soi-même. Quand les Brahmes ont voulu remplacer leur astronomie primitive par une science abstraite et mathématique, comme nous la voyons établie dans le Súrya-siddhánta, les 28 sieou chinois, régulièrement définis par leurs étoiles déterminatrices, leur offraient la matière, toute préparée, d'une substitution savante à faire aux Nakshatras primitifs: et, ne voulant les employer qu'à des applications astrologiques, ils purent, sans inconvénient, les adopter pour cet usage, contrairement à leur destination originaire; de même qu'ils ont dénaturé l'emploi des excentriques et des epicycles grecs, quand ils se les sont appropriés.

'Si les choses se sont passées comme je viens de le dire, les Nakshatras primitifs des Hindous, et ceux du Súrya-siddhánta, seraient des institutions de nature et d'origine entièrement différentes, l'une indigène, l'autre étrangère; et tous les efforts d'érudition que l'on a faits, que l'on voudrait faire, pour dériver les nouveaux des anciens, seraient sans fondement, comme sans résultat. Mais dans tous les cas, ceux qui prétendraient établir cette dérivation, auraient pour obligation première, de nous faire connaître, d'après des documents positifs, en quoi les Nakshatras primitifs consistaient.

'Je m'excuserais de vous avoir entretenu, avec tant de détails, d'une simple conjecture, si la question qu'elle concerne ne m'avait paru devoir vous intéresser, comme étant un des juges les plus compétents, et les mieux préparés, pour la décider.

'En vous réiterant etc. J. B. Biot.

'P.S. Si vous pensez qu'il y aurait quelque utilité à publier cette lettre, à cause du desideratum q'on y signale, disposez en, comme vous le jugerez à propos [1].'

[1] 'Für die in diesem geistvollen Brief ausgesprochene Hypothese lässt sich vielleicht schon jetzt geltend machen: 1. Vájas. Samh. IX. 7, wo sieben und zwanzig Gandharva's erwähnt werden, welche der Schol. Mahídhara gewiss mit Recht mit den Nakshatra's identificirt (man vergleiche damit Bhágav. Pur. IV. 29, 21, wo gesagt wird, dass die Gandharva's die Tage, die Gandharví's (Femin. von gandharva) die

Note of Professor Donkin on the Vedic Calendar (page xxvi).

'The calendar at p. xxvi professes to give the days of the month on which the solstices would fall during a cycle of five years, and also the moon's place at each solstice. It is supposed that the moon is in conjunction with the sun, and the sun in a solstice, at the beginning of the cycle; and that the same thing happens at the middle of the cycle. Hence it is easy to find the ratios which must have been assumed for the lunar months, both sidereal and synodical, to the solar year. Five solar years namely have been considered to be equal to 67 sidereal or 62 synodical months.

'According to the former of these assumptions the moon would make 6.7 sidereal revolutions in half a year; hence at the end of the half year it would be $\frac{7}{10}$ of a revolution in advance of its place at the beginning. Now $\frac{7}{10}$ of a revolution is ($\frac{7}{10} \times 27 =$) 18.9 nakshatras. Hence if for every half year we add 18.9 nakshatras to the moon's longitude, and reject multiples of 27, we get its place as follows: (the names of the nakshatras are taken from the table in p. xxxiv.)

Time (in solar years).	Moon's longitude (in nakshatras).	Name of nakshatra in which the moon's place falls.
0	0	beginning of *S*ravish*th*â.
½	18.9	in *K*itrâ.
1	10.8	in Ârdrâ.
1½	2.7	in Pûrva-Bhâdrapadâ.
2	21.6	in Anurâdhâ.
2½	13.5	middle of Âsleshâ.
3	5.4	in Asvinî.
3½	24.3	in Pûrva-Ashâ*dh*â.
4	16.2	in Uttara-Phalgunî.
4½	8.1	in Rohi*n*î.
5	0	beginning of *S*ravish*th*â.

'This agrees exactly with the calendar, and leaves no doubt as to the way in which the moon's places were calculated. But it does not settle the ratios of the month or year to the solar day. We find it stated, however, in the extract from Garga (pp. liii, liv), that the lustrum is said to consist of 1830 solar days; and as this lustrum is evidently the period of five years, the year must have been assumed to contain 366 days, the lunar sidereal month $27\frac{21}{67}$ days, and the synodical month $29\frac{18}{31}$ days.

'All this is clear, and agrees with the statement that a yuga (or lustrum) contains 2010 nakshatra days, that is ($\frac{2010}{30} =$) 67 sidereal lunar months.

'But an apparent difficulty arises when we compare these results with the column in the

Nächte des Jahres sind), 2. die bekannten beiden Hymnen des Atharva-veda XIX. 7 und 8, von Regnier übersetzt in den 1859 in Journal des Savants erschienenen Artikeln (im besonderen Abdruck, p. 86, 87 Anm.). Diese Stellen sind jedoch verhältnissmässig jung. Im Rig-veda finde ich nakshatra *nur* in der Bedeutung "Stern" (M. I. 50, 2. III. 54, 19. X. 68, 11), selbst als Bezeichnung der "Sonne" (VII. 81, 2. X. 156, 4, und höchst wahrscheinlich auch VI. 67, 6), und ich glaube desshalb, dass *Max Müller* in der von ihm citirten Stelle (Asht. VIII. 3, 20 = M. X. 85, 2), eine Beziehung auf die Nakshatras im spätern Sinn mit Unrecht erblickt (History of Ancient Sanskrit Literature, p. 212 n.).—Anm. d. Red.'

calendar which gives the days of the month on which the solstices would fall. For since intercalations seem to be implied amounting to 60 days, the cycle would consist of 1860 days instead of 1830. The discrepancy will disappear, however, if we suppose the 1860 days to be, not solar days, but "tithis," of which 30 make a synodical month; for five years, being assumed to be equal to 62 synodical months, would contain 1860 tithis. And this also explains the statement (p. lv) that "in the lustrum of the moon there are said to be 1860 days," which is unintelligible on the supposition that solar days are meant.' (See the extract from Colebrooke, p. xx.)

Calculation of difference of epochs for observed precessional motion 42° 12′.30 of Regulus (from 1859), given in Archdeacon Pratt's investigation (p. xxviii), by the Rev. R. Main, Radcliffe Observer.

'The general expression for the precessional motion reckoning from the year 1800, is $50''.2401\, t + 0''.0001134\, t^2$, when t is the number of years, and, reckoning from 1859, it is $50''.2545\, t + 0''.0001134\, t^2$, and this is equal to $-42°.12'.30'' = -151950''$. As a first approximation neglect t^2. Hence $50''.2545\, t = -151950''$, or $t = -3024$ years. Substituting this in t^2, we get $50.2545\, t = -152987$, or $t = -3044$ years, which is equivalent to 1186 B.C.'

(Archdeacon Pratt uses for mean annual precession 50″, instead of 49″.899.)

Making a similar calculation for Bentley's investigation (page xxxi &c.), we have for 1750, $50''.2298\, t + .0001134\, t^2 = -158460''$, whence, by exactly the same process, $t = -3177$ years, which is equivalent to 1428 B.C.

After this Preface was printed I received, through the kindness of the Rev. R. Main, the Radcliffe Observer, some extremely valuable calculations, which had been made, at his instance, by Mr. Hind. Though I never placed much confidence in Bentley's speculations, I certainly felt, as I said on page xxxiii of my Preface, that 'the coincidence pointed out by him between the modern names of the planets and the ancient astronomical facts to which they owe, or are supposed to owe, their origin, required an explanation at the hand of experienced astronomers.' Much would depend on the correctness of Bentley's assertion that the occultations of the four planets by the moon took place within the space of about sixteen months, in the years 1424 and 1425 B.C., and that they took place respectively in those Nakshatras from which the names of the planets are derived. If Bentley's calculations should prove incorrect, his whole argument in favour of the date 1424 would at once be disposed of. But if they should turn out correct, then of two things one: either we should have to allow the reality of the observation and the reality of the date implied, or we should have to admit that the Brâhmans, at the time at least of the Purâ*n*as, possessed sufficient knowledge of astronomy to be able to calculate correctly the longitudes and latitudes of the moon and of four of the planets according to the equinox of the year 1424 B.C. The one result would almost be as interesting as the other. I feel convinced, therefore, that all Sanskrit scholars will appreciate the important service rendered by Mr. Hind in undertaking the troublesome calculation, the results of which I am now able to lay before them:

Nautical Almanac Office, Nov. 21, 1862.

My dear Sir,

I send you herewith the places of the moon and planets about the times indicated in your letter. Ecliptic conjunctions appear to have occurred in each case, but the differences of latitude show that, according to our best tables, Jupiter is the only planet that could have been occulted. The astronomical and not the chronological method of reckoning seems to have been adopted by Mr. Bentley, as you supposed.

Yours, &c.,

J. R. Hind.

The Rev. R. Main, M.A.

	LONGITUDE. ☾	♀	♀ — ☾	LATITUDE. ☾	♀	♀ — ☾
h.	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′
— 1425 Aug. 18, 0	69.12	97.28	+ 28.16	— 4. 5	+ 0.2	+ 4. 7
12	76.21	98. 4	21.43	3.39	0.3	3.42
19, 0	83.30	98.40	15.10	3. 8	0.5	3.13
12	90.39	99.16	8.37	2.35	0.6	2.41
20, 0	97.46	99.53	+ 2. 7	1.59	0.8	2. 7
12	104.51	100.31	— 4.20	— 1.22	+ 0.9	+ 1.31

Venus therefore in Ecliptic ☌ with the Moon, about Aug. 20, 3^h 56^m, but differing from her in Latitude, + 1° 55′.

	☾	☿	☿ — ☾	☾	☿	☿ — ☾
h.	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′
— 1424 April 16, 0	12.43	31. 9	+ 18.26	— 5. 0	+ 1.50	+ 6.50
12	19.49	31.15	11.26	5. 0	1.45	6.45
17, 0	26.58	31.20	+ 4.22	4.56	1.39	6.35
12	34. 9	31.24	— 2.45	4.56	1.33	6.19
18, 0	41.23	31.26	9.57	4.32	1.27	5.59
12	48.38	31.27	— 17.11	— 4.14	+ 1.21	+ 5.35

Mercury therefore in Ecliptic ☌ with the Moon, about April 17, 7^h 22^m, but differing from her in Latitude, + 6° 25′.

	☾	♃	♃ — ☾	☾	♃	♃ — ☾
h.	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′
— 1424 April 22, 0	98.56	112.35	+ 13.39	— 0.36	+ 1.17	+ 1.53
12	105.59	112.37	+ 6.38	+ 0. 1	1.17	1.16
23, 0	112.59	112.39	— 0.20	0.38	1.17	0.39
12	119.56	112.41	7.15	1.14	1.17	+ 0. 3
24, 0	126.50	112.43	14. 7	1.49	1.17	— 0.32
12	133.42	112.45	— 20.57	+ 2.22	+ 1.17	— 1. 5

Jupiter therefore in Ecliptic ☌ with the Moon, about April 22, 23^h 26^m, but differing from her in Latitude, + 0° 41′.

	☾	♂	♂ — ☾	☾	♂	♂ — ☾
h.	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′	° ′
— 1424 Aug. 18, 0	217.54	224.53	+ 6.59	+ 4.40	— 2.42	— 7.22
12	224. 6	225.12	+ 1. 6	4.23	2.42	7. 5
19, 0	230.13	225.31	— 4.42	4. 4	2.42	6.46
12	236.16	225.50	10.26	3.42	2.42	6.24
20, 0	242.16	226. 9	16. 7	3.17	2.42	5.59
12	248.14	226.28	— 21.46	+ 2.51	— 2.42	— 5.33

Mars therefore in Ecliptic ☌ with the Moon, about Aug. 18, 14^h 17^m, but differing from her in Latitude, — 7° 1′.

In reply to some further questions, whether such near approaches of the moon and the four planets were likely to occur again within the same space of time, and whether, reckoning from the equinox of −1424, the longitudes of these conjunctions coincided with the longitudes of the Nakshatras from which the names of the planets are derived, I received the following statements from the Rev. the Radcliffe Observer:—

'With regard to the first of your questions,—it would require an enormously long period to bring the four planets in question into the same relative positions, so as to produce, within an equally short space of time, near approaches of all of them to the moon at ecliptic conjunction. I think therefore we may consider that this set of conjunctions can belong only to the epoch −(1424–5); and there seems to be really some foundation for Bentley's interpretation of the legend of Daksha's daughters.

'This seems confirmed by a comparison of the longitudes of the planets in question with the longitudes of the beginnings of the corresponding Lunar Mansions at this epoch (Mr. Hind's equinox being taken for −1424).

'Thus from the data at page xxviii, it appears that, for the epoch −1181, the beginning of Asvinî, the first Lunar Mansion, is in longitude 23° nearly, and, reckoned from the equinox of −1424, it would be in longitude 20° nearly.

'Hence, for −1424, we have the following table for comparison of the planets' places with the commencements of the Lunar Mansions from which they are supposed to have derived their names:—

Planet.	Planet's Longitude.	Longitude of Lunar Mansion.
Mercury	31°	20° Rohi*n*î.
Venus	100°	100° Maghâ.
Mars	225°	233° P. Ashâ*dh*â.
Jupiter	113°	113° P. Phâlgunî.

'The agreement is certainly remarkable, and probably as close as it could be, considering that the Lunar Mansions must occupy equal spaces.

'On the other hand, it is said that the names of the planets are most probably of modern origin. If this be true, it would appear that the modern Hindús calculated correctly the conjunctions in question, and formed the legends and assigned the names of the planets afterwards from the Lunar Mansions which they occupied.'

It will thus be seen that the statement of Bentley as to the dates of the four conjunctions of the moon and the planets is fully borne out by Mr. Hind's calculations, and that the coincidence between the legend quoted by Bentley and the astronomical facts determined by Mr. Hind is a real one. Bentley, it is true, does not give his authority, but Prof. Wilson, in a note to his translation of the Vish*n*u-Purâ*n*a (p. 225), speaks distinctly of the legend as occurring in the Vâyu and Liṅga-Purâ*n*as; and he mentions that these Purâ*n*as appeal to the authority of revelation and tradition in support of the birth of the planets in the Nakshatras Ashâ*dh*â, &c. This appeal is, of course, unfounded, for in the early Vedic literature, and even in the Laws of the Mânavas, the very existence of planets is unknown. If, however, at a later time the planets were fabled to be daughters of the Nakshatras by Soma, the moon, ecliptical conjunctions of moon and planets in each Nakshatra would certainly

offer the most natural explanation of such a legend. There is only one other explanation that might be suggested. The Liṅga-Purâ*n*a specifies the position of sun, moon, and planets at the so-called Great Equinox, and the Vâyu-Purâ*n*a mentions the same position as having happened at the end of one of the Manvantaras, the *K*âkshusha. At that time the sun is said to have been in Vi*s*âkhâ, the moon in K*ri*ttikâ, Venus in Pushya (13th Nakshatra, instead of Maghâ, 15th), Jupiter in Pûrva-Phâlgunî, Mars in Ashâ*dh*â, Mercury in Dhanish*th*â (1st Nakshatra, instead of Rohi*n*î, 9th), Saturn in Revatî, Ketu in Â*s*leshâ, and Râhu in Bhara*n*î. This, whether a real or a fanciful configuration, might have given rise to the names of two of the planets, Jupiter and Mars, but it would leave the names of Venus (Maghâbhû) and Mercury (Rauhi*n*eya) unexplained. Now Rauhi*n*eya, as a name of Mercury, occurs in the Amara-kosha (I. 1, 2, 27), and in Halâyudha; and in the Hema*k*andra-kosha this planet is called Rohi*n*îsuta*h*, 'the son of Rohi*n*î,' and Saumya*h*, 'the son of the moon.' (See Indische Studien, II. p. 261.) In the same Kosha, however, Mercury is also called *S*ravish*th*âbhû*h*, 'born in *S*ravish*th*â,' i.e. the first Nakshatra; and this, as will be seen, agrees with the statement quoted above from the Vâyu and Liṅga-Purâ*n*as. Among the names of Mars, Hema*k*andra mentions Ashâ*dh*âbhû*h*; among those of Jupiter, Phâlgunîbhava*h*; among those of Venus, Maghâbhava*h*. Hema*k*andra likewise mentions Revatîbhava*h* as a name of Jupiter, Bhara*n*îbhû*h* as a name of Râhu, and Â*s*leshâbhû*h* as a name of Ketu, all in conformity with the description of the Great Equinox given in the Purâ*n*as. Whichever explanation of the names of the four planets we adopt, it is certain that the names are of modern date, with the sole exception of Rauhi*n*eya. None of them occur in the Sûrya-siddhânta (see Sûrya-siddhânta, ed. Whitney, p. 278); nay, at the time of the Sûrya-siddhânta, and with the astronomical views contained in that work, their positions, as far back as −1424, could not have been ascertained correctly by calculation. Whether subsequent astronomers in India possessed the knowledge necessary for such calculations is a question which I feel not competent to answer; but it seems to me almost as incredible as that an observation of the planets which could have been real but once in the history of the world, namely, in the fifteenth century B.C., should have been preserved for thousands of years by mere tradition.

PREFACE

TO THE FIFTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

When in the Preface to the fourth volume of my edition of the Rig-veda I felt it my duty to state that for the future my contributions to Vedic literature could be but small, I hardly imagined that it would still fall to my lot to bring out the remaining two volumes of this work. I consoled myself with the thought that I had placed the most important portion of the Rig-veda and its commentary in the hands of Sanskrit scholars, and I felt certain that no one would blame me if, with the new direction which my studies had necessarily to take, first as Professor of Modern European Literature, afterwards as Professor of Comparative Philology in the University of Oxford, I could not, as before, devote all my time and strength to the study of Sanskrit. For some years I had indeed to allow Sanskrit to become a mere πάρεργον, partly in order to be able to keep pace with the advance of two most progressive branches of learning, the history of modern European literature, and the science of language, partly in order to fill those gaps which an almost exclusive devotion to the study of Sanskrit for the space of fifteen years would naturally leave in the general knowledge of any scholar. Life is meant for more, at least I think so, than the mere drudgery of collating MSS. and correcting proof-sheets, and those who know what it is to publish a Sanskrit text for the first time, particularly such a work as Sâya*n*a's commentary, full of extracts from works unpublished, full of allusions to authorities but little known or lost altogether, will understand that the printing of six volumes like the present is enough to occupy the best part of a man's life.

If now, after the lapse of ten years, I resume the work of my youth, intending, if life and health be spared, to complete it without further interruption, I do so not without an effort. What I myself wished to learn from Sâya*n*a, I have learnt, and the critical restoration and editing of his text will involve a sacrifice of time which I can ill afford. My own plan

was to go on with the translation of the Rig-veda, of which the first volume appeared in 1870, and to finish some other works which are even nearer to my heart. But the extremely kind way in which I have been urged by scholars, not only in Europe, but also in India, to complete this edition of the text and commentary of the Rig-veda, left me at last no choice, and I only hope that I may not disappoint my friends in spite of all I have done to comply with their wishes.

It is but too true that as we advance in the commentary of Sâya*n*a, the difficulties in restoring a correct text grow greater rather than smaller. The MSS. become more and more faulty, the omissions more numerous, and the really useful variety of readings, represented before in different independent families of MSS., often dwindles away into the most perplexing uniformity. This, as I suggested on a former occasion, is probably due to the fact that the later portions of this great work were less frequently studied in the schools of India, so that the MSS. which we possess, either in the original or in copies, did not receive the benefit of those corrections to which as editor I owed so much in the earlier portions of the commentary. I have spared no trouble and expense in order to find out whether MSS. of Sâya*n*a could still be discovered in India which might help me over desperate passages or fill up gaps which occur in all our MSS. My friends in India have really scoured the country, and I have to return to them my most sincere thanks for the trouble they have taken for my sake and for the sake of Sâya*n*a. But the result has not been encouraging. No MSS. have been discovered anywhere which do not belong to the three families, A, B, and C, none to supply deficiencies that run through all the members of these families. Only a few weeks ago I received a letter, dated Tanjore, Dec. 27, 1871, from Mr. Burnell, to whom I had sent a number of test passages for the last Ma*nd*ala. His search too has been in vain, and though of one MS. which the proprietor would not let out of his possession, Mr. Burnell has not yet been able himself to make a collation, yet he received trustworthy information that it was in precisely the same condition as the MSS. in my possession. If, hereafter, new and independent MSS. of Sâya*n*a's commentary should come to light, I am quite prepared to find that in some places they may convict me of faults, and supply lacunas which I was unable to fill. But the same fate awaits all critical editions. All I can say is that I have done my best to make my *apparatus criticus* as complete as I could make it, and with that *apparatus* I doubt whether on the whole a more correct text could have been produced

than the one which I have given. There is not one doubtful or difficult passage in the whole of this work where I have not myself carefully weighed the evidence of the MSS., not one where I have not myself verified the exact readings of the MSS. even in those portions which were copied and collated for me by others, except where the originals were out of my reach.

I am well aware of the opinion more or less openly expressed by certain Sanskrit scholars that a work such as Sâya*n*a's commentary did not deserve a critical edition, that the time and care bestowed on it were simply wasted, that a mere reprint of one MS. would have been sufficient for all purposes, and that we, the scholars of Europe, may dispense altogether with the assistance of native scholars and commentators. On these points I decline to be drawn into any argument. I have repeatedly expressed and defended my own views on these matters during the last five and twenty years. My own convictions with regard to them have never wavered, and though I hope I can surrender a conviction even when I have held it for a quarter of a century, I do not think that scholars who simply repeat old and, I think, exploded arguments, without even supporting them with such skill and learning as were employed in their defence by former scholars, have any right to insist on a new reply. The evidence is complete, and I am quite prepared to await the verdict.

I cannot, however, leave this subject without entering my most earnest protest against the language used by a scholar for whose learning, and I ought to add, what is far more important, for whose character I have long entertained a sincere respect, I mean Professor Spiegel of Erlangen. In a discussion lately carried on between him and Professor Roth on the question as to what weight we ought to attribute respectively to traditional interpretation and to modern criticism in translating the sacred books of the ancient world, Professor Spiegel tries to show that my views on this subject differ from those of Professor Roth. He says: 'Max Müller in seiner Übersetzung des Rigveda äussert sich folgendermassen (I. XV): "The word translation, however, has many meanings. I mean by translation, not a mere rendering of the hymns of the Rig-veda into English, French, or German, but a full account of the reasons which justify the translator in assigning such a power to such a word, and such a meaning to such a sentence. I mean by translation a real deciphering, a work like that which Burnouf performed in his first attempts at a translation of the Avesta—a *traduction raisonnée*, if such an expression may be used. Without such a process, without a running

commentary, a mere translation of the ancient hymns of the Brâhmans will never lead to any solid results."' Professor Spiegel then continues: 'Wollte man diese Ansicht in aller Strenge festhalten und nur eine solche Übersetzung als eine wirkliche gelten lassen, welche mit einem fortlaufenden Commentare versehen ist, so würde man auf die Frage, ob Luther die Bibel übersetzt habe oder Schlegel den Shakspere, eigentlich mit einem herzhaften Nein! antworten müssen, denn keiner von beiden hat seiner Übersetzung einen Commentar beigegeben.'

Now this is not a fair way of arguing. I did not say there was only one kind of translation: I said on the contrary that the word translation has many meanings, and I said this, as will appear from the sentence immediately preceding, because, without such a limitation, it would have been extremely presumptuous on my part to call my translation the first translation of the Rig-veda. The sentence immediately preceding the one quoted by Professor Spiegel runs thus: 'It may sound self-contradictory, if, after confessing the help which I derived from these translations, I venture to call my own the first translation of the Rig-veda.' If after that I continue, 'I mean by translation not a mere rendering of the hymns into English, French, or German,' every unprejudiced reader will see that these words have a very different meaning from what they would have if they stood by themselves. They do not mean that there is but one way of translating the Rig-veda, but that the translation which I intend to give is meant to be a *traduction raisonnée.*

As therefore I did not say what Professor Spiegel makes me say, I cannot admit that my views and those of Professor Roth on the proper mode of translating the Rig-veda are opposed to each other. There is ample room for such a translation as Professor Roth shadows forth by the side of my own, and there is hardly a word in Professor Roth's remarks on the subject with which I do not heartily agree. 'Eine richtige Übersetzung,' he says, 'ist der beste Commentar. Ich kann mich darum .mit it vr Ansicht nicht einverstanden erklären, dass eine Übertragung If, heraa nur wenig Nutzen bringen könne, wenn sie nicht von einerd come .tirlichen Commentar begleitet sei, und würde, wenn ich daran denken könnte, ein solches Werk zu unternehmen, mich vielmehr bemühen, nicht in die Noten, sondern in den Text den Schwerpunkt der Arbeit zu legen. Die Übersetzung muss für sich selbst reden, eines Commentars bedarf sie in der Regel nur da, wo sie nicht unmittelbar überzeugend, wo der Übersetzer seiner Sache nicht sicher ist.

Vor denjenigen Lesern, welche nicht nachrechnen können, auf welchem Weg der Übersetzer zu seinen Combinationen gekommen ist, hat er nicht nöthig sich im Einzelnen zu rechtfertigen, für die andern kann er sich kurz fassen.'

All I can say is that there is much force in these remarks, that I feel the truth of them probably more than any one else, and that I have myself frequently pleaded in exactly the same sense. But I cannot disguise from myself or from others that there is considerable danger in these principles of translation, so boldly enunciated, and that all depends on their application. As applied by Langlois and others they have proved most disastrous, in the hands of Professor Roth they might produce the most valuable results. No one would rejoice more than myself if Professor Roth would publish a translation of the Rig-veda, even without any commentary whatever. The public at large would receive such a translation most gratefully, and for many years to come it would answer nearly all purposes. But as far as Sanskrit scholars are concerned, I doubt whether such a translation, however striking and brilliant, would render the more tedious work which I have undertaken altogether useless. No scholar will be satisfied unless he has the complete evidence before him on which a translation is founded. If a meaning is assigned to a certain word, and we do not know that that meaning proves satisfactory in every passage where that word occurs, if we have the slightest misgiving that one single passage may have been left out, the requirements of true scholarship are not fulfilled, the work is imperfect, and each successive generation will have to go through the same process of collecting and collating again and again.

Besides, the argument which has been urged so strongly by all Sanskrit scholars against the assumed infallibility of native commentators and translators cannot surely be warded off from ourselves. If Sâya*n*a is infallible, it has been said again and again, why does he differ from Yâska or Mahîdhara? why does he even differ from himself? Does not the same apply to ourselves, or is there any scholar likely to submit to the *ipse dixit* of another? Let any one compare, for instance, Professor Roth's translation of the Vedic burial-hymns in the eighth volume, with my own in the ninth volume of the Journal of the German Oriental Society, and he will find that both translations are intelligible, and so far might be said to carry their own conviction; but he will also find that in some very important points they differ. Again, in some of the commonest words Professor Roth's interpretation as given in his Dictionary differs considerably from the interpretation proposed in his earlier essays. To give an instance, we find that in 1846 he translated

apásâm apástamâ, an epithet of the river Sindhu (X. 75, 7), by 'das wasserreichste der Gewässer,' as if apás were derived from ap, water. In the Dictionary apás is rightly rendered by active, and derived from ápas, opus. Yet in his Original Sanskrit Texts (vol. v. p. 345), published in 1870, Dr. Muir reverts to the old interpretation, rendering apásâm apástamâ by 'the most abundant of streams.' How are such differences to be settled except by proof, i.e. by a comparison and translation of every passage of the Rig-veda in which the same words and the same ideas occur? Even when this has been achieved, many passages will still remain where that laborious process does not lead us to satisfactory results. But we may honestly say then that all that can be done has been done, and that every one is henceforth left to his own resources. If we keep our *pièces justificatives* to ourselves, no conscientious scholar will accept our conclusions without feeling it his duty to collect the same evidence for himself, and to go over all the passages again as we have done ourselves. Even though I might mistrust my own judgment, the concurrent testimony of the best Sanskrit scholars would leave me no room for doubt on this point, and will certainly not allow me to deviate in future from the method which I have followed in the first volume of my translation.

Having thus, as I hope and trust, made it clear that, if there is any difference of opinion between Professor Roth and myself, it is simply with reference to what at the present moment is likely to be most practically useful, but none whatever as to the principles which ought to be followed in the translation of the Veda or Avesta, I must next complain of the manner in which Professor Spiegel contradicts me with regard to Burnouf's principles of interpretation, and tries to enlist that eminent scholar as a supporter of his own views on the paramount importance of the traditional interpretation of the Avesta. Professor Spiegel thinks it becoming to say: 'Es ist daher "ganz falsch," wenn Max Müller (Essays I. 124, der deutschen Ausgabe) den Standpunct Burnoufs als verschieden von dem meinigen darstellt und sich folgendermassen äussert: "Ein Gelehrter wie Burnouf jedoch, der zum ersten Mal darauf ausging, von jedem Wort des Zendavesta Rechenschaft zu geben, jede grammatische Endung zu erklären, jeden Satz in seine Bestandtheile aufzulösen und die wahre Bedeutung jedes Ausdrucks durch eine etymologische Analyse und Vergleichung verwandter Wörter im Sanskrit zu ergründen, vermochte aus diesen überlieferten Übersetzungen nur geringen Nutzen und Rath zu ziehen." Bekanntlich hat Burnouf gerade das Gegentheil gesagt und seine Arbeiten über das Avesta sind eine fortgesetzte Widerlegung

der eben angeführten Behauptung. Man schlage Burnoufs Schriften auf, wo man will, wo er ein neues Wort erklärt, wird man ihn stets von der Tradition ausgehend finden, die Billigung der traditionellen Angabe bildet gewöhnlich den Schluss seiner Untersuchung, die Abweichung von der Tradition ist Ausnahme.'

Now these are strong words:—but what are the facts? I shall not appeal to those who attended Burnouf's lectures at the *Collège de France*, and who know with what ingenuity and irony Burnouf delighted to dissect the traditional interpretations whether of Sâya*n*a or of Neriosengh or of Anquetil, and how he enjoyed every opportunity of explaining the Veda by the Zendavesta and the Zendavesta by the Veda. I shall appeal to his own printed words in order to show that, from the very beginning, Burnouf looked upon the traditional interpretation of the Zendavesta as, no doubt, extremely useful in a first attempt to disentangle the words and to guess at their meaning, but as of no authority in itself. Whether the tradition was right or wrong, he held that under all circumstances it had to be confirmed by an independent grammatical and etymological analysis of the original text[1].

In his *Commentaire sur le Yaçna*, p. xxvii, he says: 'Le problème que j'avais à résoudre était celui-ci: étant donné un mot zend auquel les Parses attribuent une signification que la comparaison des textes et l'étude des langues qui appartiennent à la même famille ne confirment ni n'expliquent, justifier le sens donné par les Parses ou en trouver un autre.'

Thus he asserts from the very beginning the independence of his criticism. Again, p. xxxii, he says: 'Je fais suivre la version de Nériosengh de celle d'Anquetil, parce que c'est une autre expression du sens traditionel; et, après avoir mis sous les yeux du lecteur ce double moyen d'interprétation, je me livre à la discussion de chacun des mots du paragraphe, comparant entre elles les variances des manuscrits, et terminant par un résumé *qui confirme ou rectifie* la traduction de Nériosengh, ou celle d'Anquetil, ou l'une et l'autre à la fois.' . . . 'Car, de trois choses l'une, ou je pense que la traduction de Nériosengh ou celle d'Anquetil, ou l'une et l'autre à la fois, sont exactes, et alors la discussion a pour but de prouver cette opinion; ou, ce qui est beaucoup plus fréquent, je rectifie la traduction d'Anquetil à l'aide de celle de Nériosengh ou de l'analyse du texte; ou enfin, je trouve que la

[1] Chips from a German Workshop, vol. i. p. 138.

traduction d'Anquetil et celle de Nériosengh sont inexactes, mais ni l'une ni l'autre ne me donnent les moyens d'en proposer une nouvelle[1].'

All this was written in 1838, and before Rosen's edition of the first book of the Rig-veda had been published. When Burnouf had discovered what assistance might be derived from the Veda for a correct interpretation of the Zendavesta, he spoke with even greater precision. In the introduction to his *Études sur la langue et sur les textes Zends*, he writes (in 1840): 'La plupart de ces termes sont obscurs, et Anquetil en a rarement saisi le véritable sens; souvent même la tradition des Parses, qui a servi de base à son travail, se tait sur leur signification précise, et l'analyse philologique peut seule en faire soupçonner l'origine et l'application. Ici, comme dans mon Commentaire sur le Yaçna, je ferai amplement usage de ce dernier moyen; mais j'aurai l'avantage d'y joindre les secours que fournit la connaissance plus avancée aujourd'hui du dialecte vêdique. Grâce aux travaux d'un savant à jamais regrettable (Fr. Rosen), nous pouvons maintenant étudier une portion assez étendue du Rigvêda, et mettre à profit, pour l'intelligence des livres zends, un texte qui n'était pas accessible au moment où j'ai publié le commencement de mon Commentaire sur le Yaçna. Les analogies nombreuses qu'offrent les Vêdas avec ce que nous possédons du Zend Avesta, sous le rapport du langage et des idées, ne seront, je le pense, méconnues de personne . . . .'

Still more striking than in the case of grammatical forms is the complete independence with which Burnouf treated the Parsi tradition, whether embodied in Anquetil's or Neriosengh's translation, when discussing questions of doctrine. Thus, to mention but one instance[2], the dogma of the resurrection, which, according to Anquetil's translation, would seem to be mentioned again and again in the ancient Zend texts, was completely eliminated by Burnouf's analysis[3], and though he gives Neriosengh credit for not introducing this dogma, yet he adds at once, 'l'inexactitude manifeste de la version de

[1] See on the true character of Burnouf's system of interpretation the words of Darmesteter in the Sacred Books of the East, vol. iv. Introduction, pp. xxi seq.

[2] Études sur la langue et sur les textes Zends, pp. 1–82.

[3] Though Burnouf's explanation of vispâi yavê, for all time, and of yavaê *k*a yavaêtâtaê *k*a, for ever and ever, seem beyond the reach of criticism, it is curious to observe the expression visvâyave in the Veda (X. 22, 14) used in the sense of for ever, once for all. Visvâyu*h*, too, must frequently be taken in the Veda as an adverb, meaning 'always.' In passages like I. 27, 3; 67, 6; 68, 5, &c., the sense forbids to take visvâyu*h* as a nominative, the accent shows that it is not a vocative of visvâyus. Professor Benfey rightly translates it by 'Lebenslang;' Professor Roth takes visvâyu everywhere as an adjective in the sense of visvákri*sh*ti, dwelling among all people. This is a case in point where a translation of all the passages in which visvâyu occurs could alone show whether it should be taken as an adjective or as an adverb.

Nériosengh infirme gravement l'argument négatif que je me crois en droit de tirer de son texte.'

I could add many more passages to show that Burnouf, though never neglectful of the assistance which the tradition of the Parsis offers for an interpretation of the Avesta, always asserted the supremacy of European scholarship, and that he did this the more strongly the more he advanced in his study of the Avesta and the Veda. But the extracts I have given will suffice to show that what I wrote of Burnouf was written deliberately, more deliberately, I trust, than Professor Spiegel imagined. That it would have been almost impossible for Burnouf to decipher the language of the Avesta without the assistance of the Parsi tradition is well known to all Zend scholars. As a preliminary step that tradition was as indispensable to the students of the Avesta, as Sâya*n*a's commentary was to the students of the Veda. But when the time came 'to give an account of every word in the Zend texts, to explain each grammatical termination, to parse every sentence, and to establish the true meaning of every term,' then, I repeat again, Burnouf found that both Anquetil and Neriosengh offered him but scant assistance. More than this I did not intend to say, and I doubt whether on calmer reflection Professor Spiegel would say again that in this I was 'quite wrong.' The sincere regard which I have always entertained for Professor Spiegel made it impossible for me to allow such expressions, as coming from him, to pass unnoticed and unchallenged, nor do I stand alone in regretting that in their crude, and my friend Professor Spiegel will forgive me for adding, in their somewhat rude form, they should ever have been allowed to appear in the pages of the Journal of the German Oriental Society.

But allowing even that people might differ as to the real value of the Veda and, more particularly, of Sâya*n*a's commentary, I feel that a work which is the oldest literary record of the Aryan, if not of the whole human race, together with that commentary which represents to us the last result of native traditional exegesis, deserved to be edited once for all with at least the same care as the love-songs of Catullus or of Walther von der Vogelweide. Nor should I have consented to be the editor unless I had been allowed to follow my own judgment in these matters, and to apply in editing Sâya*n*a's commentary the same principles of critical scholarship which I had learnt to respect in the schools of Hermann and Haupt.

Some years ago, on receiving two new MSS. from India, I gave a short account of their relative position and value in the Journal of the Royal Asiatic

Society (December, 1866). I here subjoin the more important portions of that article.

Having lately received two new MSS. of Sâya*n*a's commentary on the Rig-veda, I thought that a few lines on the character of these MSS., and on the proper use to be made of Sanskrit MSS. in general, might be of some interest both in England and in India. I owe these MSS. to the kindness and enlightened generosity of Dr. Bhao Daji, who is well known to the members of the Royal Asiatic Society, both as an intelligent collector of Indian antiquities, inscriptions, and manuscripts, and as a careful and successful inquirer into the history and chronology of India. I had explained to him and to other friends of mine in India the great difficulties I have to contend with in editing the two final Ash*t*akas of the Rig-veda. Whenever I heard of the existence of an old or otherwise promising MS. of Sâya*n*a, I always sent to my correspondents in India a number of test passages, in order to find out whether the MS. in question contained any independent readings. A collation of three or four passages in which all my MSS. shared exactly the same mistake, was generally sufficient to establish whether or no the new MS. represented an independent family, and a comparison of some other passages in which one of the three families had its peculiar faults or omissions, sufficed to show to which of the three the MS. belonged.

It is well known by this time that a mere collation of MSS. and an accumulation of various readings are of little use for critical purposes. MSS. are copied one from another, and if we have ten MSS. all copied from the same original, the various readings of these MSS. are clearly of no documentary value whatever. It is quite possible that here and there some of the more intelligent copyists may have been struck by the palpable errors of the original before them, and the corrections which they introduced may carry conviction to every reader. Yet, according to the principles of diplomatic criticism so well laid down by Lachmann, and at present adopted by all classical scholars of note, these corrections can claim no more authority than the conjectures of any living scholar, unless it can be proved, and this is very difficult, that the copyist had before him more than one MS. at the time. The object of diplomatic criticism is not to restore the most correct or the most plausible text, but that text, with all its mistakes and omissions, which a comparison of all the MSS. at our disposal places within our reach. Hence our first object in examining and collating MSS. must be to establish their respective worth and weight as witnesses. We ought to be most careful

not to allow ourselves to be swayed either by the beautiful writing or by the age of any MS. Though the age of a MS. is always a matter of considerable importance, it happens not unfrequently that a modern copy possesses greater documentary value than an older copy, for the simple reason that it was copied straight from a MS. of greater age than any which we have access to. This is the case, for instance, with regard to the Ca MS. of Sâya*n*a, which, although the oldest, is of far less value critically than the modern MS. A Colebrooke. Let it once be established that out of ten MSS., B, C, D, are copied from A; that E, F, G, H, I, can all be traced back to a common source; and that J stands by itself:—then the office of an editor is simply to establish for each doubtful passage the reading of A, the reading that will account for the variations, if any, in E, F, G, H, I, and the reading of J. To give one of these readings in the printed text and the others in the notes, is all that can be required of him. After confronting in numerous places the evidence of three witnesses, it will, generally, be possible to arrive at an estimate of their respective value, and it is no doubt the greatest triumph of diplomatic criticism if it is possible, by conclusive evidence, to establish the paramount authority of one among three or more apparently independent traditions. In classical philology, where we have mostly to deal with MSS. which directly or indirectly must be traced back to the original MS. of one individual author, the establishment of one supreme authority is an object never to be lost sight of. In India, where the individual author is frequently merged in a school, and where oral teaching opens, even in modern times, so wide a door to disturbing influences, we must be prepared to arrive in the end at several independent authorities, generally localised in the principal seats of Brâhmanic learning. Thus, although there may have been one original text of the Râmâya*n*a, it would clearly be in vain to attempt to restore that text by subjecting the two traditional texts to an eclectic criticism. All that an editor can do, is to give either the one or the other text according to the MSS. and to the commentaries, belonging to the one or the other school. The same applies to literary works which are ascribed to individual authors, as the play of *S*akuntalâ, ascribed to Kâlidâsa. Here, too, the two traditional texts or 'recensions' must be kept apart, though, in this case, it is less difficult to decide which of the two is the original. With regard to the text of the Vedas, the Brâhmans themselves recognised the existence of independent traditions or branches (*s*âkhâs); they chronicled the various readings of the

hymns and even of the Brâhma*n*as, and this at so early a date that we cannot ascribe these variations to the negligence of scribes, but only to the influence of oral tradition, kept up in different families and schools. What applies to the text of the Vedas, applies with equal, or even greater, force to their commentaries. Although the commentary of Sâya*n*a was composed as late as the fifteenth century of our era, and although I possess one MS., written not more than about a hundred years later, yet that MS. (Ca) cannot claim the supreme authority, which, for instance, the codex Laurentianus A claims among the MSS. of Sophocles. The MS. of Colebrooke (A 2), although of a much more modern date, about 1761 A.D., represents in innumerable passages a less corrupt and less mangled text; at all events a text which could not possibly have passed through that phase which is exhibited in Ca. I have repeatedly, in the Prefaces to my edition of the Rig-veda, explained the principles by which I have been guided in restoring the text of Sâya*n*a. Having to supply a text that should be practically useful, I have now and then had to deviate from the strict principles of diplomatic criticism, so far as to place manifest blunders, even when they were supported by all the MSS., in the notes. I have chiefly done so when none of the readings of the MSS. would have yielded any sense whatever, or, when I was enabled, by consulting the originals from which Sâya*n*a quoted, to support my corrections by independent authority. I have on two or three occasions allowed an explanation, though it appeared in one or two MSS. only, and was clearly a marginal note due to the hand of a later student, and not Sâya*n*a's own, to form part of the printed text, simply because I imagined it would be useful, and might be passed over if given only in the notes. Deviations like these from the strict rules followed by Lachmann, Haupt, and others, have always been noted in the *Varietas Lectionis*. I do not wish to defend them even in the edition of a work like Sâya*n*a's commentary, and I have tried to avoid them in the later volumes.

In order to show the position which the two new MSS. of Sâya*n*a, lately received from Dr. Bhao Daji, hold in the well-established pedigree of Sâya*n*a's MSS., I have chosen a passage where Sâya*n*a gives a long extract from a Brâhma*n*a. Such extracts are generally full of blunders, and unless they can be verified in the original from which they are taken, they are very troublesome to an editor. Their usefulness, however, for determining the relative position of our MSS. is all the greater, because the scribes, who had little difficulty in correcting blunders in the uniform and business-like

style of Sâya*n*a, found it more difficult to deal with the antiquated words and grammatical forms of the Brâhma*n*as, and therefore contented themselves generally with copying letter by letter the original before them. It will be seen at one glance, by comparing the texts of the various MSS. in this passage, that of the two MSS. lent to me by Dr. Bhao Daji, the one which I mark CB belongs to the B class, the other which I mark AD belongs to the A class. The first MS. (CB) is written in a beautiful hand, with large and distinct letters, and contains both text and commentary. It has no date, at least not in that portion of it which I was able to examine. The other MS. (AD) is likewise written in a very distinct hand, but the letters are smaller and less carefully formed. In the centre of each page, space is left for inserting the text, but it is only in the sixth Ash*t*aka, and in the seventh as far as fol. 51, that the text has been added. In the eighth Ash*t*aka the commentary occupies the whole page, no space being left for the text. At the end of the eighth Ash*t*aka a date is given, 1813, as it would seem, of Sa*m*vat, i.e. 1757 A.D. The name of the writer is not clear, but it may be meant for Sadâsî*m*, the son of *G*agannâtha. Whoever the writer was, he lived, like the writer of Colebrooke's MS., at Benares, and this so far confirms my opinion that the A class represents the Benares text, in the same manner as the B class represents the scholastic tradition of Bombay and Punah, and the C class, at least in the earlier Ash*t*akas, that of Calcutta. In order to explain the arrangement of the following extracts, I have only to add that the first class of MSS. comprises, besides the MSS. of Dr. Bhao Daji and Colebrooke, the two C MSS., which, as I pointed out in the Preface to the second volume of my edition (p. viii [see now vol. i. p. xxxii]), are in the later Ash*t*akas derived from an A source[1]. Taylor's MS. too, which in the earlier Ash*t*akas belonged to the B class, and was therefore marked B 4, belongs in the eighth Ash*t*aka to the A class. How this came to pass is easily explained by the fact that these MSS. were copied from different originals lent to Taylor, Mill, and Wilson by persons residing in different parts of India. The second, or C class, is now represented by one MS. only, the oldest hitherto known in Europe, which I continue to quote as Ca. In the third, or B class, B 1 is the MS. of Stevenson; B 2 the MS. of Burnouf, as copied by me (I hope, correctly) in 1846; B 3 is the new

[1] Dr. Mill's MS. (C 2 or C Mill) and Professor Wilson's MS. (C 4 or C Wilson) were both copied at Calcutta, but not from either A or Ca, so that occasionally they supply independent readings where the other A MSS. are either corrupt or imperfect. (See Rv. VIII. 91, 3; 91, 4; 101, 14, &c.)

copy mentioned by me in the Preface to the second volume, now in the hands of Dr. Goldstücker, and kindly collated by him for me; BM is a short fragment of the last Ash*t*aka which I received from Dr. Haug; CB is the MS. lent me by Dr. Bhao Daji. The last line gives the text as it may be re-established from an intercomparison of the three families of Sâya*n*a's MSS. I do not maintain that it represents exactly what Sâya*n*a wrote, still less that it gives the correct text of the *S*â*t*yâyanaka. It is simply impossible, with the MSS. at our disposal, to restore a text that might claim to be identical with Sâya*n*a's own writing. All that can be claimed for our text is that it represents Sâya*n*a's writing as far as it can *now* be restored with the help of our MSS. It gives what is obtainable with a strict observance of the rules of diplomatic criticism. It is not only possible, but extremely likely, that if to-morrow we obtained Sâya*n*a's own manuscript, whether from the ruins of Vidyânagara, where a complete collection of his works is said to have been buried, or from the MS. which Dr. Haug saw at Ahmadabad, and to which he assigns the date of Sa*m*vat 1526, A.D. 1470, we should find slight variations between Sâya*n*a's original and the nearest approach to it that is within our reach. It is still more likely that if a MS. of the *S*â*t*yâyanaka were recovered in India, there might be between it and our own restored text, considerable discrepancy. The students of Sâya*n*a's commentary know that this is frequently the case when Sâya*n*a quotes from Brâhma*n*as and Sûtras, of which we possess both MSS. and printed texts; and we have our choice between supposing that Sâya*n*a quoted from memory and without caring about minute accuracy, or that he quoted from a *s*âkhâ different from that which is before us. It would be easy, no doubt, to improve the text of the Brâhma*n*a, as here printed, by conjecture. But those who know the mischief done by conjectural criticism in classical scholarship, will deprecate, most strongly, any countenance given to it by Sanskrit scholars. It may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*. Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be.

A	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रोष्ठं
AD	अचोक्ताख्येन शाठ्यायन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रोष्ठं
C 2	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रोष्ठं
C 4	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राजाप्रोष्ठं
B 4	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकमसमातिं राज्युत्प्रोष्ठं
Ca	अचोक्तास्तेन	शाथायनकं असमातिराद्य प्रौद्यं
B 1	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं। असमितिं राज्यात्पौष्ठ
B 2	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं॥ असमितिं राज्यात्पौष्ट
B 3	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीति राज्यात्मौष्ट
BM	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीतिं राज्यात्मौष्ठ
CB	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीतिं राज्यात्मौष्ठ
Text in M. M.'s edition.	अचोक्ता[1]ख्याने[2]	शाठ्यायनकं। असमातिं[3] राथप्रौष्ठं

A	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
AD	गोपायना अभ्यगामंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
C 2	गोपायना अभ्यगामंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
C 4	गोपायना अभ्यगामंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
B 4	गोपायना अभ्यगासंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ

[1] The B MSS. differ from the A and Ca MSS. by putting तच instead of अच. The repetition of शाठ्यायन is a slip of the writer of A D.

[2] All B MSS. have आख्याने right, while the A MSS. have the mistake आख्येन, which reappears in the still more corrupt Ca उक्तास्तेन.

[3] All the B MSS. blunder in the third vowel of असमातिं; the A MSS. are right; Ca blunders in leaving out the anusvâra. The patronymic name of Asamâti, which I suppose to be राथप्रौष्ठं, is corrupt in all MSS.; the A MSS. agree in राज्याप्रोष्ठं except B 4, which has been corrected, and C 4, which has the slight variation of राजाप्रोष्ठं; while the B MSS. support throughout at all events the vriddhi vowel of the third syllable, which also appears in the faulty reading of Ca: B 1 and 2 are more closely united, and so are B 3, BM, and CB; the former giving राज्यात्पौष्ठ or °ष्ट, the latter राज्यात्मौष्ठ or °मौष्ट; see Rv. X. 60, 5. On Asamâti see Lassen, Indische Alterthumskunde (first edition), vol. i. p. xiii. note 31; Colebrooke, Misc. Essays, I. p. 25.

Ca गोपायनोयं अभ्यगासंस्तेषां खांडवे सचमासताद्य हासमातौ

B 1 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमासतथा हासमातौ

B 2 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास तथा हासमातौ

B 3 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

BM गौपयना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

CB गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

Text in M. M.'s edition. गोपायना[1] अभ्यगमंस्ते[2] खांडवे सचमासताथ[3] हासमातौ

A राज्यप्रोष्टे किंलाताकुली दूषतुरसुमीयौ त ह स्मानग्नौ

AD राज्यप्रोष्टे किंलाताकुली दूषनुरसुमीयौ त ह स्मानग्नौ

C 2 राज्यप्रोष्टे किंलाताकुली हृषनुरसुसीयौ त ह स्मानग्नौ

C 4 राज्यप्रो। ष्टे किंलाताकुली दूषनुरसुसीयौ त ह स्मानग्नौ

B 4 राज्याप्रोष्टे किंलाताकुली दूषतुरसमीयौ त (म) ह स्माहनग्नौ

Ca राज्यप्रोष्टे किलाताकुली दूषतुरसमीयौ न ह स्मानग्नौ

[1] BM stands alone in furnishing the right reading गौपयना, the correction probably of an individual copyist, unsupported even by the nearest MS. CB. The short vowel in the second syllable is equally peculiar to BM.

[2] The right reading अभ्यगमंस्ते is nearly preserved in A. Other MSS. belonging to this class, C 2, C 4, and AD slide into अभ्यगामंस्ते. [This is the reading of R.] B 4 seems to give अभ्यगासंस्ते, and this is the reading of Ca. The B MSS. add to it a new mistake अभ्यंगासंस्ते.

[3] The A class and Ca have throughout the right reading आसत, followed by अद्य, which I think is meant for अथ. B 1 and 2 have taken तथा as one word, and left आस without the त, thus rendering it unintelligible. B 3, BM, and CB have all the same lacuna.

B 1	राज्यात्पाष्टे कुली दूषनुरसुमीयौ तमह स्मानप्रौ
B 2	राज्यात्पाष्टे कुली दूषनुरसुमीयौ तमह स्मानप्रौ
B 3	राज्योत्प्रौष्टे किलांताकुली दूषनुरसुमीयौ नमह स्मानप्रौ
BM	राज्योत्प्रोष्टे किलांताकुली दूषनुरसमीयौ तमह स्मानप्रौ
CB	राज्यात्प्रोष्टे किलांताकुली दूषनुरसुमीयौ नमह स्मानप्रौ
Text in M. M.'s edition.	राधप्रौष्टे[1] किलाताकुली[2] ऊषतुरसुरमायौ[3][4] तं ह[5] स्मानप्रौ

[1] The patronymic has again puzzled the scribes. The A and Ca MSS. now agree in राज्यप्रोष्टि or राज्यप्रोष्टे. B4 brings in the long आ in राज्याप्रोष्टे, which seems to come from B though accidentally only. B 1 and 2 have राज्यात्पाष्टि and ०ष्टे, to which they inclined before; while B 3, BM, and CB approach to their former blunder राज्यात्प्रौष्ठ.

[2] The anusvâra in किं is the characteristic mark of the A class. B 1 and 2 are held together by their common lacuna; B 3, BM, and CB by the anusvâra on the second syllable.

[3] The spelling of दूषतुः or दूषनुः seems to point to ऊषतुः. The verb वस्, to dwell, may be construed with a locative, in the sense of 'to dwell with.'

[4] असुमीयौ is probably intended for असुरमायौ. The readings of the different MSS. might seem to suggest समीपौ or असमीपौ, but I prefer असुरमायौ because this word is used in the Tândya Brâhmana XIII. 12, 5. There we find two Mâyâ's, evidently treated as females, but acting a similar part to that assigned to the two priests in our legends. I subjoin the text and Sâyana's commentary (MS. Wilson 396, p. 161a): गौपायनानां वै सत्रमासीनानां किरातकुल्यावसुरमाये अंतःपरिध्यसून्प्राकिरतां तेऽग्ने त्वं नो अंतम इत्यग्निमुपासीदंस्तेनासूनस्पृण्वंस्तद्वाव ते तर्ह्यकामयंत कामसनि साम गूर्दः काममेवैतेनावरुंध इति ॥ Comm. गौपायनानां •गौ(गो?)पगोत्राणां सत्रमासीनानां सत्रासनं कुर्वतामृषीणामसून्प्राणान्किरातकुल्यौ। किराता म्लेच्छाः। तत्तुल्यरूपे असुरमाये असुरसंबंधिन्यौ माये अंतःपरिधि आहवनीयस्य परिधीनां मध्यदेशे प्राकिरतां। प्रकर्षेण व्यक्षिपतां। कॄ विक्षेप इति धातुः। ततस्ते गौपायना अग्ने त्वं नो अंतम इति तृचेनाग्निमुपासीदन्। उपागच्छन्। अस्तुवन्नित्यर्थः। तेनोपसदनेनाग्नेः प्रसादात्पुनरात्मीयानसूनस्पृण्वन्। अवलयन्। मायापरिक्षिप्तान्पुनरादाय प्रबलानकुर्वन्नित्यर्थः। ते गौपायनास्तस्मिन्समय एतदेव तर्ह्यकामयंत तस्माद्गूर्दः। कामसनि कामप्रदं। गतमन्यत् ॥ Here then किरातकुल्यौ would have to be taken in the sense of 'of the race of, or similar to Kirâtas,' it would be a feminine, corresponding to असुरमाये, and the singular in the feminine would therefore be किरातकुली, masc. किरातकुलः. In our passage, on the contrary, किलाताकुली must be a masculine in the nom. dual, and would therefore lead us to suppose that किरात and अकुलि were the names of the two sorcerers. They occur again as male demons in the Satapatha Brâhmana I. 1, 4, 14, and in the Brihaddevatâ. Sâyana in his commentary on the Satapatha Brâhmana explains किराताकुली by किरातश्चाकुलिश्च द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः।. In another passage, the Tândya (XIII. 7, 12) uses the fem. termination of the dual (ध्वस्ने for ध्वस्नौ) for the masc. Here, however, the commentator calls it लिंगव्यत्ययः. [R reads ऊषतुः समायौ.]

[5] The A MSS. agree on त ह, i. e. तं ह, for the म of B 4 is from the margin. The B MSS., on the contrary, all point to तमह.

A	निधायोदनं पवनो ग्नौ मांस यथासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
AD	निधायोदनं यवतो ग्नौ मांस यथासुरा रा न्नं दग्घंक्ष्वाकवः
C 2	नि ध्ययोदनं पवतो ग्नौ मांस पथासुरा रान्नं दग्धेक्षाकवः
C 4	नि ध्ययोदनं पवतो ग्नौ मांस पथासुरा रा न्नं दग्धेक्षाकवः
B 4	निधायोदनं पचतो ग्नौ मांस मथासुरा अन्नं दग्ध्वेक्ष्वाकवः
Ca	निधायोदनं पचतो ग्नौ मांसं यथासुरा चं दक्ष्वा कवयः
B 1	निधायौदनं पचतो ग्नौ मांसमधासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
B 2	निधायौदनं पचतौ ग्नौ मांसमधासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
B 3	निधायौदनं पचतो ग्नौ मांसमधासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
BM	निधायौदन पचतो ग्नौ मांसमधासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
CB	निधायौदनं पचतो ग्नौ मांसमधासुरा रान्नं दग्धेक्ष्वाकवः
Text in M. M.'s edition.	निधायौदनं[1] पचतोऽग्नौ मांसमथा[2]सुरा अन्नं दग्ध्वेक्ष्वाकवः
A	पराबभूवुः तमसमातिं रायप्रौष्टं गोपायनमाहुतयो
AD	पराबभूवुः तमसमाति रांयप्रोष्ठ गोपायनामाहुतयो
C 2	पराबभूवुः तमसमातिं राद्य प्रौष्टं गोपायना मा हुतयो
C 4	पराबभूवुः तमसमातिं राद्य प्रौष्टं गोपायना मा हुतयो
B 4	पराबभूवतुः तमसमातिं राज्यप्रौष्ठं गोपायनानामाहुतयो
Ca	पराबभूवुः तमसमातिं रायप्रौष्टं गापायनं मा हुत तो
B 1	परा समति रायत्प्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
B 2	परा समति रायत्प्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
B 3	परा समतिं रायत्प्रौष्टं गोपायनामां हुतयो
BM	परा समतिं रायत्प्रौष्ठं गोपायनामां हुतयो
CB	परा समतिं रायत्प्रौष्ठं गोपायनामां हुतयो
Text in M. M.'s edition.	परा[3]बभूवुः। तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयो

[1] निधायोदनं marks the A and Ca MSS.; निधायौदनं the B MSS.

[2] The A MSS. agree in मांस यथा, instead of मांसमथा which is intended by the B MSS. B 4 has the B reading, and alone of all MSS. supplies the reading अन्नं. In Ca the two readings are mixed.

[3] In the lacuna after परा and in समति we have marked featuros of the entire B class. B 4 has its own peculiar mistake, पराबभूवतुः, which could only refer to the two Asuras, while it is meant for the Ikshvâkus, i. e. Asamâti and the Rathaproshthas.

A ॰भ्यतपन सा च वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
AD ॰भ्यनयन साच वीदिमौ किलाताकुली इमां वै मा गौपा-
C 2 ॰भ्यतपन साच वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
C 4 ॰भ्यतपन साच वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
B 4 ॰भ्यतपन् स्तो ब्रवीदिमौ किलताकुली इमा वै वे मा गोपा-

Ca त्य तयन् सौ ब्रवीदिमौ कि रं ला राकुली इमा वै गोपा-

B 1 ॰भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
B 2 ॰भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
B 3 ॰भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
BM ॰भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
CB ॰भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गौपा-

Text in M. M.'s edition. ऽभ्यतपन्[1] सोऽब्रवीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-[2]

A यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा अवमेव
AD यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य वा अवमेव
C 2 यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य बा अवमेव
C 4 यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य बा अवमेव
B 4 यनामाहुतयो नितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा आवमेव

Ca यनानामाहुतयो भिनयंतीति तावब्रूतां तस्य वा आवामच

B 1 यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य वा अवमेव
B 2 यना अभिपतंतीती तावब्रूतां तस्य वा अवमेव
B 3 यना अभिमतंतीति तावब्रूतां तस्य अवमेव
BM यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य अवमेव
CB यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य अवमेव

Text in M. M.'s edition. यनानामाहुतयो[3]ऽभितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा[4] आवमेव[5]

[1] The A class is again marked by retaining the correct अभ्यतपन् though not always clearly written, whereas the B MSS. have clearly अभ्यपतन्.

[2] The B MSS. again agree in the mistake गोपायना. [R has इमे वै मा गौपा॰.]

[3] The B class is sharply marked by the lacuna of आहुतयो and again by अभिपतंति instead of अभितपंति, and the short vowel in करिष्यवो.

[4] The omission of वा shows the close relationship of B 3, BM, and CB.

[5] The original reading was probably आपमेव; cf. *Satapatha Brâhmana* I. 1, 4, 15, आपमिति ह्रस्वोच्चारणं.

A	भेजो स्था अवं प्रायश्चित्तिसपं तथा करिष्यावो यथा
AD	भेजो स्था अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
C 2	भेजो स्था अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
C 4	भेजो स्था अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
B 4	भिषजो स्थ आवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
Ca	भेषजौ स्न्यं अचं प्रापयश्चिचिरावं तथा करिष्यावो यथा
B 1	भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चितिरायं तथा करिष्यवो यथा
B 2	भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चितिरायं तथा करिष्यवो यथा
B 3	भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यदो यथां
BM	भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चितिरायं तथा करिष्यदो यथा
CB	भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यदो यथा
Text in M. M.'s edition.	भिषजौ[1] स्व आवं प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा
A	न्वैता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुवंधोगौंपायनस्य स्वपतः
AD	न्वैता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुवधोगौंपायनस्य स्वपतः
C 2	न्वैता नाभितपंनीति तौ परेत्य सुवंध्येगौंपायनस्य स्वपतः
C 4	न्वैता नाभितपंनीति तौ परेत्य सुवंध्येगौंपायनस्य स्वपतः
B 4	न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोगौंपायनस्य स्वपतः
Ca	त्यैता नाभिनयंतीति त्ये परेत्य सुबंधोगौंपायनस्य स्वपतः
B 1	न्वेता ॥ तीति तौ परेत्य सुबंधुगौंपायनस्य स्वपतः
B 2	न्वेत ॥ तीति तौ परेत्य सुबंधुगौंपायनस्य स्वपतः
B 3	वेत तीति तौ परेत्य सुबंधुगौंपायनस्य स्वपतः
BM	न्वेत तीति तौ परेत्य सुबंधुगौंपायनस्य स्वपतः
CB	न्वेत तीति तौ परेत्य सुबंधुगौंपायनस्य स्वपतः
Text in M. M.'s edition.	न्वेता[2] नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोगौं[3]पायनस्य स्वपतः

[1] The mistake भेजो in AD, A, C 2, and C 4 indicates a closer relationship between these three MSS.

[2] The lacuna after न्वेता in the B MSS. is important; likewise the coincidences between B 1 and B 2 on one side, and between B 3, BM, and CB on the other. [R has त्वैता.]

[3] सुबंधुगौं° is a mistake that distinguishes the B MSS. from the A and Ca MSS. सुवंध्ये in C 2 is a mere *lapsus calami*, repeated in C 4. So is गौंपा° in AD and B 4, and again प्रत्तस्य in AD. Is आऊत्य intended for आहृत्य ?

A प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
AD प्रत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधि न्यधत्तानमित्यादि ॥
C 2 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
C 4 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
B 4 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥

Ca प्रमत्तस्यासुमाहन्यातः परिधिं निधत्तानमित्यादि ॥

B 1 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधि न्यधतामित्यादि ॥
B 2 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधि न्यधतामित्यादि ॥
B 3 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधि न्यधातामित्यादि ॥
BM प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधि न्यधतामित्यादि ॥
CB प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधि न्यधतामित्यादि ॥

Text in M. M.'s edition. प्रमत्तस्यासुमाहुत्यांतःपरिधि न्यधत्तामिंत्यादि ॥

I publish in this volume the first portion of the *Index verborum*, and shall publish the second portion at the end of the sixth volume. This index was made before I began the publication of the Rig-veda and Sâya*n*a's commentary, and it was by its help only that I was enabled to make my way through the intricacies of that work. I had at first made a separate index for each Ma*nd*ala. These ten indices were afterwards copied for me, and arranged as one continuous index. Lastly, in order to remove any mistakes that might have happened during this process, I secured the services of a young Sanskrit scholar, who once more carefully verified every reference before the MS. was sent to Press.

So many scholars engaged in the study of the Veda have seen and consulted this Index during the last quarter of a century that I need hardly say what it is, and what it is not. It is an *index verborum* in the strict sense of the word, so much so that in the rare cases where two words happen to have the same outward form and the same accent, they have not been separated, although they differ in their meaning and in their grammatical character. The words are given throughout in their Pada form.

[1] The A MSS. agree in न्यधत्तानमि° instead of न्यधत्तां. Ca stands alone with निधत्तानमि°, while the B MSS. just miss the right reading by the omission of one त. B 3 has न्यधाता°, where the long â is a blunder of the copyist. [R has °माहुत्यांतःपरिधिं न्यधत्तमित्यादि.]

I had intended to omit all the real Galitas, but I found, after the printing had progressed too far, that they had been left in the earlier Ma*nd*alas, and I was therefore obliged to give up my original intention on that point. I believe that all that can be done to secure the correctness of the references has been done, but I am not so sanguine as to suppose that all mistakes have been avoided. I have myself detected several in the portion now printed, and if any of my friends will kindly send me such errata as they may discover while using the index, I shall not fail to publish them at the end of the sixth volume.

F. MAX MÜLLER.

Parks End, Oxford,
1872.

PREFACE

TO THE SIXTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

When I had written the last line of the Rig-veda and Sâya*n*a's commentary, and put down my pen, I felt as if I had parted with an old, old friend. For thirty years scarcely a day has passed on which my thoughts have not dwelt on this work, and for many a day, and many a night, too, the old poets of the Veda, and still more their orthodox and painstaking expositor, have been my never-failing companions. I am happy, no doubt, that the work is done, and after having seen so many called away in the midst of their labours, I feel deeply grateful that I have been spared to finish the work of my life. But habits established for so long a time, are not broken without a wrench, and even now I begin to miss my daily task: I begin to long for some difficult and corrupt passages to grapple with, for some abrupt quotation from the *S*â*t*yâyanaka to verify, or for some obscure allusion to Pâ*n*ini to trace back to its original source.

It was in the year 1845, when attending the lectures of Eugène Burnouf at Paris, that for the first time my thoughts became fixed on an edition of the Rig-veda and its voluminous commentary. I still see the eager faces of a number of young scholars, sitting round the table where Burnouf was lecturing, with a vivacity, a keenness, a flow of knowledge which I have never seen surpassed. Most of those who then attended his lectures, have since

become famous in Oriental literature. I need only mention the late Dr. Goldstücker, the late Abbate Bardelli, and of those who are still among us, Gorresio, Nève, and last, not least, R. Roth. I was the youngest of them all, and though I had published my first book, the translation of the Hitopadesa, my ideas of Sanskrit literature did not reach much beyond Kâlidâsa's poetry, the epic poems, the systems of philosophy, and the Upanishads. Nothing, I thought at that time, could in beauty of thought or expression surpass the Upanishads. I had translated some of them for Schelling, while attending his lectures at Berlin, had copied some of the commentaries from MSS. of the Royal Library there, and was thinking of devoting myself to that branch of literature. Well do I remember my surprise when I heard Burnouf speaking of these Upanishads as works of small importance, compared with the older portions of the Veda, the Mantras and the Brâhma*n*as. Burnouf was lecturing then on the first book of the Rig-veda, prepared by F. Rosen, and published after his death, in 1838. I still possess some of the notes which I took at his lectures, with extracts from Sâya*n*a's commentary, of which Burnouf possessed a complete copy, with passages from the Nirukta and the commentary on the Nirukta, works at that time hardly known in Europe. After a time, Burnouf lent me some of his MSS., and encouraged me to copy certain portions of them. It was hard work at first. I often despaired, and but for his encouragement, but for his frank acknowledgment, that he himself, too, could not always make out the arguments of Sâya*n*a, I should never had the courage to persevere.

My own ambition had not yet risen beyond an edition of the text of the Rig-veda, with extracts only from Sâya*n*a's commentary. No more was really wanted, I thought; and I had Colebrooke's authority for holding that opinion. 'The Vedas,' Colebrooke wrote at the end of his celebrated essay on the Sacred Writings of the Hindus, 'are too voluminous for a complete translation of the whole; and what they contain would hardly reward the labour of their reader, much less that of the translator. The ancient dialect in which they are composed, and especially that of the three first Vedas, is extremely difficult and obscure: and, though curious, as the parent of a more polished and refined language (the classical Sanskrit), its difficulties must long continue to prevent such an examination of the whole Vedas, as would be requisite for extracting all that is remarkable and important in those voluminous works. But they well deserve to be occasionally consulted by the Oriental scholar.'

But here I met with the strongest remonstrances from Burnouf. Not only

the text, but the commentary, too, he maintained, if they were to be published at all, should be published in their entirety, and after a careful collation of all the MSS. then accessible in Europe. Extracts could never be depended upon, for the most difficult passages would, as usual, be left out, and after a time the work would have to be done again.

At that time, I confess, I was hardly able to grapple with Sâya*n*a's commentary, at least with the most difficult portions of it, nor was there any prospect of my being able to collate the most important MSS. of Sâya*n*a, which were in England. Burnouf therefore advised me to try the Ya*g*ur-veda. I copied the whole of Mahîdhara's commentary from a MS. which I owed to Burnouf's liberality [1]. But in the end I arrived at the same result, viz. that without a collation of other MSS. it would be impossible to carry out a really scholarlike edition of that work.

My disappointment was great, but I determined not to be beaten. I saw that it was absolutely necessary for me to spend some time in England; and I secured the necessary funds by working hard for other Sanskrit scholars, copying, among other things, the complete text of the Aitareya Brâhma*n*a in Roman letters for the late Baron Eckstein. When once settled in the library of the old East-India House, surrounded by the MSS., not only of the Rig-veda and Sâya*n*a, but of the numerous works constantly referred to by Sâya*n*a, I saw that the plan, first sketched out for me by Burnouf, and I ought to add, by the late Dr. Goldstücker, was the right one, and that it could be realised. I worked on till a portion of the work was finished; and after obtaining the patronage of the old East-India Company, I was able to publish the first volume in 1849.

We are now in 1874; and in writing the Preface to this, my last volume, the words used by another scholar return to my memory, and seem best to express what I wish to say: '*Adolescens manum admovi, senex, dum perficerem, factus sum, ut videtur.*' And again: '*Habes hoc opus absolutum serius quam promiseram, et expectabam. Nosti conditionem rerum humanarum. Multa saepe accidunt quae non sinunt nos ad amussim cogitata perficere.*' Twenty-five years are certainly a long time, and when I saw how some of my kind friends clamoured against the delay that had occurred in the publication of Sâya*n*a, though I could not but feel gratified at their impatience, I began to fear that I might really be to blame. I therefore tried to make out an account

[1] [This copy I lent to Professor Weber for his edition of the Ya*g*ur-veda, and it is now deposited in the Royal Library of Berlin.]

of my stewardship, and the result was as follows. In looking through my notes, I found that since 1849, there were only three years during which I was prevented from going on with my work; one year, when I was out of health; another, when I had to wait for the renewal of the grant at the time of the extinction of the East-India Company; and a third, when expecting a MS. which had been discovered in India, and promised to be, if not the original, at least much more ancient than any of those on which I had based the critical restoration of Sâya*n*a's commentary. I cannot deny that during the last twenty-five years, I have also done some other work, in the science of language, mythology, and religion, and that I have not thought, that a man can live, or ought to live, by Sanskrit alone. But after deducting the three years, when it was impossible for me to print, I found, to my own surprise, I confess, that I had published in my two editions of the Rig-veda, the large one with, and the small one without the commentary of Sâya*n*a, what would amount to an annual volume of nearly 600 pages *octavo*, during twenty-five consecutive years. If my friends in Brahma will kindly take into account, that during that time I also published two editions of my History of Ancient Sanskrit Literature; two editions of my Sanskrit Grammar; the Prâti*s*âkhya, belonging to the Rig-veda, text, translation, and notes; and the first volume of my translation of the Rig-veda, I think they will admit, that I have not been altogether faithless to my first love.

But though on the score of mere quantity my conscience does not smite me, it is far otherwise with reference to the quality of my work. During the last twenty-five years Sanskrit scholarship, particularly with regard to Vedic literature, has advanced so rapidly, that I myself feel most deeply, how much more perfect an edition of Sâya*n*a might have been, if begun now, instead of in 1850. I believe, however, that I did all that could be done at the time, and I fear, or rather, I hope, that an edition begun in 1875, by one of our young Sanskrit scholars, would probably share the same fate in the year 1900. What I did was this. I tested all the MSS. which I could get access to in Europe, in order, first of all, to find out their true genealogical relationship. After I had discovered that out of the three clearly marked families, none could claim to represent the original text of Sâya*n*a, I determined on the only course that, under the circumstances, seemed possible: I selected in every doubtful case that reading towards which the three families pointed, or from which their divergence might best be explained. In following this course, however, I met with two difficulties. In the first Ash*t*aka, more

particularly, but also in the beginning of some of the other Ash*t*akas, and again in the commentary on certain very popular hymns, many of the MSS. had been so much used for private study, that they were not only full of marginal notes, containing corrections and additions, but that some of these had actually found their way into the body of the MSS. themselves. While this facilitated the process of restoring a correct, or at all events, a plausible and readable text, it disturbed, for a time at least, the exact genealogical position of the principal MSS., and thus rendered a strict adherence to the only true principles of criticism impossible. In the first Ash*t*aka, therefore, I contented myself with giving Sâya*n*a's text, chiefly from the A and C classes; and I feel it my duty to warn future editors of Sâya*n*a, if there ever be such, that with the new MSS. that have come to hand since my first volume was published, there will probably be ample room for critical gleanings: partly by a more strict adherence to the principles of diplomatic criticism, partly by a more careful examination of the originals from which the numerous quotations in the commentary are derived. Some passages which seem to require emendation in the first Ash*t*aka, have been pointed out by Professor Weber, Mr. Muir, and others; and I gladly avail myself of the opportunity of examining these more carefully, partly in order to avow frankly, where I have erred; partly in order to show, that in many cases I was not unprepared for the objections that have been made, and that I chose such readings as I have chosen with a full appreciation of all the difficulties by which they seem to be surrounded.

Professor Weber dwells chiefly on five passages in the Introduction to Sâya*n*a's commentary where, as he thinks, emendations are necessary. The quotation on p. 12, l. 8 [now p. 7, l. 2], can now be verified from the Taittirîya Brâhma*n*a II. 1, 2, 12. It ought to be, **यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तत्**, 'to sacrifice after the sun has risen, is as if one brought food to an empty dwelling for a departed guest.' Here I see that the A class, then represented by the old MS. at Paris, collated for me by Dr. Goldstücker, gives **पशून् याया**; the C class, represented by C 1, equally at Paris, gives **पशून् यायावसथाय**; while B 1 has the right reading, **शून्यायावसथाय**. This is also confirmed by my own MS. Ca, which at that time I did not possess. How little the other MSS. in India would have helped, may be seen from the reading, adopted by Dr. Roer in the Bibliotheca Indica, vol. i. p. 13, l. 8, **यथातितये प्रकृतायासूर्यायावसथाय**.

On the same page, line 29 [now l. 18], **प्रमायुको** is no doubt what Sâya*n*a

ought to have written, and I see that Dr. Roer has adopted it. If I retained प्रमायुक्तो, it was partly because the best MSS. give that reading, partly because I did not know then the meaning of pramâyuka. It is one of the words which Wilson's Dictionary did not supply. In the course of my reading it occurred to me for the first time in the Nirukta III. 5, a passage not mentioned in the Dictionary of Böhtlingk and Roth. From its frequent occurrence in the Brâhma*n*as, we are now all familiar with the meaning and the origin of the word. That it was not easily intelligible, however, even to Indian readers, may be gathered from my own MS. Ca. Here the passage is given *in margine*, and correctly; but after writing प्रमायुकः, the writer himself adds a new marginal gloss, हिंसायुक्तः.

On page 21, line 23 [now p. 11, last line], I should have separated मानयति, if I had known the passage in the Taittirîya Sa*m*hitâ VII. 4, 19; but in that case, I should most likely have corrected अंबे अंबाले अंबिके to अंबे अंबाल्यंबिके, which is the correct reading there (see Taitt. Prâtis. XI. 17), whereas the reading of the MSS. of Sâya*n*a, as adopted in my edition, is supported by the *ipsissima verba* of Pâ*n*ini, VI. 1, 118; Siddhânta-kaumudî, vol. ii. p. 510.

In the other passages, where the reading which I adopted has been challenged, it will be seen that I was right, and that my critics were wrong. Thus with regard to दृष्टं, on page 34, line 15 [now p. 18, l. 33], Professor Weber has no doubt discovered, since he pointed out the various reading of दृष्टं as one of his five necessary emendations, that in writing दृष्टं I had adopted the right reading, the passage being an extract from the Pâ*n*inîyâ *S*ikshâ, published by himself in the Indische Studien, vol. iv. p. 271. Why are not such technical terms as gîtin, sira*h*kampin, etc., given in the Petersburg Dictionary?

There remains the fifth passage, p. 35, l. 6 [now p. 19, l. 6 seq.], where it was thought, that I ought to have written तथारिच्यते instead of तथा रिच्यते. However, here, too, Professor Weber will have since discovered that I was right; for the Taittirîya Âra*n*yaka II. 16, from which the quotation is taken, has रिच्यते, not आरिच्यते. रिच्यते means, he is left behind, he fails, or, as the commentator explains it, he is deprived of glory, a meaning which does not belong to आरिच्यते.

So much with regard to the five necessary corrections, for such a*s*uddha's as p. 31, l. 28 [now p. 17, l. 18], अन्नदः for अन्नादः, and p. 41, l. 6 [now p. 22, l. 5], तद्गु हा for तद्गु ह, need not be noticed.

Mr. Muir also had suggested a correction in the Introduction[1], viz. the addition of न on p. 4, l. 3 [now p. 2, l. 28], after इति चेत्. In a later edition, however, he withdraws his objection, having been informed, as he says, by Professor Goldstücker that न is often omitted, though understood after इति चेत्. I need hardly say, that it was on the very ground adduced by Professor Goldstücker that, much against my own wish, I decided not to insert the न, which was wanting in the best MSS. then accessible to me. But I must state at the same time, that seeing the न in Roer's edition, and likewise in my own carefully-revised MS. Ca, I should certainly insert the न in a new edition, and likewise put a stop after शरीरित्वात्.

These doubts and difficulties carry me back many years, and though I well remember how I did my best with such a knowledge as I then possessed to overcome them, yet I am perfectly aware and ready to confess that on many points I ought to have decided differently. All I can say is, that those were the days when other scholars wrote of Etendhras[2], or could not distinguish between षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं and आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं[3], so that here, too, the Indian maxim might be taken to heart:

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

Many of the difficulties I had to contend with at first and single-handed, have disappeared during the progress of this work. The MS. Ca, which I owe to the kindness of Professor Wilson, was of considerable assistance throughout. The *Index verborum*, once made, enabled me, in many a difficult passage, to confront the numerous explanations of the same or similar words in different parts of Sâya*n*a's commentary, and thus to discover the drift of his arguments. Many of the books, too, referred to by Sâya*n*a, and which, when I began my edition, I possessed in MS. only, such as the Nirukta, the Aitareya Brâhma*n*a, Â*s*valâyana, the Taittirîyaka, and other works, have since been published in more or less critical editions; and last, not least, Pâ*n*ini's Grammar, which in 1847 was still a book with seven seals, has been rendered more and more intelligible by the combined labours of native and European scholars.

But, on the other hand, the MSS. of Sâya*n*a in the progress of my work became worse and worse, so much so that a scholar who was best acquainted with the MSS. at my disposal, declared that a critical restitution of the last books of Sâya*n*a would be altogether impossible. Nor were the editions of the

[1] Sanskrit Texts, vol. iii. p. 61.

[2] Roth, Zur Litteratur und Geschichte des Weda, p. 133.

[3] See Preface to the first volume of the first edition, vol. i. p. xxiv. note 1.

works to which Sâyana referred, always a help. Before they were published, I felt obliged to restore the text of each passage, as well as I could, partly from the MSS. of Sâyana, partly from the MSS. of the works themselves. After their publication, I had often the additional difficulty of finding out whether the *textus receptus* was to be accepted or to be rejected.

This is a point which will require some elucidation, and I shall therefore give a few instances to show how dangerous it would have been, if I had in every case surrendered the readings of Sâyana's MSS. for the published text of the works to which he refers.

I begin with Pânini, the text of whose Sûtras might seem to be the least exposed to critical doubts. Yet it will be seen that I have in several cases adopted a reading different from that of Böhtlingk's edition, and that I have done so for some good reason. In the commentary to I. 9, 2, I adopted at first the reading of B.'s edition, द्वितीयाटौःष्वेनः (Pân. II. 4, 34), but in doing so I was wrong. I ought to have followed the MSS. of Sâyana, which consistently give द्वितीयाटौःस्वेनः, a form which is not correct grammatically, but supported by an irresistible weight of evidence. I therefore restored that reading in I. 105, 19; III. 9, 5; X. 125, 8. The Mahâbhâshya (p. 402[b]) has the same reading. [In the second edition, 1887, Böhtlingk reads द्वितीयाटौस्स्वेनः.]

When speaking of the two possible forms उणादि and उणादि (Preface to vol. iv, see above, p. lxxi seq.) I explained the rules which Pânini and most grammatical writers seem to have followed with regard to the final letters of technical terms. If what I stated there, is true, and I know of no one who has controverted it, then I could not in X. 68, 7 adopt the reading of Pân. II. 4, 79, as given by Böhtlingk, but had to write instead तनादिभ्यस्तथासोः. The same rule applies to Pân. III. 1, 79, as quoted by Sâyana, I. 19, 8; I. 30, 14, etc.; to Pân. III. 2, 168, as quoted I. 25, 14; to Pân. V. 4, 11; to Pân. VI. 4, 156, as quoted I. 36, 6; to Pân. VII. 1, 2, as quoted I. 6, 4. I was wrong also in I. 3, 1, in adopting at first the text of Böhtlingk, Pân. III. 1, 32, सन्नाद्यंता धातवः, and I afterwards followed the authority of the MSS., in writing सनाद्यंता धातवः, Rv. I. 8, 4, etc. [In the new edition, Böhtlingk has adopted the spelling तनादि° etc.]

With regard to Pân. III. 1, 80, I was doubtful for some time whether I ought to follow Böhtlingk's text, धिन्विकृण्व्योर च, or the reading of the best MSS. धिन्विकृण्व्योरच. I saw there was no support for Sâyana's reading either in the Calcutta edition, or in the Siddhânta-kaumudî, or in the Mahâbhâshya (p. 45[a]), yet the MSS. of Sâyana were so consistent that I wrote धिन्विकृण्व्योरच in I. 6, 3; I. 10, 7; I. 92, 1; I. 117, 25; III. 11, 4; IX. 91, 5; X. 101, 2; X. 128, 5.

It may seem to some critics that I went too far in altering the text of Pâ*n*ini IV. 2, 43, by inserting सहाय. This word, no doubt, falls under the same rule, but it forms the subject of a Vârttika. Sâya*n*a, however, may have mixed up the Sûtra and the Vârttika, and if he did so, it would have gone beyond the duty of an editor to correct him in such matters. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 60, 1.]

In Pâ*n*. IV. 4, 117, Böhtlingk writes घच्छौ च instead of घच्छ्रौ च. The च, however, is here not merely euphonic, but marks the accent of घ, as we see from Rv. I. 13, 10, घचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं. I therefore had to follow the authority of the MSS. in writing घच्छ्रौ, Rv. I. 13, 10; X. 120, 8. [It is corrected in Böhtlingk's new edition.]

I was misled twice, Rv. I. 93, 8, and III. 41, 1, by an emendation introduced by Böhtlingk, to write Pâ*n*ini's Sûtra VI. 3, 92, विश्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतौ वप्रत्यये. It ought to be विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये, and I adopted this afterwards, in accordance with Sâya*n*a's MSS. The Calcutta edition of Pâ*n*ini and the Siddhânta-kaumudî (vol. i. p. 179) give विष्वग्देवयोश्च rightly, and Böhtlingk also in his Notes inclines towards it. It is the only possible reading, because there is no such word as विश्वच्. [Böhtlingk has now corrected it.] The reading of अंचतावप्रत्यये is more doubtful, because the Calcutta edition of Pâ*n*ini and the Siddhânta-kaumudî give अंचतौ वप्रत्यये, and explain the Sûtra accordingly. Sâya*n*a, however, preferred, as far as it is possible to judge, the reading अंचतावप्रत्यये, which I therefore adopted in IX. 93, 4. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 93, 8; III. 41, 1; IX. 93, 4.]

More serious mischief has happened in the case of Pâ*n*. VII. 1, 47. Here the text of the Sûtra is quite right, but in the commentary, both the Calcutta edition and Böhtlingk's give दत्वाय instead of दत्त्वाय. This ungrammatical form, I am grieved to say, has found its way, by an extraordinary accident, into my large edition, for though I corrected it in the Pada-text and in the commentary (X. 85, 33), it has remained unaltered in the Sa*m*hitâ-text. The result has been that it crept into my small edition of the two texts, and likewise into the *Index verborum*. I know, of course, that it could be defended as a license allowed in writing (see Böhtlingk, Notes to Pâ*n*ini VIII. 4, 47), but I should be sorry to avail myself of such an excuse.

In Pâ*n*. VII. 3, 57, I believe the right reading would be सन्निँटोर्जेः, or सन्लिटोर्जेः, as in the Calcutta edition and the Siddhânta-kaumudî. I adopted at first the reading adopted by Böhtlingk, सन्लिटोः, but changed it afterwards for सन्निँटोर्जेः. See Rv. IX. 65, 9, seq. [It has now been printed सन्लि॰ throughout. So also Böhtlingk's new edition.]

In Pâ*n*. VIII. 3, 66, Böhtlingk gives सद्दिरप्रतेः. The Calcutta edition has the same, likewise the Siddhânta-kaumudî, vol. ii. p. 37. There may be some reason why Pâ*n*ini wrote सद्दिरप्रतेः, and Târânâtha distinctly explains it, सद्दिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति.' Sâya*n*a, however, was evidently not aware of any sufficient reason for so ungrammatical a proceeding, and as I had to edit Sâya*n*a, and not Pâ*n*ini, I wrote throughout सदेरप्रतेः. See Rv. Bh. I. 5, 1; I. 22, 8; III. 14, 2, etc. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 5, 1.]

I hold by no means that we are justified in altering the received text of Pâ*n*ini, or even of his commentator, according to the authority of the MSS. of Sâya*n*a. Sâya*n*a is not even consistent in his own manner of quoting Pâ*n*ini. Thus instead of तित्स्वरितं, VI. 1, 185, he sometimes writes तित्स्वरितः; instead of नद्यजादी, the dual, in Pâ*n*. VI. 1, 173, he sometimes writes नद्यजादिः; instead of इरयो रे, Pâ*n*. VI. 4, 76, he allows himself occasionally to quote the other reading. इरयोः, Rv. Bh. X. 130, 5.

Frequently, too, Sâya*n*a expresses himself with a briefness which one feels at first inclined to correct, but which one becomes accustomed to in the course of his work. At first I always corrected अविद्यमानत्वं into अविद्यमानवत्त्वं, which is the only correct form. But as Sâya*n*a knew this perfectly well, it became clear to me after a time, that he considered अविद्यमानत्वं sufficient for all practical purposes. See Rv. Bh. X. 116, 7. In the same manner he sometimes says स्वरः for प्रकृतिस्वरः. So again in X. 136, 7, Sâya*n*a explains the genitive of विषस्य as an accusative, but having done the same again and again, he does it sometimes more briefly, and says क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी. This, at all events, is clearly the reading of the MSS. in this and in other places (VI. 49, 12), and I saw no reason why I should alter it. What was in his mind was evidently to appeal to the Vârttika, I. 4, 32, 1, for giving to the Sampradâna the meaning of that which can be reached by the action of the verb, and then to quote Pâ*n*. II. 3, 62, for showing that the sixth case can stand in place of the fourth. He might have said, पानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी; cf. I. 4, 10; VIII. 96, 17; IX. 74, 8; IX. 97, 15; and then have continued, चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति संप्रदानार्थे षष्ठी.

Such passages in which an editor abstains from treating his author magisterially are, as I know from painful experience, the very passages for which the editor himself is afterwards treated magisterially by perfunctory critics.

In Pâ*n*ini's Grammar the text is generally as firmly established as in the hymns of the Rig-veda, and therefore there could be but few passages in which I felt doubtful between the authority of the MSS. and the printed text. This

was more frequently the case with the Vârttikas, and it will be seen that these glosses, as quoted by Sâya*n*a, differ frequently from that form in which they appear in our editions of Pâ*n*ini.

When, however, we come to other works, such as the U*n*âdi or Phi*t*-sûtras, the difficulties increase immensely. At first I had only Dr. Böhtlingk's edition of the U*n*âdi-sûtras to consult, and with the help of U*gg*valadatta's excellent commentary, I could generally arrive at some conclusion as to what was, if not the original reading, at least that which Sâya*n*a intended to follow. Afterwards Dr. Aufrecht gave us an edition of this very commentary, and thereby reduced very considerably the labour of determining the right reading. Still in many of these Sûtras, Sâya*n*a constantly either adds or omits a verb, which does or does not suit him, and an editor of Sâya*n*a is bound to be guided, in each case, by the respective weight of the MSS. Thus in Sûtra I. 3, Sâya*n*a inserts **रहि** after **चटि**, see I. 10, 2; III. 52, 5, etc., while in the editions **राज्ञः** is treated as a bahulaka derivative under Sûtra I. 1. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 10, 2.]

Sûtra I. 23 Bö. (24 Aufr.), Sâya*n*a adds **दृशिभ्यः** at the end, Rv. Bh. I. 5, 2; I. 11, 4, etc. It also occurs in the MS. of U*gg*valadatta, but I doubt whether it should have been added in an edition of the Sûtras. U*gg*valadatta himself does not explain it in his commentary, the reason being that he gives it in Sûtra I. 27 Bö. (28 Aufr.), where he derives pa*s*u from it. At all events **दृशि** ought not to be in both Sûtras. In I. 51, 5, Sâya*n*a brings **पिप्रुः** under the same Sûtra, I. 23 (24).

Sûtra I. 30[1], Sâya*n*a reads **रंघि**, in order to explain **रघुः**. See Rv. Bh. I. 52, 5.

Sûtra I. 40, Sâya*n*a reads **व्यथेः संप्रसारणं धः किच्च**, and when he explains **विथुरः** in I. 87, 1, he particularly adds **बहुलवचनाद्घत्वं न भवति।**. The MS. of U*gg*valadatta has the same reading, **व्यथेः संप्रसारणं ध किच्च।**, and at the end **विधुरश्चौररक्षसोः**, i.e. **०रक्षसोः**.

Sûtra I. 74 is sometimes quoted by Sâya*n*a **चायः की च**, see Rv. Bh. III. 61, 3. As the same reading occurs in U*gg*valadatta, and as in III. 11, also, Sâya*n*a, III. 34, 3, reads **धेट ई च** instead of **धेट इच्च**, I did not think it right to make any alteration. [That the spurious passage, mentioned in the Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 27, 11, has **चायः किः**, only confirms its spuriousness.]

In Sûtra I. 139, Sâya*n*a changes the last **नीभ्यो** to **णीभ्यो**, Rv. Bh. I. 5, 1. This seems right, though the ordinary reading **नीभ्यो** can be defended.

[1] Aufrecht's edition is to be understood henceforward, except where special reference to Böhtlingk's edition is made.

Sûtra I. 151 appears generally as अग्निमुपीत्यादिना instead of अमू॰, I. 9, 1; 11, 4; III. 9, 6. Another peculiarity in Sâya*n*a's quotations of this Sûtra is that he inserts रणि after लटि, in order, as it would seem, to explain रत्न. Yet, where that word occurs, he explains its etymology differently, I. 65, 5; I. 66, 3. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I, 9, 1; 14, 2; III. 9, 6. The रणि is very doubtful.]

Sâya*n*a is not always guided by the exact wording of the Sûtras. Thus he quotes Sûtra I. 153, in order to explain the formation of ऋष्वः, and, as that Sûtra explains not ऋष्वः, but रिष्वः, he simply changes रिष्व into ऋष्व, and substitutes व for वन्, Rv. I. 64, 2; III. 32, 7.

Sâya*n*a quotes सप्यशूभ्यां तुट्च as a Sûtra (cf. U*gg*valadatta on U*n*. I. 156), in order to explain सप्त, but as in III. 7, 1, he assigns to सप्त the meaning of सर्पणस्वभाव, he allows by bahulakatva the substitution of सृप् for सप्, and remarks on the irregularity of the accent which, if the suffix be kanin, ought to have been on the first syllable.

He likewise quotes a Sûtra for the formation of नवन् and दशन्, viz. III. 9, 9, णुदंशोर्नुदश्च (this is the reading of Ca too), adding afterwards गुणश्च, which applies to नु, while दश्च would teach the substitution of दश् for दंश, which U*gg*valadatta accounts for by नलोपः. Soon after, however, III. 23, 3, Sâya*n*a again quotes this Sûtra, but in a slightly different form, viz. नुदशोर्गुणश्च (thus also in Ca), which is better with regard to नवन्, but not with regard to दशन्. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 9, 9; 23, 3.]

Sâya*n*a does not consider that when a number of ready-made words are given after suffixes which differ in accent only, as, for instance, रक् and रन्, they are all to follow the accent of the suffix mentioned in the Sûtra immediately preceding. U*gg*valadatta, no doubt, puts this interpretation on the Sûtras, but not Sâya*n*a, nor, if we may judge from I. 23, 1, the Manoramâ. [Spurious passage, see Var. Lect. l. c.] Thus in II. 28, he quotes the âdyudâttas, like इंद्रः, as formed by रन्, I. 2, 6; I. 3, 5; III. 10, 9; but the antodâttas, such as ऋज्र, शुर, भद्र, उग्र, शुक्र, also तीव्र, he quotes as formed by रक्; cf. I. 1, 6; I. 23, 1. [The latter passage spurious, see Varietas Lectionis.] In III. 26, 5, several MSS. have ऋजेंद्राग्रेति निपातनाद्रप्रत्ययः, or वुप्रत्ययः (Ca), and I believe रप्रत्ययः is what Sâya*n*a really intended.

Sûtra II. 60, Sâya*n*a quotes either as क्रवः शुवश्च, I. 12, 6; I. 58, 4, or as जुहोतेर्दीर्घश्च, in III. 31, 3.

According to Sâya*n*a I had always quoted Sûtra II. 90, as युजिबुधिदृशः किच instead of युधिबुधिदृशिभ्यः किच [Böhtlingk, II. 87]. Sâya*n*a explains युजानः by it in

III. 43, 6; III. 57, 4. I see that Dr. Aufrecht has दृग्रः, but not युजि, and in this he is supported by U*gg*valadatta. [See Varietas Lectionis to III. 57, 4; IV. 2, 3.]

In II. 97 (92 Böhtlingk), too, I am glad to see that Dr. Aufrecht has adopted the reading सुन्यसेर्क्रन् instead of स्वसेर्क्रन्; Sâya*n*a's MSS. are unanimous in I. 71, 1; and U*gg*valadatta's reading, twice repeated, viz. सेर्ह्रन्, is of course impossible.

In II. 105 (100 Böhtlingk), I see that Dr. Aufrecht has changed कृषेरादेश्च चः into कृषेरादेश्च धः, which is, no doubt, in accordance with U*gg*valadatta's view. Sâya*n*a, however, differs, and refers to the Sûtra in explanation of चर्षणि. See III. 37, 4. [Also I. 17, 2, see Varietas Lectionis.]

In Sûtra III. 2, Sâya*n*a omits जि, while U*gg*valadatta admits it, a fact not without significance, as I pointed out in my History of Ancient Sanskrit Literature (1859), p. 249. I also pointed out in the same work, that the Sûtra III. 140, which explains the formation of so modern a word as dînâra, i.e. *denarius*, was distinctly mentioned by U*gg*valadatta as not explained in two of the earlier commentaries, and that the etymology of tirî*t*a, as given in IV. 184, is left out, according to U*gg*valadatta, in the Nyâsa, and, as I showed, in the Mahâbhâshya also. Dr. Aufrecht has added to these spurious words which I had obelized, one more, viz. mihira, the Persian *mihr*, in Sûtra I. 52, but much more remains to be done before we can hope to obtain a really critical edition of the Ârsha-text[1] of these ancient Sûtras.

It is quite clear from Rv. Bh. I. 4, 1; I. 25, 2; I. 92, 10, that Sâya*n*a read Sûtra III. 30, as कृहनिभ्यां क्रुः. I do not say, that this was the right reading; all I maintain is, that I should not have been justified in altering it.

Sometimes Sâya*n*a's commentary gives Sûtras which are wanting in our editions of the U*n*âdi-sûtras. Thus the word dharu*n*a is not explained, but Sâya*n*a brings it under Sûtra III. 49, by adding धारेर्णिलुक्च, see I. 121, 2. In order to explain योषा, he adds, III. 38, 8, युमुचि after कषि in Sûtra III. 62; in order to explain अस्त, he adds, I. 66, 9, असि before हसि in Sûtra III. 86. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 5, 10. Also I. 18, 3; 25, 9; 100, 15; III. 35, 10; V. 9, 1.]

In Sûtra III. 96 seq. I had altered आप्य: into आय्य: on the authority of Sâya*n*a's MSS. This has been accepted by Dr. Aufrecht also; but on the authority of U*gg*valadatta he retains गृहि, which I had printed in I. 27, 8, and afterwards altered to यहि, I. 91, 3, on account of Pâ*n*. VI. 1, 16, and similar passages.

[1] See U*gg*valadatta on U*n*. III. 91.

Sûtra III. 99 was given by Böhtlingk (III. 98) as सुपः क्सेप्यरक्छंदसि, in support of सुषेप्यं. It was clear that this had to be altered into सुपः क्सेय्यरक्छंदसि, in order to explain the Vedic form सुषेय्यः. But U*gg*valadatta, and with him Dr. Aufrecht, read the Sûtra as सुवः केय्यरक्छंदसि, in order to explain the word सुवेय्यः. That there is such a word as सुवेय्यः in Vedic literature, has not been shown; it certainly does not occur in the Rig-veda. But there occurs in the Rig-veda X. 120, 6, the word सुषेय्यः as applied to Purandara, and Sâya*n*a quotes our Sûtra in support of it. We must therefore partly return to Böhtlingk's text, and read सुपः क्सेय्यरक्छंदसि[1], the reading which I adopted as at all events the one approved by Sâya*n*a.

Sâya*n*a I. 66, 5, obtains the words वृध्रीक by modifying Sûtra IV. 17; अरुष IX. 72, 1, by changing Sûtra IV. 73 [see also Rv. Bh. I. 14, 12; 71, 1; 72, 10; and Varietas Lectionis to I. 71, 1]; नक्षुष in I. 31, 11, by changing Sûtra IV. 75; मनुष in I. 31, 11, by enlarging the same Sûtra; सरमा in I. 62, 3, by adding to IV. 84; धर्णसि I. 105, 6, by changing IV. 107; सत्वन् I. 100, 1, by changing IV. 116. Thus he gains सरीमन् III. 29, 11, from IV. 147; हरिमन् I. 50, 11, from IV. 148; मखः III. 34, 2, from V. 23, etc.

In order to obtain पेरु in the sense of पालक, Rv. Bh. IX. 74, 4, Sâya*n*a changes Sûtra IV. 101, मिपीभ्यां रुः into मापोरित्वे रुन्, supposing that इत्वे, which is a conjectural reading, is right.

I had ventured to alter Sûtra IV. 141, by changing वलि to चरि, Rv. Bh. I. 18, 6; and afterwards अजि also to अंजि, I. 85, 3; I. 116, 12. I am glad to see both emendations adopted by Dr. Aufrecht, though U*gg*valadatta reads अजि.

Strange mistakes have arisen from Sûtra IV. 207 (Bö. 209). Dr. Böhtlingk separated the Sûtra and placed part of it in the commentary. Yet he was right in the main, and all that was necessary was to suppress one कर्माख्यायां and read आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा. This was the reading I adopted where अप्नः had to be explained, I. 112, 24; I. 113, 20. Sâya*n*a does not always quote the Sûtra at full length, and often leaves out the वा, where it is not wanted for his immediate purpose, as X. 110, 8, compared with X. 132, 7. But whether it is to explain अपः or अप्नः, there is always the proviso ह्रस्वो नुट् च वा. Strange to say, U*gg*valadatta, at least the only MS. of U*gg*valadatta which I know, takes an independent line and writes ह्रस्वनुट् च वा. The Sandhi here leaves no doubt that नुट् is meant, though in the commentary the न in अप्नः might be taken for an त्. Dr. Aufrecht adopts the reading of तुट् instead of नुट्, and what has been the result? A word अप्तः, which nowhere occurs, has found its way, first as a

[1] Some MSS. have क्सेय्य instead of क्सेय्य. [See Varietas Lectionis to X. 120, 6.]

various reading into the Petersburg Dictionary, then as a real and independent word into other Dictionaries, and while the U*n*âdi-sûtras are made to lend their authority to this sky-lotus, the old Vedic word भ्रमः disappears from their list. Only one Dictionary, which is not infected by the ordinary sequacity of Dictionary-makers, the Vâ*k*aspatya of Târânâtha, does not recognise the word भ्रमः, but refers to our Sûtra as the warranty for भ्रमः.

With regard to the text of the Nirukta, I shall confine my remarks to the first six books of Yâska's commentary, which Professor Roth, though not quite correctly, calls the Naigamakâ*nd*a. How much I appreciated the edition of that work by Professor Roth, how much my own labour in restoring the numerous quotations which Sâya*n*a gives from the Nirukta was simplified by it, I have already declared on several occasions. Yet what applies to Pâ*n*ini and the U*n*âdi-sûtras, applies also to the Nirukta. I could not trust myself to quote from the edited text, I could not correct Sâya*n*a's quotations, even when they seemed less trustworthy than the printed text, and I had in each case to satisfy myself from the evidence supplied by the three families of Sâya*n*a's MSS., whether he meant to quote the text, such as we now have it in our edition of the Nirukta, or whether he did not.

I. 94, 7, Sâya*n*a quotes from the Nirukta III. 11. He writes दूरेऽपि सन्नंतिक इव सन्दृश्यसे, and this seems better than संदृश्यसे in Roth's edition,

I. 115, 4, Sâya*n*a in quoting Nir. IV. 11, writes वासरं instead of वेसरं, the reading of the MSS. adopted by the commentators and by Roth. I have little doubt that वेसरं is the right reading in the Nirukta[1], but judging from what precedes the quotation, I feel equally certain that Sâya*n*a wrote वासरं. Ca also reads वासरं.

Quoting from Nirukta IV. 15, Sâya*n*a IX. 75, 5, writes वचनवंतः instead of वंचनवंतः, which is the reading of the MSS. of the Nirukta, of the commentary, and therefore rightly adopted by Professor Roth. वचनवंतः, however, is mentioned by him as the reading of another recension of Yâska (p. 108).

The same remark applies to Nir. IV. 25, where Sâya*n*a IX. 64, 30, reads पृथग्भावस्यानुप्रवचनं, instead of the simple प्रवचनं which was used by Yâska. In quoting, however, from Nir. V. 2, Sâya*n*a VI. 70, 2, is right, I think, in writing

[1] Devarâ*g*a, p. 18[a], says, यद्वा विपूर्वात्सर्तेर्गत्यर्थात्पचाद्यचीत्यस्येकारस्याकारः। पृषोदरादित्वात्। विविधं सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः। वासराणि वेसराणीत्यत्र भाष्ये स्कंदस्वामी। वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः॥ Then follows a more curious explanation: सादृश्येन चात्र वर्तते। यथा वेसरो निःपादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्दभत्वजात्या संपन्नः। एवं यावद्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तन्नताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेनोष्णेन संबंधाद्वेसरसदृशत्वाद्वासरमिति॥

वा व्युदस्संतो instead of वाव्युदस्संतो, as printed in Roth's edition. I am quite aware that Durga reads मव्युदस्संतो, but Sâya*n*a does not, and to judge from the meaning of व्युदस, he is right.

In I. 54, 5, Sâya*n*a quotes Nir. V. 16, and it seems quite clear that he meant to read वनानीति वा धनानीति वा. The MSS. admit of no doubt on that point, and Sâya*n*a himself refers once more to धनानि, when he adds धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं. Professor Roth, however, edits वनानीति वा वधेनेति वा, and, as far as the authority of the MSS. of the Nirukta is concerned, he is perfectly justified in doing so. Durga also refers as distinctly to वधेन as Sâya*n*a to धनानि, for he says यस्मिंस्तु पक्षे वधेनेति निर्वचनं तस्मिन्पक्षे वनेत्येष शब्दो मेघवधेनेति योज्यः। उदकशब्दस्य तस्मिन्पक्षे ऽध्याहार्योऽभिवर्जनसंबंधात् ॥

There are numerous differences between the printed text of the Nirukta and Sâya*n*a's quotations which in themselves are of small importance, but which, nevertheless, required in every case very careful consideration. When Sâya*n*a I. 190, 1, quotes Nir. VI. 23, he puts अनर्वाणं for अनर्वं; when I. 39, 10, he quotes the same passage again, he puts बिभृथ for बिभृत; when X. 5, 6, he quotes Nir. VI. 27, he puts अनृतोयं for नृतोयं [A 2 reads पातकेनृतोयं, which may stand for नृ° or अनृ°]; when I. 51, 14, he quotes Nir. VI. 31, he puts वसुमानित्यर्थः for वसुमानित्यस्यार्थः, this being likewise the reading adopted by Durga.

Several deviations from the printed text of Yâska have been observed in the passage Nir. VI. 32, quoted by Sâya*n*a III. 53, 14. Sâya*n*a reads प्रेप्सवो वा instead of प्रेप्सा वा. Here प्रेप्सवो is decidedly the better reading, and if spelt according to the old fashion प्रेप्सावा, it would easily account for the reading which is now found in the MSS. of Yâska. Durga explains किं क्रियाभिरित्येवंप्रेप्सास्ते नास्तिकाः. [The MS. B also has प्रेप्सा वा, which has been accepted in the new edition. इतिप्रेप्साः, not इति प्रेप्सा, as printed in Roth's edition, means the same as इतिप्रेप्सवः.]

Sâya*n*a reads घरणं instead of हर्म्यं. Here हर्म्यं is no doubt the most likely reading, but it was for that very reason that I did not like to reject घरणं, a purely etymological equivalent of घर्मं, such as Yâska not unfrequently gives in his glosses.

What is the exact meaning of the next passage, आंडावाणी इव व्रीडयति तत्संभे, I confess I do not see, nor do I wish to question the reading of Yâska's MS., supported as it is by Durga's commentary, and by the use of व्रीडयति in Nir. V. 16. Yet with all this, I cannot doubt that Sâya*n*a wrote तत्स्थं, and again तम्नो, and that he understood these words, as they are understood by Durga, viz. यदेतेषामन्यतमस्य नीचाशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य धनं तत् हे मघवन् नः शीघ्रं रंधय ॥

I need hardly say much about the text of the Âsvalâyana-sûtras. It was not published till nearly the whole of my edition of the Rig-veda was finished; and though I do not wish to say anything hard of its editor, Râma-nârâyana Vidyâratna, particularly as he died before his work was finished; yet it will easily be seen, that even in so simple a matter as the restoring of a correct wording of the Vedic hymns, proper care has not been taken, and that in quoting from this edition, no more weight could be assigned to it than to a good MS. I cannot deny that the quotations from the Sûtras of Âsvalâ yana have often been a great trouble to me. At first, where Sâyana gives some indication as to the book and chapter from which each rule is taken, to find the exact passage was easy enough; but in the progress of the work, the finding of the references became sometimes a matter of great difficulty. Take, for instance, the rules quoted in X. 131, 1. The first and second cases were easy, because the verse अप प्राच: is actually given; but in the third case, where the initial words of the hymn are not quoted, nothing but a knowledge of the system followed by Âsvalâyana and a good deal of patience were of any avail.

It is different with the Grihya-sûtras of Âsvalâyana, of which we now possess a really critical edition by Professor Stenzler. In some places, where I thought I should have to deviate from his text, I always found in the end that he was right. Thus in quoting from the Grihya-sûtras I. 7, 17, I thought at first that Sâyana gave the right reading, by adding अथास्या योक्त्रं विचृतेत्, but there is no authority for it in any of the MSS., and I cannot but think that, for once, Sâyana must have referred to another Grihya-sûtra. [He refers, Rv. Bh. X. 85, 24, to Âsv. Sraut. I. 11.]

Again, when Sâyana X. 103, quotes from Âsvalâyana III. 12, 13, the Sûtra अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः, I was surprised to find in Professor Stenzler's edition अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथे शास सौपर्णैः. I see, however, from a note to his translation, that the mistake had not escaped the careful editor, and that he himself proposes to read अप्रतिरथशाससौपर्णैः. But if that is so, then why is the translation retained, 'while he recites the hymn of Apratiratha, the hymn "A killer," and the Sauparna hymn?' whereas the correct text can only be translated, 'while he recites the hymns of Apratiratha, Rv. X. 103; of Sâsa, Rv. X. 152; and of Suparna.' That this is the right translation becomes quite clear by the next Sûtra, where it is said that the hymn of Suparna, which is here intended, is that which begins प्र धारा यंतु, a remark which, as the commentator adds, was necessary, because Suparna is the author of several hymns.

So much for the method which I followed in the treatment of published texts, when quoted by Sâya*n*a. There are other works, however, which Sâya*n*a quotes, and which have hitherto not been published; and these again are divided into two classes, works of which I possessed MSS., and works of which no MSS. exist, or at least of which none could be obtained in Europe.

When Sâya*n*a quotes from works of which I possessed other MSS., I had in every case to determine first, whether Sâya*n*a quoted freely, without binding himself to the exact words of the author; secondly, whether he followed a different recension of the author; or, lastly, whether the difference between his quotations and the originals from which they were taken, was due to the carelessness of the copyists.

To take a case of the first class. Having not only the text of the Sarvânukrama in different MSS., but likewise an excellent commentary by Sha*d*guru*s*ishya, and another by *G*agannâtha, I had no difficulty in determining the original reading of that ancient Index, but I was by no means enabled thereby to correct all the quotations occurring in Sâya*n*a. For instance, Rv. IV. 3, some of the MSS. of the Sarvânukrama have आद्या रौद्री; in others, these words are inserted at least in the margin. The commentator Sha*d*guru*s*ishya distinctly calls the first verse रौद्री, but in doing so he contradicts himself, and forgets that he is explaining, not the Ya*g*ur-veda, but the hymns of the Bahv*rik*as[1]. In the Ya*g*ur-veda (see Taittirîya Sa*m*hitâ I. 3, 14, 1; Taittirîya Brâhma*n*a II. 8, 6, 9), the devatâ may be Agni, qualified as Rudra; but if the Bahv*rik*as recognise as the devatâ of our verse Agni, *pur et simple*, then the first verse of our hymn cannot be called रौद्री, and it would be wrong to alter the introductory remarks which Sâya*n*a makes to our hymn. I am not able therefore to adopt Professor Aufrecht's correction, who assigns the first verse to Rudra. [In the second edition, Aufrecht gives Agni alone as the devatâ.]

In assigning the deities to the first hymn of the fourth Ma*nd*ala, Professor Aufrecht and myself are both wrong. I had put Agni*h*, 2–4 Agni*h* *or* Varu*n*a*h*; Professor Aufrecht puts Agni (1. 6–20), Agni *and* Varu*n*a (2–5). The text, however, gives उपाद्यास्तस्रो वारुण्यस्र वा, and that means that verses 2–5 are either addressed to Agni, *or* to Agni and Varu*n*a. Sha*d*guru*s*ishya says, अग्निवरुणदेवत्याः शुद्धाग्निदेवत्या वेत्यर्थः। पुरस्ताच्च परस्ताच्च षोडश शुद्धाग्निदेवत्या एव॥ A similar mistake, arising

[1] अत्राद्या वो राजानमित्येषा यजुर्वेदेऽग्नये रुद्रवत इत्यारभ्य दर्शनाद्रुद्रगुणाग्निदेवत्या। अस्माकं तु बह्वृचानामियं शुद्धाग्निदेवत्या। अग्नेरेव विशेषणं रुद्र इति। रोरूयमाणत्वाद्रुद्र इति निर्वचनमिति नैरुक्ताः। युद्धेषु शत्रुं नादयतीत्यैतिहासिकाः। सामवेदे त्वियं भगवतो रुद्रस्यैव प्रतिपादिका। सैषा रौद्री संहितेति सामगाः समामनंति॥

from the neglect of the vâ, occurs V. 31. Here I had given the deities for verse 8, as 8[c.d.] Indra*h* *or* Kutsa*h* *and* U*s*anâ*h*, 9 Indra*h* and Kutsa*h*; Professor Aufrecht as Indra, Kutsa *or* U*s*anas (8[c.d.]), Indra and Kutsa (9). [Altered by Aufrecht in the new edition.] The Anukrama*n*î says, उग्रमिति कौत्स्यौशनसौ वा पादौ परेंद्राकौत्सौ, and Sâya*n*a explains this rule by उग्रमयातं सं ह यद्वामिति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता, i.e. for Pâda उग्रमयातं, the devatâ is either Indra or Kutsa; for Pâda सं ह यद्वां, Indra or U*s*anas. Sha*d*guru*s*ishya says, उग्रमयातमवहो ह कुत्समिति पादः कुत्सदेवत्य ऐंद्रो वा। सं ह यद्वामिति पाद औशनस ऐंद्रो वा॥

Again, the vâ has not been properly explained in VI. 28, 2 and 8[d]. I had put Gau*h* *or* Indra*h*, Professor Aufrecht puts Gâva*h* *and* Indra. [Corrected by Aufrecht in the new edition to Gâva*h* *or* Indra.] That I was right is shown by Sâya*n*a's remarks, and likewise by Sha*d*guru*s*ishya, who says, द्वितीयैंद्री गव्या वा.

In IX. 67, a proper attention to the use of vâ will show that verses 25 and 26 do not belong to Agni*h* *and* Savitâ, or 27 to Agni*h* *and* the Vi*s*ve Devâ*h*, as Professor Aufrecht stated, but that verses 23–27 are either all assigned to Agni*h*, or 25 to Agni*h* *or* Savitâ, 26 to Agni*h* *or* Agni*h* and Savitâ, 27 to Agni*h* *or* the Vi*s*ve Devâ*h*. [Corrected in Aufrecht's second edition.]

There is another divergence between the Anukrama*n*î and Sâya*n*a in VI. 48, 22. The Anukrama*n*î says, मारुत्योऽंत्या द्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा, which shows that its author assigned three (20, 21, 22), not two (20, 21), verses at the end of the hymn to the Marutas, while the last verse would be assigned either to the Marutas or to Dyâvâbhûmî or to P*r*isni*h*. The style of the Anukrama*n*î is here peculiar, and possibly the two vâ's may have been intended to show that in the first Pâda the Dyâvâbhûmî are optional; in the second Pâda, P*r*isni*h*. However that may be, it is quite clear that Sâya*n*a takes an independent view, for he says at the end, विंशैकविंश्योः पृश्निसूक्तमित्युक्तत्वान्मरुतां माता पृश्निर्देवता। द्वाविंश्यनुष्टुप्। सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा; i.e. because it has been said that the whole hymn is addressed to P*r*isni*h*, therefore the 20th and 21st verses belong to her, and the 21st to her or Dyâvâbhûmî. The writer of one of the MSS. of Sha*d*guru*s*ishya's commentary has evidently been struck by this divergence, for he first of all puts a marginal note to अनुष्टुप् मारुत्यो, viz. अनुष्टुप् द्यावाभूम्योरिति संहिताभाष्ये पाठः।, thus admitting a various reading of Sâya*n*a's for the Anukrama*n*î, and then continues, quoting the very words of Sâya*n*a, विंशैकविंश्योः पृश्निसूक्तमित्युक्तत्वात् मरुतां माता पृश्निर्देवता इति तस्य तत्रार्थस्य॥ The state of the case therefore is this: we may either follow the Anukrama*n*î, and in that case 20–22 are assigned to the Marutas *or* to Dyâvâbhûmî *or* to P*r*isni*h* (in succession); or we may follow Sâya*n*a, and in that case 20 and 21 belong to P*r*isni*h*, while 22

belongs to P*ri*sni*h or* Dyâvâbhûmî. [See, however, Varietas Lectionis to Rv. Bh. VI. 48, and Anukrama*n*î, ed. Macdonell, p. 23.]

In VII. 104, 23, the Anukrama*n*î says, मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशीरुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यंतरिक्षदेवतः. The commentator explains this, मा नो रक्षो अभि नडिति चयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्च आत्मनो वसिष्ठस्याशीःप्रार्थना। उत्तरः पृथिवी नः पार्थिवाद्दिति पृथिव्यंतरिक्षदेवत्यः. This, at least, is the reading of MS. W. 379. But MS. E. I. H. 1823 reads in the text of the Anukrama*n*î उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यंतरिक्षद्यौरितिदेवतः, and in the commentary उत्तरः पृथिवी नः पार्थिवाद्दिति पृथिव्यंतरिक्षं द्यौरितिदेवतः. Dyau*h*, however, is not invoked in this verse, and cannot therefore be its devatâ, nor does Sâya*n*a support that view. The mistake must have arisen from the occurrence of the word divyât, but this is not sufficient to admit Dyau*h* as the real devatâ of that verse, as, I see, Professor Aufrecht has done. [Corrected in Aufrecht's second edition.]

It is, however, not always so easy to determine whether Sâya*n*a is right, or Sha*d*gurusishya, or the author of the Anukrama*n*î. In X. 59, for instance, the question arises, whether the first Pâda of verse 10 should be assigned to Dyâvâp*ri*thivyau *or* Indra*h*, or to Dyâvâp*ri*thivyau *and* Indra*h*. Sâya*n*a takes the latter view, for he reads the end of the Anukrama*n*î as समिंद्रेतींद्रं चार्धर्चेन, and in his commentary assigns that Ardhar*k*a to Indra*h*, after having first assigned 8–10 to Dyâvâp*ri*thivyau. But the MS. of Sha*d*gurusishya (E. I. H. 1823) reads once at least वा instead of च, while MS. W. 379 had originally च in both places where it occurs, but altered it twice to वा. In cases of this kind I generally follow Sâya*n*a, while I see that Professor Aufrecht reads वा, and therefore translates rightly Dyâvâp*ri*thivyau *or* Indra*h*.

In X. 167, Sâya*n*a takes no account of the vâ in his introductory remarks, but he fully explains it afterwards, by saying तृतीया लिंगोक्तदेवता वेति। पक्ष इंद्र एव देवतान्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः. I have, therefore, left the devatâ of the last verse optional, while Professor Aufrecht assigns it definitely to the Lingoktadevatâ*h*.

No doubt, this conflict of evidence between the text of Sâya*n*a and the text of the works quoted by him is frequently very perplexing, yet it is better than when we have to deal with Sâya*n*a's quotations from works of which we have no MSS. at all. Here it became frequently impossible to restore a readable text, and all that could be done was to apply most strictly the rules of diplomatic criticism. Sâya*n*a's quotations from the *Sâ*tyâyanaka have become almost proverbial among Sanskrit scholars, and those who wish to know the straits to which I was sometimes driven by them, may consult the Preface to

the fifth volume. It is curious that of this *S*â*t*yâyanaka which Sâya*n*a quotes so frequently, no MSS. should have been obtainable. Another Brâhma*n*a quoted by Sâya*n*a of which I had no complete MS. is the Kaushîtaki Brâhma*n*a VI. 46, 3; while others, such as the Aitareya (asmad-brâhma*n*a I. 164, 31), Taittirîya, Tâ*nd*ya, and *S*atapatha Brâhma*n*a, though not accessible at first, have all been published during the last twenty-five years.

Of his own works Sâya*n*a quotes the Dhâtuv*ri*tti, I. 42, 7; I. 51, 8 (asmâbhir dhâtuv*ri*ttâv uktam) [see also I. 82, 1], and the Nyâyamâlâvistara. The latter work is quoted frequently in the Preface, as Saṅgraha*s*lokas (pp. 6, 10, 11, etc.). The commentator speaks of it in the third person, pp. 11, 12; and in one passage, X. 125, 2, he speaks of its author as Bhagavân Bhâshyakâra, a title which he could hardly have applied to himself. When speaking of himself, he uses the name Sâya*n*â*k*ârya, *S*rîsâya*n*â*k*ârya, Sâya*n*ârya, Sâya*n*âmâtya, *S*rîmatsâya*n*amantrî*s*a*h* (IV. 58); once he calls himself the son of *S*rîmatî, VIII. 46, init.; once the son of *S*rîmâya*n*a, VIII. 68, init., and the pupil of Vidyâtîrthaguru[1] (IV. 58). In one place, of which I had to speak already, the commentary is ascribed to Saṅgama, IX. 13, init. [See Varietas Lectionis.] Another curious passage in which Sâya*n*a adopts an explanation different from that of Mâdhavabha*tt*a, has been discussed by me in the *Academy*[2].

[1] The predecessor of Vidyâra*n*ya at *S*ringêri is, as the author of the Pa*ñk*adasî, called Bhâratîtîrtha-vidyâra*n*ya-munîsvara. A picture of him is given in the edition of the Adhikara*n*amâlâ, a work which is called *S*rîmad-bhâratîtîrtha-munipra*n*îtâ, though the author in the introduction expresses his reverence for the Paramâtmâ srîvidyâtîrtharûpî. Both those works are also ascribed to Mâdhava.

[2] I subjoin two letters on the subject from the *Academy*, without entering here more fully into the disputed question whether Sâya*n*a is but another name of Mâdhava Vidyâra*n*ya, or whether Sâya*n*a was the brother of Mâdhava Vidyâra*n*ya. Without denying the weight of Mr. Burnell's arguments, I still hold to the opinion that Sâya*n*a was the brother of Mâdhava, the latter living retired from the world, the former being his literary representative. But as more evidence on this question is expected from India, it would be premature to say anything definite at present.

Parks End, Oxford, Jan. 26, 1874.

In the edition of the Va*m*sabrâhma*n*a (The Va*m*sabrâhma*n*a, being the eighth Brâhma*n*a of the Sâmaveda, edited by A. C. Burnell. Mangalore, 1873) Mr. Burnell has tried to solve a problem which has puzzled Sanskrit scholars for many years, viz. the mutual relations of the three commentators on the Rig-veda, Vidyâra*n*ya, Mâdhava, and Sâya*n*a. I had myself, twenty years ago, corresponded with some of the Pandits at Benares on the subject; but though, after what they wrote, I was satisfied that Vidyâra*n*ya was only another name for Mâdhava, I never could understand the connection between Mâdhava and Sâya*n*a, and therefore abstained from expressing any opinion on the subject. Now Mr. Burnell has solved the problem, or at all events proposed a solution which would remove many difficulties. He maintains that not only Mâdhava and Vidyâra*n*ya, but Mâdhava and Sâya*n*a, too, are all one and the same person, that Sâya*n*a was the ordinary, Mâdhava the more sacred name of the Guru of *S*ringêri, and that the peculiar nomenclature which allowed Sâya*n*a to speak of himself as the younger brother of Mâdhava, though being one and the same person, has to be explained by a reference to Vedânta theories.

I confess that this explanation would remove many

It appears likewise from Sâyana's preface, that before he attempted the expla-

difficulties, yet it does not remove all. What shall we say when Sâyana, after having given his own interpretation of a Vedic verse, quotes a different one of Mâdhavabhatta? In the hymn X. 86 there is considerable uncertainty as to the persons to whom each verse is to be assigned. The first verse is explained by Sâyana as being spoken by Indra. But after having done so, he adds, Mâdhavabhattâs tu vi hi sotor ityesharg indrânyâ vâkyam iti manyante; tasmin pakshe tv asyâ riko*yam arthah, 'The Mâdhavabhattâs think that this verse is the speech of Indrânî, and according to this view the meaning of the verse would be as follows, etc.'—Who can this (or these) Mâdhavabhatta's be?

In his commentary on the Baudhâyana-sûtras, Sâyana calls himself Sâyanâkâryapadâbhishikta, and Srîsingaṇâkâryasutâgraganyah, i.e. the best of the sons of the Âkârya of Singana, while in the Yagñatantrasudhânidhi, when he is no longer the family Guru of Bukka, but of Harihara, the son (tanûga) of Bukka, he calls himself the son of Mâyana, and speaks of Mâdhava as his real brother, saying, Upendrasyeva yasyâsîd indrah sumanasahpriyah, mahâkratûnâm âhartâ Mâdhavâryah sahodarah, 'He whose brother was Mâdhavârya, the offerer of great sacrifices, beloved by the gods, an Indra, as it were, to an Upendra (i.e. to myself).' I do not mean to say that even these passages would resist a Vedântist explanation, but I should like to know how, according to the Vedântists of Sringêri, it is to be applied. The question is one of great importance, and Mr. Burnell, living so near the monastery of which Sâyana was the head, is probably the only person who could clear up our doubts.

There is little more to be said about Mr. Burnell's valuable Introduction. As Mr. Burnell is engaged in searching for MSS. of commentaries on the Rig-veda, anterior to Sâyana's, I may mention that, besides those which I referred to in my History of Ancient Sanskrit Literature, and in the Prefaces to my edition of Sâyana, I possess a considerable portion of Gayatîrthabhikshu's gloss on Ânandatîrtha's Rig-bhâshya, and Âtmânanda's commentary on the Vâmîya-sûkta. [See *Academy*, June 5 and 12, 1880.] I should also like to call Mr. Burnell's attention to a statement made in 1846 by the Pandits of Benares, that Mâdhava wrote a commentary on the Atharva-veda-samhitâ, and that it consisted of 80,000 lines. Although there is little hope of recovering it, yet when the exact extent of the work is given, we can hardly doubt that it once existed. (See my Introduction to the Science of Religion, p. 109.)

Parks End, Oxford, April 6, 1874.

In answer to my letter of January 26, printed in the *Academy* of January 31, Mr. Burnell writes to me from Mangalore, March 10, telling me that he has been unable, as yet, to visit the College of Sringêri, of which Sâyana, the author of the great commentary on the Rig-veda, was once the Warden, and where the tradition of his teaching is still kept up.

'I hoped,' he says, 'to be able to show you how highly I valued your kindness, by getting some more information from Sringêri, but in this I have unfortunately not succeeded, owing to the prolonged absence of the Guru on a begging tour.

'The passage you quote about Mâdhava Bhatta is very interesting. I have no doubt (as Bhatta is used) that this man was perhaps the rival of Sâyanna, for in South India this title is by no means complimentary. I hope to find some traces of him, but must write to you again on the subject. Mâdhava is so common a name in South India that it is impossible to suppose any Vedântist allegory in this case; nor, if Sâyanna had a real brother called Mâdhava, would he have spoken of him in this way.

'Gayatîrthabhikshu's gloss is not uncommon; the author was a monk of Ânandatîrtha's (i.e. Madhva's) sect, and lived S. 1190-1254. He was the fifth in succession to Madhvâkârya or Ânandatîrtha. There are six MSS. of the whole (?) or parts at Tanjore, but I did not mention it, as it seemed to me purely sectarian.

'It is very uncertain how much of the Rig-veda Ânandatîrtha commented on. I have only seen a small tract containing the beginning, and it is always spoken of by the Brahmans of that sect as a small work. One, however, at Conjeveram, some six years ago, told me that he had seen a MS. which was as big as two volumes of your edition of Sâyanna, but I doubt this much, as he never could produce it.

'For the same reason I doubt the report of the Benares Brahmans to Dr. Muir about an Atharva-veda commentary. I have so often had tales told me quite as precise which I have ascertained afterwards

nation of the Rig-veda, he had explained the Taittirîya Sa*m*hitâ, the Taittirîya Brâhma*n*a, and the Taittirîya Âra*n*yaka[1].

Sâya*n*a refers but seldom to former commentators on the Rig-veda. Those whom he does mention do no longer exist, or, at all events, no MSS. of them have ever yet reached Europe. It is more than doubtful, even, whether any of them were real commentaries on the Rig-veda. Sâya*n*a mentions Bha*tt*a-Bhâskara Mi*s*ra. In I. 63, 4, he quotes him for his explanation of पराचैः; in I. 71, 4, he refers to his etymology of जेन्यः by means of an au*n*âdika suffix; in I. 84, 15, he gives his explanation of अपीच्यः; and in VII. 1, 7, he appeals to him for the meaning of चतति. These quotations[2], however, need not refer to a commentary on the Rig-veda. It is different with the quotation which occurs in VI. 1, 13. Here he contrasts Bha*tt*a-Bhâskara Mi*s*ra and Bharatasvâmin, both explaining the word vasutâ, the latter as having the termination of the locative, the former as one word, used in the vocative case. Still even this does not prove that Bha*tt*a-Bhâskara Mi*s*ra wrote a commentary on the Rig-veda. There is a commentary by Bha*tt*a Kau*s*ika Bhâskara Mi*s*ra[3] on the Taittirîyaka still in existence, and Sâya*n*a, who used it largely in his commentaries on the Taittirîyaka, may likewise have quoted from it here. Devarâ*g*a, who mentions Bhâskara Mi*s*ra, ascribes to him a Vedabhâshya, without, however, restricting it to any Veda in particular.

Bharatasvâmin is known as the author of a commentary on the Pûrvâr*k*ika of the Sâma-veda[4], written, it is supposed, at the end of the thirteenth or the beginning of the fourteenth century. He also is quoted by Devarâ*g*a, but again only as the author of a Vedabhâshya in general, so that he, too, need not be considered as having written a commentary on the Rig-veda.

to be untrue, that I am very little inclined to believe mere assertions.

'The best Pandits all accept my view of the Mâdhava Sâya*nn*a question. There are no Pandits, I hear, at *S*ringêri, and very few Brahmans there who know any Sanskrit at all.

'When the Guru returns I shall visit the place, and do my best to get you a transcript of *some* of the Rig-veda commentary there, at all events.'

I have only one remark to make. When Sâya*n*a speaks of Mâdhava, he calls him generally Mâdhava, Mâdhavârya or Mâdhavâ*k*ârya, not Mâdhavabha*tt*a. But if Bha*tt*a or Bha*tt*âs (plural) is now in South India a title by no means complimentary, was it so at the time of Sâya*n*a? There are so many names formed like Mâdhavabha*tt*a, that one can hardly suppose they were, at the time, not complimentary. The great Bha*tt*a, Kumârila, is perhaps more correctly called Bha*tt*a Kumârilasvâmin, but in Ânantabha*tt*a, Ârya-bha*tt*a, and other names, bha*tt*a always stands at the end. In the Böhtlingk and Roth Dictionary Bha*tt*a is mentioned as commonly meant for great scholars, and as distinct from bha*tt*a, a mixed caste, chiefly occupied with composing panegyrics.

[1] See Burnell, Va*m*sabrâhma*n*a, Preface, p. xviii.

[2] See also note to I. 189, 2.

[3] Burnell, l. c. p. xxvii, and Catalogue of Sanskrit MSS. p. 12.

[4] Burnell, l. c. p. xxviii.

Another commentator mentioned by Sâya*n*a is Skandasvâmin. In I. 88, 5, Sâya*n*a quotes his etymology of varâhu; in V. 12, 3, his view of the origin of navedas. Neither passage would enable us to assert that Skandasvâmin wrote a commentary on the Rig-veda, particularly as both these words would most likely be treated by him in his Niruktа*t*îkâ. To judge from other passages, however, it is not impossible that the Vedabhâshya, assigned to him by Devarâ*g*a, may have been a commentary to the Rig-veda[1].

Udgîtha, too, who is quoted by Sâya*n*a X. 46, 5, is most likely the author of a commentary, and spoken of as such by Âtmânanda[2].

There is, lastly, a work by Kapardin, quoted I. 60, 1. Kapardisvâmin is chiefly known by his commentary on the Âpastamba-sûtras[3], and though it is not certain that this is the book referred to by Sâya*n*a[4], yet we see from other passages that Sâya*n*a, living in the South of India, where 'even the house-cats know the Ya*g*ur-veda[5],' was most familiar with the ceremonial of the Taittirîya-schools. Thus when in I. 97, init. he quotes Bhâradvâ*g*a, we can hardly doubt that he refers to the *S*rauta-sûtras of Bhâradvâ*g*a, belonging to the Taittirîyas[6]. He quotes Âpastamba's Sûtras, IV. 9, 5; IV. 58, 3; V. 56, 9[7]; the Hâridrâvika, a Brâhma*n*a belonging to the Maitrâya*n*îyas[8], V. 40, 8. We saw already that he quotes the Taittirîya-prâtisâkhya, and in X. 50, 5, he clearly refers to the Pada-text of the Taittirîyas, and to Yâska's Nigha*n*tu III. 12. The passage given in MS. C (III. 20, 3) has already been discussed.

Instead of quoting his predecessors by name, Sâya*n*a more frequently refers to them in a general way. Thus I. 161, 6, he quotes केचन, without saying who they are, and expresses his dissent from them[9]. In III. 20, 3, one MS. at least quotes पूर्वे भाष्यकृतः. The remark is intended for the various reading धाम in the Taittirîya Sa*m*hitâ III. 1, 11, 6, instead of नाम as in the Rig-veda. The reference to the सूत्रकृत् might be to Âpastamba, whose commentary by Kapardin was mentioned before. Sometimes Sâya*n*a introduces various opinions by अन्य आह, अपर आह, कश्चिदाह, etc. For instance, VI. 42, 2; VII. 87, 4; VII. 57, 3. Sâya*n*a also quotes संप्रदायविदः. In III. 55, 12, he cites their authority in support of

[1] See History of Ancient Sanskrit Literature, p. 240, note 1.

[2] See History of Ancient Sanskrit Literature, p. 240, note 1.

[3] History of Ancient Sanskrit Literature, p. 380, note; Burnell, Catalogue, p. 21.

[4] [He refers to Kapardin's commentary on the Âpastambîya-G*r*ihya-sûtra 12, 24.]

[5] Burnell, Vamsabrâhma*n*a, p. viii.

[6] History of Ancient Sanskrit Literature, p. 199.

[7] [See also the long quotation from Âpast.-G*r*ihy. 9, 5–8, giving the Viniyoga for Rv. X. 145.]

[8] History of Ancient Sanskrit Literature, p. 370.

[9] Sometimes corrections made by the copyists on the margin are introduced by vastutas tu, 'but in reality.' Some of these find their way into the text.

the meaning of सवः; in VI. 9, 2, he quotes two of their *s*lokas in answer to the questions asked in the hymn, and contrasts their view with that of the Âtmavida*h*. In I. 88, 1, we find him, though at second hand, appealing to the V*ri*ddhânu*s*âsanam[1], in opposition to the Paurâ*n*ikas (see also V. 52, 17); and in VIII. 33, 6, he says श्मश्रु युवमिति वृद्धा वदंति. In the same manner he appeals frequently to the Nairuktas and Aitihâsikas, I. 64, 8; to the *S*âbdikas, IV. 58, 3; and to others, Apare.

There are still a few books quoted by Sâya*n*a, which may here be mentioned. He quotes the Mahâbhâshya by name, VI. 66, 9, but not for the purpose of grammatical analysis. For that he quotes Pâ*n*ini and the Vârttikas.

It is interesting to see that, once at least, Sâya*n*a quotes the Kâ*s*ikâ, X. 115, 7. There is a verse mentioned in the *S*abdakaustubha and the Manoramâ, stating that Mâdhava re-established the reputation of Vâmana, the author of the Kâ*s*ikâ, a reputation which for a time had been eclipsed by Vopadeva. वोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः। कीर्तेरेव प्रसंगेन माधवेन विमोचितः ॥ इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिलवैदिकभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारमाधवाचार्यतस्ततोऽपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यतश्चापि काशिकाकारस्य प्राचीनत्वस्य निर्णयेन . . . ॥[2]

[1] This means the teaching of the old people, for वृद्ध is only used of persons, not of things. I mention this, because in the Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, vol. vii. p. 599, I find the following 'Correction' (Berichtigung) addressed to me by Professor Weber: 'I have seen with great interest the beautiful communication of our M. Müller with reference to an edition of the Mahâbhâshya, prepared at Calcutta. . . . . It is all the more painful to meet in this communication with a passage, which, being misunderstood, as it seems to me, by our friend, might serve to lower our opinion of the value of the grammatical speculations of the Hindus. On p. 168 we read, "The language of society (bhâshâ) is explained by Nagesa as that which is used in the transactions of grown-up people, receiving or giving orders." The Sanskrit text is भाषा प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारः। तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः ॥ In this passage, however, prayu*g* means to use, then to name. Therefore we ought to translate literally, "Bhâshâ is old custom of him who uses what is to be used in those which are there used" (bhâshâ ist alter Gebrauch des das zu Gebrauchende Brauchenden in den darin gebraucht werdenden); or more clearly, "Old custom of him who expresses what is to be expressed in those which are expressed in it (scil. bhâshâ)," (alter Gebrauch des das Auszudrückende Ausdrückenden in den in ihr (nämlich in der bhâshâ) ausgedrückt werdenden); or simply, "The common language is that in which, for that which one wishes to say, such words only are used as by traditional practice are fixed as expressions for the objects which they are to signify" (die gewöhnliche Sprache ist diejenige, in welcher für das, was man sagen will, nur solche Wörter gebraucht werden, welche durch hergebrachte Praxis als Ausdrücke für die Gegenstände, welche sie bezeichnen sollen, fixirt sind).' If Professor Weber will consult the Mahâbhâshya, and the translation of this passage by Ballantyne, he will see that I was right, and his correction wrong. It was known, surely, even in 1853, that v*ri*ddhavyavahâra cannot mean old custom (alter Gebrauch), but only the usage, the conversation, the practice of old, and therefore authoritative people. See the article on Indian Law-books by Professor Stenzler, published in the Indische Studien, 1849, where the titles V*ri*ddha-Yâ*g*ñavalkya etc. are discussed. In the Petersburg Dictionary this is rendered by 'Yâ*g*ñavalkya senior.'

[2] See Bâla*s*âstrî's Preface to the Kâ*s*ikâ, Pandit, vol. viii. no. 94.

It is of importance, therefore, to observe that Sâya*n*a, though never quoting Vopadeva, does quote the Kâ*s*ikâ, and likewise two of the most famous commentaries on the Kâ*s*ikâ. I see no reason to doubt that Haradatta, whom Sâya*n*a quotes, is the author of the Padama*ñg*arî. He is quoted in a passage I. 1, 5, which, it is true, rests on the authority of C 1 only, and is absent in A 1. 2, B 1. 2, also in Ca, and which by itself would carry little weight. But it is known from Westergaard's Preface to his Radices Sanscritae, 1841 (p. iii. l. 18), that the author of the Dhâtuv*ri*tti, whether Sâya*n*a or Mâdhava, quotes Haradatta Mi*s*ra, the author of the Padama*ñg*arî, which is an exposition of the Kâ*s*ikâ V*ri*tti. And I am still further confirmed in my opinion that the Haradatta, quoted by Sâya*n*a, is the expositor of the Kâ*s*ikâ, by the fact that he is again quoted by Sâya*n*a (I. 82, 1) in company with the Nyâsakâra, i.e. *G*inendra, the author of the Nyâsa, or Kâ*s*ikâ-v*ri*tti-pa*ñg*ikâ, another exposition of the Kâ*s*ikâ V*ri*tti[1]. If Vopadeva, who lived in the twelfth century, is the author also of the commentary, the Kâvyakâmadhenu[2], the fact that he quotes both the Kâ*s*ikâ and the Nyâsa, would place *G*inendra at least before the twelfth century; while with regard to Haradatta, the author of the other commentary on the Kâ*s*ikâ, we may at all events place him before Sâya*n*a, i.e. before 1350.

There is one very startling quotation in Sâya*n*a's commentary I. 62, 3[3]. In explaining the formation of उस्रिया he says उस्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुभाष्यं. That passage occurs in all the three families, and yet the quotation is in intention identical with what we read in Devarâ*g*a's commentary on the Nigha*nt*uka (MS. E. I. H. 1134, p. 70[b]): उस्राशब्दात्पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः । अर्थः पूर्ववत्. It is well known, however, that Devarâ*g*a in the preface to his commentary quotes Mâdhava, and quotes not only other works of his, such as the Nâmânukrama*n*î, the Âkhyâtânukrama*n*î[4], the Nipâtânukrama*n*î, the Nirva*k*anânukrama*n*î[5], but also his Vedabhâshya. He calls Mâdhava, the son of *S*rî-Veṅka*t*â*k*ârya, or in the MS. E. I. H. 1134, of *S*rî-Ve*nt*akâ*k*ârya, and it is just possible he may distinguish this Mâdhava from Mâdhavadeva, as he calls him afterwards. What the Anukrama*n*îs are we do not know; to judge from quotations in the body of the book (p. 5[a]), the Nirva*k*anânukrama*n*î

[1] Colebrooke, Sanskrit Grammar, p. ix.

[2] Westergaard, l. c. p. v; Aufrecht, Catalogue, p. 176.

[3] [See also Varietas Lectionis on Rv. Bh. I. 30, 1.]

[4] I write âkhyâta, for although *t* and *n* are difficult to distinguish, we expect âkhyâta, verb, by the side of nâma, noun, and nipâta, particle.

[5] On the Anukrama*n*îs, see History of Ancient Sanskrit Literature, p. 216. With regard to an Anukrama*n*î in *s*lokas, see Rv. Bh. I. 100, 1; X. 62, 7.

seems to have been a kind of Nirukta. Certain it is, that they have never been met with among the works ascribed to Mâdhava or Sâya*n*a of Vidyânagara. If this distinction, however, between two Mâdhavas should seem inadmissible, nothing would remain but to admit, that Devarâ*g*a knew the commentary of Mâdhava, but not in that form in which it was edited by Sâya*n*a. We might quote some passages in support of this view. On p. 6, Devarâ*g*a quotes Mâdhava as giving an etymology of Pûshan, while explaining Rv. I. 23, 13. That explanation, however, does not occur there. Again, Devarâ*g*a quotes Mâdhava's comment on Rv. VII. 87, 4, but the words do not agree. The case is different, however, in other passages. Thus on p. 20[a], where Devarâ*g*a quotes Mâdhava's interpretation of **अश्नन्** in Rv. X. 68, 8, he says, **अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यदिति मेघस्य निगमः। माधवपक्षेणायमेव पर्वतस्य**; and in Sâya*n*a we read, **अश्नाश्मना व्याप्तया शिलयापिनद्धं**. With regard to **बेकनाटः** Devarâ*g*a says, **बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः। एकं कार्षापणमृणिकाय प्रयच्छन्द्वौ मह्यं प्रतिदातव्याविति एवमभिनयेन दर्शयंति। ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेश्च बेकनाटाः। एतद्देते नाटा द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयंत इति वेति। द्व्येकयोर्नाटाः। नटनं। तद्वंतो बेकनाटाः। मत्वर्थीयस्य लुक्। नटेर्घञि नाटः। द्व्येकशब्दस्य बेकभावः॥** This would supply the lacuna in Sâya*n*a VIII. 66, 10.

With regard to metrical matters, Sâya*n*a follows the excellent treatise at the beginning of the Sarvânukrama. He once or twice, however, refers to other works. Thus X. 130, 5, he quotes the *Kh*andovi*k*iti, i.e. the Sûtras of Piṅgala, with reference to the deities with which certain metres are supposed to be specially connected, the extract being taken from III. 63; and in I. 169, 1, he quotes Piṅgalanâga by name, quoting his Sûtra, **विराजो दिशः**, III. 5[1].

Sâya*n*a quotes from both Mîmâ*m*sâs, and most largely from the Pûrva-mîmâ*m*sâ in his introduction, and elsewhere. Here, too, the text gives rise to critical difficulties, nor was it always easy to find the Sûtra to which Sâya*n*a referred. To quote but one passage. In X. 129, 7, none of Sâya*n*a's MSS. except CB gives the correct text of the Pâramârsha[2] Sûtra I. 4, 23; yet after finding the original, I could have no hesitation in giving the words such as they stand in the Vedânta Sûtras.

Apart from these passages, however, in which the authority of the MSS. of Sâya*n*a is more or less checked by the independent authority of the texts quoted by Sâya*n*a, I have throughout followed those principles of criticism which I had laid down for myself from the first. I did not undertake with

[1] The readings **मित्रावरुणौ** and **विश्वे देवा देवता** are confirmed by MS. **ख**; see Pa*n*dita Vi*s*vanâtha *S*âstrî's edition, p. 37, note. See also Rig-veda-prâtisâkhya 957; Indische Studien, VIII. 257–259.

[2] Cf. Rig-veda-bhâshya I. 115, 1.

the MSS. at my disposal to restore in every case the original wording of Sâya*n*a; I only promised to give in every doubtful passage that reading which seemed to me presupposed by the various readings of the three families. This is what I should have done, if it had fallen to my lot to carry out the *editio princeps* of a Greek or Latin author, and what would have satisfied the claims of classical criticism. I do not deny that I was somewhat disturbed, when I was informed, on what seemed to be good authority, that a MS. of Sâya*n*a had been discovered in India, far more ancient than any which I possessed, nay, almost contemporaneous with Sâya*n*a. I naturally waited for a time with my edition, hoping to receive more exact information, but in that respect my hopes were disappointed. It is not impossible, of course, that such a MS. may still come to light, but, as far as I am concerned, I should hardly regret it. I feel certain that the critical method which I have followed, will stand even that severest of all tests; and though I may not in every case have restored the original wording of Sâya*n*a, I believe it will appear, that I have given that text from which the three streams of our MSS. started[1]. I have myself pointed out again and again, that accidents have happened to the text of Sâya*n*a before it reached that stratum, if I may say so, which contains the three sources of our MSS. Whole sentences have been lost, which must have existed in Sâya*n*a's original work; nay, the very fact that they were lost, has sometimes been marked in our MSS. In X. 123, 2, for instance, a lacuna is actually mentioned in the MSS. belonging to the A class (पंक्तिरेका त्यक्तास्ति); in the B class there are dots to mark the accident; while in the C class only, the commentary goes on as if nothing had happened.

Wishing to know whether the present Guru of *S*ringêri, the successor of Mâdhava, *S*rî N*ri*si*m*ha Bhâratî, was in possession of materials to supply such lacunas, I asked Mr. Burnell to use his influence with the head of the wealthy College of *S*ringêri, in order to obtain an answer to some of my questions. I cannot thank Mr. Burnell sufficiently for his great kindness in assisting me in my inquiries; and the result, though far from satisfactory, will certainly be interesting, and, I hope, encourage other efforts. Writing from Mangalore on the 29th of December, 1873, Mr. Burnell says:

'I have lately sent to *S*ringêri, and the passage on the opposite page is said to be the commentary on one of the test passages you sent me. It appears almost impossible to get information; the Guru is on a pilgrimage,

[1] [All the cases in which my conjectural readings have been confirmed by later MSS. are mentioned in the Varietas Lectionis.]

and everybody there is too rich to care for money, nor is there any way to influence these people. . . . . *S*ringêri is at present very unhealthy, and every person from the low country who visits it, gets a bad form of malarious fever. I must, however, try to visit the place, and I am going to send again.'

The verse of which I had asked to have the commentary, was X. 27, 9. The commentary is left out in all my MSS., and in B there is even a note **पतितोऽत्र ऋगर्थः।**.

The authorities at *S*ringêri supplied the following commentary: **सं यमिति वसुक्रात्मनावस्थित इंद्रस्य सार्वात्म्यं प्रकटयन् बंधमोक्षयोरात्मनः स्वातंत्र्यमाविष्करोति। यद्यदा वयं जनानां यवसादो जनानां स्वभूतस्य सस्यस्य सम्यगत्तारो गवादिरूपेणावस्थिता उर्वज्रे विस्तीर्णे गंतव्ये क्षेत्रेऽतर्मध्ये स्थितस्याहं वयं यवादो यवादिधान्यस्यात्तारो मनुष्यरूपेणावस्थिता अत्रास्मिन्संसारमंडले कश्चिद्युक्तो योगाभ्यासरतो भूत्वा मुमुक्षुः सन् अवसातारं संसारबंधस्य मोचकमिच्छात्। मामेवेच्छति। अथो अपि च ववन्वान् संभक्ताहमयुक्तमयोगिनं पृथग्जनं युनजत्। युनज्मि। बध्नामि। पुरुषव्यत्ययः॥**

This may, of course, be the original of Sâya*n*a, but we must not be too rash in our conclusions. The comment, as given above, was not copied from a MS., but dictated by the agent of the *S*ringêri-ma*th*a, Subrahma*n*ya Somayâ*g*igal. Supposing the same lacuna to exist in the old MSS. at *S*ringêri, nothing would be easier than to supply a comment, like the one given above. Nor would there be the least *mala fides* in the matter. A scholar at *S*ringêri, being told that an explanation of Rv. X. 27, 9, was wanted, and finding the lacuna in his own MS., would at once supply the required article. Or, suppose the MS. at *S*ringêri had been used for educational purposes, then again the teacher, on discovering the omission, might long ago have supplied it on the margin, and the marginal gloss might long ago have been incorporated in the body of a new MS. I do not wish to be over-sceptical, but I am as yet far from satisfied that *S*ringêri possesses MSS. of Sâya*n*a, independent of the three families known to us. It may be, or it may not be, but till I hear more from Mr. Burnell, I should wish to remain entirely neutral on that point. Mr. Burnell says, 'I am going to try again, and you may rest assured that whatever information I get, I shall at once communicate to you.' The last I heard on March 10, 1874, is that 'the Guru is still absent on a begging tour. When the Guru returns,' Mr. Burnell writes, 'I shall visit this place, and do my best to get you a transcript of some of the Rig-veda commentary there, at all events.'

By dwelling so much on the difficulties in preparing a critical edition of Sâya*n*a, I do not wish to produce the impression that the text was corrupt from beginning to end. It is with Sâya*n*a as with other Sanskrit authors: there are long passages which, if we are once familiar with the style of Sâya*n*a,

present no difficulties whatever; passages where I knew beforehand almost every word that was coming, and where no regard for the authority of the MSS. would have kept me from restoring the text, such as I knew it ought to be, and such as Sâya*n*a could alone have written it. Any one accustomed to Sanskrit MSS. knows the accidents that may happen in copying. Instead of दातुं we find ज्ञतं; instead of भृशं, वशं; instead of ऋति, श्रुति; पृ instead of छ; रा instead of क; रव instead of ख. Owing to the more ancient system of writing the diphthongs, तापा appears for तपो, ताये for तयै, तारो for तरौ, नादै for नदै[1]. Again, there are many passages where आद्युदात्तत्वं was intended, but अंतोदात्तत्वं written; where the Sûtra to be quoted from Pâ*n*ini could only be अन्येभ्योऽपि दृश्यंते, but where all the MSS. write दृश्यते. There are hundreds of accidents of that kind which, in so large a work as Sâya*n*a's commentary, occur again and again, and which I corrected without a moment's hesitation. Such corrections I have not even marked in the various readings, except when they seemed to throw light on the mutual relationship of the various MSS. I should not wonder if to a casual reader some of these mere routine corrections might seem too bold; but after copying, collating, and correcting Sâya*n*a's commentary for thirty years, I have not the slightest misgivings about them.

And here I may be allowed to make a personal remark. I believe I have acknowledged, without stint, whatever assistance I have received from other scholars during the progress of my work. They themselves have assured me, that I had said more than they deserved or expected. I have never liked the rule, followed by nearly all scholars, of not acknowledging services for which payment has been accepted. But as it has been broadly hinted, that for certain portions of Sâya*n*a's commentary, I had parted with my editorial responsibility, I take this opportunity of stating, once for all, that there is no page, no line, no word, no letter, no accent, in the whole of the commentary, for which I am not personally responsible. Nothing was ordered for press that I had not myself carefully examined and revised; and though for certain portions of my edition, as I stated in the Preface to each volume, I was relieved of much preliminary labour, the decision in all critical passages, whether for good or evil, always rested with me. In an edition of Sâya*n*a, as in an edition of Cicero, there are whole pages which require little or no editorial labour; but the real character of an edition depends on the treatment of critical passages, the more or less frequent occurrence of which constitutes the difficulty of an editor's work.

It should not be supposed from what I have said of the state of the

[1] See also Burnell, Va*m*sabrâhma*n*a, p. xxxviii.

apparatus criticus for an edition of Sâya*n*a, that everything could be settled by diplomatic evidence. I have already spoken of those regular corrections which, though to an outsider they might seem conjectural, are really self-evident to an editor familiar with his work. But there are other passages, and they are not few in number, where nothing but conjectural criticism would avail, though founded always on the evidence supplied by a proper arrangement of the various readings. Sometimes the mere question of an Anusvâra required the most careful consideration, and the MSS. on such points are naturally of little use. Whether Sâya*n*a, for instance, wrote शंस or शस cannot be settled by diplomatic evidence only, but rather by a close attention to his general style of interpretation. The word अभिशस्ति is derived by Sâya*n*a sometimes from the root शसु हिंसायां (Dhâtu-pâ*th*a 17, 78), sometimes from the root शन्सु स्तुतौ (Dhâtu-pâ*th*a 17, 79). Unfortunately शन्सु is not written in Sâya*n*a's MSS., as it ought to be, with न्स, but with Anusvâra, शंसु, thus making the distinction more difficult, particularly as some authorities assign to the root शन्सु, too, the meaning of हिंसायां.

The word अभिशस्ति, though derived from शन्सु स्तुतौ, has the meaning of imprecation, and lends itself therefore to the interpretation of शाप as well as of हिंसा. Thus we find, Rv. VIII. 19, 26, अभिशस्ति explained by अभिशंसन, and this word itself rendered by मिथ्यापवाद or हिंसा. This being the case, it is all the more curious that Sâya*n*a, in explaining अभिशस्ति, should quote once only the root शन्सु स्तुतौ (I. 91, 15). This would, in fact, lead us to suppose, that we ought to read अभिशसन and अभिशसक, were it not quite clear on the other side, by the employment of such words as मिथ्यापवाद, निंदक (V. 3, 12), निंदा (VIII. 66, 14), that Sâya*n*a admitted both derivations, that from शन्सु स्तुतौ as well as that from शसु हिंसायां (I. 76, 3; VIII. 89, 2). Taking all the twenty-one passages, in which अभिशस्ति is explained, together, we find there is none in which, either by the character of the explanation adopted by Sâya*n*a, or by the authority of the MSS., we are obliged to admit the use of अभिशसन or अभिशसक as equivalent to अभिशस्ति. The mere fact that शस्, to kill, is not in ordinary Sanskrit joined with the preposition अभि, would not have sufficed to show that, for etymological purposes, such forms as अभिशसन or अभिशसक could not have been introduced; but I doubt whether there is any but etymological or grammatical authority for the admission of such words as अभिशसन and अभिशसक into our dictionaries.

Sometimes, however, the changes required for a restoration of Sâya*n*a's commentary are of a much bolder character. I shall mention a few, in order to justify my critical proceedings. In Rv. X. 121, 4, the passage occurs, यस्येमाः

प्रदिशो यस्य बाहू. Sâya*n*a's first idea was evidently to take प्रदिशः in the sense of दिशः, the principal regions or four points of the compass; but he saw that he had to explain यस्य बाहू independently, and wishing to assign to the arms of Pra*g*âpati the place of the principal regions, he recollects himself, and assigns to प्रदिशः the meaning of विदिशः or कोणदिशः, the intermediate points of the compass. I do not say anything here about the correctness of such an explanation, I only try to explain to myself what was passing in Sâya*n*a's mind. Now the state of the MSS. is as follows: A gives प्रारंभाः अग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः; B 4 agrees with this on the whole. The B class gives प्रारंभा आग्नेयाद्याः कोणादेशे ईशतव्याः. The independent authority of Ca is missing, except the last word दीशतव्याः. As the MSS. are simply unintelligible, I had to ask myself, what Sâya*n*a could have written, and the mention of कोणदिशः made it clear, that he had attempted a distinction between प्रदिशः and विदिशः. The points of the compass in Sanskrit are ten, and they are given in the following order: 1. पूर्वा, 2. आग्नेयी, 3. दक्षिणा, 4. नैर्ऋती, 5. पश्चिमा, 6. वायवी, 7. उत्तरा, 8. ऐशानी, 9. ऊर्ध्वं, 10. अधः. As the Eastern point is called not only पूर्वा, but also प्राची, I supposed that the first explanation given by Sâya*n*a must have been यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारंभाः, i.e. to whom these principal regions, beginning with the Eastern, belong. Then, seeing that in his explanation of यस्य बाहू, he had distinctly assigned to the arms the position of the principal regions, भुजवत्प्रधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः, it seemed to me to follow that he must have allowed another rendering for प्रदिशः, by identifying these with the विदिशः or कोणदिशः, the intermediate points. The first of these being the आग्नेयी, and the last the ऐशानी, I now ventured to restore the text by reading आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांताः. I should have preferred ऐशान्यंताः, but ईशितव्याः would hardly support so violent a correction. Lastly, I was driven to add a वा at the end, in order to get a proper construction, though I confess that the absence of any trace of such a particle makes me doubt, whether, after all, my correction is quite right. [Professor Peterson considered these conjectural emendations too bold, and tried to defend the reading of the MSS., unsuccessfully, it seems to me. He retains प्रारंभाः and ईशितव्याः. His own friends, the Editors of the Bombay edition, however, have adopted my conjecture to a great extent, unless they actually found the reading in some of their MSS. They read प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशान्यन्ताः ।]

In X. 106, 11, the MSS. stand as follows:

A गोष्टतः गोरूपस्यव°
B गोष्वंतः गोरूपस्यंत°
Ca गोष्टंतरथं धनं वोचतः स्वव°

I leave out the minor differences of the individual MSS. belonging to each

class, which may be seen in the various readings. The A and B classes still have traces of what must have been the original reading, viz. गोष्वंतगौंरूधस्यवस्थितं; but suppose we had only MSS. connected with Ca, how would it have been possible to restore the text?

In X. 178, 1, the MSS. give the following readings:

तार्च्यं वृच्यं त्रिष त्तपुत्रं सवर्णं नृ त्त यद्दा गर्भादिस्वस्तये A.
तार्च्यं वृच्यं त्रिष त्तपुत्र सुवर्णं तृ त्त पद्दा गर्भादिष्वस्वस्तये C 2.
तार्च्यं नृत्तं नृत्त पत्रं सुपर्ण नृ त्त यद्दा गर्भादिस्वस्त्राप Ca.
तार्च्यं तृत्तपुत्रं सुपर्णं यद्दा गर्भादिस्वस्तये B 1.
तार्च्यं वृत्तं त्रिप त्त पुत्र सुवर्त्तं तृत्त यद्दा गर्भादिष्वस्तथे CB.
तार्च्यं तृत्तपुत्रं सुपर्णं यद्दा गर्भादिस्वस्तये B 4.

It is clear that this passage has been misunderstood by all the copyists. The corruption must have begun at a very early date, for we see that the commentary to the Sâma-veda, too, shows signs of it. At first sight that commentary seems quite right. It reads (p. 672):

तार्च्यं तृत्तपुत्रं सुपर्णं तृत्तपुत्रो गर्गादिः स्वस्तये।

But is there any authority for calling Garga and others the son of T*r*iksha? The only thing which Garga shares in common with T*r*iksha is that their patronymics, according to Pâ*n*ini IV. 1, 105, are formed by the same suffix, viz. यञ्. I therefore have little doubt that we must restore the original reading, as I have done, तार्च्यं तृत्तपुत्रं सुपर्णं। तृत्ताद्यञ्। गर्गादिः or गर्गादित्वात्.

I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sâya*n*a's text, particularly when they occurred in passages, the wording of which admitted of easy restoration. Thus, even without Sâya*n*a, we could easily supply ourselves what he says at the beginning of each hymn with regard to the deities, *r*ishis, and metres. But in order to give an idea of what is possible in Sâya*n*a's MSS., I shall give at least one specimen. In X. 132, initio, this is the state of the MSS.:

A	सप्तमी न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादशरात्र्यष्टकवती द्वितीया महासातावृहती त्र्यष्टकद्विद्वादश-
B	सप्तमी न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती द्विती आ व्या महासतो वृहस्पति त्र्यष्टकाद्विर्द्वादश-
Ca	सप्तमी न्यंकुसारिणी द्वातीया द्वादश अष्टकवती य महासती बृहती न्य ष्टक द्वि द्वादश-
M. M.	न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती। द्वितीया-
A	कवती पंचमीषष्ठ्यौ प्रस्तारपंक्ती त्रिद्वादशकद्व्यष्टकवती
B	कवती पंचमीषष्ठ्यौ प्रस्तारपक्ती त्रिद्वादशकव्यपृकवती
Ca	कवती पंचमीषष्ठ्यौ प्रस्तारपंक्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवती
M. M.	षष्ठ्यौ प्रस्तारपंक्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवती[1]। सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती।

[1] [R has °कवत्यौ, the rest agreeing with M. M.]

A शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयो ष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।
B शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशीनस्त्रयो ष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।
Ca शिष्टा तिस्रो विराट् रूपाः एकादशिनस्त्रयो ष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ॥
M.M. शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।

Let any one read this passage carefully and compare it with the original text of the Anukrama*n*î, and he will see that my alterations, however violent in appearance, were inevitable.

In many cases, of course, a familiarity with the style of Sâya*n*a is the only means of restoring his text. In X. 177, 1, we have:

A चक्कथे तता तस्य त्तो वद्यं ।
B 1 हृदा हृत्स्थेना तात्स्क्षा । ता कृब्द्ं ।
CB हृत्स्थे तता रा तस्यात्तकृव्यं
Ca हृदा हृस्थेन तास्था त्ता कृब्दां

I have altered this without any misgivings to हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं, but I could only do so because I knew that Sâya*n*a is accustomed to use the expression तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं, as, for instance, in IX. 74, 7.

The same remark applies, of course, to thousands of quotations from Pâ*n*ini. They are almost always inaccurate, but with such exceptions as I mentioned before[1], they could almost always be restored either from Pâ*n*ini or from analogous passages in Sâya*n*a. In X. 116, 7, I must confess that I did not for some time recollect the Sûtra by which Pâ*n*ini fixes the accent of तुभ्यं, though the Sûtra had been quoted often before, cf. I. 23, 15; I. 135, 1; III. 21, 3. But any one who will look at the various readings will see, that they did not render much help.

In X. 121, 8, Sâya*n*a writes दधातेर्हेतौ शानच्. What does हेतौ mean here? Böhtlingk does not give it in his Index to Pâ*n*ini, where he gives the other passages in which हेतुः occurs; yet there can be no doubt, that it refers to Pâ*n*. III. 2, 126, where it is said, that participles in शतृ and शानच् are used to express either a quality or a reason, लक्षणहेत्वोः शानच्. Thus शयाना भुंजते यवनाः means, the Yavanas (Greeks) eat while lying down; and अर्जयन्वसति means, he dwells there for the sake of gaining a livelihood. In this sense, therefore, Sâya*n*a wishes दधानाः to be understood; and he does the same in other places, for instance, VIII. 7, 16; X. 122, 2; X. 135, 3.

I trust that these remarks, though they touch on a few scattered passages only, will serve to give to present and future students of the Veda some idea

[1] Pages cxv seqq.

of the way in which I have tried to discharge the trust which was committed to me, of editing the text of the Rig-veda and of the commentary of Sâya*n*a. Mr. Burnell[1], when speaking of Sâya*n*a, says, 'Sâya*n*a's position is almost precisely similar to that of the Alexandrian Neo-Platonists, and especially Proclus. Like him, he was a theosophist, and hoped for the restoration by his mysteries of what was fast passing away. He was also, like Proclus, the representative of all the older science of his race, a philosopher, astronomer, philologist, and mystic. Like him, too, he was a laborious, painful compiler, whose industry supplied to some extent his lack of originality. The works of both, therefore, possess only an historical value, and are the best records of the last efforts of an old but decaying form of faith. As such, they call for editions which will preserve them for future enquirers into the history and philosophy of religions; *but the work can be done only once for all, and editors must therefore neglect no precaution to publish these difficult works in as thorough a way as they can with the materials available.*'

I feel the weight of these concluding remarks as strongly as any one. All I can say is, that I have devoted to this work the best part of my life, and the best energies of my mind. It was often a most tedious work, but feeling, like Mr. Burnell, that so large a work would not be likely to be published again (though who can tell what direction the studies of future generations will take?), I have edited it as if I had to edit Plato or Aristotle. I do not think that the *editio princeps* of Sâya*n*a will altogether escape that fate which has overtaken the editions of the Scholia to Homer, though entrusted to such scholars as Villoison and Bekker[2]; yet I trust, that future generations of students will not forget the state of Sanskrit scholarship at the time when I began to prepare my edition, and I may add, the age of the editor, when he first resolved on this work. Were I to depend on the judgment of my contemporaries, even of those who have been most opposed to me, I might indeed be satisfied; but my own mind tells me that, in the early volumes, in particular, future gleaners will find that the edge of my critical sickle has not always been so sharp as it ought to have been, and that it would have been better if the editor of the last volume had been the editor of the first. All I can say is, δειλοὶ βροτοὶ πολύπονοι! and let those who may hereafter discover single mistakes in my edition of Sâya*n*a, bear in mind, that in carrying through the press so extensive a work, it is simply impossible to attain to the same

[1] Va*m*sabrâhma*n*a, p. xxxv.

[2] See *Academy*, July 18, 1874.

degree of exactness as in publishing an edition of Horace or Catullus, of Kâlidâsa or Bhavabhûti.

One foretaste of what future editors of Sâyana may say of me, I have had, and I am glad of it, because it enables me, while I can reply, to show that I might possibly have something to say in self-defence, when I shall no longer be able to do so. The first volume of my edition, in particular, which has been most frequently studied, has been already subjected to a searching criticism, and in such a way as to test, once for all, the soundness of the critical method which I have adopted. Knowing that I had not been able to collate a valuable old MS. of the first Ashtaka, now at Berlin, Professor Weber has published a careful collation of that MS., and we may trust him, that he omitted nothing in order to detect flaws in my text. Here, therefore, is the desired test of my critical principles, and I may say at once, that I believe that, even if the original autograph MS. of Sâyana were hereafter to be discovered, the test would not be either more severe or more damaging. I proceed, therefore, to an examination of the passages in which Professor Weber has thought it right to mark the various readings of the Berlin MS., and I shall endeavour to show, how little they affect the text as constituted by me twenty-five years ago.

P. 48. ll. 7–11 [see now Varietas Lectionis to p. 25. l. 31]. Professor Weber[1] says that the passage from यद्यपि to सिद्धिः is wanting. It is wanting, not only in the Berlin MSS., but in all MSS. except A 2. I retained it on account of its intrinsic value. The MSS. used by Dr. Roer must have contained the same paragraph, but he failed to restore it, because he could not trace the extract back to the Prâtisâkhya.

P. 48. l. 19 [now p. 25. l. 39]. रत्नानि दधतीति. This is a mere blunder in the Berlin MS.; it can only be रत्नानि दधातीति, as I had printed.

P. 48. l. 21 [now p. 25. l. 40]. The Berlin MS. reads स्वरितप्रचयौ. A 1 and B 2 give प्रचितौ, C 1 प्रचितौं. B 1 has प्रचितौ, but प्रचयौ *in margine*. The only MS., therefore, which supports the Berlin MS. is A 2. Hence प्रचितौ must be retained.

P. 48. l. 27 [now p. 26. l. 3]. The Berlin MS. leaves out पूर्वेभिः and नूतनैः. I added the words in both cases from B 2, not as necessary, but as useful. In Ca, which I did not possess at the time, they are likewise added *in margine*.

P. 49. l. 2 [now p. 26. l. 5, where read पूर्वे पर्वे मर्वे, see also Rv. Bh. I. 19, 7]. The Berlin MS. reads खर्वे instead of मर्वे. खर्वे was well known to me, for it is the

[1] See Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, IV. 265; and, more lately, Indische Streifen, vol. ii. p. 9. 1869.

reading of the MSS.; but the passage is a quotation from the Dhâtu-pâ*th*a, and in it no root ऋर्व is recognised in the sense of पूरणे; hence मर्व must be retained.

P. 49. l. 7 [now p. 26. l. 9]. From नवस्य to वार्त्तिकेन is wanting in the Berlin MS., but added *in margine*. This is exactly what I expected. The original reading was probably नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः. Then the question arose, what was meant by this Mahâvârttika, the general title of Kâtyâyana's Vârttikas? I can find nothing like it in the Mahâbhâshya (p. 77[b]). It was probably for this very reason that another commentator added the usual explanation, viz. नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च इति वार्त्तिकेन. That explanation is wanting not only in the Berlin codex, but likewise in A 1. 2, B 1. 2, and Ca. Professor Weber is wrong in thinking that Sâya*n*a requires तनन्, and by referring to other passages, e. g. Rv. Bh. III. 32, 13, he would find, that Sâya*n*a forms नूतनः, though âdyudâtta, by तनप्. In fact, I know no authority for the existence of a Taddhita तनन्, except the so-called Mahâvârttika, here quoted by Sâya*n*a. [The correct reading of the Vârttika is त्नप्तनखाश्च, and the suffix in question is neither तनप्, nor तनन्, but तन; see Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 32, 13.]

P. 49. l. 13 [now p. 26. l. 13], उदात्तत्वेनैव, and l. 19 [l. 18], संधिकार्थं, are both the right readings, and ought to have been inserted in the list of Corrigenda.

P. 49. l. 21 [now p. 26. l. 19]. स्यप्रत्यय° is the reading, not only of the Berlin MS., but likewise of B 1. 2. A 2 has तस्य, C 1 प्स्य; the right reading is probably that of A 1 तस्य स्यप्रत्यय°.

P. 50. l. 3 [now p. 26. l. 26]. The reading of the Berlin codex कदाचिदपचीयमाणं is not sufficiently supported against कदाचिदपि चीयमाणं A 2. B 1. Ca.

P. 50. l. 9 [now p. 26. l. 30]. I purposely rejected the reading एवादित्वादंतोदा°, which occurs not only in the Berlin MS., but also in C 1. A 2. Ca, in favour of the fuller text of the B class.

P. 50. ll. 15, 16 [now p. 26. ll. 35, 36]. The passage from ह्रस्व to प्रतिषेधः is wanting, not only in the Berlin MS., but likewise in A 1. 2, B 1. 2, and Ca. It may have been originally a marginal note, as it still is in A 2, but being a useful one, I retained it on the authority of C 1. The same applies to p. 51. l. 4 [now p. 27. l. 9], which is absent in C 1, but supported by B 1. 2. Ca, and partly by A 2, which reads असीत्यत्र निघाताभावो यच्छन्द्प्रयोगात्.

P. 51. ll. 13, 14 [now p. 27. l. 17]. The passage सत्सु साधुः to निपातितः rests on the authority of C 1; it is not in A 1. 2, B 1. 2, nor in Ca. It is most probably a later addition, but it does not belong to the same category as the passage from the Manoramâ. When I allowed a passage from the Manoramâ to remain in the commentary, I felt it my duty to give notice of it in the Preface (vol. i. p. xxiii. note 1).

Professor Weber asks: 'Is Haradatta really a predecessor of Sâya*n*a, or does this addition belong to the same category as that from the Manoramâ?' Unless Professor Weber has some very weighty reason to suppose that the Haradatta here mentioned cannot be the same as Haradatta, the commentator of the Kâ*s*ikâ, I do not know what to reply[1].

P. 51. l. 15 [now p. 27. l. 18]. The omission of छांदस: after लोपश्च in the Berlin MS. is not supported by the other MSS. The same applies to स्व before प्रत्यय on p. 52. l. 5 [now p. 27. l. 30], and to स्वरत्वे प्राप्ते on p. 57. l. 23 [now p. 30. l. 34]. The only various reading of importance is in A 1, which writes प्रकृतिस्वर: ।-प्रकृतिस्वरप्राप्तौ etc.

P. 60. l. 2 [now p. 32. l. 4]. षड्विंशति is right, and supported by A 2. B 1.

P. 60. l. 14 [now p. 32. l. 12]. On मद्यजादि: I have spoken on p. cxvii.

P. 61. l. 24 [now p. 33. l. 4]. The reading of the Berlin MS. स्नवं for सुं is properly marked by Professor Weber with his own sign of exclamation. If Sâya*n*a says राध साध संसिद्धौ, he quotes the Su class, and he can therefore speak of सु only. The only various reading is सु, instead of सुं, in A 2.

P. 62. l. 11 [now p. 33. l. 14]. The same wrong quotation from Pâ*n*ini, which Dr. Weber quotes from his Berlin MS., occurs also in B 1. 2. It was impossible, however, to admit it into the text, because the root वृधि does not occur in the Sûtra. If Dr. Weber appeals to a passage in Mahîdhara's commentary on the Vâ*g*asaneyi-sa*m*hitâ, where he finds वृधि written instead of वृषि, this is a statement I cannot allow to pass without considerable qualification. Dr. Weber quotes as the authority for this reading, M. M., i. e. a copy which I made at Paris, and which I gave him on *the distinct understanding, that it should never be quoted as an authority.* All scholars will understand why I did this. I had copied the MS. as carefully as I could, but I never collated it with the original, and therefore should never have ventured myself to appeal to it as an authority. But besides this, my copy does not give वृधीत्वा° but वृत्धीत्वा°, which is, of course, meant for वृत्तीत्वा°. The whole quotation, in fact, is as much out of place in the Vâ*g*. Sa*m*hitâ, XII. 77, as in our passage. वीरुत् cannot be explained by Pâ*n*. VI. 3, 115, but should be accounted for by Pâ*n*. VII. 3, 53. The explanation of the mistake in our passage is probably this, that what happened in Ca, happened also to an earlier MS. In Ca we only find वृधेः क्विप्। पूर्वपदस्य दीर्घः. Then some one added on the margin नहिवृतीत्यादिना, to be inserted after क्विप्; and, lastly, a more careful reader added नहिवृतिसूत्रे वृधेरग्रहणादन्येषामपीति दीर्घ इति नहिवृतिसूत्रे मनोरमायां ॥

[1] See Preface, above, p. cxxxiii.

P. 63. l. 1 [now p. 33. l. 27]. घृतावृधेति was the reading of C 1. As A 1, however, gave the correct reading घृतावृधाविति, I naturally accepted it.

P. 63. l. 3 [now p. 33. l. 29]. There is no authority for the च of the Berlin MS., not even in Ca.

P. 63. l. 5 [now p. 33. l. 30]. The reading of the Berlin MS. निघाताभावात् was well known to me from C 1. I preferred, however, अनिघातात्, because it rests on the authority of A and B; likewise of Ca.

P. 63. l. 20 [now p. 34. l. 1]. सामर्थ्यात् is the reading of all the MSS.; स was a slip of the pen, as well as विलु for वीलु on p. 64. l. 5 [now p. 34. l. 10].

P. 65. l. 7 [now p. 34. l. 32]. The mistake in the Berlin MS. ङीप् संनियोगेन was well known to me from C 1. The reading तत्संनियोगेन has the authority of B and Ca.

P. 65. l. 9 [now p. 34. l. 33]. शब्दे after इषः has the authority of A and B; C 1 has शब्दो, Ca has शब्दे.

P. 65. l. 28 [now p. 35. l. 9]. The Berlin reading यथा एकादेश उदा° was known to me from C 1 and A. I preferred the reading of B as clearer in itself, and, at the same time, as accounting more naturally for the mistake which had happened. In Ca also, the omission had taken place, but the right reading was restored.

P. 66. l. 21 [now p. 35. l. 25]. अश्विसंबंधो has the authority of A. C. B. अश्वबंधो is a mistake; but I should now prefer to write अश्वसंबंधो, which is supported by Ca.

P. 66. l. 24 [now p. 35. l. 27 seq.]. I changed हीडे to हीळे according to the Bahv*rik*a system of spelling, and retained अघ्न्ये on the authority of the B class, which is supported by Ca. [But हीडे and अघ्निये have now been restored in accordance with the text of the Taittirîya Sa*m*hitâ, from which the passage is quoted.]

P. 67. l. 25 [now p. 36. l. 11]. The reading of the Berlin codex, whether श्रवण or स्रवण, is impossible. Between श्रयण and श्रपण the choice is sometimes difficult; in our passage, however, the authority of the MSS. is decidedly on the side of श्रयण.

P. 68. l. 1 [now p. 36. l. 14]. पादादित्वेन निघाताभावात् is again supported by B, but अनिघातात् might have been preferable, as it has the support of A and Ca.

P. 68. l. 14 [now p. 36. l. 24]. The reading द्रवतीति वा rests on the authority of the Nirukta, X. 8; and though there are other various readings there, there is none with regard to द्रवतीति. The MSS. of Sâya*n*a are, no doubt, in favour of द्रवत् or द्रवत, but in passages like the one in question, where the copyists hardly

understand what they are writing, they are of very small value. I corrected वेधे in the same passage, in Professor Roth's edition, to वेवे, because it is well to distinguish the third from the first person, but I saw no reason for changing यज्वनां into यज्विनां, which has no authority except the Berlin MS. The same applies to कर्षण for कर्षक, p. 68. l. 21 [now p. 36. l. 29]; to आरण्यककांडे for आरण्यकांडे, p. 69. l. 6 [now p. 36. l. 39]; to ईयत after पुरुरूप, p. 69. l. 7 [now p. 37. l. 2; ईयते is also in G, and has now been adopted]; and to अद्दरयिता instead of the only possible form आदरयिता. For यज्विनां in the same line there is indeed the authority of C 1, but the other MSS. have again the reading, which I have given, viz. यज्वनां.

P. 70. l. 26 [now p. 37. l. 34]. सामर्थ्यात् instead of असामर्थ्यात् would be wrong. No MSS. support it, nor do they support वकारः for वादेशः, p. 71. l. 2 [now p. 37. l. 36].

P. 71. l. 28 [now p. 38. l. 15]. On the possibility of omitting न after इति चेत् see p. cxiv. In our case, as C and A give, and B inserts it, there would have been no excuse for omitting it.

P. 72. l. 1 [now p. 38. l. 16]. ऐकपद्ये is the right form, and although C and A have the ए, the B MSS. have ऐ, as well as the Berlin MS.

P. 72. l. 8 [now p. 38. l. 21]. The mistake समानाधिकरणं instead of समानाधिकरण्यं was known to me from C 1, but I corrected it on the authority of A and B, also on account of the words immediately following. The same applies to the omission of चेत् on p. 72. l. 13 [now p. 38. l. 25].

P. 74. l. 5 [now p. 39. l. 21]. The reading of the Berlin MS. संगमने for संगमे च would be impossible. It is a quotation from the Dhâtu-pâ*th*a; संगमने would mean the very contrary of संगमे, and no MS. supports it.

Professor Kuhn, in quoting a passage from Sâya*n*a I. 65, 1, श्रूयते च। अग्निर्देवेभ्यो निलायत। अश्वो रूपं कृत्वा, says (Zeitschrift, I. p. 451), 'Instead of अश्वो रूपं कृत्वा we must read either आश्वं or अश्वरूपं.' I thought so too, but as the MSS. agreed on अश्वो, and as I could not find the passage, I retained अश्वो. Even now I have not been able to find the passage, but from such passages as Taitt. Sa*m*h. VI. 2, 4, 2, यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा, or Taitt. Brâhm. I. 2, 1, 5, अश्वो रूपं कृत्वा, I have little doubt that my text is right.

Though the process of examining in detail the value of the various readings culled by Professor Weber from the Berlin MS. was rather tedious, yet I hope it will serve one important purpose. It will show that if we follow carefully the principles of diplomatic criticism, so long recognised by the best classical scholars, it is hardly possible that we should go very far wrong in restoring

the text of an ancient author, however illegible or corrupt. The work itself of copying and collating MSS., and eliciting from them the original readings which they presuppose by their agreement as well as by their divergence, requires, no doubt, considerable time and labour; and as I have sometimes been assured that by adopting a less laborious process, I could have finished the edition of Sâya*n*a in a much shorter time, I think it right to show, by a few instances, what the result of this more expeditious proceeding would have been, or, at all events, might have been. Professor Weber, who has on several occasions shown a truly motherly solicitude with regard to my edition of the Rig-veda, has again and again complained of the delay in the publication of Sâya*n*a. His complaints seem to me, and not to me only, unfounded, his language not quite worthy of him. He has himself edited the Ya*g*ur-veda, and he has done so on principles of criticism which he, no doubt, conscientiously prefers, but which I could not bring myself to follow, even if they had enabled him to get through his work much more rapidly. But even this seems to me not quite certain, as the following facts will show.

The first volume of his edition of the Ya*g*ur-veda appeared in 1849, the third and last in 1859. One volume only of the three professes to give a complete commentary, the other two contain extracts only, and these so incomplete that Professor Kuhn and others, when they wished to make use of certain passages in the *S*atapatha Brâhma*n*a, had to write to India for new extracts. Some scholars think that the time has already come for a new edition of the *S*atapatha Brâhma*n*a with the *complete* commentary of Sâya*n*a; and if we may accept Professor Weber's candid account of the nature of the extracts from the commentaries on the Sûtras, that work also will sooner or later have to be done again. Far be it from me to say anything unkind of so laborious and so learned a scholar, but as he has so often contrasted his own velocity with my slowness, may I just say in self-defence, that if he will, according to the rules of Adam Riese, to whom he appeals, divide the number of sheets contained in his three volumes, by ten years, and the number of sheets contained in my large and small editions of the Rig-veda by twenty-two years, he will be surprised to find, that the difference between his speed and my slower progress is not so very great after all.

But this, in itself, is of little consequence, nor should I have said one word about it, had I not been so fiercely challenged. The only thing that is of real importance to scholars is, whether it is possible to carry out a critical edition of Sanskrit texts on different principles from those which are followed by Greek

and Latin scholars. I say nothing of the texts of the hymns and Brâhma*n*as. They are settled, and require little editing, in the proper sense of the word. With commentaries, however, the case is different, and I still hold that they do require the same amount of critical editing as any classical author.

In order to substantiate this assertion, I shall beg leave to follow Professor Weber's example, and to examine a small portion of his edition of Mahîdhara's commentary, by comparing it, not with a MS. which he has *not* collated, but with one which he himself professes to have collated. This is the old MS. belonging to Mill's collection, and marked by Professor Weber as M. The first fifty-two pages of this MS. ought to have been invaluable to any editor. They ought to have been collated with the minutest care, for old MSS. of Mahîdhara were then, and are still, scarce. What is Professor Weber's *apparatus criticus?* As far as I can see, he has copied one MS. (A) only, and this is not quite complete; and I believe I am correct in stating, that the only other complete MS. which he possessed for the purpose of his edition, was the copy I had made at Paris of Burnouf's MS., and which I gladly lent to him, and eventually, at his request, presented to the Royal Library at Berlin. This copy, however, can in no sense claim the authority of a MS., because, though I copied it as well as it was possible in the time given, I never collated it with the original. I therefore, as I said just now, lent my copy to Professor Weber on the distinct understanding that it should never be quoted by him as an authority. Instead of this, it is in most places, if not the only, at least the most important independent authority for the critical restitution of his text. I do not think, that I can be mistaken in this statement. If I am, it is not my fault, for Professor Weber clearly says that he collated the third MS. (O) for the defects of the last twenty-five Adhyâyas only, while the fourth MS. at Paris (P), of which the beginning, from I. 8. to II. 4, was copied by myself, was collated by him no further than the end of the fourth Adhyâya.

There remains, therefore, only the MS., formerly belonging to Dr. Mill, and now in the Bodleian Library, which contains the first twenty Adhyâyas, and has in the beginning those fifty-two old leaves which Professor Weber professes to have collated. By them I shall now try to test the critical state of his edition. I do so simply to test two systems of editorial criticism. Professor Weber knows these various readings, for I showed them to him as soon as his first *fasciculus* had been published. So many years have since elapsed, that I feel I can now speak with perfect freedom, without fearing to give offence by my remarks. The question itself seems to me one, the importance

of which cannot be exaggerated. The whole future of Sanskrit scholarship will depend on the decision which our leading Sanskrit scholars shall take between the principles of eclectic and diplomatic criticism. In India the same question is now being agitated, and the scholars of Bombay and Punah, under the auspices of Professors Bühler and Kielhorn, have made their choice. No personal considerations should be mixed up with such a controversy, and the editor of the Ya*g*ur-veda will feel, I hope, that, even if judgment should be given against him, which it is not for me to anticipate, he has by his Herculean labours, during the last twenty-five years, raised to himself a pedestal, that would not be shaken by such a decision.

Before I begin my critical examination, I must say a few words on the observance, or rather, non-observance of the rules of Sandhi in Professor Weber's editions. Any one at all familiar with Sanskrit MSS., and particularly with such as are written by scholars, svârtham, not parârtham, must know, that there is a certain system in the manner in which words are either joined or not joined. Different authors vary, and even the same authors are by no means consistent in their use of Sandhi, as little as we are in our interpunction. They are guided, in fact, by vivakshâ, i. e. by what they wish to say. In my edition of Sâya*n*a, I have, as much as possible, followed the Sandhi of the best MSS., and I may at least mention a few cases, which might give rise to misapprehensions. After a vocative, Sandhi is optional; it is mostly omitted, except in cases where the writer perceived a certain continuity between the vocative and what follows immediately after. Between a question and the answer, there is always a break of Sandhi. Verbs of which the one explains the other are without Sandhi, e. g. पिन्वत् असिंचत् अवर्धयदिति यावत्. But if the verb occurs in the first part of a relative sentence, the Sandhi is generally observed, e. g. ये सुन्विरेऽभिषूयंतेऽभ्यषूयंत ते.

Again, we find frequently in commentaries, where it is desirable to keep the words of the text distinct from the explanations, that Sandhi is avoided. For instance, in relative sentences where, as we saw, the verbs are generally joined, they are still kept asunder, when it can be done, by employing the Virâma. We read, यद्यायन् आगच्छन् प्राप्नुवन्. Here the use of the Virâma is very convenient, for it acts as a stop in such cases also where the absence of Sandhi could not otherwise be marked. Frequently we find the Virâma where we should use a small stop, e. g. गिरः स्तोतॄन् स्तुतीर्वा, 'the voices, the poets, or their songs.' Rv. X. 110, 1, पूजयितः तैः पूज्यमान वा, 'thou, the worshipper, or thou worshipped by them.' Rv. X. 113, 10, हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्यशुष्म,

'O war-maker, maker of fights with enemies, and therefore thou of real strength!' If the Virâma is used, the last letter is not modified. I can hardly remember writers of Sanskrit MSS. putting, e.g. सम्यग् अपि तु, but generally, either सम्यगपि तु, or सम्यक् अपि तु. Nor is it right, I think, to write सम्यक्क्षिपामि, but सम्यक् क्षिपामि. Vâ*g*. Sa*m*h. p. 25, l. 19. After a participle, which in itself represents a sentence, the Virâma is very common, e.g. प्रज्ञायुक्तः सन् नोऽस्मभ्यं देहि, 'being endowed with wisdom, give to us;' शृण्वन् अकुर्वत् etc. In all such cases, I have, as a rule, followed the writing of the best MSS., but I have never allowed a hiatus to remain where it would have destroyed the structure of a sentence. Thus in X. 165, 1, I write कपोतो यद्बाधनमिच्छन् अभिलषन्निदमस्मदीयं गृहमाजगाम प्राप्नोत् तस्मै etc., 'columba quod malum cupiens, desiderans, hanc nostram domum venit, assecuta est, huic malo' etc. Rv. X. 166, 1, न केवलमेकस्या एव गोः पतिं अपि तु सर्वासामित्याह गवामिति, 'wishing to say, not only lord of one cow, but of all cows, he adds gavâm.' Rv. X. 191, 3, पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः, 'the former half-verse is in the third, the latter in the first person.'

In Professor Weber's editions I have in vain looked for any definite system. If he had disregarded the rules of Sandhi altogether, that would have been intelligible. But as he sometimes observes them, and then, without any apparent cause, neglects them, the effect is not only bewildering, but actually misleading. What reason can there be for writing, p. 2. l. 22, अधिकारादौ अग्न्याधान°; p. 4. l. 21, मध्ये एकां; p. 4. l. 25, देवः द्योतमानः तस्मिन्शब्दं; स्वभावतः उरुप्रथाः; मनो आज्यस्य (p. 44. l. 10); and the same in innumerable passages? I hope Professor Weber will not think, that I doubt his knowledge of the rules of Sandhi. What I do not understand is, why he should disregard them in his editions.

I shall not attempt to give all the various readings of Dr. Mill's MS., but only those which serve to determine the relation of this MS. to other MSS., or such as really furnish a correction of a mistake. Professor Weber sometimes gives the various readings of M, sometimes he does not. This again is misleading. If we are told p. ii. l. 9, that B reads पदाव°, and P पदावसानायावद्रूपकं, we conclude that M agrees with the printed text; but it agrees with B. The various reading, under No. 17, which Professor Weber ascribes to B, belongs to B and M; No. 18 is supported not only by P, but also by M; No. 33 by B and M; No. 36 by B and M. In No. 37, M has not दधिविशेषस्य, but दधिशेषस्य, and so on.

P. iii. l. 25. शाखामलधूल्याद्यपनयन इदं W. Not only B has शाखालग्न, as Professor Weber says, but M also, to say nothing of O and P. Besides, M reads शाखालग्नमलधूल्याद्यपनयनं। इदं, which is right.

P. iv. l. 21. व्याहृत्य W. व्यावृत्त्य M (twice), i.e. व्यावृत्य.

P. v. l. 6. हविर्हेतुरूपं W. दधिहेतुरूपं M.

P. v. l. 13. शाश्वतिकी: W. शाश्वतिका: M.

P. v. l. 21. इषशब्द° W. इष्शब्द° M, which is right.

P. v. l. 22. चोदात्त: W. वोदात्त: M, which is right.

P. vi. l. 6. ऊर्ज बलप्राणनयोरस्मात्क्विप् W. M; but read ऊर्ज बलप्राणनयो: । अस्मात्क्विप् ।.

P. vi. l. 13. ह्रवायाजि° W. ह्रवापाजि° M, which is right.

P. vii. l. 2. हेतुमति च W. हेतुमतिच् M, which is right. If the Sûtra had been quoted in full, it would have been necessary to add इति णिच्.

P. vii. l. 6. पा° ६. १. १९८. This is a false quotation, arising, as I have shown, from a misunderstanding of the whole passage; it ought to be पा° ८. १. १९.

P. viii. l. 3. ङेरक्विन् W. ङे: क्विन् M, which is right, as may be seen from Pâ*n*. VII. 1, 15.

P. ix. l. 1. त्वं वायो: W. त्वं मातरिश्वनो वायो: M, which is right.

P. ix. l. 13. तीर्यग्मुखायां वा after अवाग्मुखायां is not found in B only, as Professor Weber states, but likewise in M.

P. xi. l. 12. After अपे, M has on the margin अंगत्यूर्ध्वं यात्वमि:.

P. xi. l. 13. आशीर्लिङ्यासुट् W. आशिर्लिङ् । यासुट् M, which is right.

P. xii. l. 6. वेदेषु W. देवेषु M.

P. xii. l. 11. From वामिति to कर्मणे deest in M.

P. xii. l. 12. युवां कर्मार्थं W. युवां कर्मणे कर्मार्थं M.

P. xii. l. 15. °हवणीव्यापारा: W. °हवणिव्यापारा: M.

P. xii. l. 23. तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थ:. We are told by Professor Weber that अन्यथा is wanting in all the MSS., and so no doubt it is. But why was it put in? The sense is clear: 'The enemies are burnt, not the vessel, i.e. the instrument with which the sacrifice is accomplished.' Did Professor Weber think it meant, 'The enemies also are burnt, otherwise there is no accomplishing the sacrifice?' But this would have been यज्ञसिद्धि:. Uva*t*a makes it still clearer: सुतरां तप्तं रक्ष: । न तु यज्ञसाधनमित्यभिप्राय: [1].

P. xiii. l. 2. पार्श्वयोरेव स्थितं W. पार्श्वयोरवस्थितं M.

P. xiii. l. 5. तिष्ठन्त्समङ्गि W. तिष्ठत्समंगि M, which is right, as अन: is neuter.

P. xiii. l. 14. हिंसितुमुद्यता: W. हिंसितुमुद्युक्ता: M.

P. xiv. l. 6. धारकं पोषकं भवसि W. धारकं पोषकं वासि M.

P. xiv. l. 11. शकटस्य व्रीहीणां W. शकटस्थव्रीहीणां M, which is right.

P. xv. l. 4. काभ्यामश्विनोर्बाहुभ्यां W. काभ्यां । अश्विनोर्बाहुभ्यां M, which is right, for

[1] अन्यथा, which is here inserted, was omitted by Professor Weber in another passage, viz. Vâ*g*. Prâtisâkhya I. 90. (Indische Studien, IV. 127.) We ought to read अन्यथा, instead of यथा.

there must be a stop at the end of a question, and the answer begins with अश्विनोः.

P. xv. l. 21. त्वा संपरिशेषयामि। W. त्वा त्वां परिशेषयामि, which seems better; the same on p. xxxiii. l. 12, and elsewhere.

P. xvi. l. 19. After शुम्भाशुत्पुनामि, M adds उत्कर्षेण शोधयामि, which is left out by Professor Weber, as well as च in the next line after सूर्यस्य.

P. xvii. l. 16. The Vârttika is not Pân. VI. 4, 68, 1, but VI. 4, 77, 1. The वा ought not to be without Sandhi, otherwise it would be taken for वै.

P. xviii. l. 4. After कृष्णाजिनोलूखलादीनि, M has पात्राणि, which is left out by Professor Weber.

P. xviii. l. 17. पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः W. M has पातितं, which is right, as may be seen by the preceding instrumental कृष्णाजिनकंपनेन, and by the immediately following पातिताः.

P. xix. l. 8. यतस्त्वचिप्रं W. यतस्त्व चिप्रं M, which is right.

P. xx. l. 6. मुधुजिह्वकस्यासि W. मधुजिह्वस्यासि M.

P. xx. l. 21. तन्नूतजलेन W. तन्नतजलेन M, which is better.

P. xxi. l. 9. प्राशित्रहरिण W. प्राशित्रप्रहरिण, not only B. P, but also M.

P. xxii. l. 22. अंगुलिद्रानासक्तं मा दृंहेत्यर्थः W. अंगुलिद्रानासक्तं मा दृहेत्यर्थः M, which is right.

P. xxiv. l. 1. तदुत्पन्ना त्वं W. तदुत्पन्नत्वात् M, which seems better.

P. xxiv. l. 8. हे उपले उपरितनशिल त्वं W. हे उपले उपरितनशिले त्वं M, which is right.

P. xxiv. l. 10. बालस्वरूपा W. बालास्वरूपा M, which is better.

P. xxv. l. 21. पिष्टसंवपनीया W. पिष्टसंयवनीया, not only B, but also M. On संयवनं see p. 26. l. 9.

P. xxix. l. 10. किं च अस्माद्° W. किंच अतोऽस्माद्° M, which is right.

P. xxx. l. 8. निष्काशितः W. निष्कासितः M, which is better, see Petersburg Dictionary, s.v. l. 24. निः काशनेन W. निष्कासनेन M.

P. xxx. l. 13. पूर्वस्यामाहवनीयः पालकोऽस्तीति भावः। W. पूर्वस्यामाहवनीय एव पालको ऽस्तीति भावः M.

P. xxxi. l. 14. विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्यते W. Here, first of all, यज्ञे is not supported by B. P only, as Professor Weber states, but also by M. Secondly, the passage, as printed, does not construe properly, for वेदत्रयरूपेण शब्दं करोति requires the complement of either यज्ञः or विष्णुः. We might read इति विरप्शी यज्ञः, or continue इति विरप्शी यज्ञे वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः. The latter seems Mahîdhara's intention, for Uvaṭa, from whom he quotes, writes, विरप्शिन्निति। आमंत्रितं। महन्नाम। स च विष्णुर्यज्ञे वेदित्वमापन्नः। स हि त्रिभिर्वेदैर्निर्वर्त्यमानो विविधं रपति शब्दं करोति।

P. xxxi. l. 18. पंचम्यर्थो षष्ठी W. पंचम्यर्थे षष्ठी M, which, considering the gender of षष्ठी, is right.

P. xxxi. l. 19. धार्वी W. द्वार्वी M, which, considering what goes before, seems better.

P. xxxvi. l. 18. बर्हिर्जुष्टां W. बर्हिषे जुष्टां M, which is right.

P. xxxvii. l. 2. क्षोदनमसि W. क्षोदनसाधनमसि M, which is better.

P. xxxvii. l. 16. कथा W. श्रुतिकथा, not only B. P, but also M, which omits हृत before इति.

P. xxxviii. l. 21. After इतिर्गतिः, M adds विविधितिर्वीतिः, which is omitted by Professor Weber.

P. xxxix. l. 14. अभिविद्धाति W. अभिनिद्धाति M, which is right.

P. xl. l. 19. परिक्राममिति W. परिक्रामन्निति, not only B, but also M.

P. xliii. l. 16. M reads द्वितीयं प्राश्नाति । उपहूतो द्यौः पिता । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपहूत इत्यादि समानार्थः, which seems better.

P. xliv. l. 7. मां ब्रह्माणमव पालय । W. मामध्वर्युमव । पालय M. Uva*t*a has only मामव । पालय.

P. xliv. l. 23. अतः प्राक्तनमार्षं W. अतः परं, not only B, but also M. Uva*t*a says, एषा ते अग्ने । इतः प्रभृति प्राक्तनमार्षं.

P. xlv. l. 3. प्यासिषीमहि च W. आ प्यासिषीमहि च M, which is right.

P. xlvii. l. 2. पृथिवीसंबंधिभागानादाय W. पृथिवीसंबंधिभोगानादाय M, which is right. Uva*t*a also has पृथिवीसंबंधिभिर्भोगैः.

P. xlvii. l. 20. M has neither तांतं nor गांतं, the reading assigned to all the MSS. by Professor Weber, but simply त.

P. xlviii. l. 11. विश्वे देवा W. विश्वे सर्वे देवा M.

P. l. l. 14. Here M has really an independent reading, which, whether right or wrong, ought not to have been passed over. We read, हे गातुविदो यज्ञवेत्तारो देवा गातुमित्वा । इण् गत्यर्थः । गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा गातुमित । यज्ञं प्रत्यागच्छत ॥

P. li. l. 22. M also, like the other MSS., has संबंधः, and there was no necessity for changing it, as Professor Weber does, to संबद्धः, if we only read with M समित्युपसर्गाणामगन्महीत्यनेन संबंधः प्रत्येकं ।.

P. lii. l. 1. वर्चसाव्यपैति W. वर्चआव्यपैति M, which is right. Uva*t*a says, यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतद्पैति वर्चआदि । अतोऽनेन पुनराप्याययति ।.

These are various readings[1] selected from fifty-two pages, and they must

[1] I add a few more in a note: On page 56, line 2, M repeats ऋतवः; l. 3, it adds संबंधिने after युष्माकं; l. 5, it reads व्याख्याताः; l. 9, it adds क्रुद्ध after शिरस्सु; l. 18, it adds गायत्री पितृदेवता after पुत्रकामेति; the *u* from स्रुक्, i. e. स्रक्, l. 21, should go to कमार, l. 16. P. 59, l. 21, स्थितिभ्यः. P. 60, l. 8,

for the present suffice to show, how much might have been gained by a real collation of this valuable fragment, and by a genealogical classification of the other MSS. It is not for me to exaggerate the importance of these various readings, but what I think cannot be exaggerated is the importance of a truly scholarlike spirit in editing our Sanskrit texts; in fact, in doing everything we have to do in life. I know there are Sanskrit scholars whose labours I highly appreciate, who totally differ from me on this point. They look upon this kind of minute scholarship as mere waste of time, and as pedantry inherited from classical philology. Let them but read the history of classical philology and the history of the editions of Greek and Latin authors, and they will find, that the neglect of these *minutiae* has always proved most fatal, and that what one generation considered as *minima*, the next recognised as *maxima*. Anyhow, even if I should be mistaken in these opinions, I hope I shall be absolved from any blame if, by trying to apply to Sanskrit the same critical method which I had been taught by Hermann and Haupt for Greek and Latin, I have edited every year a hundred pages less than I might otherwise have done.

I also trust that in thus endeavouring to vindicate the critical principles which I have followed, by contrasting them with those of Professor Weber, I shall not appear to have unfairly depreciated the labours of one of my most esteemed fellow-students. He has, no doubt, by this time discovered many, possibly all, of these mistakes himself, and he has altogether done so much useful work that no one would wish to be hard on him on account of these little accidents. With scholars, and with all true men of science, who care for truth, the question, as I said in another place, is never, who is right and who is wrong, but what is right and what is wrong. The life of a scholar would not be worth living, if, in return for many things which he has to surrender, he did not secure for himself that one inestimable privilege of owing allegiance to

पूर्णाहुति; l. 11, तस्य तनबा°; l. 13, घृतं; l. 16, जातवेदसे after ज्वलिताय; ibid. वेदयतीति; l. 20, यविष्ठ्य. P. 61, l. 18, हिरण्यमुषा°; l. 20, M adds after आदध्यात्, इदं गार्हपत्याधानं। तस्मात्प्राच्यामष्टप्रक्रमेषु तथैव संभारेषु भूर्भुवः सुवरिति पंचाक्षराण्युच्चरन्नादध्यात् ।. The same accident, from a mere *homoioteleuton*, has happened on p. 62, l. 11, after सर्वप्राणिनां M reads आश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासं; l. 21, अग्निमपि ताभिरेवाद°. P. 63, l. 2, प्राप्तवान्; l. 12, अग्निरेव. P. 64, l. 3. भागं; l. 7, सापि पत°. P. 65, l. 14, अग्निं वावादित्यः. P. 67, l 7, महान्। जग°. P. 68, l. 11, धातृभिरधायि, and hence, l. 12, वज्रलं etc. left out. P. 70, l 16, विद्यमानान्. P. 71, l. 5, प्रार्थना. P. 74, l. 18, पुत्रपौत्रादि; l. 24, यदा यदा वयं जुह्मस्तदा तदा. P. 75, l. 15, again a *homoioteleuton* has caused the following omission after हेर्धिः, छांदसौ गुणधलोपौ। अधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिः. P. 77, l. 9, प्रकर्षेण मा, etc.

no person, to no party, to no school or *clique*, but being able at all times to speak the truth, and nothing but the truth, about all things which concern him, convinced that all who deserve the name of scholars will thank him where he has pointed out any of their mistakes, will forgive him even where he may have spoken rather freely or bluntly, and will defend him against the clamour of those who seem to think they are nothing, unless they are infallible.

I may take this opportunity of replying to some of my own critics. In the Preface to my reprint of the Rig-veda, I had stated that although in order to have the Sa*m*hitâ and Pada-texts corresponding to each other, page by page, the words in the Sa*m*hitâ-text had to be spaced very considerably, yet, even thus, and printed in the largest Devanâgarî types, that text occupied a smaller number of pages than the edition printed with Roman letters. I went on to say, 'No one who knows the peculiarity of the Sanskrit alphabet, would suppose that a Roman transcript could ever occupy less space than the original Devanâgarî. We have here used the largest Devanâgarî types, we have lost much space in having to print the accents above and below the letters, and had thus only twenty-four lines on each page against twenty-seven lines in the Romanised text (*exclusive of notes*), and yet the sum total of our pages is only 844, against 920 pages required for the transcript in Roman letters.'

The facts themselves are patent, and known to every beginner in Sanskrit. It is true that our ordinary founts of Devanâgarî are very large, and that the complicated character of certain Sanskrit letters will render it difficult ever to match the smallest Roman types. But what can be clearer than the fount of the Royal Printing Office at Berlin, used, for instance, in Professor Kielhorn's edition of the Phi*t*-sûtras? Yet, even smaller types than those would still be perfectly legible. The advantages inherent in the Devanâgarî alphabet, as such, and quite independent of the different sizes of different founts, are these. According to the peculiar nature of the Sanskrit alphabet, we save nearly all a's, e's, u's, *ri*'s, and they are many; we save final and medial m's, and they are many too; and we are able to combine sundry consonants so as to form more compact groups. Hence the saving of space. But as this has been denied, I must now try to give geometrical demonstration.

In the three columns on the opposite page, the first contains the largest Devanâgarî types, with accents, these accents necessitating larger spaces between the lines, which would be saved in printing ordinary Sanskrit.

The second column contains the smaller Devanâgarî types, again with accents. These types are cast on the same body, as printers call it, as the

Roman types used in the third column, and we have therefore between the second and third columns common ground on which to institute a real and rational comparison. The system of transcription is that adopted by Professor Aufrecht in his excellent edition of the hymns in Roman letters. The spaces, however, between the words have been reduced, and another saving has been effected by removing the unnecessary, and rather objectionable, break at the end of each Varga; otherwise no alterations have been made, excepting the change of n into ñ in yajña, and the addition of a c in gacchati.

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमं ॥१॥ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति ॥२॥ अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमं॥३॥ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि। स इद्देवेषु गच्छति॥४॥ अग्निर्होता कविक्रतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरा गमत्॥५॥ यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः॥६॥ उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं। नमो भरन्त एमसि॥७॥ राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे॥८॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥९॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातमं ॥१॥ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति ॥२॥ अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमं ॥३॥ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि। स इद्देवेषु गच्छति ॥४॥ अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥ यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥६॥ उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं। नमो भरन्त एमसि॥७॥ राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

Agním îḷe puróhitam yajñásya devám ṛitvíjam । hótâram ratnadhấtamam ॥ 1 ॥ agníḥ pû́rvebhir ṛíshibhir î́ḍyo nû́tanair utá । sá devấň éhá vakshati ॥ 2 ॥ agnínâ rayím açnavat pósham evá divé-dive । yaçásam vīrávattamam ॥ 3 ॥ ágne yám yajñám adhvarám viçvátaḥ paribhû́r ási । sá íd devéshu gacchati ॥ 4 ॥ agnír hótâ kavíkratuḥ satyáç citráçravastamaḥ । devó devébhir ấ gamat ॥ 5 ॥ yád aṅgá dâçúshe tvám ágne bhadrám karishyási । távét tát satyám aṅgiraḥ ॥ 6 ॥ úpa tvâgne divé-dive dóshâvastar dhiyấ vayám । námo bháranta émasi ॥ 7 ॥ rấjantam adhvarấṇâm gopấm ṛitásya dî́divim । várdhamânam své dáme ॥ 8 ॥ sá naḥ pitéva sûnávé 'gne sûpâyanó bhava । sácasvâ naḥ svastáye ॥ 9 ॥

Each column measures exactly 1 inch and $\frac{9}{10}$ of an inch in width. The small Sanskrit type occupies 3 inches and $\frac{1}{10}$ of an inch in length; the largest Sanskrit type 5 inches and $\frac{9}{10}$ of an inch; the Roman type, without reckoning the last line, 6 inches and $\frac{2}{10}$ of an inch. No doubt, if we compare a Sanskrit text, printed in large Devanâgarî types, with another, printed in small Roman type, the advantage, inherent in the Devanâgarî alphabet, is somewhat reduced. But if we want to find out the relative merits of two alphabets, we must surely give the same start to both, or inform the judges that it is a handicap race.

What follows, is still more curious. In comparing the two texts, the one in Devanâgarî, the other in Roman types, I have been accused of having suppressed the fact, that in the latter edition, there are about four lines of notes on each page, reducing the number of lines from thirty-one to twenty-seven. This, however, is the very fact which I make a point of stating, saying, 'Thus we had only twenty-four lines on each page against twenty-seven lines in the Romanised text, *exclusive of notes!*' These were, in fact, the very four lines which I wanted for my own argument, as a make-weight against the exceptional spacing of the Sa*m*hitâ-text and the accents below the line; my object being to show, that what in our case was exceptional on one side, viz. the wide spacing and the accents below the line, was matched by what was exceptional on the other side, viz. the four lines of notes at the bottom.

Let me add one word more to my critics in general. No one, I can honestly assure them, is more truly grateful than I am to those who have really taken the trouble of pointing out mistakes which I have committed; no one, as I think I have shown sufficiently, is more indifferent to any hard words by which it is thought that such criticisms can be rendered more emphatic. During the whole of my literary career I have always availed myself of whatever was really good in the remarks of my critics, and have given them the fullest credit for it. But I have not been able to bring myself to waste my time in idle wrangling. If in matters of opinion I find that another scholar differs honestly from my own views, I am not so diffident as to fear that everybody will think me wrong, and him right; nor so conceited as to imagine that, even if my own views are right, I could always convince him that they are so. I have spoken, and he has spoken, and, as in Parliament, I do not claim the right of reply, except when matters of fact have been misstated. We both stand before our judges, and trusting in the indestructible strength of truth, I have never declined to submit to their

verdict. I know I have sometimes been blamed for not replying to my critics, but such blame was most unjust. The fact is, that I could not possibly do it. When books are reviewed, as they now are, not only in England, but in almost every country of Europe, nay, even in America and India, what are we to do? Many of these reviews never reached me at all, but even if I had attempted to read and notice those only which I happened to see, I should have had no time left for anything else. It was not want of respect that made me silent, but simply want of time[1]. No author, when he publishes books, containing new facts and new theories, expects that the whole world will at once say, Amen. If it were so, the book would probably never have been written. An author must be prepared for contradiction and censure, and we all know that from certain quarters censure is more flattering than praise. After a time, every author becomes a target, but fortunately, not every shot that is fired, however loud the report, hits the mark. As far as my own experience goes, I have felt much more frequently inclined to protest against unmerited praise, than against unmerited blame. There are few things written by any scholar of my name, for which, at some time or other, I have not received the credit, though I did all I could to disclaim those equivocal honours. There are few languages which I am not supposed to know, though again and again I have protested against the laurels of a Mezzofanti.

These are old perplexities of which those who came before us have complained, and of which those who follow after, will complain likewise. Let me conclude with the verses of an old Indian poet:

[1] I venture to avail myself of this opportunity to explain another apparent neglect on my part, for which, I know, I have been blamed, if not in public, at least in private. During the last ten years the number of books sent me from all parts of the world has become so great that I had to give up the attempt to acknowledge them al.. When I was a young man, it was generally understood, that no acknowledgment was expected, when a book was sent without a letter. To that rule I have conformed, both as a sender and as a receiver of presentation copies. There are, of course, exceptions, but they should be treated as such. It should also be publicly stated, that books sent through friends or booksellers, are apt to miscarry. A friend of mine bought a volume of the Rig-veda at a sale in Paris, and when he opened it, he found, that it was the very copy which I had sent him years ago as a present. How such accidents can be avoided, I cannot tell. It is generally said, that Humboldt acknowledged all books, and answered all letters. That may be so, but not every man is a Humboldt, and Humboldt died before the penny post attained its full development. When I tell my friends that, though most letters are now penny letters, I spent in one year £18 for postage, they can easily find out the number of letters I have to write, and I feel sure they will forgive me, if I do not always write by return of post, that 'I am looking forward with the greatest pleasure to reading their books.' Nothing gives me greater pleasure than reading books written by men with whom I am personally acquainted. But if a friend sends me a book on Comparative Mythology, while I am in the midst of work on Sanskrit accentuation, I must put his work aside for a timo, and cannot express an opinion till I find leisure to read it carefully. *Soyons raisonnables!*

What care we for the praise of him who lauds
  In ignorance of where our merit lies?
What painter values at a rush applause,
  However loud, from him that lacketh eyes?

Nay, blame itself we'd rather choose to hear,
  If that the judge discerns the fault he shows;
And censure pleases the judicious more
  Than floods of flattery from fools like those.

I have still the pleasant duty to fulfil of thanking my many friends, both old and young, for the constant help which they have given me during the many years that I have been engaged in this edition of the Rig-veda. Some of them are no more amongst us, but the names of Burnouf, Bunsen, Wilson, Mill, Trithen, Roër, Bardelli, Goldstücker, Ballantyne, Bhao Daji, and I must also add the names of two most excellent printers, Pembrey, whose son keeps up the reputation of his father, and Hickman, a truly noble soul, will always be remembered with gratitude by one to whom, each in his own way, they have shown so much kindness, and rendered such essential help. To those who are still living, and who have assisted me by their advice and by their active co-operation, particularly to Professor Theodore Aufrecht, Dr. Fitz-Edward Hall, Professor Haug, I have in the Preface to each successive volume expressed my deep obligation. With regard to the last volume, I have to add the names of Professors Cowell, Eggeling, Thibaut, and Mr. Burnell. My old friend Professor Cowell, though fully occupied with other work, has never grudged me his time, whether for reading proof-sheets, or for giving me his opinion on difficult passages. Professor Eggeling has rendered me most useful service in the same manner; and to Professor Thibaut I am especially indebted for the assistance he has rendered me in reading revises and in preparing the Index of the Uttarapadas. That Index is founded on the *Index verborum*, printed in the fifth and sixth volumes. It is arranged alphabetically; first, according to the Uttarapada; then, according to the Pûrvapada. It will be seen that it contains all the words, actually divided by an Avagraha, except those in which the second part was a mere suffix, रसऽवान्, यशःऽतरः, or a termination, अग्निऽभिः. It also contains other words which, though, according to the system of the Prâti-sâkhyas, they could not have the Avagraha, could easily be divided, and were thought to be useful to the students of the Veda. The principle followed in the selection was that of practical usefulness, not of systematic completeness. If, as happens frequently, the same Uttarapada occurs with different accents,

then it is first placed as âdyudâtta, afterwards as madhyodâtta, as antodâtta, and lastly as anudâtta.

Mr. Burnell's readiness in helping me to obtain information on some MSS. in India, has been acknowledged; and I still hope, that his researches may produce new and important results.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD, 14 SEPTEMBER, 1874,
The first day of the International Congress of Orientalists in London.

PREFACE

TO THE SECOND EDITION.

After the account given of the MSS. in the Prefaces to the earlier volumes, I have only to state here that no new MSS. of Sâya*n*a were available for the later Ma*nd*alas, except a few fragments in my possession, viz. fragment D, containing Ash*t*aka V, Adhyâyas 3 to 5 (= Ma*nd*ala VII. 20 to 80), fragment Bf, containing portions of the ninth, and Af, containing portions of the ninth and tenth Ma*nd*alas.

The fragment D is related to Ca sec. m., as will be seen from such passages as VII. 20, 10, where Ca, in the second explanation of **वस्वी षु**, reads **प्रशस्ता** with **सु स्तुतिषु** added in the margin, while D has **प्रशस्तासु स्तुतिषु**. VII. 40, 6, instead of **विघातं मा क्षथाः** Ca writes **विघातमात्तथाः**, which has been misread by the writer of D, who wrote **विघते मा त्तथाः**. VII. 43, 5, D reads with Ca sec. m. **युजा युंजा नित्ययुंक्ता**. VII. 67, 7, Ca reads **सर्वगत्वेव** by mistake for **पूर्वगत्वेव**, D corrects **पूर्व°** to **स°** in the margin.

The fragment Bf is related to B 4, Af to A and Ca, as may easily be seen from the Varietas Lectionis.

But though there were no new MSS. to be used, there was a new edition of the Rig-veda with Sâya*n*a's commentary, published at Bombay, which reached me in time to be consulted, at least for the tenth Ma*nd*ala. This edition, I must say at once, is very favourably distinguished from most editions of Sanskrit texts published in India. It is neither a mere reproduction of a manuscript, with occasional corrections, nor a reprint of a text as restored and corrected by a European scholar with all its mistakes and misprints. It differs in that respect most favourably from the edition of the text of the Rig-veda, published at Bombay some years ago, which was so completely a reprint of my own edition that I had to take legal advice on the subject. It is well that it should be known both in India and in England that to reprint a text with its misprints and accidental mistakes is considered piracy by English and Indian law and is punishable as such. A small number of misprints is sufficient to convict the offender, but in this case the number was by no means small, and I am

glad to say that the publishers at once recognised the bearing of the law, and printed a new title-page in which my name was given, as it ought to have been from the first.

I have great pleasure in saying that no such blame attaches to the new edition of the Rig-veda with Sâya*n*a's commentary. The editors, Bo*d*asa Râjâ-Râma*s*âstri and Gore *S*iva-Râma*s*âstri, both well known as men of considerable learning, did not simply take my old edition and send it to be reprinted with a few corrections and additions here and there. They made use of my edition throughout, but I believe they made a copy of the commentary for themselves, and collated some MSS. They also inserted some of their own conjectural emendations and supplied some lacunas. In fact this edition reflects great credit on native scholarship, and I hope it may serve as a pattern for future editors of Sanskrit texts. To me it was a matter of considerable interest to find out whether any of the MSS. which the editors had used represented an independent text, different from the three families of MSS. which I had established from the materials at my disposal. I shall say at once that this is not the case, and my impression is that even in cases where lacunas have been filled, this has been done, as it easily might have been (see Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxxxvi), by conjecture, or by consulting commentaries on the other Vedas, on the Nirukta, or on other similar works. In order to prove this once for all, I have asked Dr. Winternitz to put together a list of passages from the seventh, the eighth, and the ninth Ma*nd*alas which will show the true relation of the *editio princeps* and the new Bombay edition, and will serve at the same time as a supplement to the *Varietas Lectionis* for the third volume. The whole revised copy of my new edition was in the press before the Bombay edition reached me, and as far as IX. 90, 6 all was printed. From IX. 91 onwards, however, the Bombay edition could be consulted during the reading of the proof-sheets, but in very few cases only were readings of R (the Bombay edition) inserted in the text on the authority of R alone, as, for instance, in IX. 97, 12; X. 27, 7; X. 27, 14; X. 30, 7. Dr. Winternitz has already published an article on the true character of the Bombay edition in the Journal of the Royal Asiatic Society of London, vol. xxiii. pp. 173–182, and the following notes will serve to confirm his judgment. The first class of passages given in list A below, is intended to show that the two native scholars had no access to MSS. which represent an independent text, or a text differing in essentials from that of my three families of MSS. A great number of mistakes which run through all our MSS. meet us again in the Bombay edition. This

fact is of great importance, and it naturally makes us doubtful with regard to another class of passages which are given in list B, where the Bombay edition offers a different, and sometimes better reading than that found in our MSS., and more especially with regard to passages collected in list C, where lacunas which are found in all our MSS. have been carefully filled out in the Bombay edition.

Again, though the editors have not stated that they have made constant use of my edition for restoring the text of Sâyana, there are certain coincidences which hardly admit of any other explanation. Such passages will be found in the next two lists. List D contains a number of passages where the Bombay edition has adopted doubtful or even erroneous readings from my first edition which I myself have now rejected, while list E gives a number of more or less certain conjectural emendations proposed by me in my first edition, and found also in the Bombay edition. I should, of course, be very much pleased to learn that the editors found some of these readings in their MSS. Nothing is so gratifying to a scholar as to see his conjectures confirmed by the discovery of new MSS. Conjectural emendations of my own which had the good fortune of being confirmed by the discovery of new MSS., will be found in the *Varietas Lectionis*. But I am afraid that in most cases this is not very probable, seeing that the MSS. used by the Bombay editors are on the whole not very different from those on which my own *editio princeps* was based.

List F gives a number of passages where the Bombay edition has real improvements, which either confirm my own readings adopted in the new edition, or seem to me preferable. Whether they are conjectural emendations or rest on the authority of MSS., must again remain an open question.

Appended is a short list (G) of palpable mistakes and misprints occurring from Rv. IX. 91 to the end of the ninth Mandala, in the Bombay edition, which may be useful for a new edition.

M 1 = My Editio Princeps.
M 2 = My Second Edition.
R = Bombay Edition.

A.

Passages in which R shares the mistakes of our MSS.

VII. 5, 5. After उषसामह्नां, A. B. Ca add महांतं. This has been retained in M 1 and in R. But it is clear that a *lector male sedulus* mistook ०मह्नां i.e. ०म अह्नां for मह्नां, and added महांतं. The same MSS. have in the same line the addition हरणाद् after हरितः. This हरणाद् was rejected both in M 1 and in R.

VII. 6, 7. R has चंतरि°, the reading of the MSS., for आंत°.

VII. 7, 6. R, like all our MSS., has मातुषाणां, where we should expect माषाणां.

VII. 18, 5. R, like our MSS., has बोधमानं. We expect बाधमानं.

VII. 18, 22. R has इंद्र: for इंद्रं with our MSS.—R reads अतसद्देवता° with A. Ca.

VII. 22, 6. R reads स्तौति आह्वयति with D.

VII. 27, 5. R has मंहनीयाय with the MSS., for मंहनीयार्थे.

VII. 34, 24. R retains जिहातां of the MSS. instead of (वरुणस्य) जिहीतां.

VII. 35 introd. R has एवमेतासु like D, for एव - - सु.

VII. 35, 6. The explanation of जलाष:, given by Ca sec. m. D सुखरूप:, is found also in R. It may be right.

VII. 36, 1. नान्यस्य चित् R with our MSS.

VII. 37, 5. R, like all our MSS., reads विवेष व्याप्नोषि. The text has विवेष:. It is hardly possible that Sâya*n*a read विवेष. If he had, he could only have explained it as a third person.

VII. 39, 5. R reads गरीयान् with A. B.

VII. 43, 2. R has साधुकं like the MSS., not the emendation साधकं (explanation of साधु).

VII. 43, 4. The MSS. omit यति ष्ठ, and leave it unexplained. R simply inserts the words यति ष्ठ from the text. Surely no improvement.

VII. 56, 9 and 10. R agrees with our MS. D in verse 9, and with B 4 in verse 10.

VII. 56, 18. R also has त्वदीयं like all our MSS.

VII. 57, 2. ये मरुत: R like our MSS.

VII. 57, 3. R has रोचमानैरायुधैराभरणै: for °राभरणैरायुधै:, like our MSS.

VII. 59, 8. R, like our MSS., has स जन:.

VII. 66, 3. R reads यद्दा: with the MSS., not गृहा:.

VII. 67, 8. For तद्रथानुकूला:, R has तद्रथाश्वा: like B 1 and M 1.

VII. 69, 6. R reads मा नियंतु with A, for मा नियच्छंतु.

VII. 70, 1. R has यद्यागं like A. Ca. D and M 1. Corrected to यद्यं यागं in M 2.

VII. 75, 4. R reads °पंचमाश्चत्वारो वर्णा: with B 4. D, without adding तान्.

VII. 82, 2. R also has वां युवां, like our MSS., where it should be युवाभ्यां.

VII. 92, 4. R also has सूरय: स्तोतार:, like A. B. Ca, though सूरय: is quite superfluous.

VII. 98, 4. R has the reading of the MSS. अभियुध्यस्व (which may be right), not the emendation अभियुध्येस्व.

VII. 100, 6. R also has तन्नाम where we expect यद्वा तन्नाम.—R has यस्मात्तु अन्यत् like A. Ca.

VII. 103, 7. R reads **सर्वतः तथा यदंतः**, which seems to be based on the reading of A **सर्वतः थावदंतः**.

VII. 104, 12. **असत्यभाषिणं** is the reading of the MSS. R reads **सत्यभाषिणं**, M 1. 2 **सत्यभाषणं**.

VII. 104, 25. R copies the mistake of the MSS. and of M 1 **स्तोऽग्निं नरः** for **स्तो अरणः**.

VIII. 1, 26. R has **स ह्येंद्र॰**, like A. Ca, for **स इवेंद्र॰**.

VIII. 2, 6. R has **यमिंद्र** with the MSS.

VIII. 2, 27. R gives the same commentary as our MS. B 4; see Varietas Lectionis.

VIII. 3, 1. R has **सहितेः** with the MSS., for **संहितेः**.

VIII. 3, 22. R has **तां** with B 4, for **तस्याः**.

VIII. 4, 3. R also reads **संपूर्णत्वं** for **संपूर्णं**.

VIII. 4, 6. R reads **परस्मैपदं । सचते**, showing the same omission as our MSS.

VIII. 6, 33. R reads **वज्रहस्तः तद्वन्**, which comes much nearer to the reading of A. Ca, **वज्रहस्तः तद्वत्**, than our emendation **वज्री हस्तः । तद्वान्**. Yet the latter yields a better sense.

VIII. 6, 43. R has **अत्यष्टोमादिषु** with A. Ca, and M 1, for **अत्यग्निष्टोमादिषु**.

VIII. 6, 47. R has **शतगुणितानि** with the MSS., for **दशगु॰**.

VIII. 7, 21. R has **प्रवृत्तयज्ञका** with the MSS., for **प्रवृत्त॰**.

VIII. 7, 29. **तत्संबंधि** R with the MSS., for **तत्संबंधिनि**.

VIII. 8, 2. R also has **स्तोतृभिः** for **स्तोतृभ्यः**.

VIII. 12, 12. **प्रांचती** R = MSS., for **प्रांचंती**.

VIII. 13, 6. R also has the mistake **॰समर्थाः गृधु प्रसहने**.

VIII. 19, 33. R has **लभेयमिति** like MSS. and M 1, for **लभेयेति**.

VIII. 22, 11. **अधृतधनाः** R = MSS., for **अधृतगमनाः**.

VIII. 22, 12. **वंदनमालाभिः** R = MSS., for **वंदनो मायाभिः**.

VIII. 22, 15. R reads **सेचनीयशीलौ** with the MSS.

VIII. 23, 25. **वनस्पतिरूपाभिर्वारणीभिः** R = MSS. and M 1.

VIII. 24 and 25 introd. Instead of **विश्वमना** R has the reading of B 1 **वैयश्वनाम**.

VIII. 24, 4. Instead of **स्तवमानः** R has **स्तवानः** with A. Ca. M 1.

VIII. 25, 17. R, like M 1 and the MSS., has **वर्षणस्य व्रतानि वा** for **वरुणस्य व्रतानि च**.

VIII. 25, 22. R has **वृद्ध्यभावो** for **वृद्धिभावो**, like A sec. m. Ca.

VIII. 29, 1. **पृथग्देवताः** R = A. Ca, for **॰ग्देवतं**.

VIII. 31, 16. **देवानां न इयचति** R = A. Ca, for **देवानां मन इ॰**.

VIII. 37. The Viniyoga in R the same as in our MSS.

VIII. 41, 7. The lacuna is supplied by R in accordance with B, यः वषणः to मर्मृशत्, after which it continues परिमृशतो etc. This may be right.

VIII. 45, 38. Here also R supplies the lacuna in accordance with B, see Varietas Lectionis.

VIII. 46, 33. योज्य R = A. Ca. M 1, for योज्यं.

VIII. 48, 5. वध्यः R = A. Ca. M 1, for वध्यः.

VIII. 61, 2. R reads with the MSS. जगदुपकारकस्य वृष्टेः.

VIII. 66, 3. R reads किमस्य कथं जात इति च यस्य हिरण्ययो etc., undisturbed by the lacuna after इति च (इति व - - MSS.).

VIII. 67 init. R reads आदित्यमस्तुवन् with the MSS., but immediately afterwards आदित्या देवता against the MSS., which have आदित्यो देवता.

VIII. 69, 2. R has the difficult reading of our MSS. विवस्वदिंद्र युग्म्य इति.

VIII. 71, 3. R adopts the reading of B त्वं गोऽस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिर्धनं प्रयच्छसि, which agrees with the text.

VIII. 79, 6 and 7. R supplies the lacunas in accordance with B. See Varietas Lectionis.

VIII. 89, 1. The lacuna after देवनशीलं is also in R, though R does not mark it, as our MSS. do.

VIII. 91 init. R reads with our MSS. तस्याः पूर्वाभिहतायाः त्वक्.

VIII. 93, 13. R inserts पशुष्णीषु without explanation, like B.

VIII. 93, 24. R, like B, gives the second explanation only, thus avoiding the lacuna in the first explanation of हितं.

VIII. 99, 3. R inserts अतः before भागं, like our MSS.

IX. 7, 1. R changes the spurious हविर्धाना of our MSS. to ॰धानाः and reads अस्यं हविर्धानाः सृज्यन्ते.

IX. 10, 6. It is clear that Sâyana read हरसः against the authority of the Pada-text, yet R has हरसे हरसः आहर्तारस्य; compare B 1.

IX. 14, 4. R reads धावति यदा तान्वा etc., without marking a lacuna before यदा.

IX. 30, 2. R reads इंद्रियमपि करं, the MSS. इंद्रियमपि - - करं.

IX. 43, 5. R reads with B यः इंदुः for अयमिंदुः, and with the MSS. इडभावस्य for इडभावे च.

IX. 61, 23. R agrees with the MSS. in placing the words from हे मीढ्वः to पूयमानस्त्वं before सुवीरासः.

IX. 66, 28. R agrees with our MSS. in giving a second grammatical explanation after हल्ङ्यादिना तिलोपः.

IX. 91 init. R has the same mistake, अष्टमं for षष्ठं, as our MSS.

IX. 91, 4. R, like our MSS., has येषां for तेषां.

IX. 92, 4. R reads उद्वेर्षा वर्जति, the reading intended by A. Ca.

IX. 96, 1. R reads व्रतान् for व्रतानि with the MSS.

IX. 96, 13. R reads उद्कवंति with A. Ca.

IX. 97, 4. R reads प्रभूतधनाय with the MSS.

IX. 97, 19. R, like A. Ca and M 1, reads अयणशीलेन and अन्नलाभाय निमित्ते.

IX. 97, 23. R reads रचयिता with the MSS., for चारयिता.

IX. 97, 36. R, like our MSS., reads वज्रधियं for वज्रधि.

IX. 97, 58. एतन्नामका R = A. Ca.

IX. 98, 12. The reading of R, °पेतं तत्र भवं सोममश्नाम अग्नीम, is almost the same as the reading of A. Ca.

IX. 99, 6. R reads with B and M 1 रेत आद्धत् आद्धाति. But आद्धाति cannot be the explanation of आद्धत्, the participle.

IX. 101, 1. पुरःस्थितस्य जयस्य R = MSS.

IX. 102, 3. R has the same corrupt reading धारया आत्मीयया विधारय किंच as our MSS.

IX. 106, 9. R reads, with A. Ca, वृष्टिमिर्वीः चैः, IX. 107, 5 सह तिष्ठंतं, and IX. 107, 7 सोमो भवन्.

IX. 107, 11. R has the same interpolation after तिरस्कुर्वन् as A. Ca. M 1.

IX. 107, 14. R reads रसं ग्रामेषु प्रेरयंति अभि पवंते ; compare the reading of A. Ca.

IX. 108, 7. R reads स्तव्यं (sic), for स्तोतव्यं, A. Ca have तव्यं.—R reads, with B 1, वनक्रचं उद्कानां वर्षकं.

IX. 112, 2. R, like A. Ca, has जीर्णाभिर्याभिः and त एतैः.

IX. 112, 3. R has the reading of the MSS. °पूर्विका व्यापारणा.

IX. 114, 1. तमनुजनं R = A. Ca.

IX. 114, 2. R has the same mistake as A, in writing नमस्य मनसा पूजय.

B.

Passages in which R has independent readings. Compare also list F.

VII. 1, 23. M 1 had ददाति धारयति like A. B 1. M 2 has ददाति like Ca. The reading of R, दधाति धारयति, is better. But has it the support of any MSS., or is it simply a conjectural emendation?

VII. 55 init. In the quotation from the *Bṛih*. R reads सांत्वयित्वा ह्यसुष्वपत्.

VII. 56, 8. R reads कंपयितुः वेगः for कंपयितुर्वेगः. In the Varietas Lectionis कंपयितुः and कंपयिता were suggested as possible emendations. Does the reading of R rest on the authority of any MSS.?

VII. 60, 3. R reads तद्वांतरगोयुक्तिं for °गोव्यक्तिं.

VII. 61, 2. The MSS. have यत्कर्म. One expects कर्मणा as an explanation of कृत्वा. R inserts the words of the text and reads यत्कृत्वा न कर्म. No improvement.

VII. 71, 4. Our MSS. have अथवाह and अथ आह, R reads अथवा only.

VII. 90, 2. Our MSS. read वाज्यस्य प्राप्नव्यस्य, and this points to Sâya*n*a's reading वाज्यस्य instead of वाजी अस्य in the Pada. R reads, however, वाजी अस्य प्राप्तस्य धनस्य प्राप्तये (sic).

VII. 98, 6. The MSS. have तवेत् तवैव, as if Sâya*n*a had read तवेदिदं instead of तवेदं in the text. R throws out the इत्, but retains the एव, reading तव तवैव.

VII. 104, 6. R has कक्षसंबंधिनी for कक्षबंधनी.

VIII. 4, 14. R has पुनःपुनर्गच्छंती वा गति°, which may be right.

VIII. 5, 23. Our MSS. read सत्सु साधु सत्यौ, which was corrected to सत्सु साधू सत्यौ (in M 2). The emendation rests on Pâ*n*. IV. 4, 98 (तत्र साधुः). In R we find सत्सु साधुषु सत्यौ.

VIII. 17, 13. The MSS. have स्वयं ते तव, corrected to स्वयमेव in M 1. 2; R has स्वयं only.

VIII. 20, 1. R reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारः मरुतः आगन्त, quite different from our MS. B, the only MS. which has the passage. Is this a conjectural reading?

VIII. 20, 2. Here again R differs in the passage as given from B only. R reads कामयमानाः सन्तः अद्य इदानीं यज्ञं etc.

VIII. 24, 6. R reads तथा मदीयं मनो मानसं धनादिभिः प्रदानेनापूरय.

VIII. 25, 6. R avoids the difficulty at the end of this verse by omitting the last sentence altogether.

VIII. 29, 1. Instead of शबलतादिषु (सबल° A. Ca), R reads सर्वलतादिषु.

VIII. 31, 1. R reads ब्रह्मा ब्रह्माणि. But Sâya*n*a read ब्रह्म for ब्रह्मा.

VIII. 40, 6. R has लताया for वल्ल्या.

VIII. 44, 3. Our MSS. have सादयत् for सादयात्. R reads सादयात् in accordance with the text.

VIII. 46, 15. R has अथ with the text and with A, as corrected. All the other MSS. have अद्य.

VIII. 47, 6. R has आग्नवः (Sâya*n*a's reading) also in the Pada-text, for आग्न। वः।.

VIII. 64, 7. R reads ब्रह्मा स्तोता तमिंद्रं. This is in accordance with the text of the Rig-veda. But our MSS. point to a reading of Sâya*n*a's, त्वां instead of तं.

VIII. 67, 13. The MSS. have उच्छ्रियंता, which had to be corrected to उच्छ्रयंतः. R reads उच्छ्रिताः.

VIII. 77, 9. R reads भूमेः कीलवद्धारणानि. कीलवद्दाधारणानि was suggested in the notes of M 1. The MSS. point to °धारणाय or °धारणया, either of which may be right. But there is no evidence, in our MSS., for °धारणानि.

VIII. 80, 1. R reads बळा बट् तन्नह्यकरं. Our MSS. mark a lacuna, बळा बट् - - तन्नाकरं.

VIII. 83, 3. R avoids the first lacuna by reading ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथ्यो नेतारो देवाः, the second lacuna is supplied by विष्पितानि as in M 1.

VIII. 91 init. R reads अत्रिकन्या like Prof. Aufrecht, for अत्र कन्या. In the same passage R reads तत्पितुश्शिरःस्थितां खलतिं, taking खलति as a fem.

VIII. 92, 3. R has गृहीत्वा instead of यत्वा (दत्वा MSS.).

VIII. 93, 6. The grammatical note, which is corrupt in A. Ca, and has been omitted as spurious, has been put after द्विर्वचनाभावः in R, and corrected, it seems, as follows: सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन सुः ये सोमाः ऋत्विग्भिर° etc.

VIII. 93, 7. R again gives the grammatical explanation with some corrections.

VIII. 93, 23. R reads simply अवभृथदिन एव कुर्वन्तीत्युक्तं, as if there were no lacuna at all.

VIII. 98, 9. R has उरुयुगे in accordance with the Sa*m*hitâ MSS., but our Sâya*n*a MSS. read उरूयुगे.

VIII. 99, 6. R has अथयन्त अथिताः (= text), while our Sâya*n*a MSS., differing from the text, read अथयंत अ°.

IX. 33, 1. R has दृष्टांतो दर्शतो (?) for दृष्टांतो दर्शितो. The MSS. are corrupt.

IX. 41, 2. R has बंधं दुष्टमतिं च for बंधनं दुराव्यं दुष्टमतिं च.

IX. 48, 3. R makes the commentary agree with the text. It reads, like A. Ca, हे सुक्रतो शोभनकर्मन्पवमान सोम, but omits the words सुक्रतुः सुप्रज्ञः which stand in all our MSS.

IX. 53, 1. Sâya*n*a seems to explain परि। स्पृधः (rendering परि by प्रतिबाधंते) instead of परिऽस्पृधः. R (against our MSS.) gives परिस्पृधः for स्पृधः, the rest of the commentary being the same.

IX. 63, 4. R reads रत्रांस्यति गच्छन्ति, but our MSS. read अभिगच्छंति. If Sâya*n*a wanted to explain अति, he would say अतीत्य, अतिक्रम्य, or something like it, and not simply अति गच्छंति.

IX. 65, 4. R gives the fuller commentary of the B MSS., but it begins पवमान पूयमान वृषा etc., and explains स्वाध्यः by शोभनकर्माणः सुष्ठुध्यानवंतो वा. In a foot-note the commentary as printed in M 1 is given, adding at the end इति पुस्तकांतरे. Does this refer to another MS., or to the Editio Princeps?

IX. 69, 10. The reading of R, पवमानेन परिस्रुते सत्यौ (A. Ca have पवमानेन परिते स°), may be right.

IX. 86, 21. R reads एकविंशतिं वा ऋत्विग्मुखेन instead of एकविंशतिं गा ऋ°. No improvement.

IX. 86, 27. R inserts पृष्ठे between तृतीये and चित्यपेक्षायां.

IX. 86, 33. R reads after स्वामी, सोमः पवते पूयते, which is not in our MSS.

IX. 88, 3. R reads हुवे हवमाह्वानमाकर्ण्य, हुवे not in our Sâyana MSS., though it is in the text.

IX. 89, 4. R reads उक्षलक्षणमश्वमश्वस्थानीयं व्याप्नं सोमं. This would be better than the readings of our MSS., if वा were added after व्याप्नं.

IX. 91, 1. The MSS. have रथ्ये यथा and रथ्ये रथापथ्ये. R reads रथ्ये alone.

IX. 91, 6. R reads तोका तोकान्.

IX. 95, 4. Instead of ततो विततः (ततो वितताः B 1, ततोभिमताः A. Ca) R reads स्थितः.

IX. 96, 15. Our MSS. read वोळ्हा वोढाश्वः, the reading of R वोळ्हा न वोढा अश्व इव is no improvement. सोतृभिः in R, for स्तोतृभिः, is possible, but not necessary; see also IX. 96, 23.

IX. 97, 2. For महान्, R alone has महान् पूज्यः.

IX. 97, 16. Our MSS. read सुपथानि and सुगा, R, with the text, सुपथा सुपथानि and सुगानि.

IX. 97, 32. R reads मार्गमनु with the text, our MSS. give मार्गमभि.

IX. 97, 38. For भृतिकाय etc., R reads यथा कारिणे च क्षतकाय भृतिं प्रयच्छंति तद्वत्.

IX. 97, 44. For वा पवस्व वस्वो वसुनो of the MSS. (वा वस्वो वसुनो M 1. M 2), R has आ पवस्व वसो वसु.

IX. 103, 4. R reads अहिंस्यः for अहिंसितः.

IX. 108, 2. R reads स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य, taking स्वर्विदः from the text. But our MSS. read स्वर्दृशः, which seems to be Sâyana's reading. If he had read स्वर्विदः he would probably have given the explanation found in B, स्वर्गलंभकस्य.

IX. 108, 4. R reads आनशुः अन्नानि व्याप्नुवन्.

IX. 109, 22. The MSS. read श्रीणन् प्रेरयन् सोमो, but प्रेरयन् cannot be an explanation of श्रीणन्, but only of रिणन्. A lacuna ought to have been marked after श्रीणन्, which may be supplied in the following way: श्रीणन् मिश्रयन् उग्र उघ्नूर्णः अपो रिणन् उदकानि प्रेरयन् सोमः. R is content with writing श्रीणन् प्रेरयन् उग्र उघ्नूर्णः सोमः.

IX. 111, 3. R reads सोमस्य त्वं च.

IX. 113, 10. For यत्र त्रिधते तत्र (MSS. have त्रिधते तत्र only), R reads त्रिधते यत्र.

C.

List of lacunas, supplied in R.

VII. 104, 6. R reads स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो धनैः पूरयंति, thus supplying the lacuna of our MSS. This seems spurious, even if it should have the authority of some MS.

VIII. 6, 23. R explains the words उत प्रजां सुवीर्यं by उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं कामयस्व. Very doubtful.

VIII. 14, 13 and 14. The words at the end of verse 13, इंद्रो वृत्रं हत्वासुरान्, are left out in R, and the lacuna of verse 14 is supplied according to B from हे इंद्र to दस्यून्, after which शत्रून् उपक्षेप्तॄन् is added.

VIII. 19, 37. R borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*): अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sâya*n*a, not the editors, had copied from the Nirukta-*t*ikâ. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.

VIII. 21, 14. R supplies a commentary for the second half of the verse, which is wanting in A. Ca, and supplied by B. But R differs from B. यदा त्वं गदगुं गद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै वहसि। आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थः॥ R.

VIII. 66, 10. Our MSS. offer three lacunas in this verse. R gets rid of the first one by reading न कदाचिदित्यर्थः अथवास्य etc., of the second by reading दातव्यो नयेन दर्शयति etc. In the third place R reads simply अतः ईदृशान् पणीन् etc.

VIII. 69, 12. R adds at the end: दृष्टान्तः सूर्म्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत्॥ Cf. our MS. B.

VIII. 103 init. The omission in the second Viniyoga is supplied by R, which has आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्य प्रमंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च। प्रमंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोतिभिरिति। अध्यायोपाकरणोसर्जनयोः (read °त्सर्ज°) मण्डलान्त्यहोमे आग्ने याहीत्येषा। सूत्रितं च। मा etc.

IX. 21, 5. R supplies the lacuna after अरावा by अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन्, not at all in Sâya*n*a's style. Cf. the reading of B 1. 4.

IX. 47, 2. The first part of the commentary which is defective in our MSS. reads in R quite smoothly: अस्य यस्यैतस्य सोमस्य दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणानि नाशकानि कर्त्वा कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरेव कृतानि सोऽयं etc. Is this supported by any MSS.?

IX. 67, 22. R adds after तेजसा, यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स, which is not in our MSS.

IX. 85, 11. Our MSS. are deficient at the beginning of the commentary,

सुपर्णं being unexplained and उपपप्तिवांसं being not fully explained. No such defects exist in R, which has नाके द्युलोके वर्तमानं सुपर्णं शोभनपर्णोपेतं पश्चात् उपपप्तिवांसं उपपतयन्तं सोमं etc. Yet R, like all our MSS., reads उपाक्षपन्त उपकल्पन्ते, as if Sâyana had read उपं। पप्तिऽवांसं for उपपप्तिऽवांसं.

IX. 89, 1. R adds the missing explanation of the last Pâda: मातुः दृशापवित्रस्य उपस्थे द्युलोकस्य वा उपस्थे अथवा वने सोमः आनिषीदति ॥

IX. 89, 7. R has a complete commentary of the verse, our MSS. have none at all.

IX. 96, 11. The explanation of the last Pâda is deficient in A and Ca (as to B 1, see Var. Lect.). R inserts वीरैर्मिर्वेगवद्भिः अश्वैर्व्यापकैः before परिधीन्, and मघवा इंद्रो भव भूयाः after अस्माकं. Doubtful, whether in MS. or not.

IX. 97, 26. R has सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः यष्टुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः, a good explanation of the third Pâda, wanting in our MSS.

IX. 98, 4. After वसु धनं R inserts विवाससि। हे इंद्रो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं रयिं धनं शतात्मानं अपरिमितपुत्रपौत्राद्युपेतं.

IX. 107, 18. R inserts उत्तरः उत्कृष्टतरः after सीदन्.

See also X. 12, 6; 14, 3; 18, 14; 19, 4; 27, 9 (here R gives a different commentary from that supplied by the authorities at *S*ringêri, see above, p. cxxxvi); 30, 8; 45, 12, etc., which shows again how easily lacunas are filled by native scholars in India.

D.

LIST OF DOUBTFUL OR ERRONEOUS READINGS IN THE EDITIO PRINCEPS (M 1) WHICH HAVE BEEN REPEATED IN R.

VII. 1, 3. अजस्रयाशरणशीलया is the unobjectionable reading of the MSS. अजस्रया सरणशीलया in M 1 was wrong, yet we find the same reading in R.

VII. 5, 7. कामान्वा, the reading of the MSS., was corrected to कामान् च in M 1, to कामान्श्च in the new edition. R has कामांश्च.

VII. 39, 1. सेवाते, wrong form, in M 1, but adopted in R, instead of सेवेते, the right reading of A.

VII. 39, 3. The explanation of ज्मयाः is now given as पृथिव्यां भवाः in accordance with Nirukta XII. 43. The emendation in M 1 was पृथिव्यां, which is the reading of R. Sâyana would hardly explain ज्मयाः as a locative. Besides, the reading of the principal MSS. पृथिव्यासा comes nearer to पृथिव्यां भवा than to पृथिव्यां.

VII. 57, 6. प्रत्यक्षस्तुतः, the reading of the MSS., has been restored in M 2; in M 1 it was corrected to प्रत्यक्षकृतः, which has found its way into R.

VII. 88, 3. अभूव, the reading of A. Ca, has been restored in M 2. It was corrected to बभूविव in M 1, the reading adopted in R.

VII. 104, 19. तीक्ष्णीभूतं of the MSS. has been restored in M 2. The reading of M 1, तीक्ष्णीकृतं, has been adopted in R.

VIII. 2, 12. अपि च माः छंदांसि, the reading of A. Ca, has been restored in M 2. R has adopted the erroneous emendation of M 1, अपि च नमाः छंदांसि.

VIII. 15, 10. R has adopted the readings of M 1, now rejected in M 2. See Varietas Lectionis.

VIII. 22 introd. After अनुष्टुप् R has the mistake नवमी दशमी द्वे ज्योतिषी (compare the reading of B: नवमी दशमी द्वे ज्योतिषां). This was printed in M 1, but in the *Corrections* at the end of the volume (iv) नवमी दशमी was corrected to एकादशी द्वादशी च. The editors of R have not observed this.

VIII. 24, 17. The unintelligible वोम of the MSS., which is now corrected to मुम्, was changed to आगमः in M 1, and this is adopted in R.

VIII. 24, 20. R has ऋत्विग्भ्यः, with M 1, for ऋत्विग्भिः.

VIII. 30, 3. As to मानवात् मनुः etc., R agrees with M 1, except that it has मनुः सर्वेषां पिता for सर्वेषां मनुः पिता.

VIII. 35 introd. औपरिष्टाज्ज्योतिषं now restored according to A. Ca. It was corrected to उपरि° in M 1, and this has been adopted in R.

VIII. 45, 40. Instead of हिंधि अतस्तासां, M 1 proposed another emendation: हिंस च तासां, which is the reading of R.

VIII. 70 introd. त्रयोदशी पुरउष्णिक् आद्य°, the reading of M 1 (according to B), is adopted in R. It had been corrected already in the *Corrections* to vol. iv of M 1. This has not been observed by the editors of R.

VIII. 71, 13. R agrees with M 1 in reading तस्मिन् । अथवा, which has now been corrected to तस्मिन्वा.

VIII. 76, 12. स्तुतिमयां was corrected to स्तुतिं मया in M 1, and this is adopted in R. M 2 has the reading of B, स्तुतिमहं.

VIII. 96, 8. R has तत्रादि with M 1, the MSS. (A. Ca) have तत्र अहिते, which is now changed into तत्रादितः.

VIII. 101, 14. तथा चैतस्मे ब्राह्मणं (A. Ca) has been corrected to तथा चैतस्य ब्राह्मणं in M 1, which is adopted in R. It is now तथा चैतरेयब्रा°.

VIII. 103 introd. R reads with M 1 पंचमी विराड्रूपा सप्तम्याद्ययुजः and ककुब्भसीयसी. See Varietas Lectionis.

IX. 72, 8. अद्राभ्यग्रहो (now corrected to °ग्रहे) had been corrected in M 1 to अदाभ्यग्रहात्, which is the reading adopted in R.

IX. 74, 6. नाभसपसो बाधिकाः, the reading of C 2 and very nearly of the other MSS., is unobjectionable. It should be remembered that नमति is one of the वधकर्माणः

in Ngh. II. 19. नाभो नभसो वा° was, therefore, a wrong conjectural emendation in M 1; yet it has been adopted in R.

IX. 87, 8. पात्रं स्वयंप्राप्तव्यं is the nearest approach to the readings of the MSS. पात्रं तथा प्राप्तव्यं of M 1 and R is against the authority of the MSS., and no improvement.

IX. 101, 13. राधक° in M 1 was an unnecessary correction for संराधक°. Cf. Dhp. राध संसिद्धौ. Yet R also has राधक°.

IX. 103, 1. Compare: मतिभिर्जुजोषते प्रीयमाणाय यद्वा मतिभिः स्तो° M 1.
मतिभिर्जुजोषते प्रीयमाणाय यद्वा मतिभिः स्तुतिभिः स्तो° R.

IX. 112, 1. सोमस्याजामित्वाय (MSS.) was at first changed in M 1 to सोमस्य जा°, but afterwards corrected in the Varietas Lectionis. R has adopted सोमस्य जा°, a wrong emendation of M 1.

A few curious passages of the tenth Ma*nd*ala may here be added:

X. 13, 5. ईशाने, which was corrected in the Varietas Lectionis of M 1 to ईशाते, is retained in R.

X. 20, 10. R reads with M 1 °पितुभूतस्य instead of °पितृभूतस्य, the correct reading of the MSS.

X. 66, 5 and 7. The MSS. have all त्रिष्कभं. The conjecture त्रिष्कंभं is against the MSS., as stated in the Varietas Lectionis. The Anusvâra of ष्कं in verse 5 was lost by a mere misprint. R has, like M 1, त्रिष्कभं in verse 5 and त्रिष्कंभं in verse 7.

X. 121, 4. The passage discussed above, p. cxxxviii seq. Here R has प्राच्यारंभा etc., my own very bold conjectural reading, except that it substitutes ईशान्यंताः for ईशानांता वा. How does Prof. Peterson, who criticised my conjectural emendations in the *Academy*, account for this?

X. 184, 1. R has the (now rejected) conjectural reading of M 1, गर्भपातापप्रसवा for स्रावपा°.

E.

List of emendations, with or without the authority of MSS., proposed by M. M., and adopted in R.

VII. 1, 1. आगम्यमतनवंतं वा (easy emendation). VII. 2 init. पश्चाविष्टाविदं. VII. 2, 11. अस्माकं for अस्मान्. VII. 3, 4. स्वादति. VII. 3, 8. रत्नैः. VII. 5, 2. वा before वावृधानः. VII. 5, 3. असितवर्णाः. VII. 5, 6. असेवंत for सेवंत (easy emendation). VII. 11, 5. किमर्थमि° for किमि°. VII. 15 init. भगिनो. VII. 16, 5. कामयस्व. VII. 18, 9. सुतोकान्. VII. 18, 11. युवाध्वर्युरिव etc. (easy). VII. 18, 17. अश्रीन्. VII. 18, 21. उपगच्छंति. VII. 20, 8. यः before ते by conjecture. VII. 21, 5. उत्सहेत and दीव्यंति. VII. 22, 2. अगुणः. VII. 23, 6. वज्रकल्पबाहुं. VII. 24, 1. मादयस्व. VII. 24, 3. इमं यज्ञं. VII.

31, 12. स्तोत्राणि. VII. 32, 4. सुता बभूवुः. VII. 34, 4. पूर्वस्यामिंद्रस्य. VII. 36, 4. युंज्यात्. VII. 39, 7. चंद्रा to ददतु. VII. 40, 1. युष्मान्. VII. 41, 5. वा before वयं. VII. 43, 3. अननीं and अस्माकं. VII. 46, 1. देवाय. VII. 48, 1. मनुष्यहितं. VII. 48, 2. उच्च भवंतीत्युभवः. VII. 55 init. आद्या गायत्री etc. and तल्लक्षणायोगात्. VII. 57, 4. हि प्रमादः. VII. 60, 6. ऋतुं कर्तारं. VII. 60, 12. दुःखेन. VII. 61, 3. स्वधयस्तेन यतः विवेकात्; R omits स्वधयत at the beginning. VII. 61, 5. युवाभ्यां and नाभूवन् न भवंति. VII. 66, 15. सूर्यं वहंति. VII. 67, 4. अतो वां. VII. 68, 6. तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै. VII. 68, 8. धनादात्रे and नद्यीं तां. VII. 70, 2. वा before वां by conjecture. VII. 71, 4. यो by conjecture, and वां for वा. VII. 72, 1. गोप्रदेन. VII. 72, 3. परिवृढानि. VII. 73, 4. समगच्छंत. VII. 76, 3. यती पतिं परित्यज्य etc. VII. 82, 5. जानिमंति. VII. 93, 8. मा before परित्यजन् by conjecture. VII. 95, 6. यंतुः for यंतु. VII. 96 init. सरस्वद्देवताकः. VII. 98, 3. अदित्या इन्द्रमहत्वस्तो° R. VII. 100, 6. गूढरूपोऽपि. VII. 104, 12. दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतं. VIII. 1, 24. तद्विभूतयोऽन्ये. VIII. 1, 27. न वियुक्तो. VIII. 1, 29. प्राप्ते. VIII. 2 init. च after आंगिरसस्य. VIII. 2, 2. भवतीति. VIII. 2, 37. अनुकूलः. VIII. 3, 11. विकल्पनात्. VIII. 4, 8. कर्मप्रवचनीयत्वं. VIII. 4, 13. बकुलमिति सप्तम्या अलुक्. VIII. 4, 20. मुक्तानां. VIII. 5, 6. अपायः. VIII. 5, 7. कीदृशैः. VIII. 5, 35. प्रथमांतमेव नामंत्रितं. VIII. 7, 5. यद्यदा by conjecture. VIII. 7, 24. आप्त्यस्य (easy). VIII. 7, 28. समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा. VIII. 8, 5. पचे. VIII. 8, 10. Is प्रियमाणा in R a misprint for व्रियमाणा? VIII. 8, 12. अभिप्राप्तावश्रौष्टां. VIII. 9, 5. इत्यादिना. VIII. 9, 17. वा after होतः. VIII. 12, 12. स्तुत्यगुण° for स्तुत्यागुण°. VIII. 12, 20. वा after प्रापयितारं. VIII. 13, 4. बर्हिषो यज्ञस्य वि राजसि. VIII. 13, 20. क्षायति वर्तते. VIII. 13, 25. ऋषिभिस्त्यादिताभिः. VIII. 15, 3. शत्रुजातानि. VIII. 17 init. आद्यसूचो. VIII. 17, 5. सव्यदक्षिणभेदेन. VIII. 17, 12. शाचिपूजन and यतः. VIII. 18, 10. शिष्यते. VIII. 18, 14. अयमर्थः. VIII. 19, 8. साधकाः समीचीनाः क्षेमासो धारणान्यपि. VIII. 19, 14. निशानसाधनया. VIII. 19, 25. भवेयमिति. VIII. 20, 2. महांतः. VIII. 20, 9. विशिष्यते. VIII. 20, 11. शक्त्यादीन्यायुधानि. VIII. 20, 14. हीनः. VIII. 20, 19. शक्तान्. VIII. 20, 22. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा. VIII. 21, 5. गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते. VIII. 21, 7. ते त्वां महांतमिति जानंतो वयं भवता रक्ष्या इति ॥ VIII. 21, 16. धनादिभिः and केचित्. VIII. 21, 18. वर्तते तान् and धनैस्तनोति. VIII. 22, 1. उपक्षपयितारं. VIII. 22, 2. युद्धेषु. VIII. 22, 6. R has adopted the conjectural readings given in M 1, except that it adds लांगलेन after वृकेण. VIII. 22, 7. अस्मान्. VIII. 22, 18. प्रयच्छति. VIII. 23, 7. यष्टृत्वेन. VIII. 23, 8. यज्ञवति. VIII. 23, 15. माययापि तस्य. VIII. 23, 17. गृह for सह. VIII. 23, 24. °परिहारेण. VIII. 24, 24. संबोध्याह, भवंतीति, यजमानानामिव, and परिपदां समानाधिकरणः. VIII. 24, 27. ऋतन् मनुष्यान् श्रृणोति and किं पुनस्तं. VIII. 24, 28. प्रापितवत्यसि and करोषि. VIII. 24, 29. आदत्तवान्. VIII. 24, 30. यदा.

Henceforth some striking cases only will be noticed. VIII. 26, 5. संश्लेषयतं etc. VIII. 27, 5. शुश्रूषुतया प्राप्तव्येत्यर्थः तया, 'the reading is very doubtful.' VIII. 31, 3.

येन मे रथो 'very doubtful.' VIII. 32 init. अच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने. VIII. 61, 16. पश्चात् पश्चाज्ञागात् etc. VIII. 77, 11. यास्केन व्याख्याता तदेव लिख्यते. VIII. 91, 7. R begins तां खे रथस्याध्यवृहत्, the rest agreeing with M. M. VIII. 94, 5. तना। ततमूर्णासुकेनेति 'conjectural and very doubtful.' VIII. 100 init. R has adopted all the emendations of M. M. IX. 67, 32. यागादिपरं वेदशास्त्रविदं 'different emendations might easily be proposed.' IX. 73, 1. Is तदास्यशब्दयन्वा in R a misprint, meant for तदास्न्य°, the conjectural emendation of M 1? IX. 73, 7. R retains मध्यमवाचा of the MSS., but follows M 1 in reading पुत्रा मरुतः स्पशो वाचा वशिनो भवंति. IX. 97, 7. उच्चारयन्. IX. 97, 20. अवज्ञा इत्यर्थः. IX. 108, 4. एतन्नामकोऽंगिरा. IX. 110, 11. यज्ञवान्. IX. 112, 3. जसः शसादेशः. IX. 112, 4. नर्मसचिवा.

F.

List of passages where R has better readings than M 1 or M 2.

VII. 15, 14. °प्राकारादिः, the correct reading, instead of °प्रकारादिः (MSS. and M 1), is also in R.

VII. 23, 3. उपास्थुः R = M 2, for उपस्थुः of the MSS. and M 1.

VII. 48, 3. मिथतिः of R seems better than मेथतिः, as मिथतिर्हिंसा follows immediately, and मिथ् may be both first and sixth class. The various readings point all to मि°.

VII. 59, 4. शत्रुभिः कृतां हिंसां सहत इत्यर्थः R. This is better than न सहते, as all our MSS. read.

VII. 83, 1. R gives the right reading अच्छेति and the reference to TBr. III. 2, 2.

VII. 93, 2. R has युवां, not युवं युवां, as our MSS. read. In any case it might have been better to omit युवं, as there is no justification for it.

VII. 103, 8. R reads प्रवर्ग्येण, which seems to be the right reading for प्रवर्गेण of our MSS.

VIII. 1, 30. लक्ष्यते, the same emendation in M 2 and R, independently.

VIII. 2, 37. The reading of R, प्रियमेधाख्य ऋषिः, is decidedly better than प्रियमेधा अस्य ऋषिः, or प्रियमेधोऽस्य ऋषिः, as suggested in the Var. Lect.

VIII. 3, 13. नट् corrected to णट् both in R and M 2, independently.

VIII. 3, 24. For बलस्य दातारं, as our MSS. read, R has बलस्य दाता तं, which would be preferable even as a conjectural emendation.

VIII. 4, 20. R has तैः प्रतिगृहीतानि, as suggested in the Var. Lect. (of M 1). Is it in a MS.?

VIII. 6, 40. वज्रहतेन, as suggested in the Var. Lect. (of M 1) for °हृतेन, is the reading of R.

VIII. 8, 4. ऋषेः for ऋषिः, the same emendation in M 2 and R, independently.

VIII. 12, 31. R reads प्रेर्यति प्रेरयति.

VIII. 19, 32. R has the same emendation स्रोतव्यत्वेन for स्रोतव्येन.

VIII. 24, 14. द्वं for रत्नं, the same emendation in R and M 2, independently.

VIII. 26, 20. R reads करतलास्फालनैः, which seems better than करतला°.

VIII. 41, 1. मरुद्भ्यस्य for मरुद्भिस्य, both in R and M 2, independently.

VIII. 44, 9. R has ज्वलद्दीप्ति for ज्वलद्दीप्ति.

VIII. 67, 12. For the unintelligible जीवेनापृत्यान्नचितुं R has जीवनेनापत्यान्नचितुं, but can अपत्य be used as a masc.?

VIII. 76, 3. Instead of अपसृजन्, R has the correct reading सृजन् अवसृजन्. Is it supported by MSS.?

VIII. 92, 2. गानयोग्यं, the reading of R, comes nearer to गातयोग्यं as our MSS. read, than गाथा°, and seems therefore preferable.

VIII. 96, 13 (p. 575. l. 2). R has उदकस्य for the unusual उदस्य of our MSS.

IX. 64, 11. Note in M 1: 'one expects देवकाम,' R has it.

IX. 66, 28. कलशं प्रकर्षेण चरति is at all events a good emendation for प्रतिकर्षेण चरति. It would be still better to conjecture कलशं प्रति प्रकर्षेण चरति.

IX. 77, 5. R has the right reading वृजनेषु for वृजिनेषु, which is the reading of all our MSS.

IX. 86 init. Our MSS. read नीवावरी, R has the correct name निवावरी, as in the Anukr.

IX. 88, 2. अस्मद्विरोधीनि is perhaps better than °द्विरोधात्, as it comes nearer to the reading of A and C.

IX. 91, 3. R reads °कर्मप्रेरकः for °कर्मणि प्रेरकः. This seems better.

IX. 97, 12. प्रियाणि प्रीणयितॄणि धर्माणि धारकाणि तेजांसि ऋतुथा कालेकाले of R is much better than the reading in M 1. It has therefore been adopted in M 2, except कालेकाले, which is not supported by MSS.

IX. 97, 13. आ शृण्वे is good, on account of the following सर्वैः श्रूयते, सर्वैः being the explanation of आ. But our MSS. omit the आ.

IX. 97, 16. R reads सानौ समुच्छ्रिते देशे, देशे wanting in our MSS.

IX. 97, 40. समुद्रवंति of R is better than the unusual संद्रवंति.

IX. 97, 55. R has पवित्रा for the first पवित्राणि, as our MSS. have.

IX. 98, 4. R has with the text मर्ताय for मर्त्याय.

IX. 107, 7. अत्यंतं देवकामो, the same emendation in M 2 and R, independently.

IX. 113, 10. हर्षणं हर्षस्य, which is in A. Ca, is left out in R; it is really quite superfluous.

Sâyana, as a rule, repeats every word of the text in his commentary. But

it often happens that a word is left out in all our MSS., and was so probably by Sâyana himself. Sometimes also a preposition or a particle of little importance is omitted altogether. R, in such cases, frequently inserts the missing word from the text. Thus, IX. 91, 4 our MSS. omit the वि of the text, and read only जर्गृहि, while R has विविधं जर्गृहि. IX. 92, 2. R has सीदन् उपविशन् and सप्त सप्तसंख्याका, while our MSS. omit सीदन् and सप्त. IX. 94, 5. R has तानि विश्वानि, inserting तानि from the text. IX. 95, 1. R reads आ सृज्यमानः. IX. 96, 1. R has वस्त्रा वस्त्राणि, our MSS. only वस्त्राणि. IX. 96, 12. R inserts एव before एवं. IX. 96, 14. R inserts संवावशानः from the text, before संगच्छस्व; it is not in our MSS. IX. 96, 20. R inserts यूथा before यूथानि; IX. 96, 24. सुदुघाः before सुष्टु दो°; IX. 97, 32. पंथां before पंथानं; IX. 97, 42. द्यावापृथिवी before द्यावापृथिव्यौ; IX. 101, 8. मदाय before मदार्थं; IX. 107, 17. ईं before इमं; IX. 107, 24. दिव्या before दिव्यानि.

G.

LIST OF MISTAKES AND MISPRINTS IN R, FROM IX. 91 TO THE END OF THE NINTH MAṆḌALA.

IX. 91, 1, l. 4 of the comm. मृज्यते R for सृज्यते.

IX. 92, 2, l. 4 of the comm. अभिसर् R for °सरति. l. 5. °र्मित्रामित्रो R for °र्वि°.

IX. 92, 6. Pada-text सीदंत् R = M 1 for सीदंन्.

IX. 93, 3. Pada-text श्रीणन्ति R for श्रीणन्ति.

IX. 94, 1. Pada-text वाजिनी R for वाजिनि.

IX. 94, 2. Samh.-text क्षण्वानाः R for पिन्वानाः.

IX. 94, 3. सांग्रामिकानि R for °काणि. A. Ca. M 1 have संग्रामिकानि.

IX. 94, 4, l. 3 of the comm. जीवनं चा R for °नं वा.

IX. 95, 5. Samh.-text पुनाम R for पुनान.

IX. 96, 15, l. 4 of the comm. उर्वीव R for उर्विव. l. 5. उरु विस्तीर्णो R = A. B 1. Ca for उर्वि°.

IX. 97 init. वृषगणाः R for °गणः.

IX. 97, 8. चिप्रचारी R = A. Ca for चिप्रवाची. °हन्यमानं R = A. Ca for °मन्यमानं. प्रयासिषुः R = A. Ca for प्राया°. आक् R for आक.

IX. 97, 11 beg. अद्रिदुग्धाः R for °दुग्धः.

IX. 97, 23. इंद्राय तं R for इंद्रायतं. एतत्संख्याकाभिः R for एतत्संख्याकाभिः.

IX. 97, 27. मरणधर्मरहिते R = A. Ca for °सहिते.

IX. 97, 29, l. 3 of the comm. द्युलोत् R for द्युलोकात्.

IX. 97, 33. उपोहि R for उपेहि.

IX. 97, 45 end. गीर्भिर्गो° R for गोभिर्गो°.

IX. 97, 46, l. 2 of the comm. सर्वदर्शिनः R for °दर्शनः.

IX. 97, 47, l. 2 of the comm. पृथिव्यां R for पृथिव्याः.

IX. 97, 49. Pada मित्रावरुणा R for °वरुणा.

IX. 97, 53, l. 1 of the comm. प्रसिद्धौ R for प्रसिद्धे. l. 2. श्रुतः R = A. Ca for श्रुतस्य.

IX. 97, 54. R has स्रेहयत् for स्रे° in Samh., Pada-text, and in comm. In l. 3 of the comm. R has मधू for मधु.

IX. 97, 56. विन्दन्ति R = A. Ca for विदंति.

IX. 98, 6. Pada स्वर्वारः R for स्वसारः.

IX. 98, 7. Pada हर्यतम् R for हर्यतम्.

IX. 98, 8 end. स्थापयन्तीति R for °यतीति.

IX. 98, 9. Pada तम् R for तम्.

IX. 99, 5 end. प्रार्थयति R for प्रार्थयन्ते.

IX. 100, 7. द्रोहवर्जितः R for °वर्जिताः.

IX. 101 init. श्यावाश्वपुत्रा अंधी° R for °पुत्रोऽंधी°.

IX. 101, 1, l. 3 of the comm. दिर्घजिह्वं R for दीर्घजिह्वं.

IX. 101, 2. प्रगच्छन्ति R for °गच्छति.

IX. 101, 3, l. 2 of the comm. खलु R for खलि.

IX. 101, 9, l. 2 of the comm. अस्मभ्यमाभर R for °हर.

IX. 104, 2. Samh.-text °साधम् R for °साधनम्.

IX. 104, 6. Samh.-text अपादिवं R for अपादिवं.

IX. 106, 3. गृहीतव्यं R for ग्रही°.

IX. 107 init. परितः R (p. 301. l. 4) misprint for परीतः.

IX. 107, 5. Samh.-text °मांसदत् R for °मासंदत्.

IX. 107, 5. अदाभ्यः ग्रहे R (p. 303. l. 7) wrong and against MSS. for अदाभ्यग्रहे.

IX. 107, 11. छंदसि वनिपौ R (p. 306. l. 2) for छंदसीव°.

IX. 107, 15. Pada अर्षेन् R for अर्षेत् and also in the commentary प्रार्षेन् for प्रार्षेत्.

IX. 107, 17. इन्द्रायेद्रार्थं R for °येन्द्रार्थं.

IX. 107, 26, l. 3 of the comm. मन्दानाः R for मंदनाः.

IX. 108, 8 (last line). महान्तमा° R for महान्। तमा°.

IX. 108, 9. Pada मध्यम् R for मध्यमम्.

IX. 108, 9, l. 2 of the comm. दीदिहि R for दिदीहि.

IX. 109, 7. महांतं R for महतां (wrong and against the MSS.).

IX. 109, 14. तेन R for येन (wrong and against the MSS.).

IX. 109, 16. प्रचरन्ति R (= A. Ca) for प्रचरति.

IX. 110, 5, l. 1 of the comm. अभितृणवान् R (= A) for °तृण°.

IX. 110, 7, l. 4 of the comm. वीरपुत्रे R for वीरे पुत्रे (MSS.).

IX. 112, 4 beg. लघं R for लघ्वं.

IX. 113 Anukr. काश्यप R for कश्यप.

IX. 113, 7, l. 3 of the comm. अचीणलोके R for °णो लोके.

IX. 113, 11. यत्र लोके R for यत्र लोके च (A. Ca).

IX. 114 init. इंदोरति R for इंदोरिति.

IX. 114, 2, l. 2 of the comm. वर्धन् R = A. Ca for वर्धयन्. l. 4. R, like A. Ca, has पालकः स (स is impossible).

IX. 114, 4, l. 2 of the comm. निघातितः R for निपातितः.

Besides the complete edition of the Rig-veda and its commentary, we have likewise received from Bombay a Selection of Hymns of the Rig-veda, edited with Sâya*n*a's commentary, notes, and translation, by P. Peterson, Professor of Sanskrit at the Elphinstone College, Bombay, and from the same author a 'Hand-book to the Study of the Rig-veda.' What applies to the complete edition of Sâya*n*a applies *totidem verbis* to Prof. Peterson's extract also. He has collated some MSS., and he may have had access also to the MSS. used for the complete edition by Râ*g*â-Râma*s*âstri and *S*iva-Râma*s*âstri, but none of their MSS. contains what may be called independent readings, none of them stands outside the circle of the three families of my own MSS. Prof. Peterson has not used either the Bombay edition or my own new edition of Sâya*n*a. The following list of passages will show on what grounds Prof. Peterson either follows the Editio Princeps, or differs from it. I have mentioned such passages only as are of any critical importance. There are many more on which a difference of opinion is possible, but of very small interest to scholars.

I. 19, 7. M 1 had औणादिको भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः. Prof. Peterson corrects(?): औणादिको भृमृदृशीत्यादिना तच्प्रत्ययस्वरः. The only possible explanation of पर्वत with the accent on the first syllable is औणादिकोऽतन् प्रत्ययस्वरः, which is also supported by the best MSS. There is no suffix तच्, nor is पर्वत formed by it.

I. 25 init. P. adopts from M 1 the mistake अभिज्ञवपृथ्याह्वानामिति खंडे for °ह्वानीति खंडे. It is right in R, which Prof. Peterson has not consulted.

I. 25, 10. गुणवचनब्रह्मणादिभ्य for °ब्राह्म° was a mere misprint in M 1, but we find it again in P.

I. 143 init. P. prints from M 1, तथा चाचार्योतिदेश ऐकाहिकान्युपशंस्य, though °र्योतिदेश and उपशंस्य are impossible forms. R also has °र्योऽतिदेश, but writes correctly उपसंशस्य. The reading of the Grantha MS., °र्योऽतिदिदेश, would be possible, but °र्यातिदेशः of A. Ca is quite unobjectionable.

I. 143, 1. अहमपे was a mistake for अहमपये. R has here again the right reading.

I. 143, 7. Both P. and R have adopted the readings of M 1, अगुक्रांतो and

उद्योतयति (R उद्यो°). The Grantha MS. gives here the correct readings अनाक्रांतो and उद्योअयति.

I. 154 init. The palpable mistake आभिप्लवषडहेषु for अभि° is simply repeated in P. and R. Ibidem, अथ यथैतमिति खंडे has been corrected in R (to यथे°), but not in P.

I. 154, 1. It would have been easy to verify and correct from Rv. I. 108, 9, यदींद्राग्नी to यदिं° (right in R), yet P. prints यदीं° from M 1.

II. 12 init. The quotation from Ait. Âr. V. 3, 1 is introduced by the words उक्ष इति खंडे सूचितं. Here both R and Peterson repeat the misprint in M 1 उक्ष इति खंडे.

II. 12, 3. Is there any authority for मेघमेहनं, as Prof. Peterson writes?

II. 12, 4. Peterson prints from M 1 जिघृक्षन्तं मृगं, R has जिघृक्षितं. Prof. Peterson, according to his system, ought to have printed जिघृक्षन् तं.

II. 12, 5. P. has the same misprint पोषकाणि for पोषकाणि as M 1. It is correct in R.

III. 59, 7. पृथिवीमभि अभिभवति in Peterson is better than पृथिवीमप्यभिभवति of M. M. and R.

III. 59, 9. Peterson and R copy M 1 in quoting मंत्रे वृषेत्यादिना. The right reading मंत्रे घसे° was intended by the writer of Ca, which has घसेत्यादिना.

III. 61 init. Peterson उषो (sic) श्रौषसं. M 1 had उष श्रौषसं with A 2. B. So also R. But Ca reads उष उषस्यं with the Anukr. MSS.

III. 61, 3. Peterson and R retain the mistake of M 1 अर्ध्यते गम्यते for अर्यते गम्यते. If there could be any doubt about the reading, it would be dispelled by the grammatical explanation following immediately afterwards, अर्तेस्यन्प्रत्ययः.

III. 61, 4. R agrees with Ca, from which the वा after सौभाग्ययुक्ता has been inserted. P. = M 1.

In the same verse both P. and R have taken two false readings from M 1, शेर्लुक् for सोर्लुक्, and तिप आर्ध° for शप आर्ध°.

III. 61, 5. P. and R read मघुः स्तोमः with M 1, for मघु सोमः (Ca reads मघुः सोमः, the other MSS. have स्तोमः).

V. 26, 3. Both P. and R have copied the mistake of M 1, वीतिहोत्रं क्रांतयज्ञं, it can only be कांतयज्ञं. The gloss यद्वा प्रिययज्ञं, inserted by P. and R, is also in our MS. Ca.

VII. 28, 3. P. inserts न after नृन्. R, still better, reads नृन्न स्तोतृनिव. If supported by MSS., this would be the best reading.

VII. 68, 4. P. 'corrects' शब्दयति to शब्दति. Why?

VII. 68, 8. If we retain मद्दीनां of the MSS., पूरयतः has no object. The reading

of C. Ca, नद्दीतां, supports the conjecture नद्दीं तां, which is adopted by R, and certainly yields a better sense.

VII. 75, 4. It would have been better to write with B 4. D and Peterson's MS., क्षितीः । निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः । तान्, since the nominative is in all MSS. R = A. Ca. B 1.

VII. 83 init. P. shares the mistake of the MSS. and M 1, मैत्रावरुणं for ऐंद्रावरुणं. It was corrected in R.

VII. 88 init. If P.'s MSS. read ऐंद्रावरुणं, they are wrong. It must be वारुणं, according to the Anukrama*n*î.

VII. 89, 5 Viniyoga. Why does P. insert वा between हविःषु and वारुणस्य? There is no occasion for it.

VII. 89, 5. निवर्तयामः in M 1 for निर्वर्तयामः was a mere misprint. It is corrected in R, but copied by P.

VIII. 30, 3. P. adopts the reading of B in the second half of the commentary. The difficulty is that the explanation following after मानवात् पित्र्यात् belongs to मानवात् only, पित्र्यात् remaining without explanation. Nor is there any sense in the two clauses: 'Lead us not away from the distant road, but even far beyond that: lead us away from that road' (??). The emendation now proposed rests on the readings of A. Ca. Sâya*n*a explains मानवात् by मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात्, and पित्र्यात् by पिता मनुर्यं मार्गं चक्रे तस्मात्; so we get: 'Lead us not away from Manu's road, from the road which father Manu has made.' Now in order to explain the last Pâda, Sâya*n*a inserts the clause सर्वदा to नयत i.e. 'Lead us always on that road where there are Brahma*k*arya, Agnihotra, and other pious acts.' and goes on: 'But lead us far away beyond that distant road that is different from Manu's road (i.e. from the road of piety).' The words य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् are the explanation of परावतः.

VIII. 30, 4. P. reads मृणोति हिनस्ति with our MSS. and M 1, for मृणाति हि°. R has the right reading.

X. 14 init. P. retains the reading of the MSS. पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थौ (sic). But what would be the construction? R adopts the emendation सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ.

X. 14, 2. The MSS. read स्वकर्ममार्गप्रतागताः, स्वकर्ममार्गप्रगताः, and स्वकर्ममार्ग प्रमागताः, which P. corrects to स्वकर्ममार्गप्रत्यागता. But how is this to be translated? R reads with M.M. स्वकर्ममार्गभूता गतीः, which was of course a conjectural reading only, but at least a possible explanation of पथ्याः.

X. 14, 6. Our MSS. A. Ca, like Peterson, read तदा नूतनवत्प्रीति°. The best reading, however, is that found in R, सदा नूतनवत्प्रीति°, which should be adopted.

X. 90, 6. P. prefers the reading of B 1, but the reading of A. Ca is better.

X. 119, 11. P. writes अकर्षं for अकार्षं (अकार्षं MSS.). अकार्षं is a better explanation of अचीकृषं the aorist. That Sâya*n*a uses the imperfect उदपादयं afterwards, does not prove anything.

X. 119, 12. P. and R repeat the mistake of M 1, गभी for गाभी.

X. 121, 4. See Varietas Lectionis and Preface, p. cxxxviii seq. P.'s translation of ईशितव्या: is impossible.

X. 121, 5. P. and R give the reading of B 1 उद्गूर्णविशेषा गहनरूपा वा. There is some corruption in these words, as may be seen from the various readings. As a rule, Sâya*n*a would make the adjectives agree with अंतरिक्षं, hence the emendation. However, P.'s reading is not impossible.

X. 168 init. The MSS. (A. B 1. Ca) read वायुदेवताकं, and the Anukrama*n*î has वायव्यं, nor is there any mention of Indra in the hymn, yet Peterson alone reads ऐन्द्रवायुदेवताकं, a wrong form, as it could only be either ऐंद्रवायव्यं or इंद्रवायुदेवताकं.

A number of passages of the seventh Ma*nd*ala have been discussed by Prof. Peterson in his Preface to the forthcoming edition of the seventh Ma*nd*ala. Some of his remarks are useful, others require considerable qualification, as will be seen from the following list.

VII. 2 init. Instead of साविष्टाविदं of the MSS. (पश्राविष्टाविदं emendation of M. M., also adopted by R), Peterson proposes वासिष्ठमिदं, which is better.

VII. 2, 4. Peterson may be right with regard to पाद्रौ भरंतः.

VII. 2, 11. P.'s explanation of गोऽस्मान् बर्हिः अध्यास्तां is possible; compare Rv. I. 142, 7.

VII. 3, 5. आहवनीयायेति P., is possible, but I doubt whether it 'gives a better sense.' आहवनीयायतने comes near enough to the readings of A and B, and आयतने corresponds better to योनौ स्थाने.

VII. 5, 2. Sâya*n*a takes वावृधानः from the text, and explains it by वर्धमानः. If he wanted to explain it as 'growing in glory,' he would say वावृधानः तेजसा वर्धमानः, not तेजसा वावृधानः वर्धमानः, as P. reads with the MSS. To supply वा before वावृधानः is certainly not a very bold conjecture.

VII. 5, 3. असित is 'dark,' 'black,' not 'white,' and therefore not so inappropriate by the side of राजस. P. prefers to read with the MSS. असितवर्णाः, which might, no doubt, be taken as an etymological explanation of असिक्नीः, but what would it mean?

VII. 5, 6. I doubt whether Sâya*n*a or Pâ*n*ini would ever tolerate so ungrammatical a form as सेवंत. He may have written सेवंते or असेवंत.

VII. 34, 4. P.'s conjecture पूर्वस्यामिदमः प्रज्ञातत्वात् is better than पूर्वस्यामिंद्रस्य प्र°.

VII. 41, 5. P.'s explanation of तेन भगेन देवेन धनेन वयं भगवंतः स्याम is possible, though धनेन वा seems better on account of the following धनवंतो भवेम. R reads भगेन देवेन वा without धनेन. Possibly the best reading would be भगेन देवेन वयं भगवंतः स्याम, assuming that धनेन was inserted by a copyist from the margin.

VII. 57, 4. क्षिप्रयागः सुलभः, the reading of B 1 is intelligible. But what would मनुष्याणां क्षिप्रयागसुलभः mean?

VII. 59, 7. I doubt whether Pâ*n*ini or Sâya*n*a, for any reason whatever, would tolerate so ungrammatical a form as निषिदतु for निषीदतु, nor would Sâya*n*a ever explain नि षेद by निषिदतु and निषीदतु, for Sâya*n*a does not mean to say that षेद stands for षेदतु, but if he had added a grammatical explanation he would have explained it by a va*k*anavyatyaya, or purushavyatyaya. The reading of Peterson's MS. D, समंतान्निषेदतु i. e. °न्निषेद - - - तु, shows how the mistake in the MSS. arose.

VII. 60, 12. Sâya*n*a explains दुर्गा etymologically, and therefore he can only say दुःखेन गंतव्यानि (so also R), as he says X. 56, 7. Sâya*n*a might render दुर्गाणि by दुःखानि, but he would never tolerate an etymology explaining दुः as दुःखानि. In our verse दुर्गा is rendered by आपदः, and दुःखेन गंतव्यानि is only an etymology, and as such cannot 'spoil the sense altogether.' Compare I. 41, 3, दुःखेन गच्छंत्य-त्येति दुर्गाणि, and X. 85, 32, दुर्गं दुःखेन गंतुं शक्यं. It is, therefore, needless to consider the question whether दुःखानि गंतव्यानि could mean 'evils that have to be faced.'

VII. 69, 6. नियंतु is as impossible as निषेदतु.

VII. 70, 2. Sâya*n*a explains चनिष्ठा as कमनीयतमा, evidently on account of Dhâtupâ*th*a 13, 17 कनी दीप्तिकांतिगतिषु, or as अतिशयेनान्नवती on account of Nirukta VI. 16 चन इत्यन्ननाम. Hence वा is necessary. Where we have a combination like वा वां युवां some mishap will often happen in the MSS. Accordingly we find the various readings वा युवां, युवा युवां, and व्यवां युवां. R also has the वा.

VII. 73, 4. सोमान् समगमत समगच्छतं युवां, as Peterson reads, is better than सोमाः and समगच्छंत (so also R), and ought to be corrected.

VII. 88, 3. Peterson is right with regard to अभूव, as he will see from the new edition.

VII. 104, 23. Peterson is right. स्त्रीपुंसरूपाणि (so also R) ought to have been retained according to Pâ*n*. V. 4, 77.

In a great number of cases not mentioned here where P. differs, it is simply a question of opinion, whether it is possible to retain the readings of the MSS. or not. In other cases P. will find that his text agrees with the new edition.

In 'Rig-veda Handbook,' Part I (1890), Prof. Peterson gives text and trans-

lation of Sâya*n*a's introduction. The text of this introduction has been so much altered and, as I hope, improved in the new edition, that it would be useless to enter into details about Prof. Peterson's text which is based on a collation of the old, not of the new edition, with one MS. of his own.

In conclusion I have once more to express my sincere gratitude to H. H. the Mahârâjah of Vijayanagara, Sir Pasupati Ananda Gajapati Raz, K.C.I.E., for his enlightened and truly patriotic liberality in bearing the whole expense of this new edition, and in enabling me to distribute copies of it to my many friends and fellow-labourers. After the latest researches into the history and chronology of the books of the Old Testament, we may now safely call the Rig-veda the oldest book, not only of Aryan humanity, but of the whole world, and we may hope that

यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावदृग्वेदमहिमा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

And if so, he who as a liberal patron, like one of the Vedic Maghavans, has inscribed his name in golden letters on this ancient monument of human thought and faith, may hope that his memory will be honoured for ages to come, like that of the famous patron of Sâya*n*a, Bukka, the enlightened ruler of another Vijayanagara, nay, like that of Sudâs, the patron of Vasish*th*a, or that of *G*aname*g*aya, the patron of Yâ*gñ*avalkya.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD, 20 April, 1892.

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

A, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133–2136. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 27–30.]

AD, Dr. Bhao Daji's MS. belonging to the A class.

Af, Fragments of Sâya*n*a's Commentary, containing portions of the 9th and 10th Man*d*alas, belonging to me.

B 1, Dr. Stevenson's MS., India Office Library, Nos. 3126–3129. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 39–42.]

B 2, Burnouf's copy, taken from Stevenson's MS.

B 3, A modern copy, taken in Bombay, from B 1.

B 4. Dr. Taylor's MS., India Office Library, Nos. 1861–1864. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 43–46.]

C 2, Mill's MS., Bodleian Library, Mill 24–26g.

C 4, Wilson's MS., Bodleian Library, Wilson 78–86.

Ca, My own MS. of Sâya*n*a's Commentary, the original of the C MSS.

CB. Dr. Bhao Daji's MS., belonging to the B class.

M, Another B copy, sent to me by Dr. Haug from India.

M 1, Editio princeps.

P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155–158.

P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, Nos. 2023 A, 2023 B. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 25, 26.]

P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library, Nos. 20–27. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 17–24.]

P 4, Pada MS., Bodleian Library, Wilson 439–442.

P 8, Pada MS. of the 8th Ash*t*aka only. Bodleian Library, Wilson 360.

R, Bo*d*asa Râ*g*ârâma *S*âstri and Gore *S*ivarâma *S*âstri's edition of the Rig-veda-sa*m*hitâ with Sâya*n*a's Bhâshya, Bombay, 1888–1890.

S 1, Sa*m*hitâ MS., Bodleian Library, Mill 147–150.

S 2, Sa*m*hitâ MS., Bodleian Library, Mill 151–154.

S 3, Colebrooke's Sa*m*hitâ MS., India Office Library, Nos. 129–132b. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 3–6.]

S 4, My own Sa*m*hitâ MS.

B*r*ih., *S*aunaka's B*r*ihaddevatâ, MS. of my own. Sv., Sâma-veda.

For other Abbreviations, see vol. i, Varietas Lectionis, p. 1.

MAN*D*ALA X.

P. 1. l. 5. (1.) इति त्रैष्टुभं A. B 1. Ca; not in Âsv.—l. 6. सहस्रावममोदेतोः Âsv. सहस्रावममोहेतोः A. Ca. C 2. B 4. सहस्रवमदेतोः B 1. 2. CB.—P. 2. l. 23. (1, 4.) ह्येष मर्त्येषु MSS. Cf. TS. VI. 1, 4, 7.—l. 32. (1, 5.) यत्सर्वेषामधिमिंद्रं प्रतीति A. Ca; lacuna in B 1. Cf. TS. V. 4, 8, 3.—l. 33. श्रियोऽर्थं C 2. श्रियेऽर्थं A. Ca. B 1. 2. 4. CB. R.

P. 3. l. 26. (2, 1.) After श्रोतुं B 1. 2. CB add हवींषि चात्तुं.—P. 5. l. 3. (2, 5.) After दीनद्वाः, सततयानिजितेन A. Ca. संततपानि जितेन B 4. संततयाचितेन C 2.· सततपानजनितेन B 1. 2. CB.—पाकेन B 1. 2. CB. पोषकेन A. Ca. B 4. C 2.—l. 26. (2, 7.) दीप्यसे A. Ca. B. C 2.

P. 6. l. 29. (3, 4.) सुत्यस्तोतृलयष्टृयष्टव्यलल॰ ॥ सुत्यस्तोतृलशब्द्यष्टव्यल॰ A. Ca. सुत्यस्तोतृलय-ष्टयष्टव्यल॰ B 1. सुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्यल॰ R. Cf. Rv. Bh. X. 23, 7. 25, 1.—l. 31. श्रंजंतो A. Ca. जंजतो B 1. श्रजंतो ?—P. 7. l. 5. (3, 5.) शोभमदीप्तिर्वा A. Ca. B 1. 2. 4. CB. Another explanation of सुदिवः must have been omitted by the earliest copyists.—l. 22. (3, 7.) महि महान् A. Ca. C 2. B 4. महि महतो B 1. 2. CB.

P. 10. l. 5. (5, 1.) मनो वै देवा मनुष्यस्य A. Ca. C 2. मनो वै देवा मनुष्यं B 4. इन्नतो वै देवा मनुष्याणां B 1. 2. CB. Cf. *S*at. Br. II. 1, 4, 1.—l. 15. (5, 2.) नीलं स्थानं A. Ca. नीलस्थानं B 1. नीलं नीलस्थानं M 1. Cf. verse 6.—P. 11. l. 14. (5, 5.) स्वतेजसा A. Ca. C 2. B 4. स्वयमेव B 1. 2. CB.—l. 25. (5, 6.) उद्भृताः A. Ca. उद्धृधाः B 1. उत्थिताः R.—The first enumeration of the seven forbidden things is taken from Manu VII. 50 and 51. After enumerating eight sins which spring from kâma (kâma*g*a), and eight which spring from krodha (krodha*g*a), Manu selects four of the former and three of the latter, as the seven most dangerous. Da*nd*a stands for da*nd*asya pâtanam or da*nd*apârushyam, whereas pârushyam is more specially meant for vâk-pârushyam. Instead of अन्यदूषणं Manu reads twice अर्थदूषणं, i. e. अर्थानामपहरणं देयानामदानं च. Sâya*n*a, no doubt, intended to write अर्थदूषणं, but the MSS. agree on अन्यदूषणं (A. Ca. B 1) or अन्नदूषणं.—l. 26. स्तेयं गुरुत॰ B 1. स्वयं गुरुत॰ A. Ca. B 4. स्तेयं त॰ Nir. SS. स्तेयमत॰ Nir. Roth.—भ्रूणहत्यां Nir. after ब्रह्महत्यां.·सुरापानं A. B 1. Ca. Nir. SS. ॰पाणं M1. Nir. Roth.—P. 12. l. 4. (5, 7.) स्थानसहिते A. Ca. C 2. B 4. स्थाने सति B 1. 2. CB.

P. 12. l. 29. (6, 2.) सत्यवागुदकवान् B 1. 2. CB. सत्यवाक्यवान् A. Ca. C 2. B 4. सत्यवान् R.—P. 13. l. 2. सदासर्पण B 1. CB. सदामर्षण A. Ca. B 4. सदासर्षण C 2. सप्त सर्पण B 2.—l. 17. (6, 4.) वृधो वर्धितो B 1. 2. CB. वृधः पंडितो A. Ca. C 2. B 4.—हविर्लक्षणैः B 1. 2. CB. हविर्युक्तैः A. Ca. C 2. B 4.

P. 14. l. 28. (7, 2.) ॰स्तोतृमुखाद्बुत्पन्नाः B 1. 2. CB. ॰स्तोत्रमुखोचत् । उत्पन्नाः A. Ca. B 4. ॰स्तोत्रमुखोवत् । उत्पन्नाः C 2.

P. 16. l. 28. (8, 2.) उद्यमानि A. Ca. C 2. CB. उद्यमान् B 4. sec. m.; the commentary on this verse is left out in B 1.—P. 17. l. 4. (8, 3.) आक्रीयदर्थे । आरभ्य ईषद्विनश्चि । निर्मथनकालेऽपि ॥ आक्रन् । दर्थे आरभ्य ईषदिनस्त्रिनर्मिथतकालेऽपि । A. Ca. आर डा

वे। दर्वे आरब्ध ईष्वद्विगण्विमतमियतकालेऽपि C 2. अगन् दर्वे आरब्ध ईषद्विगि सुतमैथनकालेऽपि B 4; lacuna in B 1. 2. अङ्गत् प्रैषदर्वे आरब्ध ईषद्विगणस्ति निर्मथनकालेऽपि CB.—P. 18. l. 2. (8, 6.) समीरयति A. B 1. Ca. उदीरयति R, with TS. II. 4, 10, 2.—l. 8. (8, 7.) इममर्थं ॥ इंद्रममर्थं A. Ca. इंद्र इमर्थं B 1. इंद्र इममर्थं M 1. R.

P. 19. ll. 2 seq. (9.) The words from ईशाना इति to प्रतिष्ठा, and again from पंचमी to प्रतिष्ठेति were left out in all the MSS. and had to be supplied.

P. 21. l. 8. (10, 2.) The end of the commentary is wanting in all the MSS., also in R.—P. 22. l. 21. (10, 7.) विश्वस्ता B 1. 2. CB. विव्रह्मा C 2. विसस्ता A. Ca. B 4.—P. 23. l. 7. (10, 9.) After यमाय CB alone of all MSS. inserts वहेतां.—अजाम्य-भ्रातरं CB. अजामि भ्रातरं A. Ca. B 4. R; deest in C 2. In B 1. 2 the commentary of verse 8 to 10 is left out.—l. 14. (10, 10.) गच्छान् ॥ गच्छन् A. Ca. M 1.

P. 24. l. 25. (11.) तु विचिष्टुबंतं Anukr. तु त्रिष्टु॰ A. Ca. M 1. R. चित्रिष्टु॰ B 1.—l. 30. (11, 1.) वृष्णोय॰ B 1. विष्णोर्य॰ A. Ca. वृष्णेः (sic) R. वृष्णे वृष्णो?—P. 25. l. 26. (11, 4.) अभिगमनीयं तं व्रजंतो ॥ मभिगमनीयतां व्रतंतो (जनंतो C 2) A. Ca. C 2. अभिगमनीयत्तां बु तं तो B 4. अभिगमनीयतां व्रतंतो CB. The commentary of this verse left out in B 1. 2.—l. 27. प्रतायत A. Ca. प्राप्नायत C 2. प्रजायत B 4. प्रतीयत CB.—P. 26. l. 16. (11, 6.) तुतुविषति। B 1. 2. This is meant by Sâyana for the desiderative of तु; but A and Ca. C 2 have तत्सेवेषति; B 4 corrects this into तविष्यते; उत्सेवेषति CB.—P. 27. l. 15. (11, 9.) ॰वद्माद्प॰ ॥ ॰वद्मामप॰ A. Ca. C 2. CB. ॰वद्मामप॰ B 1. 4. M 1. R.

P. 28. l. 8. (12, 3.) धारयंति A. B 1. Ca. धारयंते R.—l. 22. (12, 5.) देवान्क्लोको ॥ देवाम्क्लोको S 1. S 4. देवां क्लोको S 2. देवांश्क्लोको S 3.—P. 29. l. 2. (12, 6.) The commentary to this verse is wanting in all the MSS. B 4 adds on the margin अत्र पतितो ग्रंथः. R supplies the following commentary: यत् यस्य अमृतस्य मरणध-र्मरहितस्य सूर्यस्य अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्ये विषमा सजामीत्यमृतस्याचि प्रसिद्धं। (Rv. I. 191, 10.) तादृशस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरूपा नानारूपं भवाति भवति। उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंत्रे स्फुटमुक्तं। (Rv. VII. 49, 2.) कीदृशं तत् दुर्मन्तु निरपराधं प्रक्षस्वभावत्वात्। पुनः कीदृशं सलक्ष्मा मधुररसलक्षणोपेतं। किंच यः सूर्यः यमस्य संयमि-नीपतेः सुमन्तु सुतरामपराधं मातृताडनरूपं मनवते अवबुध्यते यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् क्षमत इत्यर्थः। तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं क्षमाशीलं सूर्यं हे ऋष्व महत्तमे अप्रयुच्छन्नप्रमाद्यन् त्वं पाहि आक्रतिप्रदानेन रक्षणद्वारा आत्मरक्षणं प्रार्थयते ऋषिः ॥ It would be interesting to know whether this is taken from any MS., and from which.—l. 8. (12, 7.) स्थापयंति च। A. Ca. ॰यंति वा B 1. M 1.

P. 29. l. 26. (13.) हाविर्धानं B 1. Anukr. M. हविर्धानं A. Ca. M 1. R.—P. 30. l. 4. (13, 1.) पत्नीशालातो ह॰ ॥ पत्नीशालाते ह॰ A. Ca. C 2. B 4. M 1. R. पत्नीशालाज॰ B 1. 2. CB. See Rv. Bh. X. 36, 8.—l. 18. (13, 2.) प्र भरन् प्रभरंति ॥ प्रतरन् प्रतरंति A. Ca. B 4. पभरन् प्रतरंति CB. प्रतरन्न प्रभरंति C 2. प्रभरन् प्रवरंति B 1. 2.—l. 24. (13, 3.) यष्टृणां B 1. 2. CB. शष्टृणां A. Ca. C 2. शकटाना B 4 sec. m.—धाना॰ B 1. 2. CB. धना॰ A. Ca. पधा॰ C 2. रंधन॰ B 4 sec. m.—l. 25. अनुरोहामि। शकटयोः ॥ आरोहामि शकटे युवयोः A. Ca. C 2. B 4. अन्वरोहामि शकटे युवयोः B 1. 2. CB. अनुरोहामि शकटे युवयोः R. It may have been हे शकटे युवयोः.—करणं B 1. 2. CB. करणे A. Ca. B 4. R. कारणे C 2.—P. 31. l. 13.

(13, 5.) सोमस्य पुत्रभूताः ॥ सोमस्य पितृभूताः A. Ca. C 2. B 4. CB; deest in B 1. 2, which omit the whole commentary from 13, 4, to 14, 10.—l. 15. From देवजातस्य to च पुष्यतः left out in all MSS. except CB.

P. 31. l. 20. (14.) सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गममितः स्थितौ ॥ पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोकमार्गमभितस्थौ A. Ca. C 2. B 4. CB. See above, p. clxxxiii.—l. 32. (14, 1.) अनुपस्यशानं। C 2. अनपस्यशानं A. Ca. B 4. CB.—P. 32. l. 3. (14, 2.) °निमित्तं विवेद् । C 2. °निमित्तं मा विवेद् A. Ca. B 4. CB.—l. 5. सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीरनु गच्छंति ॥ सर्वस्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रतागताः (°प्रगताः B 4 sec. m.) अनु गच्छंति । A. Ca. CB. B 4. सवस्वाः भूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रमागताः अनु गच्छंति C 2.—l. 14. (14, 3.) The commentary to बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः is left out in all the MSS. R adds तथा बृहस्पतिः ऋक्वभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति.—P. 33. l. 6. (14, 6.) Read सदा नु° with R. A. Ca have तदा नु°. See p. clxxxiii.—l. 9. (14, 7.) सत्तमध्ये दीक्षितस्य मरणे ॥ तत्र मध्ये दीक्षितमध्ये मध्येरणे । A. Ca. C 2. तत्र मध्ये दीक्षितमध्ये प्रेरय B 4. सत्तमध्ये दीक्षितमध्ये मध्येरणे CB.—l. 23. (14, 8.) व्रियमाणाख्यं A. Ca. B 4. व्रियामाणाख्यं C 2; deest in CB. The dental n shows that the mistake lies in व्रि, but I cannot amend it properly. It may be श्मशानाख्यं, or it may refer to the same idea which is expressed in the *varia lectio* of the TÂ. VI. 4, 2 (7), where we read यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ.—l. 26. (14, 9.) गर्तोदकेन A. Ca. B 4. CB; deest in C 2. See M. M., Die Todtenbestattung bei den Brahmanen, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, vol. IX. p. iv. note 5.—P. 35. l. 27. (14, 16.) बृहद्महज्जंगमस्य ॥ बृहत् महत् जंगमस्य A. Ca. B 4. CB. बृहद्जंगमास्य B 1. 2. बृहत् जंगमस्य C 2. The commentary to TÂ. VI. 5, 11, affords no help.—l. 28. अवस्थितानि । A. Ca. C 2. B 1. 4. CB.

P. 37. l. 7. (15, 4.) From श्रुतत्वाद्या begins a long lacuna in B 1, extending to the last verse of the hymn, where it continues again with नेतारं. The same lacuna exists in B 2. 3.—P. 39. ll. 1 seq. (15, 10.) A. Ca. C 2. B 4 and R have कीदृशः and युक्ताः; CB. कीदृशा and युक्ताः. From परैः the adjectives are to be referred to पितृभिः.—l. 12. (15, 11.) शुचि ॥ शुनि A. Ca. शुचीनी C 2. शुचि B 4. शब्दानि CB. शुचीनि R.

P. 40. l. 20. (16, 1.) भस्मीभूतं A. Ca. C 2. B 4. मषीभूतं B 1. CB, i.e. like ink. In the commentary to TÂ. VI. 1, 4 (20) we read दग्धं मषीरूपं.—l. 30. (16, 2.) भवति A. B 1. Ca. भवाति भवति R.—P. 41. ll. 5 seq. (16, 3.) The last portion of verse 3 is imperfectly explained. R inserts यदि before तत्रांतरिक्षे and adds प्रतितिष्ठति after प्रतितिष्ठ. Sâya*n*a in explaining the same verse in TÂ. VI. 1, 4 (22) says: यत्र यस्मिँल्लोके ते तव हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥—l. 12. (16, 4.) अंतरपुरुष° A. Ca. C 2. B 4. CB. B 1. 2.—l. 21. (16, 5.) उदकादिभिः B 4 sec. m. उदकाभिः A. Ca. C 2. B 4. उदकैः B 1. CB. Sâya*n*a, TÂ. VI. 4, 2 (6), has उदकादिभिः, and another MS. उदकांजलिभिः.—l. 23. Sâya*n*a, TÂ. l. c., explains शेषः by भोगं.—l. 31. (16, 6.) Sâya*n*a, TÂ. VI. 4, 2 (8), in explaining the same verse takes विश्वात् as an ablative of विश्वः, i. e. विश्वात् सर्वस्मादुपद्रवात्.—P. 42. l. 10. (16, 7.) विस्तारयति B 4. CB. विस्फारयति A.

Ca. C 2. विस्तारयंति B 1. Sâyana, TÂ. VI. 1, 4 (19), पर्यंस्ययाति परितो नैव चालयतु तवापसारणं मा करोतु ।—l. 12. (16, 8.) The quotation from Âsv. is omitted in the MSS.—P. 43. ll. 7 to 13. (16, 11.) कव्यवाहन: कव्यस्य A. B 1. Ca. क्रव्यवाहन: क्र° C 2. R. The Samhitâ and Pada MSS. क्रव्य°.—l. 15. Sâyana reads वोचतु instead of वोचति.—l. 17. (16, 12.) From अनवानं ता: B 1. 2 leave out everything to 17, 6.—l. 25. प्रत्तं CB. प्रकृष्टं A. Ca. B 4. प्रतं C 2.

P. 44. l. 17. (17.) आत्मसदृक्षा CB; A. Ca. C 2 and B 4 have आत्मसदृशा; B 1 is missing. The following extract is from the Nîtimañgarî (p. 68 a): सुखमिच्छता पुंसा भार्यानुरागेण स्थातव्यमित्यर्थ आह ॥ भर्त्रा भार्यानुरागेण स्थातव्यं सुखमिच्छता । विवस्वान् हि तदाश्वोऽभूत्सरण्यूर्वडवा यदा ॥ अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति शतपथे दृष्टत्वात् यथानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तथ वर्धत इति याज्ञवल्क्येनोक्तत्वाच्च यः शाश्वतिकं सुखमिच्छति तेन भर्त्रा भरणशीलेन भार्यानुरागेण भार्यानुरूपेण स्थातव्यं । तच्च विवस्वतो दृष्टांतेन दृढयति । हि यस्माद्यदा सरण्यूर्विवस्वद्भार्या वडवाश्वरूपिणी जाता तदा विवस्वानप्यश्वरूपो भूत्वा सुखमिच्छन् भार्यारूपोऽभवत् पश्चात्संभोगजं सुखं प्राप्तवान् तदनुरूपत्वात्तस्मात्तदनुरूपत्वेन भार्यासुखं प्राप्यत इत्युक्तं । तदर्थेयमृक् ॥ अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः - सरण्यूः ॥ तत्रेतिहासः । त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतः सकाशाद्यमयम्यौ जज्ञाते । ततः कदाचिदात्मसदृक्षा जनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वा स्वयमुत्तरान्कुरून्प्रति जगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयो रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामा तत्पतितं रेत आजघ्रौ । ततस्तस्याः सकाशादश्विनावजायेतामिति । तत्रेतिहासमाचक्षते त्वाष्ट्री सरण्यूरिति यास्केन सम्यगुक्तं । अभवन्मिथुनं त्वष्टुरिति बृहद्देवतोक्तं पूर्वमुक्तं ॥

The following extract from the Brihaddevatâ was given me by Dr. Thibaut, who is preparing a critical edition of the whole work. He has divided the MSS. into two families: the one comprising B. b[1]. b[2] all MSS. in my possession, and b[3] a MS. lent me by Dr. Bühler; the other comprising h, a MS. lent by Dr. Hall to M. Regnier, H a MS. given by Dr. Hall to the Bodleian Library, and K the MS. at Berlin, copied by Prof. Kuhn.

1. अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः सह ।
2. स वै सरण्यूं प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ।
3. ततः सरण्व्यां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
4. तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ।
5. सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यूः सदृशीं स्त्रियं ।
6. निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ।
7. अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुं ।

1. H. h त्वेष्टुः. K. h °श्वर°. 2. K. H. h °रण्यू. H. h पाय°. 3. H. h सरण्योर्ज°. h °यस्यौ. °स्वतं. H °स्व° wanting. 4. K. H. h वै यमौ. 5. K. H. h स्पृष्टा. K चरस्य:. 6. H. h तस्यम°. K तस्याम°.

2. B. b. b[2]. b[3] सैव. 3. B सरण्योर्ज°. b. b[2]. b[3] सरण्यूर्ज°. 5. b. b[2]. b[3] सृष्ट्वा. 6. B. b. b[2]. b[3] °त्वोपच°. 7. b. b[2]. b[3] °स्यां प्रज°.

8. राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ।
9. स विज्ञाय त्वपक्रांतां सरण्यूमश्वरूपिणीं ।
10. त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ।
11. सरण्यूस्तं विवस्वंतं विज्ञाय हयरूपिणं ।
12. मिथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ।
13. ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि ।
14. उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ।
15. आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संबभूवतुः ।
16. नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ।

P. 45. l. 1. (17, 2.) तदुत्पत्त्यर्थं CB; B 4 had the same, but struck it out. A. C 2 have तदुत्पत्यर्थः, Ca तदुत्पत्त्यर्थः. The meaning is 'for the sake of men,' i. e. that men might be born, all men being the descendants of Manu, the son of Savar*n*â, i. e. Sara*n*yû-sad*ris*î strî.—l. 2. उपनीतवंत A. Ca. C 2. CB. B 4.—l. 23. (17, 4.) परिपातु ॥ परिपासि A. Ca. B 4. परिपासे C 2. CB has त्वं परिपासि, leaving out परिपासति. In TÂ. VI. 1, 2 (7) Sâya*n*a says, त्वां प्रेतं परिपासति परिपालयितुमिच्छति दहनार्थमागच्छंतं त्वां प्रतीक्षत इत्यर्थः ।.—l. 25. प्रमितं A. Ca. CB. C 2; deest in B 1. प्रसितं B 4. It may be meant for प्रेतं or प्रमीतं, but as all the MSS. agree on the short i, प्रमितः may possibly have been used in the sense of प्रसिद्धः, or प्रत्यक्षप्रमितः. See again in verse 5.—ll. 31 and 33. (17, 5.) आघृणिः P. 1. 2. 3. आघृणिः S. 1. 2. 3. 4. TÂ. I. 6, 1 (5) reads अघृणिः, and Sâya*n*a explains it by अदीप्तः.—P. 46. l. 2. प्रमिते A. Ca. C 2. B 4. प्रमिनत CB; deest in B 1.—P. 47. l. 20. (17, 10.) घृतेन नो etc. Cf. *S*at. Br. III. 1, 2, 11.

P. 49. ll. 5 and 9. (18.) The name of the Rishi, according to the author of the Sarvânukrama*n*î, is संकुसुकः, not संकसुकः. MS. S 3 has संकु°, India Office MS. Colebrooke 1636 सकुत्सुको, Sha*d*guru*s*ishya (India Office MS. Taylor 1823) संकुसिको and संकुशिको, (MS. Bodl.) संकुसुको. All Sâya*n*a's MSS. (A. Ca. C 2. B 1. 4. CB) read संकुसुक repeatedly, the only various reading being संकुषुकः once in C 2. In his commentary to the VS. XXXV. 7; 15, Mahîdhara gives the name of the Rishi as Sañkasuka, a word explained in U*n*. II. 29. Prof. Aufrecht supposes that the author of the Anukr. took the name of the Rishi from the Atharva-veda XII. 2, 11; 14, where Agni is called both sañkasuka and vikasuka, and he proposes therefore in the Anukr. also to correct Sañkusuka into Sañkasuka. I retain the reading of the MSS., for it is more easy to explain how the name Sañkusuka was changed into the regular sañka-

8. K °स्वानिव. 9. H विजागाय त्व°. h विजाना त्व°. H. h °श्वसूरणी. 10. H. b °माशु वाजि. K प्रतिजमामाशु. 12. H. h मिनायो°. K मैथुनायांप° तत्रारुरोह. 13. K शुक्रं. 14. H. h तच्छुतं. K °घ्रच्चसान्वश्वात्तच्छुक्रं. 15. H. h आघ्रत°. K °च्छुक्रात्तु कुमारो. 16. h ना° wanting. K दस्र°. h दस्र° सुता°.

8. B. b. b^2. b^3 राजर्षिरभवत्सोऽपि वि°. 10. b. b^2. b^3 स्वल°. 11. B. b. b^2. b^3 सरण्यूश्च, °तं विदित्वा. 12. B. b. b^2. b^3 मैथुना°. 13. B. b. b^2. b^3 शुक्रं. 14. B. b. b^2. b^3 °च्छुक्रं. 15. B. b. b^2. b^3 °क्रात्तु. 16. b. b^2. b^3 °सत्यैव.

suka than *vice versâ*.—P. 50. l. 19. (18, 5.) पूर्वंपूर्वं ॥ पूर्वं MSS. M 1. R. One पूर्वं out of three immediately following might easily have been omitted.—P. 51. l. 16. (18, 8.) अनुसरण॰ suggested by Prof. Aufrecht, adopted also by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 85. अनुसरण॰ B 1. M 1. R. असुसरण॰ A. Ca. C 2. CB. असुषरण॰ B 4.—P. 52. l. 12. (18, 11.) ऊर्ध्वंगतोच्छ्रासमेनं A. Ca. B 1. 4. ऊर्ध्वंगतोघासमेनं C 2. ऊर्ध्वंगतोच्छ्रासमेनं CB.—l. 13. सूपचारिका CB. सापचारिका A. Ca. C 2; deest in B 1. B 4 had the same reading as A, but altered it to तदुपचारिका.—l. 14. Instead of प्रलंभनं and शोभनप्रलंभा (A. Ca. C 2. B 4) B 1 has उपलंभनं and शोभनोपलंभा, which seems more appropriate, because प्रलंभनं is generally used in the sense of deceiving, overreaching, instead of simply reaching. But it is difficult to see why उप॰ should have been changed into प्र॰. In TÂ. VI. 7, 1 (3) Sâya*n*a explains सूपवंचना by सुष्ठूपवंचनं स्वेच्छागमनं यस्याः सा. CB has उपवंचनं फलं शोभनफलंता.—l. 24. (18, 12.) ते पांसवः ॥ तेषां सवा A. Ca. B 4. तेषां सबा CB. तेषा सवा C 2.—P. 53. l. 2. (18, 13.) लोगं। A. Ca. C 2. B 4 pr. m.; लोकं CB. In TÂ. VI. 7, 1 (1) the published text gives लोकं, and Sâya*n*a explains इमं लोकं लोक्यते दृश्यत इति लोको लोष्टः.—l. 9. (18, 14.) All the MSS. leave out the commentary. They write अथ चतुर्दशी ॥ प्रतीचीन इति। A. Ca. C 2. CB. B 4 adds in the margin, अत्र पतितो ग्रंथः ॥ R supplies the following commentary: अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुसुकमृषिं आदधुः निहितवन्तः सर्वे देवाः। किमिव इष्वाः बाणस्य पर्णमिव पत्रमिव पत्रं यथा बाणस्य मूले स्थापयन्ति तद्वत् जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवन्तः अतो मदीयां प्रतीचीं पूज्यां वाचं स्तुतिरूपां अगृभ गृहाण। कथमित्युच्यते अश्वं आशुगामिनं हयं रश्नया रज्ज्वा यथा गृह्णन्ति तद्वत् कर्णाभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

P. 53. l. 25. (19, 1.) सेचयत। अवगाहत। गोदोहन॰ ॥ मेवयत अवगाहत। गोदोहन॰ A. मेवयत अवगाहत। गोदोहन॰ Ca. सेवयत। अवगाहत। ---- गोदोहन॰ C 2. मेवयत अपगाहत गोदोहन॰ B 4. सचयत अवमाहं न स्तानापानादि॰ B 1. सेचयत अवगाहनस्तानापानादि॰ CB.—P. 54. l. 8. (19, 3.) Sâya*n*a seems to have read एनाः for एताः.—l. 9. सास्नादिमतीनां ॥ सास्नादिमतीनां A. Ca. रास्नादिमतीनां C 2. सास्नादिमतीनां B 4. सस्थादिप्रतीनो B 1. CB.—l. 18. (19, 4.) The commentary to संज्ञानं यत्परायणं आवर्तनं is left out in all the MSS. R, however, inserts before निवर्तनं the following explanation: संज्ञानं गोभिः सह ऐकमत्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये आवर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये.—ll. 30 and 32. (19, 6.) A. B 1. Ca. R have गच्छतीः and जीवतीभिः instead of गच्छं॰ and जीवं॰.—l. 31. देहि B 1. धेहि A. Ca. M 1.

P. 55. l. 26. (20, 1.) The words are not separated in the Pada MSS.—P. 57. l. 31. (20, 10.) किंचिद्वेयमस्ति ॥ किंचिदेवं यमस्ति A. किंचिद्देवं यमस्ति Ca. किंचिद्देवयमस्ति C 2. किंचिद्देवं यदस्ति B 4. किंचिद्देयमस्ति B 1. किंचिद्देयमस्ति CB.

P. 60. l. 33. (22, 3.) आमर्यादायां। आ समाप्तेः ॥ आ मर्यादया असमाप्तः। A. Ca. CB. अमर्यादया असमाप्तः C 2. B 4. आ मर्यादायां आ समाप्तेः B 1.—P. 62. l. 13. (22, 8.) At the end of this verse there is great confusion in all the MSS. A has असुरप्रकृतिरित्यर्थः। एवंभूतोसि हे अभिवहन् शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम, running on from verse 8 to verse 9. The same has happened in Ca and B 4. C 2 fortunately supplies part

of the lacuna. It reads: असुरप्रकृतिरित्यर्थः। एवंभूतोस्मि हे अभिबहन् शत्रूणां हंतुरि त्वं सहायस्व उपचयितव्यस्व वधः हंता सन् शत्रु भिंधि॥ B 1, on the contrary, breaks off after व्यवहाराद्दाह्यः, and continues हता सन् दंभय ते शत्रुं किंधि।. CB gives the text as I had restored it, only reading हिंधि for हिंधि. R has एवंभूतो योस्मि, inserts तस्य before वधः, and reads भिन्धि for हिंधि.—P. 63. l. 13. (22, 12.) Sâyana seems to have read कुध्यक्. This is the reading of A. Ca. B 4. C 2. In CB चं is inserted before कुध्यक्. B 1 has अकुध्यक्.—l. 20. (22, 13.) सति निर्देशस्याविशेषणत्वात्॥ सनि निर्देशमाविशेषणत्वात् A. Ca. सति निर्देशमाविशेषणत्वात् C 2. सति निर्देशविशेषणत्वात् B 1. CB. सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात् R. I suppose it means, the final â of tâ and satyâ must be taken for the nom. plur. fem., because otherwise (sati, as it is) there would be no predicate to the proposition, i.e. tâ and satyâ would refer to nothing.—P. 64. l. 2. (22, 14.) परिवेष्य॥ वेष्य B 1. M 1. R. In A. Ca all from विश्वायवे to विश्वायवे is missing.

P. 66. l. 13 to 16. (23, 7.) From सख्यानि to सख्यानि all is left out in A. Ca. B 4. In C 2 there is a longer lacuna from वयं स्तोमं स्तोचं etc. to the second verse of the next hymn. The text is preserved in B 1 and CB.—l. 13. R reads स्तुत्यस्तोतृत्वेन यष्टव्ययष्टृत्वेन च सखिकर्माणि.—क्वचित् CB. केचित् B 1. R.—l. 14. After प्रमतिं CB and R insert प्रकृष्टां मतिं.

P. 70. l. 1. (25, 6.) A. Ca read °दानमुत देवा उपजीवंमुतःप्रदानं etc. In B 1 verses 2 to 7 are missing.—l. 25. (25, 9.) तस्मिन् अतिमहतीत्यर्थः॥ तस्मिन्सति महतीत्यर्थः A. B 4. CB. तस्मिन् सति महतीत्यर्थः Ca. C 2. तस्मिन्सर्वाणि महतीत्यर्थः B 1.

P. 72. l. 29. (26, 7.) Sâyana seems to have read अदूधोत् for दूधोत्. R, however, reads प्रविदूधोत्.

P. 73. l. 20. (27, 1.) आत्मा वै etc. See Kaush. Up. II. 11; Âsv. Grihy. I. 15, 11; Nir. III. 4.—l. 31. (27, 2.) यदीयदाहमेव॥ यद्यदाहमित्य अहमेव A. Ca. यद्यदाहमेव M 1. यद्यदाहमित् अहमेव R; from verse 1 to 3 lacuna in B 1.—P. 74. l. 18. (27, 4.) शरीरवस्त्रास्त्रबलादिभिः A. Ca. C 2. B 4 sec. m. शरीरशस्त्रबालादिभिः B 1. शरीरशस्त्राबलादिभिः CB.—l. 22. प्र क्षिणां C 2. B 4 sec. m. प्रदक्षिणां A. Ca. B 4. CB. प्रादक्षिणाच B 1. R reads प्रदक्षिणां प्रहितवानस्मि प्रक्षिपामि.—l. 27. (27, 5.) वै उ इत्येवैव॥ वै उ इत्येतैव A. Ca. R. वै उ इत्येतैच C 2. वै दु इत्येवैव B 1. ते उमित्येतौ एव B 4 sec. m. वै इत्येतैव CB.—l. 30. स्थावर° A. Ca. C 2. B 1. 4. CB. स्थावरः? or स्थविरः?—°पिपीलिकादिरपि C 2. °पिपीलिकाभिरपि A. B 1. Ca.—P. 75. l. 18. (27, 7.) आ भूतसंप्लवाज्जी° from R. आभूतसंप्लवं जी° M 1. अभूत् संप्लवाजी° A. Ca. आभूतं संप्लवं जी° B 1.—l. 25. °भवनाय गच्छंत्यौ॥ °भवतः, then lacuna to प्रयुताः in the next verse, A. Ca. C 2. B 4. In B 1 the lacuna begins after ऽस्तप्रत्ययः, after which it has॥ यद्वा सर्वस्याप्य सह भूताः etc. °भवनाय गंत्यौ (गंत्र्यौ R) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेण छादयित्र्यौ (प्रकर्षेणाच्छा° R) रेफरछांदसः। CB. R.—P. 76. l. 2. (27, 8.) दुदुह्रे॥ दुह्रदि A. Ca. दुह B 1. दुह्रे R. दुह्रत M 1.—l. 6. (27, 9.) The commentary is left out in all the MSS. In B 4 there is a note पतितोऽत्र ऋगर्थः. R supplies the following commentary: अनया ऋषिरिंद्रप्रसादलब्धं स्वस्य सार्वात्म्यं प्रकाशयति। जनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्यात्तारः पशवः ते वयमिति सं सम्यक् जानीहि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्यात्तारो मनुष्यास्तेपि वयमिति संजानीहि। वस्तुतस्तु उर्वरे विस्तीर्णे अजिरे गणे हार्दाकाशरूपे यत् अंतः अंतर्यामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि अथास्मिन हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भवा°

निंद्रः अवसातारं आत्मनः संभक्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाधात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं ववन्वान् द्वितीयार्थे प्रथमा ववन्वतं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुरुषं युनजत् युनक्ति संसारे शापानुग्रहसमर्थो भवद्रूपोऽहमेवास्मीति भावः ॥ ९ ॥ See also Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxxxvi.—l. 22. (27, 11.) लिटि रूपं B 1. लेटि रूपं A. Ca. C 2. B 4. स्वालटि रूपं CB.—l. 28. वरयितुं B 1. CB. वारयितुं A. Ca. C 2. B 4. R.—P. 77. ll. 11 to 13. (27, 13.) From वृष्टिलक्षणमुदकं to वृष्टिलक्षणमुदकं all is left out in A. Ca. C 2. B 1. CB and B 4 (in marg.) give जिगर्ति instead of गिरति. To प्रत्यंचं, R adds the following note: प्रत्यंचं प्रतिकूलगंतारमुदकसंघमत्तीति तस्यैव विशदीकरणं वस्थं तापनिवारकं तत्।—l. 22. (27, 14.) पराशृदनवर्जितः from R. पराशवदनवर्जितो A. Ca. पराशदनवर्द्जितो C 2. परासादनवर्जितो B 4 sec. m. B 1. CB. पलाशनवर्जितो M 1. Cf. Nir. XII. 29, and var. lect. in Nir. SS. vol. iv. p. 294.—P. 78. l. 4. (27, 15.) तिरंति ॥ तरं A. Ca. B 1. तरंति M 1.—l. 6. तिरंति ॥ तरंति A. Ca. B 1. M 1. R.—l. 17. (27, 16.) निवासं CB. गतिनिवासं A. Ca. B 1. 4. R; deest in C 2. It would be better to read तत्र निवासं.—l. 24. (27, 17.) देवानां from देव gambler? A. Ca have देवाना, B 4 देवनां, B 1 देवोना, CB देवता; deest in C 2.—l. 26. द्वा ॥ यद्वा A. B1. Ca. M 1.—P. 79. l. 13. (27, 19.) युगा युगानि ॥ युगा युग्मानि A. Ca. CB. B 1. 4. R. युगानि C 2.—l. 21. (27, 20.) सुष्ठु पूजितौ MSS.; सुष्ठु योजितौ?—l. 22. °स्थान्मापगमय ॥ °स्थान् मा गमय A. Ca. B 1. 4. °स्थान मा गमय C 2. °स्थान् मा गय CB. °स्थात् मागमय R.

P. 82. l. 5. (28, 4.) अत्सारीत् ॥ अत्सात् A. Ca. B1. R.—l. 6. अतिगहनदेशात् ॥ अभिगहनदेशात् B 4. M 1. R. अभिहनदेशात् A. Ca. C 2. निर्गहनदेशात् B 1. CB.—l. 31. (28, 7.) शूरमसह्यं A. Ca. C 2. CB. B 4. शूरं समर्थं B 1.—P. 83. l. 17. (28, 9.) बलवत्क्रूरमृ° ॥ बलचक्रूरस्य मृ° A. Ca. बलचक्रूरस्य मृ° C 2. बलवत्क्रूरशूरमृ° B 1. B 4 sec. m. बलवक्रूरशूरमृ° CB. बलवत्क्रूरं मृ° M 1. The passage is corrupt. Prof. Aufrecht suggests बलगर्वात्क्रूरं.—l. 30. (28, 10.) लीलया A. Ca. C 2. B 4. CB. क्रीडया B 1.—P. 84. ll. 1 and 4. (28, 11.) In this verse the Pada MSS. (P 1. P 2. P 3) read गोधाः, probably in order to avoid the hiatus. In the commentary A. Ca. B4 have गोधाः, B 1. CB गोधा; lacuna in C 2.

P. 84. l. 26. (29, 1.) The commentary begins with वने न वायो न्यधायीति in A. Ca. B 4. CB. In B 1 the commentary on this verse is left out; in C 2 there is a long omission from X. 28, 11 to X. 29, 7. The commentary here, and X. 30, 11, is the same as that given by Durga on Nir. VI. 28. See Nir. SS. vol. iii. p. 257 seqq.—P. 85. l. 21. (29, 2.) स रथः कुत्सेन । कुत्सो ॥ स रथः कुत्सो A. Ca. B 4. स रथः कुत्सेन B 1. CB. तं रथं कुत्सो R.—l. 24. (29, 3.) All MSS. have रंध्यो, not रंह्यो.—P. 86. l. 25. (29, 6.) मज्मकेन A. Ca. B 1. 4. मजकेन CB.—l. 28. आस्वादिताः ॥ अस्माभिर्दत्ताः A. Ca. B 4. अस्मादत्ताः B 1. अस्मादत्ताः CB. R reads स्वाद्मन् स्वाद्मानः स्वादिष्टाः भवंतु अस्माभिर्दत्ताः संतु.

P. 89. l. 21. (30, 7.) °नाभिहिंसनात् from R. °ना हिंसनात् M 1. °नाभिः हिंसनात् A. Ca. B 4. C 2. °नाभिः हिंसात् CB; lacuna in B 1 from verse 3 to 13.—l. 31. (30, 8.) The second half of the verse is left unexplained in the MSS. (A. Ca. C 2). R supplies the following: कीदृशं अध्वरेषु यज्ञेषु घृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तं पश्चाद्घृतपातिनमित्यर्थः। ईद्यं स्तुत्यं । किंच हे आपः यूयं रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः मे मदीयं हवमाह्वानं शृणुत ॥—P. 90. l. 6. (30, 9.) नभोजां ॥ नभोजं A. Ca. M 1.—l. 30. (30, 11.) प्रकटता

Durga on Nir. VI. 22. प्रकटमा A. Ca. M 1. R.—l. 31. भाष्यकारेण Durga. °कारेण A. Ca. M 1.—l. 32. निरुक्तटीकाया उद्धृतं B 4. C 2. निरुक्तटीकायां उद्धृतं A. Ca. CB. The commentary is taken nearly literally from Durga's commentary, see Nir. SS. vol. iii. p. 233 seq.—P. 91. l. 25. (30, 14.) आगमन्॥ भगमन् A. Ca. M 1; deest in B 1.—l. 27. सादयाम इति॥ सादयम इति B 1. सादयामीति A. Ca. M 1. R.

P. 93. l. 12. (31, 4.) After वाग्मिः CB alone has सुतः.—P. 94. l. 15. (31, 8.) एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न। अपि तु॥ एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तं इति। अपि तु A. Ca. C 2. B 4. एताः देवा वा जात सामार्थ्येन युक्तं। एतेभ्यो B 1. एता देवा जातं सामर्थ्ये त युक्तं एता एतेभ्यो CB.—P. 95. l. 7. (31, 10.) मंथंतीति A. Ca. मथतीति B 1. मथ्नन्तीति R. मंथते TBr. I. 1, 9, 1.

P. 95. l. 19. (32.) The devatâ is Indra.—l. 26. (32, 1.) आसादयतो B 1. आसादयतो A. Ca. M 1.—P. 96. l. 5. (32, 2.) रजःशब्दाच्छस आकारः॥ रजः शब्दा स आकारः A. Ca. C 2. राजशब्दाज्जस आकारः B 1. रजःशब्दाजस अकारः CB. रजःशब्दाज्जस आकारः B 4. It looks like a marginal gloss inserted in the text. The intention was most likely to take रजसा for रजांसि.—l. 14. (32, 3.) सुब्रह्मण्या° B 1. सुब्रह्माण्या° A. Ca. M 1.—l. 25. (32, 4.) दीप्यस्व A. Ca. B 1. 4. CB.—l. 27. यत आगत्यप्रकाशस्ततोऽच कारणमाह॥ यतः आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह A. Ca. C 2. B 4. R. यतः आगत्य प्रकाशयेत्यत्र तात्पर्यमाह B 1. यतः आगत्य प्रकाशायत्यत्र तारणमाह CB.—P. 97. l. 23. (32, 7.) The explanation of चेचविदं ह्यमाट् is found in C 2 only.—P. 98. l. 11. (32, 9.) After हे कलश A. Ca. C 2 have कलाशन्, CB कलशान. It is struck out in B 4, but is not found in B 1. R has कलावन्.—l. 18. क्रियाम मघवानः कृतश्रवणाः। पूजायां बहुवचनपदं॥ क्रियामः कृतश्रवणाः पूजायां बहुचचनं पदं A. Ca. C 2. B 4; from प्रयच्छतः to प्रयच्छतु lacuna in B 1. क्रियाम यवानः कृतश्रवणा पूजायां बहुवचनं। एवं CB. क्रियामहे मघवानः कतश्रवणाः पूजायां बहुवचनं पदं R.

P. 99. l. 12. (33, 2.) पार्श्वास्थीनि॥ पार्श्वस्थानि A. Ca. C 2. B 4. पार्श्वास्थानि B 1. पार्श्वास्थीनी CB. Cf. Rv. Bh. I. 105, 8.—P. 100. l. 2. (33, 5.) प्रष्टिवाहिनं रथं॥ प्रतिष्ठवाहिनं त रथं च A. Ca. प्रतिष्ठवाहिनं रथं च C 2. प्रतिष्ठवाहिनं रथं च B 4. प्रतिष्ठवहिनं रथं B 1. प्रतिष्ठवाहिनं रथं CB. The emendation प्रष्टिवाहिनं was suggested by Prof. Aufrecht.

P. 100. ll. 24 and 27. (34.) मुजवतः Ca sec. m. B 1. 4. मुजवनः A. Ca pr. m. C 2. CB. One Sha*d*gurusishya MS. writes मूजवत्, all the rest मुज°, see Anukr. M. p. 151. The name of the second supposed poet is Mau*g*avân Aksha (India Office MS. 132 writes Mo*g*avân, by mistake). The commentator of the Anukrama*n*î explains Mau*g*avân as Mû*g*avatputra, and he is quite aware of the irregularity in the formation of the patronymic, for he says that, although the patronymic suffix has been omitted, the V*r*iddhi of the first syllable has been preserved. Hence Mau*g*avat, instead of Mau*g*avata. Roth in his Dictionary gives the name as Mau*g*avata, but this is wrong, for Sha*d*gurusishya quotes Sauvish*t*ak*r*it as a parallel case, clearly showing that the name he wished to explain was Mau*g*avat, nom. sing. Mau*g*avân. The name, no doubt, is irregular even thus, yet we have no right to change it.—l. 25. अत्र द्वादशर्चमाम्नातीति etc. Here all the MSS. are at fault, and possibly Sâya*n*a himself or whosoever wrote the passage. I shall first give the various readings:

A अत्र द्वादशाख्यान् स्तौति नवम्याद्या वा सं तस्तास्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति।
Ca अत्र द्वादशाख्यान् स्तौति नवम्याद्या वा तस्तास्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषि स्तौति।
B4 अत्र द्वादशाख्यान् स्तौति नवम्याद्या ...... स्तद्देवत्यः। सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति।
C2 अत्र द्वादशी चान् स्तौति नवम्याद्या च तु स्तो स्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषि स्तौति।
B1 अत्र द्वादशाचान् स्तौति नवम्या द्या त स्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति।
B2 अत्र द्वादशाचान् स्तौति न-वम्याद्या त स्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति
CB अत्रा द्वादशचात् स्तौति नवम्या वा त स्तास्तद्देवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति

A अतस्तयोस्सा देवता। एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो द्यूताश्च निंदंते। अतस्ता अपि तद्देवत्यः।
Ca अतस्तयोस्सा देवता। एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो द्यूताश्च निंदंते। अतस्ता अपि तद्देवत्यः।
B4 अतस्तयोस्सा देवता। एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो द्यूताश्च निंदंते। अतस्ता अपि तद्देवत्यः।
C2 अतस्तयोःस्सा देवता। एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो द्यूताश्च निंदंते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः।
B1 अतःस्तयोःसा देवती। एवं पंच गताः शिष्टष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च मवंते। अतस्तो अपि तद्देलयाः।
B2 अतःस्तयोःसा देवती। एव् पंच गताः शिष्टष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च मवंते। अतस्तो अपि तद्देलयाः।
CB अतस्तयोः सा देवता। एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च निंदंते। अतस्ता अपि तद्देवत्यः।

Now it is clear that the seventh verse does not praise agriculture; nor would it be स्तौति in the singular, if two verses were intended. Nevertheless we have तयोः, a dual, as if two verses were intended. Sha*d*gurusishya in his commentary to the Anukrama*n*î says: तत्राद्यान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशास्ति शिष्टाभिर्नवभिस्त्वक्षाः कितवश्चैव निंद्यते॥ This is clearly metrical, and evidently taken from the B*ri*haddevatâ (VII. 1009 seq.), where the following verses occur: प्रावेपा मेति सूक्तं यत्तदक्षस्तुतिरुच्यते। अत्राद्यान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी॥ त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशासति (read °स्ती)। अक्षांस्तु शेषा निंदंति॥ If we look at this, we see what has happened. Sâya*n*a has taken the B*ri*haddevatâ, quoted it, and inserted after each paragraph some words of explanation. In doing this he seems to have drawn सप्तमी and त्रयोदशी together, without altering the verb स्तौति, but putting, when he speaks for himself, the dual तयोः, as referring to the seventh and thirteenth verses. What he ought to have said was this: अत्र द्वादशचान्स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। अतस्तास्तद्देवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता॥ This is, no doubt, a greater alteration of the text of Sâya*n*a than would be permissible according to the critical principles followed in this edition. But both grammar and sense required this deviation, and the various readings as given above will enable every reader to form his own opinion. R reads अत्र द्वादशचान् स्तौति नवम्याद्या चातस्तास्तद्देवत्याः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता एवं पंच गताः। शिष्टाभिर्नवभिः etc.—P. 101. l. 1. (34, 1.) विभीतकस्य A. B. Ca. °भीद° Ca sec. m.—आस्फारे A. Ca. जस्परे B1.—l. 2. प्रवेपिणः B1. प्रवेपिनः A. Ca. R.—कंपनशीलाः A. Ca. वेपन° B1.—l. 3. विभीदको विभीतक° B1. विभीतको विभीतक° A. Ca.—अचच्छदत्॥ अवछत् A. Ca; deest in B1.—ll. 4, 7, and 8. मुजवति (twice) and मुजवान् A. B. Ca. मूज° Nir. R has मु° in the first case, but afterwards मू°.—l. 6. बिभीतकस्य॥ विभीतस्य B1. विभीतकस्य A. Ca. विभीदकस्य Nir. Again, l. 8, A. Ca read बिभीतको (in B1 the word is left out), while Nir. has विभी-

द्को.—l. 8. Instead of विमुच्यत इषीकयेषीकेषते॰ R reads विमुंचतीषीकामिषीकेषते॰.—P. 102. l. 3. (34, 5.) न दूषये ॥ दूषये B 1. Ca. दूषय A.—l. 5. अवहितो B 1. CB. अवहता A. Ca. C 2. B 4. One expects अवहीनो, but as the next sentence seems to depend on this word, it can only be अवहितो, in the sense of attentive.—l. 20. (34, 7.) अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च ॥ अंकुशवंतो दिना (नितोदिनो Ca sec. m.) नितोदितवंतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने A. Ca. अंकुशवंतो वितोदितवंतश्च पुरुषे बूनप्रवर्तमाने C 2. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तकामस्य B 1. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदिवंतः (नितोदिवतः sec. m.) पुरुषस्य च कृषौ प्रवर्तमाने B 4. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदिवतः पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमाने CB. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवतश्च पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य M 1. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च पुरुषे च कृषौ प्रवर्तमाने R. If the emendation in the introduction is right, and we are justified in assuming that Sâya*n*a did not take our verse as a कृषिस्तुति, then the words पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य must be an interpolation inserted at the same time, when the mistake in the introduction arose, they have therefore been omitted. The corruptions in all the MSS. justify such violent critical proceedings.—l. 28. (34, 8.) आस्फारे ॥ अस्फारे A. Ca. R. आस्कारो B 1. In l. 30, A. Ca (and also R) have आस्फारे. B 1 आप्सरे corrected in the margin to आस्फारे. In verse 9, B 1 has again आस्कारो. A. Ca. R आस्फारे.—P. 103. l. 7. (34, 9.) अपक्षताः A. Ca. B 4. C 2. B 1. अपा चताः CB.—P. 104. l. 8. (34, 13.) मतिं कृष्व A. Ca. B 1. 4. CB; deest in C 2. Prof. Aufrecht suggests the plausible emendation रतिं कृष्व ।, which is also the reading of R.

P. 106. l. 28. (35, 9.) तिष्ठ A. Ca. C 2. B 1. 4. CB.

P. 108. l. 16. (36, 1.) स्वः सर्वं च यष्टव्यं ॥ स्वः सर्गं च यष्टव्यं A. Ca. B 4. स्वः सर्वं च यष्टव्यं C 2. स्वः सर्वं च B 1. स्वः सर्वं च CB. स्वः स्वर्गं च यष्टव्यं R.—P. 111. l. 15. (36, 14.) After उत्तरतः स्थितश्च B 1 adds अधरात् अधरतश्च स्थितः त्व सविता एवमुपरिष्टात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता. Cf. Rv. Bh. VIII. 61, 16. R has अधरात्तात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता.

P. 111. l. 28. (37.) The Viniyoga of X. 40, 10 is inserted here in A. Ca. C 2. CB. B 4. In B 1 it is added in the margin.

P. 114. l. 31. (38.) तांडवाः शाट्यायनका ॥ तांडवीशाट्यायनका A. B 4. तांडवा शाट्यायवका Ca. तांद्रवा शाट्यायनका C 2. तांडवा क्षाट्यायनका CB; deest in B 1. तांडवशाट्यायनका तांड्यशा॰ R.—P. 116. l. 7. (38, 5.) वार्ध्रीणतेन ॥ वाध्रिणतेन B 1. R. वाध्रियतेन A. Ca. In l. 10, A. Ca have वाज्रिभिः, B 1 स्राधिभिः, R वाध्रिभिः; and in l. 14, A. B 1. Ca and R read वध्रिणतेन. See Tâ*nd*ya Br. IX. 2, 22.—l. 10. R omits तं before लुशो.—The quotation from the *S*â*t*yâyanaka could not be verified, as in spite of repeated efforts, I have not succeeded in finding any copy of that work in India. Sâya*n*a's quotation, however, from the *S*â*t*yâyanaka agrees very much with the passage in the Tâ*nd*ya Brâhma*n*a IX. 2, 22; in fact, it does so to a greater degree than the extract given by Sâya*n*a as from the *Kh*andoga Brâhma*n*a.—l. 11. ऽभ्यवदत् ॥ न्यवदत् A. Ca. न्यवदत B 1. See Tâ*nd*ya Br. l. c.—l. 12. प्रादुद्रवदिति ॥ प्रादुद्रवदिमपि A. Ca. प्रादुद्रदिति B 1. प्रादुद्रवदिति R.—l. 13. आहृतवंतौ ॥ आहृतवतीं A. Ca. आकृतवंतं B 1.

P. 117. l. 10. (39, 3.) Sâya*n*a seems to have read ऋतस्य for वृतस्य. A. Ca. CB. B 4 read ऋतस्य, C 2 वृतस्य, B 1 क्षतस्य.—l. 17. (39, 4.) युवं च्यवानं A. B 1. Ca. युवां च्यवनं

R, like Nir. Roth and SS.—l. 18. पुनर्युवानं B 1. पुनर्भवीनं A. Ca. C 2. CB. B 4.—P. 118. l. 1. (39, 6.) संबंधिनमिममाह्वानं A. Ca. C 2. B 1. 4. CB. Sâya*n*a has evidently used आह्वान as a masculine. He may have intended to write आहावं. See Pâ*n*. III. 3, 115.—l. 8. (39, 7.) विमदाय B 1. B 4 sec. m. CB. विमदे A. Ca. C 2. B 4 pr. m.—l. 19. (39, 8.) The commentary to the first line is left out in A. Ca. C 2. B 4. It is given in B 1. CB.—P. 119. l. 20. (39, 11.) संसारभयं CB. C 2. सारभयं A. Ca. B 4. संग्रामयं B 1; deest in R.—P. 120. l. 4. (39, 13.) यातमर्द्रिं। B 1. CB. C 2. यातमिंद्रं A. Ca. B 4.

P. 121. l. 14. (40, 3.) वंदिनो वाणी कापा। तया॥ वंदीनो वरणीकापातया A. Ca. वदीनो वणीकापातया C 2. बंदिनो वाणी कापा तया B 1. 4. R. वंदितो वाणी सापातया CB.—l. 17. राजकुमाराविव CB. B 1. B 4 sec. m. राजकुमारीव A. Ca. B 4 pr. m. राजकुमारीविव C 2.—l. 22. (40, 4.) युवां॥ युवं युवां A. Ca. C 2. B 1. 4. CB.

P. 126. l. 17. (42, 5.) पूर्वाह्णे॥ पूर्वाह्नः B 1. CB. B 4 sec. m. पूर्वाह्नः A. Ca. C 2. B 4. R.—P. 127. l. 26. (42, 10.) P 1. 2. 3 read प्रथमाः, Sâya*n*a leaves it free to read प्रथमा or प्रथमाः.—P. 128. l. 5. (42, 11.) सखिभूतेंद्रः A. Ca. C 2. B 1. 4. CB.

P. 128. l. 8. (43.) °ष्टुबंतं A. B 1. Ca. °ष्टुबंतं तु Anukr.—l. 15. (43, 1.) आंगिरसस्य कृष्णस्य A. Ca. C 2. B 4. हे घोषियस्य सुहस्त्य CB. हे घोषिमस्य सुहस्त्यस्य B 1.—P. 129. l. 15. (43, 5.) परस्वाणां CB. C 2. परस्थानां A. Ca. B 4. परस्वानां B 1.—l. 18. पूर्वोऽपि॥ पुत्रोपि A. Ca. C 2. B 1. 4. CB. पुरातनोपि R.—P. 130. l. 11. (43, 8.) पतयति॥ पतवि A. Ca. तपति B 1. पतति R.

P. 132. l. 12. (44, 5.) °धृष्याणि॥ °धृष्याणि A. B 1. Ca.—l. 23. (44, 6.) ऋणेनैव ते A. B. Ca. इहैव ते न्यविशंत ऋणे हैव (ऋणेनैव var. lect.) ते Nir.—l. 30. (44, 7.) य उपरे॥ All the MSS., as well as R, read ये अपरे.—P. 133. l. 9. (44, 8.) वृष्णः स्वोदरस्यासेकृन्सोमान्पीत्वा मदे सति॥ सोमं पीत्वा मदे सति वृष्णः सोदरस्यासकृत् सोमान् पीत्वा उक्थे सति A. Ca. C 2 has the same, but it omits उक्थे सति and reads सोरस्यासचत्. B 4 had the same as A, but sec. manu it inserts सोमरसस्य, सेकृन्, and मदे for उक्थे. B has सोमं पीत्वा मदे सति वृष्णः सोमरसस्य सेकृन् सोमान् पीत्वा मदे सति. CB reads वृष्णः सोदरस्य संसेन् सोमान् पीत्वा उक्थे सति. R has वृष्णः स्वोदरस्यासक्तत् वर्षणशीलान् सोमान् etc.

P. 133. ll. 29 and 30. (45.) The name of the Rishi of this hymn, and of hymn IX. 68, is called by the author of the Sarvânukrama*n*î Vatsapri, not Vatsaprî. Sha*d*guru*s*ishya in IX. 68 has वत्सप्रिः twice, in X. 45 वत्सप्रिः thrice. Sâya*n*a in IX. 68 has the genitive वत्सप्रेः and nom. वत्सप्रिः, supported by all the MSS., and likewise in X. 45 the gen. वत्सप्रेः and the nom. वत्सप्रिः, without any various reading. See BR. s.v. वत्सप्री; Aufrecht, Rig-veda, vol. ii. p. 494, note; Anukr. M. pp. 34, 38, 146, 152.—P. 134. l. 9. (45, 1.) सुप्रज्ञाता C 2. सुप्रज्ञो नेता A. Ca. सुप्रज्ञो नेता CB. R. सुप्राज्ञो नेता B 4 sec. m. B 1.—P. 135. l. 11. (45, 4.) वामां वै रेरिह्यमाणो॥ वामामा वै रेरिह्यमाणं A. Ca. वामा वै रेरिह्यमाणं B 1. वमा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो *S*at. Br.—P. 136. l. 19. (45, 9.) सुम्नं॥ सुम्नं B 1. सुम्नं A. Ca. M 1.—P. 137. l. 10. (45, 12.) The commentary to the first line is left out in all MSS. R supplies the following: नरां कर्मनेतृणां पुंसां सुशेवः सुखसेव्यो वैश्वानरोपि: ऋषिभिः मंत्रैः अस्तावि स्तुतः। कीदृशः सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता.

Ash*t*aka VIII.—MSS. for the Eighth Ash*t*aka.

1. A. Colebrooke's MS.
2. AD. A MS. lent me by Dr. Bhao Daji. It is an A copy, but more carelessly written than Colebrooke's; it offers no original readings.
3. C 2. Dr. Mill's MS. which was copied for him at Calcutta from different originals, represents in this portion the A class. The copyist has occasionally been enabled to supply independent readings, either conjecturally or by consulting other MSS.
4. Af. Fragments of a MS., belonging to the A class. It has been consulted for critical passages in the new edition. Though generally agreeing with A. C 2, it occasionally offers independent readings, or helps to restore the original reading of the A class.
5. B 4. Taylor's MS. This MS. has been much read and corrected in the last Ash*t*aka. In its original text it agrees with A; the corrections and numerous marginal notes come from a B source.
6. Ca. My own MS. Though very carelessly written, it is of the greatest value, as containing not only readings independent both of the A and B classes, but as supplying passages which are omitted in all other MSS.
7. B 1. Stevenson's copy.
8. B 2. Burnouf's copy, taken from Stevenson's MS. I transcribed the tenth Ma*nd*ala at Paris, and finished it on the 30th of May 1846. As I traced the whole of it, my copy is, I believe, perfectly trustworthy, even at this great distance of time.
9. B 3. A modern copy, a mere repetition of B 1. (See vol. i. p. xxx.)
10. M. Another B copy, sent to me by Dr. Haug from India. It was derived from B 1, directly or indirectly, but before B 1 had been corrected with yellow ink. (See X. 56, 1 fin. Here B 1 has sûrya iva iti hi *s*ruti*h*, but iva is covered over with yellow ink. M has sûrya iva iti hi *s*ruti*h*.) This MS. is afterwards replaced in my edition by
11. CB, a MS. lent me by Dr. Bhao Daji, beautifully written, agreeing generally with M, but here and there supplying corrections and marginal notes. In the passage quoted before, it has sûrya iva iti hi *s*ruti*h*.

The three representative MSS. for the eighth Ash*t*aka are: A. Ca. and B 1. Of these A is generally supported by C 2 and B 4 primâ manu; Ca stands by itself; B 1 is supported by B 2, afterwards by CB, sometimes by B 4 sec. manu. In difficult passages the A readings were checked by AD; the B readings by B 3.

P. 139. l. 11. (46, 1.) सीदत् before निषत्तोऽभूत् in M 1 and R, but not in A. B 1. Ca.—l. 12. गुणैः पूज्यः A. गुणैः पूज्यमानो Ca. गुणैः पूज्यैः B 1. 2. M.—वेत्ता ॥ वेत्ता Ca. ज्ञाता A. B 1. 2. M.—l. 13. वेषां A. Ca; deest in B 1. 2. M.—l. 14. यद्वा । अपां ।

अपसामित्यर्थः ॥ अपां समीप इत्यर्थः [यद्वा in marg.] Ca. अपसामित्यर्थः A. B 1. 2. M. R.—l. 15. अथवा from Ca.—l. 16. पुनः प्रार्थितः A. B 1. 2. M; पुनः deest in Ca.—B 4 gives the following independent commentary on verse 1: होता देवानामाह्वाता जातः प्रादुर्भूतः यतः नभोवित् प्रथमनभस आकाशस्य वेदितवान् अतः महान् सर्वेभ्यो भूतेभ्यः प्रथममाह्वाने आदिभूतत्वेन महत्त्वं नृषद्वा। नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेणावस्थितवान्। होतुरमिरुभयोर्लोकयोरेव वावस्थानं। नभोविदित्वेन नभसि। अपामुपस्थे अग्निः सह स्थाने। विद्युद्रूपेण। एवंरूपोऽग्निः पृथिव्यग्निजःसु प्रादुर्भूत। दधिः पृथिव्यग्निजसो धारकत्वेनापि च यः। स एव वसूनि विधत्ते। वसूनां यंता। यो नियंता भवति। स एव विदधातुं शक्नोति। तनूपाः। तनूनां देवमनुष्यादिशरीराणां पाता रक्षकः सोऽस्मभ्यं शरीरपोषकानि वसूनि विदधातु। इत्याशास्महे॥—l. 23. (46, 2.) सधस्थे सहस्थाने Ca sec. m.; deest in A. B 1. 2. 4. M. R.—निगूढं Ca; deest in A. B 1. 2. 4. M.—परिचरंत Ca. A. B 4; deest in B 1. 2. M.—l. 25. विलीनं A. Ca. B 4. विलीनां B 1. 2. M.—l. 26. स्तोत्रैः Ca; deest in A. B 1. 2. M. B 4 has स्तोत्रादिहविर्भिर्धनमिच्छंतो.—आत्मन इच्छंतो ॥ अनिमिषंतो Ca. आत्मानमिच्छंतः A. B 1. 2. M.—पलाय्याप्सु Ca. पलायाप्सु A. पलाभू B 1. 2. M. पलायमानस्याप्सु B 4.—P. 140. l. 5. (46, 3.) अघ्न्या भूमिः। तस्या भूम्या मूर्धनि। भूम्यामित्यर्थः। तत्राविंदत लब्धवान्। सोऽग्निः Ca. आगंन्त्र्या भूम्या मूर्द्धनि भूम्यामित्यर्थः। तत्राविंदत् लब्धवान् सोऽग्निः A. अगन्त्र्याः भूम्याः मूर्द्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविंदत् लब्धवान् सोऽग्निः B 4; but altered into अविंदत् प्राप ततः. अघ्न्याया गोर्मूर्धनि अविंदत् प्राप ततः B 1. 2. अघ्न्याया गोर्मूर्धनि अविंदन् प्राप्तवंतः M. अहंतव्याया भूम्या मूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविंदत् लब्धवान् सोग्निः R.—l. 6. सुखस्य वर्धयिता सन् Ca. A. B 4. सुखरूपः B 4 sec. m. B 1. 2.—l. 7. यज्ञस्यादित्यस्य वा Ca. आदित्यस्य यज्ञस्य वा A. B 1. 2. M. सुखस्य यज्ञस्य वा B 4.—ll. 13 seq. (46, 4.) Ca leaves out the words between आहवनीयं and अध्वराणां.—l. 14. नेतारं प्रापयितारमरतिं गंतारं ॥ नेतारं प्रापयितारं Ca. नेतारं अरतिं गंतारं A. B 1. 2. M. B 4 had अरतिं गंतारं, but नेतारं added sec. m.—l. 22. (46, 5.) हे स्तोतः Ca. हे होतः A. B 1. M 1.—जेतव्याञ्शत्रूञ्जयंतं ॥ जेतव्यान् Ca. B 1. 2. M. R. जेतव्यं A. शत्रून् जयंतं B 4.—l. 23. भूर्जयंतमित्येकं पदं मत्वा भूरादींल्लोकाञ्जयंतमिति व्याचकार ॥ भूर्जयंतमिति (एकं पदमिति marg.) ह्वत्वा etc. Ca. भूर्जयंतमिति एकदमिति मत्वा etc. A. भूजयंतं इति मत्वा भूरादीन् (मूरादीन M) जयंतमिति व्याचकार B 1. 2. M. उद्गीथे भूर्जयंतमित्येकपदं मत्वा etc. B 4. In his commentary on Sv. I. 1, 2, 8, 2, Sâya*n*a adopts the same division of words, and the same construction as in our verse. But Satyavrata remarks, प्रेत्ययं जयंतमित्यनेन संबंधयितव्यः भूः प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं.—l. 27. प्रीणनस्तुतिं Ca. A. B 4. प्रीणवस्तुतिं B 1. 2. M. As to धन = प्रीणन, see Nir. III. 9; Dhp. 15, 84. प्रीणनकरस्तोत्रं in the commentary on Sv. I. 1, 2, 8, 2 is better.—P. 141. l. 5. (46, 6.) B 1. 2. M add an explanation of अयंत्रैः, viz. अकारोऽधिवाचकः। तेनायमर्थः। अधिकानां शत्रूणां यंत्राः नियमनानि तैः सह शत्रुनिग्रहं कुर्वन्नित्यर्थः।—l. 13. (46, 7.) श्वितीचयः श्वेतिमानमंचंतः ॥ श्वितिमान चयंत Ca. श्वेतिमानमंचतः A. श्वेतिमाचयवंतः B 1. 2. M. श्वेतिमानमंवंतः B 4. Although the substantive श्वेतिमन् does not occur in Wilson, nor in BR., it is correctly formed according to Pâ*n*. V. 1, 123. (It is in Böhtlingk's smaller Dictionary) —अयमः is left out in the commentary.—l. 21. (46, 8.) रचणाय A. Ca. B 4. रचणानि B 1. 2. M.—l. 22. मंद्रं स्तुत्यं A. Ca. B 4. मंद्रं मादनीयं B 1. 2. M.—Instead of यष्टृतमं वा Ca reads यजमाना धातुमिवा pr. m., but it has been corrected in the margin.

P. 142. l. 17. (47, 1.) वृत्यवृत्तिभ्यां A. Ca. B. Cf. Pân. II. 1, 3 comm.; Rv. Bh. V. 4, 1.—l. 31. (47, 3.) देववंतं (द्योतमानं marg.) बृहंतं महांतं Ca. देववंतं महांतं A. B 1. M 1.—P. 143. l. 14. (47, 5.) शतिनं शतवंतं from Ca.

P. 145. l. 10. (48, 3.) संपादितवान् Ca. साधु संपादितवान् A. B 1.—ll. 10 to 13. From देवा मयि to कुर्वंते the text is given from Ca, where all from स्वविरोधि° stands in the margin. A. B 1. M have after संपादितवान् nothing but वृत्रादिवधादिरूपेण (वृत्रवधादि° B 1) कर्मणा आर्यंति गच्छंति। अर्यतिर्गतिकर्मा (आयतिर्ग° M)। यद्वा अर्य ईश्वरं कुर्वंति॥ B 4 gives after संपादितवान्, केन क्रतेन कर्मेन वृत्रादिवधादिरूपेण कर्मणा। तथा देवासः देवाः मयि क्रतुं अपि वृंजन्। संपादितवंतः। वृत्रादिवधार्थं मम अनीकं सैन्यं कर्म प्रज्ञा वा सूर्यस्येव दुष्टरं मां अर्यंति गच्छंति अर्यतिर्गतिकर्मा। यद्वा अर्यमीश्वरं कुर्वंति॥ R has अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं। किंच क्रतेन निष्पादितेन कर्मेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्यंति गच्छंति॥—l. 30. (48, 5.) मेत् Ca. मे A. B 1.—मे before सख्ये from Ca.—न A. मा B 1. Ca.—P. 146. l. 14. (48, 7.) खलनिष्पादने यथा जीर्णव्रीह्यादिसंबान्॥ खलनिष्पादने जीर्णव्रीह्यादिसंभान् Ca. खलनिष्पादने (खलनिष्पादने न B 4 sec. m.) जीर्णव्रीह्यादिसंभनान् A. B 4. खलानिष्पादे न जीर्णव्रिह्यादिसंभनात् B 1. खले यथा निष्पावजीर्णव्रीह्यादिसंबान् R.

P. 148. l. 14. (49, 3.) इदानीमिव क्रतानीत्यनुवदति A. इदानीमेव स्वचानुवदंदि Ca. इदानीमेव क्रतान्यनुवदति B 4. इदानीमेव क्रियत इत्यनुवदति B 1. इदानीमेव क्रतानीत्यनुवदति R.—l. 24. (49, 4.) प्रदेशं B 1. देशं A. Ca. B 4 pr. m. R. Should it be प्रदेशनं?—P. 149. l. 1. (49, 5.) प्रक्षं करं A. B 4. प्रक्षमकरं Ca. मृत्युं आयवे करं B 1. प्रक्षं आयवे एतन्नामकाय अकरं R. As all the MSS. of Sâya*n*a give अडभावश्छांदसः it is clear that Sâya*n*a read आयवे करं. The MSS. of the Pada text, however, give अकरं.

P. 152. l. 9. (50, 5.) अम गत्यादिषु। औणादिक आचन्प्रत्ययः। छांदस उमादेशः॥ अम गत्यादिषु औणादिक आचन्प्रत्ययः (°कास्त्रन्प्र° B 4 sec. m.) छांदस उरादिरादेशः (औमादेशः B 4 sec. m.) A. B 4. अम गत्यादिषु औणादिक अचन्प्रत्ययः छांदसः उमादेशः Ca. औमन्त्रादिषूणादिकोचन्प्रत्ययः छांदस उवडादेशः M. औमन्त्रादिषु औणादिकोचनप्रत्ययः। छांदस ऊडादेशः B 1. Cf. U*n*. III. 105. R has अचन्प्रत्ययः and ऊमादेशः.

P. 152. l. 32, and p. 153. l. 3. (51.) सौचीको B 3. A. सोचीको Ca. सौचिको B 1. The MSS. vary in the same manner whenever this name of Agni occurs. The MS. of the Anukrama*n*î (Ind. Off. 132) has सौचीकः; the commentary (I. O. MS. Taylor 1823) has likewise सौचीकः. The MSS. of the B*r*ihaddevatâ vary. MS. B reads अभिचक्राम सौचीको भयाद्गिरिति श्रुतिः।. MS. H (a fragment) reads अपचक्राम देवेभ्यः सौचिको ऽग्निरिति श्रुतिः।. सूचिकः, in the sense of tailor, is given by Wilson, Râdhakant, and in the Ga*n*apâ*th*a, with the short i only. In writing सौचीकः I am guided chiefly by the authority of the Anukrama*n*î, though unfortunately the commentary does not in this case give an etymological and grammatical explanation.—P. 153. ll. 3 seq. तव युजो to अग्नेरिति Ca. A has only °मेहत्तन्नवेत्यादि।, B 1 °मेहत्तन्नामेत्यादि सर्वं।. Cf. X. 53, p. 157. l. 16.—P. 154. l. 7. (51, 4.) नेव योजयंत॥ नेव योजयत A. नेव योजयंत B 1. नेव योजयंतो Ca (where नेद्युनजन् is left out). नेव योजयन्तु R.—l. 17. (51, 5.) संमत्या A. समित्या B 1. समित्वा Ca, समित्व R. It would be better to write तव

संमत्या.—P. 155. l. 8. (51, 8.) प्रधानस्य प्रमुखि A. B 1. 4. प्रधानहविषोऽग्ने Ca sec. m. प्रधानमुखि probably Ca pr. m.—l. 14. शरीरदाया ह वा अग्नयो Ca. शरीरदायादा ह वा आग्नेया B 4. शरीरदायादा ह वो अग्नयो A; deest in B 1.

P. 156. l. 7. (52, 2.) अनुज्ञातव्यं A. B 1. 4. अनुष्ठातव्यं Ca.—l. 8. सा स इत्यर्थः B 1. 4. Ca. सासमित्यर्थः A. सा स सोम इत्यर्थः R.—l. 9. तद्देवोभयं भवतीति ॥ तद्देवाभयं भवतीति Ca. तद्देवाभयं तीति A. ते देवा भवंतीति हि B 4; deest in B 1. तद्देवोभयन्तीति R.

P. 157. l. 15. (53.) तंतुं तन्वन्नित्याद्या Ca. तंतुमाद्या A. B 1. M 1.—P. 158. l. 3. (53, 3.) जीवति मृतशब्दो जायते तस्य ॥ जीवति सति प्र याजायते तस्याः Ca. जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य B 3. R. जीवति प्र जाया जायते तस्या B 1. जीवति प्र या जायत तस्याः A. सुरभय एव यस्मिञ्जीवे मृतशब्दः Âsv. य आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति Ait. Br. VII. 9. Cf. Rv. Bh. V. 1, 6.—l. 23. (53, 4.) जुषध्वं सेवध्वमिति एवं बह्वृच्यमाने अग्निमनूवंति सर्वे देवा B 4. A. जुषध्वं इति सेवध्वं। एवं बह्व व्याम अग्निमनूवंति सर्वे देवा Ca. जुषध्वं इति एवं बह्वृच्यमाने अग्निमनूवति सर्वे देवा B 1. R adds हवमाह्वानं after होत्रं. The text is corrupt, and requires emendation.—P. 159. l. 3. (53, 6.) अन्यंतराले स्वातिक्रमणे ॥ अग्निं नरो वेव्यातिक्रमेण A. अग्नि नरो वेद्यतिक्रमणे B4 marg. अस्यंतराले स्वाक्रिमणे Ca. अग्नि नरो वेति वभिक्रमणे B 2. अग्नि नरो वेद्यभिक्रमणे B 1.—l. 25. (53, 7.) युष्मदीयान्नथान् A. B 4. M. अस्मदीयान्नथान् Ca.—प्रियमस्मान् Ca. प्रियमात्मानं A. B 4. M. R.—P. 160. l. 26. (53, 11.) ते मरुतो A. B. तेऽमी मरुतो Ca. त ऋभवो? R has ते ऋभवो, but is it supported by MSS.?

P. 160. l. 32. (54.) तां सु to वामदेवः Anukr. ता सु षट् बृहदुक्थो वा वामदेव्य इति Ca. तां सु षडित्यादि A. B 1. तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्यो वेति M 1.—P. 161. l. 9. (54, 1.) देवानां रक्षणेन B 4. Ca. °क्षणेन A. निवारणेन B 1. M.—l. 27. (54, 3.) द्यौः पिता A. B 1. द्यौर्वः पिता (Rv. I. 191, 6) R. Ca has only यद्यस्मात् मातरं वा द्यौः द्यावापृथिव्याविल्यर्थः etc.—P. 162. l. 1. (54, 4.) उत्तरसूक्त उपांत्यवर्जिते दूरे तन्नामेत्यादिषु ॥ उत्तरसूक्तेषु उत्पद्यंते वर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिषु B 4. उत्तरसूक्ते उपान्त्यवर्जितेषु दूरेषु तन्नामेत्यादिषु Ca. उत्तरसूक्तेषु उत्पत्यद्यंतवर्जितेषु इत्यादिषु M. उत्तरसूक्तेषु उत्पद्यंते वर्जितेषु दूत्यादिषु B 1. उत्तरसूक्ते उपान्त्यवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिषु चतुर्मन्त्रेषु R.

P. 162. ll. 24 and 26. (55, 1.) वयोधै S 1. S 2. S 4. S 3 had वयोधैः, but the Visarga was struck out. The Pada MSS. have वयःऽधै. It is the same in X. 67, 11. Here, too, S 3 seems to have had वयोधैः, though this is not quite clear. The other MSS., S 1. S 2. S 4 and P 1. P 2. P 4 have again वयोधै and वयःऽधै. But P 3 and P 8 have वयःऽधैः।.—l. 30. अवेत्यब्रूतां ॥ आहेत्य° M. अहेत्य° A. B 4. B 1; deest in R. Lacuna in Ca, extending from भीते to द्योतमानं in the next verse.—l. 31. निधानार्थं A. निधनार्थं B 1. B 4. M.—l. 33. At the end of verse 1, B 4 adds: इति विद्युद्रूपेंद्र इति च वाजसनेयकं यदा पर्जन्यस्य रूपमाह तदाग्नीं वायुरस्येंद्रस्य भ्रातावगंतव्यः ॥ R has a similar addition: इति विद्युद्रूपमिन्द्रमाह विद्युद्रूपेन्द्र इति वाजसनेयकं। यदा पर्जन्यरूपमाह तदाग्नीं वायुरस्येन्द्रस्य भ्रातावगन्तव्यः ॥—P. 163. l. 6. (55, 2.) भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः ॥ भूतभव्योभयान्वयायेत्यर्थस्यावृत्तिः A. भूतभव्योभयान्वयाय ये ते त्यर्थस्यावृत्तिः B 4. C 2. भयादयमर्थं M. भूतभव्योभयादयमर्थ स्यात् B 1; Ca is wanting.—l. 8. After प्रियभूतं Ca has अंतरिक्षं आ अपृणादिति वर्तते। प्रत्नं जातमुत्पन्नं etc.—l. 27. (55, 4.) सत्यौक्षः. One expects यद्यौक्षः, but the relative is left out here in all the MSS.—P. 164. l. 6. (55, 5.) अननमनः प्राणनं ॥ अननं

प्राणनं A. अनेन मनः प्रीणनं M. B 1. B 4. अनेन मनः प्राणनं Ca.—सम्यगमननोपेते A. सम्यग-नेननोपेते M. B 1. B 4. सम्यगमननोपेते Ca. सम्यगमननोपेतं R.—l. 7. जरा Ca. B 4 pr. m.; deest in A. B. C 2, struck out in B 4. जरावशाच्छुक्लकेशः पुमान् R.—l. 27. (55, 7.) महतंत्रेण Ca. महता तंत्रेण A. B 1. 4. M. C 2.

P. 165. l. 23. (56, 1.) यत्सूर्य ॥ यसूर्य Ca. यः सूर्य A. B 1. See verse 6.—P. 166. l. 4. (56, 3.) अनु गाः। अन्वगाः। अनुगच्छ। B 1. अनु गाः। अनुगच्छ। M. अनु गाः। अन्वगाः। गच्छ। A. B 4. Ca. R.—P. 167. l. 4. (56, 6.) संबंधिनं A. Ca. B, instead of संबंधि, an inadvertence, it would seem, of Sâya*n*a's.—l. 7. छेत्सीः A. Ca. B, instead of छैत्सीः. The same form in the editions, and in Ind. Off. MS. 1980.—l. 13. (56, 7.) यथा वा A. Ca. यथा B 1. M 1. The words प्रदिशः पृथिव्याः are omitted in A. B. Ca.—l. 15. दिव्येषु सूर्यादिषु A. देव्येषु सू° Ca. सूर्यादिषु B 1. M 1.

P. 167. l. 24. (57.) Sâya*n*a does not notice a passage in the Anukr. at the beginning of this hymn. The Anukr. says, पराणि चत्वारि सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वैपदे त्वत्रिमंडले, i.e. 'The Rishis mentioned in the Dvipada portion in the Atrima*nd*ala saw the next four Sûktas.' This refers to Ma*nd*ala V, Sûkta 24, where the four Gaupâyanas or Laupâyanas are mentioned as Rishis.—ll. 31 seqq. (57, 1.) The extract from the *S*â*t*yâyanaka has been fully discussed in the Preface to the Fifth Volume of the First Edition (see above, pp. c to cvii). It seemed a useful passage for proving the existence of the three families of Sâya*n*a's MSS., which had been called in question, and for showing, at the same time, the result that can be obtained by a strict application of the principles of diplomatic criticism. It has been objected that, according to these principles, I ought not to have restored राथप्रौष्ठि, because none of the MSS. have it. This would be true, but for the fact that we have here to deal with a proper name, which can only be either right or wrong, and where therefore the authority of the MSS. must yield to the authority of independent facts. प्रोष्ठ, by itself, is impossible, and could not be connected with राज्य. Again, if the first syllable has a long vowel, we cannot read राथप्रोष्ठि, but must admit a patronymic राथप्रौष्ठि. प्रोष्ठः is a word of doubtful meaning. It occurs in the Ga*n*apâ*th*a (*s*ivâdi), where it is followed by प्रोष्ठिक. The commentary to Pâ*n*. V. 4, 120, explains प्रोष्ठः by गौः, ox. See also Pâ*n*. VII. 3, 18. Wilson gives the meanings of carp and ox. The Amara-kosha gives prosh*th*î as the name of a fish, and the commentary adds prosh*thah* as a masculine in the same sense. Râdhakânta gives the following extract: द्वे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः भद्रस्य गौः (cf. Hema*k*andra, 1257) तस्येव पाद आसां तास्तथा। पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे तु भाद्रपदे द्वे समुदायस्तासां चतुःसंख्य इति बहुवचनं। कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वाद्विवचनं। इति भरतः।. In the Rig-veda प्रोष्ठ occurs once more in VII. 55, 8, in प्रोष्ठेशयाः, which Sâya*n*a explains by प्रांगणे शयानाः. In X. 60, 5 रथप्रोष्ठेषु is used as another name for Asamâti and his family. Again, the passage from तं ह स्मानमौ to पराबभूवुः is evidently corrupt, and it has been remarked that I ought to have restored it conjecturally. But my object was

the very opposite of conjectural restoration. It was to show how far in a passage, where we could not hope for external help, a strict adherence to the rules laid down by Lachmann and other classical scholars, would lead us. I ought, however, as pointed out by Professor A. Weber, to have given more weight to the reading असुरात्रं in Ca. Though this is not the reading towards which the three families of Sâyana's MSS. point, yet my own MS. Ca frequently holds an independent position, and would suggest the reading असुरान्नं, which has now been adopted; R reads असुरा अन्नं.—P. 168. l. 7. (57, 2.) प्राप्नुयाम ॥ प्रोप्नोति A. Ca. B 1. 4. M. व्याप्नुयाम R.—l. 14. (57, 3.) कंपनं. See Kâtyâyana Srauta-sûtra IX. 13, 35.—l. 18. (57, 4.) क्रत्वेऽपानाय etc. ॥ क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति A. क्रत्वे प्राणनाय दक्षाय अपाननाय प्राणो वै दक्षोर्यनक्रतुरिति Ca. क्रत्वे प्राणाय अपानाय प्राणो वै दक्षोपानः क्रतुरिति B 1. क्रत्वे अपाननाय दक्षाय प्राणननाय etc. R. See TS. II. 5, 2, 4.—l. 22. (57, 5.) Sâyana seems to have taken पितरः as a nominative, and to have read जनः instead of मनः.

P. 170. ll. 1 seqq. (58, 7 to 10.) A has no commentary, but simply states यत्ते अप इति यत्ते सूर्यमिति यत्ते पर्वतामिति यत्ते विश्वमिति चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः।. The same in B and C 2. B 4 has the same, except its reading यत्ते विश्वमिदं जगदिति etc. Ca reads: सप्तमी। यत्ते अप इति। अष्टमी। यत्ते पर्वतानिति। नवमी यत्ते विश्वमिदं जगदिति। दशमी। एकादशी। यत्त पराः परावत इति। चतस्र ऋचः निगदसिद्धा पंचम्यां पराः परावत इत्यंतं दूरदेश इत्यर्थः॥ षष्ठ्यां भूतं च भव्यं चेत्यनेन etc. The text as given in M 1 was taken from M, which has: 7, हे सुबंधो यत्ते मनोऽप उदकं यदोषधीर्वनस्पतीमिति तदिति गतं ॥ 8, हे सुबंधो यत्ते मनः सूर्यं सूर्यमिव यदुषसं तदिति गतं ॥ 9, हे सुबंधो यत्ते मनो बृहतः पर्वताम् तदिति गतं ॥ 10, हे सुबंधो यत्ते मनो विश्वमिति तदिति गतं ॥ चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥ The last words show that the commentary in M is a later addition.—l. 21 seq. (58, 12.) The separate mention of the वर्तमान must be supposed to lie in the words इह क्षयाय जीवसे।. All the MSS. give प्रपंच as a neuter.

P. 171. l. 8. (59, 1.) निर्ऋतिः पापदेवता A. B 4. निर्ऋतिः प्राणदेवता Ca. निर्ऋतिदेवता B 1. M.—l. 9. जिहीतां Ca. परिजिहीतां A. B 1. M 1.—l. 16 seq. (59, 2.) जीर्णा स्तुता वा। जरा स्तुतिः ॥ जीर्णास्तुतिः जरास्तुतिः A. B 1. 4. जीर्णा स्तोता वा जरास्तुति Ca. जीर्णा स्तुता जरा स्तुतिः R.—P. 172. l. 8. (59, 5.) °संदर्शने ॥ °संदर्शन A. Ca. B.—P. 173. l. 5. (59, 8.) हिनस्तु ॥ मा आगच्छतु M. म आगच्छतु B 1. हिनसु A. C 2. हिनस्ति Ca. मे आगच्छतु B 4.

P. 173. l. 25. (60.) सुबंधोर्जीविताज्ञानरूपोऽर्थो देवता A. B 4. सुबंधोर्नाम जीवितायां ज्ञानरूपो यो देवता। Ca. सुबंधोर्जीविताज्ञानरूपोर्था देवता B 1.—l. 26. °भूतो देवता B 1. °भूता देवता A. R. °भूतो Ca. °भूतो ह्यसौ देवता?—P. 174. l. 7. (60, 2.) तस्य after शत्रुः deest in A. B 1. 4, and Ca, which reads एतन्नामकश्चिदस्त्वतु नियमं. Possibly नियचिनं may be a marginal note which was intended for नियामिनं, and meant to be inserted after the first नियचिनं. B 4 has indeed नियमिनं (sic) between नियचिनं and रथं.—l. 22. (60, 5.) अनयेंद्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थं हे इंद्र ॥ अनया इं मा सने असमात्यर्थं हे इंद्र A. अनयासमातिषु असमात्यर्थं इंद्र M. अनयासमातिषु असमात्यर्थं हे इंद्र B 1. 4. अनया इंद्रस्य समा सा त समात्यर्थे तथा चत्वारि etc. Ca. अनयेन्द्रमाशासते असमात्यर्थं हे इन्द्र R.—P. 175.

l. 4. (60, 7.) The extract from the *Sâtyâyanaka* is again corrupt. अच शेषे A. B 4. B 1. C 2. अच चोक्तं M. अत्राशोषशोष Ca. अत्र सूक्तशेषे R.—l. 5. पुनर्वसुमेत्यब्रुन् एषांतःपरिधीत्यब्रवीत् ते मा बध्वमिति तन्निराह। अयं माता Ca. पुनर्वसुमेत्यब्रुवी तमादध्वमिति तन्निराह न्नयं माता A. CB. C 2. पुनर्वसुमेत्यब्रुवन् एषांतः परि दध्वीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तन्निराहन्नयं माता B 4. पुनर्वसुमेत्यजवीत् तमादध्वमिति। तन्निराहं न्नयं माता B 1. पुनर्वसुमेत्यब्रवीत् तमादध्वमिति। तन्निराहं तन्नयं माता M. पुनर्नेतुमित्यब्रुवन् एषोन्तः परिधीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तं निराहरन्नयं माता R.—l. 7. गौपायनान्॥ गोपा॰ A. Ca and Brih. MS. पायनान् B 1.—द्वैपदेन यथाचिषु॥ द्वैपदं यद्वचिषु A. B 1. द्वैपदं यद्वदचिषु B 4. द्वैपदं यद्वमचिषु Ca. The two MSS. of the Brihaddevatâ read द्वैपदेन यथाचिषु. Cf. Rv. V. 24.—l. 9. गौपायनैः A and Brih. MS. गोपा॰ B 1. Ca.

P. 176. l. 12. (61.) नाभानेदिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं Ca. नाभानेदिष्ठस्य A. M 1. नाभानेदिष्ठ B 1.—l. 13. सप्ताधिका नाभानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तदिति॥ सप्ताधिकेत्यादि B 1. CB. सप्तेत्यादि A. C 2. सप्ताधिका नाभानेदिष्टो मानवो वैश्वदेवं तदि Ca. सप्ताधिका नाभानेदिष्टौ मानवौ वैश्वदेवे तदिति B 4.—l. 15. उद्वृत्य चोत्तमं सूक्तं B 4. उद्वृतं सूक्तं A. उद्वृत्तं सूक्तं CB. उद्वृ स चोत्तमं सूक्तं Ca. उद्वतं च उद्वतं सूक्तं C 2. उ--सूक्तिं B 1.—ऐतरेयब्राह्मणं। A. Ca. B 1. 4. C 2. अत्र तैत्तिरीये ब्राह्मणं CB.—l. 18. अनुष्ठाय मुह्यंति। CB. B 1. अनुष्टाये पर्यनुष्ठाये मुह्यंति A. B 4 pr. m. अनुष्टष्टयानुष्टाये मुह्यंति C 2. अनुष्टु चानुष्टाये मह्यंति Ca.—l. 19. सूक्ते शंसय ते॥ सूक्ते मं यते A. सूक्तं संयते B 4. Ca. सूक्ते संयते C 2. सूक्ते संस्तूय ते CB. सूक्ते संस्तू ते ये B 1. सूक्ते संयच्छ ते R.—वसिष्ठा गाः स॰॥ वसिष्ठाः स॰ A. Ca. C 2. वशिष्ठा गा स॰ CB. B 1. वशिष्टाः स॰ B 4. R reads वसिष्ठाः सहस्रसंख्याका गा दास्यन्तीति.—l. 21. यत्नं पारं प्रापय्य॥ यत्नपरं पारं प्रापय्य A. C 2. यत्नपां र प्राप्य B 1. यत्पपरं पारं प्रापय Ca. यत्नपारं प्राप्य CB. यत्नपरं पारं प्रापय्य B 4. यत्नं परं पारं प्रापय्य R.—॰सहस्रं प्रादुः। तं च तन्नोसहस्रं॥ ॰सहस्रं प्रादुः ते च तन्नासहस्रं A. ॰सहस्रं प्रादुः ते च तन्नोसहस्र Ca. B 4. ॰सहस्रं प्रादुः ते च तन्नासदस्र C 2. ॰सहस्रं स्वीकुर्वाणं B 1. CB.—l. 22. ब्राह्मण मदीयं B 1. Ca. ब्राह्मणमस्मदीयं A. ब्राह्मणास्मदीयं R.—l. 23. रुद्रायायं न्याय्य A. रुद्रायायं भाग B 1. रुद्रायांयाम्यादा Ca.—l. 25. नाभानेदिष्ठं B 1. नाभानेदिष्ठं वै मानवं A. Ca. M 1. R.—l. 33. (61, 1.) भागप्रदाने वर्तमाना A. भागप्रदाने व वर्त्तमानाः Ca. भागप्रदाने प्रवर्त्तमाना C 2. B 4. भागं प्रवर्तमाना CB. B 1.—गोलाभसाधनत्वेन B 4. मोलाभसाधनत्वेना A. गोलाभसाधन Ca. मोलामसाधनत्वेता C 2. ऋणलाभ साधयन् B 1. CB.—l. 34. तेन नाभानेदिष्ठः॥ तेन यत्राभा॰ A. C 2. तेन यन्नाभा॰ B 1. 4. Ca. CB.—ते षष्ठंषष्ठमेव Ait. Br. ते षष्ठमेव A. B 1. R. तेषामेव Ca.—P. 177. l. 10. (61, 2.) यथा घनः॥ यथा धनं A. Ca. C 2. यथा घनं CB. B 1. यथा B 4.—P. 178. l. 6. (61, 5.) वीरकर्म रेत (MS. has रत) इत्यर्थः from Ca. R also has it.—l. 10. After अस्तेः सिपि B 4. Ca mark a lacuna; not A. B 1. CB. C 2. It should have been अस्तेः सिपि लङि बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्यादिना सुलोपः. Cf. Rv. X. 149, 2. R has अस्तेः सिपि रूपं.—P. 179. l. 2. (61, 8.) तद्वत् वेपमना A. तद्वत् वेपमाना Ca. वेपमानो B 1. तद्वत् वेपमानो M 1.—l. 3. As Sâyana would hardly refer दभ्रचेताः to Vâstoshpati, he must take it as the subject of a new sentence, connecting it with यः कश्चित्परावृक्. The reading of the MSS. seems corrupt in the passage which follows; and after ॰भिमुखं, न should either be added or understood.—l. 4. यः कश्चिद्दक्षिणा दक्षिणार्थानां॥ यः कश्चित् दक्षिणार्थानां B 1. यं किंचिदक्षिणार्थानां A. दक्षिणा द॰ R. Ca reads दभ्रचेताः। अल्पमनस्कः। किंच॥ दक्षिणा दक्षिणार्थानां.—P. 180. l. 1. (61, 11.) हे इंद्र ते तुभ्यं Ca. B 4. हे तुभ्यं A. C 2. B 1. CB. हे रुद्र ?—पाथोलक्षणं A. C 2. B 4. पयोलक्षणं B 1. CB. Ca.—l. 2.

Before तद्दोदकं all the MSS. (so also R) repeat अयजंत. If this were kept, it would have been necessary to write तं रसं यदायजंत.—l. 11. (61, 12.) त्वा नामकरणः A. C 2. त्वो नामकारणः Ca. B 4. B 1. CB. R. Nâmakarana used in the sense of nominal suffix.—l. 12. अनेहा अपाप B 1. Ca. अनेहा । अपाप A.—l. 14. °धनं जानंति CB. °धनं जानं Ca. °धनं न जानंति B 4. A. C 2. धनं जनानंति B 1.—P. 181. l. 13. (61, 16.) स एवाग्नि etc. ॥ Sâyana seems to have written स एवाग्निः and to have continued in the nominative हविर्वोढुमशक्तः सन्. Thus we have स एवाग्निः हविर्वोढुमशक्तः सन् A. C 2. स एवाग्निः हविर्वोढुमशक्तः सन् CB. B 1. 4. सोम एवाग्नि हविर्वोढु अशक्तः सन् Ca.—l. 29. (61, 18.) बंधुका Ca. बंधिका A. B 1. M 1. R. बंधुका occurs in Gana prekshâdi. But in p. 182, l. 1, Ca also has बंधिका.—P. 182. l. 11. (61, 19.) द्विजा विप्रा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः ॥

{ द्विजाः विप्राः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नो (sec. man. न्नाः) B 4.
  द्विजा - - - ऋतस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्राह्मणः प्रथमोत्पन्ना Ca.

{ द्विजाः ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना A. C 2.
  द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यस्य भूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः CB. B 1.

द्विजा ब्रह्मांडजा ऋतस्य सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना R.

—l. 18. (61, 20.) श्रेणिर्न शिशुः शंसनीयः सेनेव ॥ श्रेणिः न शिशुः नसेतेन B 4. श्रेणिः न शिशुः नसेनेन A. C 2. श्रेणिर्न शिशुः नसोनेन CB. B 1. श्रेणि ना सनेन Ca. श्रेणिर्न शिशुः शंसनीयो M 1. R.—P. 184. l. 5. (61, 26.) देवताभिर्देववान् ॥ देवताभिः देववान A. देवताभिः देवान् B 1. देवताभिद्ववने Ca. अग्निर्देवताभिर्देववान् R. One expects अग्निरन्द्देवताभिर्दे°.

P. 185. l. 6. (62, 1.) बहुवचनं । This is the reading of all the MSS., instead of what we should expect परस्मैपदं. Sâyana may, however, with regard to the immediately following verses, have considered the second person plural (आनश) irregularly put for the third person plural, and in that case, the reading of the MSS. might be explained. All the MSS. have प्राप्ताः स्थ, but B 1 and CB have आनशीरे, B 4 आनशिरे sec. m., which reading occurs also in the Nitimañgarî.—P. 186. l. 26. (62, 7.) तत्पुण्याय च कर्मणि B 1. CB. Ca. तत्पुण्याय च कर्माणि A. B 4. C 2. R. The passage, though apparently taken from the Brihaddevatâ, is not to be found in any MSS. of that work.—इत्यकीर्त्तयत् Ca. इतिकीर्त्तयत् A. इतिकीर्त्तयात् B 1. इति कीर्तयेत् R.—P. 187. l. 13. (62, 10.) गोपरिणसौ गोभिः ॥ परिणसौ गोभिः A. C 2. परिणद्धपशू गोभिः B 1. B 4. CB. Ca. गोपरिणसौ परिणद्धपशू गोभिः R.

P. 187. l. 27. (63.) चोत्तरया ॥ वोत्तरया A. सोत्तरया Ca; lacuna in B 1. See Anukr. M. p. 40.—l. 28. पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेव एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं ॥

{ पष्ठ्याभिप्लवषोडहयो स्तृतीतेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं । Ca.
  पृष्ठ्याभिप्लत्षळहयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवे निर्विद्धानं B 4, ऐतत्सूक्तं वैश्वदेनं in marg.

{ पृष्ठ्याभिप्लवयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धातं A.
  पृष्ठ्याभिप्लवयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं C 2.

{ षष्ठ्याभिप्लवयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निर्वित्धानं B 1.
  षष्ठ्याभिप्लवयोः तृतीयेहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं CB.

पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं R.

—P. 188. l. 3. (63, 1.) ज्ञातेयं A. C2. B1. CB. B4. ज्ञाति: Ca.—P. 189. l. 22. (63, 6.) Ca reads युष्मदर्थं को वः स्वस्तये etc., omitting all from यजमानो to नोऽस्मान्. Sâyaṇa seems to have read को वाध्वरं instead of को वोऽध्वरं.—P. 192. l. 1. (63, 15.) With regard to the Viniyoga, see Rv. Bh. I. 189.

P. 193. l. 25. (64, 3.) गंतुमशक्यं MSS. गूहितुमशक्यं?—P. 194. l. 2. (64, 4.) तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः A. C2. °शब्दाद्वरो मत्वर्थीयः B4 sec. m. हविष्यस्य रो मत्वर्थीयः Ca. °शब्दा स्वरो मत्वर्थीयः CB. B1. Cf. X. 64, 16; 99, 6. Sâyaṇa takes tuvîravân either as derived from tuvi by means of two possessive affixes, viz. ra and vân, meaning 'possessing many,' i.e. praisers; or he takes ra as a possessive affix, attached to tuvi, tuvîra meaning 'possessing manifoldness,' and referring to the gods, to which a new possessive suffix is added, viz. vân, giving to the compound the meaning of 'united with those who are possessed of manifoldness.' It is not possible to read pratyayâvṛitiḥ; first, because the MSS. are unanimous against it; secondly, because âvṛitiḥ is never used as a technical term for loss or disappearance. See also Aufrecht in Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges. vol. xxv. p. 232 seq.—P. 195. l. 29. (64, 10.) सौधन्वनः ॥ सौधन्वः Ca. M1. सौधन्व A. B1.—l. 30. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतॄन्नोऽस्मान्पातु ॥ ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतु नोस्मान्पातु A. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोस्मान्पातु B4. ततः शमानस्य शंसमानं स्तोतुं नां स्मान्पातु C2. ततः शशमानस्य तत्समानं स्तोतुं नोस्मान्पातु Ca. ततः शंशमानस्य शंशमानं स्तोतुं नोस्मान्पातु B1. CB. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोस्मान् पातु R. It might be शंसमानान्, or शंसमानस्य स्तोतुः, if governed by शंसः, but the corruption begins even with ततः. As it is, शशमानस्य would be first explained by the acc. sing. शंसमानं, and this afterwards by स्तोतॄन् in order to have a plural for नः.—P. 196. l. 11. (64, 12.) हे मरुतो etc. There has been a misplacement in all the MSS.: A begins with हे देवाः ये देवाः, A sec. m. and C2 with हे इंद्राः ये देवाः, Ca. B4. CB. B1 with हे इंद्रादयो देवाः, and they all continue यां धियं यत्कर्म मे मह्यं दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो Ca) देवाः हे वरुण हे मित्र यूयं अददात etc. There probably was a lacuna, which was supplied in a marginal note, and this note was afterwards inserted in the wrong place.

P. 197. l. 29 to p. 198. l. 4. (65, 1 and 2.) सजोषसः संहत्य etc. ॥ No pratîka of verse 2 is given in A. B. Ca. A. Ca read संजोषसः संहत्या युद्धानि तेषु etc.; B1 reads सजोषसः युद्धानि तेषु etc.; R reads सजोषसः संगताः संतः अंतरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥१॥ and begins the commentary of verse 2 with वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु यद्वा कर्मणि छान्दसः क्यप् वृत्राणि शत्रवो हन्यन्ते अत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि तेषु etc.—P. 200. l. 4. (65, 8.) चरणवत् from R. घरणवत् M1. लक्षणवत् A. C2. B4. CB. B1. Ca reads अन्यान्देवान् पितृवत् पयः उदकं पि घतः सिंचत उद°. The same MS. has वऊधान्यविकरणत्वेन instead of the आऊत्यधिकरणत्वेन of the other MSS., and हितः instead of चियतः.

P. 203. l. 16. (66, 5.) त्रिष्कंभं. Although all the MSS. read either त्रिष्क्रमं Ca. B4, or त्रिः क्रमं A. C2. CB. B1, and though the same reading त्रिष्क्रमं occurs again in X. 66, 7, I have ventured to print त्रिष्कंभं as the nearest approach to what would otherwise be unintelligible.

P. 207. l. 10. (67, 3.) प्रवृत्तौ A. B 1. Ca. C 2. प्रवृत्तो M 1.—l. 28. (67, 5.) मंत्रं सूर्यं।. This is the reading of all the MSS.; either मंत्रं should be omitted, or at least वा added after सूर्यं.

P. 209. l. 24. (68.) उक्थे A. B 1.' याघु (!) Ca.—P. 210. l. 1. (68, 1.) यथा by conjecture.—l. 19. (68, 3.) कुसीदेभ्यः B 4. जसीदेभ्यः A. C 2. कुमीदेभ्यः Ca. कुत्सिदेभ्यः B 1. CB. कुत्सितेभ्यः CB sec. m.—P. 211. l. 23. (68, 7.) पर्वतस्यांतस्थिता Ca. पर्वतस्थिता A. B 1. M 1.—P. 212. l. 7. (68, 9.) वलस्य पर्वणः पर्वतात् ता गा निर्जभार। बलेन निर्जहार॥ वलस्य पर्व। वाम् भासा निर्जभारं वलेन निर्जहार A. वलस्य पर्ववाम् भामा निर्जभार वलेन निर्जहोर C 2. वलस्य पर्वणः। पर्वताम् भूमौ निर्जभार वलेन निर्जहार B 4. वलस्य मज्जानं निर्जभार बनेनर्जहा Ca. पर्वतान् भूमौ निर्जभार वलान् निर्जहा CB. B 1.—l. 23. (68, 11.) दीपनायां A. दिपनायां B 1. दीपमानायां Ca.

P. 215. l. 28. (69, 10.) प्रत्नान्॥ सन्वान् A. C 2. सत्वान् B 4. Ca. CB. B 1. It may be सत्वान्, but it is more likely that it was meant for प्रत्नान्.

P. 216. l. 19. (70.) यथच्चषि A. यथाच्चषि B 1. R. यथिच्चषि Ca.—P. 217. l. 18. (70, 4.) °शब्द्स्येमनिचि॥ °शब्द्स्येमनिनि Ca. °शब्द्स्य मनिचि A. M 1. °शब्दाश्मनिनि B 1. See Pâ*n*. VI. 4, 154 and 157.—l. 19. अकारस्येकारो etc.॥ अकारस्येकारा वर्णव्यापत्या पश्चाद्लोपः A. °ल्लोपाः C 2. अकारस्येकारो वर्णव्यापत्या पश्चाद्लोपः B 1. अकारस्य इकारो वर्णं व्यापत्या पश्चाद्लोपः Ca. अकारस्येकारो वर्णत्ययात्पश्चाद्लोपः B 4 sec. m. अकारस्य इकारो वर्णव्यापत्या पश्चाद्लोपः CB. अकारस्येकारवर्णव्यापत्त्याः पश्चाद्लोपः M 1. All the MSS. clearly point to the reading adopted in the text, whether the explanation be right or wrong.—l. 24. (70, 5.) पृथिव्या Pada MSS. पृथिव्याः Sâya*n*a.

P. 219. l. 23. (71.) सुज्योतिः परमं A. तुज्योतिः परमं Ca. सुज्योति सुपरं B 1. यज्ज्योतिरमृतं and °रजरं B*r*ih. MSS.—l. 24. यद्योगात् B*r*ih. यद्योग Ca. योगात्वः A. योगायत् B 1. Cf. Anukr. M. p. 154.—P. 223. l. 6. (71, 10.) प्रतिभूतेन A. C 2. B 4. CB. B 1. पतिभूतेन Ca. Though पतिभूतेन might be defended, yet it would be more unusual even than प्रतिभूतेन. Sâya*n*a probably wrote प्रतिभूभूतेन, or simply सखिभूतेन?—l. 18. (71, 11.) कर्मणि प्रयोगं॥ कर्मणि प्रयोगे A. C 2. B 4. B 1. Af. कर्मणि प्रयोगेषु Ca. कर्मणि CB.—l. 22. न निघातः॥ निघातः A. C 2. B 4. B 1. CB. Af. प्रतिघातः Ca.

P. 224. l. 14. (72, 2.) आदित्यष्टावित्यर्थः A. C 2. Ca. CB. B 1. Af. आदित्यस्टष्टावित्यथः B 4.—l. 20. अधिष्ठानस°॥ अष्टानाः स° A. C 2. अष्टानाः स° Af. अधिष्टान् स° Ca. अधिष्ठानात्स° B 4. अधिष्ठानांतस्क° CB. नां तत्स° CB sec. m. अष्टानां तत्स° B 1. The end of Sâya*n*a's argument is not clear to me.—P. 225. l. 30. (72, 8.) In the TÂ. I. 13, 3, where the same or a very similar passage occurs, the list ends with इंद्रश्च विवस्वाँश्चेति।.—P. 226. l. 8. (72, 9.) मृताण्ड्याद्डात्॥ मृता ‾ द्रादंडात् A. मृताद्द्रादंडात् Af. मृताद्राष्टाहंडा Ca. मृतान् न्यूद्रादंडात् B 1. Cf. Rv. Bh. II. 38, 8.

P. 226. l. 15. (73.) निविन्नानं A. B 1. Ca. Af. मरुत्वतीयं Ait. Âr.—l. 29. (73, 2.) °तमिंद्रं निषसेति॥ °तं इंद्र निषसेति A. Af. °तमिंद्र निषसेति Ca. °तं च निषणाति B 1.—P. 227. l. 20. (73, 5.) स दस्युः तम्राः अवर्षणेन ग्लापयित्वीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः। तमांसि ····· A.
स दस्युः तम्राः अवर्षणं न लापयित्वीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः। तमांसि ····· Af.
स दस्युः तम्ताः अवर्षणेन ग्लापयित्वा मिहो वृष्टीः प्रावपत व्यनानायदित्यार्थः तमांसि C 2.

स ह दस्यु तमाः अवर्षणेन ग्लोपयिचीर्मिहो वृष्या तम्राः प्रावपद्विनाशयदित्यर्थः। Ca.
स दस्युः तम्राः अवर्षणेन ग्लाययिचीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् विनाशयदित्यर्थः। तमांसि B 4.
स दस्युः तम्राः अवर्षणेन ग्लापयिचीर्मिहो वृष्टीः प्रावपयत् व्यानाशयदित्यर्थः। तमांसि B 1.
स दस्युः तम्राः आवर्षणेन ग्लापयिचीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत्तमांसि विनाशयदित्यर्थः CB.
स इंद्रस्तम्रा अवर्षणेन ग्लापयिचीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत्। व्यनाशयदित्यर्थः M 1. R.

—l. 26. (73, 6.) अथेंद्रस्त्वं ॥ अथेंद्रः त्वं A. Af sec. m.? (It is not clear in Af, whether त्वं is corrected from something else, or crossed off.) अथेंद्रस्त्वं Ca. M 1. R. अथ द्रं त्वं B 1.—P. 228. l. 8. (73, 7.) शीघ्रं B 1. स्वघ्नं A. सुघ्नं Ca. मृस्तं Af.—कांत्या ॥ कांती A. Ca. Af. B 4. CB. कांत्नि C 2. कांतिी B 1. In M 1 कांत्या गतो मार्गः was left out; it is likewise omitted in R. But the explanation seems to be, 'Quick goes the way, lovely goes the way.'—l. 20. (73, 9.) The commentary to verse 9 is left out in all the MSS., it may be seen in Sâyana's commentary to Sv. I. 4, 1, 4, 9: अस्येंद्रस्य चक्रमायुधमप्स्वंतरिक्ष आ सर्वतो निषत्तं निषण्णमासीन्मेघहननार्थमुतो तदपि चास्मा इंद्राय मध्विदुदकमपि चच्छयात्। वशं नयति। पृथिव्यामतिषितं विसृक्तं यदूधवदकमस्ति तत्पयो गोष्वोषधीषु चादधाः। आदधाति ॥ R gives परामासित्ते हननार्थं उतोचित् अपिवा अस्मा इन्द्राय मध्वितत् उदकमपि चच्छयात् पृथिव्यामतिषितं विसृक्तं यदधर्मस्थि उदकमस्ति न नापो गोष्ठादिषु वादधा इति ॥ ??

P. 232. l. 4. (75, 4.) सिचौ सिच्यमानौ तटौ नयस्युदकपूरं यवदा ॥ सिचौ सिच्यमानो भटौ नयसि उदकपूरयवयदा A. सिचौ सिच्यमानो भटौ नयसि उदकपूरं पं यवदा C 2. सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि उदकपूरं यवदा B 4. सिचौ सिच्यमानौ तदौ नयसि। उदकपूर यवदा Ca. सिचौ सिच्यमानौ भये नयसि उदकं पूरयं यवदा CB. B 1. सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि यवदा R.

P. 233. l. 24. (76, 1.) यथा of the text is left out by Sâyana.—l. 32. (76, 2.) दृढगृहीतो Ca.—धृतोऽश्व ॥ धूर्त्तः अश्व A. C 2. धृताश्व Ca. धूर्त्त अश्व B 4. CB; deest in B 1.—P. 234. l. 1. दृढगृहीतो Ca. गृहीतो A. B 1.—बलवान् ॥ वलाति A. C 2. B 4. Ca. बलाति CB. B 1. वल् might be a technical term connected with horsemanship, in which case Sâyana may have written वलते.

P. 235. l. 24. (77.) On the metre of this hymn, see my Translation of the Rig-veda, vol. i. p. xcviii.—l. 31. (77, 1.) बहुवचनं A. C 2. Ca. B 4. CB. B 1. Cf. verse 7.—P. 236. l. 1. न स्तुतवानस्मीतः पूर्वं ॥ न स्तुतोस्मि इतः पूर्वं A. C 2. CB. B 1. न स्तुतोस्मि इतः इतः पूर्वं B 4. न स्तुतो स्माभि पूर्वं Ca.—l. 26. (77, 4.) परिष्कर्तार इव ॥ परिष्टार इव A. C 2. B 4. CB. B 1. परिष्टा इव Ca.—After सप्त there begins a lacuna in A and C 2, extending to तर्पयितारो in X. 78, 1.—P. 237. l. 4. (77, 5.) प्रसिद्धयानाः B 4. प्रसिद्धे यो नः Ca. प्रसिद्धायाना प्रवृद्धयाना B 1. CB. प्रसिद्धयोना Af.—l. 29. (77, 8.) यामन्यागगमने ॥ यागे यागगमने Ca. यामन यागगमने Af. यामन यामनि गमने B 1. यामन्यामनि गमने M 1. R.

P. 239. l. 31. (78, 7.) दूराध्वनीना ॥ दूराध्वानिनो A. Ca. दूराध्वनिनो B 1.

P. 241. l. 16 seq. (79, 4.) From स प्रचेताः to स प्रचेताः deest in A. Af. B 1.—l. 18. प्रभवामि ॥ भवामि A. Af. B 1. Ca.—P. 242. l. 1. (79, 6.) चकर्थ विविधं करोषि. As all the MSS. give this reading, there can be little doubt that the mistake is due to Sâyana himself, who mistook चकर्त for चकर्थ.

P. 242. l. 12. (80.) Shadgurusishya, too, says, सौचीको वैश्वानरोऽग्निर्ऋषिः। वाविशिष्टत्वान्न सप्तिः।.

P. 244. l. 4. (81.) य इमेति सप्तर्चं त्रयोदशं CB. य इमेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं A. C 2. B 4. B 1. Af. य इमेति त्रयोदशर्चं त्रयोदशं Ca.—l. 5. ब्रह्मा वै स्वयंभूः A. C 2. B 4. ब्रह्मा वै स्वयंभुः Af. Ca; the passage omitted in B 1. CB. Weber's edition gives ब्रह्म वै स्वयंभु. See also TS. IV. 6, 2, 1; VS. XVII. 17.—l. 12. (81, 1.) विश्वकर्मा A. Ca. C 2. B 4. Af. विश्वकर्मा भौवनः Nir.—l. 24. वज्रः A. Af. वज्र Ca. B 1.—l. 26. वज्रः॥ वज्र A. Af. B 1. Ca.—P. 245. l. 5. (81, 2.) After °पृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् B 1 adds तयोः स्वोत्पत्तेः पूर्वमपादानानर्हत्वादित्यर्थः। आत्माश्रयप्रसंग इति शेषः।. It should be स्वोत्पत्तेः पूर्वमु°, but the whole is clearly a marginal note, and there is no trace of it even in CB. It occurs, however, in B 2.—l. 7. Instead of the simple किं स्विदासीदिति in A. C 2. Ca. B 4, we find in B 1 स्वरूपेण किं पदार्थ रूपे॥ भूदिति प्रश्नार्थः॥ न किंस्वि°, in CB स्वरूपेण किं पदार्थ रूपो भूदिति प्रश्नार्थः भिद्या न किंस्वि°. It was probably meant for स्वरूपेण किंपदार्थरूपोऽभूदिति प्रश्नार्थः। न किंस्वि° etc.; or we should write न किंचिदासीदिति।—P. 246. l. 7. (81, 5.) The comment to यजस्व is left out in all MSS.—l. 9. वज्रः A. Af. B 1. वज्र Ca.

P. 246. l. 33 and p. 247. ll. 1 and 6. (82, 1.) नम्नमाने S 1. S 2. S 3. S 4. P 1. P 3. P 4. P 8. A. B 1. Af. Ca. नन्नमाने Aufrecht.—एने इति Pada MSS. एने M 1. R.—l. 2. पूर्वे Pada MSS. पूर्वे इति Aufrecht.—P. 248. l. 1. (82, 3.) तत्तत्यदेवेषु Ca. तत्पदेषु A. R. ततत्पतेषु C 2. Af. तूत्तत्पदेषु B 4. तत्तत्पदेषु CB. B 1.—l. 2. प्रश्नं A. Af. Ca. B 1.—l. 18. (82, 5.) असुरैः परस्ताद्वर्तमानं च यदस्ति तत् B 1. °रैश्च यत्परः परस्ताद्वर्तमानं A. M 1. R. °रैश्च परस्ताद्वर्तमानं Ca.—l. 30. (82, 6.) The quotation from the Smriti seems to be taken from Manu I. 8 seq., but it varies from the received text, having अवाकिरत् for अवासृजत्, and सूर्यकोटि° for सहस्रांशु°. In Mahîdhara's commentary, VS. XVII. 30, which agrees very much with Sâyana's, but follows nevertheless its own way, we have बीजमथाक्षिपत्, and सूर्यकोटि°.—P. 249. l. 6. (82, 7.) सर्ववेदांतवेद्यं. The same is the reading of the MSS. of Mahîdhara, VS. XVII. 31, for सर्वावदांत is only the very common Bengâli spelling for सर्ववेदांत, which Professor Weber has changed to सर्वावदानं.—l. 8. °कत्वात् नात्यंतं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात्॥ The state of the MSS. is as follows:

A °कत्वात् काष्ठपाषाणादिवांतरेण वुद्धमयोग्यत्वात्.
C 2 °कत्वात् काष्टपाषाणादि वांतरेण संबुद्धमयोग्यत्वात्.
Ca °कत्वात्काष्टपाषाणादि तरेण संबंधमयोग्यत्वात्.
B 4 °कः त्वाँ काष्ठपाषाणादिवदंतरेण संबद्धः अयोग्यत्वात्.
B 1 °कत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यंतमसत् ईश्वरतत्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रान्न निवर्त्यत्वात्.
CB °कत्वात् एव काष्टपाषाणादि वातरेण संबुद्धमयोग्यत्वात्.

It is only by a reference to Mahîdhara's commentary on VS. XVII. 31 that Sâyana's wording can be restored with some kind of certainty. The general conception in both commentaries is evidently the same. Nîhâra, fog, is meant for ignorance; and as fog is not altogether nothing, for it impedes the vision, nor altogether something, for it cannot be perceived like wood and stones, so ignorance, too, is not altogether nothing, for it covers the essence of the supreme Lord, nor is it altogether something, for it can be removed simply by under-

standing. Supposing that Mahîdhara wrote काष्ठाश्मादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात्, not, as Professor Weber prints, काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात्, I yet felt unable to make anything of the अंतरेण, which is, however, supported by all MSS. There may have been an addition, to express that fog could not be perceived without something else to which it adhered, possibly Sâyana may have said, that it could not be perceived except as clinging to stones and wood: anyhow, we can go no further in the present state of our MS. materials, and must wait for help from other sources. In his commentary on TS. IV. 6, 2, 2, Sâyana says: °कत्वात् नात्यत्यंतं सन् काष्ठपाषाणादिरूपांतरेण संबद्धुमयोग्यत्वात्. This is better. I retain the neuter सत् and असत्, because all the MSS. have it.

P. 251. l. 16. (84, 1.) In some respects Sâyana's commentary in TBr. II. 4, 1, 10, where this verse occurs with slight variations, is better.

P. 253. l. 30. (85, 2.) सोमो नक्षत्राणामेषां । न क्षं चायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः ॥

A सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षं त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रह वने द्युलोके etc.

C 2 सोमो नक्षत्राणामेषां नं क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रह वने द्युलोप etc.

Ca सोमो नक्षत्राणां न क्ष चायंत इति नक्षत्र ग्रहचमसादयः।

B 1. 4 सोमो नक्षत्राणामेषां न क्ष त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः।

CB सोमो नक्षत्राणामेषां न क्षत्राणाय त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः।

I doubt whether the text, as I have given it, is right. I have not been able to trace a similar etymology of nakshatra anywhere else; at all events, it is not more absurd than other etymologies of the same word, proposed by native scholars. In the commentary to the Sânkhâyana-sûtras (MS. meum, p. 124[b]), at the end of the fourteenth Adhyâya, in explaining the Nakshatra-stomas, it is said, नक्षत्राणि ह तेजस्कामानि। एव यह इत्युच्यते.—P. 254. l. 3. (85, 3.) यः पपिवान् मैथुनकामार्थं चिकित्सार्थं ॥ यः पपिवानं वै धे नु कामार्थं A. यः पपिवानं वै धे नुं कामार्थं C 2. यः पपिवान न वोधनकामार्थं Ca. यः पपिवान्। वर्धनकामार्थं चिकित्सार्थं B 4 sec. m. यः पपिवान् पिबान् वर्धनकामार्थं चिकित्सार्थं CB. यः पिबान् वर्धन। कामार्थं चिकित्सार्थं B 1. पपिवान् वैधेन कामार्थं चिकित्सार्थं R.—l. 26. (85, 5.) आ प्यायस्व समिति प्रातःसवने A. C 2. Ca. B 4. आ प्यायस्व समेति B 1. CB. Cf. Ait. Br. VII. 33.—P. 255. l. 14. (85, 7.) °त्त्रिककुन्नामपर्वते। तेन त्रैककुदेनांजनसजातीयेन चक्षुषी आंजते ॥

°त् त्रिवकुन्नामपर्वते। तेन त्रैकुरेनांजनेन सजतीयेन चक्षुष्यांजेत B 1.

°त् तत्त्रिकुन्नामपर्व ता तन त्रिकुदेतांजानन सजाती यन चक्षुष्यांजा त Ca.

°त् त्रिककुन्नामपर्वतः। तेत त्रैककुदेनांजनसजातीयेन चक्षुष्यांजने A.

°त्त्रिककुन्नामपर्वते। तेन त्रैककुदेनांजने सजातीयेन चक्षुषी अंजेत M 1.

°त् त्रिककुम्नामपर्वतः तेन त्रैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत R.

See also TS. VI. 1, 1, 5; Sat. Br. III. 1, 3, 12.—l. 22. (85, 8.) येनोपशेरते स ओपशः ॥ येना नो वति स ओपशः A. C 2. या नः शुवंति स ओपशः Ca. येनोपशवति स ओपशः B 4. स म शु षः रुपशः CB. समुषः B 1. Nothing remained but to restore the text conjecturally, and chiefly with reference to Rv. Bh. VI. 53, 9.—P. 257. l. 19. (85, 16.) विनिर्दिष्टे ॥ निविचष्टे A. Ca. निवि। चष्टे C 2. तिविचष्टे B 4. विनचष्टे CB. विनिचष्टे B 1.—

P. 259. l. 8. (85, 22.) लभामि तेन कन्यां ॥ -भामि तेन कन्यां A. लाभामि तेन कन्यां Ca. लभामि ते कंन्यां B 1.—l. 9. वृहन्नितंबां Ca; deest in A. C 2. B 4. B 1. CB. The lacuna is indicated in A. B 4, the position of Ca is very exceptional here.—l. 17. (85, 23.) देवा आसंगतं Ca. देवा आ सं संगतं A. देवा संगतं B 1.—l. 19. (85, 24.) अथास्या योक्तं विचृतेत् ॥ अथा योक्तं विवृते A. C 2. अथास्या योक्तं विरुजेत् Ca. अथास्या योक्तविवृतेत् B 4; deest in B 1. CB. Cf. Indische Studien, vol. v. p. 384.—P. 260. l. 2. (85, 25.) भाग्या वा असति A. B 1. भाग्य असति Ca.—l. 13. (85, 27.) °प्रवेशनी ॥ °प्रवेशिनी A. B 1. M 1. °प्रवेशनं । Ca.—P. 261. l. 1. (85, 29.) शामुल्यं श॰मलमित्यर्थः Ca. शामुल्यं शामुल्यमित्यर्थः A. C 2. CB. शालुल्यं शामुल्यमित्यर्थः B 1. शामुल्यं शमलं शरीरा° etc. B 4. शामुल्यं शामुलमित्यर्थः M 1. R.—शरीरावच्छन्नस्य A. शरीराच्छन्नस्य C 2. शरीरां छिन्नस्य CB. छिन्नस्य B 1. शरीराच्छंतस्य Ca. शरीराच्छिन्नस्य B 4.—l. 17. (85, 31.) °शात् यद्वा जनात् यमाख्यात् B 1. °शाद्वा जनात् यत् च्चाख्यात A. °शाद्वा जनात् यख्यात् C 2. °शाद्वा जना यमाख्यात् Ca. जनात् यमाख्यात् B 4. जनात् यमाख्या CB. °शाद्वा जनात् यमाख्यात् R.—P. 262. l. 8. (85, 34.) अनुपयोग्यं । B 1. 4. Ca. C 2. CB. अनुपभोग्यं A.—l. 14. (85, 35.) तूषाधानं B 1. 4. Ca. CB. तूपाधानं C 2. कूपाधानं A. The commentary is difficult, but it is quite clear that Sâyana takes âsasanam, visasanam, and adhivikartanam as parts of female dress.—°मानमधिविकर्तनं ॥ °मानं विकर्तनं A. B 1. Ca.—l. 15. यत्त्रिधा वासो ॥ यत्त्रिधा वासे A. य घस वासे C 2. यन्विधा वासे Ca. CB. यत्विधा वासे B 4. यन्विधा वसे B 1. This I do not understand.—P. 263. l. 1. (85, 37.) Sâyana's explanation is very extraordinary, but the MSS. leave little doubt. All would be right if the word ऊरू, apparently used as a feminine, were simply left out, except where it is the dual. Even after अत्यंतमंगलभूतां, most of the MSS. have inserted this ऊरू, reading तां ऊरूं आ ईरयस्व सर्वतः A. तां जूरूं आ ईरयस्व सर्वतः C 2. तां एरयस्व आ ईरयः सर्वतः Ca. तां कुरु आ एरयस्व सर्वतः B 4. तां ऊरू अत एव सर्वतः CB. In B 1 all is left out between तां and ऊरू उशती. One might conjecture सूरूः, like वामोरूः, but such a word would be too unusual for Sâyana to use. I have left the passage as it is, because it is just possible in yasyâm ûrau to take ûrau as an independent locative.—l. 30. (85, 42.) पौत्रैः ॥ प्रपौत्रैः A. Ca; from पौत्रैः to प्रत्युचं wanting in B 1.

P. 265. l. 13. (86.) संविवादं A. C 2. Ca. संवादं R. सविवादं B 4; deest in B 1. CB: cf. BR., s. v. The Brihaddevatâ makes Vrishâkapi the setting sun, Vrishâkapâyî the gloaming.—l. 20. अग्निष्टोमः स्यात्. One expects अग्निष्टोमसंस्थः स्यात्. One MS., A, reads अग्निष्टोम स्यात्, which may have been meant for an adjective of अग्निष्टोमः.—l. 30. (86, 1.) As this passage is important (see 'Academy,' 1874, 31st Jan.), I subjoin the readings of the six principal MSS.:

B 1 माधवभट्टास्तुति वि हि स्रोतारित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यामिति मन्यंते । तथा च नमिंद्राणी कल्पितं हविः
CB माधवभट्टास्तुति विहितस्रोतरित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यामिति मन्यते। तथा च तद्वचनमिंद्राणी कल्पितं हविः
Ca माधवभट्टास्तु वि हि सोतोरित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यमिति मन्यंते । तथा च तद्वचनमिंद्राणी कल्पितं हविः
B 4 माधवभट्टास्तु वि हि सोतोरित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यमिति मन्यंते । तथा च तमिंद्राणी काल्पितं हविः
A माधवभट्टास्तु वि हिं तोरित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यमिति मन्यंते । तथा घ तद्वचनमिंद्राणी कल्पितं हविः ।
C 2 माधवभटास्तु वि हि सोतोरित्येषा ऋगिंद्राख्या वाक्यमिति मन्यंते । तथा च तद्वचनमिंद्राणी कल्पितं हविः ।

कश्चित् इदं पुत्रस्य वृषा विषये वर्तमानस्तत्रेंद्रमिंद्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा ऋचोयमर्थः ॥
कश्चित् इदं पुत्रस्य वृषा विषये वर्तमानस्तत्रेंद्रमिंद्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वस्या ऋचोयमर्थः ॥
कश्चिन्मंदो अदूषत्। इंद्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानस्तत्रेंद्रमिंद्राणीं वदति तस्मिन्पक्षे त्वस्याश्च ऋचोयमर्थः॥
कश्चित् इदंपुत्रस्य वृषाविषये वर्तमानः तत्रेंद्र इंद्रमिंद्राणी वदति तस्मिन् पक्षे त्वस्या ऋचोयमर्थः ॥
कश्चिन्मृगोदूदुषत्। इंद्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः तत्रेंद्रमिंद्राणी वदति तस्मिन्पक्षे त्वस्या ऋचोयमर्थः॥
कश्चिन्मणोदुग्दूषत् इंद्रपुत्रस्य वृषाकापः विषये वर्तमानस्तत्रेंद्रमिंद्राणी वदति तस्मिन् पक्षे त्वस्या ऋचोयमर्थः॥
—P. 266. l. 7. (86, 2.) चलितः A. C 2. B 4. खलितः Ca. चलतः CB. B 1.—P. 267. l. 17. (86, 7.) यथैव A. B 1. Ca.—l. 23. (86, 8.) पृथुंस्तो इति पृथुंऽस्तो P 3 pr. m. P 4. P 8. पृथुंऽस्तो P 3 sec. m. पृथुंस्तो इति पृथुंऽस्तो P 1.—l. 27. After एकः किंशब्दः something is left out, आदरार्थः or अतिशयविस्मयद्योतनार्थः.—P. 270. l. 5. (86, 17.) The last paragraph अत्र त्वयियप्सुरिंद्र इंद्राणीं वदति is left out in all MSS. except Ca. I have inserted it, although it is against the Anukrama*n*î. The Anukrama*n*î, however, has been several times disregarded in this hymn, and there is no other way of removing the vyatireka, and establishing the avirodha of the two verses.—l. 13. (86, 18.) उद्वानं ॥ उद्वनं A. उद्वनं C 2. उद्वतं CB. B 1. उदहनं Ca. मुद्वनं B 4. सूना is explained by Manu III. 68 to comprehend five pasuvadhasthânas, the kitchen-hearth, the grindstone, the broom, the pestle and mortar, and the water-pot. The question is, which of these is meant here by Sâya*n*a. The MSS. are of little use, but as Kullûka explains the first sûnâ, the *k*ullî, by udvâhanî, this might seem to be the word intended, though not in the senses ascribed to it by the dictionaries, but in the sense of *k*ullî, hearth. There is, however, another word for hearth, which comes nearer to the MSS., viz. uddhâna or uddhmâna (Am. Kosha II. 9. 29). Still nearer would be uddhava, if it could be proved that this word, too, was used in a technical sacrificial sense. Even musalam would be possible, for this, too, is one of the five sûnâs.—l. 27. (86, 20.) मृगोद्वास° ॥ मृगो वाः स° A. Ca. C 2. मृगोवास° B 4. CB. मृगोवा° B 1.—P. 271. l. 17. (86, 22.) °जगमत B 1. Ca. Nir. °जगमत् A. M 1. R.—l. 23. (86, 23.) At the beginning of this verse the MSS. have हे इंद्र विसृज्यमानमनेन मंत्रेण वृषाकपिराशास्ते। A. C 2. B 4. CB. B 1. हे इंद्र विसृज्यमानं अनंतरमंत्रेण वृषाकपिराशास्ते Ca.—भल is explained as a vocative; शरभ ललतिर्भि° A. C 2. शर भलतिर्भि° Ca. शलभ भलतिर्भि° B 4. शर ल भमिति भि° CB. B 1. Now *S*arabha is the name of a monkey in the Râmâya*n*a, besides being the name of a strong fabulous animal, and this might refer to the animal mentioned in the preceding verse. But bhala does not lend itself to this interpretation, whereas by taking bhala for bhalla, Sâya*n*a might explain it by *s*ara, arrow, and derive it from bhalati bhedane, if in Dhâtu-pâ*th*a 32, 66.

P. 271. l. 29. (87.) अंगाराभिविहरणे ॥ संहाराभिहरणे A. C 2. B 4. अहाराभिहरेण Ca; the passage left out in B 1. CB.—P. 272. l. 12. (87, 2.) मारकव्यापारान् ॥ मारक (इ) व्यवाहन् B 4. मारक वावाहन् A. मारकघवाहन् C 2; from किंच त्वं to मारयित्वा left out in B 1. CB, from °हेत्वर्थः to भक्षकान् in Ca. मारव्यवहारान्? See verses 14 and 19.—P. 274. l. 19. (87, 11.) यो या° ॥ त्वं या° Ca. या° A. M 1. R; from राक्षसः to राक्षसः

left out in B 1.—P. 275. l. 4. (87, 13.) °णामधरं Ca. °णांमधरं A. B 1. °णां मधुरं B 4. CB. °णांमधरं C 2.—l. 12. (87, 14.) मारव्यापाराम् A. B 1. मारयितव्याम् Ca. R.

P. 278. l. 8. (88.) हविष्यांतमपिह्रीता A. B 1. Ca. Cf. Rv. Bh. VI. 66.—l. 31. (88, 3.) स्तोषाणि स्तोषामि Ca. स्तोषामि A. C 2. CB; lacuna in B 4 and B 1. Probably something is left out by which Sâyana would have traced the theoretical form स्तोषामि back to स्तौमि. The form itself, an imperative of the aorist, was probably unknown to him. R reads स्तोषाणि स्तौमि.—P. 279. l. 17. (88, 5.) रोदसिप्रा: Ca. रोदसीप्रा: A. B 1. M 1.—P. 280. l. 3. (88, 7.) आभिमुख्येन जुहुवु: ॥ आभिमुख्येनाजुहवु: C 2. Ca. B 4. आभिमुख्येन आजुहवु: A. आभिमुख्येन जुहु: CB. अभिमुख्येनाजुहु: B 1. In verse 9, A. B 1. Ca read आभिमुख्येन जुहवु:.—l. 27. (88, 10.) यं हि दिवि देवासो Ca. हि देवा A. हि यं देवा B 1. See Nir. SS. vol. iii. p. 429.—°ज्यो: पूरणं तम° A. B 1. °ज्योरापूरकम° Ca.—P. 281. l. 23. (88, 13.) प्रयत्नमित्यादौ ॥ प्रयतमित्यादौ A. प्रत्यचत्यादौ B 1. प्रयतमित्यादौ Ca. See Var. Lect. to II. 5, 1.—P. 282. l. 17. (88, 16.) उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि ॥ उत मन्येहमेनमनयोर्हि A. उत मत्येहमेनमनयोर्हि C 2. उत मन्ये दमे मम तयोर्हि Ca. उत्त मत्ते हमेनमनयोर्हि B 4. उत्तमे हन्यमे नम मायोगे B 1. CB. I cannot find the passage; if metrical, there are two syllables wanting.—l. 27. (88, 17.) After वेत्ति one expects इति.

P. 284. l. 11. (89, 3.) य: before इंद्रो by conjecture.—l. 17. (89, 4.) अंतरिक्षस्य R. अंतरिक्षं च MSS.—l. 18. प्रेरयानि MSS. प्रेरयामि M 1. R. See Pân. VIII. 5, 30.—य: before इंद्र: by conjecture.—l. 30. (89, 5.) चिप्रप्रहारी A. चिप्रहारी B 1. Ca. चिप्रप्रहारी स्वप्रप्रहारी M 1. R. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. p. 66.—P. 286. l. 6. (89, 10.) प्राज्ञानां ॥ प्रज्ञानां A. Ca. M 1. R. प्रजानां B 1.—P. 287. l. 6. (89, 14.) यद्यदा हेत्या—यद्यदा च शत्रया ॥ यद्या lacuna च शत्रया A. यद्यदा च शत्रया C 2. CB. यद्यदा व शत्रया B 4. यद्या च शसनस्थाने B 1. Ca only has the passage, and reads यद्यया हेत्या स्वमदस्य द्वितीयार्थे षष्ठी। अभूतमेषयुद्धार्थमागच्छद्रचो भिनह्मो भिनद: यद्यदा च शत्रया.

P. 288. l. 8. (90.) As this is a hymn which has been much read, owing to its bearing on Vedânta doctrines, the MSS. are full of corrections and marginal notes. Sâyana's text, however, is not affected by them.—l. 26. (90, 2.) नेदं तस्य वस्तुत्वं A. नेदं तस्य वस्तुतत्वं Ca. तदंतस्य वस्तुत्वं B 1.—P. 289. l. 25. (90, 5.) माययैवेति ॥ ययेति B 1. CB. यये वेति A. पयेवति C 2. तथी वस्वंति Ca. य एवं वेदेति B 4 sec. m. माययेति M 1. R.—P. 290. l. 2. (90, 6.) वसंतादीनामाज्यादिविशेष° A. Ca. °तादिनामाज्यादिविशेष° B 1.

P. 293. ll. 25 to 30. (91, 4.) The lacuna at the end of verse 4 and the beginning of verse 5 occurs in all the MSS. The fifth verse occurs in Sv. II. 3, 2, 7, 1, but the commentary there affords little help towards restoring the original reading of Sâyana. R supplies, यथा सूर्यस्यारिपस: पापरहिता निर्गता रश्मयो दृश्यन्ते तद्वदा चिकित्रे आज्ञायन्ते ॥४॥ हे अग्ने तव श्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयश्चित्राश्चिकित्रे प्रजायन्ते (sic)। तत्र दृष्टान्त:। स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य etc.—P. 295. l. 10. (91, 10.) अग्नित्रा° ॥ अग्नित् वा° B 1. अग्निर्मा° Ca. M 1. R. अग्नि: मा° A.—ll. 18 seq. (91, 11.) उत वा to शेष: ॥ उत वा अपि वा हवि: कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति शेष: Ca. उत वा अपि वा हविष्कृति हविषां कृतकरणं (कृतं करणं CB. B 1) यस्मिन् स हविष्कृत् तस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् (ददातीति स हविष्कृत्

यस्मिन् CB. B 1) तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति शेषः A. C 2. B 4. Af. CB. B 1. R inserts संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति after ददातीति.—P. 296. l. 6. (91, 13.) अनुप्रवेष्टा भवेति A. C 2. Af. अनुप्रवेष्टा भवति Ca. अनुप्रवेष्टो भवेति B 4. अनुप्रविष्टो भवेति CB. B 1.

P. 296. l. 28. (92.) चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनं ॥ चातुर्विंशकेन तृ॰ A. Ca. दातुर्विंशकेन तृ॰ B 1. See Âsv. VII. 6, 6.—P. 299. l. 22. (92, 11.) रुद्रस्य पत्नी च etc.॥ रुद्रस्य पत्नी पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते B 1. रुद्रस्य पत्नी पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च रुद्राश्च त एते Ca. From त्व(ष्टा) to एते left out in A. रुद्रस्य पत्नी पत्न्यौ वा मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते M 1. रुद्रस्य पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च रुद्राश्च एते R.—॰भिर्युक्तः तस्मिन् नराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे प्राहिरे अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यंते A. ॰भिर्युक्ताः तस्मिन् etc. अस्माभिः पूज्यंते B 1. ॰भिर्युक्तोमिस्तस्मिन्नराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे विष्णुरस्माभिरर्हिरे (॰स्माभिः स्तोतृभिरर्हिरे R) प्रपूज्यते Ca. R.—l. 30. (92, 12.) धिया बुद्ध्यास्य ॥ बुध्या A. Ca. धिया बुध्या B 1. R. बुध्येतां MSS.—l. 32. After युवां A. Ca insert बुध्या, B 1 बुध्या.—बुध्येतं । अवगच्छतमि॰ ॥ बुध्येत । अवगतमि॰ A. ॰तां अवगच्छन्नि॰ Ca. ॰तां अवगच्छतामि॰ B 1. बोधतं बुध्येतं अवगच्छतमि॰ R.—P. 300. l. 7. (92, 13.) The same lacuna occurs in all the MSS. I have only changed कामयमान into ॰नं, without attempting conjectural emendation, though it would be easy to do so: अन्नमभि प्राप्तुं । अस्मभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः । अर्चत । स्तुत ।.—l. 14. (92, 14.) पत्युरपत्यांतत्वेना॰॥ यत्पुरपतंतत्वेना॰ A. पत्युरपतंतत्वेना॰ C 2. पत्युरंत्यत्वेना॰ B 4 sec. m. पत्युरपत्यंतं तत्वेन्य CB. पत्युरयतत्वेना॰ B 1. पत्युरपत्यंतंच वेना॰ Ca. पत्युरप्रत्यृतत्वेना॰ M 1. R. 47552

P. 300. ll. 27 and 30. (93.) As Sâya*n*a evidently took the name of the author to be तान्वः पार्थः it has been left so. He derives पार्थः from पृथुः, and even in the last verse where तान्वः पार्थ्यः occurs, he takes पार्थ्यः as a separate word. The Anukr., however, reads पार्थ्यः, and the commentator explains पृथोरपत्यार्थे ण्यत्. See, however, Anukr. M. p. 156.—l. 30. चानुष्टुभो Anukr. M. चानुष्टुभौ A. Af. M 1. नुष्टुभो Ca; lacuna in B 1.—P. 302. l. 17. (93, 7.) वायुश्च A. C 2. Ca. B 4 pr. m. Af. सूर्यश्च B 4 sec. m. B 1. CB.—l. 24. (93, 8.) अतिशीघ्रं B 4 sec. m. B 1. प्रतिशीघ्रं A. Ca. B 4 pr. m. Af. R. It may have been यज्ञं प्रति शीघ्रं, but प्र for अ is a very common mistake in MSS., and अतिशीघ्रं is appropriate on account of the intensive form.—P. 303. l. 2. (93, 9.) चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न । यथा चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥ चक्रं रथस्य चक्रं रश्मि चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः । A. C 2. Af. चक्र रथस्य चक्रं रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः Ca. चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः B 4 pr. m., न रश्मि व inserted after रश्मिं sec. m. चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न रश्मिमिव चक्रादिक (रश्मिमिव चक्रोदिक B 1) तद्वदित्यर्थः CB. B 1.—l. 24. (93, 12.) विस्तृतान्रश्मीन्वर्धयंति तद्वदित्यर्थः ॥ विस्तृतान् रश्मीन् वर्द्धयंत तद्वदित्यर्थः A. विस्तृतान् रश्मीन वर्द्धयंत तद्वदित्यर्थः C 2. Af. विस्तृताद्रश्मीन् वर्द्धयंत तद्वदित्यर्थः Ca. विस्तृताम् रश्मीन् वर्धयंत तद्वदित्यर्थः B 4. विस्तृतान् रश्मीन् वर्धयित तद्वदित्यर्थः B 1. CB. The text is corrupt.—l. 30. (93, 13.) स्तुतिरावव्रते तेषां ॥ स्तुतिः सारा वर्त्ततेषां A. स्तुतिः सारा ववर्त्त वर्त्ततेषां Af. स्तुतिः सा ववर्त्त ते तेवा Ca. स्तुतिः आववर्तते तेषां B 1. स्तुतिः आववर्त वर्तते तेषां R.—P. 304. l. 2. घटिकायंत्रमाला A. Af. कटिकाचयंकाला Ca. घटितात्रयंचमाल B 1.—l. 16. (93, 15.) पार्थो A. Af. पार्थ्यो Ca. M 1. R. पार्थ्यौ B 1.—युवनाश्वनामकस्य B 4 sec. m. CB. युश्वनामस्य A. Af. B 4 pr. m. युश्व नामस्य C 2. Ca. व्युवनाश्वनामकस्य B 1. The text is corrupt.—पृथोःपुत्रः Ca. पृथुः पुत्रः A. Af. पृथुपुत्रः B 1. पृथेः पुत्रः M 1. R.

P. 305. l. 27. (94, 5.) सोमं after सत् and न्यक् must be taken as an independent gloss.—P. 306. l. 3. (94, 6.) धुरो धुरं भारं Ca. धुरं धारं बिभ्रतः धारं A. धुरं धारं Af. धुरः ध्वरं B 1. धुरं भारं M 1. Cf. Rv. Bh. X. 102, 10.—l. 27. (94, 8.) प्रथमं भेजिरे A. Af. B 1. प्रथमस्य भेजिरे भजंत इति Ca.′ प्रथमस्य भेजिरे इति R.—P. 307. l. 1. (94, 9.) आसते A. Ca. Af. अध्यासते B 1. R. It may have been गव्यधि अधिषवणचर्मणि.

P. 308. l. 16. (95.) पूर्वोषितात् A. Ca. Af. पूर्वोषितां B 1 and Anukr. M.—l. 20. सा ऋषिका A. C 2. Ca. B 4 pr. m. CB. Af; deest in B 1. स ऋषिः B 4 sec. m.—l. 21. प्रवर्ण्यते A. र्ण्यते Ca. प्रवर्त्तते Af. B 1.—l. 22. शप्तवंतौ मनुजभोग्या ॥ शप्तवंतौ मनुजभोग्यां A. शपूर्वतो मनुजभोग्यां Af. शतवंतौ मनुजभाग्यं B 1. Ca has ता सपूर्वतो मनुजभोग्यां भूमौ भवेति तर्हि तौ.—l. 23. पुत्रेश्च Ca. B 4 sec. m. CB. पुत्रोऽश्च A. C 2. B 4 pr. m. B 1. पुत्रोश्च Af.—देवीक्रीडं A. Af. Ca. B 1. देवीक्रीडां M 1.—l. 24. यत्र A. Af. B 1. तत्र Ca.—अत्राविशन् Af. Ca. B 1. अत्राविशत् A.—चाविशत् A. B 1. वाविशत् Af. Ca. प्राविशत् M 1.—l. 28. सोमसुतात् A. सोमपुत्रात् Af. Ca. B 1. R.—तमुर्वशी तु ॥ तमुर्वशीति A. Af. B 1. तमुर्वसीं Ca.—l. 29. तल्पादन्यच ॥ तल्पादन्यच्च A. तल्पादन्यम्नं C 2. तदान्यत्र च Af. Ca. B 4 sec. m. B 1. तदान्यत्रं च CB.—यथागतं Ca sec. m. B 1. तथागतं Ca pr. m. तथागतां A. Af.—सुता उरणकौ A. Af. B 1. सुतारुणा Ca. सुतावुरणकौ R.—समीपं A. सप्तमीपं Af. ममीयं Ca. समयं B 1.—l. 30. उरणकद्वयं ॥ उरुणक° A. Af. Ca. B 1.—l. 31. हृतं Af. Ca. हृतं B 1. रुतं A.—तावागच्छेत्येवं जल्पकोन्यतः Af. तावागच्छत्येव (°च्छेत्येव C 2) जल्पकोन्यतः A. C 2. त ावा ग ाच्छत्येवं जल्प ाका नृपा Ca. तावागच्छेत्येवं जल्पवतीत्ययं B 4 sec. m. वागच्छेत्येव जकोन्यतः CB. गच्छेत्येवं जकोन्यतः B 1. तौ मागच्छेत्येवं जल्पकोऽन्यतः M 1. तावागच्छेत्येवं जल्पको नृप· R. तावागच्छत्येव तल्पतोऽन्यतः? See Anukr. M. p. 157.—l. 32. सादृष्टममया ह्यु° B 1. मादृष्टसमयाद्यु° A. Af. सदृष्टसमया ह्यु° Ca. सा नष्टसमया ह्यु° M 1.—l. 35. साश्रं सापश्यदुक्ता ॥ साश्र सापश्यदुक्त्वा A. साश्वां सापश्यदु° C 2. साश्वासापश्यदु° B 4. साश्वः सापश्यदुक्त्वा Af. स मापश्य उक्ता Ca. साश्वः सापशुदुक्त्वा B 1. CB. साश्रं सापश्यदुक्त्वा R. एषोऽप्यसूचयत् scil. इतिहासः. The same Itihâsa is also found in Shadgurusishya's commentary, see Anukr. M. pp. 156 seqq. The story of king Purûravas and the Apsaras Urvasi as told in the Brihaddevatâ VII. 1120–1126 is different. The passage there, though very corrupt, may be restored conjecturally, as follows: 47552

पुरूरवसि राजर्षावप्सरास्तूर्वशी पुरा। न्यवसत्संविदं कृत्वा तस्मिन्धर्मं चचार च ॥२०॥
तया तस्य च संवासमसूयन्पाकशासनः। पैतामहं चानुरागमिंद्रवस्रापि तस्य तु ॥२१॥[1]
स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत्। प्रीतिं भिंद्धि तयोर्वज्र मम चेदिच्छसि प्रियं ॥२२॥
तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रोऽभिनत्स्वमायया। ततस्तया विहीनस्तु चचारोन्मत्तवन्नृपः ॥२३॥
चरन्सरसि सोऽपश्यदभिरूपामिवोर्वशीं। सखीभिरभिरूपाभिः पंचभिः पार्श्वतो वृतां ॥२४॥
पुनराह्वयतः प्रीत्या दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपं। अप्राप्याहं त्वयाद्येह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥२५॥
आह्वानं प्रति चाख्यातमितरेतरयोरिदं। संवादं मन्यते यास्क इतिहासं तु शौनकः ॥२६॥

—P. 309. l. 2. Professor Weber's edition has योग् instead of ज्योग्.—P. 310. l. 14. (95, 4.) यच्छ्वशुरस्य ॥ यः श्वशुरस्य A. M 1. यस्यश्वरस्य Af. यस्य श्वसुरस्य Ca. यस्येश्वरस्य B 1.—

[1] This line is unintelligible. Paitâmaha may refer to Mitrâvarunau, grandfather of Purûravas, who fell in love with Urvasî.

l. 26. (95, 5.) परमथेवं मंतव्यं किमिति कातरो Ca. CB. परमयुप रतव्यं किमिति कातरो A. C 2. Af. परामथ्यापरः किमिति कामुकतरो B 4 sec. m. परमथरं किमिति कामकतरो B 1.—P. 311. l. 2. (95, 6.) आश्रयार्थं Ca. आशिरार्थं A. C 2. B 4. CB. B 1. Af. R.—l. 29. (95, 9.) जिह्वाभिरात्मीयाः स्वक्का (स्वक्काः B 4 sec. m. B 1) भक्षयंतः C 2. B 4. B 1. Af. जिह्वाभिरात्मीयस्य भक्षयंतः Ca. CB. जिह्वाभिरात्मीयाभिः स्वक्का भक्षयंतः A. I cannot guess the original reading.—P. 312. l. 16. (95, 11.) शिचितवत्यस्मि ॥ शिचितवानस्मि A. Af. B 1; lacuna in Ca.—P. 313. l. 13. (95, 14.) अथ परिदूनः Ca. अथ परिदूतः A. अघ परिहूनः Af. अद्य परियुनः B 1. अद्य परियूनः M 1. Cf. *S*at. Br. XI. 5, 1, 8.—P. 314. l. 18. (95, 18.) All the MSS. read यजासि; in B 4 only it is altered sec. manu to यजाति.

P. 315. l. 28. (96, 4.) हर्यतः स्पृहणीयः CB. हर्यतः स्पृहणायः Af. हर्यतः स्पृहीणायः A. C 2. हरितः स्पृहणीयः B 4. दर्शतः दर्शनीयः Ca; deest in B 1.—l. 29. अध्वाहर्तारो वा CB. It is difficult to say what Sâya*n*a wrote. B 1 writes simply आहर्तारो वा, but all the other MSS. show that there was originally another derivation given. A. Af read असाध्वाहर्तारो वा. C 2 intended to give the same, but the writing is indistinct. Ca could not make out the text, and has the corrupt reading असाधा वर्तते वा. B 4 strikes out whatever preceded हर्तारो and puts in आ, like B 1. I have given the reading of CB as the most difficult, and therefore the most likely to cause misunderstanding, but I am not certain whether अध्वाहर्तारः is quite correct, and whether असाध्वाहर्तारः may not have been Sâya*n*a's explanation.—P. 317. l. 13. (96, 9.) पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रीत्या चलतः ॥ पुरतः प्रतस्य सोमस्य प्रिया बलतः A. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया चलतः Af. पुरतः प्रतस्य सोमस्य प्रियबलजः B 4. CB. B 1. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया बलतः C 2. पुरतः प्रत्ताष्य सोमस्य प्रिया चलतः Ca.—l. 21. (96, 10.) हे इंद्र त्वां. These words seem to have been added afterwards, with reference to दृधिषे. B 1 has हे इंद्र त्वं.

P. 318. l. 34. (97, 1.) सोम्या ओषधय ओषधः पुरुषः ॥ सोम्या ओषधयः ओषधयः पुरुषः Ca. सोम्या ओषधयः पुरुषः A. Af. सोम्या ओषधयः B 1.—P. 319. ll. 1 seq. From शतार्घः to पूर्वा जाता left out in A. Af. B 1.—l. 3. मन्ये Nir. मने A. Af. मेने B 1. वने Ca.—भरणानां हरणानामिति A. Af. भरणानां वरणानामिति B 1. हरणानामिति Ca.—सप्त चेति Ca. सप्त च Af. B 1. सप्त A. See Nir. SS. vol. iv. p. 45.—P. 320. l. 2. (97, 5.) भोजयित्र्य A. भाजयित्र्य Ca. C 2. B 4. B 1. CB. Af.—l. 3. यद्वा etc. ॥ यद्वा उत्सर्गिकः शप् चेति विकरणता A. यद्वा औत्सर्गिकः शप्रेति वि° Af. अद्वा औत्सेर्गिकः ॥ शप्वेति वि° B 1. यद्वा। औत्सर्गिणः शिप्रेति हि विकरणता Ca.—l. 10. (97, 6.) अमीवा B 1. अवा A. Af. अमीवो Ca. M 1.—P. 321. l. 13. (97, 11.) शकुनादीनां ग्राहकाद्याधायथा जीवा नश्यंति ॥ कुशन्यादीनां ग्राहकाद्याधायथा जीवा न पश्यंति A. शकुन्यानां ग्रहकोवाधाध्यथा जीवा नश्यंति B 1. शकुनादीनां ग्राहवाक - - षधी यथा जीवा नश्यति Ca.—l. 14. जीवोपह्रियते Ca. जीवोपघ्नते A. जीवो वध्यते B 1. R.

P. 326. l. 28. (98, 11.) कुरुकुलजातमपि ॥ भूताकुलजालमपि C 2. CB. Af. भूताकुलजातमपि Ca. भूताकुलाजालमपि A. B 4. भूताकुलजाल्मपि B 1. उलकुलजातमपि?—P. 327. l. 5. (98, 12.) दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि Af. दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेनागदितव्यानि A. दुर्गहा दुर्गाणि दुखेन गाहितव्यानि B 1. दुर्गहा दुर्ग्रहाणि दुःखेन व्यानि Ca. Cf. Rv. Bh. IV. 18, 2; V. 4, 9.—वि बाधस्व तथा A. Af. B 1. वि बाधस्व वि मृधोपि बाधस्व Ca. Sâya*n*a omitted मृधः.

P. 327. l. 27. (99, 2.) मायासुर्यते ॥ माया आसुरीः ऋते A. Af. R. माया असुरीः ऋते B 1. माया आसुरऋतेन Ca. Sâyana must have read माया instead of मायाः, for though some MSS. read आसुरीः, which is of little use, they have संभवति.—P. 328. l. 3. (99, 3.) संग्रामे by conjecture.—l. 32. (99, 6.) वराहारं A. Af. B 1. वराहाकारं Ca. M 1; deest in R. See Nir. V. 4.—l. 33. वहन् विहतवान् MSS.—P. 329. l. 17. (99, 8.) इच्छन् A. Af. B 1. इच्छतु Ca.—l. 18. संभयन् न इति ॥ संभयत इति A. लभय न इति Af. संबयन् इति B 1. अलभत न इति Ca. M 1. R.—P. 330. l. 24. (99, 12.) बलवन्निंद्र A. B 1. Ca. °वन्निद्र Af. °वन्निंद्रं M 1. Sâyana seems to have read इंद्र for इंद्रं.

P. 332. l. 24. (100, 7.) रूपस्य प्राप्ति माकिः मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः A.
रूपस्य प्राप्ति मां किः मा भूत इतः परं मा उपं द यं मा भूदित्यर्थः C 2.
रूपस्य प्राप्तिर्माकिः मा भूत इतः परं मानुषं रप मा भूदित्यर्थः B 1. Af.
रूपस्य प्राप्ति कर्मा कर्मा भूत् इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः CB.
रूपस्य प्राप्तिर्माकिः मा भूत् इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः B 4.
रूपस्य प्राप्ति माकिर्मा भूत् इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः Ca.

I have restored the text according to the MSS., but the reading seems to be corrupt in all of them.—l. 29. (100, 8.) सवितृदेवताऽस्माकं A. °देवो नोस्माकं Af. Ca. M 1. R. सवितृ नोस्माकं B 1.—P. 333. ll. 10 and 12. (100, 10.) अद्धे S 2. S 3. S 4. P 1. P 3. अंरध्वे S 1. P 4. M 1. Aufrecht. अंड्ध्वे P 8. See Rv. IX. 5, 10; X. 156, 3.—l. 15. अङ्ध्वे ॥ अङ्के Af. अङ्क A. अंरध्वे अद्दे Ca; deest in B 1.

P. 334. l. 25. (101, 2.) इष्कृणुध्वं is not explained by Sâyana.—P. 335. l. 3. (101, 3.) लविचः A. Af. Ca. लविच B 1.—l. 16. (101, 5.) °प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यंते ॥
°प्रदेशे कर्षणार्थं गोपानसाधनं । द्रुममयपानपात्राण्युच्यंते M 1.
°प्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते R.
°प्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनं द्रुममयपानपात्राण्युच्यंते A. Af.
°प्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनंमुपपयमाने पात्राण्युच्यंते Ca.
°प्रदेशे कर्षणार्थं then lacuna B 1.

—l. 19. The explanation of सं वरत्रा दधातन is left out in all the MSS.—P. 336. l. 21. (101, 8.) दलयध्वं. This would seem, according to the dictionaries, to be the very opposite of सीव्यध्वं, but the MSS. give no various reading.—P. 337. l. 13. (101, 10.) प्रति ॥ प्र Ca; deest in A. Af. B 1. M 1.—Sâyana seems to have read वह्री. Ca only has वह्रि, but for the rest agrees with the other MSS.—l. 19. (101, 11.) धुरावापिब्द्मान आपिशब्द्मानो वह्रिर्हविर्वाहको ॥ धुरावापिशब्द्मानो वह्रिर्वाहको Ca. धुरौ वा आपिब्द्मानः हविर्वाहको A. Af. धुरौ चा अपिशब्द्मानः हविर्वाहनको B 1. धुरौ आपिब्द्मानः आशब्द्मानो वह्रिर्वाहको R. Cf. Rv. Bh. VI. 46, 6.—द्विजानिर्द्विजायः । तयोरंतश्चरति ॥ द्विजातिः विजानन तेषामतश्चरति A. C 2. द्विजानि विजानन् तेषामंतश्चरणि B 1. द्विजानि द्विजान मं तेषामंतश्चरति CB. द्विजातिः द्विजाये तेषामंतश्चरि Ca. द्विजानिः विजानन् तेषामतश्चरति B 4. द्विजानिः विजानन तेषामंतश्चरति Af.—l. 22. °तासंयां ॥ °त । संघां A. °त संखा C 2. °ता स घं CB. °त सयां B 1. °ता संघां Ca. °त स य्यां B 4. °त् । संघा Af.—l. 23. धुरावापिब्द्मानोऽपिशब्द्मानो ॥ धुरावपि पिशब्द्मानो Ca. धुरौ अपिब्द्मानो A. धुरौ अपिशब्द्मानो Af. धुरौ अपिशब्दौ B 1.

धुरावपिब्दमानः शब्दमानो R.—l. 32. (101, 12.) उद्‌घातन is not explained by Sâya*n*a.—P. 338. l. 1. ॰मौरदितिः A. C 2. Ca. B 4. CB. Af. ॰मौदितिः B 1. ॰ग्र्यदितिः ?

P. 338. l. 4. (102.) भर्म्यश्वपुत्रो ॥ भर्म्यश्वस्य पुत्रो Ca. भार्म्यश्वपुत्रो A. Af. B 1. भृम्यश्वनाम्नः पुत्रो Sha*d*guru*s*ishya. भर्म्याश्वपुत्रो R.—l. 6. वृषभेण द्रुघणेन A. Af. B 1. द्रुघणेन वृषभेण Ca. M 1. R. द्रुघणेन वृ॰ Anukr.—l. 8. ऽन्यत्र चोरमार्गोनु॰ ॥ ॰न्या च चोरमार्गोनु॰ A. ॰न्य । च चोरमार्गोनु॰ Af. ॰न्यच चोरमार्गोनु॰ B 1. ॰न्यच चोरमाचानु॰ Ca. ऽन्यत्र च चौरमार्गोनु॰ M 1. See Sha*d*guru*s*ishya in Anukr. M. p. 158 seq.—स्वगा Ca. स्वागा A. Af. From द्रुघणं चा॰ to the beginning of verse 1 left out in B 1.

P. 344. l. 11. (103, 8.) अस्मत्सहायार्थं Ca. B 1. अस्महायार्थं A. Af. अस्मत्साहाय्यार्थं ?—P. 345. l. 10. (103, 12.) परेहि is left unexplained. On Apvâ, see Weber, Indische Studien, vol. ix. p. 482.

P. 346. l. 29. (104, 4.) यद्यमहर्जानंतः । अंगि॰ ॥ यद्यं महर्जानंस्तांगि॰ A. Af. यद्यं महर्जानंतोंगि॰ B 1. यद्यं मययनियामगितांगि॰ Ca.—P. 348. l. 12. (104, 9.) ॰हत्यायां चकर्थ करोषि ॥ ॰हत्यायमेहवेमेव करोषि A. ॰हत्यायमेहवमेव करोषि A sec. m. C 2. Af. ॰हत्यायां मे हवं चकर्थ करोषि Ca. ॰हत्याय -- चकर्थ करोषि B 4. ॰हत्याय चकर्थ करोषि B 1. ॰हत्याय मे हे वम चकर्थ करोषि CB.—विश्वाभिः सर्वाभिः त्वं तनुं A. Af. विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं B 1. विश्वाभिः सर्वाभि तत्त्वं तनु Ca.

P. 349. l. 10. (105, 1.) वातेनाप्यते A. Af. तेनाप्यते अप्यते C 2. वातेनाप्यायते Ca. तेनाप्यते B 4. वाते B 1.—P. 351. l. 4. (105, 9.) तद्दती चे॰ ॥ दिती चे॰ Ca. यद्दती चे॰ A. Af. यद्दा चे॰ B 1. यद्दा चे॰ M 1. R.—l. 22. (105, 11.) कामितवानित्यर्थः B 4 sec. m. कामितिवानित्यर्थः A. C 2. CB. B 4 pr. m. कानितवानित्यर्थः Ca.

P. 352. l. 21. (106, 1.) चौरादिकः Ca marg. तौदादिकः Ca pr. m. A. Af. B 1. M 1. R. See Dhp. 33, 56.—l. 26. (106, 2.) उष्टः कामयेते Ca sec. m. Af. उष्टः कामयेतं A. इति । उष्टरेव कामयते B 1. स्व कामयेते Ca pr. m. उष्टः कामयतो M 1.—P. 354. l. 7. (106, 5.) शिंवाता शिंबातौ ॥ शिंवा शिंवानौ A. शिंबा शिंबानौ Af. शिवाता शिवातौ Ca. शिंवाता शिंबातौ B 1.—शिंबेन etc. ॥ शिंबेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नमिति शिवृ निशाने अस्मान शिंचमिति वाङ्गलकात नुप्रत्यो मुक्त नि॰ A. शिंबेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नव्यमिति शिवृ निशाने अस्मात् शिंबमिति वाङ्गलकात्नुप्रत्ययो मुक्त नि॰ Af. शंबेम दुं दुःखानां तनूंकरणेन हेतुना आमं प्राप्नव्यमिति - तिशानं असा शबमिति बाङ्गलकात्नुप्रत्ययो मुक्त नि॰ Ca. शिवेम दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नमिति शिंबादेशः सुखकरौ भवथः etc. B 1. The derivation of शिंब may be referred to U*n*. IV. 95 and 96. Devarâ*g*a mentions निंबबिंबशिंबहिंबडिंबसंबसंबादय इति शिमोतेर्बप्रत्ययो मुम् निपात्यते।, and he adds अततेर्घञ्। दुःखानि तनूकुर्वन्नाप्यते. See Nir. SS. vol. i. p. 314. I had to change हेतुनातं into हेतुनातितं, taking आतित as a causal participle.—l. 8. आत्तादेशः A. C 2. आजादेशः Ca. B 4 sec. m. Af. CB; deest in B 1. Sâya*n*a frequently uses this आजादेशः, although the ordinary explanation of Pâ*n*. VII. 1, 39, gives no authority for it.—l. 14. Devarâ*g*a quotes, as coming from Mâdhava, a sentence which is not in our commentary, although it expresses the meaning of Sâya*n*a. After explaining शिंबाता, शतरा, and शातपंता as सुखनामानि, he says सुखवाचिनः सर्वे सुखकारयि (i. e. सुखकरेऽपि) स्युरिति माधवः। कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखस्य विवक्षितत्वेन विशेषभेदाद्पुनरुक्तिः।. He then quotes Bha*tt*abhâskara: भट्टभास्कर-

मिश्रसु शिंबाता सुखनामैतत् । सुखी । शतरा । शंततरी सुखतरी । शातपंता । शंतमी । उभयत्रापि वर्णविकारादेः (रादि) पृषोदरादित्वात् ।—l. 15. सुखकरत्वस्य विवचितत्वेन ॥ सुखस्य विवचितत्वेन Ca. M 1. सुखकरत्वस्य विवचितत्वेन C 2. सुखकरत्वमस्मद्विवचितत्वेन B 4 sec. m. B 1. सुखकरत्वमस्य विवचितत्वे A. अश्विनोः सुखकरत्वस्य विवचितं त्वे । CB. सुखकरत्वस्यविवचितात्वे Af.—l. 22. पुरीषं पुष्णातेः (पुष्णतेः B 1. उष्णातेः Ca) पोषयतेर्वा A. Af. B 1. Ca. पुरीषं पृणातेः पोषयतेर्वा M 1. पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा Nir. II. 22; Rv. Bh. III. 22, 4.—l. 28. (106, 6.) जभ जृभि A. जभां जृभि B 1. जभ जृभी Af. Ca. जृभी R.—श्रीणादिकोरि° Af. Ca. °कारि° A. °को र° B 1. °कोऽरि° M 1.—l. 31. तथा तुर्फरीतू तर्फितारी Af. तथा उर्फरीतू तर्फितारी A. तुर्फरीभूत - - ताशी Ca. तथा तुफरीतु फरीतारी B 1. तथा तुर्फरी तुर्फरीतारी M 1. R.—l. 32. इप्रत्ययः A. B 1. Ca. ई° R.—तृप तृंफ A. Af. तृफत तृफ Ca. तृफ B 1. Cf. Dhp. 28, 27; 11, 10–17; 28, 24.—तुर्फरीतारावित्यस्य B 1. तुफरीतरावित्यस्य A. Af. मफतवादितस्य Ca. तुर्फरीतू इत्यस्य ?—l. 33. उत्वं च । अत्र निरुक्तं । A. Af. उक्तं चेत्यत्र निरुक्तं Ca. उक्तं त्र तत्र निरुक्तं B 1. उक्तं चात्र निरुक्ते M 1. R.—l. 34. °वित्यर्थस्तु° B1 and Nir. °वित्यस्य तु° A. Af. Ca. R.—l. 36. तुर्फरी ॥ तुफरी Ca. तूर्फरी A. Af. M 1. तुफरीतू B 1.—°दिकोरि° A. Af. Ca. °दिरि° B 1. °दिकोऽरि° M 1. If °कोरि° here and in l. 28 were meant for °कोऽरि° at least one of the MSS. would have अरि°, as in l. 33 all the MSS. read श्रीणादिको अरीतुम्र°. See also verse 2 (फर्वर).—उत्वं च A. Af. Ca. उक्तं च B 1. M 1. R.—P. 355. l. 2. अस्मादीकनि ॥ अस्मादिति A. Af. B 1. अस्मादिनि Ca.—फर्वतेः B 1. Af. A. पूर्वन् Ca. पर्वतेः M 1. R. In A फ and पू are much alike. See verses 2 and 7, and cf. Dhp. 15, 67–68.—l. 3. उदन्यजेव उदन्यजे इव A. Af. उदन्यजेव दत्वजेव — Ca. उदन्यजेव B 1. M 1.—l. 4. उदन्नादेशः ॥ उदन्या° A. Af. B 1. Ca. R. —जाते रत्ने इव ॥ जाते रत्नेव B 1. जाते रत्ते इव A. Af. जाते रत्ने इव Ca. जाताविव M 1. R.—P. 356. l. 11. (106, 9.) The reading of U*n*. IV. 207 is supported by all the MSS. The reading in Aufrecht's edition, ह्रस्वसुट् च, must be wrong. There is no such word as'aptas, while apnas is a common Vedic word, and ought to be explained in the Sûtras. The Sûtra is rightly given in Böhtlingk's edition, yet in BR. we find aptas, and the same word is repeated by others. The Calcutta edition of the U*n*âdi-sûtras repeats ह्रस्वसुट् च, but Târânâtha rightly omits the word in his great Dictionary. See also Rv. Bh. I. 2, 9; 95, 4; 110, 1; X. 132, 7.—l. 20. (106, 10.) °त्वादश Ca. °त्वाश्च: A. M 1. °त्वा B 1.—P. 357. l. 1. (106, 11.) गोष्वंतर्गोरूधस्वव° ॥ गोष्टतः गोरूपस्वव° A. गोष्टतः गोरूपं स्वव° C 2. गोष्वंतः गोरूपस्यंत° CB. गोष्टंतरथं धनं वोचतः स्वव° Ca. गोष्वंतः गोरूपस्यांत° B 4 sec. m. षोष्वंतः गोरूपस्यांत° B 1. गोष्वंतः गोरूधस्यांतः° R. See above, pp. cxxxix seq.—l. 5. दिङ्मात्रं means within a short compass, alpamâtre; cf. Târânâtha, *S*abdastomamahânidhi, s. v.

P. 357. l. 9. (107.) दचिणां Ca. दचिणा A. Af. B 1. See Anukr. M. p. 42.—P. 358. ll. 3 to 5. (107, 3.) पालिनी A. Ca. पालनी Af. B 1. R. If पालनी could be taken as a nomen abstractum in the sense of पालन, तत्साध्या would yield a better meaning, and it would be possible to retain the reading of the MSS., एते न भवंति, एते would refer to the three things, पालनी, देवयागः, and दचिणा. We should then also have to read दचिणा च with A. Af. B 1, instead of दचिणा न

which is the reading of Ca.—l. 5. एतेभ्यो न भवति ॥ एति न भवंति A. Af. C 2. Ca. B 4. B 1. CB. एतेभ्यो न भवंति R.

P. 360. l. 31. (108.) °र्निगूळ्हा गा ॥ °र्निगूढा गा B 1. °र्निर्दूढा गा A. °र्निगछति Ca. °र्निरूळ्हा गा Anukr. M.—l. 32. सा Ca. Anukr. M. स A. B 1. M 1.—P. 361. l. 28. (108, 3.) कीदृक् MSS.—l. 31. The commentary is very imperfect in all the MSS. बह्वनां is fem., like एकस्याः. वृत्त्यवृत्तिभ्यां refers to गवां गोपतिः. Cf. Rv. Bh. X. 47, 1.—P. 364. l. 3. (108, 10.) Before सा the MSS. add अन्यान्, possibly meant for पणीन्. Ca reads अघान् मान प्रत्याह.—l. 6. छद् अपवारणे ॥ छदः अपवारणे A. छंद आपवा° B 1. छंद आवरणे Ca.

P. 364. l. 30. (109, 1.) This refers to Prât. 139.—P. 365. l. 31. (109, 4.) सुव्रतवती A. Ca. B 4. C 2. Af. पतिवती B 1. CB. M 1. R.—P. 366. l. 5. (109, 5.) एवं स्वपतिः मामलभतेति Af. एवं स्वं पतिः मामलभतेति A. एवं स्वं पतिः मामलभतेति C 2. B 4. एवं स्वपतिं बृहस्पतिनामलभतेति Ca. एवं स्वपतिं मामलेति B 1. CB. बृहस्पतिर्मामलभतेति M 1.—l. 11. दानादनयोः Ca. दानादानयोः A. Af. B 1. M 1. See Rv. Bh. I. 108, 6.—जुहोतेर्दं चेति A. Af. Ca; deest in B 1. Cf. Rv. Bh. III. 31, 3; IV. 4, 2; Pân. and Kâs. III. 2, 178, 3; Un. II. 60.

P. 367. l. 20. (110, 2.) स्वादूकुर ॥ स्वादुकुर A. Af. B 1. Ca. M 1. R. See verse 10, and Rv. Bh. I. 119, 2; IX. 67, 31; 68, 2; 105, 1.—l. 28. (110, 3.) दानादनयोः Ca. दानादानयोः A. M 1. दानयोः Af. B 1. See above, 109, 5.—l. 32. एतान् MSS. instead of एनान्.—P. 369. l. 26. (110, 9.) The MSS. have आद्युदात्तः instead of अंतोदात्तः. The mistake is probably due to the आद्युदात्तः immediately preceding. See Rv. Bh. I. 52, 14.—P. 370. l. 7. (110, 10.) स्वादं A. B 1. Ca. स्वाद Af. स्वादु M 1. Cf. verse 2.

P. 370. l. 17. (111.) The poet is called the first time अष्टादंष्ट्र in A. C 2. CB. B 4. Af, अष्ट्रादंष्ट्र in B 1, दिष्ट्र in Ca. The second time, अष्टादंष्ट्र in A. C 2. CB. B 4. Ca. B 1. Af; yet the right form is अष्ट्रादंष्ट्र. BR. give the wrong form, अष्टादंष्ट्र, so also Anukr. M.—l. 24. (111, 1.) बुद्ध्यनु° ॥ बुध्यानु° A. Af. B 1. बुद्ध्यानु° Ca. M 1.—P. 371. l. 3. (111, 2.) अभिगमे A. Af. B 1. अभिगमने Ca. R. Dhp. 24, 31.—l. 14. (111, 3.) The end of the commentary is left out in all the MSS., but the omission is not marked. After भौवादिकः a little space is left in B 1, the other MSS. do not indicate the lacuna.—P. 372. l. 15. (111, 7.) तदानीं ॥ इदानीं A. Af. B 1. तदनु Ca.—इणः from Ca.—l. 23. (111, 8.) वक्तव्यमिति अवपवादे अच् Af. °व्यमित्यपवादेऽच् M 1. R. वस्क्तव्यमित्यबपवादेच B 1. वक्तव्यमिति अववादे अर A. वक्तव्य इति अवपराद मन Ca. See Pân. III. 3, 56-57; Rv. Bh. I. 113, 1.

P. 377. l. 10. (113, 3.) भवति A. C 2. Ca. B 1. CB. B 4. Af.—P. 379. l. 3. (113, 10.) मंसै नि° S 2 sec. m. S 1. S 4. मंसैर्नि° S 3. S 2 pr. m.—l. 5. मंसै । नि° P 1. P 3. P 4. मंसैः । नि° P 8.

P. 379. l. 25. (114, 1.) धिष धारणे चानशि Ca. धिषु धारणे चानम् A. B 1. धिषु धारणे चानशः Af. See Rv. Bh. III. 8, 6; VIII. 96, 6; X. 63, 1.—P. 380. l. 31. (114, 4.) Ca reads यद्वा समुंदजं सर्वतो गतो गमनं तच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् स्रष्टा तद्देवाशु प्राविशदिति

श्रुतेः । वायुपचे बाह्यादिरूपेण विवेश सः इदं विश्वं. This looks more like part of the original commentary than a marginal note, though it is left out in all the other MSS. यद्वा समंद्रनं वायुरूपेण विवेश A. C 2. B 4. यद्वा समुद्रनं वायुरूपेण विवेश CB. B 1. यद्वा सुमंद्रनं वायुरूपेण विवेश Af. What is intended in Ca is evidently a distinction between the Paramâtma and the mere Vâyu, frequently discussed by the Vedânta philosophers: cf. Ved. Sûtra II. 3, 1 seq. For that purpose समुद्रं was explained as समुद्रवं सर्वतो गमनं । तच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् ।. बाह्यादि might seem better than वायुरूपेण or वाय्वादिरूपेण, because the Paramâtma is never bâhya, the bâhya world beginning with âkâsa, which itself is still vibhu: âkâsâdisarvaprapañka etc. See Ved. Sûtra II. 3, 7: एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । एतेनाकाशोत्पत्तिप्रतिपादनेन वायोरुत्पत्तिरपि प्रतिपादिता भवतीत्यर्थः । आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः ।. But in that case we should expect बाह्य, and not बाह्यादि.—P. 381. l. 14. (114, 6.) The number of Grahas given by Sâyana is 33, not 36, unless we take the trayo dvidevatyagrahâh as six. Other Grahas may be seen in VS. VII and VIII.—P. 382. l. 6. (114, 8.) Here again Ca has its own independent reading, तदाधारत्वेन विषयाणां तद्वापदेशः आकाशादागतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि etc.

P. 383. l. 11. (115, 1.) समासांतस्यानङः स्त्रियामिष्टत्वाद्॰ ॥ समासांतस्य । ङः न यामिष्टत्वाद्॰ A. Af. समासांतस्य ङः न यामिष्टत्वाद्॰ C 2. समासांत-नि ङ स्त्रियामिष्टत्वाद्॰ Ca. समासांतस्याङः स्त्रियामिष्टत्वाद्॰ B 4 sec. m. समासांतस्यङ् न यामिष्टत्वाद्॰ CB. B 1.—l. 13. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति ॥ तहि स्तनयानाय न गच्छतीति Af. नहि स्तनयाताय न गच्छतीति A. स्तर्हि तनपानाय न गच्छतीति B 1. तर्हि स्तनपानायेति Ca.—तथा न भवति । Ca. तथा नु भवते । A. तथा नु भवतेति Af. B 1.—l. 14. तथापि न याति ॥ तथापि नायाति A. Af. तथापि नायापि B 1. तथापि तु याति Ca.—l. 23. (115, 2.) हेतौ A. C 2. Ca. B 4. B 1. CB. Af. Cf. Pân. III. 2, 126.—l. 27. मूर्क्षा MSS.—P. 384. l. 19. (115, 4.) प्र शिषंतः प्रकर्षेण सिषंतः सि॰ ॥ प्रकर्षेण सिषंतः सि॰ A. B 1. Ca. प्र शिषंतः प्रकर्षेण शिषंतः शि॰ R.—l. 26. (115, 5.) शब्दार्थादशिप्रुषो॰ ॥ शब्दार्थादशपृथ्वी॰ A. Af. ॰शपृथिवी॰ B 1. शब्दार्थादेशिष्ट इ॰ Ca. See Rv. Bh. I. 9, 1; Un. I. 151.—क्तन्प्र॰ ॥ चत्प्र॰ Ca. वन्प्र॰ A. Af. M 1. चन्प्र॰ B 1.—P. 385. l. 11. (115, 7.) It is clear that Sâyana read वसु ष्टवे, as he could not otherwise have quoted Pân. VIII. 3, 106. The Pada MSS. read वसुः स्तवे, but the Samhitâ MSS. वसु ष्टवे, which, however, may represent both वसुः स्तवे and वसु स्तवे ।. Though I have always given the Visarga, even where the MSS. omit it before स्त etc., yet in this passage I felt obliged to make an exception. Cf. Pân. VIII. 3, 36, 1.—l. 18. सुधितार्थात्सृप्त्यर्थी इति Ca. ॰र्थौ तृप्त्यर्था इति A. Af. ॰र्थौ तृप्त्यर्थ इति B 1. The quotation is not in Kâs. VII. 4, 45.—l. 19 seq. The words from द्योतमाना to जनाम् are given by Ca only.

P. 386. l. 10. (116.) Shadgurusishya gives Sthaura, the son of Sthûra; Colebrooke's MS. of the Anukramanî gives Sthauva; Sâyana, Sthaula in A. C 2. CB. B 1. B 4; but Sthaura in Ca.—P. 388. l. 4. (116, 6.) छंदसि A. B 1. Ca, as in X. 131, 2. Cf. Rv. Bh. I. 13, 2; 18, 1; 31, 8.—l. 16. (116, 7.) संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्वेर्लुक् A. ॰परिभाषया अनित्यत्वाद्विलुक् B 1. संनिपातः परिभाषायादनित्यत्वादर्धधातुकत्वं Ca.

See Paribhâshendusekhara 85.—l. 17. डुपि वेत्याद्युदात्तत्वं ॥ डु पि वेयत्वाद्युदात्तत्वं A. डुपि वेयत्वाद्युदात्तत्वं C 2. सुवेत्याद्युदात्तत्वं Ca. डुः यिवेत्याद्युदात्तत्वं B 4. डुः पि वे श्रु त्वाद्युदात्तत्वं CB. डुः यिवेद्यत्वाद्युदात्तत्वं B 1.

P. 389. l. 10. (117.) ०शंसाद्ये ॥ ०शंसा द्वे Ca. ०शंसा चाद्ये A. B 1. See Anukr. M. p. 43.—P. 390. l. 15. (117, 4.) व्यतिरेकेण निंदामाह ॥ व्यतिरेकेन निंदामाह Ca. व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह A. C 2. CB. B 4. पति० B 1. Cf. verses 1 and 3.—l. 27. (117, 5.) न तिष्ठंती० Ca. न पश्यंती० B 1. नितिष्ठंती० A. M 1.—l. 30. ०संगतिकरणेत्या० B 1. संगतिकरणेत्या० Ca. ०संगतकरणेत्या० A. M 1. Sâyana evidently reads with the Kâs., ०संगतिकरणमिश्रीकरणपथिष्विति, not with the Mahâbhâshya, ०संगतकरणयोः. The reading of the Kâs. is also mentioned in the Mahâbh. (apara âha, etc.). In X. 119, 4, Ca. B 1 read ०संगतिकरणे०, A again ०संगतकरणे०.

P. 393. l. 31. (119.) लवरूपं ॥ वलरूपं A. लव - रूपं Ca. लय ॥ रूपं B 1. लव० M 1. R.—l. 32. लबरूपा० A. लवरूपा० Ca. लव० M 1. R; left out in B 1.—l. 33. लब B 1. Ca. Anukr. M. लव A. M 1. R.—P. 394. l. 29. (119, 6.) छदि etc. ॥ छदि अपवारणे चुरादीनामित्यणंतदणंतत्वात् भावे लुङि B 1. अदी अपावरणे चुरादीनामित्यणंतत्वादत्र णावभावे लुङि A. छदि आवरणे । चुरादीनामिति णंतत्वादत्राजमातेर्लुङि Ca. Cf. Rv. Bh. III. 9, 7; 12, 3; X. 108, 10; Dhp. 32, 41; 34, 27; 35, 80.—P. 395. l. 25. (119, 11.) अकार्षं ॥ अकार्षं MSS.—P. 396. l. 1. (119, 12.) नाभौ ॥ लाभौ B 1. लभौ A. नतो Ca. नभौ M 1. R.

P. 398. l. 3. (120, 3.) प्रजात्या इति ॥ प्राजापत्या इति A. Af. Ca. M 1. R. प्रजात्याया इति B 1.—P. 399. l. 1. (120, 6.) स्नुवः क्सेय्यश्छंदसि and क्सेय्यप्रत्ययः ॥ स्नुवः स्केय्याछंदसि and स्केय्यप्र० A. स्नुवः स्केय्यछंदसि and स्कय्यप्र० Af. स्तव कसेय्यः छंदसि and क्सेप्रत्ययः Ca. स्नुवस्केय्यः छंदसि औणादिको सेय्यप्रत्ययः B 1. स्नुवः स्केय्य० etc. M 1. R. The Un. has केय्य, if indeed the reading there, as explained by the commentary, is correct.

P. 402. l. 5. (121, 4.) प्राच्यारंभा आग्नेय्यावधाः कोणदिश ईशानांता वा ॥ प्रारंभाः अग्नेय्यावधाः कोणदिशः ईशितव्याः A. C 2. Af; Ca leaves out all except दीशतव्याः. प्रारंभा आग्नेयावधाः कोणदिशः ईशितव्याः B 4. प्रारंभा आग्नेयावधाः कोणादेशे ईशतव्याः B 1. प्राच्यारंभा आग्नेय्यावधाः कोणदिशः ईशान्यन्ताः R. See Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, pp. cxxxviii seq., and Prof. Peterson's remarks in 'The Academy,' June 23, 1888, p. 434, and Hymns from the Rig-veda (Bombay, 1888), p. 247.—l. 11. (121, 5.) उग्रूर्णं विशेषागह्नरूपं वा ॥ ०र्णविशेषा गह्नरूपा वा B 1. R. Peterson. ०रूपा तता A. Af. ०र्णा विशेषागहनरूपा Ca.—l. 33 to p. 403. l. 1. (121, 7.) The words यद्यस्मात् to यद्वा are given in Ca only, which reads धारयंत्यः आपो ह अपो ह आप एक व विश्वमायन् सर्वं जगदापूरयन् यत् यस्मात्तत् तस्माद्धेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां असु प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा । यत् यं गर्भं दधानाः आपो. I have adopted it in the text, because it seems required by what comes before. A. Af. B 1 have धारयंत्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वं जगद्व्याप्नुवन् यत् यं गर्भं दधाना आपो.

P. 405. l. 31. (122, 5.) नोऽस्माभिः MSS.

P. 407. l. 22. (123, 2.) There is a lacuna between आकाशे or आकाशस्य and इमं वेनं in all the MSS. In A. C 2. B 4 the lacuna is mentioned in the text, पंक्तिरेका त्यक्तास्ति; in B 1 there are dots to indicate it; in CB and Ca the commentary goes

on without any indications of an omission. So also in R, where we read आकाशिस्य इमं वेनं etc.—P. 409. l. 5 seq. (123, 7.) गवि गम् धूत्रो व इति and गम्भा॰ ॥ गवि गं धूत्रो व इति (गंधिभ्यो भाव इति pr. m.) and गम्भा॰ Ca. गविगंधूत्रोव इति and गंभा॰ R. गवि घं धूत्तो व इति and गंभा॰ A. गवि धूत्रो व इति and गंभा॰ B 1. See Rv. Bh. I. 22, 14; III. 38, 6.

P. 411. l. 28. (124, 7.) दंष्ट्रसंजघ्वंजां A. B 1; lacuna in Ca.—l. 31. चेमं कुर्वाणा: A. B 1. Ca. चेमं ज्ञाणाना: R.

P. 415. l. 16. (126.) शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्य Ca. शिलूषपुत्रस्य कुल्मुलवर्हिषस्य A. शिलूषपुत्रकुल्मलर्हिष B 1.—l. 18. शैलूषः कुल्मलबर्हिषो Ca. शैलूषः कुल्मुलवर्हिषो A. शलुषं कुल्मलबर्हिषो B 1. See Anukr. M. pp. 43, 162.—P. 416. l. 17. (126, 4.) अनुकूले वेद्ये CB. B 1. B 4 pr. m. ॰लवे॰ B 4 sec. m. अनुकूलवेद्ये A. C 2. अनुकूलावद्य Ca.

P. 418. l. 17. (127, 4.) छांदसः शपो लुक्. See, however, the explanation in the next verse.

P. 422. l. 4. (128, 8.) शब्ध्यमानः A. शंखमानः Ca. M 1. पृच्छमानः B 1. See दृशु शब्दे, Dhp. 24, 27.

P. 422. l. 21. (129.) सृष्टिस्थितिप्रलयादीनां ॥ सृष्टिस्थित्यादिप्रलयादीनां A. C 2. Ca. B 4. सृष्टिस्थित्यादिः प्रलयादीनां B 1. CB. सृष्टिस्थित्यादि may have been originally an explanation of प्रलयादीनां.—l. 29. (129, 1.) तदसत् श॰ A. B 1. तन्नासच्छ॰ Ca sec. m. तन्नसच्छ॰ Ca pr. m. तन्नासत्। श॰ M 1. R.—P. 423. l. 1. अथ व्यावहारिकसतां A. अथ व्यवहारकसतां B 1. अथ व्यावहारिकसत्वस्य तदापि व्यवहारिकसतां Ca. अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य। तदापि व्यावहारिकसत्ता M 1. R.—l. 4. अस्तातिर॰ B 1. तादिर॰ Ca. तासिर॰ A. M 1. R.—l. 7. चाचेपमुखेन ॥ वाचेपमुखेन Ca. चापेचासुखेन A. C 2. चोपेचासुखेन B 4. B 1. CB. Both आचेपमुखेन, by way of objection or irony, and उपेचासुखेन, by way of disdain or dissent, would be applicable. आचेप॰ is confirmed by Sâyaṇa's commentary on TBr. II. 8, 9, 3.—l. 38. (129, 2.) शुत्र ॥ शुभ्र A. B 1. अभ्र Ca.—P. 424. l. 8. प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां. I can only explain this as referring to the prakṛiti of svadhâ which was given before, and to the pratyaya, the instrumental, as implying both union with and dependence on the real sat.—l. 31. (129, 3.) तद्रूपता तदात्मनां ॥ तद्रूपतां तदात्मतां A. B 4. Ca. B 1. तद्रूपतां तदात्मा तां C 2. तद्रूपतां तदात्मनां CB. I do not see how this sentence comes in here.—P. 425. l. 18. (129, 4.) बज्ञः स्वां A. बज्ञ स्वां Ca sec. m. बज्ञभ्यां Ca pr. m. B 1.—l. 19. इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमितेऽर्थे ॥ इति श्रुत्यात्मना इत्यमवगमितेथो (written ॰त तथा) Ca. इति श्रुतिरात्मना इत्यमवगमि। तथो A. इति ॥ श्रुतिरात्मनेत्यमवगमनेर्थे B 1. इति। श्रुतिरात्मना इत्यमवगमितेर्थे R.—P. 426. l. 34. (129, 7.) प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादृष्टांतानुपरोधात् CB. प्रकृति श्च दृष्टांतानुपरोधात् A. C 2. प्रकृतश्चादृष्टांतानुरोधात् Ca, with तिश्चप्र in marg. प्रकृतिश्च प्रष्ठादृष्टांतानुपरोधात् B 1. B 4. See on the whole subject the commentary to this Sûtra.

P. 427. ll. 27 to 30. (130, 1.) The passage from शतसंख्या to पालका: is preserved in CB only, which MS., on the contrary, has its own lacuna afterwards. For after विस्तारवान् it adds यदुक्तः सर्गालोको यज्ञः त्वं सर्व जगत् सर्वजनेन व्यायुः, while the other MSS. give all from पालका: to व्यायुः. I have added पितरः conjecturally, as the word explained by पालका:. Though the passage in CB is far from correct, I have

given it as indicating at least how the words of the text were taken by Sâyana.—l. 30. स्ववयनेन ॥ सर्वजनेन A. C 2. Ca. CB. B 1. सवजने B 4, with न in marg. स्वसर्जनेन?—P. 428. l. 11. (130, 2.) B 1. CB. B 4 pr. m. add after °गुवादी, नावे अग्निरिति शोधं क्षतव्याख्यानं वा.—P. 429. l. 3. (130, 4.) टापं चापि A. C 2. आपं चैव Ca. B 1. B 4. दापं चापि CB. Cf. Pân. IV. 1, 4, and Gana agâdi.—l. 20. (130, 5.) आम्यद्ध्यादिभी A. C 2. CB. B 1. B 4. ओषध्यादिभी Ca.

P. 432. l. 23. (132.) On न्यंकुसारिणी etc., see Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxl seq.—P. 434. l. 15. (132, 5.) From अग्निनृषी to इति गतेः प्रज्ञतिस्वरत्वं all is left out in A. C 2. B 4. B 1. CB.—l. 17. मित्रो वरुणो वा ॥ मित्रावरुणो वा A. C 2. मित्रावरुणौ वा Ca. मित्रावरुणो B 1. CB. मित्रावरुणौ (marg. वा) B 4.—P. 435. l. 9. (132, 7.) Again from वनर्षदं to उभयत्र all is left out in A. C 2. B 4. B 1. CB.

P. 435. l. 20. (133.) °त्यतोऽनु° Ait. Âr. °त्यनु° A. M 1. R. °ति अनु° Ca. °त्यनुतो° B 1.—l. 29. (133, 1.) प्रगृह्यसंज्ञं A. °संज्ञा B 1. Ca. R.—P. 437. l. 12. (133, 5.) अधा° B 1. अथा° A. Ca. M 1.

P. 439. l. 24. (134, 5.) वियता A. Ca. C 2. B 1. B 4. CB. The explanation is unusual, but not sufficiently so to require conjectural emendation.

P. 440. l. 15. (135.) त्विति A. B 1. Ca. हि Anukr.—P. 441. l. 19 seq. (135, 3.) From पुण्यापुण्यात्मकं to शरीरात्मकं Ca only gives the text, viz. पुण्यं पुण्यकामात्मकं कामं क्रियते तेन व भोगप्रदानाय इदं शरीरमारभ्यत इति परंपरस्य मनसा शरीरस्य निष्पादकं तं शरीरात्मकं. R has पुण्यपापात्मकं for पुण्यापुण्या°.—P. 442. l. 7. (135, 5.) निर्वर्तयति ॥ निवर्त्त° A. Ca; deest in B 1.—l. 8. निर्वर्तयितुः ॥ निवर्त्त° A. B 1. Ca.—निर्वर्त्यस्यान्यस्य ॥ निवर्त्यस्यान्यस्य A. विवर्त्त्यस्य B 1. निवर्त्तकस्यान्यस्य Ca.

P. 444. l. 28. (136, 7.) In explaining the षष्ठी, the reference to Pân. II. 3, 62, is taken for granted. See above, p. cxvii.—l. 30. आलोडयति ॥ आलोकयति MSS.

P. 445. l. 4. (137, 1.) The first half of the commentary is imperfect in all the MSS. A. Ca begin उतापि च हे देवाः आगः etc., B 1 उतापि च हे देवाः अवहितं उतापि च हे देवाः आगः etc.

P. 448. l. 14. (138, 5.) अप्रहृतसेनः ॥ प्रहृतसेनः A. C 2. अहृतसेनः Ca; deest in B 4. B 1. CB.

P. 450. l. 31 seq. (139, 6.) From जानाति to जानाति lacuna in all MSS. except Ca.

P. 451. l. 5. (140.) The quotation from the Âranyaka is here, as elsewhere, omitted. B 1. 4 give गतो विनियोगः ॥—l. 32. (140, 3.) इत्यस्य ॥ One might conjecture इत्यच.—P. 452. l. 6. (140, 4.) जायमानैरात्मीयैस्तोतृभिः A. C 2. Ca. यजमानैरात्मीयैः स्तोतृभिः B 1. 4. CB.

P. 454. l. 12. (142.) द्रोणः A. Anukr. द्रोणिः Ca; in B 1 the quotation from the Anukr. is left out.—सारिसृक्वस्तं° A. Ca. सारिसृक्वः स्तं° M 1. सारिसृक्वः स्तं° R. See Anukr. M. p. 44.—चतस्रस्य त्रि° A. Anukr. चतस्रस्त्रि° Ca. M 1. R.—इति । गतो विनियोगः from Ca.—P. 455. l. 29. (142, 5.) Lacuna in all the MSS.—P. 456. l. 7. (142, 6.) वाजा वेगा Ca. वाजाः खगाः A. C 2. CB. खाडाः B 4. B 1. In the old writing वेगाः (रवगाः) and खगाः are nearly the same.—l. 11. अश्वा कर्तव्यः ॥ अश्वा कार्तव्यः A. यद्वा कर्तव्यः

C 2. यद्वा वर्तव्यः Ca. कर्तव्यः B 1. 4. यद्वा कर्तव्यः CB. Cf. Pâṇ. VII. 3, 78, where the change is made dependent on sit.

P. 459. l. 3. (144.) The poet's name is given as ऊर्ध्वक्षशान by C 2. A (once), Ca, as ऊर्ध्वक्षशन in CB. B 1. 4. Colebrooke's MS. of the Anukramaṇî has long â, and so has Shaḍgurusishya (once). But as the text of the Rig-veda has the short a, the name must be spelt with short a.—l. 23. (144, 3.) आसु from Ca.—P. 460. l. 19. (144, 6.) यद्वा etc. ॥ यद्वा असत्तयदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः ने दुं रित्यन्वयः A. यद्वा असतं असत्त यदाभिमुख्येन सुवः प्रेरितः तेंद्रुरित्यन्वय C 2. यद्वा असत् असत्तः त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः तेनेंद्रेणेत्यन्वयः Ca; deest in B 1.

P. 460. ll. 24 to 28. (145.) From यदि वावदसि to आलिंगनमिति there is a lacuna in B 1. CB; B 4 adds on the margin the words from यदि वावदसि to निष्क्रीणामीति.—l. 26. शय्याकाले A. C 2. शयनकाले Ca. M 1. R.—l. 27. अभिमंत्रणं ॥ ॰मंत्रणे A. C 2. Ca.

P. 462. l. 27. (146, 2.) उपावति etc. ॥ उपावति वृषारवेत्येस्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणे उपेत्य पालयति वा A. उपावति वृषारवे स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरिणे उपगच्छति उपेति पालयति वा B 1. उपावति वा Ca, omitting everything else. उपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरिणा उ॰ M 1. R agrees with M 1, but has ॰शब्दकरणे. The emendation ॰शब्दकारिणा seems to be required on account of प्रत्युत्तररूपेण. It may be वृषारवाय or वृषारवे or ॰वं, the reading of A seems to be meant for वृषारवोऽस्य शब्दस्य.—l. 28. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः ॥ आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः A. आघोटिरिव आघाटया घटालिकाः B 1. अघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकः Ca.—P. 463. l. 3. (146, 3.) सर्जतीव सृजतीव Ca.—l. 4. अरण्ये चतं B 4 in marg. अर्णा । चतं A. C 2. अपेचितं Ca; deest in B 1. CB. अरणे चत्तं M 1. R. अपेचितं would be the easier reading; see also TBr. II. 5, 5, 7 (p. 624. ll. 13, 14).—l. 10. (146, 4.) The commentary is deficient in all the MSS. except Ca; but there, too, it is incorrect. A reads वर्तमानः त्वामाह्वयति तथा सायंकाले, B 1 वर्तमानः त्वमाह्वयति तथा सायंकाले. Ca gives निशां गामन्विद्वन् त्वदीयं नमो चते after आह्वयति; this I cannot restore. The commentary on TBr. II. 5, 5, 7 is far better.

P. 465. l. 29. (148, 2.) विशः प्रजाः ॥ विशः प्रभाः Ca. विशः जातः A. M 1. R. विशजातः B 1.—P. 466. l. 6. (148, 3.) After स्वाम, the MSS. insert समुद्रा A. C 2. Ca. B 4. ससमुद्र B 1. स तु भः त्समुद्र CB.

P. 466. l. 31. (149.) अर्चत आर्षं ॥ अर्चतस्यार्षं A. C 2. अर्चतस्यार्षं Ca. आर्षं B 4. B 1. CB.—l. 32. अर्चन्है॰ Anukr. अर्चतो है॰ A. C 2. B 4. B 1. CB. अर्चतो है॰ Ca. अर्चिनो है॰ twice, Shaḍgurusishya, Ind. Off. MS. Taylor 1823. See verse 5.—P. 467. l. 11. (149, 1.) After शिवकः, साची A. C 2. B 4 in marg.; lacuna in Ca. B 1. CB. सारथिः ?—l. 32. (149, 3.) यतो हेतोः A. C 2. Ca. यतो हेतुभूतो B 1. CB. हेतुभूतः B 4 sec. m. यतो हेतुभूतः M 1. R.—P. 468. l. 15. (149, 5.) वाजे यज्ञे A. याने यच Ca; lacuna in B 1.

P. 469. l. 18. (150, 4.) पुरस्तात् धृतो A. B 1. ॰स्ताद्विता (meant for ॰स्ताद्धितो) Ca.—l. 20. विशेषणसापेचस्यापि धनशब्दस्य छांदसः समासः ॥ विशेषणस्यापि समासः A. विशेषेचस्यापि समासः C 2. विशेषेण साचेपस्यापि नशब्दस्य छांदसः CB. B 1 adds समासः. विशेषेण साचेपस्यापि समासः B 4. विशे विशेषेण सापेचस्यापि धनशब्दस्य छांदसः Ca.

P. 473. l. 18. (154, 1.) एके in the text, not एकः, which is the reading of P 2 only.—l. 24. यदाथर्वणांगिरसो ॥ यद्[थ marg.]र्वणांगिरसो A. यदथर्वाणांगिरसोः B 1. यदथ-वणांगिरसो Ca, where a whole leaf (from 153, 2 to 154, 3) is supplied by a modern hand. For the *S*ruti passages compare Â*s*v. G*ri*hy. III. 3 and *S*at. Br. XI, 5, 6.

P. 474. l. 22. (155.) द्वितीयातृतीये Ca. द्वितीया तृतीया A; lacuna in B 1. The same var. lect. in Anukr. M. p. 45.—P. 476. l. 1. (155, 5.) पर्यैनेषत पर्यनयन् ॥ पर्यैनेषत पर्यनयत B 1. Ca. M 1. R. प्रर्यैनेषत् पर्यनयत् A.

P. 476. l. 20 seq. (156, 3.) ऋक्षि S 1. 2. 3. 4. P 3. P 4. P 8. ऋचि P 1 (where the last Adhyâya is written by a later hand, and unaccentuated). See RV. IX. 5, 10.—l. 23. ऋक्षि ॥ ऋक्षि Ca. ऋक्षिः A. ऋग्धि B 1.

P. 478. l. 3. (158.) The second Viniyoga, preserved in A and Ca, but in fragments only, had to be supplied from Rv. Bh. I. 27, 13.

P. 481. l. 21. (160, 4.) न is left out by Sâya*n*a.—l. 24. (160, 5.) इंद्रो वा शुन इति ॥ इंद्रो देवाशुन इति A. C 2. CB. M 1. R. इंद्रो देवाशुना इति Ca; lacuna in B 1. B 4. See Â*s*v. II. 20, 3.

P. 482. l. 10. (161.) Instead of आतुरस्य the MSS. have आधितस्य A. Ca. C 2. CB. In B 1. B 4 the Viniyoga is left out.—l. 29. (161, 2.) प्रबलं करोमि सु ग्रीमिबलनयोः A. प्रबलं करोमि सु ग्रीतिबलनयोः Ca. बलं करोमि सर्ग्रतिर्बलकर्मा B 1.

P. 485. ll. 11 and 16. (163, 1.) उद्धारयामि ॥ उद्धरयामि A. B 1. M 1. R. उद्धरयामि Ca in l. 11. उद्धारयामि Ca in l. 16.—l. 13. कुवुकाद्युवुकात् ॥ कुवुकात् चुंवुकात् A. कुवुकात् कुवुकात् C 2. कुवुकात् चुकुकाद्° Ca. कुवुकात् B 1. B 4. CB.—l. 32. (163, 3.) मतस्नौ as masculine, clearly the kidneys, the form of which in man corresponds to the mango fruit. Is मतस्ने different?

P. 488. l. 6. (165.) प्रायश्चित्तं ॥ प्रायश्चित्त Ca. प्रायश्चित्तमिदं M 1. R; lacuna in A and B 1. See Anukr. M. pp. 45, 223.—l. 29. (165, 3.) यद्वा deest in A. Ca; lacuna in B 1 from करोति to करोति.—अन्नंत्वच्छिन्निति, probably with प्रदेशे understood.

P. 489. l. 19. (166.) प्रयाणसमये etc. ॥ प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं ज एतत्सूचितं च । ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रम[मि A pr. m.]न्निति A. C 2. प्रयाणसमये निर्गच्छन् मार्गे जपेत सूचितं च । ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन्निति Ca. The other MSS. have no Viniyoga. One might conjecture something like प्रयाणसमये गृहमभिगच्छन्नेतज्जपेत्. R has प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्.

P. 490. l. 30. (167.) वेति etc. A. Ca. In B 1 all after षोडशं सूक्तं is left out. See Anukr. M. p. 45; Aufrecht, Rig-veda, vol. ii. p. 505, note 2.

P. 492. l. 12. (168, 1.) पृथिव्या भूमेः A. पृथिव्याः भूमेः B 1. Ca. The Pada MSS. read पृथिव्या. Cf. Rv. X. 70, 5.—l. 20. (168, 2.) Sâya*n*a seems to have read स्वयुक् Ca. स्वयुक् A. C 2. सुयुक् B 1. CB. B 4.—l. 30. (168, 3.) ईशा इति B 1. ईशं इति Ca. ईशात इति A. M 1. R.

P. 493. l. 20. (169, 1.) प्राणचित्वीः A. Ca. प्रीणचित्वीः B 1. Cf. Rv. Bh. X. 30, 14; I. 80, 4.

P. 495. l. 19. (170, 4.) घर्मकाले B 4. CB. धर्मकाले A. C 2. कर्मकाले Ca; deest in B 1.

P. 495. l. 31. (171, 2.) After तदभिप्रायेणेदमुक्तं, A. Ca and C 2 add a quotation, which I cannot find. श्रूयते हि तसेंद्रो वम्रिरूपेण धनुज्यामन्वि वद्रस्य सेव धनु रात्निं शिर उत्पिपेष। स प्रवार्ग्या भवदिति A. ज्यामछि वद्र स्य से धं वे गुरात्निं शिर उत्पिपेष etc. C 2. श्रूयते हि तसेंद्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्योमिछति तथा वद्रस्य सेव ध छरो र्त्निः शिर उत्पिपेष स प्रवर्ग्यो भवदिति Ca. The story is told in different Brâhma*n*as, but not in this form. We have it in the *S*at. Br., at the beginning of the fourteenth book; in the Taittirîya-âra*n*yaka, at the beginning of the fourth Prapâ*th*aka, with the explanatory portion in the fifth Prapâ*th*aka; also in the Tâ*nd*ya-brâhma*n*a VII. 5, 6; and Aitareya-brâhma*n*a I. 18. I have restored the text conjecturally, but I feel doubtful about Rudra.

P. 498. l. 28. (174, 2.) The commentary to this verse is wanting in all our MSS. R gives the following commentary (on what authority?): हे राजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभितो गमयित्वा योऽस्माकं या अरातयः अदानशीलाः प्रजाः संति ता अपि अभि तिष्ठ अभिभव पृतन्यंतं पृतनाः सेना आत्मानमिच्छंतं युयुत्सुं च अभि तिष्ठ पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः यश्च नोऽस्मभ्यमिरस्यति ईर्ष्यति इरस् ईर्ष्यायां कंड्वादिः तमप्यधितिष्ठ यद्वा प्रकृतो ब्रह्मणस्पतिरेवाथापि संबोध्यः ॥—P. 499. ll. 13 and 15. (174, 5.) एषां S 1. 2. 3. 4. P 3. P 4. P 8 (P 1 gives here no accents). एषां Aufrecht, Index Verborum of M 1.—ll. 16 to 18. अभूवं A (thrice), Ca (twice), अभुवं B 1 (thrice), Ca (once). See verse 4, and X. 159, 4.

P. 500. l. 10. (175, 4.) सुवतु ॥ प्रसवतु Ca. प्रमुवतु A. प्रसुवत् B 1.

P. 500. l. 13. (176.) द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवी Anukr. द्वितीय त्र्याद्यार्भवी A. द्वितीया गायत्र्यार्भवी भवति Ca. द्वितीयं गायत्र्यार्भवी M 1; deest in B 1.

P. 501. l. 30. (177, 1.) हृदा हृत्स्थेन। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं ॥ ऋकथे तता तस्य त्तो वद्यं A. हृकश्थे त तातस्य त्तो व द्य C 2. हृदा हृस्थेन तास्था चा छब्द्यं। Ca. हृदा हृत्स्थेना तात्स्छा। ता छब्द्यं B 1. हृत्स्थे तता रा तस्यात्तछब्द्यं CB. हृदा हृस्थे तेनात्मना B 4 sec. m. See above, p. cxli.—P. 502. l. 3. वृत्तिस्थानानां A. B 1. B 4. वृत्तिस्थानानां C 2. दत्तिस्थानानां CB; deest in Ca.—l. 18. (177, 2.) See Manu I. 21.

P. 502. l. 35. (178.) तार्क्ष्यपुत्रस्य A. Ca. C 2. B 4. B 1. CB. Cf. Sha*d*guru*s*ishya in Anukr. M. p. 165.—P. 503. l. 8. (178, 1.) On तार्क्ष्यं to गर्गादिः etc. see Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxl.—l. 18. उप्रत्ययः ॥ द्रुप्रत्ययः A. रुप्रत्ययः C 2. B 4. B 1. CB. इडप्रत्ययः Ca. Sv. IV. 1, 5, 1, vol. i. p. 675, यजतेर्वा डिप्रत्ययः.

P. 504. l. 12. (179.) A reads शिविः, Ca शिबिः, in B 1 the whole introduction is left out. Anukr. M. reads शिबिः. Sâya*n*a read रौहिदश्वः, Sha*d*guru*s*ishya रौशदश्वः. See Anukr. M. pp. 165, 223.—दधिघर्मे ॥ दधिघर्मे Ca marg. दधिघर्म्ये Ca pr. m. A. M 1.—l. 17. (179, 1.) आसमादू° B 1. आसमदू° Ca. आ समंतादू° A. M 1. R.—l. 32. (179, 2.) अभित्यासादितैः A. अभित्या° B 1. अभिष्टुत्यासादितैः Ca.—P. 505. l. 8. (179, 3.) मध्यंदिने Ca. माध्यंदिने A. M 1. R.

P. 505. l. 11. (180.) ऐंद्र इति A. Ca; introduction left out in B 1. ऐंद्रिः Anukr. M.—l. 24. (180, 1.) रेशब्दाच्च A. Ca; deest in B 1. See Kâ*s*. VI. 1, 176, 1; Rv. Bh. I. 79, 5; 92, 14; 95, 11; 116, 18.

P. 508. l. 4. (183.) ऋचः ॥ ग्रंथा ऋचः A. CB. ग्रत्या ऋचुः C 2. इत्याचर Ca. ग्रनृचः B 1. ग्रत्यचः B 4 sec. m.

P. 509. l. 3. (184.) °द्वैवतं A. °द्वै° B 1. Ca. M 1.—l. 11. (184, 1.) स्रावपातापप्रसवा ॥ स्रावपातापप्रसवा A. C 2. स्रावपाताप्रसवा Ca. स्रावपातप्रसवा B 4 sec. m. स्रावपातप्रसवा B 1. स्राचणतापप्रसवा CB. गर्भपातापप्रसवा M 1. R.

P. 513. l. 14. (189, 3.) सूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः ॥ सूयते सूर्यं सवत इत्यर्थः A. C 2. सेवत इत्यर्थः Ca. सूयते सूर्यं स्रवत इत्यर्थः B 1. B 4. सूर्यं सवन इत्यर्थः CB.

P. 513. l. 18. (190.) °त्वात्तादृग्रूप ॥ °त्वात् ऋग्भूप A. C 2. °त्वादृग्रूप Ca. °त्वात् ऋग्रूप B 1. B 4. CB.—l. 27. (190, 1.) °रूपापादान° ॥ °रूपादान° A. B 1 pr. m. °रूपाधार° B 1 sec. m. In B 1 the whole verse stands in the margin. Ca has मायाधिष्ठातृगुणात् ऋतं etc. R reads °रूपादुपादानभूतात्.—P. 514. ll. 4 seqq. (190, 2 and 3.) From मिषतो in verse 2 to the end of the hymn, lacuna in A. Ca.

P. 514. l. 17. (191, 1.) ग्रर्यस्वाम्याख्यायां A. B 1 pr. m. Ca. ग्रर्यः स्वाम्याख्यां B 1 marg. Cf. Rv. Bh. I. 33, 3; 71, 3; 121, 15; III. 43, 2.—l. 19. After किंच there is खिन्नः A. C 2. खि न B 4. खिन्नः CB. खि नः B 1. It may have been meant for स त्वं, or तत्र स्थितोऽपि, as Ca reads किंच स्थितोपीडायाः पृ° etc.



ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनेंगलण्डदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थाननमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९४९ वर्षे

॥ दशमं मंडलं ॥

॥ दशमं मंडलं ॥

दशमे मंडले द्वादशानुवाकाः। तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि। तत्राग्ने बृहन्निति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं। आप्त्यस्य त्रितस्यार्षं। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्। मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते। अग्ने सप्त त्रित इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराप्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यांत्यास्तिस्रो वर्जयित्वा। सूत्र्यते हि। अग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेदिति त्रैष्टुभं। आ॰ ४.१३.। इति। प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत्। आ॰ ६.५.। इति च ॥ होमार्थं प्रणीत आहवनीये प्राग्घोमादुपशांते ज्योतिष्मत्गुणकाग्निदेवताका काचिदिष्टिः। तत्राद्या याज्या। सूत्रितं च। इष्टिरग्निर्ज्योतिष्मान्वरुण उदग्ने शुचयस्तवाग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्। आ॰ ३.१२.। इति ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलादिहोमेऽप्येषा। सूत्रमुदाहृतं ॥

अग्ने॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्जग॒न्वान्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्।
अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वंग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः ॥१॥

अग्ने॑। बृ॒हन्। उ॒षसा॑म्। ऊ॒र्ध्वः। अ॒स्था॒त्। निः॒ऽज॒ग॒न्वान्। तम॑सः। ज्योति॑षा। आ।
अ॒गा॒त्।
अ॒ग्निः। भा॒नुना॑। रुश॑ता। सु॒ऽअंगः॑। आ। जा॒तः। विश्वा॑। सद्मा॑नि। अ॒प्राः॒ ॥१॥

बृहन्महानेषोऽग्निरुषसामग्र उषसामुपर्युषःकाल ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सञ्ज्वालारूपेणास्थात्। तिष्ठति। ततस्तमसः। रात्रिनामैतत्। रात्रेर्निर्जगन्वान्निर्गतः ॥ गमेः क्वसाविडभावे रूपं ॥ निर्गतो निष्क्रांतवान् सोऽग्निर्ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्नागात्। गार्हपत्याद्विह्रियमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति। अनंतरं स्वंगः शोभनज्वालावयवो जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषोऽग्नी रुशता ॥ रोचतेर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपं॥ आरोचमानेन। यद्वा। रुशतिर्हिंसार्थः। तमसां हिंसकेन। भानुना तेजसा विश्वा सद्मानि सर्वाँल्लोकान् यद्वा सदनानि यज्ञगृहाण्याप्राः। आपूरयति ॥ प्रा पूरणे। तिङां तिङो भवंतीति तिपः सिबादेशः ॥ अत्र वाजसनेयकं। अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्यग्ने ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति। निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वान्रात्रेस्तमसो ज्योतिषेति। अग्निर्भानुना रुशता स्वंग इत्यग्निर्वा एष भानुना रुशता स्वंग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति। शत॰ ६.७.३.१०.। इति ॥

स जा॒तो गर्भो॑ असि॒ रोद॑स्यो॒रग्ने॒ चारु॒र्विभृ॑त॒ ओष॑धीषु।
चि॒त्रः शिशुः॒ परि॒ तमां॑स्य॒क्तून्प्र मा॒तृभ्यो॒ अधि॒ कनि॑क्रदद्गाः ॥२॥

सः। जा॒तः। गर्भः॑। अ॒सि॒। रोद॑स्योः। अग्ने॑। चारुः॑। विऽभृ॑तः। ओष॑धीषु।
चि॒त्रः। शिशुः॑। परि॑। तमां॑सि। अ॒क्तून्। प्र। मा॒तृऽभ्यः॑। अधि॑। कनि॑क्रदत्। गाः॒ ॥२॥

हे अग्ने जात उत्पन्नस्त्वं चारुः कल्याणरूप ओषधीष्वोषधिविकारेष्वरणीषु विभृतो विशेषेण मथित आहव-

गीयाद्यात्मना विविधं ह्रियमाण ओषधीषु वर्तमानः स त्वं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्गर्भोऽसि। गर्भो भवसि। अग्निरूप आदित्यरूपश्चेति। किंच चित्रश्चित्रवर्णः काली कराली च मनोजवेत्यादिसप्तजिह्वाभिर्नानारूपः यद्वा चित्रश्चायनीयः शिशुरोषधीनां शिशुरग्निस्तमांस्यक्तून्राचिवत्कृष्णाञ्श्वभूंश्च परि भवसि। स्वतेजसाभिभवसि। स त्वं मातृभ्यो मातृभूताभ्य ओषधीभ्यः। अधिः पंचम्यर्थद्योतकः। ताभ्यः कनिक्रदत्पुनःपुनः शब्दं कुर्वन्प्र गाः। प्रगच्छसि। प्रजायसे॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयं।
आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चत्यत्र॥३॥
विष्णुः। इत्था। परमं। अस्य। विद्वान्। जातः। बृहन्। अभि। पाति। तृतीयं।
आसा। यत्। अस्य। पयः। अक्रत। स्वं। सऽचेतसः। अभि। अर्चंति। अत्र॥३॥

विद्वाञ्जानानो जातः प्रादुर्भूतो बृहन्महान् विष्णुरित्थेत्यमनेन प्रकारेण विष्णुर्व्यापनशीलो ज्ञानादिगुणयुक्तोऽग्निरस्य मे तृतीयं त्रयाणां पूरकं चितं मामभि पाति। अभिरक्षतु। एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः। नि० ४.६.। इति यास्केनोक्तं। किंचास्याग्नेः स्वमात्मीयं पय उदकमासास्येन यद्यदाक्रत कुर्वंति यजमाना याचंते तदानीमत्रास्मिँल्लोके स्थिताः स्तोतारः सचेतसः समानमनस्का भूत्वैनमभ्यर्चंति। अभिष्टुवंति॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरंत्यन्नैः।
ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता॥४॥
अतः। ऊं इति। त्वा। पितुऽभृतः। जनित्रीः। अन्नऽवृधं। प्रति। चरंति। अन्नैः।
ताः। ईं। प्रति। एषि। पुनः। अन्यऽरूपाः। असि। त्वं। विक्षु। मानुषीषु। होता॥४॥

हे अग्ने अतः। उ इत्यवधारणे। अस्मादेव कारणात् पितुभृतः पितुनान्नेन सर्वस्य जगतो धारयित्र्यः पोषयित्र्यो वा जनित्रीर्जनयित्र्य ओषधयोऽन्नावृधमन्नस्य वर्धकं त्वा त्वामन्नैर्हेतुभिः प्रति चरंति। परिचरंति। अभिगच्छंति। ततस्त्वमीमेनास्ता ओषधीः प्रत्येषि। प्रतिगच्छसि। पुनरप्यन्यरूपा जीर्णा ओषधीर्दावभूतस्त्वं गच्छसि। किंच मानुषीषु मनुष्यजातिषु विक्षु प्रजासु। यद्वा। विक्षग्निहोत्रादिक्रियास्वभिनिविशंतीषु मानुषीषु मनुष्यजातिषु। होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वासि। भवसि। मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं देवो ह्येष मर्त्येष्विति॥

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या होतारमित्येषा। सूत्रितं च। होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये। आ० ४.५.। इति॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशंतं।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्व१ग्निमतिथिं जनानां॥५॥
होतारं। चित्रऽरथं। अध्वरस्य। यज्ञस्यऽयज्ञस्य। केतुं। रुशंतं।
प्रतिऽअर्धिं। देवस्यऽदेवस्य। मह्ना। श्रिया। तु। अग्निं। अतिथिं। जनानां॥५॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारमेतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वातारं चित्ररथं नानारूपरथमध्वरस्य रक्षोभिरहिंसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताकास्थानीयं वा रुशंतं श्वेतवर्णं मह्ना स्वमहत्त्वेन देवस्य देवस्य सर्वेषां देवानामर्धिमिंद्रं प्रति भवंतं। यत्सर्वेषामर्धिमिंद्रं प्रतीति ब्राह्मणं। तादृशं जनानां यजमानानामतिथिमतिथिवत्पूज्यमग्निं तु क्षिप्रं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं स्तुमः॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥६॥
सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।
अरुषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥६॥

हे राजन्दीप्यमानाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि अधापि च पेशनानि तेषां तेजसां कार्ष्ण्यशौक्ल्यादीनि रूपाणि । यद्वा । अधानंतरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवद्धिरण्यसदृशानि भास्वराणि तेजांसि । वसान आच्छादयन् पृथिव्या नाभा नाभौ नाभिस्थानीय इळायास्पद उत्तरवेद्यां । एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. । इत्याम्नानात् । तस्यां जातः समुत्पन्नोऽरुष आरोचमानो योऽग्निरेवंविधोऽसि स त्वं पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्यां दिश्याहवनीयायतने स्थापितः सन्निहास्मिन्यज्ञे देवानिंद्रादीन्यक्षि । यज । पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततंथ ।
प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाथा वह सहस्येह देवान् ॥७॥
आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततंथ ।
प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥७॥

हे अग्ने त्वमुभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सदा सर्वदा ततंथ । आतेनिथ । स्वतेजोभिर्विस्तारयसि खलु ॥ बभूथा ततंथेति थलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टांतः । पुत्रो न यथा पुत्रो मातरा मातापितरौ प्रीणौ धनैस्तनोति तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतम स त्वमुशतः कामयमानानच्छाभिलक्ष्य प्र याहि । प्रकर्षेणागच्छ । अथानंतरं हे सहस्य सहसो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वमिहास्मदीये यज्ञे देवानिंद्रादीना वह । प्रापय ॥ ॥२९॥

पिप्रीहीति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । पिप्रीहीत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः ॥ दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च । अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या । आ० १. ६. । इति ॥

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँर्ऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥१॥
पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।
ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वं । होतॄणां । असि । आऽयजिष्ठः ॥१॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उशतः स्तुतीः श्रोतुं कामयमानान्देवान्पिप्रीहि । हविर्भिः प्रीणय । हे ऋतुपत ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नग्ने ऋतून्यागकालान्विद्वाञ्जानानस्त्वमिहास्मिन्यज्ञे तान्यज । पूजय । किंच हे अग्ने दैव्या देवेषु भवाः अग्निर्होताश्विनावध्वर्यू त्वष्टाग्नीन्मित्र उपवक्ता । तै० आ० ३. ३. । इत्यत्रोक्ता य ऋत्विजः संति तेभिस्तैः सह देवान्यज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्वलायनेनोक्ताश्चंद्रमा ब्रह्मादित्योऽध्वर्युः पर्जन्य उद्गातेति । आ० गृ० १. २३. ८–९. । तैः सह यज । यस्मात्त्वं होतॄणां मध्य आयजिष्ठ आभिमुख्येन देवानां यष्टृतमोऽसि भवसि ॥

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मंधातासि द्रविणोदा ऋतावा ।
स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥२॥

वेषि । होत्रं । उत । पोत्रं । जनानां । मंधाता । असि । द्रविणःऽदाः । ऋतऽवा ।
स्वाहा । वयं । कृणवाम । हवींषि । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥२॥

हे अग्ने जनानां यजमानार्थं होत्रं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं स्तोत्रं वेषि । कामयसे । उतापि च पोत्रं पोतुः कर्म तेन क्रियमाणां स्तुतिं कामयसे । किंच मंधाता मेधाव्यृतवा सत्यवांस्त्वं द्रविणोदा असि । धनस्य प्रदाता भवसि । अथ परोक्षकृतः । वयं देवेभ्यो हवींषि स्वाहा कृणवाम । स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम । ततो देवो दीप्यमानोऽर्हन् प्रशंस्यो यजमानयोग्यो वाग्निर्देवान्यजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपत्त्यादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तत्रा देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च । वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पंथामगन्म । आ० ३. १०. । इति ॥ प्रायणीयायामप्येषैव याज्योदयनीयायां सैवानुवाक्या । सूचितं च । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्म । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

आ देवानामपि पंथामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुं ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति ॥३॥
आ । देवानां । अपि । पंथां । अगन्म । यत् । शक्नवाम । तत् । अनु । प्रऽवोळ्हुं ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊं इति । होता । सः । अध्वरान् । सः ।
ऋतून् । कल्पयाति ॥३॥

देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं पंथां पंथानं तमपि वैदिकमार्गं वयमागन्म । आगतवंतो भवेम । येन देवान्प्राप्नुमः । तथा वयं यत्कर्मानुष्ठातुं शक्नवाम शक्नुमः समर्था भवामः तत्कर्मानुक्रमेण प्रवोळ्हुं प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम । अनंतरं विद्वांस्तं पंथानं जानानः सोऽग्निर्यजात् । देवान्यजतु । सेदु स एव खलु होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः स एवाग्निरध्वरान्यज्ञान् किंचर्तून् कालान्कल्पयाति । कल्पयतु । करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रातपतीष्टिः कर्तव्या । तत्र यद्वो वयमित्येषा याज्या । सूचितं च । त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि । आ० ३. १३. । इति ॥

यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमा पृणाति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥४॥
यत् । वः । वयं । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषां । देवाः । अविदुःऽतरासः ।
अग्निः । तत् । विश्वं । आ । पृणाति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतुऽभिः । कल्पयाति ॥४॥

हे देवाः अविदुष्टरासोऽविद्वत्तरा अत्यंतमजानंतो वयं युष्माकं यत् यत्किंचिद्व्रतानि कर्माणि विदुषां भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहिंसितवंतः । भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिककर्माणि विलोपितवंत इत्यर्थः । विद्वानेतत्सर्वं जानानोऽग्निः स्विष्टकृत्तद्विश्वं सर्वं कर्मजातमा पृणाति । आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः । केनापूरयतु तत्राह । येभिर्ऋतुभिर्यागयोग्यैः कालैर्देवान्कल्पयाति कल्पयति कर्मांगभावाय समर्थयति तैरापूरयतु ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।
अग्निष्टद्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥५॥

यत्। पाकऽत्रा। मनसा। दीनऽदक्षाः। न। यज्ञस्य। मन्वते। मर्त्यासः।
अग्निः। तत्। होता। क्रतुऽवित्। विऽजानन्। यजिष्ठः। देवान्। ऋतुऽशः। यजाति ॥५॥

दीनदक्षा दीनबला दीनोत्साहा वा मर्त्यासो मर्त्या मनुष्या ऋत्विजः पाकत्रा पाकेन ॥ बहुलग्रहणाद्-आदपि तृतीयार्थे त्राप्रत्ययः ॥ पाकेन पक्तव्येन विशिष्टज्ञानरहितेनाल्पेन वा मनसा युक्ताः संतो यज्ञसंबंधि यत्कर्म न मन्वते न जानंति तत्कर्म विजानन् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा क्रतुवित् कर्मविद्यजिष्ठो देवानामतिशयेन यष्टा सोऽग्निः स्विष्टकृद्वृतुश ऋतावृतौ स्वे स्वे यागयोग्ये काले देवान्यजाति। यजतु। हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वेषां ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान।
स आ यजस्व नृवतीरनु क्षाः स्पार्हा इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥६॥
विश्वेषां। हि। अध्वराणां। अनीकं। चित्रं। केतुं। जनिता। त्वा। जजान।
सः। आ। यजस्व। नृऽवतीः। अनु। क्षाः। स्पार्हाः। इषः। क्षुऽमतीः। विश्वऽजन्याः ॥६॥

हे अग्ने विश्वेषां सर्वेषामध्वराणां यज्ञानामनीकं मुखं प्रधानं चित्रं चायनीयं नानारूपं केतुं प्रज्ञापकं त्वा त्वां जनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा जजान। जनयामास। उत्पादितः स त्वं नृवतीर्दासादियुक्ताः क्षाः। पृथिवीनामैतत्। क्षयंत्यत्रेति क्षा भूमिः। अन्वा यजस्व। अनुप्रयच्छ। यद्वा। नृवतीर्नृभिः संस्कृतानि क्षा अनु पृथिवीं वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि स्पार्हाः स्पृहणीयानि क्षुमतीः स्तुतिमंत्रलक्षणशब्दवंति विश्वजन्याः सर्वजनहितानि वृष्ट्यन्नहेतुत्वात् तानीषोऽन्नानि हविर्लक्षणानि यजस्व। देवेभ्यः प्रयच्छ ॥

यं त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान।
पंथामनु प्रविद्वान्पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि ॥७॥
यं। त्वा। द्यावापृथिवी इति। यं। त्वा। आपः। त्वष्टा। यं। त्वा। सुऽजनिमा। जजान।
पंथां। अनु। प्रऽविद्वान्। पितृऽयानं। द्युऽमत्। अग्ने। संऽइधानः। वि। भाहि ॥७॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां द्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा। तथा यं त्वामापो मेघोदरगता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः। यद्वा। आप इत्यंतरिक्षनाम। द्यावापृथिवी अंतरिक्षं चेमे त्रयो लोका यं त्वामजीजनन्। किंच सुजनिमा शोभनजननस्त्वष्टा प्रजापतिर्यं त्वां जजान जनयामास हे अग्ने पितृयाणं पितरो येन मार्गेण गच्छंति तं पंथां हविर्वहनमार्गमनु प्रविद्वान् प्रजानंस्त्वं समिधानः समिध्यमानः सन् द्युमद्दीप्तियुक्तं यथा भवति तथा वि भाहि। विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥३०॥

इनो राजन्निति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। इन इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

इनो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुषुमाँ अदर्शि।
चिकिद्वि भाति भासा बृहतासिक्नीमेति रुशतीमपाजन् ॥१॥
इनः। राजन्। अरतिः। संऽइद्धः। रौद्रः। दक्षाय। सुसुऽमान्। अदर्शि।
चिकित्। वि। भाति। भासा। बृहता। असिक्नीं। एति। रुशतीं। अपऽअजन् ॥१॥

हे राजन्दीप्यमानाग्ने त्वमिन ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । अरतिर्हविराद्याय देवान्प्रति गंता समिद्धः संदीप्तो रौद्रः शत्रूणां भयंकरः सुषुमान् । ओषध्यात्मना स्थितोऽग्निः सुष्ठु सूयत इति सुषुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निर्दक्षाय यजमानानां धनादिवृद्ध्यर्थमदर्शि । सर्वैर्दृश्यते । किंच चिकित् सर्वं जानानोऽग्निर्वि भाति । विशेषेण दीप्यते । तथा बृहता महता भासा तेजसा ज्वालालक्षणेनासिक्नीं रात्रिमेति । सायंहोमसिद्ध्यर्थमेव गच्छति । किं कुर्वन् । रुशतीं श्वेतवर्णां दीप्तिमपाजन्नपगमयन्रात्रिं गच्छति । सामर्थ्याद्रात्रिं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्ध्यर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्पसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितुर्जाम् ।
ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥२॥
कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अभि । वर्पसा । भूत् । जनयन् । योषाम् । बृहतः । पितुः । जाम् ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुऽभिः । अरतिः । वि । भाति ॥२॥

सोऽग्निर्यद्यदा कृष्णां कृष्णवर्णामेनीं गच्छंतीं रात्रिं वर्पसात्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेणाभि भूत् अभिभवति । किं कुर्वन् । बृहतो महतः पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूतादादित्याज्जां जायमानां योषामुषसं जनयन्नभिव्यंजयन् । तदानीमरतिर्गमनशीलोऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य वसुभिर्वासयितृभिराच्छादकैः संधुक्षणसमर्थैरात्मीयैस्तेजोभिः सूर्यस्य भानुं दीप्तिमूर्ध्वमुपरिष्टात् स्तभायन् स्तंभयन् वि भाति । विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥३॥
भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारम् । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।
सुऽप्रकेतैः । द्युऽभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशत्ऽभिः । वर्णैः । अभि । रामम् । अस्थात् ॥३॥

भद्रो भजनीयः कल्याणो भद्रया भजनीयया दीप्त्योषसा वा सचमानः सेव्यमानः संगच्छमानो वाग्निरागात् । आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । ततः पश्चाज्जारो जरयिता शत्रूणां सोऽग्निः स्वसारं स्वयंसारिणीं भगिनीं वागतामुषसमभ्येति । अभिगच्छति । तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैर्द्युभिर्दीप्तैस्तेजोभिः सह वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सोऽग्नी रुशद्भिः श्वेतैर्वर्णैर्वारकैरात्मीयैस्तेजोभी रामं कृष्णं शार्वरं तमोऽभ्यस्थात् । सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

अस्य यामासो बृहतो न वग्नूनिंधाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।
ईड्यस्य वृष्णो बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकित्रे ॥४॥
अस्य । यामासः । बृहतः । न । वग्नून् । इंधानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।
ईड्यस्य । वृष्णः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकित्रे ॥४॥

बृहतो महतोऽस्याग्नेः संबंधिन इंधाना दीप्यमाना यामासः । यांति गच्छंतीति यामा रश्मयः । न वग्नून् स्तुतिकारिणो जनान्न बाधंते । किंतु सख्युः सुत्यस्तोतृत्वयष्टृत्वयष्टव्यत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य शिवस्य कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्येड्यस्य स्तोतव्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्बृहतो महतः स्वासः शोभनास्यस्यास्याग्नेः स्वभूता अक्तवस्तमांस्यंजंतोऽपगमयंत आकृतिभिः संगता वा भामासः ॥ भाम क्रोधे ॥ तीक्ष्णा अप्रसह्या रश्मयो यामन् । याति देवान्प्रति तर्पणाय यांति देवा एतं प्रत्यंगभावायेति यामा यज्ञः । तस्मिंश्चिकित्रे । सर्वतो जज्ञिरे । प्रथिता बभूवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पवंते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।
ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्यां ॥५॥
स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पवंते । रोचमानस्य । बृहतः । सुऽदिवः ।
ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्ऽभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुऽभिः । नक्षति । द्यां ॥५॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य बृहतो महतः सुदिवः शोभनदीप्तेर्वा यस्याग्नेः स्वभूता भामासः ॥ भा दीप्तौ ॥ दीप्ता रश्मयः स्वना न स्वनंतो मरुत इव पवंते सर्वतः शब्दं कुर्वंतो गच्छंति । किंच योऽग्निर्ज्येष्ठेभिरत्यंतं प्रशस्तैस्तेजिष्ठैस्तेजस्वितमैः क्रीळुमद्भिः क्रीडनवद्भिर्वर्षिष्ठेभिर्वृद्धतमैर्भानुभिरात्मीयैस्तेजोभिर्वा द्युलोकं नक्षति व्याप्नोतीति । स त्वं देवानावहेत्युत्तरेण संबंधः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्भिः ।
प्रत्नेभिर्यो रुशद्भिर्देवतमो वि रेभद्भिरर्तिर्भाति विभ्वा ॥६॥
अस्य । शुष्मासः । ददृशानऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्ऽभिः ।
प्रत्नेभिः । यः । रुशत्ऽभिः । देवऽतमः । वि । रेभत्ऽभिः । अरतिः । भाति । विऽभ्वा ॥६॥

ददृशानपवेर्दर्शनीयज्वालाग्नेः । यद्वा । पविर्वज्र आयुधं । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य । जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान्प्रति गच्छतोऽस्याग्नेः स्वभूताः शुष्मासः शोषका नियुद्भिः । नियुतो वायोरिति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तैर्वायुभिः संयुक्ता रश्मयः स्वनयन् । शब्दायंते । किंच देवतमो देवानां मुख्योऽरतिर्गंता विभ्वा विभवनशीलो महान् योऽग्निः प्रत्नेभिः पुराणै रुशद्भिः श्वेतवर्णै रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिर्वि भाति विविधं दीप्यते ॥

स आ वक्षि महि न आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योरर्रतिर्युवत्योः ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥७॥
सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्सि । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।
अग्निः । सुऽतुकः । सुऽतुकेभिः । अश्वैः । रभस्वत्ऽभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥७॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्मदीये यज्ञे महि महान् देवाना वक्षि । आवह । प्रापय । किंच युवत्योः परस्परं मिश्रितयोस्तरुण्योर्वा दिवस्पृथिव्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽरतिरग्निः सूर्यात्मना गंता त्वमा सत्सि । अस्माकं यज्ञमासीद । तथा सुतुकः । तुकिर्गत्यर्थः । सुगमः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यो रभस्वान्वेगवानग्नि-रंगनादिगुणयुक्तस्त्वं सुतुकेभिः सुगमै रभस्वद्भिर्वेगवद्भिरश्वै रोहिदाख्यैः सहेहास्मदीये यज्ञ आ गम्याः । आगच्छ ॥ ॥३१॥

प्र त इति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । प्र त इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा वंद्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥१॥
प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयर्मि । मन्म । भुवः । यथा । वंद्यः । नः । हवेषु ।
धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वं । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥१॥

हे अग्ने ते तुभ्यं हविः प्र यंसि। प्रयच्छामि। यजिर्दानार्थः। तथा मनः मननीयां स्तुतिं ते त्वदर्थं प्रेयमि। प्रेरयामि। प्रोच्चारयामि। वंद्यः सर्वैर्वंदनीयस्त्वं नोऽस्मदीयेषु हवेषु देवाह्वानेषु यथा त्वं संनिहितो भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च। हे प्रत्न पुराण राजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे अग्ने स त्वमियक्षवे यष्टुमिच्छते पूरवे। पूरुरिति मनुष्यनाम। मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवान्पूरयित्रे जनाय धन्वन्निव प्रपासि। यथा धन्वन् धन्वनि मरौ निरुदकप्रदेशे प्रपा। प्रपिबंत्यत्रेति प्रपा। सा यथोदकप्रदानेन जनेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि॥

यं त्वा जनासो अभि संचरंति गाव उष्णमिव व्रजं यविष्ठ।
दूतो देवानामसि मर्त्यानामंतर्महाँश्चरसि रोचनेन॥२॥
यं। त्वा। जनासः। अभि। संऽचरंति। गावः। उष्णंऽइव। व्रजं। यविष्ठ।
दूतः। देवानां। असि। मर्त्यानां। अंतः। महान्। चरसि। रोचनेन॥२॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने यं त्वा त्वां जनासो जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थमभि संचरंति अभितः परिचरंति सेवंते। तत्र दृष्टांतः। गाव उष्णमिव यथा गावः शीतार्ता उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं व्रजं गोष्ठमभि गच्छंति तद्वत्। स त्वं देवानामिंद्रादीनां मर्त्यानां मनुष्याणां च दूतोऽसि हविष्प्रापणद्वारा। ततो महांस्त्वमंतर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये हवींष्यादाय रोचनेनांतरिक्षेण लोकेन चरसि। गच्छसि। तं त्वां स्तुम इति शेषः॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयंती माता बिभर्ति सचनस्यमाना।
धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः॥३॥
शिशुं। न। त्वा। जेन्यं। वर्धयंती। माता। बिभर्ति। सचनस्यमाना।
धनोः। अधि। प्रऽवता। यासि। हर्यन्। जिगीषसे। पशुःऽइव। अवऽसृष्टः॥३॥

हे अग्ने जेन्यं जयशीलं त्वा त्वां शिशुं न पुत्रमिव वर्धयंती पोषयंती माता पृथिवी सचनस्यमाना संपर्कमिच्छंती सती बिभर्ति। धारयति। स त्वं हर्यन् कामयमानस्तस्मिँल्लोके धनोरधि। अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः। अंतरिक्षात्प्रवता प्रवणेन मार्गेण यासि। यज्ञं प्रत्यागच्छसि। किंच त्वमवसृष्टो यष्टृभिर्हविरादाय जिगीषसे। देवान्प्रति गंतुमिच्छसि। कथमिव। पशुरिव यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत्॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमंग वित्से।
शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥४॥
मूराः। अमूर। न। वयं। चिकित्वः। महिऽत्वं। अग्ने। त्वं। अंग। वित्से।
शये। वव्रिः। चरति। जिह्वया। अदन्। रेरिह्यते। युवतिं। विश्पतिः। सन्॥४॥

हे अमूरामूढ अत एव चिकित्वश्चेतनवन् हे अग्ने मूरा मूढा वयं तव माहात्म्यं न जानीमः। किंतु हे अग्ने त्वमंग। अंगेति निपात एवार्थे। त्वमेव तव महित्वं माहात्म्यं वित्से। जानासि। त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति। किंच वव्रिर्जीर्णे ओषधीसंघः शये। शेते। तिष्ठति। यद्वा। वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याद्दांतर्णीतमत्वर्थं द्रष्टव्यं। आहवनीयाख्येन रूपेण रूपवाञ्शये। चरति। अथ जिह्वया ज्वालाख्ययादन्हवींषि भक्षयंश्चरति॥ वाक्यभेदादनिघातः॥ किंच विश्पतिर्विशां स्वामी सन्नग्निर्युवतिमात्मनो मिश्रयित्रीमाकृतिं दीर्घप्रकृतया ज्वालया जिह्वया रेरिह्यते। अत्यर्थं लेढि। आस्वादयति॥ लिह आस्वादने। यङि रूपं॥ यद्वा। सोऽग्निर्युवतिं तरुणीं जीर्णौषधिकां पृथिवीमास्वादयति॥

कूर्चिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयंत मर्ताः ॥५॥
कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकेतुः ।
अस्नाता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यं । प्रऽनयंत । मर्ताः ॥५॥

नव्यो नवतरः स्तुत्यो वाग्निः कूचित् क्वचित्प्रदेशे जायते । कुत्र । सनयासु पुराणीषु जीर्णास्वोषधीष्वरण्योः । तथा पलितः पालयिता श्वेतवर्णो धूमकेतुर्धूमप्रज्ञानोऽग्निर्वने सर्वस्मिन्नरण्ये तस्थौ । तिष्ठति । यद्वा । वन उदके मेघगते विद्युदात्मना तिष्ठति च । अस्नाता स्नानमकुर्वन्ननपेक्षितस्नानः सर्वदा शुद्धः सोऽग्निरापः ॥ सुब्व्यत्ययः ॥ अप उदकानि शांत्यर्थं प्र वेति । प्रगच्छति । तत्र दृष्टांतः । वृषभो न यथा वृषभस्तृष्णोपशमनार्थमरण्यमध्यस्थान्युदकानि प्रगच्छति तद्वत् । मर्ता मनुष्या ऋत्विजः सचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः संतो यमग्निं प्रणयंत हविर्भिः प्रीणयंति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतां ।
इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरंगैः ॥६॥
तनूत्यजाऽइव । तस्करा । वनर्गू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीतां ।
इयं । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथं । न । शुचयत्ऽभिः । अंगैः ॥६॥

हे अग्ने वनर्गू वनगामिनौ तनूत्यजा चौर्ये मर्तुं कृतनिश्चयौ धृष्टौ तस्करा तस्करौ यथा पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बद्ध्वाकृष्य च क्वचित्प्रदेशे स्थापयतः तद्वत् । तथा यास्कः । तनूत्यक् तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमंथनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । नि० ३. १४. । इत्यादि । अधीतां ॥ दधातेर्लुङि सिचो लुकि छंदस्युभयथेति तस आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाद्घुमास्थेतीकारः ॥ ततो हे अग्ने ते त्वदर्थं नव्यसी नवतरेयं मनीषा स्तुतिर्मया क्रियते । एतज्ज्ञात्वा शुचयद्भिः सर्वं प्रकाशयद्भिरात्मीयैरंगैस्तेजोभिरात्मानं मदीयं यज्ञं प्रति युक्ष्व । योजय । कथमिव । रथं न यथा रथमश्वैः संयोजयंति तद्वत् ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेर्ब्रह्मण्वतो याज्या ब्रह्म च त इत्येषा । सूत्रितं च । ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया । आ० ४. १. । इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।
रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥७॥
ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयं । च । गीः । सदं । इत् । वर्धनी । भूत् ।
रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥७॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने ते त्वदर्थं ब्रह्मास्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नं वर्धनी वर्धनं भूत् । भवतु । तथा नमो नमस्कारश्च किंचेयमिदानींक्रियमाणैषा स्तुतिः सदमित् सदैव वर्धनी वर्धयित्री भूत् । भवतु । तस्मात्त्वे अग्ने नोऽस्माकं तनयानि पुत्रांस्तोका पौत्रांश्च रक्ष । पालय । उतापि चाप्रयुच्छन्नप्रमाद्यंस्त्वं नोऽस्माकं तन्वोऽंगानि रक्ष ॥ ॥३२॥

एकः समुद्र इति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगश्च । एक इत्यनुक्रांतं ॥

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्धृदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।
सिषक्त्यूधर्निण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥१॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणां । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।
सिसक्ति । ऊधः । निण्योः । उपऽस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितं । पदं । वेः । इति वेः ॥१॥

समुद्रः यस्माद्धनान्युदकानि वा समुद्रवंतीति तादृशो रयीणां धनानां धरुणो धारयितैकोऽसहायो भूरिजन्मा बहुविधजननो नानायज्ञेष्वाहवनीयादिभावेन बहुजननः सोऽग्निरस्मत् ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ अस्माकं हृदो हृदयान्यभिलषितानि वि चष्टे । विपश्यति । जानाति । उक्तं च । मनो वै देवा मनुष्यस्य जानंतीति । किंच निण्योः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितयोर्ज्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयोरुपस्य उपस्थाने समीपे वर्तमानमूधो रात्रिं सिषक्ति । सेवते । उपजीवति । यद्वा । निण्योरंतर्हितस्यांतरिक्षस्य समीपे वर्तमानमूधो मेघं सेवते । अथ प्रत्यक्षः । हे अग्ने उत्सस्योदकधारकस्य लोकस्य मध्ये पदमपां स्थानं निहितं । तन्माध्यमिकां वाचं वेः । गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विद्युदाख्यं तत् स्वात्मतया गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।
ऋतस्य पदं कवयो नि पांति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥२॥
समानं । नीळं । वृषणः । वसानाः । सं । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।
ऋतस्य । पदं । कवयः । नि । पांति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥२॥

वृषण आहुतीनां सेक्तारः समानमेकं नीळं स्थानमग्निं वसाना मंत्रत आच्छादयंतो महिषा महांतो यजमाना अर्वतीभिर्वडवाभिः सं जग्मिरे । समगच्छंत । अश्ववंतोऽभूवन् । यद्वा । अग्निमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागंतुं रोहिदाख्याभिर्वडवाभिः संयोजितवंतः । तथा कवयो मेधाविन ऋतस्योदकस्य पदमावासस्थानमग्निं नि पांति । नितरां रक्षंति । हविर्भिः स्तुतिभिश्चाराधयंतीत्यर्थः । ततो गुहा गुहायामंतरिक्षे स्थितानि दिव्यानि नामान्युदकानि दधिरे । धारयंति । यद्वा । गुहा गूढे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे । कुर्वंति । स्तुवंतीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयंती ।
विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित्तंतुं मनसा वियंतः ॥३॥
ऋतयिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सं । दधाते इति । मित्वा । शिशुं । जज्ञतुः ।
वर्धयंती इति ।
विश्वस्य । नाभिं । चरतः । ध्रुवस्य । कवेः । चित् । तंतुं । मनसा । विऽयंतः ॥३॥

ऋतायिनी ऋतवत्यौ सत्यवत्यौ अत एव मायिनी प्रज्ञावत्यौ कर्मयुक्ते वा द्यावापृथिव्यौ यज्ञसाधनभूते अरणी वेममग्निं सं दधाते । सम्यग्धारयतः । अग्निं सूर्यात्मना केवलान्यात्मना वा सं दधाते । मित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिद्य शिशुं शंसनीयं बालमग्निं जज्ञतुः । जनयतः । वर्धयंती वर्धयंत्यौ द्यावापृथिव्यौ । लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततो विश्वस्य सर्वस्य चरतो जंगमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतो नाभिं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा कवेर्मेधाविनोऽग्नेस्तंतुं तनितारं वैश्वानराख्यमंशमेव मनसा वियंतो विविधं गच्छंतो मनुष्याः सुखेन युज्यंत इति शेषः । तं वयं यजाम इति ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचंते ।
अधीवासं रोदसी वावसाने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनां ॥४॥

ऋतस्य । हि । वर्तनयः । सुऽजातं । इषः । वाजाय । प्रऽदिवः । सचंते ।
अधीवासं । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनां ॥४॥

ऋतस्य यज्ञस्य वर्तनयः प्रवर्तका इषोऽभिलषितानीच्छंतः प्रदिवः पुरातना ऋत्विग्यजमानाः सुजातमाधानकाले सुष्ठूत्पन्नमग्निं वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचंते हि । सेवंते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्र्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावधीवासमोषधिनक्षत्राद्यात्मना निवसंतं । यद्वा । अधिरुपर्यर्थे । त्रयाणां लोकानामुपर्यग्निविद्युदादित्यात्मना निवसंतं । अग्निं मधूनामुदकानां जन्यत्वेन संबंधिभिर्घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते । वर्धयां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमग्निमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कं ।
अंतर्येमे अंतरिक्षे पुराजा इच्छन्वव्रिमविदत्पूषणस्य ॥५॥
सप्त । स्वसॄः । अरुषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कं ।
अंतः । येमे । अंतरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वव्रिं । अविदत् । पूषणस्य ॥५॥

वावशानः कामयमानो वाश्यमानः स्तोतृभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वं जानानः सोऽग्निररुषीरारोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसॄः स्वयंसारिणीः काली कराली चेत्यादिकाः सप्त जिह्वा मध्वो मदकराद्यज्ञादुज्जभार । उज्जहार । ऊर्ध्वं हृतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थं कं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थं । किंच पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्येऽंतरिक्षे स्थितस्ता जिह्वा येमे । नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि चेच्छन्यजमानान्कामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम । पार्थिवस्य लोकस्य वव्रिं रूपं पृश्निवर्णमविदत् । प्रायच्छत् । यद्वा । मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । ऋ॰ १०. ८८. ६. । इति मंत्रांतरे दर्शनादादित्यात्मनाग्निः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्माग्निः सप्तसंख्याकान् स्वसॄ रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । प्राप्तः । अंतरिक्षे विद्युदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रयच्छति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कंभ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥६॥
सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासां । एकां । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।
आयोः । ह । स्कंभः । उपऽमस्य । नीळे । पथां । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥६॥

कवयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दंडः पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । स्तेयं गुरुतल्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनःसेवां पातकेऽनृतोद्यं । नि॰ ६. २७. । इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततक्षुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्ठु लंघनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवंत इत्यर्थः । तासां मर्यादानामेकामिदेकामेवांहुरः पापवान् पुरुषोऽभिगात् । अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान्भवतीत्यर्थः । किंचायोस्तस्य मनुष्यस्य स्कंभः स्कंभयिता निरोधकोऽग्निरुपमस्य समीपभूतस्यायोर्नीळे स्थाने पथामादित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽंतरिक्षमध्ये वर्तमानेषु धरुणेषूदकेषु तस्थौ । विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।
अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥७॥

असत्। च। सत्। च। परमे। विऽओमन्। दक्षस्य। जन्मन्। अदितेः। उपऽस्थे।
अग्निः। ह। नः। प्रथमऽजाः। ऋतस्य। पूर्वे। आयुनि। वृषभः। च। धेनुः ॥७॥

असद्व्याकृतं सच्च व्याकृतं। असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत्। छां० उ० ३. १९. १.। इति श्रुतेः। सदसदात्मकं जगत्सर्वं परम उत्तमे व्यामसहिते व्योमन्व्योमनि कारणात्मनि आत्मभूत्सदा। अदितेः पृथिव्या उपस्थ उपस्थाने समीपे दक्षस्य प्रजापतेः। यद्वा। दक्षस्य। स त्रेधात्मानं व्यभजतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति श्रुतेः। शत० १०. ६. ५. ३.। तृतीयस्य द्युलोकस्याधिष्ठातृत्वादादित्यस्य। जन्मञ्जन्मनि। तत एवं सति मनुष्यस्य सृष्टिक्रमात्पूर्वमग्निर्हाग्निरेवर्तस्य कर्मफलस्य भोक्तॄणां नोऽस्माकं प्रथमजाः प्रथमजातः समुत्पन्नः। तेजो रसो निरवर्ततामिः। शत० १०. ६. ५. २. बृ० उ० १. १. २. २.। इति श्रवणात्। पश्चात्तत्प्रकरणे ततो मनुष्या अजायंतेति प्रथमत एव मनुष्यसृष्टेरभिहितत्वात् अनंतरं पूर्वे। उत्तरसृष्टिमपेक्ष्य पूर्वत्वं। आयुनि काले ऽयमग्निरेव वृषभश्चासीत्। धेनुश्चाभवत्। स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥३३॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पंचमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
सप्तमस्याष्टकस्येत्थं व्याकार्षीत्पंचमं सुधीः। सायणाह्वस्ततः षष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मंडले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। तत्रायं स यस्येति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं। आप्त्यस्य त्रितस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। अयमित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्नवोभिरग्नेरेधते जरिताभिष्टौ।
ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिवीतो विभावा ॥१॥
अयं। सः। यस्य। शर्मन्। अवःऽभिः। अग्नेः। एधते। जरिता। अभिष्टौ।
ज्येष्ठेभिः। यः। भानुऽभिः। ऋषूणां। परिऽएति। परिऽवीतः। विभाऽवा ॥१॥

जरिता स्तोताभिष्टौ यागे कृते यस्याग्नेरवोभिः पालनैः शर्मञ्छर्मणि स्वगृह एधते वर्धते सोऽयमग्निर्यागार्थमस्माभिराहूत इति शेषः। विभावा दीप्तिमान् योऽग्निर्ऋषूणां सूर्यरश्मीनां ज्येष्ठेभिः प्रशस्तैर्भानुभिस्तेजोभिः परिवीतः परिवृतः पर्येति सर्वतो गच्छति। यत्र यत्र गंतव्यं तत्र तत्राप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः।
आ यो विवाय सख्या सखिभ्योऽपरिह्वृतो अत्यो न सप्तिः ॥२॥
यः। भानुऽभिः। विभाऽवा। विऽभाति। अग्निः। देवेभिः। ऋतऽवा। अजस्रः।
आ। यः। विवाय। सख्या। सखिऽभ्यः। अपरिऽह्वृतः। अत्यः। न। सप्तिः ॥२॥

ऋतवा सत्यवानुदकवान्यज्ञवान्वाजस्रोऽनुपक्षीणोऽहिंसितो वा। केनचिदनभिभूत इत्यर्थः। विभावा दीप्तिमान्योऽग्निर्देवेभिर्देवैर्द्योतमानैर्भानुभिस्तेजोभिर्विभाति विविधं दीप्यते किंच योऽग्निः सख्या सख्यानि

सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थायापरिह्रुतोऽपरिहिंसितः । अपरिश्रांत इत्यर्थः । आ विवाय आभिमुख्येन गच्छति । तत्र दृष्टांतः । सप्तिः । सदासर्पण इत्यर्थः । अत्यो न यथा सततगमनसमर्थोऽश्वोऽपरिश्रांतो गच्छति तद्वत् । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इति पूर्ववद्योज्यं ॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतेरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।
आ यस्मिन्मना हवींष्यग्नावरिष्टरथः स्कभ्नाति शूषैः ॥३॥
ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतेः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।
आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कभ्नाति । शूषैः ॥३॥

योऽग्निर्विश्वस्या देववीतेः सर्वस्य यज्ञस्येशे ईष्टे । अपि च विश्वायुः सर्वत्राप्रतिहतगमन उषसो व्युष्टौ विवासन उदयकाले होमार्थं यजमानानामीशे ईष्टे । शूषैः शत्रुबलैररिष्टरथोऽहिंसितयज्ञरथः सर्व एव यजमानो यस्मिन्नग्नौ मना मननीयानि हवींष्या स्कभ्नाति आदरेण प्रतिबध्नाति प्रक्षिपति । सोऽयमग्निरस्माभिर्यागार्थमाहूत इत्यर्थः ॥

शूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्कैर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।
मंद्रो होता स जुह्वा३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥४॥
शूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्कैः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।
मंद्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । संऽमिश्लः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥४॥

वृधो वर्धितोऽग्निः शूषेभिर्हविर्लक्षणैर्बलैः । बलनिमित्तैर्हविर्भिरित्यर्थः । अर्कैः स्तोत्रैश्च जुषाणः सेव्यमानः सन् देवानिंद्रादीनच्छाप्तुं रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी जिगाति । गच्छति । गत्वा च मंद्रः स्तुत्यो होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठो यष्टृतमः संमिश्लः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः सोऽग्निर्देवान्प्रति हविरा जिघर्ति । आहारयति । देवेभ्यो हविर्ददातीत्यर्थः ॥

तमुस्रामिंद्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वं ।
आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणंति जातवेदसं जुह्वं सहानां ॥५॥
तं । उस्रां । इंद्रं । न । रेजमानं । अग्निं । गीःऽभिः । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।
आ । यं । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणंति । जातऽवेदसं । जुह्वं । सहानां ॥५॥

हे ऋत्विजः यूयमुस्रां भोगानामुत्स्राविणं दातारं रेजमानं ज्वालात्मना कंपमानं तमग्निमिंद्रं नेंद्रमिव गीर्भिः स्तुतिभिर्नमोभिर्हविर्भिश्चा कृणुध्वं । अस्मदभिमुखं कुरुत । विप्रासो मेधाविनः स्तोतारः सहानां शत्रुबलाद्यभिभवितॄणां देवानां जुह्वमाह्वातारं जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा यमग्निमा गृणंति आदरेण स्तुवंति । तमा कृणुध्वमिति पूर्वेण संबंधः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवंत एवैः ।
अस्मे ऊतीरिंद्रवाततमा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥६॥
सं । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवंतः । एवैः ।
अस्मे इति । ऊतीः । इंद्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥६॥

हे अग्ने यस्मिंस्त्वयि विश्वानि वसूनि धनानि सं जग्मुः स्वत्वेन संगतानि भवंति । तत्र दृष्टांतः । एवैर्गमनैः सप्तीवंतः सर्पणवंतः शीघ्रगमनसमर्था अश्वा वाजे न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत् । हे अग्ने स त्वमिंद्रवाततमा इंद्रेणाभिगता ऊती रक्षा अस्मे अस्मास्वर्वाचीना अभिमुखीरा वृणुष्व । आदरेण कुरु ॥

अधा ह्यग्ने मह्ना निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।
तं ते देवासो अनु केतमायन्नधावर्धंत प्रथमास ऊमाः ॥७॥
अध । हि । अग्ने । मह्ना । निऽसद्य । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूथ ।
तं । ते । देवासः । अनु । केतं । आयन् । अध । अवर्धंत । प्रथमासः । ऊमाः ॥७॥

अधानंतरं हि यस्माद्धे अग्ने त्वं मह्ना महत्त्वेन जज्ञानो जायमानो ज्वलन्निषद्योपविश्य सद्यस्तस्मिन्प्रजननकाल एव हव्यो हवनार्ह आहुतिप्रक्षेपणार्हो बभूथ भवसि तस्मात्कारणाद्देवासो हविषां दातार ऋत्विग्यजमानास्ते तव स्वभूतं तं तादृशं केतं प्रज्ञानलक्षणमन्वायन् । अनुगच्छंति । दीप्ते त्वयि हवींषि जुह्वतीत्यर्थः । अधानंतरमृत्विगादयः प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टा ऊमास्त्वया रक्षिताः संतोऽवर्धंत । वर्धंते ॥ ॥१॥

स्वस्ति न इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । स्वस्तीत्यनुक्रांतं ॥ उक्तः सूक्तविनियोगः ॥ स्वस्त्ययन्यां प्रधानस्य स्वस्ति न इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । आ॰ २. १०. । इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥१॥
स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।
सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥१॥

हे देव दानादिगुणविशिष्टाग्ने त्वं दिवः पृथिव्या द्यावापृथिव्योः सकाशान्नोऽस्मभ्यं विश्वायुः सर्वान्नं स्वस्ति पुत्रादि यजथाय देवयागार्थं धेहि । प्रयच्छ । सर्वोपद्रवरहिताः सर्वान्नपुत्रयुक्ताश्च संतो वयं यथा यज्वानो भवेम तथास्मान्कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं सचेमहि । हे दस्म दर्शनीय देवाग्ने उरुभिर्बहुभिः शंसैः शंसनीयैस्तव संबंधिभिः प्रकेतैः पालनोपायप्रज्ञानैर्नोऽस्मानुरुष्य । रक्ष ॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणंति राधः ।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानड्वसो दधानो मतिभिः सुजात ॥२॥
इमाः । अग्ने । मतयः । तुभ्यं । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणंति । राधः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनट् । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥२॥

हे अग्ने इमा ईदृश्यो मतयः स्तुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं जाता अस्मदादिस्तोतृमुखादुत्पन्नाः । उच्चारिता इत्यर्थः । गोभिरश्वैश्च सहितं राधस्त्वया दीयमानं हिरण्यादिकं धनमभि गृणंति । अभिष्टुवंति । अस्मत्स्तुत्यनुरूपान्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसंति । यदा मर्तोऽस्मदादिको मनुष्यस्ते त्वया दीयमानं भोगं भोगार्हं धनमन्वानट् प्राप्नोति लभते तदा हे वसो प्रशस्यवसुमन् । यद्वा । स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । हे सुजात शोभनकर्मार्थमुत्पन्नाग्ने त्वं दधानोऽस्मभ्यं धनं प्रयच्छन् मतिभिरस्मदीयाभिः स्तूयस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायं ।
अग्नेरनीकं बृहतः सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥३॥
अग्निं । मन्ये । पितरं । अग्निं । आपिं । अग्निं । भ्रातरं । सदं । इत् । सखायं ।
अग्नेः । अनीकं । बृहतः । सपर्यं । दिवि । शुक्रं । यजतं । सूर्यस्य ॥३॥

अहं स्तोता पितरमग्निमेव मन्ये । जाने । आपिं बंधुमग्निमेव मन्ये । भ्रातरमग्निमेव मन्ये । सदमित् सदैवाविसंवादिनं सखायमग्निमेव जानामि । बृहतो महतोऽग्नेरनीकमाहवनीयाख्यं मुखं सपर्यं । परिचरामि । तत्र लुप्तोपममेतत् । दिवि द्युलोके स्थितं यजतं यष्टव्यं पूजनीयं सूर्यस्य संबंधि शुक्रं दीप्तिमन्मंडलं यथा कश्चिदभिप्रेतार्थसिद्ध्य आराधयति तद्वत् ॥

सिध्रा अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्यं त्रायसे दम आ नित्यहोता ।
ऋतावा स रोहिदश्वः पुरुक्षुर्द्युभिरस्मा अहभिर्वाममस्तु ॥४॥
सिध्राः । अग्ने । धियः । अस्मे इति । सनुत्रीः । यं । त्रायसे । दमे । आ । नित्यऽहोता ।
ऋतऽवा । सः । रोहित्ऽअश्वः । पुरुऽक्षुः । द्युऽभिः । अस्मै । अहऽभिः । वामं । अस्तु ॥४॥

हे अग्ने सनुत्रीः संभक्त्र्योऽस्मे अस्माकं संबंधिन्यो धियः स्तुतयः सिध्राः सिद्धा निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । दम आ अस्मद्यज्ञगृहे मर्यादतयावस्थितस्त्वं नित्यहोता सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् यं त्रायसे कर्मवैगुण्याद्रक्षसि सोऽहं त्वत्प्रसादात्त्वत्सायुज्यं गतः सन्नृतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्यामिति शेषः । रोहिदश्वो रोहित्संज्ञकाश्वः पुरुक्षुर्बह्वन्नश्च स्यां । किंचास्मा ईदृग्भूताय तुभ्यं द्युभिर्दीप्तिष्वहभिरहःसु दिवसेषु वामं वननीयं हविरस्तु ॥

द्युभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारं ।
बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनंत विक्षु होतारं न्यसादयंत ॥५॥
द्युऽभिः । हितं । मित्रंऽइव । प्रऽयोगं । प्रत्नं । ऋत्विजं । अध्वरस्य । जारं ।
बाहुऽभ्यां । अग्निं । आयवः । अजनंत । विक्षु । होतारं । नि । असादयंत ॥५॥

द्युभिर्हितं दीप्तैराहितं मित्रमिव स्निग्धमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रत्नं पुराणमृत्विजं होतृसंज्ञकं । अग्निर्वै देवानां होतासीदिति श्रुतेः । अध्वरस्य जारं समापयितारं एवंभूतमग्निमायवो यजमाना मनुष्या बाहुभ्यामजनंत । जनितवंतः । किंच विक्षु मनुष्येषु । तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः । होतारमाह्वातारं न्यसादयंत । नियमेन सादितवंतः । देवानां यागार्थं निरूपितवंत इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान्किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः ।
यथायज ऋतुभिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥६॥
स्वयं । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किं । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रऽचेताः ।
यथा । अयजः । ऋतुऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वं । सुऽजात ॥६॥

हे देव द्योतमानाग्ने त्वं दिवि द्युलोके स्थितान्देवानिंद्रादीन् स्वयमात्मनैव यजस्व । पाकः पक्तव्यप्रज्ञोऽप्रचेता अप्रकृष्टज्ञानो मनुष्यस्ते तव किं कृणवत् । किं करोति । त्वयानधिष्ठितः किंचिदपि न जानातीत्यर्थः ।

किंच हे देव त्वमृतुभिः कालविशेषैर्देवान्यथायजः इष्टवानसि एवैवं हे सुजात शोभनजन्मन्नग्ने तन्वमात्मानमपि यजस्व ॥

भवा नो अग्नेऽवितोत गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः ।
रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वो३ अप्रयुच्छन् ॥७॥
भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःऽकृत् । उत । नः । वयःऽधाः ।
रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिं । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥७॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमविता दृष्टभयेभ्यो रक्षको भव । भूयाः । उतापि च गोपा अदृष्टभयेभ्यो गोप्ता रक्षको भव । उतापि च वयस्कृदन्नस्य कर्ता भव । वयोधा अन्नस्य दाता भव । हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयाग्ने त्वं स्वभूतां हव्यदातिं हविषो दातिं नोऽस्मभ्यं रास्व च । प्रयच्छ । उतापि च नोऽस्माकं स्वभूतास्तन्वः शरीराण्यप्रयुच्छन्नप्रमाद्यंस्त्रास्व । पालय ॥ ॥२॥

प्र केतुनेति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः । आदितः षडाग्नेय्यस्ततस्तिस्र ऐंद्र्यः । तथा चानुक्रांतं । प्र केतुना नव त्रिशिरास्त्वाष्ट्रस्तृचोऽंत्य ऐंद्र इति ॥ आदितः षण्णां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेयक्रतावुक्तो विनियोगः ॥

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।
दिवश्चिदंताँ उपमाँ उदानळपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥१॥
प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।
दिवः । चित् । अंतान् । उपऽमान् । उत् । आनट् । अपां । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥१॥

अग्निर्बृहता महता केतुना प्रज्ञानेन युक्तः सन्निदानीं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्र याति । प्रकर्षेण गच्छति । किंच देवानामाह्वानकाले वृषभ इव रोरवीति । अत्यर्थं शब्दं करोति । दिवश्चिद्द्युलोकस्याप्यंतानवसानानुपमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना वा स्थित उदानट् । ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानामुपस्थ उपस्थानेऽंतरिक्षे वैद्युतात्मना महिषो महान्ववर्ध । वर्धते ॥

मुमोद गर्भो वृषभः ककुद्मानस्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।
स देवतात्युद्यतानि कृण्वन्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥२॥
मुमोद । गर्भः । वृषभः । ककुत्ऽमान् । अस्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।
सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥२॥

गर्भो द्यावापृथिव्योरंतर्गतो वृषभः कामानां वर्षिताग्निः ककुद्मानुन्नततेजस्को मुमोद । मोदते । किंचास्रेमा । प्रशस्यनामैतत् । प्रशस्तो वत्सो नक्तोषसोर्वत्सभूतः सायंप्रातराहुत्युपजीवनात् शिमीवान्हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवानग्निरराबीत् । देवाह्वानादिशब्दं करोति । सोऽग्निर्देवताति यज्ञ उद्यतान्युद्यमान्युत्साहकर्माणि कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु क्षयेष्वात्मीयेष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः प्रथमो देवानां स्थानेषु मुख्यो जिगाति । गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरो अर्णः ।
अस्य पत्मन्नरुषीरश्वबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुषंत ॥३॥

आ। यः। मूर्धानं। पित्रोः। अरब्ध। नि। अध्वरे। दधिरे। सूरः। अर्णः।
अस्य। पत्मन्। अरुषीः। अश्वऽबुध्नाः। ऋतस्य। योनौ। तन्वः। जुषंत ॥३॥

योऽग्निः पित्रोर्मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योर्मूर्धानमारब्ध स्वतेजोभिरारभते। यद्वा। मातापितृभूतयोररण्योर्मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं मंथनप्रदेशं। आङीषदर्थे। आरब्ध ईषद्धिनस्ति। निर्मथनकालेऽपि दाहेन दग्धुं समर्थः। सूरः सुवीर्यस्याग्नेरर्णो गमनशीलं तेजोऽध्वरे यज्ञे नि दधिरे। यष्टारो नियमेन धारयंति। अस्याग्नेः पत्मन्पतनेऽरुषीरारोचमाना ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थानेऽश्वबुध्ना व्याप्तमूला अशनबंधना वा। हविराहारान्विता इत्यर्थः। तन्वस्तदीयास्तनूर्जुषंत। कवयः सेवंते॥

उषउषो हि वसो अग्रमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा।
ऋताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मित्रं तन्वे३ स्वायै ॥४॥
उषःऽउषः। हि। वसो इति। अग्रं। एषि। त्वं। यमयोः। अभवः। विभाऽवा।
ऋताय। सप्त। दधिषे। पदानि। जनयन्। मित्रं। तन्वे। स्वायै ॥४॥

हे वसो स्वेन तेजसा सर्वस्याच्छादयितर्वसुमन्वा प्रशस्य वाग्ने त्वमुष उषः सर्वस्या एवोषसोऽग्रं पूर्वमेषि। प्राप्नोषि। अपि च यमयोर्युग्मयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोर्विभावा दीप्तिमानभवः। भवसि। तन्वे स्वाया आत्मीयाच्छरीरान्मित्रमादित्यं जनयन्नुत्पादयन् सप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिष्ण्यादिस्थानान्यृताय यज्ञार्थं दधिषे। धारयसि॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेषि।
भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥५॥
भुवः। चक्षुः। महः। ऋतस्य। गोपाः। भुवः। वरुणः। यत्। ऋताय। वेषि।
भुवः। अपां। नपात्। जातऽवेदः। भुवः। दूतः। यस्य। हव्यं। जुजोषः ॥५॥

महो महत ऋतस्य यज्ञस्य हे अग्ने त्वं चक्षुरिव प्रकाशको भुवः। भवसि। गोपा यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव भवसि। यद्यदृताय सोमरसलक्षणस्योदकस्यादानार्थं वरुण आदित्यो वेषि गच्छसि तदा त्वमेव भुवः। भवसि। हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां नपात् पौत्रस्त्वमेव भुवः। भवसि। अद्भ्यो हि मेघो जायते मेघादग्निर्विद्युद्रूपो जायत इत्यपां पौत्रत्वमुच्यते। यस्य यजमानस्य हव्यं हविर्जुजोषः सेवसे तस्य दूतो भुवः। भवसि॥ ॥३॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य याज्या भुवो यज्ञस्येत्येषा। सूत्रितं च। तासां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य। आ० १. ६.। इति॥ आग्नेयी काचित्काम्येष्टिः। तस्यामेषैव याज्या। सूत्रितं च। आग्नेय्या उत्तरे नित्ये मूर्धन्वतः। आ० २. १०.। इति॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहं ॥६॥
भुवः। यज्ञस्य। रजसः। च। नेता। यत्र। नियुत्ऽभिः। सचसे। शिवाभिः।
दिवि। मूर्धानं। दधिषे। स्वःऽसां। जिह्वां। अग्ने। चकृषे। हव्यऽवाहं ॥६॥

हे अग्ने त्वं यत्र यस्मिन्नंतरिक्षे शिवाभिः कल्याणीभिर्नियुद्भिर्नियुत्संज्ञकाभिरश्वजातिभिः संबद्धं वायुं

सचसे संगच्छसे तस्मिन्नंतरिक्षे यज्ञस्य रजसश्चोदकस्य च नेता प्रापयिता भुवः। भवसि। अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयतीति श्रुतेः। किंच दिवि द्युलोके मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं स्वर्षा सर्वस्य संभक्तारमादित्यं दधिषे। हविर्वहनद्वारेण धारयसि। हे अग्ने त्वं जिह्वां ज्वालां हव्यवाहं हविषो वोढ्रीं चकृषे। करोषि॥

अस्य त्रितः क्रतुना वव्रे अंतरिच्छन्धीतिं पितुरेवैः परस्य।
सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति॥७॥
अस्य। त्रितः। क्रतुना। वव्रे। अंतः। इच्छन्। धीतिं। पितुः। एवैः। परस्य।
सचस्यमानः। पित्रोः। उपऽस्थे। जामि। ब्रुवाणः। आयुधानि। वेति॥७॥

अस्मिंस्तृच इममर्थं ब्रवीति। हे त्रित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वितीद्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्ववीर्यवृद्ध्यर्थं यज्ञभागं वव्रे। स चेंद्रस्तस्मै पाणिप्रक्षालनार्थं च अग्रं यज्ञभागं च दत्तवान्। अनेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित एतत्संज्ञक ऋषिरेवैरात्मनो रक्षणैर्युक्तोऽंतर्यज्ञस्य मध्ये धीतिं भागमिच्छन् परस्योत्कृष्टस्य पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुरस्येंद्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन वव्रे। सखायं वृतवान्। किंच पित्रोर्मातापितृभूतयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थे यज्ञे सचस्यमान ऋत्विग्भिः सेव्यमानस्त्रितो जामि योग्यमिंद्रस्यानुरूपं स्तोत्रं ब्रुवाण इंद्रस्य बलवृद्ध्यर्थमुच्चारयन्नायुधानि स्वभूतानि वेति। त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिंद्रेषित आप्त्यो अभ्ययुध्यत्।
त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान् त्वाष्ट्रस्य चिन्निः ससृजे त्रितो गाः॥८॥
सः। पित्र्याणि। आयुधानि। विद्वान्। इंद्रऽइषितः। आप्त्यः। अभि। अयुध्यत्।
त्रिऽशीर्षाणं। सप्तऽरश्मिं। जघन्वान्। त्वाष्ट्रस्य। चित्। निः। ससृजे। त्रितः। गाः॥८॥

आप्त्य आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा॥ तकारोपजनश्छांदसः॥ स त्रितः पित्र्याणि स्वपितृसंबंधीन्यायुधानि विद्वाञ्जानन्निंद्रेषितस्त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिंद्रेण प्रेषितः सन्नभ्ययुध्यत्। आभिमुख्येन युद्धवान्। तदनंतरं सप्तरश्मिं शत्रुनियमनार्थं सप्तप्रग्रहहस्तं। यद्वा। सप्तरश्मिरादित्यः। तत्सदृशं। त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां जघन्वान्। हतवान्। मूर्छितं कृतवानित्यर्थः। किंच त्रितस्त्वाष्ट्रस्य चित्त्वष्टृपुत्रस्य ममापि गाः पशून्निः ससृजे। विसृष्टवान्। अपहृतवानित्यर्थः॥

भूरीदिंद्र उदिनक्षंतमोजोऽवाभिनत्सत्पतिर्मन्यमानं।
त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क्॥९॥
भूरि। इत्। इंद्रः। उत्ऽइनक्षंतं। ओजः। अव। अभिनत्। सत्ऽपतिः। मन्यमानं।
त्वाष्ट्रस्य। चित्। विश्वऽरूपस्य। गोनां। आऽचक्राणः। त्रीणि। शीर्षा। परा।
वर्गिति वर्क्॥९॥

सत्पतिः सतां पालक इंद्रो भूरीद्बह्वेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वौजो बलमुदिनक्षंतं व्याप्नुवंतं मन्यमानं भूरमित्यात्मानं चिंतयंतं। यद्वा। मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्रोधकर्मा वा। दीप्यमानं क्रुध्यंतं वा। त्वष्टृपुत्रं मामवाभिनत्। वज्रेण विदारितवान्। विदार्य त्वाष्ट्रस्य चित्त्वष्टृपुत्रस्यापि गोनां गवां। स्वामिन इति शेषः। विश्वरूपस्य मम त्रीणि शीर्षा शीर्षाण्याचक्राण आ समंताच्छब्दं कुर्वन् परा वर्क्। पराङ्मुखस्य वृक्णवान्। छिन्नवानित्यर्थः। ईदृशं भावि वस्तु विश्वरूपः सप्तांतेऽनेन तृचेन दृष्टवान्॥ ॥४॥

आपो हीति नवर्चं नवमं सूक्तं। अंबरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिंधुद्वीप ऋषिस्त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा वा। इदमाप इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। ईशाना इति वर्धमाना। आपः पृणीतेति प्रतिष्ठा। शिष्टा गायत्र्यः। आपो देवता। तथा चानुक्रांतं। आपो हि सिंधुद्वीपो वांबरीष आपं गायत्रं ह्यनुष्टुबंतं पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठेति॥ गतः सूक्तविनियोगः॥ अग्निमारुत आपो हि ष्ठेत्याद्यास्तिस्रः। सूचितं च। आपो हि ष्ठेति तिस्रो वियतमप उपसृजन्। आ० ५. २०। इति॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन। म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से॥१॥
आपः॑। हि। स्थ। म॒यः॒ऽभुवः॑। ताः। नः॒। ऊ॒र्जे। द॒धा॒त॒न॒। म॒हे। रणा॑य। चक्ष॑से॥१॥

हि यस्मात्कारणादापो या यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जेऽन्नाय दधातन। धत्त। अन्नप्राप्तियोग्यानस्मान् कुरुत। अन्नमस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः। महे महति रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त। अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान्कुरुतेत्यर्थः॥

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑। उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑॥२॥
यः। वः॒। शि॒वऽत॑मः। रसः॑। तस्य॑। भा॒ज॒य॒त॒। इ॒ह। नः॒। उ॒श॒तीःऽइ॑व। मा॒तरः॑॥२॥

हे आपः वो युष्माकं स्वभूतो यो रसः शिवतमः सुखतम इहास्मिँल्लोके तस्य तं रसं नोऽस्मान् भाजयत। सेवयत। उपयोजयतेत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। उशतीरिवोशत्य इव पुत्रसमृद्धिं कामयमाना मातरः स्तन्यं रसं यथा भाजयंति प्रापयंति तद्वत्॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः॥३॥
तस्मै॑। अरं॑। ग॒मा॒म॒। वः॒। यस्य॑। क्षया॑य। जिन्व॑थ। आपः॑। ज॒नय॑थ। च॒। नः॒॥३॥

हे आपः यूयं यस्य पापस्य क्षयाय विनाशायास्माञ्जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय पापक्षयायारं क्षिप्रं वो युष्मान् गमाम। गमयाम। वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः। यद्वा। यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं यूयमोषधीर्जिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमलं पर्याप्तं यथा भवति तथा वो युष्मान्गमाम। गच्छाम। किंच हे आपः नोऽस्माञ्जनयथ च। पुत्रपौत्रादिजनने प्रयोजयतेत्यर्थः॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवंतु पी॒तये॑। शं योर॒भि स्र॑वंतु नः॥४॥
शं। नः॒। दे॒वीः। अ॒भिष्ट॑ये। आपः॑। भ॒वं॒तु॒। पी॒तये॑। शं। योः। अ॒भि। स्र॒वं॒तु॒। नः॒॥४॥

नोऽस्माकं पापापनोदद्वारेण शं सुखं भवंतु देवीर्देव्य आपः। अभिष्टयेऽस्मद्यागाय भवंतु। यज्ञांगभावाय च भवंत्वित्यर्थः। पीतये पानाय च भवंतु। तथा शमुत्पन्नानां रोगाणां शमनं योर्यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वंतु। अपि च नोऽस्माकमभ्युपरि स्रवंतु। शुद्ध्यर्थं सिंचंतु॥

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षयं॑तीश्चर्षणी॒नां। अ॒पो या॑चामि भेष॒जं॥५॥
ईशा॑नाः। वार्या॑णां। क्षयं॑तीः। च॒र्ष॒णी॒नां। अ॒पः। या॒चा॒मि॒। भे॒ष॒जं॥५॥

वार्याणां वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानामीशाना ईश्वराश्चर्षणीनां मनुष्याणां क्षयंतीर्निवासयित्रीरप उदकानि भेषजं। सुखनामैतत्। पापापनोदनं सुखं याचामि। अहं प्रार्थये॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीदं॒तर्विश्वा॑नि भेष॒जा। अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वशं॑भुवं॥६॥
अ॒प्ऽसु। मे॒। सोमः॑। अ॒ब्र॒वी॒त्। अं॒तः। विश्वा॑नि। भे॒ष॒जा। अ॒ग्निं। च॒। वि॒श्वऽशं॑भुवं॥६॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥७॥
आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥७॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॥८॥
इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुःऽइतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभिऽदुद्रोह ।
यत् । वा । शेपे । उत । अनृतं ॥८॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥९॥
आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥९॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदित्यादिकास्तस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः । ऋ० १. २३. २०–२३. ॥ ॥५॥

ओ चिदिति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । ओ चित्षट्ना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षळ्युग्भिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्भिरनिच्छन् प्रत्याचष्ट इति । ततः षष्ठ्यां प्रथमातृतीयाद्यासु विवस्वतः पुत्री यम्यृषिर्यमो देवता । यस्य वाक्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात् । तथा नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युग्मासु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् ॥ गतो विनियोगः ॥

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥१॥
ओ इति । चित् । सखायं । सख्या । ववृत्यां । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवं । जगन्वान् ।
पितुः । नपातं । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरं । दीध्यानः ॥१॥

अत्रास्मिन्सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच । तिरोऽन्तर्हितमप्रकाशमानं । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । पुरु चिद्बह्वपि विस्तीर्णं चार्णवं समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं जगन्वान् गतवती यमी । चिदिति पूजार्थे । पूजितमिष्टं । श्रेष्ठमित्यर्थः । सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय ओ ववृत्यां । आवर्तयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य त्वत्संभोगं करोमीत्यर्थः । धर्मस्य त्वरिता गतिरिति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च पितुरावयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवार्थायाधि क्षम्यधि पृथिव्यां । पृथिवीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः । प्रतरं प्रकृष्टं । सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । नपातं गर्भलक्षणमपत्यं वेधा विधाता प्रजापतिर्दीध्यान आवयोरनुरूपस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन्ना दधीत । प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । ऋ० १०. १८४. १. । इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥२॥

न। ते। सखा। सख्यं। वष्टि। एतत्। सऽलक्ष्मा। यत्। विषुऽरूपा। भवाति।
महः। पुत्रासः। असुरस्य। वीराः। दिवः। धर्तारः। उर्विया। परि। ख्यन् ॥२॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच। हे यमि ते तव सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो यम एतदीदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि। न कामयते। यद्यस्मात्कारणाद्यमी सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा विषुरूपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा भवाति भवति। तस्मान्न वष्टीत्यर्थः। इदानीं तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वानित्यस्य प्रतिवचनमुच्यते। महो महतोऽसुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः पुत्रासः पुत्रभूता वीराः। वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा। नि॰ १.७.। इति निरुक्तं। शत्रूणां विविधमीरयितारो धर्तारो धारयितारो दिवो द्युलोकस्य। प्रदर्शनमेतत्। द्युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः। ---॥

उशंति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्व१मा विविश्याः ॥३॥
उशंति। घ। ते। अमृतासः। एतत्। एकस्य। चित्। त्यजसं। मर्त्यस्य।
नि। ते। मनः। मनसि। धायि। अस्मे इति। जन्युः। पतिः। तन्वं। आ। विविश्याः ॥३॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच। घेति निपातोऽप्यर्थे। हे यम ते प्रसिद्धा अमृतासः प्रजापत्यादयोऽपि देवा एतदीदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं त्यजसं। त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं। उशंति। कामयंते। एकस्य चित् सर्वस्य जगतो मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबंधोऽस्तीति शेषः। अतः कारणात्ते तव मनश्चित्तमस्मे अस्माकं। ममेत्यर्थः। मनसि चित्ते नि धायि। निधीयतां। अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः। अपि च। जन्युरिति लुप्तोपममेतत्। जन्युरिव यथा जनयिता प्रजापतिः पतिर्भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तन्वं मदीयं शरीरमा विविश्याः। संभोगेनाविश। योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुंबनादिना मां संभुंक्ष्वेत्यर्थः॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदंतो अनृतं रपेम।
गंधर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥४॥
न। यत्। पुरा। चकृम। कत्। ह। नूनं। ऋता। वदंतः। अनृतं। रपेम।
गंधर्वः। अप्ऽसु। अप्या। च। योषा। सा। नः। नाभिः। परमं। जामि। तत्। नौ ॥४॥

यमो यमीं पुनर्ब्रूते। पुरा पूर्वं प्रजापतेर्यदगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात्कृतं तथा वयं न चकृम। नाकुर्म। वयमृतानि सत्यानि वदंतो ब्रुवंतोऽनृतमसत्यं कद्ध कदा खलु नूनं निश्चितं रपेम। वदेम। न कदाचिदपीत्यर्थः। अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत्। अपि चाप्सु। अंतरिक्षनामैतत्। अंतरिक्षे स्थितो गंधर्वो गवां रश्मीनामुदकानां वा धारयितादित्योऽप्यांतरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषादित्यस्य भार्या सरण्यूश्च नौ नावावयोर्नाभिरुत्पत्तिस्थानं। मातापितरावित्यर्थः। तत्तस्मात्कारणान्नावावयोर्जामि बांधवमुत्कृष्टं। एवं सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात्कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्यभिप्रायः॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः।
नकिरस्य प्र मिनंति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥५॥
गर्भे। नु। नौ। जनिता। दंपती इति दंऽपती। कः। देवः। त्वष्टा। सविता। विश्वऽरूपः।
नकिः। अस्य। प्र। मिनंति। व्रतानि। वेद। नौ। अस्य। पृथिवी। उत। द्यौः ॥५॥

त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरको विश्वरूपः सर्वात्मको देवो दानादिगुणयुक्तो जनिता जनयिता प्रजापतिर्गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नावावां दंपती जायापती कः। कृतवान् एकोदरे सहवासित्वात्। अस्य प्रजापतेर्व्रतानि कर्माणि नकिः प्र मिनंति। न केचित्प्रहिंसंति। न लोपयंतीत्यर्थः। अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिकृते दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः। अपि च नावावयोरस्येदं मातुरुदरे सहवासजनितं दंपतित्वं पृथिवी भूमिर्वेद। जानाति। उतापि च द्यौर्द्युलोकोऽपि जानाति॥ ॥६॥

को अ॒स्य वे॑द प्रथ॒मस्याह्नः॒ क ईं॑ ददर्श॒ क इ॒ह प्र वो॑चत्।
बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धाम॒ कदु॑ ब्रव आहनो॒ वीच्या॒ नॄन्॥६॥
कः। अ॒स्य। वे॒द॒। प्र॒थ॒मस्य॑। अह्नः॑। कः। ई॒म्। द॒द॒र्श॒। कः। इ॒ह। प्र। वो॒च॒त्।
बृ॒हत्। मि॒त्रस्य॑। वरु॑णस्य। धाम॑। कत्। ऊं॒ इति॑। ब्रवः॒। आ॒ह॒नः॒। वीच्या॑। नॄन्॥६॥

प्रथमस्याह्नः संबंध्यस्येदमन्योन्यसंगमनं को वेद। जानाति। प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः। इहास्मिन्प्रदेशे प्रत्यक्षतः क ईमिदं संगमनं ददर्श। पश्यति। कः प्र वोचत्। प्रख्यापयति। न कोऽपीत्यर्थः। मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्बृहन्महद्धाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तत्र नॄन्मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहन आहंतर्मर्यादया हिंसितः। स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्तरित्यर्थः। एवंभूत हे यम त्वं कदु ब्रवः। किं वा ब्रवीषि॥

य॒मस्य॑ मा य॒म्यं१॒॑ काम॒ आग॑न्त्समा॒ने योनौ॑ सह॒शेय्या॑य।
जा॒येव॒ पत्ये॑ त॒न्वं॑ रिरिच्यां॒ वि चि॑द्वृहेव॒ रथ्ये॑व च॒क्रा॥७॥
य॒मस्य॑। मा॒। य॒म्य॑म्। काम॑ः। आ। अ॒ग॒न्। स॒मा॒ने। योनौ॑। स॒ह॒ऽशेय्या॑य।
जा॒याऽइ॑व। पत्ये॑। त॒न्व॑म्। रि॒रि॒च्या॒म्। वि। चि॒त्। वृ॒हे॒व॒। रथ्या॑ऽइव। च॒क्रा॥७॥

यमस्य तव कामोऽभिलाषो यम्यं यमीं मा मां प्रत्यागन्। आगच्छतु। ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः। किमर्थं। समाने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहशेय्याय सहशयनार्थं। तदनंतरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वमात्मीयं शरीरं रिरिच्यां। विविच्यां। त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः। किंच। चिदिति पूरणः। वि वृहेव॥ वृह्र उद्यमने॥ धर्मार्थकामान्विविधमुद्यच्छावः। तत्र दृष्टांतः। रथ्येव चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत्॥

न ति॑ष्ठन्ति॒ न नि मि॑षन्त्ये॒ते दे॒वानां॒ स्पश॑ इ॒ह ये चर॑न्ति।
अ॒न्येन॒ मदा॑हनो याहि॒ तूयं॒ तेन॒ वि वृ॑ह॒ रथ्ये॑व च॒क्रा॥८॥
न। ति॒ष्ठ॒न्ति॒। न। नि। मि॒ष॒न्ति॒। ए॒ते। दे॒वाना॑म्। स्पश॑ः। इ॒ह। ये। चर॑न्ति।
अ॒न्येन॑। मत्। आ॒ह॒नः॒। या॒हि॒। तूय॑म्। तेन॑। वि। वृ॒ह॒। रथ्या॑ऽइव। च॒क्रा॥८॥

यम्या प्रख्यातो यमः पुनराह। इहास्मिँल्लोके देवानां संबंधिनो ये स्पशोऽहोरात्रादयश्चाराश्चरंति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमंति एते चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिता न तिष्ठंति। न नि मिषंति। मेषणं न कुर्वंति। शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षंते चेत्यर्थः। हे आहनो ममापह्नंत्र्यसह्यभाषणेन दुःखयित्रि त्वं मत्तोऽन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं क्षिप्रं याहि। संगच्छ। गत्वा च तेन वि वृह। धर्मार्थकामानुद्यच्छ। तत्र दृष्टांतः। रथ्येव चक्रा यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत्॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबंधू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥९॥
रात्रीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।
दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबंधू इति सऽबंधू । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥९॥

रात्रिभिरहभिरहोरात्रयोरस्मै यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानो दशस्येत् । प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबंधि चक्षुस्तेजो मुहुर्मुहुरस्मै यमायोन्मिमीयात् । उदेतु । दिवा पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां सह मिथुना मिथुनौ सबंधू समानबंधू अहोरात्रे अस्मै यमाय । एतज्ज्ञात्वेयं यमीर्यमस्याजाम्यभ्रातरं बिभृयात् । धारयतु । यत्नेन परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥१०॥
आ । घ । ता । गच्छान् । उत्ऽतरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।
उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुं । अन्यं । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिं । मत् ॥१०॥

यत्र येषु कालेषु जामयो भगिन्योऽजाम्यभ्रातरं पतिं कृणवन् करिष्यंति ता तान्युत्तराणि युगानि कालविशेषा आ गच्छान् । आ गमिष्यंति । घेति पूरणः । यस्मादेवं तस्माद्धे सुभगे त्वमिदानीं मत्तोऽन्यं पतिं भर्तारमिच्छस्व । कामयस्व । तदनंतरं वृषभाय तव योनौ रेतः सेक्त्रे पुरुषायात्मीयं बाहुमुप बर्बृहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ॥७॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वे३तद्रपामि तन्वा मे तन्वं१ सं पिपृग्धि ॥११॥
किं । भ्राता । असत् । यत् । अनाथं । भवाति । किं । ऊं इति । स्वसा । यत् ।
निःऽऋतिः । निऽगच्छात् ।
कामऽमूता । बहु । एतत् । रपामि । तन्वा । मे । तन्वं । सं । पिपृग्धि ॥११॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । यद्यस्मिन्भ्रातरि सति स्वस्रादिकमनाथं नाथरहितं भवति स भ्राता किमसत् । किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां भ्रातरं निर्ऋतिर्दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा स्वसा किमु । किं वा भवति । भ्रातृभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्येत्यभिप्रायः । साहं काममूता कामेन मूर्छिता सती बहु नानाप्रकारमेतदीदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च रपामि । प्रलपामि । एतज्ज्ञात्वा मे मम तन्वा शरीरेण तन्वं शरीरं सं पिपृग्धि । संपर्चय । संभोगेन संश्लेषय । मां सम्यग्भुंक्ष्वेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं१ सं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥१२॥
न । वै । ऊं इति । ते । तन्वा । तन्वं । सं । पपृच्यां । पापं । आहुः । यः । स्वसारं । निऽगच्छात् ।
अन्येन । मत् । प्रऽमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुऽभगे । वष्टि । एतत् ॥१२॥

यमो यमीं प्रत्युक्तवान्। हे यमि ते तव तन्वा शरीरेण तन्वमात्मीयं शरीरं न वै सं पपृच्यां। नैव संपर्चयामि। नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः। यो भ्राता स्वसारं भगिनीं निगच्छात् नियमेनोपगच्छति। संभुंक्त इत्यर्थः। तं पापं पापकारिणमाहुः। शिष्टा वदंति। एतज्ज्ञात्वा हे सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं मत्तोऽन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुदः संभोगलक्षणान्प्रहर्षान्कल्पयस्व। समर्थय। ते तव भ्राता यम एतदीदृशं त्वया सह मैथुनं कर्तुं न वष्टि। न कामयते। नेच्छति॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षं॥१३॥
बतः। बत। असि। यम। न। एव। ते। मनः। हृदयं। च। अविदाम।
अन्या। किल। त्वां। कक्ष्याऽइव। युक्तं। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षं॥१३॥

यमी प्रत्युवाच। हे यम त्वं बतो दुर्बलोऽसि। बतेति निपातः खेदानुकंपयोः। अनुकंप्यश्चासि। ते त्वदीयं मनो मनोगतं संकल्पं हृदयं च बुद्धिगतमध्यवसायं च नैवाविदाम। वयं न जानीम एव। मत्तोऽन्या काचित्स्त्री त्वां परि ष्वजाते किल। तत्र दृष्टांतद्वयमुच्यते। कक्ष्येव युक्तं यथा कक्ष्या रज्जुर्युक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते तद्वत्। लिबुजेव वृक्षं यथा लिबुजा व्रततिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वच्च। अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां परिष्वंक्तुं नेच्छसीत्यर्थः॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षं।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां॥१४॥
अन्यं। ऊं इति। सु। त्वं। यमि। अन्यः। ऊं इति। त्वां। परि। स्वजाते। लिबुजाऽइव। वृक्षं।
तस्य। वा। त्वं। मनः। इच्छ। सः। वा। तव। अध। कृणुष्व। संऽविदं। सुऽभद्रां॥१४॥

यमः पुनरप्याह। हे यमि त्वमन्यमु अन्यं पुरुषमेव सु सुष्ठु परिष्वज। अन्य उ अन्योऽपि पुरुषस्त्वां परि ष्वजाते। तत्र दृष्टांतः। लिबुजेव वृक्षं यथा वल्ली गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत्। तथा सति। वाशब्दः समुच्चये। त्वं तस्य च पुरुषस्य मन इच्छ। कामय। तस्य त्वं वशवर्तिनी भवेत्यर्थः। स च पुरुषस्तव मन इच्छतु। अधाथ परस्परवशवर्तित्वानंतरं त्वं तेन सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगसुखसंवित्तिं कृणुष्व। कुरुष्व॥ ॥८॥

वृषेति नवर्चमेकादशं सूक्तमांगिरेर्हविर्धानस्यार्षमाग्नेयं। सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टा जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। वृषा नवांगिरेर्हविर्धान आग्नेयं तु त्रित्रिष्टुबंतमिति॥ गतः सूक्तविनियोगः॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियाँ ऋतून्॥१॥
वृषा। वृष्णे। दुदुहे। दोहसा। दिवः। पयांसि। यह्वः। अदितेः। अदाभ्यः।
विश्वं। सः। वेद। वरुणः। यथा। धिया। सः। यज्ञियः। यजतु। यज्ञियान्। ऋतून्॥१॥

वृषाकृतिद्वारेण वृष्टेर्वर्षिता यह्वो महानदाभ्यः केनाप्यहिंस्योऽग्निरदितेरक्षीणयागक्रियस्य वृष्णो यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषां वा वर्षितुर्यजमानस्यार्थाय दोहसा दोहनेन महता प्रक्षारणेन दिवः सकाशात्पयांसि वृष्टिलक्षणान्युदकानि दुदुहे। दोग्धि। प्रक्षारयति। किंच यथा वरुण आदित्यो धियात्मानुरूपया प्रज्ञया विश्वं सर्वं वेद जानाति तथा सोऽयमग्निर्जानातीत्यर्थः। यज्ञियो यज्ञार्हो यज्ञियान् यज्ञार्हानृतून्यजतु। पूजयतु॥

रपद्गंधर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥२॥
रपत् । गंधर्वीः । अप्या । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।
इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथमः । वि । वोचति ॥२॥

रपद्रपितवत्यग्निगुणानुक्तवती गंधर्वीर्गंधर्वस्य स्त्र्यप्याद्भिः संस्कृता योषणाकृतिलक्षणा स्त्री च । अग्निं तर्पितवतीति शेषः । नदस्य । स्तोतृणामेतत् । स्तोतुर्मे मम स्वभूतं मनो नादे स्तुतिलक्षणे शब्दे परि पातु । अग्निः सम्यग्रक्षतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यर्थः । किंचादितिरखंडनीयोऽग्निर्नोऽस्मानिष्टस्य यागस्य मध्ये नि धातु । निदधातु । नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यो नोऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता वि वोचति । विशेषेण ब्रवीति । स्तौतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मत्कुलीनो देवयागप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशंतमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन् ॥३॥
सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुऽमती । यशस्वती । उषाः । उवास । मनवे । स्वःऽवती ।
यत् । ईं । उशंतं । उशतां । अनु । क्रतुं । अग्निं । होतारं । विदथाय । जीजनन् ॥३॥

भद्रा भजनीया क्षुमती शब्दवती यशस्वत्यन्नवती कीर्तिमती वा सो चित् सैव प्रसिद्धोषा मनवे मनुष्याय यजमानाय स्वर्वत्यादित्यवती सती नु क्षिप्रमुवास । उषितवती । उदितवतीत्यर्थः । कदोदितवतीति उच्यते । यद्यदोशंतं स्तुतिं हविश्च कामयमानमुशतां यष्टुं कामयमानानां संबंधिनं होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वेमेनमग्निमनु क्रतुं स्तुतिकर्मणः पश्चाद्विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं जीजनन् । ऋत्विग्यजमाना जनयंतीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबंधः ॥

अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत ॥४॥
अध । त्यं । द्रप्सं । विऽभ्वं । विऽचक्षणं । विः । आ । अभरत् । इषितः । श्येनः । अध्वरे ।
यदि । विशः । वृणते । दस्मं । आर्याः । अग्निं । होतारं । अध । धीः । अजायत ॥४॥

अधाथानंतरं श्येनः श्येनाख्यो विः पक्ष्यध्वरे याग इषितोऽभिप्रेषितो विभ्वं महांतं विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं त्यं तं प्रसिद्धं द्रप्सं नात्यल्पं नातिबहुलं सोममाभरत् । आहृतवान् । अपि च यदि यदार्या अभिगमनीयं तं व्रजंतो विशो यजमाना मनुष्या दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वा होतारमग्निं वृणते प्रार्थयंते अध तदा धीर्यागादिक्रियाजायत । यज्वभिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।
विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यं१ वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः ॥५॥
सदा । असि । रण्वः । यवसाऽइव । पुष्यते । होत्राभिः । अग्ने । मनुषः । सुऽअध्वरः ।
विप्रस्य । वा । यत् । शशमानः । उक्थ्यं । वाजं । ससऽवान् । उपऽयासि । भूरिऽभिः ॥५॥

हे अग्ने त्वं सदा सततं रण्वोऽसि। रमणीयो भवसि। तत्र दृष्टांतः। यवसेव पुष्यते यथा यवसानि तृणानि च पुष्टिं कुर्वते इत्यश्वगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवंति तद्वत्। अपि च हे अग्ने मनुषो मनुष्यस्य स्वभूतैर्होत्राभिः। होत्रेति यज्ञनामैतत्। यज्ञैः स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः। विप्रस्य वा स्तोतुर्वा यवस्य यजमानस्य वा स्वभूतमुक्थ्यं स्तोत्रं शंसमानः प्रशंसन् वाजं हविर्लक्षणमन्नं ससवान् संभजमानश्च भूरिभिर्बहुभिर्देवैः सहोपयासि उपगच्छसि ॥ ॥५॥

उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॒मिय॑क्षति हर्य॒तो हृ॒त्त इ॑ष्यति ।
विव॑क्ति॒ वह्नि॑ः स्वप॒स्यते॑ म॒खस्त॑वि॒ष्यते॒ असु॑रो॒ वेप॑ते म॒ती ॥६॥
उत्। ई॒र॒य॒। पि॒तरा॑। जा॒रः। आ। भग॑म्। इय॑क्षति। ह॒र्य॒तः। हृ॒त्तः। इ॒ष्य॒ति॒।
विव॑क्ति। वह्नि॑ः। सु॒ऽअ॒प॒स्यते॑। म॒खः। त॒वि॒ष्यते॑। असु॑रः। वेप॑ते। म॒ती ॥६॥

हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रत्युन्नमय। तत्र दृष्टांतः। आकार उपमार्थे। रात्रेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वाज्जार आदित्यः। स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भगं भजनीयं ज्योतिरुन्नमयति तद्वत्। हर्यतो यागं कामयमानान्प्रतीयक्षति। यजमानो यष्टुमिच्छति। हृत्तो हृदयेन चेष्यति। इषिरयं गत्यर्थः शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः। अधीष्यति देवान्यष्टुमधिगच्छति। विवक्ति। विवक्ति। शस्त्रलक्षणाः स्तुतीर्वक्तुमिच्छति। वह्निर्वोढा स्तुतीनां देवान्प्रति प्रापयिता होता च स्वपस्यते। शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति। मखः। यज्ञनामैतत्। अत्र तत्प्रयोक्ताध्वर्युरुच्यते। स च तविष्यति। तविषिर्वृद्ध्यर्थः। स चात्रांतर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः। तुतुविषति। स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वर्धयितुमिच्छतीत्यर्थः। असुरः प्राणवान् प्रज्ञावान्वा। ब्रह्मेति शेषः। मती मत्या बुद्ध्या वेपते। कर्मवैगुण्याद्भिभ्यत्कंपते। हे अग्ने यतो यजमानः सर्वर्त्विजश्च स्वस्वकर्म कर्तुं त्वामागच्छंति अतस्त्वं शीघ्रमुन्नमयेत्यर्थः ॥

यस्ते॑ अग्ने सुम॒तिं मर्तो॑ अ॒क्षत्सह॑सः सूनो॒ अति॒ स प्र शृ॑ण्वे ।
इषं॒ दधा॑नो॒ वह॑मानो॒ अश्वै॒रा स द्यु॒माँ अम॑वान्भूषति॒ द्यून् ॥७॥
यः। ते॒। अ॒ग्ने॒। सु॒ऽम॒तिम्। मर्तः॑। अक्ष॑त्। सह॑सः। सू॒नो॒ इति॑। अति॑। सः। प्र। शृ॒ण्वे॒।
इष॑म्। दधा॑नः। वह॑मानः। अश्वैः॑। आ। सः। द्यु॒ऽमान्। अम॑ऽवान्। भू॒ष॒ति॒। द्यून् ॥७॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वदीयां सुमतिं शोभनामनुग्राहिकां बुद्धिं यो मर्तो मनुष्यो यजमानोऽक्षत् अश्नुते। अनुग्रहशीलं त्वां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च परिचरतीत्यर्थः। स यजमानोऽति प्र शृण्वे। सर्वाँल्लोकानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते। प्रख्यातो भवतीत्यर्थः। कीदृशः। इषमन्नं दधानोऽर्थिभ्यः प्रयच्छन् अश्वैर्वहमानः। किंच स एव द्युमान्दीप्तिमान् शरीरपतनानंतरं द्युस्थानवान्वामवान्बलवान्वा द्यून्। द्युरित्यहर्नाम ॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इत्येषा द्वितीया ॥ आदित्यकर्तृकाण्यहानि। आचंद्रार्कमित्यर्थः। भूषति। भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मरुत्वतीये यदग्न एषेत्यनया चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं। यदग्न एषा समितिर्भवाति। ऐ० आ० ५. १. १.। इति ॥

यद॑ग्न ए॒षा समि॑ति॒र्भवा॑ति दे॒वी दे॒वेषु॑ यज॒ता य॑जत्र ।
रत्ना॑ च॒ यद्वि॒भजा॑सि स्वधावो भा॒गं नो॒ अत्र॒ वसु॑मन्तं वीतात् ॥८॥
यत्। अ॒ग्ने॒। ए॒षा। स॒म्ऽइ॑तिः। भवा॑ति। दे॒वी। दे॒वेषु॑। य॒ज॒ता। य॒ज॒त्र॒।
रत्ना॑। च॒। यत्। वि॒ऽभजा॑सि। स्व॒धा॒ऽवः॒। भा॒गम्। नः॒। अत्र॑। वसु॑ऽमन्तम्। वी॒ता॒त् ॥८॥

हे यजत्र यष्टव्याग्ने यद्यदेषा समितिरस्मत्कर्तृका स्तुतिसंहतिर्यजता यजतेषु यष्टव्येषु देवेषु मध्ये देवी द्योतमाना भवाति। यष्टव्या देवा अस्माभिः स्तूयंत इज्यंते चेत्यर्थः। हे स्वधावो हविर्लक्षणान्नवन्नग्ने त्वं यद्यदा रत्ना च रत्नानि रमणीयानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजासि विभजसि अत्र तदानीं तथा नोऽस्मान्प्रति वसुमंतं धनवंतं नानाधनावयवभूतं भागमंशं वीतात्॥ वी गत्यादिषु। तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यां। पा॰ ७. १. ३५.। इति हेः स्थाने तातङ्। अंतर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः॥ वयय। आगमय। अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुं।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः॥९॥
श्रुधि। नः। अग्ने। सदने। सधऽस्थे। युक्ष्व। रथं। अमृतस्य। द्रवित्नुं।
आ। नः। वह। रोदसी इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। माकिः। देवानां। अप।
भूः। इह। स्याः॥९॥

हे अग्ने सधस्थे सहस्थाने सर्वदेवतासाधारणे सदने यज्ञगृहे स्थितः सन्नोऽस्मदीयं वचनं श्रुधि। शृणु। किं तद्वचनं उच्यते। अमृतस्य देवपानस्य मधुनो द्रवित्नुं द्रावकं रथमात्मीयं युक्ष्व। आह्वानार्थं देवान्प्रति गमनायाश्वैः संयुक्ष्व। संयुक्तेन रथेन गत्वा नोऽस्माकं यज्ञं प्रति देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरौ यद्वा देवाः पुत्रा ययोस्ते रोदसी द्यावापृथिव्यावा वह। प्रापय। देवानां मध्ये कश्चिद्देवोऽप भूरपभविता अस्मद्यज्ञादपगंता माकिः स्यात्। त्वं चेहास्मिन्यज्ञे स्याः। संनिहितो भव॥ ॥१०॥

द्यावेति नवर्चं द्वादशं सूक्तमांगेर्हविर्धानस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। द्यावेत्यनुक्रांतं॥ गतो विनियोगः॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा।
देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन् सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन्॥१॥
द्यावा। ह। क्षामा। प्रथमे इति। ऋतेन। अभिऽश्रावे। भवतः। सत्यऽवाचा।
देवः। यत्। मर्तान्। यजथाय। कृण्वन्। सीदत्। होता। प्रत्यङ्। स्वं। असुं। यन्॥१॥

सत्यवाचा सत्यवाचौ सत्यवादिन्यौ प्रथमे प्रधानभूते द्यावा क्षामा द्युक्षामे द्यावापृथिव्यावृतेन सत्यभूतेन देवयजनेन सहाभिश्रावे। आभिमुख्येन श्रूयत इत्यभिश्राव आह्वानं। तस्मिन्नस्मद्यज्ञनिमित्तेऽग्नेः संबंधिन्याह्वाने भवतः॥ लोडर्थे लट्॥ भवतां। यद्यदा देवो द्योतमानोऽग्निर्यजथाय यज्ञाय मर्तान्मनुष्यान् कृण्वन्प्रेरयन् प्रत्यङाह्वानार्थं देवानां प्रत्यंचिता स्वमसुमात्मीयं ज्वालालक्षणं प्राणं यन् प्राप्नुवन् होता देवानामाह्वाता सीदत् वेद्यां निषीदति। तदास्मद्यजनकाले द्यावापृथिवी प्रमुखोऽग्निराह्वयत्वित्यर्थः॥

देवो देवान्परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान्।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मंद्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्॥२॥
देवः। देवान्। परिऽभूः। ऋतेन। वह। नः। हव्यं। प्रथमः। चिकित्वान्।
धूमऽकेतुः। संऽइधा। भाःऽऋजीकः। मंद्रः। होता। नित्यः। वाचा। यजीयान्॥२॥

देवो द्योतमानोऽग्निस्त्वं देवानिंद्रादीन्परिभूराह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परिगृह्णन्नृतेन यज्ञेन सह नोऽस्माकं हव्यं हविर्वह। प्रापय। कीदृशस्त्वं। प्रथमो देवानां मुख्यः चिकित्वान् सर्वं जानन् धूमकेतुर्धूमस्य

वर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा समिधा समिंधनेन दीपनेन भास्वजीक ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वज्वलन इत्यर्थः । मंद्रः स्तुत्यः होताह्वाता नित्यो ध्रुवो वाधा यजीयानतिशयेन यष्टा च ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयंत उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥३॥
स्वावृक् । देवस्य । अमृतं । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयंते । उर्वी इति ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यं । घृतं । वारिति वाः ॥३॥

देवस्याग्नेः स्वावृक् स्वार्जनममृतमुदकं स्वतेजसः सकाशाद्यदि यदोत्पद्यते तदातोऽस्मान्नोदकाज्जातास उत्पन्ना ओषधय उर्वी द्यावापृथिव्यौ धारयंति । विश्वे देवाः सर्वे स्तोतारस्ते तव संबंधि तद्यजुरुदकस्य तद्दानमनु गुः । अनुगायंति । एनी श्वेता दीप्तिर्दिव्यं दिवि भवं घृतं क्षरयद्वा वृष्टिलक्षणं यदुदकं दुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
अहा यद्द्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीतां ॥४॥
अर्चामि । वां । वर्धाय । अपः । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । द्यावाभूमी इति । शृणुतं ।
रोदसी इति । मे ।
अहा । यत् । द्यावः । असुऽनीतिं । अयन् । मध्वा । नः । अत्र । पितरा । शिशीतां ॥४॥

हे अग्ने त्वमपो मदीयं यज्ञरूपं कर्म वर्धाय । प्रोत्सर्पिते सति हे घृतस्नू वृष्ट्युदकस्य प्रसवित्र्यौ हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ वां युवामर्चामि ॥ अर्च स्तुतौ ॥ स्तौमि । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवां मे मदीयं स्तोत्रं शृणुतं । यद्यस्मिन्नहा । अहःशब्दसामर्थ्यादहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्याजादेशः ॥ अहन्यहोरात्रसाध्यकर्मणि द्यावः स्तोतारोऽसुनीतिं । असुः प्रज्ञा । तया नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः । तामयन् गच्छंति अत्रास्मिन्कर्मणि पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ नोऽस्मान्वृष्ट्युदकेन शिशीतां । स्नानपानादिना संस्कुरुतां ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥५॥
किं । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतं । चकृम । कः । वि । वेद ।
मित्रः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । यातां । अपि । वाजः । अस्ति ॥५॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थे । किंवा राजा दीप्यमानोऽग्निर्नोऽस्माकं स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च जगृहे परिगृह्णीयात् किंवास्याग्नेरति व्रतमतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म चकृम वयं क्रियास्म । कर्मवैगुण्याद्भीतस्य पूर्वार्धं एतद्वचनमुक्तं । उत्तरार्धं इदानीं तन्निराक्रियते । हि स्मेतीमौ पूरणौ । चिदित्युपमार्थे । जुहुराणः स्निग्धमाहूयमानो मित्रः स्निग्धो यथागच्छेत् तथा । नेति संप्रत्यर्थे । श्लोकोऽस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाग्देवानिंद्रादीन्यातां । गच्छतु । अपि वाजो हविराख्यं चान्नं यदस्ति तदपि देवान्प्रति गच्छतु । देवाः स्तुतिं हविश्च प्रतिगृह्णंत्वित्यर्थः ॥ ॥११॥

दुर्मंत्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमंत्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥६॥

दुःऽमंतु । अत्र । अमृतस्य । नाम । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवाति ।
यमस्य । यः । मनवते । सुऽमंतु । अग्ने । तं । ऋष्व । पाहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

यस्मिन्देवा विदथे मादयंते विवस्वतः सदने धारयंते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य१क्तून्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥ ७ ॥
यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादयंते । विवस्वतः । सदने । धारयंते ।
सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्तून् । परि । द्योतनिं । चरतः । अजस्रा ॥ ७ ॥

यस्मिन्नग्नौ यज्ञस्य प्रधानांशे सति देवा इंद्रादयो विदथे यज्ञे मादयंते हविषात्मानं तर्पयंति तृप्यंति वा । अपि च विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते सदने वेद्याख्ये स्थाने धारयंते । आत्मानं स्थापयंति च । किंच सूर्ये ज्योतिरहराख्यं तेजोऽदधुः । स्थापितवंतः । मासि चंद्रमस्यक्तून्रात्रीः स्थापितवंतः । तदनंतरमजस्रानुपक्षीणौ सूर्याचंद्रमसौ द्योतनिं दीप्तिं परि चरतः । परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्नुतः ॥

यस्मिन्देवा मन्मनि संचरंत्यपीच्ये३ न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥
यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । संऽचरंति । अपीच्ये । न । वयं । अस्य । विद्म ।
मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

देवा इंद्रादयो यस्मिन्नग्नौ मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति संचरंति स्वाधिकारे संप्रवर्तंते अपीच्येऽंतर्हिते स्थितमग्नेः स्वरूपं वयं न विद्म । तत्त्वतो न जानीमः । अत्रास्मिन्यज्ञेऽंगभावाय वर्तमानो मित्रो वरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्रेऽग्नये नोऽस्माननागानपापान्वोचत् । ब्रवीतु । तथादितिर्देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरको देवश्च ब्रवीतु ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुं ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥
श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधऽस्थे । युक्ष्व । रथं । अमृतस्य । द्रवित्नुं ।
आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानां । अप ।
भूः । इह । स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधी न इत्येषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

युजे वामिति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अदितेः पुत्रस्य विवस्वत आर्षं । हविर्धानाख्ये ये द्वे शकटे तद्देवत्यमिदं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । युजे पंच विवस्वानादित्यो हाविर्धानं जगत्यंतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ हविर्धानप्रवर्तने युजे वामित्येका । सूत्रितं च । अंतरा वर्त्मपादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः । आ॰ ४. ९. । इति ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वंतु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युजे। वां। ब्रह्म। पूर्व्यं। नमःऽभिः। वि। श्लोकः। एतु। पथ्याऽइव। सूरेः।
शृण्वंतु। विश्वे। अमृतस्य। पुत्राः। आ। ये। धामानि। दिव्यानि। तस्थुः ॥१॥

हे हविर्धानशकटे वां युवामहं पूर्व्यं पूर्वस्मिन्काले भवं। अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः। एवंभूतं ब्रह्म मंत्रं। उच्चार्येति शेषः। नमोभिः सोमादिहविर्लक्षणैरन्नैर्युजे। युनज्मि। युवयोरुपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः। एवंभूतयोर्युवयोः श्लोकः शब्दो व्येतु। विश्वान्देवान्प्रति विविधं गच्छतां। तत्र दृष्टांतः। पथ्येव सूरेः यथा स्तोतुः स्वभूता पथ्या परिणामसुखावहाहुतिर्विश्वान्देवान्प्रति विविधं गच्छति तद्वत्। अमृतस्यामरणधर्मणः प्रजापतेः पुत्रा विश्वे देवा एवंभूतं शब्दं शृण्वंतु ये देवा दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानान्या तस्थुः अधिष्ठितवंतः। ते शृण्वंत्वित्यर्थः॥

अत्रैव हविर्धानप्रवर्तने यमे इवेत्येषा। सूचितं च। यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरद्धा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्च आरमेत्। आ० ४. ९.। इति॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र वां भरन्मानुषा देवयंतः।
आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिंदवे नः ॥२॥

यमे इवेति यमेऽइव। यतमाने इति। यत्। ऐतं। प्र। वां। भरन्। मानुषाः। देवऽयंतः।
आ। सीदतं। स्वं। ऊं इति। लोकं। विदाने इति। स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे। भवतं।
इंदवे। नः ॥२॥

यमे इव यथा सहोत्पन्ने अपत्ये संचरतः तथा यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां यद्यदैतं हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छतः तदा देवयंतो देवकामा मानुषा यजमाना वां युवां प्र भरन्। प्रभरंति। किंच युवां स्वमु लोकमात्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतं। ततो नोऽस्माकमिंदवे सोमार्थं स्वासस्थे शोभननिवासस्थाने भवतं॥

पंच पदानि रुपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन।
अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥३॥

पंच। पदानि। रुपः। अनु। अरोहं। चतुःऽपदीं। अनु। एमि। व्रतेन।
अक्षरेण। प्रति। मिमे। एतां। ऋतस्य। नाभौ। अधि। सं। पुनामि ॥३॥

रुपो यष्टॄणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्यांगत्वेन संबंधीनि पंचसंख्याकानि धानासोमपशुपुरोडाशाज्याख्यानि पदानि वृष्टिहेतुत्वेन देवान्प्रति गंतॄणि हवींष्यन्वरोहं। अनुरोहामि। शकटयोः स्थापनवहनानंतरं करणं करोमीत्यर्थः। किंच चतुष्पदीं चतुर्भिः पादैर्युक्तां त्रिष्टुबादिच्छंदस्कां क्रियां व्रतेन प्रयोगकर्मणान्वेमि। अनुगच्छामि। यथाकालं प्रयुनज्मीत्यर्थः। अक्षरेण प्रणवाख्येनैतामुपस्थितां प्रतिगरक्रियां प्रति मिमे। निर्मिमे। अपि चर्तस्य यज्ञस्य। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। नाभौ नाभिभूते वेद्याख्ये स्थाने सं पुनामि। संशोधयामि। दशापवित्रेण सोमं संस्करोमीत्यर्थः॥

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै कममृतं नावृणीत।
बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं१ प्रारिरेचीत् ॥४॥

देवेभ्यः। कं। अवृणीत। मृत्युं। प्रऽजायै। कं। अमृतं। न। अवृणीत।
बृहस्पतिं। यज्ञं। अकृण्वत। ऋषिं। प्रियां। यमः। तन्वं। प्र। अरिरेचीत् ॥४॥

देवेभ्यो देवानां मृत्युं मारयितारं कं स्वपुरुषमवृणीत । प्रार्थयति । प्रयुंक्ते । किंच प्रजायै देवव्यतिरिक्तायाः मनुष्यादिकायाः प्रजाया अमृतममारकमविनाशकं कं वा स्वपुरुषं नावृणीत । न प्रयुंक्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्यां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितिरवश्यंभावित्वान्न कंचिदपि विनाशकं स्वपुरुषं यमो निरूपयतीत्यर्थः । अपि च बृहस्पतिं बृहतां देवानां हविर्धारणेन पालकं बृहतां मंत्राणां स्वामिनं ऋषिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य द्रष्टारं यज्ञमकृण्वत । ऋत्विग्यजमानाः कुर्वंति । अपि च यमः प्रियां तन्वमस्मदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातूनामनेकार्थत्वाद्रिचिरत्र परिहारार्थे वर्तते । प्ररेचयति । मृत्योः सकाशात्परिहरति । कर्मवैगुण्यजनितदोषभावादस्माकं जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरंति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतं ।
उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥५॥
सप्त । क्षरंति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवतन् । ऋतं ।
उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यतः ॥५॥

मरुत्वते । मरुतः स्तोतारः । स्तुतिद्वारेण तद्वते पित्रे ऋत्विजां पितृभूताय शिशवे शंसनीयाय हविर्धानशकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय सप्त छंदांसि क्षरंति । स्तुतित्वेन गच्छंति । अपि च पुत्रासोऽपि सोमस्य पुत्रभूता ऋत्विजोऽप्यृतं सत्यभूतं स्तोत्रमवीवतन् । संगमयंति । सद्गुणग्राहिणीं स्तुतिं कुर्वंतीत्यर्थः । उभे इद्धे एव हविर्धानशकटे अस्योभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः । ईशाते । उभे एव शकटे यतेते । कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुरुतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुष्यतः । हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुरुत इत्यर्थः ॥ ॥१३॥

परेयिवांसमिति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षं । अंगिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अंगिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिंगोक्ता देवताः । प्रेहीत्याद्यास्तिस्रो लिंगोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । अति द्रव सारमेयावित्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ तद्देवताकः । शिष्टा यमदेवत्याः । यमाय सोममिति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः । यमाय मधुमत्तममित्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । परेयिवांसं षोळश यमो यामं षष्ठी लिंगोक्तदेवता परास्व तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपांत्येति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या । सूत्रितं च । इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु । आ॰ २.१९. । इति ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥१॥
परेयिऽवांसं । प्रऽवतः । महीः । अनु । बहुऽभ्यः । पंथां । अनुऽपस्पशानं ।
वैवस्वतं । संऽगमनं । जनानां । यमं । राजानं । हविषा । दुवस्य ॥१॥

हे मदीयांतरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य । परिचर । कीदृशं । प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्महीस्तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषाननु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवंतं तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतार्थे पंथां स्वर्गस्योचितं मार्गमनुपस्पशानमबाधमानं । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां पापिनां संगमनं गंतव्यस्थानरूपं ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥२॥

यमः। नः। गातुं। प्रथमः। विवेद। न। एषा। गव्यूतिः। अपऽभर्तवै। ऊं इति।
यत्र। नः। पूर्वे। पितरः। पराऽईयुः। एना। जज्ञानाः। पथ्याः। अनु। स्वाः ॥२॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नोऽस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद। जानाति। एषा गव्यूतिर्नापभर्तवा उ। अतिशयज्ञानयोगाद्यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र यस्मिन्मार्गे नोऽस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एनानेन मार्गेण गच्छंतो जज्ञाना जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीरनु गच्छंति ॥

आभिमारुते मातली कव्यैरित्येषा धाय्या। सूत्रितं च। इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः। आ० ५. २०.। इति ॥

मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदंति ॥३॥
मातली। कव्यैः। यमः। अंगिरःऽभिः। बृहस्पतिः। ऋक्वऽभिः। ववृधानः।
यान्। च। देवाः। ववृधुः। ये। च। देवान्। स्वाहा। अन्ये। स्वधया। अन्ये। मदंति ॥३॥

मातली। मातलिरिंद्रस्य सारथिः। तद्वानिंद्रो मातली। स कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह ववृधानो वर्धमानो भवति। यमश्चांगिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। ---। तत्र देवा इंद्रादयो यांश्च कव्यभागादीन्पितॄन्ववृधुः वर्धयंति ये च कव्यभागादयः पितरो देवानिंद्रादीन्वर्धयंति तेषां मध्येऽन्य इंद्रादयः स्वाहा मदंति। स्वाहाकारेण हृष्यंति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यंति ॥

महापितृयज्ञे यमस्येमं यमेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये। इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे। आ० २. १९.। इति हि सूत्रितं ॥ सैषाभिमारुतेऽपि धाय्या। सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदांगिरोभिः पितृभिः संविदानः।
आ त्वा मंत्राः कविशस्ता वहंत्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥४॥
इमं। यम। प्रऽस्तरं। आ। हि। सीद। अंगिरःऽभिः। पितृऽभिः। संऽविदानः।
आ। त्वा। मंत्राः। कविऽशस्ताः। वहंतु। एना। राजन्। हविषा। मादयस्व ॥४॥

हे यम अंगिरोभिरेतन्नामकैः पितृभिः संविदान ऐकमत्यं गतस्त्वमिमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषमा सीद। आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात्कविशस्ता विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मंत्रास्त्वा त्वामा वहंतु। हे राजन् एनैतेन हविषा तुष्टो मादयस्व। यजमानं हर्षय ॥

अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व।
विवस्वंतं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥५॥
अंगिरःऽभिः। आ। गहि। यज्ञियेभिः। यम। वैरूपैः। इह। मादयस्व।
विवस्वंतं। हुवे। यः। पिता। ते। अस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि। आ। निऽसद्य ॥५॥

हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिर्यज्ञयोग्यैरंगिरोभिः सहा गहि। आगच्छ। आगत्य चेहास्मिन्यज्ञे मादयस्व। यजमानं हर्षय। यो विवस्वांस्ते तव पितास्ति अस्मिन्यज्ञे तं विवस्वंतं हुवे। आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिष्या निषद्योपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ ॥१४॥

अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६॥
अंगिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषां । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियानां । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६॥

अंगिरसोऽंगिरोनामका अथर्वाणोऽथर्वनामका भृगवो भृगुनामकाश्च नोऽस्माकं पितरो नवग्वा अभिनवगमनयुक्ताः । यद्वा । नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हंतीति सोम्याः । यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतावनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम । सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम । सर्वदा तिष्ठेम ॥

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पंचर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः । सूत्रितं च । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पंचानां तृतीयामुद्धरेत् । आ॰ ६.१०. । इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदंता यमं पश्यासि वरुणं च देवं ॥ ७॥
प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा । राजाना । स्वधया । मदंता । यमं । पश्यासि । वरुणं । च । देवं ॥ ७॥

यत्र यस्मिन्स्थाने नोऽस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन्काले भवैः । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । पथिभिर्मार्गैर्हे मत्पितः तत्स्थानं प्रेहि । प्रगच्छ । शीघ्रं गच्छ । गत्वा च स्वधयामृतान्नेन मदंतौ तृप्यंतौ राजाना राजानावुभोभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि । पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८॥
सं । गच्छस्व । पितृऽभिः । सं । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वाय । अवद्यं । पुनः । अस्तं । आ । इहि । सं । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ८॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं परम उत्कृष्टे व्योमन्व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह सं गच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन सं गच्छस्व । तत इष्टापूर्तेन सहागम्यावद्यं पापं हित्वा परित्यज्यास्तं व्रियमाणाख्यं गृहमेहि । आगच्छ । ततः सुवर्चाः । तृतीयार्थे प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सं गच्छस्व ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षत्यपेत वीतेति । सूत्रितं च । गर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः । आ॰ गृ॰ ४. २. १०. । इति ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९॥
अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतं । पितरः । लोकं । अक्रन् ।
अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तं । यमः । ददाति । अवऽसानं । अस्मै ॥ ९॥

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः अतोऽस्मान्मृतयजमानदहनस्थानादपेत । अपगच्छत । वीत । विशेषेण गच्छत । वि सर्पत च । इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः । पितरोऽस्मै मृतयजमानस्यार्थायैतं लोकमिदं दहनस्थानमक्रन् । यमस्याज्ञयान्वकुर्वन् । यमोऽप्यहोभिर्दिवसैरद्भिरभ्युक्षणोदकैरक्तुभी रात्रिभिर्व्यक्तं संगतं । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्थानमस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ददाति । दत्तवान् ॥

अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधात्यति द्रव सारमेयाविति द्वाभ्यां । सूचितं च । वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रव सारमेयौ श्वानौ । आ० गृ० ४. ३. २०. । इति ॥

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदंति ॥१०॥
अति । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुःऽअक्षौ । शबलौ । साधुना । पथा ।
अथ । पितॄन् । सुऽविदत्रान् । उप । इहि । यमेन । ये । सधऽमादं । मदंति ॥१०॥

हे अग्ने साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानावुभावति द्रव । अतिक्रम्य गच्छ । यमसंबंधिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ । सारमेयौ । सरमा नाम काचित्प्रसिद्धा देवशुनी । तस्याः पुत्रौ चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ । अथ शोभनमार्गेण गमनानंतरं ये पितरो यमेन सधमादं सहर्षं मदंति प्राप्नुवंति तान्सुविदत्रान् सुष्ठभिज्ञान्पितॄनुपेहि । उपगच्छ ॥ ॥१५॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥११॥
यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी ।
नृऽचक्षसौ ।
ताभ्यां । एनं । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवं । च । धेहि ॥११॥

हे राजन् हे यम ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां हे राजन् यम एनं प्रेतं परि देहि । रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ चतुरक्षावक्षिचतुष्टययुक्तौ पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ । श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयंति । ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वास्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममप्यनमीवं च रोगाभावमपि धेहि । संपादय ॥

उरूणसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रं ॥१२॥
उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुंबलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यं । दृशये । सूर्याय । पुनः । दातां । असुं । अद्य । इह । भद्रं ॥१२॥

यमस्य संबंधिनौ दूतौ श्वानौ जनाँ अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशौ । उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ असुतृपौ परकीयान्प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यंतौ उदुंबलावुरुबलौ विस्तीर्णबलौ । तावुभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थमद्य दिन इह कर्मणि भद्रमसुं समीचीनं प्राणं पुनरस्मभ्यं दातां । अदत्तां ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥१३॥
यमाय । सोमं । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः । यमं । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः ।
अरंऽकृतः ॥१३॥

हे ऋत्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । लतात्मकं सोममभिषुणुत । तथा यमार्थं हविर्जुहुत । अग्निर्दूतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयमग्निदूतः । अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातं । अग्निर्देवानां दूत आसीत् । तै॰ सं॰ २. ५. ८. ५. । इति । अरंकृतो बहुभिर्द्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशो यज्ञो यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमद्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥१४॥
यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । सः । नः । देवेषु । आ । यमत् ।
दीर्घं । आयुः । प्र । जीवसे ॥१४॥

हे ऋत्विजः यूयं यमाय घृतवदाज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत । जुहुत । प्र च तिष्ठत । यमं यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये स यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नोऽस्माकं दीर्घमायुरा यमत् । प्रयच्छतु ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥
यमाय । मधुमत्ऽतमं । राज्ञे । हव्यं । जुहोतन ।
इदं । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वेभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥१५॥

हे ऋत्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तममतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहोतन । जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वेभ्योऽस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्य ऋषिभ्य इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमोऽस्तु ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वीरेकमिद्बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छंदांसि सर्वा ता यम आहिता ॥१६॥
त्रिऽकद्रुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकं । इत् । बृहत् ।
त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छंदांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । त्रिकद्रुकान् । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यंते । तान्प्रत्यंगभावाय संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । षट्संख्याका उर्वीर्भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति । ताश्चोर्व्यः शाखांतरमंत्रे समाम्नाताः । षण्मोर्वीरंहसस्पांतु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क्सूनृता चेति । एकमिदेकमेव बृहद्महज्जगद्यमस्य प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छंदांसि संति सर्वाणि तानि छंदांसि यम आहितानि । ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थितानि ॥ ॥१६॥

उदीरतामिति चतुर्दशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उदीरतां षळूना शंखः पित्र्यं जगत्येकादशी । यामायनाः परे पंचेति वचनाद्यमपुत्रः शंखाख्य ऋषिः । अग्निष्वात्ता इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो देवता ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अष्टकायामुदीरतामवर इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः । सूत्रितं च । उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा । आ॰ गृ॰ २. ४. ६. । इति ॥ महापितृयज्ञे पितरः सोमवंत इत्यस्यानुवाक्यो-

दीरतामित्येषा। सूचितं च। पितरोऽग्निष्वात्ता यम उदीरतामवर उत्परासः। आ० २. १९.। इति ॥ आग्नि-मारुतेऽप्येषा धाय्या। सूचितं च। मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः। आ० ५. २०.। इति ॥

उदी॑रता॒मव॑र॒ उत्परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑।
असुं॒ य ई॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒ज्ञास्ते नो॑ऽवंतु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥१॥
उत्। ई॒र॒तां॒। अव॑रे। उत्। परा॑सः। उत्। म॒ध्य॒माः। पि॒तरः॑। सो॒म्यासः॑।
असुं॑। ये। ई॒युः। अ॒वृ॒काः। ऋ॒त॒ऽज्ञाः। ते। नः॒। अ॒व॒न्तु॒। पि॒तरः॑। हवे॑षु ॥१॥

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति। यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः। स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः। अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः। एतदेवाभिप्रेत्य ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इत्यादिमंत्र आम्नातः। तेष्ववरे निकृष्टा उदीरतां। उत्तमं हविः प्राप्नुवंतु। परास उत्तमाः पितर उदीरतां। मध्यमाः पितरश्चोदीरतां। ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः संतु। ये पितरोऽवृका वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वंत ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानंतोऽसुमस्मत्प्राणमीयुः रक्षितुं प्राप्ताः ते पितरो हवेष्वस्मदीयेष्वाह्वानेषु नोऽस्मानवंतु। रक्षंतु ॥

महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद इत्यस्येदं पितृभ्य इति द्वितीयानुवाक्या। सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं। आ० २. १९.॥ इदं पितृभ्य इत्येषा धाय्या। सूचितं च। आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलायमिति चतस्रः। आ० ५. २०.। इति ॥

इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ अस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः।
ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नं सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥२॥
इ॒दं। पि॒तृऽभ्यः॑। नमः॑। अ॒स्तु॒। अ॒द्य। ये। पूर्वा॑सः। ये। उप॑रासः। ई॒युः।
ये। पार्थि॑वे। रज॑सि। आ। निऽस॑त्ताः। ये। वा॒। नू॒नं। सु॒ऽवृ॒जना॑सु। वि॒क्षु ॥२॥

पूर्वासो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। ये चान्य उपरासो यजमानजन्मन उपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः। येऽप्यन्ये पार्थिवे पृथिवीसंबंधिनि रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्या निषत्ता हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः। ये वा केचिदन्ये बंधुवर्गरूपाः पितरो विक्षु बंधुरूपासु प्रजास्वा निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः। कीदृशीषु विक्षु। सुवृजनासु। वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं। शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः। तादृशीषु। धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः। सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमोऽस्तु। अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

आहं पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॑ अवित्सि॒ नपा॑तं च वि॒क्रम॑णं च॒ विष्णोः॑।
ब॒र्हि॒षदो॒ ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॒ भजं॑त पि॒त्वस्त इ॒हाग॑मिष्ठाः ॥३॥
आ। अ॒हं। पि॒तॄन्। सु॒ऽवि॒दत्रा॑न्। अ॒वि॒त्सि॒। नपा॑तं। च॒। वि॒ऽक्रम॑णं। च॒। विष्णोः॑।
ब॒र्हि॒ऽसदः॑। ये। स्व॒धया॑। सु॒तस्य॑। भजं॑त। पि॒त्वः। ते। इ॒ह। आऽग॑मिष्ठाः ॥३॥

अहं यजमानः सुविदत्रान् मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः पितॄनावित्सि। आभिमुख्येन लब्धवानस्मि। विष्णोर्व्यापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि। ये पितरो

बर्हिषदो बर्हिषि सीदंति त इहास्मिन्कर्मण्यागमिष्ठाः। अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमलक्षणस्य पित्वः पितोरन्नस्य भागं भजंत। सेवंते। उपयुंजते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्य१र्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वं।
त आ गतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥४॥
बर्हिऽसदः। पितरः। ऊती। अर्वाक्। इमा। वः। हव्या। चकृम। जुषध्वं।
ते। आ। गत। अवसा। शंऽतमेन। अथ। नः। शं। योः। अरपः। दधात ॥४॥

हे बर्हिषदः। यज्ञे सीदंतीति बर्हिषदः। अत्रापि ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषद इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः। तादृशा हे पितरः अर्वागर्वाचीनानामस्माकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः। वो युष्मदर्थमिमा हव्यैतानि हवींषि चकृम। अतस्तानि जुषध्वं। ते हविर्जुष्टवंतो यूयं शंतमेन सुखतमेनावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना गत। आभिमुख्येनास्मान्प्राप्नुत। अथानंतरं नोऽस्मभ्यं शं सुखं योर्दुःखवियोगमरपः पापरहितं च दधात। दत्त ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवंत इत्यस्य याज्योपहूताः पितर इत्येषा। सूत्रितं च। उपहूताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। आ० २.१९.। इति ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु।
त आ गमंतु त इह श्रुवंत्वधि ब्रुवंतु तेऽवंत्वस्मान् ॥५॥
उपऽहूताः। पितरः। सोम्यासः। बर्हिष्येषु। निऽधिषु। प्रियेषु।
ते। आ। गमंतु। ते। इह। श्रुवंतु। अधि। ब्रुवंतु। ते। अवंतु। अस्मान् ॥५॥

सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा पितरो बर्हिष्येषु यागार्हेषु प्रियेषु तृप्तिकरेषु निधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहूता अस्माभिराहूतास्ते पितर आ गमंतु। आगच्छंतु। आगत्य चेहास्मिन्कर्मण्यस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः श्रुवंतु। शृण्वंतु। श्रुत्वा चाधि ब्रुवंतु। साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयंतु। ते तादृशाः पितरोऽस्मानवंतु। रक्षंतु ॥ ॥१७॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥६॥
आऽअच्य। जानु। दक्षिणतः। निऽसद्य। इमं। यज्ञं। अभि। गृणीत। विश्वे।
मा। हिंसिष्ट। पितरः। केन। चित्। नः। यत्। वः। आगः। पुरुषता। कराम ॥६॥

पितॄणामयं स्वाभाविको धर्मः अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य। शत० २.४.२.२.। इति वचनात्। हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जान्वाच्य भूमौ निपात्य दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे निषद्योपविश्येममस्मदीयं यज्ञमभि गृणीत। अभिष्टुत। विशिष्टतृप्तियोगात्परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतेत्यर्थः। अपि च वो युष्माकं यत्किंचित्कर्मवैगुण्यजनितमागोऽपराधं पुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना कराम वयं कृतवंतः हे पितरः तेन केन चिदप्यपराधेन नोऽस्मान्मा हिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥७॥

आसीनासः । अरुणीनां । उपऽस्थे । रयिं । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जं । दधात ॥७॥

अरुणीनामारोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वोपस्थे समीपस्थाने वेद्याख्य आसीनास उपविष्टाः पितरः यूयं दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रयिं धनं धत्त । दत्त । हे पितरः यूयं तस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यो वस्वो वसु धनं प्र यच्छत । ते तादृशा यूयमिहास्मिन्नस्मदीये कर्मण्यूर्जं धनं दधात । निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥८॥
ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथं । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । संऽरराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽकामं । अत्तु ॥८॥

सोम्यासः सोमसंपादिनो वसिष्ठा वसुतमाः छतात्छादना धनवत्तमा वा नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्नुवंतः । दत्तवंत इत्यर्थः । उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानो यमः पितृपतिरुशद्भिर्यमेन सह संभोगं कामयमानैस्तेभिस्तैरस्मदीयैः पितृभिः सह रराणो रममाणो हवींष्यस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामं कामं कामं प्रत्यत्तु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञेऽग्नेः कव्यवाहनस्य ये तातृषुरित्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च । ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना-स्त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः । आ० २. १९. । इति ॥

ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥९॥
ये । ततृषुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्कैः ।
आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कव्यैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥९॥

देवत्रा देवाञ्जेहमानाः क्रमेण गच्छंतः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदो यज्ञान्सम्यक्कर्तुं वेदितारोऽर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतष्टासः स्तोमानां च सम्यक्कर्तारो ये पितरस्तातृषुः तृष्यंति हे अग्ने त्वं तैः पितृभिरर्वाङस्मदभिमुख आ याहि । आगच्छ । कीदृशैः । सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैरविसंवादिभिः कव्यैः । कव्यं नाम पितृदेवत्यं हविः । तत्संबंधिभिः । यद्वा । कव्यैः कविभिर्मेधाविभिः ॥ स्वार्थिको यत् ॥ घर्मसद्भिर्यज्ञसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इंद्रेण देवैः सरथं दधानाः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववंदैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः ॥१०॥
ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इंद्रेण । देवैः । सऽरथं । दधानाः ।
आ । अग्ने । याहि । सहस्रं । देवऽवंदैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसत्ऽभिः ॥१०॥

सत्यासः सत्या ये पितरो हविरदो भक्षणयोग्यस्य हविषोऽत्तारो भक्षयितारो हविष्पाः पानयोग्यस्य हविषः पातार इंद्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुल्यं वा रथं दधानाः ॥ तदर्थे शानच् ॥ गमनाय सदा

धारयंति हे अग्ने तैः पितृभिः सह आ याहि । आगच्छ । कीदृशः । सहस्रं । तृतीयार्थे प्रथमा । सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । देववंदैर्देवसंबंधिभिः स्तोत्रैर्युक्तः । परैः परकालीनैः पूर्वैः पूर्वकालीनैर्घर्मसद्भिर्यज्ञसादिभिर्महावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥ ॥१८॥

महापितृयज्ञे पितरोऽग्निष्वात्ता इत्यस्याग्निष्वात्ताः पितर इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह । आ॰ २. १९. । इति ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥११॥
अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रनीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिं । सर्वऽवीरं । दधातन ॥११॥

अग्निष्वात्ता अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः पितरः यूयमिहास्मिन्पितृकर्मण्या गच्छत । आगत्य च हे सुप्रणीतयोऽभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदः सदस्तत्तत्स्थानं सदत । सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः । उपविश्य च बर्हिष्यासादितानि प्रयतानि सुचि हवींष्यत्त । भक्षयत । अथानंतरं सर्ववीरं सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन । अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां त्वमग्न ईळित इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च । योऽग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये । आ॰ २. १९. । इति ॥

त्वमग्न ईळितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥१२॥
त्वं । अग्ने । ईळितः । जातऽवेदः । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृऽभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वं । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥१२॥

हे जातवेदः । जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतस्त्वं हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि सुरभीणि सुगंधीनि कृत्वी कृत्वावाट् । वहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण दत्तं हविरक्षन् । अदंतु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यद्धि । भक्षय ॥

महापितृयज्ञे ये चेहेति द्वितीयानुवाक्या । सूत्रमुक्तं ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥१३॥
ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊं इति । च । न । प्रऽविद्म ।
त्वं । वेत्थ । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञं । सुऽकृतं । जुषस्व ॥१३॥

ये च पितर इहास्मत्समीपे वर्तंते ये चेह न संति । यांश्च पितॄन्विद्म संनिकृष्टत्वाज्जानीमः याँ उ च नापि च न प्रविद्म विप्रकृष्टत्वाद्वयं न विजानीमः । यति ते यावंतस्ते भवंति तान्सर्वान्यथोक्तान् हे जातवेद उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने त्वं वेत्थ । जानासि । स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व । प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे ये अग्निदग्धा इत्येषा याज्या । सूत्रितं च । ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे । आ॰ २.१९. । इति ॥

ये अ॒ग्नि॒द॒ग्धा ये अन॑ग्निदग्धा॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः स्व॒राळसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयस्व ॥१४॥
ये । अ॒ग्नि॒ऽद॒ग्धाः । ये । अन॑ग्निऽदग्धाः । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दय॑न्ते ।
तेभि॑ः । स्व॒ऽराट् । असु॑ऽनीतिं । ए॒तां । य॒था॒ऽव॒शं । त॒न्वं॑ । क॒ल्प॒य॒स्व॒ ॥१४॥

ये पितरोऽग्निदग्धा अग्निना भस्मीकृताः । श्मशानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरोऽनग्निदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ता मध्ये दिवो द्युलोकस्य मध्ये स्वधया हविर्लक्षणेनान्नेन मादयंते तृप्यंति हे अग्ने स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानस्तैस्तैः पितृभिः सहितः सन्नसुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमस्मत्पित्र्यंतरात्मानमेतां तन्वमेतद्देवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व । समर्थयस्व । ग्रासयेत्यर्थः ॥ ॥१९॥

मैनमिति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तं । यमपुत्रस्य दमनस्यार्षं । आदितो दश त्रिष्टुभः ततस्ततस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । मैनं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबंतमिति ॥ दीक्षितमरण आद्याः षडृचः शंसनीयाः । सूत्रितं च । मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इति षट् पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वान् । आ॰ ६.१०. । इति ॥ दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैन॑मग्ने॒ वि द॑हो॒ माभि शो॑चो॒ मास्य॒ त्वचं॑ चिक्षिपो॒ मा शरी॑रं ।
य॒दा शृ॒तं कृ॒णवो॑ जातवेदोऽथेमेनं॒ प्र हि॑णुतात्पि॒तृभ्यः॑ ॥१॥
मा । ए॒नं॒ । अ॒ग्ने॒ । वि । द॒हः॒ । मा । अ॒भि । शो॒चः॒ । मा । अ॒स्य॒ । त्वचं॑ । चि॒क्षि॒पः॒ ।
मा । शरी॑रं ।
य॒दा । शृ॒तं । कृ॒णवः॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अथ॑ । ई॒ । ए॒नं॒ । प्र । हि॒णु॒ता॒त् । पि॒तृऽभ्यः॑ ॥१॥

हे अग्ने एनं प्रेतं मा वि दहः । विशेषेण दग्धं भस्मीभूतं मा कुरु । माभि शोचः । अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । अस्य त्वचं मा चिक्षिपः । इतस्ततो विक्षिप्तां मा कुरु । शरीरमपि विक्षिप्तं मा कुरु । हे जातवेदोऽग्ने यदा त्वं शृतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि अथ तदानीमीमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् । पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृ॒तं य॒दा कर॑सि जातवेदोऽथेमेनं॒ परि॑ दत्तात्पि॒तृभ्यः॑ ।
य॒दा गच्छा॒त्यसु॑नीतिमे॒तामथा॑ दे॒वानां॑ वश॒नीर्भ॑वाति ॥२॥
शृ॒तं । य॒दा । कर॑सि । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अथ॑ । ई॒ । ए॒नं॒ । परि॑ । द॒त्ता॒त् । पि॒तृऽभ्यः॑ ।
य॒दा । गच्छा॑ति । असु॑ऽनीतिं । ए॒तां । अथ॑ । दे॒वानां॑ । व॒श॒ऽनीः । भ॒वा॒ति॒ ॥२॥

हे जातवेदः यदा प्रेतशरीरं शृतं पक्वं करसि करिष्यसि अथैं तदानीमेवैनं प्रेतं पितृभ्यः परि दत्तात् । प्रयच्छ । यदायं प्रेत एतामग्निना कृतामसुनीतिं प्राणस्य नयनं प्राणप्रेरणं गच्छाति प्राप्नोति अथ तदानीमेव देवानां वशनीर्देवानां वशं प्रापितो भवति ॥

सूर्यं॒ चक्षु॑र्गच्छतु॒ वात॑मा॒त्मा द्यां च॑ गच्छ पृथि॒वीं च॒ धर्म॑णा ।
अ॒पो वा॑ गच्छ॒ यदि॒ तत्र॑ ते हि॒तमोष॑धीषु॒ प्रति॑ तिष्ठा॒ शरी॑रैः ॥३॥

सूर्यं । चक्षुः । गच्छतु । वातं । आत्मा । द्यां । च । गच्छ । पृथिवीं । च । धर्मणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितं । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥३॥

हे प्रेत ते त्वदीयं चक्षुरिंद्रियं सूर्यं गच्छतु । प्राप्नोतु । आत्मा प्राणो वातं बाह्यं वायुं गच्छतु । अपि च त्वमपि धर्मणा सुकृतेन तत्फलं भोक्तुं द्यां च । अत्र चशब्दो विकल्पार्थे । द्युलोकं वा पृथिवीं च पृथिवीं वा गच्छ । प्राप्नुहि । अपो वांतरिक्षलोकं गच्छ । प्राप्नुहि । तत्रांतरिक्षे हितं स्थापितं ते तव कर्मफलमोषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः प्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकं ॥४॥

अजः । भागः । तपसा । तं । तपस्व । तं । ते । शोचिः । तपतु । तं । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातऽवेदः । ताभिः । वह । एनं । सुऽकृतां । ऊं इति ।
लोकं ॥४॥

अजो जननरहितः शरीरेंद्रियादिभागव्यतिरिक्तोऽंतरपुरुषलक्षणो यो भागोऽस्ति हे अग्ने ते त्वदीयेन तपसा तापनेन तं तादृशं भागं तपस्व । तप्तं कुरु । तथा ते तव शोचिः शोकहेतुर्ज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु । संस्करोतु । अपि च ते तवार्चिर्भासको ज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु । संस्करोतु । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे जातवेदः ते तव यास्तन्वो मूर्तयः शिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ताभिरिनं तनूभिः प्रेतं सुकृतां शोभनकर्मकारिणां लोकं स्थानं वह । प्रापय । उशब्दः पूरणः ॥

अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।
आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥५॥

अव । सृज । पुनः । अग्ने । पितृऽभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति । स्वधाभिः ।
आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सं । गच्छतां । तन्वा । जातऽवेदः ॥५॥

हे अग्ने यः प्रेतः पुमानाहुतस्त्वयि मंत्रेण समर्पितः सन् स्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैरुदकादिभिः सह चरति तं प्रेतं पितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं पुनरव सृज । भूयः प्रेरय । अयं प्रेत आयुर्जीवनं वसान आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । शेषः शिष्यमाणमस्थिलक्षणं यजनीयं शरीरमुप वेतु । उपगच्छतु । हे जातवेदः तव प्रसादात्तन्वा शरीरेण सं गच्छतां । संगतो भवतु ॥ ॥२०॥

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥६॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आऽतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । श्वापदः ।
अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । अगदं । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥६॥

हे मृतशरीर ते तव संबंधि यदंगं कृष्णः शकुनः काकाख्य आतुतोद । आङीषदर्थे । ईषत्तुन्नवान् । तथा पिपीलः पिपीलिका वा सर्पो वोत वापि वा श्वापदश्च शृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुन्नवानित्यर्थः । विश्वात् सर्वस्मात्तस्मात्तादृशमंगमगदं कृणोतु । दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा सोमश्च देवतारूप ओषधिरूपो वा संस्करोतु । यः सोमो ब्राह्मणानृत्विगादीनाविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरण्या वपया प्रेतस्य मुखमग्नेर्वर्मेत्यनया प्रोर्णुयात्। सूचितं च। अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेति। आ॰ गृ॰ ४. ३. १९.। इति ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन्पर्यङ्खयाते ॥७॥

अग्नेः। वर्म। परि। गोभिः। व्ययस्व। सं। प्र। ऊर्णुष्व। पीवसा। मेदसा। च।
न। इत्। त्वा। धृष्णुः। हरसा। जर्हृषाणः। दधृक्। विऽधक्ष्यन्। परिऽअंखयाते ॥७॥

हे प्रेत अग्नेः स्वभूतं वर्म ज्वालालक्षणं कवचं गोभिरनुस्तरणीगोचर्मणा परि व्ययस्व। परितः संवृणु। किंच पीवसा स्थूलेन मेदसा मांसेन सम्यक् प्रोर्णुष्व। आच्छादय। एवं कृते सति हरसा तेजसा धृष्णुर्धर्षणशीलो जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् दधृग्धृष्टः प्रगल्भः ॥ ऋत्विगित्यादिना दधृक्शब्दो निपातितः ॥ विधक्ष्यन् विविधं भस्मीकरिष्यन् एवंभूतोऽग्निस्त्वा त्वां नेत्पर्यङ्खयाते। नैव सर्वतो विस्तारयति ॥ अखिर्गत्यर्थाल्लेट्यडागमः ॥

इममग्ने चमसमित्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमंत्रयते। सूचितं च। इममग्ने चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमंत्रयते। आ॰ गृ॰ ४. ३. २४.। इति ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानां।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयंते ॥८॥

इमं। अग्ने। चमसं। मा। वि। जिह्वरः। प्रियः। देवानां। उत। सोम्यानां।
एषः। यः। चमसः। देवऽपानः। तस्मिन्। देवाः। अमृताः। मादयंते ॥८॥

हे अग्ने इमं चमसं प्रणीताप्रणयनं मा वि जिह्वरः। मा विचालीः। यश्चमसो देवानामिंद्रादीनां प्रिय उतापि च सोम्यानां सोमार्हाणां पितॄणां प्रियः। किंच य एष चमसो देवपानः। देवाः पिबंत्यस्मिन्निति। देवपानस्थानीयो भवति तस्मिंश्चमसेऽमृता मरणवर्जिता देवाः पितरश्च मादयंते। हविषेश हृष्टा भवंति ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥९॥

क्रव्यऽअदं। अग्निं। प्र। हिणोमि। दूरं। यमऽराज्ञः। गच्छतु। रिप्रऽवाहः।
इह। एव। अयं। इतरः। जातऽवेदाः। देवेभ्यः। हव्यं। वहतु। प्रऽजानन् ॥९॥

आहिताग्निमरण एतदादिके द्वे ऋचावौपासनोद्वासने विनियुक्ते। तत्र प्रथमायाः पूर्वार्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति। उत्तरेण शांतिकर्मार्थमादत्ते। आ॰ गृ॰ ४. ६. ॥ क्रव्यादं। क्रव्यमामिषं। तस्यात्तारं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टदेशे प्र हिणोमि। प्रगमयामि ॥ हि गतौ स्वादिः ॥ रिप्रवाहः। रिप्रं पापं। तस्य वोढा सोऽग्निर्यमराज्ञो यमो राजा येषां तान्यमराजकानन्यप्रदेशाग्निच्छतु। प्राप्नोतु। अथ शांतिकर्मार्थमुपासन इतरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा जातानां वेदिता जातधनो वा प्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽग्निरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं हवनयोग्यं हविर्वहतु। प्रापयतु ॥

यो अग्निः क्रव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसं।
तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सधस्थे ॥१०॥

यः। अग्निः। क्रव्यऽअत्। प्रऽविवेश। वः। गृहं। इमं। पश्यन्। इतरं। जातऽवेदसं।
तं। हरामि। पितृऽयज्ञाय। देवं। सः। घर्मं। इन्वात्। परमे। सधऽस्थे ॥१०॥

यः क्रव्यादोऽग्निर्देवो युष्माकं गृहिणां गृहं प्रविवेश प्रविष्टवान् तं क्रव्यादं देवं हरामि। गृहाद्बहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः। किमर्थं। पितृयज्ञाय तदर्थं। किं कुर्वन्। इममितरं तस्मादन्यं हव्यवाहं जातवेदसं पश्यन् पर्यालोचयन्। तथा सति क्रव्यादात्परोऽग्निः परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने घर्मं यज्ञमिन्वात्। प्राप्नोतु। पितृभिर्घर्मपैः सहेति शेषः॥ ॥२१॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां यो अग्निः कव्यवाहन इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या। सूचितं च। यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये। आ॰ २. १९.। इति॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन्यक्षदृतावृधः।
प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥११॥

यः। अग्निः। क्रव्यऽवाहनः। पितॄन्। यक्षत्। ऋतऽवृधः।
प्र। इत्। ऊं इति। हव्यानि। वोचति। देवेभ्यः। च। पितृऽभ्यः। आ ॥११॥

कव्यवाहनः कव्यस्य हविषो वोढा योऽग्निः पितॄनृतावृध ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितॄन् सत्येन वृद्धान्वा देवान्। एतत्पितृविशेषणं वास्तु। तान्यक्षत् यजति॥ यजेर्लेटि सिब्बहुलमगमः॥ सोऽग्निर्हव्यानि हवींषि प्र वोचतु। पितृयज्ञे प्रब्रवीतु। युष्मदर्थं मयानीतानीति। इदु पूरणौ। केभ्यः। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च। आकारः समुच्चये॥

महापितृयज्ञ उशंतस्त्वेत्येषा सामिधेनी। सूत्र्यते हि। उशंतस्त्वा नि धीमहीत्येतां चिरनवानं ताः सामिधेन्यः। आ॰ २. १९.। इति॥

उशंतस्त्वा नि धीमह्युशंतः समिधीमहि।
उशन्नुशत आ वह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥१२॥

उशंतः। त्वा। नि। धीमहि। उशंतः। सं। इधीमहि।
उशन्। उशतः। आ। वह। पितॄन्। हविषे। अत्तवे ॥१२॥

हे अग्ने उशंतः कामयमाना वयं त्वा त्वां नि धीमहि। कर्मार्थं स्थापितवंतः। उशंतो वयं समिधीमहि। संदीपयामः। त्वमप्युशन् कामयमानो हविरादिकमुशत आगंतुकामान्पितॄनस्मिन्यज्ञ आ वह। हविषेऽस्माभिः दत्तं हविरत्तवेऽत्तुं॥ अदेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः। कियांब्वत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥१३॥

यं। त्वं। अग्ने। सम्ऽअदहः। तं। ऊं इति। निः। वापय। पुनरिति। कियांबु। अत्र।
रोहतु। पाकऽदूर्वा। विऽअल्कशा ॥१३॥

हे अग्ने त्वं पितृदहनकाले यं देशं समदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि॥ तिङि चोदात्तवतीति समो निघातः॥ तमु तमेव पुनर्निर्वापय। अथास्मिन्देशे कियांबु कियत्प्रमाणमुदकं यस्मिन् तत्पुष्करिण्यादिकं रोहतु। उत्पद्यतां। किंच व्यल्कशा विविधशाखा पाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यतां॥

अस्थिसंचयने चीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं श्मशानायतनं प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीत्यनया।

सूचितं च । क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन्प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति । आ॰ गृ॰ ४. ५. ३. । इति ॥

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।
मंडूक्या३ सु सं गम इमं स्व१ग्निं हर्षय ॥१४॥
शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।
मंडूक्या । सु । सं । गमः । इमं । सु । अग्निं । हर्षय ॥१४॥

हे शीतिके शैत्ययुक्ते हे शीतिकावति । शीतिकाः शैत्ययुक्ता ओषधयः । ताभिस्तद्वति हे ह्लादिक आह्लादयित्रि हे ह्लादिकावत्याह्लादकफलयुक्तैर्वृक्षैस्तद्वति हे पृथिवि मंडूक्या मंडूकस्त्रिया वृष्टिप्रियया सु सुष्ठु सं गमः । संगच्छस्व ॥ गमेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तत इममग्निं सु सुष्ठु हर्षय ॥ ॥२२॥ ॥१॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र त्वष्टा दुहित्र इत्येतच्चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । त्रयोदशीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ । यद्वा । त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती । आदितो द्वयोः सरण्यूर्देवता । पूषा त्वेत इत्याद्याश्चतस्रः पूषदेवत्याः । सरस्वतीं देवयंत इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । आपो अस्मानित्याद्याः पंचर्चोऽब्देवताकाः । तत्र द्रप्सश्चस्कंदेत्याद्यास्तिस्रः सोमदेवत्या वा । अथ चानुक्रांतं । त्वष्टा देवश्रवा द्वे सरण्यूदेवते पौष्ण्यश्चतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पंचाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वांत्ये अनुष्टुभावुपांत्या पुरस्ताद्बृहती वेति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते । त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्यूस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतः सकाशाद्यमयम्यौ विजज्ञाते । ततः कदाचिदात्मसदृशां देवजनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वोत्तरान्कुरून्प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यूमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत्पतितं रेत आजघ्रौ । ततस्तस्याः सकाशान्नासत्यो दस्रश्चेत्युभावश्विनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥१॥
त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुं । कृणोति । इति । इदं । विश्वं । भुवनं । सं । एति ।
यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥१॥

त्वष्टेतन्नामको देवो दुहित्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्यूनामिकाया वहतुं वहनं विवाहं ॥ एधिवह्योश्चतुः । उ॰ १.७९. । इति वहेश्चतुप्रत्ययः ॥ तं कृणोति । करोति । इत्येतेन हेतुनेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं समेति । तं विवाहं समागमत् । पर्युह्यमाना विवस्वतोढ्व्या यमस्य यम्याश्च माता महो महतो विवस्वतो जाया भार्या सरण्यूर्ननाश । उत्तरान्कुरून्प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥२॥
अप । अगूहन् । अमृतां । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णां । अददुः । विवस्वते ।
उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊं इति । द्वा । मिथुना । सरण्यूः ॥२॥

अमृतां मरणधर्मरहितामेतां सरण्यूं मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थमपागूहन्। अपगूहितवंतः। संवृतवंतः। देवा उपनीतवंत इत्यर्थः। किंच सवर्णां सरण्यूसदृशीमन्यां स्त्रियं कृत्वी कृत्वा तस्मै विवस्वते देवा अददुः। प्रायच्छन्। उतापि च साश्वरूपिणी सरण्यूस्तदाश्विनावभरत्। स्वोदरे गर्भभूतौ धारितवती। यद्यदा तज्जायापतिभ्यामश्वरूपात्मना संभोगकाले रेतः पतितमासीत् तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः। तथा सरण्यूः सरण्यवत्येतन्नामिका द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ यमयम्यावजहात्। त्यक्तवती। जनितवतीत्यर्थः। यद्वा। सरण्यूरेतन्नामिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममपिं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती॥

दीक्षितमरणे पूषा त्वेत इत्याद्यास्तस्रः शंसनीयाः। सूचितं च। पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानिति चतस्रः। आ० ६.१०.। इति॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥३॥
पूषा। त्वा। इतः। च्यवयतु। प्र। विद्वान्। अनष्टऽपशुः। भुवनस्य। गोपाः।
सः। त्वा। एतेभ्यः। परि। ददत्। पितृऽभ्यः। अग्निः। देवेभ्यः। सुऽविदत्रियेभ्यः॥३॥

पूषा पोषयितैतन्नामको देवस्त्वा त्वामितोऽस्माद्देशाल्लोकात्प्र च्यावयतु। प्रकर्षेणोत्तमलोकं गमयतु। कीदृशः। विद्वानस्मत्कृततां विजानानः अनष्टपशुरविनश्वरपशुयुक्तः। यस्मिन्सर्वे पशवस्तिष्ठंति न तु नश्यंतीत्यर्थः। भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोपायिता। किंच प्रक्रमय्य स पूषैतेभ्यः पितृभ्यस्त्वा त्वां परि ददत्। परिप्रयच्छतु। तथाग्निश्च सुविदत्रियेभ्यः। सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा। तदर्हाः सुविदत्रियाः॥ छांदसो घप्रत्ययः॥ शोभनज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यस्त्वां प्रयच्छतु। तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्।
यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु॥४॥
आयुः। विश्वऽआयुः। परि। पासति। त्वा। पूषा। त्वा। पातु। प्रऽपथे। पुरस्तात्।
यत्र। आसते। सुऽकृतः। यत्र। ते। ययुः। तत्र। त्वा। देवः। सविता। दधातु॥४॥

विश्वायुः सर्वान्नः सर्वत्र गमनशीलो वायुः॥ वकारलोपश्छांदसः॥ वायुः। यद्वा॥ छंदसीण इत्युणप्रत्यये वृद्धौ च कृतायां रूपं॥ गंता वायुः। त्वा त्वां परि पासति। परिपातु। पूषानुज्ञया परितो रक्षतु॥ पा रक्षणे। लेटि सिप्यडागमः॥ प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे पुरस्तात्सर्वेषां प्रथममेव वर्तमानः पूषा स्वयमेव त्वा त्वां प्रमितं यजमानं पातु। रक्षतु। सुकृतः पुण्यकर्माणो यत्र यस्मिन्देश आसते तिष्ठंति यत्र वा ते सुकृतो ययुः प्राप्ताः तत्र तस्मिन्स्थाने देवो दीप्यमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवस्त्वा त्वां दधातु। निदधातु॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्हविषः पूषेमा इत्यनुवाक्या। पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्। आ० ३.७.। इति हि सूचितं॥

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत्।
स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन्॥५॥
पूषा। इमाः। आशाः। अनु। वेद। सर्वाः। सः। अस्मान्। अभयऽतमेन। नेषत्।
स्वस्तिऽदाः। आघृणिः। सर्वऽवीरः। अप्रऽयुच्छन्। पुरः। एतु। प्रऽजानन्॥५॥

पूषा देव इमा सर्वा आशाः प्राच्याद्या दिशोऽनु वेद । आनुपूर्व्येण जानाति । इमाः सुखेन गंतव्या असुखेनेति वैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सत्यस्मान् । प्रमिते यजमानो ब्रवीति पुत्रमुखेन याजकमुखेन वा । अस्मानभयतमेनात्यंतं भयरहितेन मार्गेण नेषत् । नयतु । कथं । स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाताघृणिरागतदीप्तियुक्तः सर्ववीरः सर्वैर्वीरैः कर्मणि समर्थैर्ऋत्विग्भिरुपेतोऽप्रयुच्छन्नप्रमाद्यन् प्रजानन्नस्माकं फलाफले विजानानः सन् पुर एतु । अस्माकं पुरस्ताद्गच्छतु । यथास्माकं भयं न भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥२३॥

एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोः पुरोडाशस्य प्रपथे पथामिति याज्या । सूचितं च । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा पथस्पथः परिपतिं वचस्या । आ॰ ३.७. । इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।
उभे अभि प्रियतमे सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानन् ॥६॥
प्रऽपथे । पथां । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।
उभे इति । अभि । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्थे इति सधऽस्थे । आ । च ।
परा । च । चरति । प्रऽजानन् ॥६॥

पथामंतरिक्षगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पंथास्ति तत्र पूषाजनिष्ट । प्रादुरभूत् । पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवो द्युलोकस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं पूषा प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे सधस्थे सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य चरति । आभिमुख्येन चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति । किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य तृतीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचस्य सरस्वतीं देवयंत इत्येषाद्या । सूत्र्यते हि । प्र ब्रह्माणो अंगिरसो नक्षंत सरस्वतीं देवयंतो हवंते । आ॰ ८.११. । इति ॥

सरस्वतीं देवयंतो हवंते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो अह्वयंत सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥७॥
सरस्वतीं । देवऽयंतः । हवंते । सरस्वतीं । अध्वरे । तायमाने ।
सरस्वतीं । सुऽकृतः । अह्वयंत । सरस्वती । दाशुषे । वार्यं । दात् ॥७॥

देवयंतो देवान्यष्टुं स्तोतुं च कामयमाना यजमानाः सरस्वतीमेतन्नामिकां मध्यमस्थानदेवतां हवंते । कर्मावयवत्वायाह्वयंति । तथा तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिश्च विस्तीर्यमाणेऽध्वरे यज्ञे सरस्वतीं यजंतीति शेषः । सुकृतः पुण्यकर्माणः सरस्वतीमह्वयंत । फलप्रदानाय ह्वयंते । यत एवमतः कारणात्सरस्वती देवी दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्यं वरणीयं कर्मफलं दात् । प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययाथ स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदंती ।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥८॥
सरस्वति । या । सऽरथं । ययाथ । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदंती ।
आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि ।
अस्मे इति ॥८॥

हे सरस्वति हे देवि या त्वं सरथं पितृभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा ययाथ। अस्मदीयं यज्ञं प्राप्नासि। किं कुर्वती। पितृभिः सह स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्मदंती माद्यंती यज्ञं गच्छसीति संबंधः। सा त्वं बर्हिष्यस्मिन्वेदिस्तरणे यज्ञ आसद्योपविश्य मादयस्व। हविर्भिस्तृप्ता भव। आत्मानं तर्पय वा। ततस्तृप्ता सती त्वमनमीवाः। अमीवा रोगः। तद्वर्जितान्यारोग्यजननानीषोऽन्नान्यस्मे अस्मभ्यमा धेहि। पर्याप्तं प्रयच्छ॥

सर॑स्वतीं॒ यां पि॒तरो॑ ह॒वंते॑ दक्षि॒णा य॒ज्ञम॑भि॒नक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्रा॒र्घमि॒ळो अत्र॑ भा॒गं रा॒यस्पोषं॒ यज॑मानेषु धेहि ॥९॥
सर॑स्वतीं । यां । पि॒तरः॑ । ह॒वंते॑ । द॒क्षि॒णा । य॒ज्ञं । अ॒भि॒ऽनक्ष॑माणाः ।
स॒ह॒स्र॒ऽअ॒र्घं । इ॒ळः । अत्र॑ । भा॒गं । रा॒यः । पोषं॑ । यज॑मानेषु । धे॒हि॒ ॥९॥

यां त्वां सरस्वतीं पितरो हवंते आह्वयंति। कीदृशाः। दक्षिणा॥ दक्षिणादाजित्याच्प्रत्ययः। पा॰ ५.३.३६.॥ दक्षिणत आगत्य यज्ञमभिनक्षमाणा अभितो गच्छंतो व्याप्नुवंतः। अत्रास्मिन्यज्ञे सहस्रार्घं बहुभिः पूजनीयमुपयोज्यमिळोऽन्नस्य भागं रायो धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु त्वं धेहि। स्थापय॥

अवभृथस्नान आपो अस्मानित्येषा। सूचितं च। तत आचम्याप्नवंत आपो अस्मान्मातरः शुंधयंतु। आ॰ ६.१३.। इति॥ दशमेऽहनि वपामार्जनेऽप्येषा। सूचितं च। इदमापः प्र वहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान्मातरः शुंधयंतु। आ॰ ८.१२.। इति॥

आपो॑ अ॒स्मान्मा॒तरः॑ शुंधयंतु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्वः॑ पुनंतु ।
विश्वं॒ हि रि॒प्रं प्र॒वहं॑ति दे॒वीरुदिदा॑भ्यः शुचि॒रा पू॒त ए॑मि ॥१०॥
आपः॑ । अ॒स्मान् । मा॒तरः॑ । शुं॒ध॒य॒न्तु॒ । घृ॒तेन॑ । नः॒ । घृ॒त॒ऽप्वः॑ । पु॒नं॒तु॒ ।
विश्वं॑ । हि । रि॒प्रं । प्र॒ऽवहं॑ति । दे॒वीः॑ । उत् । इत् । आ॒भ्यः॒ । शुचिः॑ । आ । पू॒तः । ए॒मि॒ ॥१०॥

मातरो जगतो मातृस्थानीया आपोऽस्माञ्शुंधयंतु। प्रोक्षणेन शोधयंतु। तथा घृतप्वः। घृतमुदकं। तेनान्यान्पुनंतीति। तास्तथोक्ता आपः। यद्वा। घृतप्वः। घृतं गव्यं। तेन पुनंति। तथा ब्राह्मणं। घृतेन नो घृतप्वः पुनंतीति तद्वै सुपूतं यद्घृतेन पूयत इति। ता आपो घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन नोऽस्मान्पुनंतु। हि यस्माद्देवीर्देव्यो देवनशीला आपो विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहंति पुरुषसकाशात्प्रगमयंति। अपनयंतीति यावत्। अनंतरमाभ्योऽद्भ्य आ पूत आभिमुख्येन शुद्धः सन् स्तोताहमुदेमि। उद्गच्छामि। ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामीत्यर्थः॥ ॥२४॥

सुत्येऽहनि द्रप्सश्चस्कंदेत्यादिके द्वे विप्रुड्ढोमार्थे। सूचितं च। द्रप्सश्चस्कंदेति द्वाभ्यां विप्रुड्ढोमौ हुत्वा। आ॰ ५.२.। इति॥ स्कन्नहविरभिमर्शनेऽपि द्रप्स इत्येषा। आहुतिर्बहिष्परिधि यदि स्कंदेत् तदानीमाग्नीध्रोऽनया जुहुयात्। स्कन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूचितं। द्रप्सश्चस्कंदेत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात्। आ॰ ३.१३.। इति॥

द्र॒प्सश्च॑स्कंद प्रथ॒माँ अनु॒ द्यूनि॒मं च॒ योनि॒मनु॒ यश्च॒ पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चरं॑तं द्र॒प्सं जु॑हो॒म्यनु॑ स॒प्त होत्राः॑ ॥११॥
द्र॒प्सः । च॒स्कं॒द॒ । प्र॒थ॒मान् । अनु॑ । द्यून् । इ॒मं । च॒ । योनिं॑ । अनु॑ । यः । च॒ । पूर्वः॑ ।
स॒मा॒नं । योनिं॑ । अनु॑ । सं॒ऽचरं॑तं । द्र॒प्सं । जु॒हो॒मि॒ । अनु॑ । स॒प्त । होत्राः॑ ॥११॥

द्रप्सोऽभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवाँल्लोकान् द्यून् दीप्यमानान्द्युलोकांश्चानु

लक्षीकृत्य चस्कंद। स्कन्नवान्। गतवान्। तदेवाह। इमं परिदृश्यमानं योनिं स्थानभूतं लोकं च यश्चास्मात्पूर्वो ऽस्ति तमनुगतवान्। समानं साधारणं योनिं द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानमनु संचरंतं सम्यग्गच्छंतं द्रप्सं सोमरसं विप्रुड्रूपेणं सप्त होत्राः सप्तसंख्याका विप्रुड्ढोमस्य कर्तारो होतृप्रभृतयो वयमन्वानुपूर्व्येण जुहोमि। जुहुमः। यद्वा। होत्राः सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होत्राः। ता अनु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि। यद्वा। द्रुतगामित्वाद्द्रप्स आदित्य उच्यते। स आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनिमंतरिक्षं लक्षीकृत्य। सम्यक्चरंतं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होत्राः सप्तसंख्याका दिशः। यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः सप्तसंख्याका दिशः। अनु पश्चाज्जुहोमि। यत्र यत्र वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि। प्रतिष्ठापयामीत्यर्थः। अत्र वाजसनेयकं। असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कंदतीमं च योनिमनु यश्च पूर्व इतीमं च लोकममुं चेत्येतत् समानं योनिमनु संचरंतमिति समानं ह्येष एतं योनिमनु संचरति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति। शत॰ ७. ४. १. २०.। इति ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्कंद॑ति॒ यस्ते॑ अं॒शुर्बा॒हुच्यु॑तो धि॒षणा॑या उ॒पस्था॑त्।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॒त्तं ते॑ जुहोमि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृतं ॥१२॥
यः। ते॒। द्र॒प्सः। स्कंद॑ति। यः। ते॒। अं॒शुः। बा॒हुऽच्यु॑तः। धि॒षणा॑याः। उ॒पऽस्था॑त्।
अ॒ध्व॒र्योः। वा॒। परि॑। वा॒। यः। प॒वित्रा॑त्। तं। ते॒। जु॒हो॒मि॒। मन॑सा। वष॑ट्ऽकृतं ॥१२॥

हे सोम ते त्वदीयो यो द्रप्सो रसः स्कंदति अधिषवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति। यश्च ते त्वदीयोंऽशू रसादितरः सन् स्कंदति। बाहुच्युतोऽध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कंदति। यद्वा। बाहुवत्साधनभूता ग्रावाणः। तैः प्रच्युतोऽभिषुतः सन् धिषणायाः। धिषणेत्यधिषवणफलकनाम। प्रत्येकविवक्षयैकवचनं। अधिषवणफलकयोरुपस्थात्समीपस्थात्प्रदेशादन्यत्र गच्छति। तथाध्वर्योर्वाभिषुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात्स्कंदति। वापि वा पवित्राद्दशापवित्रात्परिस्कंदति। तं सर्वं द्रप्सं ते त्वदीयं रसं मनसांतःकरणेन स्तोत्रेण वा सह वषट्कृतं वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं जुहोमि। अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते॑ द्र॒प्सः स्क॒न्नो यस्ते॑ अं॒शुर॒वश्च॒ यः प॒रः स्रु॒चा।
अ॒यं दे॒वो बृह॒स्पतिः॒ सं तं सिं॑चतु॒ राध॑से ॥१३॥
यः। ते॒। द्र॒प्सः। स्क॒न्नः। यः। ते॒। अं॒शुः। अ॒वः। च॒। यः। प॒रः। स्रु॒चा।
अ॒यं। दे॒वः। बृह॒स्पतिः॑। सं। तं। सि॒ञ्च॒तु॒। राध॑से ॥१३॥

हे सोम ते त्वदीयो यो द्रप्सो रसोऽन्यत्र स्कन्नो गतो यश्च त्वदीयस्तव कारणभूतोंऽशुर्लताखंडो रसादितरो भवति स्रुचा पात्रविशेषेण गृहीतः सोमोऽवोऽवस्तात्स्कंदते परः परस्ताद्वातिरिक्तो भवति तमिमं सोममयं बृहस्पतिरेतन्नामको देवः सं सिंचतु। सम्यक् प्रचारयतु। किमर्थं। राधसेऽस्माकं धनार्थं। स्कन्ने हि सोमे प्रजापश्वादिकमपस्कन्नं भवति खलु ॥

पय॑स्वती॒रोष॑धयः॒ पय॑स्वन्माम॒कं वचः॑।
अ॒पां पय॑स्व॒दित्पय॒स्तेन॑ मा स॒ह शुं॑धत ॥१४॥
पय॑स्वतीः। ओष॑धयः। पय॑स्वत्। माम॒कं। वचः॑।
अ॒पां। पय॑स्वत्। इत्। पयः॑। तेन॑। मा॒। स॒ह। शुं॒ध॒त॒ ॥१४॥

इयं प्रत्यक्षकृता। हे आपः ओषधयः पयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिलक्षणेनोदकेन सारवत्यो भवंति। मामकं मदीयं वचो वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं पयस्वत्सारवद्भवति। किं बहुना। यच्चेह किंचिदपामुदकानां पयः क्षीरवत्सारभूतं यदस्ति तत्सर्वं पयस्वत्सारवदेव। तेनोदकसारेण सह मा मां शुंधत। यूयं शोधयत। आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि। ऋ॰ १. २३. २३.। इति निगमांतरं ॥ ॥२५॥

परं मृत्यो इति चतुर्दशर्चं द्वितीयं सूक्तं। यमपुत्रस्य संकुसुकस्यार्षं। एकादशी प्रस्तारपंक्तिः। आद्यौ जागतौ ततो द्वौ गायत्रौ। प्रस्तारपंक्तिः पुरतः। पिं॰ ३. ४०.। इति। त्रयोदशी जगती चतुर्दश्यनुष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुभः। तत्रादौ चतस्रो मृत्युदेवत्याः। पंचमी धातृदेवताका। षष्ठी त्वष्टृदेवत्या। सप्तम्याद्याः शिष्टाः पितृमेधाभिधायिन्यः। अतस्तद्देवताकाः। अंत्या त्वनिरुक्तत्वात्प्राजापत्या वा। तथा चानुक्रांतं। परं मृत्यो संकुसुकश्चतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वाष्ट्री पराः पितृमेधा एकादशी प्रस्तारपंक्तिर्जगत्युपांत्यांत्यानुष्टुप् प्राजापत्या वा सानिरुक्तेति ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पंथां यस्ते स्व इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥१॥
परं। मृत्यो इति। अनु। परा। इहि। पंथां। यः। ते। स्वः। इतरः। देवऽयानात्।
चक्षुष्मते। शृण्वते। ते। ब्रवीमि। मा। नः। प्रऽजां। रिरिषः। मा। उत। वीरान् ॥१॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव परमन्यं पंथां पंथानमन्वानुपूर्व्येण परेहि। पराङ्मुखो गच्छ। यजमानादिति शेषः। कोऽसौ पंथाः। ते तव स्वः स्वभूतः देवयानात्। देवा अनेन मार्गेण गच्छंतीति देवयानो देवमार्गः। तस्मादितरो यः पंथास्तं प्रगच्छ। न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वं। अप्रतिहतसर्वेंद्रियविज्ञानायेत्यर्थः। ते तुभ्यं ब्रवीमि। कथयामि। नोऽस्माकं प्रजां दुहितृदौहित्रात्मिकां मा रिरिषः। मा हिंसीः। उतापि च वीरान्पुत्रपौत्रादीन्मा हिंसीः। तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयंतो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः।
आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥२॥
मृत्योः। पदं। योपयंतः। यत्। ऐत। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरं। दधानाः।
आऽप्यायमानाः। प्रऽजया। धनेन। शुद्धाः। पूताः। भवत। यज्ञियासः ॥२॥

हे मृतस्य ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतस्तस्य पदं। पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणः। तं योपयंतो विमोहयंतः परिवर्जयंतो यद्यस्मादैत देवयानीयपथा गतवंतः तस्माद्द्राघीयो दीर्घतरमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधाना धारयंतो भवथ। किंच हे यज्ञियासो यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन गवाश्वादिकेन चाप्यायमाना वर्धमानाः संतः शुद्धा जन्मांतरसंचितदुरितक्षयाच्छुद्धा भवत। पूता वर्तमानजन्मोपचितदुरितक्षयाच्च पूता भवत ॥

पैतृमेधिके कर्मण्यमात्या इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृतो व्रजंति। सूत्रितं च। इमे जीवा वि मृतैरिति सव्यावृतो व्रजंति। आ॰ गृ॰ ४. ४. ९.। इति ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य।
प्रांचो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥३॥
इमे। जीवाः। वि। मृतैः। आ। अववृत्रन्। अभूत्। भद्रा। देवऽहूतिः। नः। अद्य।
प्रांचः। अगाम। नृतये। हसाय। द्राघीयः। आयुः। प्रऽतरं। दधानाः ॥३॥

इमे जीवा जीवंतः पुरुषा मृतैः पित्रादिभिः। तेभ्य इत्यर्थः। व्यावर्त्तन्। व्यावृत्ता भवंतु। एते न म्रियंतामिति भावः। किंचाद्यास्मिन्दिने नोऽस्माकमशौचे विकृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र स देवहूतिः पितृमेधाख्यो यज्ञो भद्रा कल्याणोऽभूत्। भवतु। तत उत्तरं वयं प्रांचः प्राङ्मुखांचना अगाम। गच्छेम। प्रत्यंच इति भावः। नृतये नर्तनाय कर्मणि गात्रविक्षेपाय। स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः। हसाय हसनाय पुत्रादिभिः सह क्रीडनाय। कीदृशा वयं। द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतं।
शतं जीवंतु शरदः पुरूचीरंतर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥४॥
इमं। जीवेभ्यः। परिऽधिं। दधामि। मा। एषां। नु। गात्। अपरः। अर्थं। एतं।
शतं। जीवंतु। शरदः। पुरूचीः। अंतः। मृत्युं। दधतां। पर्वतेन ॥४॥

अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयंति। जीवेभ्यो जीवद्भ्यः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि। निदधामि। तत एषां जीवतां मध्येऽपरोऽन्य एतमिममर्थं॥ अर्तेरिदं रूपं॥ गंतव्यं मरणाख्यं मार्गं नु क्षिप्रं मा गात्। मा गच्छतु। एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबंधः। किंच पुरूचीर्बह्वंचना बहुगमनाः शतं शरद एतत्संख्याकान्वर्षाञ्जीवंतु। स्वस्वप्राणान्धारयंतु। तथा पर्वतेन शिलोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकमंतर्दधतां। अंतर्हितं कुर्वंतु। यथा नागच्छति तथा कुर्वतामित्यर्थः॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवंति यथ ऋतव ऋतुभिर्यंति साधु।
यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषां ॥५॥
यथा। अहानि। अनुऽपूर्वं। भवंति। यथा। ऋतवः। ऋतुऽभिः। यंति। साधु।
यथा। न। पूर्वं। अपरः। जहाति। एव। धातः। आयूंषि। कल्पय। एषां ॥५॥

यथा येन प्रकारेणाहान्यहोरात्रात्मकानि दिनान्यनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण भवंति परिवर्तंते। यथा चर्तवो वसंतादय ऋतुभिः सह साधु शोभनमविपर्यासेन यंति गच्छंति। यथा च पूर्वं पूर्वकालीनं पितरमपरोऽर्वाक्कालीनः पुत्रो न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन। एवैवं तेनैवोक्तप्रकारेण हे धातः सर्वेषां धारयितरेतन्नामक देव एषामस्मत्कुलीनानां जीवानामायूंषि जीवनानि कल्पय। समर्थय। कुर्वित्यर्थः॥ ॥२६॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ष्ठ।
इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥६॥
आ। रोहत। आयुः। जरसं। वृणानाः। अनुऽपूर्वं। यतमानाः। यति। स्थ।
इह। त्वष्टा। सुऽजनिमा। सऽजोषाः। दीर्घं। आयुः। करति। जीवसे। वः ॥६॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः जरसं जरां वृणानाः संभजमाना यूयमायुर्जीवनमा रोहत। अधितिष्ठत। अनुपूर्वमानुपूर्व्येण। अव्ययीभावः। पूर्वो ज्येष्ठः। ज्येष्ठानुपूर्व्या यतमानाः प्रयत्नं कुर्वंतो यूयं यति स्थ यत्संख्याका भवथ॥ यच्छब्दाच्छांदसो डतिः॥ सुजनिमा शोभनजननस्त्वष्टैतन्नामको देवः सजोषा भवद्भिः संगतः सन्निहास्मिन्कर्मणि प्रवृत्तानां वो युष्माकं जीवसे जीवनाय दीर्घं प्रभूतमायुः करति। करोतु॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरांजनेन सर्पिषा सं विशंतु।
अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आ रोहंतु जनयो योनिमग्रे ॥७॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअंजनेन । सर्पिषा । सं । विशंतु ।
अनश्रवः । अनमीवाः । सुऽरत्नाः । आ । रोहंतु । जनयः । योनिं । अग्रे ॥७॥

अविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवद्भर्तृका इत्यर्थः । सुपत्नीः शोभनपतिका इमा नारीर्नार्य आंजनेन सर्वतोंऽजनसाधनेन सर्पिषा घृतेनाक्तनेत्राः सत्यः सं विशंतु । स्वगृहान्प्रविशंतु । तथानश्रवोऽश्रुवर्जिता अरुदत्योऽनमीवाः । अमीवा रोगः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरत्नाः शोभनधनसहिता जनयः । जनयंत्यपत्यमिति जनयो भार्याः । ता अग्रे सर्वेषां प्रथमत एव योनिं गृहमा रोहंतु । आगच्छंतु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीमुदीर्ष्व नारीत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् । सूचितं च । तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽंतेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं । आ॰ गृ॰ ४. २. १८. । इति ॥

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥८॥
उत् । ईर्ष्व । नारि । अभि । जीवऽलोकं । गतऽअसुं । एतं । उप । शेषे । आ । इहि ।
हस्तऽग्राभस्य । दिधिषोः । तव । इदं । पत्युः । जनिऽत्वं । अभि । सं । बभूथ ॥८॥

हे नारि मृतस्य पत्नि जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्योदीर्ष्व । अस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ ॥ ईर गतौ आदादिकः ॥ गतासुमपक्रांतप्राणमेतं पतिमुप शेषे । तस्य समीपे स्वपिषि । तस्मात्त्वमेहि । आगच्छ । यस्मात्त्वं हस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतो दिधिषोर्गर्भस्य निधातुस्तवास्य पत्युः संबंधादागतमिदं जनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य सं बभूथ संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

क्षत्रियस्य धनुर्हस्तादित्यनया धनुः प्रहरेत् । सूत्रितं च । धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः । आ॰ गृ॰ ४. २ २०. । इति ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥९॥
धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । बलाय ।
अत्र । एव । त्वं । इह । वयं । सुऽवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिऽमातीः । जयेम ॥९॥

मृतस्य क्षत्रियस्य हस्ताद्धनुराददानः । किमर्थं । अस्मे अस्माकं क्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय वर्चसे तेजसे बलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं ब्रवीमीति शेषः । किमिति । त्वमत्रैवास्मिन्स्थान एव भव वयं चेहास्मिँल्लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवंतो विश्वाः सर्वानभिमातीरभिमन्यमानान्स्पृधः संघर्षयितॄन्बाधकाञ्शत्रूञ्जयेम । सहेमहि ॥

दीक्षितमरण उप सर्प मातरमित्याद्याश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च । उप सर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः । आ॰ ६. १०. । इति ॥ उप सर्पेत्यनया संचितान्यस्थीनि गर्ते निदध्युः । आ॰ गृ॰ ४. ५. ५. ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवां ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥१०॥
उप । सर्प । मातरं । भूमिं । एतां । उरुऽव्यचसं । पृथिवीं । सुऽशेवां ।
ऊर्णऽम्रदाः । युवतिः । दक्षिणाऽवते । एषा । त्वा । पातु । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् ॥१०॥

मातरं मातृभूतां भूमिमस्माभिर्भूमौ निधीयमानस्त्वमुप सर्प । उपगच्छ । अनुप्रविशेत्यर्थः । कीदृशीं । उरुव्यचसं बहुव्याप्तिकां पृथिवीं विस्तीर्णां सुशेवां सुसुखां । सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः । तामुपगच्छ । युवतिर्यौवनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिर्दक्षिणावत ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन धनवते यजमानायोर्णम्रदाः । ऊर्णेवोर्णासुक इव मृद्वी भवति । सुकुमारा भवति । न बाधयित्रीत्यर्थः । सैषा पृथिवी निर्ऋतेर्मृत्युदेवताया उपस्थात्समीपस्थानात्त्वा त्वामस्थिरूपं यजमानं पातु । रक्षतु ॥ ॥२७॥

उच्छ्वंचस्वेत्येतया पांसूनवकिरेत् । सूत्र्यते हि । उत्तरया पांसूनवकिरेत् । आ० गृ० ४. ५. ६. । इति ॥

उच्छ्वंचस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवंचना ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥११॥

उत् । श्वंचस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवंचना ।
माता । पुत्रं । यथा । सिचा । अभि । एनं । भूमे । ऊर्णुहि ॥११॥

हे पृथिवि उच्छ्वंचस्व । ऊर्ध्वंगतोच्छ्वासमेनं कुरु । अधस्तान्मा क्षथा इत्यर्थः । किंच मा नि बाधथाः । मा संपीडय । तथास्मै यजमानार्थं सूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका भवेत्यर्थः । सूपवंचना । उपवंचनं प्रलंभनं । शोभनप्रलंभा सुप्रतिष्ठा भव । अपि च माता पुत्रमात्मीयं बालकं सिचा वस्त्रांतेन यथाच्छादयति तद्वद्धे भूमि एनमस्थिरूपं यजमानं त्वमभ्यूर्णुहि । आभिमुख्येनाच्छादय ॥

उच्छ्वंचमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयंतां ।
ते गृहासो घृतश्चुतो भवंतु विश्वाहास्मै शरणाः संत्वत्र ॥१२॥

उत्ऽश्वंचमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रं । मितः । उप । हि । श्रयंतां ।
ते । गृहासः । घृतऽश्चुतः । भवंतु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । संतु । अत्र ॥१२॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैतां पठंति । उच्छ्वंचमानास्थिकुंभमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छंती पृथिवी सु तिष्ठतु । प्रतिष्ठिता भवतु । किंच सहस्रं सहस्रसंख्याका मितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनोतेरौणादिके कर्मणि क्विपि तुगागमः । ततो जस् ॥ यद्वा । सहस्रं । तृतीयार्थे प्रथमा ॥ मित इति निष्ठांतं रूपं । व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनं । स्वरो वृषादित्वाद्द्रष्टव्यः ॥ सहस्रेण संमिता बहुसंख्याकाः । पार्थिवाः पांसव उप श्रयंतां । एनमुपसेवंतां । तं संपरिवार्य तिष्ठंत्वित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा ते पांसवोऽस्मै गृहासो गृहा भवंतो घृतश्चुतो घृतस्योदकस्य सर्पिषो वा क्षारयितारो भवंतु । अत्रास्मिँल्लोके विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदास्मा अस्य शरणाः संतु । आश्रयभुता भवंतु ॥

उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनास्थीन्यपिदध्यात् । सूत्रितं च । उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधाय । आ० गृ० ४. ५. ८. । इति ॥

उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषं ।
एतां स्थूणां पितरो धारयंतु तेऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु ॥१३॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीं । त्वत् । परि । इमं । लोगं । निऽदधत् । मो इति । अहं । रिषं ।
एतां । स्थूणां । पितरः । धारयंतु । ते । अत्र । यमः । सदना । ते । मिनोतु ॥१३॥

हे अस्थिकुंभ त्वत्परि । परिशब्दयोगे पंचमी । तवोपरि ते त्वदीयेन कपालेन पृथिवीमुत्तभ्नामि । प्रतिबध्नामि । यथा पृथिवी तवोपरि मा गच्छति तथापिदधामीत्यर्थः । इमं लोगं कपाललक्षणं लोष्टं निदधदुपरि स्थापयन्नहं मो रिषं । मा हिंसिषं । किंचैतां मया निहितां स्थूणां ते त्वदीयां पृथिव्या धारयित्रीं कपाललक्षणां पितरो धारयंतु । निश्चलां कुर्वंतु । ततस्ते त्वदीयेऽस्मिन्स्थाने यमः पितृपतिः सदनानि स्थानानि मिनोतु । परिच्छिनत्तु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पर्णमिवा दधुः ।
प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रशनया यथा ॥१४॥
प्रतीचीने । मां । अहनि । इष्वाः । पर्णऽइव । आ । दधुः ।
प्रतीचीं । जग्रभ । वाचं । अश्वं । रशनया । यथा ॥१४॥ ॥२८॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
अष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय श्रुतिकोविदः । सायणार्यस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममंडलस्य द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र नि वर्तध्वमित्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं । अस्य यमपुत्रो मथिताख्य ऋषिर्वरुणपुत्रो भृगुर्वाथवा भार्गवश्च्यवनः । षष्ठी गायत्री शिष्टा अनुष्टुभः । इदमब्देवताकं गोदेवताकं वा । अग्नीषोमा पुनर्वसू इत्यर्धर्चोऽग्नीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । नि वर्तध्वमष्टौ मथितो भृगुर्वा वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वापं गव्यं वानुष्टुभमग्नीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठी गायत्रीति ॥ गतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्त्सिषक्त रेवतीः ।
अग्नीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिं ॥१॥
नि । वर्तध्वं । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिसक्त । रेवतीः ।
अग्नीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतं । रयिं ॥१॥

हे गावो हे आपो वा यूयं नि वर्तध्वं । अस्मान्प्रत्यागच्छत । मानु गात । अस्मद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा गच्छत । आगत्य च हे रेवती रेवत्यो धनवत्यो यूयमस्मान्त्सिषक्त । सेचयत । अवगाहत । गोदोहनस्नानपानादिद्वारेण सेवध्वमित्यर्थः । हे पुनर्वसू पुनःपुनर्वस्तारौ स्तोतॄणां यष्टॄणामाच्छादयितारावेतन्नामकौ देवौ युवामस्मे अस्मासु रयिं व्रीह्यादिलक्षणं धनं धारयतं । स्थापयतं ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु । इंद्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥२॥
पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु । इंद्रः । एनाः । नि ।
यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजतु ॥२॥

अथ मंत्रद्रष्टा स्वात्मानं प्रतिब्रूते। हे मदीयात्मन् त्वमेना एता अन्यतोऽभिगंत्रीर्गा अपो वा पुनर्नि वर्तय। पुनःपुनर्मदभिमुखीकुरु। तदनंतरमेना एताः पुनर्भूयो भूयो न्या कुरु। नियता आत्मायत्ताः कुरु। किंचेंद्रोऽपि तव सहायभूतः सन्नेना एता नि यच्छतु। त्वदायत्ताः करोतु। अग्निश्चैना एता गा अपो वोपाजतु। उपगमयतु। उपक्षिपतु वा। उपयोग्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुन॑रे॒ता नि व॑र्तंताम॒स्मिन्पु॑ष्यंतु गोप॑तौ। इ॒हैवाग्ने॒ नि धा॑रये॒ह ति॑ष्ठतु॒ या र॒यिः ॥३॥

पुनः॑। ए॒ताः। नि। व॒र्त॒तां॒। अ॒स्मिन्। पु॒ष्य॒तु॒। गोऽप॑तौ। इ॒ह। ए॒व। अ॒ग्ने॒। नि। धा॒र॒य॒। इ॒ह। ति॒ष्ठ॒तु॒। या। र॒यिः ॥३॥

एना एता ईदृश्यो गाव आपो वा पुनर्नि वर्ततां। भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छंतु। आगत्य च गोपतौ सास्नादिमतीनां धेनूनां वृष्टिलक्षणानामपां पालकेऽस्मिन्नीदृशे मयि पुष्यंतु। आत्मायत्तत्वेन स्थित्वा पुष्टा भवंतु। पुष्टाः सतीस्ता हे अग्ने त्वमिहैवास्मिन्नेव मयि नि धारय। नियमेन स्थापय। या रयिर्यदपि व्रीह्यादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितमिहास्मिन्नेव गोपतौ मयि तिष्ठतु। निवसतु ॥

यन्नि॒यानं॒ न्यय॑नं सं॒ज्ञानं॒ यत्प॒राय॑णं। आ॒वर्त॑नं नि॒वर्त॑नं॒ यो गो॒पा अपि॒ तं हु॑वे ॥४॥

यत्। नि॒ऽयानं॑। नि॒ऽअय॑नं। सं॒ऽज्ञानं॑। यत्। प॒रा॒ऽअय॑नं। आ॒ऽवर्त॑नं। नि॒ऽवर्त॑नं। यः। गो॒पाः। अपि॑। तं। हु॒वे॒ ॥४॥

नियानं ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ नियमेन यांत्यागच्छंति गावोऽत्रेति नियानं गोष्ठाख्यं स्थानं। यत् अस्तीति शेषः। यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। हुव इति क्रियापदं सर्वत्रानुषज्यते। तत्स्थानं हुवे। आह्वयामि। आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चात्र तत्पूर्विका प्रार्थना लक्ष्यते। गोसहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः। न्ययनं ॥ भावे ल्युट् ॥ नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिलक्षणं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये। निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये। योऽपि गोपा गवां पालकोऽस्ति तमपि हुवे। प्रार्थये। सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उ॒दान॒ड्व्यय॑नं॒ य उ॒दान॑ट्प॒राय॑णं। आ॒वर्त॑नं नि॒वर्त॑न॒मपि॑ गो॒पा नि व॑र्ततां ॥५॥

यः। उ॒त्ऽआन॑ट्। वि॒ऽअय॑नं। यः। उ॒त्ऽआन॑ट्। प॒रा॒ऽअय॑नं। आ॒ऽवर्त॑नं। नि॒ऽवर्त॑नं। अपि॑। गो॒पाः। नि। व॒र्त॒तां॒ ॥५॥

यो गोपा गोपालो व्ययनं नष्टानां गवामन्वेषणार्थं विविधं गमनमुदानट् व्याप्नोति अनुभवति। यः परायणं परागमनमुदानट् व्याप्नोति। वनं प्रति गवां चरणाय गमनमित्यर्थः। यश्चावर्तनं वनचारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनमनुभवति। योऽपि गोपा निवर्तनं गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति। सोऽपि गोपालो नि वर्ततां। गोभिः सह वनाद्गृहं प्रति क्षेमेणागच्छतु ॥

आ निं॑वर्त॒ नि व॑र्तय॒ पुन॑र्न इंद्र॒ गा दे॑हि। जी॒वाभि॑र्भुनजामहै ॥६॥

आ। नि॒ऽव॒र्त॒। नि। व॒र्त॒य॒। पुनः॑। नः॒। इं॒द्र॒। गाः। दे॒हि॒। जी॒वाभिः॑। भु॒न॒जा॒म॒है॒ ॥६॥

हे इंद्र त्वमा निवर्त। आनिवर्तस्व। अस्मदभिमुखो भव। ततोऽन्यतो गच्छंतीर्गा नि वर्तय। अस्मदभिमुखीः कुरु। एवं कृत्वा च हे इंद्र त्वं पुनः पश्चान्नोऽस्मभ्यं गा देहि। प्रयच्छ। त्वया दत्ताभिर्जीवाभिश्चिरं जीवंतीभिः सर्वस्य जीवयित्रीभिर्वा गोभिर्भुनजामहै। वयं भुंजीमहि। यद्वा। भुजिरत्रांतर्भावितण्यर्थः। देवपितॄन्संभोजयेमहि ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पयसा।
ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजंतु नः ॥७॥
परि। वः। विश्वतः। दधे। ऊर्जा। घृतेन। पयसा।
ये। देवाः। के। च। यज्ञियाः। ते। रय्या। सं। सृजंतु। नः ॥७॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः स्थितान्वो युष्मानूर्जा गोसंबंधिना दधिलक्षणेनान्नेन घृतेनाज्येन पयसा क्षीरेण च परि दधे। संधारयामि। युष्मभ्यं हविर्द्वारेण प्रयच्छामि। न केवलमात्मानं पुष्णामीत्यर्थः। एतज्ज्ञात्वा ये के च देवा यज्ञिया यज्ञार्हाः संति ते देवा नोऽस्मान्रय्या गोलक्षणेन धनेन सं सृजंतु। संयोजयंतु॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय।
भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥८॥
आ। निऽवर्तन। वर्तय। नि। निऽवर्तन। वर्तय।
भूम्याः। चतस्रः। प्रऽदिशः। ताभ्यः। एनाः। नि। वर्तय ॥८॥

मंत्रद्रष्टर्षिः स्वात्मानं गाश्च संबोध्याह। हे मदीयात्मन् त्वं गा आ वर्तय। आकारोऽप्यनेनापि संबध्यते। मदभिमुखीः कुरु। स्तुत्या यागेन च ताः प्रसाद्योपनमयेत्यर्थः। हे गावः यूयमपि प्रसाद्यमाना आ निवर्तन। आनिवर्तध्वं। आभिमुख्येनागच्छत। पुनरप्याह। हे मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय। गोसंचरणस्थानादपगच्छंतीर्गा इतोऽभिगंत्रीः कुरु। यूयमपि हे गावः निवर्त्यमानाः सत्यो निवर्तन। निवर्तध्वं। इदानीं स्वात्मा गावश्चर्षिं प्रति ब्रुवते। हे ऋषे अहं कुतो गा निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोभिश्च पृष्टः सन्नाह। भूम्याः पृथिव्याश्चतस्रः प्रदिशश्चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः संति ताभ्यो दिग्भ्य एना गा नि वर्तय। हे आत्मन् मदभिमुखीः कुरु। हे गावः यूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तध्वमिति सामर्थ्याल्लभ्यं। यद्वा। अग्न्दैवतपक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या॥ ॥१॥

भद्रमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं। आद्यैकपदा दशाक्षरा विराट्। अग्निमीळे भुजामित्येषानुष्टुप् नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षड्गायत्र्यः। इदमादीनां सप्तसूक्तानामिंद्रपुत्रः प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुक्रपुत्रो वसुकृदाख्यो वा। इदमुत्तरं चाग्नेयं। तथा चानुक्रांतं। सप्तोत्तराण्यैंद्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुक्रो वसुकृद्वा भद्रं दशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद एव वा शांत्यर्थः परानुष्टुबंत्ये विराट्त्रिष्टुभाविति॥ गतो विनियोगः॥

भद्रं नो अपि वातय मनः ॥१॥
भद्रं नो अपि वातय मनः ॥१॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं मनो भद्रं शुभयुक्तमपि वातय। अपिरत्र धात्वर्थानुवादी। आगमय। त्वत्संबंधिस्तोत्रकरणे प्रेरयेत्यर्थः॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्धरीतुं।
यस्य धर्मन्त्स्व१रेनीः सपर्यंति मातुरूधः ॥२॥
अग्निं। ईळे। भुजां। यविष्ठं। शासा। मित्रं। दुःऽधरीतुं।
यस्य। धर्मन्। स्वः। एनीः। सपर्यंति। मातुः। ऊधः ॥२॥

भुजां हविर्भुजां देवानां मध्ये यविष्ठमह्न्यह्न्यग्निहोत्रादिकर्मार्थं जायमानत्वादतिशयेन युवानं शासानु-

शासनेन मित्रं। यस्मादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशास्ति तस्मात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः। दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयं एवंभूतमग्निमीळे। स्तौमि। अपि च यस्याग्नेर्धर्मन्धर्मण्यग्निहोत्रादिके कर्मणि स्वर्द्युलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वेनीरेन्यः प्रतिगंत्र्य आहुतयः स्तुतयश्च सपर्यंति परिचरंति सेवंते। यद्वा। स्वः सपर्यंतीत्यनयोः सामानाधिकरण्यं। अत्र स्वरित्ययं सर्वशब्दो निपातः। स्वः सर्वे देवा एनीरात्मनः प्रतिगंत्रीराहुतीः स्तुतीश्च सपर्यंति सेवंते। उपजीवंतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। लुप्तोपममेतत्। मातुर्गोरूधः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवंति तद्वत्। तमग्निमीळ इति पूर्वेण संबंधः॥

यमा॒सा कृ॒पनी॑ळं भा॒साके॑तुं व॒र्धयं॑ति। भ्राज॑ते॒ श्रेणि॑दन् ॥३॥

यं। आ॒सा। कृ॒पऽनी॑ळं। भा॒साऽके॑तुं। व॒र्धयं॑ति। भ्राज॑ते। श्रेणि॑ऽदन् ॥३॥

स्तोतारो यष्टारश्चासा स्तुतिहविर्लक्षणेनोपासनेन यमग्निं वर्धयंति। कीदृशं। कृपनीळं कर्मस्थानं। कर्माधारमित्यर्थः। भासाकेतुं ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। सोऽग्निः श्रेणिदन् स्तोतृभ्यो यष्टृभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापंक्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् भ्राजते। भासते॥

अ॒र्यो वि॒शां गा॒तुरे॑ति॒ प्र यदान॑ड्दि॒वो अंता॑न्। क॒वि॒र॒भ्रं दीद्या॑नः ॥४॥

अ॒र्यः। वि॒शां। गा॒तुः। ए॒ति॒। प्र। यत्। आन॑ट्। दि॒वः। अंता॑न्। क॒विः। अ॒भ्रं। दीद्या॑नः ॥४॥

विशां यजमानमनुष्याणामर्यो गंतव्यो गातुर्गमनशीलोऽग्निर्दीद्यानो दीप्यमानो यद्यदेति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिवो द्युलोकस्यांतान्पर्यंतान्कविर्मेधावी सोऽग्निः प्राणट्। प्रकर्षेण व्याप्नोति। अभ्रं मेघोपलक्षितमंतरिक्षं च व्याप्नोति॥

जु॒षद्ध॒व्या मानु॑षस्यो॒र्ध्वस्त॑स्था॒वृभ्वा॑ य॒ज्ञे। मि॒न्वन्त्सद्म॑ पु॒र ए॑ति ॥५॥

जु॒षत्। ह॒व्या। मानु॑षस्य। ऊ॒र्ध्वः। त॒स्थौ॒। ऋभ्वा॑। य॒ज्ञे। मि॒न्वन्। सद्म॑। पु॒रः। ए॒ति॒ ॥५॥

मानुषस्य यजमानस्य यज्ञे यजनीये यागे हव्या हव्यानि हवींषि जुषत्सेवमानोऽग्निर्ऋभ्वोरुभूतो बहुज्वालोपेत ऊर्ध्वस्तस्थौ। उत्तिष्ठति। ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः। अपि चायमग्निः प्राग्वंशादारभ्य सद्म सदनं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिंदन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशालामुखीयात्प्रणीयमानः सन्नेति। गच्छति॥

स हि क्षेमो॑ ह॒विर्य॒ज्ञः श्रु॒ष्टीद॑स्य गा॒तुरे॑ति। अ॒ग्निं दे॒वा वाशी॑मंतं ॥६॥

सः। हि। क्षेमः॑। ह॒विः। य॒ज्ञः। श्रु॒ष्टी। इत्। अ॒स्य॒। गा॒तुः। ए॒ति॒। अ॒ग्निं। दे॒वाः। वाशी॑ऽमंतं ॥६॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽग्निः। हीत्येतदवधारणे। स एवाग्निः क्षेमः कुशलहेतुः। सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः। हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविषस्तन्निमित्तत्वात्। यज्ञो यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात्। किंच श्रुष्टीत् क्षिप्रमेवास्याग्नेर्गातुर्गमनशीलोऽधिष्ठात्रात्येति। देवानामाह्वानार्थं गच्छति। गत्वा च प्रत्यागच्छंतं वाशीमंतं स्तुतिलक्षणया वाचोपेतमग्निं प्रति देवा अपि गच्छंतीति शेषः॥ ॥२॥

य॒ज्ञा॒स॒हं॒ दुव॑ इषे॒ऽग्निं पूर्व॑स्य॒ शेव॑स्य। अद्रेः॑ सू॒नुमा॒युमा॑हुः ॥७॥

य॒ज्ञ॒ऽस॒हं॑। दुवः॑। इ॒षे॒। अ॒ग्निं। पूर्व॑स्य। शेव॑स्य। अद्रेः॑। सू॒नुं। आ॒युं। आ॒हुः॒ ॥७॥

यथैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपरार्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । आयुं देवानामाह्वानार्थं दूत्येन गंतारं यमग्निमद्रिः सूनुमश्मनः पुत्रमाहुः त्वमग्नस्त्वमश्मनस्परि । ऋ॰ २. १. १. । इत्येवमाद्यो मंत्रा वदंति । यज्ञसहं यागस्य वोढारं । धारयितारमित्यर्थः । तमग्निमभिलक्ष्य दुवः परिचरणमिषे । इच्छामि । किमर्थं । पूर्वस्य । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टस्य शेवस्य स्वर्गापवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेत्ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धंतः ॥८॥
नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः । अग्निं । हविषा । वर्धंतः ॥८॥

नरो नेतारो ये के च ये केचित्पुत्रपौत्रादयोऽस्मदस्माकं संति । आकारः पूरकः । ते पुत्रपौत्रादयो वामे वननीये संभजनीये विश्वेद्विश्वस्मिन्नेव पश्वादिधन आ स्युः । आ समंतान्नवेयुः । उपविशेयुरित्याशास्महे । किं कुर्वंतः । अग्निमंगनादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धंतो वर्धयंतः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्न ऋज्र उत शोणो यशस्वान् ।
हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥९॥
कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । ऋज्रः । उत । शोणः । यशस्वान् ।
हिरण्यऽरूपं । जनिता । जजान ॥९॥

अत्र यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यं । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना निर्मितः । कीदृशः । कृष्णोऽसितवर्णः श्वेतः सितवर्णोऽरुष आरोचमानो ब्रध्नो महानृज्र ऋजुगाम्युतापि च शोणो रक्तवर्णो यशस्वान्कीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम । हविर्लक्षणेन धनेन युक्तः । हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं तं रथमस्याग्नेरर्थाय जनिता सर्वस्य जगतो जनयिता प्रजापतिर्जजान । जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः । कथमेकस्यैव रथस्य कृष्णादिनानारूपत्वं संभवतीति चेत् अग्नेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यरूपमिति रथवाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात्कृष्णादिशब्दा द्वितीयांतत्वेन योज्याः । अत्र सर्वगुणोपेतरथवत्तयाग्निः स्तूयत इत्यर्थः ॥

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतेभिः सजोषाः ।
गिर आ वक्षत्सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥१०॥
एव । ते । अग्ने । विऽमदः । मनीषां । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सऽजोषाः ।
गिरः । आ । वक्षत् । सुऽमतीः । इयानः । इषं । ऊर्जं । सुऽक्षितिं । विश्वं । आ । अभारित्यभाः ॥१०॥

एवमुक्तप्रकारेण हे ऊर्जो नपादोषधिवनस्पतिपितृभूतस्यान्नस्य पौत्र हे अग्ने अमृतेभिरमृतैर्हविर्लक्षणैरन्नैः सजोषाः संगतो विमदो नामर्षिर्मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः संस्ते तुभ्यं गिरः स्तुतिलक्षणा वाच आ वक्षत् । आभिमुख्येनोक्तवान् ॥ वक्तेश्छंदसि लेटि रूपं ॥ ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा सुमतीरियानः शोभनलक्षणा बुद्धीः संगमयन्निषमन्नमूर्जं क्षीरादिकं रसं च सुक्षितिं शोभननिवासं । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्रपौत्रादिकं । यत्किंचिद्देयमस्ति तद्विश्वं धनं चाभाः । तस्मै विमदायाहर । देहि ॥ ॥३॥

अग्निं नेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमास्तारपंक्तिच्छंदस्कं । आद्यौ गायत्रौ पादौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपंक्तिः । ऋषिदेवते पूर्ववत् । तथा चानुक्रांतं । अग्निं नाष्टावास्तारपांक्तमिति ॥ पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहन्यग्निं न स्ववृक्तिभि-

रित्याज्यं । आ० ७.११.। इति ॥ महाव्रत आग्निमारुते यावतीष्वृक्ष्विळांदं साम स्तुवीरन् तदानीमाद्रित-स्तावत्य ऋचोऽनुरूपार्थाः । सूचितं च । यदीळांदं भूयसीषु चेत् स्तुवीरन्नाग्निं न स्ववृक्तिभिरिति तावतीर-नुरूपः । ऐ० आ० ५. ३. २.। इति ॥

आग्निं न स्ववृ॑क्तिभि॒र्होता॑रं त्वा वृणीमहे ।
य॒ज्ञाय॑ स्ती॒र्णब॑र्हिषे॒ वि वो॒ मदे॑ शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषं॒ विव॑क्षसे ॥१॥
आ । अ॒ग्निं । न । स्ववृ॑क्तिऽभिः । होता॑रं । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।
य॒ज्ञाय॑ । स्ती॒र्णऽब॑र्हिषे । वि । व॒ः । मदे॑ । शी॒रं । पा॒व॒कऽशो॑चिषं । विव॑क्षसे ॥१॥

हे अग्ने वस्तव स्वभूते विमद एतदाख्य ऋषौ मदीयं स्तुतिः प्रवृत्तास्ति । नेति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं स्ववृक्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिर्होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वाग्निं त्वा त्वामा वृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे । किमर्थं । स्तीर्णबर्हिषे यज्ञाय ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ यज्ञार्थं । कीदृशं । शीरमोषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं । विवक्षसे । महन्नामैतत् । हे अग्ने त्वमपि महान्भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबंधिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमह इति योज्यं ॥

त्वामु॒ ते स्वा॒भुवः॑ शुं॒भंत्यश्व॑राधसः ।
वेति॒ त्वामु॑प॒सेच॑नी॒ वि वो॒ मद॒ ऋजी॑तिरग्न॒ आहु॑ति॒र्विव॑क्षसे ॥२॥
त्वां । ऊं॒ इति॑ । ते । सु॒ऽआ॒भुवः॑ । शुं॒भंति॑ । अश्व॑ऽराधसः ।
वेति॑ । त्वां । उ॒प॒ऽसेच॑नी । वि । व॒ः । मदे॑ । ऋजी॑तिः । अ॒ग्ने॒ । आऽहु॑तिः । विव॑क्षसे ॥२॥

स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमाना अश्वराधसो व्याप्तधनास्ते यजमाना हे अग्ने त्वामु त्वामेव शुंभंति । शोभयंति । यज्ञे हविर्भिर्दीपयंतीत्यर्थः । किंचोपसेचनी तवोपरिक्षरणशीलर्जीतिर्ऋजुगामिनी हूयमानाहु-तिर्हे अग्ने त्वां वेति । गच्छति । किमर्थं । वस्तव मदे मदनिमित्ते । तृप्त्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि विवक्षसे । महान्भवसि ॥

त्वे ध॒र्मा॑ण आसते जु॒हूभिः॑ सिं॒चती॑रिव ।
कृ॒ष्णा रू॒पाण्यर्जु॑ना॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॒ अधि॒ श्रियो॑ धिषे॒ विव॑क्षसे ॥३॥
त्वे इति॑ । ध॒र्मा॑णः । आ॒स॒ते॒ । जु॒हूभिः॑ । सिं॒च॒तीःऽइ॑व ।
कृ॒ष्णा । रू॒पाणि॑ । अर्जु॑ना । वि । व॒ः । मदे॑ । विश्वाः॑ । अधि॑ । श्रियः॑ । धि॒षे॒ । विव॑क्षसे ॥३॥

धर्माणो यज्ञस्य धारयितार ऋत्विजो जुहूभिः संपूर्णाहुतिभिर्होमपात्रैस्त्वे त्वामेवासते । सेवंते । तत्र दृष्टांतः । सिंचतीरिव वृष्टिलक्षणाः पृथिवीं सिंचंत्य आप अग्निं यथा स्वपितृत्वेन सेवंते तद्वत् । अग्नेराप इति श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वं । यद्वा । जुहूभिः सिंचतीरिव सिच्यमाना आहुतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा रश्मयस्त्वे त्वय्यासते । निवसंति । हे अग्ने त्वं कृष्णा कृष्णवर्णान्यर्जुनार्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालांतर्गतरूपाणि च विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभा अधि धिषे । अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थं । वो युष्माकं सर्वेषां देवानां विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थं । यत एवमतो विवक्षसे । त्वं महान्भवसि ॥

यमग्ने॒ मन्य॑से र॒यिं सह॑सावन्नमर्त्य ।
तमा नो॒ वाज॑सातये॒ वि वो॒ मदे॑ य॒ज्ञेषु॑ चि॒त्रमा भ॑रा॒ विव॑क्षसे ॥४॥

यं। अग्ने। मन्यसे। रयिं। सहसाऽवन्। अमर्त्य।
तं। आ। नः। वाजऽसातये। वि। वः। मदे। यज्ञेषु। चित्रं। आ। भर। विवक्षसे ॥४॥

हे अमर्त्यामरणधर्मन् सहसावन्बलवन् एवंभूत हे अग्ने त्वं यं रयिं मन्यसे सर्वेषु धनेषु यज्ञतं वरिष्ठमिति जानासि चित्रं चायनीयं तं रयिं नोऽस्माकं वाजसातयेऽन्नलाभाया भर। आहर। प्रयच्छ। किमर्थं। वो युष्माकं सर्वेषां देवानां यज्ञेषु विमदे विविधसोमादिहविर्जन्यमदनिमित्ते। यागेषु नानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणायेत्यर्थः। त्वमपि विवक्षसे। महान्भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विश्वानि काव्या।
भुवद्दूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥५॥
अग्निः। जातः। अथर्वणा। विदत्। विश्वानि। काव्या।
भुवत्। दूतः। विवस्वतः। वि। वः। मदे। प्रियः। यमस्य। काम्यः। विवक्षसे ॥५॥

अथर्वणैतन्नाम्नर्षिणा जातो जनितोऽग्निः। कथं अवगम्यते। त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमंथत। ऋ॰ ६. १६. १३.। इति मंत्रांतरात्। विश्वानि समस्तानि काव्या काव्यानि स्तोतृकर्माणि विदत्। वेत्ति। विवस्वतो यजमानस्य दूतो देवानामाह्वानार्थं भुवत्। भवति। किंच यमस्य संयंतुर्यजमानस्य प्रिय इष्टः सन् काम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टं ॥　॥४॥

त्वां यज्ञेष्वीळतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे।
त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥६॥
त्वां। यज्ञेषु। ईळते। अग्ने। प्रऽयति। अध्वरे।
त्वं। वसूनि। काम्या। वि। वः। मदे। विश्वा। दधासि। दाशुषे। विवक्षसे ॥६॥

हे अग्ने त्वां प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमानेऽध्वरे यागे यज्ञेषु यजनीयेषु हविःष्वासन्नेषु सत्स्वीळते। ऋत्विग्यजमानाः स्तुवंति। अपि च हे अग्ने त्वं विश्वा विश्वानि काम्या काम्यानि कमनीयानि वसूनि धनानि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय विमदे सोमादिहविर्जन्यतृप्तौ सत्यां दधासि। प्रयच्छसि। अतः कारणाद्विवक्षसे। त्वं महान्भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि षेदिरे।
घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥७॥
त्वां। यज्ञेषु। ऋत्विजं। चारुं। अग्ने। नि। सेदिरे।
घृतऽप्रतीकं। मनुषः। वि। वः। मदे। शुक्रं। चेतिष्ठं। अक्षऽभिः। विवक्षसे ॥७॥

हे अग्ने त्वां मनुष्या यजमाना यज्ञेषु यागेषु नि षेदिरे। नियमेन स्थापयंति। कीदृशं। ऋत्विजं होतृनामकं चारुं रमणीयं घृतप्रतीकमाज्याक्तपूर्णमुखं शुक्रं ज्वलंतमक्षभिर्व्याप्तैस्तेजोभिश्चेतिष्ठमतिशयेन ज्ञातारं। किमर्थं। वि वो मदे तव सोमादिहविर्जन्यविविधतृप्त्यर्थं। यस्मादेवं तस्माद्विवक्षसे। महान्भवसि ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत्।
अभिक्रंदन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥८॥

अग्ने। शुक्रेण। शोचिषा। उरु। प्रथयसे। बृहत्।
अभिऽक्रंदन्। वृषऽयसे। वि। वः। मदे। गर्भं। दधासि। जामिषु। विवक्षसे ॥८॥

हे अग्ने बृहन्महांस्त्वं शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसोरु प्रथयसे। विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रख्यातो भवसि। किंचाभिक्रंदन्नाभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन् वृषायसे। वृष इवाचरसि। युद्धकाले दर्पितवृष इव रोरवन्नवसीत्यर्थः। त्वं माध्यमिकः सञ्जामिषु भगिनीभूतास्वोषधीषु गर्भं बीजलक्षणं दधासि। वृष्टिद्वारेण धारयसि। एकस्मात्प्रजापतेः सकाशादुद्भूतत्वादग्न्योषध्योर्जामित्वमुपचर्यते। कस्मिन्सति। वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यमदे संजाते सति। यस्मादेवं कृतवानसि तस्मात्त्वं विवक्षसे। महान्भवसि॥ विवक्षस इति महन्नाम वक्तेर्वा वहतेर्वा सनंतस्य रूपमिति॥ ॥५॥

कुहेति पंचदशर्चं षष्ठं सूक्तमैंद्रं। पंचदशी त्रिष्टुप् पंचमीसप्तमीनवम्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत्यः। आद्यद्वादशकात्र्यष्टकवती पुरस्ताद्बृहती। पूर्ववदृषिः। तथा चानुक्रांतं। कुह पंचोना पुरस्ताद्बार्हतं त्रिष्टुबंतं त्वं त्या चिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभ इति॥ चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं। सूचितं च। कुह श्रुत इंद्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यं। आ॰ ७. ११.। इति॥

कुह श्रुत इंद्रः कस्मिन्नद्य जने मित्रो न श्रूयते।
ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्कृषे गिरा ॥१॥
कुह। श्रुतः। इंद्रः। कस्मिन्। अद्य। जने। मित्रः। न। श्रूयते।
ऋषीणां। वा। यः। क्षये। गुहा। वा। चर्कृषे। गिरा ॥१॥

अद्यास्मिन्दिन इंद्रः कुह कुत्र स्थाने श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातः। कस्मिञ्जने यजमाने इज्यत्वेन स्तुत्यत्वेनावस्थितः श्रूयते। प्रख्यायते। तत्र दृष्टांतः। मित्रो न सूर्य इव सखेव वा तद्वत्। य इंद्र ऋषीणां भृग्वादीनां क्षये निवास आश्रमे गुहा वा गुहायामरण्ये वा गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा चर्कृषे अत्यर्थमाकृष्यते। अत्यर्थं स्तूयत इत्यर्थः। स इंद्रः कुह श्रुत इति पूर्वेण संबंधः॥

इह श्रुत इंद्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः।
मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ॥२॥
इह। श्रुतः। इंद्रः। अस्मे इति। अद्य। स्तवे। वज्री। ऋचीषमः।
मित्रः। न। यः। जनेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ ॥२॥

इहास्मिन्यज्ञ इंद्रः श्रुतः प्रख्यातः। अद्यास्मिन्दिवस अस्मे अस्माभिः स्तवे। स्तूयते। कीदृशः। वज्री वज्रवान् ऋचीषमः। यद्याव इंद्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः न त्वा वज्रिन्। ऋ॰ ८.७०.५.। इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः। य इंद्रो मित्रो न सूर्य इव स्निग्ध इव वा जनेषु स्तोतृजनेषु यशोऽन्नं कीर्तिं वा चक्रे करोति। कीदृशं। असाम्यसाधारणं। स इंद्रोऽस्माभिः स्तूयत इति पूर्वेण संबंधः॥

महो यस्पतिः शवसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः।
भर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियं ॥३॥
महः। यः। पतिः। शवसः। असामि। आ। महः। नृम्णस्य। तूतुजिः।
भर्ता। वज्रस्य। धृष्णोः। पिता। पुत्रंऽइव। प्रियं ॥३॥

य इंद्रो महो महतः शवसो बलस्य पतिरीश्वरोऽसाम्या। आश्चर्यादायां। आ समाप्तिः। अनंतगुण

इत्यर्थः। मह्नो महतो नृम्णस्य धनस्य च तुतुजिः स्तोतृभ्यः प्रेरकः। किंच धृष्णोः शत्रूणां धर्षकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्ता य इंद्रो धारयिता। स इंद्रोऽस्मान्पालिति शेषः। तत्र दृष्टांतः। पिता पुत्रमिव प्रियं यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत्॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः।
स्यंता पथा विरुक्मता सृजानः स्तोष्यध्वनः॥४॥
युजानः। अश्वा। वातस्य। धुनी इति। देवः। देवस्य। वज्रिऽवः।
स्यंता। पथा। विरुक्मता। सृजानः। स्तोषि। अध्वनः॥४॥

हे वज्रिवो वज्रवन्निंद्र॥ एको मत्वर्थीयोऽनुवादकः॥ देवो द्योतमानस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वातस्य वायोर्धुनी प्रेरकौ। वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः। अश्वाश्वौ त्वदीयौ हरिनामकौ युजानः स्वरथे संयोजयन्। कीदृशौ। विरुक्मता विरोचनवता पथा मार्गेण स्यंता स्यंतौ गच्छंतौ। अध्वनो युद्धे गमनमार्गान्सृजान उत्पादयन् स्तोषि। सततं स्तूयसे॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागा ऋज्रा त्मना वहध्यै।
ययोर्देवो न मर्त्यो यंता नकिर्विदाय्यः॥५॥
त्वं। त्या। चित्। वातस्य। अश्वा। आ। अगाः। ऋज्रा। त्मना। वहध्यै।
ययोः। देवः। न। मर्त्यः। यंता। नकिः। विदाय्यः॥५॥

यच्छब्दसंबंधादुत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते। ययोस्त्वदीययोर्यंता नियंता निवारयिता देवो न देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति मर्त्यो मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति नकिर्न कश्चिदपि विदाय्यो वेत्ता। अवस्य बलस्येति वा शेषः। हे इंद्र त्वं वातस्य वायोर्बलेन जवेन च युक्तावृज्रर्जुगामिनौ त्या चित्तावप्यश्वा त्वदीयावश्वौ त्मनात्मनैव। सारथिनिरपेक्षेणेत्यर्थः। वहध्यै वहनार्थं। अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः। आगाः। आभिमुख्येन गच्छसि॥ ॥६॥

अध ग्मंतोशना पृच्छते वां कदर्था न आ गृहं।
आ जग्मथुः पराकाद्दिवश्च ग्मश्च मर्त्यं॥६॥
अध। ग्मंता। उशना। पृच्छते। वां। कत्ऽअर्था। नः। आ। गृहं।
आ। जग्मथुः। पराकात्। दिवः। च। ग्मः। च। मर्त्यं॥६॥

अधाथ यज्ञसमाप्त्यनंतरमुशना भार्गव ऋषिर्हि इंद्राग्नी ग्मंता स्वस्थानं प्रति गच्छंतौ वां युवां पृच्छते। पृच्छति स्म। यद्वा। उशनेति विभक्तिव्यत्ययः। उशनसमिंद्रस्य सखिभूतं भार्गवमिंद्रं च युवां सर्वो यजमानः पृच्छति। किं पृष्टवानिति उच्यते। युवां कदर्था कदर्थौ किंप्रयोजनवंतौ संतौ नोऽस्मदीयं। आकारः प्रतीत्यर्थः। गृहं प्रति पराकात्। दूरनामैतत्। दूराद्वा जग्मथुः। आगतवंतौ स्थः। तदेवोक्तं। दिवश्च द्युलोकाच्च ग्मश्च भूलोकाच्च मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवंतौ। युवयोः कृतार्थत्वादत्रागमनमस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुव्रजतीत्यर्थः॥

आ नं इंद्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतं। तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्धन्नमानुषं॥७॥
आ। नः। इंद्र। पृक्षसे। अस्माकं। ब्रह्म। उत्ऽयतं। तत्। त्वा। याचामहे। अवः।
शुष्णं। यत्। हन्। अमानुषं॥७॥

हे इंद्र त्वं । न इति तृतीयार्थे षष्ठी । नोऽस्माभिर्हवतमुत्क्षिप्तं । दत्तमित्यर्थः । अस्माकमस्मदीयं ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं । आङ्मर्यादायां । आ तृप्तेरित्यर्थः । पृचसे । आत्मना संपर्चय ॥ पृची संपर्के इति धातो रूपं ॥ आभक्षयेत्यर्थः । किंच वयमपि त्वेवंभूतं त्वां तत् । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्ताकृशमन्नमवस्तद्रक्षणं च याचामहे । प्रार्थयामहे । तथा यच्छुष्णं बलं घामानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं हन् हंति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इंद्र त्वं शुष्णमेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् । हतवानसि । हत्वा च यद्येन रक्षणेन त्रैलोक्यं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामह इति वाक्यार्थः ॥

अकर्मा दस्युरभि नो अमंतुरन्यव्रतो अमानुषः ।
त्वं तस्यामित्रहन्वधर्दासस्य दंभय ॥ ८ ॥
अकर्मा । दस्युः । अभि । नः । अमंतुः । अन्यऽव्रतः । अमानुषः ।
त्वं । तस्य । अमित्रऽहन् । वधः । दासस्य । दंभय ॥ ८ ॥

अकर्माविद्यमानयागादिकर्मा दस्युरुपक्षपयिताभ्याभिमुख्येन स्वरूपतो नोऽस्मानमंतुरज्ञाता । यद्वा । अत्रावित्युपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमंतुरवमंताभिभविता । अन्यव्रतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मामानुषो मनुष्यसंव्यवहाराद्बाह्यः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । य एवंभूतोऽस्ति हे अमित्रहञ्छत्रूणां हंतरिंद्र त्वं दासस्योपक्षपयितव्यस्य वधर्हंता सन् दंभय । तं शत्रुं हिंधि ॥

त्वं न इंद्र शूर शूरैरुत त्वोतासो बर्हणा ।
पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवंत क्षोणयो यथा ॥ ९ ॥
त्वं । नः । इंद्र । शूर । शूरैः । उत । त्वाऽऊतासः । बर्हणा ।
पुरुऽत्रा । ते । वि । पूर्तयः । नवंत । क्षोणयः । यथा ॥ ९ ॥

हे शूर विक्रांतेंद्र त्वं शूरैर्भटैर्मरुद्भिः सहितः सन्नोऽस्मान् पाहीति शेषः । उतापि च त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयं बर्हणा परिबर्हणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम । किंच ते त्वदीयाः पूर्तयः कामानां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि पुरुत्रा बहून्स्तोतॄन्वि नवंत । विविधं व्याप्नुवंति । क्षोणयः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवंति तद्वत् ॥

त्वं तान्वृत्रहत्ये चोदयो नॄन्कार्पाणे शूर वज्रिवः ।
गुहा यदी कवीनां विशां नक्षत्रशवसां ॥ १० ॥
त्वं । तान् । वृत्रऽहत्ये । चोदयः । नॄन् । कार्पाणे । शूर । वज्रिऽवः ।
गुहा । यदि । कवीनां । विशां । नक्षत्रऽशवसां ॥ १० ॥

हे वज्रिवो वज्रधर शूरेंद्र त्वं कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्यं युद्धं कार्पाणं । तस्मिन्वृत्रहत्ये शत्रुहननार्थं नॄन्नरांस्तान्प्रसिद्धान्मरुद्गणांश्चोदयः । चोदयसि । प्रेरयसि । यदि यदा त्वं कवीनां मेधाविनां नक्षत्रशवसां देवान्प्रतिगच्छत्स्तोतृबलानां विशां स्तोतृजनानां संबंधीनि गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्तोत्राणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥ ७ ॥

मक्षू ता त इंद्र दानाप्नस आक्षाणे शूर वज्रिवः ।
यद्ध शुष्णस्य दंभयो जातं विश्वं सयावभिः ॥ ११ ॥

मक्षु । ता । ते । इंद्र । दानऽअप्नसः । आक्षाणे । शूर । वज्रिऽवः ।
यत् । ह । शुष्णस्य । दंभयः । जातं । विश्वं । सयावऽभिः ॥११॥

हे शूर विक्रांत वज्रिवो वज्रोपेतेंद्र दानाप्नसो दानकर्मणः । स्तोतृभ्यः सततमभीष्टफलप्रदस्येत्यर्थः । ते तव स्वभूतानि मक्षु क्षिप्राण्यविलंबितानि । क्षिप्रकारणयुक्तानीत्यर्थः । आक्षाणे योद्धृभिर्व्याप्यमाने त्वय्यवस्थितानि ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवंतीति शेषः । सयावभिः सहयातृभिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं शुष्णस्यासुरस्य विश्वं जातं सर्वमपत्यजातं दंभयः । अदंभयः । हिंसितवानसि । यद्ध । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि संति तानि स्तुवंतीति पूर्वेण संबंधः ॥

माकुध्र्यगिंद्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्नभिष्टयः ।
वयंवयं त आसां सुम्ने स्याम वज्रिवः ॥१२॥
मा । अकुध्र्यक् । इंद्र । शूर । वस्वीः । अस्मे इति । भूवन् । अभिष्टयः ।
वयंऽवयं । ते । आसां । सुम्ने । स्याम । वज्रिऽवः ॥१२॥

हे शूर विक्रांतेंद्र अस्मे अस्माकं स्वभूता वस्वीर्महत्योऽभिष्टय आभिमुख्येष्टय इच्छाः । यद्वा । आभिमुख्येच्छा अभीप्सितप्रार्थनाः । कुध्र्यक् कुत्सिताः । विफला इत्यर्थः । मा भूवन् । किंतर्हि हे वज्रिवो वज्रिन्निंद्र ते तव प्रसादाद्वयंवयमृत्विग्यजमानाः । द्विर्वचनमतित्वराप्रदर्शनार्थं । आसामिच्छानामिच्छानां वा संबंधिनि सुम्ने सुखेऽवस्थिताः स्याम । भवेम । वयमभिष्टिजन्येन दृष्टादृष्टसुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्महे इत्यर्थः ॥

अस्मे ता त इंद्र संतु सत्याहिंसंतीरुपस्पृशः ।
विद्याम यासां भुजो धेनूनां न वज्रिवः ॥१३॥
अस्मे इति । ता । ते । इंद्र । संतु । सत्या । अहिंसंतीः । उपऽस्पृशः ।
विद्याम । यासां । भुजः । धेनूनां । न । वज्रिऽवः ॥१३॥

हे इंद्र अस्मे अस्माकं स्वभूताः ॥ ता सत्येत्युभयत्र प्रथमाबहुवचनस्य छांदस आकारः सति निर्देश्यस्याविशेषणत्वात् ॥ ता तास्तादृश्य उपस्पृशः । त्वामुपगम्य स्पृशंतीत्युपस्पृशः स्तुतयः । ते तव प्रसादात्सत्या सत्याः संतु । यथार्था भवंतु । तव सद्गुणग्राहिण्य इत्यर्थः । अपि चाहिंसंतीस्त्वामहिंसत्यश्च भवंतु । सत्स्तुतित्वादनुद्वेजयंत्यश्च भवंत्वित्यर्थः । हे वज्रिव इंद्र यासां स्तुतीनां संबंधिनो भुजो दृष्टादृष्टाभोगान्विद्याम वयं लभेमहि । तत्र दृष्टांतः । धेनूनां न गवां क्षीरादिभोगान्यथा गोस्वामी लभते तद्वत् । ताः सत्या भवंत्विति पूर्वेणान्वयः ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानां ।
शुष्णं परि प्रदक्षिणिद्विश्वायवे नि शिश्नथः ॥१४॥
अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षाः । शचीभिः । वेद्यानां ।
शुष्णं । परि । प्रऽदक्षिणित् । विश्वऽआयवे । नि । शिश्नथः ॥१४॥

हे इंद्र यद्यदा क्षा भूमिरहस्ता पाणिरहितापदी चरणवर्जिता च । अमनुष्यकर्मकेत्यर्थः । वेद्यानां लोचयोग्यानां त्वत्प्रभृतीनां देवानां संबंधिभिः शचीभिः कर्मभिर्वर्धत अवर्धत । धनधान्यादिभिः समृद्धेत्यर्थः । तदा त्वं परि प्रदक्षिणिदेवंभूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितं शुष्णमसुरं विश्वायवे । तादर्थ्ये चतुर्थी । सर्वत्राप्रतिहतगामिन एतदाख्यस्यौर्वशेयराज्ञोऽर्थाय नि शिश्नथः । नितरां ताडितवानसि ।

यद्वा । यदा शुष्णस्याच्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां मायारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां मायोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे सर्वव्यापकस्य मरुद्गणस्य प्रवेशनार्थं नि शिश्नथः ॥

पिबापिबेदिंद्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान वसुः सन् ।
उत त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कृधी नः ॥१५॥
पिबऽपिब । इत् । इंद्र । शूर । सोमं । मा । रिषण्यः । वसवान । वसुः । सन् ।
उत । त्रायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कृधि । नः ॥१५॥

पिबपिबेति वीप्सातित्वराप्रदर्शनार्थं । हे शूर वीरेंद्र त्वमभिषुतं सोमं शीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । इदिति पूरणः । हे वसवान वसूनां धनानामानेतः त्वं वसुः प्रशस्तः सन्मा रिषण्यः । यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मान्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उतापि च हे इंद्र त्वं गृणतस्त्वां स्तुवतः स्तोतॄन्मघोनो हविर्लक्षणधनवतो यजमानांश्च त्रायस्व । प्रमादजनितकर्मवैगुण्यदोषात्पालयस्व । किंच । महश्च राय इत्युभयत्र तृतीयार्थे षष्ठी । महो महता रायो धनेन च नोऽस्मान्रेवतः कृधि । धनवतः कुरु ॥ ॥८॥

यजामह इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पंचम्यभिसारिणी । द्विर्दशकाद्विर्द्वादशकवतीत्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टास्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । यजामहे सप्ताद्यांत्ये त्रिष्टुभौ पंचम्यभिसारिणीति ॥ चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापंचम्योरावर्तनेन त्रींस्तृचान् होत्रका एकैकं तृचमावपेरन् । सूत्रितं च । यजामह इंद्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव । आ॰७.११. । इति ॥

यजामह इंद्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं१ विव्रतानां ।
प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वथा भूद्वि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥१॥
यजामहे । इंद्रं । वज्रऽदक्षिणं । हरीणां । रथ्यं । विऽव्रतानां ।
प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वऽथा । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधसा ॥१॥

वयमिंद्रं यजामहे । सोमलक्षणैर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशं । वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणामेतत्संज्ञकानामश्वानां रथ्यमानेतारं । स इंद्रः सोमपानानंतरं श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि दोधुवत् पुनःपुनर्धुन्वानः सन्नूर्ध्वथोर्ध्वं प्र भूत् । प्रादुरभूत् । किंच सेनाभिर्मरुदादिस्वकीयैः सैन्यैर्वि दयमानो विविधं शत्रून्हिंसन्राधसा । द्वितीयार्थे तृतीया । राधो धनं । वीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । विविधं स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विंद्रो मघैर्मघवा वृत्रहा भुवत् ।
ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् ॥२॥
हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इंद्रः । मघैः । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ।
ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । क्ष्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥२॥

अस्येंद्रस्य संबंधिनौ या यौ हरी अश्वौ वने । वन्यंते संभज्यंतेऽस्मिन्देवा इति वनं यज्ञोऽरण्यं वा । तस्मिन्वस्तृजीषलक्षणं धनं यवसलक्षणं वा नु क्षिप्रं विदे विंदेते लभेते । यद्वा । यौ हरी अस्येंद्रस्य वने संभजनार्थं वसु वसुनो लाभाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताभ्यां हरिभ्यां मघैर्धनैर्मघवान्धनवानिंद्रो वृत्रहा

वृत्राख्यस्यासुरस्य मेघस्य वा हंता भुवत्। भवति। अपि चर्भृदीप्तो वाजो बलवानृभुक्षा महानिंद्रः शवः शवसो बलस्य धनस्य वा पत्यते। ईष्टे। यद्वा। शत्रूणां बलं प्रति पत्यते। प्रतिपद्यते। गच्छति। अहमपि तस्य प्रसादाद्दासस्योपक्षपयितव्यस्य शत्रोर्नाम चित्। नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः। तदप्यव वृणामि। अवहन्मि। किमुतान्यदंगं। अथवा। नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुं॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इंद्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः॥३॥

यदा। वज्रं। हिरण्यं। इत्। अथ। रथं। हरी इति। यं। अस्य। वहतः। वि। सूरिऽभिः।
आ। तिष्ठति। मघऽवा। सनऽश्रुतः। इंद्रः। वाजस्य। दीर्घऽश्रवसः। पतिः॥३॥

यदेंद्रो हिरण्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहननाय गृह्णातीति शेषः। इदिति पूरणः। अथ तदानीमस्येंद्रस्य हरी अश्वौ यं रथं वहतः गंतृप्रदेशं विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवानिंद्रः सूरिभिः स्तोतृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथमा तिष्ठति। आरोहति। कीदृशः। सनश्रुतश्चिरप्रख्यातः। जगति स्वभावत एव विख्यात इत्यर्थः। दीर्घश्रवसो बहुकीर्तेर्वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी। एवंभूत इंद्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या३ स्वा सचाँ इंद्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते।
अव वेति सुक्षयं सुते मधूदिद्धूनोति वातो यथा वनं॥४॥

सो इति। चित्। नु। वृष्टिः। यूथ्या। स्वा। सचा। इंद्रः। श्मश्रूणि। हरिता। अभि। प्रुष्णुते।
अव। वेति। सुऽक्षयं। सुते। मधु। उत्। इत्। धूनोति। वातः। यथा। वनं॥४॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। या महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिर्नु क्षिप्रं। चिदित्युपमार्थे। यथा सर्वं सिंचति तथेंद्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि श्मश्रूणि च हरिता हरिद्वर्णेन सोमेनाभि प्रुष्णुते॥ प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेष्विति धातुः॥ आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्रं सिंचति। सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः। अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहमव वेति। अभिगच्छति। गत्वा च सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा। मत्तः सन्निति शेषः। उदिद्धूनोति। स्वशरीरमुत्कंपयति। तत्र दृष्टांतः। वातो वायुर्यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कंपयति तद्वत्॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरू सहस्राशिवा जघान।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः॥५॥

यः। वाचा। विऽवाचः। मृध्रऽवाचः। पुरु। सहस्रा। अशिवा। जघान।
तत्ऽतत्। इत्। अस्य। पौंस्यं। गृणीमसि। पिताऽइव। यः। तविषीं। ववृधे। शवः॥५॥

य इंद्रो वाचा वाङ्मात्रेणैव विवाचो विविधवाचः स्वशत्रून् मृध्रवाचो हिंसितवाचः। हत्वेति शेषः। पुरु पुरूणि बहून्यशिवाशिवान्यसुखकराणि। दुःखकराणीत्यर्थः। सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान हंति। अपि च यश्चेंद्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं बलमन्नप्रदानैर्ववृधे वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य जगतः शवो बलं ववृधे वर्धयति अस्येंद्रस्य तत्तदित्तत्तदेव पौंस्यं बलं गृणीमसि। वयं स्तुमः। इंद्रो येन येन बलेन शत्रून्हंति तस्य तत्तद्बलं वयं स्तुम इत्यर्थः॥

स्तोमं त इंद्र विमदा अजीजनन्नपूर्व्यं पुरुतमं सुदानवे।
विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे॥६॥

स्तोमं। ते। इंद्र। विऽमदाः। अजीजनन्। अपूर्व्यं। पुरुऽतमं। सुऽदानवे।
विद्म। हि। अस्य। भोजनं। इनस्य। यत्। आ। पशुं। न। गोपाः। करामहे ॥६॥

हे इंद्र ते तुभ्यं सुदानवे शोभनदानस्यार्थाय विमदा विमदनामानो वयं स्तोमं स्तोत्रविशेषमजीजनन्। जनितवंतः। कृतवंत इत्यर्थः॥ अत्र पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः॥ कीदृशं। अपूर्व्यमपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतं। उत्कृष्टमित्यर्थः। पुरुतमं बहुतमं। नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः। हि यस्मात्कारणाद्धे इंद्र इनस्येश्वरस्यास्येदृशस्य तव यद्भोजनं धनमस्तीति विद्म वयं जानीमः तस्मात्कारणात्त्वदीयं तद्धनमा करामहे। वयमस्मदभिमुखं कुर्महे। तत्र दृष्टांतः। पशुं न गोपा यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्याभिमुखीं करोति तद्वत्॥

मार्किर्न एना सख्या वि यौषुस्तव चेंद्र विमदस्य च ऋषेः।
विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे ते संतु सख्या शिवानि ॥७॥
मार्किः। नः। एना। सख्या। वि। यौषुः। तव। च। इंद्र। विऽमदस्य। च। ऋषेः।
विद्म। हि। ते। प्रऽमतिं। देव। जामिऽवत्। अस्मे इति। ते। संतु। सख्या। शिवानि ॥७॥

हे इंद्र तव च विमदस्यर्षेर्मम च नः॥ अस्मदो द्वयोश्च। पा॰ १. २. ५९.। इति द्वयोर्बहुवचनं॥ आवयोरेनेनानि सख्या सख्यानि स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणानि सखिकर्माणि मार्किर्वि यौषुः। क्वचिदपि न विश्लथयेयुः। अपि च हि यस्मात्कारणाद्धे देव द्योतमानेंद्र ते तव प्रमतिमनुग्राहिकां बुद्धिं विद्म वयं जानीमः। तत्र दृष्टांतः। जामिवद्यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत्। तस्मात्कारणादस्मे अस्माकं ते तव च सख्या सख्यानि शिवानि संतु। मंगलानि भवंतु। अनपायानीत्यर्थः॥ ॥९॥

इंद्र सोममिति षडृचमष्टमं सूक्तं। चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः। आदितस्तिस्र ऐंद्र्य आस्तारपंक्तिच्छंदस्काः। आदितो द्वौ गायत्रौ ततो द्वौ जागतौ सास्तारपंक्तिः। ऋषिः पूर्ववत्। तथा चानुक्रांतं। इंद्र सोमं षळास्तारपांक्तं त्वाश्विन्योऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ इति॥ गतो विनियोगः॥

इंद्र सोममिमं पिब मधुमंतं चमू सुतं।
अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरूवसो विवक्षसे ॥१॥
इंद्र। सोमं। इमं। पिब। मधुऽमंतं। चमू इति। सुतं।
अस्मे इति। रयिं। नि। धारय। वि। वः। मदे। सहस्रिणं। पुरुवसो इति पुरुऽवसो।
विवक्षसे ॥१॥

हे इंद्र त्वमिममीदृशं सोमं पिब। कीदृशं। मधुमंतं मधुररसोपेतं चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं। तदनंतरं पुरूवसो बहुधन हे इंद्र वस्तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सत्यस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय। नितरां स्थापय। कीदृशं। सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं। प्रभूतमित्यर्थः। त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः। अतः कारणाद्विवक्षसे। महन्नामैतत्। त्वं महान्भवसि॥

त्वां यज्ञेभिरुक्थैरुप हव्येभिरीमहे।
शचीपते शचीनां वि वो मदे श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं विवक्षसे ॥२॥
त्वां। यज्ञेभिः। उक्थैः। उप। हव्येभिः। ईमहे।
शचीऽपते। शचीनां। वि। वः। मदे। श्रेष्ठं। नः। धेहि। वार्यं। विवक्षसे ॥२॥

हे इंद्र वयं यज्ञैभिर्यज्ञैः सोमयागादिभिरुक्थैः शस्त्रलक्षणैः स्तोत्रैर्हव्येभिर्हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च । उपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः । त्वामुपेत्येमहे । अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां पालयितः । त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः । एवं याचितस्त्वं नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पश्वादिधनं धेहि । देहि । शिष्टं स्पष्टं ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता ।
इंद्र स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥३॥
यः । पतिः । वार्याणां । असि । रध्रस्य । चोदिता ।
इंद्र । स्तोतृणां । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥३॥

हे इंद्र यस्त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिरसि स्वामी भवसि । रध्रस्य राधकस्य स्तोतुश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इंद्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रक्षकोऽसि । स त्वं वि वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषो द्वेष्टुः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान्भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमंथतं ।
विमदेन यदीळिता नासत्या निरमंथतं ॥४॥
युवं । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति संऽईची । निः । अमंथतं ।
विऽमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । निःऽअमंथतं ॥४॥

हे शक्रा शक्तौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनौ मायाविना मायाविनौ प्रज्ञावंतौ शत्रुवंचनकुशलौ वा युवं युवां समीची परस्परं संगतौ निरमंथतं । अग्निं निरमथ्नीतं । अश्विनावध्वर्यू । ऐ० ब्रा० १.१८. । इति ब्राह्मणोक्तत्वादग्निमंथनमप्यश्विनोरुपपन्नमिति । कदाश्विनौ निर्मथितवंतौ उच्यते । यद्यदा नासत्या नासत्यौ युवां विमदेन मयेळितौ स्तुतौ निरमंथतं निरमथ्नीतं तदानीं युवां परस्परं संगतौ निर्मथितवंतौ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपंत समीच्योर्निष्पतंत्योः ।
नासत्यावब्रुवन्देवाः पुनरा वहतादिति ॥५॥
विश्वे । देवाः । अकृपंत । संऽईच्योः । निःऽपतंत्योः ।
नासत्यौ । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥५॥

हे अश्विनौ युवाभ्यामग्निमंथनकाले प्रेर्यमाणयोः समीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररण्योर्निष्पतंत्योर्विस्फुलिंगान्निर्गमयंत्योः सत्योर्विश्वे सर्वे इंद्रादयो देवा अकृपंत । युवामस्तुवन् । किंच देवा नासत्यावश्विनौ युवामब्रुवन् । अवोचन् । किमिति । पुनरा वहतादिति । पुनःपुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि युवामाभिमुख्येन स्थित्वावहतं । यद्वा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनरयमग्निरस्मदीयानि हवींष्यावहत्विति देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनं । ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतं ॥६॥
मधुऽमत् । मे । पराऽअयनं । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनं । ता । नः । देवा ।
देवतया । युवं । मधुऽमतः । कृतं ॥६॥

हे अश्विनौ मे मदीयं परायणं गृहात्परागमनं मधुमत्। अत्र रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्वता प्रीतिर्लक्ष्यते। युवयोः प्रसादात्प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः। पुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं मधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु। अपि च हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवां नोऽस्मान्मधुमतः प्रीतियुक्तान्कृतं। कुरुतं। केनेति उच्यते। देवतया देवत्वेन। अणिमादिदेवतैश्वर्ययोगेनेत्यर्थः॥ ॥१०॥

भद्रमित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं। तुह्यादिपरिभाषयेदमप्याद्यास्त्रारपांक्तं। सोमदेवताकं। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया प्राजापत्य ऐंद्रो वा विमदो वा वासुक्रो वसुकृद्वर्षिः। तथा चानुक्रांतं। भद्रमेकादश सौम्यमिति॥ गतो विनियोगः॥

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुं।
अधा ते सख्ये अंधसो वि वो मदे रणन्गावो न यवसे विवक्षसे ॥१॥
भद्रं। नः। अपि। वातय। मनः। दक्षं। उत। क्रतुं।
अध। ते। सख्ये। अंधसः। वि। वः। मदे। रणन्। गावः। न। यवसे। विवक्षसे ॥१॥

हे सोम त्वं नोऽस्मदीयं मनो भद्रं कल्याणं वातय। गमय। अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः। तथा दक्षमुत दक्षमपि॥ दक्ष वृद्धौ॥ वृद्धं सर्वव्यापिनमंतरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं प्रापय। अस्माकमंतरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः। उतापि च क्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय। शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः। अधाथ स्तोतारस्ते तव सख्ये स्तुत्यस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रणन्। रमंतां। तत्र दृष्टांतः। गावो न यवसे यथा धेनवो घासे रमंते प्रीतिं कुर्वंति तद्वत्। कस्मिन्सति। अंधसः सोमाख्यस्यान्नस्य संबंधिनि वस्तव विमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति। कस्मादेवं। यस्माद्विवक्षसे महान्भवसि॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु।
अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठंते वसूयवो विवक्षसे ॥२॥
हृदिऽस्पृशः। ते। आसते। विश्वेषु। सोम। धामऽसु।
अध। कामाः। इमे। मम। वि। वः। मदे। वि। तिष्ठंते। वसुऽयवः। विवक्षसे ॥२॥

हे सोम ते तव हृदिस्पृशः स्तुतिभिर्हृदयं स्पृशंत ऋत्विजो विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेष्वासते। त्वां स्तुवंतस्तिष्ठंति। अधाथेदृग्भूताः कामा अभिलाषा वि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति। सोमयागार्थमित्यर्थः। वसूयवो वसुकामा धनमिच्छंतो मम। हृदयादिति शेषः। वि तिष्ठंते। उत्तिष्ठंति। कस्मादेवं। यस्माद्विवक्षसे महान्भवसि॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या।
अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्वधाद्विवक्षसे ॥३॥
उत। व्रतानि। सोम। ते। प्र। अहं। मिनामि। पाक्या।
अध। पिताऽइव। सूनवे। वि। वः। मदे। मृळ। नः। अभि। चित्। वधात्। विवक्षसे ॥३॥

उतापि च हे सोम अहं ते तुभ्यं व्रतानि यागादिकर्माणि पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया। यद्वा। पाक्येति व्रतविशेषणमेतत्। पाक्यानि परिपक्वानि। परिनिष्ठितानीत्यर्थः। प्र मिनामि। प्रहिनस्मि। प्रकर्षेण करोमीत्यर्थः। अधाथ यागानंतरं वि वो मदे तव विविधे मदे सति नोऽस्मान्मृळ। सुखय। अभि चिद्वधादाभिमुख्येन स्थित्वा शत्र्वादिवधात्स्मान्पालयेति शेषः। तत्र दृष्टांतः। पितेव सूनवे यथा पिता

पुत्रार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुत्रमेव पालयति तद्वत्। यस्मात्सुख्यमानः पाल्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय चेत्यर्थः। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात्त्वं विवक्षसे महान्भवसि। महांतश्च भक्तान्सुखयंति पालयंति चेति यावत्॥

समु॒ प्र यं॑ति धी॒तयः॒ सर्गा॑सोऽव॒ताँ इ॑व।
क्रतुं॑ नः सोम जी॒वसे॒ वि वो॒ मदे॒ धा॒रया॑ चम॒साँ इ॑व॒ विव॑क्षसे॥४॥
सं। ऊं॒ इति॑। प्र। यं॒ति॒। धी॒तयः॑। सर्गा॑सः। अ॒व॒तान्ऽइ॑व।
क्रतुं॑। नः॒। सो॒म॒। जी॒वसे॑। वि। वः॒। मदे॑। धा॒रय॑। च॒म॒सान्ऽइ॑व। विव॑क्षसे॥४॥

हे सोम धीतयो देवतागुणान्दधति गृह्णंतीति धीतयः स्तुतयोऽस्मदीयाः समु संभूयैव प्र यंति। प्रकृष्टया गत्या त्वां गच्छंति। तत्र दृष्टांतः। सर्गासोऽवतानिव। विसृज्यंत उदकपानार्थमिति सर्गा गोसंघाः यंत्रस्था घटसंघा वा। ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वावतान्। कूपनामैतत्। कूपान्प्रति गच्छंति तद्वत्। त्वमप्येतज्ज्ञात्वा क्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय धारय। महतादरेण स्थापय। तत्र दृष्टांतः। चमसानिव यथा वस्तव विमदे विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान्सोमपात्राणि स्थापयति तद्वत्। कस्मादेवमुच्यसे। यस्मात्त्वं विवक्षसे महान्भवसि। यद्वा। धीतयः। अंगुलिनामैतत्। धयंति पिबंत्याभिरिति धीतयोऽंगुलयः। हे सोम त्वां समु प्र यंति। सहैव प्रकर्षेण त्वां प्राप्नुवंति। किमिव। अवतानिव। जलोद्धरणार्थं विसृज्यंत इति सर्गा रज्जवः। यथा कूपान्प्रति गच्छंति तद्वत्। ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय। यथा संपूर्णं भवति तथा पूरय। किमिव। यथा चमसान्स्वयं पूरयसि तद्वत्॥

तव॒ त्ये सो॑म॒ शक्ति॑भि॒र्निका॑मासो॒ व्यृ॑ण्विरे।
गृत्स॑स्य॒ धीरा॑स्त॒वसो॒ वि वो॒ मदे॑ व्र॒जं गोम॑न्तम॒श्विनं॒ विव॑क्षसे॥५॥
तव॑। त्ये। सो॒म॒। शक्ति॑ऽभिः। निऽका॑मासः। वि। ऋ॒ण्वि॒रे॒।
गृत्स॑स्य। धीराः॑। त॒वसः॑। वि। वः॒। मदे॑। व्र॒जं। गोऽम॑न्तं। अ॒श्विनं॑। विव॑क्षसे॥५॥

निकामासो दृष्टादृष्टफले नियतकामास्त्ये ते प्रसिद्धा धीरा मेधाविन ऋत्विजः शक्तिभिर्यागादिकर्मभिः सह हे सोम गृत्सस्य मेधाविनस्तवसो महतस्तव व्यृण्विरे। विविधाः स्तुतीर्गमयंति। प्रापयंति। कुर्वंतीत्यर्थः। अतः कारणाद्वि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्तभूते सत्यस्मभ्यं गोमंतं गोसहितमश्विनमश्वसहितं व्रजं गोष्ठं। सामर्थ्यान्मंदुरा लभ्यते। मंदुरां च देहीति शेषः। कस्मादेवमुच्यसे। यस्माद्विवक्षसे महान्भवसि॥ ॥११॥

प॒शुं नः॑ सोम रक्षसि पुरु॒त्रा विष्ठि॑तं॒ जग॑त्।
स॒माकृ॑णोषि जी॒वसे॒ वि वो॒ मदे॒ विश्वा॑ सं॒पश्य॒न्भुव॑ना॒ विव॑क्षसे॥६॥
प॒शुं। नः॒। सो॒म॒। र॒क्ष॒सि॒। पु॒रु॒ऽत्रा। विऽस्थि॑तं। जग॑त्।
सं॒ऽआकृ॑णोषि। जी॒वसे॑। वि। वः॒। मदे॑। विश्वा॑। सं॒ऽपश्य॑न्। भुव॑ना। विव॑क्षसे॥६॥

हे सोम त्वं नोऽस्मदीयं पशुं देवयागार्थमुपाकृतं रक्षसि। पालयसि। न केवलं पशुं किंतु पुरुत्रा बहुधा विष्ठितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं जगच्च रक्षसि। किंच स त्वं समाकृणोषि। जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः। किमर्थं। जीवसे जीवनार्थं। किं कुर्वन्। विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन्। किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते। वि वो मदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्त्यर्थं। उक्तं हि।

इतःप्रदानमुत देवा उप जीवंति अमुतःप्रदानं मनुष्या उप जीवंति। तै० सं० ३. २. ९. ७.। इति। अत एव त्वं विवक्षसे। महान्भवसि। महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव।
सेध राजन्नप स्रिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥७॥
त्वं। नः। सोम। विश्वतः। गोपाः। अदाभ्यः। भव।
सेध। राजन्। अप। स्रिधः। वि। वः। मदे। मा। नः। दुःऽशंसः। ईशत। विवक्षसे ॥७॥

हे सोम अदाभ्यः केनाप्यहिंस्यस्त्वं विश्वतः सर्वतो नोऽस्माकं गोपा रक्षिता भव। अपि च हे राजन्राजमान सोम त्वं स्रिधोऽस्माकमुपक्षपयितॄनप सेध। अस्मत्तोऽपगमय। अपजहि वा। नोऽस्माकं दुःशंसो विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता मेशत। ईशिता मा भूत्। तव प्रसादादस्माकमपवक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः। किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यते। वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थं। अतो विवक्षसे। त्वं महान्भवसि॥

त्वं नः सोम सुक्रतुर्वयोधेयाय जागृहि।
क्षेत्रवित्तरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥८॥
त्वं। नः। सोम। सुऽक्रतुः। वयःऽधेयाय। जागृहि।
क्षेत्रवित्ऽतरः। मनुषः। वि। वः। मदे। द्रुहः। नः। पाहि। अंहसः। विवक्षसे ॥८॥

हे सोम सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः क्षेत्रवित्तरः क्षेत्रस्यातिशयेन लंभकस्त्वं नोऽस्माकं वयोधेयायान्नदानाय जागृहि। किंच द्रुहो द्रोग्धुर्मनुषो मनुष्याच्छत्रोः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि। रक्ष। अंहसः पापाच्च नोऽस्मान्पाहि। किमर्थं। वि वो मदे। तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः। विवक्षसे। त्वं महान्भवसि॥

त्वं नो वृत्रहंतमेंद्रस्येंदो शिवः सखा।
यत्सीं हवंते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥९॥
त्वं। नः। वृत्रहन्ऽतम। इंद्रस्य। इंदो इति। शिवः। सखा।
यत्। सीं। हवंते। संऽइथे। वि। वः। मदे। युध्यमानाः। तोकऽसातौ। विवक्षसे ॥९॥

हे वृत्रहंतम शत्रूणामतिशयेन हंतर्हे इंदो हे सोम यस्त्वमिंद्रस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नोऽस्मान्पाहीति शेषः। कदेति उच्यते। तोकसातौ। तोक इत्यपत्यनाम॥ सातिः। षणु दान इत्यस्मात्क्तौ रूपं॥ दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संग्रामविशेषणं। तस्मिन्। अतिमहतीत्यर्थः। समिथे संग्रामे युध्यमाना युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतो यद्यदा हवंते युद्धार्थमस्मानाह्वयंति। तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः। कस्मिन्निमित्ते। वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते। विवक्षसे। त्वं महान्भवसि। महतां हि पालनं युक्तमेवेति॥

अयं घ स तुरो मद इंद्रस्य वर्धत प्रियः।
अयं कक्षीवतो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥१०॥
अयं। घ। सः। तुरः। मदः। इंद्रस्य। वर्धत। प्रियः।
अयं। कक्षीवतः। महः। वि। वः। मदे। मतिं। विप्रस्य। वर्धयत्। विवक्षसे ॥१०॥

अयं घेदृशः खलु स प्रसिद्धोऽस्माभिरभिषुतः सोमसुरः सर्वकार्येषु त्वरणशीलो मद्यो मदकरः प्रिय इंद्रस्य तर्पयिता वर्धत। अस्मदीयां मतिमवर्धयत्। अयं सोमः कक्षीवत एतदाख्यस्यर्षेः। कीदृशस्य। महो महतो विप्रस्य मेधाविनः। मतिं प्रज्ञां वर्धयत्। अवर्धयत्। तद्वदस्माकमपि मतिमवर्धयदित्यर्थः। शिष्टं गतं॥

अयं विप्राय दाशुषे वाजाँ इयर्ति गोमतः।
अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रांधं श्रोणं च तारिषद्विवक्षसे ॥११॥
अयं। विप्राय। दाशुषे। वाजान्। इयर्ति। गोऽमतः।
अयं। सप्तऽभ्यः। आ। वरं। वि। वः। मदे। प्र। अंधं। श्रोणं। च। तारिषत्। विवक्षसे ॥११॥

अयं सोमो विप्राय मेधाविने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमतः पशुयुक्तानि वाजानन्नानीयर्ति। प्रेरयति। प्रयच्छतीत्यर्थः। किंचायमेव सोमः सप्तभ्यो होतृभ्यो वरं वरणीयं धनमा। प्रयच्छति। अंधं नेत्रहीनं दीर्घतमसमृषिं चक्षुःप्रदानेन श्रोणं च पंगुं परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी प्र तारिषत्। प्रकर्षेण वर्धितवान्। शिष्टं स्पष्टं॥　॥१२॥

प्र हीति नवर्चं दशमं सूक्तमानुष्टुभं पूषदेवताकं। आद्याचतुर्थ्यावुष्णिहौ। ऋषिः पूर्ववत्। तथा चानुक्रांतं। प्र हि नव पौष्णमानुष्टुभमाद्याचतुर्थ्या उष्णिहाविति॥ गतो विनियोगः॥

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यंति नियुतः। प्र दस्रा नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः॥१॥
प्र। हि। अच्छ। मनीषाः। स्पार्हाः। यंति। निऽयुतः। प्र। दस्रा। नियुत्ऽरथः। पूषा। अविष्टु। माहिनः॥१॥

हि यस्मात्कारणान्मनीषा अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचोऽच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमभिप्राप्तुं प्र यंति प्रकर्षेण गच्छंति। कीदृश्यः। स्पार्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्पृहणीयाः नियुतः॥ नियमनाद्वा नियोजनाद्वेत्येतद्रूपं॥ अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा। उच्चारिता इत्यर्थः। एतच्छ्राव्योपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं दस्रा दर्शनीयो नियुद्रथो गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुक्तरथो वा माहिनो महान्पूषा देवः प्राविष्टु। अस्मान्प्रकर्षेण रक्षतु। यद्वा। दस्रा दंसयितारौ कर्मणामुपक्षपयितारौ। परिसमापयितारावित्यर्थः। एवंभूतौ पत्नीयजमानौ पूषा रक्षत्विति योज्यं॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः। विप्र आ वंसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनां॥२॥
यस्य। त्यत्। महिऽत्वं। वाताप्यं। अयं। जनः। विप्रः। आ। वंसत्। धीतिऽभिः। चिकेत। सुऽस्तुतीनां॥२॥

विप्रो मेधाव्ययं जनो यजमानः। यस्य पूष्णः संबंधि त्यत्तत्प्रसिद्धं महित्वं महत्त्वं वाताप्यं मंडले संभृतं परिपक्वमुदकं धीतिभिर्यागादिकर्मभिरा वंसत् संभजति स देवः सुष्टुतीनां तदीयाः शोभनाः स्तुतीश्चिकेत। जानातु॥

स वेद सुष्टुतीनामिंदुर्न पूषा वृषा। अभि प्सुरः प्रुषायति व्रजं न आ प्रुषायति॥३॥
सः। वेद। सुऽस्तुतीनां। इंदुः। न। पूषा। वृषा। अभि। प्सुरः। प्रुषायति। व्रजं। नः। आ। प्रुषायति॥३॥

य उक्तगुणः स पूषा सुष्टुतीनां शोभनस्तोत्राणां। स्वरूपमिति शेषः। वेद। जानाति। अपि चेंदुर्न सोम इव तथायं पूषा वृषा कामानां वर्षिता भवति। प्सुरो रूपवान् स अभ्यस्मानभिलक्ष्य प्रुषायति। सिंचति। तथा नोऽस्माकं व्रजं गोष्ठं चा प्रुषायति। आभिमुख्येन सिंचति। अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः॥

मंसीमहिं त्वा वयमस्माकं देव पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवं ॥४॥

मंसीमहिं। त्वा। वयं। अस्माकं। देव। पूषन्। मतीनां। च। साधनं। विप्राणां।
च। आऽधवं ॥४॥

हे देव द्योतमान पूषन् वयं स्तोतारस्त्वा त्वां मंसीमहि। स्तुमः। कीदृशं। अस्माकमस्मदीयानां मतीनां चाभिलषितानां च साधनं साधयितारं विप्राणां च मेधाविनामप्याधवं परिचर्यादरेस्य कंपयितारं॥

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानां। ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥५॥

प्रतिऽअर्धिः। यज्ञानां। अश्वऽहयः। रथानां। ऋषिः। सः। यः। मनुःऽहितः।
विप्रस्य। यवयत्ऽसखः ॥५॥

ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा स पूषा यज्ञानां प्रत्यर्धिरर्धभाग्रथानामश्वहयः। हयतिर्गतिकर्मा। रथानां संबंधिभिरश्वैर्गमनशीलो भवति। अश्वयुक्तेन रथेन सदा गंतेत्यर्थः। मनुर्हितो मनुष्यहितो यो विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबंधः॥ ॥१३॥

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च।
वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् ॥६॥

आऽधीषमाणायाः। पतिः। शुचायाः। च। शुचस्य। च।
वासःऽवायः। अवीनां। आ। वासांसि। मर्मृजत् ॥६॥

आधीषमाणाया आत्मार्थं धीयमानायाः शुचायाश्च दीप्ताया अजायाश्च पतिः स्वामी। न केवलं स्त्रीमात्रस्य किंतु शुचस्य दीप्तस्य पुंपशोश्च पतिरित्यर्थः। एवंभूतः पूषा देवोऽवीनामुरणानां संबंधिभी रोमभिर्वासोवायो दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् वासांसि रजकशोध्यानि तानि वस्त्राण्या मर्मृजत्। आ समंतात्प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन्भवति॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा।
प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥७॥

इनः। वाजानां। पतिः। इनः। पुष्टीनां। सखा।
प्र। श्मश्रु। हर्यतः। दूधोत्। वि। वृथा। यः। अदाभ्यः ॥७॥

इन ईश्वरः पूषा वाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्नानां पतिः स्वामीनः प्रभुः पुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां कारणे सखा मित्रभूतः। सर्वस्योपकारित्वात्। किंच हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः। श्मश्रु श्मश्रूणि वृथानायासेनाप्रयत्नेन प्र व्यदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कंपयति यः पूषादाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबंधः॥

आ ते रथस्य पूषन्नजा धुरं ववृत्युः। विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥८॥
आ। ते। रथस्य। पूषन्। अजाः। धुरं। ववृत्युः। विश्वस्य। अर्थिनः। सखा।
सनःऽजाः। अनपऽच्युतः ॥८॥

हे पूषन्देव ते त्वदीयस्य रथस्य धुरमजा वाहनत्वेना ववृत्युः। आवर्तयंति। आवहंतीत्यर्थः। यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्यार्थिनो याचकस्याभिलषितार्थप्रदातृत्वात्सखिभूतः सनोजाश्चिरं जातोऽनपच्युतः स्वाधिकारादनपगतः तस्य ते रथमिति संबंधः॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः। भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृणवद्धवं ॥९॥
अस्माकं। ऊर्जा। रथं। पूषा। अविष्टु। माहिनः। भुवत्। वाजानां। वृधः। इमं।
नः। शृणवत्। हवं ॥९॥

माहिनो महान्पूषास्माकं स्वभूतं रथमूर्जा बलेनान्नेन वाविष्टु। अवतु। रक्षतु। किंच वाजानामन्नानां वृधो वर्धको भुवत्। भवतु। सोऽस्मदीयमिममीदृग्भूतं हवमाह्वानं शृणवत्। शृणोतु॥ ॥१४॥

असत्सु म इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं। इंद्रपुत्रस्य वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं। तथा चानुक्रांतं। असत्सु चतुर्विंशतिरैंद्रो वसुक्र इति॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं। तथैव पंचमारण्यके सूचितं च। असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुग्र तर्द्ः। ऐ॰ आ॰ ५. १. १.। इति॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षं।
अनाशीर्दामहमस्मि प्रहंता सत्यध्वृतं वृजिनायंतमाभुं ॥१॥
असत्। सु। मे। जरितरिति। सः। अभिऽवेगः। यत्। सुन्वते। यजमानाय। शिक्षं।
अनाशीःऽदां। अहं। अस्मि। प्रऽहंता। सत्यऽध्वृतं। वृजिनऽयंतं। आभुं ॥१॥

वासुक्रेषु सूक्तेषु वाक्यैरिंद्रः स्तूयते। इदानीमिंद्रो वसुक्रं स्तोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति। यद्वा। कार्यकारणयोरेकत्वोपचारादात्मा वै पुत्रनामासीति वचनादिंद्ररूपेणावस्थितो वसुक्र आत्मानं स्तौति। क्वचित्क्वचिदिंद्रं चेति। हे जरितः स्तोतः मे मम सु शोभनः स तादृशोऽभिवेगोऽभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषोऽसत्। अस्ति। विद्यते। यद्येनाभिवेगेन सुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षं अभिलषितमर्थं ददामि। किंचाहमनाशीर्दां। आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु सामर्थ्यात्प्रार्थितं हविरुच्यते। तद्यद्यमदद्तं अनं। यद्वा। आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते। तस्यादातारं। असोमयाजिनमित्यर्थः। प्रहंतास्मि। प्रकर्षेण हिंसिता भवामि। कीदृशं। सत्यध्वृतं सत्यस्य हिंसकं। अनृतवादिनं चेत्यर्थः। वृजिनायंतं पापं कर्तुमिच्छंतमाभुं व्याप्नुवंतं॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून्तन्वा३ शूशुजानान्।
अमा ते तुम्रं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पंचदशं नि षिंचं ॥२॥
यदि। इत्। अहं। युधये। संऽनयानि। अदेवऽयून्। तन्वा। शूशुजानान्।
अमा। ते। तुम्रं। वृषभं। पचानि। तीव्रं। सुतं। पंचऽदशं। नि। सिंचं ॥२॥

यदीद्यदाहमेव युधये युद्धार्थमदेवयून् देवान्यष्टुमनिच्छतोऽयज्वनः संनयानि संगमयामि। कीदृशान्। तन्वा स्वशरीरेण शूशुजानानात्मंभरित्वात्पुष्टिलक्षणया दीप्त्या युक्तान्। पुष्टानित्यर्थः। तदा हे इंद्र अहमम-

र्विंगादिभिः सहितस्ते तुभ्यं तुम्रं प्रेरकं बलिनं । पीवानमित्यर्थः । वृषभं सेचनसमर्थं पुंपशुं पचामि । किंच तीव्रं मदकररसं सुतमभिषुतं पंचदशं । प्रतिपत्प्रभृतिपंचदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायंते । कृष्णपक्षे तु तद्वन्निह्रीयंते । एवंभूतत्वात्पंचदशः सोम उच्यते । तं । यद्वा । त्रिवृत्पंचदशस्तोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः । नि षिंचं । दशापवित्रे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽग्नौ वा सिंचामि । प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

नाहं तं वेद य इति ब्रवीत्यदेवयून्त्समरणे जघन्वान् ।
यदावाख्यत्समरणमृघावदादिद्ध मे वृषभा प्र ब्रुवंति ॥३॥
न । अहं । तं । वेद । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । सम्ऽअरणे । जघन्वान् ।
यदा । अवऽअख्यत् । सम्ऽअरणं । ऋघावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवंति ॥३॥

यो जनोऽदेवयून् देवानकामयमानान्देवद्विषो राक्षसादीन्समरणे संग्रामे जघन्वान् अहं हतवानिति ब्रवीति वदति तं तादृशं मद्व्यतिरिक्तं जनमहं न वेद । न जानामि । मत्तोऽन्यः संग्रामे शत्रूणां हंता नास्तीत्यर्थः । किंच यदा यस्मिन्काले समरणं संग्राममवाख्यत् अवाक्षतं न्यक्कृतमहं पश्यामि । कीदृशं । ऋघावदृघावंतं परस्परं हिंसायुक्तं । अत्यंतक्रूरमित्यर्थः । आत्तदानीं मे मम स्वभूतानि वृषभा वृषभकर्माणि दर्पितवृषभस्येव विक्रांतकर्माणि प्र ब्रुवंति । विद्वज्जना इति शेषः । इद्वेतीमौ पदपूरणौ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।
जिनामि वेत्क्षेम आ संतमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥४॥
यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसं । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।
जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । संतं । आभुं । प्र । तं । क्षिणां । पर्वते । पादऽगृह्य ॥४॥

यद्यदाज्ञातेषु शरीरवस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु संग्रामेष्वासं अहं युद्धार्थमुपविशामि तदा विश्वे सर्वे मघवानो हविर्लक्षणतपोलक्षणधनवंत ऋषयः सत एवं वर्तमानस्य मे ममेंद्रस्य समीप आसन् । उपविशंति । मम वीर्यवृद्ध्यर्थं मां स्तुवंतस्तिष्ठंतीत्यर्थः । अपि च क्षेमे जगत्पालने निमित्त आ संतं । आकारोऽभीत्यस्यार्थे वर्तते । सर्वमभिभवंतमाभुं महांतं शत्रुं जिनामि वा । विनाशयाम्येव । नात्र विनाशे संशयः । इदिति पूरणः । तं महांतं शत्रुं पादगृह्य पादौ गृहीत्वा पर्वते गिरौ प्र क्षिणां । प्रहिनस्मि । प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयंते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।
मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात एवेदनु द्यून्किरणः समेजात् ॥५॥
न । वै । ऊं इति । मां । वृजने । वारयंते । न । पर्वतासः । यत् । अहं । मनस्ये ।
मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयाते । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सं । एजात् ॥५॥

वै उ इत्येवैव । वृजने संग्रामे मां युद्धार्थमुपस्थितं संतं न वारयंते । केचिन्निवारयितुं समर्था न भवंति । अहं यत्कर्म मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि पर्वतासोऽवितरणक्षमा हिमवदादयो गिरयस्तत्कर्म मनसा प्रोढुं न शक्नुवंतीत्यर्थः । किंच ममेंद्रस्य स्वनाच्छब्दादेव कृधुकर्णो नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ह्रस्वकर्णो मंदश्रवणेंद्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि भयाते । बिभेति । अपि चैवेदेवमेव कृधुकर्णवदनु द्यून् । प्रतिदिनमित्यर्थः । किरणः । अंतर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान्रश्मिवानादित्यः समेजात् । सम्यक्कंपयते । चलति । नियमेन प्रयातीत्यर्थः ॥ ॥१५॥

दर्शन्न्वत्र शृतपाँ अनिंद्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।
घृषुं वा ये निनिदुः सखायमध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥
दर्शन् । नु । अत्र । शृतऽपान् । अनिंद्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।
घृषुं । वा । ये । निनिदुः । सखायं । अधि । ऊं इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

अत्रास्मिञ्जगति शृतपाञ्छृतानि पक्वानि सोमादिहवींष्यपहृत्य पिबतोऽनिंद्रानिंद्रेण मया वर्जितान् बाहुक्षदो बाहुभिर्यजमानाञ्शकलीकुर्वतः शरवे हिंसार्थं पत्यमानानभिपततोऽसुरादीन्नु क्षिप्रं दर्शन् । अहमिंद्रः पश्यामि । एवंभूतेष्वेष्वध्युपरि पवयो मदीयान्यायुधानि ववृत्युः । वर्तंते । वाशब्दः समुच्चये । घृषुं महांतं च सखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां ये निनिदुः निंदंति । उ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि क्षिप्रं वर्तंते ॥

अभूर्वौक्षीर्व्यु१ आयुरानड्दर्षन्नु पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।
द्वे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥
अभूः । ऊं इति । औक्षीः । वि । ऊं इति । आयुः । आनट् । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः ।
नु । दर्षत् ।
द्वे इति । पवस्ते इति । परि । तं । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अत्र मध्यमपुरुषत्वेनेंद्रस्योच्यमानत्वादृषिरिंद्रं स्तौति । उ इत्यवधारणे । हे इंद्र अभूः । त्वमेव प्रादुर्भवसि । औक्षीः । काले काले त्वमेव पृथिवीं सिंचसि । नान्य इत्यर्थः । आनडित्यादौ सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुरुषेण प्रकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुर्जीवितमुच्यते । इंद्रो भवान्विविधमायुश्चानट् । व्याप्नोति । आ भूतसंप्लवाज्जीवतीत्यर्थः । किंच पूर्वः पुरातनो भवानिंद्रो नु क्षिप्रं दर्षत् ॥ दॄ विदारणे । सिब्बहुलं लेटि ॥ वज्रेण शत्रून्विदारयति । अपरोऽन्यः शत्रुर्नु दर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवंतमिंद्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च यो भवानिंद्रोऽस्येदृशस्य रजसो लोकस्य । त्रैलोक्यस्येत्यर्थः । पारे परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण सृष्टिकारणात्मना स्थित्वेति शेषः । विवेष सर्वतो व्याप्नोति तं भवंतमिंद्रं द्वे इति सामर्थ्याद्द्यावापृथिव्यौ न परि भूतः । न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । कीदृश्यौ । पवस्ते ॥ पवतिर्गतिकर्मा । अस्मादौणादिकोऽस्प्रत्ययः । अतोऽजाद्यतष्टाप् । पा॰ ४. १. ४. । इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चैतद्रूपं भवति ॥ महत्त्वेन सर्वस्याभिभवनाय गच्छंत्यौ ॥

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्ता अपश्यं सहगोपाश्चरंतीः ।
हवा इदर्यो अभितः समायन्कियदासु स्वपतिश्छंदयाते ॥ ८ ॥
गावः । यवं । प्रऽयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यं । सहऽगोपाः । चरंतीः ।
हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सं । आयन् । कियत् । आसु । स्वऽपतिः । छंदयाते ॥ ८ ॥

गावो धेनवः प्रयुताः प्रकर्षेण मिश्रिताः परस्परेण सह भूता यवं मद्वृष्टिजनितयवादिघासमक्षन् । अदंति । भक्षयंति । अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ता गा अपश्यं । पश्यामि । कीदृशीः । सहगोपाः पशुपालकेन सहिताश्चरंतीर्घासं भक्षयंतीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या पश्यामीत्यर्थः । किंच हवा वाहनदोहनार्थमाह्वानार्हा गावो अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्यं स्वामिनं प्रत्यभितः सर्वतः समायन् । समित्येकीभावे ।

एकीभूयागच्छंति । इदिति पूरणः । आगतास्तासु गोषु स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी चियत्चीरं इच्छाति । दोग्धुं कामयति । मदर्थं दोग्धीत्यर्थः । गाव आशिरं दुदुह्रे । ऋ॰ ८. ६९. ६. । इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवाद उर्वज्रे अंतः ।
अत्रा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्ववन्वान् ॥९॥
सं । यत् । वयं । यवसऽअदः । जनानां । अहं । यवऽअदः । उरुऽअज्रे । अंतरिति ।
अत्र । युक्तः । अवऽसातारं । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तं । युनजत् । ववन्वान् ॥९॥

अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।
स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥१०॥
अत्र । इत् । ऊं इति । मे । मंससे । सत्यं । उक्तं । द्विऽपात् । च । यत् । चतुःऽपात् । संऽसृजानि ।
स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणं । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥१०॥

मे ममात्रास्मिन्स्तोत्र उक्तं मया कथितं सत्यमित्यथाभूतमेव मंससे । त्वं जानीहि । अर्थवादरूपेण नैतद्ध्यारोपितगुणमित्यर्थः । उ इति पूरणः । किंच द्विपाच्च मनुष्यादिकं च चतुष्पाच्च पश्वादिकं च यत्स्थावरजंगमात्मकं जगत्संसृजानि । अहमुत्पादयामीति । अत्रास्मिञ्जगति स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैर्बलादिहीनैः पुरुषैः सह यः शूरंमन्यो जनो वृषणमभिलषितस्य वर्षितारं मां । परित्यज्येति शेषः । पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहमस्येदृशस्य स्वभूतं वेदो धनमयुद्धस्तेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहृत्य वि भजानि । स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददामीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अंधां ।
कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ईं वहाते य ईं वा वरेयात् ॥११॥
यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । कः । तां । विद्वान् । अभि । मन्याते । अंधां ।
कतरः । मेनिं । प्रति । तं । मुचाते । यः । ईं । वहाते । यः । ईं । वा । वरेऽयात् ॥११॥

यस्येंद्रस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्यानक्षाक्षिवर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः । दुहिता प्रकृत्याख्या जातु कदाचिदास ॥ असतेर्गत्यर्थस्य लिटि रूपं ॥ सामर्थ्यान्महाप्रलये मय्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते तां प्रकृतिं विद्वान् मय्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः को भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि चांधां दर्शनहीनामचेतनां तामभि मन्याते । आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । चीरोदकवत् घटाकाशवच्च मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव जानामि । नान्य इति । किंच कतरो देवो मेनिं वज्रं तं प्रसिद्धं वृत्रादिशत्रुं प्रति मुचाते । मुंचति । स्वयमेव प्रश्नमुत्थाप्येदानीं प्रतिब्रूते । यो देव ईमेनं शत्रुं वहाति वहति । अपि वा य ईमेनं वरेयात् वरयितुमिच्छति । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥

कियती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।
भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥१२॥
कियती । योषा । मर्यतः । वधूऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।
भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयं । सा । मित्रं । वनुते । जने । चित् ॥१२॥

कियती किंपरिमाणा योषा स्त्रीजातिर्मर्यतो मनुष्यसंबंधिनो भोगानाचरतो वधूयोः स्त्रीकामस्य सर्वात्मकस्यांतर्यामिरूपेणावस्थितस्येंद्रस्य परिप्रीता । अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः । कीदृशस्य । वार्येण वरणीयेन पन्यसा स्तोत्रेण स्तुतस्य सत इति शेषः । अपि च यदा वधूर्भद्रा कल्याणी सुपेशाः शोभनरूपा च भवति सा द्रौपदीदमयंत्यादिका वधूः स्वयमात्मनैव जने चिज्जनमध्येऽवस्थितमिति मित्रं प्रियमर्जुननलादिकं पतिं वनुते । याचते । स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । स च प्रीयमाणो वरजनोऽहमेवेत्यभिप्रायः । रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । ऋ॰ ६. ४७. १८. । इति मंत्रलिंगात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पत्तो जंगार प्रत्यंचमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूथं ।
आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्तानामन्वेति भूमिं ॥१३॥
पत्तः । जगार । प्रत्यंचं । अत्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूथं ।
आसीनः । ऊर्ध्वां । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानां । अनु । एति । भूमिं ॥१३॥

अत्रादित्यात्मनेंद्रः स्तूयते तदंशत्वात् । आदित्यरूपींद्रः पत्तो रश्म्याख्यैः पादैर्जगार । वृष्टिलक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वा । गृहीत्वा च प्रत्यंचमात्मानं प्रतिगतमुदकमत्ति । भक्षयति । मंडलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनंतरं वरूथं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं शीर्ष्णा शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं प्रति दधौ । दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः । किंचोपस्युपस्थे स्वसमीपस्थाने मंडल आसीन उपविष्टः सन्नूर्ध्वामुन्नतां स्वदीप्तिं क्षिणाति । हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । न्यङ् रश्मिसमूहरूपेण नीचैरंचिता गंता सन्नुत्तानां विस्तृतां भूमिमन्वेति । अनुगच्छति ॥

बृहन्नच्छायो अंपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अत्ति गर्भः ।
अन्यस्यां वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ॥१४॥
बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसितः । अत्ति । गर्भः ।
अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ॥१४॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिंद्रं स्तौति । बृहन्महानादित्योऽच्छायश्छायावर्जितः । तमोरहित इत्यर्थः । अपलाशः पर्णरहितः पराशदनवर्जितः । विनाशरहित इत्यर्थः । अर्वा सततगामी तस्थौ । तिष्ठति । किंच माता वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता विषितो विमुक्तः । निरालंबन इत्यर्थः । गर्भस्त्रिलोकस्य गर्भभूत आदित्यात्मेंद्रोऽत्ति । हवींषि भक्षयति । यद्वा । अनेन विनाशनं लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंचान्यस्या अदित्याख्याया देवमातुर्वत्समपत्यभूतमादित्यं रिहत्यास्वादयंत्युपजीवंती वर्धयंती मिमाय । निर्मिमीते । पूर्वस्यां दिश्यहन्यहन्युत्पादयतीत्यर्थः । कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । धेनुर्धीरुदकस्याधारत्वात् चरितृत्वाद्वोधःस्थानीयमादित्यं नि दधे । स्थापयति । यद्वा । धेनुर्गौरूधो यथा तद्वदादित्यं द्यौर्धारयति ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समंजग्मिरन्ते ।
नव पश्चातात्स्थिविमंत आयन्दश प्राक्सानु वि तिरंत्यश्नः ॥१५॥
सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सं । अजग्मिरन् । ते ।
नव । पश्चातात् । स्थिविऽमंतः । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरंति । अश्नः ॥१५॥

अनयेंद्रः प्रजापतिरूपेण स्तूयते । सप्त सप्तसंख्याका वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रादयोऽधरात्प्रजा-

पतेरधःकायादुदायन्। उत्पन्ना बभूवुः। अष्टाष्टसंख्याकास्ते प्रसिद्धा वालखिल्यादय उत्तरासादुत्तरात्कायप्रदेशात्समजग्मिरन्। संजज्ञिरे। स्थिविमंतः स्थानवंतो नव नवसंख्याका भृगवः पश्चातात्पृष्ठत आयन्। आगताः। उत्पन्ना इत्यर्थः। तथा दश दशसंख्याका अंगिरसः प्रागयत उत्पन्नाः संतोऽग्नोऽशनवती द्युलोकस्य सानून्नतप्रदेशं वि तिरंति। वर्धयंति॥ अपर आह। सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिंद्रस्य दक्षिणभागादुद्गमन्। अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात्संगच्छंते। स्थानवंतो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागादागच्छंति। दशसंख्याकास्तेऽग्नोऽशनवत इंद्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छ्रितमुदकं तेजो वा वि तिरंति। मरुतः प्रतिदिशमवस्थायेंद्रस्य साहाय्यं कुर्वंतीत्यर्थः॥ ॥१७॥

दशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वंति क्रतवे पार्याय।
गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनंतं तुषयंती बिभर्ति॥१६॥
दशानां। एकं। कपिलं। समानं। तं। हिन्वंति। क्रतवे। पार्याय।
गर्भं। माता। सुऽधितं। वक्षणासु। अवेनंतं। तुषयंती। बिभर्ति॥१६॥

दशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानामेवांगिरसां मध्य एकं मुख्यं कपिलमेतन्नामानं तं प्रसिद्धमृषिं। कीदृशं। समानं सदृशं। केन। सामर्थ्यात्प्रजापतिना। हिन्वंति। अवशिष्टा अंगिरसः प्रेरयंति। किमर्थं। क्रतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे। यद्वा। सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय। कीदृशाय। पार्याय परिसमापयितव्याय। प्रणेतव्याय वा। यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः। माता प्रकृत्याख्या च वक्षणासु। वक्षणा इति नद्य उच्यंते। ताभिश्चापो लक्ष्यंते। प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मास्वप्सु सुधितं सुहितं। प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः। अवेनंतं। वेनतिः कांतिकर्मा। तत्र निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेर्गर्भं तुषयंती तुष्यंती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति प्रीता सती बिभर्ति। प्रजापतेर्नियोगाद्धारयति॥

पीवानं मेषमपचंत वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन्।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्वं१तः पवित्रवंता चरतः पुनंता॥१७॥
पीवानं। मेषं। अपचंत। वीराः। निऽउप्ताः। अक्षाः। अनु। दीवे। आसन्।
द्वा। धनुं। बृहतीं। अप्ऽसु। अंतरिति। पवित्रऽवंता। चरतः। पुनंता॥१७॥

वीराः प्रजापतेः पुत्रा अंगिरसः पीवानं स्थूलं। मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः। मेषमजमपचंत। प्रजापतिरूपस्येंद्रस्यार्थाय पक्ववंतोऽभवन्। पशुयागं कुर्वंत इत्यर्थः। किंच। लुप्तोपममेतत्। यथा देवानामक्षा दीवे देवने रमणस्थाने न्युप्ता निक्षिप्ताः संतोऽन्वासन् संक्रीडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुगता भवंति तथा सर्वेऽंगिरसः प्रजापतेरनुगता भवंति। द्वांगिरसां मध्ये द्वावंगिरसौ धनुं। धनुशब्दोऽत्र धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा। धनुर्यथा वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवत्प्रीतिकरं वा। कपिलमित्यर्थः। बृहतीं प्रजापतेराज्ञया वर्धयित्रीं प्रकृतिमप्स्वंतः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये चरतः। प्रजापत्यादेशादाराधयतः। कीदृशौ। पवित्रवंता पवित्रवंतौ। मंत्रः पवित्रमुच्यते। ध्यानसाधनप्रणवमंत्रवंतौ पुनंता शुद्धौ। प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वंतावित्यर्थः॥

वि क्रोशनासो विष्वंच आयन्पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः।
अयं मे देवः सविता तदाह द्र्वन्न इद्वनवत्सर्पिरन्नः॥१८॥
वि। क्रोशनासः। विष्वंचः। आयन्। पचाति। नेमः। नहि। पक्षत्। अर्धः।
अयं। मे। देवः। सविता। तत्। आह। दुऽअन्नः। इत्। वनवत्। सर्पिःऽअन्नः॥१८॥

वि क्रोशनासो विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयंतो विष्वंचो नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽंगिरस आयन्। आगच्छन्। प्रजापतेः सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः। उत्पद्यमानो नेमोऽर्धोऽंगिरसां मध्य एको भागः पचाति। प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति। अर्धोऽपरो भागो नहि पचत्। नहि पचति। एतत्सर्वं कथमज्ञायि उच्यते। अयमीदृशो देवो द्योतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मह्यं तत्सर्वं यथोक्तमाह। किंच सर्पिरन्नो घृतौदनो द्रून्न इहार्वौदनोऽग्निरपि वनवत्। हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनुते। संभजते॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमाराद॑चक्रया स्वधया वर्तमानं।
सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् ॥१९॥
अपश्यं। ग्रामं। वहमानं। आरात्। अचक्रया। स्वधया। वर्तमानं।
सिसक्ति। अर्यः। प्र। युगा। जनानां। सद्यः। शिश्ना। प्रऽमिनानः। नवीयान् ॥१९॥

अपश्यं। वसुक्रोऽहं प्रजापतिरूपमिंद्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि। कीदृशं। ग्रामं ग्रामभूतं संघं वहमानं वाहयंतं। सृजंतमित्यर्थः। कुतः। आराद्दूरात्। उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः। अचक्रया चक्रवर्जितया रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयंत्या सेनया वर्तमानमागच्छंतं। एवंभूतमपश्यमित्यर्थः। किंचार्यः सर्वस्य स्वामींद्रो जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबंधिनो युगा युगानि यज्ञकालविशेषान्प्र सिषक्ति। प्रकर्षेण सेवते। कीदृशः। सद्यस्तदानीमेव शिश्ना शिश्नानि। शिश्नं श्नथतेरिति निर्वचनात्। नि॰ ४.१९.। श्नथितॄणि ताडयितॄणि राक्षसादिवृंदानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन्नवीयान्शरीरेण च बलपौरुषनयनादिभिश्च नवतरः॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो षु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममंधि।
आपश्चिदस्य वि नशंत्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥२०॥
एतौ। मे। गावौ। प्रऽमरस्य। युक्तौ। मो इति। सु। प्र। सेधीः। मुहुः। इत्। ममंधि।
आपः। चित्। अस्य। वि। नशंति। अर्थं। सूरः। च। मर्कः। उपरः। बभूवान् ॥२०॥

कार्यकारणयोरुपचारादात्मा वै पुत्रनामासीति वचनादिंद्ररूपेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुर्मे मम स्वभूतावेतावेतादृशौ युक्तौ सुष्ठु पूजितौ गावौ शत्रून्यज्ञांश्च प्रति गंतारौ हरी मो प्र सेधीः। स्तुत्युपसंहारकरणेनास्मद्यज्ञान्मापगमय। किं तर्हि मुहुरिन्मुहुर्मुहुर्ममंधि। पुनःपुनः स्तुहि ममात्मन्नित्यर्थः। आपश्चिद्वृष्टिलक्षणान्युदकान्यप्यस्येंद्रस्यार्थं गतिं वि नशंति। विनशतिर्व्याप्तिकर्मा। व्याप्नुवंति। तथा सूरश्च सूर्यश्च व्याप्नोति। कीदृशः। मर्को मार्जयिता सर्वस्य शोधयितोपरो मेघसदृशो बभूवान् भवन्। मेघवच्छीघ्रगतिः सन्नित्यर्थः॥ ॥१८॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात्।
श्रव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरंति ॥२१॥
अयं। यः। वज्रः। पुरुधा। विऽवृत्तः। अवः। सूर्यस्य। बृहतः। पुरीषात्।
श्रवः। इत्। एना। परः। अन्यत्। अस्ति। तत्। अव्यथी। जरिमाणः। तरंति ॥२१॥

योऽयं वज्र इंद्रस्य स्वभूतः सूर्यस्यादित्यस्य बृहतो महतः पुरीषात्पूरकान्मंडलादवोऽवस्तादधोभागे स्थितेषु विवृत्तो वृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः पतितः। इच्छब्दोऽप्यर्थे। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः। परः परस्तादंतरिक्षलोकस्योपरि स्थिते सूर्यमंडले स्थितमेनैतत्। श्रव इत्यन्ननाम। तद्धेतुत्वादुदकं श्रव इत्युच्यते। यदप्युदकं मेघोदरगतादुदकादन्यदप्यस्ति अव्यथी व्यथारहिता जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयस्तत्तादृशमुदकं तरंति। अंतरिक्षलोकं प्रत्यवतारयंति॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।
अथेदं विश्वं भुवनं भयात इंद्राय सुन्वदृषये च शिक्षत् ॥२२॥
वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अर्थ । इदं । विश्वं । भुवनं । भयाते । इंद्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥२२॥

वृक्षे वृक्षे सर्वस्मिन्वृक्षमये धनुषि नियता संबद्धा गौर्गोसंबंधिनी स्नायुमती मौर्वी मीमयत्। मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । ततस्तस्माद्धनुषः पुरुषादः शत्रुजनानामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । वयः पक्षिसदृशा गंतारो बाणाः प्र पतान्। शत्रून्प्रति प्रपतंति। अथ तदानीमिंद्रायेंद्रार्थं सुन्वत्सोमयागं कुर्वदृषये च शिक्षत्कर्मणां द्रष्ट्र ऋत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां ददद्पीदमीदृशं विश्वं समस्तं भुवनं भूतजातं भयाते। इंद्राद्बिभेति। अन्यत्किमुतेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृंतत्रादेषामुपरा उदायन् ।
त्रयस्तपंति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषं ॥२३॥
देवानां । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कृंतत्रात् । एषां । उपराः । उत् । आयन् ।
त्रयः । तपंति । पृथिवीं । अनूपाः । द्वा । बृबूकं । वहतः । पुरीषं ॥२३॥

देवानां सर्वेषां माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमा अतिष्ठन्। इंद्रादेशादेते पूर्वं स्थिताः । क एते । मेघाः । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन्पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि । मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति । नि° २. २२. । एषामेवंभूतानां मेघानां कृंतत्राच्छेदनादुपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था आप उच्यंते । मेघस्था आप उदायन् । उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता इत्यर्थः । पातितास्वप्स्विंद्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयो देवाः पृथिवीं भूमिं । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपंति । वृष्टिशीतोष्णैः संतापयंति । पाचयंतीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपा वर्षादीनामानुपूर्व्येण वप्तारः प्रभावयितारः । प्रक्षेप्तार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचितास्वोषधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ वा बृबूकमुदकमादित्यमंडलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददान इत्यर्थः ॥

सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्ये ।
आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥२४॥
सा । ते । जीवातुः । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूहः । सऽमर्ये ।
आविः । स्व१रिति स्वः । कृणुते । गूहते । बुसं । सः । पादुः । अस्य । निःऽनिजः ।
न । मुच्यते ॥२४॥

अत्रांतरात्मेंद्रः स्तूयते । हे अंतरात्मन् ते तव सा तादृश्यादित्यात्मिका देवता जीवातुर्जीविका जीवनहेतुः । उतापि च तस्यादित्यस्यैतादृगीदृशं स्वरूपं समर्ये । संग्रामवाची समर्यशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे विद्धि । जानीहि । स्तुत्यत्वेनेति शेषः । मा स्माप गूहः । मा खल्वपवृणोः । किंच निर्णिजः सर्वस्य शोधयितुरादित्यस्य स पादुस्तस्य पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा स्वः सर्वं त्रैलोक्यमाविष्कृणुते । प्रकाशीकरोति । बुसमुदकं गूहते । संवृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अस्य प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाक्रमेण वा गमनं न मुच्यते । न कदाचित्परित्यज्यत इत्यर्थः ॥ ॥१९॥

विश्वो हीति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं त्रैष्टुभं । इंद्रवसुक्रयोः पितापुत्रयोः संवादोऽत्र क्रियते । पुरा वसुक्रे

यज्ञं कुर्वाणे सतींद्रः प्रच्छन्नरूप आजगाम। तं वसुक्रपत्नींद्रागमनाकांक्षिणी विप्रकृष्टमिवाख्ययासीत्। अतस्तस्याः सर्षिः इंद्रो देवता। अथ तस्याः प्रीत्यै वसुक्रेण सहेंद्रः संवादमकरोत्। द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः पंचर्च इंद्रवाक्यानि। अतस्तासां स ऋषिः। यद्यप्यासु वसुक्रः संबोध्यत्वाद्देवता तथापि ता ऋच ऐंद्रे कर्मणि विनियोक्तव्या इंद्रलिंगसद्भावात्। चतुर्थीसहिताः शिष्टास्तृतीयाद्या वसुक्रवाक्यानि। अतः स ऋषिस्तासां इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। विश्वो हि द्वादशेंद्रवसुक्रयोः संवाद ऐंद्रः सूक्तस्य प्रथमयेंद्रस्य स्नुषा परोक्षवदिंद्रमाहेंद्रस्य युजः शेषा ऋषेश्चतुर्थी चेति॥ गतो विनियोगः॥

विश्वो ह्य१न्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम।
जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात्॥१॥
विश्वः। हि। अन्यः। अरिः। आऽजगाम। मम। इत्। अह। श्वशुरः। न। आ। जगाम।
जक्षीयात्। धानाः। उत। सोमं। पपीयात्। सुऽआशितः। पुनः। अस्तं। जगायात्॥१॥

अनया वसुक्रपत्नींद्रं स्तौति। अन्य इंद्रव्यतिरिक्तोऽरिरर्य ईश्वरो विश्वो हि सर्व एव देवगण आजगाम। अस्मद्यज्ञं प्रत्यायया॥। इदित्यवधारणे। अहेत्यद्भुते। सर्वदेवगण आगते सति ममैव श्वशुर इंद्रो ना जगाम। स इंद्रो यद्यागच्छेत् तर्हि धाना भृष्टयवाञ्जक्षीयात्। भक्षयेत्। उतापि च सोममभिषुतं पपीयात्। पिबेत्। ततः स्वाशितः सुष्ठु भुक्तस्तृप्तः सन् पुनर्भूयोऽस्तं स्वगृहं प्रति जगायात्। गच्छेत्॥

स रोरुवद्वृषभस्तिग्मशृंगो वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः।
विश्वेष्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणाति॥२॥
सः। रोरुवत्। वृषभः। तिग्मऽशृंगः। वर्ष्मन्। तस्थौ। वरिमन्। आ। पृथिव्याः।
विश्वेषु। एनं। वृजनेषु। पामि। यः। मे। कुक्षी इति। सुतऽसोमः। पृणाति॥२॥

वृषभः कामानां वर्षिता तिग्मशृंगस्तीक्ष्णरश्मिः स इंद्रोऽहं पृथिव्या अंतरिक्षस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि। वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा। एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवद्भृशं शब्दायमानः सन्ना तस्थौ। आतिष्ठामि। एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संग्रामेष्वेनमीदृशं वसुक्रं यजमानं पामि। रक्षामि। यो यजमानः सुतसोमोऽभिषुतसोमो मे मम कुक्षी उभौ पार्श्वौ पृणाति सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः पूरयति। ईदृशं रक्षामीति संबंधः॥

अद्रिणा ते मंदिन इंद्र तूयान्सुन्वंति सोमान्पिबसि त्वमेषां।
पचंति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन्हूयमानः॥३॥
अद्रिणा। ते। मंदिनः। इंद्र। तूयान्। सुन्वंति। सोमान्। पिबसि। त्वं। एषां।
पचंति। ते। वृषभान्। अत्सि। तेषां। पृक्षेण। यत्। मघऽवन्। हूयमानः॥३॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं मंदिनो मादयितृंस्तूयानविलंबितान्सोमानद्रिणाभिषवग्राव्णा सुन्वंति। यजमाना अभिषुण्वंति। एषामस्मदादियजमानानां संबंधिनः सोमांस्त्वं पिबसि। किंच त्वदर्थं वृषभान्पशून्ये च यजमानाः पचंति तेषां संबंधिनो हविर्भूतान्पशूनत्सि। भक्षयसि। हे मघवन्धनवन्निंद्र त्वं यदा पृक्षेण हविर्भूतेनान्नेन निमित्तेन हूयमानः यजमानैर्हूयसे तदेति पूर्वेण संबंधः॥

इदं सु मे जरितरा चिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहंति।
लोपाशः सिंहं प्रत्यंचमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात्॥४॥

इदं। सु। मे। जरितः। आ। चिकिद्धि। प्रतिऽईपं। शापं। नद्यः। वहंति।
लोपाशः। सिंहं। प्रत्यंचं। अत्सारिति। क्रोष्टा। वराहं। निः। अतक्त। कक्षात् ॥४॥

हे जरितः शत्रूणां जरयितरिंद्र त्वं मे मम सु शोभनमपीदमीदृशं रूपं सामर्थ्यमा चिकिद्धि। आ समंताज्जानीहि। कीदृशं। नद्यो गंगाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापमुदकं वहंति। अपि च लोपाशः। लुप्यमानं तृणमश्नातीति लोपाशो मृगः। मया प्रेषितः सन् प्रत्यंचमात्मानं प्रति गच्छंतं सिंहमत्साः। अत्सारीत्। आभिमुख्येन गच्छति। तथा क्रोष्टा शृगालो वराहं बलवंतमपि सूकरं कक्षादतिगहनदेशान्निरतक्त। निर्गमयति। एतदपि सर्वं सामर्थ्यं त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादाल्लब्धमपि जानीहीत्यर्थः ॥

कथा त एतदहमा चिकेतं गृत्संस्य पाकस्तवसो मनीषां।
त्वं नो विद्वाँ ऋतुथा वि वोचो यमर्धं ते मघवन्क्षेम्या धूः ॥५॥
कथा। ते। एतत्। अहं। आ। चिकेतं। गृत्संस्य। पाकः। तवसः। मनीषां।
त्वं। नः। विद्वान्। ऋतुऽथा। वि। वोचः। यं। अर्धं। ते। मघऽवन्। क्षेम्या। धूः ॥५॥

हे इंद्र पाकः पक्तव्यप्रज्ञोऽहं गृत्सस्य मेधाविनस्तवसो वृद्धस्य ते तव मनीषां स्तुतिं। कर्तुमिति शेषः। एतदीदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं कथा कथं केन प्रकारेण चिकेतं। आ समंताज्जानामि। त्वदुपदेशं विना न जानामीत्यर्थः। तस्मात्कारणाद्विद्वान् सर्वज्ञस्त्वमेव नोऽस्मभ्यमृतुथा काले काले वि वोचः। विशेषेण ब्रूहि। हे मघवन्धनवन्निंद्र ते तवार्धं यं स्तुत्यवयवं कुर्मः सा स्तुतिर्धूः क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्यास्ति। यस्मात्तव स्तुत्यवयवमेव वयमक्लेशेन कर्तुं न शक्नुमोऽस्माकं मंदबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

एवा हि मां तवसं वर्धयंति दिवश्चिन्मे बृहत उत्तरा धूः।
पुरू सहस्रा नि शिशामि साकमशत्रुं हि मा जनिता जजान ॥६॥
एव। हि। मां। तवसं। वर्धयंति। दिवः। चित्। मे। बृहतः। उत्ऽतरा। धूः।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। साकं। अशत्रुं। हि। मा। जनिता। जजान ॥६॥

हि यस्मात्कारणादेवैवमुक्तप्रकारेण तवसं प्रवृद्धं मां स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवंतो वीर्येण वर्धयंति तस्मात्कारणाद्बृहतो महतो मे ममेंद्रस्य दिवश्चिद्द्युलोकादपि धूः स्तुतिरुत्तरोन्नततराधिकतरा। किंच पुरु पुरूणि बहूनि सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि साकं युगपन्नि शिशामि। तनूकरोमि। हिनस्मीत्यर्थः। हि यस्मात्कारणाज्जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिर्मा मामिंद्रमशत्रुमविद्यमानशत्रुं जजान जनितवान् ॥ ॥२०॥

एवा हि मां तवसं जज्ञुरुग्रं कर्मन्कर्मन्वृषणमिंद्र देवाः।
वधीं वृत्रं वज्रेण मंदसानोऽप व्रजं महिना दाशुषे वं ॥७॥
एव। हि। मां। तवसं। जज्ञुः। उग्रं। कर्मन्ऽकर्मन्। वृषणं। इंद्र। देवाः।
वधीं। वृत्रं। वज्रेण। मंदसानः। अप। व्रजं। महिना। दाशुषे। वं ॥७॥

हि यस्मात्कारणादेवैवमनेनोक्तप्रकारेण हे इंद्र देवा मरुदादय ऋत्विग्यजमाना वा तवसं महांतं त्वत्पुत्रं त्वद्रूपेणावस्थितं संतं वसुक्रं मां कर्मन्कर्मन् वृत्रवधादिरूपे सर्वस्मिन्कर्मण्युग्रं शूरमसह्यं वा वृषणं वर्षितारं हविषां दातारं जज्ञुः जानंति अतो मंदसानो मोदमानोऽहं वज्रेणायुधेन वृत्रं मेघासुरं वधीं। अवधिषं।

किंच दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं महिना महत्त्वेन व्रजं मेघसमूहमप वं। अपावं। अपवृणोमि ॥

देवास आयन्परशूँरबिभ्रन्वना वृश्चंतो अभि विड्भिरायन्।
नि सुद्र्वं१ दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तद्दहंति ॥८॥

देवासः। आयन्। परशून्। अबिभ्रन्। वना। वृश्चंतः। अभि। विट्ऽभिः। आयन्।
नि। सुऽद्र्वं। दधतः। वक्षणासु। यत्र। कृपीटं। अनु। तत्। दहंति ॥८॥

देवासो देवा इंद्रेण चोदिताः संत आयन्। गच्छंति। मेघवधार्थं परशून्वज्रानबिभ्रन्। धारयंति च। तदनंतरं विड्भिर्मरुदादिप्रजाभिः सहिता वृश्चंतो मेघांश्छिंदंतो वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकान्यभ्यायन्। आभिमुख्येन गच्छंति। ततः सुद्र्वं शोभनद्रवणं वृष्ट्युदकं वक्षणासु नदीषु नि दधतो नियमेन स्थापयंतो यत्र यस्मिन्मेघजाते कृपीटं। उदकनामैतत्। निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवास्तन्मेघजातमनु लक्षीकृत्य दहंति। उदकनिर्गमनार्थं शोषयंति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यंचं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात्।
बृहंतं चिदृहते रंधयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥९॥

शशः। क्षुरं। प्रत्यंचं। जगार। अद्रिं। लोगेन। वि। अभेदं। आरात्।
बृहंतं। चित्। ऋहते। रंधयानि। वयत्। वत्सः। वृषभं। शूशुवानः ॥९॥

वसुक्र इंद्रं प्रतिब्रूते। शश एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः प्रत्यंचं वधायात्मानं प्रति गच्छंतं क्षुरं क्षुरवंतं दृढदीर्घतीक्ष्णनखं सिंहव्याघ्रादिकं। बलवत्क्रूरमृगमित्यर्थः। जगार। गिरति गृह्णाति वा। किंच लोगेन लोष्टेनाद्रिं हिमवदादिकं पर्वतमाराद्दूरे स्थितमपि व्यभेदं। अहं भिनद्मि। बृहंतं चिन्महांतमपि हस्त्यादिकमृहते ह्रस्वकायाल्पाय शशकादिकाय रंधयानि। वशं गमयानि। शूशुवानो वीर्येण वर्धमानो वत्सो वृषभं महोक्षं वयत्। युद्धाय गच्छति। हे इंद्र एतदपि सर्वं त्वत्प्रसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्था नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः।
निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान्गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥१०॥

सुऽपर्णः। इत्था। नखं। आ। सिसाय। अवऽरुद्धः। परिऽपदं। न। सिंहः।
निऽरुद्धः। चित्। महिषः। तर्ष्याऽवान्। गोधा। तस्मै। अयथं। कर्षत्। एतत् ॥१०॥

सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्रीत्थामुत्र द्युलोके नखमात्मीयमा सिषाय। सोमाहरणकाल इंद्रार्थमाबबंध। इंद्रस्य प्रसादाद्दिवि पदं न्यस्तवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। अवरुद्धः पंजरेणावृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदं न। यथा करस्योपरि सर्वतः पादमवबध्नाति। किंच। चिदित्युपमार्थे। यथा केनापि बद्धपादो निरुद्धो महिषस्तर्ष्यावानुदकाभावे तृषावान्भवति एवमिंद्रः सोमाहरणात्पूर्वं सोमाभावे तृषितवानभूदिति शेषः। तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। तादृशस्य तृषितस्येंद्रस्यार्थं गोधा। गमयति वर्णानिति गौर्वाक् तत्र निधीयमानत्वाद्गायत्री गोधा। यद्वा। गुधिर्निष्कर्षणार्थः। निष्कृष्टसोमाहरणाद्गोधा गायत्री। अयथमयत्नेन। लीलयेत्यर्थः। एतत्सोमजातं कर्षत्। आकृष्टवती। दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयंत्यन्नैः।
सिम उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदंति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥११॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथं । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयंति । अन्नैः ।
सिमः । उक्ष्णः । अवऽसृष्टान् । अदंति । स्वयं । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥११॥

ये मरुदादिदेवगणा ब्रह्मणः परिवृढस्येंद्रस्य स्वभूतैरन्नैः सोमाख्यैः । तृप्ताः संत इति शेषः । प्रतिपीयंति । पीयतिर्हिंसाकर्मा । इंद्रादेशाद्धिंसकान्प्रतिहिंसंति तेभ्यस्तेषां देवगणानामर्थाय गोधाः पूर्वोक्ता गायत्र्ययथमनायासेनैतत्सोमजातं कर्षत् । आकृष्टवती । किंच सिमः सिमाञ्श्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सर्वान् । उक्ष्णः सिंचतोऽवसृष्टानिंद्रेण निसृष्टाननुज्ञातान्हविर्भूतान्सोमान्यज्ञेष्वदंति । भक्षयंति । किं कुर्वंतः । स्वयमात्मनैव बलानि शत्रूणां सैन्यानि तन्वः शरीराणि च शृणाना हिंसंतः । गायत्रींद्रादेशाद्देवेभ्यः सोममाहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन्ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः ।
नृवद्वदन्नुप नो माहि वाजान्दिवि श्रवो दधिषे नाम वीरः ॥१२॥
एते । शमीभिः । सुऽशमी । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमे । उक्थैः ।
नृऽवत् । वदन् । उप । नः । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिषे । नाम । वीरः ॥१२॥

ये देवर्ष्यादयस्तन्वः शरीराणि सोमे सोमयाग उक्थैः शस्त्रैर्हिन्विरे वर्धयंति एते देवादय इंद्रादेशात्सोम आहृते सति शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमी सुकर्माणोऽभूवन् । नृवन्मनुष्यवद्वदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्तमिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् नोऽस्मभ्यमुप माहि । उपगम्य वाजानन्नानि बलानि वा हे इंद्र त्वं देहीति शेषः । अतः कारणाद्वीरो दानशूरस्त्वं दिवि द्युलोके श्रवो दानपतिरिति कीर्तितं नाम नामधेयं दधिषे । धारयसि ॥ ॥२१॥

वने न वेत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसुक्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । वने नाष्टाविति ॥ चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तमावापार्थं । सूचितं च । स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा यः । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्र वो महे मंदमानायांधस इति निविद्धानं वने न वा यो न्यधायि चाकन् । ऐ० आ० ५. ३. १. । इति ॥

वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः ।
यस्येदिंद्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥१॥
वने । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । शुचिः । वां । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।
यस्य । इत् । इंद्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणां । नर्यः । नृऽतमः । क्षपाऽवान् ॥१॥

वने न वायो न्यधायीति । वने न वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं न्यधायि निदधाति शिशुकमजातपक्षं । स यथा तत्र निहितश्चाकन्पश्यन् भयाद्दिशो निरीक्षमाण आसीत् । अथवा । कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिर्व्यपगतसर्वदोषो युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ भर्तारावश्विनौ शीघ्रौ वा । भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति । किंच यस्य स्तोमस्य पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्विंद्रो होतेंद्रोऽप्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किंलक्षणः पुनरिंद्र आह्वाता । यो नृणां मनुष्याणां नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यश्च नृभ्यो हितो यः क्षपावांश्च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इंद्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः स युवां प्रत्यजीगः । नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एतावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते । तदसाधु । ऐंद्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तत्र पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्धमाने माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे

विनियुज्यते। हे भुरणी भर्तारौ देवानां पती य एष सोमोऽस्मासु निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव वने वनावयवे वृक्षे चाकन्पश्यन्निव कामयमान इव वेंद्रमास्ते। यस्य सोमस्य किमिति। यस्येंद्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन सोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता। यस्येदिंद्र इति नृणां नृतमो नर्यश्च अपावांश्च समानमेतत्पूर्वेणार्थेन। यमेवमिंद्रः प्रार्थयते स एष सोमस्तं प्रत्यजीगः। गच्छतीत्यर्थः। अथवा स एष सोमोऽस्माभिरुदीर्यमाणस्तस्येंद्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात्। जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मेति ह्युक्तं। नि॰ ६.८.। एवमत्र चाकन्नित्यस्य चायन्निति वा कामयमान इति वेत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च। एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति। तमाह भाष्यकारः। वेति च य इति च चकार शाकल्य इति। वेति य इति च पदे चकार शाकल्यः पदकारः। तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति। किं कारणं। उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत्। एवमेतस्मिन्पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तमभविष्यत्। यद्वृत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यंते। न चेदमुदात्तं तस्माद्य इति नेदं यद्वृत्तं किंतर्हि वाय इत्येकमेव पदं। किंच। असुसमाप्तश्चार्थः। अपुष्कलः। एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति मंत्रस्यार्थोऽसुसमाप्तो भवति॥

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणां।
अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन्कुत्सेन रथो यो असत्ससवान् ॥२॥
प्र। ते। अस्याः। उषसः। प्र। अपरस्याः। नृतौ। स्याम। नृऽतमस्य। नृणां।
अनु। त्रिऽशोकः। शतं। आ। अवहत्। नॄन्। कुत्सेन। रथः। यः। असत्। ससऽवान् ॥२॥

अस्या वर्तमानाया ईदृश्या उषसो नृतौ॥ नृ नये॥ नयने प्रापणे। उदयकाल इत्यर्थः। नृणां नेतॄणां मध्ये नृतमस्यातिशयेन नेतुस्ते तवेंद्रस्य स्तुत्या यागेन च प्र स्याम। वयं प्रकृष्टा भवेम। तथा हे इंद्र अपरस्या आगामिन्याश्चोषसो नृतौ प्रापणे तव स्तुत्या यागेन च वयं प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे। किंच त्रिशोको नामर्षिर्हे इंद्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादाच्छतं बहूनन्वनुचरभूतान्नॄन्मनुष्यानावहत्। प्रापितवान्। लब्धवानित्यर्थः। तथा तव कुत्सस्य च ससवान् सनिता युगपदेव संभक्ता यो रथोऽसत् अस्ति स रथः कुत्सेन। कुत्सो लब्धवानिति शेषः। तथा च मंत्रांतरे श्रूयते। यासि कुत्सेन सरथमवस्युः। ऋ॰ ४.१६.११.। इति। यस्मादेवं तस्मात्त्वत्प्रसादाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः॥

कस्ते मद इंद्र रंत्यो भूद्दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव।
कद्वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥३॥
कः। ते। मदः। इंद्र। रंत्यः। भूत्। दुरः। गिरः। अभि। उग्रः। वि। धाव।
कत्। वाहः। अर्वाक्। उप। मा। मनीषा। आ। त्वा। शक्यां। उपऽमं। राधः। अन्नैः ॥३॥

हे इंद्र ते तवेषन्मध्यमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये को मदो रंत्यो रमयिता प्रीतिकरो भूत्। भवति। त्वत्प्रीतिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः। उग्र ओजस्वी त्वं दुरो यज्ञगृहद्वाराणि गिरः स्तुतिलक्षणा वाचश्चाभि वि धाव। अभ्यागच्छ। किंच कत् कदा वाहः। इंद्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम उच्यते। एवंभूतोऽर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्मदभिमुखो भविष्यतीति शेषः। अपि च कदा मनीषा सर्वार्थदर्शना प्रज्ञा सर्वगुणग्राहिणी स्तुतिर्वा मा मां त्वत्प्रसादादुपगमिष्यतीति शेषः। कदा हे इंद्र त्वा त्वां। आ इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यपदाध्याहारः। आराध्य वयमन्नैः सह राधो धनमुपमं मत्समीपं शक्यां। शकिरत्र गत्यर्थोऽतर्भावितण्यर्थः। संगमयेयं॥

कदु द्युम्नमिंद्र त्वावतो नॄन्कया धिया करसे कन्न आगन्।
मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्ने समस्य यदसन्मनीषाः ॥४॥

कत्। ऊं इति। द्युम्नं। इंद्र। त्वाऽवतः। नॄन्। कया। धिया। करसे। कत्। नः। आ। अगन्।
मित्रः। न। सत्यः। उरुऽगाय। भृत्यै। अन्ने। समस्य। यत्। असन्। मनीषाः ॥४॥

हे इंद्र त्वं कदु कदा वा द्युम्नं हविर्लक्षणमस्मदीयमन्नं भुंक्ष्वेति शेषः। कया धिया केन कर्मणा नॄन्नॄन्मांस्त्वावतस्त्वत्सदृशान्करसे। करिष्यसि। कत् कदा नोऽस्मान्प्रत्यागन्। आगमिष्यसि। सत्यः। अनवद्य इत्यर्थः। मित्रो न सखेव तथा। हे उरुगाय बहुकीर्त इंद्र त्वं भृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः। यद्यदा समस्यास्मदादिकस्य सर्वस्य जगतोऽन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे मनीषा अन्नाभिलक्षणा बुद्धयोऽसन् भवेयुः। तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः॥

प्रेरय सूरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव ग्मन्।
गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीर्नर इंद्र प्रतिशिक्षंत्यन्नैः ॥५॥
प्र। ईरय। सूरः। अर्थं। न। पारं। ये। अस्य। कामं। जनिधाःऽइव। ग्मन्।
गिरः। च। ये। ते। तुविऽजात। पूर्वीः। नरः। इंद्र। प्रतिऽशिक्षंति। अन्नैः ॥५॥

सूरः सूर्योऽर्थं न यथार्तारं गंतारं योगिनमनुगृह्णन् पारं संसारस्यांतमपवर्गं गमयति तथा हे इंद्र त्वं यजमानान्संसारस्यांतं प्रेरय। गमय। येऽस्मदादयो यजमाना अस्य तवेंद्रस्य कामं सोमपानेच्छां ग्मन्। गमिरत्र विपूर्वोऽंतर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः। विगमयंति महता सोमपानेनापनयंति। तत्र दृष्टांतः। जनिधा इव जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयंति तद्वत्। किंच नरो नेतारोऽस्मदादयो ये यजमाना हे तुविजात बहुरूप। रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव। ऋ॰ ६. ४७.१८.। इति वचनात्। सर्वात्मन्निंद्र ते तुभ्यं पूर्वीरनादिकालप्रवृत्ता गिरश्च स्तुतिलक्षणा वाचश्चान्नैः पुरोडाशादिहविर्भिः सह प्रतिशिक्षंति प्रतिकालं प्रयच्छंति तानस्मदीयान्यजमानान्पारं गमयेति पूर्वेण संबंधः॥ ॥२२॥

माच्ने नु ते सुमिते इंद्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन।
वराय ते घृतवंतः सुतासः स्वाद्मन्भवंतु पीतये मधूनि ॥६॥
माच्ने इति। नु। ते। सुमिते इति सुऽमिते। इंद्र। पूर्वी इति। द्यौः। मज्मना।
पृथिवी। काव्येन।
वराय। ते। घृतऽवंतः। सुतासः। स्वाद्मन्। भवंतु। पीतये। मधूनि ॥६॥

हे इंद्र ते तव स्वभूतेन मज्मना शत्रूणां मज्जकेन काव्येन कर्मणा द्यौः पृथिवी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं सुमिते। निर्मिते। कीदृश्यौ। माच्ने निर्मात्र्यौ पूर्वी पूर्व्यौ महत्यौ। यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः तस्माद्घृतवंतोऽभिमुखत्वात् त्वां क्षरंतो दीप्तिमंतो वा सुसंस्कृतत्वात् यद्वाज्यसंयुक्ताः सुतासोऽभिषुताः सोमा वराय श्रेष्ठाय तुभ्यमिंद्राय स्वाद्मन् भवंतु। आस्वादिताः संतु। किमर्थं। पीतये पानाय। मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडाशादीन्यन्नानि हवींषि भक्षणार्थं दत्तानि भवंतु॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमत्रमिंद्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥७॥

आ। मध्वः। अस्मै। असिचन्। अमत्रं। इंद्राय। पूर्णं। सः। हि। सत्यऽराधाः।
सः। ववृधे। वरिमन्। आ। पृथिव्याः। अभि। क्रत्वा। नर्यः। पौंस्यैः। च ॥७॥

अस्मा इंद्रायेंद्रार्थं मध्वो मधुररसस्य सोमस्य पूर्णममत्रं ग्रहचमसादिकं पात्रमासिचन्। आभिमुख्येन स्थित्वा परया भक्त्यास्मदीया ऋत्विजः सिक्तवंतः। असौ प्रचिप्तवंतः। हि यस्मात्कारणात्स इंद्रः सत्यराधाः सत्यधनः। यजमानेभ्यो दातव्यस्याविसंवादिधन इत्यर्थः। तस्मादसिचन्निति संबंधः। अमावासिक्तेन तेन पात्रेण तृप्तः स इंद्रः पृथिव्या अंतरिक्षस्य वरिमन्नतिशयेन विस्तीर्णे स्थान आगत्याभि ववृधे। अभिवर्धते। कीदृश इंद्रः। नर्यो नृभ्यो हितः। क्रत्वा वृत्रवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा पौंस्यैश्च युक्त इति शेषः॥

व्यानळिंद्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतंते सख्याय पूर्वीः।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥८॥
वि। आनट्। इंद्रः। पृतनाः। सुऽओजाः। आ। अस्मै। यतंते। सख्याय। पूर्वीः।
आ। स्म। रथं। न। पृतनासु। तिष्ठ। यं। भद्रया। सुऽमत्या। चोदयासे ॥८॥

स्वोजाः शोभनबल इंद्रः पृतनाः शत्रुसेना व्यानट्। व्याप्नोति। स इंद्रः संग्रामेषु केनाप्यप्रतिहन्यमानः सञ्छत्रूञ्जयतीत्यर्थः। किंच पूर्वीः। अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची। उत्कृष्टाः शत्रुसेना अप्रभवंत्यः सत्योऽस्मा अस्येंद्रस्य सख्याय संधिलक्षणाय सखित्वाया यतंते। संधिं कर्तुमिच्छंतीत्यर्थः। अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतत्वाद्भिन्नं वाक्यं। हे इंद्र त्वं यं स्वीयं रथं भद्रया कल्याण्या सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या चोदयासे यज्ञान्प्रति प्रेरयसि तं रथमस्मयज्ञं प्रत्यागंतुं महतादरेण तिष्ठ। आरोह। तत्र दृष्टांतः। पृतनासु संग्रामेषु रथं न यथा स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि तद्वत्। स्मेति पदपूरणः॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि। तत्र प्र देवत्रेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं। इलूषपुत्रस्य कवषस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवत्यमपांनपाद्देवताकं वा। तथा चानुक्रांतं। प्र देवत्रा पंचोना कवष ऐलूष आपमपोनप्त्रीयं वेति॥ अपयिष्य होतरित्युक्तः सन् होता प्र देवत्रेत्याद्या नवर्चोऽनुब्रूयात्। सूत्रितं च। प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति दशमीं। आ० ५.१.। इति॥

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्छा मनसो न प्रयुक्ति।
महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिं पृथुज्रयसे रीरधा सुवृक्तिं ॥१॥
प्र। देवऽत्रा। ब्रह्मणे। गातुः। एतु। अपः। अच्छ। मनसः। न। प्रऽयुक्ति।
महीं। मित्रस्य। वरुणस्य। धासिं। पृथुऽज्रयसे। रीरध। सुऽवृक्तिं ॥१॥

ब्रह्मणे। तृतीयार्थे चतुर्थी। ब्रह्मणा स्तोत्रेण। स्तूयमान इति शेषः। गातुर्देवानपो वा प्रतिगमनशीलः सोमो देवत्रा देवीर्द्योतमाना अपो वसतीवर्यैकधनालक्षणान्युदकान्यच्छाभि प्रैतु। प्रकर्षेण गच्छतु। तत्र दृष्टांतः। मनसो न प्रयुक्ति यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः शीघ्रं गच्छति तद्वत्। एवं सोमेऽपः प्रतिगते सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा महीं धासिं महत्सोमलक्षणमन्नं मित्रस्य वरुणस्य चार्थाय पृथुज्रयसे विस्तीर्णजवाय। महागतेरिंद्रस्य चार्थायेत्यर्थः। रीरध। संसाधय। संस्कुरु। दानयोग्यं कुरु। सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं च कुरु॥

अध्वर्यवो हविष्मंतो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशंतः।
अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥२॥

अध्वर्यवः । हविष्मंतः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशंतः ।
अवं । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तं । आ । अस्यध्वं । ऊर्मिं । अद्य । सुऽहस्ताः ॥२॥

हे अध्वर्यवः यूयं हविष्मंतो ह्यभिषोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु भूत । भवत । किंच हे उशंतः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवः यूयमुशतीः सोमाभिषवांगभावमभिलषंतीरेकधनालक्षणा अपो ऽच्छाभिमुख्येनेत । गच्छत । अरुणो रक्तवर्णः सुपर्णः सुपतनः सोमोऽवाधस्तादंतरिक्षे या मेघोदरगता अपश्चष्टे पश्यति हे सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यद्वा । शोभनहस्ताः । एतेऽध्वर्यवः यूयमद्येदानीं तं तादृशमूर्मिं सोमसंघातं ताभिरद्भिः सहास्यध्वं । आभिमुख्येन क्षिप्त महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपातं हविषा यजध्वं ।
स वो ददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमंतं सुनोत ॥३॥
अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रं । अपां । नपातं । हविषा । यजध्वं ।
सः । वः । ददत् । ऊर्मिं । अद्य । सुऽपूतं । तस्मै । सोमं । मधुऽमंतं । सुनोत ॥३॥

हे अध्वर्यवः यूयमप एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रमुदधिस्थानीयं जलाशयमित । गच्छत । इदानीमुत्तरोऽर्धर्चो व्याख्यायते पश्चाद्द्वितीयः पादः । स्वार्थिकोऽयं क्रमः । अद्येदानीं सोऽपां नपाद्वो जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं सुपूतं सुपुतमूर्मिं जलसमूहं ददत् । ददातु । यूयमपि तेन समूहेन तस्मा अपां नपाते मधुमंतं मधुरस्वादूपेतं सोमं सुनोत । अभिषुणुत । अभिषुतेन सोमाख्येन हविषापां नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं देवं यजध्वं ॥

यो अनिध्मो दीदयदप्स्वं१तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिंद्रो वावृधे वीर्याय ॥४॥
यः । अनिध्मः । दीदयत् । अप्ऽसु । अंतः । यं । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।
अपां । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इंद्रः । ववृधे । वीर्याय ॥४॥

उत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः । यो भवानपां नपादप्स्वंतरपां मध्ये मेघस्थानेऽनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् दीदयत् दीप्यते विप्रासो मेधाविन ऋत्विग्यजमाना अध्वरेषु यागेषु यं भवंतमीळते स्तुवंति हे अपां नपात् स त्वं मधुमतीर्मधुररसयुक्ता अपो वृष्टिलक्षणा दाः । अस्मभ्यं देहि । याभिर्वसतीवर्यैकधनारूपाभिः सोमेन मिश्रिताभिरद्भिरिंद्रो वीर्याय वृत्रवधादिशूरकर्मणे ववृधे वर्धते ता अपो देहीति संबंधः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्युवतिभिर्न मर्यः ।
ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिंचा ओषधीभिः पुनीतात् ॥५॥
याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । युवतिऽभिः । न । मर्यः ।
ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिंचाः । ओषधीभिः ।
पुनीतात् ॥५॥

अभिषुतः सोमो याभिर्वसतीवर्यैकधनाख्याभिरद्भिः सह मोदते मुदितो भवति हर्षते च । पुनरुक्तिराद-

रार्था। अत्यर्थं हृष्यतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। कल्याणीभिः कमनीयाभिर्युवतिभिस्तरुणीभिः स्त्रीभिः सह मर्यो न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत्। हे अध्वर्यो त्वं तास्तादृशीरपोऽच्छाभिप्राप्तुं परेहि। जलाशयं प्रतिगच्छ। किंच यद्यदाहृताभिस्ताभिरद्भिरासिंचाः आ समंतात्सोमानासिंचसि तदौषधीभिः सोमैः सहापश्च पुनीतात्। दशापवित्रेण पुनीहि॥ ॥२४॥

एवेद्यूने युवतयो नमंत यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः॥६॥

एव। इत्। यूने। युवतयः। नमंत। यत्। ई। उशन्। उशतीः। एति। अच्छ।
सं। जानते। मनसा। सं। चिकित्रे। अध्वर्यवः। धिषणा। आपः। च। देवीः॥६॥

युवतयस्तरुण्यः स्त्रियो यूने तरुणाय नमंत यथा प्रह्वीभवंति एवैवं वसतीवर्येकधनाख्या आपः सोमाय प्रह्वीभवंति। यद्वा। युवतयः सोमेन सह मिश्रयित्र्य आपो यूनेऽभिषवादिकर्मणामात्मना सह मिश्रयित्रेऽध्वर्यवे नमंत। प्रह्वीभवंत्येव। इदिति पूरणः। कदा। यद्यदोशन्नभिषवार्थं वसतीवरीः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमानोऽध्वर्युर्वोशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्मांगभावं च कामयमाना ईमेना अपोऽच्छ प्राप्तुमेति गच्छति तदोपनमंते। अध्वर्यवो धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक्च देवीर्दिव्य आपश्च मनसा विशिष्टया बुद्ध्या सं जानते। सम्यग्जानंति। सं चिकित्रे। स्वं स्वमधिकारं परस्परोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यंति॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकं यो वो मह्या अभिशस्तेरमुंचत्।
तस्मा इंद्राय मधुमंतमूर्मिं देवमादनं प्र हिणोतनापः॥७॥

यः। वः। वृताभ्यः। अकृणोत्। ऊं इति। लोकं। यः। वः। मह्याः। अभिऽशस्तेः। अमुंचत्।
तस्मै। इंद्राय। मधुऽमंतं। ऊर्मिं। देवऽमादनं। प्र। हिणोतन। आपः॥७॥

य इंद्रो वृताभ्यो मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यो वो युष्मभ्यमद्भ्यो लोकं मेघोदरान्निर्गमनमार्गमकृणोत् अकरोत्। उ इति पूरणः। किंच यो वो युष्मानपो मह्या महत्या अभिशस्तेर्मेघपरिवेष्टनाभिहिंसनादमुंचत् मोचितवान्। हे आपः यूयं तस्मै तादृशायेंद्राय मधुमंतं मधुरस्वादुयुक्तं देवमादनमिंद्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारमूर्मिमप्संघातं प्र हिणोतन। अस्मद्यज्ञं प्रति गमयत। सोमाभिषवकर्मांगभावाय प्रस्थापयत॥

प्रास्मै हिनोत मधुमंतमूर्मिं गर्भो यो वः सिंधवो मध्व उत्सः।
घृतपृष्ठमीड्यमध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हवं मे॥८॥

प्र। अस्मै। हिनोत। मधुऽमंतं। ऊर्मिं। गर्भः। यः। वः। सिंधवः। मध्वः। उत्सः।
घृतऽपृष्ठं। ईड्यं। अध्वरेषु। आपः। रेवतीः। शृणुत। हवं। मे॥८॥

अत्र यच्छब्दसंबंधाद्द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्येयः। हे सिंधवः स्यंदनशीला आपः वो युष्माकं यो गर्भो मध्वो मधुररसस्योत्स उत्स्यंदनः प्रस्रवणः। यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः। तं मधुमंतं मधुररसोपेतमूर्मिमप्संघातं। सारमित्यर्थः। अस्मा अस्येंद्रस्यार्थाय प्र हिनोत। प्रहिणुत॥

तं सिंधवो मत्सरमिंद्रपानमूर्मिं प्र हेत य उभे इयर्ति।
मदच्युतमौशानं नभोजां परि त्रितंतुं विचरंतमुत्सं॥९॥

तं। सिंधवः। मत्सरं। इंद्रऽपानं। ऊर्मिं। प्र। हेत। यः। उभे इति। इयर्ति।
मदऽच्युतं। औशानं। नभःऽजां। परि। त्रिऽतंतुं। विऽचरंतं। उत्सं ॥९॥

हे सिंधवः स्यंदनशीला आपः यो युष्मदीयः सारभूतः समूह उभे अस्मभ्यं दृष्टादृष्टफले दाता सन्नियर्ति कर्मांगभावं प्रतिपद्यते मत्सरं मादयितारमिंद्रादिदेवानां तर्पयितारमिंद्रपानं देवानां प्रमुखेनेंद्रेण पानीयं तं तादृशमूर्मिमुदकसमूहं प्र हेत। प्रगमयत। अस्मयज्ञं प्रति प्रेरयत। कीदृशं। मदच्युतं मदस्य च्यावकमौशानं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं नभोजां नभस्यंतरिक्षे वृष्टिरूपेण जातं परि सर्वतस्त्रितंतुं त्रयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं विचरंतं यज्ञपात्रेषु गच्छंतमुत्समुत्स्यंदनं। तर्पितारं देवान्प्रत्यूर्ध्वं गंतारमित्यर्थः॥

अपोनप्त्रीय एकधनास्त्वावृत्तास्त्वावर्वृततीरित्येषा। सूत्रितं च। आवर्वृततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु। आ॰ ५. १.। इति। तत्रैव हिनोता न इत्येषा। सूत्रं पूर्वमुदाहृतं॥

आवर्वृततीरध नु द्विधारा गोषुयुधो न नियवं चरंतीः।
ऋषे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरपो वंदस्व सवृधः सयोनीः ॥१०॥
आऽवर्वृततीः। अध। नु। द्विऽधाराः। गोषुऽयुधः। न। निऽयवं। चरंतीः।
ऋषे। जनित्रीः। भुवनस्य। पत्नीः। अपः। वंदस्व। सऽवृधः। सऽयोनीः ॥१०॥

अधाथानंतरं गोषुयुधो न। गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेघैः सह युध्यत इति गोषुयुदिंद्रः। तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपो द्विधाराः। द्विशब्दोऽत्रानेकत्ववाची। अनेकधाराः। अपर्यंतधारा इत्यर्थः। अस्माकमप्येवंस्थिता आवर्वृततीरावृत्ता नियवं सोमं प्रति निश्चयेन मिश्रीभावं चरंतीर्गच्छंतीर्भुवनस्य लोकस्य जनित्रीर्जनयित्रीः पत्नीः पालयित्रीश्च सवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः सयोनीः सोमेन सह समानस्थाना हे ऋषे मदीयांतरात्मन् अध्वर्यो वा त्वमेवंभूता अपो नु क्षिप्रं वंदस्व। स्तुहीत्यर्थः॥ ॥२५॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानां।
ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥११॥
हिनोत। नः। अध्वरं। देवऽयज्या। हिनोत। ब्रह्म। सनये। धनानां।
ऋतस्य। योगे। वि। स्यध्वं। ऊधः। श्रुष्टीऽवरीः। भूतन। अस्मभ्यं। आपः ॥११॥

हे ऋत्विजः हिनोत प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतैतमध्वरं यज्ञं देवयज्या देवयज्यायै देवयजनार्थं। किंच प्रहिणुत ब्रह्म स्तुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण सनये लब्धये नोऽस्माकं धनानां। किंचर्तस्य यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतदूधरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते। अथवा योगसंबंधाच्छकटं योगः। तद्धि तत्रैव युज्यते। तेनाधिषवणचर्मण ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति यज्ञे शकट इति वा। नि॰ ६. २२.। इति। यदेतद्यज्ञशकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतद्वि ष्यध्वं। विमुंचध्वं। ग्रहचमसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोधसः। तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्रयीभवति यथेतरस्मादूधो दुह्यमानायां गवि। एवमृत्विज उक्त्वाधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति। यूयमपि हे आपः एभिर्ऋत्विग्भिरुत्सिच्यमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन। भवतास्मभ्यं। एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः प्रहिणुतेति। अध्वरमित्यनेन संबंधाद्धिनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते। एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं॥

प्रातरनुवाकस्यापो रेवतीरित्येषा प्रतिपत्। सूत्रितं च। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते। आ॰ ४. १३.। इति॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च ।
रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयो धात् ॥१२॥
आपः । रेवतीः । क्षयथ । हि । वस्वः । क्रतुं । च । भद्रं । बिभृथ । अमृतं । च ।
रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥१२॥

हे आपो रेवती रेवत्यो धनवत्यः यूयं वस्वो वसुनो धनस्य क्षयथ हि । ईशिध्वे खलु । किंच भद्रं भजनीयं क्रतुं च सोमयागादिलक्षणं कर्म चामृतं चामरणरूपं तज्जन्यफलं च बिभृथ । धारयथ । पुष्णीथ वा । तथा रायश्च धनस्य च स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः स्थ । भवथ । तथा सरस्वती तदभिमानिनी देवता गृणते स्तुवते मह्यं तदिदं सर्वं वयोऽन्नलक्षणं धनं धात् । ददातु ॥

अपोनप्त्रीये प्रति यदाप इत्येषा । सूचितं च । प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु । आ० ५.१. । इति ॥

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्घृतं पयांसि बिभ्रतीर्मधूनि ।
अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतीः ॥१३॥
प्रति । यत् । आपः । अदृश्रं । आऽयतीः । घृतं । पयांसि । बिभ्रतीः । मधूनि ।
अध्वर्युऽभिः । मनसा । संऽविदानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं । भरंतीः ॥१३॥

हे आपः आयतीरस्मदभिमुखं प्रत्यागच्छंतीर्यत् ॥ सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ या युष्मान्प्रत्यदृश्रं प्रतिपश्यामि घृत सोमसंसृष्टमाज्यं मधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि पयांस्युदकानि च संभूय बिभ्रतीर्यागकाले धारयंतीः तथाध्वर्युभिर्मनसांतःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंचेंद्रायेंद्रार्थं सुषुतं सुष्ठु सुतं सोमं भरंतीर्धारयंतीः एवंभूतास्ता युष्मान्स्तौमीति शेषः ॥

अपोनप्त्रीय एमा अग्मन्निति द्वे । सूचितं च । एमा अग्मन्रेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सन्नासूत्तरया परिधाय । आ० ५. १. । इति ॥

एमा अंग्मन्रेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।
नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥१४॥
आ । इमाः । अग्मन् । रेवतीः । जीवऽधन्याः । अध्वर्यवः । सादयत । सखायः ।
नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपां । नप्त्रा । संऽविदानासः । एनाः ॥१४॥

रेवती रेवत्यो धनवत्यो जीवधन्या जीवानां पालयित्र्यः प्रीणयित्र्यो वेमा ईदृग्भूता आप आग्मन् । अस्मदभिमुखं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयमपां नप्त्रा वृष्टिकर्मस्वधिकृतेन देवेन सह संविदानाः संमंत्रयमाणा एना एता अपः सादयत । स्थापयत । कुत्र सादयाम इति उच्यते । सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे कुशमये नि धत्तन । नियमेन स्थापयत ॥

आग्मन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयंतीः ।
अध्वर्यवः सुनुतेंद्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥१५॥

आ। अग्मन्। आपः। उशतीः। बर्हिः। आ। इदं। नि। अध्वरे। असदन्। देवऽयंतीः।
अध्वर्यवः। सुनुत। इंद्राय। सोमं। अभूत्। ऊं इति। वः। सुऽशका। देवऽयज्या ॥१५॥

आपो वसतीवर्येकधनाख्या इदमीदृशं बर्हिर्वेदिस्तरणमुशतीरुशत्यः कामयमाना आगमन्। आगच्छन्। अस्मद्यज्ञं प्रत्या आगत्य चाध्वरेऽस्मदीये यज्ञे देवयंतीर्देवान्कामयमानाः। तर्पयितुमिच्छंत्य इत्यर्थः। न्यसदन्। न्यसीदन्। एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयमिंद्रायेंद्रार्थं सोमं सुनुत। अभिषुणुत। इदानीमपां प्रसादाद्वो युष्माकं देवयज्या देवानिंद्रादीनुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया सुशका सुष्ठु कर्तुं शक्याभूदु। आसीदेव ॥ ॥२६॥

आ न इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवषस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं। अनुक्रांतं च। आ न एकादश वैश्वदेवमिति॥ गतः सूक्तविनियोगः॥ एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्या न इत्येषानुवाक्या। सूचितं च। विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः। आ० ३. ७.। इति॥

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः।
तेभिर्वयं सुषखायो भवेम तरंतो विश्वा दुरिता स्याम ॥१॥
आ। नः। देवानां। उप। वेतु। शंसः। विश्वेभिः। तुरैः। अवसे। यजत्रः।
तेभिः। वयं। सुऽसखायः। भवेम। तरंतः। विश्वा। दुःऽइता। स्याम ॥१॥

देवानां स्तोतॄणां नोऽस्माकं शंसः स्तोतव्यो यजत्रो यष्टव्यः एवंभूत इंद्रस्तुरैस्त्वरणशीलैर्विश्वेभिः सर्वैर्मरुद्भिः सहावसेऽस्मद्यज्ञरक्षणार्थमोप वेतु। उपागच्छतु। वयमपि तेभिस्तैः सह सुसखायः शोभनसखायो भवेम। स्याम। किंच विश्वा दुरिता विश्वानि दुरितानि पापानि तरंतः स्याम॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत्।
उत स्वेन क्रतुना सं वदेत श्रेयांसं दक्षं मनसा जगृभ्यात् ॥२॥
परि। चित्। मर्तः। द्रविणं। ममन्यात्। ऋतस्य। पथा। नमसा। आ। विवासेत्।
उत। स्वेन। क्रतुना। सं। वदेत। श्रेयांसं। दक्षं। मनसा। जगृभ्यात् ॥२॥

मर्तो मनुष्यो यजमानः परि चित्सर्वतो द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ममन्यात्। मन्यतिः कांतिकर्मा। कामयेत। लब्धुमिच्छेत्। धनं लब्ध्वा चर्तस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा हविराख्येनान्नेना विवासेत्। परिचरेत्। उतापि च स्वेनात्मीयेन क्रतुना प्रज्ञानेन। मनसेत्यर्थः। सं वदेत। संवादोऽत्र समाध्यानमुच्यते। हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन्विश्वान्देवान्मनसाध्यायेदित्यर्थः। विश्वेषां देवानां यागानंतरं च तत्प्रसादाच्छ्रेयांसमतिशयेन प्रशस्यमात्मानं दक्षं प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं मनसा ध्यानसाधनेनांतःकरणेन जगृभ्यात्। गृह्णीयात्॥

अधायि धीतिरससृग्रमंशास्तीर्थे न दस्ममुप यंत्यूमाः।
अभ्यानश्म सुवितस्य शूषं नवेदसो अमृतानामभूम ॥३॥
अधायि। धीतिः। अससृग्रं। अंशाः। तीर्थे। न। दस्मं। उप। यंति। ऊमाः।
अभि। आनश्म। सुवितस्य। शूषं। नवेदसः। अमृतानां। अभूम ॥३॥

धीतिर्देवयागक्रियाधायि। निहिता। स्थापिता। अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः। तदनंतरमूमा अवितारस्तर्पयितारोंऽशा अस्माभिर्दत्ता हविर्भागा दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपक्षपयितारं वासवयमसमानदृष्टिं। उत्कृष्टजन्मानमित्यर्थः। एवंभूतं देवसंघमुप यंति। उपगच्छंति। तत्र दृष्टांतः। तीर्थे न यथा गंगादितीर्थे तर्पणमुखे

विसृष्टा अपामंशा देवसंघमुपगच्छंति तद्वत्। तदनंतरं वयं सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य शुषं सुखमभ्याश्याम। अभिप्राप्नवाम। किंच वयममृतानां देवानां नवेदसः॥ न वेदेत्येतस्मिन्नर्थे नवेदःशब्दो नभ्राण्नपान्नवेदा इति निपातितः॥ न न वेत्तारो वेत्तार एव। स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः। अभूम। भवेमेत्याशास्महे॥

नित्यश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता जजान।
भगो वा गोभिरर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुश्छदयदुत स्यात् ॥४॥
नित्यः। चाकन्यात्। स्वऽपतिः। दमूनाः। यस्मै। ऊं इति। देवः। सविता। जजान।
भगः। वा। गोभिः। अर्यमा। ईं। अनज्यात्। सः। अस्मै। चारुः। छदयत्। उत। स्यात् ॥४॥

नित्यः कल्पावस्थायी प्रजापतिश्चाकन्यात्। तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां। कीदृशः। स्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा दमूना दानमनाः। कस्मै कामयतामिति उच्यते। उ उतापि च यस्मै यजमानाय मह्यं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो जजान जनितवान् दृष्टादृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः। वाशब्दः समुच्चये। तथा भगो देवश्च गोभिरस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरर्यमा देवश्चेमीदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलमनज्यात्। व्यक्तीकुर्यात्। दद्यादित्यर्थः। उतापि च स्यात् अन्योऽपि यो देवगणोऽस्ति चारू रमणीयः सोऽपि देवगणोऽस्मै यजमानाय मह्यं छदयत्। दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्महे॥

इयं सा भूया उषसामिव क्षा यद्ध क्षुमंतः शवसा समायन्।
अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यंतु वाजाः ॥५॥
इयं। सा। भूयाः। उषसांऽइव। क्षाः। यत्। ह। क्षुऽमंतः। शवसा। संऽआयन्।
अस्य। स्तुतिं। जरितुः। भिक्षमाणाः। आ। नः। शग्मासः। उप। यंतु। वाजाः ॥५॥

क्षुमंतः। क्षुशब्दोऽन्नवाची शब्दवाची वा। अन्नवंतः स्तुतिमंतः कीर्तिमंतो वेत्यर्थः। एवंभूता देवाः शवसा बलेन यद्यामस्मदीयां स्तुतिं प्रति समायन् समागच्छन् संप्राप्ताः सेयं स्तुतिर्देवानां प्राप्या भूयाः। भूयात्। भवतु। उषसामिव क्षाः यथा पृथिव्युषसां व्याप्त्या सर्वेषां प्राप्या भवति तद्वत्। किंच जरितुः स्तोतुरस्य मम स्तुतिं भिक्षमाणा याचमानाः शग्मासः। शग्ममिति सुखनाम। सुखाः सुखकरा वाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यृभुर्विभ्वा वाज इत्येते नोऽस्मानाभिमुख्येनोप यंतु। उपगच्छंतु॥ ॥२७॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्व्या भूमना गौः।
अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥६॥
अस्य। इत्। एषा। सुऽमतिः। पप्रथाना। अभवत्। पूर्व्या। भूमना। गौः।
अस्य। सऽनीळाः। असुरस्य। योनौ। समाने। आ। भरणे। बिभ्रमाणाः ॥६॥

इदिदानीमस्य देवगणसंबंधिन्येषा सुमतिः सुष्टुस्तुतिः पप्रथानाभवत्। विस्तीर्यमाणाभूत्। अस्माभिः क्रियमाणेत्यर्थः। कीदृशी। पूर्व्या पूर्वकालीना भूमना भूम्ना बहुत्वेन युक्तेति शेषः। सर्वदेवसंबंधित्वाद्बहुशं आतेत्यर्थः। गौर्देवान्प्रतिगंत्री। एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवा असुरस्य प्रजारूपबलवतोऽस्य मम संबंधिनि समाने सर्वदेवसाधारणे भरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरे योनौ यज्ञाख्ये स्थाने सनीळाः समानस्थाना बिभ्रमाणा अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयंत आ गच्छंत्विति शेषः॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
संतस्थाने अजरे इतऊती अहानि पूर्वीरुषसो जरंत ॥७॥
किं । स्वित् । वनं । कः । ऊं इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निःऽततक्षुः ।
संतस्थाने इति संऽतस्थाने । अजरे इति । इतऊती इतीतःऽऊती । अहानि ।
पूर्वीः । उषसः । जरंत ॥७॥

यतो यस्माद्वृक्षाद्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निष्टतक्षुः देवा निःशेषेण छतवंतः स तादृशो वृक्षः क उ आस । कीदृग्वा बभूव । तदुत्पादकं वनमरण्यं किं स्वित् । संतस्थाने सम्यक्तिष्ठंत्यावजरे जरावर्जिते इतऊती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते । किंचाहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीर्बह्वीरुषसश्च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूतान्देवाञ्जरंत । स्तोतारः स्तुवंति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।
त्वचं पवित्रं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहंति ॥८॥
न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।
त्वचं । पवित्रं । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ईं । सूर्यं । न । हरितः । वहंति ॥८॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपमेतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न । अपि त्वेनैतेभ्यो देवेभ्यः पर उत्कृष्टोऽन्यदन्यो हिरण्यगर्भोऽस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजानां स्रष्टेत्यर्थः । हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिंगात्मापः प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ बिभर्ति । धारयति । किंच स्वधावान्बलवानन्नवान्वा स हिरण्यगर्भः पवित्रं पवित्रमयं त्वचमात्मीयं शरीरं दीप्तं मंत्रं वा कृणुत । करोति । कदेति उच्यते । यद्यदेमिमां त्वचं हरितोऽश्वाः सूर्यं न वहंति न प्रापयंति तदेति । स्रष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।
मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकं ॥९॥
स्तेगः । न । क्षां । अति । एति । पृथ्वीं । मिहं । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । असृष्ट । शोकं ॥९॥

स्तेगः ॥ स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः ॥ रश्मिसंघात्यादित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं तेजसा नात्येति । नातिगच्छति । मर्यादया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातो वायुरपि खलु भूम भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति । समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति सावशेषमेव वर्षयतीति वातः स्तूयते । यत्र यस्मिन्प्रजापतौ मित्रो देवोऽज्यमानो व्यज्यमानो व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट विसृजति सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणश्च व्यक्तीभवन्स्वदीप्तिं विक्षिपति । तत्र दृष्टांतः । अग्निर्देवो वने न यथा वृक्षसंघाते स्वदीप्तिं सर्वतो विसृजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्तौमीति शेषः ॥

स्तरीर्यत्सूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।
पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जगार यद्ध पृच्छान् ॥१०॥

स्तरीः । यत् । सूतं । सद्यः । अज्यमाना । व्यथिः । अव्यथीः । कृणुत । स्वऽगोपा ।
पुत्रः । यत् । पूर्वः । पित्रोः । जनिष्ट । शम्यां । गौः । जगार । यत् । ह । पृच्छान् ॥१०॥

अरण्योः कारणभूतां शमीं गोत्वेन रूपयति । स्तरीर्निवृत्तप्रसवा गौः सद्यः शीघ्रमज्यमाना निषिच्यमानैरेतस्का सती यद्यदा सूत वत्सं प्रसूते तदा व्यथिर्दुःखानां बाधयित्री स्वगोपा स्वायत्तगोप्तृका स्वभूतरक्षणा वा सती सा गौरव्यथीर्व्यथारहिताः प्रजाः कृणुत । करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीमरण्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्यतामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्वत्थादरणी आहर्तव्ये । श्रूयते हि । शमीगर्भादग्निं मंथंतीति । अपि च पूर्वः पुरातनः पुत्रः । पुन्नाम्नो नरकात्त्राता । यद्वा । पुत्रस्थानीयोऽग्निः । पित्रोर्जनयित्र्योररण्योः सकाशाद्यद्यदा जनिष्ट मथनेन प्रादुर्भवति तदानीं गौः पृथिवी तयोररण्योर्मातृभूतां शम्यामश्वत्थगर्भां तां शमीं ॥ सुपां सुलुगिति सुपो ड्यादेशः ॥ जगार । उद्गिरति । यत्र यां खलु शमीं पृच्छान् ऋत्विजः पृच्छंति वीप्संति गवेषयंति ॥

उत कण्वं नृषदः पुत्रमाहुरुत श्यावो धनमादत्त वाजी ।
प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोधर्ऋतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥११॥
उत । कण्वं । नृऽसदः । पुत्रं । आहुः । उत । श्यावः । धनं । आ । अदत्त । वाजी ।
प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत । ऊधः । ऋतं । अत्र । नकिः । अस्मै । अपीपेत् ॥११॥

उतापि च कण्वमृषिं नृषदः पुत्रमाहुः । वेदवादिनो वदंति । उतापि च वाजी हविर्लक्षणान्नवान्कण्वः श्यावः श्यामवर्णः सन्नस्मादग्नेः सकाशाद्धनमादत्त । अगृह्णात् । कृष्णाय श्यामवर्णाय नार्षदाय कण्वायाग्निरूधो रुशद्रोचमानरूपं प्रापिन्वत । प्रासिंचत् । अत्रेत्थमग्निव्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवोऽस्मै कण्वायर्तं यज्ञं नकिरपीपेत् । नावर्धयत् । युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं । ऋ° १. ११७. ८. । इत्युक्तं ॥ ॥२८॥

प्र सु ग्मंतेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं । आदितः पंच जगत्यः । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । प्र सु ग्मंता नव पंचाद्या जगत्य इति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र सु ग्मंता धियसानस्य सक्षणि वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः ।
अस्माकमिंद्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यांधसो बुबोधति ॥१॥
प्र । सु । ग्मंता । धियसानस्य । सक्षणि । वरेभिः । वरान् । अभि । सु । प्रऽसीदतः ।
अस्माकं । इंद्रः । उभयं । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अंधसः । बुबोधति ॥१॥

इंद्रः स्वभूतौ हरी धियसानस्येंद्रागमनं चिंतयतो यजमानस्य मम संबंधिनि सक्षणि सेवायां सद्गुणके सेव्ये यज्ञे निमित्ते ग्मंतागच्छंतौ सु सुष्ठु प्रेरयति । ततः स इंद्रो वरेभिर्वरणीयैर्मार्गैः प्रसीदतो हविरासादयतो यजमानस्य वरानुत्कृष्टान्हविर्विशेषान् स्तुतिविशेषांश्चाभि लक्षीकृत्य सु सुष्ठागच्छतु । इंद्र आगतः सन्नस्माकं स्वभूतमुभयं हविश्च स्तुतिश्चेत्येतद्द्वयं जुजोषति । सेवतां । भक्षयतु शृणोतु चेत्यर्थः । यद्यदा सोम्यस्य सोमसंपादिनो ममांधसोऽन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । बुबोधति बुध्यते जिह्वया विजानाति । सोमं पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबंधः ॥

वींद्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।
ये त्वा वहंति मुहुरध्वराँ उप ते सु वन्वंतु वग्वनाँ अराधसः ॥२॥

वि। इंद्र। यासि। दिव्यानि। रोचना। वि। पार्थिवानि। रजसा। पुरुऽस्तुत।
ये। त्वा। वहंति। मुहुः। अध्वराम्। उप। ते। सु। वन्वंतु। वग्वनान्। अराधसः ॥२॥

हे इंद्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतींषि यद्वा दिव्याँल्लोकान्वि यासि। व्याप्नोषि। हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेंद्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि रजसात्मीयेन ज्योतिषा विद्युल्लक्षणेन। यद्वा ॥ रजःशब्दाच्छस आकारः ॥ पार्थिवाँल्लोकान्। व्याप्नोषि। ये त्वदीया अश्वा मुहुः पुनःपुनरध्वरानस्मदीयान्यज्ञान्प्रति त्वा त्वामुप वहंति समीपे प्रापयंति तेऽश्वा वग्वनान्वचनेन स्तुत्या संभक्तॄनराधसो धनरहितानस्मान् सु सुष्ठु वन्वंतु। धनप्रदानार्थं संभजंतां ॥

तदिन्मे छंत्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति।
जाया पतिं वहति वग्नुना सुमत्पुंस इद्भद्रो वहतुः परिष्कृतः ॥३॥
तत्। इत्। मे। छंत्सत्। वपुषः। वपुःऽतरं। पुत्रः। यत्। जानं। पित्रोः। अधिऽइयति।
जाया। पतिं। वहति। वग्नुना। सुऽमत्। पुंसः। इत्। भद्रः। वहतुः। परिऽकृतः ॥३॥

वपुषः। वपु रूपं। तद्वाँल्लक्ष्यते। वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यंतं सुरूपं तद्यज्ञकर्म मे मह्यं छंत्सत्। इंद्रः कामयतां। यद्यदा पुत्रो जानं जन्मात्मन उत्पत्तिं पित्रोर्मातापित्रोः सकाशादधीयति संकीर्तनद्वारेणाधिगच्छति। सुब्रह्मण्याह्वानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति। यद्वा। यज्जननादागतं धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति तदेव मह्यमिच्छतु। जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत्कल्याणेन वग्नुना वाग्रूपेण शब्देन वहति। आत्मसमीपं प्रापयति। भद्रो भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः पुंस इत्। पत्युरेवेत्यर्थः। वहतुर्जायायै प्रदातव्यः। तदुक्तं। सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि। ऋ० ८. १. ३४.। इति। यद्वा। पुंसोऽतिशूरस्येंद्रस्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान्प्रति स सोमः परिष्कृतः संस्कृतो भवति। तदिंद्रः कामयतामित्यर्थः ॥

तदित्सधस्थमभि चारु दीधय गावो यच्छासन्वहतुं न धेनवः।
माता यन्मंतुर्यूथस्य पूर्व्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥४॥
तत्। इत्। सधऽस्थं। अभि। चारु। दीधय। गावः। यत्। शासन्। वहतुं। न। धेनवः।
माता। यत्। मंतुः। यूथस्य। पूर्व्या। अभि। वाणस्य। सप्तऽधातुः। इत्। जनः ॥४॥

तदित्तदेव सधस्थं। सह तिष्ठंत्यत्रेति सधस्थं स्थानं यज्ञाख्यं। चारु शोभनमभि दीधय। हे इंद्र अभितो दीप्यस्व। यद्यदा गावः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्येवमाद्याः शासन् अस्मद्यज्ञं प्रति त्वदागमनमाशासते। तत्र दृष्टांतः। वहतुं न धेनवः यथा धेनवो नवप्रसूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते तद्वत्। यत आगत्यप्रकाशस्ततोऽत्र कारणमाह। यद्यस्मान्मंतुः। मन्यतिरर्चतिकर्मा। अर्चकस्य मम स्वभूता माता देवतागुणानां निष्पादयित्री स्तुतिर्यूथस्य यष्टृस्तोतृगणस्य पूर्व्या प्रथमभाविनी खलु। यस्माच्च सप्तधातुः। धार्यंते क्रियंते कर्माण्येष्विति धातवश्छंदांसि स्तुतयो वा। सप्तच्छंदस्कः सप्तर्तुकः सप्तहोत्रात्मको वायं जनो वाणस्य स्तुतिशब्दस्याभि कर्ता खलु। तस्माच्छीघ्रमागच्छेति भावः। यद्वा। यत्कल्याणं तदेव स्थानमस्माकमभिधारय। प्रयच्छ। यस्मिन्स्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीणयित्र्यो गावो वहतुं। उह्यते पुरुषोऽनेनेति वहतुरन्नं। पयोघृताद्यनुशासति। न संप्रत्यर्थे। इदानीं प्रयच्छंति। तथा यस्मिन्मंतुर्मंतव्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य सप्तधातुर्निषादादिसप्तस्वरोपेतो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छेति भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।
जरा वा येष्वमृतेषु दावने परि व ऊमेभ्यः सिंचता मधु ॥५॥
प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदं । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊमेभ्यः । सिंचत । मधु ॥५॥

हे यजमानाः देवयुर्देवान्कामयमानो होता वो युष्माकं पदमच्छ स्थानं प्रति प्र रिरिचे । प्ररिक्तोऽभूत् । अथ होतृभ्यः सकाशादेको मुख्य इंद्रो रुद्रेभी रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सह तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन्याति । गच्छति युष्मदीयं यज्ञं । जरा वा । वाशब्दोऽप्यर्थे । स्तुतिरपि येष्वमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्माद्वो यूयं ॥ छांदसो वसादेशः ॥ ऊमेभ्यो रक्षितृभ्यो देवेभ्यो मधु मदकरं सोममद्भिः परि षिंचत ॥ ॥२९॥

निधीयमानमपगूळ्हमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इंद्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगां ॥६॥
निऽधीयमानं । अपऽगूळ्हं । अप्ऽसु । प्र । मे । देवानां । व्रतऽपाः । उवाच ।
इंद्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहं । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगां ॥६॥

कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानोऽग्निरभिधीयते । निधीयमानमध्वर्युणाहवनीयेऽग्नावप्सु मातृभूतास्वपगूळ्हमंतर्हितं देवानां व्रतपाः कर्मणो रक्षक इंद्रो मे मह्यं प्रोवाच । प्रावादीत् । हे अग्ने विद्वाञ्जानान इंद्रः स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा त्वा त्वामनु हि चचक्ष । अनुगतः पश्चाद्दर्श । तेनेंद्रेणानुशिष्टोऽहमनेन पथा त्वया स्वर्गो गंतव्य इत्येवमुपदिष्टः सन्नागां । आभिमुख्येन स्वर्गं गच्छेयं ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।
एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विंदत्यंजसीनां ॥७॥
अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदं । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।
एतत् । वै । भद्रं । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिं । विंदति । अंजसीनां ॥७॥

सेयमनुशासनस्तुतिः प्रासंगिकी । अक्षेत्रवित् ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ क्षीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पंथाः । पंथानमजानन् पुरुषः क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् । पृष्टवान् । स क्षेत्रविदा पथिज्ञेन तेनानुशिष्टः प्रदर्शितमार्गः सन् प्रैति । स्वाभिलषितं देशं गच्छति । अनुशासनस्य मार्गोपदेशरूपस्यैतद्वा एतत्खलु भद्रं भजनीयं कल्याणकरं । किं तत् । उतापि चांजसीनामृजुना मार्गेण गंतव्यानामपां स्रुतिं मार्गं पिपासितः सन् विंदति । लभते । यद्वा । अंजसीनामिति स्रुतेर्विशेषणं । ऋजुमकुटिलमप्रयासेन गंतव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदममन्निमाहापीवृतो अधयन्मातुरूधः ।
एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन्वसुः सुमना बभूव ॥८॥
अद्य । इत् । ऊं इति । प्र । आनीत् । अममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयत् । मातुः । ऊधः ।
आ । ईं । एनं । आप । जरिमा । युवानं । अहेळन् । वसुः । सुऽमनाः । बभूव ॥८॥

अयमग्निरवेदद्वीवाग्निन्धिने प्राणीत् । मथनेन चेष्टितोऽभवत् ॥ श्वस प्राणने अन चेति धातुः ॥ तदानीमेवेमेमान्यह्नाहानि सौमिकान्यममन् । नेतुममन्यत ॥ मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शः । तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥ अपि चापीवृतस्तेजोभिः परिवृतः सन् मातुः पृथिव्या अधः सारभूतं सोमादिकं हविरधयत् । पिबति । तथा युवानं नित्यतरुणं देवानां हविषा मिश्रयंतं वैनमग्निं जरिमा ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्मादौणादिक इमनिच् ॥ स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिराप । आभिमुख्येन व्याप्नोति । ईमिति पूरणः । ततोऽहेळन्नक्रुध्यन् स्तोतॄन्प्रति वसुर्वासयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शत्रूणां वा वसुमान्वाग्निः सुमनाः शोभनमनस्को बभूव ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम कुरुश्रवण ददतो मघानि ।
दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥९॥
एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम । कुरुऽश्रवण । ददतः । मघानि ।
दानः । इत् । वः । मघऽवानः । सः । अस्तु । अयं । च । सोमः । हृदि । यं । बिभर्मि ॥९॥

हे कलश सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमत्वर्थीयः । द्रोणकलशवन् । हे कुरुश्रवण । कुरव ऋत्विजः । तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतर्हे इंद्र मघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददतः प्रयच्छतस्तवेंद्रस्यार्थमेतानि भद्रा भजनीयानि हवींषि स्तोत्राणि च क्रियाम । विधेयास्म ॥ करोतेराशीर्लिङि रिङ् शयग्लिङ्क्षु । पा॰ ७.४.२८. । इति रिङादेशः ॥ अथ स्तोतॄन्प्रत्याह । हे मघवानो महनीयस्तोत्ररूपधनवंतः वो युष्माकं स इंद्रो दान इत्प्रमादेर्दातैवास्तु । भवतु । अयं च यत्र स्थितः सोमो दातास्तु हृदय आत्मीये यं पीतं सोमं बिभर्मि धारयामि ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । जौहोत्यादिकः । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । यद्योगादनिघातः ॥ यद्वा । हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणेतन्नामक त्रसदस्योः पुत्र राजन् ऋत्विग्भ्यो धनानि प्रयच्छतस्तवार्थं वयं कर्माणि क्रियाम । मघवानः कुरुश्रवणाः । पूजायां बहुवचनपदं । यागकर्म कुर्वाणस्य तवेंद्रो दाता भवतु । अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्र मेति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । ऐलूषस्य कवषस्यार्षं । आद्या त्रिष्टुप् सा च वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्यावैंद्र्यौ । पराः षड्गायत्र्यः । कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां त्रसदस्युपुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो राज्ञो दानं तुष्टाव । अतस्तद्देवताके । अथ यस्य प्रस्वादस इत्यादिभिस्तस्याभिर्मित्रातिथिनाम्नि राज्ञि परलोकं गते शोकाभिभूतं तस्य पुत्रमुपमश्रवोनामानं कवष ऋषिः स्नेहवशादभिगत्य विगतशोकमकरोत् । अतस्तासां तद्देवतात्वं । तथा चानुक्रांतं । प्र माद्या वैश्वदेव्यैंद्रः प्रगाथः परा गायत्र्यो द्वे कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुतिः पराभिर्मृते मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहादृषिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य व्यशोकयदिति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र मा युयुज्रे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमंतरेण ।
विश्वे देवासो अध मामरक्षन्दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥१॥

प्र । मा । युयुजे । प्रऽयुजः । जनानां । वहामि । स्म । पूषणं । अंतरेण ।
विश्वे । देवासः । अध । मां । अरक्षन् । दुःऽशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥१॥

जनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवा मा मां कवषमृषिं प्र युयुजे । कुरुश्रवणं प्रति युक्तवंतः । अंतरेण मार्गे पूषणं देवमध्वनां पतिं सखायमहं वहामि स्म । आढवानस्मि । तथा श्रूयते । ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्यन्नित्युपक्रम्य पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् । तै० सं० २.२.१.४. । इति । अधाथ मार्गे विश्वे देवा मां कवषमरक्षन् । रक्षितवंतः । दुःशासुः केनापि दुःशासनोऽयमृषिरागात् आगच्छतीति घोषः शब्दश्च मार्गे आसीत् । अभूत् ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।
नि बाधते अमतिर्नग्नता जसुर्वेर्न वेवीयते मतिः ॥२॥
सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।
नि । बाधते । अमतिः । नग्नता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥२॥

मा मां देवताप्रसादरहितं कवषं पर्शवः पार्श्वास्थीन्यन्नाभावाद्दौर्बल्यात्कुशयनाच्च सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वदभित उभयतः सं तपंति । दुःखयंतीत्यर्थः । किंचामतिर्दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा मां नि बाधते । मां पीडयति । वस्त्राभावादागता नग्नता च मां नि बाधते । जसुरन्नाभावादागत उपक्षयोऽपि मां नि बाधते । किंच वेर्न यथा पक्षिणो मतिः शाकुनिकव्याधभयात्कंपयते तथा मे मतिः शत्रोर्वेवीयते । भृशं कंपयते ॥

मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।
सकृत्सु नो मघवन्निंद्र मृळयाधा पितेव नो भव ॥३॥
मूषः । न । शिश्ना । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इंद्र । मृळय । अध । पिताऽइव । नः । भव ॥३॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् मघवन् धनवन्निंद्र ते तव स्तोतारं मा मां कवषमाध्य आधयो मूषो न यथा मूषिकाः शिश्नास्नातानि सूत्राण्यश्नंति तथा व्यदंति । विविधमदंति । तथा च यास्कः । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदंति स्वांगाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदंतीति संतपंति माध्यः कामाः । नि० ४.६. । इति । तथा च सति नोऽस्मान्सकृत्सु मृळय । अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुखय । अधाथ नोऽस्माकं पितेव यथा पिता तद्वद्रक्षिता भव ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवं । मंहिष्ठं वाघतामृषिः ॥४॥
कुरुऽश्रवणं । आऽवृणि । राजानं । त्रासदस्यवं । मंहिष्ठं । वाघतां । ऋषिः ॥४॥

ऋषिरतींद्रियपदार्थद्रष्टा कवषोऽहं त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं मंहिष्ठं धनानामतिशयेन दातारं कुरुश्रवणं । कुरव ऋत्विजः । तदीयानां स्तुतीनां श्रोतारं कुरुश्रवणं तन्नामकं राजानं वाघतामृत्विजामर्थायावृणि । धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहंति साधुया । स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥५॥
यस्य । मा । हरितः । रथे । तिस्रः । वहंति । साधुऽया । स्तवै । सहस्रऽदक्षिणे ॥५॥

यस्य कुरुश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूतास्तिस्रो हरितस्त्रयोऽश्वा रथे प्रष्टितं मा मां कवषं साधुया साधु वहंति कुरुश्रवणं राजानमहं सहस्रदक्षिणेऽस्मिन्यागे स्तवे । स्तौमि । प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्यर्षिराशास्ते ॥ ॥१॥

अतः परं यस्येत्यादिकेन सूक्तशेषेण मित्रातिथौ राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः समीपमागत्य कवषः स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमश्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्वमूचुषे ॥६॥

यस्य । प्रऽस्वादसः । गिरः । उपमऽश्रवसः । पितुः । क्षेत्रं । न । रण्वं । ऊचुषे ॥६॥

हे राजन् उपमश्रवसस्तव पितुर्यस्य मित्रातिथेर्गिरो वाचः प्रस्वादसः प्रकर्षेण स्वादयित्र्यः । तत्र दृष्टांतः । ऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं रण्वं रमणीयं क्षेत्रं न यथा क्षेत्रं स्वादयितृ तद्वदित्यर्थः । उत्तरत्र संबंधः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपान्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे अस्मि वंदिता ॥७॥

अधि । पुत्र । उपमऽश्रवः । नपात् । मित्रऽअतिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । वंदिता ॥७॥

हे पुत्रोपमश्रवो मित्रातिथेर्नपात्पुत्र त्वमधीहि । मत्समीपमागच्छ । ते तव पितुस्तस्य मित्रातिथेरहं वंदिता स्तोतास्मि । एतज्ज्ञात्वा शोकं मा कुरु । यद्द्वेयं द्रव्यमस्ति तत्सर्वं मह्यं देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानां । जीवेदिन्मघवा मम ॥८॥

यत् । ईशीय । अमृतानां । उत । वा । मर्त्यानां । जीवेत् । इत् । मघऽवा । मम ॥८॥

उतापि च यद्यद्यमृतानां देवानां मर्त्यानां मनुष्याणां वा मरणहेतूनामीशीय अहमीश्वरः स्यां तर्हि मम कवषस्य याज्यो मघवा धनवान्मित्रातिथी राजा जीवेत् । प्राणान्धारयेत् । तथा च नाहं मरणहेतोरीश्वरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा चन जीवति । तथा युजा वि वावृते ॥९॥

न । देवानां । अति । व्रतं । शतऽआत्मा । चन । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥९॥

देवानां ब्रह्मादीनां व्रतं मर्यादालक्षणं कर्मात्यतिक्रम्य शतात्मा चन शतसंवत्सरः कश्चन जीवति । तथा युजा सहायादिना वि ववृते । विवर्तते । वियुक्तो भवतीति ज्ञात्वा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥२॥

प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्षं मुजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादशाक्षान्स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पंच गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षास्च निंद्यंते । अतस्ता अपि तद्देवत्याः । तथा चानुक्रांतं । प्रावेपाः षळूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिंदा च सप्तमी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयंति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥१॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयंति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । वर्वृतानाः ।
सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विऽभीदकः । जागृविः । मह्यं । अच्छान् ॥१॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबंधिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कंपनशीला अक्षा मा मां मादयंति। हर्षयंति। किंच जागृविर्जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदको विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं मामच्छान्। अचच्छदत्। अत्यर्थं मादयति। तत्र दृष्टांतः। सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य। मुजवति पर्वते जातो मौजवतः। तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्षः पानं यजमानान्देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः। प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयंति। प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान्पर्वतो मुंजवान्मुंजो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्। नि० ९. ८.। इति॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत्।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधं ॥२॥

न। मा। मिमेथ। न। जिहीळे। एषा। शिवा। सखिऽभ्यः। उत। मह्यं। आसीत्।
अक्षस्य। अहं। एकऽपरस्य। हेतोः। अनुऽव्रतां। अप। जायां। अरोधं ॥२॥

एषास्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती। सखिभ्योऽस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकर्यासीत्। अभूत्। उतापि च मह्यं शिवासीत्। इत्यमनुव्रतामनुकूलां जायामेकपरस्यैकः परः प्रधानं यस्य तस्यास्य हेतोः कारणादहमपारोधं। परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विंदते मर्डितारं।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विंदामि कितवस्य भोगं ॥३॥

द्वेष्टि। श्वश्रूः। अप। जाया। रुणद्धि। न। नाथितः। विंदते। मर्डितारं।
अश्वस्यऽइव। जरतः। वस्न्यस्य। न। अहं। विंदामि। कितवस्य। भोगं ॥३॥

श्वश्रूर्जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि। निंदतीत्यर्थः। किंच जाया भार्याप रुणद्धि। निरुणद्धि। अपि च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्डितारं धनदानेन सुखयितारं न विंदते। न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतो वृद्धस्य वस्न्यस्य। वस्नं मूल्यं। तदर्हस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विंदामि। न लभे॥

अन्ये जायां परि मृशंत्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतं ॥४॥

अन्ये। जायां। परि। मृशंति। अस्य। यस्य। अगृधत्। वेदने। वाजी। अक्षः।
पिता। माता। भ्रातरः। एनं। आहुः। न। जानीमः। नयत। बद्धं। एतं ॥४॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवानक्षो देवोऽगृधत् अभिकांक्षां करोति तस्यास्य कितवस्य जायां भार्यामन्ये प्रतिकितवाः परि मृशंति। वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशंति। किंच पिता जननी च भ्रातरः सहोदराश्चैनं कितवमाहुः। वदंति। न वयमस्मदीयमेनं जानीमः। रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत। यथेष्टदेशं प्रापयतेति॥

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥५॥

यत्। आऽदीध्ये। न। दविषाणि। एभिः। परायत्ऽभ्यः। अव। हीये। सखिऽभ्यः।
निऽउप्ताः। च। बभ्रवः। वाचं। अक्रत। एमि। इत्। एषां। निःऽकृतं। जारिणीऽइव ॥५॥

यद्यदाहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैर्न दविषाणि। न दूषये। न परितपामि। यद्वा। न दविषाणि। न देविष्यामीत्यर्थः। परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये। अवहितो भवामि। नाहं प्रथममक्षान्विसृजामीति। किंच बभ्रवो बभ्रुवर्णा अक्षा न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः संतो वाचमक्रत। शब्दं कुर्वंति। तदा संकल्पं परित्यज्याक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेषामक्षाणां निष्कृतं स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वदेमीत्। गच्छाम्येव ॥ ॥३॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः।
अक्षासो अस्य वि तिरंति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥६॥
सभां। एति। कितवः। पृच्छमानः। जेष्यामि। इति। तन्वा। शूशुजानः।
अक्षासः। अस्य। वि। तिरंति। कामं। प्रतिऽदीव्ने। दधतः। आ। कृतानि ॥६॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसंबंधिनीमेति। गच्छति। तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माण्या दधतो जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽक्षा वि तिरंति। वर्धयंति ॥

अक्षास इदंकुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥
अक्षासः। इत्। अंकुशिनः। निऽतोदिनः। निऽकृत्वानः। तपनाः। तापयिष्णवः।
कुमारऽदेष्णाः। जयतः। पुनःऽहनः। मध्वा। संऽपृक्ताः। कितवस्य। बर्हणा ॥७॥

अक्षास इदक्षा एवांकुशिनोऽंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च निकृत्वानः पराजये निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुंबस्य संतापनशीलाश्च भवंति। किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा धनदानेन धान्यतां लंभयंतः कुमाराणां दातारो भवंति। अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृढेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हंतारो भवंति ॥

त्रिपंचाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमंते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥८॥
त्रिऽपंचाशः। क्रीळति। व्रातः। एषां। देवःऽइव। सविता। सत्यऽधर्मा।
उग्रस्य। चित्। मन्यवे। न। नमंते। राजा। चित्। एभ्यः। नमः। इत्। कृणोति ॥८॥

एषामक्षाणां त्रिपंचाशस्त्र्यधिकपंचाशत्संख्याको व्रातः संघः क्रीळति। आस्फारे विहरति। अधिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यंति हि। तत्र दृष्टांतः। सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव। यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फारे विहरतीत्यर्थः। किंचोग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधायैतेऽक्षा न नमंते। न प्रह्वीभवंति। न वशे वर्तंते। तं नमयंतीत्यर्थः। राजा चिज्जगत ईश्वरोऽप्येभ्यो नम इन्नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति। नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तंत उपरि स्फुरंत्यहस्तासो हस्तवंतं सहंते ।
दिव्या अंगारा इरिणे न्युप्ताः शीताः संतो हृदयं निर्दहंति ॥९॥
नीचा । वर्तंते । उपरि । स्फुरंति । अहस्तासः । हस्तऽवंतं । सहंते ।
दिव्याः । अंगाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । संतः । हृदयं । निः । दहंति ॥९॥

अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तंते । तथाप्युपरि पराजयाद्भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरंति । अहस्तासो हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवंतं द्यूतकरं कितवं सहंते । पराजयकरणेनाभिभवंति । दिव्या दिवि भवा अपक्षता अंगारा अंगारसदृशा अक्षा इरिण इंधनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः संतोऽपि हृदयं कितवानामंतःकरणं निर्दहंति । पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वंति ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥
जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनं । इच्छमानः । अन्येषां । अस्तं । उप । नक्तं । एति ॥१०॥

क्व स्वित् क्वापि चरतो निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते । वियोगजसंतापेन संतप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य संबंधाद्धीना तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । ऋणावाक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यद्धनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं । अस्तं पस्त्यमिति गृहनामसु पाठात् । नक्तं रात्रावुपैति । चौर्यार्थमुपगच्छति ॥ ॥४॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं तताप्यान्येषां जायां सुकृतं च योनिं ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरंते वृषलः पपाद ॥११॥
स्त्रियं । दृष्ट्वाय । कितवं । तताप । अन्येषां । जायां । सुऽकृतं । च । योनिं ।
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्नेः । अंते । वृषलः । पपाद ॥११॥

कितवं कितवः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूतां स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मज्जाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप । तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून्बभ्रुवर्णानश्वान्व्यापकानक्षान्युयुजे । युनक्ति । पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्नेरंते समीपे पपाद । शीतार्तः सञ्छेते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥
यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।
तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दश । अहं । प्राचीः । तत् । ऋतं । वदामि ॥१२॥

हे अक्षाः वो युष्माकं महतो गणस्य संघस्य योऽक्षः सेनानीर्नेता बभूव भवति व्रातस्य च । गणव्रातयोरल्पो भेदः । राजेश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव तस्मा अक्षाय कृणोम्यहं । अंजलिं करोमि । अतः परं धना

धनान्यर्थमहं न वृणध्मि । न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसंख्याका अंगुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तदेतदहमृतं सत्यमेव वदामि । नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥
अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिं । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयं । अर्यः ॥१३॥

हे कितव बहु मन्यमानो मद्वचने विश्वासं कुर्वंस्त्वमक्षैर्मा दीव्यः । द्यूतं मा कुरु । कृषिमित्कृषिमेव कृषस्व । कुरु । वित्ते कृष्या संपादिते धने रमस्व । मतिं कुरु । तत्र कृषौ गावो भवंति । तत्र जाया भवति । तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽर्य ईश्वरो वि चष्टे । विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥
मित्रं । कृणुध्वं । खलु । मृळत । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि । वः । नु । मन्युः । विशतां । अरातिः । अन्यः । बभ्रूणां । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥१४॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वं । अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान्मृळत । सुखयत च । नो ऽस्मान्धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणासह्येन माभि चरत । मा गच्छत । किंच वो युष्माकं मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशतां । अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद्बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबंधने नु क्षिप्रमस्तु । भवतु ॥ ॥५॥

अबुध्रमिति चतुर्दशर्चं षष्ठं सूक्तं । धनाकपुत्रस्य लुशस्यार्षं । इदमुत्तरं च वैश्वदेवं । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । अबुध्रं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबंतं त्विति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपायागस्यानुवाक्या विश्वे अद्येत्येषा । सूत्रितं च । विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः । आ० ३.७. । इति ॥

अबुध्रमु त्य इंद्रवंतो अग्नयो ज्योतिर्भरंत उषसो व्युष्टिषु ।
मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥१॥
अबुध्रं । ऊं इति । त्ये । इंद्रऽवंतः । अग्नयः । ज्योतिः । भरंतः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेततां । अपः । अद्य । देवानां । अवः । आ । वृणीमहे ॥१॥

इंद्रवंतो यष्टव्यत्वेनेंद्रसंबंधिनस्त्ये तेऽमी आहवनीयादयोऽग्नय उषसो व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिस्तेजो भरंतो धारयंतोऽबुध्रं । प्रबुद्धा आसन् । मही महत्यौ द्यावापृथिव्यावपः कर्म । अप इति कर्मनामसु पाठात् । चेततां । जानीतां । अद्यास्मिन्नहनि देवानामिंद्रादीनामवो रक्षणं वयमा वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातॄन्त्सिंधून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।
अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥२॥

दिवःपृथिव्योः । अवः । आ । वृणीमहे । मातॄन् । सिंधून् । पर्वतान् । शर्यणाऽवतः ।
अनागाःऽत्वं । सूर्यं । उषसं । ईमहे । भद्रं । सोमः । सुवानः । अद्य । कृणोतु । नः ॥२॥

दिवःपृथिव्योर्द्यावापृथिव्योः कार्यत्वेन संबंध्यवो रक्षणं वयमा वृणीमहे । किंच मातॄँल्लोकस्य निर्मातॄन्सिंधूञ्शर्यणावतः सरसः संबंधिनः पर्वताञ्शिलोच्चयांश्च तथा सूर्यमुषसं चानागास्त्वं कर्मवैगुण्यजनितपापराहित्यमीमहे । वयं याचामहे । किंचाद्यास्मिन्नहनि नोऽस्माकं सुवानोऽभिषूयमाणः सोमो भद्रं कल्याणं कृणोतु । करोतु ॥

द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।
उषा उच्छंत्यप बाधतामघं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥३॥
द्यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागसः । मही इति । त्रायेतां । सुविताय । मातरा ।
उषाः । उच्छंती । अप । बाधतां । अघं । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥३॥

मही महत्यौ मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यावद्यास्मिन्नहन्यनागसोऽपराधरहितान्नोऽस्मान्सुविताय सुखाय त्रायेतां । रक्षेतां । किंचोच्छंती तमांसि विवासयंत्युषा अस्माकमघं पापमप बाधतां । अपनयतु । अपि च समिधानं सम्यग्दीप्यमानमग्निं स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशमीमहे । वयं याचामहे ॥

इयं न उस्रा प्रथमा सुदेव्यं रेवत्सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।
आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥४॥
इयं । नः । उस्रा । प्रथमा । सुऽदेव्यं । रेवत् । सनिऽभ्यः । रेवती । वि । उच्छतु ।
आरे । मन्युं । दुःऽविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥४॥

रेवती धनवती प्रथमा मुख्येयमुस्रा पापानामुत्सारिण्युषाः सुदेव्यं शोभनदेवार्हं रेवद्धनवत्प्रधानयागकालत्वं सनिभ्यो भजमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छंती व्युच्छतु । तमांसि विवासयतु । किंच दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य मन्युं क्रोधमारे दूरे धीमहि । निधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरंतीरुषसो व्युष्टिषु ।
भद्रा नो अद्य श्रवसे व्युच्छत स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥५॥
प्र । याः । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । ज्योतिः । भरंतीः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
भद्राः । नः । अद्य । श्रवसे । वि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥५॥

या उषसः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः प्र सिस्रते संगच्छंते व्युष्टिषु व्युच्छनेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिरात्मीयं तेजो भरंतीः भरंति च ता यूयं नोऽस्माकमद्यास्मिन्नहनि श्रवसेऽन्नाय भद्रा भजनीया भवत । व्युच्छत । तमांसि विवासयत च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥६॥

अनमीवा उषस आ चरंतु न उदग्नयो जिहतां ज्योतिषा बृहत् ।
आयुक्षातामश्विना तूतुजिं रथं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥६॥

अनमीवाः । उषसः । आ । चरंतु । नः । उत् । अग्नयः । जिहतां । ज्योतिषा । बृहत् ।
अयुक्षातां । अश्विना । तूतुजिं । रथं । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥६॥

अनमीवा रोगरहिता उषसो नोऽस्माना चरंतु । आगच्छंतु । बृहद्बृहता महता ज्योतिषा तेजसा युक्ता अग्नयोऽप्युज्जिहतां । उद्गच्छंतु । अश्विनाश्विनौ तूतुजिं क्षिप्रगामिनं रथमायुक्षातां । अस्मान्प्रत्यागंतुं रासभाभ्यां युंक्तां । हरित आदित्यस्य रासभावश्विनोरिति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।
रायो जनित्रीं धिषणामुप ब्रुवे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥७॥
श्रेष्ठं । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यं । भागं । आ । सुव । सः । हि । रत्नऽधाः । असि ।
रायः । जनित्रीं । धिषणां । उप । ब्रुवे । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥७॥

हे सवितः त्वमद्यास्मिन्नहनि नोऽस्मभ्यं वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं भागं भजनीयं धनमा सुव । प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मादप्रार्थितस्त्वं रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्तासि भवसि । तथा च निगमांतरं । विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसं । ऋ० १. २२. ७. । इति । रायो धनस्य जनित्रीं धिषणां सर्वदेवस्तुतिरूपां वाचमुप ब्रुवे । अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे । उपस्तौमीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्या३ अमन्महि ।
विश्वा इदुस्राः स्पळुदेति सूर्यः स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥८॥
पिपर्तु । मा । तत् । ऋतस्य । प्रऽवाचनं । देवानां । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।
विश्वाः । इत् । उस्राः । स्पट् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥८॥

यदृतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबंधि देवानां प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं स्तोत्रं मनुष्या वयममन्महि कर्तुं जानीमः तत्प्रवाचनं मा मां पिपर्तु । पालयतु । किंच सूर्यो विश्वाः सर्वा उस्रा उषसः स्पट् स्पृशन्नवगच्छन्नोदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि ग्राव्णां योगे मन्मनः साध ईमहे ।
आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥९॥
अद्वेषः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । ग्राव्णां । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।
आदित्यानां । शर्मणि । स्थाः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निं । संऽइधानं । ईमहे ॥९॥

अद्यास्मिन्नहनि बर्हिषः स्तरीमणि वेद्यां स्तरणे मन्मनो मननीयस्याभीष्टस्य फलस्य साधे साधके ग्राव्णामभिषवपाषाणानां योगे सोमेन सह संयोगे च सत्यद्वेषो द्वेषवर्जितानादित्यानीमहे । वयमभीष्टं याचामहे । हे स्तोतः त्वं तेषामादित्यानां देवानां शर्मणि सुखे स्थाने वा स्थाः । तिष्ठ । भुरण्यसि । कर्तव्यानि कर्माणि बिभर्षि । गच्छसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ।
इंद्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥१०॥

आ। नः। बर्हिः। सधऽमादे। बृहत्। दिवि। देवान्। ईळे। सादय। सप्त। होतॄन्।
इंद्रं। मित्रं। वरुणं। सातये। भगं। स्वस्ति। अग्निं। संऽइधानं। ईमहे ॥१०॥

नोऽस्माकं बृहद्बृहति महति दिवि दीप्ते सधमादे। सह माद्यंति देवा यत्र तस्मिन्। बर्हिर्बर्हिषि यज्ञे सप्त सप्तसंख्याकान्होतॄन्वषट्कर्तॄनिंद्रं मित्रं च वरुणं च भगं च देवानितरानपि यष्टव्यान्देवान् हे अग्ने त्वमा सादय। अग्नेराभिमुख्यकरणं इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो। ऋ॰ १. ४५. ९.। इत्येवमादिमंत्रैरव-गम्यते। तत्र त्वयासादितांस्तानिंद्रादीन्देवानहं सातये धनलाभायेळे। स्तौमि। सिद्धमन्यत्॥ ॥७॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोषसः।
बृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥११॥
ते। आदित्याः। आ। गत। सर्वऽतातये। वृधे। नः। यज्ञं। अवत। सऽजोषसः।
बृहस्पतिं। पूषणं। अश्विना। भगं। स्वस्ति। अग्निं। संऽइधानं। ईमहे ॥११॥

हे आदित्याः येऽस्माभिराहूतास्ते यूयं सर्वतातये यज्ञार्थमा गत। आगच्छत। आगत्य च हे सजोषसः संगताः यूयं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय यज्ञं प्रत्यवत। गच्छत। वयं च बृहस्पतिं पूषणं चाश्विनाश्विनौ च भगं भगाख्यं देवं च समिधानं सम्यग्दीप्तमग्निं च स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशमीमहे। याचामहे॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यं।
पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्य१ग्निं समिधानमीमहे ॥१२॥
तत्। नः। देवाः। यच्छत। सुऽप्रवाचनं। छर्दिः। आदित्याः। सुऽभरं। नृऽपाय्यं।
पश्वे। तोकाय। तनयाय। जीवसे। स्वस्ति। अग्निं। संऽइधानं। ईमहे ॥१२॥

हे आदित्या देवाः यूयं सुप्रवाचनमत्यंतं प्रशस्तं सुभरं सुसमृद्धं नृपाय्यं नृणां रक्षकं तदस्मदभिलषितं छर्दिर्गृहं नोऽस्माकं पश्वे पश्वात्मकाय तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे जीवनार्थं यच्छत। दत्त। सिद्धमन्यत्॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवंत्वग्नयः समिद्धाः।
विश्वे नो देवा अवसा गमंतु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥१३॥
विश्वे। अद्य। मरुतः। विश्वे। ऊती। विश्वे। भवंतु। अग्नयः। संऽइद्धाः।
विश्वे। नः। देवाः। अवसा। आ। गमंतु। विश्वं। अस्तु। द्रविणं। वाजः। अस्मे इति ॥१३॥

अद्यास्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे विश्वे सर्वे मरुतो विश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिता रुद्रादयो देवाश्चोत्यूती रक्षणाय भवंतु। अपि च विश्वे सर्वेऽग्नय आहवनीयादयः समिद्धाः संदीप्ता भवंतु। अपि च विश्वे सर्वे इंद्रादयो देवा नोऽस्माकमवसा रक्षणेना गमंतु। आगच्छंतु। किंचास्मे अस्मासु विश्वं सर्वं द्रविणं धनं वाजोऽन्नं चास्तु। भवतु॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपृथात्यंहः।
यो वो गोपीथे न भयस्य वेद ते स्याम देववीतये तुरासः ॥१४॥

यं । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यं । त्रायध्वे । यं । पिपृथ । अति । अंहः ।
यः । वः । गोऽपीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्याम । देवऽवीतये । तुरासः ॥१४॥

हे तुरासोऽभीष्टप्रदाने क्षिप्रा देवासो देवाः यूयं वाजसातौ संग्रामे यं मनुष्यमवथ रक्षथ यं च त्रायध्वे शत्रोः पालयथ यं चांहः पापमत्यतिनीय पिपृथ कामैः पूरयथ यश्चापि मनुष्यो वो युष्माकं कार्यत्वेन संबंधिनि गोपीथे रक्षणे भयस्य भयं न वेद न जानाति ते सर्वे वयं देववीतये यज्ञार्थं स्याम । भवेम ॥ ॥८॥

उषासानक्तेति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं । धानाकस्य सुशस्यार्षं । आदितो द्वादश जगत्यस्ततो द्वे त्रिष्टुभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते वैश्वदेवं तु द्वित्रिष्टुबंतं त्वित्युक्तत्वात् । उषासानक्तेत्यनुक्रांतं ॥ आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितं च । कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवं । आ० ७.७. । इति ॥

उषासानक्ता बृहती सुपेशसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।
इंद्रं हुवे मरुतः पर्वताँ अप आदित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥१॥
उषसानक्ता । बृहती इति । सुऽपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इंद्रं । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः ।
स्व१रिति स्वः ॥१॥

बृहती बृहत्यौ महत्यौ सुपेशसा सुरूपे उषासानक्ता रात्र्युषसौ द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणो मित्रो मित्रावरुणौ चार्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतानिंद्रं मरुतश्च पर्वतांश्चाप उदकानि चादित्यांश्च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च । पुनर्द्यावापृथिव्योर्ग्रहणमादरार्थं । अपोऽंतरिक्षं च स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं हुवे । ह्वयामि ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतस ऋतावरी रक्षतामंहसो रिषः ।
मा दुर्विदत्रा निर्ऋतिर्न ईशत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥२॥
द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रऽचेतसा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रक्षतां । अंहसः । रिषः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽऋतिः । नः । ईशत । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥२॥

प्रचेतसा सुबुद्धी ऋतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे नोऽस्मान्रिषो हिंसकादंहसः पापाच्च रक्षतां । किंच दुर्विदत्रा कुत्सितज्ञाना निर्ऋतिर्मृत्युदेवता नोऽस्माकं मेशत । ईश्वरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबंधि तदसाधारणमवो रक्षणमद्यास्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिरवृकं नशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥३॥
विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽवत् । ज्योतिः । अवृकं । नशीमहि । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥३॥

रेवतो धनवतो मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोर्माता अनन्यदितिर्देवी नोऽस्मान्विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापात्पातु । रक्षतु । किंच वयमवृकं बाधकरहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिस्तेजो नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनं । शीघ्रं प्राप्नुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

ग्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुष्ष्वप्न्यं निर्ऋतिं विश्वमत्रिणं ।
आदित्यं शर्म मरुतामशीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥४॥
ग्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःऽस्वप्न्यं । निःऽऋतिं । विश्वं । अत्रिणं ।
आदित्यं । शर्म । मरुतां । अशीमहि । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥४॥

ग्रावाभिषवपाषाणो वदन्नभिषववेलायां शब्दं कुर्वन्रक्षांसि यागविघ्नकारीण्यप सेधतु । विनिवारयतु । दुःस्वप्न्यं दुःष्वप्नप्रभवमस्मदीयमनिष्टं चाप सेधतु । निर्ऋतिं मृत्युदेवतां चाप सेधतु । अत्रिणमदनशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन निष्पन्ने यागे वयमादित्यमादित्यानां संबंधि मरुतां च संबंधि शर्म सुखमशीमहि । प्राप्नुयाम । सिद्धमन्यत् ॥

एंद्रो बर्हिः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋक्को अर्चतु ।
सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥५॥
आ । इंद्रः । बर्हिः । सीदतु । पिन्वतां । इळा । बृहस्पतिः । सामऽभिः । ऋक्कः । अर्चतु ।
सुऽप्रकेतं । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥५॥

इंद्रो बर्हिरा सीदतु । इळा माध्यमिका स्तनयित्नुलक्षणा वागपि पिन्वतां । किंतु सामभिर्गीयमान ऋक्कः स्तुतिमान्बृहस्पतिरप्यर्चतु । अस्मान्पूजयतु । किंच वयं सुप्रकेतं सुप्रज्ञानं मन्म मननीयं धनं स्तोत्रं वा धीमहि निदधीमहि जीवसे जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥९॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकमश्विना जीराध्वरं कृणुतं सुम्नमिष्टये ।
प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥६॥
दिविऽस्पृशं । यज्ञं । अस्माकं । अश्विना । जीरऽअध्वरं । कृणुतं । सुम्नं । इष्टये ।
प्राचीनऽरश्मिं । आऽहुतं । घृतेन । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥६॥

हे अश्विनौ युवां नोऽस्माकं यज्ञं दिविस्पृशं दिवि स्प्रष्टारं गंतारं कृणुतं । कुरुतं । तथा जीराध्वरं क्षिप्रं हिंसारहितं च यज्ञं नोऽस्माकं कृणुतं । कुरुतं । इष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थं सुम्नं सुखं च कुरुतं । किंच घृतेनाज्येनाहुतमग्निं प्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुतमित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप ह्वये सुहवं मारुतं गणं पावकमृष्वं सख्याय शंभुवं ।
रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥७॥
उप । ह्वये । सुऽहवं । मारुतं । गणं । पावकं । ऋष्वं । सख्याय । शंऽभुवं ।
रायः । पोषं । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानां । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥७॥

सुहवं स्वाह्वानं पावकं शोधकमृष्वं दर्शनीयं शंभुवं सुखस्य भावयितारं रायो धनस्य पोषं पोषकं मारुतं मरुतां संबंधिनं गणं संघं सख्याय सखिभावायोप ह्वये । उपगम्य ह्वयामि । आगतं गणं सौश्रवसाय शोभनान्नवत्त्वाय सुयशस्त्वाय वा वयं धीमहि । धुञो निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे देवाव्यं सुहवमध्वरश्रियं ।
सुरश्मिं सोममिंद्रियं यमीमहि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥८॥

अपां। पेरुं। जीवऽधन्यं। भरामहे। देवऽअव्यं। सुऽहवं। अध्वरऽश्रियं।
सुऽरश्मिं। सोमं। इंद्रियं। यमीमहि। तत्। देवानां। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥८॥

अपामुदकानां पेरुं पालकं जीवधन्यं। धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः। तं देवाव्यं देवानां तर्पकं सुहवं शोभनाह्वानं शोभनस्तुतिं वाध्वरश्रियं सुरश्मिं शोभनांशुं सोमं भरामहे। धारयामः। पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा। भृतं तं सोममिंद्रियं वीर्यं यमीमहि। वयं याचामहे। सिद्धमन्यत् ॥

सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः।
ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥९॥
सनेम। तत्। सुऽसनिता। सनित्वऽभिः। वयं। जीवाः। जीवऽपुत्राः। अनागसः।
ब्रह्मऽद्विषः। विष्वक्। एनः। भरेरत। तत्। देवानां। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥९॥

जीवा जीवंतो जीवपुत्रा जीवनवत्पुत्राश्चानागसोऽपराधवर्जिताश्च वयं धनाका सुप्राः सनित्वभिः संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह सुसनिता शोभनेन भजनेन तद्देवजातं सनेम। स्तुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि। किंच ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानामस्माकं द्वेष्टारो विष्वग्मानागच्छदेनोऽस्मदीयं पापं भरेरत। आत्मनि धारयंतु। पोषयंतु। सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन यद्वो देवा ईमहे तद्ददातन।
जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥१०॥
ये। स्थ। मनोः। यज्ञियाः। ते। शृणोतन। यत्। वः। देवाः। ईमहे। तत्। ददातन।
जैत्रं। क्रतुं। रयिऽमत्। वीरऽवत्। यशः। तत्। देवानां। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥१०॥

हे देवाः ये यूयं मनोर्मनुष्यस्य यज्ञिया यज्ञार्हाः स्थ भवथ ते यूयं शृणोतन। अस्मदीयां स्तुतिं शृणुत। किंच हे देवाः वो युष्मान्यदभीष्टमीमहे याचामहे तज्जैत्रं जयशीलं क्रतुं प्रज्ञानं रयिमद्धनवद्वीरवत्पुत्राद्युपेतं यशश्च ददातन। नोऽस्मभ्यं प्रयच्छत। सिद्धमन्यत् ॥ ॥१०॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणां।
यथा वसु वीरजातं नशामहै तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥११॥
महत्। अद्य। महतां। आ। वृणीमहे। अवः। देवानां। बृहतां। अनर्वणां।
यथा। वसु। वीरऽजातं। नशामहै। तत्। देवानां। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥११॥

अद्यास्मिन्नहनि महतां श्रेष्ठानां बृहतां वृद्धानामनर्वणामप्रतिगतानां देवानामिंद्रादीनां संबंधि महदधिकमवो रक्षणमा वृणीमहे। प्रार्थयामहे। किंच वयं यथा वसु धनं वीरजातमपत्यजातं च नशामहै प्राप्नुयाम तथा ते देवाः कुर्वंत्विति शेषः ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये।
श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥१२॥
महः। अग्नेः। संऽइधानस्य। शर्मणि। अनागाः। मित्रे। वरुणे। स्वस्तये।
श्रेष्ठे। स्याम। सवितुः। सवीमनि। तत्। देवानां। अवः। अद्य। वृणीमहे ॥१२॥

समिधानस्य समिध्यमानस्य महो महतोऽग्नेः शर्मणि सुखे वयं स्याम । भवेम । किंच वयमनागा अनागसः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ स्याम । अपि च मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सवितुश्च सवीमनि प्रसवे स्वस्तये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।
ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नो दधातन द्रविणं चित्रमस्मे ॥१३॥
ये । सवितुः । सत्यऽसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।
ते । सौभगं । वीरऽवत् । गोऽमत् । अप्नः । दधातन । द्रविणं । चित्रं । अस्मे इति ॥१३॥

ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य सवितुर्मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि भवंति ते यूयं सौभगं सौभाग्यं वीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमद्गोयुक्तं चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं चाप्नः कर्म चास्मे मह्यं दधातन । प्रयच्छत ॥

सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥१४॥
सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।
सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिं । सविता । नः । रासतां । दीर्घं । आयुः ॥१४॥

पश्चातात्पश्चिमतः स्थितः सविता पुरस्तात्पूर्वतश्च स्थितः सवितोत्तरात्तादुत्तरतः स्थितश्च सविता नोऽस्माकं सर्वतातिं सर्वमभिलषितं धनादिकं सुवतु । प्रेरयतु । किंच सवितैव नोऽस्मभ्यं दीर्घं बहुकालीनमायू रासतां । ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यंतमादरार्थं ॥ ॥११॥

नमो मित्रस्येति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं । अभितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि पंच सूक्तानि जागतानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रांतं । नमो द्वादश सौर्योऽभितपाः सौर्यं जागतं वै त्रिष्टुब्दशमीति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकांड एतत्सूक्तं । सूत्रितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्य । आ० ६.५. । इति ॥ विषुवति निष्कैवल्य आद्यस्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च । विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ८.६. । इति ॥ स्वपंतमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं स्थित्वा प्रातर्येन सूर्यो ज्योतिषेत्यादिभिः पंचभिः सूर्य उपस्थेयः । सूत्रितं च । अव्याधितं चेत्स्वपंतमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन्रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पंचभिरादित्यमुपतिष्ठेत । स्वपंतमभ्युदिते यस्य ते विश्वेत्यादिभिश्चतसृभिः सूर्य उपस्थेयः । सूत्रितं च । अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रांतमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानं । आ० गृ० ३.७.१–२. । इति ॥ एकादशिनस्य सौर्यस्य पशोर्हविषो याज्या । सूत्रितं च । शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष शुचिपाः । आ० ३.८. । इति ॥ होत्रकाणां शकलाधाने यद्वो देवा इत्येषा । आ० ६.१२.॥ विवाहे कन्यारोदनीये जीवं रुदंतीत्येषा जप्या । आ० गृ० १.८.४.॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥१॥
नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतं । सपर्यत ।
दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥१॥

हे ऋत्विजः यूयं मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्चक्षसे द्रष्ट्रे महो महते देवाय द्योतमानाय दूरेदृशे दूरे संतमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय केतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय दिवः पुत्राय पुत्रभूताय। दिवि जायमानत्वात्तत्पुत्रत्वव्यपदेशः। सूर्याय सूर्यार्थं नमः कृत्वा तद्विहितमृतं यागादिलक्षणं कर्म सपर्यत। पूजयत। शंसत। स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यत्र ततनन्नहानि च।
विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥२॥
सा। मा। सत्यऽउक्तिः। परि। पातु। विश्वतः। द्यावा। च। यत्र। ततनन्। अहानि। च।
विश्वं। अन्यत्। नि। विशते। यत्। एजति। विश्वाहा। आपः। विश्वाहा। उत्।
एति। सूर्यः ॥२॥

सा सत्योक्तिस्तत्सत्यवचनं मा मां विश्वतः सर्वतः परि पातु। परिरक्षतु। यया सत्योक्त्या यत्र यस्मिन्देशे द्यावा च द्यावापृथिव्यावहानि रात्रयश्च ततनन् अतन्वन् तत्र विश्वं सर्वमन्यद्भूतजातं नि विशते। विश्राम्यति। यदेतद्भूतजातमेजति कंपते विश्वाहा सर्वदापश्च स्यंदंते विश्वाहा सर्वदा सूर्यश्चोदेति। सा सत्योक्तिर्मा परिपात्वित्यर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि।
प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥३॥
न। ते। अदेवः। प्रऽदिवः। नि। वासते। यत्। एतशेभिः। पतरैः। रथर्यसि।
प्राचीनं। अन्यत्। अनु। वर्तते। रजः। उत्। अन्येन। ज्योतिषा। यासि। सूर्य ॥३॥

हे सूर्य ते तव समीपे प्रदिवः प्रत्नः पुरातनः कश्चिददेवोऽसुरो राक्षसो वा न नि वासते। न निवसति। कदेत्यत आह। यद्यदा त्वं पतरैर्गमनशीलैरेतशेभिरश्वै रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुं। किंच प्राचीनमन्यत्त्वदीयं ज्योती रज उदकमनु वर्तते। अन्येन तेन ज्योतिषोद्यासि। उदेषि। यद्वा। प्राचीनमन्यद्रजश्चंद्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना।
तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुतिमपामीवामप दुष्ष्वप्न्यं सुव ॥४॥
येन। सूर्य। ज्योतिषा। बाधसे। तमः। जगत्। च। विश्वं। उत्ऽइयर्षि। भानुना।
तेन। अस्मत्। विश्वां। अनिरां। अनाहुतिं। अप। अमीवां। अप। दुःऽस्वप्न्यं। सुव ॥४॥

हे सूर्य त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमोऽंधकारं बाधसे निवारयसि येन च भानुना तेजसा विश्वं सर्वं जगज्जंगममुदियर्षि उन्नमयसि तेन ज्योतिषास्मदस्मत्तोऽनिरामन्नाभावमनाहुतिमहोमं चामीवां रोगजातं चाप सुव। अपगमय। दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं चाप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळयन्नुच्चरसि स्वधा अनु।
यदद्य त्वा सूर्योपब्रवामहै तं नो देवा अनु मंसीरत क्रतुं ॥५॥

विश्वस्य। हि। प्रऽईषितः। रक्षसि। व्रतं। अहेळयन्। उत्ऽचरसि। स्वधाः। अनु।
यत्। अद्य। त्वा। सूर्य। उपऽब्रवामहै। तं। नः। देवाः। अनु। मंसीरत। क्रतुं ॥५॥

हे सूर्य प्रेषितः प्रेरितस्त्वमहेळयन्नक्रुध्यन्विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षसि हि। यज्ञविध्वंसकेभ्यो राक्षसेभ्यः पालयसि। स्वधा हवींष्यनुचरसि। उद्गच्छसि च। प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुद्गच्छसीत्यर्थः। तथा च यद्यदाद्यास्मिन्नहनि त्वा त्वामुपब्रवामहै उपब्रूमः तदा नोऽस्माकं तं क्रतुं तत्कर्म देवा इंद्रादयोऽनु मंसीरत। अनुमन्यंतां॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इंद्रः शृण्वंतु मरुतो हवं वचः।
मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवंतो जरणामशीमहि ॥६॥
तं। नः। द्यावापृथिवी इति। तत्। नः। आपः। इंद्रः। शृण्वंतु। मरुतः। हवं। वचः।
मा। शूने। भूम। सूर्यस्य। संऽदृशि। भद्रं। जीवंतः। जरणां। अशीमहि ॥६॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावापश्चेंद्रश्च मरुतश्च नोऽस्माकं तं हवमाह्वानं नोऽस्माकं तद्वचः स्तुतिरूपं वाक्यं च। न इति द्विरुक्तिरादरार्था। शृण्वंतु। किंच वयं सूर्यस्य संदृशि संदर्शने शूने प्रवृद्धाय दुःखाय मा भूम। मैव भवेम। किंतु जीवंतश्चिरं प्राणान्धारयंतो वयं भद्रं कल्याणं जरणां वृद्धत्वममरत्वं चाशीमहि। प्राप्नुयाम॥ ॥१२॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावंतो अनमीवा अनागसः।
उद्यंतं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥७॥
विश्वाहा। त्वा। सुऽमनसः। सुऽचक्षसः। प्रजाऽवंतः। अनमीवाः। अनागसः।
उत्ऽयंतं। त्वा। मित्रऽमहः। दिवेऽदिवे। ज्योक्। जीवाः। प्रति। पश्येम। सूर्य ॥७॥

हे सूर्य त्वा त्वां सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुदर्शनाः प्रजावंतः पुत्राद्युपेता अनमीवा रोगरहिता अनागसोऽपराधवर्जिताश्च वयं विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः। किंच हे मित्रमहो मित्राणां पूजयितः सूर्य दिवेदिवे प्रतिदिनमुद्यंतमुदयं प्राप्नुवंतं त्वा त्वां ज्योक् चिरं जीवा जीवंतो वयं प्रति पश्येम॥

महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वंतं चक्षुषेचक्षुषे मयः।
आरोहंतं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥८॥
महि। ज्योतिः। बिभ्रतं। त्वा। विऽचक्षण। भास्वंतं। चक्षुषेऽचक्षुषे। मयः।
आऽरोहंतं। बृहतः। पाजसः। परि। वयं। जीवाः। प्रति। पश्येम। सूर्य ॥८॥

हे विचक्षण विद्रष्टः सूर्य महि महज्ज्योतिस्तेजो बिभ्रतं धारयंतं भास्वंतं दीप्तिमंतं चक्षुषे चक्षुषे सर्वेषां द्रष्टॄणां चक्षुषे मयः सुखकरं बृहतो महतः पाजसो बलवतः परि। महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः। आरोहंतं त्वा त्वां जीवाश्चिरं जीवंतो वयं प्रति प्रतिदिनं पश्येम॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशंते अक्तुभिः।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥९॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशंते । अक्तुऽभिः ।
अनागाःऽत्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । नः । वस्यसाऽवस्यसा । उत् । इहि ॥९॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्र चेरते प्रकर्षेण गच्छंति अक्तुभी रात्रिभिर्नि विशंते च विश्राम्यंति च । स्वपंतीत्यर्थः । स त्वं नोऽस्माकमनागास्त्वेनापराधवर्जितत्वेन वस्यसा वस्यसात्यंतश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वाह्नाह्ना तेन तेन दिवसेनोदिहि । उद्गच्छ ॥

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।
यथा शमध्वञ्छमसद्दुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रं ॥१०॥

शं । नः । भव । चक्षसा । शं । नः । अह्ना । शं । भानुना । शं । हिमा । शं । घृणेन ।
यथा । शं । अध्वन् । शं । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्य । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥१०॥

हे सूर्य त्वं चक्षसा तेजसा नोऽस्माकं शं सुखकरो भव । अह्ना दिवसेन च शं सुखकरो नोऽस्माकं भव । भानुना रश्मिना च शं भव । अस्माकं सुखकरो भव । हिमा शैत्येन च शं भव । घृणेनौष्ण्येन च शंकरो भव । यथा यादृशेन नोऽस्माकमध्वन्नध्वनि मार्गे शं भवति दुरोणे गृहे च शं सुखमसत् भवति तच्चित्रं पूजनीयं द्रविणं धनं धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।
अदत्पिबदूर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररपो दधातन ॥११॥

अस्माकं । देवाः । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।
अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानं । आशितं । तत् । अस्मे इति । शं । योः । अरपः । दधातन ॥११॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूयमस्माकं द्विपदे मनुष्यात्मकाय चतुष्पदे पश्वात्मकाय चोभयायोभयविधाय जन्मने भूतजाताय शर्म सुखं यच्छत । दत्त । किंच यथास्मत्पुत्रादिकमदन्नक्षणीयं भक्षयत् पिबत्पानीयं पिबन्नोर्जयमानं बलवंतमिवात्मानमाचरन्नाशितं सुहितं च भवति तथा शं रोगशांतिनिमित्तकं सुखं योर्विषययोगजनितं सुखं चारपोऽपापं च दधातन । प्रयच्छत ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेळनं ।
अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥१२॥

यत् । वः । देवाः । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसः । वा । प्रऽयुती । देवऽहेळनं ।
अरावा । यः । नः । अभि । दुच्छुनऽयते । तस्मिन् । तत् । एनः । वसवः । नि । धेतन ॥१२॥

हे वसवो वासयितारो देवाः वो युष्माकं वयं जिह्वया वाचा मनसः प्रयुती प्रयुत्या प्रयोगेण गुरु महद्देवहेळनं देवक्रोधनं च यदेनश्चकृम अकार्ष्म योऽस्मच्छत्रुर्नोऽस्मानभि प्रत्यरावा गमनवान्भूत्वा दुच्छुनायते पापान्याचरत्यस्मानुद्वेजयति वा तस्मिन्नस्मच्छत्रौ तदेनोऽस्माभिः कृतं पापं नि धेतन । सूर्यस्याज्ञया विधत्त । स्थापयतेत्यर्थः ॥ ॥१३॥

अस्मिन्न इति पंचर्चं नवमं सूक्तं आगतमैंद्रं । मुष्कविशिष्ट इंद्राख्य ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । अस्मिन्नः पंच मुष्कवानिंद्र इति ॥ गतो विनियोगः ॥ अपरे तु तांडवाः शाट्यायनका अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिंद्रो देवता लुश ऋषिरिति वर्णयंति ॥

अस्मिन्न इंद्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रंदसि प्राव सातये ।
यत्र गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतंति दिद्यवो नृषाह्ये ॥१॥
अस्मिन् । नः । इंद्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीऽवति । क्रंदसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतंति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥१॥

हे इंद्र त्वं यशस्वति कीर्तिमति शिमीवति परस्परप्रहारलक्षणकर्मवत्यस्मिन्नुपस्थिते पृत्सुतौ संग्रामे क्रंदसि । सिंहनादं करोषि । सातये धनलाभाय प्राव नोऽस्मान्प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । यत्र यस्मिन्गोषाता गोसातौ लब्धपशुके नृषाह्ये नृणामभिभावुके च संग्रामे खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु धृषितेषु धृष्टेषु सत्सु दिद्यव आयुधानि विष्वक् सर्वतः पतंति ॥

स नः क्षुमंतं सदने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिंद्र श्रवाय्यं ।
स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तद्वसो कृधि ॥२॥
सः । नः । क्षुऽमंतं । सदने । वि । ऊर्णुहि । गोऽअर्णसं । रयिं । इंद्र । श्रवाय्यं ।
स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयं । उश्मसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥२॥

हे इंद्र स सर्वानुग्राहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्माकं सदने गृहे क्षुमंतमन्नवंतं शब्दवंतं वा गोअर्णसं । गावोऽर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं श्रवाय्यं श्रवणीयं रयिं धनं व्यूर्णुहि । विविधमाच्छादय । किंच हे वसो वासक शक्रेंद्र जयतः शत्रुं ते तव प्रसादाद्वयं मेदिनो मेदसा युक्ता बलवंतः स्याम । भवेम । किं बहूक्त्या । यथा यद्वयमुश्मसि कामयामहे तत्सर्वं कृधि । कुरु ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इंद्र युधये चिकेतति ।
अस्माभिष्टे सुषहाः संतु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥३॥
यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इंद्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । संतु । शत्रवः । त्वया । वयं । तान् । वनुयाम । संऽगमे ॥३॥

हे पुरुष्टुत बहुस्तुतेंद्र यो दासः कर्मकरः शूद्र आर्यस्त्रैवर्णिकोऽदेवो देवादन्योऽसुरो वा नोऽस्मान्युधये युद्धाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवोऽस्मदरयस्ते तव प्रसादादस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः संतु । भवंतु । किंच वयं त्वया सहायेन ताञ्छत्रून्संगमे संग्रामे वनुयाम । हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।
तं विखादे सस्निमद्य श्रुतं नरमर्वाचमिंद्रमवसे करामहे ॥४॥
यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवःऽवित् । नृऽसह्ये ।
तं । विऽखादे । सस्निं । अद्य । श्रुतं । नरं । अर्वाचं । इंद्रं । अवसे । करामहे ॥४॥

नृसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षकेऽभीके संग्रामे वरिवोविद्धनस्य लंभको य इंद्रो दभ्रेभिः स्वल्पैर्हव्यो ह्वातव्यो यश्च भूरिभिर्बहुभिर्ह्वय्यः तं सस्निं शुचिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारमिंद्रमद्यास्मिन्नहन्यवसेऽस्मद्रक्षणायार्वाचमस्मदभिमुखं करामहे । कुर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिंद्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं।
प्र मुंचस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥५॥
स्वऽवृजं। हि। त्वां। अहं। इंद्र। शुश्रवं। अनानुऽदं। वृषभ। रध्रऽचोदनं।
प्र। मुंचस्व। परि। कुत्सात्। इह। आ। गहि। किं। ऊं इति। त्वाऽवान्। मुष्कयोः।
बद्धः। आसते ॥५॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेंद्र स्ववृजं स्वयमेव छेत्तारमननुदमनपेक्षितबलानुप्रदानं रध्रचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वामहं लुशः शुश्रव अश्रौषं हि यस्मात् तस्मात्प्र मुंचस्व। कुत्सेन वार्ध्रीशतेनांडयोर्बद्धमात्मानं बंधनाद्विमुंच। अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं कुत्सात्कुत्साख्यादृषेरिहास्मद्याग आ गहि। आगच्छ। किमु त्वावांस्त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मुष्कयोर्बद्ध आसते। न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्त्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः। तत्र शाट्यायनकं। कुत्सश्च लुशश्चेंद्रं व्यह्वयेतां स कुत्सस्याह्वमागच्छत् तं शतेन वार्ध्रीभिरांडयोरबध्नात् तं लुशो ऽभ्यवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिंद्र शुश्रवानानुदं वृषभ रध्रचोदनं प्र मुंचस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशमभि प्रादुद्रवदिति। छंदोगब्राह्मणमपि। कुत्सश्च लुशश्च युगपदिंद्रमाहूतवंतौ स्वं स्वं यज्ञं प्रत्यंगभावाय सखित्वादिंद्रः कुत्सं प्रति जगाम तं तु गतं वशित्वात्कुत्सो वार्ध्रीशतेनांडयोरबध्नादिति ॥ ॥१४॥

यो वामिति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं। कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। अंत्या त्रिष्टुप्। शिष्टा जगत्यः। अश्विनौ देवता। तथा चानुक्रांतं। यो वां षळूना काक्षीवती घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबंतमिति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि। सूचितं च। यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिश्विन्नो अद्य। आ० ४. १५. । इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता।
शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥१॥
यः। वां। परिऽज्मा। सुऽवृत्। अश्विना। रथः। दोषां। उषसः। हव्यः। हविष्मता।
शश्वत्ऽतमासः। तं। ऊं इति। वां। इदं। वयं। पितुः। न। नाम। सुऽहवं। हवामहे ॥१॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयोः परिज्मा परितो गंता सुवृत्सुष्ठु वर्तमानो यो रथो दोषां रात्रिमुषसश्च। अहोरात्रयोरित्यर्थः। हविष्मता यजमानेन हव्यो ह्वातव्यो वां युवयोः स्वभूतं सुहवं शोभनाह्वानं तमु तमेव रथं शश्वत्तमासोऽतिशयेन चिरंतना वयं पितुर्न यथा पितुरिदं नाम तथा हवामहे। ह्वयामः ॥

चोदयतं सूनृताः पिन्वतं धिय उत्पुरंधीरीरयतं तदुश्मसि।
यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतं ॥२॥
चोदयतं। सूनृताः। पिन्वतं। धियः। उत्। पुरंऽधीः। ईरयतं। तत्। उश्मसि।
यशसं। भागं। कृणुतं। नः। अश्विना। सोमं। न। चारुं। मघवत्ऽसु। नः। कृतं ॥२॥

हे अश्विनाश्विनौ युवां सूनृता वाच उषसो वा चोदयतं। प्रेरयतं। अस्माकं धियः कर्माणि च पिन्वतं। पूरयतं। पुरंधीर्बह्वीः प्रज्ञाश्चोदीरयतं। उन्नमयतं। प्रेरयतं। उत्पादयतमित्यर्थः। तदेतत्त्वयमुश्मसि। वयं कामयामहे। किंच नोऽस्माकं यशसं यशस्विनं भागं भजनीयं धनादिकं कृणुतं। कुरुतं। चारुं कल्याणं सोमं न सोममिव नोऽस्मान्मघवत्सु धनवत्सु कृतं। कुरुतं ॥

अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।
अंधस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा रुतस्य चित् ॥३॥

अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवं । भगः । अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ।
अंधस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् । युवां । इत् । आहुः । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥३॥

हे नासत्या नासत्यौ युवं युवाममाजुरश्चित्पितृगृहे जूर्यत्या अपि दुर्भगाया घोषाया भगो भवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमय्य पतिं दत्तवंतौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यत्या अश्विनावदत्तं । ऋ॰ १. ११७. ७. । इति । अनाशोश्चिदनशनस्याप्यवितारा रक्षितारौ युवां भवथः । अपमस्य चिज्जात्यातिनिकृष्टस्यापि रक्षितारौ भवथः । अंधस्य चिच्चक्षुर्विकलस्यापि रक्षितारौ भवथः । कृशस्य चिद्दुर्बलस्यापि रक्षितारौ भवथः । किंच युवामिद्युवामेवर्तस्य चिद्यज्ञस्यापि भिषजौ वैद्यावाज्ञर्विद्वांसः ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।
निष्टौग्र्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥४॥

युवं । च्यवानं । सनयं । यथा । रथं । पुनः । युवानं । चरथाय । तक्षथुः ।
निः । तौग्र्यं । ऊहथुः । अत्ऽभ्यः । परि । विश्वा । इत् । ता । वां । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥४॥

हे अश्विनौ युवं युवां सनयं पुराणं च्यवानमृषिं यथा रथं जीर्णं रथमिव पुनर्युवानं तरुणं चरथाय चरणार्थं तक्षथुः । ततक्षथुः । अकुरुतमित्यर्थः । तथा च यास्कः । युवं च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुर्युवा प्रयौति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा । नि॰ ४. १९. । इति । किंच युवां तौग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युमद्भ्यः परि समुद्रस्योपरि निरूहथुः । किंच वां युवयोर्विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रवाच्यानि प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पुराणा वां वीर्याउ प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुर्भिषजा मयोभुवा ।
ता वां नु नव्याववसे करामहेऽयं नासत्या श्रदरिर्यथा दधत् ॥५॥

पुराणा । वां । वीर्या । प्र । ब्रव । जने । अथो इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयःऽभुवा ।
ता । वां । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे । अयं । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥५॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणा पुराणानि वीर्याणि जने लोके प्र ब्रव । प्रब्रवीमि । अथो अपि च हे नासत्या नासत्यौ युवां मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यावासथुः । बभूवथुः । ता तौ युवामवसे रक्षणाय नव्यौ स्तुत्यौ करामहे । कुर्मः । अयमरिर्गंता पतिर्यजमानो यथा श्रद्धधत् । श्रद्दध्यादिति ॥ ॥१५॥

इयं वामह्वे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायेव पितरा मह्यं शिक्षतं ।
अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतं ॥६॥

इयं । वां । अह्वे । शृणुतं । मे । अश्विना । पुत्रायऽइव । पितरा । मह्यं । शिक्षतं ।
अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतं ॥६॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवामियं घोषाहमह्वे। आह्वयामि। मे मम संबंधिनमिममाह्वानं शृणुतं। श्रुत्वा चाह्वानं मह्यं पुत्रायेव यथा पुत्राय पितरा मातापितरौ तद्वच्छिक्षतं। धनं दत्तं। अनापिरबंधुरज्ञा अज्ञातज्ञासजात्यामतिरश्रद्धेया चाभिशस्तिर्मामागच्छति। तस्या अभिशस्तेः पुरा प्रागेवाव स्पृतं। मामवपारयतं॥

युवं रथे॑न विम॒दाय॑ शुं॒ध्युवं॒ न्यू॑हथुः पुरुमि॒त्रस्य॒ योष॑णां।
युवं हवं॑ वध्रिम॒त्या अ॑गच्छतं युवं सुषु॑तिं चक्रथुः पुरं॑धये ॥७॥
युवं। रथे॑न। वि॒ऽम॒दाय॑। शुं॒ध्युव॑। नि। ऊ॒ह॒थुः॒। पु॒रु॒ऽमि॒त्रस्य॑। योष॑णां।
युवं। हवं॑। व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः। अ॒ग॒च्छ॒तं॒। युवं। सु॒ऽसु॑तिं। च॒क्र॒थुः॒। पुरं॑ऽधये ॥७॥

हे अश्विनौ युवं युवां पुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य योषणां दुहितरं शुंध्युवं नाम जायां विमदाय विमदनामधेयायर्षये रथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन न्यूहथुः। प्रापयतं। विमदस्य गृहं नीतवंतौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमांतरं। यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन। ऋ० १. ११६. १.। इति। किंच युवं युवां वध्रिमत्याः संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताया हवमाह्वानमगच्छतं। आगत्य च तस्यै हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतं। तथा च निगमांतरं। अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं। ऋ० १. ११६. १३.। इति। किंच युवं युवां पुरंधये बहुप्रज्ञायै वध्रिमत्यै सुषुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा चक्रथुः। कृतवंतौ स्थः॥

युवं विप्र॑स्य जर॒णामु॑पे॒युषः॒ पुनः॑ क॒लेर॑कृणुतं॒ युव॒द्वयः॑।
युवं वंद॑नमृश्य॒दादुद॑पथु॒र्युवं स॒द्यो वि॒श्पला॒मेत॑वे कृथः ॥८॥
युवं। विप्र॑स्य। ज॒र॒णां। उ॒प॒ऽई॒युषः॑। पुन॒रिति॑। क॒लेः। अ॒कृ॒णु॒त॒म्। युव॑त्। वयः॑।
युवं। वंद॑नं। ऋ॒श्य॒ऽदात्। उत्। ऊ॒प॒थुः॒। युवं। स॒द्यः। वि॒श्पलां॑। एत॑वे। कृ॒थः॒ ॥८॥

हे अश्विनौ युवं युवां विप्रस्य मेधाविनो जरणां जरामुपेयुष उपगतवतः कलेः कलिनामधेयस्यर्षेर्वयः पुनरपि युवद्युवत्वयुक्तमकृणुतं। अकुरुतं। तथा च निगमांतरं। कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः। ऋ० १. ११२. १५.। इति। किंच युवं युवां वंदनं जायावियोगसंतापेन कूपपतितं वंदनाख्यमृषिमृश्यदात्कूपादुदूपथुः। उदैरयतं। तथा निगमांतरं। उद्वंदनमैरयतं स्वर्दृशे। ऋ० १. ११२. ५.। इति। किंच युवं युवां विश्पलां। खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्ध्री विश्पला नाम काचित् स्त्री। तां संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नजंघां सद्यस्तदैवैतवे गमनाय कृथः। अकुरुतं। तथा च निगमांतरं। चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां। सद्यो जंघामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं। ऋ० १. ११६. १५.। इति॥

युवं ह॑ रे॒भं वृ॑षणा॒ गुहा॑ हि॒तमुदै॑रयतं ममृ॒वांस॑मश्विना।
युवमृ॒बीस॑मु॒त त॒प्तमत्र॑य॒ ओम॑न्वंतं चक्रथुः स॒प्तव॑ध्रये ॥९॥
युवं। ह॒। रे॒भं। वृ॒ष॒णा॒। गुहा॑। हि॒तं। उत्। ऐ॒र॒य॒त॒म्। म॒मृ॒ऽवांस॑। अ॒श्वि॒ना॒।
युवं। ऋ॒बीस॑। उ॒त। त॒प्तं। अत्र॑ये। ओम॑न्ऽवंतं। च॒क्र॒थुः॒। स॒प्तऽव॑ध्रये ॥९॥

हे वृषणा वर्षितारावश्विनाश्विनौ युवं युवां गुहा गुहायां हितमसुरैर्निहितं ममृवांसं म्रियमाणं रेभं रेभाख्यमृषिमुदैरयतं। उत्तारितवंतौ स्थः। तथा च निगमांतरं। दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वंतः। विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण। ऋ० १. ११६. २४.। इति। उत किंच युवं युवां तप्तमृबीसमग्निकुंडमत्रयेऽत्रेरर्थायोमन्वंतमवनवंतं चक्रथुः। वृष्ट्या निशमय्य शीतं कृतवंतौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमांतरं। हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः

सर्वगणं स्वस्ति । ऋ॰ १. ११६. ८. । इति । किंच युवां सप्तवध्रयेऽश्वमेधेन राज्ञा केनचिदपराधेन काष्ठमयमंजूषायां निहितस्य सप्तवध्रिनामधेयस्यर्षेरर्थाय चक्रथुः । मंजूषोद्घाटनं कृतवंतौ स्थ इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यंत्या इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुंचतं । ऋ॰ ५. ७८. ५. । इति ॥

युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाश्वं नवभिर्वाजैर्नवती चं वाजिनं ।
चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवं ॥१०॥
युवं । श्वेतं । पेदवे । अश्विना । अश्वं । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनं ।
चर्कृत्यं । ददथुः । द्रवयत्ऽसखं । भगं । न । नृऽभ्यः । हव्यं । मयःऽभुवं ॥१०॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां पेदवे पेदुनामधेयाय राज्ञे श्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिनं नवभिर्नवती नवत्याश्वैः सहितं चर्कृत्यं संग्रामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं शत्रुसखीनां द्रावयितारं हव्यं ह्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारमश्वं नृभ्यो मनुष्येभ्यो भगं न भजनीयं धनमिव ददथुः । प्रायच्छतं ॥ ॥१६॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नांहो अश्नोति दुरितं नकिर्भयं ।
यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥११॥
न । तं । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतं । नकिः । भयं ।
यं । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथं । कृणुथः । पत्न्या ।
सह ॥११॥

हे राजानावीश्वरावदिते अदीनौ सुहवौ स्वाह्वानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमार्गौ हे अश्विनाश्विनौ युवां यं जनं पुरोरथमग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुथः कुरुथः तं जनं कुतश्चन कुतोऽप्यंहः पापं नाश्नोति । न व्याप्नोति । दुरितं दुर्गतिरपि नाश्नोति । नकिर्न च भयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।
यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥१२॥
आ । तेन । यातं । मनसः । जवीयसा । रथं । यं । वां । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ।
यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः । उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने ।
विवस्वतः ॥१२॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयोर्यं रथमृभवश्चक्रुः अकार्षुः यस्य रथस्य योगे संबंधे सति दिवो दुहितोषा जायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे विवस्वतो भास्करादुभे अहनी अहोरात्रे सुदिने शोभने जायेते तेन रथेन मनसोऽपि जवीयसा वेगवत्तरेण यातं । युवामागच्छतं ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।
वृकस्य चिद्वर्तिकामंतरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसितामसुंचतं ॥१३॥

ता। वर्तिः। यातं। जयुषा। वि। पर्वतं। अपिन्वतं। शयवे। धेनुं। अश्विना।
वृकस्य। चित्। वर्तिकां। अंतः। आस्यात्। युवं। शचीभिः। ग्रसितां। अमुंचतं॥१३॥

हे अश्विनाश्विनौ ता तौ युवां जयुषा जयशीलेन रथेन पर्वतमद्रिं प्रति वर्तिर्मार्गं वि यातं। विविधं गच्छथः। तथा च निगमांतरं। वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः। ऋ० ६. ६२. ७.। इति। किंच युवां शयवे शयोरर्थाय धेनुमपिन्वतं। निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं कृतवंतौ स्थ इत्यर्थः। तथा च निगमांतरं। युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय। ऋ० १. ११८. ८.। इति। किंच युवं युवां वृकस्यांतरनुप्रविष्टां ग्रसितां वृकेण ग्रस्तां वर्तिकां। वर्तिका नाम चटका। तामास्याद्वृकस्य मुखाच्छचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वामुंचतं। अमोचयतं। तथा च निगमांतरं। अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुंचतं वृकस्य। ऋ० १. ११७. १६.। इति॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथं।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः॥१४॥
एतं। वां। स्तोमं। अश्विनौ। अकर्म। अतक्षाम। भृगवः। न। रथं।
नि। अमृक्षाम। योषणां। न। मर्ये। नित्यं। न। सूनुं। तनयं। दधानाः॥१४॥

हे अश्विनाश्विनौ ततो वां युवयोरेतं यथोक्तं स्तोमं स्तोत्रमकर्म। अकुर्म। तदेवाह। भृगवो न भृगव इव रथमतक्षाम। वयं स्तोत्रं संस्कृतवंतः। कर्मयोगादृभवो भृगव उच्यंते। अथवा रथकारा भृगवः। किंच वयं नित्यं शाश्वतं तनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं सूनुं नौरसं पुत्रमिव स्तोमं दधाना धारयंतो मर्ये मनुष्ये न्यमृक्षाम। युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवंतः। तत्र दृष्टांतः। योषणां न। यथा जायां तद्वदित्यर्थः॥ ॥१७॥

रथं यांतमिति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं। काक्षीवत्या घोषाया आर्षं। जागतमाश्विनं। रथं यांतमित्यनुक्रांतं॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥

रथं यांतं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमंतं सुविताय भूषति।
प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शमि॥१॥
रथं। यांतं। कुह। कः। ह। वां। नरा। प्रति। द्युऽमंतं। सुविताय। भूषति।
प्रातःऽयावानं। विऽभ्वं। विशेऽविशे। वस्तोःऽवस्तोः। वहमानं। धिया। शमि॥१॥

हे नरा कर्मणां नेताराविश्विनौ वां युवयोः संबंधिनं द्युमंतं दीप्तिमंतं प्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति प्रातःकाले गंतारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विशे विशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोरन्वहं वहमानं धनं प्रापयंतं यांतं गच्छंतं रथं कुह कस्मिन्देशे को ह कः खलु यजमानः शमि यज्ञरूपे कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुवितायाभ्युदयार्थं प्रति भूषति। अलंकरोति। कस्मिन्देशे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलंबेनागतवंतौ स्थ इत्यभिप्रायः॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः।
को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ॥२॥
कुह। स्वित्। दोषा। कुह। वस्तोः। अश्विना। कुह। अभिऽपित्वं। करतः। कुह। ऊषतुः।
कः। वां। शयुऽत्रा। विधवाऽइव। देवरं। मर्यं। न। योषा। कृणुते। सधऽस्थे। आ॥२॥

हे अश्विनाश्विनौ कुह स्वित् क्व चिद्दोषा रात्रौ भवथ इति शेषः। कुह वस्तोः क्व वा दिवा भवथः। कुह क्व वाभिपित्वमभिप्राप्तिं करतः। कुरुथः। कुह क्व योषथुः। वसथः। किंच वां युवां को यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्य आ कृणुते। आकुरुते। परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति। तत्र दृष्टांतौ दर्शयति। शयुत्रा शयने विधवेव यथा मृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति। मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोगकालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः। क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्द्वितीयो वर उच्यते विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेराकुरुते सधस्थाने। नि० ३.१५.। इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहं।
कस्य ध्वस्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥३॥
प्रातः। जरेथे इति। जरणाऽइव। कापया। वस्तोःऽवस्तोः। यजता। गच्छथः। गृहं।
कस्य। ध्वस्रा। भवथः। कस्य। वा। नरा। राजपुत्राऽइव। सवना। अव। गच्छथः ॥३॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे। स्तोतृभिः स्तूयेथे। तत्र दृष्टांतः। जरणेव यथा जरणावैश्वर्येण वृद्धौ राजानौ कापया। प्रातःप्रबोधकस्य वंदिनो वाणी कापा। तया स्तूयेते। तद्वदित्यर्थः। किंच वस्तोर्वस्तोरन्वहं यजता यष्टव्यौ युवां गृहं यजमानस्य मंदिरं गच्छथः। प्राप्नुथः। तौ युवां कस्य यजमानसंबंधिनो दोषस्य ध्वस्रा ध्वंसकौ विनाशयितारौ भवथः। कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव युवामव गच्छथः। प्राप्नुथः ॥

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥४॥
युवां। मृगाऽइव। वारणा। मृगण्यवः। दोषा। वस्तोः। हविषा। नि। ह्वयामहे।
युवं। होत्रां। ऋतुऽथा। जुह्वते। नरा। इषं। जनाय। वहथः। शुभः। पती इति ॥४॥

हे अश्विनौ युवां वारणा वारणौ मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवो मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च हविषा नि ह्वयामहे। नियमेन ह्वयामः। किंच हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवामृतुथा काले काले होत्रामाहुतिं जुह्वते। जुह्वति। यजमाना इति शेषः। किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्ट्युदकस्य पती स्वामिनौ संतौ जनाय जनार्थमिषमन्नं वहथः। प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा।
भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्वते ॥५॥
युवां। ह। घोषा। परि। अश्विना। यती। राज्ञः। ऊचे। दुहिता। पृच्छे। वां। नरा।
भूतं। मे। अह्ने। उत। भूतं। अक्तवे। अश्वंऽवते। रथिने। शक्तं। अर्वते ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवां खलु परि परितो यती गच्छंती राज्ञो दीप्तस्य कक्षीवतो दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्याहमूचे। संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि। किंच वां युवां पृच्छे। वृद्धान्संनिहितान् कीदृशावश्विनाविति पृच्छामि। तथा सति मे ममाह्ने दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं। भवतं। उतापि चाक्तवे रात्र्यै रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं। भवतं। तथाश्ववतेऽश्वयुक्ताय रथिने रथवते चार्वते भ्रातृव्याय शक्तं। निरसने शक्तौ भवतं ॥ ॥१८॥

युवं कवी ष्ठः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।
युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥
युवं । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथं । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःऽकृतं । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि ष्ठः । परितो भवथः । अथ जरितुः स्तोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशायथः । रथं प्राप्नुथः । तत्र दृष्टांतः । कुत्सो न यथा कुत्सश्चेंद्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मंत्रांतरं । यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः । ऋ० ४. १६. ११. । इति । किंच हे अश्विनाश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिकासास्येन परि भरत । बिभर्ति । तत्र दृष्टांतः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी । तद्वदित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति । ऋ० १. ११९. ९. । इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिंजारमुशनामुपारथुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥ ७ ॥
युवं । ह । भुज्युं । युवं । अश्विना । वशं । युवं । शिंजारं । उशनां । उप । आरथुः ।
युवोः । ररावा । परि । सख्यं । आसते । युवोः । अहं । अवसा । सुम्नं । आ । चके ॥ ७ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं ह युवां खलु भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्ननावं तुग्रपुत्रं भुज्युमुपारथुः । उत्तारयितुमुपगतवंतौ भवथः । किंच युवं युवां वशं हस्तिबलेन शत्रुभिः पराजयमानं वशनामधेयं राजानं रक्षणायोपारथुः । किंच युवं युवां शिंजारमत्रिमग्निकूटादुत्तारयितुमुशनां कमनीयां स्तुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मंत्रांतरं । अत्रिं शिंजारमश्विना । ऋ० ८. ५. २५. । इति । किंच युवोर्युवयोः सख्यं मित्रत्वं ररावा हविषां प्रदाता यजमानो पर्यासते । पर्यास्ते ॥ वचनव्यत्ययः ॥ किंच युवोर्युवयोरवसा रक्षणेनाहं घोषा सुम्नं सुखमा चके । कामये ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधंतं विधवामुरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयंतमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यं ॥ ८ ॥
युवं । ह । कृशं । युवं । अश्विना । शयुं । युवं । विधंतं । विधवां । उरुष्यथः ।
युवं । सनिऽभ्यः । स्तनयंतं । अश्विना । अप । व्रजं । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यं ॥ ८ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं ह युवां खलु कृशं दुर्बलं कृशनामधेयं चोरुष्यथः । रक्षथः । किंच युवं युवां शयुं शयुनामानमृषिमुरुष्यथः । किंच युवं युवां विधंतं परिचरंतं मनुष्यं विधवां चापतिकां वध्रिमतीं योद्ध्रीं स्त्रियं चोरुष्यथः । किंच हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां स्तनयंतं शब्दं कुर्वंतं सप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं व्रजं मेघं । व्रजश्चरुरिति मेघनामसु पाठात् । सनिभ्यो हविषां दातृभ्योऽपोर्णुथः । विवृतद्वारं कृतवंतौ स्थ इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।
आस्मै रीयंते निवनेव सिंधवोऽस्मा अह्ने भवति तत्पतित्वनं ॥ ९ ॥
जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयंते । निवनाऽइव । सिंधवः । अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादियं घोषा योषा स्त्रीगुणोपेता सुभगा जनिष्ट। जाता। अस्याः समीपे कनीनकः कन्याकामः पतिः पतयत्। पततु। अस्मै कनीनकाय युवयोर्दंसना अनु वृष्टिलक्षणानि कर्माणि लक्षीकृत्य वीरुध ओषधयो वि यावहन्। विरोहंतु। प्रादुर्भवंतु। अस्मै कनीनकाय निवनेव प्रवणेनेव सिंधव उदकान्या रीयंते। ता वीरुधोऽभिगच्छंतु। किंचाह्ने केनाप्यहंतव्यायास्मै कनीनकाय तत्संभोगसमर्थं पतित्वनं यौवनं भवति। भवतु॥

जीवं रुदंति वि मयंते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे॥१०॥
जीवं। रुदंति। वि। मयंते। अध्वरे। दीर्घां। अनु। प्रऽसितिं। दीधियुः। नरः।
वामं। पितृऽभ्यः। ये। इदं। संऽएरिरे। मयः। पतिऽभ्यः। जनयः। परिऽस्वजे॥१०॥

हे अश्विनौ युवयोरनुग्रहाद्ये नरः पतयो जायानां जीवं जीवनमुद्दिश्य रुदंति। रोदनेनापि जायानां जीवनमेवाशासत इत्यर्थः। ता जाया अध्वरे यज्ञे वि मयंते निवेशयंति च किंच तासु दीर्घां महतीं प्रसितिं भुजयोः प्रबंधनमनु दीधियुः अनुदधति इदं वामं वननीयमपत्यं पितृभ्यः समेरिरे संप्रेरयंति च तेभ्यः पतिभ्यो जनयो जायाः परिष्वजे परिष्वंगार्थं मयः सुखं कुर्वंतीति शेषः॥ ॥१९॥

न तस्य विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः क्षेति योनिषु।
प्रियोस्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि॥११॥
न। तस्य। विद्म। तत्। ऊं इति। सु। प्र। वोचत। युवा। ह। यत्। युवत्याः।
क्षेति। योनिषु।
प्रियऽउस्रियस्य। वृषभस्य। रेतिनः। गृहं। गमेम। अश्विना। तत्। उश्मसि॥११॥

हे अश्विनाश्विनौ तस्य तत्सुखं वयं न विद्म। न जानीमः। तत्सुखं यूयं सु सुष्ठु प्र वोचत। बहुवचनं पूजार्थं। युवा ह तरुणः खलु मत्पतिर्युवत्या यौवनान्विताया मम योनिषु गृहेषु यत्क्षेति निवसतीति। किंच प्रियोस्रियस्य प्रिययुवतेर्वृषभस्य सेक्तू रेतिनो रेतस्विनो मत्पतेर्गृहं गमेम। गच्छेम। वयं तद्गृहमुश्मसि। कामयामहे॥

आ वामगन्त्सुमतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामा अयंसत।
अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्याँ अशीमहि॥१२॥
आ। वां। अगन्। सुऽमतिः। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। नि। अश्विना।
हृत्ऽसु। कामाः। अयंसत।
अभूतं। गोपा। मिथुना। शुभः। पती इति। प्रियाः। अर्यम्णः। दुर्यान्। अशीमहि॥१२॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ हे अश्विनाश्विनौ मिथुना मिथुनौ परस्परं सहितौ वां युवां सुमतिरागन्। आगच्छतु। हृत्स्वस्मदीयेषु हृदयेषु कामा अभिलाषा न्ययंसत। नियम्यंतां। किंच युवां गोपा मम गोपायितारावभूतं। भवतं। अपि च प्रियाः सत्यो वयमर्यम्णः पत्युर्दुर्यान्गृहानशीमहि। प्राप्नुयाम॥

ता मंदसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।
कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्ठामप दुर्मतिं हतं ॥१३॥
ता । मंदसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तं । रयिं । सहऽवीरं । वचस्यवे ।
कृतं । तीर्थं । सुऽप्रपानं । शुभः । पती इति । स्थाणुं । पथेऽस्थां । अप । दुःऽमतिं । हतं ॥१३॥

हे अश्विनौ मंदसाना मंदसानौ ता तौ युवां मनुषो मनुष्यस्य मत्पतेर्दुरोणे गृहे वचस्यवे युष्मत्स्तुतिकामाये मह्यं सहवीरं पुत्रादिसहितं रयिं धनमा धत्तं । स्थापयतं । किंच हे अश्विनौ शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ युवां पतिगृहं गच्छंत्या मम तीर्थं पानाय सुप्रपाणं कृतं । कुरुतं । किंच युवां पथेष्ठां मार्गस्थं स्थाणुं वृक्षं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपंथिनं चाप हतं । अपगमयतं ॥

क्व स्विदद्य कतमास्वश्विना विक्षु दस्रा मादयेते शुभस्पती ।
क ईं नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहं ॥१४॥
क्व । स्वित् । अद्य । कतमासु । अश्विना । विक्षु । दस्रा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।
कः । ईं । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहं ॥१४॥

हे अश्विनाश्विनौ दस्रा दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनौ भवंतौ क्व स्वित्क्व स्थितौ जनपदेऽद्यास्मिन्नहनि कतमासु कासु विक्षु प्रजासु मादयेते । आत्मानं तर्पयतः । किंच को यजमान ईमेतौ नि येमे । नियच्छति । किंच भवंतौ कतमस्य विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्यजमानस्य गृहं वा जग्मतुः । गतवंतौ ॥ ॥२०॥

समानमिति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्त्यस्यार्षं जागतमाश्विनं । अनुक्रांतं च । समानं तृचं सुहस्त्यो घौषेय इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

समानमु त्यं पुरुहूतमुक्थ्यं१ रथं त्रिचक्रं सवना गनिग्मतं ।
परिज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उषसो हवामहे ॥१॥
समानं । ऊं इति । त्यं । पुरुऽहूतं । उक्थ्यं । रथं । त्रिऽचक्रं । सवना । गनिग्मतं ।
परिऽज्मानं । विदथ्यं । सुवृक्तिऽभिः । वयं । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥१॥

हे अश्विनौ युवयोः समानमु साधारणमेव त्यं तं पुरुहूतं बहुभिराहूतमुक्थ्यं प्रशस्यं त्रिचक्रं सवना सवनानि यज्ञान्गनिग्मतं प्रतिगच्छंतं परिज्मानं परितो गंतारं विदथ्यं यज्ञहितं रथमुषसो व्युष्टौ सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिर्वयं हवामहे । आह्वयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथं ।
विशो येन गच्छथो यज्वरीर्नरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमंतमश्विना ॥२॥
प्रातःऽयुजं । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानं । मधुऽवाहनं । रथं ।
विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञं । होतृऽमंतं । अश्विना ॥२॥

हे नासत्या नासत्यभूतौ सत्यस्य प्रणेतारौ वा नरा नेतारावश्विनौ युवां प्रातर्युजं प्रातःकालेऽश्वैर्युज्यमानं प्रातर्यावाणं प्रातर्गंतारं मधुवाहनं मधुनोऽमृतस्य वाहकं तं रथमधि तिष्ठथः । आरोहतमित्यर्थः । यज्वरीर्यजनशीला विशः प्रजा येन रथेन गच्छथः । येन च कीरेश्चित्स्तोतुरपि होतृमंतमृत्विग्युक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसं ।
विप्रस्य वा यत्सवनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥३॥
अध्वर्युं । वा । मधुऽपाणिं । सुऽहस्त्यं । अग्निधं । वा । धृतऽदक्षं । दमूनसं ।
विप्रस्य । वा । यत् । सवनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ॥३॥

हे अश्विनौ युवां मधुपाणिं सोमपाणिमध्वर्युं वा सुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां धृतदक्षं धृतबलं दमूनसं दानमनसमग्निधं वर्त्विग्विशेषं समायातं । तदेव दर्शयति । यद्यद्यपि विप्रस्यान्यस्य मेधाविनः सवनानि यज्ञान्गच्छथः तथाप्यतस्तेभ्यो यज्ञेभ्यो मधुपेयमस्माकं सोमात्मकं पेयमा यातं । अन्वागच्छतं ॥ ॥२१॥

अस्तेवेत्येकादशर्चं चयोदशं सूक्तमांगिरसस्य कृष्णाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । अस्तेवैकादश कृष्ण इति ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धाविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन आवापार्थं । सूचितं च । यज्ञो दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरं । आ॰ ७. ९. । इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इंद्रं ॥१॥
अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरं । लायं । अस्यन् । भूषन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमं । अस्मै ।
वाचा । विप्राः । तरत । वाचं । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इंद्रं ॥१॥

प्रतरं प्रवृद्धतरं लायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं सु सुष्ठस्यन् क्षिपन्नस्तेव यथा क्षेप्ता धानुष्को भूषन्निव यथा चालंकारमलंकुर्वन्नलंकर्ता तद्वत्स्तोममस्मा इंद्राय प्र भर । प्रापय । हे अंतरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे विप्रा मेधाविनः यूयं वाचा स्तुत्यार्योऽरेः शत्रोर्वाचं तरत । नितरां तरत । निराकुरुतेत्यर्थः । हे जरितः स्तोतः त्वं सोमे सोमयाग इंद्रं नि रमय । क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिंद्रं ।
कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरं ॥२॥
दोहेन । गां । उप । शिक्ष । सखायं । प्र । बोधय । जरितः । जारं । इंद्रं ।
कोशं । न । पूर्णं । वसुना । निऽऋष्टं । आ । च्यवय । मघऽदेयाय । शूरं ॥२॥

हे जरितः त्वं दोहेन कामानां दोहनार्थं गां गोरूपं सखायं प्रियमिंद्रमुप शिक्ष । वशं नय । किंच जारं भूतानां जरयितारमिंद्रं प्र बोधय । स्तुतिभिः प्रबुद्धं कुरु । किंच पूर्णमुदकेन पूरितं कोशं न पात्रमिव वसुना हिरण्यादिना धनेन न्यृष्टं नीचैर्गतं शूरं वीरमिंद्रं मघदेयाय धनदानाया च्यवय । अभिमुखं कुर्वित्यर्थः ॥

किमंग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशीहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।
अप्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिंद्रा भरा नः ॥३॥
किं । अंग । त्वा । मघऽवन् । भोजं । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयं । त्वा । शृणोमि ।
अप्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदं । भगं । इंद्र । आ । भर । नः ॥३॥

अंगेति सामान्याह्वानं । अंग हे मघवन्धनवञ्छक्रेंद्र त्वा त्वां किं किमर्थं भोजं स्तोतॄणां भोजकमभीष्टमाहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्येव स्तोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति मा

स्तोतारं शिशीहि। धनदानेन तीक्ष्णीकुरु। त्वा त्वां शिशयं स्तोतॄणां संस्कर्तारं शृणोमि। किंच मम धीर्बुद्धिरप्नस्वती कर्मवत्यस्तु। भवतु। किंच नोऽस्माकं वसुविदं धनस्य लंभकं भगं भाग्यमा भर। आहर॥

त्वां जना ममसत्येष्विंद्र संतस्थाना वि ह्वयंते समीके।
अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः॥४॥
त्वां। जनाः। ममऽसत्येषु। इंद्र। संऽतस्थानाः। वि। ह्वयंते। संऽईके।
अत्र। युजं। कृणुते। यः। हविष्मान्। न। असुन्वता। सख्यं। वष्टि। शूरः॥४॥

हे इंद्र त्वां जना ममसत्येषु संग्रामेषु वि ह्वयंते। विविधमाह्वयंति साहाय्यार्थं। एतदेव दर्शयति। समीके युद्धे संतस्थानाः सह तिष्ठंतो जना वि ह्वयंत इति। अत्रास्मिन्नाह्वाने स शूरो वीर इंद्रस्तं युजं सखायं कृणुते कुरुते यो हविष्मान्भवति। असुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि। न कामयते॥

धनं न स्यंद्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्सोमाँ आसुनोति प्रयस्वान्।
तस्मै शत्रून्सुतुकान्प्रातरह्नो नि स्वष्ट्रान्युवति हंति वृत्रं॥५॥
धनं। न। स्यंद्रं। बहुलं। यः। अस्मै। तीव्रान्। सोमान्। आऽसुनोति। प्रयस्वान्।
तस्मै। शत्रून्। सुऽतुकान्। प्रातः। अह्नः। नि। सुऽअष्ट्रान्। युवति। हंति। वृत्रं॥५॥

प्रयस्वान् हविष्मान्यो यजमानः स्यंद्रं स्यंदनशीलं गवाश्वादिकं बहुलं प्रभूतं धनं न यथा धनं दरिद्राय पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वदस्मा इंद्राय तीव्रांस्तीव्ररसान्सोमानासुनोति अभिषुणोति। अभिषवाख्येन संस्कारेण संस्करोतीत्यर्थः। तस्मै यजमानाय प्रातरह्नः पूर्वाह्णे सुतुकान्सुप्रेरणाञ्शोभनपुत्रसहितान्वा स्वष्ट्राञ्शोभनायुधाञ्शत्रून्नि युवति। स इंद्रः पृथक्करोति। किंच वृत्रं तदीयमुपद्रवं हंति। हिनस्ति॥ ॥२२॥

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिंद्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे।
आराच्चित्सन्भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमंतां॥६॥
यस्मिन्। वयं। दधिम। शंसं। इंद्रे। यः। शिश्राय। मघऽवा। कामं। अस्मे इति।
आरात्। चित्। सन्। भयतां। अस्य। शत्रुः। नि। अस्मै। द्युम्ना। जन्या। नमंतां॥६॥

यस्मिन्निंद्रे वयं घौषेयाः सुहस्त्याः शंसं स्तुतिं दधिम विदध्मः। यश्च मघवा धनवानिंद्रोऽस्मे अस्मासु काममभिलाषं शिश्राय श्राययति। अस्येंद्रस्य शत्रुराराद्दूर एव संस्थित् सन्नपि भयतां। बिभेतु। किंचास्मा इंद्राय जन्या जन्यानि शत्रुजनपदभवानि द्युम्ना द्युम्नान्यन्नानि नि नमंतां। प्रह्वीभवंतु। भोजनीयानि भवंत्वित्यर्थः॥

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुग्रो यः शंबः पुरुहूत तेन।
अस्मे धेहि यवमद्गोमदिंद्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नां॥७॥
आरात्। शत्रुं। अप। बाधस्व। दूरं। उग्रः। यः। शंबः। पुरुऽहूत। तेन।
अस्मे इति। धेहि। यवऽमत्। गोऽमत्। इंद्र। कृधि। धियं। जरित्रे। वाजऽरत्नां॥७॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र तव य उग्र उद्गूर्णः शंबो वज्रः । तथा च यास्कः । शंब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । नि॰ ५. २४. । इति । तेन वज्रेण शत्रुमस्मदरिमारादस्मत्समीपाद्दूरमप बाधस्व । त्वमपगमय । किंचास्मे अस्मासु यवमद्यवयुक्तं गोमद्गोयुक्तं च धनं धेहि । निधेहि । किंच जरित्रे स्तोत्रे मह्यं वाजरत्नां रमणीयान्नं धियं कर्म कृधि । कुरु ॥

प्र यमंतर्वृषसवासो अग्मन्तीव्राः सोमा बहुलांतास इंद्रं ।
नाहं दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामं ॥८॥
प्र । यं । अंतः । वृषऽसवासः । अग्मन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअंतासः । इंद्रं ।
न । अह । दामानं । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामं ॥८॥

अंतर्जठरे यमिंद्रं वृषसवासो वृषसवा अमी सोमस्य वर्षितृभिरध्वर्युभिरभिषुतास्तीव्रास्तीव्ररसा बहुलांतासो बहुलमन्नादिकमंते येभ्यस्ते बहुलांताः सोमाः प्रागमन् प्रगच्छंति स मघवा धनवानिंद्रो दामानं दातारं यजमानं नाह नैव नि यंसत् । नियच्छति । किंतु सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भूर्यधिकं वामं वननीयं धनं नि वहति । नितरां प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीव्या जयाति कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति काले ।
यो देवकामो न धना रुणद्धि समित्तं राया सृजति स्वधावान् ॥९॥
उत । प्रऽहां । अतिऽदीव्य । जयाति । कृतं । यत् । श्वऽघ्नी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणद्धि । सं । इत् । तं । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥९॥

उतापि चेंद्रः प्रहां प्रहंतारमतिदीव्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीव्यतिर्गत्यर्थे । अभिपूजितं गमयित्वा जयाति । जयति । किंच यद्यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । श्वघ्नी कितवः कृतं कृतसमयं प्रतिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिंद्रः काले युद्धकाले बलवंतं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः । किंच यो मनुष्यो देवकामो देवान्यष्टुं स्तोतुं वाभिलाषवान्भवति तस्यार्थाय धना धनानि न रुणद्धि । नावृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावान्बलवानिंद्रस्तं देवकामं राया धनेन सं सृजति । संयोजयत्येव ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वां ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥१०॥
गोभिः । तरेम । अमतिं । दुःऽएवां । यवेन । क्षुधं । पुरुऽहूत । विश्वां ।
वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥१०॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र तव प्रसादाद्दुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताममतिं दुर्बुद्धिं वयं घोषेयाः सुहस्त्या गोभिः पशुभिस्तरेम । निस्तरेम । किंच यवेन विश्वां व्याप्तां क्षुधं तरेम । किंच प्रथमा मुख्यानि धनानि राजभिर्धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबंधः । किंचास्माकेनास्मदीयेन वृजनेन बलेन जयेम । शत्रूनिति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥११॥

बृहस्पतिः। नः। परि। पातु। पश्चात्। उत। उत्ऽतरस्मात्। अधरात्। अघऽयोः।
इंद्रः। पुरस्तात्। उत। मध्यतः। नः। सखा। सखिऽभ्यः। वरिवः। कृणोतु ॥११॥

पश्चात्पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः पापकाच्चोरोन्नोऽस्मान्बृहस्पतिः परि पातु। रक्षतु। उतापि चोत्तरस्मादुत्तरतोऽधरादधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोर्नोऽस्मान्परि पातु। उतापि चेंद्रः पुरस्तात्पूर्वतो मध्यतश्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोर्नोऽस्मान्परि पातु। किंच सखा सखिभूतेंद्रः सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं वरिवो धनं कृणोतु। करोतु॥ ॥२३॥ ॥३॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि। तत्राच्छा म इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं। दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्यः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रांतं। अच्छा मे द्वित्रिष्टुबंतमिति॥ उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन एतत्सूक्तं। सूत्रितं च। अच्छा म इंद्रं बृहस्पते युवमिंद्रश्च वस्व इति याज्ये। आ० ६. १.। इति॥ षष्ठेऽहन्यप्येतत्सूक्तं। सूत्रितं च। अच्छा म इंद्रमिति नित्यमैकाहिकं। आ० ८. ३.। इति॥

अच्छा म इंद्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत।
परि ष्वजंते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुंध्युं मघवानमूतये ॥१॥
अच्छ। मे। इंद्रं। मतयः। स्वःऽविदः। सध्रीचीः। विश्वाः। उशतीः। अनूषत।
परि। स्वजंते। जनयः। यथा। पतिं। मर्यं। न। शुंध्युं। मघऽवानं। ऊतये ॥१॥

आंगिरसस्य कृष्णस्य मे मम स्वर्विदः सर्वस्य लंभयित्र्यः सध्रीचीः संगता विश्वा व्याप्ता उशतीः कामयमाना मतयः स्तुतय इंद्रमच्छानूषत। अभिष्टुवंति। किंच जनयो जाया यथा पतिं भर्तारं मर्यं न यथा च मनुष्यं शुंध्युं शुद्धं दोषरहितं मघवानं धनवंतमूतये रक्षणार्थं परि ष्वजंते आलिंगंति तद्वदिंद्रं मे स्तुतयः परि ष्वजंते॥

न घा त्वद्रिगप वेति मे मनस्त्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय।
राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते ॥२॥
न। घ। त्वद्रिक्। अप। वेति। मे। मनः। त्वे इति। इत्। कामं। पुरुऽहूत। शिश्रय।
राजाऽइव। दस्म। नि। सदः। अधि। बर्हिषि। अस्मिन्। सु। सोमे। अवऽपानं।
अस्तु। ते ॥२॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत दस्म दर्शनीयेंद्र त्वद्रिक् त्वदभिमुखं मे मदीयं मनो न घ न खल्वप वेति। त्वत्तोऽपगच्छति। किंच त्वे इत् त्वय्येव काममभिलाषं शिश्रय। स्थापयामि। किंच राजेवेश्वर इव बर्हिष्यधि नि षदः। निषीद। किंच ते तवास्मिन्सोमेऽवपानमस्तु। भवतु॥

विषूवृदिंद्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते।
तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिंधवो वयो वर्धंति वृषभस्य शुष्मिणः ॥३॥
विषुऽवृत्। इंद्रः। अमतेः। उत। क्षुधः। सः। इत्। रायः। मघऽवा। वस्वः। ईशते।
तस्य। इत्। इमे। प्रवणे। सप्त। सिंधवः। वयः। वर्धंति। वृषभस्य। शुष्मिणः ॥३॥

इंद्रोऽमतेरस्माकं दुर्बुद्धेः प्रज्ञापहारिण्याः पिपासाया वा विषूवृद्विष्वग्वर्तको भवतु। उतापि च क्षुधो बुभुक्षाया विषूवृद्भवतु। किंच स इत् स एव मघवा धनवानिंद्रो वस्वो वासयितू रायो धनस्येशते। ईष्टे।

किंच वृषभस्य वर्षितुस्तस्येंद्रस्यैवेमे प्रसिद्धाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिंधवो नद्यः प्रवणे देशे वयोऽन्नं वर्धंति। वर्धयंति ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इंद्रं मंदिनश्चमूषदः।
प्रैषामनीकं शवसा दविद्युतद्विदत्स्व१र्मनवे ज्योतिरार्यं ॥४॥
वयः। न। वृक्षं। सुऽपलाशं। आ। असदन्। सोमासः। इंद्रं। मंदिनः। चमूऽसदः।
प्र। एषां। अनीकं। शवसा। दविद्युतत्। विदत्। स्वः। मनवे। ज्योतिः। आर्यं ॥४॥

वयो न यथा पक्षिणः सुपलाशं शोभनपर्णं वृक्षमासीदंति तद्वन्मंदिनो मदकराश्चमूषदश्चमसपात्रेषु स्थातारः सोमासः सोमा इंद्रमासदन्। आसीदंति। अधितिष्ठंतीत्यर्थः। एषामिंद्रमधितिष्ठतां सोमानां शवसा वेगेन युक्तमनीकमग्रं प्र दविद्युतत्। प्रद्योतते। किंचायमिंद्रः स्वः स्वात्मनार्यं प्रेर्यं ज्योतिरादित्याख्यं तेजो मनवे मनुष्येभ्यो विदत्। प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्।
न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥५॥
कृतं। न। श्वऽघ्नी। वि। चिनोति। देवने। संऽवर्गं। यत्। मघऽवा। सूर्यं। जयत्।
न। तत्। ते। अन्यः। अनु। वीर्यं। शकत्। न। पुराणः। मघऽवन्। न। उत। नूतनः ॥५॥

श्वघ्नी परस्वानां हंता कितवो देवने द्यूते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिंद्रः सूर्यं मृगयते। कदेत्यत आह। यद्यदा मघवा धनवानिंद्रः संवर्गं सम्यग्वृष्टेर्वर्जयितारं सूर्यमादित्यं जयत् तदीयरसापहरणद्वारेण जयति। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। हे मघवन्धनवन्निंद्र ते तव तत्सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वमन्यस्त्वत्तोऽन्यो भविष्यत्कालीनः पुमानन्वनुकर्तुं न शकत्। न शक्नोति। पुराणः पूर्वोऽपि त्वद्वीर्यमनुकर्तुं न शकत्। न शक्नोति। उतापि च नूतनो वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीयं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ ॥२४॥

विशंविशं मघवा पर्यशायत जनानां धेना अवचाकशद्वृषा।
यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥६॥
विशंऽविशं। मघऽवा। परि। अशायत। जनानां। धेनाः। अवऽचाकशत्। वृषा।
यस्य। अह। शक्रः। सवनेषु। रण्यति। सः। तीव्रैः। सोमैः। सहते। पृतन्यतः ॥६॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिंद्रो विशंविशं सर्वान्मनुष्यान्पर्यशायत। परिशेते। किंच जनानां स्तोतृजनानां धेनाः स्तुतीरवचाकशत्। अभिपश्यति। किंच शक्र इंद्रो यस्याह यस्यैव यजमानस्य सवनेषु रण्यति रमते स यजमानस्तीव्रैस्तीव्रकरैः प्रदीयमानैः सोमैः पृतन्यतः संग्राममिच्छतः शत्रून् सहते। अभिभवति ॥

आपो न सिंधुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इंद्रं कुल्या इव ह्रदं।
वर्धंति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥७॥
आपः। न। सिंधुं। अभि। यत्। संऽअक्षरन्। सोमासः। इंद्रं। कुल्याःऽइव। ह्रदं।
वर्धंति। विप्राः। महः। अस्य। सदने। यवं। न। वृष्टिः। दिव्येन। दानुना ॥७॥

यद्यदा सोमासः सोमा इंद्रमभि समचरन् अभिचरंति । अभिगच्छंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतौ दर्शयति । आपो न यथापः सिंधुं समुद्रमभिसंचरंति । कुल्या इव यथा च कुल्या ह्रदमभिसंचरंति तद्वदित्यर्थः । तदानीमस्येंद्रस्य महो महत्त्वं सदने यज्ञगृहे विप्रा मेधाविनो वर्धंति । तत्र दृष्टांतमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः ॥ कर्तरि क्तत् ॥ वर्षिता पर्जन्यो दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।
स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविंदज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥८॥
वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।
सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविंदत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥८॥

रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्वद्य इंद्रः क्रुद्धः सन्मेघवधाय पतयति हत्वा च मेघमर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन इंद्रस्य पालयितव्या इमाः प्रसिद्धा अपो वृष्ट्युदकान्याकृणोत् आकृणोति अस्मदभिमुखं करोति स मघवा धनवानिंद्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे चिप्रदानाय हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिस्तेजोऽविंदत् । प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।
वि रोचतामरुषो भानुना शुचिः स्वर्१ण शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥९॥
उत् । जायतां । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।
वि । रोचतां । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रं । शुशुचीत । सत्ऽपतिः ॥९॥

परशुरिंद्रस्य वज्रो ज्योतिषा तेजसा सहोज्जायतां । असच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामित्यर्थः । किंचर्तस्य सत्यस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् पुराणवत् प्रत्नवत्काले भूयाः । भूयात् ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ किंचेंद्रो ऽरुष आरोचमानो भानुना दीप्त्या शुचिर्ज्वलन् वि रोचतां । प्रकाशतां । किंच सत्पतिः सतां पतिरिंद्रः स्वर्नादित्य इव शुक्रं ज्वलच्छुशुचीत । अत्यंतं दीप्यतां ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वां ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥१०॥
गोभिः । तरेम । अमतिं । दुःऽएवां । यवेन । क्षुधं । पुरुऽहूत । विश्वां ।
वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥१०॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥११॥
बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इंद्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥११॥

एतदृग्द्वयं प्रागेव व्याख्यातं ॥ ॥२५॥

आ यात्विति एकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमांगिरसस्य कृष्णस्यार्षमैंद्रं । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ततः षड्जगत्यः । ततो द्वे त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रांतं । आ यातु त्रिजगत्यत्रिष्टुबादीति ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः सोमवृद्धाविदमावापार्थं । सूचितं च । आ यात्विंद्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी । आ॰ ७. ९. । इति ॥

आ यात्विंद्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।
प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥१॥
आ । यातु । इंद्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।
प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥१॥

य इंद्रस्तूतुजानस्त्वरमाणस्तुविष्मान्वृद्धिमान्विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रुबलान्यपारेण महताधिकेन वृष्ण्येन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्नति । गच्छतीति शेषः । स्वपतिर्धनपतिरिंद्रो मदाय मदार्थं धर्मणा धारकेण रथेना यातु । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।
शीभं राजन्त्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥२॥
सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।
शीभं । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥२॥

हे नृपते नृणां पालकेंद्र ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानो हरी अश्वावपि सुयमा सुयमौ । सुबद्धावित्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बाहौ वज्रो मिम्यक्ष । संहतो भवति । तथा सति हे राजन् सर्वस्येश्वरेंद्र शीभं शीघ्रं सुपथा शोभनेन मार्गेणार्वाङस्मदभिमुख आ याहि । आगच्छ । आगत्य पपुषः सोमं पीतवतस्ते तव वृष्ण्यानि बलानि वर्धाम । वयं वर्धयामः ॥

एंद्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनं ।
प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सधमादो वहंतु ॥३॥
आ । इंद्रऽवाहः । नृऽपतिं । वज्रऽबाहुं । उग्रं । उग्रासः । तविषासः । एनं ।
प्रऽत्वक्षसं । वृषभं । सत्यऽशुष्मं । आ । ईं । अस्मऽत्रा । सधऽमादः । वहंतु ॥३॥

नृपतिं नरां नेतॄणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तमुग्रमुद्गूर्णं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनूकर्तारं वृषभं कामानां वर्षितारं सत्यशुष्ममविसंवादिबलमेनमिंद्रं । आ ईमिति पूरणौ । उग्रास उद्गूर्णास्तविषासः प्रवृद्धाः सधमादः सह माद्यंत इंद्रवाह इंद्रस्य वोढारोऽस्मत्रास्मास्वा वहंतु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कंभं धरुण आ वृषायसे ।
ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥४॥
एव । पतिं । द्रोणऽसाचं । सऽचेतसं । ऊर्जः । स्कंभं । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।
ओजः । कृष्व । सं । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानां । इनः । वृधे ॥४॥

हे इंद्र त्वमेवैवं पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं सचेतसं समानमूर्जः स्कंभं बलस्य धारकं सोमं धरुणे धारके जठर आ वृषायसे । आसिंचसे । धारयसीत्यर्थः । किंच मह्यमोजो बलं कृष्व । कुरुष्व ।

त्वे त्वय्यस्मानपि सं गृभाय। संगृहाण च। किंच केनिपानां मेधाविनामस्माकं। केनिप उशिज इति मेधाविनामसु पाठात्। वृधे वर्धनाय यथा यथावत्सर्वथेनः स्वाम्यसः। भवसि॥

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥५॥
गमन्। अस्मे इति। वसूनि। आ। हि। शंसिषं। सुऽआशिषं। भरं। आ। याहि। सोमिनः।
त्वं। ईशिषे। सः। अस्मिन्। आ। सत्सि। बर्हिषि। अनाधृष्या। तव। पात्राणि। धर्मणा ॥५॥

हे इंद्र वसूनि त्वद्देयानि धनान्यस्मे मह्यां गमन्। आगच्छंतु। हि यस्मात्त्वामहं शंसिषं स्तौमि। किंच सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं भरं यज्ञमा याहि। त्वमागच्छ। किंच त्वमीशिषे। धनस्येश्वरोऽसि। एवंविधः स त्वमस्मिन्नस्मदीये वेद्यास्तृते बर्हिष्या सत्सि। आसीद। किंच तव सोमपात्राणि धर्मणा राक्षसानां कर्मणानाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि॥ ॥२६॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशंत केपयः ॥६॥
पृथक्। प्र। आयन्। प्रथमाः। देवऽहूतयः। अकृण्वत। श्रवस्यानि। दुस्तरा।
न। ये। शेकुः। यज्ञियां। नावं। आऽरुहं। ईर्मा। एव। ते। नि। अविशंत। केपयः ॥६॥

हे इंद्र तव प्रसादात्ते पृथक् प्रायन् देवलोकान्पृथग्गच्छंति ये प्रथमाः पूर्वे मुख्या वा देवहूतयो देवानामाह्वातारः॥ कर्तरि क्तिन्॥ किंच दुष्टराण्यैर्दुस्तराणि श्रवस्यानि श्रवणीयानि यशांस्यकृण्वत अकुर्वत। किंच ये त्वत्प्रसादरहिता जना यज्ञियां यज्ञसंबंधिनीं। यज्ञमयीमित्यर्थः। नावमारुहमारोढुं न शेकुः न शक्नुवंति ते केपयः कुत्सितपूयकर्माणः पापकर्माणो जना ईर्मैव ऋणेनैव न्यविशंत। नीचैरविशंत। अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः। तथा च यास्कः। पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयंताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमथ ये नाशक्नुवन्यज्ञियां नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशंत ऋणेनैव ते न्यविशंतास्मिन्नेव लोक इति वा। नि० ५. २५.। इति॥

एवैवापागपरे संतु दूढ्योऽश्वा येषां दुर्युज आयुयुज्रे।
इत्था ये प्रागुपरे संति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥७॥
एव। एव। अपाक्। अपरे। संतु। दुःऽध्यः। अश्वाः। येषां। दुःऽयुजः। आऽयुयुज्रे।
इत्था। ये। प्राक्। उपरे। संति। दावने। पुरूणि। यत्र। वयुनानि। भोजना ॥७॥

एवैवैवमेव दूढ्यो दुर्बुद्धयोऽपरेऽन्ये। अयज्वान इत्यर्थः। अपागपाचीना अधोगंतारः संतु भवंतु येषां यज्ञमकुर्वतामश्वा दुर्युजो दुर्योजाः प्रबला अश्वा आयुयुज्रे रथेषु युज्यंते। ये सत्यपि सामर्थ्ये न यजंति ते नरकं गच्छंतीति भावः। किंचेत्थेत्थं ते स्वर्गगामिनो भवंति य उपरे यज्वानः प्राङ्मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय संति भवंति। यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कांतानि वा भोजना भोग्यानि धनानि पुरूणि बहूनि देवेभ्यो दानाय संति॥

गिरीँरज्रान्रेजमानाँ अधारयद्द्यौः क्रंदद॑ंतरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥८॥
गिरीन् । अज्रान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रंदत् । अंतरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति संऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे ।
उक्थानि । शंसति ॥८॥

गिरीन्मेघानज्रान्गमनशीलान्रेजमानान्कंपमानानधारयत् । इंद्रो धारितवान् । निश्चलान्कृतवानित्यर्थः । किंच द्यौर्द्युलोकस्तन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् क्रंदत् । क्रंदति । इंद्रमाह्वयत्यात्मनः परित्राणार्थं । किंचेंद्रोऽंतरिक्षाणि कोपयत् । कोपयति । संक्षोभयतीत्यर्थः । किंचेंद्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे द्यावापृथिव्यौ वि ष्कभायति । अंतरिक्षेण स्तभ्नाति । स्तंभयतीत्यर्थः । किंचेंद्रो वृष्णः स्वोदरस्यासेक्तृन्सोमान्पीत्वा मदे सत्युक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति । प्रब्रवीति ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अंकुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥९॥
इमं । बिभर्मि । सुऽकृतं । ते । अंकुशं । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सवने । अस्तु । ओक्यं । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥९॥

हे मघवन्धनवन्निंद्र ते तव सुकृतं संस्कृतमिममंकुशं बिभर्मि । धारयामि । अत्रांकुशशब्देन प्रेरकत्वगुणयोगात्स्तुतिरुच्यते । स्तुतिं धारयामीत्यर्थः । येन स्तुतिलक्षणांकुशेन स्तुतः संस्त्वं शफारुज आभिमुख्येन परबलानां हंतॄनैरावतादीन्गजानारुजासि आभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ते तवास्मिन्नस्मदीये सवन ओक्यमोको निवासोऽस्तु । भवतु । किंच हे मघवन्धनवन्निंद्र आभग आभजनीयस्त्वं सुते सुतसोम इष्टौ यज्ञे बोधि । अस्मदीयाः स्तुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वां ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥१०॥
गोभिः । तरेम । अमतिं । दुःऽएवां । यवेन । क्षुधं । पुरुऽहूत । विश्वां ।
वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥१०॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।
इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥११॥
बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इंद्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥११॥

इदमृग्द्वयं व्याख्यातचरं ॥ ॥२७॥

दिवस्परीति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भालंदनस्य वत्सप्रेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं । तथा चानुक्रांतं । दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिके द्वे सूक्ते अस्य सूक्तस्यांत्यां वर्जयित्वा ।

सूचितं च । दिवस्परीति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति ॥ धामवत्यामक्रंददग्निरित्येषा याज्या । सूचितं च । अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रंददग्निः स्तनयन्निव द्यौः । आ० ३. १३. । इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिंधान एनं जरते स्वाधीः ॥१॥
दिवः । परि । प्रथमं । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयं । परि । जातऽवेदाः ।
तृतीयं । अप्ऽसु । नृऽमनाः । अजस्रं । इंधानः । एनं । जरते । सुऽआधीः ॥१॥

अग्निः प्रथमं पूर्वं दिवो द्युलोकस्य पर्युपर्यादित्यात्मना जज्ञे । जातः । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वाग्निर्द्वितीयमस्मदस्माकं पर्युपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । नृमणा नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तोऽग्निस्तृतीयमप्स्वंतरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधमेनमग्निं स्वाधीः सुप्रज्ञाताजस्रमनवरतमिंधानो दीपयञ्जरते । स्तौति । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणास्य मंत्रस्यार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति प्राणो वै द्यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयमप्स्विति यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रमिंधान एनं जरते स्वाधीरिति यो वा एनमिंधे स एनं जनयते स्वाधीः । शत० ६. ७. ४. ३. । इति ॥

विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगंथ ॥२॥
विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विऽभृता । पुरुऽत्रा ।
विद्म । ते । नाम । परमं । गुहा । यत् । विद्म । तं । उत्सं । यतः । आऽजगंथ ॥२॥

हे अग्ने ते तव त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेषु स्थितानि त्रयाण्यग्निवाय्वादित्याख्यानि त्रीणि रूपाणि विद्म । वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ते तव धाम सद्मानि स्थानानि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि विद्म । किंच ते तव गुहा गूढमवेदविद्भिरविज्ञातं परममुत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं यन्नामास्ति तद्विद्म । वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं यतो यस्मादाजगंथ आगतवानसि । उत्पन्नवानित्यर्थः । तमुत्समुत्स्यंदयितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं विद्म । जानीमः ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्व१ंतर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥३॥
समुद्रे । त्वा । नृऽमनाः । अप्ऽसु । अंतः । नृऽचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ।
तृतीये । त्वा । रजसि । तस्थिऽवांसं । अपां । उपऽस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥३॥

हे अग्ने समुद्रे महोदधौ जायमानमप्स्वंतरपां मध्ये वडवात्मना स्थितं त्वा त्वां नृमणा नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकतयासक्तचित्तो वरुण ईधे । संदीपितवान् । किंच नृचक्षा नृणां प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यो दिवो द्युलोकस्य संबंधिन्यूधन्नूधस्यूधःस्थानीय आदित्यमंडले यज्ञे वेधे । संदीपितवान् । किंच तृतीये त्रयाणां पूरकेऽपां वृष्ट्युदकानामुपस्थे स्थाने रजस्यंतरिक्षलोके तस्थिवांसं विद्युद्रूपेणावस्थितं त्वां महिषा महांतो माध्यमिका देवगणा मरुदादयः स्तोतारोऽवर्धन् । स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकारेणार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा । समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वंतरिति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपामुपस्थे महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत् । शत० ६. ७. ४. ५. । इति ॥

अक्रंदद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ंजन् ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒ंतः ॥४॥

अक्रं॑दत् । अ॒ग्निः । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः । क्षाम॑ । रेरि॑हत् । वी॒रुधः॑ । स॒म्ऽअं॒जन् ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । वि । हि । ई॒म् । इ॒द्धः । अख्य॑त् । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । भा॒नुना॑ ।
भा॒ति॒ । अं॒तरिति॑ ॥४॥

दावरूपोऽग्निः स्तूयते । अग्निर्दावाग्निः स्तनयन्निव द्यौर्यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो महांतं शब्दं करोति तद्वदक्रंदत् । महांतं शब्दं करोति । किं कुर्वन्नित्यत्राह । क्षाम क्षामां पृथिवीं रेरिहदास्वादयन्वीरुध ओषधीश्च समंजन् म्रक्षयन् । संतापयन्नित्यर्थः । किंच सद्यस्तत्क्षणे समाने काले जज्ञानो जायमान इद्धो दीप्त ईमिदं स्वेन दग्धं वस्तुजातं व्यख्यत् । विविधं पश्यति । हीति पादपूरणः । किंच रोदसी द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावंतरंतरेण भानुना स्वदीप्त्या भाति । प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा । अक्रंददग्निः स्तनयन्निव द्यौरिति क्रंदतीव हि पर्जन्यः स्तनयन्क्षामा रेरिहद्वीरुधः समंजन्निति क्षामां वै रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदिति सद्यो वा एष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यंतरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यंतः । शत॰ ६.७.३.२. । इति वैद्युतस्य स्तुतिः । यद्वा । इयं दावाग्नेः स्तुतिरिति ॥

श्री॒णामु॑दा॒रो ध॒रुणो॑ र॒यी॒णां म॑नी॒षाणां॒ प्रार्प॑णः॒ सोम॑गोपाः ।
वसुः॑ सू॒नुः सह॑सो अ॒प्सु राजा॒ वि भा॒त्यग्र॑ उ॒षसा॑मिधा॒नः ॥५॥

श्री॒णाम् । उ॒त्ऽआ॒रः । ध॒रुणः॑ । र॒यी॒णाम् । म॒नी॒षाणा॑म् । प्र॒ऽअर्प॑णः । सोम॑ऽगोपाः ।
वसुः॑ । सू॒नुः । सह॑सः । अ॒प्ऽसु । राजा॑ । वि । भा॒ति॒ । अग्रे॑ । उ॒षसा॑म् । इ॒धा॒नः ॥५॥

श्रीणां विभूतीनामुदार उन्नमयिता दाता रयीणां धनानां धरुणो धारको मनीषाणामीप्सितार्थानां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपा वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः सहसो बलस्य सूनुरप्सूदकेषु स्थितो राजा सर्वस्येश्वर उषसामग्रे प्रभातकाल इधानोऽग्निहोत्रार्थं समिध्यमानोऽग्निर्वि भाति । प्रकाशते ॥

विश्व॑स्य के॒तुर्भुव॑नस्य॒ गर्भ॒ आ रोद॑सी अपृणा॒ज्जाय॑मानः ।
वी॒ळुं चि॒दद्रि॑मभिनत्परा॒यञ्जना॒ यद॒ग्निमय॑जंत॒ पंच॑ ॥६॥

विश्व॑स्य । के॒तुः । भुव॑नस्य । गर्भः॑ । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒णा॒त् । जाय॑मानः ।
वी॒ळुम् । चि॒त् । अद्रि॑म् । अ॒भि॒न॒त् । प॒रा॒ऽयन् । जनाः॑ । यत् । अ॒ग्निम् । अय॑जंत । पंच॑ ॥६॥

विश्वस्य सर्वस्य केतुः प्रज्ञापको भुवनस्योदकस्य गर्भो गर्भभूतोऽग्निर्जायमानः प्रादुर्भवन्नेव रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणात् । आपूरयति । परायन् परागच्छन् वीळुं चिद्दृढमप्यद्रिं मेघमभिनत् । भिनत्ति च । कदेत्यत्राह । यद्यदा पंच जना मनुष्या अग्निमयजंत यजंते ॥ ॥२८॥

उ॒शिक्पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्ते॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ नि धा॑यि ।
इय॑र्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥७॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । अ॒र॒तिः । सु॒ऽमे॒धाः । मर्ते॑षु । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि॒ ।
इय॑र्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥७॥

उशिग्घवींषि कामयमानः पावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकोऽरतिर्गता भूतानामारयिता वा सुमेधाः सुप्रज्ञोऽमृतो मरणधर्मरहितोऽग्निर्मर्तेषु मनुष्येषु नि धायि । निहितः । सोऽयमग्निर्धूममियर्ति । प्रेरयति। किंचारुषमारोचमानं रूपं भरिभ्रद्धारयञ्शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा रोचिषा द्यां दिवमिनक्षन्व्याप्नुवन् गच्छतीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥८॥
दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । अद्यौत् । दुःऽमर्षं । आयुः । श्रिये । रुचानः ।
अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनं । द्यौः । जनयत् । सुऽरेताः ॥८॥

दृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानो रुक्मो रोचमानोऽग्निरुर्वियोर्वत्यंतं व्यद्यौत् । विद्योतते । किंचायुर्गंता स सर्वतोऽयमग्निः श्रिये विभूत्यै दुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति तथा रुचानो रोचमानो भवति । सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैर्वनस्पतिभिरमृतो मरणरहितोऽभवत् यद्यस्मात्कारणादेनमग्निं सुरेताः शोभनरेतस्को द्यौः प्राण आदित्यो वा जनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवंतमग्ने ।
प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥९॥
यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रऽशोचे । अपूपं । देव । घृतऽवंतं । अग्ने ।
प्र । तं । नय । प्रऽतरं । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नं । देवऽभक्तं । यविष्ठ ॥९॥

हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ते हे देव द्योतमान यविष्ठ युवतमाग्ने ते तुभ्यं यो यजमानोऽद्यास्मिन्नहनि घृतवंतं घृतेन युक्तमपूपं पुरोडाशं कृणवत् करोति प्रतरं प्रकृष्टतरं यजमानं वस्यो वसीयोऽच्छ प्रति प्र नय। अत्यर्थं प्रापय । तथा देवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च देवानां संभक्तारं सेवितारं तं यजमानं सुम्नं सुखमभि प्रति प्र नय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥१०॥
आ । तं । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।
प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनिऽत्वैः ॥१०॥

हे अग्ने त्वं सौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्यन्नानि हवींषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु क्रियमाणेषु तं यजमानं स्तोतारं वा भज । अभीष्टफलप्रदानेन सेवस्व । किंचोक्थे शस्त्रे शस्यमाने पठ्यमाने सति तमा भज । अभीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता वा सूर्ये प्रियो भवाति । भवतु । तथाग्नावग्नावपि प्रियो भवाति । किंच सोऽयं जातेनोत्पन्नेन पुत्रेणोज्जिभदत् । शत्रून्विदारयतु । तथा जनित्वैर्जनयिष्यमाणैश्च पुत्रैः शत्रूनुज्जिभदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वार्याणि ।
त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमंतमुशिजो वि वव्रुः ॥११॥

त्वां । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्याणि ।
त्वया । सह । द्रविणं । इच्छमानाः । व्रजं । गोऽमंतं । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रति यजमाना अनु द्यून् प्रत्यहं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि धनानि दधिरे । धारयंति । किंच त्वया सह द्रविणमसुरैरपहृतं गोरूपं धनमिच्छमानाः कामयमाना उशिजो मेधाविनो देवा गोमंतं पशुमंतं व्रजं वि वव्रुः । विवृतद्वारं कृतवंतः ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरं ॥ १२ ॥
अस्तावि । अग्निः । नरां । सुऽशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।
अद्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिं । अस्मे इति । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

अद्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हुवेम । वयं ह्वयेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं रयिं धनमस्मे अस्मासु धत्त । धारयत ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥



॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः। अष्टमे सायनाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

अच्छा म इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि। तत्र प्र होतेति चतुर्थं दशर्चं सूक्तं। प्र होता दशेत्यनुक्रांतं। अनुवर्तमानाज्ञालंदनस्य वत्सप्रेरार्षं। अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं। आग्नेयं ॥ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविन्नृषद्वा सीददपामुपस्थे।
दधिर्यो धायि स ते वयांसि यंता वसूनि विधते तनूपाः ॥१॥
प्र। होता। जातः। महान्। नभःऽवित्। नृऽसद्वा। सीदत्। अपां। उपऽस्थे।
दधिः। यः। धायि। सः। ते। वयांसि। यंता। वसूनि। विधते। तनूऽपाः ॥१॥

यो नृषद्वाग्निरपां। अंतरिक्षनामैतत्। अंतरिक्षस्योपस्थ उत्संगे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत् स इदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादको जातः प्रादुर्भूतो महान् गुणैः पूज्यो नभोविदंतरिक्षस्य वेत्ता। यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता ॥ नृषद्वा नृषु सीदन्। सदेः क्वनिप् छत्स्वरः ॥ प्र सीदत्। वेद्यां प्रसीदति। अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत। ऋ० ६. ८. ४.। इति हि निगमः। यद्वा। अपां। अपसामित्यर्थः। कर्मणामुपस्थ उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन्। अथवा। अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः स देवैः पुनः प्रार्थित उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति। योऽग्निर्दधिर्धाता यज्ञस्य धारकः सन् धायि वेद्यां निहितोऽभूत् सोऽग्निर्हे वत्सप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांस्यन्नानि वसूनि धनानि च यंता। नियमिता भवतु। किंच तनूपास्ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधंतो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन्।
गुहा चतंतमुशिजो नमोभिरिच्छंतो धीरा भृगवोऽविंदन् ॥२॥
इमं। विधंतः। अपां। सधऽस्थे। पशुं। न। नष्टं। पदैः। अनु। ग्मन्।
गुहा। चतंतं। उशिजः। नमःऽभिः। इच्छंतः। धीराः। भृगवः। अविंदन् ॥२॥

इममग्निमपामुदकानां सधस्थे सहस्थाने मध्ये निगूढं विधंतः परिचरंत उपचारं वदंतो वर्षयश्च पदैः लायनमार्गव्यंजकैर्नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुमिवानु ग्मन्। अनुजग्मुः ॥ गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् ॥ तेषु ध्ये गुहा गुहायां चतंतं। चतिर्गतिकर्मा। अप्सु विलीनमित्यर्थः। उशिजः कामयमाना नमोभिर्नमस्कारैः ोवैरैच्छंत आत्मन इच्छंतो धीरा धीमंतो भृगवोऽविंदन्। लब्धवंतः। अग्नेर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्याप्सु विशो देवानामन्वेषणं चाग्निस्त्रयो ज्यायांस इत्यत्र स्पष्टमाम्नातं। तै० सं० २. ६. ६.। अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये गूणामग्निलाभ इमं विधंतो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगव इत्यत्रोक्तं। ऋ० २. ४. २. ॥

इमं चितो भूर्यविंददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः ।
स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥३॥
इमं । चितः । भूरिं । अविंदत् । इच्छन् । वैभुऽवसः । मूर्धनि । अघ्न्यायाः ।
सः । शेऽवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु । नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥३॥

इमं भूरि महांतमग्निं वैभूवसो विभूवसः पुत्रस्त्रित ऋषिरिच्छन्नन्वेष्टुमिच्छन्नघ्न्यायाः । अघ्न्या भूमिः । तस्या भूम्या मूर्धनि । भूम्यामित्यर्थः । तत्राविंदत् । लब्धवान् । सोऽग्निः शेवृधः सुखस्य वर्धयिता सन् हर्म्येषु यजमानगृहेष्वा सर्वतो जातः प्रादुर्भूतः सन्रोचनस्य रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्यादित्यस्य वा नाभिर्बंधको भवति ॥

मंद्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्रांचं यज्ञं नेतारमध्वराणां ।
विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥४॥
मंद्रं । होतारं । उशिजः । नमःऽभिः । प्रांचं । यज्ञं । नेतारं । अध्वराणां ।
विशां । अकृण्वन् । अरतिं । पावकं । हव्यऽवाहं । दधतः । मानुषेषु ॥४॥

उशिजः कामयमाना ऋत्विजो मंद्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्रांचं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागंचंतं यज्ञं यजनीयमध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारमरतिं गंतारं सर्वदा यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतो दधाना ऋत्विजो विशां यजमानानामर्थाय । यद्वा । विशां प्रजानामरतिमर्यं । स्वामिनमित्यर्थः । नमोभिर्नमस्कारैः । स्तुतिभिरित्यर्थः । अकृण्वन् । अकुर्वन् । सुप्रीतं कृतवंतः ॥

प्र भूर्जयंतं महां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणं ।
नयंतो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चं ॥५॥
प्र । भूः । जयंतं । महां । विपःऽधां । मूराः । अमूरं । पुरां । दर्माणं ।
नयंतः । गर्भं । वनां । धियं । धुः । हिरिऽश्मश्रुं । न । अर्वाणं । धनऽअर्चं ॥५॥

हे स्तोतः त्वं जयंतं जेतव्याञ्शत्रूञ्जयंतं महां महांतं विपोधां मेधाविनो धर्तारमग्निं प्र भूः । प्रभव । समर्थो भव । स्तोतुमिति शेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयंतमित्येकपदं मत्वा भूरादीँल्लोकाञ्जयंतमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु मूरा मूढाः सर्वेऽपि पुरुषा अमूरममूढं पुरां दर्माणं दारकं ॥ औणादिको मनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ गर्भमरण्योर्गर्भभूतं वनां वननीयं ॥ वा छंदसि । पा० ६. १. १०६–१०७. । इति वचनादमि पूर्वाभावः ॥ हिरिश्मश्रुं नार्वाणं । नेत्युपमार्थीयः । श्मश्रुशब्दोऽत्र रोमसामान्यवचनः । हरितरोमोपेतमर्वाणमरणशीलमश्वमिव । उक्तलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं धनर्चं प्रीणनस्तुतिं ॥ शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं ॥ ईदृशमग्निं नयंतो हविर्भिः प्रापयंतो धियं कर्म स्तोत्रं वा धुः । प्रापयंति ॥ गातिस्थेति सिचो लुक् ॥ ॥१॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिवीतो योनौ सीददंतः ।
अतः संगृभ्या विशां दमूना विधर्मणायंत्रैरीयते नॄन् ॥६॥
नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तभुऽयन् । परिऽवीतः । योनौ । सीदत् । अंतरिति ।
अतः । संऽगृभ्य । विशां । दमूनाः । विऽधर्मणा । अयंत्रैः । ईयते । नॄन् ॥६॥

त्रितस्त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः सभूयन् यजमानगृहान् संभयितुमिच्छन् ॥ इच्छार्थे क्वचि तदंताच्छतरि रूपं ॥ परिवीतः परितो ज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु योनावंतः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने नि षीदत् । निषीदति । अतोऽस्मात्स्थानाद्विशां प्रजानां संबंधीनि हवींषि संगृभ्य संगृह्येंद्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य दमूना देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमना विधर्मणा तासां विविधेन कर्मणा निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणायंत्रैः शत्रूणां नियमनैः सह नॄन्देवानीयते । गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः ।
श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥७॥
अस्य । अजरासः । दमां । अरित्राः । अर्चत्ऽधूमासः । अग्नयः । पावकाः ।
श्वितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥७॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते । अस्य यजमानस्य संबंधिनोऽजरासो जरारहिता दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ दमेः क्विपि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तेषामरित्रास्तारका अर्चद्धूमासोऽर्चतोऽर्चनीया धूमा धूमोपलक्षिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमंचंतः ॥ श्वितिः श्वेतः । औणादिक इः ॥ श्वात्रासः । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रधर्मका भुरण्यवो भरणशीला वनर्षदो वनेषु सीदंतः ॥ संहितायां छांदसं षत्वं ॥ वायवो न सोमा गंतारः सोमा इव । हविर्दातुर्यजमानस्य शीघ्रा भवंतीति ॥

प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।
तमायवः शुचयंतं पावकं मंद्रं होतारं दधिरे यजिष्ठं ॥८॥
प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।
तं । आयवः । शुचयंतं । पावकं । मंद्रं । होतारं । दधिरे । यजिष्ठं ॥८॥

योऽग्निर्जिह्वया ज्वालया वेपः । कर्मनामैतत् । कर्म प्र भरते तथा योऽग्निर्वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि पृथिव्या रक्षणाय चेतसानुग्रहयुक्तेन मनसा प्र भरते तमग्निमायवो गंतारो मनुष्याः शुचयंतं दीप्यमानं पावकं शोधकं मंद्रं स्तुत्यं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठमतिशयेन यष्टव्यं यष्टृतमं वा दधिरे । धारयंति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।
ईळेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततक्षुर्मनवे यजत्रं ॥९॥
द्यावा । यं । अग्निं । पृथिवी इति । जनिष्टां । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यं । सहःऽभिः ।
ईळेन्यं । प्रथमं । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रं ॥९॥

यमग्निं द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्टां अजनिषातां ॥ जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ आपश्च यमुदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवश्च यं सहोभिर्बलैः स्तोत्रादिसाधनैर्लब्धवंतः । भृगवोऽविंदन्निति ह्युक्तं । ऋ॰ १०. ४६. २. । ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्ये देवाश्च मनवे राज्ञे मनोरर्थाय यजत्रं यष्टव्यमग्निं ततक्षुः । निष्पादितवंतः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रं ।
स यामन्नग्ने स्तुवते वयो धाः प्र देवयन्यशसः सं हि पूर्वीः ॥१०॥

यं । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं । पुरुऽस्पृहः । मानुषासः । यजत्रं ।
सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवऽयन् । यशसः । सं । हि । पूर्वीः ॥१०॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वा त्वां देवा दधिरे धारितवंतः मानुषासो मनुष्याश्च पुरुस्पृहो बहुकामान् स्पृहयंतो यजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवंतः हे अग्ने स त्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं वयोऽन्नं धाः। देहि। हे अग्ने त्वत्तो देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीर्बह्वीर्बहूनि यशसो यशांसि। सं हीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः। संप्राप्नोति खलु॥ ॥२॥

जगृम्भा त इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमांगिरसस्य सप्तगुनाम्न आर्षं त्रैष्टुभं। विकुंठा नामासुरस्त्री। सा चेंद्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचांद्रायणादिकं तपस्तेपे। मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा जनिष्टेति बुद्ध्येंद्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत। तादृशो वैकुंठ इंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। जगृम्भाष्टौ सप्तगुर्वैकुंठमिंद्रं तुष्टावेत्यादि। गतो विनियोगः॥

जगृम्भा ते दक्षिणमिंद्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनां।
विद्म हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥१॥
जगृभ्म । ते । दक्षिणं । इंद्र । हस्तं । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनां ।
विद्म । हि । त्वा । गोऽपतिं । शूर । गोनां । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥१॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां स्वामिन्निंद्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवो वसुकामा वयं जगृभ्म। गृह्णीमः। यथा बहुप्रदस्यार्थिनो मह्यमदत्त्वा न गंतव्यमिति हस्तं गृह्णंति तद्वत्। हे शूर विक्रांतेंद्र त्वा त्वां गोनां गोपतिं। अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते। बह्वीनां गवां गोपतिं विद्म। जानीमः। अतोऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः। देहि॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणां।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥२॥
सुऽआयुधं । सुऽअवसं । सुऽनीथं । चतुःऽसमुद्रं । धरुणं । रयीणां ।
चर्कृत्यं । शंस्यं । भूरिऽवारं । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥२॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः समुद्रान्यो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकं। केषां। रयीणां धनानां। चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः। तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि पूर्ववत्। यद्वा। हे इंद्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः। देहि॥

सुब्रह्माणं देववंतं बृहंतमुरुं गभीरं पृथुबुध्नमिंद्र।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥३॥
सुऽब्रह्माणं । देवऽवंतं । बृहंतं । उरुं । गभीरं । पृथुऽबुध्नं । इंद्र ।
श्रुतऽऋषिं । उग्रं । अभिमातिऽसहं । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥३॥

हे इंद्र त्वं सुब्रह्माणं। ब्रह्म परिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म। शोभनस्तुतिकमित्यर्थः। देववंतं बृहंतं महांतमुरुं विस्तीर्णं गभीरमसुरादिभिरगम्यं पृथुबुध्नं विस्तृतमूलं श्रुतऋषिं श्रुता ऋषयो येन तादृशमृषीणां स्वापयितारं

प्रथितश्रवणं योधसमूर्णबलं अत एवाभिमातिषाहमभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हंतारमस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं दाः। देहि। अथवा विशेषणविशेष्यभावः। उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः॥

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षं।
दस्युहनं पूर्भिदमिंद्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥४॥

सनत्ऽवाजं। विप्रऽवीरं। तरुत्रं। धनऽस्पृतं। शूशुऽवांसं। सुऽदक्षं।
दस्युऽहनं। पूःऽभिदं। इंद्र। सत्यं। अस्मभ्यं। चित्रं। वृषणं। रयिं। दाः॥४॥

सनद्वाजं लब्धान्नं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्प्रष्टारं वा॥ स्पृणोतिः स्पृशतेर्वोत्तरपदं॥ शूशुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनं शत्रूणां हंतारं पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणं। शिष्टमुक्तं॥

अश्वावंतं रथिनं वीरवंतं सहस्रिणं शतिनं वाजमिंद्र।
भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥५॥

अश्वऽवंतं। रथिनं। वीरऽवंतं। सहस्रिणं। शतिनं। वाजं। इंद्र।
भद्रऽव्रातं। विप्रऽवीरं। स्वःऽसां। अस्मभ्यं। चित्रं। वृषणं। रयिं। दाः॥५॥

अश्वावंतं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवंतं वीरवंतं वीरैः पुरुषैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवंतं शतिनं शतवंतं। असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः। भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणैः सेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं वाजं बलवंतं हे इंद्र। शिष्टमुक्तं॥ ॥३॥

प्र सप्तगुमृतधीतिं सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति।
य आंगिरसो नमसोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥६॥

प्र। सप्तऽगुं। ऋतऽधीतिं। सुऽमेधां। बृहस्पतिं। मतिः। अच्छ। जिगाति।
यः। आंगिरसः। नमसा। उपऽसद्यः। अस्मभ्यं। चित्रं। वृषणं। रयिं। दाः॥६॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषयाच्छा जिगाति। कीदृशं सप्तगुं। ऋतधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतो मंत्रस्य स्वामिनं। यः सप्तगुरांगिरसोऽंगिरोगोत्रोत्पन्नोऽहं नमसा नमस्कारेण देवानुपसद्यः। उपगतः। यद्वा। नमसान्नेनोपसद्य उपसदनीयः। देवैरनुग्राह्य इत्यर्थः। तादृशायास्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥

वनीवानो मम दूतास इंद्रं स्तोमाश्चरंति सुमतीरियानाः।
हृदिस्पृशो मनसा वच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥७॥

वनीवानः। मम। दूतासः। इंद्रं। स्तोमाः। चरंति। सुऽमतीः। इयानाः।
हृदिऽस्पृशः। मनसा। वच्यमानाः। अस्मभ्यं। चित्रं। वृषणं। रयिं। दाः॥७॥

वनीवानो वननवंतः॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप्॥ मम सप्तगोर्दूतासो दूतसदृशाः दूता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयंति तद्वत्स्तुत्यान्गुणान्प्रापयंतः स्तोमाः स्तवाः सुमतीस्त्वदिंद्रस्या-स्मद्विषया अनुकूला बुद्धीरियाना याचमाना इंद्रं चरंति। प्राप्नुवंति। पुनश्च त एव विशेष्यंते। हृदिस्पृशो

हृदये स्पृशंतः । स्तुत्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः ॥ हृद्युभ्यामित्युपसंख्यानात् ङेरलुक् ॥ मनसा सत्त्वोद्रिक्तेन वच्यमाना उच्यमानाः । अस्मभ्यमित्यादि गतं ॥

यत्त्वा यामि दद्धि तन्न इंद्र बृहंतं क्षयमसमं जनानां ।
अभि तद्द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥८॥
यत् । त्वा । यामि । दद्धि । तत् । नः । इंद्र । बृहंतं । क्षयं । असमं । जनानां ।
अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीतां । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥८॥

हे इंद्र त्वा त्वां यद्वच्यमाणं यामि याचामि ॥ वर्णलोपश्छांदसः ॥ याच्यमानं तद्दद्धि । देहि ॥ ददातेर्लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । बृहंतं महांतं क्षयं निवासं जनानामन्येषामसममसाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीतां । अस्मभ्यमित्यादि गतं ॥ ॥४॥

अहं भुवमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । पूर्वसूक्तेन सप्तगुना स्तुतो हृष्टः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत् । तस्माद्वैकुंठस्येंद्रस्य वाक्यत्वादस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषयेंद्र ऋषिः । वैकुंठस्येंद्रस्य च स्तूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषयेंद्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । स सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशांत्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी चेति ॥ अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूत्रितं च । अहं भुवमपाय्यस्यांधसो मदायेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥ समूळ्हस्य दशरात्रस्य तृतीये छंदोमे निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं । अहं भुवं तत्त इंद्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. । इति सूत्रितं ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।
मां हवंते पितरं न जंतवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनं ॥१॥
अहं । भुवं । वसुनः । पूर्व्यः । पतिः । अहं । धनानि । सं । जयामि । शश्वतः ।
मां । हवंते । पितरं । न । जंतवः । अहं । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनं ॥१॥

अहमिंद्रो वसुनो धनस्य पूर्व्यो मुख्योऽसाधारणः पतिः स्वामी भुवं । अभवं ॥ भवतेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङादेशः । अडभावश्छांदसः ॥ तथाहं शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः शत्रोः संबंधीनि धनानि । समित्येकीभावे । सह जयामि । किंच मामेव जंतवः प्राणिनो यजमाना हवंते । आह्वयंति । पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाशुषे दात्रे यजमानाय भोजनमन्नं वि भजामि । ददामि ॥

अहमिंद्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।
अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्वने ॥२॥
अहं । इंद्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयं । अहेः । अधि ।
अहं । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णं । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥२॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः । आथर्वणं दध्यंचं मधुविद्यावंतमिंद्र आगत्य मधुविद्यां कस्यचिन्न ब्रूया इति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । शत० १४. ५. ५. १६. । अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच । ऋ० १. ११६. १२. । इति हि श्रुतिः । स चेंद्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तत्रोच्यते । इंद्रोऽहमथर्वणोऽथर्वणः पुत्रस्य दधीचो वक्षः ।

तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः। तस्य रोधो रोधको हर्तास्मि। तथा त्रितायैतन्नामकायाप्त्याय कूपपतितायोद्धरणार्थमहेर्मेघस्याध्युपरि गा उदकान्यजनयं। उदपादयं। त्रितस्य कूपपतितस्येंद्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं सं मा तपंत्यभितः। ऋ॰ १०. ३३. २.। इत्यत्र प्रतिपादितं। तथाहं दस्युभ्य उपक्षपयितृभ्यः शत्रुभ्यः सकाशान्नृम्णं धनमा ददे। आदत्तवानस्मि। किं कुर्वन्। गोत्रा गवामुदकानां रक्षकान्मेघान्छिशत्रन् विनयन्। किमर्थं। मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीच एतन्नामकायर्षये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन्॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुं।
ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यंति कृतेन कर्त्वेन च ॥३॥
मह्यं। त्वष्टा। वज्रं। अतक्षत्। आयसं। मयि। देवासः। अवृजन्। अपि। क्रतुं।
मम। अनीकं। सूर्यस्यऽइव। दुस्तरं। मां। आर्यंति। कृतेन। कर्त्वेन। च ॥३॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देव आयसमयोमयं वज्रमायुधमतक्षत्। संपादितवान्। देवा मयि विषये क्रतुं स्वविरोधिहननरूपं कर्माप्यवृजन्। समपादयन्। ममानीकं सेनासमूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरं। अन्येन तरीतुमशक्यं। मामेव कृतेन कर्मणा कर्त्वेनेतः परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेणार्यंति। गच्छंति। आर्यतिर्गतिकर्मा। यद्वा। आर्यमीश्वरं कुर्वते॥

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययं।
पुरू सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमंदिषुः ॥४॥
अहं। एतं। गव्ययं। अश्व्यं। पशुं। पुरीषिणं। सायकेन। हिरण्ययं।
पुरु। सहस्रा। नि। शिशामि। दाशुषे। यत्। मा। सोमासः। उक्थिनः। अमंदिषुः ॥४॥

अहमेतं गव्ययं गोमयमश्व्यमश्वमयं हिरण्ययं हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणं। पुरीषमुदकं क्षीररूपं। तद्वंतं पशुं शत्रुसंबंधिनं। जात्येकवचनं। पशुसंघमित्यर्थः। तं सायकेनायुधेनाजयं। तथा पुरु पुरूणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणि नि शिशामि संस्करोमि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय। वैरिनाशायेत्यर्थः। कदेति उच्यते। यद्यदा मा मां सोमासः सोमा उक्थिनः शस्त्रोपेताः संतः अथवा सोमेन शस्त्रैश्चोपेता यजमाना अमंदिषुः तर्पयंति॥

अहमिंद्रो न परा जिग्य इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्थे कदा चन।
सोममिन्मा सुन्वंतो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषाथन ॥५॥
अहं। इंद्रः। न। परा। जिग्ये। इत्। धनं। न। मृत्यवे। अव। तस्थे। कदा। चन।
सोमं। इत्। मा। सुन्वंतः। याचत। वसु। न। मे। पूरवः। सख्ये। रिषाथन ॥५॥

इंद्रो धनस्य सर्वस्य स्वाम्यहं धनमात्मीयं न परा जिग्य इत्। नैव पराभावयामि। मदीयं धनं न पराभूयत इत्यर्थः। किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा चन कदापि नाव तस्थे। नावस्थितो भवामि। इंद्रभक्ता न मृत्युभाजो भवंति किल किमु वक्तव्यमिंद्रस्य मृत्युविरहे। यस्मादेवं तस्मात्सोमं सुन्वंतो हे यजमानाः वसु युष्मदभिमतं धनं मेऽस्मामेव याचत। हे पूरवो मनुष्याः मे सख्ये न रिषाथन। मा रिष्टा भवथ। मत्सख्यं मा विनाशयत॥ ॥५॥

अहमेताञ्छाश्वसतो द्वाद्वेंद्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत।
आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥६॥

अहं । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इंद्रं । ये । वज्रं । युधये । अकृण्वत ।
आऽह्वयमानान् । अवं । हन्मंना । अहनं । दृळ्हा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहमिंद्र एतान्वक्ष्यमाणाञ्शाश्वसतो भृशं प्राणतः प्रवृद्धबलाञ्शत्रून् द्वाद्वा द्वौ द्वौ । युग्मभूतानित्यर्थः । तानहनमिति संबंधः । एतानित्युक्तं कानित्याह । ये शत्रव इंद्रं शत्रूणां दारकं । इंद्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तं ।१०. ८.। ईदृशं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवंतं युधये युद्धायाकृण्वत अकुर्वत । तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । आह्वयमानान् एहि युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनो नमनवतो बलान्नामयित्वानमस्युरप्रणतिशीलः सन् दृळ्हा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन्नहनं । हतवानस्मि ॥

अभी३दमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः करंति ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निंदंति शत्रवोऽनिंद्राः ॥ ७ ॥
अभि । इदं । एकं । एकः । अस्मि । निष्षाट् । अभि । द्वा । किं । ऊं इति । त्रयः । करंति ।
खले । न । पर्षान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किं । मा । निंदंति । शत्रवः । अनिंद्राः ॥ ७ ॥

अहमिदमिदानीमेकं शत्रुमेकोऽसहाय एव सन्नभ्यस्मि । अभिभवामि । किंच निष्षाट् सपत्नान्निःषहमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभ्यस्मि । किमु किं वा त्रयः शत्रवः करंति । कुर्वंति । तानप्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना । खले न खलनिष्पादने यथा जीर्णव्रीह्यादिस्तंबाननायासेन प्रतिहंति कर्षकः तद्वत्पर्षान्निष्ठुरान्भूरि बहूञ्शत्रून्प्रति हन्मि । मा मामनिंद्रा इंद्ररहिता इंद्रमजानंत इंद्रविरोधिनः शत्रवो मामिंद्रं किं निंदंति । निंदितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्राभिभवामीत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि॰ ३. १०. ॥

अहं गुंगुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयं ।
यत्पर्णयघ्न उत वा करंजहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ ८ ॥
अहं । गुंगुऽभ्यः । अतिथिऽग्वं । इष्करं । इषं । न । वृत्रऽतुरं । विक्षु । धारयं ।
यत् । पर्णयऽघ्ने । उत । वा । करंजऽहे । प्र । अहं । महे । वृत्रऽहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहमिंद्रो गुंगुभ्य एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणायातिथिग्वमतिथिगोः पुत्रं दिवोदासमृषिमिष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्य इषं नान्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्वामीयं धारयं । धारितवानस्मि । कदेति उच्यते । यद्यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उतापि च करंजहे एतन्नामकस्य हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामेऽशुश्रवि श्रुतोऽभवं ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्गवामेषे सख्या कृणुत द्विता ।
दिद्युं यदस्य समिथेषु मंहयमादिदेनं शंस्यमुक्थ्यं करं ॥ ९ ॥
प्र । मे । नमी । साप्यः । इषे । भुजे । भूत् । गवां । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।
दिद्युं । यत् । अस्य । संऽइथेषु । मंहयं । आत् । इत् । एनं । शंस्यं । उक्थ्यं । करं ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबंधी नमी । नामकत्वान्नमः स्तोत्रं । तदस्यास्तीति नमी स्तोता साप्यः सर्वैराश्रयणीय इषेऽन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् । प्रभवति । तं मत्स्तोतारं मनुष्या गवामेषेऽन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत । कृण्वंति । गवां दातारं सखायं च कुर्वंतीत्यर्थः । यद्वा । गवामेष एषणे द्विता द्वैधाय सख्याय शारीराय सैनिकाय च सख्याय कृण्वंति । कदेति उच्यते । यद्यदास्य मत्संबंधिनः स्तोतुर्जयार्थं

समिथेषु संग्रामेषु दिद्युमायुधं मंहयं। स्वीकुर्यामित्यर्थः। आदिदनंतरमेवैनं स्तोतारं शंस्यं स्तुत्यमुक्थ्यमुक्थार्हं करं। अकरं। करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अंतर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति।
स तिग्मशृंगं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अंतः ॥१०॥
प्र। नेमस्मिन्। ददृशे। सोमः। अंतः। गोपाः। नेमं। आविः। अस्था। कृणोति।
सः। तिग्मऽशृंगं। वृषभं। युयुत्सन्। द्रुहः। तस्थौ। बहुले। बद्धः। अंतरिति ॥१०॥

नेमस्मिन्। नेमशब्दोऽर्धपर्यायः। यष्टायष्टा च द्वौ पुरुषौ युध्यंतौ। तयोरेकस्मिन्यष्टरीत्यर्थः। तस्मिन्नंतः सोमो ददृशे। दृश्यते। तं नेममर्धमेकं गोपा गोपायितेंद्रोऽस्था क्षेपणसाधनेन वज्रेणाविष्कृणोति। प्रकटयति। शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः। स यत्र सोमो न दृश्यते स तिग्मशृंगं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान्वर्षयंतमिंद्रेणानुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहो द्रोग्धा बद्धः सन् बहुलेऽधकारेंऽतस्तस्य मध्ये तस्थौ। तिष्ठति। यद्वा। एवं व्याख्येयं। नेमस्मिन्निंद्रभक्तेऽंतः सोमो ददृशे। नेममन्यं गोपाः स्वभक्तरक्षक इंद्रोऽस्था वज्रेणाविष्कृणोति। आविष्करोति। वज्रेण पीडयतीत्यर्थः। स नेमो द्रुहस्तिग्मशृंगं वृषभमिंद्रं युयुत्सन्। शिष्टं समानं ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम।
ते मा भद्राय शवसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळ्हं ॥११॥
आदित्यानां। वसूनां। रुद्रियाणां। देवः। देवानां। न। मिनामि। धाम।
ते। मा। भद्राय। शवसे। ततक्षुः। अपराऽजितं। अस्तृतं। अषाळ्हं ॥११॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देव इंद्रो न मिनाति। न हिनस्ति। त आदित्यादयो मा मां भद्राय शवसे ततक्षुः। अनुगृह्णंतु। अपराजितमस्तृतमहिंसितमषाळ्हमनभिभूतं ॥ ॥६॥

अहं दामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं। वैकुंठ एवर्षिर्देवता च। द्वितीयैकादश्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टा जगत्यः। अनुक्रांतं च। अहं दामंत्योपाद्ये चेति ॥ द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्येदं सूक्तं। सूचितं च। अहं दां पाता सुतमिंद्रो अस्तु सोमं। आ॰ ६. ४.। इति ॥

अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनं।
अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे ॥१॥
अहं। दां। गृणते। पूर्व्यं। वसु। अहं। ब्रह्म। कृणवं। मह्यं। वर्धनं।
अहं। भुवं। यजमानस्य। चोदिता। अयज्वनः। साक्षि। विश्वस्मिन्। भरे ॥१॥

अहमिंद्रो गृणते स्तुवते पूर्व्यं मुख्यं वसु धनं दां। अदां। अहमेव ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं मह्यं वर्धनं कृणवं। करोमि। स्तोतुः संबंधि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः। तथाहं यजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य चोदिता प्रेरको भुवं। भवामि। अयज्वनोऽयष्टुः। अयष्टारमित्यर्थः। तं विश्वस्मिन्भरे सर्वस्मिन्नपि संग्रामे साक्षि। अभिभवामि ॥

मां धुरिंद्रं नाम देवता दिवश्च ग्मश्चापां च जंतवः।
अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं शवसे धृष्ण्वा ददे ॥२॥

मां । धुः । इंद्रं । नाम । देवता । दिवः । च । ग्मः । च । अपां । च । जंतवः ।
अहं । हरी इति । वृषणा । विऽव्रता । रघू इति । अहं । वज्रं । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥२॥

इंद्रं नामेंद्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवो द्युलोकस्य । ग्मा पृथिव्यापोऽंतरिक्षं । एतेषु लोकेषु जंतवो जाता मा मामेव धुः । दधुः । धारयंति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । अहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा हरी हरितवर्णौ वृषणा पुंस्त्वोपेतौ विव्रता विविधकर्माणौ रघू लघू शीघ्रगती अश्वौ नियोजयामि रथे। तथाहं धृष्णु धर्षकं वज्रमायुधं शवसे बलाया ददे । स्वीकरोमि ॥

अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।
अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥३॥
अहं । अत्कं । कवये । शिश्नथं । हथैः । अहं । कुत्सं । आवं । आभिः । ऊतिऽभिः ।
अहं । शुष्णस्य । श्नथिता । वधः । यमं । न । यः । ररे । आर्यं । नाम । दस्यवे ॥३॥

अहमिंद्रोऽत्कमाच्छादकं शत्रुपुत्रं कवय उशनस ऋषये तस्य सुखार्थं हथैर्बहुप्रकारैः प्रहारैस्तत्साधनैरायुधैर्वा शिश्नथं । ताडितवानस्मि । श्नथतिर्वधकर्मा । किंचाहं कुत्समेतन्नामकमृषिमाभिरूतिभिर्वधादिरूपैः । कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः । ऋ० ४. १६. १२. । इत्यादि मंत्रांतरं । रक्षणैरावं । अरक्षं । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमिव कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं शुष्णस्यैतन्नामकस्यासुरस्य श्नथिता हिंसिता । तस्य हननायेत्यर्थः । वधर्वज्रं यमं । प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि चाहमार्यमार्यसंबंधि । आर्याणां देयमित्यर्थः । तादृशं नाम । उदकनामैतत् । नामकमुदकं दस्यवे शत्रव उपक्षपयित्रे न ररे । न दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेंद्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकं आवः कुत्समिंद्र यस्मिंश्चाकन् । ऋ० १. ३३. १४. । शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिंद्र । ऋ० १. १०३. ८. । इत्यादिषु बहुधा प्रपंचितं। अतोऽत्र ग्रंथविस्तरभयान्न लिख्यते ॥

अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रंधयं ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्भरे तुजये न प्रियाधृषे ॥४॥
अहं । पिताऽइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रं । कुत्साय । स्मत्ऽइभं । च । रंधयं ।
अहं । भुवं । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥४॥

अहमिंद्रः पितेव पिता पुत्रायेव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमतं प्रदेशं प्रसाधयति तद्वद्वेतसूनेतन्नामकाञ्जनपदानभिष्टयेऽभोक्ष्यते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभं च रंधयं । वशमनयं । अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं । अभवं । समर्थ इति शेषः । यद्यस्मात्तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानायाधृषे शत्रूणां धर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्र भरे प्रभरामि तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबंधः ॥

अहं रंधयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक् ।
अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरंधयं ॥५॥
अहं । रंधयं । मृगयं । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । चन । आनुषक् ।
अहं । वेशं । नम्रं । आयवे । अकरं । अहं । सव्याय । पट्ऽगृभिं । अरंधयं ॥५॥

अहमिंद्रो मृगयमेतन्नामकमसुरं श्रुतर्वण एतन्नामकाय महर्षये रंधयं । रध्यतिर्वशगमने । वशमनयं । यद्यस्माच्छ्रुतर्वा मा मामजिहीत ॥ ओहाङ् गतौ ॥ आगच्छत् । तदेवोच्यते । वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेणानुषग-

नुषक्तोऽभूत्। चनेति पूरणः। अहं वेशमेतन्नामानं नम्रं प्रह्वं करं। अकार्षं ॥ करोतेर्लुङि छमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङ्। अडभावश्छांदसः ॥ अहं सव्याथैतन्नामकाय पड्गृभिमेतन्नामकमरंधयं ॥ ॥७॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजं।
यद्वर्धयंतं प्रथयंतमानुषग्दूरे पारे रजसो रोचनाकरं ॥६॥

अहं। सः। यः। नवऽवास्त्वं। बृहत्ऽरथं। सं। वृत्राऽइव। दासं। वृत्रऽहा। अरुजं।
यत्। वर्धयंतं। प्रथयंतं। आनुषक्। दूरे। पारे। रजसः। रोचना। अकरं ॥६॥

अहमिंद्रः सोऽस्मि योऽहं नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासमुपक्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं चारुजं। अहं भग्नमकरवं ॥ रुजो भंगे ॥ यद्यदा वर्धयंतं वर्धमानं प्रथयंतं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषगानुषक्तः सन्रोचना रोचनस्य रजसो लोकस्य दूरे पारेऽकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा।
यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधक्कृषे दासं कृत्व्यं हथैः ॥७॥

अहं। सूर्यस्य। परि। यामि। आशुऽभिः। प्र। एतशेभिः। वहमानः। ओजसा।
यत्। मा। सावः। मनुषः। आह। निःऽनिजे। ऋधक्। कृषे। दासं। कृत्व्यं। हथैः ॥७॥

अहं सूर्यस्य देवस्याशुभिः शीघ्रगामिभिरेतशेभिरेतशवर्णैरश्वैर्वहमान उह्यमान ओजसात्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि। परिगच्छामि सूर्यात्मना। किंच यद्यदा मा मां मनुषो मनुष्यस्य सावः सोमाभिषव आह ब्रूते। आह्वयतीत्यर्थः। किमर्थमाह। निर्णिजे। निर्णिगिति रूपनाम। यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः। तदानीं कृत्व्यं कर्तव्यं। हंतव्यमित्यर्थः। दासमुपक्षपयितारं शत्रुं हथैर्हननसाधनैर्ऋधक्कृषे। पृथक्करोमि। ऋधगित्यव्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुं।
अहं न्य१न्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्षयं ॥८॥

अहं। सप्तऽहा। नहुषः। नहुःऽतरः। प्र। अश्रवयं। शवसा। तुर्वशं। यदुं।
अहं। नि। अन्यं। सहसा। सहः। करं। नव। व्राधतः। नवतिं। च। वक्षयं ॥८॥

अहं सप्तसंख्याकानां पुरां शत्रूणां वा हंता। सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः। ऋ॰ १. १७४. २.। इत्युक्तं। यद्वा। सप्त नमुच्यादीन् हतवान्। किंच नहुषो बंधकस्यापि नहुष्टरो बंधकतरोऽहं शवसा बलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं। शत्रुसंबंधिगवादिप्रदानेन श्रावितवानस्मि। तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः। किंचाहमन्यं चास्मत्स्तोतारं सहसा बलेन सहो बलिनं करं। अकार्षं ॥ करोतेर्लुङि छमृदृरुहीति च्लेरङ्। अडभाव आर्षः ॥ किंच नव नवसंख्याका नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च। नवोत्तरनवतिमित्यर्थः। कथंभूताः। व्राधतो वर्धमानाः। वक्षयं। अवहं। व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्न्वः पृथिव्यां सीरा अधि।
अहमर्णांसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥९॥

अहं। सप्त। स्रवतः। धारयं। वृषा। द्रवित्न्वः। पृथिव्यां। सीराः। अधि।
अहं। अर्णांसि। वि। तिरामि। सुऽक्रतुः। युधा। विदं। मनवे। गातुं। इष्टये ॥९॥

वृषा वर्षकोऽहं सप्त स्रवतः स्रवंतीर्नदीर्धारयं । अधारयं । कीदृश्यस्ताः । द्रवित्न्वो द्रवंतीः ॥ वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥ सीराः सरणशीलाः । क्षम । पृथिव्यां । सुक्रतुः शोभनकर्माहमर्णांस्युदकानि वि तिरामि । प्रयच्छामि । किंच मनवे मनुष्यायेष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरिहारेणेत्यर्थः । विदं । अलभं । प्रायच्छमित्यर्थः ॥ विदेर्लाभार्थस्य पुषादित्वात् । पा० ३. १. ५५. । च्लेरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्चन त्वष्टाधारयद्रुशत् ।
स्पार्हं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु श्वात्र्यं सोममाशिरं ॥१०॥
अहं । तत् । आसु । धारयं । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् ।
स्पार्हं । गवां । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्वात्र्यं । सोमं । आऽशिरं ॥१०॥

अहं तत्प्रसिद्धं पय आसु गोषु धारयं । धृतवानस्मि ॥ धृञ् धारणे । ण्यंतस्य लङि रूपं ॥ यत्पय आसु गोषु देवश्चन त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवो न चनाधारयत् धर्तुं नाशक्नोत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति चेत् उच्यते । रुशद्दीप्तं स्पार्हं स्पृहणीयं । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । गवामूधःसु उन्नततरेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु । किंच मधूदकं वक्षणासु । नदीनामैतत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुषज्यते । मधूदकधारणस्यावधिरुच्यते । आ मधोरोदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षसमयपर्यंतमित्यर्थः । कीदृशं मध्विति तदुच्यते । श्वात्र्यं । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनार्हं । यद्वा । श्वात्र्यमित्युत्तरत्र संबध्यते । श्वात्र्यं सुखावहं सोमं प्रत्याशिरं धारयं ॥

एवा देवाँ इंद्रो विव्ये नॄन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।
विश्वेत्ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणंति ॥११॥
एव । देवान् । इंद्रः । विव्ये । नॄन् । प्र । च्यौत्नेन । मघऽवा । सत्यऽराधाः ।
विश्वा । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणंति ॥११॥

अथानयेंद्र इंद्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह । एवैवमुक्तप्रकारेण देवान्नॄंश्चेंद्रो देवः प्र विव्ये । प्रकर्षेण गमयति । तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयंते प्रतीचीर्जायंते । तै० सं० ६. ३. १. ४. । इति ब्राह्मणं । किमन्यसहायेन नेत्याह । च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इंद्रः । मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वञ्शचीवः कर्मवन् हे स्वयशः स्वायत्तकीर्तेऽन्नवन्वेंद्र ता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबंधीनि येषु कर्मसु तुरासस्त्वरमाणा ऋत्विजोऽभि गृणंति अभिष्टुवंति ॥ ॥८॥

प्र वो मह इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं । आदितो द्वे जगत्यौ । के ते नर इत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ । आदितो द्वौ दशाक्षरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । अनु० ९. ४. । इति । ततस्त्रिष्टुबेका । ततो द्वे जगत्यौ । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । प्र वो महे सप्त द्विजगत्याद्यंतं के तेऽभिसारिण्याविति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानं । सूचितं च । प्र वो महे मंदमानायांधस इति निविद्धानं । ऐ० आ० ५. ३. १. । इति ॥

प्र वो महे मंदमानायांधसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इंद्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥१॥
प्र । वः । महे । मंदमानाय । अंधसः । अर्च । विश्वानराय । विश्वऽभुवे ।
इंद्रस्य । यस्य । सुऽमखं । सहः । महि । श्रवः । नृम्णं । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥१॥

हे स्तोतः वस्त्वं ॥ पूजार्थे बहुवचनं ॥ महे महतेऽंधसः । अंधसेत्यर्थः । सोमेन मंदमानाय मोदमानाय

विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे ॥ नरे संज्ञायामिति दीर्घः ॥ विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महामिंद्राय प्रार्च । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । प्रोच्चारय । यस्य ममेंद्रस्य सुमखं सुष्ठु मंहनीयं सहो बलं महि महत्कृत्वोऽन्नं नृम्णं सुखं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः । तस्मा इंद्रायार्चेति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्यं इनः स्तुतश्चर्कृत्य इंद्रो मावते नरे ।
विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृत्रे वाप्स्व१भि शूर मंदसे ॥२॥
सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इंद्रः । माऽवते । नरे ।
विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्ऽपते । वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मंदसे ॥२॥

सो चिन्नु स खल्विंद्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्यो नृभ्यो हित इनः सर्वस्येश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः । सख्या स्तुत इति वान्वयः । मावते मत्सदृशाय नरे नराय चर्कृत्यः । पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सत्पते सतां पालकेंद्र स त्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु कार्यभारेषु वाजकृत्येषु च बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु च निमित्तेषु हे शूर त्वमभि मंदसे । अभिष्टूयसे ॥

के ते नर इंद्र ये त इषे ये ते सुम्नं सधन्य१मियक्षान् ।
के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्ये ॥३॥
के । ते । नरः । इंद्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नं । सऽधन्यं । इयक्षान् ।
के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥३॥

हे इंद्र ते के नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महांतो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः । प्रष्टव्यानाह । ये नरास्ते तवेषेऽन्नाय प्रभवंतीति शेषः । ये च ते सुम्नं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तमियक्षान् गच्छंति । इयक्षतिर्गतिकर्मा । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभंते ते के महात्मान इति । किंच के ते तवासुर्यायासुरसंबंधिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय हिन्विरे । प्रेरयंति सोमादि हविः । के वाप्सु स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषूर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चेति तेषु निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयंतीत्यनुवर्तते । उक्तविधा महांतो दुर्लभा इति भावः ॥

भुवस्त्वमिंद्रेति दर्शपूर्णमासयोर्महेंद्रस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च । महाँ इंद्रो य ओजसा भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महान् । आ० १. ६. । इति ॥ देवसुवां हविःष्विंद्रस्य ज्येष्ठस्यैषैव याज्या । भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महानमीवास इळया । आ० ४. ११. । इति हि सूत्रितं ॥ एषैव भूनाम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च । ग्रावसूक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महान् । आ० ९. ५. । इति ॥

भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नृँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च मंत्रो विश्वचर्षणे ॥४॥
भुवः । त्वं । इंद्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सवनेषु । यज्ञियः ।
भुवः । नॄन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मंत्रः । विश्वऽचर्षणे ॥४॥

हे इंद्र त्वं ब्रह्मणास्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान्भुवः । अभवः ॥ भवतेर्लेटि भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः ॥ तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियो यष्टव्यो भुवः । अभवः । तथा विश्वस्मिन्भरे संग्रामे नॄन्नेतॄणां शत्रूणां च्यौत्नश्च्यावयिताभवः । हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिंद्र मंत्रो मंत्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठश्चाभवः सर्वेषां मध्ये ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।
असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सवना तूतुमा कृषे ॥५॥
अव । नु । कं । ज्यायान् । यज्ञऽवनसः । महीं । ते । ओमात्रां । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कं । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सवना । तूतुमा । कृषे ॥५॥

हे इंद्र त्वं ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तयज्ञान् स्तोतॄन् नु कं क्षिप्रमव । रक्ष ॥ अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वंति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान्यास्काचार्यः । नै० ३. १२. । अतः केवलानां हिकं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया अप्येकमेव पदं कुर्वंति ॥ अवेत्युक्तं । इंद्रस्यावनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इंद्र ते तवौमात्रां रक्षणं महीं महद्विदुः कृष्टयो मनुष्या ऋषयः ॥ ओमात्रां । अम गत्यादिषु । औणादिक आत्रन्प्रत्ययः । छांदस उमादेशः ॥ किंच त्वमजरो जरारहितोऽसः । भव । नु कं क्षिप्रं वर्धाश्च । वर्धस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वेत् सर्वाण्यप्येतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे । करोषि ॥ कृषे । छांदसे लिटि चक्रंदसि वेति द्विर्वचनाभावः ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मंत्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥६॥
एता । विश्वा । सवना । तूतुमा । कृषे । स्वयं । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।
वराय । ते । पात्रं । धर्मणे । तना । यज्ञः । मंत्रः । ब्रह्म । उत्ऽयतं । वचः ॥६॥

हे इंद्र एतैतानि विश्वा सवना सर्वाणि सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे । करोषि । एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसो बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि दधिषे धारयसि । हे इंद्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकं । किंच धर्मणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मंत्रः । इज्यतेऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मंत्रः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढं । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं वच उद्यतं भवतीति शेषः ॥

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।
प्र ते सुम्नस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यांधसः ॥७॥
ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनां । च । वसुनः । च । दावने ।
प्र । ते । सुम्नस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अंधसः ॥७॥

हे विप्र मेधाविन्निंद्र ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतो हविष्कर्तारो वा स्तोतारः सचा संघीभूताः सुते सोमेऽभिषुते वसूनां बहूनां धनानां वसुनश्चैकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरंतीति शेषः । अत्र वसूनामिति बहुवचनेनैहिकभोगसाधनानि धनान्यभिप्रेतानि । एकवचनांतेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगंतव्यं । तेऽनुष्ठातारः सुम्नस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण । स्तोत्रवर्त्मनेत्यर्थः । प्र भुवन् । प्रभवंतु । उक्तवसुदानाय योग्या भवंत्वित्यर्थः । कदेति उच्यते । सुतस्याभिषुतस्य सोम्यस्य सोमसंबंधिनोऽंधसोऽन्नस्य मदे सति ॥ ॥१०॥

महत्तदिति नवर्चं नवमं सूक्तं । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नन्वेषुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् । अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजस्तस्रो विश्वे देवाः शासनेति मदूषमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽभिवाक्यं । अयुजः प्रथमायाः पंचर्चो यमैच्छाम मनसेत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च

देवानां वाक्यं। तत्र तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति तृचस्त्वग्नेर्वाक्यं। अतोऽग्निवाक्येषु देवा देवताग्निर्ऋषिः। देवोक्तिष्वग्निर्देवता देवा ऋषयः। अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात्। तथा चानुक्रांतं। वषट्कारेण वृक्णेषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तन्नव तत्र युजोऽग्निवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकं तदद्येति तु तृचोऽग्नेरिति॥ गतो विनियोगः॥ सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणं। अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहंतः प्रामीयंत सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन्नित्यादि। तै॰ सं॰ २. ६. ६.॥ तत्राद्यया देवा अग्निमाहुः॥

महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः।
विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः॥१॥

महत्। तत्। उल्बं। स्थविरं। तत्। आसीत्। येन। आऽविष्टितः। प्रऽविवेशिथ। अपः।
विश्वाः। अपश्यत्। बहुधा। ते। अग्ने। जातऽवेदः। तन्वः। देवः। एकः॥१॥

तदुल्बं वक्ष्यमाणं प्रावरणं महत् स्थविरमत्यंतं स्थूलं च तदासीत् येनोल्बेनाविष्टित आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि। हे अग्ने जातवेदो जातप्रज्ञान विश्वाः सर्वास्तन्वस्तनूः सर्वाण्यंगानि बहुधा बहुप्रकारमेको देवोऽपश्यत्। दृष्टवान्॥

को मा ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत्।
क्वाह मित्रावरुणा क्षियंत्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः॥२॥

कः। मा। ददर्श। कतमः। सः। देवः। यः। मे। तन्वः। बहुधा। परिऽअपश्यत्।
क्व। अह। मित्रावरुणा। क्षियंति। अग्नेः। विश्वाः। संऽइधः। देवऽयानीः॥२॥

इदमग्नेर्वाक्यं। एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति। को मा मां ददर्श। दृष्टवान्। स देवः कतमः यो मे मम तन्वस्तनूर्बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान्। हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अग्नेर्मम विश्वाः सर्वाः समिधो दीप्ता देवयानीर्देवयानसाधनभूतास्तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि क्व क्षियंति क्व निवसंतीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमानौ मित्रावरुणावाहाग्निः॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोषधीषु।
तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो दशांतरुष्यादतिरोचमानं॥३॥

ऐच्छाम। त्वा। बहुधा। जातऽवेदः। प्रऽविष्टं। अग्ने। अप्ऽसु। ओषधीषु।
तं। त्वा। यमः। अचिकेत्। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। दशऽअंतरुष्यात्।
अतिऽरोचमानं॥३॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अग्निं ब्रुवंति। हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने त्वा त्वामन्वैच्छाम। कीदृशं त्वां। अप्सूदकेष्वोषधीषु च बहुधा प्रविष्टं। अन्विष्य च तं तादृशं प्रविष्टं त्वा त्वां यमो देवोऽचिकेत् ज्ञातवान् हे चित्रभानो चायनीयरश्मे। कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते। दशांतरुष्यात्। अंतरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतं। तादृशं स्थानमतिरोचमानमतीत्य प्रकाशमानं। अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवंति पृथिव्यादयस्त्रयो लोका अग्निवाय्वादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि॥

होत्राद॒हं व॑रुण॒ बिभ्य॑दायं॒ नेदे॒व मा॑ यु॒नज॒न्नत्र॑ दे॒वाः ।
तस्य॑ मे त॒न्वो॑ बहु॒धा निवि॑ष्टा ए॒तमर्थं॒ न चि॑केता॒हम॒ग्निः ॥४॥
होत्रा॑त् । अ॒हं । व॒रु॒ण॒ । बिभ्य॑त् । आ॒यं॒ । न । इत् । ए॒व । मा॒ । यु॒नज॑न् । अत्र॑ । दे॒वाः ।
तस्य॑ । मे॒ । त॒न्वः॑ । ब॒हु॒धा । नि॒ऽवि॑ष्टाः । ए॒तं । अर्थं॑ । न । चि॒के॒त॒ । अ॒हं । अ॒ग्निः ॥४॥

अनया देवगणा मां ज्ञातवंत इति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह । हे वरुण देव अहं होत्राद्धोतव्यात् । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्माद्बिभ्यदायं । आगतवानस्मि । अतो मा मामेवैवं पूर्वप्रकारेणात्रास्मिन्हविर्वहनप्रयोजने नेद्युनजन् मैव योजयंत देवाः । तस्य तादृशस्य बिभ्यतो मे तन्वो बहुधा निविष्टा अप्सु । एतमर्थमेतद्धविर्वहनकार्यमग्निरहं न चिकेत । न बुध्ये । नांगीकरोमि ॥

एहि॒ मनु॑र्देव॒युर्य॒ज्ञका॑मोऽर॒ंकृत्या॒ तम॑सि क्षेष्यग्ने ।
सु॒गान्प॒थः कृ॑णुहि देव॒याना॒न्वह॑ ह॒व्यानि॑ सु॒मन॒स्यमा॑नः ॥५॥
आ । इ॒हि॒ । मनुः॑ । दे॒व॒ऽयुः । य॒ज्ञऽका॑मः । अ॒र॒ऽकृत्य॑ । तम॑सि । क्षे॒षि॒ । अ॒ग्ने॒ ।
सु॒ऽगान् । प॒थः । कृ॒णु॒हि॒ । दे॒व॒ऽयाना॑न् । वह॑ । ह॒व्यानि॑ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नः ॥५॥

अग्निनैवमुक्ता देवाः पुनरग्निमाह्वयंति । हे अग्ने एहि । आगच्छ । मनुर्मनुष्यो यष्टा मननीयो मनू राजा वा देवयुर्देवान्यष्टुमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञकामो भवतीति चेत् उच्यते । अरंकृत्य केवलं तेजःपुंजमेवालंकुर्वन् । यद्विदमुत्तरत्र संबध्यते । त्वमलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् तमस्यन्यैर्ज्ञातुमशक्येऽंधकारे क्षेषि । निवससि । हे अग्ने आगत्य च देवयानान् देवान्प्रति यैर्मनुष्या गच्छंति तान्पथो मार्गान् सुगान्कृणुहि । कुरु ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः ॥ संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा भवंति । वह हव्यान्यस्मदीयानि सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वं ॥ ॥१०॥

अ॒ग्नेः पूर्वे॒ भ्रात॑रो॒ अर्थ॑मे॒तं र॒थीवाध्वा॑न॒मन्वाव॑रीवुः ।
तस्मा॑द्भि॒या व॑रुण दू॒रमा॑यं॒ गौ॒रो न क्षे॒प्नोर॑विजे॒ ज्याया॑ः ॥६॥
अ॒ग्नेः । पूर्वे॑ । भ्रात॑रः । अर्थं॑ । ए॒तं । र॒थीऽइ॑व । अध्वा॑नं । अनु॑ । आ । अ॒व॒री॒वु॒रिति॑ ।
तस्मा॑त् । भि॒या । व॒रु॒ण॒ । दू॒रं । आ॒यं॒ । गौ॒रः । न । क्षे॒प्नोः । अ॒वि॒जे॒ । ज्यायाः॑ ॥६॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः अग्नेर्मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्ना भ्रातरो भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति त्रयोऽग्रजा एतमर्थं हविर्वहनाख्यमर्थमन्वावरीवुः । अनुक्रमेण वृतवंतः ॥ तत्र वृणोतेर्यङ्लुगंताल्लुङि झेर्जुश्छांदसो लुक् । बहुलं छंदसीत्युक्तं ॥ आवरणे दृष्टांतः । रथीवाध्वानं अध्वानं यथा रथी वृणुते तद्वत् । ते भ्रातरस्तथा कुर्वंतो हताः । तस्मान्मरणाद्भिया भीत्या हे वरुण दूरं देशमायं । किंच क्षेप्नोरिषुक्षेप्तुर्धनुषो ज्यायाः सकाशाद्गौरो न मृग इव स यथा बिभेति चलति वा तद्वदविजे । अकंपे ॥ ओविजी भयचलनयोः । अनुदात्तेत्तौदादिकः । तस्य लङ्युत्तमे रूपं ॥

कु॒र्मस्त॒ आयु॑र॒जरं॒ यद॑ग्ने॒ यथा॑ यु॒क्तो जा॑तवेदो॒ न रिष्या॑ः ।
अथा॑ वहासि सु॒मन॒स्यमा॑नो भा॒गं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विषः॑ सुजात ॥७॥
कु॒र्मः । ते॒ । आयुः॑ । अ॒जरं॑ । यत् । अ॒ग्ने॒ । यथा॑ । यु॒क्तः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । न । रिष्याः॑ ।
अथ॑ । व॒हा॒सि॒ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नः । भा॒गं । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विषः॑ । सु॒ऽजा॒त॒ ॥७॥

इदं देवानां वाक्यं। हे अग्ने यदायुरायुष्यमजरं जरारहितमस्ति तत्ते कुर्मः। तथा तेनायुषा युक्तस्त्वं हे जातवेदो जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः न म्रियसे तथा कुर्मः। अथ वहासि वह सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढव्यं वहन्। तदेव दर्शयति। हविषो यजमानप्रत्तस्य भागं। केभ्यः। देवेभ्यः। हे सुजात शोभनजन्मन्नग्ने ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतं हविषो दत्त भागं।
घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥८॥
प्रऽयाजान्। मे। अनुऽयाजान्। च। केवलान्। ऊर्जस्वंतं। हविषः। दत्त। भागं।
घृतं। च। अपां। पुरुषं। च। ओषधीनां। अग्नेः। च। दीर्घं। आयुः। अस्तु। देवाः ॥८॥

अनेनाग्निर्हविर्वहने दातव्यान्युक्त्वा दत्तेति प्रतिजानाति। हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथानुयाजाननु प्रधानात्पश्चाद्यष्टव्यानेतन्नामकान् केवलानसाधारणान्दत्त। प्रयच्छत। तथोर्जस्वंतं प्रत्यभिघारणात्सारवंतं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेर्भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त। अथवोर्जस्वंतं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं दत्तेति योज्यं। किंचापां सारभूतं ताभ्य उत्पन्नं वा घृतमाज्यभागादिसाधनमोषधीनामोषधीभ्य उत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त। किंचाग्नेर्मम दीर्घमायुश्चास्तु। वषट्कारकृतवधभयं मा भूदित्यर्थः। अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं। तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाश इति। शरीरदाया ह वा अग्नयो भवंतीति च ब्राह्मणं पुरुषाकृतिर्यस्य प्रियतमेति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वंतो हविषः संतु भागाः।
तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रः ॥९॥
तव। प्रऽयाजाः। अनुऽयाजाः। च। केवले। ऊर्जस्वंतः। हविषः। संतु। भागाः।
तव। अग्ने। यज्ञः। अयं। अस्तु। सर्वः। तुभ्यं। नमंतां। प्रऽदिशः। चतस्रः ॥९॥

एवमग्निना याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते। हे अग्ने तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलेऽसाधारणा ऊर्जस्वंतो बलवंतो हविषो भागाः संतु। हे अग्ने अयं सर्वो यज्ञश्च तवास्तु। तथा प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याश्चतस्रो दिशस्तुभ्यं नमंतां। अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ ॥११॥

विश्वे देवाः शास्तनेति षडृचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे विनियुक्ता। सूचितं च। विश्वे देवाः शास्तन मा यथेहाराधि होता निषद्या यजीयान् । आ० १. ४.। इति ॥

विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य।
प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥१॥
विश्वे। देवाः। शास्तन। मा। यथा। इह। होता। वृतः। मनवै। यत्। निऽसद्य।
प्र। मे। ब्रूत। भागऽधेयं। यथा। वः। येन। पथा। हव्यं। आ। वः। वहानि ॥१॥

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयं। हे विश्वे देवाः यूयं मा मां शास्तन। अनुज्ञां दत्त। यथेह यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन् वृतो होतृत्वेन वृतोऽहं मनवै स्तौमि भवतः। यद्यस्मान्निषद्य स्तौमि तस्माच्छास्तन। मे मम भागधेयं प्र ब्रूत। यथा वो यूयं भागं कल्पितवंतः तथा तं भागं प्र ब्रूत। येन च पथा वो हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनंति ।
अहरहरश्विनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्भवति साहुतिर्वां ॥२॥
अहं । होता । नि । असीदं । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनंति ।
अहःऽअहः । अश्विना । आध्वर्यवं । वां । ब्रह्मा । संऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वां ॥२॥

यजीयान् यष्टृतमोऽहं होता सन्न्यसीदं । निषण्णोऽस्मि । निषदने तं निषण्णं विश्वे व्याप्ता मरुतो देवा जुनंति । प्रेरयंति हविर्वहनाय । हे अश्विना वां युवयोराध्वर्यवमहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुष्ठातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति भवतु । कः । समित् समिद्धश्चंद्रमाः । चंद्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच सा । स इत्यर्थः । स च समित् समिद्धश्चंद्रमा वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मण आहुतिर्भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चंद्रमा हूयते । एष वै सोमो राजेत्युपक्रम्य तदेवोभयं भवतीति हि छंदोगब्राह्मणं । अथवैवं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सा वां युवयोर्युवाभ्यां भवति । भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्यैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समंजंति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहं ॥३॥
अयं । यः । होता । किः । ऊं इति । सः । यमस्य । कं । अपि । ऊहे । यत् । संऽअंजंति । देवाः ।
अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं ॥३॥

योऽयं होता स किः । को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः । तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योर्भीतः सन्निति शेषः । कमपि हुतमूहे । वहति । यद्वा । सर्वमृत्विग्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि हुतमूहे । वहति देवान्प्रति । यत्समंजंति यद्धविः प्राप्नुवंति देवाः । किंचाग्निरहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं जायते । प्रादुर्भवति । तथा मासि मासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं । एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्माससंवत्सरादीनां । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः सूर्यात्मना जायते मासि मासि चंद्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारं । एवमग्निरात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरंतं ।
अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पंचयामं त्रिवृतं सप्ततंतुं ॥४॥
मां । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं । अपऽम्लुक्तं । बहु । कृच्छ्रा । चरंतं ।
अग्निः । विद्वान् । यज्ञं । नः । कल्पयाति । पंचऽयामं । त्रिऽवृतं । सप्तऽतंतुं ॥४॥

मामग्निं देवा हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे । धृतवंतः । कीदृशं मां । अपम्लुक्तमपक्रम्यागतं बहु कृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरंतं गच्छंतं । कया मनीषया दधिर इति उच्यते । अयमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन्नोऽस्माकं यज्ञं कल्पयाति । कीदृशं यज्ञं । पंचयामं पंचविधगमनं । पांक्तो हि यज्ञः । त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततंतुं सप्तभिश्छंदोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतं ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।
आ बाह्वोर्वज्रमिंद्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥५॥

आ। वः। यक्षि। अमृतऽत्वं। सुऽवीरं। यथा। वः। देवाः। वरिवः। कराणि।
आ। बाह्वोः। वज्रं। इंद्रस्य। धेयां। अथ। इमाः। विश्वाः। पृतनाः। जयाति ॥५॥

हे देवाः वो युष्माना यक्षि। आयाचे। किं। अमृतत्वमविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च। हे देवाः वो युष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः। किंचेंद्रस्य बाह्वोर्वज्रमा धेयां। ग्राहयामीत्यर्थः। अग्नेर्होतृत्वाभाव इंद्रस्य सोमाद्यभावाद्दुर्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते। अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः। अथैवं सतीमा विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेना जयाति। जयति। जयतु वा ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन्।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयंत ॥६॥
त्रीणि। शता। त्री। सहस्राणि। अग्निं। त्रिंशत्। च। देवाः। नव। च। असपर्यन्।
औक्षन्। घृतैः। अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारं। नि। असादयंत ॥६॥

त्रीणि शता शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संख्याका देवा अग्निं मामसपर्यन्। पर्यचरन्। परिचर्याप्रकार उच्यते। घृतैः क्षरद्भिराज्यैरौक्षन्। सिक्तवंतः। अस्मा अग्नये मह्यं च बर्हिरस्तृणन्। आस्तृतवंतः। आदिदास्तरणानंतरं होतारमाह्वातारं न्यसादयंत। नियमेनासादितवंतः ॥ ॥१२॥

यमैच्छामेत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं। देवानां वाक्यत्वाद्देवा ऋषयः। तदद्येति तृचस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः। तंतुं तन्वन्नित्याद्या अष्टमीवर्जिता जगत्यः। अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रांतं। तंतुमाद्या जगत्योऽष्टमीवर्जमिति। शिष्टमुक्तं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमैच्छाम मनसा सो३ऽयमागाद्यज्ञस्य विद्वान्परुषश्चिकित्वान्।
स नो यक्षद्देवताता यजीयान्नि हि षत्सदंतरः पूर्वो अस्मत् ॥१॥
यं। ऐच्छाम। मनसा। सः। अयं। आ। अगात्। यज्ञस्य। विद्वान्। परुषः। चिकित्वान्।
सः। नः। यक्षत्। देवऽताता। यजीयान्। नि। हि। सत्सत्। अंतरः। पूर्वः। अस्मत् ॥१॥

यमग्निमैच्छाम अन्विष्टवंतो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या। मह्यं हविः प्रापयत्विति बुद्ध्येत्यर्थः। सोऽयमग्निरागात्। आजगाम। कीदृशोऽग्निः। यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् तथा परुषः पर्रूषि संधातव्यान्यंगानि चिकित्वानभिगच्छन्। सोऽग्निर्यजीयान्यष्टृतमो नोऽस्माद्देवताता देवतातौ यज्ञे यक्षत्। यजतु। नि हि षत्सत्। न्यसीदत्खलु वेद्यामिति शेषः। कीदृशः सन्। अंतरं ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत्पूर्वोऽस्मत्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन्। अग्निं समिध्य पश्चाद्धि देवा आह्वयंते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुराराधीत्येषा जप्या। सूत्रमुदाहृतं ॥

अराधि होता निषदा यजीयानभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत्।
यजामहै यज्ञियान्हंत देवाँ ईळामहा ईड्याँ आज्येन ॥२॥
अराधि। होता। निऽसदा। यजीयान्। अभि। प्रयांसि। सुऽधितानि। हि। ख्यत्।
यजामहै। यज्ञियान्। हंत। देवान्। ईळामहै। ईड्यान्। आज्येन ॥२॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादको यजीयान्यष्टृतमश्च सन्निषदा वेद्यां निषदनेनाराधि। सिद्धोऽभूत्। आहुतियोग्योऽभूदित्यर्थः। तथाभूतोऽयं सुधितानि सुष्ठु निहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यन्नान्यभि हि

ख्यत्। अभिचष्टे। सर्वतः पश्यति। हीति पादपूरणः। कया शुश्रोति। यज्ञियान्यष्टव्यानाकृतिभाजो देवान् हंत शीघ्रमाज्येन यजामहै तथेड्यान् स्तुतिभाजो देवान् स्तुत्येळामहा इति शुश्रोति शेषः॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिमतीष्टिः कर्तव्या। साध्वीमकरित्येषा तत्र याज्या। सूचितं च। अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य। आ॰ ३. १३.। इति॥

साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्यां।
स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहूतिं नो अद्य ॥३॥

साध्वीं। अकः। देवऽवीतिं। नः। अद्य। यज्ञस्य। जिह्वां। अविदाम। गुह्यां।
सः। आयुः। आ। अगात्। सुरभिः। वसानः। भद्रां। अकः। देवऽहूतिं। नः। अद्य ॥३॥

अयमग्निरद्य नोऽस्माकं देववीतिं देवानामागमनवंतं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः। साधुमकरोत्। वयं च यज्ञस्य जिह्वां गुह्यां गूढतरां जिह्वामविदाम। लब्धवंतः स्म। अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानाज्जिह्वात्वेनोपचारः। स तादृशोऽग्निः सुरभिः सुगंध आयुर्देवैर्दत्तमायुष्यं वसान आच्छादयन्नागात्। आगच्छति। आगत्य च नोऽस्मदर्थं देवहूतिं देवानामाह्वानवंतं यज्ञं भद्रामकः। कल्याणं कृतवान्। अद्येदानीं॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा तदद्य वाच इत्येषा जप्या। स्रुगादापनात्पूर्वमपि जप्या। सूत्रितं च। तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य। आ॰ १. २.। इति॥

√तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभि देवा असाम।
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पंच जना मम होत्रं जुषध्वं ॥४॥

तत्। अद्य। वाचः। प्रथमं। मसीय। येन। असुरान्। अभि। देवाः। असाम।
ऊर्जऽअदः। उत। यज्ञियासः। पंच। जनाः। मम। होत्रं। जुषध्वं ॥४॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तं। अद्येदानीं प्रथमं। मुख्यमामेतत्। वाचां मुख्यं तद्वाचो वचो वचनं मसीय। मंसीय। उच्चारयामि। येन वचसाहं देवाश्च वयमसुरानभ्यसाम अभिभवेम। किं तत्प्रथमं वचनमिति उच्यते। ऊर्जादो हे अन्नाद उतापि च यज्ञियासो यज्ञार्हा हे पंच जना देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं जुषध्वं। सेवध्वमिति। एवं बह्वच्यमानेऽग्निमनुवंति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः। अत्र तदद्य वाच इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं। नि॰ ३. ८.॥

पंच जना मम होत्रं जुषंतां गोजाता उत ये यज्ञियासः।
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽंतरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥५॥

पंच। जनाः। मम। होत्रं। जुषंतां। गोऽजाताः। उत। ये। यज्ञियासः।
पृथिवी। नः। पार्थिवात्। पातु। अंहसः। अंतरिक्षं। दिव्यात्। पातु। अस्मान् ॥५॥

पंच जना देवादयो मम होत्रं ह्वयमाह्वानं जुषंतां। सेवंतां। अपि च गोजाता भूम्यामुत्पन्नाः। यद्वा। गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते। हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः। तादृशा ये संति। उतापि च ये यज्ञियासो यज्ञार्हाः संति ते मम होत्रं जुषंतां। किंच पृथिवी पृथिवीदेवता पार्थिवात्पृथिवीसंबंधान्नोऽस्मानंहसः पापात्पातु। रक्षतु। तथांतरिक्षमंतरिक्षदेवता दिव्याद्यांतरिक्षादंहसः पापसकाशादस्मान्पातु॥ ॥१३॥

गार्हपत्यादारभ्याहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति तंतुमित्यनया। सूचितं च। अविधून्वन् संततं स्तृणन्

सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमिति तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि । आ॰ १. ११. । इति ॥ अग्निहोत्रहोमेऽप्यनयोदकधारा स्रावणीया । सूचितं च । गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि । आ॰ २. २. । इति ॥ अग्न्यंतराणि व्यातिक्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य उदकेन भस्मना चापूरयेत् । सूचितं च । गार्हपत्याहवनीययोरंतरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात् । आ॰ ३. १०. । इति ॥ आग्निमारुतेऽप्येषा धाय्या । सूचितं च । तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विह्येवा न इंद्रो मघवा विरप्शी । आ॰ ५. २०. । इति ॥

तंतुं॑ त॒न्वन्रज॑सो भा॒नुमन्वि॑हि॒ ज्योति॑ष्मतः प॒थो र॑क्ष धि॒या कृ॒तान् ।
अ॒नु॒ल्ब॒णं व॑यत॒ जोगु॑वाम॒पो मनु॑र्भव ज॒नया॒ दैव्यं॒ जनं॑ ॥६॥
तंतुं॑ । त॒न्वन् । रज॑सः । भा॒नुं । अनु॑ । इ॒हि॒ । ज्योति॑ष्मतः । प॒थः । र॒क्ष॒ । धि॒या । कृ॒तान् ।
अ॒नु॒ल्ब॒णं । व॒य॒त॒ । जोगु॑वां । अपः॑ । मनुः॑ । भ॒व॒ । ज॒नय॑ । दैव्यं॑ । जनं॑ ॥६॥

हे अग्ने तंतुं यज्ञं तन्वन्विस्तारयन्रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमादित्यमन्विहि । अनुगच्छ । रश्मिद्वारा सूर्यमंडलं प्रविशेत्यर्थः । किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य पथो गमनमार्गान् अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान्देवयानान् रक्ष । पालय । कीदृशान्मार्गान् । धिया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निर्जोगुवां स्तोतॄणामपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्यं कर्मानुल्बणमनतिरिक्तं वयत । करोतु । यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शांतिः । तै॰ सं॰ ३. ४. ३. ७. । इति हि ब्राह्मणं । स त्वं मनुर्भव । मंतव्यो भव । स्तुत्यो भवेत्यर्थः । किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय । उत्पादय । यज्ञाभिगमनवंतं कुर्वित्यर्थः ॥

अ॒क्षा॒नहो॑ नह्यतनो॒त सो॑म्या॒ इष्कृ॑णुध्वं रश॒ना ओत पिं॑शत ।
अ॒ष्टाव॑धुरं वहता॒भितो॒ रथं॒ येन॑ दे॒वासो॒ अन॑यन्न॒भि प्रि॒यं ॥७॥
अ॒क्ष॒ऽनहः॑ । न॒ह्य॒त॒न॒ । उ॒त । सो॒म्याः॒ । इ॒ष्कृ॒णु॒ध्वं । र॒श॒नाः । आ । उ॒त । पिं॒श॒त॒ ।
अ॒ष्टाऽवं॑धुरं । व॒ह॒त॒ । अ॒भितः॑ । रथं॑ । येन॑ । दे॒वासः॑ । अन॑यन् । अ॒भि । प्रि॒यं ॥७॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे सोम्याः सोमार्हा देवाः यूयमक्षानहोऽक्षेषु नह्यान् बंधनीयानश्वान्नह्यतन । नह्यत । बध्नीत रथे । उतापि च रशना अश्वबंधनप्रग्रहानिष्कृणुध्वं । निष्कुरुत । सम्यक् संस्कुरुत ॥ नकारलोपश्छांदसः ॥ उतापि चा पिंशत ॥ पिश अवयवे ॥ अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टावंधुरं । वंधुरं सारथिनिवासस्थानं । अष्टसंख्याकवंधुरोपेतं रथं सूर्यसंबंधिनमभितः सर्वतो वहत । सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान्रथानस्मान्प्रति गमयतेत्यर्थः । येन देवासो देवाः प्रियमस्मानयन् अभिगमयंति तं रथमभितो वहतेति संबंधः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यं ॥

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीमश्मन्वतीत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत् उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूचितं च । अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेत् । आ॰ गृ॰ १. ८. २–३. । इति ॥

अश्म॑न्वती रीयते॒ सं र॑भध्वमु॒त्तिष्ठ॑त॒ प्र त॑रता सखायः ।
अत्रा॑ जहाम॒ ये अस॒न्नशे॑वाः शि॒वान्व॒यमुत्त॑रेमा॒भि वाजा॑न् ॥८॥
अश्म॑न्ऽवती । री॒य॒ते॒ । सं । र॒भ॒ध्वं । उत् । ति॒ष्ठ॒त॒ । प्र । त॒र॒त॒ । स॒खा॒यः॒ ।
अत्र॑ । ज॒हा॒म॒ । ये । अस॑न् । अशे॑वाः । शि॒वान् । व॒यं । उत् । त॒रे॒म॒ । अ॒भि । वाजा॑न् ॥८॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । अश्मन्वती नाम नदी रीयते । गच्छति ॥ री गतिरे-

षणयोः ॥ तां यज्ञगमनायोत्तरीतुमुत्तिष्ठत । उद्गच्छत । तथा कृत्वा प्र तरत । तां नदीमुल्लंघयत । हे सखायो यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनं । अत्रास्यां नद्यां जहाम । परित्यजाम । कानिति उच्यते । येऽशेवाः । शेवमिति सुखनाम । येऽसुखभूता असन् अभवन् अस्मानाश्रित्य वर्तंते ताञ्जहाम । तथा कृत्वा शिवान् सुखकराणि वाजानन्नानि हवींष्यभि प्राप्तुमुत्तरेम ॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो बिभ्रत्पात्रा देवपानानि शंतमा ।
शिशीते नूनं परशुं स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥९॥
त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसां । अपःऽतमः । बिभ्रत् । पात्रा । देवऽपानानि । शंऽतमा ।
शिशीते । नूनं । परशुं । सुऽआयसं । येन । वृश्चात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥९॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेत् । वेत्ति । जानाति । स च त्वष्टापसां शोभनकर्मवतां मध्येऽपस्तमोऽतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि । देवाः पिबंति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रद्धारयन्वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा नूनमिदानीमस्मौ हविर्वहनायांगीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते । तीक्ष्णयति । त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुनैतश एतशवर्णो ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पाता पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्चात् वृश्चति ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।
विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन येन देवासो अमृतत्वमानशुः ॥१०॥
सतः । नूनं । कवयः । सं । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।
विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन । येन । देवासः । अमृतऽत्वं । आनशुः ॥१०॥

हे कवयो मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या ऋभवः सतः । संत इत्यर्थः । प्रशस्ताः यूयं नूनमिदानीं सं शिशीत । अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः । याभिर्वाशीभिः पात्राण्यमृताय सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा । युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं तक्षथ । संपादयथ । हे कवयो विद्वांसः यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन । कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासो देवाः यूयममृतत्वमानशुः प्राप्ता यूयं । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्यपीच्येन मनसोत जिह्वया ।
स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जितिं ॥११॥
गर्भे । योषां । अदधुः । वत्सं । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।
सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिसासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिं ॥११॥

ते मरुतो गर्भे मृतायाः गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबंधिनि योषां कांचिन्नामदधुः । धारितवंतः । निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः । ऋ॰ १. १६१. ७. । इत्युक्तं । तथासनि मृताया आस्ये वत्समदधुः । केन साधनेन । अपीच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षतोतापि च जिह्वया । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाश्येत्यर्थः । यद्वा । जिह्वया युक्तां योषामिति संबंधः । सिषासनिः संभजनशीलः स ऋभुसंघो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा योग्याः स्तोचिताः सुमनाः स्तुतीरभि वनते । स च संघो जितिं शत्रुजयं कामं कार इत् कर्तेव । शत्रुजयकर्तेव ॥ ॥१४॥

तां सु त इति षडृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । तथा चानुक्रांतं । तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्य इति ॥ समूढस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोम एतत्सूक्तं । सूचितं च । अपूर्व्या पुरुतमानि तां

सु ते कीर्तिं त्वं महाँ इंद्र । आ० ८.७.। इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा भूय इद्वावृधे वीर्याय । ऐ० आ० ५. १. ६.। इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेतां ।
प्रावो देवाँ आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इंद्र ॥१॥
तां । सु । ते । कीर्तिं । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेतां ।
प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासं । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इंद्र ॥१॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् ते तव संबंधिनीं महित्वा महत्त्वेनागतां कीर्तिं सु सुष्ठु कीर्तयामीति शेषः । किंच यद्यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरेर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यावह्वयेतां अवेत्यब्रूतां तदानीं देवान्प्रावः । प्रारक्षः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरमातिरः । व्यनाशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योर्भीतिं पर्यहर इति यदस्ति किंच त्वस्या एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै यद्बलमशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानींद्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।
मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥२॥
यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इंद्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।
माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अद्य । शत्रुं । ननु । पुरा । विवित्से ॥२॥

हे इंद्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानो वर्धमानो जनेषु प्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणो वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन्नचर इति यत्संचारं कृतवानिति यदस्ति ते तव सा गतिर्मायेन्मायैव । मृषेत्यर्थः । किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयाण्याहुः ब्रुवते पुराविद ऋषयः तान्यपि मायैव । कुत इति आह । अद्येदानीं शत्रुं हंतव्यं न विवित्से । न लभसे । अद्य मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यद्ब्रूषे तदपि नेत्याह । नन्विति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्व ऋषयोऽंतमापुः ।
यन्मातरं च पितरं च साकमजनयथास्तन्वः स्वायाः ॥३॥
के । ऊं इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वे । ऋषयः । अंतं । आपुः ।
यत् । मातरं । च । पितरं । च । साकं । अजनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥३॥

हे इंद्र ते तव महिमनो महिम्नः समस्य सर्वस्याप्यंतं पारमस्मदस्मत्तः पूर्वे ऋषयः क आपुः । प्राप्नुवन् । न कोऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयंति तथापि न कार्त्स्न्येनेति । तत्र कारणमाह । यद्यस्मान्मातरं पितरं च । द्यौः पिता पृथिवी मातेति हि श्रुतं । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि साकं सहैव स्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरादजनयथाः । उदपादयः । अतो नापुरिति संबंधः ॥

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य संति ।
त्वमंग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थ ॥४॥
चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । संति ।
त्वं । अंग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघऽवन् । चकर्थ ॥४॥

हे इंद्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वार्यसुर्याण्यसुरविघातीन्यदाभ्यान्यन्यैरहिंस्यान्युत्तरसूक्त उपांत्यवर्जिते दूरे तन्नामेत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि संति अंग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से । अदाभ्यान्यहिंस्यानि वेत्सि । जानासि । येभिर्यैर्नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा॑ दधिषे॒ केव॑लानि॒ यान्या॒विर्या च॒ गुहा॒ वसू॑नि ।
काम॒मिन्मे॑ मघवन्मा वि ता॑रीस्त्वमा॑ज्ञाता त्वमिं॑द्रासि दा॒ता ॥५॥
त्वं । विश्वा॑ । द॒धि॒षे॒ । केव॑लानि । यानि॑ । आ॒विः । या । च॒ । गुहा॑ । वसू॑नि ।
काम॑ । इत् । मे॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । मा । वि । ता॒री॒ः । त्वं । आ॒ऽज्ञा॒ता । त्वं । इं॒द्र॒ । अ॒सि॒ । दा॒ता ॥५॥

हे इंद्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलान्यन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे । धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह । यान्याविराविर्भूतानि सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि धनानि संति या च गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि संति तानि विश्वानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मान्मे मम कामं कांक्षितं हे मघवन् धनवन्निंद्र मा वि तारीः । मा हिंसीः । इदिति पादपूरणः । वर्धयेति शेषः । हे इंद्र त्वमाज्ञातासि प्रापयितास्यभिलषितं धनं । तथा हे इंद्र त्वं दातासि ॥

यो अद॑धा॒ज्ज्योति॑षि॒ ज्योति॑र॒ंतर्यो अ॒सृ॑जन्मधु॑ना॒ सं मधू॑नि ।
अध प्रि॒यं शू॒षमिं॑द्रा॒य मन्म॑ ब्रह्म॒कृतो॑ बृ॒हदु॑क्थादवाचि ॥६॥
यः । अद॑धात् । ज्योति॑षि । ज्योतिः॑ । अं॒तः । यः । अ॒सृ॑जत् । मधु॑ना । सं । मधू॑नि ।
अध॑ । प्रि॒यं । शू॒षं । इं॒द्रा॑य । मन्म॑ । ब्र॒ह्म॒ऽकृतः॑ । बृ॒हत्ऽउ॑क्थात् । अ॒वा॒चि॒ ॥६॥

य इंद्रो ज्योतिषि द्योतमान आदित्यादिके तेजस्यंतर्ज्योतिस्तेजोऽदधात् धारितवान् । यदादित्याग्न्यादिषु तेजोऽस्ति तदिंद्रकृतमित्यर्थः । यश्च मधुना मधुरेण रसेन मधूनि सोमादिमधुद्रव्याणि समसृजत समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अत्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधून्युदकानि समसृजत् । अध संप्रति तस्मा इंद्राय प्रियं प्रीतिजनकं शूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वाद्बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृतो मंत्रकृतो बृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादृषेर्मत्तोऽवाचि । उक्तमभूत् ॥ ॥१५॥

दूरे तदित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । दूर इत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

दू॒रे तन्नाम॒ गुह्यं॑ परा॒चैर्यत्त्वा॑ भी॒ते अह्व॑येतां वयो॒धै ।
उद॑स्तभ्नाः पृथि॒वीं द्याम॒भीके॒ भ्रातुः॑ पु॒त्रान्म॑घवन्तित्विषा॒णः ॥१॥
दू॒रे । तत् । नाम॑ । गुह्यं॑ । प॒रा॒चैः । यत् । त्वा॒ । भी॒ते इति॑ । अह्व॑येतां । व॒यः॒ऽधै ।
उत् । अ॒स्त॒भ्ना॒ः । पृ॒थि॒वीं । द्यां । अ॒भीके॑ । भ्रातु॑ः । पु॒त्रान् । म॒घ॒ऽव॒न् । ति॒त्वि॒षा॒णः ॥१॥

अनया चत्वारि ते असुर्याणि नामेत्युक्तस्याद्यं नाम स्तूयते । हे इंद्र ते तव तद्वक्ष्यमाणं नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । गुह्यं गोपनीयमप्रकाशितं सद्दूर इतो विप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तत इति शेषः । यद्यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सती अह्वयेतां अवित्यम्रूतां । किमर्थं । वयोधा अन्नस्य निधानार्थं । जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेणाभीके । अंतिकनामैतत् । तव समीप एव पृथिवीं द्यां चोदूर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथास्तभ्नाः । स्तंभितवानसि । किं कुर्वन् । हे मघवन्निंद्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्थानीयानुदकसंस्थायांस्तित्विषाणो दीपयन् ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यं ।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशंत पंच ॥२॥
महत् । तत् । नाम । गुह्यं । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतं । जनयः । येन । भव्यं ।
प्रत्नं । जातं । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियं । प्रियाः । सं । अविशंत । पंच ॥२॥

हे इंद्र तव तद्गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृग्बहुभिर्वृष्ट्यर्थिभिः स्पृहणीयमाकाशात्मकं नाम शरीरं महदत्यंतं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः उत्पादितवानसि । भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः स्यात् । आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपाद्भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यज्ज्योतिर्द्योतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वास्येंद्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं जातमुत्पन्नं प्रियाः प्रीयमाणाः पंच । पंच जना इति शेषः । भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशलक्षणा । निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः समविशंत । संविशंते । स्वनिर्वाहार्थं भजंत इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पंच देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।
चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥३॥
आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यं । पंच । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त ।
चतुःऽत्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सऽरूपेण । ज्योतिषा । विऽव्रतेन ॥३॥

अयमिंद्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यावा सर्वतोऽपृणात् । पूरयति । उतापि च मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यभूतमंतरिक्षमपृणादिति वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पंच देवान् देवमनुष्यपितृसुरराक्षससंज्ञकान् तथा सप्त सप्त । द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि संति तानि परिगृह्यंते । कानि तानीति सप्त मरुद्गणान् सप्तादित्यरश्मीन् सप्त चेंद्रियाणि सप्त लोकानन्यानपि सप्तसंख्योपेतानृतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन देवगणेन सह पुरुधा बहुप्रकारं वि चष्टे । विपश्यति । सर्वद्रष्टेते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्त्वं देवानां । केनेति तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामजनयो येन पुष्टस्य पुष्टं ।
यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकं ॥४॥
यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विऽभानां । अजनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टं ।
यत् । ते । जामिऽत्वं । अवरं । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरऽत्वं । एकं ॥४॥

अत्र प्रसंगात्सूर्यात्मकेंद्रसंबंधिन्युषाः स्तूयते । हे उष उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सत्यौच्छः । विभासनमकरोः । अग्रे ह्युषसः प्रादुर्भवंति पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टमतिशयेन पोषयुक्तमादित्यमजनयः उदपादयः । यत् यद्वा ते तव जामित्वं बांधवमवरमवाङ्मुखं । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः । तदिदं महत्यास्तव महदतिप्रवृद्धमेकमसाधारणमेकमेव वासुरत्वं प्रकृष्टबलवत्त्वं । तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये विधुं दद्राणमित्येषा । सूचितं च । आ याह्यर्वाङुप वंधुरेष्ठा विधुं दद्राणं । ऐ॰ आ॰ ५. ३. १. । इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥५॥
विऽधुं। दद्राणं। समने। बहूनां। युवानं। संतं। पलितः। जगार।
देवस्य। पश्य। काव्यं। महिऽत्वा। अद्य। ममार। सः। ह्यः। सं। आन ॥५॥

अनया कालात्मक इंद्रः स्तूयते। विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं। विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः। तथा समने। अननमनः प्राणनं। सम्यगननोपेते संग्रामे बहूनां शत्रूणां दद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं युवानं संतं पुरुषं पलितो जरा जगार। निगिरतींद्राज्ञया। एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च देवस्य कालात्मकस्येंद्रस्य महित्वा महत्त्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य। पश्यत हे जनाः। तथा जरसा प्राप्तोऽयं ममार। म्रियते। स ह्यः परेद्युः समान। सम्यक्चेष्टते। पुनर्जन्मांतरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः। तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि॥ ॥१६॥

शाक्मना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः।
यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता ॥६॥
शाक्मना। शाकः। अरुणः। सुऽपर्णः। आ। यः। महः। शूरः। सनात्। अनीळः।
यत्। चिकेत। सत्यं। इत्। तत्। न। मोघं। वसु। स्पार्हं। उत। जेता। उत। दाता ॥६॥

शाक्मना। शक्तिरेव शाक्म। शक्मना बलेन शाकः शक्तः॥ शक्लृ शक्तौ॥ स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः। न हींद्रस्य सहायांतरापेक्षास्तींद्रत्वादेव। अरुणोऽरुणवर्णः सुपर्णः कश्चिच्छोभनपर्णः पक्षी आ गच्छतीत्यध्याहारः। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। यो महो महाञ्छूरो विक्रांतः सनात् पुराणोऽनीळोऽनीडो नीडस्याकर्ता। न हींद्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति। एवं सुपर्णरूपेणेंद्रमाह। स पक्षींद्रो यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्सत्यमित् सत्यमेव न तु मोघं व्यर्थं भवति। स स्पार्हं स्पृहणीयं वसूत जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् उतापि दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः॥ न लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः॥

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वज्री।
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्ममुदजायंत देवाः ॥७॥
आ। एभिः। ददे। वृष्ण्या। पौंस्यानि। येभिः। औक्षत्। वृत्रऽहत्याय। वज्री।
ये। कर्मणः। क्रियमाणस्य। मह्ना। ऋतेऽकर्मं। उत्ऽअजायंत। देवाः ॥७॥

इंद्र एभिर्मरुद्भिः सह वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलान्या ददे। आदत्ते। येभिर्मरुद्भिः सहितो वृत्रहत्याय। प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापं। तस्य हत्याय। मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः। तदर्थं वज्री वज्रवानिंद्र औक्षत्। वर्षति। ये च मरुतो देवा मह्ना महतेंद्रेण क्रियमाणस्य कर्मणो वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थमृतेकर्ममृतकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रत्युदजायंत उन्मुखा जायंते स्वयमेव तैरेभिर्ददे इति समन्वयः॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट्।
पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधाधमद्दस्यून् ॥८॥

युजा। कर्माणि। जनयन्। विश्वऽओजाः। अशस्तिऽहा। विश्वऽमनाः। तुराषाट्।
पीत्वी। सोमस्य। दिवः। आ। वृधानः। शूरः। निः। युधा। अधमत्। दस्यून् ॥८॥

स इंद्रो युजा मरुतां साहाय्येन कर्माणि प्रवर्षणादीनि जनयन्नुत्पादयन् विश्वौजा व्याप्तबलोऽशस्तिहा रक्षोहा विश्वमना व्याप्तमना अत्यंतं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणां। एवंमहानुभाव इंद्रः सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा दिवो द्युलोकादागत्य सोमं पीत्वा वृधानो वर्धमानः शूरः सन् युधायुधेन प्रहारेण वा दस्यूञ्शत्रून्निरधमत्। निर्धमति। युद्धेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ॥१७॥

इदं त इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं। वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः। चतुर्थीपंचमीषष्ठ्यो जगत्यः। आदितस्तिस्रः सप्तमी च त्रिष्टुभः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रांतं। इदं ते सप्त वैश्वदेवं तु चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्य इति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ आहवनीये वाय्वादिकारणेनायतनान्निष्क्रम्य शम्यापरासादर्वाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत्। सूत्रितं च। आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत्। आ॰ ३. १०.। इति ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व।
संवेशने तन्व१श्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥१॥
इदं। ते। एकं। परः। ऊं इति। ते। एकं। तृतीयेन। ज्योतिषा। सं। विशस्व।
संऽवेशने। तन्वः। चारुः। एधि। प्रियः। देवानां। परमे। जनित्रे ॥१॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति। हे मृत पुत्र ते तवेदं। उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वाच्चेदंशब्देन ज्योतिरभिधीयते। इदं ज्योतिरग्न्याख्यमेकमेकोऽंशः। अतस्तमपि तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं सं विशस्व। संगच्छस्व। तथा पर उ अन्योऽपि ते तवैकं वाय्वाख्योऽंशः। ते तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन सं विशस्व। शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वोरैकत्वादंशत्वमिति भावः। तथा तृतीयेन ज्योतिषादित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व। सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वं। तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः। तन्वस्तन्वाः संवेशने तस्मिन्सूर्ये संविश्य चारुरेधि। कल्याणो भव। कीदृशस्त्वं। प्रियस्तेन सह प्रीयमाणः। कीदृशे तस्मिन्। देवानां परम उत्तमे जनित्रे जनके। देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्य इति हि श्रुतिः ॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वं१ नयंती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यं।
अह्रुतो महो धरुणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥२॥
तनूः। ते। वाजिन्। तन्वं। नयंती। वामं। अस्मभ्यं। धातु। शर्म। तुभ्यं।
अह्रुतः। महः। धरुणाय। देवान्। दिविऽइव। ज्योतिः। स्वं। आ। मिमीयाः ॥२॥

हे वाजिन्नेतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयंती स्वशरीरं प्रापयंती तनूरियं पृथिवी। उभयोरपि पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तं। तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनमस्मभ्यं धातु। दधातु। शर्म च सुखं तुभ्यं धातु। दधातु। स त्वमह्रुतोऽनवपतितः सन् महो महतो देवांस्तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिर्द्युलोके वर्तमानं सूर्यं च। इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात्। तं च स्वं तव स्वभूतमा मिमीयाः। आविश ॥

वाज्यसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः।
सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्म ॥३॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमं । सुवितः । दिवं । गाः ।
सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्म ॥३॥

हे पुत्र त्वं वाजिनेनान्नरसेन बलेन वा वाज्यसि । तद्वान्भवसि । कीदृशस्त्वं । सुवेनीः सुष्ठु कांतः ॥ वी गत्यादिषु ॥ तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवमनु गाः । अन्वगाः । अनुगच्छ । तथा सुवितो दिवं गाः । तथा सुवितो धर्म त्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ । कीदृशानि । प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि । तथा सुवितो देवानिंद्रादीन् । तथा सुवितः पत्म पतज्ज्योतिरादित्याख्यमनु गाः ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुं ।
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥४॥
महिम्नः । एषां । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुं ।
सं । अविव्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः । आ । एषां । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥४॥

पितरश्चनास्मत्पितरोऽप्यंगिरस एषां देवानां महिम्नो महत्त्वस्येशिरे । ईश्वरा अभवन् । ते देवा अपि देवत्वं प्राप्ता अंगिरसो देवेष्विंद्रादिषु क्रतुं संकल्पमदधुः । धृतवंतः । उतापि च यानि तेजांस्यत्विषुः दीप्यंते तानि समविव्यचुः । संगता आसन् । एषां देवानां तनूषु शरीरेषु नि विविशुः । निविशंति पितरोंऽगिरसः । अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।
तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयंत पुरुध प्रजा अनु ॥५॥
सहःऽभिः । विश्वं । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमानाः ।
तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयंत । पुरुध । प्रऽजाः । अनु ॥५॥

मदीयाः पितरः सहोभिर्बलैः स्वीयैर्विश्वं सर्वं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति निरुक्तं । पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानान्यमितान्यैरमितानि मिमानाः परिच्छिंदंतः परि चक्रमुः । पर्यक्रामन् । किंच तथा कुर्वंतो विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि नि येमिरे । नियमितवंतः । किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजा अनु ज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयंत । प्रसारितवंतः । अस्मत्पितरः पूर्वेंऽगिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवंत इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयंत तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तंतुमाततं ॥६॥
द्विधा । सूनवः । असुरं । स्वःऽविदं । आ । अस्थापयंत । तृतीयेन । कर्मणा ।
स्वां । प्रऽजां । पितरः । पित्र्यं । सहः । आ । अवरेषु । अदधुः । तंतुं । आऽततं ॥६॥

सूनव आदित्यस्य पुत्रा देवा अंगिरसः । देवानां ह्येतत्परमं ज्योतिर्यत्सूर्य इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य सूनव इति गम्यते । असुरं बलवंतं स्वर्विदं सर्वस्य स्वर्गस्य लंभकं वादित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पत्त्याख्येन । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । तै० सं० ६. ३. १०. ५. । इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वं ।

तेनादित्यं द्विधास्थापयंत। द्विप्रकारमास्थापयंति। उदितं चास्तमितं च कुर्वंति। उन्नाभं च निम्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्। तै॰ सं॰ १. १. १३. १.। इति मंत्रस्य ब्राह्मणेऽसौ वा आदित्य उन्नुन्नाभ एष निम्रोचन्निम्राभः। तै॰ सं॰ ५. ४. ६. ६.। इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्थापनमुदयास्तमयकरणमिति गम्यते। किंच पितरो मदीया अंगिरसः स्वां प्रजां। उत्पाद्येति शेषः। पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्य संबंधिनमपराभिभवक्षमं बलमवरेष्वादधुः। निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु स्थापितवंतः। यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छंति तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः। किंच तंतुं प्रजामाततं विततं कृतवंत इति शेषः। पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः। अयं ह्याततंतुर्यत्प्रजेति ब्राह्मणं। प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः। तै॰ आ॰ ७. ११. १.। इति च। तंतुं तन्वन्। ऋ॰ १०. ५३. ६.। इत्यस्य ब्राह्मणं प्रजा वै तंतुः। ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३८.। इति ॥

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥७॥
नावा। न। क्षोदः। प्रऽदिशः। पृथिव्याः। स्वस्तिऽभिः। अति। दुःऽगानि। विश्वा।
स्वां। प्रऽजां। बृहत्ऽउक्थः। महिऽत्वा। आ। अवरेषु। अदधात्। आ। परेषु ॥७॥

नावा नोदकोत्तरणसाधनेनेव क्षोद उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरंति यथा वा स्वस्तिभिः क्षेमैर्विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेन गंतव्यान्यतितरंति तद्वद्बृहदुक्थः स्वां प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं महित्वा स्वमहत्त्वेनावरेष्वग्न्यादिष्वादधात्। कृतवान्। तदा परेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वादधात्। एवमृषिर्ब्रूते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥१८॥

मा प्र गामेति षडृचं पंचदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवं। ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा। तस्य बंधुः सुबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन्। ते च गौपायनाः। स च राजा तांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत। ततो बंध्वादयः क्रुद्धाः संत इमं राजानमभिचरितवंतः। एतज्ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितावेषामन्यतमं सुबंधुं प्राणैर्वियोजितवंतौ। मृतस्यास्य भ्रातरो बंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुरित्येतेऽविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदं दृष्ट्वा जपंति स्म। अतस्तेऽस्य सूक्तस्यर्षयः। प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनो देवता। तथा चानुक्रांतं। अथ हैक्ष्वाको राजासमातिर्गौपायनान्बंध्वादीन्पुरोहितांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे तमितरे क्रुद्धा अभिचेरुः अथ तौ मायाविनौ सुबंधोः प्राणानाचिक्षिपतुरथ ह्यस्य भ्रातरस्त्रयो मा प्र गामेति षट्कं गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वेति ॥ अग्निसमीपाद्देशांतरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यं। सूचितं च। प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्र गामेति सूक्तं जपन्। आ॰ २. ५.। इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येतदृत्विग्भिर्जप्यं। सूत्रितं च। मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपंतः। आ॰ २. १९.। इति ॥ निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तांतरे निवित्प्रक्षेप्तव्या। सूचितं च। स्थाणं चेन्निविदोऽतिहरेन्मा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वा। आ॰ ६. ६.। इति ॥

मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिंद्र सोमिनः। मांतः स्थुर्नो अरातयः ॥१॥
मा। प्र। गाम। पथः। वयं। मा। यज्ञात्। इंद्र। सोमिनः। मा। अंतरिति। स्थुः।
नः। अरातयः ॥१॥

अत्रोक्ताख्याने शाट्यायनकं। असमातिं राथप्रौष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खांडवे सत्त्रमासताथ हासमातौ राथप्रौष्ठे किलाताकुली ऊषतुरसुरमायौ तं ह स्मानमौ निधायौदनं पचतोऽमौ मांसमथासुरान्नं दग्ध्वेत्साकव: पराबभूवुः। तमसमातिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाकूतयोऽभ्यतपन् सोऽब्रवीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाकूतयोऽभितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा आवामेव भिषजौ स्व आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा त्वैता नाभितपंतीति। तौ परेत्य सुबंधोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाकृष्यांतःपरिधि न्यधत्तामित्यादि। तं सुबंधोरसुमादातुं खांडवादसमातिं प्रतिगच्छंतो गौपायना वदंति। हे

इंद्र वयं गोपायनाः पथः समीचीनान्मार्गात्मा प्र गाम। मा परागच्छाम। अस्मातिगृहमेव गच्छाम। मा च सोमिनोऽस्मातिर्यज्ञात्प्र गाम। मा स्तुर्मो तिष्ठंतु नोऽस्माकमंतर्मार्गमध्येऽरातयः शत्रवः। यद्वा। सोमिनः सोमवतो यागात्मा प्र गाम॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तंतुर्देवेष्वाततः। तमाहुतं नशीमहि॥२॥

यः। यज्ञस्य। प्रऽसाधनः। तंतुः। देवेषु। आऽततः। तं। आऽहुतं। नशीमहि॥२॥

योऽयमग्न्याख्यस्तंतुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतो यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिर्विस्तारितो वर्तते येषां तमाहुतं सर्वतो हूयमानं नशीमहि। प्राप्नुयाम। नशतिर्व्याप्तिकर्मा॥

पिंडपितृयज्ञे मनो न्वा हुवामह इति तृचेन पिंडाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः। सूचितं च। मनो न्वा हुवामह इति चतसृभिरथैनान्प्रवाहयेत्। आ० २.७.। इति॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन। पितॄणां च मन्मभिः॥३॥

मनः। नु। आ। हुवामहे। नाराशंसेन। सोमेन। पितॄणां। च। मन्मऽभिः॥३॥

वयं बंधुश्रुतबंध्वादयो मनः सुबंधोः संबंधि मायाविभिरपहृतं नु क्षिप्रमा हुवामहे। केन साधनेनेति तदुच्यते। नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन। नरैः शस्यंत इति नराशंसाः पितरः। तेषां चमसानां कंपनमेव होमः। तथाविधेन सोमेन पितॄणामंगिरसां मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैश्च॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे। ज्योक् च सूर्यं दृशे॥४॥

आ। ते। एतु। मनः। पुनरिति। क्रत्वे। दक्षाय। जीवसे। ज्योक्। च। सूर्यं। दृशे॥४॥

हे सुबंधो ते मनः पुनरैतु। अभिचरतः सकाशात्पुनरागच्छतु। किमर्थमिति उच्यते। क्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च। यद्वा। क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति हि श्रुतिः। जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं। अत्यंतंचिरजीवनायेत्यर्थः॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः। जीवं व्रातं सचेमहि॥५॥

पुनः। नः। पितरः। मनः। ददातु। दैव्यः। जनः। जीवं। व्रातं। सचेमहि॥५॥

नोऽस्माकं पितरः पितृभूता अंगिरसो जनः। तेषां संघ इत्यर्थः। स च जीवं व्रातं प्राणादींद्रियसंघातं पुनर्ददातु। तथा दैव्यो जनः। जनशब्दः संघवचनः। देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु। वयं च तदुभयं सचेमहि। प्राप्नुयाम॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः। प्रजावंतः सचेमहि॥६॥

वयं। सोम। व्रते। तव। मनः। तनूषु। बिभ्रतः। प्रजाऽवंतः। सचेमहि॥६॥

हे सोम देव वयं बंध्वादयस्तव व्रते त्वदीये कर्मणि। व्रतमिति कर्मनाम। तव तनूषु त्वदीयेष्वंगेषु च मनो बिभ्रतस्तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयंतः प्रजावंतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सचेमहि। संगच्छेमहि। जीवं व्रातं चेति शेषः॥ ॥१९॥

यत्ते यममिति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभं। बंध्वादय ऋषयः सुबंधुदेहान्निर्गतस्येंद्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन्। अतस्तेऽस्यर्षयः। प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन एव देवता। तथा चानुक्रांतं। यत्त इति द्वादशर्चमानुष्टुभं मनआवर्तनं त्रिपुरिति॥ मतो विनियोगः॥

यत्ते॑ य॒मं वै॑वस्व॒तं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥१॥
यत्। ते॒। य॒मं। वै॒व॒स्व॒तं। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒। इ॒ह।
क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥१॥

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति। तस्य पुनःसंभरणमनोच्यते। हे म्रियमाण पुरुष यत्ते तव मनो वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकमत्यंतं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तन्मन आ वर्तयामसि। आवर्तयामः। किमर्थं। इह क्षयायेह लोके निवासाय जीवसे। चिरकालजीवनायेत्यर्थः ॥

यत्ते॑ दि॒वं यत्पृ॑थि॒वीं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥२॥
यत्। ते॒। दिवं॑। यत्। पृ॒थि॒वीं। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒।
इ॒ह। क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥२॥

हे सुबंधो यन्मनो दिवं जगाम यच्च पृथिवीं दूरकं। दूरकमिति क्रियाविशेषणं। तदिह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥

यत्ते॒ भूमिं॒ चतु॑र्भृष्टिं॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥३॥
यत्। ते॒। भूमिं॑। चतुः॑ऽभृष्टिं। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒।
इ॒ह। क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥३॥

हे सुबंधो यन्मनो भूमिं चतुर्भृष्टिं। चतुर्दिक्षु भ्रंशो यस्याः सा। तां जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॒ चत॑स्रः प्र॒दिशो॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥४॥
यत्। ते॒। चत॑स्रः। प्र॒ऽदिशः॑। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒।
इ॒ह। क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥४॥

हे सुबंधो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशश्चतस्रो जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॑ समु॒द्रम॑र्ण॒वं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥५॥
यत्। ते॒। स॒मु॒द्रं। अ॒र्ण॒वं। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒।
इ॒ह। क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥५॥

हे सुबंधो यत्ते मनोऽर्णवं। अर्णांस्युदकानि। तद्वंतं समुद्रं मेघं वा जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॒ मरी॑चीः प्र॒वतो॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं। तत्त॒ आ व॑र्तयामसी॒ह क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥६॥
यत्। ते॒। मरी॑चीः। प्र॒ऽवतः॑। मनः॑। ज॒गाम॑। दू॒र॒कं। तत्। ते॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒।
इ॒ह। क्षया॑य। जी॒वसे॑ ॥६॥

हे सुबंधो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छंतीर्मरीचीर्दीप्तीर्जगाम तदिति गतं ॥ ॥२०॥

यत्ते अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥७॥
यत्। ते। अपः। यत्। ओषधीः। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥७॥

यत्ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥८॥
यत्। ते। सूर्यं। यत्। उषसं। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥८॥

यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥९॥
यत्। ते। पर्वतान्। बृहतः। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥९॥

यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥१०॥
यत्। ते। विश्वं। इदं। जगत्। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥१०॥

चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥११॥
यत्। ते। पराः। पराऽवतः। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥११॥

हे सुबंधो यत्ते मनः पराः परावतोऽत्यंतं दूरदेशाज्जगाम तदिति गतं ॥

यत्ते भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकं। तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥१२॥
यत्। ते। भूतं। च। भव्यं। च। मनः। जगाम। दूरकं। तत्। ते। आ। वर्तयामसि।
इह। क्षयाय। जीवसे ॥१२॥

हे सुबंधो यत्ते मनो भूतं च भव्यं चेत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिदभावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात् कृत्स्नं प्रपंचमुक्तं भवति। तच्च सर्वत्र गतं मनो जीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ ॥२१॥

प्र तारीति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बंध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षं। आदितः सप्त त्रिष्टुभः। अष्टमी पंचाष्टका पंक्तिः। नवमी षडष्टका महापंक्तिः। दशमी पंक्त्युत्तरा। आर्षी दशकावष्टकास्त्रयः। अनु॰ ९. ११.। इत्युक्तलक्षणसद्भावात्। एकाक्षराधिक्याद्भुरिग्विशेषणेयं वेदितव्या। सूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्प्राणान्निर्गमयित्र्या निर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बंध्वादयोऽजपन्। मो षु णः सोमेति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन्। अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमस्य। असुनीते मन इति द्वाभ्यामसुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता। पुनर्नो असुमित्यस्याः पृथिव्याद्या लिंगोक्ता देवताः। ततस्तिसृभिः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्याविति द्यावापृथिव्यौ देवते। समिंद्रेत्यर्धर्चस्येंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। प्र तारीति दशर्चे चतस्रो निर्ऋत्यपनोदनार्थं जेपुश्चतुर्थ्या सोमं चास्तुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां देवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिंगोक्तदेवताः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्तराभिर्द्यावापृथिव्यौ समिंद्रेतींद्रं चार्धर्चेनेति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।
अध च्यवान उत्तवीत्यर्थं परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीतां ॥१॥
प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरं । नवीयः । स्थातारौऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।
अध । च्यवानः । उत् । तवीति । अर्थं । पराऽतरं । सु । निःऽऋतिः । जिहीतां ॥१॥

सुबंधोरायुरायुष्यं प्र तारि । प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति उच्यते । प्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयो नवतरं । यौवनोपेतमित्यर्थः । निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धतां । तत्र दृष्टांतः । क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथे स्थिताविव वर्धेते तद्वत् । अधाथ च्यवानो जीवितात्प्रच्यवमानोऽर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणमुत्तवीति । वर्धयति । सुबंधुप्राणापहर्त्री निर्ऋतिः पापदेवता परातरमत्यंतं दूरतरं जिहीतां । परित्यजतु । गच्छतु ॥

सामन्नु राये निधिमन्न्वन्नं करामहे सु पुरुध श्रवांसि ।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीतां ॥२॥
सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्नं । करामहे । सु । पुरुध । श्रवांसि ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरं । सु । निःऽऋतिः । जिहीतां ॥२॥

सामन्नु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थे । राये जीवायूरूपधनार्थं निधिमन्निधानवदन्नं हविश्च करामहे । कुर्मः । अत्र न्विति चार्थे । निर्ऋत्यै स्तुतिं हविश्चोभयं कुर्म इत्यर्थः । तदेवाह । सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांस्यन्नानि हवींषि करामहे । ता तानि हवींषि नोऽस्माकं संबंधीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता वा । जरा स्तुतिः । नि॰ १०. ८. । ममत्तु । स्वदतां । आस्वाद्य च निर्ऋतिः परातरमत्यंतं दूरदेशं जिहीतां । गच्छतां ॥

अभी ष्व१र्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् ।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीतां ॥३॥
अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिं । गिरयः । न । अज्रान् ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरं । सु । निःऽऋतिः । जिहीतां ॥३॥

वयमर्योऽरीञ्शत्रून्पौंस्यैः पुंस्त्वैर्बलैः सु सुष्ठ्वभि भवेम । द्यौर्न भूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् । गिरयो नाज्रान् । गिरिर्वज्रः । ते यथाज्रानजनशीलान्मेघानभिभवंति तद्वत् । ता तानि यानि नोऽस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निर्ऋतिश्चिकेत । जानाति । शिष्टमुक्तं ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरंतं ।
द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीतां ॥४॥
मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यं । उत्ऽचरंतं ।
द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरं । सु । निःऽऋतिः । जिहीतां ॥४॥

हे सोम नोऽस्मान् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परा दाः । मैव परादानं कुरु । मृत्य्वधीनान्नोऽस्मान्मा कार्षीः । किंतु न्विदानीमुच्चरंतमूर्ध्वं गच्छंतमुदयंतं सूर्यं पश्येम । चिरकालं जीवेमेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यादर्शनादित्य-

भिप्रायः । किंच द्युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिर्दिवसैर्हितः प्रेरितो जरिमा जराभावो नोऽस्माकं सु सुखकरोऽस्तु । शिष्टमुक्तं ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारंधि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥५॥
असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।
रारंधि । नः । सूर्यस्य । संऽदृशि । घृतेन । त्वं । तन्वं । वर्धयस्व ॥५॥

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनर्धारय । किंच जीवातवे जीवितुं सु प्र तिर सुष्ठु वर्धय नोऽस्माकमायुः । किंच रारंधि स्थापय नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसंदर्शने । त्वं च घृतेनास्माभिर्दत्तेन तन्वं शरीरं वर्धय । वर्धयस्व ॥ ॥२२॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगं ।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरंतमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥६॥
असुऽनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणं । इह । नः । धेहि । भोगं ।
ज्योक् । पश्येम । सूर्यं । उत्ऽचरंतं । अनुऽमते । मृळय । नः । स्वस्ति ॥६॥

हे असुनीते प्राणदायिनि देवि अस्मासु । अस्मदीये सुबंधावित्यर्थः । पुनश्चक्षुः प्रकाशकं नयनं । ईक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच पुनः प्राणमस्मासु धेहि । स्थापय । वयं च ज्योक्चिरमुच्चरंतमुद्गच्छंतं सूर्यं पश्येम । हे अनुमते देवि स्वस्त्यविनाशं यथा स्यात्तथा नोऽस्मान्मृळय । सुखय ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरंतरिक्षं ।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां३ या स्वस्तिः ॥७॥
पुनः । नः । असुं । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अंतरिक्षं ।
पुनः । नः । सोमः । तन्वं । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्यां । या । स्वस्तिः ॥७॥

पृथिवी देवी नोऽस्मभ्यमसुं प्राणं ददातु पुनः । द्यौर्देवतासुं ददातु । तथांतरिक्षमंतरिक्षदेवतासुं ददातु । तथा सोमो नस्तन्वं शरीरं पुनर्ददातु । तथा पूषा पोषाभिमानिनी देवता पथ्यां । पंथा अंतरिक्षं । नि° ११. ४५. । तत्र भवां वाचं । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां पुनर्ददातु । किंच या स्वस्तिर्या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । यद्वा । पूषा पोषं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाग्नाम्नी देव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । वाग्वै पथ्या स्वस्तिः । शत° ३. २. ३. ८. । इति ब्राह्मणं ॥

शं रोदसी सुबंधवे यह्वी ऋतस्य मातरा ।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥८॥
शं । रोदसी इति । सुऽबंधवे । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।
भरतां । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किं । चन । आममत् ॥८॥

इदमादिभिस्तिसृभिर्द्यावापृथिव्योः स्तुतिः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबंधवे शं सुखं प्रयच्छतां । कीदृश्यौ ते । यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ । यद्रपः पापं ह्यस्मस्ति तदप भरतां । अपहरतां । अपनयतां । हे द्यौः हे पृथिवि हे द्यावापृथिव्यौ क्षमा क्षमायां सत्यां । यद्वा । क्षमा पृथगुच्यते । क्षमाप्यपहरतु । एवमुक्त्वा सुबंधुं बंध्वादयो ब्रुवते । हे सुबंधो ते त्वां मो षु मैव सु सुष्ठु किं चन परं रपः ह्यस्मामामत् । हिनस्तु ॥

द्वके द्वे चिका दिवश्चरंति भेषजा ।
क्षमा चरिष्ण्वेककं भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥९॥

द्वके इति । द्वे । चिका । दिवः । चरंति । भेषजा ।
क्षमा । चरिष्णु । एककं । भरतां । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किं । चन । आममत् ॥९॥

दिवो द्युलोकाद्भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं चिका चिकं चाव चरंति । अश्विनौ द्विकमवचरतः । इळा सरस्वती भारती त्रिकमवचरंति । क्षमा क्षमायां चरिष्णु चरत्येककमेकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि सर्वाणि सुबंधोः प्राणं रक्षंत्विति शेषः ॥

समिंद्रेरय गामनड्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।
भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥१०॥

सं । इंद्र । ईरय । गां । अनड्वाहं । यः । आ । अवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।
भरतां । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किं । चन । आममत् ॥१०॥

हे इंद्र समीरय प्रेरय । किं । गां गंतारमनड्वाहमनोवहनसमर्थं । योऽनड्वानावहत् आवहत्यस्मान्प्रति । किं । अनः शकटं । कस्य । उशीनराण्या एतन्नामिकाया ओषधेः । ययार्तमनुलिंपंति सोशीनराणी । भरतामित्यादि गतं ॥ ॥२३॥

आ जनमिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं । गौपायना बंध्वादय ऋषयः । षष्ठ्यास्त्वगस्त्यस्य स्वसैषां मातर्षिका । आदितः पंच गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यौ पंक्ती शिष्टा अनुष्टुभः । आदितश्चतसृणामसमातिनाम्नो राज्ञः स्तूयमानत्वात् स एव देवता । पंचम्या इंद्रः । षष्ठ्या अप्यसमातिः । ततः पंचानां सुबंधोर्जीविताह्वानरूपोऽर्थो देवता । अयं मे हस्त इत्यस्या लब्धसंज्ञस्य सुबंधोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रांतं । आ जनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमातिमस्तुवन्पंचम्येंद्रं षष्ठ्यागस्त्यस्य स्वसा मातैषां राजानमस्तौत्पराभिः सुबंधोर्जीवमाह्वयंस्तमंत्यया लब्धसंज्ञमस्पृशन् पंचम्याद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पंक्ती इति ॥

आ जनं त्वेषसंदृशं माहीनानामुपस्तुतं । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥१॥

आ । जनं । त्वेषऽसंदृशं । माहीनानां । उपऽस्तुतं । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥१॥

इदमादिभिस्तिसृभी राजानं स्तुवंति । वयं बंध्वादयो जनं जनपदमसुनीतिस्वभूतमागन्म । अभिगताः ॥ गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥ कीदृशं जनं । त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महतामुपस्तुतमुपगतस्तुतिं ॥ तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ कीदृशा वयं । नमो नमस्कारं बिभ्रतो धारयंतः ।

कुर्वंत इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानं । नमो बिभ्रत इति राजन्नति नमस्कारं धारयंत इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथं । भजेरथस्य सत्पतिं ॥२॥

असमातिं । निऽतोशनं । त्वेषं । निऽययिनं । रथं । भजेऽरथस्य । सत्ऽपतिं ॥२॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हंतारं । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तं । निययिनं रथमित्युपमाप्रधानो निर्देशः । रथवत्सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्यैतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातं । यद्वा । एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य निययिनं ॥ हलदंतात् । पा० ६. ३. ९. । इति सप्तम्या अलुक् ॥ सत्पतिं सतां पालकं ॥

यो जनान्महिषाँ इवातितस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान्युधा ॥३॥

यः । जनान् । महिषान्ऽइव । अतिऽतस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् । युधा ॥३॥

योऽसमातिर्जनान् स्वविरोधिभूतानतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । पराभावयतीत्यर्थः । क इव । महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उतापि चापवीरवानपगतखड्गः सन् । शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्ध्वेत्यर्थः ॥

यस्येक्ष्वाकुरुप व्रते रेवान्मराय्येधते । दिवीव पंच कृष्टयः ॥४॥

यस्य । इक्ष्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिविऽइव । पंच । कृष्टयः ॥४॥

यस्य जनपदस्येक्ष्वाकू राजा व्रते कर्मणि रक्षणरूप उपैधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान्रयिवान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पंच कृष्टयो निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णा दिवीव द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः संतः सुखिनो भवंति तद्वत्सुखिनो भवंतीति शेषः ॥

इंद्र क्षत्रासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥५॥

इंद्र । क्षत्रा । असमातिषु । रथऽप्रोष्ठेषु । धारय । दिविऽइव । सूर्यं । दृशे ॥५॥

अनयेंद्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थं । हे इंद्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेष्वसमातिषु ॥ एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं ॥ रथप्रोष्ठेऽसमातौ धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां संदर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥

अगस्त्यस्य नद्भ्यः सप्ती युनक्षि रोहिता । पणीन्न्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः ॥६॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता । पणीन् । नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥६॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बंध्वादीनां माता राजानं स्तौति । हे राजन्नसमाते त्वमगस्त्यस्यर्षेर्नद्भ्यो नंदयितृभ्यो बंध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावावश्वौ रोहिता रोहितवर्णौ युनक्षि । योजय रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वानराधसोऽदातॄनयजमानान्पणीन्वणिजो लुब्धकान्नि निकृष्टं नितरां वाभ्यक्रमीः । अभिभव ॥ ॥२४॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत्। इदं तव प्रसर्पणं सुबंधवेहि निरिहि ॥७॥
अयं। माता। अयं। पिता। अयं। जीवातुः। आ। अगमत्। इदं। तव। प्रऽसर्पणं।
सुबंधो इति सुऽबंधो। आ। इहि। निः। इहि ॥७॥

अत्र शेषे शाट्यायनकं। अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन्। अग्निः स्तुत आजगाम। आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति। सुबंधोरेवासुं पुनर्लभुयामेत्यब्रुवन्। एषांतःपरिधीत्यब्रवीत्तमादध्वमिति। तन्निराह। अयं मातायं पितेति। शौनकश्च।

> स्तुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थौ गौपायनानभि। सूक्तेन तेऽस्तुवन्नग्निं द्वैपदेन यथाविधु ॥
> अथाग्निरब्रवीदेतानयमंतःपरिध्यसुः। सुबंधोरस्य चेत्साकोर्मया गुप्तो हितार्थिना ॥
> सुबंधवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः। स्तुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम त्रिदिवं प्रति ॥
> अयं मातेति हृष्टास्ते सुबंधोरसुमाह्वयन्। शरीरमभिनिर्दिश्य सुबंधोः पतितं भुवि ॥
> सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते। बृ॰ ७. १०७२-१०७६.। इति ॥

अयमग्निर्माता। अयमेव पिता। अयं जीवातुर्जीवयितागमत्। आजगाम। अतो हे सुबंधो जीवपरिधौ वर्तमान इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनं। अत इदं प्रत्येहि। आगच्छ। निरिहि। निर्गच्छ परिधेः सकाशात्। अन्य एवं व्याचक्षते। हे निर्गतप्राण सुबंधो अयं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते। सर्वे त्वामागता दुःखिताः संतः। शिष्टं समानं ॥

यथा युगं वरत्रया नह्यंति धरुणाय कं।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥८॥
यथा। युगं। वरत्रया। नह्यंति। धरुणाय। कं।
एव। दाधार। ते। मनः। जीवातवे। न। मृत्यवे। अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥८॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नह्यंति बध्नंति धरुणाय रथादिधारणाय। कमिति पादपूरणः। एवैवं ते मनो दाधार परिधावग्निः। किमर्थं। जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि चारिष्टतातये ऽविनाशाय ॥ स्वार्थिकस्तातिः ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन्।
एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥९॥
यथा। इयं। पृथिवी। मही। दाधार। इमान्। वनस्पतीन्।
एव। दाधार। ते। मनः। जीवातवे। न। मृत्यवे। अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥९॥

यथेयं पृथिवी महीमान्वनस्पतीन्वृक्षादीन्दाधार। शिष्टमुक्तं ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबंधोर्मन आभरं। जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥१०॥
यमात्। अहं। वैवस्वतात्। सुऽबंधोः। मनः। आ। अभरं। जीवातवे। न। मृत्यवे।
अथो इति। अरिष्टऽतातये ॥१०॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्य१ग्वातोऽव वाति न्यक्तपति सूर्यः । नीचीनमघ्न्या दुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥११॥
न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः । नीचीनं । अघ्न्या । दुहे । न्यक् ।
भवतु । ते । रपः ॥११॥

वातो वायुर्द्युलोकान्न्यगीचीनमव वाति । गच्छति । सूर्यश्च न्यक् तपति । अघ्न्याहननीया गौर्नीचीनं दुहे । दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यगीचीनं भवतु ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः । अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनः ॥१२॥
अयं । मे । हस्तः । भगऽवान् । अयं । मे । भगवत्ऽतरः । अयं । मे । विश्वऽभेषजः ।
अयं । शिवऽअभिमर्शनः ॥१२॥

अनया बंध्वादयो लब्धजीवं सुबंधुं पाणिभिरस्पृशन् । अयं मे हस्तो भगवान् यस्मात्सजीवं सुबंधुं स्पृशति तस्मात् । तथायं मे हस्तो भगवत्तरः । अतिशयेन भगवान् । तथायं मे हस्तो विश्वभेषजो जीवचिकित्सासाधनसर्वौषधवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिमर्शनो मंगलस्पर्शनः । यतो जीवंतं स्पृशत्यत इत्यर्थः ॥ ॥२५॥ ॥४॥

पंचमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्रेदमित्थेति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुक्रांतं । इदमित्था सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तदिति ॥ पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभिप्लविकातिदेशप्राप्तस्योषासानक्तेत्यस्य स्थान इदं सूक्तं । सूचितं च । उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं चोणीदमित्था रौद्रमिति । आ॰ ८.१. । इति ॥ अथैतरेयब्राह्मणं । नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं भ्रातरो निरभजंत्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन्नित्यादि । ऐ॰ ब्रा॰ ५.१४. ॥ तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागत्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अंगिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः षष्ठाहःपर्यंतमनुष्ठाय मुह्यंति । तानिदमित्थेति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यंतो वसिष्ठा गाः सहस्रसंख्याकान्दास्यंतीति पित्रा प्रेरितोऽंगिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयत् । ते च तत्सूक्तसामर्थ्यात्सत्रं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः । तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन कृष्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं यज्ञशेषभागं मा स्वीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मह्यमंगिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायायं न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्ठायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तं ॥ तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं । तै॰ सं॰ ३.१.९.४. । इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमत्रानुसंधेयं ॥

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्म क्रत्वा शच्यामंतराजौ ।
क्राणा यदस्य पितरा मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतॄन् ॥१॥
इदं । इत्था । रौद्रं । गूर्तऽवचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्यां । अंतः । आजौ ।
क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतॄन् ॥१॥

गूर्तवचा उद्यतवचनो नाभानेदिष्ठ इदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रणीतमित्थेत्यमिदानींक्रियमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्यामंतः कर्मणि सत्रमध्य आजावंगिरसां संघे करोतीति शेषः । यत्स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणावस्य पितरा पितरावन्ये च मंहनेष्ठा भागप्रदाने वर्तमाना भ्रातरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्निति शेषः । तेन नाभानेदिष्ठः पक्थे पक्तव्येऽहन्नहनि । षष्ठेऽहनीत्यर्थः । ते षष्ठंषष्ठमेवाहरागत

मुह्यंति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय । ऐ॰ ब्रा॰ ५. १४. । इत्युक्तत्वात् । सप्त होतॄन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादिकाना पर्षत् । सर्वतोऽपूरयत् । इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञपारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इद्दानाय दभ्याय वन्वञ्च्यवानः सूदैरमिमीत वेदिं ।
तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इतऊति सिंचत् ॥ २ ॥
सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः । अमिमीत । वेदिं ।
तूर्वयाणः । गूर्तवचःऽतमः । क्षोदः । न । रेतः । इतःऽऊति । सिंचत् ॥ २ ॥

स इत् स कृष्णप्रवासी पुरुषो रुद्राख्यो दानाय स्तोतॄणां धनप्रदानाय दभ्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतॄन्संभजन् सूदैः सूदकैर्हिंसकैः शस्त्रैश्च्यवानो रक्षांसि च्यावयन् वेदिममिमीत । परिमितवान् । यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः । तं कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्यायाब्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमितीति ब्राह्मणं । ऐ॰ ब्रा॰ ५. १४. । तदेवाह । तूर्वयाणस्तूर्णगमनो गूर्तवचस्तमोऽत्यंतमुद्यतवचा रुद्रः क्षोदो नोदकमिव । उदकं यथा घनः सिंचति तद्वद्रेतः स्वसामर्थ्यमितऊतीतोगमनवद्यथा भवति तथा सिंचत् । प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा । अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासंगिक्यश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो रुद्रः क्षोदो नोदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्योपेतं रेत इतऊति सिंचत् । जनयामासाश्विनौ । अन्यचेतऊतीत्यश्विनोरभिधानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेस्तायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवंता ।
आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ ॥ ३ ॥
मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मं । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवंता ।
आ । यः । शर्याभिः । तुविऽनृम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशं । गभस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनस्तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति एवं येषु हवनेष्वाह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गंतव्यमिति बुद्ध्या द्रवंता द्रवंतौ गच्छंतौ वनुथः संभजथः । योऽध्वर्युरा आभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविर्लक्षणधनः सन्नस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबंधी शर्याभिरंगुलीभिरश्रीणीत श्रीणाति । किं कृत्वा । गभस्तौ हस्ते धृत्वादिशं । इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः संभजथः तौ युवां हुव इत्युत्तरत्र संबंधः ॥

कृष्णा यद्गोष्वरुणीषु सीदद्दिवो नपाताश्विना हुवे वां ।
वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतध्रू ॥ ४ ॥
कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपाता । अश्विना । हुवे । वां ।
वीतं । मे । यज्ञं । आ । गतं । मे । अन्नं । ववन्वांसा । न । इषं । अस्मृतध्रू इत्यस्मृतऽध्रू ॥ ४ ॥

कृष्णा रात्रिर्यद्यदारुणीष्वरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति । उषा विभासनाय रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । अरुण्यो गाव उषसामिति निरुक्तं । उषःकाले हे दिवो नपाता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे । आह्वये । वीतं कामयेथां मेऽन्नं हविर्लक्षणं । तदर्थं मे यज्ञमा गतं । आगच्छतं । इषमन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वाविव । तद्वदा गतं । कीदृशौ युवां । अस्मृतध्रू अस्मृतद्रोहौ मयि द्रोहमस्मरंतौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो अपौहत् ।
पुनस्तदा वृहति यत्कनाया दुहितुरा अनुभृतमनर्वा ॥५॥
प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्म । इष्णात् । अनुऽस्थितं । नु । नर्यः । अप । औहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतं । अनर्वा ॥५॥

यथा स्वांशेन भगवान्रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् तदेतदादिभिस्त्रिभिर्वदति । यस्य प्रजापते- रिष्णदेषणवद्वीरकर्म ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ वीरकर्म । रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवंति तादृग्रेतः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रो ऽपौहत् । अपोहति । तदेवाह । पुनस्तद्रेत आ वृहति । सर्वत उत्खिदति । उन्नमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यद्रेतः कनायाः कांताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिनानुभृतमाः आसीत् ॥ अस्तेः सिपि --- ॥ कीदृशो रुद्रः । अनर्वान्यस्मिन्नप्रत्यृतः । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिव- मित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । इति ब्राह्मणं ॥ ॥२६॥

मध्या यत्कर्त्वमभवदभीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्यां ।
मनानग्रेतो जहतुर्वियंता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥६॥
मध्या । यत् । कर्त्वं । अभवत् । अभीके । कामं । कृण्वाने । पितरि । युवत्यां ।
मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयंता । सानौ । निऽसिक्तं । सुऽकृतस्य । योनौ ॥६॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितं । मध्या तयोर्मध्येऽंतरिक्षमध्ये वाभीके समीपे यत्कर्त्वं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानगल्पं रेतो जहतुः । त्यक्तवंतौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियंतौ परस्परमभिगच्छंतौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि षिंचत् ।
स्वाध्योऽजनयन्ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥७॥
पिता । यत् । स्वां । दुहितरं । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । संऽजग्मानः । नि । सिंचत् ।
सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिं । व्रतऽपां । निः । अतक्षन् ॥७॥

पिता प्रजापतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कंदत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितो भूत्वा रेतो नि षिंचत् । निषेकमकरोत् । तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् । उदपादयन् । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् । समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवंत इत्यर्थः ॥

स ई वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचेताः ।
सरत्पदा न दक्षिणा परावृङ्ग ता नु मे पृशन्यो जगृभ्रे ॥८॥
सः । ई । वृषा । न । फेनं । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचेताः ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृशन्यः । जगृभ्रे ॥८॥

अंगिरसां सत्रांते नाभानेदिष्ठो गा निरोधयंतं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन्वदति । स ईं सोऽयं वृषा न वर्षक इंद्र इव स यथा नमुचेर्वधार्थमाजौ संग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत्क्षेपमना वास्तोष्पतिरिदानीं तवैव वास्तुभागो युक्त इति यथार्थकथनानंतरं अदस्यत्त आप परेत् । अपपरागच्छति । दभ्रचेता अल्पमनस्को यः कश्चिद्दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सन् पदा पदानि न सरत् । न सरति । अस्मदभिमुखमागच्छति । मे मम संबंधिन्यस्ता गा अंगिरोभिर्दत्ताः पृश्नयः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलो रुद्रो न जगृभ्रे । न गृह्णातीत्येवमाशास्ति ॥

मक्षू न वह्निः प्रजाया उपब्दिरग्निं न नग्न उप सीददूधः ।
सनितेध्मं सनितोत वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् ॥९॥
मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निं । न । नग्नः । उप । सीदत् । ऊधः ।
सनिता । इध्मं । सनिता । उत । वाजं । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥९॥

वास्तोष्पतिना रुद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन्यज्ञे वह्निर्वह्निवद्दाहको राक्षसादिर्मक्षु न शीघ्रं नोप सीदत् । नागच्छति । यो वह्निः प्रजाया उपब्दिरुपपीडको भवति यज्ञविघातार्थमागच्छति । ऋत्विगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथोधः । रात्रिनामैतत् । रात्रावप्यग्निं ज्वलंतं नग्नो विवस्त्रो राक्षसादिर्नोप सीदत् । एवं रुद्रे रक्षितरि सति सोऽग्निरिध्मं सनिता जज्ञे । उत्पन्नः । उतापि च वाजमन्नं हविः सनिता जज्ञे । स धर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽग्निः सहसा बलेन यवीयुद्यज्ञमिश्रयितॄणां रक्षःप्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवग्वा ऋतं वदंत ऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥१०॥
मक्षु । कनायाः । सख्यं । नवऽग्वाः । ऋतं । वदंतः । ऋतऽयुक्तिं । अग्मन् ।
द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपं । आ । अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥१०॥

नवग्वा अंगिरसः । गवामयनाख्यं सत्त्रमनुतिष्ठतामंगिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः संत उत्थितास्ते नवग्वाः । त ऋतं वदंतो मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्नाभानेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशादृतयुक्तिमगमन् । उक्तयोगपरिसमाप्तिमगमन् । प्राप्ताः । यद्वा । ऋतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं स्तुतिं वदंतो ऽंगिरसः कनायाः पृश्न्याः सख्यमगमन्निति योजना । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोर्द्यावापृथिव्योः परिवृढा ये ऽंगिरसो गोपं गोपायितारं नाभानेदिष्ठमिंद्रं वोपागुः उपगताः तेऽदक्षिणासो दक्षिणारहिताः । अदक्षिणानि सत्त्राणीत्याहुरिति हि वचनं ये यजमानास्त ऋत्विज इति । ते चाच्युतोदकान्यक्षीणानि फलानि वा दुधुक्षन् ॥ ॥२७॥

मक्षू कनायाः सख्यं नवीयो राधो न रेत ऋतमित्तुरण्यन् ।
शुचि यत्ते रेक्ण आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्रियायाः ॥११॥
मक्षु । कनायाः । सख्यं । नवीयः । राधः । न । रेतः । ऋतं । इत् । तुरण्यन् ।
शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आऽअयजंत । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥११॥

मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयाया घर्मदोग्ध्या नवीयो नवतरं सख्यं । प्राप्येति शेषः । अथवा नवीय इति राधोविशेषणं । नवतरं राधो धनमिव रेतः सिच्यमानमृतमुदकं तुरण्यन् । दिवः सकाशात्प्रेरितवंतः ।

हे इंद्र ते तुभ्यं यद्यदा रेक्णः पाथोलक्षणं धनमाभिमुख्यमयजंत अपूजयन्। कीदृशं रेक्णः। सबर्दुघायाः। सबरित्यमृतनाम। अमृतदोग्ध्र्या उस्रियाया गोः पयः पानयोग्यं रसं। तदोदकं तुरण्यन्निति। अत्राध्वर्युब्राह्मणं। अंगिरसो वै सत्त्रमासत तेषां पृश्निर्घर्मधुगासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कस्मै नु सत्त्रमास्महे ये ऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजंत। तै० ब्रा० २. १. १. १.। इति ॥

पश्वा यत्पश्चा वियुता बुधंतेति ब्रवीति वक्तरी रराणः।
वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥१२॥
पश्वा। यत्। पश्चा। विऽयुता। बुधंत। इति। ब्रवीति। वक्तरि। रराणः।
वसोः। वसुऽत्वा। कारवः। अनेहा। विश्वं। विवेष्टि। द्रविणं। उप। क्षु ॥१२॥

यद्यदा स्तोतारः पश्वा पशुना। गोसमूहेनेत्यर्थः। तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्चा पश्चाद्बुधंत अजानन् तदानीं कारवः। कारुरित्यर्थः। इति ब्रवीति। इत्थं ब्रूते। किमिति। वक्तरि स्तोतरि रराणो रममाणो वसोर्वासकाद्वसुत्वातिशयेन वासयिता। यद्वा। वसुत्वेति समूहार्थे त्वा नामकरणः। गोरूपधनवतोऽतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः। अनेहा अपाप इंद्रो विश्वं सर्वं द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं क्षु। मक्ष्वित्यर्थः। शीघ्रमुप विवेष्टि। उपव्याप्नोति पुनरादातुं। अयमर्थः। यदेंद्रस्य स्तोतारोऽसुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं जानंति ततः प्रागेवागत्येंद्रस्तं न्यरुधदिति ॥

तदिन्न्वस्य परिषद्वानो अग्मन्पुरू सदंतो नार्षदं बिभित्सन्।
वि शुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥१३॥
तत्। इत्। नु। अस्य। परिऽसद्वानः। अग्मन्। पुरु। सदंतः। नार्सदं। बिभित्सन्।
वि। शुष्णस्य। संऽग्रथितं। अनर्वा। विदत्। पुरुऽप्रजातस्य। गुहा। यत् ॥१३॥

तदित्तदेव नु क्षिप्रमस्येंद्रस्य परिषद्वानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयोऽग्मन्। प्रकाशनार्थमगच्छन्। पुरु पुरूणि क्षचिमाणि सदंतः सीदंतोऽसुरा नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन्। भेत्तुमैच्छन्। किंचायं शुष्णस्यैतन्नामकस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्म विदत्। वेत्ति। अयमिंद्रो यदसुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्व१र्ण ये त्रिषधस्थे निषेदुः।
अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतर्ऋतस्य होताध्रुक् ॥१४॥
भर्गः। ह। नाम। उत। यस्य। देवाः। स्वः। न। ये। त्रिऽसधस्थे। निऽसेदुः।
अग्निः। ह। नाम। उत। जातऽवेदाः। श्रुधि। नः। होतः। ऋतस्य। होता। अध्रुक् ॥१४॥

उतापि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजस आग्नेयस्य संबंधिनि त्रिषधस्थे बर्हिषि ये देवाः संति ते सर्वे स्वर्ण स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदंति। उतापि च तत्तेजोऽग्निर्ह नामाग्निः किल नाम। उतापि च जातवेदा जातप्रज्ञो जातानां वेदितैतदपि तस्य तेजसो नाम। अग्नेर्भर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा इति च त्रीणि नामानीत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे होतर्होमनिष्पादकोऽक्षनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञस्य संबंधिनां देवानामाह्वाताध्रुग्द्रोहरहितस्त्वं नोऽस्माकमाह्वानं श्रुधि। शृणु ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमंता नासत्याविंद्र गूर्तये यजध्यै।
मनुष्वद्वृक्तबर्हिषे रराणा मंदू हितप्रयसा विक्षु यज्यू ॥१५॥

उत। त्या। मे। रौद्रौ। अर्चिऽमंता। नासत्या। इंद्र। गूर्तये। यजध्यै।
मनुष्वत्। वृक्तऽबर्हिषे। रराणा। मंदू इति। हितऽप्रयसा। विक्षु। यज्यू इति ॥१५॥

उतापि च हे इंद्र त्या तौ प्रसिद्धौ रौद्रौ रुद्रपुत्रौ। चोदो न रेत इतऊति सिंचत्। ऋ० १०. ६१. २.। इति हि रुद्रपुत्रत्वमुक्तं। अर्चिमंता दीप्तिमंतौ नासत्यावश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय च भवेतामिति शेषः। किंच मनुष्वन्मम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे स्तीर्णबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मंदू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षुविक्ष्वस्मदीयेषु तथा यज्यू यष्टव्यौ भवतमिति शेषः॥ ॥२८॥

अयं स्तुतो राजा वंदि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः।
स कक्षीवंतं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु ॥१६॥
अयं। स्तुतः। राजा। वंदि। वेधाः। अपः। च। विप्रः। तरति। स्वऽसेतुः।
सः। कक्षीवंतं। रेजयत्। सः। अग्निं। नेमिं। न। चक्रं। अर्वतः। रघुऽद्रु ॥१६॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैर्वंदि। स्तूयतेऽस्माभिः। किंच विप्रो विशेषेण पूरको विप्रवत्कुशलो वा स्वसेतुर्यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्बंधकाः संति स सोमोऽपश्चांतरिक्षं च तरति। लंघयति प्रतिदिनं। स सोमः कक्षीवंतमृषिं पर्वतमध्ये सोमार्थं गतं रेजयत् सः स एवाग्निं हविर्वोढुमशक्तं संतं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत्। अकंपयत्। कंपने दृष्टांतः। नेमिं नमनशीलं रघुद्रु लघुगमनं चक्रमर्वतोऽर्वतो ऽश्वा इव ते यथा तथा रेजयत्॥ गुणभावश्छांदसः॥

स द्विबंधुर्वैतरणो यष्टा सबर्धुं धेनुमस्वं दुहध्यै।
सं यन्मित्रावरुणा वृंज उक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणं वरूथैः ॥१७॥
सः। द्विऽबंधुः। वैतरणः। यष्टा। सबःऽधुं। धेनुं। अस्वं। दुहध्यै।
सं। यत्। मित्रावरुणा। वृंजे। उक्थैः। ज्येष्ठेभिः। अर्यमणं। वरूथैः ॥१७॥

सोऽग्निर्द्विबंधुर्द्वयोर्लोकयोर्बंधुभूतो वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता। यद्वा। वितरणार्हो हविष्प्रदानार्हः। यष्टा देवानां याजकोऽग्निः सबर्धुममृतोपमपयोदोग्ध्रीं धेनुमस्वमप्रसुतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्यै दोहायाकरोत्। यद्यदा स शयुर्मित्रावरुणावर्यमणं च ज्येष्ठेभिर्ज्येष्ठैः प्रशस्तैर्वरूथैर्वरणीयैरुक्थैः शस्त्रैः सं वृंजे सम्यक् स्तौति। यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यम्णां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां पयोदोग्ध्रीमकरोदिति॥

तद्बंधुः सूरिर्दिवि ते धियंधा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन्।
सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥१८॥
तत्ऽबंधुः। सूरिः। दिवि। ते। धियंऽधाः। नाभानेदिष्ठः। रपति। प्र। वेनन्।
सा। नः। नाभिः। परमा। अस्य। वा। घ। अहं। तत्। पश्चा। कतिथः। चित्। आस ॥१८॥

तद्बंधुः। सैव पृथिवी बंधुरुत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन यस्यासौ तद्बंधुः। तन्मातृक इत्यर्थः। सूरिः स्तुतेः प्रेरको दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः। त्वदपत्यभूत इति यावत्। षष्ठीसामर्थ्यात्संबंधसामान्यं प्रतीयते। तच्चादित्यपुत्रो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति। सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबंधमपरमपाद उत्तरमंत्रे च वक्ष्यति। स च धियंधाः कर्मणां धारको नाभानेदिष्ठो वेनन्नंगिरोदत्तं गोसहस्रं वेनन्कामयन् प्र

रपति । प्रजपति । स्तौतीत्यर्थः । वापि चेत्यर्थः । सा वौर्नोऽस्माकं परमोत्कृष्टा नाभिर्बंधिका चास्मादित्यस्याधिष्ठानभूतास्ति । घेति पूरणः । अहं तत्तस्यादित्यस्य पश्चा पश्चादनंतरं कतिथः कतिपयानां पूरण आस । अभवं । अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबंधः संश्लिष्ट इत्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।
द्विजा अह प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जायमाना ॥१९॥
इयं । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थं । इमे । मे । देवाः । अयं । अस्मि । सर्वः ।
द्विऽजाः । अह । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदं । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥१९॥

इयं माध्यमिका वाग्मे नाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्यास्याभेदादस्यर्षेर्माध्यमिका वाग्बंधिका भवति । तथा च ब्राह्मणं । सा या वागसौ स आदित्य इति ब्राह्मणं । इहास्मिन्मंडले मे मम सधस्थं स्थानं । इमे मे देवा द्योतमाना रश्मयो मे मम स्वभूताः । अयमहमस्मि सर्वः । सूर्यस्य स्वस्योक्तेन प्रकारेणाभेदात्तद्द्वारा सर्वात्मकत्वं । अह किंचेत्यर्थः । द्विजा विप्रा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः । धेनुः पृश्निदेवता माध्यमिका वाग्जायमानेदं सर्वमदुहत् । दुदोह । उदपादयदित्यर्थः ॥

अधासु मंद्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट् ।
ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥२०॥
अध । आसु । मंद्रः । अरतिः । विभाऽवा । अव । स्यति । द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरं । शेऽवृधं । सूत । माता ॥२०॥

अधाथासु चतसृषु दिक्षु मंद्रो मोदमानोऽरतिर्गंता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिर्द्वयोर्लोकयोर्गंता वनेषाड्वने काष्ठानामभिभवितासिरव स्यति । अवसन्नो भवति यागार्थं । यत्र योऽयमिच्छूर्ध्वोन्मुखा श्रेणिर्न शिशुः शंसनीयः सेनेव मक्षु शीघ्रं दन् शत्रून्दमयति तमिमं स्थिरं निश्चलं शेवृधं सुखस्य वर्धकं मातारणिः सूत । यस्मै जनयामास ॥ ॥२९॥

अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वांतस्य कस्य चित्परेयुः ।
श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥२१॥
अध । गावः । उपऽमातिं । कनायाः । अनु । श्वांतस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।
श्रुधि । त्वं । सुऽद्रविणः । नः । त्वं । याट् । आश्वऽघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभिः ॥२१॥

अध संप्रति कस्य चिच्छ्वांतस्य प्रवृद्धस्य श्वांतस्य वा । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य नाभानेदिष्ठस्य कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्गावो वाचः । यद्वा । वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः स्तुतेरुपमातिमुपमानभूतमिंद्रमनु परेयुः । अनु परागच्छंति । हे सुद्रविणः सुधनापि त्वं श्रुधि । शृणु । नोऽस्माकमिममिंद्रं याट् । अयाट् । यज । त्वं चाश्वघ्नस्य । अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः । तस्य पुत्रस्य मम सूनृताभिः स्तुतिभिर्ववृधे । वर्धसे ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अथवायं वर्धत इति परोक्षेण निर्देशः ॥

अध त्वमिंद्र विद्ध्य१स्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः ।
रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीननेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥२२॥

अधं। त्वं। इंद्र। विद्धि। अस्मान्। महः। राये। नृऽपते। वज्रऽबाहुः।
रक्षं। च। नः। मघोनंः। पाहि। सूरीन्। अनेहसंः। ते। हरिऽवः। अभिष्टौ ॥२२॥

हे इंद्र अधाधुना वज्रबाहुस्त्वमस्मान्महो महते राये धनाय विद्धि। जानीहि। हे इंद्र मघोनो हविष्मतः सूरीन् स्तुतिप्रेरकान्नोऽस्मान्रक्ष च। हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निंद्र ते तवाभिष्टावभिगमनेऽनेहसोऽपापाः स्यामेति शेषः ॥

अध यद्राजाना गविष्टौ सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः।
विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परा च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥२३॥
अधं। यत्। राजाना। गोऽइष्टौ। सरत्। सरण्युः। कारवे। जरण्युः।
विप्रः। प्रेष्ठः। सः। हि। एषां। बभूवं। परा। च। वक्षत्। उत। पर्षत्। एनान् ॥२३॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अधाधुना सत्रसमाप्तौ यद्यस्माद्गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि कुर्वतेऽंगिरसां गणाय। किमिच्छन्। जरण्युस्तथा अंगिरसां गणाय स्तुतिमिच्छन्। तस्मात्स विप्रो नाभानेदिष्ठ एषामंगिरसां प्रेष्ठः प्रियतमो बभूव। भवतु। हीति पूरणः। तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत्। परावहतु। उतापि चैनानंगिरसः पर्षत् पारयत्वित्यात्मन एवाशास्ते ॥

अधा न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभंत ईमहे तदू नु।
सरण्युरस्य सूनुरश्वो विप्रश्चासि श्रवसश्च सातौ ॥२४॥
अधं। नु। अस्य। जेन्यस्य। पुष्टौ। वृथा। रेभंतः। ईमहे। तत्। ऊं इति। नु।
सरण्युः। अस्य। सूनुः। अश्वः। विप्रः। च। असि। श्रवसः। च। सातौ ॥२४॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति। अधाथ नु क्षिप्रमस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा तत्स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथानायासेन रेभंतः स्तुवंतो नु क्षिप्रमीमहे। याचामहे। सरण्युः शीघ्रसरणशीलोऽश्वोऽस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः। वरुणाद्ध्यश्व उत्पन्नः। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे वरुण त्वं विप्रश्चासि। विप्रवत्पूज्यः शुद्धो वा भवसि। श्रवसश्चान्नस्य सातौ लाभेऽस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान्।
विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सूनृतायै ॥२५॥
युवोः। यदि। सख्याय। अस्मे इति। शर्धाय। स्तोमं। जुजुषे। नमस्वान्।
विश्वत्रं। यस्मिन्। आ। गिरः। संऽईचीः। पूर्वीऽइव। गातुः। दाशत्। सूनृतायै ॥२५॥

हे मित्रावरुणौ युवोर्युवयोः शर्धाय बलवतेऽस्मे अस्माकं सख्याय। यद्वा। युवयोः सख्यायास्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च। यदि नमस्वानन्नवानध्वर्युः स्तोत्रवान्होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते। यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन्जनपदे गिरोऽंगिरसां संबंधिन्यः समीचीः समीच्य आ गच्छंतीति शेषः। उदाराणां गृह इदं गृहाणीदं गृहाणीत्येवंरूपाः श्रूयंत इत्यर्थः। यद्वा। यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिर आगच्छंतीति। पूर्वीव गातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्। यद्वा। पूर्वी पुरा प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत्। सूनृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत्। प्रयच्छतु ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबंधुर्नमसा सूक्तैः ।
वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पयस उस्रियायाः ॥२६॥
सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽवान् । इति । सुऽबंधुः । नमसा । सुऽउक्तैः ।
वर्धत् । उक्थैः । वचःऽभिः । आ । हि । नूनं । वि । अध्वा । एति । पयसः । उस्रियायाः ॥२६॥

देवताभिर्देववान् सुबंधुः शोभनबंधनः स वरुण इतीत्यंतप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैश्च गृणानः स्तूयमानः सन्वर्धत् । वर्धतां । उक्थैर्वचोभिरुच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिर्नूनमिदानीमा गच्छत्विति शेषः । हीति पूरणः । तस्य यागार्थमुस्रियाया गोः पयसोऽध्वा मार्गो व्येति । स्तनाद्यानि चरंतीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।
ये वाजाँ अनयता वियंतो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥२७॥
ते । ऊं इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सऽजोषाः ।
ये । वाजान् । अनयत । विऽयंतः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥२७॥

अनयर्षिरंगिरस आशास्ते । हे यजत्रा यष्टव्या देवासो देवाः ते यूयं । उ इति पूरणः । महो महते नोऽस्माकमूतये रक्षणाय सजोषाः संगता भूत । भवत । ये च यूयमंगिरसो मह्यं वाजानन्नान्यनयत प्रापयत वियंतः सततमुक्थाय विविधं गच्छंतः संतः । ये च यूयममूराः । षष्ठाहःप्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः । तादृशा निचेतारो गवां विविक्तारः स्थ भवथ । ते सजोषा भूतेति समन्वयः ॥ ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः । अध्यायं सायणामात्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र ये यज्ञेनेत्येकादशर्चमनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं । मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं । आदितश्चतस्रो जगत्यः । पंचम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सतोबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः षण्णां विश्वे देवा अंगिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रम्यते । ये यज्ञेनैकादशाद्याः षळंगिरसां स्तुतिर्वांत्या त्रिष्टुप्पंचम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोंऽत्याः सावर्णेर्दानस्तुतिरिति ॥ षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इदमित्था रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते । आ० ८.१. । इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इंद्रस्य सख्यममृतत्वमानश ।
तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥१॥
ये । यज्ञेन । दक्षिणया । संऽअक्ताः । इंद्रस्य । सख्यं । अमृतऽत्वं । आनश ।
तेभ्यः । भद्रं । अंगिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवं । सुऽमेधसः ॥१॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानंगिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते। इतिहासस्त्विदमित्थेति पूर्वसूक्ते नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवमिति ब्राह्मणानुसारेण मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपंचमभिहितः। तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः। यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयर्त्विग्भ्यो देयया समक्ताः संगता येऽहीनैकाहसत्राणि कुर्वंतो यूयमिंद्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वममरणधर्मं देवत्वमानश आनशिध्वे प्राप्ताः स्थ॥ अश्नोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनं। अश्नोतेश्चेति नुडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ हे अंगिरसः तेभ्यो वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु। हे सुमेधसः सुप्रज्ञा हे अंगिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रति गृभ्णीत। प्रतिगृह्णीत। मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत॥

य उदाजन्पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिंदन्परिवत्सरे वलं।
दीर्घायुत्वमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥२॥
ये। उत्ऽआजन्। पितरः। गोऽमयं। वसु। ऋतेन। अभिंदन्। परिऽवत्सरे। वलं।
दीर्घायुऽत्वं। अंगिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवं। सुऽमेधसः॥२॥

हे अंगिरसः पितरोऽस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूता ये यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनमुदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन्। किंचर्तेन सत्यभूतेन यज्ञेन परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णे। सत्रांत इत्यर्थः। तत्र वलं वलनामानं गवामपहर्तारमसुरमभिंदन् व्यनाशयन् तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु। शेषं पूर्ववत्॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन्पृथिवीं मातरं वि।
सुप्रजास्त्वमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥३॥
ये। ऋतेन। सूर्यं। आ। अरोहयन्। दिवि। अप्रथयन्। पृथिवीं। मातरं। वि।
सुप्रजाःऽत्वं। अंगिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवं। सुऽमेधसः॥३॥

हे अंगिरसः ये भवंत ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यमारोहयन् अस्थापयन् किंच मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यो युष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्समासांतः। तस्माद्भावप्रत्ययः॥

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन।
सुब्रह्मण्यमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः॥४॥
अयं। नाभा। वदति। वल्गु। वः। गृहे। देवऽपुत्राः। ऋषयः। तत्। शृणोतन।
सुऽब्रह्मण्यं। अंगिरसः। वः। अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवं। सुऽमेधसः॥४॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्रा ऋषयोऽतींद्रियार्थस्य द्रष्टारो हे अंगिरसः अयं नाभा नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कल्याणं वचो वदति। तद्वाक्यं यूयं शृणोतन। महतादरेण शृणुत॥ श्रु श्रवणे। तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः॥ तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु। इदानीमागतं मानवं मां प्रति गृभ्णीत। प्रतिगृह्णीत॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गंभीरवेपसः। ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥५॥
विऽरूपासः। इत्। ऋषयः। ते। इत्। गंभीरऽवेपसः। ते। अंगिरसः। सूनवः।
ते। अग्नेः। परि। जज्ञिरे ॥५॥

परोक्षतयर्षिराह। ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयो विरूपास इदन्योन्यं वर्णतो रूपतश्च नानारूपा भवंति। त इत्त एवामी अंगिरसो गंभीरवेपसः। वेप इति कर्मनाम। गंभीरकर्माणो भवंति। त इमेऽंगिरसः सूनवः पुत्राः खलु। तदेवाह। त इमेऽंगिरसोऽग्नेः परि जज्ञिरे। सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः। येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्। ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३४.। इति ब्राह्मणं। अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यं। नि॰ ३. १७.॥ ॥१॥

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि।
नवग्वो नु दशग्वो अंगिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥६॥
ये। अग्नेः। परि। जज्ञिरे। विऽरूपासः। दिवः। परि।
नवऽग्वः। नु। दशऽग्वः। अंगिरःऽतमः। सचा। देवेषु। मंहते ॥६॥

विरूपासो विविधरूपा येऽंगिरसो दिवस्परि द्युलोकादग्नेः परि जज्ञिरे परितो जाताः। यद्वा। दिवस्परि। परिः पंचम्यर्थद्योतकः। स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः। तेषां मध्ये नवग्वो दशग्वश्चांगिरस्तमो ऽंगिरसां वरिष्ठः। सत्रमासीनानामंगिरसां मध्ये केचन नवसु मासु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्स्वित्येवमंगिरसामयनमुक्तं। तेषामग्निर्नवग्वश्च दशग्वश्चोक्तः। तादृशो देवेषु सचा सहावस्थितः सोऽग्निर्मंहते। मह्यं धनं प्रयच्छति। मंहतिर्दानकर्मा ॥

इंद्रेण युजा निः सृजंत वाघतो व्रजं गोमंतमश्विनं।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्यः श्रवो देवेष्वक्रत ॥७॥
इंद्रेण। युजा। निः। सृजंत। वाघतः। व्रजं। गोऽमंतं। अश्विनं।
सहस्रं। मे। ददतः। अष्टऽकर्ण्यः। श्रवः। देवेषु। अक्रत ॥७॥

वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वे देवा अंगिरसो वेंद्रेण युजा सहायेन निः सृजंत। निरगमयन्। किं। गोमंतं गोयुक्तमश्विनमश्ववंतं पणिभिरवरुद्धं व्रजं। ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्रपरिवेषणमष्टकर्ण्यः॥ अष्ट इति अशू व्याप्तौ निष्ठायां रूपं॥ विस्तृतकर्णाः। उपलक्षणमेतत्। व्याप्तसर्वावयवा गाश्च ददतो मह्यं प्रयच्छंतो देवेष्विंद्रादिषु श्रवो हविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वाक्रत। अकुर्वत॥ करोतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्॥ एवं नाभानेदिष्ठेनांगिरसः स्तुतास्तस्मै धनं प्रादुः। तदुक्तं शौनकेन। ऋषयोऽंगिरसस्तुष्टा यद्दुर्मानवाय तु। तत्पुण्याय च कर्मणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत्॥

उत्तराभिस्तिसृभिरस्मै मानवायर्षये सावर्णिना यद्दत्तं तत्प्रशस्यते। तदप्युक्तं शौनकेन। सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्वसु। तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्मेव रोहतु। यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥८॥
प्र। नूनं। जायतां। अयं। मनुः। तोक्मऽइव। रोहतु। यः। सहस्रं। शतऽअश्वं।
सद्यः। दानाय। मंहते ॥८॥

अयं सावर्णिर्मनुर्नूनं क्षिप्रं प्र जायतां। प्रजातो भवतु धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहतु। प्रादुर्भवतु। तच

दृष्टांतः। तोकमिव। यथा अवसिक्तं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभी रोहतु। योऽयं मनुः शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं सहस्रं गवां सद्यस्सदानीमेव दानाय मंहते अस्मा ऋषये दातुं प्रेरयति ॥

न तमंश्नोति कश्चन दिव इव सान्वारभं। सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिंधुरिव पप्रथे ॥९॥

न। तं। अश्नोति। कः। चन। दिवःऽइव। सानु। आऽरभं। सावर्ण्यस्य। दक्षिणा।
वि। सिंधुःऽइव। पप्रथे ॥९॥

तं सावर्णिं मनुं कश्चन कश्चिदप्यारभमारब्धुं स्वकर्मणा नाश्नोति। न व्याप्नोति। यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः। कथंस्थितं। दिव इव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा केश्चिदप्यप्रधृष्यमादित्यमिव स्थितं ॥ आरभं। शकि णमुल्कमुलौ। पा॰ ३. ४. १२.। इति कमुल् ॥ तस्य सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा सिंधुरिव स्यंदमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे। विप्रथते। विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिविषे स्मद्दिष्टी गोपरीणसा। यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥१०॥

उत। दासा। परिऽविषे। स्मद्दिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी। गोऽपरीणसा। यदुः। तुर्वः।
च। ममहे ॥१०॥

उतापि च स्मद्दिष्टी कल्याणादेशिनौ गोपरीणसा गोपरिणसौ गोभिः परिवृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत्प्रेष्यवत्स्थितौ तेनाधिष्ठितौ यदुश्च तुर्वश्चेतन्नामकौ राजर्षी परिविषेऽस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे। पशून्प्रयच्छतः ॥ प्रत्येकमन्वयादेकवचनं ॥

सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानैतु दक्षिणा।
सावर्णेर्देवाः प्र तिरंत्वायुर्यस्मिन्नश्रांता असनाम वाजं ॥११॥

सहस्रऽदाः। ग्रामऽनीः। मा। रिषत्। मनुः। सूर्येण। अस्य। यतमाना। एतु। दक्षिणा।
सावर्णेः। देवाः। प्र। तिरंतु। आयुः। यस्मिन्। अश्रांताः। असनाम। वाजं ॥११॥

सहस्रदा गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीर्ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं मनुर्मा रिषत्। न केश्चिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु। यद्वा। कर्मनेतॄनस्मान्मा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु। अस्य यतमाना गच्छंती दक्षिणा सूर्येण सहैतु। संगच्छतां। त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः। तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोर्देवा इंद्रादय आयुर्जीवनं प्र तिरंतु। प्रवर्धयंतु। अश्रांताः कर्मस्वनलसाः सर्वं कर्म कुर्वंतो वयं यस्मिन्मनौ वाजं गोलक्षणमन्नमसनाम संभजेमहि। नाभानेदिष्ठोऽहमलभ इत्याशास्ते ॥ ॥२॥

परावतो य इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लतेः पुत्रस्य गयस्यार्षं। षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ। पंचदशी त्रिष्टुब्जगती वा। शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः। स्वस्ति नः पथ्यास्विति द्वे पथ्यास्वस्तिदेवताके। शिष्टा वैश्वदेव्यः। तथा चानुक्रांतं। परावतस्त्यूना गयः प्लातो द्वित्रिष्टुबंतं तु स्वस्ति नस्त्रिष्टुब्वा सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्येति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवयोस्तृतीयेऽहनि वैश्वदेव एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविद्धानं। सूत्रितं च। अनश्वो जातः परावतो य इति वैश्वदेवं। आ॰ ७.७.। इति ॥

परावतो ये दिधिषंत आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः।
ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अधि ब्रुवंतु नः ॥१॥

पराऽवतः । ये । दिधिषंते । आप्यं । मनुऽप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।
ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसंते । ते । अधि । ब्रुवंतु । नः ॥१॥

ये देवाः परावतो दूरदेशादागत्याप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बंधुत्वं दिधिषंते धारयंति । यद्वा । हविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सख्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायंते ॥ धिष शब्दे जौहोत्यादिकः । छांदसो झस्यांतादेशः । धिष धारण इति केचिदभ्युपगम्यते ॥ उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासो मनुष्यैः प्रीता देवा विवस्वतो विवस्वत्पुत्रस्य मनोर्जनिम जन्मानि मनुष्यान्धारयंति । किंच ये देवा नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य ययातेरेतन्नामकस्य राजर्षेर्बर्हिषि यज्ञ आसते उपविशंति ते देवा नोऽस्मानधि ब्रुवंतु । धनादिप्रदानेनास्मानधिकं वदंतु । पूजयंत्वित्यर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वंद्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।
ये स्थ जाता अदितेरद्भ्यस्परि ये पृथिव्यास्ते म इह श्रुता हवं ॥२॥
विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वंद्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।
ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवं ॥२॥

हे देवा इंद्रादयः । हिरवधारणे । वो युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवंति वंद्या वंद्यानि स्तोतव्यानि च भवंति । ये यूयमदितेरदीनाद्द्युलोकादद्भ्यः । अंतरिक्षनामैतत् । अंतरिक्षात् । परिः पंचम्यर्थद्योतकः । पृथिव्याश्च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ ते यूयमिहास्मिन्यज्ञ आगत्य मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे येभ्यो मातेत्येषा धाय्या । सूत्रितं च । अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा येभ्यो माता मधुमत् । आ॰ ५. १८. । इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः ।
उक्थशुष्मान्वृषभरान्स्वप्नसस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥३॥
येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वते । पयः । पीयूषं । द्यौः । अदितिः । अद्रिऽबर्हाः ।
उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभरान् । सुऽअप्नसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद । स्वस्तये ॥३॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यो देवेभ्यो देवार्थं मधुमन्माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति । तथादितिरदीनाद्रिबर्हा मेघैः परिवृढा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघा वा द्यौश्च पीयूषं पिन्वते । द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयत इत्यर्थः । ऋषिरात्मानं संबोध्याह । उक्थशुष्मानतिबलान् वृषभरान्वृष्टेराहर्तॄन् ॥ हृग्रहोर्भ इति भः ॥ स्वप्नसः सुकर्मणस्तानादित्यानदितेः पुत्रान्देवान् स्वस्तयेऽविनाशायानु मद । अनुस्तुहि ॥ माद्यतेर्लोटि व्यत्ययेन शप् । मंदतेर्वा स्तुत्यर्थस्यानित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अनिमिषंतो अर्हणा बृहद्देवासो अमृतत्वमानशुः ।
ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥४॥
नृऽचक्षसः । अनिऽमिषंतः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।
ज्योतिःऽरथाः । अहिऽमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणं । वसते । स्वस्तये ॥४॥

नृचक्षसः कर्मनेतॄणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एवानिमिषंतो निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जागरूका देवासो

देवा अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहद्बृंहितममृतत्वममरणधर्ममानशुः । प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजाहेतुं देवत्वमानशिरे । अत एव ज्योतीरथा दीप्यमानरथोपेता अहिमायाः केनचिदप्यहंतव्यप्रज्ञा अनागसः पापरहिता आदित्या दिवो द्युलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तयेऽविनाशाय लोकस्य क्षेमकरणार्थं वसते । अधिवसंति । यद्वा । स्वतेजसाच्छादयंति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिह्वृता दधिरे दिवि क्षयं ।
ताँ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥५॥
सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञं । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः । दधिरे । दिवि । क्षयं ।
तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिं । स्वस्तये ॥५॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यग्राजमानाः सुवृधः सुवृद्धा ये देवा यज्ञमाययुः आयांति सोमादिहविर्भक्षणार्थं । ततोऽपरिह्वृताः केनचिदप्यहिंसिता ये देवा दिवि द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वंति । ऋषिरात्मानमाह । महो महतो गुणाधिक्येनादित्यानदितेः पुत्रांस्तान्प्रसिद्धान्देवानदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च स्वस्तयेऽविनाशाय नमसा हवीरूपेणान्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्चा विवास । आभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥　॥३॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन ।
को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥६॥
कः । वः । स्तोमं । राधति । यं । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्थन ।
कः । वः । अध्वरं । तुविऽजाताः । अरं । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥६॥

ऋषिर्देवान्प्रति बहुधा वितर्कयति । हे देवाः वो युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं राधति । संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति । यूयं यं स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेटि शपः श्लुः । अडागमः ॥ किंच हे मनुषो मंतारो ज्ञातारो हे विश्वे देवासो देवाः यूयं यति यत्संख्याः स्थन भवथ ॥ यच्छब्दादपि छांदसो डतिर्द्रष्टव्यः ॥ हे तुविजाता धात्रादिविभागेन बहुजनना हे देवाः युष्मदर्थं को वा यजमानोऽध्वरं यज्ञमरं करत् । अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्यो नास्तीत्यर्थः । यो यज्ञो नोऽस्मान् स्वस्तयेऽविनाशायांहः पापरूपं मार्गमवैदिकमति पर्षत् अतिपारयति तं यज्ञं को वालंकरोतीति ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।
त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥७॥
येभ्यः । होत्रां । प्रथमां । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः । मनसा । सप्त । होतृऽभिः ।
ते । आदित्याः । अभयं । शर्म । यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥७॥

समिद्धाग्निर्हविर्भिः सम्यग्दीप्ताग्निर्मनुर्वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धानेन मनसा सप्त सप्तसंख्याकैर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिर्ऋत्विग्भिश्च सह येभ्यो युष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामपि क्रियमाणत्वादाद्यं होत्रां । हूयंते हवींष्यत्रेति होत्रा यज्ञः । तं । यद्वा । आहूयंते देवाः स्तुतिभिरत्रेति । तं यज्ञमायेजे आभिमुख्येनेष्टवान् ॥ यजेर्लिटि रूपं । यद्वा । लटि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यजिवप्योरलिट्यैत्वं वक्तव्यं । का० ६. ४. १२०. ४. । इति वचनादेकारः ॥ हे आदित्या अदितेः पुत्रा हे देवाः ते यूयं नोऽस्मभ्यमभयं

शर्म च सुखं प्रयच्छत। किंच नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान्वैदिकमार्गान् सुगा सुष्ठु गंतव्यान् कर्त। कुरुत ॥ करोतेर्लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। तबादेशः ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मंतवः।
ते नः कृतादकृतादेनसस्पर्यद्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥८॥
ये। ईशिरे। भुवनस्य। प्रऽचेतसः। विश्वस्य। स्थातुः। जगतः। च। मंतवः।
ते। नः। कृतात्। अकृतात्। एनसः। परि। अद्य। देवासः। पिपृत। स्वस्तये ॥८॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मंतवः सर्वस्य वेदितारो ये देवाः स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्येशिरे ईश्वरा भवंति। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे देवासो देवाः य उक्तगुणास्ते यूयं नोऽस्मान्कृतात्कायिकात्पापात् अकृतात्करचरणादिभिरकृतादेनसः किंतु मानसात्पापाच्चाद्यास्मिन्दिने स्वस्तयेऽविनाशायायुषोऽभिवृद्धये पिपृत। पारयत। पापरहितान्कुरुतेत्यर्थः ॥

भरेष्विंद्रं सुहवं हवामहेऽंहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनं।
अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥९॥
भरेषु। इंद्रं। सुऽहवं। हवामहे। अंहःऽमुचं। सुऽकृतं। दैव्यं। जनं।
अग्निं। मित्रं। वरुणं। सातये। भगं। द्यावापृथिवी इति। मरुतः। स्वस्तये ॥९॥

अंहोमुचमंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाह्वानमिंद्रं भरेषु। भृणंति भर्जयंति विनाशयंति शत्रूनत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु हवामहे। रक्षणायाह्वयामः। किंच सुकृतं सुकर्माणं दैव्यं देवसंबंधिनमन्यं जनं चाह्वयामहे। तं जनमुद्दिशति। अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च सातयेऽन्नलाभाय स्वस्तयेऽविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पशोः सुत्रामाणमित्येषा वपायागस्य याज्या। सूत्रितं च। अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं। आ० ३. ८.। इति ॥ प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्या सैवोदयनीयाया याज्या। सूत्रितं च। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमू षु मातरं सुव्रतानां। आ० ४. ३.। इति ॥ प्रयाणेऽनयैव नावमारोहेत्। सूत्रितं च। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावं। आ० गृ० २. ६. ८.। इति ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिं।
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवंतीमा रुहेमा स्वस्तये ॥१०॥
सुऽत्रामाणं। पृथिवीं। द्यां। अनेहसं। सुऽशर्माणं। अदितिं। सुऽप्रनीतिं।
दैवीं। नावं। सुऽअरित्रां। अनागसं। अस्रवंतीं। आ। रुहेम। स्वस्तये ॥१०॥

द्युलोको नौरूपकतया स्तूयते। सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायंतीं पृथिवीं विस्तृतामनेहसं पापरहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्तामदितिमदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंबंधिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्तामनागसं पापरहितामस्रवंतीमगच्छंतीमविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तयेऽविनाशाय देवत्वप्राप्तय आ रुहेम। वयमारोहेम ॥ रोहतेर्लिङि लिङ्याशिष्यङिति च्लेरङ्प्रत्ययः ॥ ॥४॥

विश्वे यजत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिह्रुतः।
सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥११॥

विश्वे। यजत्राः। अधि। वोचत। ऊतये। त्रायध्वं। नः। दुःऽएवायाः। अभिऽहुतः।
सत्यया। वः। देवऽहूत्या। हुवेम। शृण्वतः। देवाः। अवसे। स्वस्तये ॥११॥

हे यजत्रा यजनीया हे विश्वे सर्वे देवाः यूयमूतये रक्षणार्थमधि वोचत। अस्मानधिब्रूत। आभाष्य चाभिहुतोऽभिहिंसित्र्या दुरेवाया दुर्गतेर्नोऽस्मांस्त्रायध्वं। यद्येवं कुरुथ तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान्वो युष्मान् सत्यया यथार्थभूतया देवहूत्या। देवा हूयंतेऽनयेति देवहूतिः स्तुतिः। तया वयं हुवेम। आह्वयेम। किमर्थं। अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

अपामीवामप विश्वामनाहुतिमपारातिं दुर्विदत्रामघायतः।
आरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥१२॥
अप। अमीवां। अप। विश्वां। अनाहुतिं। अप। अरातिं। दुःऽविदत्रां। अघऽयतः।
आरे। देवाः। द्वेषः। अस्मत्। युयोतन। उरु। नः। शर्म। यच्छत। स्वस्तये ॥१२॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्बाधकं शत्रुमस्मत्तो दूरेऽप कुरुत। पृथक्कुरुत। तथा विश्वां सर्वामनाहुतिं देवानामनाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत। किंचारातिमदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्यो हविषामदातारं शत्रुमप गमयत। अपि चाघायतः पापमिच्छतः शत्रोर्दुर्विदत्रां दुर्विज्ञानं दुष्टां बुद्धिं इत्थं च द्वेषो द्वेष्टॄन् सर्वाञ्छत्रूनस्मदस्मत्त आरे दूरे युयोतन। पृथक्कुरुत। एवं सति यूयं नोऽस्मभ्यमुरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि।
यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥१३॥
अरिष्टः। सः। मर्तः। विश्वः। एधते। प्र। प्रऽजाभिः। जायते। धर्मणः। परि।
यं। आदित्यासः। नयथ। सुनीतिऽभिः। अति। विश्वानि। दुःऽइता। स्वस्तये ॥१३॥

हे विश्वे देवाः विश्वः सर्वो मर्तः स मनुष्योऽरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन्नेधते पश्वादिभिर्वर्धते। तथा धर्मणस्परि धारकात्कर्मणोऽनंतरं स मनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्र जायते। प्रकर्षेणाविर्भूतो भवति। हे आदित्यास आदित्या देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनैर्विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तद्रूपाञ्छत्रून्वा स्वस्तये क्षेमायाति नयथ अतीत्य सन्मार्गं नयथ। स वर्धत इति समन्वयः ॥

यं देवासोऽवथ वाजसातौ यं शूरसाता मरुतो हिते धने।
प्रातर्यावाणं रथमिंद्र सानसिमरिष्यंतमा रुहेमा स्वस्तये ॥१४॥
यं। देवासः। अवथ। वाजऽसातौ। यं। शूरऽसाता। मरुतः। हिते। धने।
प्रातःऽयावानं। रथं। इंद्र। सानसिं। अरिष्यंतं। आ। रुहेम। स्वस्तये ॥१४॥

हे देवासो देवाः वाजसातावन्नभजनेऽन्नलाभे वा यं रथमवथ रक्षथ हे मरुतः शूरसाता। संग्रामनामैतत् शूराः स्यंति खिद्यंतेऽत्रेति शूराः सीयंते विनश्यंते योद्धृभिरत्रेति। तस्मिन्युद्धे यं रथं हिते निहिते धने धनमुद्दिश्य ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे। पा० २. ३. ३६. ६.। इति सप्तमी ॥ तदुद्दिश्य रक्षथ। सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिंद्रमेवाभिलक्ष्य वदत्युत्तरार्धेन। हे इंद्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गंतारं सानसिं संभजनीयमरिष्यंतं कैश्चिदप्यहिंसितं। यद्वा। इंद्रसहायानां मरुतामबाधकं। तं रथं स्वस्तयेऽस्माकं रक्षणाय वयमा रुहेम। आरोहेम ॥

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य स्वस्ति नः पथ्यास्वित्येषानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूत्रितं च । स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् । आ॰ ४. ३. । इति । उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । विपरीतास्तु याज्यानुवाक्या इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्य१प्सु वृजने स्ववति ।
स्वस्ति नः पुत्रकृथेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥१५॥
स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वऽसु । स्वस्ति । अप्ऽसु । वृजने । स्वःऽवति ।
स्वस्ति । नः । पुत्रऽकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥१५॥

हे मरुतो मितराविणो देवाः नोऽस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणमुदकजननलक्षणं कुरुत । तथाप्सूदकेषु स्वस्ति । तथा स्ववति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । नोऽस्माकं पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषूत्पादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतंति तथा क्षेमं कुरुत । किंच नोऽस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन । धत्त । कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥१६॥
स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति ।
सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥१६॥

या पृथिवी गंतुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय स्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव भवति श्रेष्ठा प्रशस्ततमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीयं यज्ञमभ्येति उत्तरवेद्यात्मना वाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नोऽस्माकममा । गृहनामैतत् । गृहं रक्षतु । तथा सो सा उ सैवारणे गंतव्ये देशेऽरण्येऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान्नि पातु । नितरां रक्षतु । तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः संति सा पृथिव्यस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥१७॥
एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।
ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥१७॥

हे विश्व आदित्याः सर्वे देवा हे अदिते देवानां मातरेतन्नामिके देवि वो युष्मान्मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लतेरेतन्नामकस्यर्षेः सूनुः पुत्रो गयो नामैवैवमुक्तरीत्यावीवृधत् । स्तुतिभिरवर्धयत् ॥ वर्धतेर्ण्यंतस्य लुङि रूपं ॥ अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन नरो मनुष्या ईशानासो धनस्येश्वराः स्वामिनो भवंति स दिव्यो दिवि भवो जनो देवगणो गयेनैतन्नामकेन मयास्तावि । अभिष्टुतोऽभूत् ॥ स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपं ॥ ॥५॥

कथेति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्षं वैश्वदेवं । यां मे धियमित्येषा द्वादशी षोडशीसप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । कथा यां मे त्रिष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमंतु नाम शृण्वतां मनामहे ।
को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥१॥
कथा । देवानां । कतमस्य । यामनि । सुऽमंतु । नाम । शृण्वतां । मनामहे ।
कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥१॥

ऋषिर्बहुधात्मानं वितर्कयति । यामनि । यांति गच्छंत्यत्रेति यामा यज्ञः । तस्मिञ्छृण्वतामस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमंतु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे । उच्चारयामः । अस्मान्को वा मृळाति । मृळतिरुपदयाकर्मेति यास्कः । नि० १०. १५. । कृपां करोति । कतमो वा नोऽस्माकं मयः सुखं करत् । करोति । कतमो वोती ॥ चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऊत्या अस्माकं रक्षणायाभ्या ववर्तति । अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयंति क्रतवो हृत्सु धीतयो वेनंति वेनाः पतयंत्या दिशः ।
न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥२॥
क्रतुऽयंति । क्रतवः । हृत्ऽसु । धीतयः । वेनंति । वेनाः । पतयंति । आ । दिशः ।
न । मर्डिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥२॥

हृत्सु हृदयेषु धीतयो निधातव्या निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयंति । अग्निहोत्रादि कर्म कर्तुमिच्छंति । तदेवाह । वेनाः कांताः प्रज्ञा वेनंति । देवान्कामयंते । वेनो वेनतेः कांतिकर्मण इति यास्कः । नि० १०. ३८. । तथा दिशोऽस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामा आ पतयंति । देवान्फलावाप्तय आगच्छंति । यत एभ्यो देवेभ्योऽन्यो देव एषां कामानां मर्डिता सुखयिता न विद्यते । किं बहुना । देवेष्वधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थ-द्योतकः । इंद्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामा अयंसत । नियम्यंते ॥ यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपं ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोह्यमग्निं देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा ।
सूर्यामासा चंद्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसमक्तुमश्विना ॥३॥
नराशंसं । वा । पूषणं । अगोह्यं । अग्निं । देवऽइद्धं । अभि । अर्चसे । गिरा ।
सूर्यामासा । चंद्रमसा । यमं । दिवि । त्रितं । वातं । उषसं । अक्तुं । अश्विना ॥३॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह । नराशंसं ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां विप्रकर्षश्छांदसः ॥ नरैः शंसनीयमेतन्नामानं पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन पोषकमेतन्नामानं तथागोह्यमगूहित-मन्यैर्गंतुमशक्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितमग्निं च गिरा स्तुत्याभ्यर्चसे । अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चंद्रमसा । मा इति चंद्रमसो विशेषणं । माति पक्षमिति माश्चंद्रमाः । तौ सूर्याचंद्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितं यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिंद्रं वातं वायुमुषसमुषःकालमक्तुं रात्रिम-श्विनाश्विनौ चैतान्देवांस्तत्तल्लिंगैः स्तोत्रैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान्कया गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।
अज एकपात्सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिः शृणोतु बुध्न्यो३ हवीमनि ॥४॥
कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । ववृधते । सुवृक्तिऽभिः ।
अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋक्वऽभिः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ॥४॥

कविः क्रांतप्रज्ञोऽग्निः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान्बहुस्तोतृयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः। यद्वा। तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः। बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति ॥ कया वा गिरा स्तुत्या बहुमान्भवति। बृहस्पतिरेतन्नामको देवः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा वावृधते। तथैकपात्। एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात्। तादृशो दिवो धारयिताज एतन्नामको देवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैर्ऋक्वभिर्मंत्रवद्भिः स्तोत्रैर्वावृधते। एते त्रयो देवा वर्धते ॥ त्रित्वापेक्षया बहुवचनं। वृधु वृद्धौ। व्यत्ययेन शपः श्लुः ॥ अहिर्बुध्न्यश्चैतन्नामको देवश्च हवीमन्याह्वानेऽस्मान्शृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि।
अतूर्तपंथाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥५॥
दक्षस्य। वा। अदिते। जन्मनि। व्रते। राजाना। मित्रावरुणा। आ। विवाससि।
अतूर्तऽपंथाः। पुरुऽरथः। अर्यमा। सप्तऽहोता। विषुऽरूपेषु। जन्मऽसु ॥५॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिञ्जाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजंतौ मित्रावरुणौ विवाससि। वाशब्द उपमार्थः। यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पर्यचरः एवमिदानीमप्यस्मदर्थं कुर्विति पृथिवीमाशास्ते। सोऽर्यमारीणां तमसां यंता नियंता सूर्यो विषुरूपेषु नानारूपेषु जन्मसु कर्मस्वन्वहमुद्यन् सप्तहोता। सप्त रश्मयो यस्मिन्रसाञ्जुह्वति प्रक्षिपंति स एतादृशो भवति। अतूर्तपंथाः। अतूर्तस्त्वरारहितः पंथा यस्य सः। नियतगतित्वात् त्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति। पुरुरथः। रथो रंहतेः। प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणो भवति ॥ यद्वा। हे अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि। उदयत्यादित्य इत्यर्थः। वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तस्तव वा जन्मनि दक्षादिति। राजाना दीप्यमानौ मित्रावरुणा। अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः। ऐ० ब्रा० ४. १०.। इति श्रुतेरहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते। तौ विवाससि। परिचरसि। कथं। तदनुप्रवेशेन। अर्धं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्धमहरिति। उत्तरार्धः पूर्ववत्। सप्तहोता। ह्वयतेरर्चतिकर्मण इदं रूपं। सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारः स्तोतारः संतीति। अथवा सप्तहोता। मलिम्लुचांहसस्पतिसहिताः सप्तर्तवो यस्य होतारो भवंति तादृशः। अत्र निरुक्तं। दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि व्रते राजानौ। नि० ११. २३.। इत्यादि ॥ ॥६॥

ते नो अर्वंतो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वंतु वाजिनो मितद्रवः।
सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥६॥
ते। नः। अर्वंतः। हवनऽश्रुतः। हवं। विश्वे। शृण्वंतु। वाजिनः। मितऽद्रवः।
सहस्रऽसाः। मेधसातौऽइव। त्मना। महः। ये। धनं। संऽइथेषु। जभ्रिरे ॥६॥

हवनश्रुत आह्वानं शृण्वंतो वाजिनो बलवंतो मितद्रवो मितमार्गा अध्वानं परिच्छिंदंतो विश्वे सर्वे प्रसिद्धा अर्वंतोऽश्वा इंद्रादीनां वाहनभूता हर्यादयो नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वंतु। कीदृशाः। मेधसाताविव। मेधाः स्तुतयः सायंते संभज्यंतेऽत्रेति मेधसातिर्यज्ञः। तस्मिन्निव त्मनात्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकधनस्य दातारः। ते शृण्वंतु येऽश्वाः समिथेषु। संग्रामनामैतत्। संप्राप्यते योद्धृभिरत्रेति। तेषु संग्रामेषु महो महद्धनं जभ्रिरे शत्रुभ्य आहरंति ॥ हृग्रहोर्भः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पूषणं।
ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचंते सचितः सचेतसः ॥७॥
प्र। वः। वायुं। रथऽयुजं। पुरंऽधिं। स्तोमैः। कृणुध्वं। सख्याय। पूषणं।
ते। हि। देवस्य। सवितुः। सवीमनि। क्रतुं। सचंते। सऽचितः। सऽचेतसः ॥७॥

हे स्तोतारः वो यूयं वायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिं बहुकर्माणमिंद्रं पूषणमेतन्नामानं च स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणि प्र कृणुध्वं । प्रकुरुध्वं । यथा तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो भवंति तथा कुरुत । हि यस्मात्सवितो ज्ञानयुक्तास्ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः संतः सवितुः सर्वप्रेरकस्य देवस्यादित्यस्य सवीमनि प्रसवेऽह्नि क्रतुं यज्ञं सचंते सेवंते तस्मात्प्रकुरुध्वं ॥

त्रिः सप्त सस्रा नद्यो महीरपो वनस्पतीन्पर्वताँ अग्निमूतये ।
कृशानुमस्तॄन्तिष्यं सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥८॥

त्रिः । सप्त । सस्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निं । ऊतये ।
कृशानुं । अस्तॄन् । तिष्यं । सधऽस्थे । आ । रुद्रं । रुद्रेषु । रुद्रियं । हवामहे ॥८॥

त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याकाः सस्राः सरंतीर्नद्यो नदीः । सरस्वती सरयुः सिंधुरिति त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः । तदाद्या नदीर्महीर्महांत्यपस्तासामुदकानि सोमाभिषवार्थं वनस्पतीन्दारुमयांश्चमसादीन्पर्वतान्सोमाभिषवार्थं ग्राव्णोऽग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमेतन्नामानं गंधर्वमस्तॄनिषूणां क्षेप्तॄंस्तदनुचरान्गंधर्वानूतये सोमरक्षणाय तिष्यं नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा परिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान्सर्वान्सधस्थे । सह तिष्ठंत्यत्रेति सधस्थो यज्ञः । तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं हवामहे । स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सरस्वती सरयुः सिंधुरूर्मिभिर्महो महीरवसा यंतु वक्षणीः ।
देवीरापो मातरः सूदयित्न्वो घृतवत्पयो मधुमन्नो अर्चत ॥९॥

सरस्वती । सरयुः । सिंधुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यंतु । वक्षणीः ।
देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्न्वः । घृतऽवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥९॥

महो महतोऽपि महीर्महत्योऽत्यंतं महत्य ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयुः सिंधुरेतदाद्या एकविंशतिसंख्याका वक्षणीरिमा नद्योऽवसा रक्षणेन हेतुना यंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छंतु । ततो देवीर्देवनशीला मातरो मातृभूताः सूदयित्न्वः प्रेरयित्र्यस्तासामापो घृतवद्घृतयुक्तं मधुमन्मधुसहितमात्मीयं पयो नोऽस्मभ्यमर्चत । प्रयच्छत ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।
ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्वः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥१०॥

उत । माता । बृहत्ऽदिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः ।
ऋभुक्षाः । वाजः । रथःपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥१०॥

उतापि च बृहद्दिवा । महद्दिवेति यास्कः । नि० ११. ४९. । महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता नोऽस्माकमाह्वानं शृणोतु । तथा देवेभिर्देवैरिंद्रादिभिर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टैतन्नामको ऽस्मदीयं वचः शृणोतु । तथर्भुक्षा इंद्रो वाजस्तत्सहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान्रथस्पती रथस्य पतिर्भगश्च तथा रण्वो रमणीयः शंसः स्तुत्यो मरुद्गणश्च ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतॄन्नोऽस्मान्पातु । रक्षतु ॥ ॥७॥

रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयो भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः ।
गोभिः ष्याम यशसो जनेष्वा सदा देवास इळया सचेमहि ॥११॥

रण्वः । सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणां । मरुतां । उपऽस्तुतिः ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥११॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वो रमणीयो मरुद्गणः पितुमानिवान्नवानिव क्षयो निवासः स्तोतॄणां भवति । रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुतामुपस्तुतिरनुग्रहबुद्धिर्भद्रा कल्याणी भवति । तस्माज्जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिर्गवादिभिर्यशसो यशस्विनः स्याम । भवेम । आनंतरं हे देवासो देवाः युष्मान्सदा सर्वदेळयान्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि । सचेम । संगच्छेम ॥

यां मे धियं मरुत इंद्र देवा अददात वरुण मित्र यूयं ।
तां पीपयत पयसेव धेनुं कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ ॥१२॥
यां । मे । धियं । मरुतः । इंद्र । देवाः । अददात । वरुण । मित्र । यूयं ।
तां । पीपयत । पयसाऽइव । धेनुं । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥१२॥

हे मरुतो हे इंद्र देवा हे वरुण हे मित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यमददात दत्तवंतः स्थ ॥ मरुत इत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वं ॥ तां धियं पीपयत । फलेनाप्याययत । तत्र दृष्टांतः । पयसेव धेनुं नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययंति तद्वत् । किंच गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरधि रथ आत्मीये रथे कुविद्बहुवारं वहाथ । प्राप्ताः स्थ । स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढा भवथ ॥

कुविदंग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमदितिर्दधातु नः ॥१३॥
कुवित् । अंग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमं । सम्ऽनसामहे । तत्र । जामिऽत्वं । अदितिः । दधातु । नः ॥१३॥

अंगेति संबुद्धौ । हे मरुतः यूयं नोऽस्मान्कुविद्बहुवारं प्रति बुबोधथ । तथा प्रतिबुध्यध्वं ॥ कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ यथा नोऽस्मान्सजात्यस्यास्य बांधवस्य विषयभूतान्कुरुथ तथा जानीथ । ततो नाभा पृथिव्या नाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथममेव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्रैव देशेऽदितिर्देवानां माता नोऽस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बांधवं दधातु । विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।
उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरू रेतांसि पितृभिश्च सिंचतः ॥१४॥
ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति । देवी इति । देवान् । जन्मना ।
यज्ञिये इति । इतः ।
उभे इति । बिभृतः । उभयं । भरीमऽभिः । पुरु । रेतांसि । पितृऽभिः । च । सिंचतः ॥१४॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव मही महत्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञार्हे ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देवानिंद्रादीञ्जन्मनैवेतो हि । प्राप्नुतः खलु ॥ इण् गतौ । लिटि रूपं ॥ किंचोभे द्यावापृथिव्यौ भरीमभिर्भरणैर्नानाविधैरुभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च बिभृतः । धारयतः । पोषयतः । तथा पितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते पुरु पुरूण्यात्मीयानि रेतांस्युदकानि सिंचतः । क्षरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।
ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदवीवशंत मतिभिर्मनीषिणः ॥१५॥
वि । सा । होत्रा । विश्वं । अश्नोति । वार्यं । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।
ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशंत । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥१५॥

होत्रा । वाङ्नामैतत् आहूयंतेऽनया देवा इति । सा वाग्वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पश्वादिसहितं धनं व्यश्नोति । विविधं व्याप्नुते । कीदृशी । बृहस्पतिर्बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कृत्वाप्यनुपरता पनीयस्यत्यंतं देवानां स्तोत्रकारिणी । यत्र यस्यां होत्रायां मधुषुत् सोममभिषुण्वन्बृहद्ग्रावा महान्ग्रावोच्यते अभिधीयते । स्तूयत इत्यर्थः । तं स्तुतिमंतं यज्ञं मनीषिणो देवा मतिभिः स्तुतिभिः सहावीवशंत । कामयंते ॥ वष्टेर्ण्यंतस्य लुङि रूपं ॥ यद्वा । मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान्यज्ञं कामयमानान्कुर्वंति ॥

एवा कविस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।
उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्गयो दिव्यानि जन्म ॥१६॥
एव । कविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।
उक्थेभिः । अत्र । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥१६॥

कविः क्रांतप्रज्ञस्तुवीरवान् ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः ॥ बहुस्तुतियुक्त ऋतज्ञा यज्ञस्य वेदिता द्रविणस्युर्धनकामः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति सुगागमः ॥ तस्यैव विशदवचनं । द्रविणसश्चकान इति । पश्वादिधनं कामयमान इत्यर्थः । विप्रो मेधावी गयो नामर्षिरेवमुक्तप्रकारेणात्र सूक्त उक्थेभिः शस्त्रैर्मतिभिः स्तुतिभिश्च दिव्यानि दिवि जातानि जन्म जननानि देवानपीपयत् । अवर्धयत् । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा प्लतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।
ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥१७॥
एव । प्लतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।
ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥१७॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥८॥

अग्निरिंद्र इति पंचदशर्चं पंचमं सूक्तं । वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं वैश्वदेवं । पंचदशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रम्यते । अग्निरिंद्रः पंचोना वासुक्रो वसुकर्णस्त्रिष्टुबंतं त्विति ॥

अग्निरिंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।
आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥१॥
अग्निः । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सऽजोषसः ।
आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥१॥

अग्न्यादय आदित्यादयो बृहद्बृहती स्वर्यौश्च सोमादय एते देवाः सजोषसः संहत्य ॥

इंद्राग्नी वृत्रहत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वा३ समोकसा ।
अंतरिक्षं मह्या पप्रुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥२॥

इंद्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः । हिन्वाना । तन्वा । संऽओकसा ।
अंतरिक्षं । महि । आ । पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानं । ईरयन् ॥२॥

वृत्रहत्या युद्धानि । तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रूंन्हिन्वाना प्रेरयंती सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानाविंद्राग्नी । घृतश्रीरुदकं वसतीवर्याख्यं श्रयमाणो महिमानमात्मीयमीरयन् सर्वत्रोदीरयन्नुन्नमयन् सोमश्च । एते सर्वे च महि महदंतरिक्षमोजसा स्वबलेना पप्रुः । आपूरयंति ॥ प्रा पूरणे ॥

तेषां हि मह्ना महतामनर्वणां स्तोमाँ इयर्म्यृतज्ञा ऋतावृधां ।
ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रासंतां महये सुमित्र्याः ॥३॥
तेषां । हि । मह्ना । महतां । अनर्वणां । स्तोमान् । इयर्मि । ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधां ।
ये । अप्सवं । अर्णवं । चित्रऽराधसः । ते । नः । रासंतां । महये । सुऽमित्र्याः ॥३॥

मह्ना स्वमहत्त्वेन महतामनर्वणामन्यस्मिन्नप्रत्यृतानां शत्रुभिरनभिगंतव्यानामृतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषामग्न्यादीनां देवानामेवर्तज्ञा यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमानियर्मि । प्रेरयामि ॥ ऋ गतिप्रापणयोः जौहोत्यादिकः ॥ चित्रराधसश्चायनीयधनोपेता यद्वा पश्वादिलक्षणबहुधना ये देवा अप्सवं । अप्स इति रूपनाम । रूपवंतमर्णवं ॥ अर्णसः सलोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ उदकवंतं मेघं वर्षंति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणस्ते देवा नोऽस्मभ्यं महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासंतां । प्रयच्छंतु ॥ रास्ट दाने ॥

स्वर्णरमंतरिक्षाणि रोचना द्यावाभूमी पृथिवीं स्कंभुरोजसा ।
पृक्षा इव महयंतः सुरातयो देवाः स्तवंते मनुषाय सूरयः ॥४॥
स्वःऽनरं । अंतरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीं । स्कंभुः । ओजसा ।
पृक्षाःऽइव । महयंतः । सुऽरातयः । देवाः । स्तवंते । मनुषाय । सूरयः ॥४॥

स्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारमादित्यमंतरिक्षाणि । द्यावापृथिव्योरंतरा मध्ये क्षियंति निवसंतीत्यंतरिक्षाणि । मध्यस्थितानि रोचना रोचमानानि तेजांसि द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ पृथिवीं विस्तीर्णमंतरिक्षं च एतानादित्यादीनोजसा स्वबलेनैव देवाः स्कंभुः । धारयंति ॥ स्कंभ इति सौत्रो धातुः । लिटि रूपं ॥ किंच पृक्षा इव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयंत इव अत एव महयंतः स्तोतॄन्धनादिभिः पूजयंतः सुरातयः सुदाना मनुषाय मनुष्याय सूरयो धनानां प्रेरका एते देवाः स्तवंते । अस्मिन्यज्ञे सूयंते ॥

मित्रायं शिक्ष वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः ।
ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद्ययोरुभे रोदसी नाधसी वृतौ ॥५॥
मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । संऽराजा । मनसा । न । प्रऽयुच्छतः ।
ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् । ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृतौ ॥५॥

दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छति मित्राय वरुणाय च शिक्ष । हवींषि प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा । सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य या यौ मित्रावरुणौ मनसांतःकरणेनापि न प्रयुच्छतः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण ॥ युच्छ प्रमादे भौवादिकः ॥ ययोर्मित्रावरुणयोर्बृहद्ब्रहद्धाम शरीरं धर्मणात्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा रोचते सम्यग्दीप्यते । ययोश्च नाधसी ॥ णाधृ याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृतौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ । तयोर्वृतौ वर्तमाने भवतः । तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

या गौर्वर्तनिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।
सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्धविषा विवस्वते ॥ ६ ॥
या । गौः । वर्तनिं । परिऽएति । निःऽकृतं । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।
सा । प्रऽब्रुवाणा । वरुणाय । दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

येयं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीराश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री गौर्निष्कृतं संस्कृतं वर्तनिमावासस्थानं यज्ञमवारतोऽवरणेनाप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना सा गौर्दाशुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्योऽन्येभ्य इंद्रादिभ्यश्च हविषान्नेन विवस्वते देवान्परिचरते मह्यं मां रक्षितुं दाशत् । पयः प्रयच्छतु ॥ दाशृ दाने । लेट्यडागमः ॥ यद्वा । गौरिति माध्यमिका वाक् या पय ऊर्जं दुहाना सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना । ऋ॰ ८. १००. ११. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववद्योज्यं ॥

दिवक्षसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशंत आसते ।
द्यां स्कभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनित्वी तन्वी३ नि मामृजुः ॥ ७ ॥
दिवक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिं । विऽमृशंतः । आसते ।
द्यां । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञं । जनित्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः स्वतेजसा दिवं व्याप्नुवंतः ॥ अक्षू व्याप्तौ । असुनि रूपं ॥ यद्वा । दिवो वोढारः । अग्निजिह्वा अग्न्यास्याः । अग्निना हवींषि लिहंत्यास्वादयंतीति तन्मुखाः । ऋतावृधो यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो देवा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशंतो विचारयंतः प्रतीक्षमाणाः संत आसते । सर्वत्र तिष्ठंति । त इमे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वौजसा स्वबलेनापोऽपेक्षितान्युदकान्या चक्रुः । आकुर्वंति । ततो यज्ञं यजनीयं हविश्च जनित्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे नि मामृजुः । निमृजंति । नितरामलंकुर्वंति । हविर्भक्षयंतीत्यर्थः ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योना क्षयतः समोकसा ।
द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥
परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योना । क्षयतः ।
संऽओकसा ।
द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय ।
पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षिता परितो निवसंत्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यावृतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः। आश्रयत्वाधिकरणत्वेन निवसतः। हविर्धानरूपे वा क्षियतः। किंच सव्रते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय। तं यष्टुं। उपलक्षणमेतत्। अन्यान्देवानपि। घृतवत्क्षरणवत् पय उदकं पिन्वतः। सिंचतः। उदकेन ह्यन्नं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेंद्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा।
देवाँ आदित्याँ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥९॥
पर्जन्यावाता। वृषभा। पुरीषिणा। इंद्रवायू इति। वरुणः। मित्रः। अर्यमा।
देवान्। आदित्यान्। अदितिं। हवामहे। ये। पार्थिवासः। दिव्यासः। अप्ऽसु। ये ॥९॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ पर्जन्यावायू वृषभा वृषभौ कामानां सेक्तारौ पुरीषिणा पुरीषिणौ। पुरीषमुदकं। कर्तृत्वेन तद्वंतौ ताविंद्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तंते। वायोः पर्जन्येनेंद्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानं। एतानादित्यान्देवानदितिं तेषां मातरं च हवामहे। अस्मिन्यज्ञे वयमाह्वयामः। किंच ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवा ये च दिव्या दिवि जाता ये चाप्स्वंतरिक्षे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे ॥

त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये।
बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसमिंद्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥१०॥
त्वष्टारं। वायुं। ऋभवः। यः। ओहते। दैव्या। होतारा। उषसं। स्वस्तये।
बृहस्पतिं। वृत्रऽखादं। सुऽमेधसं। इंद्रियं। सोमं। धनऽसाः। ऊं इति। ईमहे ॥१०॥

हे ऋभवः। ऋतेन सत्येन भांतीत्यृभवः। उरु प्रभूतं स्वतेजसा भांतीति वा। हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्ट्रप्रभृतीनोहते॥ ओहतिर्गत्यर्थः। भौवादिकः॥ आवहति प्राप्नोति। तथा बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारमिंद्रं च प्राप्नोति धनसा धनं संभजमाना वयमिंद्रियमिंद्रजुष्टं तं सोममीमहे। धनं याचामहे। ईमह इति याच्ञाकर्मा ॥ ईङ् गतौ दैवादिकः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ॥१०॥

ब्रह्म गामश्वं जनयंत ओषधीर्वनस्पतीन्पृथिवीं पर्वताँ अपः।
सूर्यं दिवि रोहयंतः सुदानव आर्या व्रता विसृजंतो अधि क्षमि ॥११॥
ब्रह्म। गां। अश्वं। जनयंतः। ओषधीः। वनस्पतीन्। पृथिवीं। पर्वतान्। अपः।
सूर्यं। दिवि। रोहयंतः। सुऽदानवः। आर्या। व्रता। विऽसृजंतः। अधि। क्षमि ॥११॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नं। अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धंते। गामश्वमेतत्प्रभृतीन्पशून् तथौषधीर्वनस्पतींश्च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वताञ्शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान्मेघान्वा अप उदकान्यंतरिक्षं वा एताञ्जनयंत उत्पादयंतः किंच दिवि द्युलोके सूर्यमादित्यं रोहयंतः सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवा अधि क्षमि ॥ आत इति योगविभागात्। पा॰ ६. ४. १४०। आकारलोपः॥ क्षमायां पृथिव्यामार्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजंतः प्रसारयंतः सर्वत्र वर्तंते। तान्वयं धनं याचामह इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतं।
कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥१२॥
भुज्युं। अंहसः। पिपृथः। निः। अश्विना। श्यावं। पुत्रं। वध्रिऽमत्याः। अजिन्वतं।
कमऽद्युवं। विऽमदाय। ऊहथुः। युवं। विष्णाप्वं। विश्वकाय। अव। सृजथः ॥१२॥

हे अश्विनाश्ववंतौ सर्वं व्याप्नुवंतौ वैतन्नामकौ हे देवौ अंहस उपद्रवकारिणः समुद्राद्भुज्युं तुग्रपुत्रमेतन्नामानं निः पिपृथः। निष्पारयथः। नितरां रक्षथः॥ पॄ पालनपूरणयोः। जौहोत्यादिकः॥ निष्टौग्र्यं पारयथः समुद्रात्। ऋ॰ १. ११८. ६.। इति निगमः। तथा श्यावं हिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्रिमत्या एतन्नामिकाया अजिन्वतं। अप्रीणयतं। अदत्तं। हिरण्यहस्तमश्विना रराणा। ऋ॰ १. ११७. २४.। इत्यादि निगमः। तथा कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदायर्षये युवमूहथुः। प्रापयथः। युवं रथेन विमदाय। ऋ॰ १०. ३९. ७.। इति निगमः। तथा विष्णाप्वमेतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकायर्षय आनीयाव सृजथः। अदत्तं। पशुं न नष्टमिव दर्शनाय। ऋ॰ १. ११६. २३.। इति निगमः॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिंधुरापः समुद्रियः।
विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥१३॥
पावीरवी। तन्यतुः। एकऽपात्। अजः। दिवः। धर्ता। सिंधुः। आपः। समुद्रियः।
विश्वे। देवासः। शृणवन्। वचांसि। मे। सरस्वती। सह। धीभिः। पुरंऽध्या ॥१३॥

पावीरव्यायुधवती तन्यतुः स्तनयित्री वाग्माध्यमिका तथा दिवो द्युलोकस्य धर्ता धारयिताज एकपात् एक एव पद्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः सिंधुश्च समुद्रियः। समुद्रमंतरिक्षं। तत्र भवा आपश्च॥ समुद्राभ्राद्घ इति भावार्थे घप्रत्ययः॥ विश्वे देवाश्च धीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवन्। शृण्वंतु। पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं। नि॰ १२. ३०.॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः।
रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥१४॥
विश्वे। देवाः। सह। धीभिः। पुरंऽध्या। मनोः। यजत्राः। अमृताः। ऋतऽज्ञाः।
रातिऽसाचः। अभिऽसाचः। स्वःऽविदः। स्वः। गिरः। ब्रह्म। सुऽउक्तं। जुषेरत ॥१४॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ता मनोर्मनुष्यस्य यज्ञे यजत्रा यष्टव्या अमृता मरणधर्मरहिता ऋतज्ञाः सत्यविदो रातिषाचो दीयमानं हविः सेवमाना अभिषाच आभिमुख्येन यज्ञं समवयंतः संगतवंतः स्वर्विदः सर्वस्य लंभका विश्वे सर्वे इंद्रादयो देवाः स्वः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्ब्रह्म महद्धान्नं सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मंत्रेण सह दत्तमन्नं जुषेरत। सेवंतां॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः। तौदादिकः। अनुदात्तेत्। लिङि झस्य रनादेशाभावश्छांदसः। बहुलं छंदसीति रुडागमः॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान्ववंदे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः।
ते नो रासंतामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१५॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववंदे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रऽतस्थुः ।
ते । नः । रासंतां । उरुऽगायं । अद्य । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१५॥

वसिष्ठो वसिष्ठकुलजोऽयमृषिरमृतान्मरणरहितान्देवान्ववंदे । एवमस्तावीत् । ये देवा विश्वा विश्वानि भुवनानि लोकानभि प्रतस्थुः स्वतेजसाभिभवंति । अभितः प्रतिष्ठंतीति वा ॥ प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपं । समासस्वरः ॥ ते देवा अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मभ्यमुरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासंतां । प्रयच्छंतु । हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्याणीभिरूतिभिर्नोऽस्मान्सदा सर्वदा पात । रक्षत ॥ ॥११॥

देवान्हुव इति पंचदशर्चं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । देवान्हुव इत्यनुक्रांतं ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पंचमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रो देवान्हुव इति वैश्वदेवं । आ० ७. ५. । इति ॥

देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।
ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इंद्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥१॥
देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।
ये । ववृधुः । प्रऽतरं । विश्वऽवेदसः । इंद्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । ऋतऽवृधः ॥१॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नाञ्ज्योतिष्कृत आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तॄन्प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानांस्तान्देवानध्वरस्यास्य यज्ञस्य स्वस्तयेऽविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे । आह्वयामि । विश्ववेदसः सर्वधना इंद्रज्येष्ठासः । इंद्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषां । इंद्रनेतृका इत्यर्थः । अमृता मरणधर्मरहिता ऋतावृधो यज्ञेन प्रवृद्धा ये देवाः प्रतरमत्यंतं ववृधुः वर्धंते ॥

इंद्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानशुः ।
मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयंत सूरयः ॥२॥
इंद्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागं । आनशुः ।
मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञं । जनयंत । सूरयः ॥२॥

इंद्रप्रसूता इंद्रेण तत्कार्येषु प्रेरिता वरुणप्रशिष्टा वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिता ये मरुतो ज्योतिषो द्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकमानशुः आनशिरे व्याप्तवंतः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तंत इत्यर्थः । वृजने शत्रूणां छेदके माघोने मघवत इंद्रस्य संबंधिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि । दध्मः । कुर्मः । किंच सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयंत । जनयंति । तेषां हविष्प्रदानाय कुर्वंति ॥

इंद्रो वसुभिः परि पातु नो गयमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।
रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नस्त्वष्टा नो ग्नाभिः सुविताय जिन्वतु ॥३॥
इंद्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गयं । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । ग्नाभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥३॥

वसुभिरेतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहित इंद्रो नोऽस्मदीयं गयं । गृहनामैतत् प्राप्तव्यं गायते शब्द्यतेऽत्रेति वा गृहं गयं । परि पातु । परिरक्षतु । तथादितिर्देवमातादित्यैर्देवैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच देवो दीप्यमानो रुद्रो रुद्रेभिः स्वपुत्रैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मान्मृळयाति । सुखयतु ॥ मृड सुखने । लिङ्याडागमः ॥

अपि च त्वष्टा प्रजापतिर्ग्नाभिर्देवपत्नीभिश्छंदोभिः सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्यायाभ्युदयाय नोऽस्माञ्जिन्वतु । प्रीणयतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिंद्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।
देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसून्रुद्रान्त्सवितारं सुदंससं ॥४॥
अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतं । महत् । इंद्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।
देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारं । सुऽदंससं ॥४॥

अदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महन्महानृतं सत्यभूतोऽग्निरिंद्राविष्णू मरुतश्च बृहत्परिवृढः स्वरादित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तंते । एतान्देवानादित्यादीन्सुदंससं सुकर्माणं सवितारमेतन्नामानं चावसे रक्षणाय हवामहे । वयमाह्वयामहे ॥

सरस्वान्धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।
ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः ॥५॥
सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतऽव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।
ब्रह्मऽकृतः । अमृताः । विश्वऽवेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिऽवरूथं । अंहसः ॥५॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वानेतन्नामा धृतव्रतो धृतकर्मा वरुणश्च पूषा महिमा महत्त्वेन युक्तो विष्णुश्च वायुरश्विनाश्विनौ ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतॄणामन्नदातारो वा विश्ववेदसः सर्वधना व्याप्तज्ञाना वांहसः पापरूपाणां शत्रूणां हंतारोऽमृता एते देवा नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कंभं त्रिकक्ष्यं शर्म गृहं । यद्वा । त्रिवरूथं । द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि यत्र ध्रियंते संभज्यंते तद्यज्ञसाधनं गृहं । यंसन् । प्रयच्छंतु ॥ यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥ ॥१२॥

वृषा यज्ञो वृषणः संतु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।
वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥६॥
वृषा । यज्ञः । वृषणः । संतु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविःऽकृतः ।
वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः ।
वृषऽस्तुभः ॥६॥

यज्ञ एषोऽस्मदीयो वृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा यज्ञिया यज्ञार्हा देवाश्च वृषणः संतु । किंच देवाः स्तुतिकारिण ऋत्विजो वृषणो धनवर्षणे कारणानि संतु साधुस्तुतिकरणेन । तथा हविष्कृतो हविषां कर्तारोऽध्वर्य्वादयो वृषणोऽव्यग्रतया मंत्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन । अपि चर्तावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्र्यौ भवतां । तथा पर्जन्य इंद्रो वृषापां वर्षिता भवतु । वृषस्तुभो वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान्स्तुवंतः सर्व ऋत्विजो वृषणो भवंतु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।
यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसतः ॥७॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजऽसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणा । उप । ब्रुवे ।
यौ । ईजिरे । वृषणः । देवऽयज्यया । ता । नः । शर्म । त्रिऽवरूथं । वि । यंसतः ॥७॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रशस्तावग्नीषोमौ वाजसातयेऽन्नलाभायोप ब्रुवे । अहमुपस्तौमि । पुनर्वृषणावित्यादरार्थं । यौ देवौ वृषण ऋत्विजो देवयज्यया । देवा इज्यंतेऽनेति देवयज्या यज्ञः ॥ छंदसि निष्टर्क्येति निपातितः ॥ तेनेजिरे यजंते हविर्भिः पूजयंति ता तौ प्रसिद्धौ नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिस्कंभं शर्म गृहं वि यंसतः । विशेषेण प्रयच्छतां ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतो बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः ।
अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्ननु वृत्रतूर्ये ॥८॥
धृतऽव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणां । अभिऽश्रियः ।
अग्निऽहोतारः । ऋतऽसापः । अद्रुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥८॥

धृतव्रता धृतकर्माणो जात्या क्षत्रियाः । यद्वा । क्षत्रं बलं । तदर्हाः । यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारो बृहद्दिवा महातेजस्का अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानामभिश्रियोऽभिसेवका अग्निहोतारोऽग्निर्होताह्वाता येषां तादृशा ऋतसापः ॥ षप समवाये ॥ सत्यभाजः अत एवाद्रुहः केषांचिद् प्यद्रोग्धारः । यद्वा ॥ द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्विप् ॥ केषांचिदप्यहिंस्याः । एवंप्रभावा देवा वृत्रतूर्ये । वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेऽनेति वृत्रतूर्यः संग्रामः । तस्मिन्नपामावरकशत्रुवधेऽप उदकान्यन्वसृजन् । अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।
अंतरिक्षं स्व१रा पप्रुरूतये वशं देवासस्तन्वी३ नि मामृजुः ॥९॥
द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।
अंतरिक्षं । स्वः । आ । पप्रुः । ऊतये । वशं । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥९॥

देवासो देवा इंद्रादयो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावभ्यभिलक्ष्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणापः ॥ सुब्व्यत्ययः ॥ अप उदकान्योषधीश्च तथा यज्ञिया यज्ञार्हान्वनिनानि वने भवान्पलाशादीन्वृक्षाञ्जनयन् । उदपादयन् । किंच ते देवाः स्वः सर्वमंतरिक्षमा पप्रुः । तेजसापूरयंति । किमर्थं । ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च वशं काम्यमानं ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यकर्तरि कारकेऽप् ॥ तं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे नि ममृजुः । नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।
आप ओषधीः प्र तिरंतु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यंतु मे हवं ॥१०॥
धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुऽहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।
आपः । ओषधीः । प्र । तिरंतु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यंतु । मे । हवं ॥१०॥

दिवो द्युलोकस्य धर्तारो धारयितार ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा महिषस्य महतस्तन्यतोः शब्दस्य ॥ तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीति यतुच्प्रत्ययः ॥ शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या वातश्च पर्जन्यश्च तत्कार्या आप ओषधीरोषधयश्च नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः प्र तिरंतु । प्रवर्धयंतु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । तथा रातिर्दाता भगो भजनीयोऽर्यमा च वाजिनः । अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिन इति तैत्तिरीयब्राह्मणं । १. ६. ३. ९. । एते देवाश्च मे मदीयं हवमाह्वानं यंतु । अभिगच्छंतु ॥ ॥१३॥

समुद्रः सिंधू रजो अंतरिक्षमज एकपात्तनयित्नुरर्णवः ।
अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥११॥
समुद्रः । सिंधुः । रजः । अंतरिक्षं । अजः । एकऽपात् । तनयित्नुः । अर्णवः ।
अहिः । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥११॥

समुद्रः समुंदनशीलः स्यंदमानोदकः सिंधुरेतन्नामकोऽंतरिक्षं द्यावापृथिव्योरंतरा मध्ये क्षितमुषितं रजो मध्यमलोकमज एकपात्। अजायमान एक एव पतति । एतत्संज्ञको देवोऽर्णव उदकवांस्तनयित्नुः स्तनयित्नुर्मेघो बुध्न्योऽंतरिक्षे भवोऽहिरेतत्संज्ञकः एते देवा मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत्। प्रत्येकं शृणोतु । उतापि च सूरयः प्राज्ञा विश्वे देवासो देवा मम स्तोत्राणि शृण्वंतु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्रांचं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।
आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्वत ॥१२॥
स्याम । वः । मनवः । देवऽवीतये । प्रांचं । नः । यज्ञं । प्र । नयत । साधुऽया ।
आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥१२॥

हे देवाः मनवो मनुष्या वयं वो युष्मदीयाय देववीतये । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स यज्ञः । तस्मै यज्ञाय स्याम । यज्ञकर्तारो भवेम । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं साधुया ॥ सुपो याजादेशः ॥ साधु कल्याणं प्रांचं प्राचीनं प्र णयत । प्रकृष्टांचनं कुरुत । हे आदित्या हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतो हे सुदानवः शोभनदाना हे वसवः इमेमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिन्वत । प्रीणयत ॥

अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य दैव्या होतारेत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च । उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया । आ॰ ९. ११. । इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पंथामन्वेमि साधुया ।
क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥१३॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । ऋतस्य । पंथां । अनु । एमि । साधुऽया ।
क्षेत्रस्य । पतिं । प्रतिऽवेशं । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रऽयुच्छतः ॥१३॥

प्रथमा मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतो निहितौ दैव्या देवसंबंधिनौ होतारा होतारावेतन्नामानावग्न्यादित्यावन्वेमि । हविर्भिरनुगच्छामि । तत ऋतस्य यज्ञस्य पंथां पंथानं साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येनान्वेमि । अनुगच्छामि । अनंतरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेत्रस्य पतिं पालयितारमेतन्नामानममृतान्मरणधर्मरहितानप्रयुच्छतोऽप्रमाद्यतो विश्वान्सर्वान्देवांश्चेमहे । धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत्स्वस्तये ।
प्रीता इव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥१४॥
वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचं । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिऽवत् । स्वस्तये ।
प्रीताःऽइव । ज्ञातयः । कामं । आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥१४॥

ऋषिवत् पूर्वे ऋषय इव देवानीळानाः स्तुवंतो वसिष्ठासो वसिष्ठकुलजाता ऋषयः पितृवद्वसिष्ठवत्स्व-

स्तयेऽविनाशाय वाचं स्तोत्रमक्रत । कुर्वंति ॥ करोतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् ॥ हे देवासो देवाः यूयं काम-मस्मदभिलाषमेत्यागत्यास्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनमव धूनुत । अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टांतः । प्रीता इव यथा प्रीताः संहृष्टा ज्ञातयो बंधवः स्वजनस्य धनं प्रेरयंति तद्वदविर्दानेन स्तुतिकरणेन च बंधुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥

दे॒वान्वसि॑ष्ठो अ॒मृता॑न्ववंदे॒ ये विश्वा॒ भुव॑नाभि प्र॑त॒स्थुः ।
ते नो॑ रासंता॒मुरु॒गा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥१५॥

दे॒वान् । वसि॑ष्ठः । अ॒मृता॑न् । व॒वं॒दे॒ । ये । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । प्र॒ऽत॒स्थुः ।
ते । नः॒ । रा॒सं॒तां॒ । उ॒रु॒ऽगा॒यं । अ॒द्य । यू॒यं । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥१५॥

एषर्क् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ ॥१४॥

इमां धियमिति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तमांगिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभं । इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं त्विति ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदं सूक्तमावापार्थं । सूचितं च । इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते । आ॰ ७. ९. । इति ॥

इ॒मां धियं॑ स॒प्तशी॑र्ष्णीं पि॒ता न॑ ऋ॒तप्र॑जातां बृह॒तीम॑विंदत् ।
तु॒रीयं॑ स्विज्जनयद्वि॒श्वज॑न्यो॒ऽयास्य॑ उ॒क्थमिंद्रा॑य॒ शंस॑न् ॥१॥

इ॒मां । धियं॑ । स॒प्तऽशी॑र्ष्णीं । पि॒ता । नः॒ । ऋ॒तऽप्र॑जातां । बृ॒ह॒तीं । अ॒विं॒द॒त् ।
तु॒रीयं॑ । स्वि॒त् । ज॒न॒य॒त् । वि॒श्वऽज॑न्यः । अ॒यास्यः॑ । उ॒क्थं । इंद्रा॑य । शंस॑न् ॥१॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलांगिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेशनायेंद्रस्य पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणायेंद्रेण प्रेरितो बृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहा स्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा वलनामानमसुरं तदनुचरान्पणींश्च हत्वा गा आजहारेति । तदत्र दर्शयिष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशीर्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैरुत्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेतां । यद्वा । सप्तच्छंदोमयशिरस्कां । ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीमिमां तनुं नोऽस्माकं पितांगिरा अविंदत् । लब्धवान् । कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् यदंगाराः पुनरवशांता उददीप्यंत तद्बृहस्पतिरभवदिति ब्राह्मणं । ऐ॰ब्रा॰ ३. ३४. । तथा तुरीयं स्वित्प्रारमपि जनयत् अजनयत् विश्वजन्यः सर्वजनहित इंद्रायेश्वराय बृहस्पतय इंद्राय वोक्थं स्तोत्रं शंसन्नयमयास्यो नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥

ऋ॒तं शंस॑त ऋ॒जु दीध्या॑ना दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒राः ।
विप्रं॑ प॒दमंगि॑रसो॒ दधा॑ना य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ प्रथ॒मं म॑नंत ॥२॥

ऋ॒तं । शंसं॑तः । ऋ॒जु । दीध्या॑नाः । दि॒वः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः ।
विप्रं॑ । प॒दं । अंगि॑रसः । दधा॑नाः । य॒ज्ञस्य॑ । धाम॑ । प्र॒थ॒मं । म॒नं॒त॒ ॥२॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं शंसंतः स्तुवंत ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्माणि ध्यायंतो दिवो दीप्तस्यासुरस्य प्रज्ञानवतोऽग्नेरंगिरसः पुत्राः । अंगिरसो ह्यंगारेभ्यो जाता इत्युक्तं । अंगारेष्वंगिराः । नि॰ ३. १७. । इति । वीरा विक्रांतप्रज्ञा एतेऽंगिरसो विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयंतः संतः प्रथममादित एव मनंत । स्तुवंति । प्रज्ञापकं हीतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या हंसैरिवेत्येषा। सूचितं च। बृहस्पते प्रथमं वाचो अयं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः। आ॰ ४.११.। इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन्।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अगायत् ॥३॥
हंसैःऽइव। सखिऽभिः। वावदत्ऽभिः। अश्मन्ऽमयानि। नहना। विऽअस्यन्।
बृहस्पतिः। अभिऽकनिक्रदत्। गाः। उत। प्र। अस्तौत्। उत्। च। विद्वान्। अगायत् ॥३॥

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैर्वावदद्भिरत्यंतं शब्दायमानैर्मरुद्भिरश्मन्मयान्यश्ममयानि नहना गवां बंधकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षिपञ्छिथिलयन्नभिकनिक्रददाभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहृतान्पशूनाजिहीर्षुः स बृहस्पतिर्वर्तते। यद्वा। वावदद्भिरत्यंतं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणा वाचोऽभिकनिक्रददाभिमुख्येनोच्चारयन्। उतापि च प्रास्तौत्। कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः साम गातुं प्रस्तौति। विद्वान् सर्वं जानानः स उद्गाता भूत्वोदगायत्। देवानुद्गायति। अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठंतीरनृतस्य सेतौ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्रा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥४॥
अवः। द्वाभ्यां। परः। एकया। गाः। गुहा। तिष्ठंतीः। अनृतस्य। सेतौ।
बृहस्पतिः। तमसि। ज्योतिः। इच्छन्। उत्। उस्राः। आ। अकः। वि। हि। तिस्रः।
आवरित्यावः ॥४॥

पणयो गा आहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः। अवोऽवस्तात्स्थिता अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठंतीर्गा द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाजत्। ततः परः परस्तादवस्थिता गा एकयैकेन स्थानेनोदगमयत्। तदेवाह। बृहस्पतिस्तस्मिंस्तमसि ज्योतिः कर्तुमिच्छंस्तत्र स्थिता उस्रा गा उदाकः। उदकार्षीत्। प्रादुर्भूता अकार्षीत्। इत्यमयं तिस्रोऽसुराणां द्वारो व्यावः। विवृतवान्खलु ॥ वृणोतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। बहुलं छंदसीत्यडागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृंतत्।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥५॥
विऽभिद्य। पुरं। शयथा। ईं। अपाचीं। निः। त्रीणि। साकं। उत्ऽधेः। अकृंतत्।
बृहस्पतिः। उषसं। सूर्यं। गां। अर्कं। विवेद। स्तनयन्ऽइव। द्यौः ॥५॥

स बृहस्पतिः शयथोपशयेन स्थित्वापाचीं पराङ्मुखीमीमिमामसुरपुरीं विभिद्य विदार्योदधेर्वलान्मेघरूपादसुरात्साकं सह युगपत् त्रीण्युषसं सूर्यं गामेतानि त्रीणि निरकृंतत्। निर्गतमकार्षीत्। तमसावृतेषु स्थानेषूषःकालतः पश्चात्प्रावित्रं सूर्यं च जनयित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः। सोऽयमर्कमर्चनीयं मंत्रं सूर्यं विवेद। प्रज्ञापयति। कथमिव। यथा स्तनयञ्छब्दं कुर्वन् द्यौरिव स्थितः ॥

इंद्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणेव वि चकर्ता रवेण।
स्वेदांजिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥६॥

इंद्रः । वलं । रक्षितारं । दुघानां । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।
स्वेदांजिऽभिः । आऽशिरं । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिं । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इंद्र ईश्वरो बृहस्पतिर्दुघानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलमसुरं करेणेव सायुधकर इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं वि चकर्त । विचिच्छेद । किंच स्वेदांजिभिः । स्वेदांजयो मरुतः क्षरदाभरणाः । तैः सहाशिरमाश्रयणं संयोगमिच्छमानः कामयमानः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरमरोदयत् । व्यनाशयत् । ततस्तेनापहृता गा अमुष्णात् । आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः ।
ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥
सः । ईं । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसं । वि । धनऽसैः । अदर्दरित्यदर्दः ।
ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणं । वि । आनट् ॥ ७ ॥

स बृहस्पतिः सत्येभिर्यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिर्दीप्यमानैर्धनसैर्धनस्य संभक्तृभिर्मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकमीमेनं वलं व्यदर्दः । व्यदारयत् । ततो ब्रह्मण ऋग्यजुःसामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिरधिपतिः स वृषभिर्वर्षितृभिर्वराहैर्वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभिर्घर्मस्वेदेभिर्दीप्तागमनैः यद्वा क्षरदुदकैः । अथवा । घर्मो यज्ञः । तं प्रति गंतृभिः । मरुद्भिर्द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् । व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानास इषणयंत धीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्रिया असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥
ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिं । गाः । इयानासः । इषणयंत । धीभिः ।
बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृतान्पशूनियानासोऽभिगच्छंतः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्तास्ते मरुतो धीभिरात्मीयैः कर्मभिरेतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इतीषणयंत । ऐच्छन् । बृहस्पतिश्च मिथोअवद्यपेभिः ॥ पातेः कर्मण्यौणादिकः प्रत्ययः ॥ अवद्यरूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छंत इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिरुस्रिया गा उदसृजत । पर्वतान्निरगमयत् ॥

तं वर्धयंतो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।
बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुं ॥ ९ ॥
तं । वर्धयंतः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहंऽइव । नानदतं । सधऽस्थे ।
बृहस्पतिं । वृषणं । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुं ॥ ९ ॥

सधस्थे । सह तिष्ठंत्यत्र देवा इति सधस्थमंतरिक्षं । तस्मिन् सिंहमिव नानदतं पुनःपुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयंतो मरुतो वयं शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरे भरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरनु मदेम । अनुहृष्मः । स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयं ॥

यदा वाजमसनद्विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सद्म ।
बृहस्पतिं वृषणं वर्धयंतो नाना संतो बिभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा। वाजं। असनत्। विश्वऽरूपं। आ। द्यां। अरुक्षत्। उत्ऽतराणि। सद्म।
बृहस्पतिं। वृषणं। वर्धयंतः। नाना। संतः। बिभ्रतः। ज्योतिः। आसा ॥१०॥

स बृहस्पतिर्यदा यस्मिन्काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नमसनत् भजते यदा वाहृतपशुकः सन् द्यां द्युलोकमरुक्षत् आरोहति अथवोत्तराणि वा सद्म स्थानान्यारोहति ॥ रुहेर्लुङि च्लेः शल इगुपधादनिटः क्सः। पा॰ ३. १. ४५.॥ तदानीं वृषणं वर्षितारं बृहस्पतिमासास्येन देवा वर्धयंतो भवंति। तथा नाना दिक्षु संतो भवंतो ज्योतिर्बिभ्रतो धारयंतो देवाश्च स्तुवंति ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवथ स्वेभिरेवैः।
पश्चा मृधो अप भवंतु विश्वास्तद्रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥११॥
सत्यां। आऽशिषं। कृणुत। वयःऽधै। कीरिं। चित्। हि। अवथ। स्वेभिः। एवैः।
पश्चा। मृधः। अप। भवंतु। विश्वाः। तत्। रोदसी इति। शृणुतं। विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे ॥११॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधा अन्नस्य धानायास्मदीयामाशिषं स्तुतिं सत्यां यथार्थां कृणुत। कुरुत। तथा यूयं स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनैः कीरिं स्तोतारं मामवथ। रक्षथ। हिरवधारणे। पश्चा ॥ पश्चा च च्छंदसि। पा॰ ५. ३. ३३.। इति निपातितः ॥ पश्चाद्विश्वाः सर्वा मृधो हिंसित्र्योऽप भवंतु। नश्यंतु। तदिदमस्माभिरुक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतं ॥

इंद्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानमभिनदर्बुदस्य।
अहन्नहिमरिणात्सप्त सिंधून्देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥१२॥
इंद्रः। मह्ना। महतः। अर्णवस्य। वि। मूर्धानं। अभिनत्। अर्बुदस्य।
अहन्। अहिं। अरिणात्। सप्त। सिंधून्। देवैः। द्यावापृथिवी इति। प्र। अवतं। नः ॥१२॥

इंद्र ईश्वरो मह्ना महत्त्वेन युक्तो बृहस्पतिर्महतो अर्णवस्योदकवतोऽर्बुदस्यार्बुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरो व्यभिनत्। व्यच्छिनत्। तदुच्यते। अहिमहंतव्यमपामावरकं शत्रुमहन्। अवधीत्। अतः सप्त सर्पणशीलाः सिंधून् स्यंदमाना अपः। यद्वा। सप्तसंख्याका गंगाद्या नदीः। अरिणात्। समुद्रं प्रत्यगमयत्। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नोऽस्मान्प्रावतं। प्ररक्षतं ॥ ॥१६॥

उद्प्रुत इति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। उद्प्रुत इत्यनुक्रांतं ॥ उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तं। सूचितं च। प्र मंहिष्ठायोद्प्रुतोऽच्छा म इंद्रं। आ॰ ६. १.। इति ॥

उद्प्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः।
गिरिभ्रजो नोर्मयो मदंतो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥१॥
उद्ऽप्रुतः। न। वयः। रक्षमाणाः। वावदतः। अभ्रियस्यऽइव। घोषाः।
गिरिऽभ्रजः। न। ऊर्मयः। मदंतः। बृहस्पतिं। अभि। अर्काः। अनावन् ॥१॥

उद्प्रुत उदकस्योन्नमयितारो वयः पक्षिणः पक्वात्सस्याद्रक्षमाणाः कृषीवलाः। न उपमार्थे। यथा शब्दायंते। यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्याभ्रियस्येवाभ्रसमूहस्य घोषाः शब्दा यथा भवंति।

किंच गिरिभ्रजो गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गता ऊर्मयोऽप्समूहा यथा मदंतः शब्दायमाना भवंति । तथार्का अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिमभ्यनावन् । अभिष्टुवंति ॥ नु स्तवने ॥

सं गोभिरांगिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ ॥२॥
सं । गोभिः । आंगिरसः । नक्षमाणः । भगःऽइव । इत् । अर्यमणं । निनाय ।
जने । मित्रः । न । दंपती इति दंऽपती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आशून्ऽइव ।
आजौ ॥२॥

आंगिरसोऽंगिरसः पुत्रो नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भग इवेद्भगो देव इव स्थितो बृहस्पतिरेवार्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह सं निनाय । नयति । संयोजयति । मित्रो न मित्रो यथा जने जनपदे स्वरश्मीन्संयोजयति तद्वद्दंपती जायापती अनक्ति । संगमयति । स्वसामर्थ्यं तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे बृहस्पते आशून्व्याप्तान्स्वरश्मीन्वाजय । तव स्तोतृषु गमय । स्थापय । आशूनिव व्याप्तानश्वानाजौ संग्रामे योद्धारो यथा संगमयंति तद्वत् ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।
बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥३॥
साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।
बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवंऽइव । स्थिविऽभ्यः ॥३॥

साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीरतिथिनीः सततं गच्छंतीरिषिरा एषणीयाः स्पार्हाः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेता अनवद्यरूपाः प्रशस्तरूपा एता गाः पर्वतेभ्यो वलसंबंधिभ्यो वितूर्य निर्गमय्योपे । देवसमीपे निर्वपति । प्रापयति । तत्र दृष्टांतः । यवमिव यथा यवं स्थिविभ्यः कुसीदेभ्य आदाय निर्वपति ॥ डुवप् बीजसंताने । लिटि रूपं ॥ यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आप्रुषायन्मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव वि त्वचं बिभेद ॥४॥
आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिं । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्कांऽइव । द्योः ।
बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्नाऽइव । वि । त्वचं । बिभेद ॥४॥

मधुनोदकेनाप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिंचन् ॥ प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ॥ ऋतस्योदकस्य योनिं मेघमवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन्नर्कोऽर्चनीयो बृहस्पतिर्द्योर्द्युलोकादुल्कामिवोल्कां यथोद्धरति तद्वदश्मनः शिलोच्चयाद्वलेनाधिष्ठितान्नाः पणिभिरपहृतान्यशून्गा उद्धरन्नूर्ध्वं गमयन्भूम्यास्त्वचं तेषां शफैर्वि बिभेद । विभिन्नामकार्षीत् । सर्वत्र गा वितता अकार्षीदित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । उद्नेव यथा वृष्ट्युदकेन पर्जन्यो भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥

अप ज्योतिषा तमो अंतरिक्षादुद्नः शीपालमिव वात आजत् ।
बृहस्पतिरनुमृश्या वलस्याभ्रमिव वात आ चक्र आ गाः ॥५॥

अपं । ज्योतिषा । तमः । अंतरिक्षात् । उद्नः । शीपालंऽइव । वातः । आजत् ।
बृहस्पतिः । अनुऽमृश्यं । वलस्यं । अभ्रंऽइव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥५॥

स बृहस्पतिर्ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे क्षतेन सूर्येणांतरिक्षात्तमोऽपाजत् । अपागमयत् । तत्र दृष्टांतः । उद्नः शीपालमिव यथोदकाद्वातो वायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयमनुमृश्यात्र गावस्तिष्ठंतीति विचार्य निश्चित्य वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यांतर्गता गा आ चक्रे । आ समंताद्कार्षीत् । कथमिव । अभ्रमिव यथा वायुरंतरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ॥

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः ।
दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीँरकृणोदुस्रियाणां ॥६॥
यदा । वलस्यं । पीयंतः । जसुं । भेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपःऽभिः । अर्कैः ।
दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिंऽविष्टं । आदंत् । आविः । निऽधीन् । अकृणोत् ।
उस्रियाणां ॥६॥

पीयतः । पीयतिर्हिंसाकर्मा । हिंसकस्य वलस्य जसुमायुधं यदा यस्मिन्काले भेत् भिनत्ति । केन साधनेन । अग्नितपोभिरग्निवत्तपनशीलैरर्कैरर्चनीयै रश्मिभिः अपि वा मंत्रैर्भिनत्ति । किंच दद्भिः ॥ पद्दन्नोमासित्यादिना दंतशब्दस्य दन्नावः ॥ यथा दंतैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत्स परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलमामानं यदादत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहृतानामुस्रियाणां गवां निधीनाविरकृणोत् । आविर्भूतमकरोत् ॥ ॥१७॥

बृहस्पतिरमंत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत् ।
आंडेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥७॥
बृहस्पतिः । अमंत । हि । त्यत् । आसां । नामं । स्वरीणां । सदने । गुहा । यत् ।
आंडाऽइव । भित्त्वा । शकुनस्यं । गर्भं । उत् । उस्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥७॥

बृहस्पतिर्गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानामासां गवां त्यत्तत्प्रसिद्धं नाम नामधेयं यद्यदामत हि ज्ञातवान्खलु ॥ मनु अवबोधने । लुङि तनादिभ्यस्तथासोः । पा० २. ४. ७९. । इति सिचो लुक् ॥ तदानीं पर्वतस्यांतःस्थिता उस्रिया गास्त्मनात्मनैवासहायेन पर्वतं भित्त्वोदाजत् । उदगमयत् । तत्र दृष्टांतः । आंडेव यथा शकुनस्य पक्षिण आंडानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भमुन्नमयति तद्वत् ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियंतं ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥८॥
अश्ना । अपिऽनद्धं । मधुं । परिं । अपश्यत् । मत्स्यं । न । दीने । उदनिं । क्षियंतं ।
निः । तत् । जभार । चमसं । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्यं ॥८॥

बृहस्पतिरश्नाश्मना व्याप्तया शिलयापिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् । परितोऽद्राक्षीत् । तत्र दृष्टांतः । मत्स्यं न यथा दीने शुष्क उदनि । उदकशब्दस्योदन्नादेशः । उदके क्षियंतं निवसंतं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तन्नोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य वलं छित्त्वा निर्जभार । कथमिव । चमसं न । चमंति भक्षयंत्यनेनेति चमसः सोमपात्रं । तं यथा वृक्षान्निर्हरति तद्वत् ॥ हरतेर्लिटि रूपं । हग्रहोर्भः ॥

सोषामविंदत्स स्व१: सो अग्निं सो अर्केण वि बबाधे तमांसि ।
बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥९॥
सः। उषाम्। अविंदत्। सः। स्व१रिति स्वः। सः। अग्निं। सः। अर्केण। वि। बबाधे। तमांसि।
बृहस्पतिः। गोऽवपुषः। वलस्य। निः। मज्जानं। न। पर्वणः। जभार ॥९॥

स बृहस्पतिस्तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनायोषामुषसमविंदत्। अलभत। स एव स्वरादित्यं सोऽग्निं लब्ध्वार्केणार्चनीयेन तेजसा तमांसि वि बबाधे। अत्यर्थं बाधितवान्। ततः स गोवपुषो गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात्ता गा निर्जभार। बलेन निर्जहार। बलादाहरणे दृष्टांतः। मज्जानं न पर्वणः अस्थ्नो मज्जानं यथातिक्लेशेन निर्हरंति तद्वत्॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।
अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥१०॥
हिमाऽइव। पर्णा। मुषिता। वनानि। बृहस्पतिना। अकृपयत्। वलः। गाः।
अननुऽकृत्यं। अपुनरिति। चकार। यात्। सूर्यामासा। मिथः। उत्ऽचरातः ॥१०॥

हिमेव यथा हिमेन पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि मुषिता मुषितानि भवंति तद्वद्वलेन वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन्। अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिनागतेन हेतुना वलोऽकृपयत्। अस्मै ता मुषिता गाः प्रायच्छत्। तत्रानानुकृत्यमननुकरणीयमपुनःकर्तव्यं च तत्कर्म चकार। यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः। किं तदिति आह। सूर्यामासा सूर्यचंद्रमसौ मिथः परस्परमहोरात्रयोरुच्चरातः उच्चरत इति यात् तच्चकार ॥ यादिति दीर्घश्छांदसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।
रात्र्यां तमो अदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥११॥
अभि। श्यावं। न। कृशनेभिः। अश्वं। नक्षत्रेभिः। पितरः। द्यां। अपिंशन्।
रात्र्यां। तमः। अदधुः। ज्योतिः। अहन्। बृहस्पतिः। भिनत्। अद्रिं। विदत्। गाः ॥११॥

पितरः पालयितारो देवा द्यां द्युलोकं नक्षत्रेभिराश्विन्यादिभिरभ्यपिंशन्। अभितोऽदीपयन्॥ पिश अवयवे। अयं दीपनायां वर्तते॥ तत्र दृष्टांतः। श्यावं न यथा श्याववर्णमश्वं कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वंति तद्वत्। तथा रात्र्यां तमो निहितवंतः। किंचाहन्नह्नि ज्योतिरादित्याख्यमदधुः॥ अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबंधः करणीयः। अन्यथा स्वरो न घटेत। अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः॥ यदा बृहस्पतिरद्रिं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थिताऩ्गाः पशून्विदत् अविदत् अलभत॥ विदेर्लुङि लृदित्वादङ्॥ तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः॥

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥१२॥
इदं। अकर्म। नमः। अभ्रियाय। यः। पूर्वीः। अनु। आऽनोनवीति।
बृहस्पतिः। सः। हि। गोभिः। सः। अश्वैः। सः। वीरेभिः। सः। नृऽभिः। नः। वयः।
धात् ॥१२॥

अभ्रियायाभ्रेषु भवायांतरिक्ष्याय मध्यमाय बृहस्पतये इदमुक्तं नमः स्तोत्रमकर्म । वयमकार्ष्म । यो बृहस्पतिः पूर्वीर्बह्वीर्ऋचोऽन्वनुक्रमेणानोनवीति अत्यर्थमाभिमुख्येन ब्रवीति स बृहस्पतिरेव गोभिरश्वैश्च युक्तं वीरेभिः पुत्रैर्नृभिर्भृत्यादिभिश्च सहितं वयोऽन्नं नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्यो धात् । दधातु । प्रयच्छतु । तच्छब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ॥१८॥ ॥५॥

षष्ठेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । भद्रा इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वाध्र्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षं । आदितो द्वे जगत्यावथ दश त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते । भद्राः सुमित्रो वाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादीति ॥ गतो विनियोगः ॥

भ॒द्रा अ॒ग्नेर्व॑ध्र्य॒श्वस्य॑ सं॒दृशो॑ वा॒मी प्रणी॑तिः सु॒रणा॒ उपे॑तयः ।
यदीं॑ सुमि॒त्रा विशो॒ अग्र॑ इं॒धते॑ घृ॒तेनाहु॑तो जरते॒ दवि॑द्युतत् ॥१॥
भ॒द्राः । अ॒ग्नेः । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वस्य॑ । स॒म्ऽदृशः॑ । वा॒मी । प्रऽनी॑तिः । सु॒ऽरणाः॑ । उप॑ऽइतयः ।
यत् । ई॒म् । सु॒ऽमि॒त्राः । विशः॑ । अग्रे॑ । इ॒ंधते॑ । घृ॒तेन॑ । आऽहु॑तः । ज॒र॒ते॒ । दवि॑द्युतत् ॥१॥

अग्नेर्वक्ष्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयो वध्र्यश्वस्यैतन्नामकस्य मम पितुर्भद्राः कल्याणकारिण्यो भवंतु । यद्वा । वध्र्यश्वस्य वध्र्यश्वकुले जातस्याग्नेः संदृष्टयो भजनीया भवंतु । प्रणीतिस्तस्य प्रणयनं वामी कल्याणं च भवतु । तथोपेतयो यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणा भवंतु । सुमित्रा एतन्नामधेया विशोऽमी मनुष्या ईमेनमग्निमग्रे प्रथमं यद्यदेंधते हविर्भिर्दीपयंति तदा घृतेनाहुतो हविर्भिश्च दविद्युतद्भृशं द्योतमानः ॥ दाधर्ति दर्धर्तीत्यादिना निपातितः ॥ सोऽग्निर्जरते । अस्माभिः स्तूयते ॥

घृ॒तम॒ग्नेर्व॑ध्र्य॒श्वस्य॒ वर्ध॑नं घृ॒तमन्नं॑ घृ॒तम्व॑स्य॒ मेद॑नं ।
घृ॒तेनाहु॑त उर्वि॒या वि प॑प्रथे॒ सूर्य॑ इव रोचते स॒र्पिरा॑सुतिः ॥२॥
घृ॒तं । अ॒ग्नेः । व॒ध्रि॒ऽअ॒श्वस्य॑ । वर्ध॑नं । घृ॒तं । अन्नं॑ । घृ॒तं । ऊं॒ इति॑ । अ॒स्य॒ । मेद॑नं ।
घृ॒तेन॑ । आऽहु॑तः । उ॒र्वि॒या । वि । प॒प्र॒थे॒ । सूर्यः॑ऽइव । रो॒च॒ते॒ । स॒र्पिः॑ऽआ॑सुतिः ॥२॥

वध्र्यश्वस्य संबंधिनोऽग्नेर्घृतं दीयमानं हविर्वर्धनं भवतु । तथा घृतमन्नमदनीयं भवतु । तथास्याग्नेर्घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनाग्निः पुष्टो भवति तन्मेदनं । तेन घृतेनाहुतोऽग्निरुर्वियोर्वत्यंतं वि पप्रथे । स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽग्निः सूर्य इव रोचते । दीप्यते ॥

यत्ते॒ मनु॒र्यदनी॑कं सुमि॒त्रः स॑मी॒धे अ॑ग्ने॒ तदि॒दं नवी॑यः ।
स रे॒वच्छो॑च॒ स गिरो॑ जुषस्व॒ स वाजं॑ दर्षि॒ स इ॒ह श्रवो॑ धाः ॥३॥
यत् । ते॒ । मनुः॑ । यत् । अनी॑कं । सु॒ऽमि॒त्रः । स॒म्ऽई॒धे । अ॒ग्ने॒ । तत् । इ॒दं । नवी॑यः ।
सः । रे॒वत् । शो॒च॒ । सः । गिरः॑ । जु॒ष॒स्व॒ । सः । वाजं॑ । द॒र्षि॒ । सः । इ॒ह । श्रवः॑ । धाः॒ ॥३॥

हे अग्ने ते त्वदीयं यदनीकं रश्मिसंघं मनुरेतन्नामको यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयति सुमित्र एतन्नामकोऽहं समीधे । सम्यग्दीपयामि ॥ ञिइन्धी दीप्तौ । लिटींधिभवतिभ्यां चेति कित्वान्नलोपः ॥ तदिदं सोऽयं रश्मिसंघो नवीयो नवतरो भवतु । स त्वं रेवद्धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच । प्रज्वल । स एव त्वं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्जुषस्व । सेवस्व । स त्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि । विदारय । तथेह मयि श्रवोऽन्नं धाः । धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।
स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥४॥
यं । त्वा । पूर्वं । ईळितः । वध्रिऽअश्वः । संऽईधे । अग्ने । सः । इदं । जुषस्व ।
सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनूऽपाः । दात्रं । रक्षस्व । यत् । इदं । ते ।
अस्मे इति ॥४॥

ईळितः ॥ व्यत्ययेन कर्तरि क्तः ॥ स्तोता वध्र्यश्वो मम पिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं यं त्वां समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत् स त्वमिदानीं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं जुषस्व । सेवस्व । यद्वा । वध्र्यश्वस्तस्य पुत्रोऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । स त्वं नोऽस्माकं स्तिपाः ॥ पृषोदरादिः ॥ पस्त्यं गृहं । तस्य रक्षको भव । यद्वा । उपस्थिताञ्ज्योतिष्टोमादीन्यागान्पालयतीति स्तिपाः । अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । उतापि च तनूपाः स्वांगानां रक्षको भव । किंच दात्रं तद्धनं रक्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेष्वस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥

भवा द्युम्नी वाध्र्यश्वोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानां ।
शूर इव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्र्यश्वस्य नाम ॥५॥
भव । द्युम्नी । वाध्रिऽअश्व । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानां ।
शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचं । वाध्रिऽअश्वस्य । नाम ॥५॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले जाताग्ने द्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । तद्वान्भव । उतापि च गोपा गोपायिता भव । किंच त्वा त्वां कश्चिदपि मा तारीत् । मा हिनस्तु । यतो जनानां शत्रूणामभिमातिरभिभवनशीलमानयुक्तोऽभिभविता भवसि । किंच शूर इव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्माच्च्यवनस्तेषां च्यावयिता भवसि । अथ वाध्र्यश्वस्याग्नेस्तव नामाग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोऽहं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । तस्मान्मेऽन्नादियुक्तो भव ॥

समज्र्या पर्वत्या३ वसूनि दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।
शूर इव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूँरभि ष्याः ॥६॥
सं । अज्र्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आर्या । जिगेथ ।
शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानां । त्वं । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥६॥

हे अग्ने अज्र्या । अजंति गच्छंतीत्यज्रयो जनाः । तेभ्यो हितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि सं जिगेथ । शत्रुभ्यः संजितवानसि । तथार्या बलवद्भिः कृतान्दासा दासैरसुरैः कृतान्वृत्राण्युपद्रवान्सं जिगेथ । तान्हतवानसीत्यर्थः ॥ जि जये । लिटि रूपं ॥ शूर इव धृष्णुर्जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून्संग्रामकामानभि ष्याः । अभिभव ॥ पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छांदसः । अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानमस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥ ॥१९॥

दीर्घतंतुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा ।
द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥७॥
दीर्घऽतंतुः । बृहत्ऽउक्षा । अयं । अग्निः । सहस्रऽस्तरीः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।
द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥७॥

दीर्घतंतुः । यैर्यज्ञं संतनोति ते तंतवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान्बृहद्दुक्षा । उक्षा सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीर्हवीरूपबर्हाच्छादनः शतनीथ आहवनीयादिद्वारेण बहुविधनयन ऋभ्वा महान्द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमानतिशयेन दीप्तिमानयमग्निर्नृभिः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिर्मृज्यमानोऽलंक्रियमाणो भवति ॥ मृजू शौचालंकारयोः ॥ स त्वं देवयत्सु देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः । दीप्यस्व । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥८॥
त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघा । जातऽवेदः । असश्चताऽइव । समना । सबःऽधुक् ।
त्वं । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥८॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री काचिद्धोमसाधनभूता धेनुरस्ति । कीदृशी । असश्चतेव संगवर्जितेनैवैकत्र स्थित्यभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुगमृतं दुहाना । गोरूपा माध्यमिका वाग्विद्युते त्वय्यस्तीति भावः । तादृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिर्दक्षिणावद्भिर्ऋत्विग्भ्यो देयत्वेन तद्वद्भिर्देवयद्भिर्देवकामैः सुमित्रेभिरस्माभिरिध्यसे । हविर्भिर्दीप्यसे ॥

देवाश्चित्ते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्र्यश्व प्र वोचन् ।
यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥९॥
देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानं । वाध्रिऽअश्व । प्र । वोचन् ।
यत् । संऽपृच्छं । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वं । नृऽभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥९॥

हे जातवेदो हे वाध्र्यश्वाग्ने ते तव महिमानममृता देवाश्चिद्देवा अपि प्र वोचन् । प्रब्रुवंति । यद्यदा मानुषीर्मनुष्यसंबंधिन्यो विशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह को वा असुरान्हंतीत्येवमादिकं संप्रश्नमायन् प्राप्तवंतः तदा त्वं नृभिः सर्वस्य नेतृभिस्त्वावृधेभिस्त्वया वर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणस्तानजयः । जितवानसि ॥

पितेव पुत्रमबिभरुपस्थे त्वामग्ने वध्र्यश्वः सपर्यन् ।
जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वाँ अवनोर्व्राधतश्चित् ॥१०॥
पिताऽइव । पुत्रं । अबिभः । उपऽस्थे । त्वां । अग्ने । वध्रिऽअश्वः । सपर्यन् ।
जुषाणः । अस्य । संऽइधं । यविष्ठ । उत । पूर्वान् । अवनोः । व्राधतः । चित् ॥१०॥

हे अग्ने त्वामुपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां सपर्यन् परिचर्याकर्मा परिचरन्वध्र्यश्वो मम पिताबिभः । धृतवान् । हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । पितेव यथा पिता समीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । लङि तिपि गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ हे यविष्ठ युवतमाग्ने उतापि चास्य वध्र्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान्प्रत्नान्व्राधतश्चिद्बाधकानपि शत्रूनवनोः । अवधीः ॥ वनतिर्हिंसायां भौवादिकः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वध्र्यश्वस्य शत्रून्नृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।
समनं चिददहश्चित्रभानोऽव व्राधंतमभिनद्वृधश्चित् ॥११॥

शश्वत्। अग्निः। वध्रिऽअश्वस्य। शत्रून्। नृऽभिः। जिगाय। सुतसोमवत्ऽभिः।
समनं। चित्। अदहः। चित्रभानो इति चित्रऽभानो। अव। व्राधंतं। अभिनत्।
वृधः। चित् ॥११॥

सोऽग्निर्वध्र्यश्वस्य सुतसोमवद्भिरभिषुतसोमैः ॥ अनुवादको मत्वर्थीयः ॥ तैर्नृभिर्ऋत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रूञ्जिगाय। जितवान्। अथ प्रत्यक्षः। हे चित्रभानो नानातेजस्क चायनीयदीप्तिमन्नग्ने त्वं समनं चित्। समनमिति संग्रामनाम। तमप्यदहः स्वतेजोभिः। अथ तव स्तोता वाध्र्यश्वो वृधश्चित्स्वयं वृद्धो भवन्व्राधंतं वर्धमानं हिंसकं वावाभिनत्। अवाङ्मुखं कृत्वाच्छिनत्। यद्वा। त्वमेव तमवाभिनत्। अवाङ्मुखं कृत्वाभिनः। अच्छिनः ॥ प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपं ॥

अयमग्निर्वध्र्यश्वस्य वृत्रहा सनकात्प्रेद्धो नमसोपवाक्यः।
स नो अजामीँरुत वा विजामीनभि तिष्ठ शर्धतो वाध्र्यश्व ॥१२॥
अयं। अग्निः। वध्रिऽअश्वस्य। वृत्रऽहा। सनकात्। प्रऽइद्धः। नमसा। उपऽवाक्यः।
सः। नः। अजामीन्। उत। वा। विऽजामीन्। अभि। तिष्ठ। शर्धतः। वाध्रिऽअश्व ॥१२॥

वृत्रहा शत्रूणां हंतायमग्निः सनकाच्चिरादारभ्य वध्र्यश्वस्य हविषा प्रेद्धः प्रकर्षेण दीपितो भवति। तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सहोपवाक्य उपस्तोतव्यो भवति। हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने स त्वं नोऽस्माकमजामीनज्ञातीञ्शत्रून् उत वापि वा शर्धतो हिंसतो विजामीन्विविधाञ्ज्ञातीनप्यभि तिष्ठ। अभिभव ॥ ॥२०॥

इमां म इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं। वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभं तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः। तथा चानुक्रांतं। इमां म एकादशाप्रमिति ॥ वध्र्यश्वगोत्राणां पशाविदमाप्रीसूक्तं। सूचितं च। समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथऋषि वा। आ० ३. २.। इति ॥

इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेळस्पदे प्रति हर्या घृताचीं।
वर्ष्मन्पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥१॥
इमां। मे। अग्ने। संऽइधं। जुषस्व। इळः। पदे। प्रति। हर्य। घृताचीं।
वर्ष्मन्। पृथिव्याः। सुदिनऽत्वे। अह्नां। ऊर्ध्वः। भव। सुक्रतो इति सुऽक्रतो।
देवऽयज्या ॥१॥

हे अग्ने इळस्पद इळायास्पदे। एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः। ऐ० ब्रा० १. २८.। इति ब्राह्मणं। उत्तरवेद्यामिमां मे मदीयां समिधं जुषस्व। सेवस्व। तथा घृताचीं घृतमंचंतीं स्रुचं प्रति हर्य। प्रतिकामयस्व। किंच हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्या वर्ष्मन्वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्ते देशेऽह्नां सुदिनत्वे तन्निमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुनोर्ध्वो ज्वालाभिरुन्नतो भव ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः।
ऋतस्य पथा नमसा मियेधो देवेभ्यो देवतमः सुषूदत् ॥२॥
आ। देवानां। अग्रऽयावा। इह। यातु। नराशंसः। विश्वऽरूपेभिः। अश्वैः।
ऋतस्य। पथा। नमसा। मियेधः। देवेभ्यः। देवऽतमः। सुसूदत् ॥२॥

देवानामयथावाये गंता नराशंसः ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निर्विश्वरूपेभिर्नानारूपैरश्वै रोहिदाख्यैः सहेहास्मिन्यज्ञ आ यातु । आगत्य च मियेधो मेध्यो यज्ञहितः स्तुतियोग्यो वा देवतमो देवानां मुख्यः सोऽग्निर्हविर्नयनयोग्यैनर्तस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्य इंद्रादिभ्यः सुषूदत् । हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीळते दूत्याय हविष्मंतो मनुष्यासो अग्निं ।
वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान्वक्षि नि षदेह होता ॥३॥
शश्वत्ऽतमं । ईळते । दूत्याय । हविष्मंतः । मनुष्यासः । अग्निं ।
वहिष्ठैः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥३॥

शश्वत्तममत्यंतं नित्यमग्निं हविष्मंतः संभृतहविष्का मनुष्यासो मनुष्या यजमाना दूत्याय ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तमीळते । स्तुवंति । स त्वमेवं स्तुतो वहिष्ठैर्वोढृतमैरश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवानिंद्रादीना वक्षि । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह । प्रापय । ततस्त्वं होता भवन्निहास्मिन्यज्ञे नि सद । निषीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।
अहेळता मनसा देव बर्हिरिंद्रज्येष्ठाँ उशतो यक्षि देवान् ॥४॥
वि । प्रथतां । देवऽजुष्टं । तिरश्चा । दीर्घं । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः । इंद्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥४॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगंचनमिदं बर्हिर्वि प्रथतां । विशेषेण विस्तृतं भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिम्ना ॥ दीर्घशब्दस्येमनिचि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघिरादेशः । अकारस्येकारो वर्णव्यापत्त्या । पश्चादल्लोपः ॥ द्राघिम्ना युक्तं भवतु । अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभि सोमादिहविर्निधानेन सुगंधं भूतु । भवतु । हे देव द्योतमान हे बर्हिरेतन्नामकाग्ने अहेळता । हेळ इति क्रोधनाम । अक्रुध्यता मनसोशतो हवींषि कामयमानानिंद्रज्येष्ठानिंद्रप्रधानान्देवान्यक्षि । यज । पूजय ॥

दिवो वा सानु स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वं ।
उशतीर्द्वारो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वं ॥५॥
दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वं ।
उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवं । रथं । रथऽयुः । धारयध्वं ॥५॥

हे द्वार एतन्नामधेया देव्यः यूयं दिवो वा । वाशब्दश्चार्थे । दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीय उरुतरं स्थानं स्पृशत । उन्नता भवतेत्यर्थः ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ पृथिव्याश्च यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया वि श्रयध्वं । विस्तृता भवत । उशतीर्देवान्कामयमाना यूयं रथयुः ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ रथकामाः सत्यो महिना महिम्ना महद्भिर्देवैरधिष्ठितं अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं । धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरा सुशिल्पे उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
आ वां देवास उशती उशंत उरौ सीदंतु सुभगे उपस्थे ॥६॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुऽशिल्पे । उषसानक्ता । सदतां ।
नि । योनौ ।
आ । वां । देवासः । उशती इति । उशंतः । उरौ । सीदंतु । सुभगे इति सुऽभगे ।
उपऽस्थे ॥६॥

देवी द्योतमाने दिवो द्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्तोषाश्च नक्तं चाहोरात्रौ योनौ यज्ञस्य स्थाने नि सदतां । निषीदतां । हे उशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोरुरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशंतो हवींषि कामयमाना देवासो देवा आ सीदंतु । उपविशंतु ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।
पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथां ॥७॥
ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । संऽइद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपऽस्थे ।
पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणं । आ । यजेथां ॥७॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदोर्ध्व उन्नतो भवति यदा च बृहन्महानग्निः समिद्धो हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन प्रीणयितॄणि धामानि हविषां धारकाणि यज्ञपात्राण्यदितेः पृथिव्या उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवंति तदानीं हे ऋत्विजौ दैव्यौ पुरोहितौ होतारौ पुरतो निहितौ विदुष्टरा ॥ छांदसं संप्रसारणं ॥ विद्वत्तमौ युवामस्मिन्यज्ञे द्रविणं धनमा यजेथां । यजिर्दानार्थः । अस्मभ्यमाभिमुख्येन प्रयच्छतं ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरिदं वरीय आ सीदत चकृमा वः स्योनं ।
मनुष्वद्यज्ञं सुधिता हवींषीळा देवी घृतपदी जुषंत ॥८॥
तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदं । वरीयः । आ । सीदत । चकृम । वः । स्योनं ।
मनुष्वत् । यज्ञं । सुऽधिता । हवींषि । इळा । देवी । घृतऽपदी । जुषंत ॥८॥

हे तिस्रो देवीरिळाद्यास्तिस्रो देव्यः वरीय उरुतरमिदं बर्हिरा सीदत ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ अत्यंतं तस्मिन्निषीदत । कुत एतत् तत्राह । वो युष्मदर्थं स्योनं विस्तीर्णमिदं चकृम । वयं कृतवंतः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ इळैतन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती चैता मनुष्वन्मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवंत तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुष्ठु निहितानि हवींषि च जुषंत । सेवंतां ॥

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायागस्य देव त्वष्टरिति याज्या । सूत्रितं च । देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानट् पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः । आ० ३. ८. । इति ॥

देवं त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानड्यदंगिरसामभवः सचाभूः ।
स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन्यक्षि द्रविणोदः सुरत्नः ॥९॥
देवं । त्वष्टः । यत् । ह । चारुऽत्वं । आनट् । यत् । अंगिरसां । अभवः । सचाऽभूः ।
सः । देवानां । पाथः । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणःऽदः । सुऽरत्नः ॥९॥

हे देव त्वष्टरेतन्नामक त्वं यद्यप्यस्त्वं हविर्भिः अस्माकमुपलभमानट् प्राप्तवान् ॥ अश्नोतेर्लिटि प्रत्ययस्य लुक् ॥ यच्च त्वमंगिरसामस्माकं सचाभूः सहभावी सखाभवः । हे द्रविणोदो धनस्य दातः अत एव सुरत्नः सुधनः स त्वमुशन्हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन्देवानां पाथोऽन्नमुप यक्षि । उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्पतिस्तोमे निष्केवल्ये वनस्पते रशनयेत्येषा सूक्तमुखीया । सूचितं च । देवेभ्यो वनस्पते हवींषि वनस्पते रशनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः । आ° ९. ५. । इति ॥

वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूया॑ दे॒वानां॒ पाथ॒ उप॑ वक्षि वि॒द्वान् ।
स्वदा॑ति दे॒वः कृ॒णव॑द्धवीं॒ष्यव॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी हवं॑ मे ॥१०॥
वन॑स्पते । र॒श॒नया॑ । नि॒ऽयूय॑ । दे॒वानां॑ । पाथ॑ः । उप॑ । व॒क्षि॒ । वि॒द्वान् ।
स्वदा॑ति । दे॒वः । कृ॒णव॑त् । ह॒वींषि॑ । अव॑तां । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हवं॑ । मे॒ ॥१०॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वाञ्जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वा नियूय बद्ध्वा परिव्याय पाथोऽन्नं देवानामिंद्रादीनामुप वक्षि । उपवह । प्रापय । ततो देवो वनस्पतिः स्वदाति । हविष्प्रापणेन स्वदयतु । तथा हवींष्यस्माभिर्दत्तानि कृणवत् । देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्याववतां । रक्षतां ॥

आग्ने॑ वह॒ वरु॑णमि॒ष्टये॑ न॒ इंद्रं॑ दि॒वो म॒रुतो॑ अं॒तरि॑क्षात् ।
सीदं॑तु ब॒र्हिर्विश्व॒ आ यज॑त्राः॒ स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयंतां ॥११॥
आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । वरु॑णं । इ॒ष्टये॑ । न॒ः । इंद्रं॑ । दि॒वः । म॒रुतः॑ । अं॒तरि॑क्षात् ।
सीदं॑तु । ब॒र्हिः । विश्वे॑ । आ । यज॑त्राः । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒यं॒तां॒ ॥११॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमिष्टये यागायेंद्रं वरुणं च मरुतश्च दिवो द्युलोकादंतरिक्षाच्चास्मदीयं यज्ञमा वह । प्रापय । आगतास्ते यजत्रा यष्टव्या विश्वे सर्वे देवा बर्हिरा सीदंतु । तत्रासन्ना भवंतु । ततोऽमृता मरणधर्मरहिता देवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिर्मादयंतां । आत्मानं मादयंतु ॥ ॥२२॥

बृहस्पत इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । आंगिरसस्य बृहस्पतेरार्षं नवमी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः । अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् । अतस्तद्देवत्यमिदं । उक्तं हि बृहद्देवतायां । सुज्योतिः परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः । बृ° ७. १०८४. । इति । अनुक्रांतं च । बृहस्पते बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती ॥ सूक्तविनियोगो गतः ॥ देवसुवां हविःषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूचितं च । बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः । आ° ४. ११. । इति ॥

बृह॑स्पते प्रथ॒मं वा॒चो अग्रं॒ यत्प्रैर॑त नाम॒धेयं॒ दधा॑नाः ।
यदे॑षां॒ श्रेष्ठं॒ यद॑रि॒प्रमासी॑त्प्रे॒णा तदे॑षां॒ निहि॑तं॒ गुहा॒विः ॥१॥
बृह॑स्पते । प्र॒थ॒मं । वा॒चः । अग्रं॑ । यत् । प्र । ऐर॑त । ना॒म॒ऽधेयं॑ । दधा॑नाः ।
यत् । ए॒षां॒ । श्रेष्ठं॑ । यत् । अ॒रि॒प्रं । आसी॑त् । प्रे॒णा । तत् । ए॒षां॒ । नि॒ऽहि॑तं । गुहा॑ । आ॒विः ॥१॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान्बालान्दृष्ट्वा स्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह । हे बृहस्पतेऽंतरात्मन् प्रथममुत्पन्नमनंतरमितरवागुच्चारणात्प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः पदार्थेषु निदधाना बाला यत्प्रैरत

प्रेरितवंतः तद्वाचोऽग्रं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्या वाचो वदिष्यंति खलु तस्माद्वाचोऽग्रं । अस्यां दशायामवस्थितान्बालान्प्रश्न । तथेदानीमेषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यदयचारिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानमासीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत्प्रेणा ॥ मकारलोपश्छांदसः ॥ प्रेम्णाविर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्यादिक-मारण्यकमनुसंधेयं । ऐ० आ० १. ३. ६. ॥

सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २॥
सक्तुंऽइव । तितउना । पुनंतः । यत्रं । धीराः । मनसा । वाचं । अक्रत ।
अत्रं । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषां । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २॥

तितउना । परिपूयतेऽनेनेति । यद्वा । तता विस्तृता भृष्टयवा अत्रेति तितउः ॥ तनोतेर्डउः सन्वच्च । उ० ५. ५२. । इति डउप्रत्ययः । सन्वद्भावादित्वं ॥ उक्तनिर्वचनेन सूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनंतो धीरा धीमंतो विद्वांसो यत्र यस्मिन्काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमक्रत अकृषत कुर्वंति ॥ करोतेर्लुङि रूपं ॥ अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रा-दिविषयज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते । जानंति । यद्वा । सखायो वाचा बन्नसख्यास्ते तस्या-स्सखा वाचः सख्यानि जानंति । वाक्ययुक्तानभ्युदयाल्लभंत इत्यर्थः । तस्मादेषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीर्भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्चाम इत्यर्थः । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिव तितउनेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० ४. १०. ॥

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोर्यज्ञेन वाच इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितं च । यज्ञेन वाचः पदवी-यमायन्निति द्वे देवीं वाचमजनयंत देवाः । आ० ३. ८. । इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविंदन्नृषिषु प्रविष्टां ।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवंते ॥ ३॥
यज्ञेन । वाचः । पदऽवीयं । आयन् । तां । अनुं । अविंदन् । ऋषिषु । प्रऽविष्टां ।
तां । आऽभृत्यं । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । तां । सप्त । रेभाः । अभि । सं । नवंते ॥ ३॥

विदितार्था धीराः पदवीयं ॥ वेतेरचो यत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ पदेन यातव्यः पंथाः पदवीयः । तं वाचो मार्गं यज्ञेनायन् । प्राप्तवंतः । ऋषिष्वतींद्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचमविंदन् । अलभंत । अनंतरं तां वाचमाभृत्याहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः । व्यकार्षुः । सर्वान्मनुष्यानध्यापयामासु-रित्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छंदांस्यभि सं नवंते । अभितः संगच्छंते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४॥
उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचं । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनां ।
उतो इति । त्वस्मै । तन्वं । वि । सस्रे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४॥

त्वशब्द एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श । दर्शनफ-लाभावान्न पश्यति । त्व एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् । इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः ।

तृतीयपादेन विदितवेदार्थमाह। त्वस्मा एकस्मा अपि तन्वमात्मीयं शरीरं वि सस्रे। स्वयं वाग्विविधं गमयति। आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। जायेव यथोशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवसना जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते। तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा। अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमित्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यं। नि० १. १९.॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पां ॥५॥
उत। त्वं। सख्ये। स्थिरऽपीतं। आहुः। न। एनं। हिन्वंति। अपि। वाजिनेषु।
अधेन्वा। चरति। मायया। एषः। वाचं। शुश्रुऽवान्। अफलां। अपुष्पां ॥५॥

त्वमुतैकमपि सख्ये विदुषां संसदि। या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते। सा च वाचा क्रियते। अतो वाक्संबंधाद्वाक्सख्ये स्थिरपीतं मधु यस्य हृदये स्थितं भवति। यद्वा। स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिमाहुः। यद्वा। तस्मिञ्ज्ञातार्थमाहुः। लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदंति। किंचैनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु। वागिनेश्वरा येषां ते वाजिना अर्था वाच आयत्ताः खलु। वाग्ज्ञेयेष्वर्थेषु नापि हिन्वंति। अपिशब्दोऽन्वर्थे। केचिदपि नानुगच्छंति। अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः। यद्वा। वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न हिन्वंति। न बहिः कुर्वंति। एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयंतीत्यर्थः। इत्यर्थज्ञः प्रशस्तः। अनंतरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निंद्यते। एषोऽविज्ञातार्थः पुरुषोऽधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति। किं कुर्वन्। अफलामपुष्पां। वाचोऽर्थः पुष्पफलं। अर्थवर्जितां। यद्वा। वाचोऽर्थो याज्ञदैवते। यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतं। तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवाञ्श्रुतवान्। केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् स चरति। यथा बंध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायामुत्पादयंती चरति यथा बंध्यो वृक्षोऽकाले पल्लवादियुक्तः सन्पुष्प्यति फलतीति भ्रांतिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठं प्रब्रुवाणश्चरतीत्यर्थः। अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं। नि० १. २०.॥ ॥२३॥

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पंथां ॥६॥
यः। तित्याज। सचिऽविदं। सखायं। न। तस्य। वाचि। अपि। भागः। अस्ति।
यत्। ईं। शृणोति। अलकं। शृणोति। नहि। प्रऽवेद। सुऽकृतस्य। पंथां ॥६॥

सचिविदं। सचिशब्दः सखिवाची। सखिविदं। योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायोच्छेदनिवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात्। तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित्। तमभिज्ञं सखायमध्येतॄणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं यः पुमांस्तित्याज परार्थविनियोगेन परित्यजति॥ त्यजतेर्लिट्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातितः॥ तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागो भजनीयः कश्चिदर्थो नास्ति। ईमयं पुरुषो यद्वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तदलकमलीकं व्यर्थमेव शृणोति। हि यस्मात्कारणात्सुकृतस्य पंथां पंथानं न प्रवेद अज्ञाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति। तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः। द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितो न तस्यामुक्ते भागोऽस्तीत्यादिना। ऐ० आ० ३.२.४.। तथा तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्ता। तै० आ० २.१५.५.। इत्यध्वर्युभिश्च॥

अक्षण्वंतः कर्णवंतः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥७॥

अक्षण्ऽवंतः । कर्णऽवंतः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः । बभूवुः ।
आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊं इति । त्वे । हृदाःऽइव । स्नात्वाः । ऊं इति । त्वे । ददृश्रे ॥७॥

अक्षण्वंतोऽक्षिमंतः ॥ छंदस्यपि दृश्यत इत्यक्षिशब्दादनङ् । अनो नुडिति नुट् ॥ अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तैजसत्वादन्येभ्योऽंगेभ्यो व्यक्ततरं । तथा च श्रूयते । तस्मादेते व्यक्ततरे इवेति । तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवंतः । कर्णौ निकृत्तद्वारः । गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मितबिल इत्यर्थः । यद्वा । शरीरस्य शिरसो वोर्ध्वं गते उच्चैः स्थिते । कर्णबिलवणाकाशवंतः । तथा चाम्नायते । ऋच्छंती इव खे उदगंतामिति । तादृशाः सखायः । समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्येषु बाह्येष्विंद्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यंते ज्ञायंत इति मनोजवाः प्रज्ञाद्याः । तेष्वसमा अतुल्या बभूवुः । भवंति । तेषु मध्ये केचिदादघ्नासः ॥ आस्यशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः ॥ आस्यदघ्ना आस्यप्रमाणोदका ह्रदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्व एके ॥ सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः ॥ उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इव । अल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्व एके स्नात्वाः ॥ स्नातेः क्त्वार्थे त्वन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १४. । स चार्हे क्त्यतृचश्च । पा० ३. ३. १६९. । इत्यर्हार्थे च भवति ॥ स्नानार्हा अगाधोदका ह्रदा इव ददृश्रे । दृश्यंते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः । अक्षिमंतः कर्णवंतः सखायोऽक्षि चष्टेरित्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यं । नि० १. ९. ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरंत्यु त्वे ॥८॥
हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । संऽयजंते । सखायः ।
अत्र । अह । त्वं । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहऽब्रह्माणः । वि । चरंति । ऊं इति । त्वे ॥८॥

सखायः समानख्याना ब्राह्मणा हृदा बुद्धिमतां हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु गंतव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणा यद्यदा संयजंते संगच्छंते । यजिरत्र संगतिकरणवाची । अत्रास्मिन्ब्राह्मणसंघे त्वमविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिर्वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः । विशेषेण परित्यजंति । अहेति विनिश्चये । ओहब्रह्माणः । ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त्वेके विद्वांसो वि चरंति । यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तंते । उः प्रसिद्धौ । हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेष्वित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० १३. १३. ॥

इमे ये नार्वाङ्न परश्चरंति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तंत्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥९॥
इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरंति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ।
ते । एते । वाचं । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तंत्रं । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥९॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निंद्यंते । इमे येऽविद्वांसोऽर्वागर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिँल्लोके ब्राह्मणैः सह न चरंति ये परः परस्ताद्देवैः सह न चरंति ते ब्राह्मणासो ब्राह्मणा वेदार्थतत्परा न भवंति । तथा सुतेकरासः । सोमं सुतमभिषुतं कुर्वंतीति सुतेकरा ऋत्विजः । तेऽपि न भवंति । अप्रजज्ञयः ॥ आदृगमहन इति किप्रत्ययः ॥ अविद्वांसस्त एते मनुष्या वाचं लौकिकीमभिपद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः ॥ छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ सीरिणो भूत्वा तंत्रं कृषिलक्षणं तन्वते । विस्तारयंति । कुर्वंतीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे सर्वे नंदंतीत्येषा । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नंदंति यशसागतेन । आ० ४. ४. । इति ॥

सर्वे॑ नं॒दंति य॒शसाग॑तेन सभासा॒हेन॒ सख्या॒ सखा॑यः ।
कि॒ल्बि॒ष॒स्पृत्पि॑तु॒षणि॒र्ह्ये॑षा॒मरं॑ हि॒तो भव॑ति वा॒जिना॑य ॥ १० ॥
सर्वे॑ । नं॒दं॒ति॒ । य॒शसा॑ । आऽग॑तेन । स॒भा॒ऽस॒हेन॑ । सख्या॑ । सखा॑यः ।
कि॒ल्बि॒ष॒ऽस्पृत् । पि॒तु॒ऽसनिः॑ । हि । ए॒षा॒म् । अरं॑ । हि॒तः । भव॑ति । वा॒जिना॑य ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानख्याना: सर्वे सभ्या मनुष्याः सभासहेन सभां सोढुं शक्नुवता सख्यर्त्विजां प्रतिभूतेन यज्ञं प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नंदंति । हृष्टा भवंति । स हि स एव सोम एषां जनानां किल्बिषस्पृत् । यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचारैर्बाधितव्यं भवति तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषं येषां संजायते तद्यो बाधते स किल्बिषस्पृत् । तथा त्वं पितुषणिः । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन सनोति यजमानः संभजत इति तादृशः । तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किंच हितः पात्रेषु निहितः सोमो वाजिनाय । इंद्रियं वीर्यं वाजिनं । तेषां वीर्याय तत्कर्तुमरमलं पर्याप्तः समर्थो भवति । सर्वे नंदंति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजेत्यादिकमिंद्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं ह्यास्मै वाजिनं नापच्छिद्यत इत्यंतं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं । ऐ॰ ब्रा॰ १.१३. ॥

ऋ॒चां त्वः॒ पोष॑मास्ते पुपु॒ष्वान्गा॑य॒त्रं त्वो॑ गायति॒ शक्व॑रीषु ।
ब्र॒ह्मा त्वो॒ वद॑ति जातवि॒द्यां य॒ज्ञस्य॒ मात्रां॒ वि मि॑मीत उ त्वः ॥ ११ ॥
ऋ॒चाम् । त्वः॒ । पोष॑म् । आ॒स्ते॒ । पु॒पु॒ष्वान् । गा॒य॒त्रम् । त्वः॒ । गा॒य॒ति॒ । शक्व॑रीषु ।
ब्र॒ह्मा । त्वः॒ । वद॑ति । जा॒त॒ऽवि॒द्याम् । य॒ज्ञस्य॑ । मात्रा॑म् । वि । मि॒मी॒ते॒ । ऊं॒ इति॑ । त्वः॒ ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । त्व एको होतर्चां पोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादार्थः । बह्वीर्ऋचः पुष्यञ्शंसन्नास्ते । त्व एक उद्गाता शक्वरीषु । शक्वर्य ऋचः । आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हंतुमिंद्रः समर्थोऽभूदिति शक्वर्यः । तासु गायत्रं साम गायति । त्व एको ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचं वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु ॥ चादिलोपे विभाषेति न निघातः ॥ त्व एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यया मीयतेऽभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं वि मिमीते । अत्यर्थं निर्मिमीते । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी । नि॰ १. ८. । इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं तुष्टाव ॥ ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय चरमेऽष्टके । स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तत्र देवानामिति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तं । आनुष्टुभं देवदेवत्यं । लोकनाम्नः पुत्रो बृहस्पतिरांगिरस एव वा बृहस्पतिर्ऋषिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । देवानां नव लौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा दैवमानुष्टुभमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।
उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥१॥
देवानां । नु । वयं । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।
उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्ऽतरे । युगे ॥१॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति । बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम । प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनं । अथैकवदाह । यो देवानां गणः पूर्वे युग उत्पन्नोऽप्युक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषूत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवंतं स्तोतारं पश्यात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥२॥
ब्रह्मणः । पतिः । एता । सं । कर्मारःऽइव । अधमत् । देवानां । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥२॥

ब्रह्मणोऽन्नस्य पतिरदितिरेतैतानि देवानां जन्मानि कर्मार इव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं समधमत् । उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्व्ये युगे । आदिसृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सन्नामरूपविशिष्टं देवादिकमजायत । प्रादुरभूत् । असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ।तै० उ० २.७.। इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छंदोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारितत्वात् ।छां० उ० ६. २. २.। तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ।शत० १४. ४. २. १५.। इति श्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । वायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः । यद्वा । देवानां कारणभूतं सदसतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत । तदाशा अन्वजायंत तदुत्तानपदस्परि ॥३॥
देवानां । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत । तत् । आशाः । अनु । अजायंत । तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥३॥

पूर्वार्धमुक्तं । तदन्वाशा दिशोऽजायंत । तत्परि । तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यंत इत्युत्तानपदो वृक्षाः । तेऽजायंत । प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायंत ।
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥४॥
भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायंत ।
अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊं इति । अदितिः । परि ॥४॥

भूरुत्तानपदो वृक्षाज्जज्ञे । तथा भुवः सकाशादाशा अजायंत । तथादितेर्दक्षोऽजायत । उत्पन्नः । दक्षादु दक्षादप्यदितिः पर्यजायत । न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं ।

यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशंक्य पर्यहरत्। तथा हि। अदितिर्दक्षो अजायत दक्षाद्दितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती। नि॰ ११. २३.। इति॥

अदितिदेवताके पशावदितिर्ह्यजनिष्टेत्येषा हविषोऽनुवाक्या। सूचितं च। अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं। आ॰ ३. ८.। इति॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट॒ दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑। तां दे॒वा अन्व॑जायंत भ॒द्रा अ॒मृत॑बंधवः॥५॥
अदि॑तिः। हि। अज॑निष्ट। दक्ष॑। या। दु॒हि॒ता। तव॑। तां। दे॒वाः। अनु॑। अ॒जा॒यं॒त॒। भ॒द्राः। अ॒मृत॑ऽबंधवः॥५॥

हे दक्ष तव या दुहिताभूत् सादितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान्। तदेवाह। तां देवा अन्वजायंत भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधनाः॥ ॥१॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत।
अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत॥६॥
यत्। दे॒वाः। अ॒दः। स॒लि॒ले। सुऽसं॑रब्धाः। अति॑ष्ठत।
अत्र॑। वः॒। नृत्य॑तांऽइव। ती॒व्रः। रे॒णुः। अप॑। आ॒य॒त॒॥६॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयंते। यद्यदा हे देवाः अदोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानोऽतिष्ठत स्थितवंतः। आपो वा इदं सर्वं। तै॰ आ॰ १०. २२.। अप एव ससर्जादाविति श्रुतिस्मृती। अत्रास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो युष्माकं संबंधी तीव्रो दुःसहो रेणुरंशभूत एकोऽपायत। अपागच्छत्। दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायं। परा मार्तांडमास्यदिति वक्ष्यति॥

यद्दे॑वा॒ यत॑यो यथा॒ भुव॑नान्यपि॑न्वत। अत्रा॑ समु॒द्र आ गू॒ळ्हमा सूर्य॑मजभर्तन॥७॥
यत्। दे॒वाः। यत॑यः। य॒था॒। भुव॑नानि। अपि॑न्वत। अत्र॑। स॒मु॒द्रे। आ। गू॒ळ्हं। आ। सूर्यं॑। अ॒ज॒भ॒र्त॒न॒॥७॥

यद्यदा हे देवाः यतयो यथा। वृष्ट्या नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा यतयो मेघाः। ते यथोदकैर्भुवनानि लोकं पूरयंति तद्वत्स्वतेजोभिरपिन्वत। पूरितवंतः। अत्र समुद्रेऽप्स्वा गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं मातरुदयायाजभर्तन। आहृतवंतः॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रासो॒ अदि॑ते॒र्ये जा॒तास्त॒न्व१॒॑स्परि॑।
दे॒वाँ उप॒ प्रैत्स॒प्तभि॒ः परा॑ मार्तां॒डमा॑स्यत्॥८॥
अ॒ष्टौ। पु॒त्रासः॑। अदि॑तेः। ये। जा॒ताः। त॒न्वः॑। परि॑।
दे॒वान्। उप॑। प्र। ऐ॒त्। स॒प्तऽभिः॑। परा॑। मा॒र्तां॒डं। आ॒स्य॒त्॥८॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयोऽदितेर्भवंति येऽदितेस्तन्वः परि शरीराज्जाता उत्पन्नाः। अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः। तथा हि। ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति। तथा तत्रैव प्रदेशांतरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नातं। तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् सा

रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायंत सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता । तै॰ सं॰ ६. ५. ६. १. । सादितिः सप्तभिः पुत्रैर्देवानुप प्रैत् । उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्तांडं सूर्यं परास्यत् । उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्तांडमाभरत् ॥९॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यं । युगं । प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्तांडं । आ । अभरत् ॥९॥

पूर्वमंत्रोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिर्मार्तांडव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्व्यं पुराणं युगमुप प्रैत् । उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्तांडं मृतादृ्ध्वादंडाज्जातं मार्तांडनामानं सूर्यं पुनराभरत् । आहरत् । द्युलोकेऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । तस्यै व्यृद्धमांडमजायतेत्यादि ब्राह्मणं । तै॰ सं॰ ६. ५. ६. १. ॥ ॥२॥

जनिष्ठा इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुतं त्रैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिरिति ॥ अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानं । सूत्रितं च । जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात् । आ॰ ५. १४. । इति ॥ सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानं । सूत्रितं च । जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यंदिनः । आ॰ ९. २. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानं । ऐ॰ आ॰ ५. १. १. । इति ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मंद्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
अवर्धन्निंद्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥१॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मंद्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।
अवर्धन् । इंद्रं । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरं । दधनत् । धनिष्ठा ॥१॥

हे इंद्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वमुग्र उद्गूर्णबलो जनिष्ठाः । अजायथाः । कीदृशस्त्वं । मंद्रः स्तुत्य ओजिष्ठः । ओजः शरीरबलं । अतिशयेन तद्वान् बहुलाभिमानो भूयिष्ठाभिमानी । ईदृशं महानुभावमिंद्रमत्र वृत्रवधे मरुतश्चिन्मरुतोऽप्यवर्धन् । स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवंतः । यद्यदा धनिष्ठा धारयित्रींद्रमाता वीरं दधनत् अधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरू शंसेन वावृधुष्ट इंद्रं ।
अभीवृतेव ता महापदेन ध्वांतात्प्रपित्वादुदरंत गर्भाः ॥२॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इंद्रं ।
अभिवृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वांतात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरंत । गर्भाः ॥२॥

द्रुहो द्रोग्धुरिंद्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता । तत्संनिधौ निषण्णाभूत् । एवैर्गंतृभिर्मरुद्भिः सहितमिंद्रं निषण्णेति संबंधः । तेऽपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेणेंद्रं ववृधुः । अवर्धंत वृत्रं जिघांसंतं । अथ महापदेन महता व्रजेनाभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छंति तद्वत्तान्युदकानि ध्वांतादंधकाररूपात्प्रपित्वादासन्नात्प्राप्ताद्वृत्राद्गर्भा गर्भभूतान्युदकान्युदरंत । उदगच्छन् ॥

ऋष्वा ते पादा प्र यज्जिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिदत्र ।
त्वमिंद्र सालावृकान्त्सहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥३॥
ऋष्वा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।
त्वं । इंद्र । सालावृकान् । सहस्रं । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥३॥

हे इंद्र ते पादावृष्वा महांतौ । तादृशस्त्वं यद्यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजा ऋभवोऽवर्धन् । अवर्धयन् । उतापि च ये चिदत्र केचिद्देवाः संति तेऽप्यवर्धयन् । हे इंद्र त्वं सहस्रं सालावृकानासन्नास्ये दधिषे । धारयसि । तदानीमश्विनाश्विनावप्या ववृत्याः । आवर्तयेः ॥

समना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।
वसाव्यामिंद्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥४॥
समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञं । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।
वसाव्यां । इंद्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥४॥

हे इंद्र समना संग्रामे तूर्णिस्त्वरमाणोऽपि यज्ञमुप यासि । उपगच्छसि । तदानीं नासत्याश्विनौ सख्याय वक्षि । वहसि । हे इंद्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां बहुसंख्यां धारयः । धारयस्यस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विनाश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः । अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मंदमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिंद्र इषिरेभिरर्थं ।
आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तम्रा अवपत्तमांसि ॥५॥
मंदमानः । ऋतात् । अधि । प्रऽजायै । सखिऽभिः । इंद्रः । इषिरेभिः । अर्थं ।
आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युं । आ । अगात् । मिहः । प्र । तम्राः । अवपत् । तमांसि ॥५॥

इंद्र ऋतादृतादधीषिरेभिर्गमनशीलैः सखिभिर्मरुद्भिः सह मंदमानो माद्यन्प्रजायै यजमानायार्थं धनं प्रयच्छति । स चेंद्र आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिर्माया दस्युसंबंधिनीर्विनाशयितुं दस्युमुपागात् । स दस्युस्तम्रा अवर्षणेन ग्लापयित्रीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् । व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि ---॥ ॥३॥

सनामाना चिद्ध्वसयो न्यस्मा अवाहन्निंद्र उषसो यथानः ।
ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघंथ ॥६॥
सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इंद्रः । उषसः । यथा । अनः ।
ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकं । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघंथ ॥६॥

अयमिंद्रो वृत्रं हंतुं सनामाना चित् समाननामानौ नि ध्वसयः । न्यगमयत् । अथेंद्रस्तं वृत्रमवाहन् । अवहतवान् । यथोषसोऽनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इंद्र त्वमृष्वैर्दीप्तैर्महद्भिर्वा निकामैर्नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः साकं वृत्रं हंतुमगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघंथ । हतवानसि ॥ हंतेस्थल्युपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वं जघंथ नमुचिं मखस्युं दासं कृण्वान ऋषये विमायं ।
त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवत्रांजसेव यानान् ॥७॥

त्वं। जघंथ। नमुचिं। मखस्युं। दासं। कृण्वानः। ऋषये। विऽमायं।
त्वं। चकर्थ। मनवे। स्योनान्। पथः। देवऽत्रा। अंजसाऽइव। यानान् ॥७॥

हे इंद्र त्वं नमुचिमेतत्संज्ञकमसुरं जघंथ। हतवानसि। कीदृशं। मखस्युमृषेर्यज्ञं विधातुमिच्छंतं यद्वा त्वदीयं धनमिच्छंतं। किं कुर्वन्। दासमुपक्षपयितारं नमुचिमसुरमृषये मनवे विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन्। किंच देवत्रा देवेषु मध्ये मनव ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथो मार्गान्स्योनांश्चकर्थ। कृतवानसि। अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गंतव्यान्मार्गानिति वा संबंधः। स्योनांश्चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति। अंजसेव यानानिति। इवेत्येवकारार्थे। अंजसैवाकुटिलेनैव यानान्गंतृन्मार्गानकरोः। अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गंतॄंश्चकर्थ। यथा लोके शीघ्रं गतो मार्गः क्रांत्वा गतो मार्ग इति मार्गस्य गंतृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं द्रष्टव्यं॥

त्वमेतानि पप्रिषे वि नामेशान इंद्र दधिषे गभस्तौ।
अनु त्वा देवाः शवसा मदंत्युपरिबुध्नान्वनिनश्चकर्थ ॥८॥
त्वं। एतानि। पप्रिषे। वि। नाम। ईशानः। इंद्र। दधिषे। गभस्तौ।
अनु। त्वा। देवाः। शवसा। मदंति। उपरिऽबुध्नान्। वनिनः। चकर्थ ॥८॥

हे इंद्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे। विपूरयसि। हे इंद्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा। किंच त्वा त्वां शवसा बलेनोपेतं देवाः सर्वेऽनु मदंति। अनुष्टुवंति। स त्वं वनिन उदकवतो मेघान्रश्मीन्वोपरिबुध्नानुपरिमूलानधोमुखांश्चकर्थ। कृतवानसि॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्तमुतो तदस्मै मध्विच्चच्छद्यात्।
पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥९॥
चक्रं। यत्। अस्य। अप्ऽसु। आ। निऽसत्तं। उतो इति। तत्। अस्मै। मधु। इत्।
चच्छद्यात्।
पृथिव्यां। अतिऽसितं। यत्। ऊधः। पयः। गोषु। अदधाः। ओषधीषु ॥९॥

अश्वादियायेति यद्वदंत्योजसो जातमुत मन्य एनं।
मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इंद्रो अस्य वेद ॥१०॥
अश्वात्। इयाय। इति। यत्। वदंति। ओजसः। जातं। उत। मन्ये। एनं।
मन्योः। इयाय। हर्म्येषु। तस्थौ। यतः। प्रऽजज्ञे। इंद्रः। अस्य। वेद ॥१०॥

इंद्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनमश्वादादित्यादियायोदितवानिति वदंति यद्यपि उत तथाप्यहमेनमोजसो बलाज्जातं मन्ये। जानामि। अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न इति तेषां मतिः। अहं त्वोजःपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृत्रादीन्हतवानिति। अथवायं मन्योः क्रोधादियाय। उदितवान्। अतो हर्म्येषु शत्रुसंबंधिषु युद्धेषु हर्म्येष्विव वा तस्थौ। तिष्ठति। यतोऽयं प्रजज्ञ उत्पन्न इतींद्र एवास्य। स्वस्येत्यर्थः। सामर्थ्यं वेद। जानाति। न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिंद्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः।
अप ध्वांतमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेव बद्धान् ॥११॥

वयः। सुऽपर्णाः। उप। सेदुः। इंद्रं। प्रियऽमेधाः। ऋषयः। नाधमानाः।
अप। ध्वांतं। ऊर्णुहि। पूर्धि। चक्षुः। मुमुग्धि। अस्मान्। निधयाऽइव। बद्धान् ॥११॥

वयो गंतारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय इंद्रमुप सेदुः। उपसन्ना अभवन्। कीदृशाः। प्रियमेधाः प्रिययज्ञा ऋषयो द्रष्टारो नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः। याचनप्रकार उच्यते। हे इंद्र ध्वांतमंधकारमपोर्णुहि। परिहर। पूर्धि पूरय च चक्षुस्तेजः। मुमुग्धि मोचय चास्मान् निधयेव बद्धान्। निधा पाश्या भवति। पाश्या पाशसमूहः। पाशसमूहेन बद्धान्यथा मुंचंति तद्वत्। अत्र वयो वेर्बहुवचनमित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं। नि॰ ४. ३.॥ ॥४॥

वसूनामिति षडृचं षष्ठं सूक्तं। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। वसूनां षळित्यनुक्रांतं॥ गतो विनियोगः॥

वसूनां वा चर्कृष इयक्षन्धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः।
अर्वंतो वा ये रयिमंतः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥१॥
वसूनां। वा। चर्कृषे। इयक्षन्। धिया। वा। यज्ञैः। वा। रोदस्योः।
अर्वंतः। वा। ये। रयिऽमंतः। सातौ। वनुं। वा। ये। सुऽश्रुणं। सुऽश्रुतः। धुरिति धुः ॥१॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निंद्रो वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे। अपकृष्यते। धिया वा। धीः कर्म धार्यमाणत्वात्। युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनाकृष्यते। यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते। कैरिति उच्यते। रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः संबंधिभिर्देवैर्मनुष्यैश्चेत्यर्थः। सातौ संग्रामे जेतव्ये सति येऽर्वंतो वा गच्छंतो रयिमंतो भवंति तैरप्याकृष्यते। ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यंतदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वंति तैरपींद्र आकृष्यत इति॥

हव एषामसुरो नक्षत द्यां श्रवस्यता मनसा निंसत क्षां।
चक्षाणा यत्र सुवितायं देवा द्यौर्न वारेभिः कृणवंत स्वैः ॥२॥
हवः। एषां। असुरः। नक्षत। द्यां। श्रवस्यता। मनसा। निंसत। क्षां।
चक्षाणाः। यत्र। सुवितायं। देवाः। द्यौः। न। वारेभिः। कृणवंत। स्वैः ॥२॥

एषामनुष्ठातॄणामंगिरसां हव आह्वानशब्दोऽसुर इंद्रस्य प्रेरको द्यां दिवं नक्षत। व्याप्नोत्। तत्रत्या इंद्रसंबंधिनो देवाः श्रवस्यतान्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं निंसत। प्राप्तवंतः। यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृता गाः पश्यंतो देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्नादित्य इव वारेभिर्वरणीयैः स्वैस्तेजोभिः कृणवंत प्रकाशमकुर्वन्। गवां प्रदानायांधकारमपनेतुमिति शेषः। अथवा। एषां यज्विनामपहृतानां गवां हवोऽसुर इंद्रस्य प्रेरयिता सन्नक्षत। इंद्रप्रेरिता अंगिरसः श्रवस्यतान्नं कीर्तिं वेच्छता मनसा क्षां भूमिं निंसत। अनुष्ठातॄणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः। इतरत्समानं॥

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणंत रत्नं।
धियं च यज्ञं च साधंतस्ते नो धांतु वसव्य१मसामि ॥३॥
इयं। एषां। अमृतानां। गीः। सर्वऽताता। ये। कृपणंत। रत्नं।
धियं। च। यज्ञं। च। साधंतः। ते। नः। धांतु। वसव्यं। असामि ॥३॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियत इति शेषः। ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे क्षपणांत प्रयच्छंति याच्यंते वा रत्नं रमणीयं धनं। धियं चास्मदीयां स्तुतिं च यज्ञं च साधंतः साधयंतस्ते नोऽस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहमसाम्यनल्पमसाधारणं वा धांतु। प्रयच्छंतु ॥

आ तत्त॑ इंद्रा॒यवः॑ पनंता॒भि य ऊ॒र्वं गोमं॑तं॒ तितृ॑त्सान् ।
स॒कृत्स्वं१॒ ये पु॑रुपु॒त्रां म॒हीं स॒हस्र॑धारां बृ॒ह॒तीं दुदु॑क्षन् ॥४॥
आ। तत्। ते॒। इं॒द्र॒। आ॒यवः॑। प॒नं॒त॒। अ॒भि। ये। ऊ॒र्वं। गोऽमं॑तं। तितृ॑त्सान्।
स॒कृत्ऽस्वं॑। ये। पु॒रु॒ऽपु॒त्रां। म॒हीं। स॒हस्र॑ऽधारां। बृ॒ह॒तीं। दुधु॑क्षन् ॥४॥

हे इंद्र ते तवायवो मनुष्या अंगिरसस्तत्तदा पनंत। आ सर्वतः पनंत। स्तूयंते। येऽंगिरसो गोमंतमूर्वं संघं पणिभिरपहृतं प्राप्तं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् ॥ तृदेर्हिंसार्थस्य सनंतस्य लेट्याडागमः। यद्योगादनिघातः। अभ्यस्तस्वरः ॥ ये चांगिरसः सकृत्स्वं। या सकृत्सूते सा सकृत्सूः। तां सकृत्प्रजातां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिं। यद्वा। पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं। दुधुक्षन् दुदुहुः। ते पनंतेति संबंधः। सकृद्ध द्यौरजायतेत्याद्युक्तं। ऋ० ६. ४८. २२.॥

शची॑व॒ इंद्र॒मव॑से कृणुध्व॒मना॑नतं द॒मयं॑तं पृत॒न्यून् ।
ऋ॒भु॒क्षणं॑ म॒घवा॑नं सुवृ॒क्तिं भर्ता॒ यो वज्रं॒ नर्यं॑ पुरु॒क्षुः ॥५॥
शची॑ऽवः। इंद्रं॑। अव॑से। कृ॒णु॒ध्वं॒। अना॑नतं। द॒मयं॑तं। पृ॒त॒न्यून्।
ऋ॒भु॒क्षणं॑। म॒घऽवा॑नं। सु॒ऽवृ॒क्तिं। भर्ता॑। यः। वज्रं॑। नर्यं॑। पु॒रु॒ऽक्षुः ॥५॥

हे शचीवः कर्मवंतो यजमानाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ इंद्रमवसे रक्षणाय कृणुध्वं। कुरुध्वं। कीदृशमिंद्रं। अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून्पृतना इच्छतः शत्रून्दमयंतं वशं प्रापयंतं ऋभुक्षणं महांतं मघवानं धनवंतं सुवृक्तिं सुष्टुतिं। यः पुरुक्षुर्बहुशब्द इंद्रो नर्यं नरेभ्यो हितं। असुरविघातित्वात्। तादृशं वज्रं भर्ता बिभर्ति तमिंद्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवल्ये यद्वावानेत्येषा धाय्या। सूत्रितं च। यद्वावानेति धाय्या पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः। आ० ५. १५.। इति ॥ महाव्रतेऽप्येषा। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं च। यद्वावानेति धाय्या सूददोहाः। ऐ० आ० ५. २. २.। इति ॥

यद्वा॒वान॑ पुरु॒तमं॑ पुरा॒षाळा वृ॑त्र॒हेंद्रो॒ नामा॑न्यप्राः ।
अचे॑ति प्रा॒सह॒स्पति॒स्तुवि॑ष्मा॒न्यदी॑मु॒श्मसि॒ कर्त॑वे॒ कर॒त्तत् ॥६॥
यत्। व॒वान॑। पु॒रु॒ऽतमं॑। पु॒रा॒षाट्। आ। वृ॒त्र॒ऽहा। इंद्रः॑। नामा॑नि। अ॒प्राः॒।
अचे॑ति। प्र॒ऽसहः॑। पतिः॑। तुवि॑ष्मान्। यत्। ई॒म्। उ॒श्मसि॑। कर्त॑वे। कर॑त्। तत् ॥६॥

यद्यदा पुरुतममत्यंतं प्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हंति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिभवितेंद्रः तदानीमानंतरमेव वृत्रहेंद्रो नामान्युदकान्यप्राः। पूरयति ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ सोऽयमिंद्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान्। तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते। बहुधन इत्यर्थः। ईदृशः सन्नचेति। सर्वैः प्रज्ञातः। स महानिंद्रो यदीं यदेतत्कर्मोश्मसि वयं कामयामहे तत्करत्। करोत्येव। इदं

भवत्विदं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव गोदास इत्यर्थः। सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावाग्र पुत्रतमं पुराषाळित्यादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यं। ऐ० ब्रा० ३. २२.॥ ॥५॥

प्र सु व इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं। प्रियमेधपुत्रस्य सिंधुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकं। तथा चानुक्रांतं। प्र सु नव सिंधुक्षित्प्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं त्विति॥ गतो विनियोगः॥

प्र सु व॑ आपो महि॒मान॑मुत्त॒मं का॒रुर्वो॑चाति॒ सद॑ने वि॒वस्व॑तः।
प्र स॒प्तस॑प्त त्रे॒धा हि च॑क्र॒मुः प्र सृत्व॑री॒णामति॒ सिंधु॒रोज॑सा॥१॥
प्र। सु। वः॒। आपः॑। म॒हि॒मान॑म्। उ॒त्ऽत॒मम्। का॒रुः। वो॒चा॒ति॒। सद॑ने। वि॒वस्व॑तः।
प्र। स॒प्तऽस॑प्त। त्रे॒धा। हि। च॒क्र॒मुः। प्र। सृत्व॑रीणाम्। अति॑। सिंधुः॑। ओज॑सा॥१॥

हे आपः वो युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रमुत्तममुत्कृष्टतमं कारुः स्तोता सिंधुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे सु सुष्ठु प्र वोचाति। प्रब्रवीमि। ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामंतरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिःप्रकारं चक्रमुः। प्रावहन्। सृत्वरीणामासां मध्ये सिंधुरेतन्नामिका नद्योजसा स्वबलेनाति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्रवहतीति शेषः॥

प्र तेऽरद॒द्वरु॑णो॒ यात॑वे प॒थः सिंधो॒ यद्वाजाँ॑ अ॒भ्यद्र॑व॒स्त्वम्।
भूम्या॒ अधि॑ प्र॒वता॑ यासि॒ सानु॑ना॒ यदे॑षा॒मग्रं॒ जग॑तामिर॒ज्यसि॑॥२॥
प्र। ते॒। अ॒र॒द॒त्। वरु॑णः। यात॑वे। प॒थः। सिंधो॒ इति॑। यत्। वाजा॑न्। अ॒भि। अद्र॑वः। त्वम्।
भूम्याः॑। अधि॑। प्र॒ऽवता॑। या॒सि॒। सानु॑ना। यत्। ए॒षा॒म्। अग्र॑म्। जग॑ताम्। इ॒र॒ज्यसि॑॥२॥

हे सिंधो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणो देवः पथो मार्गान्प्रारदत्। प्राचीनं व्यलिखत्। सा हि प्राक् प्रवहति। अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यंतं विस्तृतं व्यदारयत्। यद्यस्माद्धे सिंधो वाजानन्नान्यभिलक्ष्य त्वमभ्यद्रवः अभ्यगच्छः। किंच त्वं भूम्या अध्युपरि सानुना समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यासि। गच्छसि। सिंधुः खलु पर्वतान्विभिद्य गता। यद्येन समुच्छ्रितेन मार्गेण गच्छंती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जंगमानां प्राणिनामग्रं प्रत्यक्षमिरज्यसि ईशिषे॥

दि॒वि स्व॒नो य॑तते॒ भूम्यो॒पर्य॑नं॒तं शुष्म॒मुदि॑यर्ति भा॒नुना॑।
अ॒भ्रादि॑व॒ प्र स्त॒नयं॑ति वृ॒ष्टयः॒ सिंधु॒र्यदेति॑ वृष॒भो न रोरु॑वत्॥३॥
दि॒वि। स्व॒नः। य॒त॒ते॒। भूम्याः॑। उ॒परि॑। अ॒नं॒तम्। शुष्म॑म्। उत्। इ॒य॒र्ति॒। भा॒नुना॑।
अ॒भ्रात्ऽइ॑व। प्र। स्त॒न॒यं॒ति॒। वृ॒ष्टयः॑। सिंधुः॑। यत्। एति॑। वृ॒ष॒भः। न। रोरु॑वत्॥३॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनो दिवि यतते। गच्छति। दिवं प्राप्नोति। सेयं सिंधुरनंतमपर्यंतं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणोदियर्ति। उन्नमयति। अभ्रादिवांतरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयंति तद्वदस्याः शब्दाः प्रादुर्भवंति। यद्यदा सिंधुरियं रोरुवद्भृशं शब्दयन् वृषभो न वृषभ इवेति गच्छति तदैवं भवति॥

अ॒भि त्वा॑ सिंधो॒ शिशु॒मिन्न मा॒तरो॑ वा॒श्रा अ॑र्षंति॒ पय॑सेव धे॒नवः॑।
राजे॑व॒ युध्वा॑ नयसि॒ त्वमित्सि॒चौ॒ यदा॑सा॒मग्रं॑ प्र॒वता॒मिन॑क्षसि॥४॥

अभि। त्वा। सिंधो इति। शिशुं। इत्। न। मातरः। वाश्राः। अर्षंति। पयसाऽइव। धेनवः।
राजाऽइव। युध्वा। नयसि। त्वं। इत्। सिचौ। यत्। आसां। अग्रं। प्रऽवतां। इनंक्षसि॥४॥

हे सिंधो त्वा त्वां शिशुमिव मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयंत्य इतरा नद्योऽभ्यर्षंति। अभिगच्छंति। पयसेव धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव। किंच युध्वा युद्धकृद्राजेव त्वमित्त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ तटौ नयस्युदकपूरं यद्यदासां प्रवतां त्वया सह गच्छंतीनामग्रमग्र इनक्षसि व्याप्नोषि सर्वासां पुरतो गच्छसि॥

इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥५॥
इमं। मे। गंगे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमं। सचत। परुष्णि। आ।
असिक्न्या। मरुत्ऽवृधे। वितस्तया। आर्जीकीये। शृणुहि। आ। सुऽसोमया॥५॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिस्रः स्तूयंते। हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि। हे असिक्न्यावयवभूतया सहिते मरुद्वृधे हे वितस्तया सुषोमया च सहित आर्जीकीये त्वं च एवं सप्त नद्यः यूयं मे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयमा सचत। आसेवध्वं। शृणुहि। शृणुत। आर्जीकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त उक्तं। वितस्तया चार्जीकीय आ शृणुहि सुषोमया चेति। अत्र गंगा गमना-दित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं। ९. २६.॥ ॥६॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिंधो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥६॥
तृष्टऽअमया। प्रथमं। यातवे। सऽजूः। सुऽसर्त्वा। रसया। श्वेत्या। त्या।
त्वं। सिंधो इति। कुभया। गोऽमतीं। क्रुमुं। मेहत्न्वा। सऽरथं। याभिः। ईयसे॥६॥

हे सिंधो त्वं क्रुमुं क्रमणशीलां गोमतीं नदीं यातवे प्रतियातुं पर्वतादवरूढा प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूः संगतासि। पश्चात्सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या कुभया मेहत्न्वा च सह सजूर्भव याभिस्त्वं सरथं समानं रथमारुह्येयसे। गच्छसि॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि।
अदब्धा सिंधुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥७॥
ऋजीती। एनी। रुशती। महिऽत्वा। परि। ज्रयांसि। भरते। रजांसि।
अदब्धा। सिंधुः। अपसां। अपःऽतमा। अश्वा। न। चित्रा। वपुषीऽइव। दर्शता॥७॥

ऋजीत्यृजुगामिन्येनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिंधुर्ज्रयांसि वेगवंति रजांस्युदकानि परि भरते। प्रभरति। तादृश्यदब्धाहिंसिता सिंधुरपसां कर्मवतीनां मध्येऽपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति। अश्वा न वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव दर्शता दर्शनीया भवति॥

स्वश्वा सिंधुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती।
ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधं ॥८॥

सुऽअश्वा । सिंधुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।
ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधं ॥८॥

सेयं सिंधुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवत्यन्नवत्यूर्णावती । तस्याः समीपदेशे हि संत्यूर्णा यासां रोमभिः कंबलाः क्रियंते । युवतिर्नित्यतरुणी सर्वदाहीनोदका सीलमावती । सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यंते सा सीलमेति निगद्यते क्षषीवलैः । तादृगोषध्युपेता । उतापि च सुभगा सिंधुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुंड्यादिकमधि वस्ते । आच्छादयति । तस्यास्तीरे निर्गुंड्यादीनि बहूनि संति ॥

सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान्ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥९॥
सुऽखं । रथं । युयुजे । सिंधुः । अश्विनं । तेन । वाजं । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।
महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥९॥

सिंधुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वाश्विनमश्ववंतं रथं युयुजे । युनक्ति । तेन रथेन वाजमन्नं सनिषत् । प्रयच्छतु । अस्मिन्नाजौ संग्रामे यद्वा वास्य सिंधुरथस्य महिमा महान्हि पनस्यते । स्तूयते । कीदृशस्यास्य । अदब्धस्यान्यैरहिंस्यस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेर्विरप्शिनः । महन्नामैतत् । महतः ॥ ॥७॥

आ व इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं । इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्षं । जागतं । सोमाभिषवार्था ये ग्रावाणस्तद्देवत्यं । तथा चानुक्रांतं । आ वोऽष्टौ सर्प ऐरावतो जरत्कर्णो ग्राव्णोऽस्तौदिति ॥ ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । आ व ऋंजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोरंतरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा । आ° ५. १२. । इति ॥

आ व ऋंजस ऊर्जां व्युष्टिष्विंद्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।
उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा ॥१॥
आ । वः । ऋंजसे । ऊर्जां । विऽउष्टिषु । इंद्रं । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।
उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः ।
उत्ऽभिदा ॥१॥

हे ग्रावाणः वो युष्मानूर्जां सारभूतानामन्नवतीनां वोषसां व्युष्टिषु विभातिषु सत्स्वा ऋंजसे । आप्रसाधयामि । यूयं सोमेनेंद्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ चानक्तन । व्यंजयत । नोऽस्मानुभे सचाभुवा सहोत्पन्ने अहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः । परिचरतः । उद्भिदोद्भेदकेन धनेन पूरयतामिति ॥

तदु श्रेष्ठं सवनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।
विदद्ध्य१र्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥२॥
तत् । ऊं इति । श्रेष्ठं । सवनं । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तऽयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिऽभूति । पौंस्यं । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥२॥

हे ग्रावाणः यूयं तदु तमेव श्रेष्ठं प्रशस्यं सवनं सोमं सुनोतन । अभिषुणुत । अधिकपदाह । अद्रिरभिषवग्रावा हस्तयतो हस्ताभ्यां गृहीतः सन्नत्यो न धृतोऽश्व इव भवति सोतर्यभिषवकर्तर्यध्वर्यौ । स यथा

हस्ताभ्यां दृढगृहीतोऽपि बलवान् तद्वत्। अर्यो ग्राव्णामभिषवाय प्रेरको यजमानोऽभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि। लभते खलु देवेभ्यः। यद्वा। अभिषवायाध्वर्य्वादेः प्रेरितो ग्रावाभिभूति पौंस्यं विदद्यज-मानार्थं। किंच महे महते राये चिद्धनायापि यद्यो ग्रावार्वतोऽश्वांस्तक्षते तनुते प्रयच्छति॥

तदिद्ध्यस्य सवनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत्।
गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्रयुः॥३॥

तत्। इत्। हि। अस्य। सवनं। विवेः। अपः। यथा। पुरा। मनवे। गातुं। अश्रेत्।
गोऽअर्णसि। त्वाष्ट्रे। अश्वऽनिर्निजि। प्र। ईं। अध्वरेषु। अध्वरान्। अशिश्रयुः॥३॥

इदिति पूरणः। अस्य ग्राव्णस्तत्सवनमभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यमपः कर्म विवेः। व्याप्नोतु॥ विपूर्वस्य वेतेर्लङ्यदादित्वाच्छपो लुक्। वेतेर्विपूर्वस्य वा छांदसे स्यौ वापररूपमिति संदेहादनवग्रहः। समासस्वरः॥ यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनमश्रेत् आजगाम तद्वद्व्याप्नोतु। किंच गोअर्णसि गोरूपेऽपहृतैर्गोभिः परिवृते तथाश्वनिर्णिजि। निर्णिगिति रूपनाम। अश्वरूपे। अपहृतैरश्वैर्वृत इत्यर्थः। ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हंतव्ये सतीति शेषः। ईमेतानध्वरानसुरैरहिंस्यानध्वरसाधकान्वोपलानध्वरेष्वशिश्रयुः। आश्रयंति पूर्वे यजमानाः॥

अप हत रक्षसो भंगुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिं।
आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः॥४॥

अप। हत। रक्षसः। भंगुरऽवतः। स्कभायत। निःऽऋतिं। सेधत। अमतिं।
आ। नः। रयिं। सर्वऽवीरं। सुनोतन। देवऽअव्यं। भरत। श्लोकं। अद्रयः॥४॥

हे अद्रयः यूयमप हत विनाशयत रक्षसो राक्षसान्। कीदृशान्। भंगुरावतो भंजकेन कर्मणा तद्वतः। तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवतां। यथामुं यज्ञं नागच्छति तथा। किंच सेधत निषेधता-मतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिं। किंच नोऽस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनमा सुनोतन। अभिषवेन पुत्रधनादीनां लाभादेवमुक्तं। किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं भरत। संपादयत॥

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरेभ्यः।
वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरेभ्यः॥५॥

दिवः। चित्। आ। वः। अमवत्ऽतरेभ्यः। विऽभ्वना। चित्। आश्वपःऽतरेभ्यः।
वायोः। चित्। आ। सोमरभःऽतरेभ्यः। अग्नेः। चित्। अर्च। पितुकृत्ऽतरेभ्यः॥५॥

दिवश्चिदादित्यादप्यमवत्तरेभ्योऽत्यंतं बलवद्भ्यो वो युष्मभ्यमार्च। अस्तौदध्वर्युः। यद्वा। हे अध्वर्य्वादयः वो यूयमुच्यमानलक्षणेभ्यो ग्रावभ्य आ सर्वतोऽर्च। अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यं। विभ्वना चित्। विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः। तेनाप्याश्वपस्तरेभ्यः। शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः। विभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धं। वायोश्चिद्वा-योरपि सोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यंतेन वेगेन युक्तेभ्यः। वायोरपि ग्रावाणो वेगवंतो भवंति सोमाभि-षवार्थं। अग्नेश्चिदग्नेरपि पितुकृत्तरेभ्योऽत्यंतमन्नसाधकेभ्यः। ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति॥ ॥८॥

भुरंतु नो यशसः सोत्वंधसो ग्रावाणो वाचा दिविता दिवित्मता।
नरो यत्र दुहते काम्यं मध्वाघोषयंतो अभितो मिथस्तुरः॥६॥

भुरंतु । नः । यशसः । सोतु । अंधसः । ग्रावाणः । वाचा । दिविता । दिवित्मता ।
नरः । यत्र । दुहते । काम्यं । मधु । आऽघोषयंतः । अभितः । मिथःऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसो यशस्विनो ग्रावाणो नोऽस्मभ्यं सोतु सुतमंधसः सोमस्य रसं भुरंतु । भरंतु । संपादयंतु ॥ उकारश्छांदसः ॥ किंच दिवित्मता दीप्तिमत्या ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां दीप्तिमत्तायां वाग्मान्कुर्वंतु । सोमयागे स्थापयंत्वित्यर्थः । क्वैषा दीप्तिमत्तेति उच्यते । नरो नेतार ऋत्विजो यत्र यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते । किं कुर्वंतः । आघोषयंतः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वंतः । अभितः सर्वतो मिथस्तुरस्त्वरमाणाः । सा दीप्तिमत्तेति ॥

सुन्वंति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहंति ते ।
दुहंत्यूधरुपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयंत आसभिः ॥ ७ ॥
सुन्वंति । सोमं । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसं । गोऽइषः । दुहंति । ते ।
दुहंति । ऊधः । उपऽसेचनाय । कं । नरः । हव्या । न । मर्जयंते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

रथिरासो रथवंतो रंहणवंतोऽद्रयो ग्रावाणः सोमं सुन्वंति । ग्रावाणोऽस्य सोमस्य रसं निर्दुहंति । निःशेषेण दुहंति गविषः स्तुतिवाचमिच्छंतः संतः । दुहंत्यूधा रसं सोमसंबंधिनं । किमर्थं । उपसेचनायापिः । कमिति पादपूरणः । नरो नेतारोऽभिषवकर्तार ऋत्विजो हव्या हवींषि चाग्न्युपसेचनानंतरमासभिः स्वास्यैर्मर्जयंते । शोधयंति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वंति । यद्वा । अमी होतुर्दशापविचात्पुरासभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयंते ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन य इंद्राय सुनुथ सोममद्रयः ।
वामंवामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥
एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन । ये । इंद्राय । सुनुथ । सोमं । अद्रयः ।
वामंऽवामं । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरो नेतारो हे अद्रयः एते यूयं स्वपसोऽभूतन । शोभनाभिषवकर्माणो भवत । ये यूयमिंद्राय सोमं सुनुथ वो यूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तद्दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तद्वो यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ॥ ९ ॥

अभ्रप्रुष इत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुद्देवताकं । पंचमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भार्गवो मारुतं तु पंचमी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मंतो न यज्ञा विजानुषः ।
सुमारुतं न ब्रह्माणमर्हसे गणमस्तोष्येषां न शोभसे ॥ १ ॥
अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मंतः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।
सुऽमारुतं । न । ब्रह्माणं । अर्हसे । गणं । अस्तोषि । एषां । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषो न मेघान्निर्गच्छंत उदकबिंदव इव वाचा स्तुत्या प्रीता मरुतो वसु धनं प्रुष । सिंचंति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ किंच हविष्मंतो न यज्ञा हविर्भिर्युक्ता यागा इव विजानुषो जगतो विजनयितारो भवंति । अथ समुदायेनाह । तेषामेषां सुमारुतं शोभमानानां मरुतां ब्रह्माणं महांतं गणमर्हसे पूजार्थं मास्तोषि ।

नास्तौषं। न स्तुतवानस्मीतः पूर्वं। तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं नास्तौषि। अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

श्रिये मर्यासो अंजीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरति क्षपः।
दिवस्पुत्रास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥२॥
श्रिये। मर्यासः। अंजीन्। अकृण्वत। सुऽमारुतं। न। पूर्वीः। अति। क्षपः।
दिवः। पुत्रासः। एताः। न। येतिरे। आदित्यासः। ते। अक्राः। न। ववृधुः ॥२॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासो मारका मनुष्यरूपा वा मरुतः। पूर्वं मनुष्याः संतः पश्चात्सुकृतविशेषेण ह्यमरा आसन्। तेऽजीनंजकान्याभरणान्यकृण्वत। कुर्वंति। किमर्थं। श्रिये स्वशरीरशोभनार्थं। सुमारुतं शोभमानानां मरुतां गणं पूर्वीर्बह्व्यः क्षपः क्षपयित्र्यः सेना नाति। न पराभावयंतीति शेषः। किंच दिवो द्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्रा एता गंतारो न येतिरे। निर्गच्छंति। त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा अक्रा आक्रमणशीला मरुतो न वावृधुः। न वर्धंते। यतोऽस्माभिर्न स्तुता अत इति भावः ॥

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा त्मना रिरिच्रे अभ्रान्न सूर्यः।
पाजस्वंतो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥३॥
प्र। ये। दिवः। पृथिव्याः। न। बर्हणा। त्मना। रिरिच्रे। अभ्रात्। न। सूर्यः।
पाजस्वंतः। न। वीराः। पनस्यवः। रिशादसः। न। मर्याः। अभिऽद्यवः ॥३॥

ये मरुतो दिवः पृथिव्या न पृथिव्याश्च। नेति चार्थे। बर्हणा महत्त्वेन त्मनात्मनैव रिरिच्रे अतिरिक्ता अभवन्स्वशरीरेण अभ्रान्नाभ्रादिव सूर्यः। किंच पाजस्वंतो न वीरा बलवंतो वीरा इव पनस्यवः स्तुतिकामा भवंति। किंच रिशादसो न मर्या रिशतामसितारो मनुष्या इवाभिद्यवोऽभिगतदीप्तयो भवंति ॥

युष्माकं बुध्ने अपां न यामनि विथुर्यति न मही श्रथर्यति।
विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वंतो न सत्राच आ गत ॥४॥
युष्माकं। बुध्ने। अपां। न। यामनि। विथुर्यति। न। मही। श्रथर्यति।
विश्वऽप्सुः। यज्ञः। अर्वाक्। अयं। सु। वः। प्रयस्वंतः। न। सत्राचः। आ। गत ॥४॥

हे मरुतः युष्माकं बुध्ने परस्परसंघातेऽपां न यामनि प्रवृत्तानामुदकानां गमन इव मही महती भूर्न विथुर्यति। न व्यथते। नापि श्रथर्यति। न विशीर्णा भवति। शीघ्रगतयोऽपि यूयमेनां न पीडयध्वमित्यर्थः। विश्वप्सुर्विश्वरूपोऽयं यज्ञो यागसाधनं हविर्वा युष्माकमर्वागभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति। प्रयस्वंतो मान्नवंतः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः संतः सत्राचः सहांचना आ गत। आगच्छत। संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः। सप्तगणा वै मरुतः। तै॰ सं॰ २. २. ५. ७.। इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मंतो न भासा व्युष्टिषु।
श्येनासो न स्वयशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥५॥
यूयं। धूःऽसु। प्रऽयुजः। न। रश्मिऽभिः। ज्योतिष्मंतः। न। भासा। विऽउष्टिषु।
श्येनासः। न। स्वऽयशसः। रिशादसः। प्रवासः। न। प्रऽसितासः। परिऽप्रुषः ॥५॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबंधिनीषु रश्मिभिर्योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अश्वा इव परिप्रुषः परितो गंतारः स्थ। तथा ज्योतिष्मंतो न तेजोवंत आदित्यादय इव भासा युक्ता भवथ व्युष्टिषुषःसूदितासु। किंच श्येनासो न श्येना इव स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसो रिशतामसितारस्तद्वद्रिशादसः स्वायत्तयशसश्च। किंच प्रवासो न प्रवासिन इव पथिका इव प्रसितासः प्रसितयाणाः। उक्तरूपा मरुतः परिप्रुषः परितो गंतारो भवथ॥ ॥१०॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद्यूयं महः संवरणस्य वस्वः।
विदानासो वसवो राध्यस्याराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोत ॥६॥
प्र। यत्। वहध्वे। मरुतः। पराकात्। यूयं। महः। संऽवरणस्य। वस्वः।
विदानासः। वसवः। राध्यस्य। आरात्। चित्। द्वेषः। सनुतः। युयोत ॥६॥

हे मरुतः यूयं यद्यदा पराकाद्दूरं दूरदेशाद्वहध्वे आगच्छथ तदानीं महो महत्संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वो वसु धनं विदानासः प्रयच्छंतो हे वसवः यूयमाराच्चिद्दूरादेव युयोत। पृथक्कुरुत। कानिति उच्यते। द्वेषो द्वेष्टॄन् सनुतरंतर्हितान्। निगूढानित्यर्थः। सनुतरित्यंतर्हितनाम॥

य उदृचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत्।
रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥७॥
यः। उत्ऽऋचि। यज्ञे। अध्वरेऽस्थाः। मरुत्ऽभ्यः। न। मानुषः। ददाशत्।
रेवत्। सः। वयः। दधते। सुऽवीरं। सः। देवानां। अपि। गोऽपीथे। अस्तु ॥७॥

अध्वरेष्ठा यागे सीदन्मानुषो यो यजमानो यज्ञ उदृचि सति। ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते। यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्यो न मरुत इवान्येषामध्वर्युभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाशत् दद्यात्। यद्वा। यज्ञ उदृच्युपक्रांत इत्यर्थः। तस्मिन्यज्ञे मरुत इवान्यस्मा इंद्राय ददाशत् ददाति। स यजमानो रेवद्धनवत्सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयोऽन्नं दधते। धारयति॥ व्यत्ययेनैकवचनं॥ स देवानामिंद्रादीनामपि गोपीथे सोमपानेऽस्तु। भवतु॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः।
ते नोऽवंतु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥८॥
ते। हि। यज्ञेषु। यज्ञियासः। ऊमाः। आदित्येन। नाम्ना। शंऽभविष्ठाः।
ते। नः। अवंतु। रथऽतूः। मनीषां। महः। च। यामन्। अध्वरे। चकानाः ॥८॥

ते हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासो यज्ञार्हा यष्टव्या ऊमा अवितार आदित्येन नाम्नादित्यसंबंधिनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः। यद्वा। आदित्याख्येन नाम्नादित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः। ते मरुतो नोऽस्मानवंतु। रथतू रथतुरो रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः संतो मनीषां स्तुतिमवंतु। रक्षंतु। कीदृशास्ते। अध्वरे यामन्यागगमने महो महत्त्वविषयकानाः कामयमानाः॥ ॥११॥

विप्रास इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं। पंचम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः। शिष्टास्चतस्रस्त्रिष्टुभः। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रांतं। विप्रासो द्वितीया पंचम्याद्याश्च तिस्रो जगत्य इति॥ गतो विनियोगः॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्यो देवाव्यो३ न यज्ञैः स्वप्नसः ।
राजानो न चित्राः सुसंदृशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥१॥
विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न । यज्ञैः । सुऽअप्नसः ।
राजानः । न । चित्राः । सुऽसंदृशः । क्षितीनां । न । मर्याः । अरेपसः ॥१॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवंति एवं मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवंति । अथवा मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधाविनः स्तोतार इव स्वाध्यो यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा यज्ञैर्यागैर्देवाव्यो न देवानां तर्पयितारो ये यजमाना इव स्वप्नसः । अप्न इति कर्मनाम । शोभनकर्माणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवंति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता भवंति । राजानो न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव चित्राश्चायनीयाः पूजनीयाः । यद्वा चित्राभरणाः । तथा सुसंदृशः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनो मर्या न मनुष्या इवारेपसोऽपापाः । यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठंतो निर्दोषा भवंति तादृशा इत्यर्थः । ईदृशाः शोभंत इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्यऊतयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥२॥
अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातासः । न । स्वऽयुजः । सद्यःऽऊतयः ।
प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतं । यते ॥२॥

ये मरुतोऽग्निर्नाग्निरिव स यथा भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच रुक्मवक्षसो रुक्मालंकृतवक्षस्का वातासो न प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयंयुज्यमानाः सद्यऊतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणो न सोमाः सुसुखाः सोमा इव ते यूयमृतं यते यज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।
वर्मण्वंतो न योधाः शिमीवंतः पितॄणां न शंसाः सुरातयः ॥३॥
वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनां । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।
वर्मण्ऽवंतः । न । योधाः । शिमीऽवंतः । पितॄणां । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥३॥

ये मरुतो वातासो न वायव इव धुनयः शत्रूणां कंपयितारो जिगत्नवो गमनशीलाः । अत्र मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टांतकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविरुद्धं । तथाग्नीनां न जिह्वा अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणो विरोचनशीलमुखाः । तथा वर्मण्वंतो न योधाः कवचिनो योद्धार इव शिमीवंतः शौर्यकर्मवंतः । तथा पितॄणां न शंसाः पितॄणां जनकानां शंसा वाच इव सुरातयः सुदानाः । एवंमहानुभावा एते मरुतोऽस्मद्यज्ञमागच्छंतु ॥

रथानां न ये३राः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।
वरेयवो न मर्या घृतप्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥४॥

रथानां । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।
वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्कं । न । सुऽस्तुभः ॥४॥

रथानां न रथचक्राणामिवाराः ते यथा बहवोऽपि सनाभयः समाननाभयो भवंति तद्वये परस्परं सनाभयः समानबंधना एकस्मिन्नेवांतरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बंधुभूता इत्यर्थः । जिगीवांसो न शूरा जयशीलाः शूरा इवाभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः किंच वरेयवो न मर्या वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छंतो मनुष्या इव घृतप्रुष उदकसेक्तारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयंते नियमेन । वृष्ट्युदकप्रदा इत्यर्थः । किंचाभिस्वर्तारोऽर्कं नार्कमर्चनीयं स्तोत्रमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दयितारो वंदिन इव सुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।
आपो न निम्नैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अंगिरसो न सामभिः ॥५॥
अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुऽदानवः ।
आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वऽरूपाः । अंगिरसः । न । सामऽभिः ॥५॥

ये मरुतोऽश्वासो नाश्वा इव ज्येष्ठाः प्रशस्यतमा आशवः शीघ्रगमनाः । तथा दिधिषवो न वसूनां धारका इव रथ्यो रथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः । तथापो नाप इव निम्नैः प्रवणैरुदभिरुदकैः सह जिगत्नवो गमनशीलाः । तथा विश्वरूपा नानारूपाः सामभिर्युक्ता अंगिरसो नांगिरस इव । सर्वदा सामगा इत्यर्थः ॥ ॥१२॥

ग्रावाणो न सूरयः सिंधुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।
शिशूला न क्रीळयः सुमातरो महाग्रामो न यामन्नुत त्विषा ॥६॥
ग्रावाणः । न । सूरयः । सिंधुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।
शिशूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽग्रामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥६॥

सूरय उदकस्य प्रेरका ग्रावाणो न मेघा इव सिंधुमातरो नदीनिर्मातारः । आदर्दिरास आदरणशीलान्यद्रयो न वज्राद्यायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हंतार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदाद्रयो न वज्रा इव शत्रूणामादर्दिरास आदरणशीलाः । सुमातरः शोभनमातृकाः शिशूला न शिशव इव क्रीळयो विहर्तारः । उतापि च महाग्रामो न महाजनसंघ इव यामन्यामनि गमने त्विषा दीप्त्या युक्ता भवंति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छंतु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नांजिभिर्व्यश्वितन् ।
सिंधवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥७॥
उषसां । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभंऽयवः । न । अंजिऽभिः । वि । अश्वितन् ।
सिंधवः । न । ययियः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥७॥

ये मरुत उषसां न केतव उषसां रश्मय इवाध्वरश्रियो यज्ञस्याश्रयितारो भवंति । तथा शुभंयवो न कल्याणकामा वरा इवांजिभिराभरणैर्व्यश्वितन् दीप्यंते ॥ श्विता वर्णे । लङि रूपं ॥ तथा सिंधवो न नद्य इव ययियो गमनशीला भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधाः परावतो न दूराध्वगीना वडवा इव योजनानि दूरदेशान्ममिरे । परिच्छिंदंति । तेऽस्मद्यज्ञमागच्छंत्विति ॥

सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नानस्मान्स्तोतॄन्मरुतो वावृधानाः ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि संति ॥८॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतॄन् । मरुतः । ववृधानाः ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । संति ॥८॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे मरुतो देवाः ववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतॄन्नोऽस्मान्सुभागान्सुधनान्कृणुत । कुरुत । तथा सुरत्नाञ्शोभनरत्नान्कृणुत । यद्वा । सुरत्नाञ्शोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबंधनीयं । किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रमधि गात । अधिगच्छत । वो युष्माकं रत्नधेयानि रत्नदानान्यस्मद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादारभ्य खलु संति ॥ ॥१३॥

अपश्यमिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं । सौचीकगुणोऽग्निर्ऋषिर्वैश्वानरगुणो वाथवा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथा चानुक्रांतं । अपश्यं सप्त सौचीकोऽग्निर्वैश्वानरो वा सप्तिर्वा वाजंभर आग्नेयं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च । अपश्यमस्य महत इति सूक्ते । आ॰ ४. १३. । इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु ।
नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः ॥१॥

अपश्यं । अस्य । महतः । महिऽत्वं । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विक्षु ।
नाना । हनू इति । विभृते इति विऽभृते । सं । भरेते इति । असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥१॥

अस्याग्नेर्महतो मंहनीयस्य महित्वं महत्त्वमपश्यं । पश्यामि । कीदृशस्यास्य । मर्त्यासु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदयेऽमर्त्यस्यामरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विक्ष्वृत्विग्यजमानरूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ दावाग्निरूपोऽग्निरुच्यते । अस्याग्नेर्हनू शिप्रे नाना विभृते विभिन्ने सं भरेते । संभरतो दंतैः । तथा कृत्वासिन्वती असंखादंत्यौ स्तोतारं बप्सती भक्षयंत्यौ भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्ये वर्तमानमत्तः । भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।
अत्राण्यस्मै पड्भिः सं भरंत्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु ॥२॥

गुहा । शिरः । निऽहितं । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।
अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सं । भरंति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥२॥

अस्याग्नेः शिरो मूर्धा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्याक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथङ्निहितं निहिते चंद्रसूर्यात्मना । ताविवाक्षिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽग्निरसिन्वन्दंतैरसंखादञ्जिह्वया वनान्यत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः अस्मा अग्नयेऽध्वर्य्वादयः पड्भिः पादैरभिगत्यान्नाणि सं भरंति । संपादयंति हवींषि । कथंभूताः । उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थमुन्नतकरा नमसा नमस्कारेण युक्ताः । क्व । अधि विक्षु प्रजास्वृत्विक्षु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन्कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।
सस्रं न पक्वमविदच्छुचंतं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अंतः ॥३॥
प्र । मातुः । प्रऽतरं । गुह्यं । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । उर्वीः ।
सस्रं । न । पक्वं । अविदत् । शुचंतं । रिरिह्वांसं । रिपः । उपऽस्थे । अंतरिति ॥३॥

अयमग्निर्मातुः पृथिव्याः संबंधिनीरुर्वीर्बह्वीर्वीरुधो लता इच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन्कामयमानः प्र सर्पत् । प्रसर्पति । प्रसरति । किमिव । कुमारो न कुमार इव । स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । सस्रं न पक्वं पक्वमन्नमिव शुचंतं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्या उपस्थेऽंतरुत्संगेऽंतरविदत् । विंदति । पुनः कीदृशं । रिरिह्वांसमाकाशमास्वादयंतं । यद्वा । मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वांसं ॥

तद्वामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अत्ति ।
नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेताग्निरंग विचेताः स प्रचेताः ॥४॥
तत् । वां । ऋतं । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अत्ति ।
न । अहं । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अंग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥४॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तदृतं सत्यं प्र ब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमान उत्पन्नो गर्भो गर्भस्थानीयोऽग्निर्मातरारणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतनादिगुणस्याग्नेर्वर्तनं मर्त्यो मनुष्योऽहं न चिकेत । न जानामि । हे अंग वैश्वानर अग्निररणीभ्यामुत्पन्नो विचेता विविधज्ञानवान् स प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवांगेत्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि । अग्निरेव विचेता बहुधा जानाति स प्रचेताः स एव जानाति । स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वा३दधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति ।
तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वं ॥५॥
यः । अस्मै । अन्नं । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।
तस्मै । सहस्रं । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वं ॥५॥

यो यजमानोऽस्मा अग्नये तृषु क्षिप्रमन्नमादधाति करोत्याज्यैर्घृतैः चरुद्रूपैर्दीप्तैर्वा सोमरसैर्जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तस्मै । तमित्यर्थः । तं सहस्रं सहस्रसंख्याकैरक्षभिरक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिर्वि चक्षे । विचष्टे । विपश्यति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्ङसि । प्रत्यगंचनो भवसि । अस्मदानुकूल्येन प्रवर्तमानो भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थाग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।
अक्रीळन् क्रीळन्हरिरत्तवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्त गामिवासिः ॥६॥
किं । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वां । अविद्वान् ।
अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् । वि । पर्वऽशः । चकर्त । गांऽइव । असिः ॥६॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधमेनः पापं च चकर्थ कृतवानसीत्यविद्वानहं पृच्छामि । खांडवं दहंतमपि पृच्छामि । किंचाक्रीळन् क्वचिद्देशेऽविहरन् क्रीळन् क्वचिद्देशे विनोदयन्लीलया दहन्हरिर्हरितवर्णः

समन्तवेऽत्त्वमदन्नन्नकाष्ठादिकं पर्वशः संधौ संधौ वि चकर्थ। विविधं करोषि। गामिवासिः गां यथासिः स्वधितिः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।
चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥७॥
विषूचः। अश्वान्। युयुजे। वनेऽजाः। ऋजीतिऽभिः। रशनाभिः। गृभीतान्।
चक्षदे। मित्रः। वसुऽभिः। सुऽजातः। सं। आनृधे। पर्वऽभिः। ववृधानः ॥७॥

अयमग्निर्विषूचो विष्वगंचनानश्वान्व्याप्तान्महतो वृक्षान्सर्वतो गंतॄनश्वानेव वा युयुजे युंक्ते वनेजा वने प्रवृद्धः संपन्नः सन्। कीदृशानश्वान्। ऋजीतिभिर्ऋजुगामिनीभी रशनाभी रशनास्थानीयाभिर्लताभिर्गृभीतान्परिगृहीतान्वेष्टितान्। साचादश्वपक्ष ऋजुगतिभिः प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान्गृहीतान्स्वकीयानश्वाञ्शीघ्रदाहाय रथे योजितवानित्यर्थः। तादृशोऽग्निश्चक्षदे चक्षाद् शकलीकरोति वसूनि मित्रोऽस्माकं मित्रभूतो वसुभिर्वासकै रश्मिभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन्। किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठखंडैर्वावृधानो वर्धमानः॥ ॥१४॥

अग्निः सप्तिमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। अग्निः सप्तिमित्यनुक्रांतं॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निः सप्तिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिष्ठां ।
अग्नी रोदसी वि चरत्समंजन्नग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरंधिं ॥१॥
अग्निः। सप्तिं। वाजंऽभरं। ददाति। अग्निः। वीरं। श्रुत्यं। कर्मनिःऽस्थां।
अग्निः। रोदसी इति। वि। चरत्। संऽअंजन्। अग्निः। नारीं। वीरऽकुक्षिं। पुरंऽधिं॥१॥

अयमग्निः सप्तिं सर्पणस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रूञ्जित्वान्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः। तथाग्निर्वीरं वीर्यवंतं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति। अग्नी रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् सम्यगंजयन्वि चरत्। विविधं चरति। अयमग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरंधिं च करोति॥

अग्नेरप्नसः समिदस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।
अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वग्निर्वृत्राणि दयते पुरूणि ॥२॥
अग्नेः। अप्नसः। संऽइत्। अस्तु। भद्रा। अग्निः। मही इति। रोदसी इति। आ। विवेश।
अग्निः। एकं। चोदयत्। समत्ऽसु। अग्निः। वृत्राणि। दयते। पुरूणि ॥२॥

अप्नसः कर्मवतोऽग्नेः समिद्भद्रास्तु। अयमग्निर्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा विवेश। आविष्टवान्स्वतेजसा। तथायमग्निरेकमसहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संग्रामेषु। युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सञ्जयिनं करोतीत्यर्थः। तथाग्निर्वृत्राणि पुरूणि बहूञ्शत्रून्दयते। हंति ॥

अग्निर्ह त्यं जरतः कर्णमावाग्निरद्भ्यो निरदहज्जरूथं ।
अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदंतरग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सं ॥३॥
अग्निः। ह। त्यं। जरतः। कर्णं। आव। अग्निः। अत्ऽभ्यः। निः। अदहत्। जरूथं।
अग्निः। अत्रिं। घर्मे। उरुष्यत्। अंतः। अग्निः। नृऽमेधं। प्रऽजया। असृजत्। सं ॥३॥

अग्निर्ह्ययमग्निः खलु त्वं तं प्रसिद्धं अरतः कार्यं अरत्कार्यनामानमृषिमाव । ररक्ष । तथायमग्निरप्सु वर्तमानं जरूथमेतन्नामानमसुरं निरदहत् । निर्दग्धवान् । तथाग्निरत्रिं महर्षिं घर्मेऽन्तर्वीसेऽवस्थितमुरुष्यत् । ररक्ष । तथायमग्निर्नृमेधमेतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया समसृजत् । संयुयोज ॥

अग्निर्दाद्द्रविणं वीरपेशा अग्निरृषिं यः सहस्रा सनोति ।
अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥४॥
अग्निः । दात् । द्रविणं । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिं । यः । सहस्रा । सनोति ।
अग्निः । दिवि । हव्यं । आ । ततान । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽत्रा ॥४॥

अयमग्निर्वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपो द्रविणं धनं दात् । ददाति । तथाग्निर्ऋषिं मंत्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिर्विशेष्यते । य ऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति । तथाग्निर्दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतमा ततान । देवेषु विस्तारयति । तथाग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेष्वाहवनीयधिष्ण्यादिषु चित्यादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैरृषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।
अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनां ॥५॥
अग्निं । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयंते । अग्निं । नरः । यामनि । बाधितासः ।
अग्निं । वयः । अंतरिक्षे । पतंतः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनां ॥५॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैर्ऋषयः पूर्वे वि ह्वयंते । विविधमाह्वयंति यज्ञे स्वीये । अग्निं नरो मनुष्या यामनि संग्रामे । यातिर्वधकर्मसु पठितः । बाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः प्राप्नुवंति जयार्थं । तथाग्निं वयः पक्षिणोऽन्तरिक्षे पतंतः पश्यंति रात्रिषु । तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासते । तै॰ सं॰ ५. ६. ४. ४. । इति ब्राह्मणं । यद्वा । दावभूतमग्निमंतरिक्षगा वयः पतंति । तथाग्निर्गोनां सहस्रा सहस्राणि परि परितो याति । गच्छति ॥

अग्निं विश ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।
अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥६॥
अग्निं । विशः । ईळते । मानुषीः । याः । अग्निं । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।
अग्निः । गांधर्वीं । पथ्यां । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निऽसत्ता ॥६॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणा ईळते । स्तुवंति । या मानुषीर्मानुष्यो मनुष्याज्जाताः ता ईळते । तथाग्निं मनुषो मनुष्या नहुषो राज्ञः सकाशाज्जाताः प्रजा विविधं स्तुवंतीति । अग्निर्गांधर्वीं । वाङ्नामैतत् । वाचं शृणोति । कीदृशीं गांधर्वीं । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हितां । अग्नेर्महात्मनो गव्यूतिर्मार्गो घृत आज्य आ निषत्ता सर्वतो निषण्णो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिं ।
अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठाग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥७॥
अग्नये । ब्रह्म । ऋभवः । ततक्षुः । अग्निं । महां । अवोचाम । सुऽवृक्तिं ।
अग्ने । प्र । अव । जरितारं । यविष्ठ । अग्ने । महिं । द्रविणं । आ । यजस्व ॥७॥

अग्नये ब्रह्म स्तोत्रमृभवो मेधाविनस्ततक्षुः । अकुर्वन् । वयं च महां महांतमग्निं प्रति सुवृक्तिं स्तुतिमवोचाम । हे यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव । प्ररक्ष । हे अग्ने महि महद्रयिणं धनमा यजस्व । प्रयच्छेत्यर्थः । अत्र प्रतिवाक्यमग्न्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थं ॥ ॥ १५ ॥

य इमेति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यं । तथा चानुक्रांतं । य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं त्विति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्र वाजसनेयकं । ब्रह्मा वै स्वयंभूस्तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानंत्यमस्ति हंताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वेत्यादि । शत॰ १३. ७. १. ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत्पिता नः ।
स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आ विवेश ॥१॥
यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।
सः । आऽशिषा । द्रविणं । इच्छमानः । प्रथमऽछत् । अवरान् । आ । विवेश ॥१॥

अत्र निरुक्तं । विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यंततो जुहवांचकार । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । नि॰ १०. २६. । इति ॥ यो विश्वकर्मैतन्नामक ऋषिर्भुवनपुत्रो होता होमनिष्पादकः सन्विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वद्धोमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगज्जुह्वदित्यर्थः । पश्चादसौ न्यसीदत् पिता जनकः । आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चैकस्य जन्यजनकभावो विरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । स एकधा भवति । छां॰ उ॰ ७. २६. २. । इत्यादिश्रुतेः । स ऋषिराशिषाशिष्प्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यमिच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छत्प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयितावरान्विप्रकृष्टान्भूतान्स्वात्मनाकृतानाविवेश । आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थ एव पुनर्विशेषेणोक्तः । एवमुक्तरूपाधियज्ञपरतया योज्यं ॥ अथाध्यात्मप्रसिद्ध्योच्यते । यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सप्त लोकान्स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन्नृषिरतींद्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वांल्लोकान्संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । ऐ॰ आ॰ २. ४. १. । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । छां॰ उ॰ ६. २. १. । इत्यादिकाः । स तादृशः परमेश्वर आशिषा बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनःपुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकांक्षमाणः प्रथमच्छत्प्रथमं मुख्यं निष्प्रपंचं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन्नवरान्स्वसृष्टान्प्राणिहृदयप्रदेशाना विवेश । आविष्टवाञ्जीवरूपेण । तथा च श्रूयते । सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तै॰ आ॰ ८. ६. । इति । एवमन्या अप्युपनिषद उदाहार्याः ॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या किं स्विदित्येषा । सूचितं च । किं स्विदासीदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता । आ॰ ३. ८. । इति ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमारंभणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥२॥
किं । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानं । आऽरंभणं । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।
यतः । भूमिं । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्यां । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥२॥

पूर्वमंत्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तं । तत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानजगदुपादानकारणायसंभवात्सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किंचि-

स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारंभद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति। तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत्। किं नामाभूत्। न किंचिदित्यर्थः। तथा तयोरारंभणं कतमत्स्वित्। आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणमुपादानकारणं। तदपि कतमन्नवेत्। तदपि नेत्यर्थः। यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत्। कथमभूत्। किं स्वयं सदसद्वा भवेदित्यर्थः। उभयमपि नोपपद्यते। सच्चेत् अद्वैतभंगप्रसंगः। असच्चेत् सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात्। नान्यत्किंचन मिषत्। ऐ॰ आ॰ २. ४. १.। इति श्रुतेश्चेत्यभिप्रायः। यतो यस्मादधिष्ठानादारंभणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरो भूमिं जनयन्वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्त्वेन। किं स्विदासीदिति ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥३॥
विश्वतःऽचक्षुः। उत। विश्वतःऽमुखः। विश्वतःऽबाहुः। उत। विश्वतःऽपात्।
सं। बाहुऽभ्यां। धमति। सं। पतत्रैः। द्यावाभूमी इति। जनयन्। देवः। एकः ॥३॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह। विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः। उतापि च विश्वतोमुखः। तथा विश्वतोबाहुः। उतापि च विश्वतस्पात्। स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिंस्त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः। कथमिति उच्यते। बाहुभ्यां दिवं सं धमति। धमतिर्गतिकर्मा। सम्यक् प्रेरयति। तथा पतत्रैर्गमनशीलैः पादैः पृथिवीं सं धमतीति। उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायं। एवं द्यावाभूमी जनयन् दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन्देवो द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वर एकोऽसहाय एव वर्तते ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥४॥
किं। स्वित्। वनं। कः। ऊं इति। सः। वृक्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवी इति।
निःऽततक्षुः।
मनीषिणः। मनसा। पृच्छत। इत्। ऊं इति। तत्। यत्। अधिऽअतिष्ठत्। भुवनानि।
धारयन् ॥४॥

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति। तदेवानया प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते। लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचिन्महांतं वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तंभादिकं संपादयति। इह तु परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्रष्टारो यतो यस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवंतः तद्वनं किं स्वित् किं नाम स्यात्। तथा क उ स वृक्ष आस। कस्माद्वृक्षो महान्वृक्षोऽभूत्। हे मनीषिणो मनस ईश्वराः तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेदु। पृच्छतैव। किंचेश्वरो भुवनानि धारयन्यत्स्थानमध्यतिष्ठत् तदपि पृच्छत। एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्म स वृक्ष आसीदित्यादिकमुत्तरं ॥

साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालस्य या ते धामानीत्येषा याज्या। सूचितं च। विश्वकर्मन्हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमा। आ॰ २. १८.। इति ॥ पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एषैव याज्या। सूचितं च। या ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी जनित्री। आ॰ ३. ८.। इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥५॥

या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या। मध्यमा। विश्वऽकर्मन्। उत। इमा।
शिक्ष। सखिऽभ्यः। हविषि। स्वधाऽवः। स्वयं। यजस्व। तन्वं। वृधानः॥५॥

अनया भौवनो विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति। हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि संति या यानि च मध्यमानि शरीराणि संति उतापि च या यान्यवमावमानि धामानि शरीराणि संति उतापि च तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्योऽस्मभ्यं यष्टुं हविषि मयि हविर्भूते सति शिक्ष। देहि। हे स्वधावो हविर्लक्षणान्नवन् स्वयमेव त्वं तन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानो हविषा वर्धमानः सन्। अनेन धामवैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि। किं बहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति। उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेय। छां॰ उ॰ ६. २. ३.। इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात्॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोर्विश्वकर्मन्हविषेति क्रमेण द्वे अनुवाक्ये। सूचितं च। विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः। आ॰ ३. ८.। इति॥ साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य विश्वकर्मन्हविषेत्येषैवानुवाक्या। सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतं॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्यां।
मुह्यंत्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु॥६॥
विश्वऽकर्मन्। हविषा। ववृधानः। स्वयं। यजस्व। पृथिवीं। उत। द्यां।
मुह्यंतु। अन्ये। अभितः। जनासः। इह। अस्माकं। मघऽवा। सूरिः। अस्तु॥६॥

हे विश्वकर्मन्विश्वविषयकर्मन्नेतन्नामक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा ववृधानो वर्धमानः। विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यंततो जुहवांचकारेति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतं। स्वयमेव पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन्यजस्व। पूजय। अन्ये मत्तोऽन्ये जनासो जना अयष्टारोऽस्मद्यागविरोधिनो वा मुह्यंतु मुग्धा भवंत्वभितः सर्वतः। अथ परोक्षकृतः। इहास्मिन्यागेऽस्माकं मघवास्मत्प्रत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् स सूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकोऽस्तु। भवतु। अत्र विश्वकर्मन्हविषा वर्धमान इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं। १०. २७.॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम।
स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा॥७॥
वाचः। पतिं। विश्वऽकर्माणं। ऊतये। मनःऽजुवं। वाजे। अद्य। हुवेम।
सः। नः। विश्वानि। हवनानि। जोषत्। विश्वऽशंभूः। अवसे। साधुऽकर्मा॥७॥

वाचस्पतिं मंत्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं वाजे यज्ञेऽद्यास्मिन्दिन ऊतये तर्पणाय हुवेम। आह्वयाम। स देवो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत्। सेवतां। किमर्थं। अवसेऽस्माकं रक्षणाय। स विशेष्यते। विश्वशंभूर्विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च॥ ॥१६॥

चक्षुष इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं। ऋष्याद्याः पूर्ववत्। चक्षुष इत्यनुक्रांतं॥ गतः सूक्तविनियोगः॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने।
यदेदंता अददृहंत पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेतां॥१॥

चक्षुषः। पिता। मनसा। हि। धीरः। घृतं। एने इति। अजनत्। नम्नमाने इति।
यदा। इत्। अंताः। अददृहंत। पूर्वे। आत्। इत्। द्यावापृथिवी इति। अप्रथेतां॥१॥

चक्षुषश्चक्षुरुपलक्षितस्येंद्रियसंघातात्मकस्य शरीरस्य पितोत्पादयिता। यद्वा। चक्षुः ख्यापकं तेजः। तस्योत्पादयिता। मनसा न हि मत्समोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या हि खलु धीरो धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतमुदकमजनत्। अजनयत्। आपो वा इदमग्रे। तै॰ सं॰ ७. १. ५. १.। अप एव ससर्जादौ। मनु॰ १. ८.। इत्यादिश्रुतिस्मृती स्यातां। पश्चादेने द्यावापृथिव्यौ नम्नमाने तस्मिन्नुदक इतस्ततश्चलंत्यौ योऽजनयत्। अथ यदेद्यदेवांताः पर्यंतप्रदेशाः पूर्वे पुराणा द्यावापृथिव्योः संबंधिनोऽददृहंत दृढा अभवन्। विश्वकर्मणा दृढाः संपादिता इत्यर्थः। आदिदनंतरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावप्रथेतां। यथाकामं प्रथिते अभूतां॥

वैश्वकर्मणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या। विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः किं स्विदासीदधिष्ठानं। आ॰ ३. ८.। इति सूचितं॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्।
तेषामिष्टानि समिषा मदंति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥२॥
विश्वऽकर्मा। विऽमनाः। आत्। विऽहायाः। धाता। विऽधाता। परमा। उत। संऽदृक्।
तेषां। इष्टानि। सं। इषा। मदंति। यत्र। सप्तऽऋषीन्। परः। एकं। आहुः॥२॥

अयं मंत्रोऽधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः। तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते। विश्वकर्मा बहुविधप्रकारवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमना विभूतमनाः। आदित्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा। विहाया विविधमाप्ता। महानित्यर्थः। धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संद्रष्टा च भूतानां। तेषां सप्तर्षीणां। ज्योतिषां रश्मीनामित्यर्थः। चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात्। इष्टानि स्थानानि शरीराणि वेषोदकेन सं मदंति संमोदंते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन्। सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः। तेभ्यः परः परस्तादेकमेवादित्यमाहुर्मंत्रविदः॥ अध्यात्मपक्ष उच्यते। विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत संदृक् परमस्य संद्रष्टेंद्रियाणां। तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टॄणामिंद्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषान्नेन सह सं मदंति संमोदंते यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्यो वा परः परस्ताद्वर्तमानमिंद्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्वविदः॥ अत्र विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्तेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं। १०. २६.॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य यो नः पितेत्येषा याज्या। सूचितं च। यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा। आ॰ ३. ८.। इति॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा।
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यंत्यन्या॥३॥
यः। नः। पिता। जनिता। यः। विऽधाता। धामानि। वेद। भुवनानि। विश्वा।
यः। देवानां। नामऽधाः। एकः। एव। तं। संऽप्रश्नं। भुवना। यंति। अन्या॥३॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालयिता। न केवलं पालकः किंतु जनितोत्पादकः। किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन। यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति। किं बहुना। विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति।

यस्य देवानाममिवाय्वादीनां नामधा नाम्नां धाता इंद्रादीन्निर्माय तेषामिंद्रादि नाम कृत्वा तत्तद्देवेषु स्थापयिता एक एव। तं देवमन्यान्यानि भुवना भूतजातानि प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां यंति। प्राप्नुवंति॥

त आयजंत द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥४॥
ते। आ। अयजंत। द्रविणं। सं। अस्मै। ऋषयः। पूर्वे। जरितारः। न। भूना।
असूर्ते। सूर्ते। रजसि। निऽसत्ते। ये। भूतानि। संऽअकृण्वन्। इमानि ॥४॥

ते पूर्वे ऋषयोऽस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं धनं सं सम्यगायजंत। सर्वतो यजंते। जरितारो न भूना स्तोतारो यथा भूम्ना महता स्तोत्रेण यजंति तद्वत्। ये महर्षयोऽसूर्ते सरणवर्जिते सूर्ते सरणसहिते स्थावरजंगमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे निश्चलमवस्थित इमानि भूतानि भुवनानि। प्राणिन इत्यर्थः। समकृण्वन् सम्यग्धनादिनापूजयन्। अथवायमर्थः। ये स्थावरजंगमात्मके जगति वर्तमाना-नेतान्प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते पूर्वे ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजंत॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यंत विश्वे ॥५॥
परः। दिवा। परः। एना। पृथिव्या। परः। देवेभिः। असुरैः। यत्। अस्ति।
कं। स्वित्। गर्भं। प्रथमं। दध्रे। आपः। यत्र। देवाः। संऽअपश्यंत। विश्वे ॥५॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परो द्युलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथैनास्याः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिर्देवैः परस्ताद्वर्तमानमसुरैः परस्ताद्वर्तमानं च यदस्ति तद्गुहायामवस्थितं कं स्विद्गर्भं गर्भवत्सर्वस्य ग्राहकं तत्त्वमापः प्रथमं दध्रे। धृतवत्यः। यत्र यस्मिन्गर्भे देवा इंद्रादयो विश्वे सर्वेऽपि समपश्यंत संगताः परस्परं पश्यंति। एवं जानन्नेव कश्चित्तत्त्ववित्प्रश्नं करोति॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छंत विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥६॥
तं। इत्। गर्भं। प्रथमं। दध्रे। आपः। यत्र। देवाः। संऽअगच्छंत। विश्वे।
अजस्य। नाभौ। अधि। एकं। अर्पितं। यस्मिन्। विश्वानि। भुवनानि। तस्थुः ॥६॥

अनया पूर्वमंत्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते। तमित्तमेव विश्वकर्माणं गर्भं गर्भस्थानीयं प्रथममितरसृष्टेः पूर्वमापो दध्रे। धृतवत्यः। यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवा इंद्रादयः समगच्छंत संगता भवंति। तस्याजस्य नाभावधि नाभौ। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। एकमर्पितमित्यंडाभिप्रायेणोक्तं। अंडं हि प्राक्सर्गान्नाभिस्थाने तिष्ठति। यस्मिन्नंडे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठंति। अथवाजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नाभौ सर्वजगद्बंधक उदक एकं ब्रह्मांडमर्पितं स्थापितं। शिष्टं समानं। अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः। अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकिरत्। तदंडमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंति ॥७॥

न । तं । विदाथ । यः । इमा । जजान॑ । अन्यत् । युष्माकं॑ । अंत॑रं । बभूव ।
नीहारेण । प्रावृ॑ताः । जल्प्या॑ । च । असुऽतृपः॑ । उक्थऽशसः॑ । चरंति ॥ ७ ॥

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमेमानि भूतानि जजान उत्पादितवान्। देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामंतरमन्यदहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदांतवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव । भवति । विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् श्रूयतां । नीहारेण प्रावृता यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः । अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यंतमसद्दृष्टेरावरकत्वात् नात्यंतं सत्काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यंतमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सद्बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्प्या च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंचासुतृपः केनाप्युपायेनासून्प्राणांस्तृप्यंतः । उदरंभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवंतः । न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ता उक्थशासो नानाविधेषु यज्ञेषूक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसंतश्चरंति । पृथिव्यां वर्तंते । केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तध्वेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्ते मन्यो इति सप्तर्चं पंचदशं सूक्तं । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवतं । तथा चानुक्रांतं । यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं तु जगत्यादीति ॥ अजिरनाम्न्यभिचारसाधने यत्र एतत्सूक्तं निविद्धानं । सूचितं च । त्वया मन्यो यस्ते मन्यो । आ॰ ९.७. । इति ॥

यस्ते॑ म॒न्योऽवि॑धद्वज्र सायक॒ सह॒ ओजः॑ पुष्यति॒ विश्व॑मानु॒षक् ।
सा॒ह्याम॒ दास॒मार्यं॒ त्वया॑ यु॒जा सह॑स्कृतेन॒ सह॑सा॒ सह॑स्वता ॥ १ ॥
यः । ते॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । अवि॑धत् । व॒ज्र॒ । सा॒य॒क॒ । सहः॑ । ओजः॑ । पु॒ष्य॒ति॒ । विश्व॑म् । आ॒नु॒षक् ।
स॒ह्याम॑ । दास॑म् । आर्य॑म् । त्वया॑ । यु॒जा । सहः॑ऽकृतेन । सह॑सा । सह॑स्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन्देव । मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वेति निरुक्तं । १०. २९. । यो यजमानस्ते तुभ्यमविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः सहो बलं बाह्यमोजः शारीरं बलं चानुषगनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात्संग्रामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं दासमुपक्षयकर्तारमार्यमस्मत्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम । अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्वया युजा त्वया सहायेन । सहायो विशेष्यते । सहस्कृतेन बलोत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता । ईदृशेन त्वया सहायेनेत्यर्थः ॥

म॒न्युरिंद्रो॑ म॒न्युरे॒वास॑ दे॒वो म॒न्युर्होता॒ वरु॑णो जा॒तवे॑दाः ।
म॒न्युं विश॑ ईळते॒ मानु॑षी॒र्याः पा॒हि नो॑ मन्यो॒ तप॑सा स॒जोषाः॑ ॥ २ ॥
म॒न्युः । इंद्रः॑ । म॒न्युः । ए॒व । आ॒स॒ । दे॒वः । म॒न्युः । होता॑ । वरु॑णः । जा॒तऽवे॑दाः ।
म॒न्युम् । विशः॑ । ई॒ळ॒ते॒ । मानु॑षीः । याः । पा॒हि । नः॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । तप॑सा । स॒ऽजोषाः॑ ॥ २ ॥

अयं मन्युरिंद्रो मन्युरेव देवः सर्वोऽपि मन्युरेवास । अभवत् । मन्युरेव होता होमनिष्पादकोऽग्निः । तथा मन्युर्वरुणोऽपि जातवेदा जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु मन्युसद्भावात् । या मानुषीर्मनुषोऽपत्यभूता विशः प्रजाः संति ता मन्युमेव देवमीळते । स्तुवंति । हे मन्यो तपसैतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि । रक्ष ॥

अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान्तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्या भरा त्वं नः ॥३॥
अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वं । नः ॥३॥

हे मन्यो त्वमभीहि । अभिगच्छास्मच्छत्रून् । कीदृशस्त्वं । तवसो बलवतोऽपि तवीयानत्यंतं बलवान् । स त्वं तपसास्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून्वि जहि । किंचामित्रहामित्राणां हंता । अमित्रोऽस्निग्धः । तथा वृत्रहाव-रकाणां शत्रूणां हंता तथा दस्युहा च । दस्युरुपक्षयकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमा भर । आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।
विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥४॥
त्वं । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयंऽभूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।
विश्वऽचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥४॥

हे मन्यो त्वमभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नो भामः क्रुद्धोऽभिमातिषाहः । अभितो हिंसंतीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वमस्मासु पृतनासु संग्रामेष्वोजो बलं धेहि । देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।
तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूर्बलदेयाय मेहि ॥५॥
अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
तं । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ । अहं । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय । मा । आ ।
इहि ॥५॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतस्तव क्रत्वा कर्मणाभागो भागरहितः सन् । त्वां यष्टोऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहमप परेतोऽस्मि । युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन्दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितोऽहं जिहीळ । क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः । यद्वा । अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् । अथेदानीं स्वा तनूर्मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि । मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्म्युप मेह्यर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।
मन्यो वज्रिन्नभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूँरुत बोध्यापेः ॥६॥
अयं । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः ।
मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । मां । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥६॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायो विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं जनोऽहं ते तवास्मि कर्मकृत् । यत एवमतः प्रतीचीनः प्रतिगंतार्वाङस्मदभिमुखं मा मामुपेहि । उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् मामभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेत् उच्यते । हनावावां दस्यूञ्छत्रून् । उतापि चापेर्बंधुं बोधि । बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृत्राणि जंघनाव भूरि ।
जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥७॥
अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि । जंघनाव । भूरि ।
जुहोमि । ते । धरुणं । मध्वः । अग्रं । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥७॥

हे मन्यो अभि प्रेहि । अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव । अधाथावां वृत्राणि शत्रून्भूरि प्रभूतं जंघनाव । हनाव । ते तुभ्यमग्रं श्रेष्ठं मध्वो मधु सोमरसं जुहोमि । उभौ त्वं चाहं चोपांश्वप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ संतौ पिबाव ॥ ॥१८॥

त्वया मन्यो इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तं । आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । त्वया मन्यो चतुर्जगत्यंतमिति ॥ अभिरमाख्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानं । सूत्रं पूर्वसूक्त एवोदाहृतं ॥ विनुत्त्यभिभूतिषु वज्रेषुध्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः शस्ये । सूत्रितं च । विनुत्त्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते । आ॰ ९. ८. । इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यंतु नरो अग्निरूपाः ॥१॥
त्वया । मन्यो इति । सऽरथं । आऽरुजंतः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।
तिग्मऽइषवः । आयुधा । संऽशिशानाः । अभि । प्र । यंतु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥१॥

हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । आरुजंतो गच्छंतो हर्षमाणासो हृष्टा धृषिता धृष्टास्तिग्मेषवस्तीक्ष्णबाणा आयुधायुधानि संशिशानाः सम्यक्निश्यंतो नरो युद्धस्य नेतार इंद्रादयो देवास्त्वदनुचरा वाग्निरूपा अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणः यद्वा संनद्धाः कवचिनोऽभि प्र यंतु युद्धे सहायार्थं । अत्र त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजंत इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । १०. ३०. ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि ।
हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥२॥
अग्निःऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।
हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥२॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितो ज्वलितः सहस्व । अभिभव शत्रून् । हे सहुरे सहनशील सेनानीरेधि भव नोऽस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व प्रयच्छास्माकं वेदो धनं शत्रुसंबंधि । किंचौजो मिमानोऽस्माकं बलं कुर्वन्मृधः शत्रून्वि नुदस्व । घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहि शत्रून् ।
उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वं ॥३॥
सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिं । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।
उग्रं । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशं । नयसे । एकऽज । त्वं ॥३॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकमभिमातिमभिगंतारं शत्रुं सहस्व । अभिभव । रुजन् हिंसन् मृणन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वंस्त्वं शत्रून्प्रति प्रेहि । ते तव पाजो बलमुग्रमुग्रूर्णं के नन्वा रुरुध्रे । आवृंधंति । न तथा संभवति । हे एकज त्वमसहाय वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुं ॥

एको॑ बहू॒नाम॑सि मन्यवीळि॒तो विशं॑विशं यु॒धये॒ सं शि॑शाधि ।
अकृ॑त्तरु॒क्त्वया॑ यु॒जा व॒यं द्यु॒मंतं॒ घोषं॑ विज॒याय॑ कृण्महे ॥४॥
एकः॑ । ब॒हू॒नां । अ॒सि॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । ई॒ळि॒तः । विशं॑ऽविशं । यु॒धये॑ । सं । शि॒शा॒धि॒ ।
अकृ॑त्तऽरुक् । त्वया॑ । यु॒जा । व॒यं । द्यु॒ऽमंतं॑ । घोषं॑ । वि॒ऽज॒याय॑ । कृ॒ण्म॒हे॒ ॥४॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वमेक एवासहाय एव बहूनां शत्रूणामसि । भवसि पर्याप्तो हंतुं । अतो विशं विशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि । सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । किंच हे अकृत्तरुगच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमंतं दीप्तिमंतं घोषं सिंहनादवंतं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महे । कुर्मः ॥

वि॒जे॒ष॒कृदिंद्र॑ इवानवब्र॒वो॒३॒॑ऽस्माकं॑ मन्यो अधि॒पा भ॑वे॒ह ।
प्रि॒यं ते॒ नाम॑ सहुरे गृणीमसि वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आब॒भूथ॑ ॥५॥
वि॒जे॒ष॒ऽकृत् । इंद्रः॑ऽइव । अ॒न॒व॒ऽब्र॒वः । अ॒स्माकं॑ । म॒न्यो॒ इति॑ । अ॒धि॒ऽपाः । भ॒व॒ । इ॒ह ।
प्रि॒यं । ते॒ । नाम॑ । स॒हु॒रे॒ । गृ॒णी॒म॒सि॒ । वि॒द्म । तं । उत्सं॑ । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूथ॑ ॥५॥

हे मन्यो इंद्र इव विजेषकृद्विजयकर्ता तथानवब्रवोऽनिंदितवचनः । अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचन इति यास्कः । नि॰ ६. २९. । ईदृशस्त्वमस्माकमधिपा अधिकं पाता रक्षिता भवेहास्मिन्यज्ञे । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि । गृणीमः । स्तुमः । यतो नाम्नः स्तोत्रात्त्वमाबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योन्नमयितारं विद्म । जानीमः ॥

आभू॑त्या सह॒जा व॑ज्र सायक॒ सहो॑ बिभर्ष्यभिभूत॒ उत्त॑रं ।
क्रत्वा॑ नो मन्यो स॒ह मे॒द्ये॑धि महाध॒नस्य॑ पुरुहूत सं॒सृजि॑ ॥६॥
आऽभू॑त्या । स॒ह॒ऽजाः । व॒ज्र॒ । सा॒य॒क॒ । सहः॑ । बि॒भ॒र्षि॒ । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । उत्ऽत॑रं ।
क्रत्वा॑ । नः॒ । म॒न्यो॒ इति॑ । स॒ह । मे॒दी । ए॒धि॒ । म॒हा॒ऽध॒नस्य॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । सं॒ऽसृजि॑ ॥६॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामंतकराभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वमुत्तरमुत्कृष्टतरं सहो बलं बिभर्षि । धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नोऽस्माकं मेद्येधि । स्निग्धो भव । कुचेति तदुच्यते । महाधनस्य । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनं ॥

संसृ॑ष्टं॒ धन॑मु॒भयं॑ स॒माकृ॑तम॒स्मभ्यं॑ दत्तां॒ वरु॑णश्च म॒न्युः ।
भियं॒ दधा॑ना॒ हृद॑येषु॒ शत्र॑वः॒ परा॑जितासो॒ अप॒ नि ल॑यंतां ॥७॥
सं॒ऽसृ॑ष्टं । धनं॑ । उ॒भयं॑ । सं॒ऽआकृ॑तं । अ॒स्मभ्यं॑ । द॒त्तां । वरु॑णः । च॒ । म॒न्युः ।
भियं॑ । दधा॑नाः । हृद॑येषु । शत्र॑वः । परा॑ऽजितासः । अप॑ । नि । ल॒यं॒तां॒ ॥७॥

संहृष्टमविभागमापन्नमुभयमुभयविधं धनं समाहृतं सम्यगामीतमस्मभ्यं दत्तां। कः। वरुणश्च देवो मन्युश्च। भियं भयं हृदये दधानाः शत्रवोऽस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिता अप नि लयंतां। अपनिलीना भवंतु॥ ॥१९॥ ॥६॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षं। नवोनव इति तिस्रोऽनृक्षरा इति द्वे गृभ्णामीति द्वे यदश्विना पृच्छमानावित्येषा पूषा त्वेतो नयत्वित्येकाघोरचक्षुरिति चैवमेता दशर्चस्त्रिष्टुभः। तृष्टमेतदित्येषोरोबृहत्यष्टकद्वादशकाष्टकवती। पूर्वापरं चरत इह प्रियं प्रजया नः प्रजां जनयत्वित्येतास्तिस्रो जगत्यः। शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः। आदितः पंचानामृचां सोमो देवता। तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुतवती। अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः। या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात्। सप्तदश्या देवा देवता। अष्टादश्याः सोमार्कौ। एकोनविंश्याश्चंद्रमाः। सुकिंशुकमित्याद्या नवर्चो विवाहमंत्रा आशिषः प्रतिपादकाः। अतस्तत्र तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो देवता। परा देहि शामुल्यमिति रौशीरा तनूरिति द्वे वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः संसर्गनिंदयित्र्यौ। ये वध्वश्चंद्रमिति दंपत्योः यक्ष्मरोगस्य नाशिनी। अतस्तद्देवताका। परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता। तथा चानुक्रांतं। सत्येन सप्तचत्वारिंशत् सर्वमनुक्रांतं॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः॥

सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठंति दिवि सोमो अधि श्रितः॥१॥
सत्येन। उत्तभिता। भूमिः। सूर्येण। उत्तभिता। द्यौः।
ऋतेन। आदित्याः। तिष्ठंति। दिवि। सोमः। अधि। श्रितः॥१॥

सत्येन ब्रह्मणानंतात्मना। ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः। तेनाधःस्थितेन भूमिरुत्तभिता। उपरि स्तंभिता। यथाधो न पतेत्तथा कृता। यद्वा। सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तभितोद्धृता फलिता भवतीत्यर्थः। असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलंति। तथा सूर्येण देवेन द्यौरुत्तभिता। सूर्यो हि द्युस्थानत्वाद्दिवं दधार। ऋतेन यज्ञेनादित्या अदितेः पुत्रा देवास्तिष्ठंति। यज्ञेन यजमानदत्तेन खल्वाहुत्या देवा उपजीवंति। दिवि द्युलोके सोमो देवानामाप्यायनकारी वल्लीरूपो देवतारूपश्चाधि श्रितः। अधितिष्ठति। इति स्वपतिं सोमं सूर्या स्तौति॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः॥२॥
सोमेन। आदित्याः। बलिनः। सोमेन। पृथिवी। मही।
अथो इति। नक्षत्राणां। एषां। उपऽस्थे। सोमः। आऽहितः॥२॥

सोमेनादित्या अदितेः पुत्रा इंद्रादयो बलिनो भवंति। ऐंद्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति भावः। तथा सोमेनाहुत्यात्मनाग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिर्मही महती भवति। आहुत्या वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः। अथो अपि चायं सोमो नक्षत्राणामेषां। न क्षं त्रायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः। तेषामेषामुपस्थे सोमो रसात्मक आहितः। यद्वा। सिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः। तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्। तै॰ ब्रा॰ ३. २.१.१.। इत्यादिश्रुतेः॥ देवतारूपसोमपक्षे। सोमेनादित्या देवा बलिनो बलवंतो भवंति तस्यैकैककलास्वादनात्। प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादिस्मृतेः। सोमेन पृथिवी मही। अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वं। चंद्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन॥३॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकमभिमातिमभिगंतारं शत्रुं सहस्व । अभिभव । रुजन् हिंसन् मृणन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वंस्त्वं शत्रून्प्रति प्रेहि । ते तव पाजो बलमुग्रमुन्नूर्णं के नन्वा ददृध्रे । आरुंधंति। न तथा संभवति । हे एकज त्वमसहाय वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुं ॥

एको बहूनामसि मन्यवीळितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।
अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमंतं घोषं विजयाय कृण्महे ॥४॥
एकः । बहूनां । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशंऽविशं । युधये । सं । शिशाधि ।
अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा । वयं । द्युऽमंतं । घोषं । विऽजयाय । कृण्महे ॥४॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वमेक एवासहाय एव बहूनां शत्रूणामसि । भवसि पर्याप्तो हंतुं । अतो विशं विशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय सं शिशाधि । सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । किंच हे अकृत्तरुगच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमंतं दीप्तिमंतं घोषं सिंहनादवंतं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महे । कुर्मः ॥

विजेषकृदिंद्र इवानवब्रवो३ऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।
प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ ॥५॥
विजेषऽकृत् । इंद्रःऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकं । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह ।
प्रियं । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तं । उत्सं । यतः । आऽबभूथ ॥५॥

हे मन्यो इंद्र इव विजेषकृद्विजयकर्ता तथानवब्रवोऽनिंदितवचनः । अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचन इति यास्कः । नि॰ ६. २९. । ईदृशस्त्वमस्माकमधिपा अधिकं पाता रक्षिता भवेहास्मिन्यज्ञे । हे सहुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि । गृणीमः । स्तुमः । यतो नाम्नः स्तोत्रात्त्वमाबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योन्नमयितारं विद्म । जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो बिभर्ष्यभिभूत उत्तरं ।
क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥६॥
आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । बिभर्षि । अभिऽभूते । उत्ऽतरं ।
क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाऽधनस्य । पुरुऽहूत । संऽसृजि ॥६॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामंतकराभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वमुत्तरमुत्कृष्टतरं सहो बलं बिभर्षि । धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नोऽस्माकं मेद्येधि । स्निग्धो भव । कुत्रेति तदुच्यते । महाधनस्य । संग्रामनामैतत् । संग्रामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनं ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयंतां ॥७॥
संऽसृष्टं । धनं । उभयं । संऽआकृतं । अस्मभ्यं । दत्तां । वरुणः । च । मन्युः ।
भियं । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयंतां ॥७॥

संक्लृष्टमविभागमापन्नमुभयमुभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतमस्माभ्यं दत्तां। कः। वरुणश्च देवो मन्युश्च। भियं भयं हृदये दधानाः शत्रवोऽस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिता अप नि लयंतां। अपनिलीना भवंतु॥ ॥१९॥ ॥६॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षं। नवोनव इति तिस्रोऽनृक्षरा इति द्वे गृभ्णामीति द्वे यदश्विना पृच्छमानाविस्येषा पूषा त्वेतो नयत्वित्येकाघोर-चक्षुरिति चैवमेता दशर्चस्त्रिष्टुभः। तुष्टमेतदित्येषोरोबृहत्यष्टकद्वादशकाष्टकवती। पूर्वापरं चरत इह प्रियं प्रजया नः प्रजां जनयत्वित्येतास्तिस्रो जगत्यः। शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः। आदितः पंचानामृचां सोमो देवता। तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुतवती। अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः। या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात्। सप्तदश्या देवा देवता। अष्टादश्याः सोमार्कौ। एकोनविंश्याश्चंद्रमाः। सुकिंशुकमित्याद्या नवर्चो विवाहमंत्रा आशिषः प्रतिपादकाः। अतस्तत्र तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो देवता। परा देहि शीरा तनूरिति द्वे वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः संस्पर्शनिंदयित्र्यौ। ये वध्वश्चंद्रमिति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी। अतस्तद्देवताका। परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता। तथा चानुक्रांतं। सत्येन सप्तचत्वारिंशत् सर्वमनुक्रांतं॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः॥

सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठंति दिवि सोमो अधि श्रितः॥१॥
सत्येन। उत्तभिता। भूमिः। सूर्येण। उत्तभिता। द्यौः।
ऋतेन। आदित्याः। तिष्ठंति। दिवि। सोमः। अधि। श्रितः॥१॥

सत्येन ब्रह्मणानंतात्मना। ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः। तेनाधःस्थितेन भूमिरुत्तभिता। उपरि स्तंभिता। यथाधो न पतेत्तथा कृता। यद्वा। सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तभितोत्कृता फलिता भवतीत्यर्थः। असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलंति। तथा सूर्येण देवेन द्यौरुत्तभिता। सूर्यो हि द्युस्थानत्वाद्दिवं दधार। ऋतेन यज्ञेनादित्या अदितेः पुत्रा देवास्तिष्ठंति। यज्ञेन यजमानदत्तेन खल्वाहुत्या देवा उपजीवंति। दिवि द्युलोके सोमो देवानामाप्यायनकारी वल्लीरूपो देवतारूपश्चाधि श्रितः। अधितिष्ठति। इति स्वपतिं सोमं सूर्या स्तौति॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः॥२॥
सोमेन। आदित्याः। बलिनः। सोमेन। पृथिवी। मही।
अथो इति। नक्षत्राणां। एषां। उपऽस्थे। सोमः। आऽहितः॥२॥

सोमेनादित्या अदितेः पुत्रा इंद्रादयो बलिनो भवंति। ऐंद्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति भावः। तथा सोमेनाहुत्यात्मनाग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिर्मही महती भवति। आहुत्या वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः। अथो अपि चायं सोमो नक्षत्राणामेषां। न क्षं चायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः। तेषामेषामुपस्थे सोमो रसात्मक आहितः। यद्वा। सिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः। तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्। तै॰ ब्रा॰ ३. २.१.१.। इत्यादिश्रुतेः॥ देवतारूपसोमपक्षे। सोमेनादित्या देवा बलिनो बलवंतो भवंति तदीयैककलास्वादनात्। प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादिस्मृतेः। सोमेन पृथिवी मही। अमृतसेकेनौषध्याद्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वं। चंद्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिं।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन॥३॥

सोमं । मन्यते । पपिऽवान् । यत् । संऽपिंषंति । ओषधिं ।
सोमं । यं । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । कः । चन ॥३॥

सोमं मन्यते । कः । यः पपिवान् । मैथुनकामार्थं चिकित्सार्थं पीतः सोमो येन । यद्यमित्यर्थः । यं सोममोषधिं वल्लीरूपं संपिंषंति । सामर्थ्याद्रासायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति कुतो नु चरसि ब्रह्मन् तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्नित्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते चर्त्विजो यजमानस्य यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुः जानंति तस्यांशं । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कश्चन नाश्नाति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वैनं भक्षयितुमर्हति नान्य इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे ॥ अथ चंद्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्यजमानो यद्यमोषधिरूपं संपिंषंत्यभिषवग्रावभिरध्वर्य्वादयो यजमानस्य । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा देवज्ञा विदुः कथयंति चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा । यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निंदायै अपि त्वितरस्य स्तुत्या इति मंतव्यं । अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्य इत्यादिवत् ॥ एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।
ग्राव्णामिच्छृण्वन्तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥४॥
आच्छत्ऽविधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः ।
ग्राव्णां । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥४॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयंति विधानानि येषां विद्यंते त आच्छद्विधानाः । तैर्गुपितः । तथा बार्हतैर्गुपितः । स्वानभ्राजांघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालै रक्षितस्त्वं । एते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् । तै॰ सं॰ ६. १. १०. ५. । इति ब्राह्मणं । ग्राव्णामिच्छृण्वन्नभिषवग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि । ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनो नाश्नाति । न हि द्युस्थचंद्ररूपोऽन्यैः पानयोग्यो भवति । चंद्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यायामभिषुण्वंतीति वाजसनेयकं ॥

यत्त्वा देव प्रपिबंति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥५॥
यत् । त्वा । देव । प्रऽपिबंति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।
वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानां । मासः । आऽकृतिः ॥५॥

हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबंत्योषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततोऽनंतरमेव पुनरा प्यायसे । आ प्यायस्व सं । ऋ॰ १. ९१. १६. । इति प्रातःसवने सं ते पयांसि । ऋ॰ १. ९१. १८. । इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुस्तव सोमस्य रक्षिता । यथा न शुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः । परिमीयत इति मासः सोमः । स च समानां संवत्सराणामाकृतिराकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसंतादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वाद्वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य रक्षिता भवति । वायुगोपा वनस्पतय इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना ॥ चंद्रपक्षे तु हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबंति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनंतरमेव पूर्वपक्षे पुनरा प्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वाय्वधीनत्वाच्चंद्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः ॥ षष्ठ्येकवचनमेतत् ॥ मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं चासि । एकैककलाक्षयसंवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ ॥२०॥

रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी। सूर्याया भद्रमिद्वासो गाथयैति परिष्कृतं ॥६॥

रैभी। आसीत्। अनुऽदेयी। नाराशंसी। निऽओचनी। सूर्यायाः। भद्रं। इत्। वासः। गाथया। एति। परिऽकृतं ॥६॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तं। सूर्या सावित्री ब्रूते। रैभी। रैभ्यः काश्चनर्चः। रैभीः शंसति रेभंतो वै देवाश्चर्षयश्च स्वर्गं लोकमायन्नित्यादिब्राह्मणविहिता रैभ्यः। ऐ॰ ब्रा॰ ६. ३२.। सा रैभ्यनुदेय्यासीत्। दीयमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत्। तथा नाराशंसी। प्राता रत्नं। ऋ॰ १. १२५. १.। इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः। सा नाराशंसी न्योचनी। उचतिः सेवाकर्मा। सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत्। सूर्याया मम भद्रं वासो विचित्रं दुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृतमलंकृतमेति। गाथा गीयत इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा। तया गाथया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यंजनं। द्यौर्भूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्या पतिं ॥७॥

चित्तिः। आः। उपऽबर्हणं। चक्षुः। आः। अभिऽअंजनं। द्यौः। भूमिः। कोशः। आसीत्। यत्। अयात्। सूर्या। पतिं ॥७॥

चित्तिर्देवतोपबर्हणमाः। आसीत्। चक्षुरभ्यंजनमाः। आसीत्। तथा हि। वृत्रस्य कनीनिका परापतन्त्रिककुन्नामपर्वते। तेन त्रैककुदेनांजनसजातीयेन चक्षुषी आंजते। तच्चक्षुरेवांजनमासीदिति। द्यौश्च भूमिश्च कोश आसीत्। कोशस्थानीये अभूतां। यद्यदा सूर्या पतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोममयात् अगच्छत् तदैवमुपकरणान्यासन् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छंद ओपशः।
सूर्याया अश्विना वराग्निरासीत्पुरोगवः ॥८॥

स्तोमाः। आसन्। प्रतिऽधयः। कुरीरं। छंदः। ओपशः।
सूर्यायाः। अश्विना। वरा। अग्निः। आसीत्। पुरःऽगवः ॥८॥

सूर्याया रथस्य स्तोमास्त्रिवृदादयः प्रतिधय आसन्। प्रतिधीयंत इति प्रतिधय ईषातिर्यगायतकाष्ठादयः। तथा कुरीरं छंदः कुरीरनामकं छंदोऽनस ओपशोऽभवत्। येनोपशेरते स ओपशः। तादृशायाः सूर्याया अश्विनाश्विनौ वरा वरावास्तामिति शेषः। तस्या विवाहे पुरोगवः पुरोगंता पुरतो गंता यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयोऽग्निरासीत् ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्नित्यादि हि ब्राह्मणं। ऐ॰ ब्रा॰ ४. ७.। अत्रायमभिप्रायः। प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत्। सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत्। तस्मिन्समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन्। तथा च सत्यश्विनौ प्रबलौ संतावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति। उत्तरत्रापि सोमो वधूयुरभवदित्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति। योषावृणीत जेन्येत्यादिकमुक्तं। ऋ॰ १. ११९. ५. ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा। सूर्यां यत्पत्ये शंसंतीं मनसा सविताददात् ॥९॥

सोमः। वधूऽयुः। अभवत्। अश्विना। आस्तां। उभा। वरा। सूर्यां। यत्। पत्ये। शंसंतीं। मनसा। सविता। अददात् ॥९॥

सोमो वधूयुर्वधूकामो वरोऽभवत्। तस्मिन्समयेऽश्विनाश्विनावुभोभौ वरा वरावास्तां। अभूतां। यद्यदा सूर्यां पत्ये शंसंतीं पतिं कामयमानां। पर्याप्तयौवनामित्यर्थः। सूर्यां मनसा सहिताय सोमाय वराय सविता तत्पितादददात् प्रादात् दित्सां चकार ॥

मनो॑ अ॒स्या॒ अन॑ आसी॒द्द्यौरा॑सीदु॒त च्छ॒दिः ।
शु॒क्राव॑न॒ड्वाहा॑वास्तां॒ यदया॑त्सू॒र्या गृ॒हं ॥१०॥
मनः॑ । अ॒स्याः॒ । अनः॑ । आ॒सी॒त् । द्यौः । आ॒सी॒त् । उ॒त । छ॒दिः ।
शु॒क्रौ । अ॒न॒ड्वाहौ॑ । आ॒स्ता॒ं । यत् । अया॑त् । सू॒र्या । गृ॒हं ॥१०॥

अस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छंत्या अनो रथो मन आसीत्। या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सान आसीत्। उतापि च तस्या अनसो द्यौर्द्युलोकश्छदिरुपर्यपिधानमासीत्। शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचंद्रमसावनड्वाहौ रथस्य वोढारावास्तां। अभवतां। यद्यदा सूर्या गृहं सोममयात् अगात्॥ ॥२१॥

ऋ॒क्सा॒माभ्या॑म॒भिहि॑तौ॒ गावौ॑ ते साम॒नावि॑तः ।
श्रोत्रं॑ ते च॒क्रे आ॑स्तां दि॒वि पंथा॑श्चराच॒रः ॥११॥
ऋ॒क्ऽसा॒माभ्यां॑ । अ॒भिऽहि॑तौ । गावौ॑ । ते॒ । सा॒म॒नौ॑ । इ॒तः॒ ।
श्रोत्रं॑ । ते॒ । च॒क्रे इति॑ । आ॒स्ता॒ं । दि॒वि । पंथाः॑ । च॒रा॒च॒रः ॥११॥

हे सूर्ये देवि ते तवर्क्सामाभ्यामभिधानीयानाभ्यामभिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याचंद्रमसौ सामनौ सामान्यौ संतावितः। गच्छतः। अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः। ते तव श्रोत्रं। श्रोत्रे इत्यर्थः। वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां। मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः। दिवि पंथाश्चराचरश्चलाचलोऽत्यंतं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत्। रथसंचारप्रदेशो द्युलोक आसीत्॥

शुची॑ ते च॒क्रे या॒त्या व्या॒नो अक्ष॒ आह॑तः ।
अनो॑ मन॒स्मयं॑ सू॒र्यारो॑हत्प्रय॒ती पतिं॑ ॥१२॥
शुची॒ इति॑ । ते॒ । च॒क्रे इति॑ । या॒त्याः । वि॒ऽआ॒नः । अक्षः॑ । आऽह॑तः ।
अनः॑ । म॒न॒स्मयं॑ । सू॒र्या । आ । अ॒रो॒ह॒त् । प्र॒ऽय॒ती । पतिं॑ ॥१२॥

यात्या गच्छंत्यास्ते तवानसश्चक्रे चंक्रमणशीले रथांगे शुची श्रोत्रे आस्तां। व्यानस्तव व्यानो वायुरक्षः। उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति। सोऽक्षो व्यानोऽभूत्। मनस्मयं मनोमयमनः शकटं सूर्या पतिं सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छंत्यारोहत्। आरूढवती। पतिं प्रति जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणश्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुस्तेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः॥

सू॒र्याया॑ वह॒तुः प्रागा॑त्सवि॒ता यम॒वासृ॑जत् ।
अ॒घासु॑ हन्यंते॒ गावोऽर्जु॑न्योः॒ पर्यु॑ह्यते ॥१३॥
सू॒र्यायाः॑ । व॒ह॒तुः । प्र । अ॒गा॒त् । स॒वि॒ता । यं । अ॒व॒ऽअसृ॑जत् ।
अ॒घासु॑ । ह॒न्यंते॒ । गावः॑ । अर्जु॑न्योः । परि॑ । उ॒ह्य॒ते॒ ॥१३॥

सोमाय प्रदित्सितायाः सूर्याया वहतुः। कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः। स च प्रागात्। तस्या अपि पूर्वमगच्छत्। यं वहतुं सवितास्याः पितावासृजत् अवसृष्टवान्। प्रादादित्यर्थः। कदा सागच्छत् कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते। अघासु। मघास्वित्यर्थः। मघानक्षत्रेषु गावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति हन्यंते। दंडैस्ताड्यंते प्रेरणार्थं। अर्जुन्योः। फल्गुन्योरित्यर्थः। तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रत्युह्यते। नीयते रथेन॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।
विश्वे देवा अनु तद्वामजानन्पुत्रः पितरावद्वृणीत पूषा ॥१४॥
यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातं । त्रिऽचक्रेण । वहतुं । सूर्यायाः ।
विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वां । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥१४॥

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुमयातं अगच्छतं । केन साधनेनायातं तदुच्यते । त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । सूर्याया वहतुं । विवाहमित्यर्थः । तत्तदानीं वां युवां सवितारं प्रति गच्छंतौ विश्वे सर्वे देवा अन्वजानन् । अनुज्ञातवंतः । तथा पितरौ पुत्रोऽश्विनोः पुत्रः पूषावृणीत । वृतवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप । क्वैकं चक्रं वामासीत्क्व देष्ट्राय तस्थथुः ॥१५॥
यत् । अयातं । शुभः । पती इति । वरेऽयं । सूर्यां । उप । क्व । एकं । चक्रं । वां ।
आसीत् । क्व । देष्ट्राय । तस्थथुः ॥१५॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यद्यावयातं अगच्छतं । कं प्रति । वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबंधिनं वरैर्याचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यामुप गंतुं । वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदमेकं चक्रं क्वासीत्पुरा । क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुरित्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥२२॥

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुथा विदुः । अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्धातय इद्विदुः ॥१६॥
द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः । अथ । एकं । चक्रं ।
यत् । गुहा । तत् । अद्धातयः । इत् । विदुः ॥१६॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति । हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रख्याते पुरा दृष्टे द्वे एव चंद्रसूर्यात्मके ऋतुथर्तुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्राह्मणा विदुः । अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यदस्ति तदद्धातय इत् । एतन्मेधाविनामसु पठितं । मेधाविन एव विदुः । जानंति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च । ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥१७॥
सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च । ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदं । तेभ्यः ।
अकरं । नमः ॥१७॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयोऽभिमतप्रदा भवंति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमो नमस्कारमकरं । करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळंतौ परि यातो अध्वरं ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥१८॥
पूर्वऽअपरं । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळंतौ । परि । यातः । अध्वरं ।
विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते ।
पुनरिति ॥१८॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चंद्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञानेनैतावादित्यचंद्रौ चरतः । गच्छतो दिवि । तौ शिशू । शिशुवद्भ्रमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू संतौ क्रीळंतावंतरिक्षे विहरंतावध्वरं परि यातः । यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोरन्य आदित्यो विश्वानि भुवनान्यभिचष्टे । अभिपश्यति । ऋतूनृवसंतादीनन्यश्चंद्रमा विदधत्कुर्वन्मासानर्धमासांश्च कुर्वन्पुनर्जायते । यद्युभयोरपि पुनर्जातिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृत्तेस्तदसौ नाभिप्रेतः । चंद्रस्य तु ह्रासवृद्धिसद्भावात्पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता । चंद्रमा वै जायते पुनः । तै॰ ब्रा॰ ३ ९. ५. ४. । इत्यादिश्रुतेः ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे शुक्लपक्षे चांद्रमसीष्टिः । तत्र नवोनव इत्येषा याज्या । सूत्रितं च । नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः । आ॰ ९. ८. । इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रं ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥१९॥
नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नां । केतुः । उषसां । एति । अग्रं ।
भागं । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चंद्रमाः । तिरते । दीर्घं । आयुः ॥१९॥

अयं चंद्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन्नवोनवो भवति । प्रतिदिनं नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायं । तथाह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चंद्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वात् । तादृशश्चंद्रमा उषसां प्रभातीनामग्रमेति । एतत्कृष्णपक्षांताभिप्रायं । केचनैतं पादमादित्यदैवत्यमाहुः । तस्मिन्पक्षेऽह्नां केतुत्वमुषसामग्रगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यो भागं हविर्भागं वि दधाति । करोति । उभयपक्षांते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं ह्रासवृद्ध्या पक्षांतमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायं । चंद्रमा उक्तलक्षणो देवो दीर्घमायुस्तिरते । वर्धयति ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥२०॥
सुऽकिंशुकं । शल्मलिं । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽवर्णं । सुऽवृतं । सुऽचक्रं ।
आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकं । स्योनं । पत्ये । वहतुं । कृणुष्व ॥२०॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृतं सुष्ठुवर्तनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनमात्मनः प्रापणं कृणुष्व । कुरुष्व । अत्र निरुक्तं । १२. ८. । द्रष्टव्यं ॥ ॥२३॥

उदीर्ष्वातः पतिवती ह्ये३षा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।
अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥२१॥
उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुं । नमसा । गीःऽभिः । ईळे ।
अन्यां । इच्छ । पितृऽसदं । विऽअक्तां । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥२१॥

आभिर्मृणां विवाहः सूयते । हे विश्वावसो अतः स्थानात्कन्यासमीपादुदीर्ष्व । उत्तिष्ठ । एषा कन्या पतिवती हि संजाता । अत उदीर्ष्वेति वातःशब्दो योज्यः । विश्वावसुमेतन्नामानं गंधर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्चेळे । स्तौमि । तर्हीमां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि ब्रूषे तर्ह्यन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां

व्यक्तामगूढेति परिस्फुटां विगतांजनां वा । स्वर्णोन्नमादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । स तादृशः पदार्थस्ते तव भागः कल्पितः । तस्य तं भागं विद्धि जानीहि जनुषा जन्मना । लभस्वेत्यर्थः ॥

उदीर्ष्वातो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।
अन्यामिच्छ प्रफर्व्यं१ सं जायां पत्या सृज ॥२२॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वावसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।
अन्यां । इच्छ । प्रऽफर्व्यं । सं । जायां । पत्या । सृज ॥२२॥

अतोऽस्माच्छयनाद्धे विश्वावसो कन्यास्वामिन्गंधर्व उदीर्ष्व । उद्गच्छ ॥ ईर गतौ आदादिकः । अनुदात्तेत् । तस्य लोटि रूपं ॥ विश्वावसुर्नाम गंधर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि तेन कन्यामिति हि मंत्रः । स तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारेणेळामहे । स्तुमः । स त्वमन्यां प्रफर्व्यं बृहन्नितंबां कन्यामिच्छ । जायां मां पत्या सह पुनः सं सृज ॥

अनृक्षरा ऋजवः संतु पंथा येभिः सखायो यंति नो वरेयं ।
समर्यमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥२३॥

अनृक्षराः । ऋजवः । संतु । पंथाः । येभिः । सखायः । यंति । नः । वरेऽयं ।
सं । अर्यमा । सं । भगः । नः । निनीयात् । सं । जाःपत्यं । सुऽयमं । अस्तु । देवाः ॥२३॥

हे देवाः पंथाः पंथानो मार्गा अनृक्षराः । ऋक्षरः कंटक उच्यते । कंटकरहिता ऋजवोऽकुटिलाश्च संतु येभिर्यैः पथिभिर्नोऽस्माकं सखायो वरप्रेषिता वरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रति यंति गच्छंति ते पंथा इति । किंचार्यमा देवो नोऽस्मान् सं निनीयात् । सम्यक् प्रापयेत् । तथा भगो देवः सं निनीयात् । हे देवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः । तथेदं जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु । सुमिथुनमस्तु ॥

पत्न्या योक्त्रविमोचने प्र त्वा मुंचामीत्येषा । सूत्रितं च । अथास्या योक्त्रं विचृतति प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य पाशात् । आ° १. ११. । इति ॥

प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ।
ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥२४॥

प्र । त्वा । मुंचामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबध्नात् । सविता । सुऽशेवः ।
ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । अरिष्टां । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥२४॥

जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति । तस्माद्वरुणस्य पाशात् हे वधु त्वा त्वां प्र मुंचामि येन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुखोऽबध्नात् बंधनं कृतवान् । यज्ञांगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति । बंधनस्य वरुणोऽभिमानी । अतो वरुणपाशाद्योक्त्रात्प्र मुंचामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देव ऋत्विक्पाशेनाबध्नात् । तं मोचयित्वा चर्तस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके चारिष्टामहिंसितां त्वां पुत्राद्यर्थं पत्या सह दधामि । स्थापयामि ॥

प्रेतो मुंचामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करं । यथेयमिंद्र मीढ्वः सुपुत्रा सुभगासति ॥२५॥

प्र । इतः । मुंचामि । न । अमुतः । सुऽबद्धां । अमुतः । करं । यथा । इयं । इंद्र । मीढ्वः ।
सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥२५॥

इतः पितृकुलात्प्र मुंचामि त्वां नामुतो भर्तृगृहात्प्रमुंचामि। अमुतो भर्तृगृहे सुबद्धां करं। यथेयं कन्या हे इंद्र मीढ्वः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुष्टु भाग्या वासति भवति तथा कुरु ॥ ॥२४॥

विवाहानंतरभाविनि प्रयाणे पूषा त्वेतो नयत्वित्यनया रथादियानमारोहयेत्। सूचितं च। पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत्। आ० गृ० १. ८. १.॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन।
गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥२६॥
पूषा। त्वा। इतः। नयतु। हस्तऽगृह्य। अश्विना। त्वा। प्र। वहतां। रथेन।
गृहान्। गच्छ। गृहऽपत्नी। यथा। असः। वशिनी। त्वं। विदथं। आ। वदासि ॥२६॥

हस्तगृह्य ग्राह्यहस्तः पूषा त्वा त्वामितो नयतु। प्रापयतु। अश्विनाश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्र वहतां। प्रगमयतां। गृहान् भर्तृसंबंधिनो गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि स्वगृहस्वामिनी भवसि। वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहमा वदासि। आवदसि। गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥

इह प्रियमित्येषा वध्वा गृहप्रवेशने। सूचितं च। इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्। आ० गृ० १. ८. ८.। इति ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि।
एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥२७॥
इह। प्रियं। प्रऽजया। ते। सं। ऋध्यतां। अस्मिन्। गृहे। गार्हऽपत्याय। जागृहि।
एना। पत्या। तन्वं। सं। सृजस्व। अध। जिव्री इति। विदथं। आ। वदाथः ॥२७॥

हे वधु ते तवेहास्मिन्पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यतां। अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि। बुध्यस्व। एनानेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व। संसृष्टा भव। अधाथ जिव्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहमा वदाथः। आभिमुख्येन वदतं ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते। एधंते अस्या ज्ञातयः पतिर्बंधेषु बध्यते ॥२८॥
नीलऽलोहितं। भवति। कृत्या। आसक्तिः। वि। अज्यते। एधंते। अस्याः। ज्ञातयः।
पतिः। बंधेषु। बध्यते ॥२८॥

कृत्याभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति। नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः। सा कृत्यासक्तिरासक्तास्यां संबद्धा व्यज्यते। त्यज्यत इत्यर्थः। तस्यां कृत्यायामपगतायामस्या वध्वा ज्ञातय एधंते। वर्धंते। पतिर्बंधेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु।
कृत्यैषा पद्वती भूत्वी जाया विशते पतिं ॥२९॥
परा। देहि। शामुल्यं। ब्रह्मऽभ्यः। वि। भज। वसु।
कृत्या। एषा। पत्ऽवती। भूत्वी। आ। जाया। विशते। पतिं ॥२९॥

शामुल्यं । शामलमित्यर्थः । शमलं शारीरं मलं । शरीरावच्छन्नस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परा देहि । परात्यज । धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसु धनं वि भज । प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वी भूत्वा पतिं विशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदेवं भवतीति वधूवास.संस्पर्शनं निंदायुक्तं ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्यद्वध्वो३ वाससा स्वमंगमभिधित्सते ॥३०॥
अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।
पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वं । अंगं । अभिऽधित्सते ॥३०॥

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिंदोच्यते । तनूर्वरस्य संबंधिन्यश्रीराश्रीका भवति । कथं स्यादिति उच्यते । रुशती । रुशदिति वर्णनाम । दीप्तयामुयानया पापरूपया कृत्यया युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । पतिर्यद्यदि वध्वो वाससा स्वमंगमभिधित्सते परिधातुमिच्छति ॥ ॥२५॥

ये वध्वश्चंद्रं वहतुं यक्ष्मा यंति जनादनु ।
पुनस्तान्यज्ञिया देवा नयंतु यत आगताः ॥३१॥
ये । वध्वः । चंद्रं । वहतुं । यक्ष्माः । यंति । जनात् । अनु ।
पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयंतु । यतः । आऽगताः ॥३१॥

वध्वश्चंद्रं हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्मा व्याधयोऽनु यंति प्राप्नुवंति जनादस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाद्यमाख्यात् । तान्पुनर्नयंतु प्रापयंतु यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इंद्रादयः । यत आगता यस्मात्ते यक्ष्मा आगताः तत्र तान्नयंतु ॥

वध्वाः प्रयाणे मा विदन्नित्येषा याज्या । सूत्रितं च । कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन्परिपंथिन इति जपेत् । आ० गृ० १. ८. ६. । इति ॥

मा विदन्परिपंथिनो य आसीदंति दंपती । सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रांत्वरातयः ॥३२॥
मा । विदन् । परिऽपंथिनः । ये । आऽसीदंति । दंपती इति दंऽपती । सुऽगेभिः ।
दुःऽगं । अति । इतां । अप । द्रांतु । अरातयः ॥३२॥

परिपंथिनः पर्यवस्थातारः शत्रवो मा विदन् मा प्रापयन् ये परिपंथिनो दंपती आसीदंति अभिगच्छंति । सुगेभिः सुगैर्मार्गैर्दुर्गं दुःखेन गंतुं शक्यं दुर्गमं देशमतीतां । अतिगच्छतां । अरातयोऽदातारः शत्रवोऽप द्रांतु । अपगच्छंतु ॥

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥३३॥
सुऽमंगलीः । इयं । वधूः । इमां । सम्ऽएत । पश्यत । सौभाग्यं । अस्यै । दत्त्वाय ।
अथ । अस्तं । वि । परा । इतन ॥३३॥

इयं वधूः सुमंगली: शोभनमंगला । अत इमां सर्व आशीःकर्तारः समेत । संगच्छत । तां पश्यत च । तां

संगताश्च दृष्ट्वास्यां जठायै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वाथास्तं । गृहणामैतत् । स्वस्वसंबंधिनं वि परेतन । विविधं परागच्छत ॥

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे ।
सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्वाधूयमर्हति ॥३४॥
तृष्टं । एतत् । कटुकं । एतत् । अपाष्ठऽवत् । विषऽवत् । न । एतत् । अत्तवे ।
सूर्यां । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूऽयं । अर्हति ॥३४॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतद्वस्त्रं तृष्टं दाहजनकं । तथैतत्कटुकं । तथापाष्ठवत् । अपाष्ठमपस्थितमृजीषं । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतद्वस्त्रमत्तवे । अत्तव्यं । अनुपयोग्यं । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्यामिदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत्स एव वाधूयं वधूवस्त्रमर्हति ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनं ।
सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुंधति ॥३५॥
आऽशसनं । विऽशसनं । अथो इति । अधिऽविकर्तनं ।
सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुंधति ॥३५॥

आशसनं तूषाधानं । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानं । तादृशं दशांते निधीयमानमधिविकर्तनं यत्त्रिधा वासो विकृंतंति । तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्याया रूपाणि भवंति । तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमंगलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्याविद्ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशाच्छुंधति । अपनयति ॥ ॥२६॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा । सूत्रितं च । गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यंगुष्ठमेव गृह्णीयात् । आ० गृ० १. ७. ३. । इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥३६॥
गृभ्णामि । ते । सौभगऽत्वाय । हस्तं । मया । पत्या । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असः ।
भगः । अर्यमा । सविता । पुरंऽधिः । मह्यं । त्वा । अदुः । गार्हऽपत्याय । देवाः ॥३६॥

हे वधु ते तव हस्तमहं गृभ्णामि । गृह्णामि । किमर्थं । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्यासः भवसि । भगोऽर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते देवास्त्वा त्वां मह्यमदुः । दत्तवंतः । किमर्थं । गार्हपत्याय । यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपंति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाते यस्यामुशंतः प्रहराम शेपं ॥३७॥
तां । पूषन् । शिवऽतमां । आ । ईरयस्व । यस्यां । बीजं । मनुष्याः । वपंति ।
या । नः । ऊरू इति । उशती । विऽश्रयाते । यस्यां । उशंतः । प्रऽहराम । शेपं ॥३७॥

हे पूषन्पोषयितन्नामक देव शिवतमामत्यंतमंगलभूतां तामेरयस्व। आ ईरय। सर्वतः प्रेरय। यस्यामूरौ बीजं रेतोलक्षणं मनुष्या वपंति आदधति। या नोऽस्माकमूरू उशती कामयमाना विश्रयाते। यस्यामूरावुशंतः कामयमाना वयं शेपं स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम। उरौ व्यंजनसंबंधं करवामेत्यर्थः॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह॥३८॥

तुभ्यं। अग्रे। परि। अवहन्। सूर्यां। वहतुना। सह। पुनरिति। पतिऽभ्यः। जायां। दाः। अग्ने। प्रऽजया। सह॥३८॥

गंधर्वा हे अग्ने तुभ्यमग्रे पर्यवहन्। प्रायच्छन्नित्यर्थः। कां। सूर्यां। केन सह। वहतुना सह। त्वं च तां सूर्यां वहतुना सह सोमाय प्रायच्छः। तद्वदिदानीमपि हे अग्ने पुनः पतिभ्योऽस्मभ्यं जायां प्रजया सह दाः। देहि॥

पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतं॥३९॥

पुनरिति। पत्नीं। अग्निः। अदात्। आयुषा। सह। वर्चसा।
दीर्घऽआयुः। अस्याः। यः। पतिः। जीवाति। शरदः। शतं॥३९॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीमग्निरायुषा सह वर्चसा सहादात्। प्रायच्छत्। अस्या अग्निदत्ताया यः पतिः पुमान् स दीर्घायुः सञ्शरदः शतं शतसंवत्सरं जीवाति। जीवतु॥

सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः॥४०॥

सोमः। प्रथमः। विविदे। गंधर्वः। विविदे। उत्ऽतरः।
तृतीयः। अग्निः। ते। पतिः। तुरीयः। ते। मनुष्यऽजाः॥४०॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे। लब्धवान्। गंधर्व उत्तरः सन् विविदे। लब्धवान्। अग्निस्तृतीयः पतिस्ते तव। पश्चान्मनुष्यजाः पतिस्तुरीयश्चतुर्थः॥ ॥२७॥

सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद्ग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां॥४१॥

सोमः। ददत्। गंधर्वाय। गंधर्वः। ददत्। अग्नये। रयिं। च। पुत्रान्। च। अदात्। अग्निः। मह्यं। अथो इति। इमां॥४१॥

सोमो गंधर्वाय प्रथमं ददत्। प्रादात्। गंधर्वोऽग्नये प्रादात्। अथो अपि चाग्निरिमां कन्यां रयिं धनं पुत्रांश्च मह्यमदात्॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतं। क्रीळंतौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे॥४२॥

इह। एव। स्तं। मा। वि। यौष्टं। विश्वं। आयुः। वि। अश्नुतं। क्रीळंतौ। पुत्रैः। नप्तृऽभिः। मोदमानौ। स्वे। गृहे॥४२॥

इहैव स्तं। इहैवास्मिँल्लोके स्तं। भवतं। मा वि यौष्टं। मा पृथग्भूतं। विश्वमायुर्व्यश्नुतं। प्राप्नुतं। किंच पुत्रैर्नप्तृभिः पौत्रैः सह स्वे गृहे मोदमानौ भवतमिति शेषः॥

गृहप्रवेश आ नः प्रजां जनयत्वित्याद्याश्चतस्रो होमार्थाः । सूत्रितं च । आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा । आ० गृ० १. ८. ९. । इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्मंगलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४३॥
आ । नः । प्रऽजां । जनयतु । प्रजाऽपतिः । आऽजरसाय । सं । अनक्तु । अर्यमा ।
अदुःऽमंगलीः । पतिऽलोकं । आ । विश । शं । नः । भव । द्विऽपदे । शं । चतुःऽपदे ॥४३॥

प्रजापतिर्देवो नोऽस्माकं प्रजामा जनयतु । अर्यमा चाजरसाय जरापर्यंतं जीवनाय समनक्तु । संगमयतु । सा त्वमदुर्मंगलीर्दुर्मंगलरहिता सुमंगली । यद्वा । या मंगलाचारान्दूषयति सा दुर्मंगली । ततोऽन्यादुर्मंगली । तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपमा विश । प्राप्नुहि । नोऽस्माकं द्विपदे शं भव । तथा च शं चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४४॥
अघोरऽचक्षुः । अपतिऽघ्नी । एधि । शिवा । पशुऽभ्यः । सुऽमनाः । सुऽवर्चाः ।
वीरऽसूः । देवऽकामा । स्योना । शं । नः । भव । द्विऽपदे । शं । चतुःऽपदे ॥४४॥

हे वधु त्वमघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुरेधि । भव । तथापतिघ्नी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव । वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिंद्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥४५॥
इमां । त्वं । इंद्र । मीढ्वः । सुऽपुत्रां । सुऽभगां । कृणु ।
दश । अस्यां । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिं । एकादशं । कृधि ॥४५॥

हे इंद्र त्वमिमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु । कुरु । अस्यां वध्वां दश पुत्राना धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कुरु । कृणु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननांदरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥४६॥
संऽराज्ञी । श्वशुरे । भव । संऽराज्ञी । श्वश्र्वां । भव ।
ननांदरि । संऽराज्ञी । भव । संऽराज्ञी । अधि । देवृषु ॥४६॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु । देवरेष्वित्यर्थः ॥

समंजंत्वित्येषा वरस्य दधिप्राशने वधूवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितं । समंजंतु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये । आ० गृ० १. ८. ९. । इति ॥

समंजंतु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥४७॥

सं। अंजंतु। विश्वे। देवाः। सं। आपः। हृदयानि। नौ।
सं। मातरिश्वा। सं। धाता। सं। ऊं इति। देष्ट्री। दधातु। नौ ॥४७॥

विश्वे देवाः सर्वे देवा नौ हृदयानि मानसानि समंजंतु। सम्यगंजंतु। अपगतदुःखादिक्लेशानि ज्ञात्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वंत्वित्यर्थः। आपश्च समंजंतु। तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु। आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः। धाता च सं दधातु। देष्ट्री दात्री फलानां। सरस्वतीत्यर्थः। सा च सं दधातु। संधानं करोतु ॥ ॥२८॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते। तत्र वि हीति त्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं। वृषाकपिर्नामेंद्रस्य पुत्रः। स चेंद्राणींद्रश्चेति त्रयः संहताः संविवादं ज्ञातवंतः। तत्र वि हि सोतोरसृक्षत किं सुबाहो स्वंगुर इंद्राणीमासु नारिष्विति द्वे उक्ष्णो हि मेऽयमेमीति चतस्र इत्येता नवर्च इंद्रवाक्यानि। अतस्तासामिंद्र ऋषिः। परा हींद्रेति पंचावीरामिति द्वे वृषभो न तिग्मशृंग इत्याद्याश्चतस्र इत्येकादशर्च इंद्राण्या वाक्यानि। अतस्तासामिंद्राण्यृषिः। उवे अंब वृषाकपायि रेवति पर्शुर्ह नामेति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि। अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः। सर्वं सूक्तमैंद्रं पंचपदापंक्तिश्छंदस्कं। तथा चानुक्रांतं। वि हि त्र्यधिकेंद्रो वृषाकपिरिंद्राणींद्रश्च समूदिरे पांक्तमिति ॥ षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्र एतत्सूक्तं। सूचितं च। अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताज्यायां चतुर्थे। आ॰ ८. ३.। इति ॥ यदि षष्ठेऽहन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न सुवीरन्सामगा यदि वेदमहरग्निष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यंदिने सवन आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि। तथा च सूचितं। सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पंक्तिशंसं। आ॰ ८. ४.। इति ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेंद्रं देवममंसत।
यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१॥
वि। हि। सोतोः। असृक्षत। न। इंद्रं। देवं। अमंसत।
यत्र। अमदत्। वृषाकपिः। अर्यः। पुष्टेषु। मत्ऽसखा। विश्वस्मात्। इंद्रः। उत्ऽतरः ॥१॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यसृक्षत। यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्यष्टारः। हीति पूरणः। तत्र देवं द्योतमानमिंद्रं मां नामंसत। मया प्रेरिताः संतोऽपि ते स्तोतारो न स्तुतवंतः। किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवंतः। यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेष्वर्यः स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रो मत्सखा मम सखिभूतः सन्नमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत्। यद्यप्येवं तथापींद्रोऽहं विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगत उत्तरः। उत्कृष्टतरः ॥ माधवभट्टास्तु वि हि सोतोरित्येषर्गिंद्राण्या वाक्यमिति मन्यंते। तथा च तद्वचनं। इंद्राणि कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदूदुषदिंद्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः। तत्रेंद्रमिंद्राणी वदति। तस्मिन्पदे लक्ष्या ऋचोऽयमर्थः। सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि ह्यसृक्षत। उपरतसोमाभिषवा आसन्यजमाना

इत्यर्थः । किंच मम पतिमिंद्रं देवं नामंसत । स्तोतारो न स्तुवंति । कुत्रेति तत्राह । यत्र यस्मिन्देशे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेष्वर्यः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रियश्चेंद्रो विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगत उत्तरः । उत्कृष्टतरः ॥

परा हींद्र धावसि वृषाकपेरति व्यथिः ।
नो अह प्र विंदस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२॥

परा । हि । इंद्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।
नो इति । अह । प्र । विंदसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥२॥

हे इंद्र त्वमत्यत्यंतं व्यथिश्चलितो वृषाकपेर्वृषाकपिं परा धावसि । प्रतिगच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नो अह नैव च प्र विंदसि । प्रगच्छसीत्यर्थः । सोऽयमिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।
यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यो वा पुष्टिमद्वसु विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥३॥

किं । अयं । त्वां । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।
यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊं इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु । विश्वस्मात् । इंद्रः ।
उत्ऽतरः ॥३॥

हे इंद्र त्वां प्रति हरितो हरितवर्णो मृगो मृगभूतोऽयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि वृषाकपिः । किं प्रियं चकार । अकार्षीत् । यस्मै वृषाकपये पुष्टिमत्पोषयुक्तं वसु धनमर्यो वोदार इव स त्वं नु क्षिप्रमिरस्यसीत् प्रयच्छस्येव । य इंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिंद्राभिरक्षसि ।
श्वा न्वस्य जंभिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥४॥

यं । इमं । त्वं । वृषाकपिं । प्रियं । इंद्र । अभिऽरक्षसि ।
श्वा । नु । अस्य । जंभिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥४॥

हे इंद्र त्वं प्रियमिष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिमभिरक्षसि परिपालयसि अस्यैनं वृषाकपिं । द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुर्वराहमिच्छन्श्वा नु क्षिप्रं जंभिषत् । भक्षयतु । अपि च कर्णे गृह्णात्विति शेषः । श्वानो हि वराहमिच्छंति । सिद्धमन्यत् ॥

प्रिया तष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।
शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥५॥

प्रिया । तष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।
शिरः । नु । अस्य । राविषं । न । सुऽगं । दुःऽकृते । भुवं । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥५॥

मे मह्यमिंद्राण्यै तष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याज्यैर्विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चिद्वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिर्व्यदूदुषत् । दूषयामास । ततोऽहमस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु क्षिप्रं राविषं । लुनीयां । दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेऽस्मै सुगं सुखं न भुवं । अहं न भवेयं । अस्मै सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्मा मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ॥१॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।
न मत्प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ६ ॥
न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् ।
न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥ ६ ॥

मन्मत्तोऽन्या स्त्री नारी सुभसत्तरातिशयेन सुभगा न भुवत् । न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सुयाशुतरातिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रा वा न भवति । तथा च मंत्रांतरं । ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता । ऋ॰ १.१२६.६. । इति । किंच मन्मत्तोऽन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्यात्यंतं च्यावयित्री नास्ति । किंच मत्तोऽन्या स्त्री सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्यंतमुत्क्षेप्त्री नास्ति । न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेऽनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः । उत्कृष्टः ॥

उवे अंब सुलाभिके यथेवांग भविष्यति ।
भसन्मे अंब सक्थि मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ७ ॥
उवे । अंब । सुलाभिके । यथाऽइव । अंग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अंब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥ ७ ॥

एवमिंद्राण्या शप्तो वृषाकपिर्ब्रवीति । उवे इति संबोधनार्थो निपातः । हे अंब मातः सुलाभिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तदंग क्षिप्रं भविष्यति । भवतु । किमनेन त्वदशुप्रीतिकारिणा ग्रहेण मम प्रयोजनं । किंच मे मम पितुस्त्वदीयो भसद्भग उपयुज्यतां । किंच मम पितुस्त्वदीयं सक्थि चोपयुज्यतां । किंच मे मम पितरमिंद्रं त्वदीयं शिरश्च प्रियालापेन वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वद्धृष्यति । हर्षयतु । मम पितेंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वंगुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।
किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ८ ॥
किं । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअंगुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।
किं । शूरऽपत्नि । नः । त्वं । अभि । अमीषि । वृषाकपिं । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥ ८ ॥

क्रुद्धामिंद्र उपशमयति । हे सुबाहो हे शोभनबाहो स्वंगुरे शोभनांगुलिके पृथुष्टो पृथुकेशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हे इंद्राणि त्वं नोऽस्मदीयं वृषाकपिं किमर्थमभ्यमीषि । अभिक्रुध्यसि । एकः किंशब्दः । यस्य पितेंद्रोऽहं विश्वस्मादुत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ।
उताहमस्मि वीरिणींद्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ९ ॥
अवीराऽइव । मां । अयं । शरारुः । अभि । मन्यते ।
उत । अहं । अस्मि । वीरिणी । इंद्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥ ९ ॥

पुनरिंद्रमिंद्राणी ब्रवीति । शरारुर्घातुको मृगोऽयं वृषाकपिर्मामिंद्राणीमवीरामिवाभि मन्यते । विजानाति । उतापि चेंद्रपत्नींद्रस्य भार्याहमिंद्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता चास्मि । भवामि । यस्मा मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणींद्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१०॥
संऽहोत्रं । स्म । पुरा । नारी । समनं । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इंद्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥१०॥

नारी स्वृतस्य सत्यस्य वेधा विधात्री वीरिणी पुत्रवतींद्रपत्नींद्रस्य भार्येंद्राणी संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञं खलु समनं वा संग्रामं । समनमिति संग्रामनामसु पाठात् । अव प्रति पुरा गच्छति । महीयते । स्तोतृभिः सूयते च । तस्मा मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ॥२॥

इंद्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवं ।
नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥११॥
इंद्राणीं । आसु । नारिषु । सुऽभगां । अहं । अश्रवं ।
नहि । अस्याः । अपरं । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥११॥

अथेंद्राणीमिंद्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीषु स्त्रीणां मध्य इंद्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीमहमिंद्रोऽश्रवं । अश्रौषं । किंचास्या इंद्राण्याः पतिः पालको विश्वस्मादुत्तर उत्कृष्टतर इंद्रोऽपरं चनान्यद्भूतजातमिव जरसा वयोहान्या न हि मरते । न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यं । तस्मिन्पक्षे त्वहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानं ॥

नाहमिंद्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१२॥
न । अहं । इंद्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदं । अप्यं । हविः । प्रियं । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥१२॥

हे इंद्राणि अहमिंद्रः सख्युर्मम सखिभूताद्वृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना न ररण । न रमे । अप्यमप्सु भवमद्भिर्वा सुसंस्कृतं प्रियं प्रीतिकरमिदमुपस्थितं हविर्देवेषु देवानां मध्ये यस्य ममेंद्रस्य सकाशं गच्छति । यस्माहमिंद्रः सर्वस्मादुत्तरः । यद्वा । अयमर्थः । हे इंद्राणि वृषाकपेः सख्युरिंद्रादृतेऽहं वृषाकपिर्न रारण । न रमे । अन्यत्समानं ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।
घसत्त इंद्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१३॥
वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽस्नुषे ।
घसत् । ते । इंद्रः । उक्षणः । प्रियं । काचित्ऽकरं । हविः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥१३॥

हे वृषाकपायि । कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशग मायिंद्रो वृषाकपिः । तस्य पत्नि । यद्वा । वृषाकपेर्मम

मातरित्यर्थः। रेवति धनवति सुपुत्रे शोभनपुत्रे सुस्नुषे शोभनस्नुषे हे इंद्राणि ते तवायमिंद्र उक्षणः सेचनसमर्थानाद्वनंतरमेव। शीघ्रमेवेत्यर्थः। पस्मुन्घसत्। प्राश्नातु। किंच काचित्कारं। कं सुखं। तस्याचित् संघः। तत्कारं हविः प्रियमिष्टं कुर्विति शेषः। किंच ते पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः। तथा च यास्कः। वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा। स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा। प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सर्वस्माद् इंद्र उत्तरः। नि॰ १२. ९.। इति ॥

उ॒क्ष्णो हि मे॒ पंच॑दश सा॒कं पचं॑ति विंश॒तिं।
उ॒ताहम॑द्मि॒ पीव॒ इदु॒भा कु॒क्षी पृ॑णंति मे॒ विश्व॑स्मा॒दिंद्र॒ उत्त॑रः ॥१४॥
उ॒क्ष्णः। हि। मे॒। पंच॑ऽदश। सा॒कं। पचं॑ति। विं॒श॒तिं।
उ॒त। अ॒हं। अ॒द्मि॒। पीवः॑। इत्। उ॒भा। कु॒क्षी इति॑। पृ॒णं॒ति॒। मे॒। विश्व॑स्मात्।
इंद्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥१४॥

अथेंद्रो ब्रवीति। मे मदर्थं पंचदश पंचदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्चोक्ष्णो वृषभान् साकं सह मम भार्ययेंद्राण्या प्रेरिता यष्टारः पचंति। उतापि चाहमद्मि। तान्भक्षयामि। अथ्वा चाहं पीव इत् स्थूल एव भवामीति शेषः। किंच मे ममोभोभौ कुक्षी पृणंति। सोमेन पूरयंति यष्टारः। सोऽहमिंद्रः सर्वस्मादुत्तरः ॥

वृ॒ष॒भो न ति॒ग्मशृं॑गो॒ऽंतर्यू॒थेषु॒ रोरु॑वत्।
मं॒थस्त॑ इंद्र॒ शं हृ॒दे यं ते॑ सु॒नोति॑ भाव॒युर्विश्व॑स्मा॒दिंद्र॒ उत्त॑रः ॥१५॥
वृ॒ष॒भः। न। ति॒ग्मऽशृं॑गः। अ॒ंतः। यू॒थेषु॑। रोरु॑वत्।
मं॒थः। ते॒। इं॒द्र॒। शं। हृ॒दे। यं। ते॒। सु॒नोति॑। भा॒व॒युः। विश्व॑स्मात्। इंद्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥१५॥

अथेंद्राणी ब्रवीति। तिग्मशृंगस्तीक्ष्णशृंगो वृषभो न यथा वृषभो यूथेषु गोसंघेष्वंतर्मध्ये रोरुवच्छब्दं कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इंद्र त्वं मामभिरमयेति शेषः। किंच हे इंद्र ते तव हृदे हृदयाय मंथो दध्नो मथनवेलायां शब्दं कुर्वञ्शं शंकरो भवत्विति शेषः। किंच ते तुभ्यं यं सोमं भावयुर्भावमिच्छंतींद्राणी सुनोति अभिषुणोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः। मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ॥३॥

न सेशे॒ यस्य॒ रंब॑तेऽं॒तरा॑ स॒क्थ्या॒३॒ कपृ॑त्।
सेदी॑शे॒ यस्य॑ रोम॒शं नि॑षे॒दुषो॑ वि॒जृंभ॑ते॒ विश्व॑स्मा॒दिंद्र॒ उत्त॑रः ॥१६॥
न। सः। ई॒शे॒। यस्य॑। रंब॑ते। अ॒ंत॒रा। स॒क्थ्या॑। कपृ॑त्।
सः। इत्। ई॒शे॒। यस्य॑। रो॒म॒शं। नि॒ऽसे॒दुषः॑। वि॒ऽजृंभ॑ते। विश्व॑स्मात्। इंद्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥१६॥

हे इंद्र स जनो नेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति यस्य जनस्य कपृच्छेपः सक्थ्या सक्थिनी अंतरा रंबते लंबते। सेत् स एव स्त्रीजन ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भवति। यस्य च पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

न सेशे॒ यस्य॑ रोम॒शं नि॑षे॒दुषो॑ वि॒जृंभ॑ते।
सेदी॑शे॒ यस्य॒ रंब॑तेऽं॒तरा॑ स॒क्थ्या॒३॒ कपृ॒द्विश्व॑स्मा॒दिंद्र॒ उत्त॑रः ॥१७॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशं । निऽसेदुषः । विऽजृंभते ।
सः । इत् । ईशे । यस्य । रंबते । अंतरा । सक्थ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥१७॥

स जनो नेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भवति । सेत् स एव जन ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् प्रजननं सक्थ्या सक्थिनी अंतरा रंबते लंबते । सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः । पूर्वस्यामृचि यियप्सुरिंद्राणींद्रं वदति अत्र त्वयियप्सुरिंद्र इंद्राणीं वदतीत्यविरोधः ॥

अयमिंद्र वृषाकपिः परस्वंतं हतं विदत् ।
असिं सूनां नवं चरुमादेधस्यान आचितं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१८॥
अयं । इंद्र । वृषाकपिः । परस्वंतं । हतं । विदत् ।
असिं । सूनां । नवं । चरुं । आत् । एधस्य । अनः । आऽचितं । विश्वस्मात् । इंद्रः ।
उत्ऽतरः ॥१८॥

हे इंद्र अयं वृषाकपिः परस्वंतं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं हतं हिंसितं विदत् । विंदतु । तथा हतस्य विशसनायासिं शस्त्रं सूनामुद्धानं पाकार्थं नवं प्रत्यग्रं चरुं भांडमादनंतरमेधस्य काष्ठस्याचितं पूर्णमनः शकटं च विंदतु । मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

अयमेमि विचाकशद्विचिन्वन्दासमार्यं ।
पिबामि पाकसुत्वनोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥१९॥
अयं । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासं । आर्यं ।
पिबामि । पाकऽसुत्वनः । अभि । धीरं । अचाकशं । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥१९॥

अथेंद्रो ब्रवीति । विचाकशत् पश्यन्यजमानान् दासमुपक्षपयितारमसुरमार्यमपि च विचिन्वन् पृथक्कुर्वन्नयमहमिंद्र एमि । यज्ञं प्रति गच्छामि । यज्ञं गत्वा च पाकसुत्वनः । पचतीति पाकः । सुनोतीति सुत्वा । हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबंधिनं सोमं पिबामि । तथा धीरं धीमंतं यजमानमभ्यचाकशं । अभिपश्यामि । योऽहमिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

धन्व च यत्कृंतत्रं च कति स्वित्ता वि योजना ।
नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृहाँ उप विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२०॥
धन्व । च । यत् । कृंतत्रं । च । कति । स्वित् । ता । वि । योजना ।
नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तं । आ । इहि । गृहान् । उप । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥२०॥

धन्व निरुदकोऽरण्यरहितो देशः । कृंतत्रं कर्तनीयमरण्यं । यदस्ति धन्व च कृंतत्रं च भवति । मृगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति न त्वत्यंतविपिनं । तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीयगृहस्य च मध्ये कति स्वित्ता तानि योजना योजनानि स्थितानि । नात्यंतदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतो नेदीयसोऽतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हे वृषाकपे त्वमस्तमस्माकं गृहं व्येहि । विशेषेणागच्छ । आगत्य च गृहान्यज्ञगृहानुपगच्छ । यतोऽहमिंद्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२१॥
पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तं । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥२१॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिंद्रो ब्रवीति। हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि। अस्मान्प्रत्यागच्छ। आगते च त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहै। इंद्राण्यहं चावामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव। किंच यः स्वप्ननंशन उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयितादित्यः स एष त्वं पथा मार्गेणास्तमात्मीयमावासं पुनरेषि। गच्छसि। यतोऽहमिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः। तथा च यास्कः। सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः। नि॰ १२.२८.। इति॥

यदुदंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगंतन ।
क्व१ स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२२॥
यत् । उदंचः । वृषाकपे । गृहं । इंद्र । अजगंतन ।
क्व । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कं । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥२२॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिंद्रः पृच्छति। हे इंद्र परमैश्वर्यवन् हे वृषाकपे यूयमुदंच उद्गामिनः संतो मद्गृहमजगंतन। आगच्छ। एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थं। तत्र भवतः संबंधी पुल्वघो बहूनां भौमरसानामत्ता स्य स मृगः क्वाभूत्। जनयोपनो जनानां मोदयिता मृगः कं वा देशमगन्। अगच्छत्। सोऽहमिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः॥ यद्वा। इंद्राणीवाक्यमिदं। अत्र यास्कः। यदुदंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी मृगः। मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः। कमगमद्देशं जनयोपनः। नि॰ १३.३.। इति॥

पर्शुर्ह नाम मानवी साकं ससूव विंशतिं ।
भद्रं भल त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२३॥
पर्शुः । ह । नाम । मानवी । साकं । ससूव । विंशतिं ।
भद्रं । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरं । आमयत् । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्ऽतरः ॥२३॥

इंद्रविसृज्यमानमनेन मंत्रेण वृषाकपिराशास्ते। हे भलेंद्रेण विसृज्यमान शर। भलतिर्भेदनकर्मा। पर्शुर्नाम मृगी। हेति पूरणः। मानवी मनोर्दुहितेयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान्पुत्रान् साकं सह ससूव। अजीजनत्। त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणमभूत्। भवतु॥ लोडर्थे लुङ्॥ यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत्। मम पितेंद्रो विश्वस्मादुत्तरः॥ ॥४॥

रक्षोहणमिति पंचविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं। पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः। द्वाविंशाद्यास्तस्रोऽनुष्टुभः। शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः। रक्षोहाग्निर्देवता। तथा चानुक्रांतं। रक्षोहणं पंचाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबंतमिति॥ गतः सूक्तविनियोगः॥ अंगाराभिविहरणे परि त्वाम इत्येषा जप्या। सूचितं च। धिष्ण्यावतामित्यादिना परि त्वाग्ने पुरं वयमित्यंतेन। आ॰ ५.१३.॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥१॥

रक्षःऽहनं । वाजिनं । आ । जिघर्मि । मित्रं । प्रथिष्ठं । उप । यामि । शर्म ।
शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । संऽइद्धः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥१॥

रक्षोहणं रक्षसां हंतारं वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वाग्निमा जिघर्मि । घृतेनाजुहोमि । किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहमुप यामि । उपगच्छामि । सोऽयमग्निः शिशानो ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितो भवति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्दिवाहनि रिषो हिंसकाद्रक्षसः पातु । रक्षतु । सोऽग्निर्नक्तं रात्रौ चास्मान्रक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।
आ जिह्वया मूरदेवान्रभस्व क्रव्यादो वृक्त्व्यपि धत्स्वासन् ॥२॥
अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातऽवेदः । संऽइद्धः ।
आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥२॥

हे जातवेदो जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽयोदंष्ट्रोऽयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्नित्यर्थः । यातुधानान्राक्षसानर्चिषा ज्वालयोप स्पृश । संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान्मारकव्यापारान्राक्षसाञ्जिह्वया ज्वालया रभस्व । मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादो मांसभक्षकान्राक्षसान्वृक्त्वी छित्त्वासन्नास्येऽपि धत्स्व । अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।
उतांतरिक्षे परि याहि राजञ्जंभैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥३॥
उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरं । परं । च ।
उत । अंतरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जंभैः । सं । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥३॥

हे उभयाविन्नुभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंस्रो राक्षसानां हिंसकस्त्वमुभोभे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन्नुप धेहि । वधार्हेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंचावरं परं च जगद्रक्ष । उतापि च हे राजन् दीप्ताग्ने त्वमंतरिक्षे स्थितान्राक्षसान्परि याहि । परिगच्छ । परिगत्य च तान्यातुधानान्राक्षसाञ्जंभैर्भक्षणसाधनभूताभिर्दंष्ट्राभिरभि सं धेहि । संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान्प्रतीचो बाहून्प्रति भङ्ग्ध्येषां ॥४॥
यज्ञैः । इषूः । संऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।
ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्ग्धि । एषां ॥४॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैरस्मदीयैर्बलकरैर्यागैर्वाचास्मदीयया स्तुत्या चेषूर्वक्राम्बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यांस्तासां शल्यानशनिभिर्दीप्तिभिर्दिहानस्तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभिर्यातुधानान्राक्षसान्हृदये विध्य । तत एषां यातुधानानां संबंधिनः प्रतीचो युद्धाय त्वां प्रतिगतान्बाहून्प्रति भङ्ग्धि । प्रत्यामर्दय ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिंधि हिंस्राशनिर्हरसा हंत्वेनं ।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णं ॥५॥

अग्ने । त्वचं । यातुऽधानस्य । भिंधि । हिंस्रा । अशनिः । हरसा । हंतु । एनं ।
प्र । पर्वाणि । जातऽवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णं ॥५॥

हे जातवेदो जातधन जातप्रज्ञ वाग्ने त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भिंधि । दारय । एनं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंस्रा हिंसनशीलं तवाशनिर्वज्रं हरसा तापेन हंतु । हिनस्तु । हतस्य राक्षसस्य पर्वाणि शरीरपर्वाणि च प्र शृणीहि । छिंधीत्यर्थः । छिन्नेषु च शरीरसंबंधिषु सत्सु वृक्णं छिन्नसंधिमेनं यातुधानं क्रविष्णुर्मांसमिच्छन् क्रव्यान्मांसभक्षको वृकादिर्वि चिनोतु । भक्षयत्वित्यर्थः ॥　॥५॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठंतमग्न उत वा चरंतं ।
यद्वांतरिक्षे पथिभिः पतंतं तमस्ता विध्य शर्वा शिशानः ॥६॥

यत्र । इदानीं । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठंतं । अग्ने । उत । वा । चरंतं ।
यत् । वा । अंतरिक्षे । पथिऽभिः । पतंतं । तं । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥६॥

हे जातवेद उत्पन्नप्रज्ञाग्ने त्वं यत्र पृथिव्यां तिष्ठंतमुतापि च चरंतं यद्वांतरिक्षे पथिभिराकाशमार्गैः पतंतं गच्छंतं यातुधानमिदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानमस्ता शराणां क्षेप्ता त्वं शिशानः शरांस्तीक्ष्णीकुर्वञ्शर्वा शरेण विध्य ॥

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।
अग्ने पूर्वो नि जहि शोशुचान आमादः क्ष्विंकास्तमदंत्वेनीः ॥७॥

उत । आऽलब्धं । स्पृणुहि । जातऽवेदः । आऽलेभानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।
अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः । आमऽअदः । क्ष्विंकाः । तं । अदंतु । एनीः ॥७॥

उतापि च हे जातवेदोऽग्ने त्वमालब्धं हंतुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारं वालेभानादालभमानाद्यातुधानाद्राक्षसादृष्टिभिरात्मीयैरायुधविशेषैः स्पृणुहि । पारय । रक्षेत्यर्थः । किंच पूर्वो मुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन्नि जहि । मां हंतुमुद्युक्तं यातुधानं मारय । किंच तं यातुधानमामादोऽपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः क्ष्विंकाः शब्दकारिण्यः ॥ ट्क्ष्विदु शब्दे ॥ यद्वा । क्ष्विंका नाम पक्षिविशेषाः । एनीर्गंत्र्योऽदंतु । भक्षयंतु ॥

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रंधयैनं ॥८॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुऽधानः । यः । इदं । कृणोति ।
तं । आ । रभस्व । संऽइधा । यविष्ठ । नृऽचक्षसः । चक्षुषे । रंधय । एनं ॥८॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने यो यातुधानो राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी यश्चान्योऽपि पिशाचादिरिदं यज्ञदूषणादि करोति स यतमः ॥ तमक्षवधारणार्थं ॥ इहास्मिंस्त्वद्विषययागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं प्र ब्रूहि । तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा रभस्व । हंतुं प्रारभस्व । तत एनं पापिष्ठं नृचक्षसो नृणां द्रष्टुस्तव चक्षुषि तेजसे रंधय । वशं नय । तेजसा संदहेत्यर्थः ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्रांचं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।
हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन्यातुधाना नृचक्षः ॥९॥

तीक्ष्णेन। अग्ने। चक्षुषा। रक्ष। यज्ञं। प्रांचं। वसुऽभ्यः। प्र। नय। प्रचेत इति प्रऽचेतः। हिंस्रं। रक्षांसि। अभि। शोशुचानं। मा। त्वा। दभन्। यातुऽधानाः। नृऽचक्षः ॥९॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञमस्मदीयं यागं रक्ष। पालय। किंच हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने प्रांचं प्रांचितारं यज्ञं वसुभ्यो वसूनामर्थाय प्र णय। प्रकर्षेण नय। किंच हे नृचक्षो नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंस्रं हिंसनशीलमभि शोशुचानमभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधाना राक्षसा मा दभन्। मा हिंसिषुः॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥१०॥

नृऽचक्षाः। रक्षः। परि। पश्य। विक्षु। तस्य। त्रीणि। प्रति। शृणीहि। अग्रा। तस्य। अग्ने। पृष्टीः। हरसा। शृणीहि। त्रेधा। मूलं। यातुऽधानस्य। वृश्च ॥१०॥

हे अग्ने नृचक्षा नृणां द्रष्टा त्वं विक्षु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षो राक्षसं परि पश्य। सर्वतोऽवलोकय। अवलोक्य च तस्य रक्षसस्त्रीण्यग्राग्राणि शिरांसि प्रति शृणीहि। छिंधीत्यर्थः। ततस्तस्य रक्षसः पृष्टीः पार्श्वस्थान्राक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि। मारय। एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च। छिंधि॥ ॥६॥

त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने अनृतेन हंति।
तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृङ्धि ॥११॥

त्रिः। यातुऽधानः। प्रऽसितिं। ते। एतु। ऋतं। यः। अग्ने। अनृतेन। हंति। तं। अर्चिषा। स्फूर्जयन्। जातऽवेदः। संऽअक्षं। एनं। गृणते। नि। वृङ्धि ॥११॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने ते त्वदीयं प्रसितिं ज्वालाप्रबंधनं यातुधानो राक्षसस्त्रिस्त्रीन्वारानेतु। गच्छतु। त्रिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि। किंच यो यातुधानो राक्षस ऋतं सत्यमनृतेनासत्येन हंति हिनस्ति तं यातुधानमर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन्निष्पिषन्। स्फूर्जतिरत्र निष्पेषणकर्मा। एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समक्षं प्रत्यक्षं नि वृङ्धि। निगृह्य वर्जय वृकेण॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानं।
अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वंतमचितं न्योष ॥१२॥

तत्। अग्ने। चक्षुः। प्रति। धेहि। रेभे। शफऽआरुजं। येन। पश्यसि। यातुऽधानं। अथर्वऽवत्। ज्योतिषा। दैव्येन। सत्यं। धूर्वंतं। अचितं। नि। ओष ॥१२॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने राक्षसे तच्चक्षुस्तेजः प्रति धेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफारुजं शफाभ्यामारुजंतं शफसदृशैर्नखैः साधूनामाभिमुख्येन भंजकं यातुधानं राक्षसं पश्यसि। किंच सत्यं धूर्वंतमसत्येन हिंसंतमचितमज्ञानं दैव्येन दिवि भवेन ज्योतिषा तेजसाथर्ववन्न्योष। नितरां दह। दध्यङ्ङथर्वा रक्षसां हंतेति प्रागुक्तं॥

यदग्ने अद्य मिथुना शपातो यद्वाचस्तृष्टं जनयंत रेभाः।
मन्योर्मनसः शरव्या३ जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥१३॥

यत्। अग्ने। अद्य। मिथुना। शपातः। यत्। वाचः। तृष्टं। जनयंत। रेभाः।
मन्योः। मनसः। शरव्या। जायते। या। तया। विध्य। हृदये। यातुऽधानान् ॥१३॥

हे अग्ने यद्यदाद्यास्मिन्नहनि मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः परस्परमाक्रोशतः। यद्यदा रेभाः स्तोतारो वाचः संबंधि तृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशलक्षणमधरं वा जनयंत। परस्परमाक्रोशंतीत्यर्थः। तदा मन्योर्दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव। तथा च यास्कः। मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा। नि° १०. २९.। इति। मनसः सकाशाद्या शरव्येषुर्जायते तया शरव्यया यातुधानान्राक्षसान्हृदये विध्य। ताडय। मारयेत्यर्थः॥

परा शृणीहि तपसा यातुधानान्पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि।
परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥१४॥
परा। शृणीहि। तपसा। यातुऽधानान्। परा। अग्ने। रक्षः। हरसा। शृणीहि।
परा। अर्चिषा। मूरऽदेवान्। शृणीहि। परा। असुऽतृपः। अभि। शोशुचानः ॥१४॥

हे अग्ने यातुधानांस्तपसा तापेन परा शृणीहि। मारय। किंच रक्षो हरसा त्वदीयेनौष्ण्येन परा शृणीहि। किंच मूरदेवान्मारव्यापारान्राक्षसानर्चिषा स्वकीयेन तेजसा परा शृणीहि। अपि चासुतृपो मनुष्याणामसुभिस्तृप्ता ये तानपि परा शृणीहीत्यर्थः॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणंतु प्रत्यगेनं शपथा यंतु तृष्टाः।
वाचास्तेनं शरव ऋच्छंतु मर्मन्विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥१५॥
परा। अद्य। देवाः। वृजिनं। शृणंतु। प्रत्यक्। एनं। शपथाः। यंतु। तृष्टाः।
वाचाऽस्तेनं। शरवः। ऋच्छंतु। मर्मन्। विश्वस्य। एतु। प्रऽसितिं। यातुऽधानः ॥१५॥

अद्यास्मिन्नहनि देवा अग्निपुरोगाः सर्वे देवा वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं परा शृणंतु। अथैनमायांतं राक्षसं तृष्टाः कटुका अस्माभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यग्यंतु। किंच वाचास्तेनमनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शरा मर्मन् मर्मण्यृच्छंतु। गच्छंतु। विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालं। तथा च यास्कः। प्रसितिः प्रसयनात्तंतुर्वा जालं वा। नि° ६. १२.। इति। जालं यातुधानो राक्षस एतु। गच्छतु॥ ॥७॥

यः पौरुषेयेण क्रविषा समंक्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधानः।
यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥१६॥
यः। पौरुषेयेण। क्रविषा। संऽअंक्ते। यः। अश्व्येन। पशुना। यातुऽधानः।
यः। अघ्न्यायाः। भरति। क्षीरं। अग्ने। तेषां। शीर्षाणि। हरसा। अपि। वृश्च ॥१६॥

यो यातुधानो राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबंधिना क्रविषा मांसेन समंक्ते आत्मानं संगमयति। यश्चाश्व्येनाश्वसमूहेन। तदीयेन मांसेनेत्यर्थः। आत्मानं संगमयति। यो वा यातुधानोऽन्येन पशुनात्मानं संगमयति। यो वा यातुधानोऽघ्न्याया गोः क्षीरं भरति हरति। हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च। छिंद्धि॥

संवत्सरीणं पय उस्रियायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः।
पीयूषमग्ने यतमस्तितृप्सात्तं प्रत्यंचमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥१७॥

संवत्सरीणं। पयः। उस्रियायाः। तस्य। मा। अशीत्। यातुऽधानः। नृऽचक्षः।
पीयूषं। अग्ने। यतमः। तितृप्सात्। तं। प्रत्यंचं। अर्चिषा। विध्य। मर्मन् ॥१७॥

हे नृचक्षो नृणां द्रष्टरग्ने उस्रियाया गोः। उस्रियाहीति गोनामसु पाठात्। संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत्पयोऽस्ति यातुधानो राक्षसस्तस्य माशीत्। तत्पयो मा भक्षयतु। किंच यतमो यो राक्षसः पीयूषं पीयूषेण॥ विभक्तिव्यत्ययः॥ अस्मदीयाया गोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यंचं युष्मा-यात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थानेऽर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य। ताडय। मारयेत्यर्थः॥

विषं गवां यातुधानाः पिबंत्वा वृश्च्यंतामदितये दुरेवाः।
परैनान्देवः सविता ददातु परा भागमोषधीनां जयंतां ॥१८॥
विषं। गवां। यातुऽधानाः। पिबंतु। आ। वृश्च्यंतां। अदितये। दुःऽएवाः।
परा। एनान्। देवः। सविता। ददातु। परा। भागं। ओषधीनां। जयंतां ॥१८॥

हे अग्ने यातुधाना राक्षसा गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबंतु। किंचादितयेऽदित्यर्थं दुरेवा दुस्तरा यातुधाना आ वृश्च्यंतां। त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यंतां। किंच सविता देव एनान्राक्षसान्परा ददातु। हिंस्रेभ्यः प्रयच्छतु। अपि च तेऽमी राक्षसा ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयमन्नं परा जयंतां। लभंतामित्यर्थः॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः।
अनु दह सहमूरान्क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥१९॥
सनात्। अग्ने। मृणसि। यातुऽधानान्। न। त्वा। रक्षांसि। पृतनासु। जिग्युः।
अनु। दह। सहऽमूरान्। क्रव्यऽअदः। मा। ते। हेत्याः। मुक्षत। दैव्यायाः ॥१९॥

हे अग्ने त्वं सनाच्चिरादेवारभ्य यातुधानान्राक्षसान्मृणसि। बाधसे। तथापि त्वा त्वां पृतनासु संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसा न जिग्युः। नाजयन्। किंच स त्वमधुनान्वनुक्रमेण सहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्या-पारेण युक्तान् क्रव्यादो मांसभक्षकान्राक्षसान्दह। तेजसा भस्मीकुरु। किंच तव संबंधिनो दैव्याया दैव्याद्धेत्या आयुधात्ते यातुधाना मा मुक्षत। मुक्ता मा भूवन्॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात्।
प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहंतु ॥२०॥
त्वं। नः। अग्ने। अधरात्। उदक्तात्। त्वं। पश्चात्। उत। रक्ष। पुरस्तात्।
प्रति। ते। ते। अजरासः। तपिष्ठाः। अघऽशंसं। शोशुचतः। दहंतु ॥२०॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मानधराद्दक्षिणतः। उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणादिक्पर इति विज्ञायते। उदक्तादुत्तरतश्च रक्ष। पाहि। उतापि च हे अग्ने त्वं पश्चात्पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतश्च नोऽस्मान्रक्ष। चतसृषु दिक्ष्ववस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान्पाहीत्यर्थः। किंच ते तव संबंधिनस्ते तपिष्ठा अतिशयेन तप्यमाना अजरासो जरावर्जिताः शोशुचतो ज्वलंतः संतो रश्मयोऽघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रति दहंतु। भस्मी-कुर्वंतु॥ ॥८॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन्।
सखे सखायमजरो जरिम्णेऽग्ने मर्ताँ अमर्त्यस्त्वं नः ॥२१॥
पश्चात्। पुरस्तात्। अधरात्। उदक्तात्। कविः। काव्येन। परि। पाहि। राजन्।
सखे। सखायं। अजरः। जरिम्णे। अग्ने। मर्तान्। अमर्त्यः। त्वं। नः ॥२१॥

हे राजन्दीप्ताग्ने कविः क्रांतदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतोऽधरादक्षिणतश्चोदक्तादुत्तरतश्चास्मान्परि पाहि। परितो रक्ष। किंच हे सखे मित्रभूताग्ने अजरो जरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु। त्वत्प्रसादादहं चिरं जीवामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। हे अग्ने अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वं मर्तान्मरणधर्मवतो नोऽस्माञ्जरिम्णे जरायै कुर्विति शेषः॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं दिवेदिवे हंतारं भंगुरावतां ॥२२॥
परि। त्वा। अग्ने। पुरं। वयं। विप्रं। सहस्य। धीमहि। धृषत्ऽवर्णं। दिवेऽदिवे।
हंतारं। भंगुरऽवतां ॥२२॥

हे सहस्य सहसे हित सहसो जात वाग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भंगुरावतां भंगुरकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हंतारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय परि धीमहि॥

विषेण भंगुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह।
अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥२३॥
विषेण। भंगुरऽवतः। प्रति। स्म। रक्षसः। दह।
अग्ने। तिग्मेन। शोचिषा। तपुःऽअग्राभिः। ऋष्टिऽभिः ॥२३॥

हे अग्ने त्वं भंगुरावतो भंजनकर्मयुक्तान्रक्षसो राक्षसान्विषेण व्याप्तेन तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा प्रति दह। भस्मीकुरु। तथा तपुरग्राभिस्तपनशीलाग्राभिर्ऋष्टिभिः। ऋष्टय आयुधविशेषाः। ताभिरपि प्रति दह॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना किमीदिना।
सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥२४॥
प्रति। अग्ने। मिथुना। दह। यातुऽधाना। किमीदिना।
सं। त्वा। शिशामि। जागृहि। अदब्धं। विप्र। मन्मऽभिः ॥२४॥

हे अग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना। किमिदानीमिति ये चरंति ते किमीदिनः। तान्। तथा च यास्कः। किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा। नि० ६.११.। इति। यातुधाना यातुधानान्राक्षसान्प्रति दह। किंच हे विप्र मेधाविन्नग्ने अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं सं शिशामि। स्तौमीत्यर्थः। अतस्त्वं जागृहि। निद्रां मा कुरु। बुध्यस्वेत्यर्थः॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति।
यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यं ॥२५॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।
यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलं । वि । रुज । वीर्यं ॥ २५ ॥

हे अग्ने हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्कः । हरो हरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते । नि॰ ४. १९. । इति । यातुधानस्य राक्षसस्य हरो हरणशीलं बलं प्रति शृणीहि । नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसो राक्षसस्य वीर्यं च वि रुज । भंजय ॥ ॥ ९ ॥

हविष्पांतमित्येकोनविंशत्यृचं सूक्तं चतुर्थं त्रैष्टुभं । मूर्धन्वानृषिः । स चांगिरसो वामदेव्यो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुक्रांतं । हविरेकोनांगिरसो मूर्धन्वान्वामदेव्यो वा सौर्यवैश्वानरीयमिति ॥ व्यूढस्य दशरात्रस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत एतद्वैश्वानरीयनिविद्धानं । सूचितं च । हविष्पांतमग्निर्होता गृहपतिः स राजा । आ॰ ८. ८. । इति ॥

ह॒वि॒ष्पान्त॑म॒जरं॑ स्व॒र्विदि॑ दिवि॒स्पृश्याहु॑तं॒ जुष्ट॑म॒ग्नौ ।
तस्य॒ भर्म॑णे॒ भुव॑नाय दे॒वा धर्म॑णे॒ कं स्व॒धया॑ पप्रथन्त ॥ १ ॥
ह॒विः । पान्त॑म् । अ॒जर॑म् । स्वः॒ऽविदि॑ । दि॒वि॒ऽस्पृशि॑ । आऽहु॑तम् । जुष्ट॑म् । अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ । भर्म॑णे । भुव॑नाय । दे॒वाः । धर्म॑णे । कम् । स्व॒धया॑ । प॒प्र॒थ॒न्त॒ ॥ १ ॥

पांतं पानीयं सोमात्मकमजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यद्धविः स्वर्विदि सूर्यस्य वेदितरि दिविस्पृशि दिवि स्प्रष्टर्यग्नावाहुतमभिहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषो भर्मणे भरणाय भुवनाय भावनाय च धर्मणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्वधयान्नेन पप्रथंत । प्रथयंति । तथा च यास्कः । हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथंत । नि॰ ७. २५. । इति ॥

गी॒र्णं भुव॑नं॒ तम॒साप॑गूळ्हमा॒विः स्व॑रभवज्जा॒ते अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ दे॒वाः पृ॑थि॒वी द्यौरु॒तापोऽर॑णय॒न्नोष॑धीः स॒ख्ये अ॑स्य ॥ २ ॥
गी॒र्णम् । भुव॑नम् । तम॑सा । अप॑ऽगूळ्हम् । आ॒विः । स्वः॑ । अ॒भ॒व॒त् । जा॒ते । अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ । दे॒वाः । पृ॒थि॒वी । द्यौः । उ॒त । आपः॑ । अर॑णयन् । ओष॑धीः । स॒ख्ये । अ॒स्य॒ ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वं निगीर्णं तमसांधकारेणापगूढमाच्छादितं स्वः सर्वं भुवनमग्नौ यस्मिन्वैश्वानरे जात उत्पन्ने सत्याविरभवत् आविर्भवति तस्यास्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवा इंद्रादयः पृथिवी भूमिश्च द्यौश्चापो ऽंतरिक्षं चोदकानि वौषधीरोषध्यश्चारणयन् । अरमंत । प्रीतिं कृतवंत इत्यर्थः ॥

दे॒वेभि॒र्न्वि॑षि॒तो य॒ज्ञिये॑भिर॒ग्निं स्तो॑षाण्य॒जरं॑ बृ॒हन्त॑म् ।
यो भा॒नुना॑ पृथि॒वीं द्यामु॒तेमामा॑त॒तान॒ रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ३ ॥
दे॒वेभिः॑ । नु । इ॒षि॒तः । य॒ज्ञिये॑भिः । अ॒ग्निम् । स्तो॒षा॒णि॒ । अ॒जर॑म् । बृ॒हन्त॑म् ।
यः । भा॒नुना॑ । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । आ॒ऽत॒तान॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिर्यज्ञार्हैर्देवेभिर्देवैरिंद्रादिभिर्नु क्षिप्रमिषितोऽहमजरं जरारहितं बृहंतं महांतमग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि । स्तोषामि । यो वैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवीं भूमिमुतापि चेमां द्यां दिवं चाततान आतनोति । तदेव दर्शयति । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाततान आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समांजन्नाज्येना वृणानाः ।
स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥४॥
यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यं । संऽआंजन् । आज्येन । वृणानाः ।
सः । पतत्रि । इत्वरं । स्थाः । जगत् । यत् । श्वात्रं । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥४॥

यो वैश्वानरोऽग्निर्देवजुष्टो देवैः सेवितः प्रथमो मुख्यो होतासीत् अभूत् यं च वैश्वानराग्निं यजमाना वृणाना आज्येन समांजन् समंजति जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा वैश्वानरोऽग्निः पतत्रि पतनशीलं पक्षिजातमित्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जंगमं च यज्जगदित्यर्थः । श्वात्रं क्षिप्रमेवाकृणोत् । अजनयत् । तथा च यास्कः । स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जंगमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । नि॰ ५. ३. । इति ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।
तं त्वाहेम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥५॥
यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तं । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीःऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः ।
रोदसिऽप्राः ॥५॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने यद्यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सहातिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिरर्चनीयाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिरुक्थैः शस्त्रैश्चाहेम । प्रपद्यामहे ॥ हि गताविति धातुः ॥ स वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्रा द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियो यज्ञार्हश्चाभवः । भवसि ॥ ॥१०॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥६॥
मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तं । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्ऽयन् ।
मायां । ऊं इति । तु । यज्ञियानां । एतां । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रऽजानन् ॥६॥

अग्निर्वैश्वानरोऽग्निर्नक्तं रात्रौ भुवो भूतजातस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् । ततो रात्रेरनंतरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेवैतां मन्यंते कवय इति शेषः । यत्प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यस्तूर्णिस्त्वरमाणः सन्नपोऽंतरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः । मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यंस्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यंते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानंत्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः । नि॰ ७. २७. । इति ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।
तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥७॥
दृशेन्यः । यः । महिना । संऽइद्धः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।
तस्मिन् । अग्नौ । सूक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनूऽपाः ॥७॥

यो वैश्वानरोऽग्निर्महिना महत्त्वेन वृषेन्यः सर्वदर्शनीयः समिद्धः सम्यग्दीप्तो दिवियोनिर्द्युस्थानो विभावा दीप्तिमांश्च सन्नरोचत दीप्यते तस्मिन्वैश्वानरेऽग्नौ तनूपाः शरीराणां रक्षका विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेनेदं द्यावापृथिवी इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविराजुहवुः। आभिमुख्येन जुहुवुः॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्धविरजनयंत देवाः।
स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमापः॥८॥
सूक्तऽवाकं। प्रथमं। आत्। इत्। अग्निं। आत्। इत्। हविः। अजनयंत। देवाः।
सः। एषां। यज्ञः। अभवत्। तनूऽपाः। तं। द्यौः। वेद। तं। पृथिवी। तं। आपः॥८॥

प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकमिदं द्यावापृथिवी इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयंति। आदिदनंतरमेवाग्निं मथनेनोत्पादयंति। आदिदनंतरमेव देवा हविरजनयंत। स वैश्वानरोऽग्निरेषां देवानां यज्ञो यष्टव्योऽभवत्। भवति। स तनूपाः शरीराणां रक्षिता च भवति। तमग्निं द्यौर्द्युलोको वेद। जानाति। तमग्निं पृथिवी भूमिरपि च जानाति। तमग्निमापोऽंतरिक्षं च जानाति॥

यं देवासोऽजनयंताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा।
सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा॥९॥
यं। देवासः। अजनयंत। अग्निं। यस्मिन्। आ। अजुहवुः। भुवनानि। विश्वा।
सः। अर्चिषा। पृथिवीं। द्यां। उत। इमां। ऋजुऽयमानः। अतपत्। महिऽत्वा॥९॥

यं वैश्वानरमग्निं देवासो देवा अजनयंत उत्पादितवंतः यस्मिंश्चोत्पन्ने वैश्वानरेऽग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतान्याजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः सर्वमेधे स वैश्वानरोऽग्निरर्चिषा तेजसा पृथिवीमंतरिक्षं। आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात्। द्यां दिवं चोतापि चेमां भूमिं चर्जूयमान ऋजुगमनो महित्वा महत्त्वेनातपत्। सर्वं तपति॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्रां।
तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः॥१०॥
स्तोमेन। हि। दिवि। देवासः। अग्निं। अजीजनन्। शक्तिऽभिः। रोदसिऽप्रां।
तं। ऊं इति। अकृण्वन्। त्रेधा। भुवे। कं। सः। ओषधीः। पचति। विश्वऽरूपाः॥१०॥

देवासो देवाः शक्तिभिः कर्मभी रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारमग्निं सूर्यात्मकं दिवि द्युलोके स्तोमेन हि स्तुत्या खल्वजीजनन्। उत्पादितवंतः। अपि च तमु तमेव कं सुखकरमग्निं यज्ञे त्रेधा भुवे त्रेधाभावायाकृण्वन्। कुर्वंति। स पृथिव्यां वर्तमानो विश्वरूपाः सर्वरूपा ओषधीर्व्रीह्याद्याः पाकेन तेनोपकारेण पचति। अत्र यास्कः। स्तोमेन यं हि दिवि देवासोऽग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः पूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं। नि० ७. २८.। इति॥ ॥११॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयं।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा॥११॥

यदा। इत्। एनं। अदधुः। यज्ञियासः। दिवि। देवाः। सूर्यं। आदितेयं।
यदा। चरिष्णू इति। मिथुनौ। अभूतां। आत्। इत्। प्र। अपश्यन्। भुवनानि।
विश्वा ॥११॥

यदेयदेव प्रातरादितेयमदितेः पुत्रं सूर्यमेनमग्निं च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा दिवि द्युलोकेऽदधुः धृतवंतः। यदा चेमौ चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ मिथुनावभूतां प्रादुरभूतां। आदिदनंतरमेव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापश्यन्। तौ पश्यंति ॥ अत्र यास्कः। यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च। मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा। मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथंतावन्योन्यं वनुत इति वा। नि० ७. २९.। इति ॥

विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्।
आ यस्ततानोषसो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥१२॥
विश्वस्मै। अग्निं। भुवनाय। देवाः। वैश्वानरं। केतुं। अह्नां। अकृण्वन्।
आ। यः। ततान। उषसः। विऽभातीः। अपो इति। ऊर्णोति। तमः। अर्चिषा। यन् ॥१२॥

देवा इंद्रादयो विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरं विश्वनरहितमग्निमह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकमकृण्वन्। अकुर्वन्। यो वैश्वानरोऽग्निरुषसो विभातीर्विविधं दीप्यमाना आ ततान विस्तारयति। किंच सोऽयं यन्गच्छंस्तमोऽधकारमर्चिषा तेजसापो ऊर्णोति। अपगमयति ॥

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नजुर्यं।
नक्षत्रं प्रत्नममिनच्चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहंतं ॥१३॥
वैश्वानरं। कवयः। यज्ञियासः। अग्निं। देवाः। अजनयन्। अजुर्यं।
नक्षत्रं। प्रत्नं। अमिनत्। चरिष्णु। यक्षस्य। अधिऽअक्षं। तविषं। बृहंतं ॥१३॥

कवयो मेधाविनो यज्ञियासो यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा देवा अजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकमग्निमजनयन्। उत्पादितवंतः। स च देवैरुत्पादितोऽग्निर्नक्षत्रं कृत्तिकादि प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं यक्षस्य। यक्षतिः पूजार्थः। प्रयक्षमित्यादौ दर्शनात्। ऋ० २. ५. १.। यक्षस्य पूज्यस्य देवस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृहंतं महांतममिनत्। हिंसितवान्। तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदिवांसं मंत्रैरग्निं कविमच्छा वदामः।
यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥१४॥
वैश्वानरं। विश्वहा। दीदिऽवांसं। मंत्रैः। अग्निं। कविं। अच्छ। वदामः।
यः। महिम्ना। परिऽबभूव। उर्वी इति। उत। अवस्तात्। उत। देवः। परस्तात् ॥१४॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रांतप्रज्ञं वैश्वानरमग्निं मंत्रैरच्छा वदामः। अभिष्टुमः। यो वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेनोर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति। उतापि चायमवस्तादधस्तात्तपति। उतापि चायं सूर्यात्मको देवः परस्तादुपरिष्टाच्च तपतीत्यर्थः ॥

द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानां ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च ॥१५॥

द्वे इति । सृती इति । अशृणवं । पितॄणां । अहं । देवानां । उत । मर्त्यानां ।
ताभ्यां । इदं । विश्वं । एजत् । सं । एति । यत् । अंतरा । पितरं । मातरं । च ॥१५॥

पितॄणां देवानां चोतापि मर्त्यानां मनुष्याणां च द्वे सृती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाख्यावहमशृणवं। अश्रौषं। यदिदं विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं चांतरा द्यावापृथिवीमध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेजद्देवलोकं पितृलोकं च गच्छत् ताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यां समेति। गच्छति। तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ। भ॰ गी॰ ८. २४–२६.।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं। तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं। तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः॥
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चनेति॥ ॥१२॥

द्वे समीची बिभृतश्चरंतं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टं।
स प्रत्यङ्विश्वा भुवनानि तस्थावप्रयुच्छन्तरणिर्भ्राजमानः ॥१६॥

द्वे इति। समीची इति संऽईची। बिभृतः। चरंतं। शीर्षतः। जातं। मनसा। विऽमृष्टं।
सः। प्रत्यङ्। विश्वा। भुवनानि। तस्थौ। अप्रऽयुच्छन्। तरणिः। भ्राजमानः॥१६॥

समीची संगते द्वे द्यावापृथिव्यौ चरंतं गच्छंतं शीर्षतः शिरसो जातमुत्पन्नं। तथा च निगमांतरं। उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरसोऽयं प्रातर्जायत इति। यद्वा। सर्वशिरोभूतादादित्याज्जातमित्यर्थः। मनसा। मन्यतिरर्चतिकर्मा। अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतमग्निं बिभृतः। धारयतः। सोऽप्रयुच्छन्नप्रमाद्यंस्तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानो दीप्यमानोऽग्निर्विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ्ङभिमुखस्तस्थौ। तिष्ठति। तथा च श्रूयते। तस्मात्सर्व एव मन्यंते मां प्रत्युदगादिति॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षंत यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥१७॥

यत्र। वदेते इति। अवरः। परः। च। यज्ञऽन्योः। कतरः। नौ। वि। वेद।
आ। शेकुः। इत्। सधऽमादं। सखायः। नक्षंत। यज्ञं। कः। इदं। वि। वोचत्॥१७॥

यत्र यस्मिन्कालेऽवरः पार्थिवोऽग्निर्दैव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्चोभौ वदेते विवादं कुर्वाते यज्ञन्योर्यज्ञस्य नेत्रोर्नावावयोर्मध्ये कतरो भूयिष्ठं यज्ञं वि वेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्याना ऋत्विजः सधमादं यज्ञमा शेकुः। कर्तुं शक्नुवंति। तथा यज्ञं नक्षंत व्याप्नुवतेऽनुतिष्ठंति च ये तेषां विदुषां यज्ञमनुवानानां मध्ये को विद्वाननुष्ठाता वेदमस्य विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं वि वोचत्। ब्रवीति। माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति॥ तथा च यास्कः। यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवंति तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यति। नि॰ ७. ३०.। इति॥

कत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युषासः कत्यु स्विदापः।
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्मने कं ॥१८॥

कति । अग्नयः । कति । सूर्यासः । कति । उषसः । कति । ऊं इति । स्वित् । आपः ।
न । उपऽस्पिजं । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्मने । कं ॥१८॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितॄन्प्रश्नमेयतुः । तत्र मध्यमस्तान्पृच्छति । कत्यग्नयः । अग्नयः कति कतिसंख्याकाः । सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । उषास उषसश्च कतिसंख्याकाः । आपश्च कति । उ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे पितरः वो युष्माकमुपस्पिजं । उपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतन्न वदामि किंतर्ह्यहमजानन् हे कवयो मेधाविनः युष्मान्विद्मने विज्ञानाय कं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्लेशमंतरेण पृच्छामि । अथोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि । एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वं । ऋ० ८. ५८. २. । इति ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥१९॥
यावत्ऽमात्रं । उषसः । न । प्रतीकं । सुऽपर्ण्यः । वसते । मातरिश्वः ।
तावत् । दधाति । उप । यज्ञं । आऽयन् । ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥१९॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया वदंति । हे मातरिश्वो मातर्यंतरिक्षे श्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपर्ण्यः सुपतना रात्रय उषसः प्रतीकं मुखं प्रकाशाख्यं दर्शनं वा । नेति पूरणः । वसते आच्छादयंति तावदेव ब्राह्मणो होतावरो निकृष्टो होतुरस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुर्निषीदन् हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञमायन्नुपगच्छन्नुप दधाति । होतृकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः । यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । नि० ७. ३१. । इति ॥ ॥१३॥

इंद्रं स्तवेत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । इंद्रं स्तव ह्यूना रेणुरिति ॥ सूर्यस्तुन्नाम्न्येकाह इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितं च । सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभींद्रं स्तवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

इंद्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्ना विबबाधे रोचना वि ज्मो अंतान् ।
आ यः पप्रौ चर्षणीधृद्वरोभिः प्र सिंधुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥१॥
इंद्रं । स्तव । नृऽतमं । यस्य । मह्ना । विऽबबाधे । रोचना । वि । ज्मः । अंतान् ।
आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः । प्र । सिंधुऽभ्यः । रिरिचानः । महिऽत्वा ॥१॥

हे स्तोतः त्वं नृतमं नेतृतममिंद्रं स्तव । स्तुहि । यस्येंद्रस्य मह्ना महत्त्वं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ रोचना परेषां तेजांसि विबबाधे विबाधते । अभिभवतीत्यर्थः । वि ज्मः पृथिव्याश्चांतान्पर्यंतानभिभवति । यश्चेंद्रश्चर्षणीधृन्मनुष्याणां धर्ता सिंधुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोभिस्तमसां वरकैस्तेजोभिरा पप्रौ द्यावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युरू वरांस्येंद्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा ।
अतिष्ठंतमपस्यं१ न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥२॥

सः। सूर्यः। परि। उरु। वरांसि। आ। इंद्रः। ववृत्यात्। रथ्याऽइव। चक्रा।
अतिष्ठंतं। अपस्यं। न। सर्गं। कृष्णा। तमांसि। त्विष्या। जघान ॥२॥

सूर्यः सुवीर्यः स प्रसिद्ध इंद्र उरु बहूनि वरांसि तेजांसि पर्या ववृत्यात्। पर्यावर्तयति। तत्र दृष्टांतः। रथ्येव यथा सारथी रथसंबंधीनि चक्रा चक्राण्यावर्तयति तद्वदित्यर्थः। किंच सोऽयमतिष्ठंतं शीघ्रं गच्छंतमपस्यं न कर्मण्यमिव सर्गं। सृज्यत इति सर्गोऽश्वः। कृष्णानि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान। हंति ॥

समानमस्मा अनपावृदर्च क्ष्मया दिवो असमं ब्रह्म नव्यं।
वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इंद्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥३॥
समानं। अस्मै। अनपऽवृत्। अर्च। क्ष्मया। दिवः। असमं। ब्रह्म। नव्यं।
वि। यः। पृष्ठाऽइव। जनिमानि। अर्यः। इंद्रः। चिकाय। न। सखायं। ईषे ॥३॥

हे स्तोतः त्वं समानं मया सहानपावृदपगतिरहितं क्ष्मया दिवो दिवः पृथिव्याश्चासममत्यंतमतिरिक्तं। महदित्यर्थः। नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रमस्मा इंद्रायार्च। उच्चारय। य इंद्रो जनिमानि यज्ञे यज्ञे जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणीवार्योऽरीञ्शत्रून्वि चिकाय विचिनोति सखायं च नेषे नेच्छति ॥

इंद्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात्।
यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्तस्तंभ पृथिवीमुत द्यां ॥४॥
इंद्राय। गिरः। अनिशितऽसर्गाः। अपः। प्र। ईरयं। सगरस्य। बुध्नात्।
यः। अक्षेणऽइव। चक्रिया। शचीभिः। विष्वक्। तस्तंभ। पृथिवीं। उत। द्यां ॥४॥

इंद्रायेंद्रार्थमनिशितसर्गा अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना या गिरः स्तुतयस्ताभिर्गीर्भिः सगरस्यांतरिक्षस्य। सगरं समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पाठात्। बुध्नात्प्रदेशादप उदकानि प्रेरयं। प्रेरयाणि। य इंद्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं चक्रिया रथचक्राण्यक्षेणेव यथा रथाक्षेण तद्वद्विष्वक् सर्वतस्तस्तंभ अस्तभ्नात् ॥

आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि देभुः ॥५॥
आपांतऽमन्युः। तृपलऽप्रभर्मा। धुनिः। शिमीऽवान्। शरुऽमान्। ऋजीषी।
सोमः। विश्वानि। अतसा। वनानि। न। अर्वाक्। इंद्रं। प्रतिऽमानानि। देभुः ॥५॥

आपांतमन्युरापातितमन्युस्तृपलप्रभर्मा ग्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कंपयिता शिमीवान् कर्मवाञ्छरुमानायुधवानृजीष्यृजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाण्यतसातसमयानि वनान्यरण्यानि वर्धयतीति शेषः। प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि। समानानि द्रव्याणीत्यर्थः। इंद्रमर्वाम् देभुः। दभ्नोतिरत्राकर्षणकर्मा। तुलया मीयमानान्यात्माभिमुखतया नाकर्षयंति। लघूनि भवंतीत्यर्थः। अन्यच्च प्रतिनिधीयमानानि पुरूणि तान्यात्माभिमुखमाकर्षंति नैवमिंद्रं कुर्वंतीति। सर्वेभ्यो महानिंद्र इत्यर्थः। त्रयः पादाः सौम्यास्तुरीयस्त्वैंद्रः। तथा च यास्कः। आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सोमो वेंद्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोऽथाथेंद्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति। सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि दभ्नुवंति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवंति। नि॰ ५.१२.। इति ॥ ॥१४॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नांतरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।
यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥
न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अंतरिक्षं । न । अद्रयः । सोमः । अक्षारिति ।
यत् । अस्य । मन्युः । अधिऽनीयमानः । शृणाति । वीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्येंद्रस्य प्रतिमानभूते न भवतः । न धन्व । उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नांतरिक्षं । अंतरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नाद्रयः । पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवंति । तस्येंद्रस्य सोमोऽक्षाः । क्षरति । किंच यद्यदास्येंद्रस्य मन्युः क्रोधोऽधिनीयमानः शत्रूणामुपरि प्राप्यमाणो भवति तदानीमयमिंद्रो वीळु दृढं शृणाति । हिनस्ति । स्थिराणि रुजति । भिनत्ति च ॥

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिंधून् ।
बिभेद गिरिं नवमिन्न कुंभमा गा इंद्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥ ७ ॥
जघान । वृत्रं । स्वऽधितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिंधून् ।
बिभेद । गिरिं । नवं । इत् । न । कुंभं । आ । गाः । इंद्रः । अकृणुत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

इंद्रो वृत्रमसुरं जघान । हतवान् । अपि च स्वधितिः परशुर्वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरी रुरोज । रुजति । भिनत्ति । शत्रुनगरीर्भित्त्वा च सिंधून्नदीररदत् । वृष्ट्युदकेनालिखत् । नेति संप्रत्यर्थे । किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुंभं कलशं बिभेदेत् । भिनत्त्येव । किंचेंद्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिर्गा उदकान्याकृणुत । अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्यदृणया इंद्र धीरोऽसिर्न पर्व वृजिना शृणासि ।
प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जना मिनंति मित्रं ॥ ८ ॥
त्वं । ह । त्यत् । ऋणऽयाः । इंद्र । धीरः । असिः । न । पर्व । वृजिना । शृणासि ।
प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजं । न । जनाः । मिनंति । मित्रं ॥ ८ ॥

इंद्र धीरः प्राज्ञस्त्वं ह त्वं खलु त्यत्तदृणयाः स्तोतृविषयाणामृणानां प्रापयितासि । किंच त्वमसिर्न शस्त्रमिव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतॄणामुपद्रवाणि शृणासि । हंसि । किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मित्रं येऽज्ञा नृशंसा जनाः प्र मिनंति प्रकर्षेण हिंसंति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मित्रं प्रार्यमणं दुरेवाः प्र संगिरः प्र वरुणं मिनंति ।
न्य१मित्रेषु वधमिंद्र तुम्रं वृषन्वृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥
प्र । ये । मित्रं । प्र । अर्यमणं । दुःऽएवाः । प्र । संऽगिरः । प्र । वरुणं । मिनंति ।
नि । अमित्रेषु । वधं । इंद्र । तुम्रं । वृषन् । वृषाणं । अरुषं । शिशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवा दुष्टगमना जना मित्रं देवं प्र मिनंति प्रहिंसंति अर्यमणं च देवं प्र मिनंति संगिरः समीचीनस्तुतिमतो मरुतश्च प्र मिनंति वरुणं च देवं प्र मिनंति तेष्वमित्रेषु शत्रुषु । तान्हिंस्त्येत्यर्थः । हे वृषन् कामानां वर्षकेंद्र त्वं तुम्रं गमनशीलं वृषाणं कामानां वर्षकमरुषमारोचमानं वधं वज्रं । वधो वज्र इति वज्रनामसु पाठात् । नि शिशीहि । तीक्ष्णीकुरु ॥

इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्या इंद्रो अपामिंद्र इत्पर्वतानां ।
इंद्रो वृधामिंद्र इन्मेधिराणामिंद्रः क्षेमे योगे हव्य इंद्रः ॥१०॥
इंद्रः । दिवः । इंद्रः । ईशे । पृथिव्याः । इंद्रः । अपां । इंद्रः । इत् । पर्वतानां ।
इंद्रः । वृधां । इंद्रः । इत् । मेधिराणां । इंद्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इंद्रः ॥१०॥

दिवो द्युलोकस्येंद्र ईशे । ईष्टे । पृथिव्या भूमेरपींद्र ईशे । ईश्वरो भवति । अपामुदकानामपींद्र ईश्वरो भवति । पर्वतानां मेघानामपींद्र ईश्वरो भवति । वृधां वृद्धानामपींद्र एवेश्वरः । मेधिराणां प्राज्ञानामपींद्र एवेश्वरो भवति । किंचेंद्रः क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने हव्यो ज्ञातव्यो योगेऽलब्धस्य धनस्य लाभेऽपींद्र एव ज्ञातव्यो भवति ॥ ॥१५॥

प्राक्तुभ्य इंद्रः प्र वृधो अहंभ्यः प्रांतरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।
प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अंतात्प्र सिंधुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥११॥
प्र । अक्तुऽभ्यः । इंद्रः । प्र । वृधः । अहंऽभ्यः । प्र । अंतरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।
प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अंतात् । प्र । सिंधुऽभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिऽभ्यः ॥११॥

इंद्रोऽक्तुभ्यो रात्रिभ्यः प्र वृधः । प्रवृद्धः । अहभ्यो दिवसेभ्योऽपि प्र वृधः । अधिकः । अंतरिक्षादपि प्रवृद्धः । समुद्रस्याब्धेर्धासेर्धारकात्स्थानादपि प्रवृद्धः । वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिम्नोऽपि प्रवृद्धः । ज्मः पृथिव्या अंतात्पर्यंतादपि प्रवृद्धः । सिंधुभ्यो नदीभ्यश्च प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । महान्भवतीत्यर्थः । क्षितिभ्यो मनुष्येभ्योऽपि प्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिंद्र हेतिः ।
अश्मेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् ॥१२॥
प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्ततां । इंद्र । हेतिः ।
अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघऽमित्रान् ॥१२॥

हे इंद्र ते तवासिन्वा भेदनरहितं हेतिर्वज्राख्यमायुधं शोशुचत्या ज्वलंत्या उषसो न यथोषसः केतुः पताकस्थानीयो रश्मिस्तद्वच्छत्रुषु प्र वर्ततां । किंच तपिष्ठेनातिशयेन शत्रूणां तापयित्र्या हेषसा शब्दकारिण्या हेत्या द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । तान्शत्रून्विध्य । ताडय । तत्र दृष्टांतः । दिव आ सृजानः सृज्यमानोऽश्मेव । यथाशनिर्वृक्षान्विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।
अन्विंद्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानं ॥१३॥
अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।
अनु । इंद्रं । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानं ॥१३॥

जायमानं प्रादुर्भवंतमिंद्रं मासाश्चैत्रादयोऽन्वजिहत । अनुगच्छंति । अहेति पूरणः । वनान्यरण्यान्यपींद्रमन्वजिहत । इदिति पूरणः । ओषधीरोषध्योऽपींद्रमनुगच्छंति । पर्वतासः पर्वता अपींद्रमनुगच्छंति । वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपींद्रमनुगच्छतः । आप उदकान्यपींद्रमनुगच्छंति । मासाद्यभिमानिदेवताः प्रादुर्भवंतमिंद्रमनुगच्छंतीत्यर्थः ॥

कर्हि स्वित्सा त इंद्र चेत्यासदघस्य यद्भिनदो रक्ष एषत् ।
मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयंते ॥१४॥
कर्हि । स्वित् । सा । ते । इंद्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् । भिनदः । रक्षः । आऽईषत् ।
मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न । गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयंते ॥१४॥

हे इंद्र ते तव सा हेतिरिषुर्वा चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या कर्हि स्वित् कदा वासत् । भविष्यति । यद्यदा हेत्या त्वमघस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अहतमेषदुत्रार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभिनत् । यद्यदा च शत्र्या मित्रक्रुवो मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः पृथिव्याः संबंधिनि शसने विशसनस्थाने गावो न पशव इवापृगापर्चनाहताः संतोऽमुयानया पृथिव्या संगता युद्धे शयंते शेरते ॥

शत्रूयंतो अभि ये नस्ततस्रे महि व्राधंत ओगणास इंद्र ।
अंधेनामित्रास्तमसा सचंतां सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः ॥१५॥
शत्रुऽयंतः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । व्राधंतः । ओगणासः । इंद्र ।
अंधेन । अमित्राः । तमसा । सचंतां । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि ।
स्युरिति स्युः ॥१५॥

हे इंद्र शत्रूयंतो मह्यत्यंतं व्राधंतोऽस्माम्बाधमाना ओगणासः संघीभूता ये शत्रवो नोऽस्मानभि ततस्रे निक्षिपंति तेऽमित्राः शत्रवोऽंधेन तमसा महतांधकारेण सचंतां । संगच्छंतां । किंच तानमित्रान् सुज्योतिषो दिवसा अक्तवो रात्रयश्चाभि ष्युः । अभिभवंतु ॥

पुरूणि हि त्वा सवना जनानां ब्रह्माणि मंदन्गृणतामृषीणां ।
इमामाघोषन्नवसा सहूतिं तिरो विश्वाँ अर्चतो याह्यर्वाङ् ॥१६॥
पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानां । ब्रह्माणि । मंदन् । गृणतां । ऋषीणां ।
इमां । आऽघोषन् । अवसा । सऽहूतिं । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥१६॥

हे इंद्र त्वा त्वां जनानां संबंधीनि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मंदन् । स्तुवंति मोदयंति वा । गृणतां स्तुवतामृषीणामिमां सहूतिं स्तुतिं त्वमाघोषन् महती शब्दवती चेयं स्तुतिरिति वदन्नर्चतः स्तुवतोऽन्यान्विश्वान्सर्वानपि तिरस्तिरस्कृत्यावसा रक्षणेन सहार्वाङस्मदभिमुखं याहि । गच्छ ॥

एवा ते वयमिंद्र भुंजतीनां विद्याम सुमतीनां नवानां ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विश्वामित्रा उत त इंद्र नूनं ॥१७॥
एव । ते । वयं । इंद्र । भुंजतीनां । विद्याम । सुऽमतीनां । नवानां ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विश्वामित्राः । उत । ते । इंद्र । नूनं ॥१७॥

हे इंद्र ते तवैव भुंजतीनां रक्षंतीः प्रिया वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवो विद्याम । लभेमहि । उतापि च हे इंद्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनामनुग्रहबुद्धीर्वस्तोरहन्यवसा रक्षणार्थं गृणंतो नूनं त्वां स्तुवंत एव विश्वामित्रा विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम । लभेम ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१८॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥१८॥

अस्मिन्भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवंतं शृण्वंतमस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारमुग्रमुद्गूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून्घ्नंतं मारयंतं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जेतारमिंद्रं वाजसातावन्नस्य लाभायोतये रक्षणाय च हुवेम । आह्वयेम ॥ ॥१६॥

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तं । नारायणो नामर्षिरंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः । वेदां॰ १. ४. १. । पुरुषान्न परं किंचित् । क॰ उ॰ ३. ११. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रांतं । सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबंतं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं ॥१॥
सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् । सः । भूमिं । विश्वतः । वृत्वा ।
अति । अतिष्ठत् । दशऽअंगुलं ॥१॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्मांडदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनंतैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहांतःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्मांडगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशांगुलं दशांगुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् । अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशांगुलमित्युपलक्षणं । ब्रह्मांडाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥
पुरुषः । एव । इदं । सर्वं । यत् । भूतं । यत् । च । भव्यं । उत । अमृतऽत्वस्य । ईशानः ।
यत् । अन्नेन । अतिऽरोहति ॥२॥

यदिदं वर्तमानं जगत्तत्सर्वं पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥
एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतं । दिवि ॥३॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा । स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपं । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि ज्यायान् । अतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी-

क्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः। चतुर्थोंऽशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म। तै॰ आ॰ ८. १. उ॰ २. १.। इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥४॥
त्रिऽपात्। ऊर्ध्वः। उत्। ऐत्। पुरुषः। पादः। अस्य। इह। अभवत्। पुनरिति।
ततः। विष्वङ्। वि। अक्रामत्। साशनानशने इति। अभि ॥४॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत्। अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्यास्य सोऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत्। सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्। भ॰ गी॰ १०. ४२.। इति। ततो मायायामागत्यनंतरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत्। व्याप्तवान्। किं कृत्वा। साशनानशने अभिलक्ष्य। साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं। तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥
तस्मात्। विऽराट्। अजायत। विऽराजः। अधि। पुरुषः।
सः। जातः। अति। अरिच्यत। पश्चात्। भूमिं। अथो इति। पुरः ॥५॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते। तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्मांडदेहोऽजायत। उत्पन्नः। विविधानि राजंते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत। सोऽयं सर्ववेदांतवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्मांडरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्मांडाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत्। एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनंति। स वा एष भूतानींद्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव। नृ॰ ता॰ २. १. ९.। इति। स जातो विराट् पुरुषोऽत्यरिच्यत। अतिरिक्तोऽभूत्। विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्। पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनंतरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज। पूर्यंते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि॥ ॥१७॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत।
वसंतो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥६॥
यत्। पुरुषेण। हविषा। देवाः। यज्ञं। अतन्वत।
वसंतः। अस्य। आसीत्। आज्यं। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः ॥६॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरंतरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीमस्य यज्ञस्य वसंतो वसंतर्तुरेवाज्यमासीत्। अभूत्। तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवंत इत्यर्थः। एवं ग्रीष्म

इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवंत इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवंत इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनंतरं वसंतादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यं ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजंत साध्या ऋषयश्च ये ॥७॥
तं । यज्ञं । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषं । जातं । अग्रतः । तेन । देवाः । अयजंत ।
साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥७॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् । प्रोक्षितवंतः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नं । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजंत । मानसयागं निष्पादितवंत इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मंत्रद्रष्टारश्च ये संति । ते सर्वेऽप्ययजंतेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं ।
पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥८॥
तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । संऽभृतं । पृषत्ऽआज्यं ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥८॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं । संपादितं । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धानारण्यान्पशूंश्चक्रे । उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्या गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामंतरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते । वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अंतरिक्षस्याध्यक्षाः । अंतरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति । तै० ब्रा० ३. २. १. ३. । इति ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥९॥
तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छंदांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥९॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिरे । उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छंदांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरप्यजायत ॥

तस्मादश्वा अजायंत ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥१०॥
तस्मात् । अश्वाः । अजायंत । ये । के । च । उभयादतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥१०॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादश्वा अजायंत। उत्पन्नाः। तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्चोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दंतयुक्ताः संति तेऽप्यजायंत। तथा तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे। किंच तस्माद्यज्ञादजा-वयश्च जाताः॥ ॥१८॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥११॥
यत्। पुरुषं। वि। अदधुः। कतिधा। वि। अकल्पयन्।
मुखं। किं। अस्य। कौ। बाहू इति। कौ। ऊरू इति। पादौ। उच्येते इति ॥११॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यंते। प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवंतः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्। विविधं कल्पितवंतः। अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत्। कौ बाहू अभूतां। का ऊरू। कौ च पादावुच्येते। प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चान्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥१२॥
ब्राह्मणः। अस्य। मुखं। आसीत्। बाहू इति। राजन्यः। कृतः।
ऊरू इति। तत्। अस्य। यत्। वैश्यः। पत्ऽभ्यां। शूद्रः। अजायत ॥१२॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति। अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीत्। मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्पुरुषः स बाहू कृतः। बाहुत्वेन निष्पादितः। बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यदूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः। ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः। तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत। इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकांडे स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तै॰ सं॰ ७. १. १. ४.। इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये॥

चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।
मुखादिंद्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥१३॥
चंद्रमाः। मनसः। जातः। चक्षोः। सूर्यः। अजायत।
मुखात्। इंद्रः। च। अग्निः। च। प्राणात्। वायुः। अजायत ॥१३॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चंद्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चंद्रमा जातः। चक्षोश्च चक्षुषः सूर्यो ऽप्यजायत। अस्य मुखादिंद्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ। अस्य प्राणाद्वायुरजायत॥

नाभ्या आसीदंतरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥१४॥
नाभ्याः। आसीत्। अंतरिक्षं। शीर्ष्णः। द्यौः। सं। अवर्तत।
पत्ऽभ्यां। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन् ॥१४॥

यथा चंद्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथांतरिक्षादील्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्यो देवा अकल्पयन् । उत्पादितवंतः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरंतरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्तत । उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्राद्दिश उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुं ॥१५॥
सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । संऽइधः । कृताः ।
देवाः । यत् । यज्ञं । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषं । पशुं ॥१५॥

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते । न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहंतीति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छंदोरूपाः । तथा समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः । तै॰ सं॰ ५. १. १०. ३. । इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेंधनत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेंद्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुमबध्नन् । विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवंतः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः ॥१६॥
यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वे । साध्याः । संति । देवाः ॥१६॥

पूर्वं प्रपंचेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजंत । पूजितवंतः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः संति तिष्ठंति तन्नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचंत । समवयंति । प्राप्नुवंति ॥ ॥१९॥ ॥७॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । सं जागृवद्भिरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुणनाम्न आर्षमग्निदेवत्यं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । सं जागृवद्भिः पंचोनारुणो वैतहव्य आग्नेयमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदं सूक्तं । सूत्रितं च । सं जागृवद्भिरयिव इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति आगतं । आ॰ ४. १३. । इति ॥

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥१॥
सं । जागृवत्ऽभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । इळः । पदे ।
विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥१॥

हे अग्ने जागृवद्भिर्जागरणशीलैः स्तोतृभिर्जरमाणः स्तूयमानो दमूना दममना दानमना दांतमना वेळ

इळायास्पदे स्थाने उत्तरवेद्यामिषयन्नन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषो होता वरेण्यो वरणीयो विभुर्व्याप्तो विभावा दीप्तिमान् सुषखा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय समिध्यते। सम्यग्दीप्यते॥

स द॑र्श॒तश्री॒रति॑थिर्गृ॒हेगृ॑हे॒ वने॑वने शिश्रिये तक्व॒वीरि॑व।
जनं॑जनं॒ जन्यो॒ नाति॑ मन्यते॒ विश॒ आ क्षे॑ति वि॒श्यो॒३ विशं॑विशं ॥२॥
सः। द॒र्श॒तऽश्रीः। अति॑थिः। गृ॒हेऽगृ॑हे। वने॑ऽवने। शि॒श्रि॒ये। त॒क्व॒वीःऽइ॑व।
जनं॑ऽजनं। जन्यः॑। न। अति॑। म॒न्य॒ते॒। विशः॑। आ। क्षे॒ति॒। वि॒श्यः॑। विशं॑ऽविशं ॥२॥

दर्शतश्रीर्दर्शनीयविभूतिरतिथिरतिथिभूतः सोऽग्निर्गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये। श्रयति। किंच जन्यो जनहितः सोऽग्निर्जनंजनं सर्वं जनं तक्ववीरिव गच्छन्निव नाति मन्यते। न विहाय गच्छतीत्यर्थः। तदेव दर्शयति। विश्यो विड्भ्यो हितः सोऽग्निर्विशो मनुष्याना क्षेति। किंच विशंविशं सर्वा विशः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः॥

सु॒दक्षो॒ दक्षैः॒ क्रतु॑नासि सु॒क्रतु॒रग्ने॑ क॒विः काव्ये॑नासि विश्व॒वित्।
वसु॒र्वसू॑नां क्षयसि॒ त्वमेक॒ इद्द्यावा॑ च॒ यानि॑ पृथि॒वी च॒ पुष्य॑तः ॥३॥
सु॒ऽदक्षः॑। दक्षैः॑। क्रतु॑ना। अ॒सि॒। सु॒ऽक्रतुः॑। अग्ने॑। क॒विः। काव्ये॑न। अ॒सि॒। वि॒श्व॒ऽवित्।
वसुः॑। वसू॑नां। क्ष॒य॒सि॒। त्वं। एकः॑। इत्। द्यावा॑। च॒। यानि॑। पृ॒थि॒वी इति॑। च॒। पुष्य॑तः॥३॥

हे अग्ने त्वं दक्षैर्बलैः सुदक्षः सुबलोऽसि। भवसि। किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मासि। किंच काव्येन मेधाविकर्मणा कविर्मेधाव्यसि। किंच विश्ववित्सर्वज्ञोऽसि। किंच वसूनां धनानां वसुर्वासयितासि। किंच हे अग्ने त्वमेक इदेक एव क्षयसि। निवससि। किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यतः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिष इत्यर्थः॥

प्र॒जा॒नन्न॑ग्ने॒ तव॒ योनि॑मृ॒त्विय॒मिळा॑यास्प॒दे घृ॒तव॑न्त॒मास॑दः।
आ ते॑ चिकित्र उ॒षसा॑मि॒वेत॑योऽरे॒पसः॒ सूर्य॑स्येव र॒श्मयः॑ ॥४॥
प्र॒ऽजा॒नन्। अग्ने॒। तव॑। योनिं॑। ऋ॒त्विय॑ं। इळा॑याः। प॒दे। घृ॒तऽव॑न्तं। आ। अ॒स॒दः॒।
आ। ते॒। चि॒कि॒त्रे॒। उ॒षसा॑ंऽइव। एत॑यः। अ॒रे॒पसः॑। सूर्य॑स्यऽइव। र॒श्मयः॑ ॥४॥

हे अग्ने तवर्त्विंयमृतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानमिळायास्पद उत्तरवेद्यां प्रजानंस्त्वमासदः। आसीदसि। किंच ते तव रश्मय उषसामिव यथोषसामेतयः प्रभाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा। सूर्यस्येव---॥

तव॒ श्रियो॑ व॒र्ष्य॑स्येव वि॒द्युत॑श्चि॒त्राश्चि॑कित्र उ॒षसां॒ न के॒तवः॑।
यदोष॑धीर॒भिसृ॑ष्टो॒ वना॑नि च॒ परि॑ स्व॒यं चि॑नु॒षे अन्न॑मा॒स्ये॑ ॥५॥
तव॑। श्रियः॑। व॒र्ष्य॑स्यऽइव। वि॒ऽद्युतः॑। चि॒त्राः। चि॒कि॒त्रे॒। उ॒षसा॑ं। न। के॒तवः॑।
यत्। ओष॑धीः। अ॒भिऽसृ॑ष्टः। वना॑नि। च॒। परि॑। स्व॒यं। चि॒नु॒षे। अन्न॑ं। आ॒स्ये॑ ॥५॥

---यथा वर्षितुर्मेघस्य संबंधिन्यो विद्युत उषसां न यथा चोषसां केतवः प्रज्ञानाख्याः प्रकाशाः

प्रज्ञायंते तद्वदित्यर्थः। कदेत्यत्राह। यद्यदा त्वमोषधीर्व्रीह्याद्या वनान्यरण्यानि चाभिव्रष्टः व्रष्टो दग्धुं विव्रष्टः सन् स्वयमात्मनास्ये मुखेऽन्नमदनीयं स्थावरलक्षणं परि चिनुषे। परिक्षिपसीत्यर्थः॥ ॥२०॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जनयंत मातरः।
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥६॥
तं। ओषधीः। दधिरे। गर्भं। ऋत्वियं। तं। आपः। अग्निं। जनयंत। मातरः।
तं। इत्। समानं। वनिनः। च। वीरुधः। अंतःऽवतीः। च। सुवते। च। विश्वहा ॥६॥

ऋत्वियमृतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रज्ञतममग्निमोषधीरोषध्यो दधिरे। धारयंति। तमेवाग्निं मातरो धारकत्वेन मातृस्थानीया आपश्च जनयंत। जनयंति। किंच वनिनो वनस्पतयश्च समानं गर्भभावेन प्रवेशात्स्वतुल्यं तमित्तमेवाग्निं जनयंति। किंच तमेवाग्निमंतर्वतीर्गर्भवत्यो वीरुध ओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते। जनयंति॥

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे।
आ ते यतंते रथ्योऽ यथा पृथक्छर्धांस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥७॥
वातऽउपधूतः। इषितः। वशान्। अनु। तृषु। यत्। अन्ना। वेविषत्। विऽतिष्ठसे।
आ। ते। यतंते। रथ्यः। यथा। पृथक्। शर्धांसि। अग्ने। अजराणि। धक्षतः ॥७॥

हे अग्ने यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कंपितो वशान्कांतान्वनस्पतीननु प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः प्रेरितश्च सन्नन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि वेविषद्व्याप्नुवन्वितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं धक्षतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि शर्धांसि तेजांसि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत्पृथगा यतंते। गच्छंति॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिं।
तमिदर्भे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥८॥
मेधाऽकारं। विदथस्य। प्रऽसाधनं। अग्निं। होतारं। परिऽभूतमं। मतिं।
तं। इत्। अर्भे। हविषि। आ। समानं। इत्। तं। इत्। महे। वृणते। न। अन्यं। त्वत् ॥८॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं होतारं देवानामाह्वातारं परिभूतममतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं मतिं मंतारं यं त्वामग्निं वृणीमह इति शेषः। तमित्तमेवाग्निमर्भेऽल्पे हविषि च पुरोडाशादिके हविषि समानमित्सहैवर्त्विज आ वृणते। प्रार्थयंते। महे महति सोमात्मके हविष्यपि तमित्तमेवाग्निं वृणते। त्वत्त्वत्तोऽन्यमतिरिक्तं देवं न वृणते॥

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः।
यद्देवयंतो दधति प्रयांसि ते हविष्मंतो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥९॥
त्वां। इत्। अत्र। वृणते। त्वाऽयवः। होतारं। अग्ने। विदथेषु। वेधसः।
यत्। देवऽयंतः। दधति। प्रयांसि। ते। हविष्मंतः। मनवः। वृक्तऽबर्हिषः ॥९॥

हे अग्ने होतारं देवानां ह्वातारमग्निं त्वामित्त्वामेव त्वायवस्त्वत्कामा वेधसः कर्मणां कर्तार ऋत्विजो

ऽत्वाभिर्ह्नीके विदथेषु यज्ञेषु वृणते। प्रार्थयंते। कदेत्यत आह। यद्यदा देवयंतो देवान्यष्टुं स्तोतुं वेच्छंतो वृक्तबर्हिषश्छिन्नबर्हिषो हविष्मंतः संस्कृतहविष्का मनवो मनुष्या ऋत्विजस्ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति धारयंति। प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥१०॥
तव। अग्ने। होत्रं। तव। पोत्रं। ऋत्वियं। तव। नेष्ट्रं। त्वं। अग्नित्। ऋतऽयतः।
तव। प्रऽशास्त्रं। त्वं। अध्वरिऽयसि। ब्रह्मा। च। असि। गृहऽपतिः। च। नः। दमे ॥१०॥

हे अग्ने तव होत्रं होतृकर्म त्वया विना तस्याभावात्। किंच तवैवर्त्वियमृतौ भवं प्राप्तानुष्ठानकालं पोत्रं पोतृकर्म त्वया विना तस्याप्यभावात्। किंच तवैव नेष्ट्रं नेष्टृकर्म। किंचर्तायत ऋतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यजमानस्य त्वमेवाग्निन्नान्यः कश्चित्। किंच तवैव प्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म। किंच हे अग्ने त्वमेवाध्वरीयसि। अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि। तव हेतुत्वात्त्वत्कर्तृत्वं। किंच त्वमेव ब्रह्मासि त्वया विना तस्याभावात्। किंच नोऽस्माकं दमे गृहे गृहपतिर्यजमानोऽसि त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥२१॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति।
तस्य होता भवसि यासि दूत्यमुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥११॥
यः। तुभ्यं। अग्ने। अमृताय। मर्त्यः। संऽइधा। दाशत्। उत। वा। हविःऽकृति।
तस्य। होता। भवसि। यासि। दूत्यं। उप। ब्रूषे। यजसि। अध्वरिऽयसि ॥११॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मवर्जिताय तुभ्यं यो मर्त्यो मनुष्यः समिधा समिधं॥ द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्याकारः॥ दाशत् ददाति प्रयच्छति उत वापि वा हविष्कृति। हविषां कृत् करणं यस्मिन् स हविष्कृत्। तस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति शेषः। तस्य मनुष्यस्य होता देवानामाह्वाता भवसि। किंच त्वं दूत्यं देवान्प्रति दूतकर्म कर्तुं यासि। गच्छसि। किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन्कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीत्युप ब्रूषे। उपक्रम्य ब्रवीषि। किंच त्वं यजसि। यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि। किंच त्वं तथा पूर्वोक्तप्रकारेणाध्वरीयसि। अध्वर्युरिवाचरसि। अथवान्यं यज्ञं कर्तुमिच्छसि॥

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत।
वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥१२॥
इमाः। अस्मै। मतयः। वाचः। अस्मत्। आ। ऋचः। गिरः। सुऽस्तुतयः। सं। अग्मत।
वसुऽयवः। वसवे। जातऽवेदसे। वृद्धासु। चित्। वर्धनः। यासु। चाकनत् ॥१२॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रेऽस्मा अग्नये मतयः पूजयित्र्य इमा वाचो वसूयवोऽस्मदर्थं धनकामाः सत्योऽस्मदस्मत्तो निर्गत्या समग्मत। आभिमुख्येन संगच्छंते। तमिममग्निं प्रीणयंत्वित्यर्थः। काः पुनस्ताः। सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपा ऋच ऋगात्मिका गिरो वाचः। तथा यासु वृद्धासु चित् स्वत एव वृद्धास्वपि वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन्नग्निश्चाकनत् स्तोतॄन्कामयते। इमा मतय इत्यन्वयः॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः।
भूया अंतरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥१३॥

इमां । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिं । नवीयसीं । वोचेयं । अस्मै । उशते । शृणोतु । नः ।
भूयाः । अंतरा । हृदि । अस्य । निऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥१३॥

प्रत्नाय पुराणायोशते स्तोत्रं कामयमानायास्मा अग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैरकृतपूर्वां सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं वोचेयं । अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । किंचाहमस्याग्नेर्हृदि हृदये तत्राप्यंतरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय । गुणैरनुरंजनायेत्यर्थः । भूयाः । भूयासं ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतिरनुप्रवेष्टा भवेति योज्यं । समानमन्यत् । तत्र दृष्टांतः । पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मंडिता जायोशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ।
कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥१४॥
यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवऽसृष्टासः । आऽहुताः ।
कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिं । जनये । चारुं । अग्नये ॥१४॥

यस्मिन्नग्नावुक्षण उक्षाणः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः ॥ सेचनसमर्था अश्वासोऽश्वा ऋषभासो वृषभाश्च वशाः स्वभाववंध्याश्च मेषाश्चावसृष्टासो देवतार्थमवसृष्टाः परित्यक्ताः संतोऽश्वमेध आहुता आभिमुख्येन हुता भवंति कीलालपे सौत्रामण्यां सुरां पिबते । कीलालमित्युदकनामसु पाठात् । उदकं पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्मा अग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मतिं स्तुतिं जनये । जनयामि । उत्पादयामि ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः ।
वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहंतं ॥१५॥
अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचिऽइव । घृतं । चम्विऽइव । सोमः ।
वाजऽसनिं । रयिं । अस्मे इति । सुऽवीरं । प्रऽशस्तं । धेहि । यशसं । बृहंतं ॥१५॥

हे अग्ने ते तवास्ये मुखे हविः पुरोडाशादि हविरस्माभिरहावि । सततं प्रक्षिप्यते । तत्र दृष्टांतौ । घृतमाज्यं स्रुचीव यथा स्रुचि । चम्वीव सोमः यथा चमसे सोमः । तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिमन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमंतं बृहंतमपरिमितं महांतं वा रयिं रमणीयं धनमस्मे अस्मभ्यं धेहि । देहि ॥ ॥२२॥

यज्ञस्येति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । यज्ञस्य शार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतमिति ॥ चातुर्विंशिक आरंभणीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितं च । ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यं । आ० ७.४. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपीदं वैश्वदेवनिविद्धानं चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनमिति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुं ।
शोचञ्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरद्वृषा केतुर्यजतो द्यामशायत ॥१॥
यज्ञस्य । वः । रथ्यं । विश्पतिं । विशां । होतारं । अक्तोः । अतिथिं । विभाऽवसुं ।
शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु । जर्भुरत् । वृषा । केतुः । यजतः । द्यां । अशायत ॥१॥

हे देवाः वो यूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा विशां देवानां होतारमाह्वातारमक्तो रात्रेरतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तधनं तमग्निं परिचरतेति शेषः। शुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोचञ्ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णास्वार्द्रास्वोषधीषु जर्भुरद्भक्षयन् कुटिलं गच्छन्वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापको यजतो यष्टव्योऽग्निर्वा दिवमशायत। प्रतिशेते ॥

इममंजस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनं।
अक्तुं न यह्वमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते ॥२॥
इमं। अंजःऽपां। उभये। अकृण्वत। धर्माणं। अग्निं। विदथस्य। साधनं।
अक्तुं। न। यह्वं। उषसः। पुरःऽहितं। तनूऽनपातं। अरुषस्य। निंसते ॥२॥

उभये देवमनुष्या अंजसामंजसा रक्षकं धर्माणं धारकमिममग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारमकृण्वत। अकुर्वत। किंचारुषस्यारोचमानस्य वायोस्तनूनपातं पुत्रं यह्वं महांतं पुरोहितमुषसोऽक्तुं न स्वरश्मिभिरंजकमादित्यमिव निंसते। चुंबयंति। आश्रयंत इत्यर्थः ॥

बळस्य नीथा वि पणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे।
यदा घोरासो अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥३॥
बट्। अस्य। नीथा। वि। पणेः। च। मन्महे। वयाः। अस्य। प्रऽहुताः। आसुः। अत्तवे।
यदा। घोरासः। अमृतऽत्वं। आशत। आत्। इत्। जनस्य। दैव्यस्य। चर्किरन् ॥३॥

वि पणेरस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेर्नीथा नीथान्यस्मत्संबंधीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे। वयं कामयामहे। किंचास्याग्नेर्वया अस्मदीया अस्माकृतयोऽत्तवे भक्षणाय प्रहुता आसुर्भवेयुरिति कामयामहे। किंच यदा यस्मिन्काले घोरासो घोरा अग्नेर्ज्वाला अमृतत्वमविनाशित्वमाशत प्राप्नुवंति आदिदनंतरमेवास्माकमृत्विजो दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्याग्नेरर्थाय चर्किरन्। किरेयुः। अग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो मह्य१रमतिः पनीयसी।
इंद्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥४॥
ऋतस्य। हि। प्रऽसितिः। द्यौः। उरु। व्यचः। नमः। मही। अरमतिः। पनीयसी।
इंद्रः। मित्रः। वरुणः। सं। चिकित्रिरे। अथो इति। भगः। सविता। पूतऽदक्षसः ॥४॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनमग्निं प्रति प्रसितिर्विसृता द्यौरुरु विस्तीर्णं व्यचो व्याप्तमंतरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतमारमतिः पर्यंतरहिता मही पृथिवी च नमो नमनं कुर्वंतीति शेषः। अथो अपि चैनमग्निमिंद्रो मित्रश्च वरुणश्च भगश्च सविता पूतदक्षसः शुद्धबला एते देवा एनमग्निं सं चिकित्रिरे। ज्यैष्ठ्याय संजानते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यंति सिंधवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे।
येभिः परिज्मा परियन्नुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥५॥
प्र। रुद्रेण। ययिना। यंति। सिंधवः। तिरः। महीं। अरमतिं। दधन्विरे।
येभिः। परिऽज्मा। परिऽयन्। उरु। ज्रयः। वि। रोरुवत्। जठरे। विश्वं। उक्षते ॥५॥

सिंधवः स्यंदनशीला आपो यथिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्र यंति । अथ रुद्रवदाह । तेऽमी मरुतोऽरमतिं । रमतिर्विरामोऽवसानं । तद्रहितामपर्यंतां महीं पृथिवीं तिरो दधन्विरे । तिरस्कुर्वंतीत्यर्थः । परिज्मा परितो गंतेंद्रः परियन् परितो गच्छन् येभिर्यैर्मरुद्गणैः सहोरु अयो रुद्रवेगं करोतीति शेषः । किंच जठरेऽंतरिक्षे रोरुवच्छब्दं कुर्वन्पर्जन्यो यैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनमुक्षते सिंचते ॥ ॥२३॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।
तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेंद्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥६॥
क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नीळयः ।
तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । इंद्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥६॥

असुरस्य मेघस्य नीळय आवासभूता दिवोऽंतरिक्षसंबंधिनः श्येनासः श्येनाः शंसनीयगतयो विश्वकृष्टयो व्याप्तमनुष्या रुद्रा रुद्रपुत्रा ये मरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि कुर्वाणा आसत इति शेषः । तेभिस्तैरर्वशेभिरश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा देवेभिर्देवैः सहार्वशोऽश्ववान् सोमवान्वेंद्रश्चष्टे । पश्यति । वरुणश्च मित्रश्चार्यमा च सोमवद्भिर्मरुद्भिः सह पश्यंति ॥

इंद्रे भुजं शशमानास आशत सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥७॥
इंद्रे । भुजं । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजं । वज्रं । नृऽसदनेषु । कारवः ॥७॥

ये शशमानासः शशमानाः स्तोतार इंद्रे स्तुते सति भुजं पालनमाशत प्राप्नुवंति । सूरः सूर्ये स्तुते सति दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवंति । वृषणो वर्षितरींद्रे स्तुते पौंस्यं बलं च प्राप्नुवंति । किंच ये कारवः स्तोतारोऽस्येंद्रस्यार्हणा पूजनानि नु क्षिप्रं ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वंति ते स्तोतारो नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदंति तिष्ठंति तेषु यज्ञेषु युजं सहायमिंद्रस्य वज्रं प्राप्नुवंति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिंद्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥८॥
सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इंद्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।
भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥८॥

सूरः सूर्योऽप्यस्येंद्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आज्ञां परिपालयितुं मन्वानो हरितोऽश्वान्प्रेरयतीति शेषः । प्रेरयन्नध्वन्या रीरमत् । आभिमुख्येन रमयति । यः कश्चिद्देवोऽपि स्रष्टौ भयते बिभेति स देवस्तवीयसः प्रवृद्धादिंद्रात्परमात्मनो भयादेव बिभेति । तथा च तैत्तिरीये पठितं । भीषास्माद्वातः पवते । तै० उ० २. ८. । इत्यादिना । किंच वृष्णः कामानां वर्षितुर्भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य दिवेदिवेऽन्वहमभिश्वस आभिमुख्येन श्वसतो जठरादुदरादंतरिक्षात्सहुरिः सहनशीलोऽबाधितो बाधरहितः स्तन् । स्तनयति । शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।
येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः ॥९॥

स्तोमं । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्वसे । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टन ।
येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसक्ति । स्वऽयशाः ।
निकामऽभिः ॥९॥

एवयावभिरश्वैरागच्छद्भिर्यैर्मरुद्भिः सह स्ववान्धनवान् स्वयशाः स्वभूतकीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरो दिवो द्युलोकादवजमानान्सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजः यूयमद्यास्मिन्यागे निकामभिर्नियताभिलाषैस्तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय चितप्रजवे शिक्वसे शरणे शक्ताय रुद्राय नमसान्नेन नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन । दिशत । सृजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभरंत वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।
यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥१०॥
ते । हि । प्रऽजायाः । अभरंत । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमऽजामयः ।
यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सं । चिकित्रिरे ॥१०॥

हि यस्मात्कारणाद्वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयोऽन्ये सोमबंधवस्ते विश्वे देवाः प्रजाया अर्थाय श्रवोऽन्नं व्यभरंत विभरंति वृष्टिद्वारेण पोषयंति तस्मात्कारणात्तासां प्रजानां मध्येऽथर्वा नामर्षिः प्रथमः प्रथममेव क्रियमाणैर्यज्ञैर्वि धारयत् । देवान्कर्मयोग्यान्विधृतानकरोत् । अत्र निगमः । यज्ञैरथर्वा प्रथमः प्रथस्तते । ऋ॰ १. ८३. ५. । इति । अथ दक्षैर्बलैः सह देवा विश्वे भृगव ऋषयश्च सं चिकित्रिरे । अथर्वणा कृतं यज्ञं गत्वा पशून्संज्ञातवंतः ॥ ॥२४॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरंगो यमोऽदितिः ।
देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे ॥११॥
ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः । चतुःऽअंगः । यमः । अदितिः ।
देवः । त्वष्टा । द्रविणःऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥११॥

भूरिरेतसा बहूदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमो देवोऽदितिश्च त्वष्टा देवश्च द्रविणोदा अग्निश्च ऋभुक्षण ऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्नी च मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते विश्वे देवाश्चतुरंगश्चतुर्भिरग्निभिर्युक्तस्त्वष्टानराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे प्रार्हिरे । अस्माभिः स्तोतृभिः पूज्यंते ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्न्यो३ हवीमनि ।
सूर्यामासा विचरंता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतं ॥१२॥
उत । स्यः । नः । उशिजां । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु । बुध्न्यः । हवीमनि ।
सूर्यामासा । विऽचरंता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतं ॥१२॥

उतापि च सोऽस्माकमुशिजां कामयमानानामृत्विजामुर्वियोर्वीं बह्वीं स्तुतिं कविर्मेधावी बुध्न्यो बुध्नेऽन्तरिक्षे भवः सोऽहिर्देवो हवीमनि ह्वयंते यत्र देवेभ्यो हवींषि तस्मिन्यज्ञे शृणोतु । दिविक्षिता दिवि वसंतौ विचरंता विशेषेण चरंतौ सूर्यामासा सूर्यचंद्रमसौ धिया बुद्ध्यास्य स्तोत्रमिदं बोधतं । बुध्येतां । शमी कर्मवती पृथिवी । शमीति कर्मनामसु पाठात् । नहुषी द्यौः । अत्र वाजसनेयकं । द्यौर्नहुषीयं वै शमी तस्या एष गर्भ इति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुध्येतं । अवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये।
आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतं ॥१३॥
प्र। नः। पूषा। चरथं। विश्वऽदेव्यः। अपां। नपात्। अवतु। वायुः। इष्टये।
आत्मानं। वस्यः। अभि। वातं। अर्चत। तत्। अश्विना। सुऽहवा। यामनि। श्रुतं ॥१३॥

पूषा देवो नोऽस्माकं संबंधि चरथं जंगमं प्रावतु। प्रकर्षेण रक्षतु। किंच विश्वदेव्यो विश्वदेवहितोऽपां नपाद्वायुरिष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु। किंचात्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं वायुं वस्यो वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुं। अस्मभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः। हे अश्विनाश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि गमने तदिदं स्तोत्रं श्रुतं। शृणुतं॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयशसं गृणीमसि।
ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिं ॥१४॥
विशां। आसां। अभयानां। अधिऽक्षितं। गीःऽभिः। ऊं इति। स्वऽयशसं। गृणीमसि।
ग्नाभिः। विश्वाभिः। अदितिं। अनर्वणं। अक्तोः। युवानं। नृऽमनाः। अध। पतिं ॥१४॥

अभयानां संसारभयरहितानामासां विशां मनुष्याणामधिक्षितमंतर्निवसंतं स्वयशसमुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणीमसि। वयं स्तुमः। किंचानर्वणमप्रत्यृतां पत्युरपत्यांतरेणाप्रतिगतामदितिमदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिर्ग्नाभिर्देवपत्नीभिः सह स्तुमः। किंचाक्तो रात्रेर्युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चंद्रमसं स्तुमः। किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुग्राहकमना यः तमादित्यं स्तुमः। अधाथ पतिं सर्वस्य पालकमिंद्रं स्तुमः॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अंगिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरं।
येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥१५॥
रेभत्। अत्र। जनुषा। पूर्वः। अंगिराः। ग्रावाणः। ऊर्ध्वाः। अभि। चक्षुः। अध्वरं।
येभिः। विऽहायाः। अभवत्। विऽचक्षणः। पाथः। सुऽमेकं। स्वऽधितिः।
वनन्ऽवति ॥१५॥

अंगिरा नामर्षिरार्त्विज्येन वृतः स देवान्स्तौति। अत्रास्मिन्यज्ञे जनुषा जन्मना पूर्वः प्रत्नोऽंगिरा नामर्षी रेभत्। देवान्स्तौति। ग्रावाणश्चोर्ध्वा उद्यताः संतोऽध्वरं यज्ञसाधनं सोममभि चक्षुः। अभिपश्यंति। विचक्षणो विद्रष्टेंद्रो येभिर्यैर्ग्रावभिरभिषवसंबंधिभिः शब्दैर्विहाया महानभवत्। हृष्टोऽभूदित्यर्थः। अपींद्रस्य स्वधितिर्वज्रो वनन्वत्युदकवति मार्गे पाथोऽन्नसाधनं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः॥ ॥२५॥

महीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं। तान्वो नाम पृथोः पुत्र ऋषिः। द्वितीयातृतीये त्रयोदशी चेति तिस्रोऽनुष्टुभः। नवम्यक्षरसंख्यया पंक्तिर्न पादैः। एकादशी न्यंकुसारिण्यष्टकद्वादशकाष्टकवती। पंचदशी पुरस्ताद्बृहत्याद्यद्वादशकान्त्यष्टका। शिष्टा नव प्रस्तारपंक्तिच्छंदस्काः। आद्यौ जागती द्वौ गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रांतं। महि तान्वः पार्थः प्रस्तारपांक्तं पुरस्ताद्बृहत्यंतं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभौ नवम्यक्षरैः पंक्तिरेकादशी न्यंकुसारिणीति॥ गतो विनियोगः॥

महि द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारी यह्वी न रोदसी सदं नः।
तेभिर्नः पातं सह्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥१॥

महि । द्यावापृथिवी इति । भूतं । उर्वी इति । नारी इति । यह्वी इति । न ।
रोदसी इति । सदं । नः ।
तेभिः । नः । पातं । सह्यसः । एभिः । नः । पातं । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां मह्यत्यंतं यथा भवति तथोर्वी विस्तीर्णे भूतं । भवतं । किंच यह्वी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ नारी न स्त्रियाविव नोऽस्माकं सदं सदा भवतं । किंच युवां शूषणि नोऽस्माकं प्रवृद्धे युष्मदीयैरेभिः पालनैः पातं । रक्षतं । किंच युष्मदीयैस्तेभिः तैः पालनैर्नोऽस्माकं सह्यसोऽतिशयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि पातं । रक्षतं ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्त्सपर्यति । यः सुम्नैर्दीर्घश्रुत्तम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥
यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति । यः । सुम्नैः । दीर्घश्रुत्ऽतमः । आ
ऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

स मर्त्यो मनुष्यो यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु देवान्सर्वान्सपर्यति परिचरति यो दीर्घश्रुत्तमोऽतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोता यो मनुष्यः सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिरेनान्देवानाविवासाति परिचरति । असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म समर्थं न भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥
विश्वेषां । इरज्यवः । देवानां । वाः । महः । विश्वे । हि । विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु ।
यज्ञियाः ॥ ३ ॥

हे विश्वेषामिरज्यवो भुवनानामीश्वराः देवानां द्योतमानादिगुणयुक्तानां भवतां महो महद्वार्वरणीयं धनं विद्यत इति शेषः । तदस्मभ्यं दत्तेति भावः । किंच विश्वे सर्वे यूयं विश्वमहसो व्याप्ततेजस्काः । किंच विश्वे यूयं यज्ञेषु यज्ञिया यष्टव्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मंद्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।
कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥
ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मंद्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा ।
कत् । रुद्रः । नृणां । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

अर्यमा देवो मित्रश्च परिज्मा सर्वतो गामी सर्वत्राप्रतिहतगतिर्वरुणोऽन्यो देवजनस्तर्त्विग्भिः स्तुतो रुद्रश्च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतश्च भगश्च एते देवा मंद्राः सर्वैः स्तुत्याः संतो नृणां मनुष्याणां कत् सुखं प्रयच्छंतीति शेषः । ते सर्वेऽमृतस्यामृतसदृशस्य हविषो राजानो घ । ईश्वराः खलु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।
सचा यत्साद्येषामहिर्बुध्नेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥
उत । नः । नक्तं । अपां । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । सूर्यामासा । सदनाय । सऽधन्या ।
सचा । यत् । सादि । एषां । अहिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उतापि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवामपामुदकानां संबंधिनौ सधन्या सधन्यौ समानधनं सूर्यामासा सूर्याचंद्रमसौ बुध्नेष्वंतरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु यथोऽहिर्बुध्न्यो देवो सादि सीदति तिष्ठति एषामेभिः सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ॥ ॥२६॥

उत नो॑ दे॒वाव॒श्विना॑ शु॒भस्पती॒ धाम॑भिर्मि॒त्रावरु॑णा उरुष्यतां ।
म॒हः स रा॒य एष॑तेऽति॒ धन्वे॑व दु॒रि॒ता ॥६॥
उ॒त । नः॒ । दे॒वौ । अ॒श्विना॑ । शु॒भः । पती॒ इति॑ । धाम॑ऽभिः । मि॒त्रावरु॑णौ । उ॒रु॒ष्य॒तां॒ ।
म॒हः । सः । रा॒यः । आ । ई॒ष॒ते॒ । अति॑ । धन्व॑ऽइव । दुः॒ऽइ॒ता ॥६॥

उतापि च शुभस्पती शुभस्योदकस्य पती अश्विनाश्विनौ देवौ नोऽस्मान्धामभिरात्मीयैः शरीरैरुरुष्यतां रक्षतां । किंच मित्रावरुणावात्मीयैः शरीरैरुरुष्यतां । रक्षेतां । यं यजमानं पुरुषममी देवा रक्षंति स महे महांति रायो धनान्येषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । गच्छति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रमत्यतिगंतातिक्रांतं च भवति । तत्र दृष्टांतः । धन्वेव यथा पथिको निरुदकान्देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

उ॒त नो॑ रु॒द्रा चि॒न्मृळता॑म॒श्विना॒ विश्वे॑ दे॒वासो॒ रथ॒स्पति॒र्भगः॑ ।
ऋ॒भुर्वाज॑ ऋभुक्षणः॒ परि॑ज्मा विश्ववेदसः ॥७॥
उ॒त । नः॒ । रु॒द्रा । चि॒त् । मृ॒ळता॒ं । अ॒श्विना॑ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । रथः॒ऽपतिः॑ । भगः॑ ।
ऋ॒भुः । वाजः॑ । ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒ । परि॑ऽज्मा । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒ ॥७॥

उत चिदपि च रुद्रा रुद्रपुत्रावश्विनाश्विनौ नोऽस्मान्मृळतां । सुखयतां । किंच रथस्पती रथस्य पतिः पूषर्भुर्वाजोऽन्नवान्भगस्य परिज्मा परितो गंता वायुश्चेति विश्वे सर्वे देवासो देवाः सुखयंतु । हे विश्ववेदसो विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे ऋभुक्षणो महांतो ब्रह्मादयो देवाः यूयं सुखयत ॥

ऋ॒भुर्ऋ॑भु॒क्षा ऋ॒भुर्वि॑ध॒तो मद॒ आ ते॒ हरी॑ जूजुवा॒नस्य॑ वा॒जिना॑ ।
दु॒ष्टरं॒ यस्य॒ साम॑ चि॒दृध॑ग्य॒ज्ञो न मानु॑षः ॥८॥
ऋ॒भुः । ऋ॒भु॒क्षाः । ऋ॒भुः । वि॒ध॒तः । मदः॑ । आ । ते॒ । हरी॒ इति॑ । जू॒जु॒वा॒नस्य॑ । वा॒जिना॑ ।
दु॒स्त॒रं॑ । यस्य॑ । साम॑ । चि॒त् । ऋ॒धक् । य॒ज्ञः । न । मानु॑षः ॥८॥

ऋभुक्षा महानिंद्र ऋभुर्यशेन भाति । किंच विधतस्त्वां परिचरतो यजमानस्य मदो हर्षोऽप्यृभुर्यशेन भाति । हे इंद्र आ जूजुवानस्यातिशीघ्रमागच्छतस्ते तव हरी अश्वावपि वाजिना वाजिनौ बलवंतौ । किंच यस्येंद्रस्य संबंधि साम चिन्नीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयं । एष यज्ञो मानुषो मनुष्यसाधारणो न किंचर्धक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृ॒धी नो॒ अह्र॑यो देव सवितः स च॑ स्तुषे म॒घोना॑ं ।
स॒हो न॒ इंद्रो॒ वह्नि॑भि॒र्न्ये॑षां॒ चर्ष॒णीनां॒ च॒क्रं र॒श्मिं न योयुवे ॥९॥
कृ॒धि । नः॒ । अह्र॑यः । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । सः॒ । च॒ । स्तु॒षे॒ । म॒घोना॑ं ।
स॒हो इति॑ । नः॒ । इंद्रः॑ । वह्नि॑ऽभिः । नि । ए॒षां॒ । च॒र्ष॒णी॒नां॒ । च॒क्रं । र॒श्मिं । न । यो॒यु॒वे॒ ॥९

हे सवितः प्रेरक नोऽस्मानह्रयोऽनवनतवदनानलज्जितान्कधि । कुरु । किंच स त्वं मघोनां धनवतां

यजमानानां संबंधिभिर्ऋत्विग्भिः स्तुषे । स्तूयसे । इंद्रो वह्निभिर्वोढृभिर्मरुद्भिः सह सहो बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नोऽस्माकं नि योयुवे । भृशं निमिश्रयतु । तत्र दृष्टांतः । चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न । यथा चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्षणि श्रवः ।
पृक्षं वाजस्य सातये पृक्षं रायोत तुर्वणे ॥१०॥
आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातं । महत् । अस्मे इति । वीरेषु । विश्वऽचर्षणि । श्रवः ।
पृक्षं । वाजस्य । सातये । पृक्षं । राया । उत । तुर्वणे ॥१०॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवामस्मे अस्माकं संबंधिष्वेषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि सर्वमनुष्योपेतं महच्छ्रवो यश आ धातं । आधत्तं । दत्तं । किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं पालकमन्नं दत्तं । उतापि च तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन सह पृक्षमन्नं दत्तं ॥ ॥२७॥

एतं शंसमिंद्रास्मयुष्ट्वं कूचित्संतं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।
मेदतां वेदता वसो ॥११॥
एतं । शंसं । इंद्र । अस्मऽयुः । त्वं । कूऽचित् । संतं । सहसाऽवन् । अभिष्टये । सदा ।
पाहि । अभिष्टये ।
मेदतां । वेदता । वसो इति ॥११॥

हे वसो वासयितः सहसावन् बलवन्निंद्र अस्मयुरस्मान्कामयमानस्त्वं कूचित् क्वचिदपि संतं स्थितमेतमिमं शंसं स्तोतारमभिष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थमपि चाभिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि । रक्ष । किंच वेदता त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां मेदतां । बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधंत नृणां ।
संवननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतं ॥१२॥
एतं । मे । स्तोमं । तना । न । सूर्ये । द्युतत्ऽयामानं । ववृधंत । नृणां ।
संऽवननं । न । अश्व्यं । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतं ॥१२॥

नृणां नेतॄणां देवशत्रूणां संवननं न संभजनं सम्यग्हिंसनमिवावस्थितं मे मदीयमेतमिदं स्तोमं स्तोत्रं ववृधंत । ऋत्विजो वर्धयंतु । तत्र दृष्टांतः । सूर्ये द्युतद्यामानं दीप्तगमनं तना न विस्तृतान्रश्मीन्वर्धयंति तद्वदित्यर्थः । अनपच्युतं च्युतिरहितमश्व्यमश्वार्हं रथं तष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात्प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययी । नेमधिता न पौंस्या वृथेव विष्टांता ॥१३॥
ववर्त । येषां । राया । युक्ता । एषां । हिरण्ययी । नेमऽधिता । न । पौंस्या ।
वृथाऽइव । विष्टऽअंता ॥१३॥

येषां देवानां स्वभूतेन रायाश्वं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिरावर्त तेषामेषामर्थाय हिरण्ययी हिरण्मयी

हिरण्यालंकारवत्प्रीतिकराश्वमुखात्पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पौंस्या पौंस्यानि बलानि गेमधिता न गेमधितौ संग्रामे । विष्टांता व्याप्तावसाना वृषेव यथा घटिकायंत्रमाला तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तद्दुःशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।
ये युक्त्वाय पंच शतास्मयु पथा विश्राव्येषां ॥१४॥

प्र । तत् । दुःऽशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचं । असुरे । मघवत्ऽसु ।
ये । युक्त्वाय । पंच । शता । अस्मऽयु । पथा । विऽश्रावि । एषां ॥१४॥

ये देवाः पंच शता शतानि रथान्युक्त्वायाश्वैर्युक्त्वास्मयवस्मत्कामाः संतः पथा यज्ञमार्गेण गच्छंति तेषामेषां देवानां विश्रावि देवानां लोके नानाविशेषेण श्रावकगुणयुक्तं तत्स्तोत्रं दुःशीमे दुःशीमनाम्नि पृथवाने । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् वेने चासुरे बलवति रामे चैतेषु राजसु प्र वोचं । प्रब्रवीमि । प्रख्यापयामीत्यर्थः । मघवत्स्वन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च ।
सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥१५॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिं । च । सप्त । च ।
सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥१५॥

अत्रैषु राजसु तान्वो नामर्षिर्गवां सप्त च सप्ततिं च नु क्षिप्रं सद्य इत् सद्य एवाधि दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशिर्याचनार्थः । ययाचे । किंच पार्थ्यो नाम युवनाश्वनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित्सद्य एव गवां सप्तसप्ततिमधि दिदिष्ट । किंच मायवोऽपि सद्य एवाधि दिदिष्ट ॥ ॥२९॥

प्रैत इति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । कद्रवाः पुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षं पंचमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणोऽत्र देवता । तथा चानुक्रांतं । प्रैते चतूना सर्पोऽर्बुदः काद्रवेयो ग्राव्णोऽस्तौत्पंचम्यंत्ये त्रिष्टुभौ सप्तमी चेति ॥ ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्रैते वदंत्वित्यर्बुदं प्रागुत्तमाया आ व ऋंजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः । आ॰ ५. १२. । इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रं । सूचितं च । अर्बुदमेवेत्येके प्र वो ग्रावाण इत्येके । आ॰ ५. १२. । इति ॥

प्रैते वदंतु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेंद्राय सोमिनः ॥१॥

प्र । एते । वदंतु । प्र । वयं । वदाम । ग्रावऽभ्यः । वाचं । वदत । वदत्ऽभ्यः ।
यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकं । आशवः । श्लोकं । घोषं । भरथ । इंद्राय । सोमिनः ॥१॥

एते ग्रावाण उपलाः प्र वदंतु । अभिषवशब्दं कुर्वंतु । वयं यजमाना वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यो ग्रावभ्यो ग्राव्णामर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे ऋत्विजः यूयमपि स्तुतिलक्षणां वाचं वदत । पठत । यद्यदाद्रय आदरणीया दृढा आशवः सोमाभिषवार्थं क्षिप्रकारिणः पर्वता ग्रावाणः सर्वे यूयं साकं सहेंद्रायेंद्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषमभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवंतः सोमेन तृप्ता भवथ ॥

एते वदंति शतवत्सहस्रवदभि क्रंदंति हरितेभिरासभिः ।
विड्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत ॥२॥

एते । वदंति । शतऽवत् । सहस्रऽवत् । अभि । क्रंदंति । हरितेभिः । आसऽभिः ।
विष्ट्वी । ग्रावाणः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया । होतुः । चित् । पूर्वे । हविःऽअद्यं । आशत ॥२॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदंति तद्वदेते ग्रावाणो वदंति । शब्दं कुर्वंति । किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैरासभिरास्यैरभि क्रंदंति । सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयंतीत्यर्थः । किंच सुकृतः शोभनकर्माणो ग्रावाणो विष्ट्वी यज्ञं प्राप्य होतुर्देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वे चित् पूर्वमेवाद्यं भक्षणीयं हविराशत । प्राप्नुवंति ॥

एते वदंत्यविदन्नना मधु न्यूंखयंते अधि पक्व आमिषि ।
वृक्षस्य शाखामरुणस्य बप्सतस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥३॥
एते । वदंति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊंखयंते । अधि । पक्वे । आमिषि ।
वृक्षस्य । शाखां । अरुणस्य । बप्सतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईं । अराविषुः ॥३॥

अरुणस्यारुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतो भक्षयंतस्ते सूभर्वाः शोभनभक्षा वृषभाः प्रेमराविषुः । प्रशब्दयंति । यथा पक्व आमिष्यध्यामिषे क्रव्यादो मांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूंखयंते शब्दविशेषं कुर्वंति तद्वदेते ग्रावाणो वदंति । शब्दं कुर्वंति । किंच मधु मदकरं सोममनास्येनाविदन् । लभंते ॥

बृहद्वदंति मदिरेण मंदिनेंद्रं क्रोशंतोऽविदन्नना मधु ।
संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुराघोषयंतः पृथिवीमुपब्दिभिः ॥४॥
बृहत् । वदंति । मदिरेण । मंदिना । इंद्रं । क्रोशंतः । अविदन् । अना । मधु ।
संऽरभ्य । धीराः । स्वसृऽभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयंतः । पृथिवीं । उपब्दिऽभिः ॥४॥

मदिरेण मदकरेण मंदिनाभिषूयमाणेन सोमेनेंद्रं क्रोशंत आह्वयंत एते ग्रावाणो बृहदत्यंतं वदंति । शब्दं कुर्वंति । किंचानास्येन मधु मदकरं सोममविदन् । अलभंत । किंच संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीरा धृष्टाः संत उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीमाघोषयंतः पूरयंतः स्वसृभिरंगुलिभिः सहानर्तिषुः । नृत्यंति ॥

सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।
न्यङ्नि यंत्युपरस्य निष्कृतं पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वितः ॥५॥
सुऽपर्णाः । वाचं । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।
न्यक् । नि । यंति । उपरस्य । निःऽकृतं । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥५॥

सुपर्णाः सुपतना ग्रावाण उपोपलक्ष्य समीपे द्यव्यंतरिक्षे वाचमभिषवशब्दमक्रत । कुर्वंति । किंचाखरे । मृगाणां व्रज आखरः । तस्मिन्निषिरा गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्वितः सूर्यवच्छ्वेतवर्णा द्रप्सा अनर्तिषुः । नृत्यंति । निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सदुपरस्योपलस्य न्यगधोमुखं सोमं नि यंति । निगमयंति । किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे । धारयंति ॥ ॥२९॥

उग्रा इव प्रवहंतः समायमुः साकं युक्ता वृषणो बिभ्रतो धुरः ।
यच्छ्वसंतो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥६॥

उग्राःऽइव । प्रऽवहंतः । सम्ऽआयमुः । साकं । युक्ताः । वृषणः । बिभ्रतः । धुरः ।
यत् । श्वसंतः । जग्रसानाः । अराविषुः । शृण्वे । एषां । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥६॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरो धुरं भारं बिभ्रतो धारयंत एते ग्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः संतः प्रवहंतो रथं प्रकर्षेण वोढार उग्रा उद्गूर्णा अश्वा इव समायमुः । समायच्छंति । आयता भवंतीत्यर्थः । यद्यदा श्वसंतोऽभिषवसमय उत्पतननिपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसंत इव स्थिता ग्रावाणो जग्रसानाः सोमं ग्रसमाना अराविषुः शब्दायंते तदानीमेषां ग्राव्णां संबंधी प्रोथथो मुखाच्छब्दः शृण्वे । श्रूयते । तत्र दृष्टांतः । अर्वतामिवाश्वानां संबंधिनो मुखाद्धेषाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥७॥
दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश । युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥७॥

दशावनिभ्यः । कर्माण्यवंति गच्छंतीत्यवनयः । दशावनयोऽंगुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबंधिनस्ते दशावनयः । ताभ्याव्णः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अंगुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्त्रेभ्यः । योक्त्रवद्बंधने साधनभूता दशांगुलयो येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशांगुलयो येषां तान् । दशाभीशुभ्यः । कर्माण्यभितो व्याप्नुवंतीत्यभीशवोऽंगुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यो जरादिवर्जितान्दश दशभिर्धुरो धूर्भिर्हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ता युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वहद्भ्यो वहतोऽभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणानर्चत । स्तुत । हे ऋत्विज इति शेषः ॥ अत्र यास्कः । अवनयोऽंगुलयो भवंत्यवंति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयंति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहंति वहं धारयतेर्वा । नि॰ ३. ९. । इति ॥

ते अद्रयो दशयंत्रास आशवस्तेषामाधानं पर्येति हर्यतं ।
त ऊं सुतस्य सोम्यस्यांधसोंऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥८॥
ते । अद्रयः । दशऽयंत्रासः । आशवः । तेषां । आऽधानं । परि । एति । हर्यतं ।
ते । ऊं इति । सुतस्य । सोम्यस्य । अंधसः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमस्य । भेजिरे ॥८॥

अद्रय आदरणीया आशवः क्षिप्रकारिणस्त एते प्रख्याता ग्रावाणो दशयंत्रासो दशयंत्राः । तेषामेषां ग्राव्णां संबंधि यदाधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म हर्यतं स्पृहणीयं पर्येति । परितो गच्छति । त एते ग्रावाण एव सुतस्याभिषुतस्य सोम्यस्य सोमस्य संबंधिनोऽंशोः खंडस्वरूपस्यांधसोऽन्नस्य पीयूषममृतं प्रथमं भेजिरे ॥

ते सोमादो हरी इंद्रस्य निंसतेंऽशुं दुहंतो अध्यासते गवि ।
तेभिर्दुग्धं पपिवान्सोम्यं मध्विंद्रो वर्धते प्रथते वृषायते ॥९॥
ते । सोमऽअदः । हरी इति । इंद्रस्य । निंसते । अंशुं । दुहंतः । अधि । आसते । गवि ।
तेभिः । दुग्धं । पपिऽवान् । सोम्यं । मधु । इंद्रः । वर्धते । प्रथते । वृषऽयते ॥९॥

ते सोमादः सोमस्यात्तारश्च प्रख्याता एते ग्रावाण इंद्रस्य हरी अश्वौ निंसते । निर्संति । चुंबंति । प्राप्नुवं-

तीत्यर्थः । किंच गव्यधिषवणचर्मण्यंशुं सोमं दुहंत आसते । किंचेंद्रस्तेभिस्तैर्दुग्धं सोम्यं सोममयं मध्वमृतं पपिवान्पीतवान्वर्धते । वृद्धशरीरो भवति । प्रथते । विस्तीर्णशरीरश्च भवति । वृषायते । वृषेवाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषाथनेळावंतः सदमित्स्थनाशिताः ।
रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य ग्रावाणो अजुषध्वमध्वरं ॥१०॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषाथन । इळाऽवंतः । सदं । इत् । स्थन । आशिताः ।
रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वं । अध्वरं ॥१०॥

अंशुः सोमो वो युष्माकं वृषा यष्टी वर्षिता भविष्यति । यूयमपि न रिषाथन किल । न रिष्यथ । न शीर्णा भवथ किल । किंचेळावंतोऽन्नवंत इव यूयं सदमित् सदैवाशिता भोजिताः स्थन । भवथ । किंच रैवत्येव यथा रेवंतस्तेजसा युक्ता भवंति तद्वन्महसा तेजसा युक्ताश्चारवः कल्याणाः स्थन । भवथ । हे ग्रावाणः यूयं यस्य यजमानस्याध्वरं यज्ञमजुषध्वं । असेवध्वं ॥ ॥३०॥

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अशृथिता अमृत्यवः ।
अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥११॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अशृथिताः । अमृत्यवः ।
अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥११॥

अश्रमणाः श्रमणवर्जिता अशृथिता अन्यैरशिथिलीकृता अमृत्यवोऽमारिता अनातुरा अरोगा अजरा जरारहिताः स्थ । भवथ । किंचामविष्णव उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेता हे ग्रावाणः तृदिला अन्येषां भेदका अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः सुपीवसः सुबला अतृषितास्तृष्णारहिता अतृष्णजो निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युंजते ।
अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः ॥१२॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युंजते ।
अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्यां । रवेण । पृथिवीं । अशुश्रवुः ॥१२॥

हे ग्रावाणः युगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव वो युष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामासः क्षेमकामाः सदसो न युंजते । सदांस्यात्मना न संयोजयंति । अजुर्यासो जरारहिता हरिषाचः सोमस्य संभक्तारो हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णा द्यां दिवं पृथिवीं च रवेणाभिषवशब्देनाशुश्रवुः । श्रावयंति ॥

तदिद्वदंत्यद्रयो विमोचने यामन्नंजस्पा इव घेदुपब्दिभिः ।
वपंतो बीजमिव धान्याकृतः पृंचंति सोमं न मिनंति बप्सतः ॥१३॥

तत् । इत् । वदंति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अंजःपाःऽइव । घ । इत् । उपब्दिऽभिः ।
वपंतः । बीजंऽइव । धान्यऽकृतः । पृंचंति । सोमं । न । मिनंति । बप्सतः ॥१३॥

अद्रय आदरणीया ग्रावाणो यामन् यामनि गमनेऽंजस्पाः । अंजसा पांति रक्षंतीत्यंजस्पाः । तेषां रथानामिवोपब्दिभिस्तदित्तदेवाभिषवकर्म विमोचने चेत् तत्सोमरसविमोचनवेलायामपि वदंति । प्रकाश-

यंति। किंच बप्सतः सोमं भक्षयंतो ग्रावाणो वपंतो धान्याकृतः कृषीवला बीजमिव यथा पृंचंति तद्वत्सोमं पृंचंति। संपर्चयंतीत्यर्थः। मैनं मिनंति। न हिंसंतीत्यर्थः॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळयो न मातरं तुदंतः।
वि षू मुंचा सुषुवुषो मनीषां वि वर्तंतामद्रयश्चायमानाः ॥१४॥
सुते। अध्वरे। अधि। वाचं। अक्रत। आ। क्रीळयः। न। मातरं। तुदंतः।
वि। सु। मुंच। सुसुऽवुषः। मनीषां। वि। वर्तंतां। अद्रयः। चायमानाः॥१४॥

चायमानाः पूज्यमाना अद्रय आदरणीया ग्रावाणोऽध्वरेऽधि यज्ञे सुते सोमेऽभिषुते मातरं तुदंतो हस्तेन ताडयंत आ क्रीळयो नाक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वंति तथा वाचं शब्दमक्रत। कुर्वंति। सुषुवुषः सोममभिषुतवतो ग्राव्णो मनीषां स्तुतिं वि मुंच। विशेषेण मुंच। किंचाद्रयो वि वर्तंतां। अभिषवशब्दं विमुंचंतु॥ ॥३१॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥
अथाष्टमाष्टकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः। धीमता सायणार्येण पंचमोऽथ प्रदर्श्यते॥

तत्र हये जाय इत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं त्रैष्टुभं। अत्रानुक्रमणिका। हये ह्यूनोर्वशीमैळः पुरूरवाः पूर्वोषितात्कामात्पुनरासावावरोद्धुमिच्छन्त्सा तमनिच्छंती प्रत्याचष्टे हय इषुर्या कदा सुदेवोंऽतरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैळवाक्यं शिष्टा उर्वश्या इति। हये जाय इषुर्न श्रिये या सुजूर्णिः कदा सूनुः सुदेवो अत्रांतरिक्षप्रां सचा यदासु जहतीष्वित्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्च ऐळस्य पुरूरवसो वाक्यानि। अतस्तासां स ऋषिः। शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि। अतस्तासु सर्षिका। उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता॥ गतो विनियोगः॥

ऐळोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय प्रवर्ण्यते। मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीं॥१॥
रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुंभे न्यदधुस्तदा। तां शप्तवंतौ मनुजभोग्या भूम्यां भवेति तौ॥२॥
अत्रांतर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः। मृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह॥३॥
यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत्। अत्राविशन्पुमान्स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत्॥४॥
स्त्रीभूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमंजसा। इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः॥५॥
जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये। अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकं॥६॥
ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सौंदर्यमोहितः। अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान्मुदा॥७॥
तदेळायां सोमसुताज्जातो राजा पुरूरवाः। तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितं॥८॥
तस्मादन्यत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतं। सुता उरणकौ त्वं च समीपं कुरु मे द्रुतं॥९॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपं। चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयं॥१०॥
हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः। उत्थाय जित्वा तावागच्छत्तावेनं जल्पकोऽन्यतः॥११॥
विद्युता दर्शितोऽस्यै स नग्न एव पुरूरवाः। अथ साकृष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ॥१२॥
तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः। कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य तां॥१३॥
विहरंतीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः। पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरूरवाः॥१४॥
सात्रं सापशब्दुक्त्वा च प्रत्याचष्टे व्रजेति तं। इत्युर्वश्यैळसंवादमिममेषोऽभ्यसूचयदिति॥१५॥

अथ वाजसनेयकं। उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैळं चकमे तं ह विंदमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दंडेन हतादकामां स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचार इति सा हास्मिञ्ज्योगुवासापि हास्माद्गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास। ततो ह गंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविर्द्व्युरणा शयन उपबद्धास ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः। सा होवाचावीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरंतीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाचाथ हायमीक्षां चक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनं स्याद्यत्राहं स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह गंधर्वा विद्युतं जनयां चक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूतां स आध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रं समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यंतेन वव्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे तं हेयं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुस्तां हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद हये जाये मनसेत्यादि। शत॰ ११. ५. १. ॥

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥१॥
हये। जाये। मनसा। तिष्ठ। घोरे। वचांसि। मिश्रा। कृणवावहै। नु।
न। नौ। मंत्राः। अनुदितासः। एते। मयः। करन्। परऽतरे। चन। अहन् ॥१॥

पुरूरवसो वाक्यं। जायां पश्यन्वदति। हये हे घोरे। अस्माकं दुःखजनकत्वात्। घोरकारिणि जाये मनसास्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ। क्षणमात्रं संनिधावेव निवस॥ हय इत्यस्य निघाताभावश्छांदसः॥ किमर्थं संस्थानमिति तत्राह। वचांसि वाक्यानि मिश्राण्युक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि न्वद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै। करवावहै॥ कृवि हिंसाकरणयोः। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः॥ किमर्थं वचसः करणमिति चेत् उच्यते। नावावयोर्मंत्रा रहस्यार्था एते विवक्षिता अनुदितासोऽव्याह्रियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणा गुंफिताः संतः परतरे चनाहन्। चनेति निपातसमुदायश्चार्थे। अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि मयः। सुखनामैतत्। सुखं न करन्। कुर्वंति। अतः कृणवावहा इति॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव।
पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ॥२॥
किं। एता। वाचा। कृणव। तव। अहं। प्र। अक्रमिषं। उषसां। अग्रियाऽइव।
पुरूरवः। पुनः। अस्तं। परा। इहि। दुःऽआपना। वातःऽइव। अहं। अस्मि ॥२॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच। एतेतया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणव। किं करवाव। अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात्प्राक्रमिषं। अतिक्रांतवत्यस्मि। अतिक्रमे दृष्टांतः। उषसामग्रियेव। बह्वीनामुषसां मध्येऽग्र्याग्रे भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथाहमपीति। यस्मादेवं तस्मात्त्वे पुरूरवः त्वं पुनरस्मत्सकाशादस्तं गृहं परेहि। परागच्छ। मा ममाभिलाषं कार्षीः। तस्या दुर्ग्रहत्वमाह। अहं वात इव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वास्मि। दुरापा वा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाचेति वाजसनेयकं। शत॰ ११. ५. १. ७. ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥३॥
इषुः। न। श्रिये। इषुऽधेः। असना। गोऽसाः। शतऽसाः। न। रंहिः।
अवीरे। क्रतौ। वि। दविद्युतत्। न। उरा। न। मायुं। चितयंत। धुनयः ॥३॥

अनया पुरूरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते। इषुधेः। इषवो धीयंतेऽस्मिन्निति इषुधिर्निषंगः। ततः सकाशादिषुरसनासनाये प्रक्षेप्तुं न भवति श्रिये विजयार्थं। त्वद्विरहादाकुलस्य बुद्धावप्यनिधानात्। तथा रंहिर्वेगवानहं शत्रुसकाशान्नोषास्तेषां शत्रूणां गवां संभक्ता नाभवं। तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवं। किंचावीरे वीरवर्जिते क्रतौ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत्। न विद्योतते। न मत्सामर्थ्यं। किंच धुनयः कंपयितारोऽस्मदीया नरा उरौ ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ॥ विस्तीर्णे संग्रामे मायुं। मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः ॥ कृवापाजीत्यादिनोण् ॥ सिंहनादं न चितयंत। न बुध्यंते॥ चिती संज्ञाने। अस्माण्णिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। छांदसो लङ् ॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यंतिगृहात्।
अस्तं ननक्षे यस्मिंञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ॥४॥
सा। वसु। दधती। श्वशुराय। वयः। उषः। यदि। वष्टि। अंतिऽगृहात्।
अस्तं। ननक्षे। यस्मिन्। चाकन्। दिवा। नक्तं। श्नथिता। वैतसेन ॥४॥

इदमुत्तरं चोर्वशीवाक्यं। आद्येन पुरात्मना कृतमुषसे निवेदयति। हे उषः सेयमुर्वशी वसु वासकं वयोऽन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छंती तत्र गृहे स्थिता यदि पतिं वष्टि कामयते तदांतिगृहात्। स्वभर्तृभोगगृहांतिके यच्छ्वशुरस्य भोजनगृहं तदंतिगृहं। तस्माद्गृहात्सोर्वश्यस्तं पतिगृहं ननक्षे। व्याप्नोति। यस्मिन्गृहे चाकन् कामयत उर्वशी। सा चोर्वशी दिवा नक्तमहनि रात्रौ च वैतसेन। शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति निरुक्तं।३. २१.। पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताडिता च भवति। एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्व१स्तदासीः ॥५॥
त्रिः। स्म। मा। अह्नः। श्नथयः। वैतसेन। उत। स्म। मे। अव्यत्यै। पृणासि।
पुरूरवः। अनु। ते। केतं। आयं। राजा। मे। वीर। तन्वः। तत्। आसीः ॥५॥

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती। हे पुरूरवः त्वं मा मामह्नोऽहनि वैतसेन दंडेन पुंव्यंजनेन त्रिस्त्रिवारं ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्।पा॰ ५. ४. १८.॥ श्नथयः स्म। अश्नथयः। अताडयः ॥ कृत्वोऽर्थप्रयोगे।पा॰ २. ३. ६४.। इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी ॥ उतापि च। स्मेति पूरणः। अव्यत्यै। सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती। न तादृश्यव्यती। तस्यै मे मह्यं पृणासि। पूरयसि। एवं बुद्ध्वा हे पुरूरवः ते तव केतं गृहमन्वायं। अन्वगमं पूर्वं। हे वीर राजा त्वं च मे मम तन्वः शरीरस्य तत्तदासीः। अभवः। सुखयितेति शेषः। परमप्येवं मंतव्यं किमिति कातरो भवसीत्युवाच ॥ ॥१॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रंथिनी चरण्युः।
ता अंजयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवंत ॥६॥
या। सुऽजूर्णिः। श्रेणिः। सुम्नेऽआपिः। ह्रदेऽचक्षुः। न। ग्रंथिनी। चरण्युः।
ताः। अंजयः। अरुणयः। न। सस्रुः। श्रिये। गावः। न। धेनवः। अनवंत ॥६॥

पुरूरवसो वाक्यं। या सुजूर्णिः सुजवैतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिर्या सुम्नआपिर्या ह्रदेचक्षुः। नकारः समुच्चये। ताभिस्तत्सखिभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रंथिनी ग्रंथनवती संदर्भवती चरण्युश्चरणशीलोर्वश्याजगाम। यद्वा। ग्रंथिनीत्येतत्सखिभूताप्सरोनामधेयं। या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा ताभिः सह जगाम।

ता अप्सरसोऽत्र आभरणोपेता अरुणयोऽरुणवर्णा न सस्रुः। पूर्ववन्न गच्छंति। श्रिये श्रयणाय धेनवो नवप्रसूता गावो न गाव इव। आश्रयार्थं यथा गावोऽनवंत शब्दायंते तथा न शब्दयंतीति व्यतिरेके दृष्टांतः॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः।
महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः॥७॥
सं। अस्मिन्। जायमाने। आसत। ग्नाः। उत। ईं। अवर्धन्। नद्यः। स्वऽगूर्ताः।
महे। यत्। त्वा। पुरूरवः। रणाय। अवर्धयन्। दस्युऽहत्याय। देवाः॥७॥

अनयैताभिः सह संसर्गस्त्वयानुभूत इत्युर्वशी वदति। अस्मिन्पुरूरवसि जायमाने सति ग्ना अप्सरसो देववेश्या अपि समासत। संगता अभवन्। अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति ग्ना देवपत्न्योऽपि समासत। समभवन्। उतापि चेमेनं पुरूरवसं स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो नद्यस्तासामाश्रयभूता अवर्धयन्। किंच हे पुरूरवः यद्यस्मात्त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय देवास्त्वामवर्धयन्॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे।
अप स्म मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः॥८॥
सचा। यत्। आसु। जहतीषु। अत्कं। अमानुषीषु। मानुषः। निऽसेवे।
अप। स्म। मत्। तरसंती। न। भुज्युः। ताः। अत्रसन्। रथऽस्पृशः। न। अश्वाः॥८॥

इदमादि त्रीण्यैळवाक्यानि। तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति। यद्यदा सचा सहायभूतः पुरूरवा अत्कं स्वकीयं रूपं। अत्क इति रूपनाम। जहतीषु परित्यजंतीष्वमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु मानुषः सन्निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ता अप्सरसो मत्सत्तोऽपापस्त्वात्रसन्। त्रसतिर्गतिकर्मा। गच्छंति। पलायने दृष्टांतः। तरसंती भुज्युर्न। तरसन्नाम मृगः। तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी। सा यथा व्याधाद्भीता पलायते। किंच रथस्पृशो नाश्वा रथे नियुक्ता अश्वा इव। यथा ते पलायंते तद्वत्पलायंत इति। उर्वश्यानेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृंक्ते।
ता आतयो न तन्वः शुंभत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दंदशानाः॥९॥
यत्। आसु। मर्तः। अमृतासु। निऽस्पृक्। सं। क्षोणीभिः। क्रतुऽभिः। न। पृंक्ते।
ताः। आतयः। न। तन्वः। शुंभत। स्वाः। अश्वासः। न। क्रीळयः। दंदशानाः॥९॥

यद्यदास्वमृतास्वप्सरःसु मर्तो मनुष्यः पुरूरवा निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीभिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च सं पृंक्ते संपर्कं करोति। नकारः समुच्चयार्थः। ता अप्सरस आतय आतिभूतास्तदानीं स्वास्तन्व आत्मीयानि रूपाणि न शुंभत। न प्रकाशयंति। अश्वासो नाश्वा इव क्रीळयः संक्रीडमाना दंदशाना दंदशूका जिह्वाभिरात्मीयाः स्वक्का भक्षयंतः। ते यथा चापल्येन धावंतः स्वरूपं न प्रयच्छंति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्ब्रूते॥

विद्युन्न या पतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः॥१०॥

विऽद्युत्। न। या। पतंती। दविद्योत्। भरंती। मे। अप्या। काम्यानि।
जनिष्टो इति। अपः। नर्यः। सुऽजातः। प्र। उर्वशी। तिरत। दीर्घं। आयुः ॥ १०॥

अनयोर्वशीं स्तौति। योर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतंती गच्छंती दविद्योत् द्योतते। किं कुर्वती। अप्या। अप इत्यंतरिक्षनाम। तत्संबंधीनि व्याप्तानि वा काम्यान्यस्मदभिमतान्युदकानि वा मे मह्यं भरंती संपादयंती। यदागतायास्तस्याः सकाशादपो व्याप्तः कर्मसु नर्यो नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुत्रो जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं ममोर्वशी दीर्घमायुः प्र तिरत। प्रवर्धयति। प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं। तै० ब्रा० १. ५. ५. ६.। इति हि मंत्रः ॥ ॥ २॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११॥
जज्ञिषे। इत्था। गोऽपीथ्याय। हि। दधाथ। तत्। पुरूरवः। मे। ओजः।
अशासं। त्वा। विदुषी। सस्मिन्। अहन्। न। मे। आ। अशृणोः। किं। अभुक्। वदासि ॥ ११॥

इत्थेत्थं गोपीथ्याय। गौः पृथिवी। पीथं पालनं ॥ स्वार्थिकस्तद्धितः ॥ भूरक्षणाय जज्ञिषे हि। जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण। आत्मा वै पुत्रनामेति श्रुतेः। पुनर्देव्याह। हे पुरूरवः मे ममोदरे मय्योजोऽपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ। मयि निहितवानसि। तत्तथास्तु। अथापि स्थातव्यमिति चेत् तत्राह। अहं विदुषी भावि कार्यं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया कर्तव्यं त्वा त्वामशासं। शिक्षितवत्यस्मि। त्वं मे मम वचनं नाशृणोः। न शृणोषि। किं त्वमभुगभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन्वदासि हये जाय इत्यादिकरूपं प्रलापं ॥ वदेर्लेट्यडागमः ॥ दिवसे त्रिवारं यभस्व एडकबालकमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्योत्पादनपर्यंतं वसामि नग्नं त्वां यदाद्राक्षं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमय उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैळं चकमे तं ह विंदमानोवाच त्रिः स्म माह्नो वैतसेन दंडेनेत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतं ॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन्।
को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२॥
कदा। सूनुः। पितरं। जातः। इच्छात्। चक्रन्। न। अश्रु। वर्तयत्। विऽजानन्।
कः। दंपती इति दंऽपती। सऽमनसा। वि। यूयोत्। अध। यत्। अग्निः। श्वशुरेषु। दीदयत् ॥ १२॥

इदं पुरूरवसो वाक्यं। कदा कस्मिन्काले सूनुस्तवोदरजातः सन् पितरं मामिच्छात्। इच्छेत् ॥ इषु इच्छायां। लेटि शपीषुगमियमां छ इति छादेशः। लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ कदा वा विजानन्पितरं मामधिगच्छंश्चक्रन् क्रंदमानो नाश्रु वर्तयत्। नेति चार्थे। किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ समनस्कौ दंपती जायापती त्वां मां च वि यूयोत्। विश्लेषयेत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः। यौतेश्छांदसः शपः श्लुः। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः ॥ अधाधुना यद्यदाग्निस्तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते। दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रंददाध्ये शिवायै।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रंदत् । आऽध्ये । शिवायै ।
प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तं । नहि । मूर । मा । आपः ॥१३॥

इदमुर्वशीवाक्यं । हे पुरूरवः त्वां प्रति ब्रवाणि । प्रतिवच्मि । त्वदपत्यमश्रु बाष्पं वर्तयते । वर्तयिष्यति । आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे समुपस्थिते सति चक्रन्नुदन्नश्रूणि विमुंचन्न क्रंदत् । नकारश्चार्थे । रोत्स्यति चेत्यर्थः । तत्त्वदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यदपत्यं ते तव संबंध्यस्मे अस्मासु निहितं । त्वं परेह्यस्तं । अस्तमिति गृहनाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे मूर मूढ मा मां न ह्यापः । न प्राप्नोषि ॥ हिनवेत्यत्र हिनोतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यदर्थे लङि मिप आमादेशः । गुणः । अंत्यलोपश्छांदसः । बहुलवचनादडभावः । आपः । आप्लृ व्याप्तौ । लिटि तिङां तिङो भवंतीति थलो णल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गंतवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥१४॥
सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतं । परमां । गंतवै । उ इति ।
अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे । अध । एनं । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥१४॥

अथ परिद्यूनः पुरूरवा उवाच । सुदेवस्त्वया सह सुक्रीडः पतिरद्य प्रपतेत् । अत्रैव प्रपततु । अथवानावृदनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गंतवै गंतुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । अधाथवा यत्रकुत्रापि गंतुं समर्थो निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थे शयीत । शयनं कुर्यात् । यद्वा । निर्ऋतिः पापदेवता । तस्या उपस्थ उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः । अधाथवैनं वृका आरण्याः श्वानो रभसासो वेगवंतोऽद्युः । भक्षयंतु । अत्र वाजसनेयकं । सुदेवोऽद्योद्वा बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाद्युरिति हैव तदुवाच । शत० ११. ५. १. ८. । इति ॥

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥१५॥
पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊं इति । क्षन् ।
न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । संति । सालावृकाणां । हृदयानि । एता ॥१५॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे पुरूरवः त्वं मा मृथाः । मृतिं मा प्राप्नुहि ॥ म्रियतेर्लुङि थासि ह्रस्वादंगादिति सिचो लोपः ॥ तथा मा प्र पप्तः । अत्रैव पतनं मा कार्षीः ॥ पतेर्लुङि लृदित्त्वात्पुषादीत्यादिना च्लेरङ् । पतः पुमिति पुम् ॥ तथा त्वा त्वामशिवासोऽशुभा वृकासो वृका मा उ क्षन् । उ इत्येवकारार्थे । अक्षन् । माभ्यवहारयंतु । किमित्येवमस्मदुपर्यायमहं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः ॥ अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ । पा० २. ४. ३७. । इति घस्लादेशः । मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिवसीत्यादिना षत्वं । खरि चेति चर्त्वं । बाहुलकादडभावः ॥ अथ स्त्रीस्नेहस्यासारतामाह । स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि न वै संति । न संति खलु । अभावे कारणमाह । एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं । मैतदादृथा न वै स्त्रैणं सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच । शत० ११. ५. १. ९. । इति ॥ ॥३॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥१६॥

यत्। विऽरूपा। अचरं। मर्त्येषु। अवसं। रात्रीः। शरदः। चतस्रः।
घृतस्य। स्तोकं। सकृत्। अह्नः। आश्नां। तात्। एव। इदं। ततृपाणा। चरामि ॥१६॥

यद्यदा विरूपा मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजभूतदेवरूपापत्त्यानुकूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु मनुष्येष्वचरं तदानीं रात्रीः पुरयित्रीश्चतस्रः शरदोऽवसं। न्यवसं ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ तदानीं घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां। तादेव तेनैव स्तोकेनाहमिदं संप्रति तातृपाणा तृप्ता सती चरामि ॥

अंतरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥१७॥
अंतरिक्षऽप्रां। रजसः। विऽमानीं। उप। शिक्षामि। उर्वशीं। वसिष्ठः।
उप। त्वा। रातिः। सुऽकृतस्य। तिष्ठात्। नि। वर्तस्व। हृदयं। तप्यते। मे ॥१७॥

अंतरिक्षप्रां स्वतेजसांतरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसो रंजकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीमुर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहमुप शिक्षामि। वशं नयामि। सुकृतस्य शोभनकर्मणो रातिर्दाता पुरूरवास्त्वा त्वामुप तिष्ठात्। उपतिष्ठतु। मे हृदयं तप्यते। अतो नि वर्तस्व। एवं राजोवाच ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबंधुः।
प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥१८॥
इति। त्वा। देवाः। इमे। आहुः। ऐळ। यथा। ई। एतत्। भवसि। मृत्युऽबंधुः।
प्रऽजा। ते। देवान्। हविषा। यजाति। स्वःऽगे। ऊं इति। त्वं। अपि। मादयासे ॥१८॥

हे ऐळ पुरूरवः त्वा त्वामिमे देवा इत्याहुः। मृत्युबंधुर्मृत्योर्बंधको मृत्योर्बंधुभूतो वा मृत्युवशमप्राप्तुवंस्त्वं यथें यथैतद्भवसि भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं ते तव संबंधिनो यष्टव्यान्देवान्हविषा यजाति। यजसि। स्वर्ग उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे। मादयसेऽस्माभिः सह। एवमाहुरित्यर्थः। यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखी भवेति सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच ॥ ॥४॥

अथ प्र ते मह इति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तं। वरुर्नामांगिरस ऋषिः इंद्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम। द्वादशीत्रयोदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः। इंद्रस्याश्वौ हरी। तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तद्देवताकमिदं। तथा चानुक्रांतं। प्र ते सप्तोना वरुः सर्वहरिर्वैंद्रो हरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबंतं ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तं। सूचितं च। प्र ते मह उती शचीवस्तव वीर्याणीति याज्या। आ० ६. ४.। इति ॥ षोडशिशस्त्रेऽप्यावृचः शंसनीयः। सूचितं च। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः। आ० ६. २.। इति ॥

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदं।
घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशंतु हरिवर्पसं गिरः ॥१॥
प्र। ते। महे। विदथे। शंसिषं। हरी इति। प्र। ते। वन्वे। वनुषः। हर्यतं। मदं।
घृतं। न। यः। हरिऽभिः। चारु। सेचते। आ। त्वा। विशंतु। हरिऽवर्पसं। गिरः ॥१॥

हे इंद्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्र शंसिषं। अशंसिषं। अस्ताविषं। तथा वनुषः ॥ वनु हिंसायां ॥ हिंसकस्य ते तव हर्यतं ॥ हर्य गतिकांत्योः। तस्मौणादिकोऽतच्। चित्स्वरेणांतोदात्तः ॥ कमनीयं

मदं प्र वन्वे । प्रयाचेऽस्मदभिमतं ॥ वनु याचने ॥ य इंद्रो हरिभिर्हरितवर्णैरश्वैर्मेघानं गत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूतमुदकं सेचति वर्षति तं तादृशं हरिवर्पसं । वर्प इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वामा विशंतु गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचश्च मदाय ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन्हिन्वंतो हरी दिव्यं यथा सदः ।
आ यं पृणंति हरिभिर्न धेनव इंद्राय शूषं हरिवंतमर्चत ॥२॥
हरिं । हि । योनिं । अभि । ये । सम्ऽअस्वरन् । हिन्वंतः । हरी इति । दिव्यं । यथा । सदः ।
आ । यं । पृणंति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इंद्राय । शूषं । हरिऽवंतं । अर्चत ॥२॥

ये पूर्वे स्तोतार ऋषयो योनिमिंद्रस्य स्थानभूतं हरिमश्वमभि समस्वरन् ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः ॥ अभिसंस्तुवंति । किं कुर्वंतः । दिव्यं देवसंबंधि सदो यागगृहं यथा प्रेरयंतींद्रं तथा हरी अश्वौ हिन्वंतः प्रेरयंतः । सोमेऽभिषुते सति स्वयमेवेंद्रो रथेऽश्वौ प्रेरयति अतः स्तोतॄणां हरिप्रेरणत्वं । यद्वा । दिव्यं सद इंद्रः प्राप्नुयाद्यथा तथा हरी स्तुतिभिर्हिन्वंतः प्रेरयंतः । यमिंद्रं धेनवो नवप्रसूतिका गावो यथा पृणंति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । हरिभिर्हरितवर्णैः सोमैरा पृणंति पूरयंति च । तथा यूयमपींद्रायेंद्रस्य हरिवंतं शूषं बलमर्चत । पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ।
द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इंद्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥३॥
सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गभस्त्योः ।
द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इंद्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥३॥

अस्येंद्रस्य स वज्रो हरितो हरितवर्णो य आयसोऽयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः । स च हरिर्हरितवर्णो वज्रो निकामो नितरां कमनीयः । स आ हंता शत्रूणां । तादृशो वज्रो गभस्त्योर्हस्तयोर्वर्तत इति शेषः । अयमिंद्रो द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनं । तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुर्हरिमन्युसायकः । यस्य मन्युः सायकः शत्रुहंताभिगंता वा भवति । यद्वा । शत्रुहंता कोपः सायकश्च यस्य स तादृशो भवति । किं बहुना । इंद्रे रूपा रूपाणि हरिता हरितानि नि मिमिक्षिरे । निषिक्तानि बभूवुः ॥ मिहेः सनंतात्कर्मणि लिटि रूपं ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंह्या ।
तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिंभरः ॥४॥
दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंह्या ।
तुदत् । अहिं । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिंऽभरः ॥४॥

दिव्यंतरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथाधि निहितः एवमयमिंद्रोऽधि धायि । अध्यधायि । स्तोतृभिरधि निहितः । किंचेंद्रस्य वज्रो हर्यतः स्पृहणीयः सन् विव्यचत् । व्याप्नोति व्याप्तव्यं शत्रुसंघं । तत्र दृष्टांतः । हरितो न हरितवर्णा अश्वाहर्तारो वाश्वा आदित्यसंबंधिनः । ते यथा रंह्या रंहणेन वेगेन व्याप्नुवंति व्याप्तव्यं । योऽस्य वज्र आयसोऽयोविकारोऽहिं वृत्रं मेघं वा तुदत् हिनस्ति । योऽयं महानुभावो हरिशिप्रः सोमपानरभसेन हरितवर्णनासिकस्तद्वर्णहनुर्वा हरिंभरो हर्योर्भर्तेंद्रः सहस्रशोका अभवत् ॥ शुच दीप्तौ ॥ अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिंद्र हरिकेश यज्वभिः ।
त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य१मसामि राधो हरिजात हर्यतं ॥ ५ ॥
त्वंऽत्वं । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इंद्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।
त्वं । हर्यसि । तव । विश्वं । उक्थ्यं । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतं ॥ ५ ॥

हे इंद्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वंत्वं त्वमेव सर्वत्र यज्ञेऽहर्यथाः । अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वं । पूर्वेभिः पूर्वतनैर्यज्वभिर्यजमानैरुपस्तुतः सन् । हे हरिजात हरितवर्णः सन्प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेंद्र त्वं तव । स्वभूतमिति शेषः । विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यत्र यानि यानि हवींषि दीयंते तत्सर्वं वा । तथोक्थ्यं प्रशस्यमसाम्यसाधारणमसमं कृत्स्नं हर्यतं कांतं राधोऽन्नं हविर्लक्षणं हर्यसि । कामयसे ॥ ॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मंदिनं स्तोम्यं मद इंद्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।
पुरूण्यस्मै सवनानि हर्यत इंद्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥
ता । वज्रिणं । मंदिनं । स्तोम्यं । मदे । इंद्रं । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।
पुरूणि । अस्मै । सवनानि । हर्यते । इंद्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गंतारौ कांतौ वा हरी हरितवर्णावश्वौ मंदिनं मोदमानं स्तोम्यं स्तुत्यं वज्रिणमिंद्रं मदे निमित्ते रथे वहतः । धारयतः । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः । अस्मै हर्यते कांतायेंद्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयो हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे । निधीयंते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन्हरयो हरी तुरा ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवंतमानशे ॥ ७ ॥
अरं । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषं । ईयते । सः । अस्य । कामं । हरिऽवंतं । आनशे ॥ ७ ॥

अरमलं पर्याप्तं कामायेंद्रकामनाय हरयो हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे । ते च हरयः स्थिराय युद्धेऽपलायितायेंद्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् । प्रेरयंति । योऽर्वद्भिररणकुशलैर्हरिभिरश्वैर्जोषं शूरैः सेव्यं संग्राममीयते गच्छति स रथोऽस्येंद्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरिवंतं सोमवंतं यज्ञमानशे । व्याप्नोति ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।
अर्वद्भिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्धरी ॥ ८ ॥
हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।
अर्वत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः । अति । विश्वा । दुःऽइता । पारिषत्
हरी इति ॥ ८ ॥

हरिश्मशारुर्हरितवर्णश्मश्रुर्हरिकेशो हरितवर्णकेश आयसोऽयोमयहृदयः । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशो य इंद्रस्तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे हरिपा हरितवर्णसोमपा अवर्धत वर्धते यश्चार्वद्भिर्गंतृभिर्हरि-

भिरश्वैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः। वाजिनमन्नं हविर्लक्षणं। तदस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया। सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः। यज्ञधन इत्यर्थः। यद्वा। वाजिनमेव वाजिनी। तदेव धनं यस्य। स एवमुक्तलक्षण इंद्रो हरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितास्माकं दुरितानि पारिषत्। पारयतु॥ पारयतेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिपि इडागमः॥

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दविध्वतः।
प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्धरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यांधसः॥९॥

स्रुवाऽइव। यस्य। हरिणी इति। विऽपेततुः। शिप्रे इति। वाजाय। हरिणी इति।
दविध्वतः।
प्र। यत्। कृते। चमसे। मर्मृजत्। हरी इति। पीत्वा। मदस्य। हर्यतस्य। अंधसः॥९॥

यस्येंद्रस्य हरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथ इंद्रमारोप्य विपततो यज्ञमस्मदीयं। यद्वा। यस्य हरिणी हरितवर्णौ कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः। तत्र दृष्टांतः। स्रुवेव। यथा स्रुवा स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत्। तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू वाजाय सोमलक्षणायान्नाय दविध्वतः कंपयतः पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रीत्या चलतः। तथा यद्यदा कृते संस्कृते चमसे वर्तमानं मदस्य मदकरं हर्यतस्य कांतमंधसोऽन्नं सोमं पीत्वा हरी अश्वौ प्र मर्मृजत् प्रमार्ष्टि। तदानीं स्तुत इत्यर्थः॥

उत स्म सद्म हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत्।
मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा॥१०॥

उत। स्म। सद्म। हर्यतस्य। पस्त्योः। अत्यः। न। वाजं। हरिऽवान्। अचिक्रदत्।
मही। चित्। हि। धिषणा। अहर्यत्। ओजसा। बृहत्। वयः। दधिषे। हर्यतः।
चित्। आ॥१०॥

उतापि च हर्यतस्य कमनीयस्येंद्रस्य सद्म सदनं पस्त्योर्द्यावापृथिव्योः संबंधि। सोऽयमत्यो नाश्व इव वाजं संग्रामं हरिवानश्ववानचिक्रदत्। गच्छति। तथा हि यस्मात्त्वे इंद्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिरोजसा बलेन युक्तमिंद्रमहर्यत् कामयते। चिदिति पूरणः। अतो वाजमचिक्रदत्। तथा सति हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य बृहन्महद्वयोऽन्नमा दधिषे। धारयसि। आप्रयच्छसि। चिदिति पूरणः॥ ॥६॥

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नव्यंनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियं।
प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय॥११॥

आ। रोदसी इति। हर्यमाणः। महिऽत्वा। नव्यंऽनव्यं। हर्यसि। मन्म। नु। प्रियं।
प्र। पस्त्यं। असुर। हर्यतं। गोः। आविः। कृधि। हरये। सूर्याय॥११॥

हे इंद्र हर्यमाणः कामयमानो महित्वा महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यावा। पूरयसीति शेषः। तथा नव्यंनव्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्यसि। कामयसे। हे असुर बलवन्। असुः प्राणः। तद्वन्॥ मत्वर्थीयो रः॥ तादृशेंद्र गोः। जात्येकवचनं। गवां हर्यतं स्पृहणीयं पस्त्यं गृहं गोरुदकस्योत्पादकं स्थानं वा हरये उदकस्य हर्त्रे सूर्याय प्र प्रकर्षेणाविष्कृधि। प्रकटीकुरु॥

आ त्वा हर्यंतं प्रयुजो जनानां रथे वहंतु हरिशिप्रमिंद्र ।
पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो हर्यन्यज्ञं सधमादे दशोणिं ॥१२॥
आ । त्वा । हर्यंतं । प्रऽयुजः । जनानां । रथे । वहंतु । हरिऽशिप्रं । इंद्र ।
पिब । यथा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञं । सधऽमादे । दशऽओणिं ॥१२॥

हे इंद्र हरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं त्वा त्वां हर्यंतं यज्ञं कामयमानं प्रयुजो रथे प्रयुक्ता अश्वा रथे स्थापयित्वा जनानामृत्विग्यजमानानामंतिकं वहंतु । प्रापयंतु । प्रवहंति । यथा येन प्रकारेण प्रतिभृतस्य ग्रहादिषु संभृतं मध्वो मधु सोमरसं यज्ञं यागसाधनं दशोणिं । ओणयोऽंगुलयः । दशभिरंगुलिभिः संपादितं सोमं हर्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संग्रामे जयार्थं तथावहंत्वित्यर्थः ॥

अपाः पूर्वेषामित्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूचितं च । एवा हि शक्रो वशी हि शक्र इति अपित्वापाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति । आ॰ ६. २. । इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।
ममद्धि सोमं मधुमंतमिंद्र सत्रा वृषञ्जठर आ वृषस्व ॥१३॥
अपाः । पूर्वेषां । हरिऽवः । सुतानां । अथो इति । इदं । सवनं । केवलं । ते ।
ममद्धि । सोमं । मधुऽमंतं । इंद्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥१३॥

हे इंद्र सुतानामभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानां । कर्मणि षष्ठ्येषेते । अभिषुतान्प्रातःसवनिकान्सोमानित्यर्थः । तानपाः । अपिबः । हे हरिव इतींद्रसंबोधनं । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा । ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ऋक्सामे वा इंद्रस्य हरी । ऐ॰ ब्रा॰ २. २४. तै॰ सं॰ ६. ५. ९. २. । ताभ्यामेव हरतीति ब्राह्मणं । अथो अपि चेदं माध्यंदिनं सवनं केवलं ते तवैवासाधारणं । माध्यंदिनं सवनं केवलं ते । ऋ॰ ४. ३५. ७. । इति हि मंत्रांतरं । तस्मिन्सवने हे इंद्र मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमं ममद्धि । पिब । आस्वादयेत्यर्थः । मदिरत्रास्वादनकर्मा । पिबंतु मदंतु वियंत्विति च मंत्रः । सत्रा वृषन् । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठ वर्षितरिंद्र जठर आ वृषस्व । आसिंचस्व ॥ ॥७॥

या ओषधीरिति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । अथर्वणः पुत्रस्य भिषगाख्य आर्षं । आनुष्टुभमोषधिदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । या ओषधीस्त्र्यधिकाथर्वणो भिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभमिति ॥ दीक्षितानां ज्वराद्युपसंतापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूचितं च । ओषधिसूक्तेन चाज्ञाव्यानुमृजेत् । आ॰ ६. ९. । इति ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥१॥
याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगं । पुरा ।
मनै । नु । बभ्रूणां । अहं । शतं । धामानि । सप्त । च ॥१॥

या ओषधयः पूर्वाः पुरातन्यो जाता उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । देवेभ्यो जगन्निर्मातृभ्यः । यद्वा । देवा द्योतमाना ऋतवः । तेभ्यः । कस्मिन्काले । त्रियुगं त्रिषु युगेषु विशेषेण प्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यंताल्पत्वादुपेक्षितं । अथवा त्रिषु युगेषु वसंते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । अहं बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामान्यनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि स्थानानि नु क्षिप्रं मनै । मन्ये । संभावयामीत्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं । या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य एतास्त्रिः पुरा जायंते वसंते प्रावृषि शरदि मनै नु बभ्रूणामहमिति सोमो वै बभ्रुः सौम्या ओषधय ओषधः

पुरुषः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्धः शतवीर्य एतानि ह्यस्य तानि शतं धामानि सप्त चेति य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतदाह । शत॰ ७. २. ४. २६. । इति । अत्र निरुक्तं च । या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्वे नु तद्बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भरणानां हरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति । नि॰ ९. २८. । इति ॥

शतं वो अंब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥२॥

शतं । वः । अंब । धामानि । सहस्रं । उत । वः । रुहः । अध । शतऽक्रत्वः । यूयं । इमं । मे । अगदं । कृत ॥२॥

हे अंब मातर ओषधयः वो युष्माकं धामानि स्थानानि जन्मानि वा शतमपरिमितानि । उतापि च वो युष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोद्गमः सहस्रमपरिमितः । अधापि च हे शतक्रत्वः शतकर्माणः यूयमिमं मे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तमगदं । गदो रोगः । तद्रहितं कृत । कुरुत ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः ॥३॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वं । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्ण्वः ॥३॥

हे ओषधीरोषधयः प्रति मोदध्वं । इमं रुग्णं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयंत उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्यः किंचाश्वा इवाशुगामिन्यो हया इव सजित्वरीः सह रोगं जयंत्यः वीरुधो विरोहंत्यः पारयिष्ण्वो रुग्णं पुरुषं पारयंत्यो रोगात् ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे । सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥४॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे । सनेयं । अश्वं । गां । वासः । आत्मानं । तव । पुरुष ॥४॥

हे ओषधीरोषधयो देवीर्देव्यो द्योतनादिगुणका हे मातरो जनानां मातृभूताः । मातृवद्धितकारित्वान्मातृत्वोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यः वो युष्माकं संबंधिनं भिषजं तद्वक्ष्यमाणमितीत्थमुप ब्रुवे । उपब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । ओषध्यर्थमहमश्वं गां वासोंऽशुकं किं बहुनात्मानमपि हे पुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं । ददामि ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषं ॥५॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनं । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषं ॥५॥

हे ओषधिदेवताः वो युष्माकमश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनं । तथा वो युष्माकं पर्णे पलाशे वसतिर्निवासः कृता । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत्पर्णस्य पर्णत्व-

मिति । तै० ब्रा० १. १. ३. १०. । ब्राह्मणात्पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः । अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानं । किंच गोभाज इत्किल गवां भाजयित्र्य एवासथ । भवथ खलु । यद्यदि सनवथ संभजध्वे पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति ॥ वन षण संभक्तौ । लेट्यडागमः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः शब्वेति द्विविकरणता ॥ ॥८॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥६॥
यत्र । ओषधीः । सम्ऽअग्मत । राजानः । समितौऽइव ।
विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ॥६॥

यत्र यस्मिन्देश ओषधीरोषधयः समग्मत संगच्छंते । राजानः समिताविव संग्रामे यथा संगता भवंति तद्वत् । तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशेऽस्ति तत्र विप्रः प्राज्ञो ब्राह्मणो भिषगुच्यते रक्षोहा रक्षोहंता । अमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता च भवति तदानीं ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयंतीमुदोजसं ।
आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥७॥
अश्वऽवतीं । सोमऽवतीं । ऊर्जयंतीं । उत्ऽओजसं ।
आ । अवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥७॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता ओषधयस्ततस्तः । ताः सर्वा ओषधीरावित्सि । आजाने । स्तौमीत्यर्थः । अस्मा अरिष्टतातये । अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनं सनिष्यंतीनामात्मानं तव पूरुष ॥८॥
उत् । शुष्माः । ओषधीनां । गावः । गोस्थात्ऽइव । ईरते । धनं । सनिष्यंतीनां ।
आत्मानं । तव । पुरुष ॥८॥

ओषधीनां शुष्मा बलान्युदीरते । उद्गच्छंति । रुग्णे स्ववीर्यं प्रोन्नमयंतीत्यर्थः । गावो गोष्ठादिव । ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनां । उच्यते । धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यंतीनां दातुमिच्छंतीनां । किं प्रतीति उच्यते । पूरुष पुरुष रोगग्रस्त तवात्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहंतीरोषधीर्वृद्धा वदंति । हे पुरुष प्रियंग्वाद्योषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यंतीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥९॥
इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयं । स्थ । निःऽकृतीः ।
सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥९॥

हे ओषधयः वो माता जननीष्कृतिर्नाम । सर्वेषां रुग्णानां निष्करोतीति प्रसिद्धा यस्मात्सा रुग्णं निष्करोति । अथातो यूयमपि निष्कृतीर्निष्कृतयः स्थ । भवथ । किंच यूयं सीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः पतनवत्यश्च स्थन । भवथ ॥ तप्तनबिति तनादेशः ॥ किंच पुरुषो यद्यदामयति व्याधितो भवति तं निष्कृथ । संस्कुरुथ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वो३ रपः ॥१०॥
अति । विश्वाः । परिऽस्थाः । स्तेनःऽइव । व्रजं । अक्रमुः ।
ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किं । च । तन्वः । रपः ॥१०॥

विश्वा व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयोऽत्यक्रमुः । व्याधीनतिक्रांतवत्यः । स्तेन इव व्रजं । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा हत्वौषधीरोषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयंति यत्किं च तन्वो रुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ ॥९॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥११॥
यत् । इमाः । वाजयन् । अहं । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।
आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥११॥

अहं यद्यदीमा ओषधीर्हस्त आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्यात्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा । जीवानां शकुनादीनां ग्राहकाद्व्याधाद्यथा जीवा नश्यंति तद्वत् । यद्वा । जीवगृभो मृत्योः सकाशाज्जीवोऽपह्रियते । तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथांगमंगं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥१२॥
यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अंगंऽअंगं । परुःऽपरुः । ततः । यक्ष्मं । वि । बाधध्वे ।
उग्रः । मध्यमशीःऽइव ॥१२॥

हे ओषधीरोषधयः यस्य रुग्णस्यांगमंगं यद्यदंगं परुःपरुर्यद्यत्पर्व प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततोऽंगात्पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्र उद्गूर्णबलो मध्यमशीर्मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथोपद्रवकारिणः समनंतरं शत्रून्पदेपदे विबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥१३॥
साकं । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।
साकं । वातस्य । ध्राज्या । साकं । नश्य । निऽहाकया ॥१३॥

हे अस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन्यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्र पत । प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति उच्यते । चाषेणातिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह । तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोर्ध्राज्या ॥ ध्रज गतौ ॥ गतिवेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य । नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥१४॥

अ॒न्या । वः॒ । अ॒न्यां । अ॒व॒तु॒ । अ॒न्या । अ॒न्यस्याः॑ । उप॑ । अ॒व॒त॒ ।
ताः । सर्वाः॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नाः । इ॒दं । मे॒ । प्र । अ॒व॒त॒ । वचः॑ ॥१४॥

हे ओषधयः वो युष्माकं मध्येऽन्यौषधिरन्यामोषधिमवतु । प्राप्नोतु । अवतिरत्र गत्यर्थः । तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत । उपगच्छत । एवं याः संति चित्यामोषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्य इदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत । प्ररक्षत ॥

याः फ॒लिनी॒र्या अ॑फ॒ला अ॑पु॒ष्पा याश्च॑ पु॒ष्पिणीः॑ ।
बृह॒स्पति॑प्रसूता॒स्ता नो॑ मुंच॒न्त्वंह॑सः ॥१५॥
याः । फ॒लिनीः॑ । याः । अ॒फ॒लाः । अ॒पु॒ष्पाः । याः । च॒ । पु॒ष्पिणीः॑ ।
बृह॒स्पति॑ऽप्रसूताः । ताः । नः॒ । मुं॒च॒न्तु॒ । अंह॑सः ॥१५॥

याः फलिनीः फलवत्यो या अफलाः फलवर्जिता या अपुष्पाः पुष्परहिता याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यो बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मंत्राभिमानी देवः । तेनानुज्ञाताः । ता नोऽस्मानंहसो मुंचंतु । मोचयंतु ॥ ॥१०॥

मुं॒चन्तु॑ मा शप॒थ्या॒३॒॑दथो॑ वरु॒ण्या॑दु॒त ।
अथो॑ य॒मस्य॒ पड्बी॑शात्सर्व॑स्माद्देवकिल्बि॒षात् ॥१६॥
मुं॒चन्तु॑ । मा॒ । श॒प॒थ्या॑त् । अथो॒ इति॑ । व॒रु॒ण्या॑त् । उ॒त ।
अथो॒ इति॑ । य॒मस्य॑ । पड्बी॑शात् । सर्व॑स्मात् । दे॒व॒ऽकि॒ल्बि॒षात् ॥१६॥

मा मामोषधयः शपथ्याच्छपथसंजातादेनसः सकाशान्मुंचंतु । अथो अपि च वरुण्याद्वरुणसंभवान्मां मुंचंतु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । उतेति पूरणः । अथो अपि च यमस्य पड्बीशात्पाद-बंधनान्निगडान्मुंचंतु । न केवलं वरुणादेः पापात् किंतु सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवैः कृतात्पापान्मुंचंतु ॥

अ॒व॒पत॑न्तीरवदन्दि॒व ओष॑धय॒स्परि॑ । यं जी॒वम॒श्नवा॑महै॒ न स रि॑ष्याति॒ पूरु॑षः ॥१७॥
अ॒व॒ऽपत॑न्तीः । अ॒व॒द॒न् । दि॒वः । ओष॑धयः । परि॑ । यं । जी॒वं । अ॒श्नवा॑महै । न ।
सः । रि॒ष्या॒ति॒ । पुरु॑षः ॥१७॥

दिवो द्युलोकादवपतंतीरवपतंत्य ओषधय इत्थं पर्यवदन् । किमिति उच्यते । यं जीवं जीवंतमश्नवामहै व्याप्नुमो न स पूरुषः पुरुषो रिष्याति । रिष्यति । विनश्यति ॥

या ओष॑धीः॒ सोम॑राज्ञी॒र्बह्वीः॑ श॒तवि॑चक्षणाः ।
तासा॑म॒सि त्वमु॑त्त॒मारं॒ कामा॑य॒ शं हृ॒दे ॥१८॥
याः । ओष॑धीः । सोम॑ऽराज्ञीः । ब॒ह्वीः । श॒त॒ऽवि॑चक्षणाः ।
तासा॑ं । त्वं । अ॒सि॒ । उ॒त्ऽत॒मा । अरं॑ । कामा॑य । शं । हृ॒दे ॥१८॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तास्तथोक्ता बह्वीरसंख्याताः शतविचक्षणा बहुदर्शना हे सोमाख्य ओषधे तासामोषधीनां त्वमुत्तमासि । यस्मादेवं तस्मादरमलमत्यर्थं कामाय कांताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यं ॥१९॥
याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीं । अनु ।
बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सं । दत्त । वीर्यं ॥१९॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्ठिता विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्यो यूयमस्यै व्रणतन्वै वीर्यं सं दत्त । संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरं ॥२०॥
मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहं । खनामि । वः ।
द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अस्माकं । सर्वं । अस्तु । अनातुरं ॥२०॥

हे ओषधयः वो युष्मान्मा रिषत् । मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्मै व्रणाय चाहं खनामि वो युष्मान् । किंचास्माकं संबंधि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पद्गोमहिष्यादिकं च यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥

याश्चेदमुपशृण्वंति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यं ॥२१॥
याः । च । इदं । उपऽशृण्वंति । याः । च । दूरं । पराऽगताः । सर्वाः । संऽगत्य । वीरुधः ।
अस्यै । सं । दत्त । वीर्यं ॥२१॥

याश्चौषधय इदं स्तोत्रमुपशृण्वंति याश्चौषधयो दूरं परागताः सर्वा वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे वीरुधः अस्यै व्रणतन्वै वीर्यं सं दत्त ॥

ओषधयः सं वदंते सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि ॥२२॥
ओषधयः । सं । वदंते । सोमेन । सह । राज्ञा ।
यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तं । राजन् । पारयामसि ॥२२॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह सं वदंते । संवादं कुर्वंति । किमिति उच्यते । यस्मै व्रणाय ब्राह्मण ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं व्रणं हे राजन् पारयामसि । पारयामः ॥ इदंतो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।
उपस्तिरस्तु सो३ऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥२३॥
त्वं । उत्ऽतमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।
उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकं । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ॥२३॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वमोषधीनामन्यासामुत्तमासि । तव वृक्षाः सर्व उपस्तयः । अधःशायिन एव । तथा सति स उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु योऽस्मानभिदासति हिनस्ति । भ्रातृव्य इति ॥ ॥११॥

बृहस्पते प्रतीति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकं । ऋष्टिषेणपुत्रो देवापिर्नामर्षिः । तथा चानुक्रांतं । बृहस्पते द्वादशार्ष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांस्तुष्टाव ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति । देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमंतरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं । नि० २. १०. । इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।
आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्त्स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥१॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवतां । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।
आदित्यैः । वा । यत् । वसुऽभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यं । शंऽतनवे । वृषय ॥१॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं प्रति देवतां प्रतीहि । प्रतिगच्छ । यष्टव्या देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं मित्रो वासि अथवा वरुणोऽसि यद्वा पूषासि अथवादित्यैर्द्वादशादित्यैर्वरुणादिभिर्वसुभिर्वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । स त्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शंतनवे राज्ञे वृषाय । वर्षय ॥ छंदसि शायजपीति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान्त्वद्देवापे अभि मामगच्छत् ।
प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥२॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । मां । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । मां । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीं । वाचं । आसन् ॥२॥

देवः कश्चिद्दूतोऽजिरो गमनशीलश्चिकित्वांश्चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशात्त्वया प्रेषितः सन् मामभ्यागच्छत् । अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते प्रतीचीनोऽस्मदभिमुखो मां प्रत्या ववृत्स्व । मां प्रत्यागच्छ । ते तुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधाम्यासन्नास्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन्बृहस्पते अनमीवामिषिरां ।
यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥३॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीं । वाचं । आसन् । बृहस्पते । अनमीवां । इषिरां ।
यया । वृष्टिं । शंऽतनवे । वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥३॥

हे बृहस्पते त्वमस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकामासन्नास्येऽस्मदीये धेहि । स्थापय । कीदृशीं वाचं । अनमीवाममीवारहितां । वाचोऽमीवा नाम गद्गदादिदोषः । तथेषिरां गमनशीलां । यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शंतनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवो द्युलोकात् त्वयाधिष्ठितो द्रप्स उदकस्कंदो मधुमान् माधुर्योपेत आ विवेश । आविशति वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमंतो विशंत्विंद्र देह्यधिरथं सहस्रं ।
नि षीद होत्रमृतुथा यजस्व देवान्देवापे हविषा सपर्य ॥४॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमंतः । विशंतु । इंद्र । देहि । अधिऽरथं । सहस्रं ।
नि । सीद । होत्रं । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥४॥

नोऽस्मान्द्रप्सा वृष्टिसंस्त्याया मधुमंतो माधुर्योपेता आ विशंतु । हे इंद्र परमेश्वर बृहस्पते अधिरथं रथस्याध्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं देहि । धेहि । यद्वा । रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं गोसहस्रं । हे देवापे नि षीद होत्रं । आर्त्विज्ये निषीद । निषण्णस्त्वमृतुथा काले काले यजस्व यष्टव्यान्देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्य । परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।
स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥५॥

आर्ष्टिषेणः । होत्रं । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिं । चिकित्वान् ।
सः । उत्ऽतरस्मात् । अधरं । समुद्रं । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्ष्याः । अभि ॥५॥

आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रो देवापिर्ऋषिर्देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं चिकित्वाञ्जानन् होत्रं होतृकर्म कर्तुं निषीदन् निषण्णो भवति । स उत्तरस्मादुपरि वर्तमानादंतरिक्षाख्यात्समुद्रादधरमधो वर्तमानं पार्थिवं समुद्रमभि दिव्या दिवि भवा वर्ष्या वर्षभवा अपोऽसृजत् । सृजतु । अत्रार्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इत्यादि निरुक्तं । २. ११. । द्रष्टव्यं ॥

अस्मिन्त्समुद्रे अध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।
ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन सृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥६॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्ऽतरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।
ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । सृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽइषिताः । मृक्षिणीषु ॥६॥

अस्मिन्पार्थिवे समुद्रे पूरणीये सति । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । उत्तरस्मिन्समुद्रेऽंतरिक्षाख्य आप उदकानि देवेभिर्द्योतमानैर्निवृता निरुद्धा अतिष्ठन् । ता आप आर्ष्टिषेणेनर्ष्टिषेणस्य पुत्रेण देवापिना सृष्टाः प्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छा प्राप्ताः कांक्षिता मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीष्वद्रवन् । स्रवंति ॥ ॥१२॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।
देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥७॥

यत् । देवऽआपिः । शंऽतनवे । पुरःऽहितः । होत्राय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।
देवऽश्रुतं । वृष्टिऽवनिं । रराणः । बृहस्पतिः । वाचं । अस्मै । अयच्छत् ॥७॥

यद्यदा देवापिरार्ष्टिषेणः शंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होत्राय होत्रार्थं वृतः सन् देवश्रुतं । देवा एनं शृण्वंतीति देवश्रुत् । तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं बृहस्पतिमदीधेत् अन्वध्यायत् स च रराणो रममाणो बृहस्पतिर्देवोऽस्मै देवापये वाचमयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्न आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमंतं ॥८॥

यं । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । संऽईधे ।
विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यं । ईरय । वृष्टिऽमंतं ॥८॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्य आर्ष्टिषेणो देवापिः समीधे सम्यग्दीपयति स त्वं विश्वेभिः सर्वैर्देवैरनुमद्यमानोऽनुमाद्यमानः सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमंतं वर्षणवंतं प्रेरय । गमय ॥

त्वां पूर्व ऋषयो गीर्भिरायन्त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥९॥

त्वां । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वां । अध्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।
सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञं । रोहित्ऽअश्व । उप । याहि ॥९॥

हे अग्ने त्वां पूर्व ऋषयो गीर्भिः स्तुतिभिरायन् । आगच्छन् । तथा हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने विश्वे सर्वेऽपीदानींतना यजमाना अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिर्गच्छंतीति शेषः । किंच सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथान्यधिरथानि रथाधिकान्यस्मे अस्माकं शंतनुना दक्षिणात्वेन संकल्पितानि भवंत्विति शेषः । हे रोहिदश्व नो यज्ञमुप याहि । उपागच्छ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।
तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरीहि ॥१०॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।
तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिं । इषितः । रिरीहि ॥१०॥

हे अग्ने गवां नवतिर्नव च तथैतान्यधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि गवां सहस्राणि च त्वे त्वय्याहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वय्याहुतानि समर्पितानीत्यर्थः । तेभिस्तैः प्रत्तैः पूर्वीर्बह्वीस्तन्वस्तनूर्युष्मदीया वर्धस्व । वर्धय । नोऽस्मदर्थं दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमिषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि । पूरय ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इंद्राय भागं ।
विद्वान्पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥११॥

एतानि । अग्ने । नवतिं । सहस्रा । सं । प्र । यच्छ । वृष्णे । इंद्राय । भागं ।
विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानं । दिवि । देवेषु । धेहि ॥११॥

हे अग्ने गवामेतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्र इंद्राय भागं सं प्र यच्छ । तत्प्रीत्यर्थमृत्विग्भ्यो देहि । किंच देवयानान्पथो देवयानान्मार्गान्विद्वांस्त्वमृतुशः काले काल औलानमपि कुरुकुलजातमपि शंतनुं देवेषु मध्ये धेहि । निधेहि । स्थापय ॥

अग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध ।
अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नोऽपां भूमानमुप नः सृजेह ॥ १२ ॥
अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुःऽगहा । अप । अमीवां । अप । रक्षांसि । सेध ।
अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः । नः । अपां । भूमानं । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि वि बाधस्व । तथामीवां रोगमप सेध । तथा रक्षांस्यप सेध । अपवारय । अस्मात्समुद्रात् समुद्रवणसाधनाद्बृहतो महतो दिवो द्युलोकादंतरिक्षाद्वापामुदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्त्यायमिहास्मिँल्लोक उप सृज । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

कं न इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं । वैखानसस्य वम्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । तथा चानुक्रांतं । कं नो वम्रो वैखानस इति ॥ गतो विनियोगः ॥

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान्पृथुग्मानं वाश्रं वावृधध्यै ।
कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमपिन्वत् ॥ १ ॥
कं । नः । चित्रं । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुऽग्मानं । वाश्रं । ववृधध्यै ।
कत् । तस्य । दातु । शवसः । विऽउष्टौ । तक्षत् । वज्रं । वृत्रऽतुरं । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषमिषण्यसि । प्रेरयसि । चिकित्वान् सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तं । पृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवंतं वाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यं । किमर्थं च । ववृधध्या अस्माकं वर्धनाय । किंच तस्येंद्रस्य शवसो बलस्य व्युष्टौ व्युच्छने सति कद्दातु किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं वज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत् अतक्षत् साधु संपादितवान् अपिन्वत् असिंचच्च । तस्य शवसो व्युष्टाविति संबंधः । यद्वा । हे इंद्र कत्किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिंद्रार्थं तक्षदिति योजना । मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं । ऋ॰ १०. ४८. ३. । इति मंत्रांतरं ॥

स हि द्युता विद्युता वेति साम पृथुं योनिमसुरत्वा ससाद ।
स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य भ्रातुर्न ऋते सप्तथस्य मायाः ॥ २ ॥
सः । हि । द्युता । विऽद्युता । वेति । साम । पृथुं । योनिं । असुरऽत्वा । आ । ससाद ।
सः । सऽनीळेभिः । प्रऽसहानः । अस्य । भ्रातुः । न । ऋते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

स हि स खल्विंद्रो द्युता द्योतमानेन विद्युतैतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् साम स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबंधि वेति । गच्छति । तथासुरत्वासुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुं विस्तीर्णं योनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं ससाद । संगतो भवति । स इंद्रः सनीळेभिः । नीडं विमानं । सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः प्रसहानोऽभिभवन्भवति । तस्य सप्तथस्यादित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येंद्रस्य भ्रातुर्भागैर्भक्तव्यस्य मायासुर्यृते यज्ञे न संभवतीति शेषः ॥

स वाजं यातापदुष्पदा यन्त्स्वर्षाता परि षदत्सनिष्यन् ।
अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो घ्नञ्छिश्नदेवाँ अभि वर्पसा भूत् ॥ ३ ॥
सः । वाजं । याता । अपदुःऽपदा । यन् । स्वःऽसाता । परि । सदत् । सनिष्यन् ।
अनर्वा । यत् । शतऽदुरस्य । वेदः । घ्नन् । शिश्नऽदेवान् । अभि । वर्पसा । भूत् ॥ ३ ॥

वाजं भूरैर्गंतव्यं संग्रामं याता स इंद्रः ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपवृष्यदापगतवृष्टपतनेन यन् गच्छन् सनिष्यंस्तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परि षदत्। परिषीदति। कुत्रेति उच्यते। स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे। किंचानर्वा युजे ऽप्रतृत इंद्रः शतदुरस्य शत्रुपुरस्यांतर्निहितं यद्वेदो धनमस्ति तद्धनं वर्पसावरकेण बलेनाभि भूत्। अभिभवति। किं कुर्वन्। शिश्नदेवानब्रह्मचर्यान्यतद्वारेषु शत्रुपुरसंबंधिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन्॥

स यह्व्यो३ऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु सस्त्रिः।
अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥४॥
सः। यह्व्यः। अवनीः। गोषु। अर्वा। आ। जुहोति। प्रऽधन्यासु। सस्त्रिः।
अपादः। यत्र। युज्यासः। अरथाः। द्रोणिऽअश्वासः। ईरते। घृतं। वारिति वाः ॥४॥

स इंद्रोऽर्वा मेघेष्वभिगंता सस्त्रिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भूमिषु यह्व्यः। महन्नामैतत्। महतीरवनीः। अवंतीत्यवनय आपः। ता आ जुहोति। आक्षिपति। यत्र यासु भूमिष्वपादः पादरहिता अरथा रथवर्जिताः। पादरहिताः केचन रथेन गच्छंति। केनापि शून्या द्रोण्यश्वासो द्रुतव्यापना युज्यासो युज्या इंद्रस्य सख्यो नद्यो वार्वारकं घृतमुदकमीरते प्रेरयंति तत्राजुहोति॥

स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा हित्वी गयमारेअवद्य आगात्।
वम्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन् ॥५॥
सः। रुद्रेभिः। अशस्तऽवारः। ऋभ्वा। हित्वी। गयं। आरेऽअवद्यः। आ। अगात्।
वम्रस्य। मन्ये। मिथुना। विवव्री इति विऽवव्री। अन्नं। अभिऽइत्य। अरोदयत्।
मुषायन् ॥५॥

स इंद्रो रुद्रेभी रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहित आगात्। आगच्छतु। कीदृशः। अशस्तवारः स्तोतृभिरप्रार्थितधनः। स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः। तथर्भ्वा महान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यागात्। आगच्छतु। तत्र संबंधः। आरेअवद्यो दूरेगतगर्ह्यः। किंच वम्रस्यैतन्नामकस्यर्षेर्मम मिथुना मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये। अवगच्छामि। अयं वम्रोऽन्नं शत्रुसंबंधमभीत्याभिप्राप्य मुषायन्मुष्णन्नरोदयत्। रोदयति॥ छंदसि शायजपीत्यहावपि मुषेः श्नः शायजादेशः॥

स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन्षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्।
अस्य त्रितो न्वोजसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन् ॥६॥
सः। इत्। दासं। तुविऽरवं। पतिः। दन्। षट्ऽअक्षं। त्रिऽशीर्षाणं। दमन्यत्।
अस्य। त्रितः। नु। ओजसा। वृधानः। विपा। वराहं। अयःऽअग्रया। हन्निति हन् ॥६॥

स इत् स एवेंद्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासमुपक्षपयितारं तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं दन् दमयन् षळक्षमक्षिषट्कोपेतं त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं दमन्यत्। दमितुं प्रहर्तुमैच्छत्। अवधीदित्यर्थः। यद्वा। दमयतीति दमनः॥ नंद्यादित्वाल्ल्युः॥ स इवाचरति॥ उपमानादाचारे। पा॰ ३. १. १०.। इति क्यच्यंत्यलोपश्छांदसः। ततो लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः॥ किंच त्रित एतन्नामा महर्षिरस्येंद्रस्यौजसा बलेन वृधानो वर्धमानो विपांगुल्या। कीदृश्या। अयोअग्रयायोवत्काठिनाग्रया वराहं वराहारमुदकवंतं मेघं व्यहन्। विहतवान्॥ ॥१४॥

स दुर्ह्रणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शरुं।
स नृतमो नहुषोऽस्मत्सुजातः पुरोऽभिनदर्हन्दस्युहत्ये ॥७॥
सः। दुःऽह्रणे। मनुषे। ऊर्ध्वऽसानः। आ। साविषत्। अर्शसानाय। शरुं।
सः। नृऽतमः। नहुषः। अस्मत्। सुऽजातः। पुरः। अभिनत्। अर्हन्। दस्युऽहत्ये ॥७॥

स इंद्रो दुर्ह्रणे दुर्ह्रणाय दृढं शत्रुभिर्ह्रातव्याय मनुषे मनुष्याय योद्ध्रे स्वभक्तायोर्ध्वसानः। ऊर्ध्व उच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन् स्यति शत्रूणामंतं करोतीत्यूर्ध्वसः। स इवाचरन्॥ ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे क्विबंताच्छानच्॥ अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रे शरुं हिंसकमायुधमा साविषत्। आभिमुख्येन प्रसौति। यच्छति। यद्वा। दुर्ह्रणे मनुषे द्रोग्धव्याय मनुष्यायार्शसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सञ्शरुमा साविषत्। वज्रं प्रेरयति। स एवेंद्रो नहुषो मनुष्यान्नृतमो मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः। यद्वा। नृतमो नहुषो बंधकश्च। अस्मदस्मदर्थं सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतोऽर्हन् पूज्यः सन् दस्युहत्ये। दस्यव उपक्षपयितारः शत्रवः। तेषां हत्यं हननं यस्मिन् तादृशे संग्रामे पुरः शत्रूणां शरीराण्यभिनत्। भिन्नवान्॥

सो अभ्रियो न यवस उदन्यन्क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे।
उप यत्सीददिंदुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिर्हंति दस्यून् ॥८॥
सः। अभ्रियः। न। यवसे। उदन्यन्। क्षयाय। गातुं। विदत्। नः। अस्मे इति।
उप। यत्। सीदत्। इंदुं। शरीरैः। श्येनः। अयःऽअपाष्टिः। हंति। दस्यून् ॥८॥

स इंद्रोऽभ्रियो न। न भ्राजंतेऽपो बिभ्रतीति वाभ्राणि मेघाः। तेषां संघोऽभ्रियः। स इव यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणायोदन्यन्नुदकं दातुमिच्छन्। तथा क्षयाय गमनाय निवासाय वास्मे अस्माकं गातुं मार्गं विदल्लंभयन्। न इति पूरणः। तादृशः सन् यद्यदिंदुं सोमं शरीरैः स्वशरीरावयवैरंगैरुप सीदत् उपगच्छति॥ यच्छब्दयोगादनिघातः॥ तदानीं श्येनः। सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः। श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनोऽयोपाष्टिः। अपयष्टिर्व्याप्तिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्ष्णिः। अयोमयोऽपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः। दस्यूञ्शत्रून्हंति। हिनस्ति॥

स व्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात्।
अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणां ॥९॥
सः। व्राधतः। शवसानेभिः। अस्य। कुत्साय। शुष्णं। कृपणे। परा। अदात्।
अयं। कविं। अनयत्। शस्यमानं। अत्कं। यः। अस्य। सनिता। उत। नृणां ॥९॥

स इंद्रो व्राधतः। महन्नामैतत्। महतोऽपि शत्रूञ्शवसानेभिर्बलमाचरद्भिरायुधैरस्य। अस्यतु॥ असु क्षेपणे। व्यत्ययेन मध्यमः॥ कुत्सायैतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे। कृपतिः स्तुतिकर्मा। शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात्। पराभूय खंडितवान्। कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः। ऋ॰ ४. १६. १२. इति मंत्रांतरं। किंचायमिंद्रः कविमुशनसं। कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात्। शस्यमानं स्तुवंतमनयत्। वशं प्रापयत्तस्य विरोधिनं। यद्वा। कविं भार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्ववशमनयत्। यः कविरस्येंद्रस्यात्कं रूपं सनिता संभक्ता भवति॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः॥ उतापि च नृणां नृष्यादिनेतृणामिंद्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता। तमनयदिति॥

अयं दशस्यन्नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।
अयं कनीन ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥१०॥
अयं । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।
अयं । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुं । यः । चतुःऽपात् ॥१०॥

अयमिंद्रो दशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । नर्येभिर्नर्यैर्नृहितैर्मरुद्भिरस्य । अस्यति ॥ छांदसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोएमध्यमः ॥ तथा देवेभिर्द्योतमानैः स्वतेजोभिर्दस्मो दर्शनीयो वरुणो न वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण एव वा । स इव मायी मायावान् । तथायं कनीनः कमनीय ऋतुपा ऋतौ पातावेदि । अज्ञायि । तथारुमसुरमेतन्नामानममिमीत । अमिनात् । योऽरुश्चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः ॥ मीङ् हिंसायां । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुः ॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयद्वृषभेण पिप्रोः ।
सुत्वा यद्यजतो दीदयद्गीः पुर इयानो अभि वर्पसा भूत् ॥११॥
अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजं । दरयत् । वृषभेण । पिप्रोः ।
सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्पसा । भूत् ॥११॥

अस्येंद्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैरौशिज उशिजः पुत्र ऋजिश्वैतन्नामा वृषभेण वज्रेण वृषभेण वा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोरेतन्नामकस्यासुरस्य संबंधिनं तेनापहृत्य पालितं दरयत् । अदारयत् । यद्यदा सुत्वा सोमस्य सोता ॥ सुयजोर्ङ्वनिबिति वनिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥ यजतो यष्टौशिजो गीः स्तुतिवाचो दीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदेयानो गच्छन् पुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संघीभूतानि पापानि । अभि भूत् । अभिभवति । केन साधनेन । वर्पसा । रूपनामैतत् । रूपेणेंद्रानुगृहीतेन । यदैवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबंधः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिंद्रं ।
स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥१२॥
एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पट्ऽभिः । उप । सर्पत् । इंद्रं ।
सः । इयानः । करति । स्वस्तिं । अस्मै । इषं । ऊर्जं । सुऽक्षितिं । विश्वं । आ । अभाः इत्यभाः ॥१२॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते । हे असुर बलवन्निंद्र त्वामेवैवमुक्तप्रकारेण महो महतो हविषः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पड्भिः पादैरुप सर्पत् । उपागमत् । स इयान उपागम्यमानः सन् करति करोतु स्वस्तिमविनाशमस्मै वम्रकाय । तथेषमन्नमूर्जं रसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यग्विश्वं सर्वमाभाः । आहरतु ॥ ॥१५॥ ॥८॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्रेंद्र दृह्येति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वंदनपुत्रस्य कुवस्योरार्षं वैश्वदेवं । द्वादशी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इंद्र कुवस्युर्वांदनो वैश्वदेवं त्वंत्या त्रिष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

इंद्र दृह्य मघवन्त्वावदिद्भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।
देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥१॥

इंद्र। दृह्य। मघऽवन्। त्वाऽवंत्। इत्। भुजे। इह। स्तुतः। सुतऽपाः। बोधि। नः। वृधे।
देवेभिः। नः। सविता। प्र। अवतु। श्रुतं। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥१॥

हे इंद्र मघवन्धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृह्य। मारय। किमर्थं। भुजेऽस्माकं भोगाय। तदर्थमिहास्मिन्यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पाता बोधि। बुध्यस्व। भवेत्यर्थः। किमर्थं। नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय। किंच देवेभिर्देवैः सह नोऽस्माकं श्रुतं विश्रुतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु। प्ररक्षतु। किंच सर्वतातिं ॥ स्वार्थिकस्तातिल् ॥ सर्वां सर्वात्मिकां। यद्वा। सर्वे तायंतेऽस्यामिति सर्वतातिः ॥ छांदसो दीर्घः ॥ तादृशीमदितिमखंडनीयां देवमातरमा वृणीमहे ॥

भराय सु भरत भागमृत्वियं प्र वायवे शुचिपे क्रंददिष्टये।
गौरस्य यः पयसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥२॥
भराय। सु। भरत। भागं। ऋत्वियं। प्र। वायवे। शुचिऽपे। क्रंदत्ऽइष्टये।
गौरस्य। यः। पयसः। पीतिं। आनशे। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥२॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेंद्रायर्त्वियं काले जातं प्राप्तकालं भागं सु भरत। सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः। तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रंददिष्टये शब्दितगमनाय। वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः। तादृशाय वायवे देवाय प्र भरत भागमिति शेषः। यो देवो गौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानमानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे। शिष्टमुक्तं ॥

आ नो देवः सविता साविषद्वय ऋजूयते यजमानाय सुन्वते।
यथा देवान्प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥३॥
आ। नः। देवः। सविता। साविषत्। वयः। ऋजुऽयते। यजमानाय। सुन्वते।
यथा। देवान्। प्रतिऽभूषेम। पाकऽवत्। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥३॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्माकं संबंधिन ऋजूयत ऋजुकामाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय वयोऽन्नं पाकवत् पाकोपेतं। व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते। आ साविषत्। आभिमुख्येन प्रसौति ॥ सौतेर्लेटि ताङ्गेटि रूपं ॥ यथा येन प्रकारेण देवान्प्रतिभूषेम प्रतिभवेम ॥ भवतेर्लिङि सिप्शपौ। द्विविकरणता ॥ यद्वा ॥ भूष अलंकारे। भौवादिकः ॥ भूषयेमेत्यर्थः ॥

इंद्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्येतु नः।
यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥४॥
इंद्रः। अस्मे इति। सुऽमनाः। अस्तु। विश्वहा। राजा। सोमः। सुवितस्य। अधि। एतु। नः।
यथाऽयथा। मित्रऽधितानि। संऽदधुः। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥४॥

इंद्रो देवोऽस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्कोऽनुग्रहचेता अस्तु। भवतु। विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु। राजा सोमश्च नोऽस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रमध्येतु। अधिगच्छतु। यथायथा येन येन प्रकारेणास्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि संदधुः तथाधिगच्छतु सोमः। तथेंद्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इंद्र उक्थेन शवसा परुर्दधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।
यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥५॥
इंद्रः । उक्थेन । शवसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रऽतरीता । असि । आयुषः ।
यज्ञः । मनुः । प्रऽमतिः । नः । पिता । हि । कं । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥५॥

अयमिंद्र उक्थेन शवसा स्तुत्येन बलेन परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा दधे । धारयति । हे बृहस्पते आयुषो ममायुष्यस्य प्रतरीता प्रवर्धयितासि । भव । तथा यज्ञो मनुर्मंता प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य स नः पिता पालकः सन् कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मंत्रो बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इंद्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।
यज्ञश्च भूद्विदथे चारुरंतम आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥६॥
इंद्रस्य । नु । सुऽकृतं । दैव्यं । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।
यज्ञः । च । भूत् । विदथे । चारुः । अंतमः । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥६॥

दैव्यं देवानां हितं सहो बलं यदस्ति तदिंद्रस्य सुकृतं । इंद्रेण खलु सुष्ठु संपादितं । यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं मरुत्संज्ञकमस्ति तदिंद्रस्य नु । इंद्रस्य संबंधि खलु । अथवा । इंद्रस्य नु संबंधि सुकृतं दैव्यं सहो देवार्हं बलमग्निर्गृहेऽस्मदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः । इंद्रस्य संबंधी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽपि गार्हपत्यः सन् वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निर्जरिता देवानां स्तोता मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् कविः क्रांतप्रज्ञो यज्ञो यष्टव्यश्च भूत् । भवति । कुत्र । विदथे यज्ञे । किंच सोऽग्निश्चारुश्चरणीयोऽंतमोऽस्माकमंतिकतमश्च ॥ ॥१६॥

न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनं ।
माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्पस आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥७॥
न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःऽकृतं । न । आविःऽत्यं । वसवः । देवऽहेळनं ।
माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्पसः । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥७॥

हे देवाः वो युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापं । द्रोहमित्यर्थः । न चकृम । तथाविष्ट्यमाविः संभूतं देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं न चकृम हे वसवो वासका देवाः । किंच हे देवा नोऽस्माकमनृतस्य वर्पसो रूपस्य प्राप्तिर्माकिः । मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तं ॥

अपामीवां सविता साविषन्न्य१ग्वरीय इदप सेधंत्वद्रयः ।
ग्रावा यत्र मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥८॥
अप । अमीवां । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अप । सेधंतु । अद्रयः ।
ग्रावा । यत्र । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥८॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवतास्माकं संबंधिनममीवां रोगमप साविषत् । अपप्रेरयतु । अपगमयत्वित्यर्थः । तथा वरीय उरुतरमपि पापं न्यग्नीचीनमप सेधंत्वद्रयः पर्वताभिमानिनो देवा अभिषवार्हमाणो

वा। एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते। यत्र यस्मिन्प्रदेशे यस्मिन्यागे वा मधुरस्य सोमस्य सोता ग्रावा बृहत्प्रवृद्धमुच्यति सूयते तत्र ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतर्युयोत।
स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥९॥

ऊर्ध्वः। ग्रावा। वसवः। अस्तु। सोतरि। विश्वा। द्वेषांसि। सनुतः। युयोत।
सः। नः। देवः। सविता। पायुः। ईड्यः। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥९॥

हे वसवो देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ग्रावोर्ध्व उन्नतोऽस्तु। तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टॄन्सनुतर्निगूढान्युयोत। पृथक्कुरुत। स सविता देवो नोऽस्माकं पायुः पालयिता ॥ छन्दसीणः पायुः इत्यादिनोण्। प्रत्ययस्वरः ॥ स ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदने कोशे अङ्ग्ध्वे।
तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥१०॥

ऊर्जं। गावः। यवसे। पीवः। अत्तन। ऋतस्य। याः। सदने। कोशे। अङ्ग्ध्वे।
तनूः। एव। तन्वः। अस्तु। भेषजं। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥१०॥

हे गाव आशिरार्थाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धमूर्जं रसमत्तन। अत्त। या ऋतस्य यज्ञस्य सदने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थानेऽङ्ग्ध्वे व्यंजयथ ता अत्तन। तनूरेव। जन्ये जनकशब्दः। तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजमस्तु। यद्वा। पृथगेव वाक्यं। अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु। किंच तनूरेव पशुशरीरमेव। पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

क्रतुप्रावा जरिता शश्वतामव इंद्र इद्भद्रा प्रमतिः सुतावतां।
पूर्णमूधर्दिव्यं यस्य सिक्तय आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥११॥

क्रतुऽप्रावा। जरिता। शश्वतां। अवः। इंद्रः। इत्। भद्रा। प्रऽमतिः। सुतऽवतां।
पूर्णं। ऊधः। दिव्यं। यस्य। सिक्तये। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥११॥

क्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः ॥ प्रा पूरणे। आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् ॥ जरिता स्तोता। यजमानं साधु सोमः क्षत इति स्तौति। यद्वा शश्वतां सर्वेषां जरयितेंद्र इदिंद्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानामवो रक्षको भद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः। यस्येंद्रस्य सिक्तये सेकाय पानायोधस्तृप्ततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन पूर्णं भवति स एवावः स एव प्रमतिरिति ॥

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः संति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः।
रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः ॥१२॥

चित्रः। ते। भानुः। क्रतुऽप्राः। अभिष्टिः। संति। स्पृधः। जरणिऽप्राः। अधृष्टाः।
रजिष्ठया। रज्या। पश्वः। आ। गोः। तूतूर्षति। परि। अग्रं। दुवस्युः ॥१२॥

हे इंद्र ते भानुः प्रकाशश्चित्र आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा। तथा क्रतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरको

ऽभिष्टिरन्वेषणीयः। हे इंद्र ते अरणिप्राः स्तोतॄणां धनस्य पूरयित्र्योऽधृष्टा अन्यैरप्रधृष्याः स्पृधः स्पर्धाः संति। यस्मादेवं तस्माद्रजिष्ठयर्जुतमया रज्ज्वा रज्ज्वा गोः पश्वः पशोरयं दुवस्युः परिचरणमिच्छन्नितरनामर्षिः परि तूतूर्षति। अभित्वरयति॥ ॥१७॥

उद्बुध्यध्वमिति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं। सोमपुत्रस्य बुधस्यार्षं। आ वो धियमिति नवमी कपृन्नर इत्यंत्या च द्वे जगत्यौ। चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ। भिराहावानिति पंचमी बृहती। शिष्टास्त्रिष्टुभः। विश्वे देवा देवता। ऋत्विक्स्तुतिरूपोऽर्थो वा देवता। तथा चानुक्रांतं। उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यंत्ये जगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पंचमी बृहतीति॥ गतः सूक्तविनियोगः॥

उद्बु॑ध्यध्वं॒ सम॑नसः सखायः॒ सम॒ग्निमिं॑ध्वं ब॒हवः॒ सनी॑ळाः।
द॒धि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वीमिंद्रा॑वतो॒ऽव॑से॒ नि ह्व॑ये वः॥१॥
उत्। बु॒ध्य॒ध्वं॒। स॒ऽम॑नसः। स॒खा॒यः॒। सं। अ॒ग्निं। इं॒ध्वं॒। ब॒हवः॑। स॒ऽनी॑ळाः।
द॒धि॒ऽक्रां। अ॒ग्निं। उ॒षसं॑। च॒। दे॒वीं। इंद्र॑ऽवतः। अव॑से। नि। ह्व॒ये॒। वः॒॥१॥

अग्निं चेष्यमाणा ऋत्विजो वदंति। हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोग्धारः। अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः। तादृशा यूयमुदुत्कृष्टं बुध्यध्वं। जागृध्वं। उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति। तथाग्निं समिंध्वं। सम्यग्दीपयध्वं॥ ञिइन्धी दीप्तौ रौधादिकः। लोटि श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपः॥ बहवोऽनेके सनीळाः समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसंतः। अहं च दधिक्रामेतन्नामिकां देवतामग्निमुषसं च देवीमेतांस्त्रीन्देवानिंद्रावत इंद्रेण युक्तान्वो युष्मानवसेऽस्माकं रक्षणाय नि नितरां ह्वये। आह्वयामि॥

मं॒द्रा कृ॑णुध्वं॒ धिय॒ आ त॑नुध्वं॒ नाव॑मरि॒त्रप॑रणीं कृणुध्वं।
इष्कृ॑णुध्व॒मायु॒धारं॑ कृणुध्वं॒ प्रांचं॑ य॒ज्ञं प्र ण॑यता सखायः॥२॥
मं॒द्रा। कृ॒णु॒ध्वं॒। धियः॑। आ। त॒नु॒ध्वं॒। नावं॑। अ॒रि॒त्रऽप॑रणीं। कृ॒णु॒ध्वं॒।
इ॒ष्कृ॒णु॒ध्वं॒। आयु॑धा। अरं॑। कृ॒णु॒ध्वं॒। प्रांचं॑। य॒ज्ञं। प्र। न॒य॒त॒। स॒खा॒यः॒॥२॥

मंद्रा मंद्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं। कुरुध्वं हे सखायः॥ कृवि हिंसाकरणयोः। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। अकारश्चांतादेशः। यद्वा। करोतेर्व्यत्ययेन श्नुः॥ तथा धियः कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीन्या तनुध्वं। विस्तारयत। तथारित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं चयनाख्यां कृणुध्वं। कुरुध्वं। तथायुधायुधानि सीरयुगादीन्यरमलं कृणुध्वं। हे सखाय ऋत्विजः प्रांचं प्रागंचनं यज्ञं यष्टव्यमग्निं प्र णयत। प्रकर्षेण नयत। आदौ कर्षणं प्रांचं कुरुतेत्यर्थः॥

यु॒नक्त॒ सीरा॒ वि यु॒गा त॑नुध्वं कृ॒ते योनौ॑ वपते॒ह बीजं॑।
गि॒रा च॑ श्रु॒ष्टिः सभ॑रा॒ अस॑न्नो॒ नेदी॑य॒ इत्सृ॒ण्यः॑ प॒क्वमेया॑त्॥३॥
यु॒नक्त॑। सीरा॑। वि। यु॒गा। त॒नु॒ध्वं॒। कृ॒ते। योनौ॑। व॒प॒त॒। इ॒ह। बीजं॑।
गि॒रा। च॒। श्रु॒ष्टिः। स॒ऽभ॑राः। अस॑त्। नः॒। नेदी॑यः। इत्। सृ॒ण्यः॑। प॒क्वं। आ। इ॒या॒त्॥३॥

हे सखायः यूयं सीरा सीराणि युनक्त। युंग्ध्वमनडुद्भिः सह॥ युजेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। अत एवाङित्वाच्छ्नसोरल्लोप इत्यल्लोपाभावः॥ तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं। विस्तारयध्वं। कृते च योनाविह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत। निधत्त। तिलमाषव्रीह्यादिकं ग्राम्यसस्यकं वेणुश्यामाकनीवारा-

द्विकमारण्यबीजसप्तकं च कृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्ट इत्यापस्तंबः । तथा नोऽस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं श्रुष्टिरन्नं सभराः सभरमसत् । भवति । भवतु । तथा नेदीय इदंतिकमेव सृण्यः । सृणिरंकुशः । अंकुशवद्वक्रो लवित्रः । पक्वं सांबमेयात् । आभिमुख्येन गच्छतु ॥ श्रुष्टिः सभरा असत् सृण्यः पक्वमेयादिति चशब्दानुवृत्तेस्तवायोगे प्रथमेति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरा युंजंति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥४॥

सीरा । युंजंति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नऽया ॥४॥

कवयो मेधाविन ऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि युंजंति । योजयंति । युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते । भिन्नप्रदेशानि कुर्वंति । कीदृशाः कवयः । देवेषु विषये धीरा धीमंतः । किमर्थं । सुम्नया । सुम्नमिति सुखनाम । सुखेच्छया ॥ सुम्नशब्दात्क्यजंताद्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥ अथवा । धीरा धीमंतो देवेषु सुम्नया सुम्नेन । देवेषु सुखं भूयादिति ॥ सुपां सुलुगिति विभक्तेर्याजादेशः ॥

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिंचामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितं ॥५॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन । सं । वरत्राः । दधातन ।
सिंचामहै । अवतं । उद्रिणं । वयं । सुऽसेकं । अनुपऽक्षितं ॥५॥

हे सखायः आहावान् । आहूयंते पानार्थं गावोऽत्रेत्याहावा निपानानि । अत्रौचित्यादभिचयनप्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यंते । तानाहावान् निष्कृणोतन । निष्कुरुत ॥ आङ्ह्वयतेर्निपानमाहावः । पा॰ ३. ३. ७४. । इति निपातितः । थाथादिस्वरः । कृणोतन । तप्तनबित्यादिना तनप् । तेनाङित्त्वाद्गुणः । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः ॥ किमर्थमाहावकरणं वरत्रस्थापनं चेति । अत्रोच्यते । वयमवतमवटं सिंचामहै । कीदृशमवटं । उद्रिणमुद्राववंतं सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यं अनुपक्षितमनुपक्षीणं कदाचिदुदकोपक्षयरहितं ॥

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनं । उद्रिणं सिंचे अक्षितं ॥६॥

इष्कृतऽआहावं । अवतं । सुऽवरत्रं । सुऽसेचनं । उद्रिणं । सिंचे । अक्षितं ॥६॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावमवतमवटं द्रोणं सिंचे । सेचयामि । पुनः कीदृशमवटं । सुवरत्रं शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतं उद्रिणमुद्राववंतं अक्षितमक्षीणं ॥ ॥१८॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वं ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिंचता नृपाणं ॥७॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितं । जयाथ । स्वस्तिऽवाहं । रथं । इत् । कृणुध्वं ।
द्रोणऽआहावं । अवतं । अश्मऽचक्रं । अंसत्रऽकोशं । सिंचत । नृऽपानं ॥७॥

हे ऋत्विजः यूयमश्वान्व्यापनशीलान्बलिवर्दान्प्रीणीत । उचितघासोदकादिप्रदानेन प्रीणयत । यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवंति तथा कुरुतेत्यर्थः । तथा कृत्वा हितं चयनायोचितं कर्षणं जयाथ । जयथ । संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहमित् सुखस्य वाहकमेव कृणुध्वं । कुरुध्वं । तदर्थं द्रोणाहावं । आहूयंत्यत्र पानार्थं बलिवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्रविशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य

तादृशमवतमवटवन्निम्नभूतमश्मचक्रं व्याप्तक्रमणमश्ममयचक्रं वांसत्रकोशं अंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं कोशस्थानीयं नृपाणं नृणां कर्मनेतॄणां पानयोग्यमीदृशमवतं सिंचत हे ऋत्विजः। एवमृत्विक्स्तुतिर्वेति पक्षे। सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना। प्रीणीत प्रीणयताश्वान्। स्नानपानयोग्यान्निः संग्रामयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः। हितं जयाथ। हितमिति क्रियाविशेषणं। कथं जयथ। बंधुसुहृद्भ्यो यथा हितं भवति तथा जयथ संग्रामं। स्वस्तिवाहं। स्वस्तीत्यविनाशनाम। अविनाशवाहनं रथमिद्रथं च कृणुध्वं। इदिति चार्थे। अश्वरथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा द्रोणाहावमित्यादीनि द्वितीयांतानि कूपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिंचतेत्यनेन संबध्यंते। द्रोणो द्रुममयः स एव रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तं। अवतं। कूपनामैतत्। कूपं संग्रामाख्यं। अश्मचक्रं कूपप्रांतनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवंतं। असनानि वा क्षेपणानि वा चक्राख्यायुधविशेषा यस्मिन् तं। व्याप्तचरणवंतं व्याप्तक्रमणवंतं वा। चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वेति निरुक्तं ।४. २७.। अंसत्रकोशं अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिंचत। नृपाणं यस्मिन्योद्धार उदकवत्पीयंते मार्यंते तं। ईदृशं कूपसदृशं संग्रामं सिंचत हे अस्मदीया योद्धारः। सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्धे सैनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः। एवं निराहावानित्यादिषु कूपरूपव्याजेन संग्रामवर्णनमवगंतव्यं ॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तं ॥८॥
व्रजं। कृणुध्वं। सः। हि। वः। नृऽपानः। वर्म। सीव्यध्वं। बहुला। पृथूनि।
पुरः। कृणुध्वं। आयसीः। अधृष्टाः। मा। वः। सुस्रोत्। चमसः। दृंहत। तं ॥८॥

हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वं। व्रजं गोष्ठं कुरुध्वं। आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत। स हि स खलु वो नृपाणो नेतॄणां देवानां पातव्यः। देवपानसाधन इति। सांनाय्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबंति खलु। वर्म वर्माणि सीव्यध्वं। वर्मवत्प्रधानस्योभयत आच्छादकत्वात्प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चांगानि वर्माणि। तानि सीव्यध्वं। दलयध्वं। कुरुध्वमित्यर्थः। कीदृशानि वर्माणि। बहुला बहुलान्यनेकानि। तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि। तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराण्यायसीरयोमयवत् सारभूता अधृष्टा अन्यैरधृष्याः। पूरणीया ग्रहा वा पुर इत्युच्यंते। तानुक्तलक्षणान्कुरुत। वो युष्मदीयश्चमसो यज्ञाख्यो भक्षणसाधनश्चमस एव वा। चमसपक्षे सामान्येनैकवचनं। मा सुस्रोत्। मा स्रवेत् ॥ स्रवतेर्लङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ॥ तं दृंहत। दृढीकुरुत। यथा विकलो न भवति तथा कुरुत ॥ दृह दृहि वृद्धौ भौवादिकः। तस्माल्लोटीदित्त्वान्नुम् ॥ ऋत्विक्स्तुतिपक्ष एवं। वैश्वदेवपक्षे। अस्मदीया योद्धारो यूयं। नरो योद्धारः पिबंति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः। स तादृशो युष्मदीयः खलु। गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः स खलु ॥ पातेः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥ वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानि पृथूनि च यथा भवंति तथा। पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च। वश्चमसोऽन्नसाधनो मा सुस्रोत्। मा स्रवेत्। तं दृंहतेति। इति देवतानुग्रहलब्धबलो वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह।
सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥९॥
आ। वः। धियं। यज्ञियां। वर्ते। ऊतये। देवाः। देवीं। यजतां। यज्ञियां। इह।
सा। नः। दुहीयत्। यवसाऽइव। गत्वी। सहस्रऽधारा। पयसा। मही। गौः ॥९॥

हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः वो युष्माकमूतये यज्ञियां यज्ञार्हां धियं बुद्धिमा वर्ते। प्रवर्तये। यद्वा। हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबंधिनीमस्माकमूतये रक्षणाया वर्ते। अपि च देवा

एव संबोध्याः। हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्ते। आवर्तयामि। किमर्थं। ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय। कीदृशीं धियं। यज्ञियां यज्ञार्हां देवीं द्योतमानां यजतां पूज्यां। इहास्मिन्यागेऽस्यां भूमौ वा। एको यज्ञियामिति शब्दः पूरणः। सा धीर्नोऽस्माकं दुहीयत्। दुह्यात्। तत्र दृष्टांतः। यवसेव यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा। पीत्वीतिवत्। पयसा सहस्रधारा मही महती गौर्यथा दुग्धे तद्वत्॥

आ तू षिंच हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः।
परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥१०॥
आ। तु। सिंच। हरिं। ईं। द्रोः। उपऽस्थे। वाशीभिः। तक्षत। अश्मन्ऽमयीभिः।
परि। स्वजध्वं। दश। कक्ष्याभिः। उभे इति। धुरौ। प्रति। वह्निं। युनक्त ॥१०॥

हे अध्वर्यो त्वमेनं हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोर्द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्थ उपर्या सिंच। आसेकं कुरु। त्विति पूरणः। तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिरयःशिलासारभूताभिर्वाशीभिस्तक्षत पात्राणि॥ नकारोपजनश्छांदसः। मयटः टित्वाद्ङीप्॥ तानि पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि ष्वजध्वं। संस्कुरुध्वं। आसादयत। यद्वा। वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत। ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभी रज्जुभिः परि ष्वजध्वं। उभे धुरौ युगसंबंधिन्यौ प्रति वह्नी वाहकावनड्वाहौ युनक्त। अथवायं मंत्रश्शयनक्षेत्रकर्षणसाधनहलाविषयतया व्याख्येयः॥

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः।
वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सं ॥११॥
उभे इति। धुरौ। वह्निः। आऽपिब्दमानः। अंतः। योनाऽइव। चरति। द्विऽजानिः।
वनस्पतिं। वने। आ। अस्थापयध्वं। नि। सु। दधिध्वं। अखनंतः। उत्सं ॥११॥

हविर्धानशकटस्योभे धुरावापिब्दमान आपिशब्दमानो वह्निर्हविर्वाहकोऽनड्वान् योनावंतरिव द्विजानिर्द्विजायः। तयोरंतश्चरति। तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबंधिनि वृक्षे। मेथीभूत इत्यर्थः। तत्रास्थापयध्वं। यद्वा। वने वननीये देश आस्थापयध्वं। तत्पश्चात्तत्रत्यं सोमं सु सुष्ठु नि दधिध्वं। सुखं यथा भवति तथा स्थापयतास्यां। अभिषवप्रदेशे च पश्चादुत्सं तद्रसमखनंतः संपादयतेत्यर्थः॥ अथवायमपि मंत्रः कर्षणपरो व्याख्येयः। यस्य लांगलस्योभे धुरावापिब्दमानोऽपिशब्दमानो वह्निरनड्वान् अंतर्योनाविवेत्यादि समानं। तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लांगलं वने वननीये वपनार्थं कर्षणप्रदेश आस्थापयध्वं। सु सुष्ठु सर्वत्र तं लांगलं नि दधिध्वं। उत्सं सेकसाधनं गर्तं सिक्तं वा प्रदेशमखनंतः॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे कपृन्नर इत्येषा। कपृन्नरो यत्र प्राचीरजगंतेति चैते। आ॰ ८.३.। इति॥

कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इंद्रं सबाध इह सोमपीतये ॥१२॥
कपृत्। नरः। कपृथं। उत्। दधातन। चोदयत। खुदत। वाजऽसातये।
निष्टिग्र्यः। पुत्रं। आ। च्यवय। ऊतये। इंद्रं। सऽबाधः। इह। सोमऽपीतये ॥१२॥

हे नरो नेतार ऋत्विजः एष इंद्रः कपृत्। सुखस्य पूरको यष्टॄणां स्तोतॄणां च। कमिति सुखनाम। तं कपृथं सुखस्य पूरयितारमिंद्रं चोदयत। प्रेरयत। खुदत। खुर्दत। क्रीडयत॥ खुर्द क्रीडायां भौवादिकः। व्यत्ययेन शः। रेफलोपश्छांदसः॥ संपिंष्ट। संस्कुरुतेत्यर्थः। किमर्थं। वाजसातयेऽन्नस्य लाभाय। तदेवाह। हे होतः

निष्टिग्र्यः पुत्रं । निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः । तस्याः पुत्रमिंद्रं सबाधः । सह पापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यंत इति सबाध ऋत्विजः । तथाविधा यूयं सोमपीतये तस्य सोमपानायोतयेऽस्माकं रक्षणाय वा च्यवय ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ आच्यावयतेत्यर्थः ॥ ॥१९॥

प्र ते रथमिति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं । भर्म्यश्वपुत्रो मुद्गल ऋषिः । आद्या तृतीयांत्या चेति तिस्रो बृहत्यः । शिष्टा नव त्रिष्टुभः । द्रुघणो नाम मुद्गरः । तद्देवत्यमिदमिंद्रदेवत्यं वा । तथा चानुक्रांतं । प्र ते मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषभेण द्रुघणेन चाजिं जिगायेति द्रौघणं वाद्या तृतीयांत्या च बृहत्य इति ॥ गतो विनियोगः ॥ अत्राहुः । मुद्गलस्य हृता गावश्चोरैस्त्यक्त्वा जरद्गवं । स शिष्टं शकटे हत्वा गत्वैक ऋजुराहवं । द्रुघणं युयुजेऽन्यत्र चोरमार्गानुसारकः । द्रुघणं चायतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगा इति ॥ तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता । मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । नि॰ ९. २३. । इति ॥

प्र ते रथं मिथूकृतमिंद्रोऽवतु धृष्णुया ।
अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेषु नोऽव ॥१॥
प्र । ते । रथं । मिथुऽकृतं । इंद्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।
अस्मिन् । आजौ । पुरुऽहूत । श्रवाय्ये । धनऽभक्षेषु । नः । अव ॥१॥

हे मुद्गल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतमसहायं कृतं । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अश्वादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशील इंद्रोऽवतु । रक्षतु । यद्वा । धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सुपो याजादेशः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र अस्मिन्नाजौ संग्रामेऽपहृतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे । कीदृशे । श्रवाय्ये श्रोतव्ये । विश्रुत इत्यर्थः ॥ श्रुदक्षीत्यादिना । उ॰ ३. ९६. । आय्यप्रत्ययः ॥ धनभक्षेष्वस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु । नोऽस्मानव । रक्ष ॥

उत्स्म वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रं ।
रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ भरे कृतं व्यचेदिंद्रसेना ॥२॥
उत । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिऽरथं । यत् । अजयत् । सहस्रं ।
रथीः । अभूत् । मुद्गलानी । गोऽइष्टौ । भरे । कृतं । वि । अचेत् । इंद्रऽसेना ॥२॥

अस्या रथीरभून्मुद्गलानीति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूताया वासोंऽशुकं वातो वायुरुद्वहति । ऊर्ध्वं प्रापयति । श्रमजनितस्वेदापनयनाय । अथवा शीघ्ररथधावनजनितो वायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । यद्यदाधिरथमधिकं रथमारुह्य सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघमजयत् तदा । यद्वा गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यं ॥ यद्योगाज्जयतेर्न निघातः ॥ गविष्टौ गवामपहृतानामेषणे मुद्गलानी मुद्गलस्य स्त्री रथीरभूत् । सारथिरभवत् ॥ छांदस आनुक् ॥ इंद्रसेना स्तुत्या परितुष्टस्येंद्रस्य सेना । यद्वा । इंद्रस्य शत्रूणां दारयितुर्मुद्गलस्य सेनानीरूपा मुद्गलानी । भरे संग्रामे कृतं संपादितं गोसंघं व्यचेत् । व्यचिनोत् । शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती ॥ चयतेर्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अंतर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिंद्राभिदासतः ।
दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधं ॥३॥
अंतः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रं । इंद्र । अभिऽदासतः ।
दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधं ॥३॥

हे इंद्र जिघांसतो हंतुमिच्छतोऽभिदासतोऽभिद्रुह्यतः शत्रोर्वधमंतर्यच्छ । अंतर्गमय । तदेवाह । हे मघवन्धनवन्निंद्र दासस्य वोपक्षीणस्याल्पस्यार्यस्याभिगंतव्यस्य महतो वा शत्रोर्वधं । वज्रनामैतत् । हननसाधनं वज्रं सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं यवय । पृथक्कुरु ॥

उद्नो ह्रदमपिबज्जर्हृषाणः कूटं स्म तृंहदभिमातिमेति ।
प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिषासन् ॥४॥
उद्नः । ह्रदं । अपिबत् । जर्हृषाणः । कूटं । स्म । तृंहत् । अभिऽमातिं । एति ।
प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः । अजिरं । बाहू इति । अभरत् । सिसासन् ॥४॥

अत्र वृषभः स्तूयते । वृषभ उद्न उदकस्य ह्रदमगाधजलाशयमपिबज्जर्हृषाणोऽत्यंतं हृषितः सन् । तथा कूटं पर्वतशृंगं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं तृंहत्स्म । शृंगेण विहिंसितवान् । व्यदारयदित्यर्थः । तथा हत्वाभिमातिमेति । शत्रुं गच्छति हंतुं । पश्चान्मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः । प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः श्रवः । श्रूयत इति श्रवो यशः । इच्छमान इच्छन्नजिरं गमनशीलं शत्रुं बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा प्राभरत् । प्रहृतवान् । यद्वा । अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्यक्रंदयन्नुपयंत एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥५॥
नि । अक्रंदयन् । उपऽयंतः । एनं । अमेहयन् । वृषभं । मध्ये । आजेः ।
तेन । सूभर्वं । शतऽवत् । सहस्रं । गवां । मुद्गलः । प्रऽधने । जिगाय ॥५॥

मुद्गल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यमेनं वृषभं न्यक्रंदयन् नितरां क्रंदनमकुर्वन् । के । उपयंतः समीपे गच्छंतो नरः । यथा प्रचंडेन क्रंदनेन शत्रवो भीताः पलायंते तथाकुर्वन् । किं । वृषभं वर्षकं सेक्तारमाजेः संग्रामस्य मध्येऽमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं विश्रामार्थं कारितवंतः सूभर्वं । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनचर्वणादिभक्षकं । तादृशो यथा भवति तथा हत्वेत्यर्थः । यद्वा । एतद्गोसहस्रविशेषणं । तेनोक्तरूपेण वृषभेण सूभर्वं सुष्ठु यवसास्वादि शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गल एतन्नामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय । अजैषं ॥

ककर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छंति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीं ॥६॥
ककर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।
दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । ऋच्छंति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीं ॥६॥

ककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभो वर्षिता गौर्युक्त आसीत् । रथे संबद्धोऽभूत् । केशी केशवान् प्रग्रहवानस्य राज्ञो रथस्य वा सारथिः । मुद्गलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुंल्लिंगता । अवावचीत् । वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वाक्रोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् ॥ वच परिभाषण इत्यस्य केवलस्यांतर्णीतण्यर्थस्य यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽवावचीत् । भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेर्दुर्धरस्यानसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदो निर्गच्छंतो योद्धारो मुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रत्यृच्छंति स्म । अगच्छन्नित्यर्थः ॥ पाघ्रेत्यादिनर्च्छादेशः ॥ ॥२०॥

उत प्रधिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनग्वंसगमत्र शिक्षन् ।
इंद्र उदावत्पतिमघ्न्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥७॥

उत । प्रऽधिं । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् । वंसगं । अत्र । शिक्षन् ।
इंद्रः । उत् । आवत् । पतिं । अघ्न्यानां । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥७॥

उतापि च विद्वान् स मुद्गलोऽस्य रथस्य प्रधिं । प्रधिरचच्छिद्रकाष्ठः प्रांतकाष्ठः । स च रथावयवानामुपलक्षकः । रथावयवमुदहन् । उदगमयत् । रथं संनमाहेत्यर्थः । तदनंतरमत्र रथे वंसगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षञ्शिक्षयन्रज्जुषु स्थापयन्नुपायुनक् । रथसमीपे युगेऽयोजयत् ॥ युजेर्लङि तिपो हल्ङ्यादिलोपः । एवं सतींद्रो देवोऽघ्न्यानामहंतव्यानां गवां पतिमुदावत् । उत्कृष्टमावत् । रक्षामकरोत् । पश्चात्ककुद्मान्वृषभः पद्याभिः सरणिभिररंहत । वेगेनागमत् । रहिर्गत्यर्थः ॥

शुनमष्ट्राव्यचरत्कपर्दी वरत्रायां दार्वानह्यमानः ।
नृम्णानि कृण्वन्बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥८॥

शुनं । अष्ट्राऽवी । अचरत् । कपर्दी । वरत्रायां । दारु । आऽनह्यमानः ।
नृम्णानि । कृण्वन् । बहवे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥८॥

शुनमिति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । अष्ट्रावी । अष्ट्रा प्रतोदः । तद्वान् ॥ छांदसो विनिः ॥ कपर्दी कपर्दवानचरत् । संचरति । किं कुर्वन् । वरत्रायां वध्र्यां दारु काष्ठं रथांगभूतमानह्यमानः सर्वतो बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । बहवे जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय नृम्णानि धनानि शत्रुसंबंधीनि सुखानि वा कृण्वन् । गाः पस्पशानः स्पृशन् ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । छांदसो लिटि कानच् ॥ एवं कुर्वंस्तविषीर्बलान्यधत्त । धत्ते । जयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युंजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं ।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥९॥

इमं । तं । पश्य । वृषभस्य । युंजं । काष्ठायाः । मध्ये । द्रुऽघनं । शयानं ।
येन । जिगाय । शतऽवत् । सहस्रं । गवां । मुद्गलः । पृतनाज्येषु ॥९॥

कंचन सखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति । राजा द्रुघणेन वृषभेण चाजिं जिगायेत्युक्तवान् । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अत्र द्रुघणो वर्ण्यते । हे सखे तमिमं द्रुघणं पश्य । कीदृशमिममिति उच्यते ॥ युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति नुम् ॥ युंजं । युज्यत इति युक् सखा । वृषभस्य सखिभूतं । वृषभो यावंतमर्थं साधयति तावंतमेव साधयंतमित्यर्थः । पुनः कीदृशं । काष्ठाया मध्ये । आज्यंतोऽपि काष्ठोच्यत इति निरुक्तं । २. १५. । आज्यंतस्य मध्ये । संग्राम इत्यर्थः । तत्र शयानं हंतव्यान्सर्वान्हत्वा सुखेन स्वपंतं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानं । ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्यर्थः । येन द्रुघणेन शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु संग्रामेषु जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः ॥ जयतेर्लिट् । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । मिपो णल् ॥

आरे अघा को न्वि१त्था ददर्श यं युंजंति तम्वा स्थापयंति ।
नास्मै तृणं नोदकमा भरंत्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥१०॥

आरे। अघा। कः। नु। इत्था। ददर्श। यं। युंजंति। तं। ऊं इति। आ। स्थापयंति।
न। अस्मै। तृणं। न। उदकं। आ। भरंति। उत्ऽतरः। धुरः। वहति। प्रऽदेदिशत् ॥१०॥

य आरे समीप एवाघाघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं को नरो न्विदामीमित्थेत्थं ददर्श। पश्यति। किंच यं द्रुघणं युंजंति रथे तमु तमेवा स्थापयंति। आरोहयंतीत्यर्थः। अथवा यं रथे युंजंति तमेव प्रहरणार्थमा स्थापयंति। उभयविधं कार्यमेकः करोतीत्यर्थः। किंचास्मै तृणं ना भरंति। नाहरंति। तथोदकं नाहरंति ॥ हृग्रहोर्भ इति भत्वं ॥ ईदृशो द्रुघण उत्तरो दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् धुरो रथभारस्य रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति ॥ दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्यङ्लुगंताच्छतरि रूपं ॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानट् पीप्याना कूचक्रेणेव सिंचन् ।
एषैष्या चिद्रथ्या जयेम सुमंगलं सिनवदस्तु सातं ॥११॥
परिवृक्ताऽइव। पतिऽविद्यं। आनट्। पीप्याना। कूचक्रेणऽइव। सिंचन्।
एषऽएष्या। चित्। रथ्या। जयेम। सुऽमंगलं। सिनऽवत्। अस्तु। सातं ॥११॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते। एषा मुद्गलानी परिवृक्तेव ॥ वृजी वर्जने ॥ परित्यक्ता पत्या पत्या वियुक्ता योषिदिव। सा यथा पतिविद्यं। विद्यो वेद्यो लंभनीयः। पतिश्चासौ विद्यश्च। पतिविद्यमानशे तद्वत्पतिविद्यमानट् ॥ आनड् व्याप्तिकर्मा। नशेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्। छंदस्यपि दृश्यते। पा॰ ६. ४. ७३.। इत्यनजादीनामप्याडागमः। अश्नोतेर्लिटि वा णल्लोपश्छांदसः ॥ तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य पीप्याना वर्धमाना भवति। किमिव। कूचक्रेणेव सिंचन्। कुः पृथिवी। तस्याश्चक्रो वलयः कूचक्रः। तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिंचञ्जलं वर्षन्मेघ इव। स यथांतरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महान्भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा वर्षंती वर्धत इत्यर्थः। तथैषैष्या। एषितव्यो गोसंघ एषः। तमिच्छतीत्येषैषी। ईदृश्या तया रथ्या सारथिभूतया जयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघं। तस्याः सातं दत्तं संभजनं वा सुमंगलं शोभनमंगलवत् सिनवत्। सिनमन्नं। तद्वच्चास्तु। गोरूपान्नवच्च भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिंद्रासि चक्षुषः ।
वृषा यदाजिं वृषणा सिषासति चोदयन्वध्रिणा युजा ॥१२॥
त्वं। विश्वस्य। जगतः। चक्षुः। इंद्र। असि। चक्षुषः।
वृषा। यत्। आजिं। वृषणा। सिसासति। चोदयन्। वध्रिणा। युजा ॥१२॥

सूक्तस्य विकल्पेनेंद्रत्वादादाविंद्रस्य स्तुतत्वादंतेऽपींद्रः स्तूयते। हे इंद्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य जगतश्चक्षुषश्चक्षुष्मतः पश्यतो वा जगतश्चक्षुरसि। प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःसद्भावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि। त्वया द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान्पश्यंतीत्यर्थः। त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान्साधयंति। यद्वा। विश्वस्य जगतो यन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि। यद्यस्माद्वृषाभिमतवर्षकस्त्वमाजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं वध्रिणा पाशेन युजा युजौ युक्तौ वृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा चोदयञ्शत्रुषु प्रेरयन् सिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥२१॥

आशुः शिशान इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिंद्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम्न आर्षं। त्रयोदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः। बृहस्पते परि दीयेत्यस्या बृहस्पतिर्देवता। अमीषां चित्तमित्यस्या अप्वाख्या देवी देवता। शिष्टा ऐंद्र्यः। त्रयोदशी विकल्पेन मारुती। तथा चानुक्रांतं। आशुः सप्तोनेंद्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थी बार्हस्पत्योपांत्याप्वादेव्यंत्यानुष्टुम्मारुती वेति ॥ साग्निचित्ये क्रतौ चित्यग्निषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यं। तथा च

सूत्रितं । दक्षिणतस्य ब्रह्मजपत्याशुः शिशान इति सूक्तं समाप्य । आ० १.१९.। इति । अप्रतिरथं जपित्वा । आ० ४.८.। इति च ॥ युद्धार्थं राज्ञः सन्नहनेऽनेन सूक्तेन राजेषितव्यः । सूचितं च । रथेनमन्वीक्षेताप्रतिरथशासस्सौपर्णैः । आ० गृ० ३.१२.१३.। इति ॥

आ॒शुः शिशा॑नो वृष॒भो न भी॒मो घ॑नाघ॒नः क्षोभ॑णश्चर्षणी॒नां ।
सं॒क्रंद॑नोऽनिमि॒ष ए॑कवी॒रः श॒तं सेना॑ अजयत्सा॒कमिंद्रः॑ ॥१॥
आ॒शुः । शिशा॑नः । वृ॒ष॒भः । न । भी॒मः । घ॒ना॒घ॒नः । क्षोभ॑णः । च॒र्ष॒णी॒नां ।
सं॒ऽक्रंद॑नः । अ॒नि॒ऽमि॒षः । ए॒क॒ऽवी॒रः । श॒तं । सेनाः॑ । अ॒ज॒य॒त् । सा॒कं । इंद्रः॑ ॥१॥

अयमिंद्र आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानो निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा । शिशानस्तीक्ष्णमतिः ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृंगाभ्यां भयजनकः तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च । घनाघनो घातकः शत्रूणां हंता ॥ पचाद्यचि हंतेर्घत्वं च । पा० ६.१.१२.७.। इति द्विर्वचनमभ्यासस्याडागमो घत्वं च धात्वभ्यासयोः ॥ चर्षणीनां । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । संक्रंदनः सम्यक्क्रंदयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषश्चक्षुर्निमेषरहितः । सर्वदा स्वयमवगमनयुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यमित्रानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा । एक एव विक्रांतः । असहायेन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयमिंद्रः शतं सेनाः साकं सहैकोद्योगेनैवाजयत् । जयति ॥

सं॒क्रंद॑नेनानिमि॒षेण॑ जि॒ष्णुना॑ युत्का॒रेण॑ दुश्च्यव॒नेन॑ धृ॒ष्णुना॑ ।
तदिंद्रे॑ण जयत॒ तत्स॑हध्वं॒ युधो॑ नर॒ इषु॑हस्तेन॒ वृष्णा॑ ॥२॥
सं॒ऽक्रंद॑नेन । अ॒नि॒ऽमि॒षेण॑ । जि॒ष्णुना॑ । यु॒त्ऽका॒रेण॑ । दुः॒ऽच्य॒व॒नेन॑ । धृ॒ष्णुना॑ ।
तत् । इंद्रे॑ण । ज॒य॒त॒ । तत् । स॒ह॒ध्वं॒ । युधः॑ । न॒रः॒ । इषु॑ऽहस्तेन । वृष्णा॑ ॥२॥

अस्तु नामेंद्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् आह । संक्रंदनेनानिमिषेण चोक्तलक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा ॥ कर्मण्यण् ॥ दुश्च्यवनेनाप्यैरविचाल्येन ॥ च्युङ् प्रुङ् गतौ । छंदसि गत्यर्थेभ्यः । पा० ३.३.१२९.। इति युच् ॥ धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेनेंद्रेण तद्युद्धं जयत । शत्रुबलं सहध्वं । अभिभवत । हे युधो योद्धारो हे नरो नेतारः ॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८.१.७४.। इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते ॥ पुनः कीदृशेनेंद्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्रा च ॥

स इषु॑हस्तैः॒ स नि॑षं॒गिभि॑र्व॒शी संस्र॑ष्टा॒ स युध॒ इंद्रो॑ ग॒णेन॑ ।
सं॒सृ॒ष्ट॒जित्सो॑म॒पा बा॑हुश॒र्ध्यु१॒॑ग्रध॑न्वा॒ प्रति॑हिताभि॒रस्ता॑ ॥३॥
सः । इषु॑ऽहस्तैः । सः । नि॒षं॒गिऽभिः॑ । व॒शी । सं॒ऽस्र॑ष्टा । सः । युधः॑ । इंद्रः॑ । ग॒णेन॑ ।
सं॒सृ॒ष्ट॒ऽजित् । सो॒म॒ऽपाः । बा॒हु॒ऽश॒र्धी । उ॒ग्रऽध॑न्वा । प्रति॑ऽहिताभिः । अस्ता॑ ॥३॥

पूर्वमंत्र इंद्रेण जयतेत्युक्तं । अथेंद्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । स इंद्र इषुहस्तैर्भटैर्मरुदादिभिर्वशी वशित्ववान् । तथा निषंगिभिर्युक्तः । निषंगः खड्गः । तद्वद्भिर्वशी । स चेंद्रो युधो युध्यमानः सन् ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥ अथवा युधो युद्धहेतोर्गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टैकीभवनशीलः । यत एवंविधोऽतः संसृष्टजित् । ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संबद्धा भवंति तेषां जेता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्धी । शर्धो बलं ।

बाह्वोर्बलं बाहुबलं। तद्वान्॥ मत्वर्थीय इनिः। यद्वा। शृधु प्रसहने। बाहुभ्यां शर्धयत्यभिभवतीति बाहुशर्धी। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। पा॰ ३. २. ७८.। इति णिनिः॥ उग्रधन्वोद्यतधन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता मारयिता। यत्रेषून्मुंचति तत्र वृथा न भवतीत्यर्थः। ईदृशेनेंद्रेण जयतेति संबंधः॥

बृह॑स्पते॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न रक्षो॒हामित्राँ॑ अप॒बाध॑मानः।
प्र॒भं॒जन्त्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मेध्यवि॒ता रथा॑नां ॥४॥
बृह॑स्पते। परि॑। दी॒य॒। रथे॑न। र॒क्षः॒ऽहा। अ॒मित्रा॑न्। अ॒प॒ऽबाध॑मानः।
प्र॒ऽभ॒ञ्जन्। सेनाः॑। प्र॒ऽमृ॒णः। यु॒धा। जय॑न्। अ॒स्माक॑म्। ए॒धि॒। अ॒वि॒ता। रथा॑नां॥४॥

हे बृहस्पते बृहतां पातः पालयितर्देव रथेन परि दीय। परिगच्छ। दीयतिर्गच्छतिकर्मा। आगत्य च रक्षोहा रक्षसां हंतामित्राञ्छत्रूनपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबंधिनीः प्रभंजन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन्॥ मृण हिंसायां। इगुपधलक्षणः कः॥ केन हिंसन्। युधा युद्धेन॥ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ जयन्नेवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वमस्माकं रथानामवितैधि। भव॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान्वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः।
अ॒भिवी॑रो अ॒भिस॑त्वा सहो॒जा जैत्र॑मिन्द्र॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् ॥५॥
ब॒ल॒ऽवि॒ज्ञा॒यः। स्थवि॑रः। प्रऽवी॑रः। सह॑स्वान्। वा॒जी। सह॑मानः। उ॒ग्रः।
अ॒भिऽवी॑रः। अ॒भिऽस॑त्वा। स॒हः॒ऽजाः। जैत्र॑म्। इ॒न्द्र॒। रथ॑म्। आ। ति॒ष्ठ॒। गो॒ऽवित्॥५॥

सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति बलविज्ञायः। यद्वा। बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः। सर्वस्य बलभूत इत्यर्थः। स्थविरो महान् प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेजनवान् अन्नवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभवितोग्र उद्गूर्णबलोऽभिवीरः। अभिगता वीरा वीर्यवंतोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः। अभिसत्वाभिगतसत्वा सहोजाः सहसो बलाज्जातः एवंमहानुभावस्त्वं हे इंद्र जैत्रं जयशीलं रथमा तिष्ठ। अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि। त्वं च गोविदुदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा॥

गो॒त्र॒भिदं॑ गो॒विदं॒ वज्र॑बाहुं॒ जय॑न्त॒मज्म॑ प्रमृ॒णन्त॒मोज॑सा।
इ॒मं स॑जाता॒ अनु॑ वीरयध्व॒मिन्द्रं॑ सखायो॒ अनु॒ सं र॑भध्वं ॥६॥
गो॒त्र॒ऽभिद॑म्। गो॒ऽविद॑म्। वज्र॑ऽबाहुम्। जय॑न्तम्। अज्म॑। प्र॒ऽमृ॒णन्त॑म्। ओज॑सा।
इ॒मम्। स॒ऽजा॒ताः॒। अनु॑। वी॒र॒य॒ध्व॒म्। इन्द्र॑म्। स॒खा॒यः॒। अनु॑। सम्। र॒भ॒ध्व॒म्॥६॥

गोत्रभिदं। गा उदकानि त्रायंत इति गोत्रा मेघाः। यद्वा। गौर्भूमिः। तां त्रायंत इति गोत्राः पर्वताः। तेषां भेत्तारं गोविदमुदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तं॥ प्रहरणार्थेभ्यः। पा॰ २. २. ३६. ४.। इति परनिपातः॥ जयंतं शत्रूनभिभवंतं जयनशीलमज्म गमनशीलं शत्रुबलमोजसा बलेन जयंतं यद्वाज्माजिं जयंतमोजसा बलेन प्रमृणंतं शत्रूनभिभवंतं ईदृशं महानुभावमिममिंद्रं हे सजाताः सहोत्पन्ना योद्धारः यूयमनु वीरयध्वं। एनमयतः कृत्वानु पश्चाद्वीरयध्वं। वीरकर्म युद्धं कुरुध्वं॥ शूर वीर विक्रांतौ। वीरशब्दात्तत्करोति तदाचष्ट इति णिच्॥ हे सखायः परस्परं सखिभूताः यूयमिममिंद्रं संरभमाणमनु सं रभध्वं॥ ॥२२॥

अ॒भि गो॒त्राणि॒ सह॑सा॒ गाह॑मानोऽद॒यो वी॒रः श॒तम॑न्यु॒रिन्द्रः॑।
दु॒श्च्य॒व॒नः पृ॑तना॒षाळ॑यु॒ध्यो॒३॒॑ऽस्माकं॒ सेना॑ अवतु॒ प्र यु॒त्सु ॥७॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतऽमन्युः । इंद्रः ।
दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः । अस्माकं । सेनाः । अवतु । प्र । युत्ऽसु ॥७॥

अयमिंद्रो गोत्राण्यभ्राणि मेघान् सहसा बलेनाभि गाहमानः प्रविशन्नदयो निर्दयो वीरो विक्रांतः शतमन्युर्बहुयज्ञो बहुक्रोधो वा दुश्च्यवनोऽन्यैरचाल्यः ॥ स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता ॥ छंदसि सह इति ण्विः । सहेः साडः स इति मूर्धन्यादेशः ॥ अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः ॥ युध संप्रहारे । छांदसः क्यप् ॥ ईदृगिंद्रोऽस्माकं सेना युत्सु संग्रामेषु प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥

इंद्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभंजतीनां जयंतीनां मरुतो यंत्वग्रं ॥८॥
इंद्रः । आसां । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।
देवऽसेनानां । अभिऽभंजतीनां । जयंतीनां । मरुतः । यंतु । अग्रं ॥८॥

आसामस्मत्सहायार्थमागतानामयमिंद्रो नेता नायकोऽस्तु । तथा तस्य बृहस्पतिः पुर एतु । एवं दक्षिणा यज्ञः सोमश्च पुर एत्विति प्रत्येकं संबंधः । तथा देवसेनानामभिभंजतीनामस्मदमित्राणामभिमुख्येन मर्दयंतीनां जयंतीनां ॥ छंदसीति नाम उदात्तत्वं जयंतीनामित्यत्र बहुलवचनान्न भवति । पा० ६. १. १७८. ॥ तासामग्रं मरुतो यंतु । गच्छंतु ॥

इंद्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रं ।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥९॥
इंद्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानां । मरुतां । शर्धः । उग्रं ।
महाऽमनसां । भुवनऽच्यवानां । घोषः । देवानां । जयतां । उत् । अस्थात् ॥९॥

वृष्णो वर्षकस्येंद्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां मरुतां चोग्रमुद्गूर्णं शर्धो बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच महामनसामुदारमनसां भुवनच्यवानां च्यावयितॄणां देवानां घोषो जयशब्द उदस्थात् । उत्तिष्ठति ॥ अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांसि ।
उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यंतु घोषाः ॥१०॥
उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सत्वनां । मामकानां । मनांसि ।
उत् । वृत्रऽहन् । वाजिनां । वाजिनानि । उत् । रथानां । जयतां । यंतु । घोषाः ॥१०॥

हे मघवन्निंद्र अस्मदीयान्यायुधान्युद्धर्षय । उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेषूद्युक्तानि भवंत्वित्यर्थः । मामकानामस्मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सेवकानां मनांसि चोद्धर्षय । हे वृत्रहन्निंद्र वाजिनामश्वानां वाजिनानि वेगा उद्यंतु । तथा जयतां रथानां घोषा उद्यंतु ॥

अस्माकमिंद्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयंतु ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवंत्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥११॥

अस्माकं । इंद्रः । संऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकं । याः । इषवः । ताः । जयंतु ।
अस्माकं । वीराः । उत्ऽतरे । भवंतु । अस्मान् । ऊं इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥११॥

अस्माकं संबंधिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेष्विंद्रो रक्षिता भवतु । तथास्माकं या इषवः संति ता एव जयंतु शत्रून् । तथास्माकं वीरा भटा उत्तर उपरि भवंतु । हे देवाः अस्माँ उ अस्मानेवावत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयंती गृहाणांगान्यप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरंधेनामित्रास्तमसा सचंतां ॥१२॥
अमीषां । चित्तं । प्रतिऽलोभयंती । गृहाण । अंगानि । अप्वे । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु । शोकैः । अंधेन । अमित्राः । तमसा । सचंतां ॥१२॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयंती विमोहयंत्यंगानि तेषामवयवाञ्छिरआदिकान्गृहाण । स्वीकुरु । अभि प्रेहि । अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोकैर्निर्दह । नितरां भस्मीकुरु । तेऽमित्रा अस्मच्छत्रवोऽंधेन तमसा सचंतां । संगच्छंतां ॥

प्रेता जयता नर इंद्रो वः शर्म यच्छतु । उग्रा वः संतु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥१३॥
प्र । इत । जयत । नरः । इंद्रः । वः । शर्म । यच्छतु । उग्राः । वः । संतु । बाहवः ।
अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥१३॥

हे नरो नेतारः संग्रामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत । प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत तान्प्रतिभटान् ॥ तिङः परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥ वो युष्माकमिंद्रः शर्म सुखं यच्छतु । प्रयच्छतु । वो बाहव उग्रा उद्गूर्णबलाः संतु । भवंतु । अनाधृष्या अन्यैरनभिभाव्या यथा यूयमसथ भविष्यथ तथोग्राः संतु वो बाहवः ॥ ॥२३॥

असावीत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्षं त्रैष्टुभमिंद्रं । तथा चानुक्रांतं । असाव्येकादशाष्टको वैश्वामित्र इति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयं ।
तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विर इंद्र पिबा सुतस्य ॥१॥
असावि । सोमः । पुरुऽहूत । तुभ्यं । हरिऽभ्यां । यज्ञं । उप । याहि । तूयं ।
तुभ्यं । गिरः । विप्रऽवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इंद्र । पिब । सुतस्य ॥१॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोतृभिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमोऽसावि । अभिषुतोऽभूत् ॥ षुञ् अभिषव इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् ॥ अतो हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञमस्मदीयं तूयं तूर्णमुप याहि । उपागच्छ । तुभ्यं त्वदर्थं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतयो विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोन्नमयितारो यासां तास्तथोक्ताः । इयाना गमनशीला दधन्विरे । गम्यंते । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यंत इत्यर्थः ॥ ईङ् गतौ । ताच्छीलिकः शानच् । छांदसो विकरणस्य लुक् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वान्नुम् । कर्मणि छांदसो लिट् ॥ यत एवमतः सुतस्याभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्सु धूतस्येत्येषा याज्या । सूचितं च । अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ॰ ६. ४. । इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।
मिमिक्षुर्यमद्रय इंद्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥२॥
अप्ऽसु । धूतस्य । हरिऽवः । पिब । इह । नृऽभिः । सुतस्य । जठरं । पृणस्व ।
मिमिक्षुः । यं । अद्रयः । इंद्र । तुभ्यं । तेभिः । वर्धस्व । मदं । उक्थऽवाहः ॥२॥

हे हरिवः ऋक्सामे वा इंद्रस्य हरी । ऐ० ब्रा० २. २४. । इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निंद्र अप्स्वेकधानादिषूदकेषु धूतस्य कंपितस्य । अभिषुतस्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्य्वादिभिः सुतस्याभिषुतस्य ॥ उभयत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी ॥ ईदृशं सोममिहास्मिन्यज्ञे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व । पूरय च ॥ चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ॥ यं सोममद्रयोऽभिषवग्रावाणो हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमैच्छन् । अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ मिह सेचन इत्यस्य सनि लिङ्युसि रूपं ॥ हे उक्थवाह उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान तेभिस्तैर्मदं वर्धस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रोग्रामित्येषा याज्या । सूत्रितं च । अस्थावति प्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्व तुभ्यं ।
इंद्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥३॥
प्र । उग्रां । पीतिं । वृष्णे । इयर्मि । सत्यां । प्रऽयै । सुतस्य । हरिऽअश्व । तुभ्यं ।
इंद्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥३॥

हे हर्यश्वेंद्र वृष्णे वर्षकाय तुभ्यमुग्रामुद्गूर्णां सत्यां पीतिं सोमपानं प्रेयर्मि । प्रेरयामि । किमर्थं । प्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिं । सुतस्याभिषुतस्य । अतो हे इंद्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तो गृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिर्धेनाभिः स्तुतिवाग्भिर्विश्वाभिर्धीभिः सर्वैः कर्मभिश्चेहास्मिन्यागे मादयस्व । तृप्यस्व ॥ मद तृप्तियोगे । आत्मनेपदं ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र ऊती शचीव इत्येषा याज्या । ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या । आ० ६. ४. । इति सूत्रितं ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः ।
प्रजावदिंद्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गृणंतः सधमाद्यासः ॥४॥
ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतऽज्ञाः ।
प्रजाऽवत् । इंद्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गृणंतः । सधऽमाद्यासः ॥४॥

हे शचीवः शक्तिवन्निंद्र तवोत्यूत्या रक्षणेन तव वीर्येण वयोऽन्नं प्रजावत्प्रजोपेतं दधाना धारयंत उशिजस्त्वामेव कामयमाना ऋतज्ञा ऋतं यज्ञमहर्जानंतः । अंगिरसः सत्रमनुतिष्ठंतः षष्ठेऽहनि प्रयोगमूढाः संतो नाभानेदिष्ठेन पारं गता यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वं । ईदृशोऽंगिरसो मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणंतस्त्वां स्तुवंतः सधमाद्यासः सह माद्यंतस्तस्थुः । तिष्ठंति ॥ मादयतेः छत्यल्युटो बहुलमिति वचनात्कर्तर्यचो यदिति यत् । छांदसः सधादेशः ॥ अतो वयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्व सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुरुचो जनासः ।
मंहिष्ठामूतिं वितिरे दधानाः स्तोतार इंद्र तव सूनृताभिः ॥५॥
प्रनीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्व । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।
मंहिष्ठां । ऊतिं । विऽतिरे । दधानाः । स्तोतारः । इंद्र । तव । सूनृताभिः ॥५॥

हे हर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेतेंद्र सुष्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य सुषुम्नस्य सुसुखस्य सुधनस्य वा पुरुरुचो बहुदीप्तेस्तव प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैर्जनासो जनाः स्तोतारः सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते । वितिरेऽन्येभ्योऽर्थिभ्यो वितरणाय मंहिष्ठामतिशयेन मंहनीयां तव संबंधिनीमूतिं रक्षां दधाना आसत इति शेषः ॥ ॥२४॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।
इंद्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानड् दाश्वाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥६॥
उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्यां । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।
इंद्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणं । आनट् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥६॥

हे हरिवो हरिवन्निंद्र सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढान्यस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वोप याहि । उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । हरिभ्यामश्वाभ्यां । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबंधनीयं । हे इंद्र क्षममाणं त्वा त्वां यज्ञः सोमयाग आनट् । व्याप्नोति ॥ नशतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । अश्नोतेरेव वा लिटि छांदसस्तत्प्रत्ययस्य लोपः । अश्नोतेश्चेति नुडागमः ॥ अध्वरस्य यागस्य प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं दाश्वानसि । दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृक्तिं ।
उप भूषंति गिरो अप्रतीतमिंद्रं नमस्या जरितुः पनंत ॥७॥
सहस्रऽवाजं । अभिमातिऽसहं । सुतेऽरणं । मघऽवानं । सुऽवृक्तिं ।
उप । भूषंति । गिरः । अप्रतिऽइतं । इंद्रं । नमस्याः । जरितुः । पनंत ॥७॥

सहस्रवाजमपरिमितान्नमपरिमितबलं वाभिमातिषाहमभिमातीनां सर्वतो हिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं सुतेरणमभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवंतं सुवृक्तिं शोभनस्तुतिकमप्रतीतं युद्धेऽन्यैरप्रतिगतमिंद्रं गिरः स्तुतिरूपा वाच उप भूषंति । अलंकुर्वंति । तदेवाह । जरितुः स्तोतुर्नमस्याः स्तुतयः पनंत । स्तुवंति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिंधुमतर इंद्र पूर्भित् ।
नवतिं स्रोत्या नव च स्रवंतीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विंदः ॥८॥
सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिंधुं । अतरः । इंद्र । पूःऽभित् ।
नवतिं । स्रोत्याः । नव । च । स्रवंतीः । देवेभ्यः । गातुं । मनुषे । च । विंदः ॥८॥

हे इंद्र त्वदाज्ञया सप्तेतत्संख्याका आपोऽब्रूपा देवीर्देव्यो गंगाद्याः सुरणाः सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा ॥ रणिः शब्दार्थः । वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इति भावेऽप् । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंद-

सीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अमृक्ताः अहिंसिताः प्रवहंतीति शेषः । हे इंद्र पूर्भित् पुरां भेत्ता त्वं याभिर्गंगादिभिः सप्तनदीभिः सिंधुं समुद्रमतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देवस्त्वया सृष्टाः प्रवहंति याभिः सिंधुं नदीमतरः । किंच त्वं नवतिं नव च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः स्रवंतीः प्रवहंतीः स्रोत्याः । नदीनामैतत् । नदीर्देवेभ्यो हविरर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थं च गातुं गंतव्यं तासां मार्गं च विंदः । अलभथाः ॥

अपो महीरभिशस्तेरमुंचोऽजागरास्वधि देव एकः ।
इंद्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥
अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुंचः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।
इंद्र । याः । त्वं । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वं । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हे इंद्र महीर्महतीरप उदकान्यभिशस्तेरभिशंसकाद्वृत्रादमुंचः । आसु मुक्तास्वप्सु देवस्त्वमेक एव असहायः सन्नध्यजागः । अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । हे इंद्र त्वं या अपो वृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां चकर्थ करोषि ताभिरद्भिर्विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः । पोषयेः ॥ पुष पुष्टावित्यस्य व्यत्ययेन श्नुः ॥

वीरेण्यः क्रतुरिंद्रः सुशस्तिरुतापि धेना पुरुहूतमीट्टे ।
आर्दयद्वृत्रमकृणोदु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥
वीरेण्यः । क्रतुः । इंद्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेना । पुरुऽहूतं । ईट्टे ।
आर्दयत् । वृत्रं । अकृणोत् । ऊं इति । लोकं । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इंद्रो वीरेण्यो वीरैर्गंतव्योऽतिशयेन वीरो वा क्रतुः कर्मवान् सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः । उतापि च । अपीत्यनर्थकः । अपि च धेना । वाङ्नामैतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक् पुरुहूतमिंद्रमीट्टे । स्तौति पूजयति वा । यत उक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंचायं वृत्रमावरकमेतन्नामकमसुरमार्दयत् । हतवानित्यर्थः । उ अपि च लोकं । लोक्यत इति लोकः प्रकाशः । तमकृणोत् । अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न केवलं तमेकमेव अपि तु शक्र इंद्रोऽभिष्टिः शत्रूणामभिगंता पृतनाः शत्रुसेनाः ससाहे । अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

कदेत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । ऐंद्रकुत्सपुत्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्र ऋषिः । हरी यस्य सुयुजा वज्रं यस्येति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्कैकादशके उष्णिहौ । अंत्या त्रिष्टुप् । आद्या गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पक्षांतर उष्णिक् । शिष्टाभिः सर्वाभिः सप्तोष्णिहः । तथा चानुक्रांतं । कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबंत्याद्या गायत्री वेति ॥ गतो विनियोगः ॥

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥१॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रं । हर्यते । आ । अव । श्मशा । रुधत् । वारिति वाः । दीर्घं । सुतं । वाताप्याय ॥१॥

हे वसो वासयितरिंद्र स्तोत्रमस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वां ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कदा कस्मिन्कालेऽव रुधत् । अवरोत्स्यति । अवरुध्य च कदा वाः । वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते ॥ रुधेर्लुङीरितो वेति च्लेरङादेशः । वारिति वृणोतेर्ण्यंताल्लङि च्छांदसः शपो लुक् । छंदस्युभयथेति तिप आर्धधातुकत्वात्सेरनिटीति लोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः ॥ तत्र दृष्टांतः । अशुते क्षेत्रमिति श्मशा कुल्या । लुप्तोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत उदकान्यवरुणद्धि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह । दीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं सुतमभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । वाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तान्निपात्यत इति वाताप्यमुदकं । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वंतानु शेपा । उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥२॥

हरी इति । यस्य । सुऽयुजा । विऽव्रता । वेः । अर्वंता । अनु । शेपा । उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥२॥

यस्येंद्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा सुष्ठु नियोज्यौ । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विशिष्टकर्माणावर्वंतावरणकुशलौ शेपा शेपवंतौ । मत्वर्थो लुप्यते । प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उभोभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव यद्वा महांतौ रंजकौ सूर्याचंद्रमसाविव केशिनौ प्रकाशमानौ केशवंतौ वा ईदृशावश्वौ हे इंद्र यस्य ते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन्ननु वेः । स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व ॥ दन्निति ददातेः शतरि च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एव श्लभावश्च ॥

अप योरिंद्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।
शुभे यद्युयुजे तविषीवान् ॥३॥

अप । योः । इंद्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।
शुभे । यत् । युयुजे । तविषीऽवान् ॥३॥

य इंद्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन्मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाणस्तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति ॥ श्राम्यतेश्छंदसि लिट् । तस्य व्यत्ययेन कानच् ॥ स इंद्रो यद्यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान्युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीमप योः । तस्य वृत्रस्यापयोरपयोजिता भवति ॥

सचायोरिंद्रश्चकृष आँ उपानसः सपर्यन् । नदयोर्विव्रतयोः शूर इंद्रः ॥४॥

सचा । आयोः । इंद्रः । चकृषे । आ । उपानसः । सपर्यन् । नदयोः । विऽव्रतयोः । शूरः । इंद्रः ॥४॥

आयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोतुश्चर्कृषे पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः । सचा सह दातव्यैर्धनैः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपानसोऽन उपागतवान् ॥ अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया । म॰ २. २. १८. ४. । इति प्रादिसमासः । अनसंतान्नपुंसकात् । पा॰ ५. ४. १०३. । इति समासांतष्टच् ॥

आच्छादयेत्यर्थः। सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन्। यद्वा। व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः। स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः। उक्तगुणविशिष्टः सन्वा। आगच्छति। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। कीदृश इंद्रः। मदयोर्हर्षयोर्भव्दं कुर्वतो-र्विश्रतयोर्विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियंता शूरो विक्रांतः॥

अधि यस्तस्थौ केशवंता व्यचस्वंता न पुष्ट्यै। वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान्॥५॥
अधि। यः। तस्थौ। केशऽवंता। व्यचस्वंता। न। पुष्ट्यै। वनोति। शिप्राभ्यां।
शिप्रिणीऽवान्॥५॥

य इंद्रः केशवंता केशिनौ व्यचस्वंता व्यचनवंतौ व्याप्तिमंतौ। नेत्यनर्थको निपातः। ईदृशावश्वौ पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वाधि तस्थौ अधितिष्ठति आरोहति॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म।पा० १.४.४६.। इति कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा॥ यद्वा। नेति चार्थे। तेन गुणौ समुच्चीयेते। प्रशस्तकेशौ व्यचस्वंतौ चेत्यर्थः। स शिप्राभ्यां हनूभ्यां शिप्रिणीवाञ्शिप्रवानिंद्रः। एको मत्वर्थीयोऽनुवादः। वनोति। सोमान्याचते॥ वनु याचने॥ यद्वा। वनुष्यतिर्हंतिकर्मा। शत्रून्हिनस्ति॥ ॥२६॥

प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष शूरः शवसा। ऋभुर्न क्रतुभिर्मातरिश्वा॥६॥
प्र। अस्तौत्। ऋष्वऽओजाः। ऋष्वेभिः। ततक्ष। शूरः। शवसा। ऋभुः। न।
क्रतुऽभिः। मातरिश्वा॥६॥

ऋष्वौजा दर्शनीयबलो व्याप्तबलो वर्ष्वेभिर्दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह प्रास्तौत्। स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति। यद्वा। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। प्रकर्षेण स्तुतोऽभूत्। य इंद्रः शूरो विक्रांतो मातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्य-न्तरिक्षे श्वसन्वर्तमानः सञ्शवसा बलेन क्रतुभिः क्रियमाणैः कर्मभिः। यद्वा। क्रतुरिति प्रज्ञानाम। बलेन प्रज्ञाभिश्च ततक्ष वृत्रवधादिकं चकार। तत्र दृष्टांतः। ऋभुर्नर्भव इव॥ सुपां सुलुगिति जसः सुरादेशः॥ ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान्। अरुतहनुरद्भुतं न रजः॥७॥
वज्रं। यः। चक्रे। सुऽहनाय। दस्यवे। हिरीमशः। हिरीमान्। अरुतऽहनुः। अद्भुतं।
न। रजः॥७॥

य इंद्रः सुहनाय सुष्ठु हननीयाय दस्यव उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरणसाधनमायुधं चक्रे कृतवान् स त्वं वृजिना शिशीहीत्युत्तरसंबंधः। कीदृश इंद्रः। हिरीमशो हरितश्मश्रुः॥ पृषोदरादिः॥ हिरीमान् हरिताश्वो हरितवर्णो वा अरुतहनुरबाधितहनुः। किमिव। अद्भुतं न रजः। अद्भुतमिति महन्नाम। रज इति रंजकमंतरिक्षमुच्यते। महदंतरिक्षमिव। तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत्॥

अव नो वृजिना शिशीह्यृचा वनेमानृचः। नाब्रह्मा यज्ञ ऋधग्जोषति त्वे॥८॥
अव। नः। वृजिना। शिशीहि। ऋचा। वनेम। अनृचः। न। अब्रह्मा। यज्ञः। ऋधक्।
जोषति। त्वे इति॥८॥

हे इंद्र नोऽस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापान्यव शिशीहि। अत्यर्थं तनूकुरु। विनाशयेत्यर्थः। वयं ऋचा स्तुत्वा साधनेनानृचोऽस्तुतिकानयजमानान्वनेम। हिंसाम। अब्रह्मा। ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं। स्तुतिविरहितो यज्ञ ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतस्त्वे त्वयि न जोषति। न सेवते त्वां। न प्रीणयतीत्यर्थः॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः। व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च॥

ऊर्ध्वा यत्ते चेतिनी भूद्यज्ञस्य धूर्षु सद्मन्। सजूर्नावं स्वयशसं सचायोः ॥९॥
ऊर्ध्वा। यत्। ते। चेतिनी। भूत्। यज्ञस्य। धूःऽसु। सद्मन्। सऽजूः। नावं। स्वऽयशसं।
सचा। आयोः ॥९॥

हे इंद्र ते तव स्वभूता चेतिनी। चेताश्चियं। तद्वती चेतिनी क्रिया। सा यद्यदोर्ध्वोन्नता प्रवृत्ता भूत् अभूत् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ कुत्र स्थान इति। यज्ञस्य यागस्य सद्मन् सद्मने। केष्विति। धूर्षु कर्मणां वोढृष्वृत्विक्षु। तदानीं सजूर्यजमानेन मरुद्भिर्वा सह प्रीयमाणो वा सन्नायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य सचा सह तेन साकं स्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यशःसाधनं नावं तरणसाधनं तरणिं। आरोहसीति शेषः। एकमेव रथं यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः। यद्वा। नावं रथं स्वयशसमायोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विररेपाः। यया स्वे पात्रे सिंचस उत् ॥१०॥
श्रिये। ते। पृश्निः। उपऽसेचनी। भूत्। श्रिये। दर्विः। अरेपाः। यया। स्वे। पात्रे।
सिंचसे। उत् ॥१०॥

हे इंद्र ते तव संबंधिनः सोमस्य श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गौः पृश्निवर्णोपसेचनी पयसो दोग्ध्री भूत्। भवतु। तथा दर्विररणिररेपा अपापा सती ते श्रिये हविषः श्रयणाय भूत्। भवतु। यया दर्व्या स्वे स्वकीये पात्रे पानसाधने मुख उत्सिंचसे उपर्याहृत्य पिबसि सा श्रिये भूदिति संबंधः ॥

शतं वा यदसुर्य प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौद्दुर्मित्र इत्थास्तौत्।
आवो यद्दस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यद्दस्युहत्ये कुत्सवत्सं ॥११॥
शतं। वा। यत्। असुर्य। प्रति। त्वा। सुऽमित्रः। इत्था। अस्तौत्। दुःऽमित्रः। इत्था।
अस्तौत्।
आवः। यत्। दस्युऽहत्ये। कुत्सऽपुत्रं। प्र। आवः। यत्। दस्युऽहत्ये। कुत्सऽवत्सं ॥११॥

हे असुर्य बलवन्निंद्र। अवध्यत्वेनासुरसंबंधित्वात्। त्वा त्वां प्रति शतं वा शतसंख्याकं धनं। वाशब्देनापरिमितं धनं वा। यद्यदा कामितवानित्यर्थः। यद्यदा च दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे कुत्सपुत्रं दुर्मित्रमावः रक्षितवानसि। तथा कुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अव रक्षणादौ। लङ्याडजादीनामित्याडागमः। पादादित्वादनिघातः। पुनरुक्तिरादरार्थं ॥ तदानीं सुमित्रो नाम्नेत्यमस्तौत्। तथा दुर्मित्रो गुणत इत्थमस्तौत्। तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यं। सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणत इति कात्यायनेन तथोक्तेः। स इत्थेत्यमनेन ज्ञातप्रकारेणास्तौत्। अस्तावीत्। इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्थं ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पंचमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
अष्टमे पंचमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः। सायणार्यस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्रोभा उ नूनमित्येकादशर्चमाद्यं सूक्तं। अनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं। त्रैष्टुभमश्विदैवत्यं। काश्यपपुत्रो भूतांशो नामर्षिः। तथा चानुक्रम्यते। उभौ भूतांशः काश्यप आश्विनमिति ॥ अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ्य एतत्सूक्तं। सूत्रितं च। उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया। आ० ९.११.। इति ॥

उभा उं नूनं तदिदंर्थयेथे वि तंन्वाथे धियो वस्त्रापसेव।
सध्रीचीना यातवे प्रेमंजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तंसयेथे ॥१॥
उभौ। ऊं इति। नूनं। तत्। इत्। अर्थयेथे इति। वि। तन्वाथे इति। धियः। वस्त्रा। अपसाऽइव।
सध्रीचीना। यातवे। प्र। ई। अजीगरिति। सुदिनाऽइव। पृक्षः। आ। तंसयेथे इति ॥१॥

हे अश्विनावुभौ युवां नूनमिदानीं तदिदस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेवार्थयेथे। प्रार्थयथः ॥ अर्थ याच्ञायां चौरादिकः। अनुदात्तेत्। उः पूरणः ॥ संप्रार्थ्य च धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वि तन्वाथे। विस्तारयथः ॥ तनु विस्तारे तानादिकः ॥ तत्र दृष्टांतः। अपसेवापस्विनौ कुविंदौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। उभयत्र सुप आकारः ॥ ईमयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनौ सहांचनौ युवां ॥ सहपूर्वादंचतेः क्विनि सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खः। सुप आजादेशः ॥ तौ यातवे ॥ तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं प्राजीगः। प्रकर्षेण स्तौति। यद्वा। युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति ॥ गॄ शब्दे। गॄ निगरणे वा। एताभ्यां लुङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। दीर्घश्छांदसः। गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ किंच सुदिनेव सुदिनेष्वन्नानि यथालंकुर्वंति। यद्वा। सुदिना सुदिनौ। अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वंतौ सूर्याचंद्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथान्नान्यलंकुरुतः। तद्वद्युवां पृक्षः। अन्ननामैतत्। भोक्तृभिः संपृच्यंत इति पृक्षोऽन्नानि। आ तंसयेथे। समंतादलंकुरुथः ॥ तसि भूष अलंकारे चौरादिकः ॥

उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः।
दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु माप स्थातं महिषेवावपानात् ॥२॥
उष्टाराऽइव। फर्वरेषु। श्रयेथे इति। प्रायोगाऽइव। श्वात्र्या। शासुः। आ। इथः।
दूताऽइव। हि। स्थः। यशसा। जनेषु। मा। अप। स्थातं। महिषाऽइव। अवऽपानात् ॥२॥

उष्टारेव। उष्टः कामयेते गंतव्यं देशमित्युष्टारौ प्रासंगस्य वोढारावनड्वाहाविव ॥ वश कांतावित्यस्मात्तृचि च्छांदसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत्फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु श्रयेथे। तत्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः। अस्मादौणादिको रन्प्रत्ययः ॥ प्रायोगेव प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव ॥ प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः। थाथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥ तौ यथा श्वात्र्या श्वात्र्यौ। शु क्षिप्रमतनं श्वात्रं। तत्र साधू भवतः तद्वत्। यद्वा। युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वात्र्यौ। श्वात्रमिति धननाम। तत्र भवौ। धनस्य साधकावित्यर्थः। तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रत्येथः। आगच्छथः ॥ इण् गतौ आदादिकः ॥ दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वज्जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थो हि। भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपं। हियोगादनिघातः ॥ महिषेव महिषाविव यथा श्रांतौ महिषाववपानात्। पीयतेऽस्मिन्निति पानं ह्रदादि ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ पानमेवावपानं। संनि-

दृष्टात्पापादपगच्छतः तद्वद्युवामस्मदीयाद्रविषः स्तोतुश्च माप स्थातं। मापक्रम्य तिष्ठतं ॥ तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। न माङ्योग इत्यडभावः ॥

साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा पश्वेव चित्रा यजुरा गमिष्टं।
अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥३॥
साकंऽयुजा। शकुनस्यंऽइव। पक्षा। पश्वाऽइव। चित्रा। यजुंः। आ। गमिष्टं।
अग्निःऽइव। देवऽयोः। दीदिऽवांसा। परिज्मानाऽइव। यजथः। पुरुऽत्रा ॥३॥

शकुनस्येव पक्षिण इव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्य वर्तमानौ तद्वत्साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्य वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ पश्वेव पशू इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ तद्वच्चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुर्यजनावस्मदीयावा गमिष्टं। आगच्छतं ॥ यजेरौणादिको भाव उसिन्प्रत्ययः। गमिष्टं। गमेर्लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप्। सिप आर्धधातुकत्वान्नेमेरिट् परस्मैपदेषु। पा॰ ७. २. ५८.। इतीडागमः ॥ देवयोर्देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञेऽग्निरिवाग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वद्दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिर्दीप्तौ भवथः ॥ दीव्यतेः क्वसौ वस्वेकाजादिति नियमादिडभावः। वलि लोपे तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः ॥ परिज्मानेव परिज्मानाविव परितोऽजतो गच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यू इव स्थितौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः। देवान्पूजयथः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू इत्याम्नानात्। ऐ॰ ब्रा॰ १. १८.। यद्वा। परिज्मानेव परितो गंतारौ पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। पुरुत्रा। देवमनुष्येत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै।
इर्येव पुष्ट्यै किरणेव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टं ॥४॥
आपी इति। वः। अस्मे इति। पितराऽइव। पुत्रा। उग्राऽइव। रुचा। नृपती इवेति नृपतीऽइव। तुर्यै।
इर्याऽइव। पुष्ट्यै। किरणाऽइव। भुज्यै। श्रुष्टीवानाऽइव। हवं। आ। गमिष्टं ॥४॥

अस्मे अस्माकं वो युवां। पूजायां बहुवचनं। आपी प्राप्तौ बंधुभूतौ भवथः। पितरेव पितराविव यथा च पितरौ प्रति पुत्रा पुत्रौ बंधुभूतौ भवतः तद्वत्। यद्वा। पुत्रा ॥ षष्ठ्या आकारः ॥ पुत्राणां पितरौ बंधू। तथोग्रेवोग्राविव यथोग्रौ स्वतेजसोद्गूर्णावग्न्यादित्यौ यथा रोचमानौ भवतः तद्वद्रुचा दीप्त्या युक्तौ ॥ रोचतेर्भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ यद्वा। रुचा रोचमानौ भवथः ॥ रोचतेरिगुपधलक्षणः कः। सुप आकारः ॥ नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतः तद्वत्तुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः ॥ तुर त्वरणे। इगुपधात्कित्। उ॰ ४. ११९.। इतीन्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिनः। पा॰ ४. १. ४५.*। इति ङीष्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इर्येवेर्याविव। इरान्नं। तत्र भवौ ॥ भावार्थे यत् ॥ अन्नवंतावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः। तद्वद्युवां पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः। किरणेव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणौ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः तद्वद्भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः। श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवंताविव। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ मत्वर्थीयो वनिप् ॥ तद्वंतावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत्। यद्वा। श्रुष्टीवानेव। श्रुष्टीति सुखनाम। तद्वंतौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां हवमस्मदीयमाह्वानं प्रत्या गमिष्टं। आगच्छतं ॥ हवं। भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषर्या शिंबाता मित्रेव ऋता शतरा शातपंता ।
वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषेवेषा सपर्या३ पुरीषा ॥ ५ ॥
वंसगाऽइव । पूषर्या । शिंबाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शातपंता ।
वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था । मेषाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा पूषर्या पूषर्यौ पूषणौ भवतौ । पुष्टावयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फीतांगावयवौ ॥ पुष पुष्टौ । अस्मादौणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तदंतात्साधुत्वे छंदसीति यत् । तित्स्वरितं ॥ तथा शिंबाता शिंबातौ । सुखनामैतत् । शिंबेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुनाततं प्राप्तमिति । शिञ् निशाने । अस्माच्छिंबमिति बाहुलकाद्वप्रत्ययो मुक् च निपात्यते । अततेः कर्मणि घञ् । सुप आजादेशः । सुखकरौ भवथः । मित्रेव मित्राविव । मित्रशब्देन वरुणोऽप्युपलक्ष्यते । सहावस्थितमित्रावरुणाविवर्ततौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः । तथा शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि ययोः संति तौ तथोक्तौ ॥ सुपो डादेशः ॥ यद्वा । शतमनेकमिंद्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखं । तेन तद्वंतौ । शातपंता शातपंतौ तीक्ष्णस्तुतिकौ ॥ शातं तीक्ष्णं । पंतं । पनतेर्बाहुलकात्तन् । उ॰ ३. ८६. ॥ यद्वा । शातपंता शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयत इति शातपंतं सुखं ॥ शो तनूकरणे । निष्ठा । पनतेस्तन् ॥ तेन युवां सुखवंतौ भवथः । यद्यपि शिंबाता शतरा शातपंतेति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपौनरुक्त्यं । वाजेव वाजाविव यथाश्वौ घासादिनोन्नतौ संपूर्णावयवौ तद्वद्वयसा हवीरूपेणान्नेन हेतुनोच्चोच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो डादेशः । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ घर्म्येष्ठा घर्मस्थौ । घर्मं दीप्तमंतरिक्षं । तत्संबंधिनि देशे सूर्याचंद्रमसौ रूपेणावस्थितौ भवथः । सूर्याचंद्रमसाविति यास्कः । नि॰ १२. १. । यद्वा । घर्मे प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः ॥ तिष्ठतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् ॥ मेषेव मेषाविव । तौ यथान्नेन परिचरणीयौ तद्वद्युवामिषा हवीरूपेणान्नेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः ॥ सपरशब्दः कंड्वादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्मा ॥ पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतॄणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वेति यास्कः ॥ ॥ १ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥
सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरं । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव । सृणिरंकुशः ॥ तत्र साधुरिति यत् ॥ अंकुशार्हौ मत्तगजाविव जर्भरी गात्रविनामं कुर्वंतौ ॥ जभ जृभि गात्रविनामे । अस्मादौणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । सृण्येव । सृणिर्द्विविधा । मत्तगजस्य वशावस्थापयित्र्येका । अपरा बाधयित्री ॥ सर्तेः किच्च । उ॰ ४. ४९. १०४. । इत्यौणादिको निप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । सुप आकारः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारावेकत्रैवावस्थापकौ । तथा तुर्फरीतू तर्फितारौ शत्रूणां हंतारौ ॥ जर्भरी । भरतेर्यङ्लुगंतादौणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य जकारश्छांदसः । तृफ तृंफ हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंतस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा । अस्माद्बाहुलकादौणादिकोऽरीतुप्रत्यय उत्वं च । अत्र निरुक्तं । द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हंता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंताराविस्यादि । नि॰ १३. ५. ॥ नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्मा । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं नैतोशः । ताविव तुर्फरी शत्रूणां हंतारौ ॥ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां

विदारयितारौ ॥ भिफला विशरणे । अस्मात्पर्फरीकादयश्च । उ॰ ४. २०. । इतीकप्रत्ययांतो निपात्यते ॥ यद्वा । स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ ॥ पॄ पालनपूरणयोः । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वं निपात्यते । पर्फतिः पूरणार्थो वा ॥ उदन्यजेव उदन्यजे इव । उदके भवमुदन्यं ॥ पद्दन्नोमास् । पा॰ ६. १. ६३. । इत्यादिनाशस्प्रभृतिष्वप्युदन्नादेशः ॥ तत्र जाते रत्ने इव निर्मलौ । कांतियुक्तावित्यर्थः । जेमना जेमनौ जयशीलौ ॥ जयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दीर्घाभावश्छांदसः ॥ मदेरू बलातिशयेन मत्तौ स्तुत्यौ वा । ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु जरायुजं अत एव मरायु मरणशीलं शरीरमजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतं ॥ नञो जरमरमित्रमृता इति नञ उत्तरस्य जरशब्दस्याद्युदात्तत्वं ॥

पज्रेव चर्चरं जारं मरायु क्षद्मेवार्थेषु तर्तरीथ उग्रा ।
ऋभू नापत्खरमज्रा खरज्रुर्वायुर्न पर्फरत्क्षयद्रयीणां ॥७॥
पज्राऽइव । चर्चरं । जारं । मरायु । क्षद्मऽइव । अर्थेषु । तर्तरीथः । उग्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्रा । खरऽज्रुः । वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणां ॥७॥

हे उग्रोग्रावुद्गूर्णतेजस्कावश्विनौ पज्रेव पज्रावित्र प्रार्जितबलौ वीरावित्र स्थितौ । यद्वा । पज्रेव ॥ जि जि अभिभवे ॥ पादाभ्यामभिभवंतौ समर्थावित्र स्थितौ । युवां चर्चरं चरणशीलं जारं जरायुक्तं अत एव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरमर्थेषु गंतव्येषु तरीतव्येष्वापदादिषु क्षद्मेव । उदकनामैतत् । उदकमिव तर्तरीथः । अत्यंतं तारयथः ॥ तॄ प्लवनतरणयोः । यङ्लुगंताल्लटि छंदस्युभयथेति थस आर्धधातुकत्वेनेडागमः । वृतो वा । पा॰ ७. २. ३८. । इति दीर्घः ॥ ऋभू नभूं इव । दार्ष्टांतिकसाम्याद्व द्विवचनं । ऋभू यथा स्वनिर्मितो रथ आपत् तद्वत् खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यंतं शुद्धबलावित्यर्थः ॥ टुमस्जो शुद्धौ । अस्मादौणादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशौ युवां खरज्रुस्तीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवानृभुभिर्दत्तो रथो युवामापत् । आप्नोत् ॥ आप्लृ व्याप्तौ । लुङि लृदित्वाच्च्लेरङ् ॥ स रथो वायुरिव पर्फरत् । सर्वमापूरयत् । सर्वत्र व्याप्तवानित्यर्थः ॥ पॄ पूरणे । अस्माल्लेटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । अभ्यासस्य रुगागमो यलोपश्च । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ ततः स रथो रयीणां धनानां धनानि क्षयत् । शत्रुभ्य आगमयत् ॥ क्षि निवासगत्योः । अस्मादंतर्णीतण्यर्थाल्लेट्यडागमः ॥ यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । धनानामीष्टे ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥

घर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारं ।
पतरेव चचरा चंद्रनिर्णिङ्मनऋंगा मनन्या३ न जग्मी ॥८॥
घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरं ।
पतराऽइव । चचरा । चंद्रऽनिर्निक् । मनःऽऋंगा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥८॥

घर्मेव घर्मावित्र महावीरावित्र जठरे स्वोदरे मधु मधुनः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ घृतस्य सनेरू संभक्तारौ ॥ वन षण संभक्तौ । अस्मादौणादिक एरुप्रत्ययः ॥ भगेविता । भगो धनं । तद्विषयरक्षणयुक्तौ ॥ अवतेर्भावे क्तः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेस्तृजंतस्य सुपो डादेशः । स्वरस्तु छांदसः ॥ अरमत्यर्थं तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अत एव फारिवा । फारिरायुधं । तद्वंतौ भवतः ॥ स्फुरतिर्वधकर्मा । अस्माच्चिचि चिस्फुरोर्णौ । पा॰ ६. १. ५४. । इत्यात्वं । तदंतादिप्रत्ययः । सकारलोपश्छांदसः । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । सुपो डादेशः ॥ पतरेव पतरावित्र पतनशीलौ पक्षिणावित्र चचरा संचरंतौ चंद्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम ॥ सुपो लुक् ॥ चंद्रनिर्णिजौ चंद्रसदृशरूपयुक्तौ । यद्वा । चंद्रमाह्लादकं रूपं ययोस्तौ वर्तेते । मनऋंगा मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ ॥ ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा । अस्मादपि घञ् । बहुव्रीहिस्वरः ॥ मनन्या न मनन्यौ यथा । मनने साधू । स्तुत्यावित्यर्थः ॥ मननशब्दात्तत्र साधुरिति यत् । तित्स्वरितं ॥ तादृशावित्र जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ भवतः ॥ गमेरादृगमहन इति किप्रत्ययः ॥

बृहंतेव गंभरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।
कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोऽंशेव नो भजतं चित्रमप्नः ॥९॥
बृहंताऽइव । गंभरेषु । प्रतिऽस्थां । पादाऽइव । गाधं । तरते । विदाथः ।
कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतं । चित्रं । अप्नः ॥९॥

बृहंतेव बृहंताविव प्रांशू पुरुषौ यथा गंभरेषु गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विंदतः तद्वद्गह्वरेषु गंभीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठामवस्थितिमासदं युवां विदाथः । जानीथः । पादेव पादाविव यथा तरते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं वित्तः तद्वद्युवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः । जानीथः ॥ विद ज्ञाने । लेट्यडागमः ॥ कर्णेव यथा कर्णावुक्तं शब्दं विदतुः तद्वद्युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनमनु हि स्मराथः । अनुकूलं जानीथः खलु ॥ स्मरतेर्लेट्यडागमः । हियोगादनिघातः । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । पा० २. ३. ५२. । इति शासुरित्यस्य षष्ठी । अंशेवांशाविव यथावयवौ तद्वंतं यत्नं भजेते तद्वद्युवां नोऽस्मदीयं चित्रं चायनीयमप्नः कर्म भजतं । आश्रयतं ॥ अप्नः । आपू व्याप्तौ । अस्मादापः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । उ० ४. २०७. । इत्यसुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वो नुडागमश्च । नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥

आरंगरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे ।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात्सचेथे ॥१०॥
आरंगराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।
कीनाराऽइव । स्वेदं । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् ।
सचेथे इति ॥१०॥

आरंगरेव ॥ गॄ शब्दे । अस्माद्भाव ऋदोरप् । अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनं । तस्य संबंधिनौ । तस्येदमित्यण् ॥ शब्दवंतौ मेघाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वद्युवामेरयेथे । प्रेरयथः ॥ ईर प्रेरणे चौरादिकः ॥ सारघेव सारघाविव । सरघा मधुमक्षिका । सरघैव सारघा ॥ प्रज्ञादित्वादण् । पा० ५. ४. ३८. ॥ ते यथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वद्युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतः तद्वत्स्वेदं स्विद्यमानं जलमासिस्विदाना समंतात् स्वेदयंतौ प्रचारयंतौ भवथः ॥ ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अनुदात्तेत् । तस्माच्छांदसे लिटि कानजादेशः । क्षामेव । क्षै जै षै क्षये । अस्मादातो मनिन् । ह्रस्वश्छांदसः ॥ क्षामा क्षीणा गौः सुयवसात् ॥ अदेः क्विप् ॥ शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयंती क्षीररूपेणान्नेन समवेता यथा भवति तद्वद्युवामूर्जा हवीरूपेणान्नेन सचेथे । संगच्छेथे ॥ षच समवाये ॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मंत्रं सरथेहोप यातं ।
यशो न पक्वं मधु गोष्वंतरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥११॥
ऋध्याम । स्तोमं । सनुयाम । वाजं । आ । नः । मंत्रं । सऽरथा । इह । उप । यातं ।
यशः । न । पक्वं । मधु । गोषु । अंतः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामं । अप्राः ॥११॥

हे अश्विनौ वयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिकमृध्याम । ऋध्यास्म । वर्धयेम ॥ ऋधु वृद्धौ । अस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुटः कित्त्वं ॥ वाजं हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां सनुयाम । प्रयच्छेम ॥ षणु दाने तानादिकः । विधिलिङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथाविवकमेव रथमारूढौ संताविहावि-

कर्मणि नोऽस्मदीयं मंत्रं मननीयं स्तोत्रमुप यातं। उपागच्छतं। गोष्वंतर्गोरूधस्यवस्थितं पक्वं परिणतं अत एव मधु मधुरं यशो न। यश इत्यन्ननाम। नशार्थे। क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं यथापेक्ष्यागच्छतमिति संबंधः। एवमुक्तप्रकारेण भूतांश्च एतन्नामर्षिरश्विनोः काममभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिरप्राः। आपूरयत्। संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे आदादिकः। व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादान्यस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ॥ ॥२॥

आविरित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं। दिव्यो नामांगिरस ऋषिः। प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वर्षिका। शतधारं वायुमिति चतुर्थी जगती शिष्टा दश त्रिष्टुभः। अनेन सूक्तेनर्त्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो यजमाना वा स्तूयंते। अतः सैव देवता। तथा चानुक्रांतं। आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां तद्दातॄन्वास्तौच्चतुर्थी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

आविर्भून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।
महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पंथा दक्षिणाया अदर्शि ॥१॥
आविः। अभूत्। महि। माघोनं। एषां। विश्वं। जीवं। तमसः। निः। अमोचि।
महि। ज्योतिः। पितृऽभिः। दत्तं। आ। अगात्। उरुः। पंथाः। दक्षिणायाः। अदर्शि ॥१॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातॄणां वा स्तावकं। दक्षिणा तु यागांगं यागस्तु सायंकाले न क्रियते। न सायमस्ति देवया अजुष्टं। ऋ० ५.७७.२.। इत्यादिश्रवणात्। तस्मादह्न्येव कर्तव्यः। अहश्च सूर्योदयात्प्रभृत्येव भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते। माघोनं। मघवेंद्रः। इंद्रश्च सूर्यश्चैनमासे तयोरिंद्र इति स्मरणात्। तस्य संबंधि ॥ तस्येदमित्यण्। अतद्धिते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितं। पा० ६.४.१३३.। सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद्च तद्धितेऽपि संप्रसारणं ॥ सूर्यात्मकस्येंद्रस्य स्वभूतं महि महत्तेज एषां यजमानानां यागसिद्ध्यर्थमाविरभूत्। प्रकाशितमुद्गतमभूत्। तत्र विश्वं सर्वं जीवं स्थावरजंगमात्मकं जगत्तमसः सकाशान्निरमोचि। निर्मुक्तमभूत् ॥ मुंचतेः कर्मलुङि चिणि रूपं ॥ अथानंतरं पितृभिर्यत्पितृभिर्देवैर्दत्तं नो हविषामागमनाय तन्महि महज्ज्योतिः सूर्याख्यमागात्। आगच्छति। पश्चाद्दक्षिणाया यागांगभूताया उरुर्महान् पंथा मार्गोऽदर्शि। सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत्। सर्वे यागं कृत्वर्त्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवंत इत्यर्थः ॥

उच्चा दिवि दक्षिणावंतो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजंते वासोदाः सोम प्र तिरंत आयुः ॥२॥
उच्चा। दिवि। दक्षिणाऽवंतः। अस्थुः। ये। अश्वऽदाः। सह। ते। सूर्येण।
हिरण्यऽदाः। अमृतऽत्वं। भजंते। वासःऽदाः। सोम। प्र। तिरंते। आयुः ॥२॥

दक्षिणावंतो दक्षिणाया देयत्वेन तद्वंतो दक्षिणां दत्तवंतो यजमाना उच्चोच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि द्युलोकेऽस्थुः। तिष्ठंति। सामान्येनोक्त्वा दातृविशेषाणां फलविशेषमाह। अश्वदा अश्वानां दातारो ये यजमानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठंति। ये हिरण्यदा हिरण्यदातारः तेऽमृतत्वममरणधर्मत्वं देवत्वं भजंते। अमृतं वै हिरण्यमित्याम्नानात्। तथा सौम्यं वै वास इति श्रवणात्सोम एव संबोध्यते। हे सोम वासोदास्त्वद्देवत्यवस्त्राणां दातारो ये संति ते त्वया सह तिष्ठंतीति शेषः। एते सर्वे आयुर्जीवनं प्र तिरंते। प्रवर्धयंति। प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥

दैवी पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पृणंति ।
अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पृणंति ॥३॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पृणंति ।
अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पृणंति ॥ ३ ॥

दैवी देवसंबंधिनी ॥ देवाद्यञञौ । पा॰ ४. १. ८५. ३. । इत्यञ् ॥ तादृशी पूर्तिः पालिनी तत्साध्या देवयज्या ॥ छंदसि निष्टर्क्येति निपातितः ॥ देवयागः । तदंगभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः ॥ ऋ गतावित्यस्मात् इः । उ॰ ४. १३८. । इतीप्रत्ययः ॥ कुत्सितगंतृभ्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिर्हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्मात्ते कुत्सितगंतारो नहि पृणंति देवान्स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा न प्रीणयंति ॥ पृण प्रीणने तौदादिकः ॥ अथेति प्रश्ने । यष्टॄणां देवयागादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणां नेतारः अत एव प्रयतदक्षिणासो दत्तदक्षिणा बहवो यजमाना अवद्यभिया ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्येति । पा॰ ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः ॥ पापभिया । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवंति खलु । तस्मात्तद्भीत्या पृणंति । देवान्प्रीणयंति । तस्माद्यष्टॄणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।
ये पृणंति प्र च यच्छंति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरं ॥ ४ ॥
शतऽधारं । वायुं । अर्कं । स्वःऽविदं । नृऽचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।
ये । पृणंति । प्र । च । यच्छंति । संऽगमे । ते । दक्षिणां । दुहते । सप्तऽमातरं ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुमेतन्नामकं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं सर्वस्य वेत्तारं चार्कमर्चनीयमादित्यं च तौ नृचक्षसो नृणां द्रष्टॄनन्यानिंद्रादीन्देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमाना हविश्चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्यंति जानंति । चष्टेर्लटि रूपं ॥ किंच संगमे । कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र संगच्छंत इति संगमः ॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यधिकरणेऽप् । थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन्यज्ञे ये यष्टारः पृणंति स्तुतिभिः प्रीणयंति । ये च तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छंति । उभयत्र यद्योगादनिघातः ॥ ते सप्तमातरं । सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवंति सा । यद्वा । सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः संति । तादृशीं दक्षिणां दुहते । ऋत्विग्भ्यो दुहंति ॥

दक्षिणावान्प्रथमो हूत एति दक्षिणावान्ग्रामणीरग्रमेति ।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥
दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अग्रं । एति ।
तं । एव । मन्ये । नृऽपतिं । जनानां । यः । प्रथमः । दक्षिणां । आऽविवाय ॥ ५ ॥

हूत ऋत्विग्भिराहूतो दक्षिणावान्यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन्नेति । सर्वत्र गच्छति । तथा ग्रामणीर्ग्रामाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सोऽग्रमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्य ऋषिरहमवबुध्ये प्रथमो यो जनानां दक्षिणामाविवाय आगमयति ॥ वी गत्यादिषु । तस्य लिटि रूपं ॥ तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासं ।
स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ ६ ॥

तं । एव । ऋषिं । तं । ऊं इति । ब्रह्माणं । आहुः । यज्ञऽन्यं । सामऽगां । उक्थऽशसं ।
सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६॥

तमेव दक्षिणाया दातारमृषिमतींद्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेनर्षिमित्याहुः । तथा तमु तमेव ब्रह्माणमाहुः । किंच तमेव यज्ञन्यं ॥ णीञ् प्रापणे । क्विप् । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यमः स्वरितत्वं ॥ यज्ञस्य नेतारमध्वर्युमित्याहुः । तमेव सामगां साम्नां गातारमिति । तथोक्थशासं ॥ शन्सु स्तुतौ । क्विप् । संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥ उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवंति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् । स दाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषस्तिस्रस्तन्वोऽग्निविद्युतादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद । जानाति । यद्वा । शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेराहवनीयाद्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि जानाति । प्रथमो मुख्यो यो जनो दक्षिणया रराध ऋत्विगादीनाराधयति ॥ राध संसिद्धौ । लिटि रूपं । लिट्स्वरः ॥

दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चंद्रमुत यद्धिरण्यं ।
दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७॥
दक्षिणा । अश्वं । दक्षिणा । गां । ददाति । दक्षिणा । चंद्रं । उत । यत् । हिरण्यं ।
दक्षिणा । अन्नं । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणां । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७॥

दक्षिणा तद्दातृभ्योऽश्वं ददाति । तथा गां च ददाति तथा चंद्रं सुवर्णं ददाति । उतापि च यद्धिरण्यं रजतमस्ति । रजतं हिरण्यमित्याम्नानात् । तच्च ददाति । किंच सान्नं वनुते । ददाति । वनोतिरत्र दानार्थः । तस्मान्नोऽस्मदीयो य आत्मास्ति स वर्म विजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वद्दुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् दक्षिणामश्वादिदानशीलां कृणुते । ऋत्विग्भ्यः करोति ॥

न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यंति न व्यथंते ह भोजाः ।
इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८॥
न । भोजाः । मम्रुः । न । निऽअर्थं । ईयुः । न । रिष्यंति । न । व्यथंते । ह । भोजाः ।
इदं । यत् । विश्वं । भुवनं । स्व१रिति स्वः । च । एतत् । सर्वं । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८॥

भोजा भोजयितारो धनादिदानेन दातारो न मम्रुः । न म्रियंते । देवत्वं भजंत इत्यर्थः । अत एव न्यर्थं ॥ ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । उ॰ २. ४. । समासे थाथादिस्वरः ॥ निकृष्टां गतिं नेयुः । न प्राप्नुवंति ॥ इण गतौ । लिटि दीर्घ इणः कितीति दीर्घः ॥ तथा न रिष्यंति । कैश्चिदप्यहिंसिता भवंति ॥ कर्मणि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ अत एव भोजा दातारो न व्यथंते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवंति । ह प्रसिद्धौ । किंचेदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं भुवनं यद्भूतजातमस्ति स्वश्च स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं दक्षिणा स्वयमेभ्यस्तद्दातृभ्यो ददाति । प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं१ या सुवासाः ।
भोजा जिग्युरंतःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयंति ॥ ९॥
भोजाः । जिग्युः । सुरभिं । योनिं । अग्रे । भोजाः । जिग्युः । वध्वं । या । सुऽवासाः ।
भोजाः । जिग्युः । अंतःऽपेयं । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयंति ॥ ९॥

भोजा दातारोऽग्रे प्रथममेव योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः । शत्रुभ्यो जितवंतः ॥ जि जये । लिटि सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः ॥ तथा भोजा दातारो वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं

जिग्युः। या स्त्री सुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिग्युः। किंच भोजाः शत्रूणां सुराया अंतःपेयमंतःपानं जिग्युः ॥ पा पाने। भावे यत्। ईद्यतीतीत्वं। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ये शत्रवो ऽहूता बलाधिक्येनाह्वयमानाः प्रयंति प्रमुखमागच्छंति तान्भोजा दक्षिणाया दातारो जना जिग्युः। जयंति ॥

भोजायाश्वं सं मृजंत्याशुं भोजायास्ते कन्या३ शुंभमाना।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रं ॥१०॥
भोजाय। अश्वं। सं। मृजंति। आशुं। भोजाय। आस्ते। कन्या। शुंभमाना।
भोजस्य। इदं। पुष्करिणीऽइव। वेश्म। परिऽकृतं। देवमानाऽइव। चित्रं ॥१०॥

भोजाय दात्र आशुं शीघ्रगामिनमश्वं सं मृजंति। परिचारकाः सम्यगलंकुर्वंति ॥ मृजू शौचालंकारयोः ॥ तथा कन्या। कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते। अभिनवयौवना शुंभमाना शरीरावयवशोभया वस्त्राद्यलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय दात्र आस्ते। तथा भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकं वेश्म गृहं भवति। कीदृशं। पुष्करिणीव। पुष्कराणि पद्मानि यस्याः संतीति पुष्करिणी सरसी। सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत् परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतं ॥ परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थे संहितायां सुडागमः। परिनिविभ्य इति सुटः षत्वं। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तथा देवमानेव ॥ सुपां सुलुगिति प्रथमैकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति ॥

भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहंति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः।
भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून्समनीकेषु जेता ॥११॥
भोजं। अश्वाः। सुष्ठुऽवाहः। वहंति। सुऽवृत्। रथः। वर्तते। दक्षिणायाः।
भोजं। देवासः। अवत। भरेषु। भोजः। शत्रून्। संऽअनीकेषु। जेता ॥११॥

सुष्ठुवाहः ॥ वह प्रापणे। वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥ शोभनवहनसमर्था अश्वा भोजं दातारं वहंति। स्वं देशं प्रापयंति। ततो दक्षिणाया दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुष्ठु चक्रादिवर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितो रथो वर्तते। अथ प्रत्यक्षः। हे देवासो हे देवा इंद्रादयः भरेषु। भ्रियत आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भरा यज्ञाः। यद्वा ॥ भृ भर्त्सने ॥ भृणंति भर्त्सयंति योद्धारोऽत्रेति भराः संग्रामाः। तेषु भोजं दातारमवत। रक्षत। ततो युष्माभिः पालितो भोजो धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् समनीकेषु संग्रामेषु शत्रूञ्जेता जयशीलो भवति ॥ जि जये। ताच्छीलिकस्तृन्। अत एव न लोकाव्ययेति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥४॥

किमिच्छंतीत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभं। ऐंद्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेंद्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नंतरे पणय इदं वृत्तांतमवगच्छंत एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन्। तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽंत्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि। अत्र त ऋषयः सरमा देवता। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि। अतस्तासु सर्वैः पणयो देवता। तथा चानुक्रांतं। किमिच्छंती पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्विष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयंतः प्रोचुः सा तान्युग्मांत्याभिरनिच्छंती प्रत्याचष्ट इति ॥ गतो विनियोगः ॥

किमिच्छंती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥१॥

किं। इच्छंती। सरमा। प्र। इदं। आनट्। दूरे। हि। अध्वा। जगुरिः। पराचैः।
का। अस्मेऽहितिः। का। परिऽतक्म्या। आसीत्। कथं। रसायाः। अतरः। पयांसि ॥१॥

अनयागच्छंतीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदंति। सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी किमिच्छंती किं प्रार्थयमाना सतीदमस्मदीयं स्थानं प्रानट्। प्राप्नोत्॥ आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा। तस्य लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्। छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः॥ पराचैः परांचि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिरुद्गूर्णः। महता प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः॥ गॄ निगरणे। आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः। बहुलं छंदसि। पा॰ ७. १. १०३.। इत्युत्वं॥ तादृशोऽयमध्वा दूरे हि। विप्रकृष्टः खलु। यद्वा। पराचैः परांचनैर्जगुरिरित्यर्थं गंत्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति। दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गंतुं न शक्यते। अतो वयमेतां पृच्छामः। हे सरमे का कीदृश्यस्मेहितिः। कोऽस्मास्वर्थहितिः। कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः। यद्वा। अस्मासु कोऽर्थो गतः॥ दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपं॥ आगच्छंत्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत्। यद्वा। तकतिर्गत्यर्थः। परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत्। कथं च रसायाः शब्दायमानाया अंतरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः पयांस्युदकान्यतरः। तीर्णवत्यसि। एतद्वद। अत्र किमिच्छंती सरमेदं प्रानडित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं। नि॰ ११. २५.॥

इंद्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छंती पणयो निधीन्वः।
अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥२॥
इंद्रस्य। दूतीः। इषिता। चरामि। महः। इच्छंती। पणयः। निऽधीन्। वः।
अतिऽस्कदः। भियसा। तत्। नः। आवत्। तथा। रसायाः। अतरं। पयांसि ॥२॥

अनया तान्सरमा प्रत्युवाच। हे पणय एतन्नामका असुराः इंद्रस्य दूतीः॥ सुपां सुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुश्छांदसः॥ अहमिषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि। युष्मदीयं स्थानमागच्छामि। किमर्थं। वो युष्मदीयान्युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान्महो महतो निधीन्बृहस्पतेर्गोनिधीनिच्छंती कामयमाना सती चरामि। किंचातिष्कदः॥ स्कंदिर् गतिशोषणयोः। भावे क्विप्॥ अतिष्कंदनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्नदीजलं नः। पूजायां बहुवचनं। मामावत्। अरक्षत्। तथा तेन प्रकारेण रसाया नद्याः पयांस्युदकान्यतरं। तीर्णवत्यस्मि॥

कीदृङ्ङिंद्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात्।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥३॥
कीदृङ्। इंद्रः। सरमे। का। दृशीका। यस्य। इदं। दूतीः। असरः। पराकात्।
आ। च। गच्छात्। मित्रं। एन। दधाम। अथ। गवां। गोऽपतिः। नः। भवाति ॥३॥

तेषां वाक्यं। हे सरमे तव स्वामींद्रः कीदृक्। कियत्पराक्रमवान्। का दृशीका। तस्य कीदृशी दृष्टिः। दृष्टिरूपा सेना कियती। यस्य दूतीर्दूती त्वमिदमस्मदीयं स्थानं पराकादतिदूरादसरः आगमः। इति तामुक्त्वेदानीं ते परस्परमाहुः। एषा सरमा गच्छात्। आगच्छतु च॥ गमेर्लेट्याडागमः॥ स्वामी भवाति। भवतु। न ह्येकस्या गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु। वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यति॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात्।
न तं गूहंति स्रवतो गभीरा हता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥४॥

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः । असरं । पराकात् ।
न । तं । गूहंति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः तमिंद्रं दभ्यं हंतव्यमिति न वेद । न जानामि ॥ दभेरचो यत् ॥ कथं । स इंद्रो दभत् । सर्वाञ्जनान्दभति । हिनस्त्येव ॥ दभेर्लेटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ यस्य दूतीर्दूत्यहमिदं युष्मदीयं स्थानं पराकादतिदूराद्देशादसरं प्राप्ताभूवं । इंद्रो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरंति ॥ आचारार्थे क्विप् । तुगागमः । जसि रूपं ॥ स्रवणशीला गभीरा गंभीरा नद्यस्तमिंद्रं न गूहंति । न संवृण्वंति । नाच्छादयंति । किंत्वाविष्कुर्वंति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्येनं प्रकटीकुर्वंति ॥ गुहू संवरणे भौवादिकः ॥ तस्माद्धे पणयः यूयमिंद्रेण तादृशपराक्रमेण हताः संतः शयध्वे ॥ शीङ् स्वप्ने । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्सुभगे पतंती ।
कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥
इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् । सुऽभगे । पतंती ।
कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे सरमे दिवो द्युलोकस्यांतान्पर्यंतान्परि पतंती कुत्र गावस्तिष्ठंतीति परितो गच्छंती त्वमिमाः परिदृश्यमाना या गावः ॥ सुब्व्यत्ययः ॥ गा ऐच्छः कामयसे ता एना गास्ते त्वदीयः कोऽयुध्व्ययुद्ध्वाव सृजात् । अस्मात्पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् ॥ सृजेर्लेटि रूपं । अयुध्वी युधेः क्त्वाप्रत्यये स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः । नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ उतापि चास्माकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधायुधानि संति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को नाम गा आहरति ॥ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः संतु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पंथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥
असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । संतु । पापीः ।
अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंथाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे पणयः वो युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्यासेन्यानि । सेनार्हाणि न भवंति ॥ सेनाशब्दात्तदर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । ययतोश्चातदर्थे । पा॰ ६. २. १५६. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ तथा तन्वो युष्मदीयानि शरीराण्यनिषव्या इष्वर्हाणि न संतु पराक्रमराहित्येन ॥ पूर्ववत्प्रत्ययः । ओर्गुणः । पा॰ ६. ४. १४६. । इति गुणः । स्वरश्च तादृक् ॥ यतः पापीः पापयुक्तानि खलु ॥ छंदसीवनिपाविति प्रत्ययः । जसः शः ॥ किंच वो युष्मदीयः पंथा मार्ग एतवे गंतुमधृष्टोऽसमर्थोऽस्तु ॥ इण् गताविस्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा॰ ६. २. ५१. । इति धातोः प्रत्ययस्य च युगपदुदात्तत्वं । तत्र हेतुमाह । वो युष्मदीयानुभयोभयविधान्पूर्वोक्तांस्तन्वो देहान्बृहस्पतिरिंद्रप्रेरितो न मृळात् । न सुखयतु । किंतु बाधेत ॥ मृड सुखने । लेट्यडागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षंति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगंथ ॥ ७ ॥

अयं । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ।
रक्षंति । तं । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदं । अलकं । आ । जगंथ ॥७॥

ते पुनराहुः । हे सरमे अयं निधिरस्मदीयः कोशोऽद्रिबुध्नः ॥ बन्ध बंधने । बंधेर्ब्रधिबुधी च । उ॰ ३. ५. । इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः ॥ अद्रिर्बंधको यस्य तादृशः । तथा हतैर्गोभिरश्वेभिरश्वैश्च वसुभिरात्मीयैर्धनैश्च न्यृष्टो नितरां प्राप्तो भवति ॥ ऋषी गतौ । क्तप्रत्यये श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ सुगोपाः ॥ गुपू रक्षणे । आयप्रत्ययांतात्क्विप्यातोलोपयलोपौ ॥ सुष्ठु गोपायितारो ये पणयस्तेऽसुरास्तं निधिं रक्षंति । पालयंति । रेकु ॥ रेकृ शंकायां । औणादिक उप्रत्ययः ॥ शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदमस्माभिः पालितं स्थानमलकं व्यर्थमेवा जगंथ । आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिटि रूपं ॥

एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥८॥
आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अंगिरसः । नवऽग्वाः ।
ते । एतं । ऊर्वं । वि । भजंत । गोनां । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥८॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ शिञ् निशाने । कर्मणि क्तप्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तादृशा नवग्वा नवगतयः । यद्वा । अंगिरसां सत्त्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःस्वध्यतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यंते । उभयविधास्ते ऽंगिरस ऋषयः तेषां प्रथमोऽयास्य एतन्नामा च त एत इह युष्मदीये स्थान आ गमन् । आगच्छेयुः ॥ गमेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लुङ् । लृदित्त्वाच्चेरङ् ॥ आगत्य च ते गोनां ॥ गोः पादांत इति च्छंदसि नुडागमः ॥ गवामूर्वं तं समूहं वि भजंत । विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुङ् ॥ अथानंतरं पणयो यूयमेतद्वचः पूर्वं यद्यर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा वमन्निद्वमंतः परित्यजंत एव भवथ ॥ वमु उद्गिरणे । शतरि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगांतस्य लोपः । यद्वा । लङि रूपं । स्वरश्छांदसः ॥

एवा च त्वं सरम आजगंथ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥९॥
एव । च । त्वं । सरमे । आऽजगंथ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।
स्वसारं । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवां । सुऽभगे । भजाम ॥९॥

तयैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबंधिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता त्वमेवं चेदाजगंथ आगतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे । निपातैर्यद्यदिहंतेति तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । लित्स्वरः ॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै । करवै । समूहापेक्षैकवचनं । त्वं तु पुनर्मा गाः । इंद्रादीन्मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिंद्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।
गोकामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥१०॥

न । अहं । वेद । भ्रातृऽत्वं । नो इति । स्वसृऽत्वं । इंद्रः । विदुः । अंगिरसः । च । घोराः ।
गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयं । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥१०॥

सा तान्प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद । न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद । नैव जानामि । के जानंति । तानाह । इंद्रो घोराः शत्रूणां भयंकरा अंगिरसश्च विदुः । जानंति । किंचास्मात्स्थानादहं यद्यदायं इंद्रादीन्प्राप्नवं ॥ अय पय गतौ । लङि रूपं ॥ तदा मे मदीया गोकामा युष्माभिरपहृता गाः कामयमाना इंद्रादय अच्छदयन् । युष्मदीयं स्थानमाच्छादयंति ॥ छद अपवारणे ॥ अतः कारणाद्धे पणयः वरीय उरुतरं गवां वृंदं परित्यज्यापेत । अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत । यद्वा । वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥ इत । इण् गतौ । लोटि रूपं । वरीयः । उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यंतु मिनतीर्ऋतेन ।
बृहस्पतिर्या अविंदन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ॥११॥
दूरं । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यंतु । मिनतीः । ऋतेन ।
बृहस्पतिः । याः । अविंदत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥११॥

हे पणयः यूयं वरीय उरुतरं दूरं दूरदेशमित । गच्छत । युष्माभिरपहृता गाव ऋतेन सत्येन मिनतीर्मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयंत्य उद्यंतु । तस्मादुन्नच्छंतु । यद्वा । मिनतीः ॥ व्यत्ययेन कर्मणि शतृ ॥ मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः ॥ सुब्व्यत्ययः ॥ गा ऋतेन स्तुतिभिर्गंतव्येनेंद्रेण सहायेन बृहस्पत्यादय उद्यंतु । पर्वतादुन्नमयंतु । निगूढा नितरां स्थापिता या गा बृहस्पतिरविंदत् लप्स्यते तथा सोमस्तदभिषवकारिणो ग्रावाणश्च विप्रा मेधाविन ऋषयोऽंगिरसश्च लप्स्यंते ॥ विद्लृ लाभे तौदादिकः । तस्माच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यदर्थे लङ् । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥ ॥६॥

तेऽवदन्निति सप्तर्चं दशमं सूक्तं । जुहूर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम वा । षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । तेऽवदन्सप्त जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं द्व्यनुष्टुबंतमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा ।
वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥१॥
ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।
वीळुऽहराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥१॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतिर्वाचस्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनंतरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमा मुख्यास्ते देवा ब्रह्मकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः । समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषयेऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वादत्र प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते । अकूपारः । अत्र यास्कः । आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । नि॰ ४. १८. । इति । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः सलिलोऽब्देवता वरुणो मातरिश्वा वायुर्वीळुहराः ॥ हरतेरसुनि रूपं हर इति ॥ हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः । प्रभूततेजस्कः । तपः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ तपसा तापनेनोग्र उद्गूर्णोऽग्निर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमो देवीर्दिव्य आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः ।
अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥२॥
सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायां । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहृणीयमानः ।
अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥२॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजाहृणीयमाणः । पापापगमनेनालज्जमानः संस्तामेनामकिल्बिषां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्वर्तिता ॥ ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते । तस्य तृचि रूपं ॥ सोममनुमोदयितासीत् । सर्वथा त्वं परिगृहाणेति दयामकार्षीत् । तथा मित्रश्च । अनंतरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादको वाग्निर्हस्तगृह्य तां हस्ते गृहीत्वा निनाय । आनैषीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य । नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । पा॰ १. ४. ७७. । इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे ल्यप् । एकारलोपश्छांदसः । यद्वा । हस्तशब्दात्परस्य गृहेश्छांदसौ समासल्यपौ ॥

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।
न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥३॥
हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयं । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । प्रऽह्ये । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रं । गुपितं । क्षत्रियस्य ॥३॥

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते अस्या आधिः । आधीयंत आभरणान्यत्रेत्याधिः शरीरं ॥ उपसर्गे घोः किः । पा॰ ३. ३. ९२. । इति किप्रत्ययः ॥ अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यो गृहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् । अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थे । अत एव निपातैर्यद्यदिहंतेति तिङो निघाताभावः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्ङिति च्लेरङादेशः । वच उमित्युमागमः । अडागमस्वरः । इदवधारणे ॥ एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये ॥ हि गतौ वृद्धौ च । कर्मण्यौणादिकः क्विप् । तुगभावश्छांदसः । ङिद्वचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति सुपः स्वरितत्वं ॥ प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । पा॰ १. ३. २३. । इत्यात्मनेपदं । श्लाघह्नुङ्स्थाशपां । पा॰ १. ४. ३४. । इति दूतस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टांतः । यथा क्षत्रियस्य राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ॥

देवा एतस्यामवदंत पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।
भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥४॥
देवाः । एतस्यां । अवदंत । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।
भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुःऽधां । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥४॥

पूर्वे चिरंतना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽवदंत । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ये सप्तर्षयः ॥ समासस्वरः ॥ सप्तसंख्याका ऋषयस्तपसे तपश्चरणाय निषेदुः निषण्णा बभूवुः ॥ सदेर्लिटि रूपं । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघातः ॥ तेऽप्यवादिषुः । ततो भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी सुक्षतनत्वेषा जाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ णीञ् प्रापणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तथा हि । तपःप्रभावो दुर्धां दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने दधाति । विदधाति खलु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरंतिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमंगं ।
तेन जायामन्वविंदद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥५॥
ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानां । भवति । एकं । अंगं ।
तेन । जायां । अनु । अविंदत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीतां । जुह्वं । न । देवाः ॥५॥

एवं स्वपतिर्मामलभतेति जुहूः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान्देवान्वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानामेकमंगं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अंगे खलु ॥ वेविषत् । विष्लृ व्याप्तौ जौहोत्यादिकः । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । पा॰ ७. ४. ७५. । इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिर्जायां जुहूनामिकां मामन्वविंदत् । अनुगम्यालभत । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां सोमो ददद्गंधर्वाय । ऋ॰ १०. ८५. ४१. । इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुहूं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वं । हु दानादनयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् । जुहोतेर्दीर्घे चेति द्विर्वचनं दीर्घश्च । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेध उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत । राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥६॥
पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत । राजानः । सत्यं । कृण्वानाः । ब्रह्म
ऽजायां । पुनः । ददुः ॥६॥

लाभहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनरददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उताप्यर्थे । मनुष्या अपि पुनरददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मै ददुः । एवमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ॥

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषं । ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥७॥
पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायां । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषं । ऊर्जं । पृथिव्याः । भक्त्वाय ।
उरुऽगायं । उप । आसते ॥७॥

देवैः ॥ सुपां सुलुगिति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवा निकिल्बिषं ॥ अर्थाभावेऽव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यां पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा ॥ पुनश्चनसोश्छंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्येति । पा॰ १. ४. ६०. २. । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपी । न ल्यपि । पा॰ ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ पृथिव्या ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं भक्त्वाय । क्त्वो यक् । पा॰ ७. १. ४७. । इति यगागमः ॥ भक्त्वा विभज्योरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञमुपासते । सेवंते ॥ ॥७॥

समिद्ध इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभं । भार्गवो जमदग्निर्ऋषिः । तस्य पुत्रो रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीसूक्तमिदं । अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः प्रत्यृचं देवताः । तथा चानुक्रांतं । समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्सुतो वा राम आप्रिय इति ॥ पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषां । सूत्रितं च । समिद्धो अग्नेति सर्वेषां यथर्षि वा । आ॰ ३. २. । इति ॥ अग्निचयनांगभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तं । सूत्रितं च । प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषां । आ॰ ३. २. । इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥१॥
संऽइद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।
आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वं । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥१॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे । गृहनामैतत् । दुरवन आयासेन रक्षितव्ये गृहेऽद्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितः सन् देवानिंद्रादीन्यजसि । हविर्भिः पूजय ॥ समिद्धः । इन्धी दीप्तौ । कर्मणि क्तः श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे मित्रमहः स्तुत्यस्तोतृलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतॄणां पूजयितः तैः पूज्यमान वाग्ने चिकित्वांश्चिकित्वांस्तैः कृताः स्तुतीः प्रजानन् चेतनावान्वा त्वमस्मदीये यज्ञे देवाना वह च । आप्रापय ॥ वह प्रापणे । लोटि रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ तथा कविः क्रांतप्रज्ञः अत एव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानस्त्वं दूतो देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समंजन्स्वदया सुजिह्व ।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृंधन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥२॥
तनूऽनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । संऽअंजन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।
मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञं । ऋंधन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरं । नः ॥२॥

हे तनूनपात् । नपादित्यनंतरापत्यनामधेयं । गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगाः क्षीरादय इति । तस्याः पयो जायते पयस आज्यं तस्मादग्निः । यद्वा । अंतरिक्षे तता आपस्तन्वः ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति । एवंरूप हे सुजिह्व शोभनज्वाल यद्वा । जिह्वेति वाङ्नाम । शोभनवागग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान्फलप्राप्तिहेतून्पथो मार्गान्हविराख्यान्मध्वा मदकरेण रसेन यद्वा वाग्जनितेन रसेन समंजन् सम्यग्दीपयन् स्वदय । स्वादयस्व । स्वादूकुरु ॥ स्वद आस्वादने । णिच्युपधावृद्ध्यभावश्छांदसः ॥ किंच मन्मानि । मन्यतेरर्चतिकर्मणः । मननीयान्यस्मदभिप्रेतानि स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वोतापि च यज्ञं यजनीयं हविश्च ऋंधन् समृद्धानि कुर्वन् नोऽस्मदीयमध्वरं यज्ञं देवत्रा देवेषु कृणुहि । कुरु ॥ देवशब्दाद्देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥

आजुह्वान ईड्यो वंद्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥३॥
आऽजुह्वानः । ईड्यः । वंद्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।
त्वं । देवानां । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥३॥

हे अग्ने त्वमस्मत्कर्मण्या याहि । आगच्छ । कीदृशः । आजुह्वानो देवानामाह्वाता ॥ हु दानादनयोः जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तस्वरः ॥ ईड्यः । ईडिरध्येषणाकर्मा । अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः वंद्यः स्तोतव्यः वसुभिर्देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे यह्व । महन्नामैतत् । हे महन् स त्वं देव देवानां होताह्वातासि । ततो यजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः ॥ यष्टृतरः स त्वमिषितोऽस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन्नेतान्देवान्यक्षि । यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नां ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं ॥४॥

प्राचीनं । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ।
वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनं ॥४॥

यदिदं प्राचीनं प्रागंचितं प्राङ्मुखं बर्हिरस्ति तदिदं पृथिव्या वेदिलक्षणाया वस्तोः ॥ वस आच्छादने। तुन्प्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी । यद्वा । भावलक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः ॥ वसनायाच्छादनार्थमह्नामग्रे पूर्वाह्णे प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन मंत्रेणास्याः प्राच्या दिशो वृज्यते । लूयते । आह्रियते । तथा च निगमः । त आ वहंति कवयः पुरस्तादित्यादि । तच्चाहृतं वरीय उरुतरं बर्हिर्वितरं विस्तीर्णतरं यथा भवति तथा वि प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तृतं भवति । तथा देवेभ्योऽदितये वेदिलक्षणायै पृथिव्यै च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णे बर्हिषि देवाः सुखं निषीदंति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयंतां पतिभ्यो न जनयः शुंभमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥५॥
व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयंतां । पतिऽभ्यः । न । जनयः । शुंभमानाः ।
देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वंऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥५॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनं । तद्वत्यः ॥ वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वारदेवता उर्विया ॥ उरुशब्दात्तृतीयैकवचन इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा॰ ७. १. ३९. १. । इतीयादेशः ॥ उरुत्वेन वि श्रयंतां । विशिष्टेनाश्रिता भवंतु । तत्र दृष्टांतः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुंभमानाः शोभमाना जनयो जाया विश्रयंति तद्वदस्मिन्कर्मणि विश्रयंतां । हे बृहतीर्महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः । तस्मात्कर्मण्युपपदेऽण् । इदित्वान्नुम् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्र बहुलवचनाद्द्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य प्रीणयित्र्यो हे द्वारो देवीर्द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यो देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृता भवत ॥ ॥८॥

आ सुष्वयंती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥६॥
आ । सुस्वयंती इति । यजते इति । उपाके इति । उषसानक्ता । सदतां । नि । योनौ ।
दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । अधि । श्रियं ।
शुक्रऽपिशं । दधाने इति ॥६॥

सुस्वयंती ॥ षय षय गतौ । शतर्युपसर्गस्य सोर्द्विर्वचनं छांदसं ॥ सुष्वयंत्यौ गच्छंत्यौ । यद्वा ॥ स्वपेर्ण्यंतस्य वर्णलोपः ॥ सुष्वापयंत्यौ । यजते यष्टव्ये उपाके उपक्रांते उषसानक्तोषश्च नक्तं च ॥ द्वंद्व उषासोषसः । पा॰ ६. ३. ३१. । इत्युषासादेशः । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अहोरात्रदेव्यौ योनावस्मिन्यज्ञस्थाने नि नितरां नियमेन वा सदतां । आसीदतां ॥ सदेर्लुङि लृदित्वाच्च्लेरङ् ॥ कीदृश्यौ । दिव्ये दिवि भवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ । यद्वा । योषणे समिते परस्परतोऽविविक्ते । बृहती गुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ती ॥ रुक्मं । रोचतेर्मक्प्रत्यये कुत्वे च कृते रूपं ॥ शुक्रपिशं शोभमानरूपां श्रियमधि दधाने अधिकं धारयंत्यौ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयंता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशंता ॥७॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुऽवाचा । मिमाना । यज्ञं । मनुषः । यजध्यै ।
प्रऽचोदयंता । विदथेषु । कारू इति । प्राचीनं । ज्योतिः । प्रऽदिशा । दिशंता ॥७॥

दैव्या ॥ देवाद्यञञाविति यञ्प्रत्ययः ॥ देवसंबंधिनौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामकावग्न्यादित्यावस्मिन्यज्ञ आसीदतां । कीदृशौ । प्रथमा मनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषो मनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुर्यजध्यै यागनिवृत्तये ॥ यजेस्तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः ॥ यज्ञं मिमाना निर्मिमानावुत्पादयंतौ । विदथेषु । विदंत्यत्रर्त्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथा यज्ञाः । तेष्वृत्विजो यजमानांश्च प्रचोदयंता प्रेरयंतौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मंत्रेण दिशंता निर्वहंतौ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयंती ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदंतु ॥८॥
आ । नः । यज्ञं । भारती । तूयं । एतु । इळा । मनुष्वत् । इह । चेतयंती ।
तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदं । स्योनं । सरस्वती । सुऽअपसः । सदंतु ॥८॥

भारती । भरत आदित्यः । तस्य स्वभूता दीप्तिः ॥ तस्येदमित्यर्थ उत्सादित्वादञ् । पा° ४. १. ८६. । टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ नोऽस्मदीयं यज्ञं तूयं क्षिप्रमेतु । आगच्छतु । तथा मनुष्वन्मनुष्यो यथेदं मया कर्तव्यमिति जानाति तद्वच्चेतयंती जानतीळा देवी चेहास्मिन्कर्मण्यागच्छतु । तथा सरस्वती च । स्वपसः सुकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ आप्नोतेरसुन्यापः कर्माख्यायां ह्रस्वः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ एतास्तिस्रो देवीर्देव्यः स्योनं सुखकरमिदं बर्हिरिमं यज्ञमा सदंतु । आसीदंतु । प्राप्नुवंतु ॥ सदेर्लोटि सीदादेशाभावश्छांदसः ॥

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायां य इमे इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । य इमे द्यावापृथिवी जनित्री तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु । आ° ३. ८. । इति ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा ।
तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥९॥
यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ।
तं । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवं । त्वष्टारं । इह । यक्षि । विद्वान् ॥९॥

यस्त्वष्टा देवो जनित्री विश्वस्य जनयित्र्याविमे द्यावापृथिवी ॥ द्वंद्वे दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषंतत्वेनांतोदात्तः । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ द्यावापृथिव्यौ रूपैर्देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैरपिंशत् रूपवत्यावकरोत् ॥ पिश अवयवे तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥ तथा विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् । हे होतः यजीयान्यष्टृतमो विद्वान् सर्वं जानंस्त्वमिषितोऽस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन्निहास्मिन्कर्मण्यद्यास्मिन्दिने तं त्वष्टारं देवं यक्षि । स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज । पूजय ॥

उपावसृज त्मन्या समंजन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदंतु हव्यं मधुना घृतेन ॥१०॥



उपऽअवसृज । त्मन्या । संऽअंजन् । देवानां । पाथः । ऋतुऽथा । हवींषि ।
वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदंतु । हव्यं । मधुना । घृतेन ॥१०॥

हे वनस्पते यूप त्मन्या ॥ आत्मशब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः । मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥ आत्मनैवर्तुर्यर्तावृतौ प्राप्ते काले देवानामर्थाय पाथः पशुलक्षणमन्नमन्यानि च हवींषि समंजन् सम्यग्व्यक्तीकुर्वन्नुपावसृज । उपागम्य प्रयच्छ ॥ गतिर्गतौ । पा० ८. १.७०. । इति गतेर्निघातः ॥ किंच वनस्पतिर्योऽयं यूपः शमितेतन्नामको देवः यद्वा शामित्रोऽग्निर्देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निश्चेति त्रयो मधुना मधुरेण घृतेन । यद्वा । मधुनोदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन च । हव्यं हवनयोग्यं स्वदंतु । स्वादं कुर्वंतु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदंतु देवाः ॥११॥
सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञं । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरःऽगाः ।
अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतं । हविः । अदंतु । देवाः ॥११॥

अयमग्निः सद्यस्तदानीमेव जातो जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत । विशेषेण निर्मिमीते । उत्पादयति ॥ माङ् माने शब्दे च जौहोत्यादिकः ॥ अत एवायमग्निर्देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्योऽभवत् ॥ गमेर्विट्प्रत्यय आत्वे च कृते रूपं ॥ ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्यामृतस्याहवनीयात्मनागतस्यास्य होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेर्वाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाच्यास्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवा अदंतु । भक्षयंतु । इदं सूक्तं यास्केन सम्यगभ्यधायि । नि० ८. ५–२१. । तदत्रानुसंधीयतां ॥ ॥९॥

मनीषिण इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । तथा चानुक्रम्यते । मनीषिणो दशाष्ट्रादंष्ट्र इति ॥ गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः संति नृणां ।
इंद्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥१॥
मनीषिणः । प्र । भरध्वं । मनीषां । यथाऽयथा । मतयः । संति । नृणां ।
इंद्रं । सत्यैः । आ । ईरयाम । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥१॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिमिंद्राय प्र भरध्वं । कुरुत । नृणां कर्मनेतॄणां युष्माकं यथायथा मतयः संति भवंति तथा बुद्ध्यनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वं । वयं च कृतेभिः कृतैः सत्यैर्यथार्थभूतैः स्तोत्रैरिंद्रमेरयाम । यज्ञं प्रत्यागमयाम ॥ ईर गतौ । ण्यंतस्य लोट् ॥ हि यतो विदानो जानानः समर्थः स इंद्रो गिर्वणस्युः । गीर्भिर्वनंति संभजंत इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपं । उपपदस्य दीर्घाभावश्छांदसः । तदंतात्क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥ स्तोतॄन्कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट् ।
उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महांति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥२॥
ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सं । गार्ष्टेयः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।
उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महांति । चित् । सं । विव्याच । रजांसि ॥२॥

ऋतस्योदकस्य सदसः स्थानस्यांतरिक्षस्य धीतिर्धारकः स इंद्रोऽद्यौत्। द्योतते। प्रकाशते। हि प्रसिद्धौ॥ द्युत दीप्तौ। लुङि द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं। च्लेर्लुक् छांदसः। हलंतलक्षणा वृद्धिरपि॥ यद्वा। अद्यौत्। तादृश इंद्रो यज्ञमभिगच्छति॥ द्यु अभिगमे आदादिकः। लङ्। उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः॥ गार्ष्टेयः। सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः। तस्या अपत्यं वृषभो गोभिः समागत्। संव्याप्नोति। तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति। तथा तविषेण। महन्नामैतत्। महता रवेण शब्देनोदतिष्ठत्। उच्छ्रित उन्नतोऽभवत्। अत एव महांति चिन्महांत्यपि रजांस्युदकानि भुवनानि वा सं विव्याच। संव्याप्नोति॥

इंद्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः॥३॥

इंद्रः। किल। श्रुत्यै। अस्य। वेद। सः। हि। जिष्णुः। पथिऽकृत्। सूर्याय।

आत्। मेनां। कृण्वन्। अच्युतः। भुवत्। गोः। पतिः। दिवः। सनऽजाः। अप्रतिऽइतः॥३॥

अस्यास्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणायेंद्रः किलेंद्र एव वेद। जानाति। स हि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृन्मार्गकर्ता भवति। किंचाच्युतः शत्रुभिरगंतव्यो वृषणश्वस्य मेनामात्मानं कृण्वन् कुर्वन् इंद्र आत्। आगच्छत्यस्मदीयं यज्ञं। मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो। ऋ॰ १.५१.१३.। इति मंत्रांतरं॥ अस गतिदीप्त्यादानेषु भौवादिकः। ---॥ दिवो द्युलोकस्य च पतिर्भुवत्। अभूत्॥ भवतेर्लेट्। वाक्यभेदादनिघातः॥

इंद्रो मह्ना महतो अर्णवस्य व्रतामिनादंगिरोभिर्गृणानः।

पुरूणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता॥४॥

इंद्रः। मह्ना। महतः। अर्णवस्य। व्रता। अमिनात्। अंगिरःऽभिः। गृणानः।

पुरूणि। चित्। नि। ततान। रजांसि। दाधार। यः। धरुणं। सत्यऽताता॥४॥

इंद्रोऽंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् महतोऽर्णवस्य॥ अर्णसः सलोपश्च। का॰ ५.२.१०९.३.। इति वप्रत्ययः॥ उदकवतो मेघस्य व्रता व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैवामिनात्। अहिंसीत्॥ मीङ् हिंसायां। लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः॥ ततः पुरूणि चिद्बहून्येव रजांस्युदकानि नि ततान। नीचीनान्यकरोत्। य इंद्रः सत्यताता सत्यैर्देवैस्तते। यद्वा। सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः। सत्ये। द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत्॥

इंद्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सवना हंति शुष्णं।

महीं चिद्द्यामातनोत्सूर्येण चास्कंभ चित्कंभनेन स्कभीयान्॥५॥

इंद्रः। दिवः। प्रतिऽमानं। पृथिव्याः। विश्वा। वेद। सवना। हंति। शुष्णं।

महीं। चित्। द्यां। आ। अतनोत्। सूर्येण। चास्कंभ। चित्। स्कंभनेन। स्कभीयान्॥५॥

दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याश्च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिरिंद्रो विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि वेद। सोमपानार्थं जानाति। शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं हंति॥ वाक्यभेदादनिघातः॥ अपि च महीं चिन्महतीमपि द्यां सूर्येणातनोत्। सर्वत्र प्रकाशयुक्तामकरोत्। स्कभीयान् स्तंभयितॄणां मध्ये श्रेष्ठः स स्कंभनेन चिन्निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कंभ। द्युलोकमवष्टब्धमकरोत्॥ स्कंभिः सौत्रो धातुः। लिटि तुजादीनामिति दीर्घः। चित्कंभनेनेत्यत्र संहितायां सलोपः। उत्पूर्वस्य स्कंभेरुदः स्थास्तंभोः। पा॰ ८.४.६१.। इति सलोप उक्तः। चित्पूर्वस्य स्कंभेरपि भवति छंदोविषयत्वात्॥ ॥१०॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।
वि धृष्णो अत्र धृषता जघंथाथाभवो मघवन्बाह्वोजाः ॥६॥
वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रं । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।
वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघंथ । अथ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥६॥

हे इंद्र वृत्रहा वृत्रस्य हंता वज्रेण वृत्रमस्तः । अस्तृणाः । अवधीः ॥ स्तृणातेर्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनंतरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वमदेवस्याद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य माया धृषता समर्थेन वज्रेणात्रास्मिन्काल एव वि जघंथ । विनाशितवानसि ॥ हंतेर्लिटि थल्यभ्यासाच्चेति कुत्वं ॥ अथ हे मघवन्धनवन्निंद्र बाह्वोजा भुजबलवानभवः ॥

सचंत यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविंदन् ।
आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद ॥७॥
सचंत । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्रां । अस्य । केतवः । रां । अविंदन् ।
आ । यत् । नक्षत्रं । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥७॥

यद्यदोषस उषःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेनेंद्रेण सचंत संगच्छंते ॥ सच समवाये भौवादिकः ॥ तदानीमस्य स्वभूताः केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयश्चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविंदन् । अलभंत । पुनरुदयानंतरं यद्यदा दिवो नक्षत्रं न ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं यतः ॥ इणः शत्रंतस्य शसि शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन्नकिर्न कश्चिन्नु वेद । जानाति । एतदद्धा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिंद्रस्य याः प्रसवे सस्रुरापः ।
क्व स्विदग्रं क्व बुध्न आसामापो मध्यं क्व वो नूनमंतः ॥८॥
दूरं । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसां । इंद्रस्य । याः । प्रऽसवे । सस्रुः । आपः ।
क्व । स्वित् । अग्रं । क्व । बुध्नः । आसां । आपः । मध्यं । क्व । वः । नूनं । अंतः ॥८॥

आसामपां मध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपो दूरं किल जग्मुः । दूरमेव गताः । या आप इंद्रस्य प्रसवे प्रेरणे ॥ षू प्रेरणे । जवसवौ चेति वक्तव्यं । पा० ३. ३. ५६. ४. । इत्यबपवादेऽच् । थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ तस्याज्ञायां सस्रुः । सरंति । गच्छंति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे आपः आसां युष्माकमग्रं क्व स्वित् । कुत्र वर्तते । बुध्नो मूलं च क्व । तथा वो युष्माकं मध्यं च क्व नूनमिदानीं युष्माकमंतोऽवसानं च क्व । सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क्व । किंशब्दात् सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यत्प्रत्ययः । क्वातीति क्वादेशः । तित्स्वरितः । अंतः । अमेर्गत्यर्थस्यासिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः ॥

सृजः सिंधूँरहिना जग्रसानाँ आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।
मुमुक्षमाणा उत या मुमुच्रेऽधेदेता न रमंते नितिक्ताः ॥९॥
सृजः । सिंधून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्रे । जवेन ।
मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुच्रे । अध । इत् । एताः । न । रमंते । निऽतिक्ताः ॥९॥

हे इंद्र अहिनाहंतव्येन वृत्रेण मेघेन वा जग्रसानान् ॥ ग्रस अदने । अनुदात्तेत् । छंदसि लिटः कानच् ॥

ग्रस्ताः सिंधून् स्यंदमाना अपः स्रजः । असृजः । निरगमयः । आदित् । इदमधारणी । अनंतरमेवैता आपो अवेन वेगेन प्र विविज्रे । सर्वत्रात्यंतं चलिता बभूवुः ॥ ओविजी भयचलनयोः । उदात्तेत् । लिटीरयो रे । पा॰ ६. ४. ७६. । इतीरयो रेआदेशः ॥ उतापि च मुमुक्षमाणा इंद्रेण मोचयितुमिष्यमाणा या आपो मुमुचे इंद्रेण मोचिता अभूवन् ॥ मुचेः कर्मणि लिट् ॥ अधेदनंतरमेव नितिक्ता नितरां शुद्धा आपो न रमंते । एकत्र न क्रीडंते । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

सध्रीचीः सिंधुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जार आरितः पूर्भिदासां ।
अस्तमा ते पार्थिवा वसून्यस्मे जग्मुः सूनृता इंद्र पूर्वीः ॥१०॥
सध्रीचीः । सिंधुं । उशतीःऽइव । आयन् । सनात् । जारः । आरितः । पूःऽभित् । आसां ।
अस्तं । आ । ते । पार्थिवा । वसूनि । अस्मे इति । जग्मुः । सूनृताः । इंद्र । पूर्वीः ॥१०॥

सध्रीचीः ॥ सहस्य सध्रिरिति सध्रीत्यादेशः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अल्लोपदीर्घौ । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहांचनाः सहगमना आपः सिंधुं समुद्रं भर्तारमायन् । आगच्छन् । तत्र दृष्टांतः । उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छंति तद्वत् । जारः शत्रूणां जारयिता पूर्भिदिंद्रः समाच्चिरादेवासामपामारितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे इंद्र अस्मे अस्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनवत्प्रीणयितॄणि हवींषि पूर्वीर्बह्वयः सूनृता वाचः स्तुतिलक्षणाश्च ते त्वदीयमस्तं गृहमा जग्मुः । आगच्छंतु । यद्वा । अस्मदीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छंतु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छंतु ॥ गमेश्छंदसि सार्वकालिको लिट् ॥ ॥ ११ ॥

इंद्र पिबेति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैंद्रं नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र पिब नभःप्रभेदन इति ॥ गतो विनियोगः ॥

इंद्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।
हर्षस्व हंतवे शूर शत्रूनुक्थेभिष्टे वीर्या३ प्र ब्रवाम ॥१॥
इंद्र । पिब । प्रतिऽकामं । सुतस्य । प्रातःऽसावः । तव । हि । पूर्वऽपीतिः ।
हर्षस्व । हंतवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्या । प्र । ब्रवाम ॥१॥

हे इंद्र त्वं प्रतिकामं ये ये कामास्तांस्तान्प्रति ॥ अव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ यथेच्छं सुतस्याभिषुतस्य यो भागस्तुभ्यं दातव्यस्तं पिब ॥ आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥ प्रातःसावः प्रातःसवनेऽभिषूयमाणः सोमस्तव हि । तृतीयार्थे षष्ठी । त्वयैव पूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः । सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐंद्रवायवग्रहे ह्यादित एवेंद्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभारादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । बहुव्रीहिः ॥ ततो हे शूर समर्थ त्वं शत्रून्हंतवे हंतुं हर्षस्व । हृष्टो भव । अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याण्युक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैः प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते रथो मनसो जवीयानेंद्र तेन सोमपेयाय याहि ।
तूयमा ते हरयः प्र द्रवंतु येभिर्यासि वृषभिर्मंदमानः ॥२॥
यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इंद्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।
तूयं । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवंतु । येभिः । यासि । वृषऽभिः । मंदमानः ॥२॥

हे इंद्र मनसोऽपि जवीयानतिशयेन गंता ते त्वदीयो यो रथोऽस्ति तेन रथेन सोमपेयायास्मदीयं

सोमं पातुमा याहि। आगच्छ ॥ पा पाने। भावेऽचो यत्। ईद्यतीतीत्वं। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तथा ते त्वदीया हरयो रथे संयुक्ता अश्वास्त्वां क्षिप्रमाभिमुख्येन प्र वहंतु। प्रगच्छंतु। वृषभिः सेक्तृभिर्येभिर्येरश्वैर्मंदमानो मोदमानः सन् यासि गच्छसि। हरी इंद्रस्येति वचनादिंद्रस्य द्वावेवाश्वाविति न चोदनीयं आ त्वा सहस्रमा शतमित्यादिनिगमांतरे दर्शनात्। ऋ॰ ८.१.२४.॥

हरि॑त्वता॒ वर्च॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ श्रेष्ठैः॑ रू॒पैस्त॒न्वं॑ स्पर्शयस्व।
अ॒स्माभि॑रिंद्र॒ सखि॑भिर्हुवा॒नः स॑ध्रीची॒नो मा॑दयस्वा नि॒षद्य॑ ॥३॥
हरि॑त्वता। वर्च॑सा। सूर्य॑स्य। श्रेष्ठैः॑। रू॒पैः। त॒न्व॑म्। स्प॒र्श॒य॒स्व॒।
अ॒स्माभिः॑। इं॒द्र॒। सखि॑ऽभिः। हु॒वा॒नः। स॒ध्री॒ची॒नः। मा॒द॒य॒स्व॒। नि॒ऽसद्य॑ ॥३॥

हे इंद्र हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्मतुपो मस्य इति वत्वं ॥ हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा तत्सदृशैः श्रेष्ठैः प्रशस्ततमैरात्मीयैः रूपैस्तन्वमात्मीयं शरीरं मदीयं वा। यद्वा। तायत इति तनुर्यज्ञः। तं स्पर्शयस्व। तेजोयुक्तं कुरु। किंच सध्रीचीनः ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः ॥ सहद्भिः सहांचनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैरस्माभिर्हुवान आह्वयमानः सन्निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा मादयस्व। सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य॒ त्यत्ते॑ महि॒मानं॒ मदे॑ष्वि॒मे म॒ही रोद॑सी॒ नावि॑विक्तां।
तदोक॒ आ हरि॑भिरिंद्र यु॒क्तैः प्रि॒येभि॑र्याहि प्रि॒यमन्न॒मच्छ॑ ॥४॥
यस्य॑। त्यत्। ते॒। म॒हि॒मान॑म्। मदे॑षु। इ॒मे इति॑। म॒ही इति॑। रोद॑सी॒ इति॑। न। अवि॑विक्ताम्।
तत्। ओकः॑। आ। हरि॑ऽभिः। इं॒द्र॒। यु॒क्तैः। प्रि॒येभिः॑। या॒हि॒। प्रि॒यम्। अन्न॑म्। अच्छ॑ ॥४॥

हे इंद्र इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य ते तव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यत्तं महिमानं नाविविक्तां न पृथक्कुरुतः किंतु यस्य महिम्न्येव तिष्ठतः ॥ विचिर् पृथग्भावे जौहोत्यादिकः। लङि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः। यद्योगादनिघातः ॥ प्रियेभिः प्रियतमैः रथे युक्तैर्हरिभिरश्वैः प्रियं प्रीणनकरमन्नं सोमलक्षणमच्छाभिलक्ष्य तदोकोऽस्मदीयं यज्ञसदनमा याहि। आगच्छ ॥

यस्य॒ शश्व॑त्पपि॒वाँ इं॑द्र॒ शत्रू॑ननानुकृ॒त्या रण्या॑ च॒कर्थ॑।
स ते॒ पुरं॑धिं॒ तवि॑षीमियर्ति॒ स ते॒ मदा॑य सु॒त इं॑द्र॒ सोमः॑ ॥५॥
यस्य॑। शश्व॑त्। प॒पि॒ऽवान्। इं॒द्र॒। शत्रू॑न्। अ॒न॒नु॒ऽकृ॒त्या। रण्या॑। च॒कर्थ॑।
सः। ते॒। पुरं॑ऽधिम्। तवि॑षीम्। इ॒य॒र्ति॒। सः। ते॒। मदा॑य। सु॒तः। इं॒द्र॒। सोमः॑ ॥५॥

हे इंद्र पपिवान् ॥ पिबतेः क्वसौ वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः ॥ सोमं पीतवांस्त्वमननुकृत्यानुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन रण्या सांयुगीनेनायुधेन ॥ रणशब्दात्साध्वर्थे प्राग्घितीयो यत् ॥ यस्य यजमानस्य शत्रून्शश्वद्बहुवारं चकर्थ हतवानसि ॥ कृञ् हिंसायां। लिटि थलि यद्योगादनिघाते लित्स्वरः ॥ स यष्टा ते त्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिमियर्ति। प्रेरयति ॥ ऋ गतौ जौहोत्यादिकः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। अभ्यासस्यासवर्णे इत्तीयङ् ॥ हे इंद्र सुतोऽभिषुतः स सोमस्ते मदाय समर्थो भवति। यद्वा। स यष्टा सुतः सोमः। सुब्व्यत्ययः। अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥ ॥१२॥

इ॒दं ते॒ पात्रं॒ सन॑वित्तमिंद्र॒ पिबा॒ सोम॑मेना शतक्रतो।
पूर्ण॑ आहा॒वो म॑दि॒रस्य॒ मध्वो॒ यं विश्व॒ इद॑भिह॒र्यंति॑ दे॒वाः ॥६॥

इदं। ते। पात्रं। सनऽवित्तं। इंद्र। पिब। सोमं। एना। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
पूर्णः। आऽहावः। मदिरस्य। मध्वः। यं। विश्वे। इत्। अभिऽहर्यंति। देवाः ॥६॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तं। अस्माभिश्चिरादेव लब्धं ॥ विद्लृ लाभे। कर्मणि निष्ठा ॥ हे शतक्रतो बहुकर्मन्निंद्रैनेतेन पात्रेण सोमं पिब। यतो मदिरस्य मदकरस्य मध्वो मधुनः सोमस्याहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोऽभूत् ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां। निपानमाहावः। पा॰ ३. ३. ७४.। इति निपातितः। स्तुतिभिराहूयमाना देवा अत्र सोमं पिबंतीति। थाथादिस्वरः ॥ यमित्यमाहावमेव विश्वे सर्वे देवा अभिहर्यंति। अभिकामयंते ॥ हर्य गतिकांत्योः भौवादिकः। यद्योगात्तिङो निघाताभावे तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

वि हि त्वामिंद्र पुरुधा जनासो हितप्रयसो वृषभ ह्वयंते।
अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्त्सवना तेषु हर्य ॥७॥
वि। हि। त्वां। इंद्र। पुरुधा। जनासः। हितऽप्रयसः। वृषभ। ह्वयंते।
अस्माकं। ते। मधुमत्ऽतमानि। इमा। भुवन्। सवना। तेषु। हर्य ॥७॥

हे इंद्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः। प्रय इत्यन्ननाम प्रीणनकारित्वात्। संभृतहविष्का जनासो जनाः पुरुधा बहुधा। हिरवधारणे। त्वामेव वि ह्वयंते। विविधमाह्वयंति ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां। निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं ॥ अस्माकं स्वभूतानीमानि सवना सवनानि ते त्वदर्थं मधुमत्तमान्यतिशयेन सोमवंति भुवन्। अभवन्। तस्मात्त्वं तेषु सवनेषु हर्य। सोमान्कामयस्व ॥

प्र त इंद्र पूर्व्याणि प्र नूनं वीर्या वोचं प्रथमा कृतानि।
सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिं सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गां ॥८॥
प्र। ते। इंद्र। पूर्व्याणि। प्र। नूनं। वीर्या। वोचं। प्रथमा। कृतानि।
सतीनऽमन्युः। अश्रथयः। अद्रिं। सुऽवेदनां। अकृणोः। ब्रह्मणे। गां ॥८॥

हे इंद्र ते त्वदीयानि प्रथमादितः कृतानि पूर्व्याणि पुरातनानि च वीर्या वीर्याणि नूनमिदानीं प्र वोचं। प्रकर्षेण वदामि। एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचं। लुङि ब्रुवो वचिः। ह्वेरङ् ॥ कानि तानि। सतीनमन्युः। सतीनमित्युदकनाम। उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वमद्रिं मेघमश्रथयः। वज्रेणाहिंसीः। ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पणिभिरपहृतां सुवेदनां सुष्ठु ज्ञापनीयामकृणोः। अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनां।
न ऋते त्वत्क्रियते किं चनारे महामर्कं मघवञ्चित्रमर्च ॥९॥
नि। सु। सीद। गणऽपते। गणेषु। त्वां। आहुः। विप्रऽतमं। कवीनां।
न। ऋते। त्वत्। क्रियते। किं। चन। आरे। महां। अर्कं। मघऽवन्। चित्रं। अर्च ॥९॥

हे गणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सु सुष्ठु नि षीद। स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णो भव। यतः कवीनां क्रांतप्रज्ञानां मध्ये त्वा त्वां विप्रतममतिशयेन मेधाविनमित्याहुः। किंच त्वदृते ॥ अन्यारादितरर्ते। पा॰ २. ३. २९.। इति पंचमी ॥ त्वां वर्जयित्वा किं चन कर्मारे दूरे समीपे वा न क्रियते। तस्मान्निषीद। ततो हे मघवन्धनवन्निंद्र महां महांतमर्कमर्चनीयमस्मदीयं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं स्तोमं चित्रं नानारूपं कृत्वार्च। पूजय। विधेहि ॥ अर्च पूजायां भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्त्सखे बोधि वसुपते सखीनां ।
रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्माभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥१०॥
अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुऽपते । सखीनां ।
रणं । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥१०॥

हे मघवन्धनवन्निंद्र नाधमानान् ॥ नाधृ नाथृ याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु भौवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ याचमानान्नोऽस्मानभिख्याभिख्यापनेन तेजसा युक्तान्कुरु । प्रसिद्धान्वा कुरु । हे सखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि बोधि । बुध्यस्व ॥ बुध अवगमने भौवादिकः । लोटि च्छांदसः शपो लुक् । छंदस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वादङितश्चेति हेर्धिभावः । अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादंतोदात्तत्वं । वर्णलोपश्छांदसः ॥ हे रणकृच्छत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि । कुरु । शत्रूञ्जहि ॥ करोतेर्लोटि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिः ॥ किंचाभक्ते चिदसंभजनीये स्थानेऽप्यस्मान्राये धनाया भजा । भागिनः कुरु ॥ द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥१३॥ ॥९॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र तमस्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तमैंद्रं । शतप्रभेदनो नाम वैरूप ऋषिः । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिष्टुबंतमिति ॥ दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । तमस्य द्यावापृथिवी महाँ इंद्रो नृवदिति मरुत्वतीयं । आ० ८.७. । इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावतां ।
यदैत्कृण्वानो महिमानमिंद्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥१॥
तं । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सऽचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मं । आवतां ।
यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानं । इंद्रियं । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुऽमान् । अवर्धत ॥१॥

सचेतसा सह चेतयंत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैभिः सर्वैर्देवैः सहास्य ॥ अन्वादेशेऽशादेशोऽनुदात्तः । पा० २.४.३२. ॥ एतस्येंद्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमन्वावतां । रक्षतां । तस्य बलं पूर्वमस्मात्रक्षतु पश्चादेते अपि रक्षतामिति भावः ॥ अवतेर्लुङ् ॥ कृण्वानो वृत्रवधादिकं कुर्वाणः स महिमानमिंद्रियमिंद्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यद्यदैत् प्राप्नोत् ॥ इण् गतौ आदादिकः । आडजादीनामित्याडागमः ॥ तदा क्रतुमान्कर्मवान् स सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वावर्धत ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी । पीत्वी । स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः ॥

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रप्शते ।
देवेभिरिंद्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥२॥
तं । अस्य । विष्णुः । महिमानं । ओजसा । अंशुं । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।
देवेभिः । इंद्रः । मघऽवा । सयावऽभिः । वृत्रं । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥२॥

विष्णुरेतन्नामकः । व्याप्तो यज्ञो वा । मधुनो मदकरस्य सोमस्यांशुं लताखंडं दधन्वान् प्रेरयन् ॥ धवेर्गत्यर्थस्य क्वसाविदित्त्वान्नुमागमे कृते वलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण संजातमस्येंद्रस्य तं महिमानं वि रप्शते । विविधं शब्दयति । स्तौति । मघवा धनवान् सयावभिः ॥ यातेरातो मनिन्निति क्वनिप् ॥ सहगंतृभिर्देवेभिर्देवैर्मरुद्भिश्च वृत्रं जघन्वान् हतवानिंद्रो वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयोऽभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।
विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्नुग्र महिमानमिंद्रियं ॥३॥
वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । संऽअस्थिथाः । युधये । शंसं । आऽविदे ।
विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानं । इंद्रियं ॥३॥

युधये योधनायायुधायुधानि वज्रादीनि बिभ्रद्धारयन्निंद्रस्त्वं. यद्यदाहिनाहंतव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्त्वमिकारश्चांतादेशः । ह्रस्वादंगादिति सिचो लोपः । यद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ तदाविदे ॥ तुमर्थे केन्प्रत्ययः ॥ तव वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसं । अशंसं । शस्त्रैरहं स्तौमि ॥ शन्सु स्तुतौ । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उग्रोद्गूर्णबल अत्रास्मिन्काल एव ते त्वदीयं महिमानमिंद्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतस्त्मनात्मना सहैवावर्धन् ॥ वर्णलोपश्छांदसः ॥ अवर्धयन् । मरुतो हींद्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणं ।
अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुं ॥४॥
जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यं । रणं ।
अवृश्चत् । अद्रिं । अव । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तभ्नात् । नाकं । सुऽअपस्यया । पृथुं ॥४॥

स इंद्रो जज्ञान एव ॥ जनी प्रादुर्भावे । छांदसस्य लिटः कानच् ॥ जायमान एव स्पृधः शत्रून्व्यबाधत । अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्विप् । अपस्पृधेथामिति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः स रणं संग्राममभिलक्ष्य पौंस्यमात्मीयं बलं प्रापश्यत् । अस्यैतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंचाद्रिं मेघमवृश्चत् । वर्षणार्थमच्छिनत् । अनंतरं सस्यदः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । क्विप् । शसि नलोपः ॥ सह स्यंदमाना अपोऽव स्रजत् । अवाङ्मुखमसृजत् । निरगमयत् । तथा स पृथुं महांतं नाकं द्युलोकं स्वपस्यया ॥ सुप आत्मनः क्यच् । अ प्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मेच्छयास्तभ्नात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तंभिः सौत्रो धातुः ॥

आदिंद्रः सत्रा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत ।
अवाभरद्धृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥५॥
आत् । इंद्रः । सत्रा । तविषीः । अपत्यत । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अबाधत ।
अव । अभरत् । धृषितः । वज्रं । आयसं । शेवं । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥५॥

आदपि च स इंद्रस्तविषीर्महतीः सेनाः सत्रा सहैवापत्यत । अगच्छत् ॥ पद गतौ दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यैश्वर्यकर्मा । सेनानामीष्टे । तासामीश्वरोऽभवदित्यर्थः । स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्नाबाधत । तयोरंतःस्थिताञ्शत्रूनवधीदित्यर्थः । धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन्नायसमयोमयं वज्रमवाभरत् । अधारयत् । किमर्थं । मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यज्वने च शेवं सुखं कर्तुं ॥ ॥१४॥

इंद्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिन ऋघायतो अरंहयंत मन्यवे ।
वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतं ॥६॥

इंद्रस्य। अत्रं। तविषीभ्यः। विऽरप्शिनः। ऋघायतः। अरंहयंत। मन्यवे।
वृत्रं। यत्। उग्रः। वि। अवृश्चत्। ओजसा। अपः। बिभ्रंतं। तमसा। परिऽवृतं॥६॥

अत्रास्मिन्काल एव विरप्शिनो महतो विविधं शब्दायमानस्य वर्धायतः शत्रून्हिंसत इंद्रस्य तविषीभ्यः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। बलानां मन्यवे प्रख्यापनायारंहयंत। आपो निरगच्छन्। रंहिर्गत्यर्थः। उग्र उद्गूर्णः सोऽप उदकानि बिभ्रतं धारयंतं तमसा परीवृतं परितो वेष्टितं॥ वृणोतेः कर्मणि क्तः। गतिरनंतर इति स्वरः। संहितायामुपसर्गस्य घञि। पा॰ ६. ३. १२२.। इति दीर्घः॥ तं वृत्रं यद्यस्मिन्काल ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत् अत्यर्थमवधीत्॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः।
ध्वांतं तमोऽव दध्वसे हत इंद्रो मह्ना पूर्वहूतावपत्यत॥७॥
या। वीर्याणि। प्रथमानि। कर्त्वा। महिऽत्वेभिः। यतमानौ। संऽईयतुः।
ध्वांतं। तमः। अव। दध्वसे। हते। इंद्रः। मह्ना। पूर्वऽहूतौ। अपत्यत॥७॥

महित्वेभिर्महनीयैः स्वबलैर्यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वंताविंद्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्वभावीनि कर्त्वा॥ कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः॥ कर्तव्यानि यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः॥ इण् गतौ। लिटि दीर्घ इणः कितीति दीर्घः॥ तयोर्मध्य इंद्रेण वृत्रे हते सति ध्वांतमतिनिबिडं तमोऽव दध्वसे। अवध्वस्तं विनष्टमभूत्॥ ध्वंसेर्लिट्। कित्त्वान्नलोपः॥ इंद्रस्तु मह्ना स्वमहिम्ना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वानेऽपत्यत। अगच्छत्। शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाहूयमानोऽभवदित्यर्थः॥

विश्वे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्त्सोमवत्या वचस्यया।
रद्धं वृत्रमहिमिंद्रस्य हन्मनाग्निर्न जंभैस्तृष्वन्नमावयत्॥८॥
विश्वे। देवासः। अध। वृष्ण्यानि। ते। अवर्धयन्। सोमऽवत्या। वचस्यया।
रद्धं। वृत्रं। अहिं। इंद्रस्य। हन्मना। अग्निः। न। जंभैः। तृषु। अन्नं। आवयत्॥८॥

हे इंद्र अध वृत्रहननानंतरं विश्वे देवासो देवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया स्तुतीच्छया ते त्वदीयानि वृष्ण्यानि बलान्यवर्धयन्। वर्धयंति। इंद्रस्य हन्मना हननसाधनेन वज्रेण रद्धं॥ रध हिंसासंराद्ध्योः॥ हिंसितमहिं वृत्रमपामावरकं मेघं तृषु शीघ्रमन्नमावयत्। अभक्षयत्। तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षयदित्यर्थः। आवयतिरत्तिकर्मा। तत्र दृष्टांतः। अग्निर्न यथाग्निर्जंभैरात्मीयैर्दंतैरन्नं भक्षयति तद्वत्॥

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्वभिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत।
इंद्रो धुनिं च चुमुरिं च दंभयञ्छ्रद्धामनस्या शृणुते दभीतये॥९॥
भूरि। दक्षेभिः। वचनेभिः। ऋक्वऽभिः। सख्येभिः। सख्यानि। प्र। वोचत।
इंद्रः। धुनिं। च। चुमुरिं। च। दंभयन्। श्रद्धाऽमनस्या। शृणुते। दभीतये॥९॥

हे स्तोतारः दक्षेभिर्वर्धनहेतुभिर्ऋक्वभिः॥ छंदसीवनिपाविति वनिप्प्रत्ययः। अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जश्त्वाभावः। पदत्वात्कुत्वं। का॰ १. ४. २०.॥ मंत्रयुक्तैः सख्येभिः॥ तदर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यत्प्रत्ययः॥ सख्युरिंद्रस्य योग्यैर्वचनेभिर्वचनैः स्तोत्रैः सख्यानि स्तुत्यस्तोतृलक्षणान्यभिलक्ष्य भूरि बहुवारमिंद्रं प्र वोचत। प्रब्रूत। अभिष्टुत। इंद्रस्तु दभीतय एतन्नामकाय राजर्षये धुनिं च चुमुरिं चैतन्नामकौ द्वावसुरौ दंभयन्

हिंसन्त्रवामनसा ॥ मनःशब्दात्क्यच् ॥ अवायुक्तया मनस इच्छया शृणुत । युष्माभिः कृतानि स्तोत्राणि शृणोति ॥

त्वं पुरूण्या भरा स्वश्व्या येभिर्मंसै निवचनानि शंसन् ।
सुगेभिर्विश्वा दुरिता तरेम विदो षु ण उर्विया गाधमद्य ॥१०॥
त्वं । पुरूणि । आ । भर । सुऽअश्व्या । येभिः । मंसै । निऽवचनानि । शंसन् ।
सुऽगेभिः । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधं । अद्य ॥१०॥

हे इंद्र त्वं स्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि पुरूणि बहूनि धनानि मह्यमा भर । आहर । प्रयच्छ । निवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि शंसन्नहं येभिर्धनैर्मंसै । मन्यतिरर्चतिकर्मा । देवान्पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सिप्यडागमः । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥ सुगेभिः सुष्ठु गंतव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम । हे इंद्र अद्यास्मिन्कर्मणि गाधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं नोऽस्मदीयं स्तोत्रमुर्वियोरुत्वेन बहुमानेन सु सुष्ठु विदो । विद उ । जानीह्येव ॥ ॥१५॥

घर्मेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । सध्रिर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । घर्मा सध्रिस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

घर्मा समंता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम ।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कं ॥१॥
घर्मा । संऽअंता । त्रिऽवृतं । वि । आपतुः । तयोः । जुष्टिं । मातरिश्वा । जगाम ।
दिवः । पयः । दिधिषाणाः । अवेषन् । विदुः । देवाः । सहऽसामानं । अर्कं ॥१॥

समंता समंतौ संव्याप्तदिगंतौ घर्मा ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ घर्मौ दीप्यमानावग्न्यादित्यौ त्रिवृतं । त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः । ऐ॰ आ॰ १. १. २. । इत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतेजोभिर्व्याप्तवंतौ । मातरिश्वांतरिक्षे वर्तमानो वायुस्तयोरग्न्यादित्ययोर्जुष्टिं प्रीतिं जगाम । गतवान् । यदा सहसामानं । सामशब्द उपलक्षकः । वेदत्रयतेजःसहितं । सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानात् । ईदृशमर्कमर्चनीयं सूर्यं देवा दीप्यमानाः स्वरश्मयो विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणा लोकधारणशीलास्ते दिवो द्युलोकस्य संबंधि पय उदकमवेषन् । व्याप्तवंतः । ववर्षुरित्यर्थः ॥ दिवस्पय इत्यत्र षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वं । दिधिषाणाः । धिष धारणे । चानश् । शपः श्लुः । यद्वा । धि धारणे । सनंतस्य चानश् । अज्झनगमां सनीति दीर्घाभावश्छांदसः ॥ यद्वा । समंतौ संगतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियंतृनियंतव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान् । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानंति ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानंति वह्नयः ।
तासां नि चिक्युः कवयो निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥२॥
तिस्रः । देष्ट्राय । निःऽऋतीः । उप । आसते । दीर्घऽश्रुतः । वि । हि । जानंति । वह्नयः ।
तासां । नि । चिक्युः । कवयः । निऽदानं । परेषु । याः । गुह्येषु । व्रतेषु ॥२॥

निर्ऋतीः । पृथिवीनामैतत् । अनेनेतरलोकावुपलक्ष्येते । तत्राधिष्ठितास्तिस्रोऽग्न्यादिदेवता देष्ट्राय हविषां

प्रदानायोपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततो दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयो बह्वयो जगतः प्रापिकास्ता देवता वि जानंति । एतैः कृतामुपासनां मन्वत एव । यद्वा । निर्ऋतीः । निःशेषेणर्च्छंति गच्छंतीति निर्ऋतयः । तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीर्देहिनायात्मनः कर्मभोगदानायोपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घं संसारे शृण्वंतो मंतव्यदृश्यादिपदार्थं जानंतः । मंत्रदृश्यादिरूपमजानंत इत्यर्थः । अत एव बह्वयः संसारस्य वोढारस्ता न जानंति । कवयः क्रांतदर्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं नि चिक्युः । नितरां चिन्वंति जानंति । परेषूत्कृष्टेषु वा गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु याः प्रवृत्तयः संति तासां निदानं नि चिक्युः । जानंति ॥ चिञ् चयने । लिटि विभाषाचेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । यद्वा । चायतेर्लिटि चायः की । पा० ६. १. ३५. । इति छंदसि कीत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयं ॥३॥
चतुःऽकपर्दा । युवतिः । सुऽपेशाः । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।
तस्यां । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः । दधिरे । भागऽधेयं ॥३॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्कैतादृशी वेदिर्वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते । आच्छादयति । तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा नि षेदतुः । निषण्णौ भवतः । यत्र यस्यां वेद्यां देवा अग्न्यादयो भागधेयं । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविर्दधिरे । धारयंति ॥ यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपातास्चत्वारः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवैषोपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते । आच्छादयति । तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ निषण्णौ भवतः । यत्र ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यंत इति तृतीयार्थे त्रल्प्रत्ययः ॥ यया वाचा देवा भागं धारयंति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरं ॥४॥
एकः । सुऽपर्णः । सः । समुद्रं । आ । विवेश । सः । इदं । विश्वं । भुवनं । वि । चष्टे ।
तं । पाकेन । मनसा । अपश्यं । अंतितः । तं । माता । रेळ्हि । सः । ऊं इति । रेळ्हि ।
मातरं ॥४॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रमंतरिक्षमा विवेश । आविशति । आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे । अनुग्राह्यतयाभिपश्यति । तमेवंरूपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसांतितः समीपेऽहमपश्यं । अदर्शं । किंच मातोदकानां निर्मात्री माध्यमिका वाक् तां रेळ्हि । आस्वादयति । उपजीवनमात्रमत्र लक्ष्यते । स उ स खलु मातरं वाचं रेळ्हि । लेढि । तामेवोपजीवति ॥ लिह आस्वादने ॥ यद्वा । सुपर्णः पक्षवान्निराधारसंचार्येकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रं । समुद्रवंत्यापोऽस्मादिति समुद्रमंतरिक्षं । यद्वा । समुद्रवं सर्वतो गमनं । तच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् । सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तै० आ० ८. ६. । इति श्रुतेः । वायुपक्षे वाय्वादिरूपेण विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे । विशेषेण ख्यापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवंतः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वंति । तं देवमुपासकोऽहं पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसांतितः ॥ अंतिकशब्दात्तसिः । अंतिकस्य तसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वं च । पा० ६. ४. १४९. ८. । इति कादिलोपः ॥ अंतिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यं । तं प्राणं माता वाग्रेळ्हि । वाक् प्राणेऽंतर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति ॥

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं संतं बहुधा कल्पयंति ।
छंदांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्सोमस्य मिमते द्वादश ॥५॥
सुऽपर्णं । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकं । संतं । बहुधा । कल्पयंति ।
छंदांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् । सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥५॥

विप्रा मेधाविनः कवयः क्रांतप्रज्ञा मनुष्याः सुपर्णं सुपतनमेकं संतं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैर्बहुधा बहुप्रकारं कल्पयंति । कुर्वंति । किंच त एव कवयोऽध्वरेषु यज्ञेषु छंदांसि गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयंतो द्वादशसंख्याकान्सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्वंतर्यामादीनि मिमते । निर्मिमते ॥ ग्रहान् । गृह्यत एभिरिति ग्रहाः । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति करणेऽप्प्रत्ययः । सोमस्येति कर्मणि षष्ठी । द्वादशेत्यत्र संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥१६॥

षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयंतश्छंदांसि च दधत आद्वादशं ।
यज्ञं विमाय कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयंति ॥६॥
षट्ऽत्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयंतः । छंदांसि । च । दधतः । आऽद्वादशं ।
यज्ञं । विऽमाय । कवयः । मनीषा । ऋक्ऽसामाभ्यां । प्र । रथं । वर्तयंति ॥६॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वेदानीं सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वावुपांश्वंतर्यामौ । ऐंद्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामंथिनौ । आग्रयण उकथ्यो ध्रुवश्चेति त्रयः । ऋतुग्रहा द्वादश । ऐंद्राग्नो वैश्वदेवश्च द्वौ । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको माहेंद्रः । आदित्यसावित्रौ द्वौ । वैश्वदेवः पात्नीवतो हारियोजन इति त्रयो ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशद्भवंति । अत्यग्निष्टोमे पूर्वे षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावंश्वदाभ्यौ दधिग्रहः षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान्ग्रहान्कल्पयंतः सोमेन पूरयंतः । किंचाद्वादशं ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः । पा० २. १. १३. । इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यंतं छंदांसि गायत्र्यादीनि दधतः संतः शस्त्रादिरूपेण धारयंतः कवयो मनीषा ॥ तृतीयाया आकारः ॥ मनीषया बुद्ध्यैवं यज्ञं विमाय निर्माय रथं । रमंत्यत्रेति रथो यज्ञः । तं रथं यज्ञमृक्सामाभ्यां प्र वर्तयंति । प्रकर्षेण संपादयंति ॥ चतुर इत्यत्र चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वं ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयंति सप्त ।
आप्नानं तीर्थं क इह प्र वोचद्येन पथा प्रपिबंते सुतस्य ॥७॥
चतुःऽदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तं । धीराः । वाचा । प्र । नयंति । सप्त ।
आप्नानं । तीर्थं । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रऽपिबंते । सुतस्य ॥७॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनोऽन्ये चतुर्दश चतुर्दशसंख्याका महिमानो विभूतयो भवंति । तं यज्ञं सप्त सप्तसंख्याका धीरा धीमंतो होत्रादयो वाचा शस्त्ररूपया प्र णयंति । प्रकर्षेण नयंति । आप्नानं ॥ आप्लृ व्याप्तौ । ताच्छीलिके चानशि व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः ॥ व्यापनशीलं तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशमिहास्मिन्यज्ञे कः प्र वोचत् । को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । येन पथा येन यज्ञमार्गेण सुतस्याभिषुतं सोमं प्रपिबंते देवा अतिशयेन पिबंति ॥ पा पाने । पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पंचदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।
सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् ॥८॥
सहस्रधा । पंचऽदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।
सहस्रधा । महिमानः । सहस्रं । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितं । तावती । वाक् ॥८॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु देहेषु पंचदशानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पंच । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पंचदशसंख्याकान्युक्थान्युत्कृष्टान्यंगानि विद्यते प्राणिदेहेषु जातेषु । द्यावापृथिवी ॥ षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्योर्यावद्यत्परिमाणमस्ति तावदित्तत्परिमाणमेवात्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति ॥ यावत्तावच्छब्दयोर्यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपि । पा॰ ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्नः । पा॰ ६. ३. ९१. । इति दीर्घः ॥ किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महांतो व्यवहारविशेषा भवंति । प्रतिविषयं प्रतिलक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः ॥ सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः । ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावन्नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्ठितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणा भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात् । अन्यत्रापि श्रूयते । सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इति । सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति पंच हि दशतो भवंतीत्यादिकमारण्यकमत्रानुसंधेयं । ऐ॰ आ॰ १. ३. ८. ॥

कश्छंदसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद ।
कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इंद्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥९॥
कः । छंदसां । योगं । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्ण्यां । प्रति । वाचं । पपाद ।
कं । ऋत्विजां । अष्टमं । शूरं । आहुः । हरी इति । इंद्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥९॥

धीरो धीमान् को मानुषश्छंदसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगमा वेद । आजानाति । को वा धिष्ण्यां । धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि । तदर्हां वाचं प्रति पपाद । प्रतिपादयति । करोति । किंचर्त्विजां होत्रादीनां सप्तानामष्टममष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतंत्रं कमाहुः । वदंति । कः स्वित् कः खल्विंद्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ । ऋक्सामे वा इंद्रस्य हरी इत्याम्नायते । तादृशौ हरी नि चिकाय । नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अंतं पर्येके चरंति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं वि भजंत्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥१०॥
भूम्याः । अंतं । परि । एके । चरंति । रथस्य । धूःऽसु । युक्तासः । अस्थुः ।
श्रमस्य । दायं । वि । भजंति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥१०॥

एके केचनाश्वा भूम्याः पृथिव्याः । अनेन द्युलोकोऽप्युपलक्ष्यते । द्युलोकस्य चांतं पर्यंतं परि चरंति । *तदानीं सर्वत आगच्छंति* । तदा च तेऽश्वा रथस्य धूर्षु युगादिभारेषु युक्तासो युक्ताः संतोऽस्थुः । तिष्ठंति । एभ्योऽश्वेभ्यः श्रमस्य दायं ॥ दो अवखंडने । घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ श्रमस्य नाशकं घासादिकं वि भजंति । देवाः प्रयच्छंति । यदा यस्मिन्काले यमो नियंता सूर्यो हर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे हितो निहितो भवति । तदैते भजंतीत्यर्थः ॥ ॥१७॥

चित्र इति नवर्चं तृतीयं सूक्तमाग्नेयं । उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी त्रिष्टुप् । नवमी

शक्करी। आदितः सप्त जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। चित्र इत्नव वार्षिहव्य उपस्तुत आग्नेयं जागतं चिष्टुप्शक्कर्यं-तमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदं सूक्तं। सूचितं च। चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतं। आ॰ ४. १३.। इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं१ चरन् ॥१॥
चित्रः। इत्। शिशोः। तरुणस्य। वक्षथः। न। यः। मातरौ। अपिऽएति। धातवे।
अनूधाः। यदि। जीजनत्। अध। च। नु। ववक्ष। सद्यः। महि। दूत्यं। चरन् ॥१॥

शिशोः शिशुभूतस्य अत एव तरुणस्य नूतनस्याग्नेर्वक्षथः ॥ वचेरौणादिकोऽथप्रत्ययः ॥ हविर्वहनं चित्र इदाश्चर्यभूतमेव यो जातोऽग्निर्मातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौ वा धातवे नाप्येति ॥ धेट् पाने। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ पानायापि न गच्छति ॥ इण् गतौ। तद्युपसर्गेण समासः। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ अनूधाः ॥ नञ्बहुव्रीहिः। समासांतस्यानङः स्त्रियामिष्टत्वाद्नानङभावः। पा॰ ५. ४. १३१.। प्रत्येकविवक्षयैकवचनं ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसौ लोकश्चैनमग्निं यदि जीजनत् अजीजनत् अजनयत्। तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति युक्तं। तथा न भवति। किंतु द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां कामदुघे खलु। तथापि न याति। तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रं। अध चोत्पत्त्यनंतरमेव त्वयाग्निन्द्रिने सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं महि महद्दूत्यं ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म चरन् ववक्ष। देवान्प्रति हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्नपस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दता।
अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥२॥
अग्निः। ह। नाम। धायि। दन्। अपःऽतमः। सं। यः। वना। युवते। भस्मना। दता।
अभिऽप्रमुरा। जुह्वा। सुऽअध्वरः। इनः। न। प्रोथमानः। यवसे। वृषा ॥२॥

अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यांतोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते। अन्यथापः कर्माख्यायामित्यसुनि कृत आद्युदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमोऽग्निर्नाम ॥ तृतीयाया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेण वा धायि। यजमानैर्धार्यते खलु। यतो दन् यष्टॄणां धनदाता ॥ डुदाञ् दाने। हेतौ छंदस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनाकारलोपः। अत एव शपोऽसंभवः ॥ योऽग्निर्भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दंतेन च वना वनान्यरण्यानि सं युवते संयुनक्ति। संदहतीति यावत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः। व्यत्ययेन शः। आत्मनेपदं च। दता। दंतशब्दस्य पद्दन्नित्यादिना दन्नावः। ऊडिदमिति विभक्तेराद्युदात्तत्वं ॥ किंचाभिप्रमुरा ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। अस्मात्क्विपि राल्लोप इति छकारलोपः। मुर संवेष्टन इत्यस्माद्वा क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अभितः समुच्छ्रितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन जुह्वैतन्नामकेन पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽग्निरदनीये हविषि चरतीति शेषः। तत्र दृष्टांतः। इनो न समर्थः प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टांगो वृषा यवसे न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न द्रुषदं देवमंधस इंदुं प्रोथंतं प्रवपंतमर्णवं।
आसा वह्निं न शोचिषा विरप्शिनं महिव्रतं न सरजंतमध्वनः ॥३॥
तं। वः। विं। न। द्रुऽसदं। देवं। अंधसः। इंदुं। प्रोथंतं। प्रऽवपंतं। अर्णवं।
आसा। वह्निं। न। शोचिषा। विऽरप्शिनं। महिऽव्रतं। न। सरजंतं। अध्वनः ॥३॥

हे स्तोतारः वो यूयं तमग्निमभिष्टुत। कीदृशं। विं न पक्षिणमिव द्रुषदं। द्रुर्वृक्षः। अरणिलक्षणे वृक्षे सीदंतं देवं द्योतमानं अंधस इंदुं स्तोतॄणामन्नस्य क्लेदयितारं प्रापयितारं॥ उंदेरिच्चादेः। उ॰ १.१३.। इत्युप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं॥ प्रोथंतं शब्दायमानं प्रवपंतमत्यर्थं वनानां दाहकं अर्णवं॥ अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयो वः॥ अमो प्रास्ताकृतिरित्यादिक्रमेणोदकवंतं आसा॥ आस्यशब्दस्य पद्दन्नित्यादिनासन्नादेशः। वर्णलोपश्छांदसः॥ आस्येन वह्निं हविषां वोढारं। यद्वा। आसा। अंतिकनामैतत्। देवानां समीपे हविषां प्रापकं। वहने दृष्टांतः। वह्निं न। वह्निर्वा अनड्वान्। तै॰ ब्रा॰ १.८.२.५.। इति श्रवणादनड्वाहमिव वहने समर्थं शोचिषा स्वदीप्त्या विरप्शिनं। महन्नामैतत्। महांतं महिव्रतं न महाकर्माणमादित्यमिवाध्वनः सरजंतं। मार्गान्सह युगपदेव रंजयंतं। एवंगुणमग्निमभिष्टुत॥ सरजंतं। रञ्ज रागे। रंजेः शतरि रंजेश्च। पा॰ ६.४.२६.। इति नलोपे सहस्य सभावे च कृते रूपं॥ यद्वा। सरतीति सरः। सरस्योदकस्य जनयितारं॥ जनेस्तप्रत्यये कृते रूपमिति वा। व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः॥

वि यस्य॑ ते ज्रयसा॒नस्या॑जर॒ धक्षो॒र्न वाताः॒ परि॒ संत्यच्यु॑ताः।
आ र॒ण्वासो॒ युयु॑धयो॒ न स॑त्व॒नं त्रि॒तं न॑शंत॒ प्र शि॒षंत॑ इ॒ष्टये॑ ॥४॥

वि। यस्य॑। ते॒। ज्र॒य॒सा॒नस्य॑। अ॒ज॒र॒। धक्षोः॑। न। वाताः॑। परि॑। संति॑। अच्यु॑ताः।
आ। र॒ण्वासः॑। युयु॑धयः। न। स॒त्व॒नं। त्रि॒तं। न॒शं॒त॒। प्र। शि॒षंतः॑। इ॒ष्टये॑ ॥४॥

हे अजर जरारहिताग्ने ज्रयसानस्य॥ ज्रयतिर्गत्यर्थः। बाहुलकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः॥ गमनशीलस्य धक्षोः॥ दहेः सन्। द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं। का॰ ६.१.८.१.। इति द्विर्वचनाभावः। तदंतादुप्रत्ययः। अरण्यदहनेच्छोर्यस्य ते तव स्वभूता अच्युताः शत्रुभिरच्यवनीयाः प्रभावा वाता न वायव इव वि परि संति सर्वतो विशेषेण वर्तंते॥ संति। अस्तेर्लट्। यद्योगादनिघातः॥ युयुधयो न॥ युधेः किन्प्रत्ययः॥ योद्धार इव रण्वासः शीघ्रं गंतारः शब्दायमाना वर्त्विज इष्टये यागाय प्र शिषंतः प्रकर्षेण सिषंतः सिषासंतः संभक्तुमिच्छंतः सत्वनं बलवंतं त्रितं त्रिष्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्तृतं त्वामा नशंत। स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवंति। आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा। आनाण आनडिति व्याप्तिकर्मसु पाठात्॥

स इद॒ग्निः कण्व॑तमः॒ कण्व॑सखा॒र्यः पर॒स्यांत॑रस्य॒ तरु॑षः।
अ॒ग्निः पा॑तु गृण॒तो अ॒ग्निः सू॒रीन॒ग्निर्द॑दातु॒ तेषा॒मवो॒ नः ॥५॥

सः। इत्। अ॒ग्निः। कण्व॑ऽतमः। कण्व॑ऽसखा। अ॒र्यः। पर॑स्य। अंत॑रस्य। तरु॑षः।
अ॒ग्निः। पा॒तु॒। गृ॒ण॒तः। अ॒ग्निः। सू॒रीन्। अ॒ग्निः। द॒दा॒तु॒। तेषां॑। अवः॑। नः॒ ॥५॥

कण्वतमः॥ कणतेः शब्दार्थादशिप्रुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः॥ अतिशयेन स्तोता अत एव कण्वसखा॥ बहुव्रीहित्वात्समासांतोदात्ताभावः॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशोऽयं॥ स्वामिन्यंतोदात्तत्वं वक्तव्यं। पा॰ ३.१.१०३.१.। इत्यंतोदात्तत्वं॥ स्वामी सर्वस्येश्वरः स इत् स एवाग्निः परस्य च प्रकृष्टस्य च बाह्यस्यांतरस्याव्यवहितस्य समीपे वर्तमानस्य शत्रोस्तरुषस्तारयिता विनाशयिता भवति। सोऽग्निर्गृणतः स्तोतॄनस्मान्पातु। रक्षतु॥ गॄ शब्दे क्र्यादिकः। शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं॥ तथा सूरीन्॥ षू प्रेरणे॥ हविषां प्रेरयितॄनस्मान्रक्षतु। किंच तेषामेषां नोऽस्माकमवो रक्षणमन्नं वाग्निर्ददातु। प्रयच्छतु॥ ॥१८॥

वा॒जिंत॑माय॒ सह्य॑से सुपित्र्य तृषु च्यवा॑नो॒ अनु॑ जा॒तवे॑दसे।
अ॒नु॒द्रे चि॒द्यो धृ॑ष॒ता वरं॑ स॒ते म॒हिंत॑माय॒ धन्व॒नेद॑विष्य॒ते ॥६॥

वा॒जिन्ऽतमाय । सह्य॑से । सु॒ऽपि॒त्र्य॒ । तृ॒षु । च्यवा॑नः । अनु॑ । जा॒तऽवे॑दसे ।
अ॒नु॒द्रे । चि॒त् । यः । धृ॒ष॒ता । वर॑ । स॒ते । म॒हिन्ऽत॑माय । धन्व॑ना । इ॒त् । अ॒वि॒ष्य॒ते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य । पितुरागतः पित्र्यः ॥ पितुर्यच्च । पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिंतमायातिशयेनान्नवतेऽत्यंतं बलवते वा ॥ नाद्घस्येति नुडागमः ॥ सह्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं त्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रमनु च्यवानः स्तुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सह्यसे । सहस्विन्शब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगितीयसुन ईकारलोपश्छांदसः ॥ अनुद्रे चिदुदकवर्जिते स्थाने । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेदात्मीयेन धनुषैवाविष्यते पालकाय सते भूष्णवे ॥ शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ महिंतमाय पूज्यतमाय दातृतमाय वा ईदृशायाग्नये योऽहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥

ए॒वा॒ग्निर्मर्तैः॑ स॒ह सू॒रिभि॒र्वसु॑ ष्टवे॒ सह॑सः सू॒नरो॒ नृभिः॑ ।
मि॒त्रासो॒ न ये सुधि॑ता ऋता॒यवो॒ द्यावो॒ न द्यु॒म्नैर॒भि सन्ति॒ मानु॑षान् ॥ ७ ॥
ए॒व । अ॒ग्निः । मर्तैः॑ । स॒ह । सू॒रिऽभिः॑ । वसुः॑ । स्त॒वे॒ । सह॑सः । सू॒नरः॑ । नृऽभिः॑ ।
मि॒त्रासः॑ । न । ये । सुऽधि॑ताः । ऋ॒त॒ऽयवः॑ । द्यावः॑ । न । द्यु॒म्नैः । अ॒भि । संति॑ । मानु॑षान् ॥ ७ ॥

सहसो बलस्य सूनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनुः । बलेन मथ्यमानत्वात्तस्य पुत्रः । अग्निर्नृभिः कर्मनेतृभिर्मर्तैर्मनुष्यैः सह सूरिभिर्विद्वद्भिरस्माभिर्वसु धनमभिलक्ष्यैवैवं स्तवे । स्तूयते ॥ वसु ष्टव इत्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं ॥ मित्रासो न सुहृद इव सुधिताः सुहितास्तृप्ताः ॥ दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेति निपातितः । सुधितार्थास्तृप्त्यर्था इति काशिकायामुक्तं ॥ ऋतायवो यज्ञं कामयमानाः ॥ न च्छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ॥ ईदृशा ये सूरयो द्यावो न द्योतमाना इव द्युम्नैः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । नि० ५. ५. । इति यास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा मानुषाञ्शात्रवाञ्जनानभि संति अभिभवंति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्जो॑ नपा॒त्सह॑सावन्निति॑ त्वोपस्तु॒तस्य॑ वंदते॒ वृषा॒ वाक् ।
त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्रत॒रं दधा॑नाः ॥ ८ ॥
ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । इति॑ । त्वा॒ । उ॒प॒ऽस्तु॒तस्य॑ । वं॒द॒ते॒ । वृषा॑ । वाक् ।
त्वां । स्तो॒षा॒म॒ । त्वया॑ । सु॒ऽवीराः॑ । द्राघी॑यः । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रं । दधा॑नाः ॥ ८ ॥

ऊर्जो नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । अन्नं वा आज्यमिति श्रवणात्तेन प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य वा पुत्र ॥ सुबामंत्रिते परांगवत्स्वर इत्यूर्ज इत्यस्य परांगवद्भावेनामंत्रितत्व आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ॥ हे सहसावन् सहस्विन्नग्ने त्वा त्वामित्येवमुपस्तुतस्यैतन्नामकस्यर्षेर्मम वृषा हविषां वर्षयित्री तैः सहिता वाक् स्तुतिर्वंदते । स्तौति ॥ वृषा । इगुपधज्ञेति कः । अजाद्यतष्टाप् ॥ किंच वयं त्वां स्तोषाम । स्तवाम ॥ स्तौतेर्लेट्यडागमः ॥ ततस्त्वया सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । द्राघीयो दीर्घतममायुर्जीवनं प्रतरमत्यर्थं दधाना धारयंतो भवेम ॥

इति॑ त्वाग्ने वृष्टि॒हव्य॑स्य पु॒त्रा उप॑स्तुतास॒ ऋष॑योऽवोचन् ।
तांश्च॑ पा॒हि गृ॒ण॒तश्च॑ सू॒रीन्वष॒ड्वष॒ळित्यू॒र्ध्वासो॑ अनक्षन्नमो॒ नम॒ इत्यू॒र्ध्वासो॑ अन-
क्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिऽहव्यस्य । पुत्राः । उपऽस्तुतासः । ऋषयः । अवोचन् ।
तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरीन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ।
नमः । नमः । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥१९॥

हे अग्ने त्वा त्वामित्येवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्यैतन्नामकस्यर्षेः पुत्रा उपस्तुतास उपस्तुता एतदभिधाना ऋषयः सूक्तद्रष्टारोऽवोचन् । अभ्यष्टुवन् । तानृषींश्च त्वं पाहि । रक्ष ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ तथा गृणतः स्तोतॄन् सूरीन्विदुषश्च पाहि । वषड्वषडिति मंत्रेणोर्ध्वासो हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः संतोऽनक्षन् । व्याप्नुवन् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । नमो नम इत्येवमूर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ता अनक्षन् । य उक्तगुणास्तानुभयविधानप्यृत्विग्स्तोतॄन्पालय ॥ ॥१९॥

पिबेति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमैंद्रं । स्यूरनाम्नः पुत्रोऽग्नियुताख्य ऋषिरग्नियूपाख्यो वा । तथा चानुक्रम्यते । पिब स्यौरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वेति ॥ गतो विनियोगः ॥

पिबा सोमं महत इंद्रियाय पिबा वृत्राय हंतवे शविष्ठ ।
पिब राये शवसे हूयमानः पिब मध्वस्तृपदिंद्रा वृषस्व ॥१॥
पिब । सोमं । महते । इंद्रियाय । पिब । वृत्राय । हंतवे । शविष्ठ ।
पिब । राये । शवसे । हूयमानः । पिब । मध्वः । तृपत् । इंद्र । आ । वृषस्व ॥१॥

हे इंद्र त्वं महते प्रभूतायेंद्रियायेंद्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय सोममस्माभिर्दीयमानं पिब ॥ इंद्रियमिंद्रलिंगेत्यादिनेंद्रियशब्दो यजंतत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठातिशयेन प्रवृद्ध वृत्राय हंतवे वृत्रं हंतुं सोमं पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वृत्रस्य संप्रदानत्वं ॥ तथा हूयमानोऽस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ॥ ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ शवसेऽन्नाय । धनान्नयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वो मदकरान्सर्वान्सोमान्पिब ॥ वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनंतरं हे इंद्र तृपत्तृप्तो भवन्ना वृषस्व । अस्मदभिलषितान्यासिंच । ददस्व ॥ तृपत् । तृन्प तृप्तौ तौदादिकः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥

अस्य पिब क्षुमतः प्रस्थितस्येंद्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।
स्वस्तिदा मनसा मादयस्वार्वाचीनो रेवते सौभगाय ॥२॥
अस्य । पिब । क्षुऽमतः । प्रऽस्थितस्य । इंद्र । सोमस्य । वरं । आ । सुतस्य ।
स्वस्तिऽदाः । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥२॥

हे इंद्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागमाभिमुख्येन पिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं मनसांतःकरणेन मादयस्व । हृष्टो भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान्कुरु । तदेवोच्यते । रेवते धनवते सौभगाय सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुमर्वाचीनोऽभिमुखांचनो भव ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खः । रयिशब्दान्मतुपश्छंदसीर इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उद्गात्रादिषु सुभग मंत्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य हृद्भगेति वृद्धिर्नेष्यते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इंद्र ममत्तु यः सूयते पार्थिवेषु ।
ममत्तु येन वरिवश्चकर्थ ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥३॥

मुमत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इंद्र । मुमत्तु । यः । सूयते । पार्थिवेषु ।
मुमत्तु । येन । वरिवः । चुकर्थ । मुमत्तु । येन । निऽरिणासि । शत्रून् ॥३॥

हे इंद्र त्वा त्वां दिव्यो दिवि भवः सोमो ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबंति ॥ मदेर्लोटि व्यत्ययेन श्नुः । भीह्रीत्यादिना । पा॰ ६. १. १९२. । पितः पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ तथा पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु यः सोमोऽस्माभिः सूयते अभिषूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तो ममत्तु । त्वां हर्षयतु । येन सोमेन वरिवो वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि स च ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योगादनिघाते लित्स्वरः ॥ किंच येन शत्रून्निरिणासि निर्गमयसि । सोऽपि ममत्तु । त्वां मादयतु ॥ रिणासि । री गतिरेषणयोः क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्वत्वं ॥

आ द्विबर्हा अमिनो यात्विंद्रो वृषा हरिभ्यां परिषिक्तमंधः ।
गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥४॥
आ । द्विऽबर्हाः । अमिनः । यातु । इंद्रः । वृषा । हरिऽभ्यां । परिऽसिक्तं । अंधः ।
गवि । आ । सुतस्य । प्रऽभृतस्य । मध्वः । सत्रा । खेदां । अरुशऽहा । आ । वृषस्व ॥४॥

द्विबर्हा द्वयोर्लोकयोः परिवृढः । यद्वा । द्वाभ्यां सुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः ॥ वृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वासुन् ॥ अमिनः । अमतेर्गत्यर्थादौणादिक इनच् । सर्वत्र गंता । यद्वा । कांत्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव वृषाभिलषितानां वर्षक इंद्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सिक्तमंधोऽस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्यामेतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सहा यातु । आगच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इंद्र अरुशहा । अरुशाः शत्रवः । तेषां हंता ॥ अर्तेरौणादिक उशन् । बहुलं छंदसीति हंतेः क्विप् ॥ सत्रा । सप्तम्या डादेशः । अस्मदीये सत्रे यज्ञे गव्यानडुहे चर्मणि सुतस्याभिषुतस्य प्रभृतस्य पात्रेषु प्रहृतस्य ॥ हृग्रहोर्भः ॥ ईदृशस्य मध्वो मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्खित्ताय आभिमुख्येन वृषस्व । वृष इवाचर ॥ वृषशब्दादाचारार्थे क्विप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । खेदां । खिद दैन्ये । कर्मणि घञंतस्यामि गुडागमाभावश्छांदसः ॥

नि तिग्मानि भ्राशयन्भ्राश्यान्यव स्थिरा तनुहि यातुजूनां ।
उग्राय ते सहो बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून्विगदेषु वृश्च ॥५॥
नि । तिग्मानि । भ्राशयन् । भ्राश्यानि । अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनां ।
उग्राय । ते । सहः । बलं । ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥५॥

हे इंद्र भ्राश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां भ्राशयन् प्रकाशयन् ॥ भ्राशृ दीप्तौ ॥ स त्वं यातुजूनां ॥ जु इति सौत्रो धातुः । भ्राजभासेत्यत्र जवतेर्दीर्घः । का॰ ३. २. १७७. १. । क्विब्वचीति क्विप् । दीर्घस्यामि गुडागमश्छांदसः ॥ यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि शरीराण्यव तनुहि । अवस्तात्तनुभूतान्यातय । उग्रायोद्गूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविर्ददामि । अहं प्रयच्छामि । ततो विगदेषु । विविधं गदंति शब्दायंते ॥ गदेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः ॥ शत्रून्प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा वृश्च । तांश्छिंधि ॥ ओव्रश्चू छेदने तौदादिकस्य लोट् ॥ ॥२०॥

व्य१र्य इंद्र तनुहि श्रवांस्योजः स्थिरेव धन्वनोऽभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानः सहोभिरनिभृष्टस्तन्वं वावृधस्व ॥६॥

वि। अर्यः। इंद्र। तनुहि। श्रवांसि। ओजः। स्थिराऽइव। धन्वनः। अभिऽमातीः।
अस्मद्र्यक्। ववृधानः। सहःऽभिः। अनिऽभृष्टः। तन्वं। ववृधस्व ॥६॥

हे इंद्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांस्यन्नानि। श्रव इत्यन्ननाम। अस्मभ्यं वि तनुहि। विस्तारय। प्रयच्छ ॥ तनोतेरुत्तरस्य प्रत्ययाच्छंदसि वावचनं। पा॰ ६. ४. १०६. १.। इति हेर्लुगभावः ॥ तथाभिमातीः। अभितो मातिर्मानं येषां तेऽभिमातयः शत्रवः। तान्प्रत्योज आत्मीयं वीर्यं स्थिरेव स्थिराणीव धन्वनो धनूंषि च विस्तारय। तैः शत्रूञ्जहीत्यर्थः। अपि चास्मद्र्यगस्मदभिमुखांचनः ॥ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावित्यद्र्यादेशः। पा॰ ६. ३. ९२.। अद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वेन निपातनात्। पा॰ ६. ३. ९५. १.। उदात्तस्वरितयोर्यण इति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ सहोभिरात्मीयैर्बलैर्वावृधानः प्रवृद्धः अत एवानिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं तन्वमात्मीयं शरीरं वावृधस्व। वर्धय। यद्वा। तन्वं। तन्यत इति तनूर्यज्ञः। तं वर्धय। त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय।
तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यं पक्वो३ऽद्धींद्र पिब च प्रस्थितस्य ॥७॥
इदं। हविः। मघऽवन्। तुभ्यं। रातं। प्रति। संऽराट्। अहृणानः। गृभाय।
तुभ्यं। सुतः। मघऽवन्। तुभ्यं। पक्वः। अद्धि। इंद्र। पिब। च। प्रऽस्थितस्य ॥७॥

हे मघवन्धनवन् सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातमस्माभिर्दत्तं हविर्हे इंद्र तुभ्यमहृणानोऽक्रुध्यन् प्रति गृभाय। प्रतिगृहाण ॥ ग्रहेर्लोटि श्नाप्रत्ययस्य छंदसि शायजपीति शायजादेशः। हृग्रहोर्भ इति भः। संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्धेर्लुक् ॥ हे मघवन् तुभ्यमेवायं सोमः सुतः ॥ ङयि च। पा॰ ६. १. २१२.। इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तुभ्यमेवायं पुरोडाशादिः पक्वः। हे इंद्र तं पुरोडाशमद्धि। भक्षय। किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ वाक्यभेदादनिघातः। यद्वा। आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥

अद्धीदिंद्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमं।
प्रयस्वंतः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः संतु यजमानस्य कामाः ॥८॥
अद्धि। इत्। इंद्र। प्रऽस्थिता। इमा। हवींषि। चनः। दधिष्व। पचता। उत। सोमं।
प्रयस्वंतः। प्रति। हर्यामसि। त्वा। सत्याः। संतु। यजमानस्य। कामाः ॥८॥

हे इंद्र प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रतीमेमानि ॥ उभयत्र डादेशः ॥ हवींष्यद्धीत्। इदवधारणे। भक्षयैव। चनः। चन इत्यन्ननाम। तद्दधिष्व। धारय। उदरे प्रक्षिप ॥ दधातेर्लोटि छंदस्युभयथेति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः ॥ पचता पचतानि सवनीयपुरोडाशादीनि च धारय ॥ पचेर्भृमृदृशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥ उतापि च सोमं पिब। ततः प्रयस्वंतः। प्रीणयतीति प्रयोऽन्नं। तेन तद्वंतः संतस्त्वा त्वां प्रति हर्यामसि। हर्यामः। कामयामहे धनादीनि ॥ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। इदंतो मसिः ॥ तस्माद्यजमानस्य यागं कुर्वाणस्य कामा धनादिविषया अभिलाषाः सत्या यथार्थाः संतु ॥ पूङ्यजोः शानन्। पा॰ ३. २. १२८.। इति यजेः शानन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेंद्राग्निभ्यां सुवचस्यामियर्मि सिंधाविव प्रेरयं नावमर्कैः।
अया इव परि चरंति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥९॥

प्र । इंद्राग्निऽभ्यां । सुऽवचस्यां । इयर्मि । सिंधौऽइव । प्र । ईरयं । नावं । अर्कैः ।
अयाःऽइव । परि । चरंति । देवाः । ये । अस्मभ्यं । धनऽदाः । उत्ऽभिदः । च ॥९॥

इंद्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्यां ॥ छंदसि चेति यत्प्रत्ययः ॥ सुवचनार्हां स्तुतिमहं प्रेयर्मि । प्रेरयामि ॥ ऋ गतौ जौहोत्यादिकः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । देवताद्वंद्वे चेतींद्राग्न्योरुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधः ॥ सिंधाविव सिंधौ नद्यां यथा नावं प्रेरयंति तद्वदर्कैरर्चनीयैर्मंत्रैः सहितां स्तुतिं प्रेरयं । प्रावादिषं ॥ ईर गतौ । ण्यंतस्य लङ्युत्तमस्यामादेशः ॥ स्तुतास्ते देवा अया इव । अयंति कर्मकरणार्थं गच्छंतीत्यया ऋत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत्परि चरंति । अस्मान्धनादिदानेन पूजयंति । ये देवा अस्मभ्यं धनदा धनस्य दातार उद्भिदोऽस्मच्छत्रूणामुद्भेत्तारश्च ये संति ॥ ॥२१॥

न वा इति नवर्चं पंचमं सूक्तं । भिक्षुर्नामांगिरस ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्देवत्यमिदं । तथा चानुक्रांतं । न वा उ भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसाद्ये जगत्याविति ॥ गतो विनियोगः ॥

न वा उं देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुप गच्छंति मृत्यवः ।
उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विंदते ॥१॥
न । वै । ऊं इति । देवाः । क्षुधं । इत् । वधं । ददुः । उत । आशितं । उपं । गच्छंति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयिः । पृणतः । न । उपं । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्डितारं । न । विंदते ॥१॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति । देवा वै देवाः खलु सर्वेषां क्षुधं न ददुः । न प्रायच्छन् । किंतु वधमिद्वधमेव दत्तवंतः । एतादृशीं वधरूपां क्षुधमन्नदानेन यः शमयति स दाता खलु । उ इति पूरणः । योऽदत्त्वा भुंक्ते तमाशितं भुंजानं पुरुषमपि मृत्यवो मरणान्युप गच्छंति । समीपे यांति ॥ आशितः कर्ता । पा० ६. १. २०७. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥ क्षुधार्त्तानां भोक्तॄणां च मरणं समानं । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह । उतो । उतशब्दोऽप्यर्थे । पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिर्धनं नोप दस्यति । नोपक्षीयते ॥ दसु उपक्षये दैवादिकः । पृण दाने तौदादिकः । तस्य शत्रंतस्य शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेराद्युदात्तत्वं ॥ दानप्रसंगेनादातारं दूषयति । अपृणन्नप्रयच्छन् पुरुषस्तु मर्डितारमात्मनः सुखयितारं न विंदते । न कुत्रापि लभते । इह बंधवोऽप्रदानान्न सुखयंति देवा अपि हविष्प्रदानाभावात् ॥

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे ।
स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्डितारं न विंदते ॥२॥
यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् । रफिताय । उपऽजग्मुषे ।
स्थिरं । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्डितारं । न । विंदते ॥२॥

यः पुरुषः स्वयमन्नवानप्याध्राय । आधार्यतेऽसावित्याध्रो दुर्बलः । तस्मै पित्वः पितून्यन्नानि चकमानाय । चकमानः कांतिकर्मा । रफिताय । रफतिर्हिंसार्थः । दारिद्र्येण हिंसितायोपजग्मुषे गृहं प्रत्यागतायातिशयेन मन आत्मीयमंतःकरणमदाने स्थिरं कृणुते कुरुते । मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्नुः । विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । म० ६. १. १५८. ११. । इति लसार्वधातुकस्वरः । न केवलं क्लेशकरणं अपि तु पुरा तस्य पुरस्तादेव सेवते भोगान् । सोऽपि मर्डितारमात्मनः सुखयितारं न विंदते । न कुत्रापि लभते ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशायं ।
अरंमस्मै भवति यामंहूता उतापरीषु कृणुते सखायं ॥३॥
सः । इत् । भोजः । यः । गृहवे । ददाति । अन्नऽकामाय । चरते । कृशायं ।
अरं । अस्मै । भवति । यामंऽहूतौ । उत । अपरीषुं । कृणुते । सखायं ॥३॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति । स इत् स एव भोजो दाता खलु यो गृहवे ॥ यहेर्मृगय्वादित्वात् । उ० १. ३८. । कुप्रत्ययः ॥ प्रतिग्रहीत्रेऽन्नकामायान्नं याचमानाय चरते गृहमागतवते कृशाय दारिद्र्येणैतादृशायातिथयेऽन्नं ददाति प्रयच्छति ॥ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ यामहूतौ । यामा गंतारो देवाः ॥ अत्र यातेरर्तिस्तुसुहु० । उ० १. १३९. । इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥ त आहूयंतेऽत्रेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन्नस्मै दात्रे फलमरमलं पर्याप्तं भवति । कामप्रदानं भवतीत्यर्थः । उतापि चापरीषु ॥ केवलमामकेति ङीप् । पा० ४. १. ३०. ॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु सखायं कृणुते । तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

✓ न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणंतमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥४॥
न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाऽभुवे । सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति । पृणंतं । अन्यं । अरणं । चित् । इच्छेत् ॥४॥

व्यतिरेकेण निंदामाह । स पुरुषः सखा न भवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय सचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पित्वः पितूनन्नानि न ददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । अस्माददातुः सख्युः सोऽप प्रेयात् । अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ इण् गतौ । लिङि यासुट् ॥ तर्हि तदोको निवासः सदनं नास्ति । न भवति । सदनं हि बंधुभिः परिवृतं । स गतः पुरुषः पृणंतमन्नादिकं प्रयच्छंतमन्यमरणं चिदर्यं स्वामिनमेवेच्छेत् । कामयेत ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान्द्राघीयांसमनु पश्येत पंथां ।
ओ हि वर्तंते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठंत रायः ॥५॥
पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसं । अनु । पश्येत । पंथां ।
ओ इति । हि । वर्तंते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यंऽअन्यं । उप । तिष्ठंत । रायः ॥५॥

धनवंतं पुरुषं दाने प्रेरयति । तव्यांस्तवीयान्धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषो नाधमानाय याचमानायातिथये पृणीयादित् । धनानि दद्यादेव ॥ पॄ पालनपूरणयोः क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥ यदि दद्यात् द्राघीयांसं ॥ दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघीत्यादेशः ॥ दीर्घतमं पंथां पंथानं सुकृतमार्गमनु पश्येत । अनुपश्येत् ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । तत्र कारणमाह । रायो धनान्यो हि । आ उ । आवर्तंते खलु । एकत्र न तिष्ठंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येव यथा रथ्यानि ॥ रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति तस्येदमित्यर्थे यत् ॥ रथसंबंधीनि चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तंते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युप तिष्ठंत । उपतिष्ठंते । समवेतानि भवंति ॥ उपाद्देवपूजासंगतिकरणेति । का० १. ३. २५. १. । आत्मनेपदं ॥ तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ॥२२॥

मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥६॥

मोघं। अन्नं। विंदते। अप्रऽचेताः। सत्यं। ब्रवीमि। वधः। इत्। सः। तस्य।
न। अर्यमणं। पुष्यति। नो इति। सखायं। केवलऽअघः। भवति। केवलऽआदी॥६॥

अदातारं दूषयति। अप्रचेता अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो मनो यस्य न भवति स मोघं व्यर्थमेवान्नं विंदते। लभते॥ विद्लृ लाभे तौदादिकः। शे मुचादीनामिति नुमागमः॥ इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि। ऋषिरहं वदामि। न केवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य स वध इद्वध एवान्नं परामृशतः॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात्पुँल्लिंगता। यथा शैरणाविच्च। पा° १. ३. ६७.। यत्कर्म स एव कर्तेति॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुरुषोऽर्यमणं। उपलक्षणमिदं। सर्वान्देवानर्यमादीन्न पुष्यति हविष्प्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति॥ पुष पुष्टौ दैवादिकः। यच्छब्दाध्याहारादनिघातः॥ अत एव केवलादी॥ अदेः सुप्यजातौ। पा° ३. २. ७८.। इति णिनिः। अत उपधालक्षणा वृद्धिः॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुंजानः स केवलाघो भवति। केवलपापवान्भवति। अघमेव केवलं तस्य शिष्यते। ऐहिकामुष्मिकमिति। तस्माद्यथाकथंचिद्दातव्यमित्यभिप्रायः॥

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृंक्ते चरित्रैः।
वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्पृणन्नापिरपृणंतमभि ष्यात्॥७॥
कृषन्। इत्। फालः। आशितं। कृणोति। यन्। अध्वानं। अप। वृंक्ते। चरित्रैः।
वदन्। ब्रह्मा। अवदतः। वनीयान्। पृणन्। आपिः। अपृणंतं। अभि। स्यात्॥७॥

कृषन् कृषिं कुर्वन्फाल आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति। करोति। तथाध्वानं मार्गं यन्॥ इणः शतरि नुमागमः॥ गच्छन्पुरुषश्चरित्रैरात्मीयैर्गमनैरप वृंक्ते। स्वामिनो धनमावर्जयति॥ वृजी वर्जने आदादिकः। अनुदात्तेत्॥ वदञ्छास्त्रार्थं ब्रुवाणो ब्रह्मा ब्राह्मणोऽवदतः शास्त्रार्थमब्रुवानाज्जनाद्वनीयान्। संभक्तृतमः प्रियकरो भवति॥ वनतेस्तृजंतस्येयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः॥ ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुरुषोऽपृणंतमदातारं जनमभ्यभिलक्ष्यापिः स्यात्। बंधुर्भवेत्॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात्।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन्पंक्तीरुपतिष्ठमानः॥८॥
एकऽपात्। भूयः। द्विऽपदः। वि। चक्रमे। द्विऽपात्। त्रिऽपादं। अभि। एति। पश्चात्।
चतुःऽपात्। एति। द्विऽपदां। अभिऽस्वरे। संऽपश्यन्। पंक्तीः। उपऽतिष्ठमानः॥८॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः। एकपादेकभागधनः पुरुषो द्विपदो द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः॥ तृतीयायाः सुः॥ भूयसा कालेन वि चक्रमे। विविधं गच्छति॥ वेः पादविहरणे। पा° १. ३. ४१.। इत्यात्मनेपदं॥ तथा द्विपात्पुरुषस्त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चादभ्येति। अभिगच्छति। चतुष्पाच्चतुर्भागधनस्तु द्विपदां। बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यंते। एकपादधनादीनां पंक्तीरभिस्वरेऽभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन्नुपतिष्ठमान एति। गच्छमानो भवति। अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः। तस्मात्त्वमहमेव धनवानिति न मन्येः किंत्वतिथिभ्यो धनानि दद्स्वेत्यर्थः॥

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरा चिन्न समं दुहाते।
यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्संतौ न समं पृणीतः॥९॥

समौ। चित्। हस्तौ। न। समं। विविष्टः। संऽमातरा। चित्। न। समं। दुहाते इति।
यमयोः। चित्। न। समा। वीर्याणि। ज्ञाती इति। चित्। संतौ। न। समं। पृणीतः ॥९॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यतीति चेत् तत्र हेतुमाह। समौ चिद्धस्तौ समावपि समं समानं न विविष्टः। कार्यं न व्याप्नुतः॥ विष्लृ व्याप्तौ जौहोत्यादिकः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः॥ तथा संमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि समं समानं पयो न दुहाते। यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि न संति। तस्मात्ज्ञाती चिदेकस्मिन्कुले संतौ जातावपि समं न पृणीतः। न प्रयच्छतः। तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः॥ ॥२३॥

अग्ने हंसीति नवर्चं षष्ठं सूक्तमहीयुगोत्रस्योरुक्षयस्यार्षं गायत्रं। रक्षोहाग्निर्देवता। तथा चानुक्रम्यते। अग्ने हंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं त्विति॥ मध्यमानेऽप्रावजायमाने इदमनुवक्तव्यं। सूत्रितं च। अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमिति सूक्तमावपेत। आ० २. १६.। इति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे छंदसीदं सूक्तं। सूत्रितं च। अग्ने हंस्यग्निं हिन्वंतु नः। आ० ४. १३.। इति॥ दशमेऽहनि धिष्ण्यांगाराभिविहरण आद्या ऋचा। सूत्रितं च। परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणं। आ० ८. १२.। इति॥

अग्ने हंसि न्य१त्रिणं दीद्यन्मर्त्येष्वा। स्वे क्षये शुचिव्रत ॥१॥
अग्ने। हंसि। नि। अत्रिणं। दीद्यत्। मर्त्येषु। आ। स्वे। क्षये। शुचिऽव्रत ॥१॥

हे शुचिव्रत पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क हे अग्ने अत्रिणमत्तारं शत्रुं तमोरूपं नितरां हंसि। विनाशय॥ आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः॥ किं कुर्वन्। मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेष्वाभिमुख्येन दीद्यत् कर्मसिद्ध्यर्थं प्रकाशमानः। दीदितिर्दीप्तिकर्मा। तथा स्व आत्मीये क्षये निवासभूत आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः॥ क्षयो निवासे। पा० ६. १. २०१.। इत्याद्युदात्तत्वं॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे। यत्त्वा स्रुचः समस्थिरन् ॥२॥
उत्। तिष्ठसि। सुऽआहुतः। घृतानि। प्रति। मोदसे। यत्। त्वा। स्रुचः। संऽअस्थिरन् ॥२॥

हे अग्ने स्वाहुतोऽस्माभिः सुष्ठाह्वयमानः सन्नुत्तिष्ठसि। अरणीभ्यामुन्नतो भव॥ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः। पा० १. ३. २४.॥ उन्नत्य च घृतानि घृतेन सहितान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि प्रति मोदसे। हृष्टो भव॥ मुद हर्षे भौवादिकः। अनुदात्तेत्॥ यद्यदा त्वा त्वां स्रुचो जुह्वादीनि पात्राणि समस्थिरन् संगतान्यभवन्॥ समवप्रविभ्यः स्थ इति लुङ्यात्मनेपदं। स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्त्वमिकारश्चांतादेशः। ह्रस्वादंगादिति सिचो लोपः। व्यत्ययेन झस्य रन्। तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः॥

स आहुतो वि रोचतेऽग्निरीळेन्यो गिरा। स्रुचा प्रतीकमज्यते ॥३॥
सः। आऽहुतः। वि। रोचते। अग्निः। ईळेन्यः। गिरा। स्रुचा। प्रतीकं। अज्यते ॥३॥

आहुत आभिमुख्येन हुतः॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः॥ गिरा स्तुतिलक्षणया वाचेळेन्यः स्तोतव्यः सोऽग्निर्वि रोचते। अत्यर्थं दीप्यते। तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव स्रुचा घृतसहितयाज्यते। सिच्यते॥

घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः। रोचमानो विभावसुः ॥४॥
घृतेन। अग्निः। सं। अज्यते। मधुऽप्रतीकः। आऽहुतः। रोचमानः। विभाऽवसुः ॥४॥

अभिर्घृतेन हविषा समज्यते । सम्यक् सिक्तो भवति । कीदृशः । मधुप्रतीको घृतप्रयुक्तावयवः आकृतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानो दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयन् । यद्वा । दीप्तिरिव धनं यस्य सः ॥

अग्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपतृचः । सूचितं च । जराबोध तद्विविड्ढि जरमाणः समिध्यसे । आ० ९. ११. । इति ॥

जर॑माणः॒ समि॑ध्यसे दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यवा॑हन । तं त्वा॑ हवंत॒ मर्त्याः॑ ॥५॥

जर॑माणः । सं । इ॒ध्य॒से॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ । तं । त्वा॒ । ह॒वं॒त॒ । मर्त्याः॑ ॥५॥

हे हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति ञ्युट् ॥ जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं देवेभ्यो देवार्थं समिध्यसे । हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । तं तादृशं त्वा त्वां मर्त्या मनुष्येषु साधवो यजमाना हवंत । आह्वयंति ॥ ह्वयतेर्लेङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥ ॥२४॥

तं म॑र्ता॒ अम॑र्त्यं घृ॒तेना॒ग्निं स॑पर्यत । अदा॑भ्यं गृ॒हप॑तिं ॥६॥

तं । मर्ताः॑ । अम॑र्त्यं । घृ॒तेन॑ । अ॒ग्निं । स॒प॒र्य॒त॒ । अदा॑भ्यं । गृ॒हऽप॑तिं ॥६॥

हे मर्ता ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मैरहितमग्निं घृतेन हविषा सपर्यत । परिचरत ॥ सपरशब्दः कंड्वादिः ॥ कीदृशं । अदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यं ॥ दभेश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. १. १२४. ३. । इति ण्यत् ॥ गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपं ॥ पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदा॑भ्येन शो॒चिषाग्ने॒ रक्ष॒स्त्वं द॑ह । गोपा ऋ॒तस्य॑ दीदिहि ॥७॥

अदा॑भ्येन । शो॒चिषा॑ । अग्ने॑ । रक्षः॑ । त्वं । द॒ह॒ । गो॒पाः । ऋ॒तस्य॑ । दी॒दि॒हि॒ ॥७॥

हे अग्ने त्वमदाभ्येनाहिंस्येन शोचिषा तेजसा रक्षः । जातावेकवचनं । सर्वान्राक्षसान्दह । विनाशय । किंचर्तस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् दीदिहि । दीप्यस्व ॥

स त्वम॑ग्ने॒ प्रती॑केन॒ प्रत्यो॑ष यातु॒धान्यः॑ । उ॒रु॒क्षये॑षु॒ दीद्य॑त् ॥८॥

सः । त्वं । अ॒ग्ने॒ । प्रती॑केन । प्रति॑ । ओ॒ष॒ । या॒तु॒ऽधा॒न्यः॑ । उ॒रु॒ऽक्षये॑षु । दीद्य॑त् ॥८॥

हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा यातुधान्यो यातुधानी राक्षसीः प्रत्योष । प्रतिकूलं दह ॥ उष दाहे भौवादिकः । लोटि हेर्लुक् । जातेरस्त्रीविषयात् । पा० ४. १. ६३. । इति यातुधानशब्दस्य ङीष् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥ किं कुर्वन् । उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु दीद्यद्दीप्यमानः ॥

तं त्वा॑ गी॒र्भिरु॑रु॒क्षया॑ ह॒व्यवा॑हं॒ समी॑धिरे । यजि॑ष्ठं॒ मानु॑षे॒ जने॑ ॥९॥

तं । त्वा॒ । गीः॒ऽभिः । उ॒रु॒ऽक्षयाः॑ । ह॒व्य॒ऽवाहं॑ । सं । ई॒धि॒रे॒ । यजि॑ष्ठं । मानु॑षे । जने॑ ॥९॥

हे अग्ने उरुक्षया बहुनिवासा यजमाना हव्यवाहं हविषां वोढारं मानुषे मनुष्यसंबंधिनि जने जनमध्ये यजिष्ठं यष्टृतमं तं त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः समीधिरे । सम्यगदीदिपन् ॥ इंधेर्लिटींधिभवतिभ्यां चेति किर्त्त्वे नलोपः ॥ ॥२५॥

इति वा इति चयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रं । इंद्रो लवरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानीमृषिभिः दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लवरूपापन्न इंद्र ऋषिः । स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते । इति वै सप्तोनेंद्रो लव आत्मानं तुष्टावेति ॥ गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥१॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गां । अश्वं । सनुयां । इति । कुवित् । सोमस्य । अपां । इति ॥१॥

इति वा इति खल्वित्येवंप्रकारेण मे मदीयं मनो वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति । गामश्वं च सनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामीति ॥ षणु दाने तानादिकः ॥ इतिशब्दो हेतौ । यस्मात् कुविद्बहुवारं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी । पा पाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । कुवियोगादनिघातः ॥

प्र वाता इव दोधत उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥२॥

प्र । वाताःऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपां । इति ॥२॥

दोधतो भृशं कंपयमाना वाता इव वायवो यथा वृक्षादीनुद्यच्छंते तद्वत्पीताः सोमा मा मां प्रकर्षेणोदयंसत । उद्यच्छंते ॥ यमेर्लुङि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे । पा॰ १. ३. ७५. । इत्यात्मनेपदं ॥ यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाशवः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥३॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथं । अश्वाःऽइव । आशवः । कुवित् । सोमस्य । अपां । इति ॥३॥

पीताः सोमा मामुदयंसत । उद्यच्छंते । तत्र दृष्टांतः । रथमश्वा इव यथाशवः क्षिप्रगामिनो गमनेन व्याप्ता वाश्वा रथमुन्नमयंति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रमिव प्रियं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥४॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रंऽइव । प्रियं । कुवित् । सोमस्य । अपां । इति ॥४॥

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिर्मा मामुपास्थित । संयोजयति ॥ उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदं ॥ कथमिव । वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमाना धेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वंधुरं पर्यचामि हृदा मतिं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥५॥

अहं । तष्टाऽइव । वंधुरं । परि । अचामि । हृदा । मतिं । कुवित् । सोमस्य । अपां । इति ॥५॥

तष्टेव तक्षा यथा वंधुरं सारथिनिवासस्थानं । तद्वान्वोपलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधुकरोति तद्वदहं मतिं स्तुतिं हृदात्मीयेन मनसा पर्यचामि । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छांत्सुः पंच कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥६॥

नहि । मे । अक्षिऽपत् । चन । अच्छांत्सुः । पंच । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥६॥

चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे । पंच कृष्टयोऽपि निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंच जनाः । यद्वा । देवमनुष्यादयः । मे मदीयमक्षिपत्चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नह्यच्छांत्सुः । न ह्यपवृण्वंति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति हि श्रुतिः । शत॰ १४. ७. १. २३. ॥ छदि अपवारणे । चुरादीनामिति वा णिजंतत्वादत्र णिजभावे लुङि हलंतलक्षणा वृद्धिः । पा॰ ७. २. ३. ॥ यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ ॥ २६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥७॥
नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यं । पक्षं । चन । प्रति । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥७॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रति समाने न भवतः ॥

अभि द्यां महिना भुवमभी३मां पृथिवीं महीं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥८॥
अभि । द्यां । महिना । भुवं । अभि । इमां । पृथिवीं । महीं । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥८॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । महिना महिम्नात्मीयेन द्यां द्युलोकमभि भुवं । अभिभवामि । तथा महीं महतीमिमां पृथिवीं स्वमहिम्नाभि भवामि ॥ भवतेर्लङि च्छांदसो विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्ध उवङादेशः ॥

हंताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥९॥
हंत । अहं । पृथिवीं । इमां । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥९॥

हंतेति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । अहमिमां पृथिवीमिह वांतरिक्षे नि दधानि । इह वा द्युलोक इति हस्तेन निर्दिशति ॥ दधातेर्लोटि मेर्निः ॥

ओषमित्पृथिवीमहं जंघनानीह वेह वा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥१०॥
ओषं । इत् । पृथिवीं । अहं । जंघनानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥१०॥

अहं पृथिवीमभिलक्ष्यौषं स्वतेजसा तापकमादित्यमिह वांतरिक्ष इह वा द्युलोके जंघनानि । भृशं यापयानि । इदिति पूरणः ॥ हंतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुगंतस्य लोटि शपो लुगभावश्छांदसः ॥

दिवि मे अन्यः पक्षो३धो अन्यमचीकृषं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥११॥
दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यं । अचीकृषं । कुवित् । सोमस्य । अपां ।
इति ॥११॥

मे मदीयोऽन्यः पक्षो दिवि द्युलोके स्थापितः । अधः ॥ पूर्वाधरावराणामसीत्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्यामन्यं पक्षमचीकृषं । अकार्षं ॥ कृष विलेखने । ण्यंतस्य लुङि चङि नित्यं छंदसि । पा॰ ७. ४. ८. । इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनं । उदपादयं । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥१२॥
अहं । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यं । उत्ऽईषितः । कुवित् । सोमस्य ।
अपां । इति ॥१२॥

अभिनभ्यं नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमंतरिक्षं ॥ उगवादिभ्यो यत्। पा॰ ५. १. २.। इति यत्प्रत्ययः। तत्रैव पाठान्नभादेशश्च। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। पा॰ २. १. १४.। इत्यव्ययीभावसमासस्वरः ॥ अंतरिक्षमभ्युद्दीषित उन्नतः सूर्यात्माहं महामहोऽस्मि। महतामपि महानस्मि। यद्वा। महत्प्रभूतं महस्तेजो यस्य। प्रभूततेजस्कोऽस्मि ॥ आत्महत इत्यात्वं ॥

गृहो या॒म्यरं॑कृतो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यवा॑हनः। कु॒वित्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥१३॥
गृहः। या॒मि॒। अरं॑ऽकृतः। दे॒वेभ्यः॑। ह॒व्य॒ऽवा॑हनः। कु॒वित्। सोम॑स्य। अपां॑।
इति॑ ॥१३॥

गृहो हविषां ग्रहीतारंकृतो यजमानैरलंकृतोऽहं देवेभ्य इंद्रादिभ्यो हव्यवाहनो हविषां वोढा प्रापयितागन्यात्मा सन्यामि। हवींषि प्रापयामि ॥ या प्रापणे। लट्। हव्येऽनंतःपादमिति वहेर्ञ्युट्। ञित्वादाद्युदात्तः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति यस्मात्कुविद्बहुवारं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि। तस्मादेतान्यकार्षमितींद्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तत्राष्टमाष्टके षष्ठाध्यायं व्याख्याय सप्तमाध्याय आरभ्यते। दशममंडलस्य दशमेऽनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातं। तदिदिति नवर्चमष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्दिवस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं। तथा चानुक्रांतं। तदिन्नवाथर्वणो बृहद्दिव इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तं। सूत्रितं च। तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्। आ॰ ७. ३.। इति ॥ व्योमविश्वदेवस्तुत्पंचशारदीयेष्वप्येकाहेष्विदमेव निष्केवल्यनिविद्धानं। सूत्रितं च। एतेषां त्रयाणां कया शुभा तदिदासेति मध्यंदिनः। आ॰ ९. ८.। इति ॥ राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपीदं निष्केवल्यनिविद्धानं। सूत्रितं च। राशिमराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीये। आ॰ ९. ८.। इति ॥ महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तं। तथैव पंचमारण्यके शौनकेन सूत्रितं। तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन्महित्वा। ऐ॰ आ॰ ५. १. ६.। इति ॥

तदि॒दा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमाः॑ ॥१॥
तत्। इत्। आस॒। भुव॑नेषु। ज्येष्ठं॑। यतः॑। ज॒ज्ञे। उ॒ग्रः। त्वे॒षऽनृ॑म्णः।
स॒द्यः। ज॒ज्ञा॒नः। नि। रि॒णा॒ति॒। शत्रू॑न्। अनु॑। यं। विश्वे॑। मद॑न्ति। ऊमाः॑ ॥१॥

तज्जगत्कारणत्वेन सर्ववेदांतप्रसिद्धं। इच्छब्दोऽवधारणे। भुवनेषु ॥ भू सत्तायां ॥ सत्सु पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततममास। बभूव। तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च। यद्वा। ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेर्लिटि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः। पा॰ २. ४. ५२.। इति भूभावाभावः। यद्वा। वृद्धं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतयास। दिदीपे ॥ यस

गतिदीप्त्यादानेषु । अस्माल्लिटि रूपं ॥ यत उपादानभूतादस्माद्ब्रह्मण उग्र उद्गूर्णस्त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इंद्रो जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि । चक्षोः सूर्यो अजायत । ऋ॰ १०. ९०. १३. । इति । सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । ऋ॰ १०. १९०. ३. । इति च ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । पा॰ १. ४. ३०. । इति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यत इति पंचमी । जनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावाद्विर्वचनादि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥ स च जज्ञानो जायमान एव सद्यः शीघ्रं शत्रूञ्शातयितॄन्मंदेहादीन्राक्षसान्नि रिणाति । निहिनस्ति । यद्वा । उपासकानां पापरूपाञ्शत्रून्निहंति । तथा च ब्राह्मणं । सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहत । ऐ॰ आ॰ १. ३. ४. । इति ॥ जज्ञान इति जनेर्लिटि कानचि रूपमेतत् । रिणाति । री गतिरेषणयोः क्र्यादिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ विश्वे सर्व ऊमाः । अवंति रक्षंतीत्यूमाः प्राणिनः ॥ अवतेरौणादिको मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोः स्थान ऊठ् ॥ सर्वे प्राणिनो यं सूर्यात्मकमुद्यंतमिंद्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगान्मदर्थमुदगादिति मदंति हृष्यंति ॥ मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा च ब्राह्मणं । भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदंत्युदगादुदगादिति । ऐ॰ आ॰ १. ३. ४. । इति । तैत्तिरीयकं च । तस्मात्सर्व एव मन्यंते मां प्रत्युदगादितीति । यद्वा । यं स्तुत्यादिभिर्मोदयंतमनु पश्चात्सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यंति ॥ अनुर्लक्षणे । पा॰ १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स इंद्रो जज्ञ इत्यन्वयः ॥

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवंत प्रभृता मदेषु ॥२॥
ववृधानः । शवसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसं । दधाति ।
अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्नि । सं । ते । नवंत । प्रऽभृता । मदेषु ॥२॥

शवसा बलेन ववृधानो वर्धमानः अत एव भूर्योजा बहुबलः शत्रुः शातयितेंद्रो दासायोपक्षयकारिणे शत्रवे भियसं भीतिं दधाति । विदधाति । करोति । अव्यनत् । विविधमनिति श्वसितीति व्यनत् प्राणवज्जंगमं । तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरं । तदुभयमपि सस्नि संस्नातमिंद्रेण सम्यक्छोधितं भवति ॥ स्नातेरादृगमहन इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥ यद्वा ॥ अंतर्णीतण्यर्थात्कर्तर्येव किन् ॥ वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ॥ न लोकाव्ययेति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इंद्र ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु सत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि सं नवंत । संगच्छंते । स्तोतुं हवींषि च दातुं समूहीभवंतीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृता । बिभर्तेः कर्मणि निष्ठा । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वे क्रतुमपि वृंजंति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवंत्यूमाः ।
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥३॥
त्वे इति । क्रतुं । अपि । वृंजंति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवंति । ऊमाः ।
स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सं । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥३॥

हे इंद्र त्वे त्वयि ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः क्रतुमनुष्ठेयं कर्म वृंजंति । समापयंति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च व्याप्ते त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यंत इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं । त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृंजंतीत्येव तदाह । ऐ॰ आ॰ १. ३. ४. । इति । यद्यस्मादेत ऊमास्तर्पकाः ॥ अवतेस्तर्पणार्थादौणादिको मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् ॥ ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः संतः पश्चाद्विर्द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः संतः पुनरपत्येन सार्धं

त्रिर्त्रिवारं जन्मभाजो भवंति। एक एवात्मा स्त्रीपुंरूपेण जायते। अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः। पुत्रोऽप्यात्मैव। आत्मा वै पुत्रनामासि। शत॰ १४. ९. ४. २६.। इति श्रुतेः। यत एवमेतेऽभिवृद्धा भवंति ततोऽवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयंतीति। तथा च ब्राह्मणं। द्वौ वै संतौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजात्यै। ऐ॰ आ॰ १. ३. ४.। इति। हे इंद्र त्वं स्वादोः प्रियाद्गृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन सं सृज। संयोजय। यद्वा। स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय। एतदेवाह। अदस्तदपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनांतरेण पौत्रेण वा सु सुष्ठभि योधीः। अभियोधय। अभितः क्रीडय॥ धातूनामनेकार्थत्वाद्युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते॥ मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु। ऐ॰ आ॰ १. ३. ४.। इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं॥

इति चिद्धि त्वा धना जयंतं मदेमदे अनुमदंति विप्राः।
ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधाना दुरेवाः॥४॥
इति। चित्। हि। त्वा। धना। जयंतं। मदेऽमदे। अनुऽमदंति। विप्राः।
ओजीयः। धृष्णो इति। स्थिरं। आ। तनुष्व। मा। त्वा। दभन्। यातुऽधानाः। दुःऽएवाः॥४॥

इति चिद्ध्येवमेव खलु हे इंद्र मदे मदे सोमपानजन्ये हर्षे सति धना शत्रुधनानि जयंतं जयेन प्राप्नुवंतं त्वामनु पश्चात्॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं॥ विप्रा मेधाविनः स्तोतारो मदंति हृष्यंति यद्वा त्वामनुमदंति अनुक्रमेण स्तुवंति। मदतिः स्तुतिकर्मा॥ हि चेति निघातप्रतिषेधः॥ हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिंद्र॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ ओजीयः॥ ओजस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक्। टेरिति टिलोपः॥ बलवत्तरं अत एव स्थिरं दृढं धनमा तनुष्व। अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय। त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसंतु दुरेवा दुर्गतयो यातुधाना राक्षसाः॥

त्वया वयं शाशद्महे रणेषु प्रपश्यंतो युधेन्यानि भूरि।
चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि॥५॥
त्वया। वयं। शाशद्महे। रणेषु। प्रऽपश्यंतः। युधेन्यानि। भूरि।
चोदयामि। ते। आयुधा। वचःऽभिः। सं। ते। शिशामि। ब्रह्मणा। वयांसि॥५॥

हे इंद्र त्वयानुगृहीता वयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे। भृशं शत्रूञ्शातयामः॥ शद्लृ शातने। अस्माद्यङंतान्महिङ्च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ॥ किं कुर्वंतः। युधेन्यानि योधनार्हाणि॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति युधेरर्हार्थे केन्यप्रत्ययः॥ भूरि बहूनि बहुलानि॥ सुपां सुलुगिति शसो लुक्॥ प्रपश्यंतः प्रकर्षेण जानंतः। अपि च ते तवायुधायुधान्यायोधनसाधनानि वज्रादीनि॥ शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः॥ वचोभिः स्तुतिभिश्चोदयामि। शत्रून्प्रति प्रेरयामि। ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मंत्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि। अन्ननामैतत्। हविर्लक्षणान्यन्नानि सं शिशामि। सम्यग्निश्यामि। संस्करोमीत्यर्थः॥ शो तनूकरणे। छांदसो विकरणस्य श्लुः। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं॥ ॥१॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानां।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि॥६॥
स्तुषेय्यं। पुरुऽवर्पसं। ऋभ्वं। इनऽतमं। आप्त्यं। आप्त्यानां।
आ। दर्षते। शवसा। सप्त। दानून्। प्र। साक्षते। प्रतिऽमानानि। भूरि॥६॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यं ॥ स्तुवः क्सेय्यश्छंदसि । उ° ३. ९९. । इत्यौणादिकः क्सेय्यप्रत्ययः ॥ पुरुवर्पसं बहुरूपमृभ्वमुरु भासमानमुरुभूतं वेनतममतिशयेनेश्वरमाप्यानामाप्तव्यानां मध्य आप्यमाप्तव्यं एवंभूतमिंद्रं स्तौमीति शेषः । य इंद्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान्दानून्दानवान्वृत्रनमुचिकुयवादीना दर्षते आदृणाति हिनस्ति ॥ दॄ विदारणे । अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ तथा प्रतिमानान्यसुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि प्र साक्षते य इंद्रः प्रसहते । यद्वा । बहूनि प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साक्षते प्राप्नोति । साक्षतिराप्नोतिकर्मेति यास्कः । नि° ११. २१. ॥ षह अभिभवे । लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् । टत्वकत्वषत्वानि । छांदसो दीर्घः ॥

नि तद्दधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।
आ मातरा स्थापयसे जिगत्नू अत इनोषि कर्वरा पुरूणि ॥७॥
नि । तत् । दधिषे । अवरं । परं । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।
आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति । अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥७॥

तत्तस्मिन्यजमानस्य गृहेऽवरमल्पं भौमं धनं परमुत्कृष्टं दिवि भवं धनं च हे इंद्र त्वं नि दधिषे । निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन्दुरोणे गृहेऽवसा । अन्ननामैतत् । तर्पकेणान्नेन हविर्लक्षणेनाविथ अवसि तृप्यसि ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थाच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलत्यावा स्थापयसे । स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्चल्येन यथावतिष्ठेते तथा करोषीत्यर्थः । विष्वक्तस्तंभ पृथिवीमुत द्यामिति निगमांतरं । ऋ° १०. ८९. ४. । हे इंद्र अतः कारणात्पुरूणि बहूनि कर्वरा । कर्मनामैतत् । कर्वराणि ॥ शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चेनोषि । प्राप्नोषि ॥ इण् गतौ । व्यत्ययेन श्नुः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्तींद्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥८॥
इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इंद्राय । शूषं । अग्रियः । स्वःऽसाः ।
महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥८॥

बृहद्दिव ऋषिरिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणींद्राय शूषं सुखं यथा भवति तथा विवक्ति । प्रब्रवीतीत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः ॥ वच परिभाषणे आदादिकः । छांदसः शपः श्लुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ ऋषिर्विशेष्यते । अग्रियोऽग्रे भवः । ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ घच्छौ च । पा° ४. ४. ११७. । इत्यग्रशब्दाद्भवार्थे घच् ॥ स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा । स्वरादित्य इंद्रः । असौ वा आदित्य इंद्र इति श्रुत्यंतरात् । तस्य संभक्ता सेवक इत्यर्थः ॥ वन षण संभक्तौ । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं ॥ य इंद्रो महो महतो गोत्रस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ईदृशं पर्वतं क्षयति अपगमयति ॥ क्षि क्षये भौवादिकः ॥ यद्वा ॥ गोशब्दात्समूहार्थं इनित्रकट्यचश्च । पा° ४. २. ५१. । इति त्रप्रत्ययः ॥ गोत्रस्य गोसमूहस्य महो महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इंद्रः क्षयति ईष्टे । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा ॥ स्वशब्दोपपदाद्राजतेः सत्सूद्विषेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः स्वा वलासुरस्य स्वभूता अपावृणोत् । अपगतावरणा अकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । यद्वा । दुरश्चापावृणोत् विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलभतेति शेषः । एवंभूतो य इंद्रस्तस्मा इंद्राय विवक्तीत्यन्वयः ॥

एवा महान्बृहद्दिवो अथर्वावोचत्स्वां तन्व१मिंद्रमेव ।
स्वसारो मातरिभ्वरीररिप्रा हिन्वंति च शवसा वर्धयंति च ॥८॥
एव । महान् । बृहत्ऽदिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वां । तन्वं । इंद्रं । एव ।
स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वंति । च । शवसा । वर्धयंति । च ॥८॥

महान्गुणैरधिकोऽथर्वा । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । अथर्वणः पुत्रो बृहद्दिवाख्य ऋषिर्देवेषु मध्य इंद्रमेव प्रति स्वामात्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिमेवमवोचत् । प्रोक्तवान् ॥ वचेर्लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः । वच उमित्युमागमः । पादादित्वान्न निहन्यते ॥ अपि चैनमेवेंद्रं मातरिभ्वरीर्मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवंत्यो वर्तमानाः ॥ भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ॥ अरिप्रा अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरंत्यः परस्परं भगिन्यो वा गंगाद्या नद्यो हिन्वंति । यागसाधनत्वेन प्रीणयंति ॥ हिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । व्यत्ययेन शः । इदित्त्वान्नुम् । यद्वा । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्नुः ॥ वृध्यर्थं तमिंद्रमुपगच्छंति । गत्वा च शवसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयंति च ॥ ॥२॥

हिरण्यगर्भ इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं । कशब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः । सूत्रितं च । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः । आ॰ ३. ८. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च । कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः । आ॰ २. १७. । इति ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥
हिरण्यऽगर्भः । सं । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।
सः । दाधार । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१॥

हिरण्यगर्भो हिरण्मयस्यांडस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय । तै॰ सं॰ ५. ५. १. २. । इति । यद्वा । हिरण्मयोऽंडो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपंचोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत । मायाध्यक्षात्सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात्समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपाहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एवैकोऽद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्मांडादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि स हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवमुतापि चेमामस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिं । यद्वा । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार । धारयति ॥ छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लिट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । कप्यर्थं कामयत इति कः ॥ कमेर्डप्रत्ययः ॥ यद्वा । कं सुखं । तद्रूपत्वात्क इत्युच्यते । अथवेंद्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इंद्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात्क इति प्रजापतिराख्यायते । इंद्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीदित्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं । ऐ॰ ब्रा॰ ३. २१. ॥ यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात्स्मैभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यं । सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोश्वन्सावर्णेति प्रतिषेधः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-

त्वाच्चतुर्थी ॥ कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैकादशकपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम। वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॒ विश्व॑ उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॒ यस्य॑ दे॒वाः ।
यस्य॑ छा॒याऽमृतं॒ यस्य॑ मृ॒त्युः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥२॥

यः । आ॒त्म॒ऽदाः । ब॒ल॒ऽदाः । यस्य॑ । विश्वे॑ । उ॒प॒ऽआस॑ते । प्र॒ऽशिष॑म् । यस्य॑ । दे॒वाः ।
यस्य॑ । छा॒या । अ॒मृत॑म् । यस्य॑ । मृ॒त्युः । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ ॥२॥

यः प्रजापतिरात्मदा आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यंते। यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिंगा जायंते तद्वत्। यद्वा। आत्मनां शोधयिता ॥ दैप् शोधने। आतो मनिन्निति विच् ॥ बलदा बलस्य च दाता शोधयिता वा। यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयंते सेवते वा ॥ शासु अनुशिष्टौ। शास इत्। पा॰ ६. ४. ३४.। इत्युपधाया इत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आसेरनुदात्तेत्त्वात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता ॥ तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते। अपि चामृतममृतत्वं। भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा। अमृतं। मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा ॥ बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तदपि यस्य प्रजापतेश्छाया छायेव वर्ति भवति। मृत्युर्यमस्य प्राणापहारी छायेव भवति। तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वैक॒ इद्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑ ।
य ईशे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॒श्चतु॑ष्पदः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥३॥

यः । प्रा॒ण॒तः । नि॒ऽमि॒ष॒तः । म॒हि॒ऽत्वा । एकः॑ । इत् । राजा॑ । जग॑तः । ब॒भूव॑ ।
यः । ईशे॑ । अ॒स्य । द्वि॒ऽपदः॑ । चतुः॑ऽपदः । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ ॥३॥

यो हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः ॥ अन प्राणने आदादिकः। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ निमिषतोऽक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येनैक इदद्वितीय एव सन्राजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्णलि लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदो पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिरीशे ईष्टे ॥ ईश ऐश्वर्ये आदादिकोऽनुदात्तेत्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। अनुदात्तेत्त्वात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अस्य। ऊडिदमितीदमो विभक्तिरुदात्ता। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः। भसंज्ञायां पादः पदिति पद्भावः। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्विति वैकादेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं। स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पूर्वपदं त्रः संख्यायाः। फि॰ २. ५.। इत्याद्युदात्तत्वं। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्ये॒मे हि॒मवं॑तो महि॒त्वा यस्य॑ समु॒द्रं र॒सया॑ स॒हाहुः ।
यस्ये॒माः प्र॒दिशो॒ यस्य॑ बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥४॥

यस्य॑ । इ॒मे । हि॒मऽव॑न्तः । म॒हि॒ऽत्वा । यस्य॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒सया॑ । स॒ह । आ॒हुः ।
यस्य॑ । इ॒माः । प्र॒ऽदिशः॑ । यस्य॑ । बा॒हू इति॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ ॥४॥

हिमा अस्मिन्संतीति हिमवान्। तेन बहुवचनांतेन सर्वे पर्वता लक्ष्यंते। यथा छत्रिणो गच्छंतीति। हिमवंतो हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेर्महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलं। तद्वती रसा नदी॥ अर्शआदित्वादच्॥ जातावेकवचनं। रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रं। पूर्ववदेकवचनं। सर्वान्समुद्रान्यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयंति तत्त्वभिज्ञाः। यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा। तथा बाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः। भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः। तस्मै कस्मा इत्यादि समानं पूर्वेण॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः।
यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥५॥

येन। द्यौः। उग्रा। पृथिवी। च। दृळ्हा। येन। स्वरिति स्वः। स्तभितं। येन। नाकः।
यः। अंतरिक्षे। रजसः। विऽमानः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥५॥

येन प्रजापतिना द्यौरंतरिक्षमुग्रोद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा। पृथिवी भूमिश्च दृळ्हा येन स्थिरीकृता। स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतं। यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितमित्यर्थः॥ ग्रसितस्कभितस्तभितेति निपात्यते॥ तथा नाक आदित्यश्च येनांतरिक्षे स्तभितः। यश्चांतरिक्षे रजस उदकस्य विमानो निर्माता। तस्मै कस्मा इत्यादि गतं॥ ॥३॥

यं क्रंदसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम॥६॥

यं। क्रंदसी इति। अवसा। तस्तभाने इति। अभि। ऐक्षेतां। मनसा। रेजमाने इति।
यत्र। अधि। सूरः। उत्ऽइतः। विऽभाति। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥६॥

क्रंदितवान्रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रंदसी द्यावापृथिव्यौ। श्रूयते हि। यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वं। तै॰ ब्रा॰ २. २. ९. ४.। इति। ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्याभ्यैक्षेतां आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्येतां॥ ईक्ष दर्शने। लङ्याडादित्वादाद्युदात्तत्वं॥ कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ। रेजमाने राजमाने दीप्यमाने॥ आकारस्य व्यत्ययेनैत्वं। अनुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वा। लिटः कानच्। फणां च सप्तानां। पा॰ ६. ४. १२५.। इत्येत्वाभ्यासलोपौ। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्य उदित उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते॥ उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥ तस्मै कस्मा इत्यादि सुज्ञानं॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयंतीरग्निं।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥७॥

आपः। ह। यत्। बृहतीः। विश्वं। आयन्। गर्भं। दधानाः। जनयंतीः। अग्निं।
ततः। देवानां। सं। अवर्तत। असुः। एकः। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥७॥

बृहतीर्बृहत्यो महत्यः॥ जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं॥ अग्निं। उपलक्षणमेतत्। अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयंतीर्जनयंत्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयांडस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधाना धारयंत्य आपो हाप एव विश्वमायन् सर्वं जगद्व्याप्नुवन् यद्यस्मात् ततस्तस्माद्धेतोर्दे-

वाणां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनामसुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत । समजायत । यद्वा । यद्यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् ॥ लिंगवचनयोर्व्यत्ययः ॥ उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत । निष्क्राम । तस्मै कस्मा इत्यादि गतं ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयंतीर्यज्ञं ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥
यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षं । दधानाः । जनयंतीः । यज्ञं ।
यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयंतीरुत्पादयंतीः तदर्थं दक्षं प्रपंचात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधाना धारयित्रीः ॥ दधातेर्हेतौ शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ईदृशीरापः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीना महिना महिम्ना ॥ छांदसो मलोपः ॥ स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यश्च देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवस्तेषामपीश्वरः सन्नेकोऽद्वितीय आसीत् भवति ॥ अस्तेर्लङ्छांदसो लङ् । अस्तिसिचोऽपृक्ते । पा° ७. ३. ९६. । इतीडागमः ॥ तस्मै कस्मा इत्यादि गतं ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।
यश्चापश्चंद्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥९॥
मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवं । सत्यऽधर्मा । जजान ।
यः । च । अपः । चंद्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९॥

स प्रजापतिर्नोऽस्मान्मा हिंसीत् । मा बाधतां । यः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता स्रष्टा ॥ जनिता मंत्र इति णिलोपो निपात्यते । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्म जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिर्दिवमंतरिक्षोपलक्षितान्सर्वांल्लोकाञ्जजान जनयामास ॥ जनी प्रादुर्भावे । णिचि वृद्धौ जनीजॄष्क्नसुरंजः । धा° १९. ६३–६७. । इति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । ततो लिय्यमंत्रे । पा° ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ यश्च बृहतीर्महतीश्चंद्रा आह्लादिनीरप उदकानि जजान जनयामास ॥ ऊडिदमित्यादिनाप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वं ॥ तस्मै कस्मा इत्यादि गतं ॥

इळादधाख्य इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापत इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । प्राजापत्य इळादधः 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । आ° २. १४. । इति ॥ केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च । अपोऽभ्यवहरेयुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । आ° ३. १०. । इति ॥ चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था । सूत्रितं च । तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च । आ° गृ° १. ४. ४. । इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥१०॥
प्रजापते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । जातानि । परि । ता । बभूव ।
यत्ऽकामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयं । स्याम । पतयः । रयीणां ॥१०॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिदेतानीदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः ॥ जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव । न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामा यत्फलं कामयमानास्ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोऽस्माकमस्तु । भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतय ईश्वराः स्याम । भवेम ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ ॥४॥

वसुं नेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस आर्षमाग्नेयं । आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आग्नेयं जागतमाद्यां पंचमीं चर्त इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तं । सूचितं च । वसुं न चित्रमहसमिति जागतं । आ० ४. १३. । इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यं ।
स रासते शुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यं ॥१॥
वसुं । न । चित्रऽमहसं । गृणीषे । वामं । शेवं । अतिथिं । अद्विषेण्यं ।
सः । रासते । शुरुधः । विश्वऽधायसः । अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सुऽवीर्यं ॥१॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमग्निं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ गॄ शब्दे क्र्यादिकः । पुरुषव्यत्ययः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । नेति संप्रत्यर्थे । संप्रति वासकमग्निमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशं । वामं वननीयं शेवं सुखकरमतिथिमतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेष्यरहितं ॥ द्विषेः छत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ सोऽग्निः शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीर्निवारयित्रीर्विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयंतीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते । यजमानेभ्यो ददाति ॥ रा दाने । अस्माल्लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । विश्वशब्दोपपदाद्धधातेर्वहिहाधाञ्भ्य इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्चिण्कृतोरिति युक् । मन्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा गृहपतिर्यजमानगृहाणामीश्वरः ॥ गेहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति ग्रहेः कप्रत्ययः । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान्वयुनानि सुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतं ॥२॥
जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुं । आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतं ॥२॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचो वचनं स्तोत्रं प्रति हर्य । कामयस्व ॥ हर्य गतिकांत्योः ॥ तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वाञ्जानन्वर्तसे ॥ हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ यतो जानासि ततो हेतोर्मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः । हे घृतनिर्णिग्घृतेनाज्येन निर्णिज्यमान पुष्यमाणशरीर ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यज्ञमेरय । आगमय । तव व्रतं त्वदीयं यज्ञकर्मानु पश्चाद्देवा इंद्रादयः सर्वेऽजनयन् । यजमानाय फलानि जनयंति । अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । जनेर्ण्यंताच्छांदसो लङ् । जनीजॄष्क्नसुरंजोऽमंताश्चेति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

सप्त धामा॑नि परि॒यन्नम॑र्त्यो॒ दाश॑द्दा॒शुषे॑ सु॒कृते॑ मामहस्व ।
सु॒वीरे॑ण र॒यिणा॑ग्ने स्वा॒भुवा॑ यस्त॒ आन॑ट् स॒मिधा॑ तं जु॑षस्व ॥३॥
स॒प्त । धामा॑नि । प॒रि॒ऽयन् । अम॑र्त्यः । दाश॑त् । दा॒शुषे॑ । सु॒ऽकृते॑ । म॒म॒ह॒स्व॒ ।
सु॒ऽवीरे॑ण । र॒यिणा॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽआ॒भुवा॑ । यः । ते॒ । आन॑ट् । स॒म्ऽइधा॑ । तं । जु॒ष॒स्व॒ ॥३॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितो गच्छन्नमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते मामहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ सुकर्मपापेत्यादिना सुपूर्वात्कृञो भूते काले क्विप् ॥ यश्च यजमानः समिधा समिंधनसाधनेनेध्मेन हे अग्ने ते त्वामानट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । अश्नोतेर्वा व्यत्ययेन श्नम् ॥ तं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्य ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु समंताद्भूष्णुना वर्धिष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥

य॒ज्ञस्य॑ के॒तुं प्र॑थ॒मं पु॒रोहि॑तं ह॒विष्म॑न्त ईळते स॒प्त वा॒जिन॑म् ।
शृ॒ण्वन्त॑म॒ग्निं घृ॒तपृ॑ष्ठमु॒क्षणं॑ पृ॒णन्तं॑ दे॒वं पृ॑ण॒ते सु॒वीर्य॑म् ॥४॥
य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुं । प्र॒थ॒मं । पु॒रःऽहि॑तं । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळ॒ते॒ । स॒प्त । वा॒जिन॑म् ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । अ॒ग्निं । घृ॒तऽपृ॑ष्ठं । उ॒क्षणं॑ । पृ॒णन्तं॑ । दे॒वं । पृ॒ण॒ते । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥४॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणं । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्याहवनीयरूपेण निहितं ॥ पूर्वाधरेत्यादिना पूर्वशब्दादसिः प्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा । धाञः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । ततः समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वा शृण्वंतमस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण आनंतं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्तांगमुक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय ॥ पृण प्रीणने तौदादिकः । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ हविर्भिः प्रीणयंतं यजमानं धनैः प्रीणयंतं । यद्वा । पृणतिर्दानकर्मा । हवींषि ददते यजमानाय पृणंतं धनानि प्रयच्छंतं । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टमग्निं हविष्मंतो हविर्भिर्युक्ताः सप्त होतृप्रमुखा वषट्कर्तार ईळते । स्तुवंति ॥ ईड स्तुतौ आदादिकः ॥

त्वं दू॒तः प्र॑थ॒मो वरे॑ण्य॒: स हू॒यमा॑नो अ॒मृता॑य मत्स्व ।
त्वां म॑र्जयन्म॒रुतो॑ दा॒शुषो॑ गृ॒हे त्वां स्तोमे॑भि॒र्भृग॑वो॒ वि रु॑रुचुः ॥५॥
त्वं । दू॒तः । प्र॒थ॒मः । वरे॑ण्यः । सः । हू॒यमा॑नः । अ॒मृता॑य । म॒त्स्व॒ ।
त्वां । म॒र्ज॒य॒न् । म॒रुतः॑ । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । त्वां । स्तोमे॑भिः । भृग॑वः । वि । रु॒रु॒चुः॒ ॥५॥

हे अग्ने त्वं दूतो देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमो मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । स त्वममृतायामरणाय तदर्थं नोऽस्माभिर्हूयमानो हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व । तृप्यस्व ॥ मदी हर्षे । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतस्तत्सखा देवगणा मर्जयन् । मार्जयंति । अलंकुर्वंति । तथा दाशुषो हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैर्भृगवो भृगुगोत्रा

ऋषयस्त्वां वि ववचुः। विशेषेण दीपयंति ॥ भृगुशब्दादुक्तरस्य तद्धितस्याचिभृगुकुत्सेत्यादिना । पा॰ २. ४. ६५.। बहुषु लुक्। ववचुः। वच दीप्तौ। अस्माच्छांदसो लिट् ॥ ॥५॥

इषं दुहन्त्सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।
अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे ॥६॥

इषं। दुहन्। सुऽदुघां। विश्वऽधायसं। यज्ञऽप्रिये। यजमानाय। सुक्रतो इति सुऽक्रतो।
अग्ने। घृतऽस्नुः। त्रिः। ऋतानि। दीद्यत्। वर्तिः। यज्ञं। परिऽयन्। सुक्रतुऽयसे ॥६॥

हे सुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वाग्ने यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान्प्रीणयित्रे यजमानाय विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुघां दोग्धुं सुशक्यां यज्ञरूपिणीं गामिषमिष्यमाणं यागफलरूपं पयो दुहन् धारयन् तथा घृतस्नुर्घृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः ॥ यद्वा । घृतो दीप्तः स्नुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानं । पा॰ ६. १. ६३. १.। इति सानुशब्दस्य स्नुभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ईदृशस्त्वं त्रिस्त्रिवारमावृत्तान्यृतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि दीद्यद्दीपयन्वर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च परियन् परितो गच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् सुक्रतूयसे। शोभनं क्रतुं यज्ञमात्मन इच्छसि। यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यग्निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजंत मानुषाः ।
त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजंतो अध्वरे ॥७॥

त्वां। इत्। अस्याः। उषसः। विऽउष्टिषु। दूतं। कृण्वानाः। अयजंत। मानुषाः।
त्वां। देवाः। महयाय्याय। ववृधुः। आज्यं। अग्ने। निऽमृजंतः। अध्वरे ॥७॥

अस्या इदानीं दृश्यमानाया उषसो व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हे अग्ने त्वामित्त्वामेव देवानां दूतं कृण्वानाः कुर्वाणा मानुषा मनुष्या अयजंत। यजंति। सर्वदेवात्मकं त्वामेव यजंतीत्यर्थः। तथा देवा अपि त्वां महयाय्याय पूजायै ॥ मह पूजायां। अस्मादौणादिको भाव आय्यप्रत्ययः॥ आत्मनः पूजार्थं वावृधुः। वर्धयंति। किं कुर्वंतः। अध्वरे। ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः। तद्रहिते याग आज्यं। उपलक्षणमेतत्। आज्योपलक्षितं सर्वं हविर्निमृजंतस्त्वयि निमार्जयंतः। प्रक्षिपंत इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वंत वाजिनं गृणंतो अग्ने विदथेषु वेधसः ।
रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥८॥

नि। त्वा। वसिष्ठाः। अह्वंत। वाजिनं। गृणंतः। अग्ने। विदथेषु। वेधसः।
रायः। पोषं। यजमानेषु। धारय। यूयं। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥८॥

हे अग्ने विदथेषु। विदंत्यस्मिन्यष्टव्यान्देवानिति विदथो यज्ञः। तेषु वेधसः कर्मणां विधातारो गृणंतः स्तुवंतो वसिष्ठा वसिष्ठपुत्रा ऋषयो वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा त्वां न्यह्वंत। नितरामाह्वयन्। अस्ताविषुर्वा ॥ ह्वेञो लुङि निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा॰ ३. १. ५४.। इति च्लेरङादेशः। वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्यात्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् ॥ स त्वं यजमानेष्वस्मासु रायो धनस्य पोषं पुष्टं धारय। अवस्थापय॥ ऊडिदमित्यादिना रैशब्दात्षष्ठ्या उदात्तत्वं। षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं। गतमन्यत्। एकस्मिन्नप्यग्नौ पूजार्थं बहुवचनं॥ ॥६॥

अयं वेन इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभं । वेनो देवता । तथा चानुक्रांतं । अयं वेनो वैन्यमिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूचितं । स्रक्के द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । आ० ४. ६. । इति ॥ वैश्वदेवशस्त्रेऽप्येषा धाय्या । सूचितं च । तथन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । आ० ५. १८. । इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहंति ॥१॥
अयं । वेनः । चोदयत् । पृश्निऽगर्भाः । ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विऽमाने ।
इमं । अपां । संऽगमे । सूर्यस्य । शिशुं । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहंति ॥१॥

वेनः कांत एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवो ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरायुः । उदरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते तज्जरायु । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः । विमाने । विमीयंते निर्मीयंतेऽस्मिन्नाप इति विमानमंतरिक्षं । रजस उदकस्य निर्मातर्यंतरिक्षे स्थितः सन्नयं वेनः पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा पृश्नयः सप्तोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः । तेषां गर्भभूता अंतरिक्षस्था अपश्चोदयत् । पृथिवीं प्रति प्रेरयति । अपामुदकानामांतरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमनेऽतरिक्षे स्थितमिमं वेनं विप्रा मेधाविनः स्तोतारो मतिभिः स्तुतिभी रिहंति । रिहतिरर्चतिकर्मा । अर्चंति । पूजयंति । स्तुवंतीत्यर्थः । शिशुं न । यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्या बांधवाः स्तुतिपदैरुपलालयंति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे समुद्रादूर्मिमित्येषा । सूत्र्यते हि । समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति । आ० ४. ७. । इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।
ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः ॥२॥
समुद्रात् । ऊर्मिं । उत् । इयर्ति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठं । हर्यतस्य । दर्शि ।
ऋतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानं । योनिं । अभि । अनूषत । व्राः ॥२॥

समुद्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तस्मादूर्मिं जलसमूहमयं वेन उदियर्ति । उन्नमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे ‒ ‒ ‒ । इमं वेनमभि शब्दायंते ॥ णु स्तुतौ । कुटादिः । छांदसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन्वत्सस्य मातरः सनीळाः ।
ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहंति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥३॥
समानं । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सऽनीळाः ।
ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहंति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥३॥

पूर्वीर्बह्व्यः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्याभि वावशाना अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेर्मातरो मातृभूताः सनीळाः समाननिलया एवंविधा आंतरिक्ष्या आपस्तिष्ठन् । तिष्ठंति । अपि चर्तस्योदकस्य सानावधि सानौ समुच्छ्रितेऽतरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमाना मध्वो मधुरस्यामृतस्योदकस्य वाणीर्वाच्यः शब्दा रिहंति । इमं वेनमर्चंति । अलंकुर्वंतीत्यर्थः ॥

जानंतो रूपमकृपंत विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि ग्मन् ।
ऋतेन यंतो अधि सिंधुमस्थुर्विदद्गंधर्वो अमृतानि नाम ॥४॥
जानंतः । रूपं । अकृपंत । विप्राः । मृगस्य । घोषं । महिषस्य । हि । ग्मन् ।
ऋतेन । यंतः । अधि । सिंधुं । अस्थुः । विदत् । गंधर्वः । अमृतानि । नाम ॥४॥

विप्रा मेधाविनः स्तोतारोऽस्य वेनस्य रूपं जानंतोऽकृपंत । स्तुवंति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानंतीत्यत आह । मृगस्यान्वेषणीयस्य महिषस्य । महन्नामैतत् । महतो वेनस्य घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं हि यस्माद्ग्मन् अभिगच्छंति अतस्तदीयं रूपं जानंतीत्यर्थः ॥ गमेश्छांदसे लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥ अपि चर्तेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यंतस्तं वेनं गच्छंतः प्राप्नुवंतो जनाः सिंधुं स्यंदनशीलं जलसमूहमध्यस्थुः । अधितिष्ठंति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं गंधर्वो गवामुदकानां धर्ता वेनोऽमृतान्यमरणहेतुभूतानि नाम । उदकनामैतत् । नमनशीलान्युदकानि विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तत इत्यर्थः । अतस्तज्ज्ञानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमे व्योमन् ।
चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥५॥
अप्सराः । जारं । उपऽसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति । परमे । विऽओमन् ।
चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥५॥

अप्सरा अपां सारयित्र्यप्सु क्रीडार्थं सरंती वोपसिष्मियाणा कांतसमीपमुपगत्येषद्धसंती ॥ ष्मिङ् ईषद्धसने । छांदसो लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानच् ॥ ईदृशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारमपां जारयितारं । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियं । इमं वेनं परम उत्कृष्टे व्योमन् व्योमन्यंतरिक्षे बिभर्ति । पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिज्जारमुपगम्येषद्धसंती तं निर्जने स्थले पुष्णाति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रमत इत्यर्थः । प्रियस्यास्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् । विद्युद्रूपा योषिच्चरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति । स च वेनः प्रियोऽस्या अनुकूलतमः सन् हिरण्यये हिरण्मये हिरण्मयवन्नास्वरे हितरमणीयरूपे वा पक्ष आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् । सीदति । तया सहोपविशति ॥ ॥७॥

अभिष्टवे नाके सुपर्णमित्येषा । सूचितं च । नाके सुपर्णमुप यत्पतंतमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेत् । आ० ४.७. । इति ॥

नाके सुपर्णमुप यत्पतंतं हृदा वेनंतो अभ्यचक्षत त्वा ।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युं ॥६॥
नाके । सुऽपर्णं । उप । यत् । पतंतं । हृदा । वेनंतः । अभि । अचक्षत । त्वा ।
हिरण्यऽपक्षं । वरुणस्य । दूतं । यमस्य । योनौ । शकुनं । भुरण्युं ॥६॥

हे वेन त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनंतः कामयमानाः स्तोतारो नाकेऽंतरिक्षे यद्यदाभ्यचक्षत अभिपश्यंति तदानीं त्वमुप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतं । सुपर्णं शोभनपतनं पतंतमंतरिक्षे गच्छंतं हिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेर्योनौ स्थानेऽंतरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारं । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकं ॥ भुरण धारणपोषणयोः । कंड्वादिः । अस्मादौणादिक उप्रत्ययः ॥

ऊर्ध्वो गंधर्वो अधि नाके अस्थात्प्रत्यङ्चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।
वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्व१र्ण नाम जनत प्रियाणि ॥७॥

ऊर्ध्वः । गंधर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।
वसानः । अत्कं । सुरभिं । दृशे । कं । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥७॥

ऊर्ध्व उपरिदेशे वर्तमानो गंधर्वो गवामुदकानां धर्ता । गवि गन् धृञो व इति गोशब्दोपपदाद्धृञ् धारण इत्यस्माद्वप्रत्यय उपपदस्य गन्भावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ्ङस्मत्प्रत्यंचनोऽभिमुखः सन्नाकेऽध्यंतरिक्षेऽस्थात् । तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्यात्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वायुधानि बिभ्रद्धारयन् ॥ बिभर्तेः शतरि भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुरभिं शोभनमत्कमात्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थं । दृशे दर्शनार्थं ॥ दृशे विख्ये चेति केप्रत्ययांतो निपात्यते ॥ कमिति पूरणः । तत्र दृष्टांतः । स्वर्ण । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनंतरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत । जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे द्रप्सः समुद्रमित्येषा । सूत्रितं च । द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व । आ॰ ४.७. । इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन्गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।
भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥८॥

द्रप्सः । समुद्रं । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विऽधर्मन् ।
भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीये । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥८॥

विधर्मन्विधर्मणि विधारकेऽंतरिक्षे स्थितो द्रप्सो द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकबिंदवः । तद्वान् ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ गृध्रस्य गृधो रसानभिकांक्षतः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेनो यद्यदा समुद्रं समुंदनशीलं मेघमभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीये रजसि लोके चकानो दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि चक्रे । करोति ॥ ॥ ८ ॥

इमं नो अग्न इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं । द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिरग्निर्ऋषिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तौत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरग्निवरुणसोमा अस्तुवन् । अतस्तासां षण्णां त ऋषयः । आद्याग्नेयी । नवमींद्रदेवत्या । शिष्टासु चतसृषु लिंगोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । इमं नो नवेंद्र्युत्तमा निहवोऽग्निवरुणसोमानामाद्याग्नेयी तिसृभिरग्निरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्न उप यज्ञमेहि पंचयामं त्रिवृतं सप्ततंतुं ।
असो हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥१॥

इमं । नः । अग्ने । उप । यज्ञं । आ । इहि । पंचऽयामं । त्रिऽवृतं । सप्तऽतंतुं ।
असः । हव्यऽवाट् । उत । नः । पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घं । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥१॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निमग्न्याख्याः सूक्तद्रष्टार ऋषयोऽनयाह्वयन् । हे अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञमुपेहि । उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशं । पंचयामं

यजमानपंचमैर्ऋत्विग्भिर्नियमितं । यद्वा । धानाकरंभादिभिः पंचभिर्हविर्भिः पंचभिः प्रयाजैर्वा प्राप्तं । त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मना वा त्रिगुणं सप्ततंतुं सप्त तंतवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोळशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणं । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानंतरं नोऽस्माकं हव्यवाड्ढव्यानां हविषां वोढासः । भव ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ उतापि च नोऽस्माकं पुरोगाः पुरतो गंता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥ ज्योक् चिरकालमेवास्मान्परित्यज्य दीर्घं तमो महदंधकारं गुहायामाशयिष्ठाः । आस्थाय शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात्स्थानादस्मानागच्छेत्यर्थः ॥

अदे॑वाद्दे॒वः प्र॒चता॒ गुहा॒ यन्प्र॒पश्य॑मानो अमृत॒त्वमे॑मि ।
शि॒वं यत्संत॒मशि॑वो॒ जहा॑मि स्वात्स॒ख्याद॑रणीं॒ नाभि॑मेमि ॥२॥
अदे॑वात् । दे॒वः । प्र॒ऽचता॑ । गुहा॑ । यन् । प्र॒ऽपश्य॑मानः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वं । ए॒मि॒ ।
शि॒वं । यत् । संतं॑ । अशि॑वः । जहा॑मि । स्वात् । स॒ख्यात् । अर॑णीं । नाभि॑ं । ए॒मि॒ ॥२॥

अदेवाददेवनशीलाद्गुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥ प्रचता देवानां प्रयात्रेण हेतुना यन् निर्गच्छन् देवो देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानो देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सन्नमृतत्वमेमि । मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ दृशेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ हविर्वहनाद्भीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्दत्तेन हविषाहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सञ्शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि शिवं शोभनं संतं भवंतं यज्ञमशिवोऽशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् यदस्मिन्समाप्तिकाले जहामि परित्यजामि तदानीं नाभिं नहनशीलां बंधनशीलामरणीमश्वत्थमेव स्वात्सख्यादात्मीयात्सखित्वाच्चिरकालमश्वरूपोऽहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशादेमि । प्राप्नोमि ॥

पश्य॑न्न॒न्यस्या॒ अति॑थिं व॒याया॑ ऋ॒तस्य॒ धाम॒ वि मि॑मे पु॒रूणि॑ ।
शंसा॑मि पि॒त्रे असु॑राय॒ शेव॑मयज्ञि॒याद्य॒ज्ञियं॑ भा॒गमे॑मि ॥३॥
पश्य॑न् । अ॒न्यस्याः॑ । अति॑थिं । व॒यायाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । धाम॑ । वि । मि॒मे॒ । पु॒रूणि॑ ।
शंसा॑मि । पि॒त्रे । असु॑राय । शेवं॑ । अ॒य॒ज्ञि॒यात् । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । ए॒मि॒ ॥३॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततोऽन्यस्या वयाया गंतव्याया दिवः संबंधिनमतिथिं सततगामिनं सूर्यं पश्यञ्जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसंतादिकाल ऋतस्य यज्ञस्य धाम धामानि शरीराणि पुरूणि बहूनि वि मिमे । निर्मिमे । निष्पादयामि । ततः पित्रे पितृभूताय द्युलोकवर्तिने देवजनायासुराय शत्रुक्षेपणकुशलाय शेवं सुखमुद्दिश्य होता भूत्वाहमुक्थानि शंसामि । यत एवं तस्मात्कारणादयज्ञियाद्यज्ञानर्हात्प्रदेशान्निर्गत्य यज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणं वेमि । प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादर्हार्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः ॥

ब॒ह्वीः समा॑ अकर॒मंत॒रस्मि॒न्निंद्रं॑ वृणा॒नः पि॒तरं॑ जहामि ।
अ॒ग्निः सोमो॒ वरु॑ण॒स्ते च्य॑वंते प॒र्याव॑र्द्रा॒ष्ट्रं तद॑वाम्या॒यन् ॥४॥
ब॒ह्वीः । समाः॑ । अ॒क॒र॒म् । अ॒न्तः । अ॒स्मिन् । इंद्रं॑ । वृ॒णा॒नः । पि॒तरं॑ । ज॒हा॒मि॒ ।
अ॒ग्निः । सोमः॑ । वरु॑णः । ते । च्य॒वं॒ते॒ । प॒रि॒ऽआव॑र्त् । रा॒ष्ट्रं । तत् । अ॒वा॒मि॒ । आ॒ऽयन् ॥४॥

अस्मिन्वेदिलक्षणस्थाने बह्वीः समाः संवत्सरानकरं । अकार्षं । चिरकालं न्यवात्सं । तमिंद्रं वृणानः

संभजमानः पितरमुत्पादकमरण्यात्मकं जहामि। परित्यजामि। यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ते देवा अग्निः सोमो वरुणश्च च्यवंते। राष्ट्रात्प्रच्युता अभवन्। एकस्याप्यग्नेर्हविर्वोढृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्त्वात्परोक्षनिर्देशः। आयन् पुनरागच्छन्नहं यद्राष्ट्रमसुरैरपहृतं पर्यावर्त् पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं तद्राष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिमवामि। असुरेभ्यो रक्षामि। पर्यावर्त्॥ उपसृष्टावृतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्। रात्सस्येति नियमात्संयोगांतस्येति लोपाभावः॥

निर्माया उ त्ये असुरा अभूवन्त्वं च मा वरुण कामयासे।
ऋतेन राजन्ननृतं विविंचन्मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि॥५॥
निःऽमायाः। ऊं इति। त्ये। असुराः। अभूवन्। त्वं। च। मा। वरुण। कामयासे।
ऋतेन। राजन्। अनृतं। विऽविंचन्। मम। राष्ट्रस्य। अधिऽपत्यं। आ। इहि॥५॥

त्ये तेऽसुरा मय्यस्मावागते सति निर्माया मायारहिता अभूवन्। आसुर्यः सर्वा माया मया दग्धा आसन्नित्यर्थः। हे वरुण त्वं च॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चणिति निपातांतरं। अनेन युक्तत्वात्कामयास इति तिङ्विभक्तेर्निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः। पा॰ ८. १. ३०.॥ हे वरुण त्वं चेन्मा कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे राजन्नीश्वर ऋतेन सत्येनास्मदीयेन कर्मणानृतमसत्यभूतं मायामयमासुरं चरित्रं विविंचन् पृथक्कुर्वन्नपसारयन् मम राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्याधिपत्यमधिपतित्वमीश्वरत्वमेहि। प्राप्नुहि॥ ॥९॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्व१न्तरिक्षं।
हनाव वृत्रं निरेहि सोम हविष्ट्वा संतं हविषा यजाम॥६॥
इदं। स्वः। इदं। इत्। आस। वामं। अयं। प्रऽकाशः। उरु। अंतरिक्षं।
हनाव। वृत्रं। निःऽएहि। सोम। हविः। त्वा। संतं। हविषा। यजाम॥६॥

इयमृगग्नेर्वरुणस्य वा वाक्यं। हे सोम इदं स्वरयं द्युलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्य इदमिदिदमेव वामं वननीयमास। बभूव। इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते। अयं च प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूत उरु विस्तीर्णमिदमंतरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य। अत एवास्मिन्समय आवां वृत्रं हनाव। हिनसाव। तदर्थं निरेहि। निष्क्रम्यागच्छ। हविः संतं लतारूपेण हविर्भवंतं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभूती वरुणो निरपः सृजत्।
क्षेमं कृण्वाना जनयो न सिंधवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति॥७॥
कविः। कविऽत्वा। दिवि। रूपं। आ। असजत्। अप्रऽभूती। वरुणः। निः। अपः। सृजत्।
क्षेमं। कृण्वानाः। जनयः। न। सिंधवः। ताः। अस्य। वर्णं। शुचयः। भरिभ्रति॥७॥

कविः क्रांतदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः॥ क्रांतदर्शनेन दिवि द्युलोके रूपमात्मीयं तेज आसजत्। आसक्तं करोति॥ षन्ज संगे। अस्माल्लङि शपि दंशसंजष्वंजां शपि। पा॰ ६. ४. २५.। इति नलोपः॥ अप्रभूत्यप्रभूत्या॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ अप्रभूष्णुनाल्पेनैव यत्नेन वरुणो मेघादपो निः सृजत्। निरगमयत्। वरुणेन विसृष्टास्ता आपः सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो भूत्वा जनयो न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवंति तथा क्षेमं कुर्वाणा जगतो रक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वास्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वररूपं भरिभ्रति। भृशं बिभ्रति धारयंति॥ दाधर्त्यादिसूत्रे भरिभ्रदिति निपातनाद्बिभर्तेर्यङ्लुक्यभ्यासस्य जश्त्वाभावः॥

ता अस्य ज्येष्ठमिंद्रियं सचंते ता ईमा क्षेति स्वधया मदंतीः ।
ता ईं विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृत्रादतिष्ठन् ॥८॥
ताः । अस्य । ज्येष्ठं । इंद्रियं । सचंते । ताः । ईं । आ । क्षेति । स्वधया । मदंतीः ।
ताः । ईं । विशः । न । राजानं । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥८॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपोऽस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृद्धतममिंद्रियं वीर्यं सचंते । समवयंति । संभजंते । धारयंतीत्यर्थः । आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुतेः । स्वधया । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणेनान्नेन मदंतीर्माद्यंतीः । यद्वा । व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयंतीः । ता अप ईमयं वरुण आ क्षेति । अभिगच्छति ॥ क्षि निवासगत्योः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ ताश्चेमेनं वरुणं विशो न विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजंते तथा वृणानाः संभजमाना बीभत्सुवो भयेन कंपमानाः । यद्वा । बद्धा वृत्रेणावृताः सत्यः । तस्मिन्हते सति तस्माद्वृत्रादपातिष्ठन् । अपक्रम्य तत्र तत्रावतिष्ठंते ॥ बध बंधन इत्यस्माद्धातोर्मान्बधदान्शान्भ्यः । पा० ३. १. ६. । इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । सनाशंसभिक्ष उरित्युप्रत्ययः । जसि छांदस उवङादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरंतं ।
अनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिंद्रं नि चिक्युः कवयो मनीषा ॥९॥
बीभत्सूनां । सऽयुजं । हंसं । आहुः । अपां । दिव्यानां । सख्ये । चरंतं ।
अनुऽस्तुभं । अनु । चर्चूर्यमाणं । इंद्रं । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥९॥

बीभत्सूनां कंपमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानां । हंति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं सयुजं सखायमाहुः । ब्रह्मवादिनः कथयंति । एतदेवाह । दिव्यानां दिवि भवानामांतरिक्षाणामपां सख्ये सखित्वे चरंतं वर्तमानं । अनुष्टुभमनुष्टोभनीयं स्तोतव्यं । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छंदसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य चर्चूर्यमाणं पुनःपुनश्चरंतं गच्छंतं ॥ चरतेर्यङ्युत्परस्यातः । पा० ७. ४. ८८. । इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्वं । चरफलोश्च । पा० ७. ४. ८७. । इति नुकि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्य रुगागमः ॥ एवंगुणविशिष्टमिंद्रं कवयः क्रांतदर्शिन ऋषयो मनीषा मनीषया स्तुत्या नि चिक्युः । पूजयंति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः । जानंति ॥ मनीषाशब्दात्तृतीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् । चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्माच्छांदसे लिटि चायः की । पा० ६. १. ३५. । इति प्रकृतेः कीभावः । एरनेकाच इति यण् ॥ ॥१०॥

अहमित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवंती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अहमष्टौ वागांभृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिंद्राग्नी अहमश्विनोभा ॥१॥
अहं । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहं । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ।
अहं । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि । अहं । इंद्राग्नी इति । अहं । अश्विना । उभा ॥१॥

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागांभृणी यद्ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवंती रुद्रेभी रुद्रैरेकादशभिः । इत्थंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यं । तथा मित्रावरुणा मित्रं

च वरुणं च ॥ सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः ॥ उभोभावहमेव ब्रह्मीभूता बिभर्मि । धारयामि । इंद्राग्नी अप्यहमेव धारयामि । उभोभावश्विनाश्विनावप्यहमेव धारयामि । मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासंगस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगं ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये३ यजमानाय सुन्वते ॥२॥
अहं । सोमं । आहनसं । बिभर्मि । अहं । त्वष्टारं । उत । पूषणं । भगं ।
अहं । दधामि । द्रविणं । हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥२॥

आहनसमाहंतव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहंतारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोममहमेव बिभर्मि । तथा त्वष्टारमुतापि च पूषणं भगं चाहमेव बिभर्मि । तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे ॥ अवतेस्तर्पणार्थाद्वितृस्तृतंत्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति सुपः स्वरितत्वं ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ शतुरनुम इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ॥ ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपमहमेव धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं फलमत उपपत्तेः । ३. २. ३८. । इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितं ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानां ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयंतीं ॥३॥
अहं । राष्ट्री । संऽगमनी । वसूनां । चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानां ।
तां । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा । भूरिऽस्थात्रां । भूरि । आऽवेशयंतीं ॥३॥

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगमयित्र्युपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या । सैवंगुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपंचात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातान्यावेशयंतीं जीवभावेनात्मानं प्रवेशयंतीं ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः । देवा विदधति । कुर्वंति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात् । यद्यत्कुर्वंति तत्सर्वं मामेव कुर्वंतीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं ।
अमंतवो मां त उप क्षियंति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥४॥
मया । सः । अन्नं । अत्ति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईं । शृणोति । उक्तं ।
अमंतवः । मां । ते । उप । क्षियंति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवं । ते । वदामि ॥४॥

योऽन्नमत्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति । यश्च विपश्यति । आलोकयतीत्यर्थः । यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्चोक्तं शृणोति ॥ श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुधातोः शृभावः ॥ य ईदृशीमंतर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानंति तेऽमंतवोऽमन्यमाना अजानंत उप क्षियंति । उपक्षीणाः संसारेण हीना भवंति ॥ मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । भावे तुप्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । माममंतवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिभावः ॥

किं तच्छ्रोतव्यं । श्रद्धिवं । श्रद्धिः श्रद्धा । तया युक्तं । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । श्रदंतरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते । पा० १. ४. ५७. २. । इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्तमानत्वादुपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि । उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥५॥
अहं । एव । स्वयं । इदं । वदामि । जुष्टं । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
यं । कामये । तंऽतं । उग्रं । कृणोमि । तं । ब्रह्माणं । तं । ऋषिं । तं । सुऽमेधां ॥५॥

अहं स्वयमेवेदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि । उपदिशामि । देवेभिर्देवैरिंद्रादिभिरपि जुष्टं सेवितं । उतापि च मानुषेभिर्मनुष्यैरपि जुष्टं । ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वांछामि तं तं पुरुषमुग्रं कृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । तमेवर्षिमतींद्रियार्थदर्शिनं करोमि । तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ॥११॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उं ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥६॥
अहं । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हंतवै । ऊं इति ।
अहं । जनाय । सऽमदं । कृणोमि । अहं । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥६॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महादेवस्य धनुश्चापमहमा तनोमि । ज्ययाततं करोमि । किमर्थं । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हंतवै हंतुं हिंसितुं ॥ हंतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । शॄ हिंसायामित्यस्मात्कृसृ-स्निहीत्यादिनोप्रत्ययः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ उशब्दः पूरकः । अहमेव समदं । समानं माद्यंत्यस्मिन्निति समत्संग्रामः । स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि । करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं चांतर्यामितयाहमेवा विवेश । प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तः समुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥७॥
अहं । सुवे । पितरं । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्ऽसु । अंतरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूं । द्यां । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥७॥

द्यौः पितेति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवमहं सुवे । प्रसुवे । जनयामि । आत्मन आकाशः संभूतः । तै० आ० ८. १. । इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । अस्य परमात्मनो मूर्धन्मूर्धन्युपरि । कारणभूते तस्मिन्हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तंतुषु पट इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवंत्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिष्वंतर्मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूताहमस्मि ततो हेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यनु प्रविश्य वि तिष्ठे । विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं ॥ उतापि चामूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकं । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेनोप स्पृशामि । यद्वा । अस्य भूलोकस्य मूर्धन्मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वंतर्मध्ये मम योनिः

कारणभूतोऽंभृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा। समुद्रेऽंतरिक्षेऽप्स्वम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत्समानं॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥८॥
अहं। एव। वातःऽइव। प्र। वामि। आऽरभमाणा। भुवनानि। विश्वा।
परः। दिवा। परः। एना। पृथिव्या। एतावती। महिना। सं। बभूव ॥८॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याण्यारभमाणा कारणरूपेणोत्पादयंत्यहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि। प्रवर्ते। वात इव यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत्। उक्तं सर्वं निगमयति। परो दिवा। पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथाध इत्यधस्तादर्थे। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। दिव आकाशस्य परस्तात्। एना पृथिव्या॥ द्वितीयाटौःस्वेन इतीदम एनादेशः॥ अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणं। एतदुपलक्षितात्सर्वाद्विकारजातात्परस्ताद्वर्तमानासंगोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्नैतावती सं बभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे। पा॰ ५. २. ३९.। इति वतुप्। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं॥ सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि॥ महच्छब्दादिमनिचि टेरिति टिलोपः। ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वं। छांदसो मलोपः॥ ॥१२॥

न तमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्यांहोमुङ्नाम्नो वा। वैश्वदेवं। अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टा उपरिष्टाद्बृहत्यः। त्र्यष्टकद्वादशकवत्युपरिष्टाद्बृहती। अंत्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती। अनु॰ ७. ४.। इति हि तल्लक्षणं। तथा चानुक्रांतं। न तं शैलूषः कुल्मलबर्हिषो वामदेव्यो वांहोमुग्विश्वदेवमुपरिष्टाद्बार्हतमंत्या त्रिष्टुबिति॥ गतो विनियोगः॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यं।
सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयंति वरुणो अति द्विषः ॥१॥
न। तं। अंहः। न। दुःऽइतं। देवासः। अष्ट। मर्त्यं।
सऽजोषसः। यं। अर्यमा। मित्रः। नयंति। वरुणः। अति। द्विषः ॥१॥

हे देवासो देवाः॥ आज्जसेरसुक्॥ तं मर्त्यं मनुष्यमंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनं च नाष्ट। न प्राप्नोति॥ अशेश्छांदसे लुङि झलो झलीति सिचो लोपः। अडभावश्छांदसः॥ अरीन्नियच्छतीत्यर्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवो मित्रः पापानां निवारयिता देवो वरुणः। एते त्रयो देवाः सजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणा वा भवंतो द्विषो द्वेष्टॄञ्शत्रूनतिक्रम्य यं स्तोतारं नयंत्यभिमतं देशं प्रापयंति तं नाष्टेत्यन्वयः॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन्।
येना निरंहसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥२॥
तत्। हि। वयं। वृणीमहे। वरुण। मित्र। अर्यमन्।
येन। निः। अंहसः। यूयं। पाथ। नेथ। च। मर्त्यं। अति। द्विषः ॥२॥

हिरवधारणे। तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे। प्रार्थयामहे॥ सति शिष्टोऽपि विकरणस्य स्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते। म॰ ६. १. १५८. ११.। इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। हि चेति निघात-

प्रतिषेधः ॥ हे वरुण हे मित्र हे अर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारमंहसः पापाद्यूयं निः पाथ निःशेषेण रक्षथ ॥ पा रक्षणे आदादिकः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं द्विषोऽति नेथ अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमह इत्यन्वयः ॥ नयतेश्छांदसः शपो लुक् ॥

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः ॥३॥

ते । नूनं । नः । अयं । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
नयिष्ठाः । ऊं इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः । ऊं इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥३॥

अयं वरुणो मित्रश्चार्यमा च देवा नोऽस्माकमूतये रक्षणाय नूनमवश्यं भवंतु । नेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं नोऽस्मान्नयिष्ठाः । नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । छांदसो लुङ् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । पर्षणि पारयितव्ये विषये नोऽस्मान्द्विषोऽति पर्षिष्ठाः । अतिपारयथ ॥ नयिष्ठा इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।
युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥४॥

यूयं । विश्वं । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
युष्माकं । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥४॥

हे देवा वरुणादयः यूयं विश्वं सर्वं जगत्परि पाथ । परितो रक्षथ । हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते प्रियेऽनुकूले वेश्मे शर्मणि सुखे वयं स्याम । भवेम । द्विषो द्वेष्टॄन्याति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति स्रिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
उग्रं मरुद्भी रुद्रं हुवेमेंद्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥५॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रं । मरुत्ऽभिः । रुद्रं । हुवेम । इंद्रं । अग्निं । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥५॥

आदित्यासोऽदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः स्रिधो हिंसकाञ्शत्रूनस्मानति नयंतु । मरुद्भिः पुत्रैः सहितमुग्रमुद्गूर्णतेजसं रुद्रमिंद्रमग्निं च स्वस्तये क्षेमाय हुवेम । आह्वयेमहि ॥ ह्वयतेराशीर्लिङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । लिङ्याशिष्यङ् ॥ आहूतास्तेऽस्मान्द्विषो द्वेष्टॄनति नयंतु ॥

नेतार ऊ षु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥६॥

नेतारः । ऊं इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनां । अति । द्विषः ॥६॥

नेतारो नयनकुशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तृन् ॥ वरुणादयो देवा नोऽस्माकं पापानि सु सुष्ठु तिरस्तिरोधानमदर्शनं नयंतु । उ इति पूरणः । चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः स्वामिनो वरुणादयो देवा

विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मानति नयंतु । द्विषो द्वेष्टॄन्शत्रूंश्चाति नयंतु ॥ नामन्यतरस्यामिति चर्षणिशब्दात्परस्य नाम उदात्तत्वं ॥

शुनमस्मभ्यमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।
शर्म यच्छंतु सप्रथ आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥७॥

शुनं । अस्मभ्यं । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
शर्म । यच्छंतु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥७॥

वरुणादयो देवा ऊतये रक्षायै शुनं सुखमस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छंतु । तथादित्यासोऽदितेः पुत्रास्ते सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म सुखं च यच्छंतु । अस्मभ्यं ददतु । यच्छर्म वयमीमहे याचामहे । द्विषश्चाति नयंतु ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुंचता यजत्राः ।
एवो ष्व१स्मन्मुंचता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥८॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यं । चित् । पदि । सितां । अमुंचत । यजत्राः ।
एवो इति । सु । अस्मत् । मुंचत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरं । नः । आयुः ॥८॥

हे वसवो वासका हे यजत्रा यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ अमिनक्षीत्यादिना । उ॰ ३. १०५. । यजेरत्रन्प्रत्ययः ॥ त्यत् ते प्रसिद्धा यूयं ॥ सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ यथा ह यथा खलु पदि पादे सितां बद्धां ॥ पद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । ऊडिदंपदादीत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । षिञ् बंधन इत्यस्मान्निष्ठा ॥ ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गां ॥ षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । अमि पूर्व इत्यत्र वा छंदसीत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ईदृशीं गाममुंचत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गंधर्वान्मोचितवंतः एवो एवमेवास्मदस्मत्तोऽंहः पापं सुष्ठु वि मुंचत । विश्लेषयत । हे अग्ने नोऽस्माकमायुर्जीवनं प्रतरं प्र तारि । प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ प्रशब्दात्तरप्यमु च च्छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥१३॥

रात्रीत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षं । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्यास्य सूक्तस्यर्षिका । गायत्रं रात्रिदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रमिति ॥ दुःस्वप्नदर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यं । तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तं । तथा चारण्यके श्रूयते । स यद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा । ऐ॰ आ॰ ३. २. ४. । इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्य१क्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥१॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः । विश्वाः । अधि ।
श्रियः । अधित ॥१॥

आयत्यागच्छंती ॥ आङ्पूर्वादेतेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यणिति यणादेशः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ॥ अक्षभिरक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ छंदस्यपि दृश्यत इत्यनिङ् ॥ पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला ॥ देवमनुष्यपुरुषपुशब्दस्यानङादेशः ॥ यद्वा । अक्षभिरंजकैस्तेजोभिः । पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना पुरुशब्दात्सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ रात्रीयं रात्रिदेवता व्यख्यत् । विचष्टे । विशेषेण पश्यति ॥ रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । ख्यातेश्छांदसे लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ अपि चैषा विश्वाः सर्वाः

श्रियः शोभा अध्यधित । अधिधारयति ॥ दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं । सिचः कित्त्वं । ह्रस्वादंगादिति सिचो लोपः ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥२॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥२॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिरुरु विस्तीर्णमंतरिक्षमाप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ प्रा पूरणे आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा निवतो नीचीनान्वल्लीतागुल्मादीनुद्वत उत्थितान्वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति । तदनंतरं तत्तमोऽधकारं ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा बाधते । पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥३॥

निः । ऊं इति । स्वसारं । अकृत । उषसं । देवी । आऽयती । अप । इत् । ऊं इति ।
हासते । तमः ॥३॥

आयत्यागच्छंती देवी देवनशीला रात्रिः स्वसारं भगिनीमुषसं निरकृत । निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं तमोऽपेद्धासते । अपैव गच्छति ॥ ओहाङ् गतौ । लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि । वृक्षे न वसतिं वयः ॥४॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयं । नि । ते । यामन् । अविक्ष्महि । वृक्षे । न । वसतिं । वयः ॥४॥

अद्यास्मिन्काले नोऽस्माकं सा रात्रिदेवता प्रसीदतु यस्या रात्रेर्यामन्यामनि प्राप्तौ सत्यां वयं न्यविक्ष्महि निविशामहे सुखेन गृह आस्महे ॥ विशेर्लङि नेर्विशः । पा॰ १. ३. १७. । इत्यात्मनेपदं । छांदसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टांतः । वयः पक्षिणो वृक्षे न यथा वृक्षे नीडाश्रये वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वंति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वंतो नि पक्षिणः । नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥५॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवंतः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् ।
अर्थिनः ॥५॥

ग्रामासो ग्रामाः । अत्र ग्रामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा ग्राम आगत इति । सर्वे जना न्यविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशंते । शेरते ॥ निपूर्वाद्विशतेश्छांदसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदं । शल इगुपधादनिटः क्सः । पा॰ ३. १. ४५. । क्सस्याचि । पा॰ ७. ३. ७२. । इत्यकारलोपः ॥ तथा पद्वंतः पादयुक्ता गवाश्वादयश्च निविशंते । तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशंते । अर्थिनः । अर्तेरर्थो गमनं । शीघ्रगमनयुक्ताः श्येनासश्चिच्छ्येना अपि तस्यां रात्र्यां निविशंते । एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि संचरणे श्रांतानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥६॥

यवय । वृक्यं । वृकं । यवय । स्तेनं । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥६॥

हे ऊर्म्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे वृक्यं वृकस्य स्त्रियं वृकं चास्मान्हिंसंतं यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । अस्मान्बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । स्तेनं तस्करं च यवय । अस्मत्तो वियोजय । अथानंतरं नोऽस्माकं सुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥

उप॑ मा॒ पेपि॑श॒त्तमः॑ कृ॒ष्णं व्य॑क्तमस्थित । उष॑ ऋ॒णेव॑ यातय ॥७॥

उप॑ । मा॒ । पेपि॑शत् । तमः॑ । कृ॒ष्णं । वि॒ऽअ॑क्तं । अ॒स्थि॒त॒ । उषः॑ । ऋ॒णाऽइ॑व । या॒त॒य॒ ॥७॥

पेपिशत्पृशं पिंशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं तमोऽधकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्यांजकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशं तमो मामुपास्थित । उपागच्छत् ॥ संगतकरण आत्मनेपदं ॥ हे उष उषोदेवते त्वमृणेवर्णानीव तत्तमो यातय । अपगमय । स्तोतृणामृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमो ऽप्यपसारयेत्यर्थः ॥

उप॑ ते॒ गा इ॒वाक॑रं वृणी॒ष्व दु॑हितर्दिवः । रात्रि॒ स्तोमं॒ न जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

उप॑ । ते॒ । गाःऽइ॑व । आ । अ॒क॒र॒म् । वृ॒णी॒ष्व । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ । रात्रि॑ । स्तोम॑म् । न । जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

हे रात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गा इव पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिवोपेत्याकरं । स्तुतिभिरभिमुखीकरोमि ॥ करोतेश्छांदसे लुङि कृमृदृरुहिभ्य इति च्लेरङादेशः ॥ दिवो दुहितर्द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये ॥ परमपि च्छंदसि । पा० २. १. २. ६. । इति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ त्वत्प्रसादाज्जिग्युषे शत्रूञ्जिग्युषो मम स्तोमं न स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व । त्वं भजस्व ॥ जयतेर्लिटः क्वसुः । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ॥ ॥ १४ ॥

ममाग्न इति नवर्चं षोडशं सूक्तमांगिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि । ममाग्ने नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्यंतमिति ॥ संस्रवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतत्सूक्तं । सूत्रितं च । ममाग्ने वर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेव निविदो दध्यात् । आ० ६. ६. । इति ॥ समावर्तनेऽनेन सूक्तेन सिष्णासुना प्रत्यृचं समिदाधातव्या । सूत्रितं च । ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् । आ० गृ० ३. ९. २. । इति ॥

ममा॑ग्ने॒ वर्चो॑ विह॒वेष्व॑स्तु व॒यं त्वेंधा॑नास्त॒न्वं॑ पुषेम ।
मह्यं॑ नमंतां प्र॒दिश॒श्चत॑स्र॒स्त्वयाध्य॑क्षेण॒ पृत॑ना जयेम ॥१॥

मम॑ । अ॒ग्ने॒ । वर्चः॑ । वि॒ऽह॒वेषु॑ । अ॒स्तु॒ । व॒यं । त्वा॒ । इं॒धा॑नाः । त॒न्व॑म् । पु॒षे॒म॒ ।
मह्य॑म् । न॒म॒तां॒ । प्र॒ऽदिशः॑ । चत॑स्रः । त्वया॑ । अधि॑ऽअक्षेण । पृत॑नाः । ज॒ये॒म॒ ॥१॥

हे अग्ने । विविधमाहूयंते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा आहूयंत एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । पा० ३. ३. ७२. । इत्यधिकरणेऽप् संप्रसारणं च । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चो दीप्तिस्त्वदनुग्रहान्ममास्तु । भवतु । वयं च त्वा त्वामिंधानाः समिद्भिर्दीपयंतस्तन्वं तव शरीरं पुषेम । हविर्भिर्वर्धयेम ॥ इंधेः शानचि श्नसोरल्लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच आद्युदात्तत्वे प्राप्ते विभाषा वेण्विंधानयोः । पा० ६. १. २१५. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तन्वं पुषेम ॥ पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ अपि च मह्यं मदर्थं ॥ ङयि चेत्यस्मद आद्युदात्तत्वं ॥ चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । नमंतां । स्वत एव प्रह्वीभवंतु ॥ नमतेः कर्मकर्तरि लोटि न दुहस्नुनमामिति यक्प्रतिषेधः ॥ त्वयास्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेनाध्यक्षेणेश्वरेण सता पृतनाः शत्रुसेना जयेम । अभिभवेम ॥

मम॑ दे॒वा वि॑ह॒वे स॑न्तु॒ सर्व॒ इंद्र॑वंतो म॒रुतो॒ विष्णु॑र॒ग्निः ।
ममां॒तरि॑क्षमु॒रुलो॑कमस्तु॒ मह्यं॒ वातः॑ पवतां॒ कामे॑ अ॒स्मिन् ॥२॥

मम॑ । दे॒वाः । वि॒ऽह॒वे । स॒न्तु॒ । सर्वे॑ । इन्द्र॑ऽवन्तः । म॒रुतः॑ । विष्णुः॑ । अ॒ग्निः ।
मम॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु॒ऽलो॒कम् । अ॒स्तु॒ । मह्य॑म् । वातः॑ । प॒व॒ता॒म् । कामे॑ । अ॒स्मिन् ॥२॥

सर्वे देवा विहवे संग्रामे यज्ञे वा मम संतु । ममैव साधका भवंतु । के पुनस्ते । इंद्रवंत इंद्रेण युक्ता मरुतो विष्णुरग्निश्च । तथांतरिक्षं ममोरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकमस्तु ॥ लोकृ दर्शने । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुर्लोको यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अपि चास्मिन्कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातो वायुः पवतां । अनुगुणं प्रवातु ॥ पूङ् पवने भौवादिकः । ऊडिदमित्यादिनेदमः सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

मयि॑ दे॒वा द्रवि॑ण॒मा य॑जन्ता॒म् मय्या॒शीर॑स्तु॒ मयि॑ दे॒वहू॑तिः ।
दैव्या॒ होता॑रो वनुषन्त॒ पूर्वेऽरि॑ष्टाः स्याम त॒न्वा॑ सु॒वीराः॑ ॥३॥
मयि॑ । दे॒वाः । द्रवि॑णम् । आ । य॒ज॒न्ता॒म् । मयि॑ । आ॒ऽशीः । अ॒स्तु॒ । मयि॑ । दे॒वऽहू॑तिः ।
दैव्याः॑ । होता॑रः । व॒नु॒ष॒न्त॒ । पूर्वे॑ । अरि॑ष्टाः । स्या॒म॒ । त॒न्वा॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥३॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतर्या यजंतां । गमयंतु । मह्यं ददत्वित्यर्थः । तथाशीराशंसनीयं यज्ञफलं च मय्येवास्तु । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्यज्ञः । स च मय्यस्तु । अपि च देवानामिमे दैव्याः ॥ देवाद्यञञाविति यञ् ॥ तादृशा होतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः पूर्वेऽन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः संतो वनुषंत । देवान्संभजंतां ॥ वनतेश्छांदसे लङि व्यत्ययो बहुलमिति उयो विकरणा उप्रत्ययः सिप्शपौ च । अडभावश्छांदसः ॥ वयं च तन्वा शरीरेणारिष्टा अहिंसिताः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम । भवेम ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

मह्यं॑ यजन्तु॒ मम॒ यानि॑ ह॒व्याकू॑तिः स॒त्या मन॑सो मे अ॒स्तु ।
एनो॒ मा नि गां॑ कत॒मच्च॒नाहं विश्वे॑ देवासो॒ अधि॑ वोचता नः ॥४॥
मह्य॑म् । य॒ज॒न्तु॒ । मम॑ । यानि॑ । ह॒व्या । आ॒ऽकू॑तिः । स॒त्या । मन॑सः । मे॒ । अ॒स्तु॒ ।
एनः॑ । मा । नि । गा॒म् । क॒त॒मत् । च॒न । अ॒हम् । विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । अधि॑ । वो॒च॒त॒ । नः॒ ॥४॥

मह्यं मदर्थं यजंतु । ऋत्विजो देवान्हविर्भिर्यजंतु । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि संति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा मे मनस आकूतिः संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थमस्तु । अपि चाहं कतमच्चन किमपिनः पापं मा नि गां । मा नियतं निकृष्टतरं वा गच्छेयं । पापं मा कार्षमित्यर्थः ॥ एतेर्माङि लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥ अपि च हे विश्वे सर्वे देवासो देवाः यूयं नोऽस्माकमधि वोचत । विवादेषु पक्षपातेन ब्रूत ॥ वक्तेर्लोटि व्यत्ययेनाट् । वच उमित्युमागमः ॥

देवीः॑ षळुर्वीरु॒रु नः॑ कृणोत॒ विश्वे॑ देवास इ॒ह वी॑रयध्वम् ।
मा हा॑स्महि प्र॒जया॒ मा त॒नूभि॒र्मा र॑धाम द्विष॒ते सो॑म राजन् ॥५॥
देवीः॑ । षट् । उ॒र्वीः॒ । उ॒रु । नः॒ । कृ॒णो॒त॒ । विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । इ॒ह । वी॒र॒य॒ध्व॒म् ।
मा । हा॒स्म॒हि॒ । प्र॒ऽजया॑ । मा । त॒नूभिः॑ । मा । र॒धा॒म॒ । द्वि॒ष॒ते । सो॒म॒ । रा॒ज॒न् ॥५॥

हे षडुर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः । एतास्त्वाम्नायंते । षण्मोर्वीरंहसः पांतु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रि-

आपश्चौषधयश्चेति । ईदृश्यो हे देवीर्देव्यः ॥ असि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षळुर्वीरित्यनयोरामंत्रितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं ॥ ता यूयमुरु विस्तीर्णं धनं नोऽस्माकं कृणोत । कुरुत ॥ कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तबादेशः ॥ हे विश्वे सर्वे देवासो देवाः यूयं चेहास्मिन्धने प्राप्तव्ये विषये वीरयध्वं । विक्रामयत । तथा वयं तद्धनं लभेमहि । तथा वीर्यवंतो यूयं प्रयच्छध्वमित्यर्थः ॥ वीर विक्रांतौ ॥ अपि च प्रजया पुत्रादिरूपया मा हास्महि । वयं मा परित्यज्येमहि । मा च तनूभिः शरीरैस्त्यज्येमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्याक्षुरित्यर्थः ॥ ओहाक् त्यागे । अस्मात्कर्मणि लुङि चिण्वद्भावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे राजन्राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे सोम द्विषतेऽप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषः शत्रर्थदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोर्मा रधाम । मा वशं प्राप्नुयाम । तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः । नि॰ ६. ३२. । यद्वा । द्विषते शत्रवे तदर्थं मा रधाम । परिपक्वा हननार्हा मा भूम । रध हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङि लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः ॥ ॥१५॥

अग्ने॑ म॒न्युं प्र॑तिनु॒दन्परे॑षा॒मद॑ब्धो गो॒पाः परि॑ पाहि न॒स्त्वं ।
प्र॒त्यंचो॑ यंतु नि॒गुतः॒ पुन॒स्ते३॒॑ऽमैषां॑ चि॒त्तं प्र॒बुधां॒ वि ने॑शत् ॥६॥
अग्ने॑ । म॒न्युं । प्र॒ति॒ऽनु॒दन् । परे॑षां । अद॑ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि॒ । नः॒ । त्वं ।
प्र॒त्यंचः॑ । यं॒तु॒ । नि॒ऽगुतः॑ । पुनः॑ । ते । अ॒मा । ए॒षां॒ । चि॒त्तं । प्र॒ऽबुधां॑ । वि । ने॒श॒त् ॥६॥

हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयंस्तिरस्कुर्वन्नदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपा गोपायिता ॥ गुपू रक्षण इत्यस्मादायप्रत्ययांतात्क्विपि वेरपृक्तस्य लोपात्पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशस्त्वं नोऽस्मान्परि पाहि । परितः सर्वतो रक्ष । ते शत्रवः प्रत्यंचः प्रत्यंचंतः प्रतिनिवर्तमाना निगुतः ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्मात्क्विपि तुक् ॥ भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वंतः पुनर्यंतु । स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छंतु । अपि च प्रबुधां प्रबुध्यमानानामेतेषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनोऽमा सह युगपदेव वि नेशत् । विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । णश अदर्शन इत्यस्माच्छांदसो लुङ् । पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः । नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं । पा॰ ६. ४. १२०. ५. । इत्यकारस्यैत्वं ॥

धा॒ता धा॑तॄ॒णां भुव॑नस्य॒ यस्पति॑र्दे॒वं त्रा॒तार॑मभि॒माति॒षा॒हं ।
इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृह॒स्पति॑र्दे॒वाः पां॑तु॒ यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥७॥
धा॒ता । धा॒तॄ॒णां । भुव॑नस्य । यः । पतिः॑ । दे॒वं । त्रा॒तारं॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽस॒हं ।
इ॒मं । य॒ज्ञं । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । बृह॒स्पतिः॑ । दे॒वाः । पां॑तु । यज॑मानं । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥७॥

धातॄणां स्रष्टॄणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य य इंद्रः सविता वा पतिः पालयिता तं देवं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारमभिमातिषाहमभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिभवितारं एवंगुणविशिष्टमिंद्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥ षह अभिभवे । छंदसि सह इति ण्विप्रत्ययः । छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं ॥ उभोभावश्विनौ बृहस्पतिश्चैतत्प्रमुखाः सर्वे देवा इमं यज्ञमनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थान्निकृष्टादर्थात्पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावो न्यर्थं । तस्मात्पांतु । रक्षंतु । सफलं कुर्वंत्वित्यर्थः ॥ नेरनिधाने । पा॰ ६. २. १९२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो महि॒षः शर्म॑ यंसद॒स्मिन्हवे॑ पुरुहू॒तः पु॑रु॒क्षुः ।
स नः॑ प्र॒जायै॑ हर्यश्व मृळयेंद्र॒ मा नो॑ रीरिषो॒ मा परा॑ दाः ॥८॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे । पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः ।
सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय । इंद्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥८॥

उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनो महिषो महान्पूज्यो वा पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुर्बहुनिवासः ॥ क्षियतेर्मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा॰ ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्द्यमानः स्तूयमानः ॥ पूर्ववड्डुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि क्विपि वानित्यमागमशासनमिति तुगभावः ॥ ईदृश इंद्रो ऽस्मिन्हवे यज्ञे । हूयंतेऽस्मिन्हवींषीति हवो यज्ञः ॥ जुहोतेरधिकरणेऽप् ॥ यद्वा । अस्मिन्हवे त्वद्विषय आह्वाने ॥ भावेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । ददात्वित्यर्थः ॥ यमेर्लेट्य-डागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ हे हर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे इंद्र स त्वं नोऽस्माकं प्रजायै । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृळय । सुखय । नोऽस्मान्मा रीरिषः । मा हिंसीः । मा च परा दाः । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवंत्विंद्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥९॥
ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवंतु । इंद्राग्निऽभ्यां । अव । बाधामहे । तान् ।
वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पृशं । मा । उग्रं । चेत्तारं । अधिऽराजं । अक्रन् ॥९॥

नोऽस्माकं ये सपत्नाः शत्रवस्तेऽप भवंतु । अपगता भवंतु । स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवंतु । तान्सपत्ना-निंद्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयमव बाधामहे । निकृष्टतरं विनाशयामः । अपि च वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा मामुपरिस्पृशमुन्नतपदस्य संस्प्रष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठमक्रन् । कुर्वंतु । तथोग्रमुद्गूर्णबलं चेत्तारं चेतितारं ॥ छांदस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारमधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वंतु ॥ करोतेश्छांदसे लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ ॥१६॥ ॥१०॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्यानि सूक्तानि । तत्र नासदासीदिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं । परमेष्ठी नाम प्रजापतिर्ऋषिः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नंभः किमासीद्गहनं गभीरं ॥१॥
न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीं । न । आसीत् । रजः ।
नो इति । विऽओम । परः । यत् ।
किं । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अंभः । किं । आसीत् । गहनं । गभीरं ॥१॥

तपसस्तन्महिनाजायतैकमित्यादिनाग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपंचा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसच्छशविषाण-वन्निरुपाख्यं नासीत् । न हि तादृशात्कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा नो सन्नैव सदात्म-वत्सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थान-मपि संभवति । कुतस्तयोस्तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थि-कसत्त्वस्य निषेधः । तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसंगः । अथोच्येत । न । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रे वक्ष्यते परिशेषान्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्। अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह। नासीद्रज इत्यादि। लोका रजांस्युच्यंते। नि० ४.१९.। इति यास्कः। अत्र च सामान्यापेक्षमेकवचनं। व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तना: पातालादयः पृथिव्यंता नासन्नित्यर्थः। तथा व्योमांतरिक्षं तदपि नो नैवासीत्। पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते॥ परशब्दाच्छांदसोऽस्तातिरर्थे ऽसिप्रत्ययः॥ परो व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकांतं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः। अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्मांडं स्वरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति। किमावरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातमावरीवः। अत्यंतमावृणुयात्। आवार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः॥ वृणोतेर्यङ्लुगंताच्छांदसे लङि तिपि रूपमेतत्॥ यद्वा। किमिति प्रथमैव। किं तत्त्वमावरकमावृणुयात्। आवार्याभावादाव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत्तत्तत्त्वं कुह कुत्र देशेऽवस्थायावृणोति। आधारभूतस्तादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः॥ किंशब्दात्सप्तम्यर्थे ह्प्रत्ययः। कु तिहोः। पा० ७.२.१०४.। इति प्रकृतेः क्वादेशः॥ कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तुर्जीवस्य शर्मणि सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे वा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात्। जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः। तस्यां हि सत्यां ब्रह्मांडस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात्प्रलीना इति कस्य कस्यचिदपि भोक्ता न संभवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तन्न घटत इत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपंचवद्भोक्तृप्रपंचोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति॥ किंशब्दादुत्तरस्य ङसः साविकाच इति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः। सुपां सुलुगिति शर्मणः सप्तम्या लुक्॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्मांडस्य निषेधेन तदंतर्गतमप्सत्त्वमपि निराकृतं तथाप्यापो वा इदमग्रे सलिलमासीत्। तै० सं० ७.१.५.१.। इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपां सद्भावमाशंकेत। तं प्रत्याचष्टेऽंभः किमासीदिति। गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुःखस्थानमत्यगाधं ईदृशमंभः किमासीत्। तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववांतरप्रलयविषया॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास॥२॥
न। मृत्युः। आसीत्। अमृतं। न। तर्हि। न। रात्र्याः। अह्नः। आसीत्। प्रऽकेतः।
आनीत्। अवातं। स्वधया। तत्। एकं। तस्मात्। ह। अन्यत्। न। परः। किं।
चन। आस॥२॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह। न मृत्युरासीदिति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतममृतममरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह। अमृतं न तर्हीति। तर्हि तस्मिन्प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते। तथैव स मृत्युः सर्वं जगत्संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति। एतदेवाभिप्रेत्य कठैराम्नायते। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनं। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः। क० उ० २.२५.। इति। नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह। न रात्र्या इति। न रात्र्या अह्नश्च प्रकेतः प्रज्ञानमासीत्। तद्धेतुभूतयोः सूर्याचंद्रमसोरभावात्। एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः। कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः। उपचारादिति ब्रूमः। यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः। यद्वादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति। तत्सकलवेदांतप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वमानीत्। प्राणितवत्। नन्वेवं प्राणनकर्तुर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति तस्य प्राणसंबंधाभावात् तत्राहानीदवातमिति। अयमाशयः। आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबंध इति त्रयोऽर्थाः प्रतीयंते। तत्र

समुदायो न विधीयते यथाग्नेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात्। किं तर्ह्यनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यांतरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानं। तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसंगात् अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति। नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबंधासंभवात्सांख्याभिमता स्वतंत्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति कथं नो सदिति निषेधः। तत्राह स्वधयेति। स्वस्मिन्धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया। तया तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत्॥ सहयुक्तेऽप्रधाने। पा॰ २. ३. १९.। इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि सहार्थयोगे भवति वृद्धो यूना। पा॰ १. २. ६५.। इति निपातनाल्लिंगात्॥ अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातंत्र्यं निवार्यते। यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणस्तया सह संबंधो न संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबंधोऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य। एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातं। ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति। ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसंग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः। मैवं। अयुक्तिदृष्ट्यैक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितं। ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थावानीदवातं स्वधयेति तौ चेदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रज इत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति। तस्माद्ध तस्मात्खलु पूर्वोक्तान्मायासहिताद्ब्रह्मणोऽन्यत्किं चन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास। न बभूव॥ छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो न शंक्यः। असत्त्वे चाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति। परः परस्तात्सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं जगत्तदानीं न बभूवेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः॥

तम॑ आसीत्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दं।
तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒ यदासी॒त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैकं॑ ॥३॥
तम॑ः। आ॒सी॒त्। तम॑सा। गू॒ळ्हं। अग्रे॑। अ॒प्र॒ऽके॒तं। स॒लि॒लं। सर्वं॑। आः॒। इ॒दं।
तु॒च्छ्येन॑। आ॒भु। अपि॑ऽहितं। यत्। आसी॑त्। तप॑सः। तत्। म॒हि॒ना। अ॒जा॒य॒त॒। एकं॑॥३॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म। जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावांतरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यंभावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते। कथं तस्य जन्म। अत आह। तमसा गूळ्हमग्र इति। अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा गूळ्हं। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्। आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। आच्छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यंते ते प्रत्याख्याताः। ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादिनिषेधः। तत्राह तम आसीदिति। तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणं। तद्रूपता तदात्मनां। यतः सर्वं जगत्प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वाज्जगत्कर्म। कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यं। तत्राह। अप्रकेतमिति। अप्रकेतमप्रज्ञायमानं। अयमर्थः। यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनं। अत एव मनुना स्मर्यते। आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः। मनु॰ १.५.। इति। कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह। सलिलं॥ सल गतौ। औणादिक इलच्॥ इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नमाः। आसीत्॥ अस्तेर्लङि तिपि बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपे तिप्यनस्तेः। पा॰ ८. २. ७३.। इति पर्युदासादीकाराभावः॥ यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमं। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगन्न शक्यविज्ञानमित्यर्थः। ननु विविधविचि-

चक्षुपभूयसः प्रपंचस्य कथमतितुच्छेन तमसा चीरेण नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि चीरवद्बलवदिति वोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह । तुच्छ्येनेति । आ समंताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन ॥ छांदसो यकारोपजनः ॥ तुच्छेन तुच्छकल्पेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत् ॥ दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हिः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ एकमेकीभूतं कारणेन तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येनाजायत । उत्पन्नं । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चाम्यचाम्नायते । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । मुं॰ उ॰ १.१.९. । इति ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बंधुमसति निरविंदन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥४॥
कामः । तत् । अग्रे । सं । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमं । यत् । आसीत् ।
सतः । बंधुं । असति । निः । अविंदन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥४॥

मनूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबंधनमित्यत आह कामस्तदग्र इति । अग्रेऽस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत । सम्यगजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा वा किंहेतुकेत्यत आह मनस इति । मनसोऽंतःकरणस्य संबंधि वासनाशेषेण मायायां विलीनेऽंतःकरणे समवेतं । सामान्यापेक्षमेकवचनं । सर्वप्राण्यंतःकरणेषु समवेतमित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातं । तादृशं रेतो भाविनः प्रपंचस्य बीजभूतं प्रथममतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यद्यतः कारणात्सृष्टिसमय आसीत् अभवत् । भूयो वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत्फलोन्मुखमासीदित्यर्थः । तत्तस्तो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति । तथा चाम्नायते । सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच । तै॰ आ॰ ८. ६. । इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमितेऽर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बंधुं बंधकं हेतुभूतं कल्पांतरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रांतदर्शिनो अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनो हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ प्रतीष्य विचार्य ॥ अन्येषामपीति सांहितिको दीर्घः ॥ असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविंदन् । निष्कृष्यालभंत । विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥५॥
तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषां । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् ।
आसी३त् ।
रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥५॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते । येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्र इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्मैषामविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मी रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिरुदयानंतरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गो विततो विस्तृत आसीत् । स्विदासीदिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते ॥ विचार्यमाणानां । पा॰ ८.२.९७. । इति प्लुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः । स्विदिति वितर्के ॥ स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनस्तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवाधोऽधस्तादासीत् । अहोस्विदुपर्युपरिष्टात्किमासीत् ॥ उपरि स्विदासीदिति च । पा॰ ८. २. १०२. । इत्यनुदात्तः प्लुतः ॥

आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः । तै॰ आ॰ ८. १. । इत्यादिकया पंचमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमितिवत्क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वादेतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजते । सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्भावा रेतोधा रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्ये भावा महिमानः ॥ स्वार्थिक इमनिच् ॥ महांतो वियदादयो भोग्या आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तै॰ आ॰ ८. ६. । इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्नना- मैतत् । भोग्यप्रपंचोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात्पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपंचं भोक्तृप्रपंचस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः ॥ विभाषा परावराभ्यां । पा॰ ५. ३. २९. । इति प्रथमार्थे ऽस्तातिः । अस्ताति च । पा॰ ५. ३. ४०. । इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायामीषाअक्षादि- त्वात्प्रकृतिभावः ॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑च॒त्कुत॒ आजा॑ता॒ कुत॑ इ॒यं विसृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सर्ज॑ने॒नाथा॒ को वे॑द॒ यत॑ आब॒भूव॑ ॥६॥
कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । कुतः॑ । आऽजा॑ता । कुतः॑ । इ॒यं । विऽसृ॑ष्टिः ।
अ॒र्वाक् । दे॒वाः । अ॒स्य । वि॒ऽसर्ज॑नेन । अथ॑ । कः । वे॒द॒ । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ ॥६॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह । को अद्धेति । कः पुरुषोऽद्धा पारमार्थ्येन वेद । जानाति । को वेहास्मिँल्लोके प्र वोचत् । प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विसृष्टिर्विविधा भूतभौतिकभोक्तृ- भोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाजाता । समंताज्जाता । प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक्को वेद को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवा अजानंतः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुवंतीत्यत आह । अर्वागिति । देवाश्चास्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनंतरं विविधं यद्भौतिकं सर्जनं सृष्टिस्तेनार्वागर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानंतो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्वि- ज्ञानत्वं निर्गमयति । अथैवं सति देवा अपि न जानंति किल । तद्व्यतिरिक्तः को नाम मनुष्यादिर्वेद तज्जग- त्कारणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदाबभूव अजायत ॥

इ॒यं विसृ॑ष्टि॒र्यत॑ आब॒भूव॒ यदि॑ वा द॒धे यदि॑ वा॒ न ।
यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे व्यो॑म॒न्त्सो अ॒ंग वे॑द॒ यदि॑ वा॒ न वेद॑ ॥७॥
इ॒यं । विऽसृ॑ष्टिः । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ । यदि॑ । वा॒ । द॒धे । यदि॑ । वा॒ । न ।
यः । अ॒स्य॒ । अधि॑ऽअक्षः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । सः । अ॒ंग । वे॒द॒ । यदि॑ । वा॒ । न । वेद॑ ॥७॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगद्दुर्धरमपीत्याह । इयमिति । यत उपादानभू- तात्परमात्मन इयं विसृष्टिर्विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिराबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नामान्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्षं सूत्रं । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् । वेदां॰ १. ४. २३. । इति । यद्वा । अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमेव दृढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिर्यत आबभूव आ समंताज्जायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवो भ्रांता भवंत्यपि । यतः ॥ जनिकर्तुः

प्रकृतिः । पा॰ १. ४. ३०. । इत्यपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिल् ॥ यस्मात्परमात्मन उपादानभूतादाबभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रांताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदध इदं जगत्ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानंतोऽपि बहवो जडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानंतोऽपि । स एवोपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यस्तटस्थ एवेश्वरो विदध इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यन्न जानंति तदर्वाचीनानामेषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यंतदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशंक्य तत्सद्भाव ईश्वरो वेदं प्रमाणयति । यो अस्येति । अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतो योऽध्यक्ष ईश्वरः परम उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाश आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतेस्तर्पणार्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् । सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तृप्ते । निरतिशयानंदस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गंतव्ये । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिर्ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सनत्कुमारनारदयोः संवादे । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । छां॰ उ॰ ७. २४. १. । इति । ईदृशो यः परमेश्वरः सो अंग । अंगेति प्रसिद्धौ । सोऽपि नाम वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति । को नामान्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ॥१७॥

यो यज्ञ इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षं । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्रांतं । यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्याद्येति ॥ गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तंतुभिस्तत एकशतं देवकर्मेभिरायतः ।
इमे वयंति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तते ॥१॥
यः । यज्ञः । विश्वतः । तंतुऽभिः । ततः । एकऽशतं । देवऽकर्मेभिः । आऽयतः ।
इमे । वयंति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥१॥

तंतुभिस्तनितृभिर्विस्तारयितृभिर्वियदादिभूतैर्यः सर्गात्मको यज्ञो विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतं । एकं च शतं चैकशतं ॥ संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येष्वात्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते । यथा शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य आत्मैकशत इति । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यंतं देवकर्मेभिर्देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः कर्मभिरायतः । दीर्घीभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् । ˉ ˉ । पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वसृजो देवा वयंति । निर्मिमते । ये देवा आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत्स्ववयनेन व्यापुः । अपि च प्र वयाप वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य सर्जनं । अपवानं नामापकृष्टस्य निकृष्टस्याचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं ॥ वेञ् तंतुसंताने । समुच्चयेऽन्यतरस्यां । पा॰ ३. ४. ३. । इति लोट् । तस्य लोटो हिस्वावित्यनुवृत्तेर्हिरादेशः । शब्गुणायादेशाः । अतो हेरिति लुक् ॥ प्र वयाप वयेति वयंतः प्रवाणमपवानं च कुर्वंत इत्यर्थः । एवंभूताः संतस्ते विश्वसृजस्तते विस्तृते सत्यलोक आसते । प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते ॥ यद्वा । ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवंरूपकत्वेन पटात्मना वर्ण्यते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तंतुभिस्तंतुस्थानीयैरग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्छंदोभिर्वा सर्वतो विश्वतस्ततो विस्तृतः । तथैकशतं । तृतीयार्थे प्रथमा । एकाधिकेनाग्निचयनेन युक्तैर्देवकर्मेभिर्गवामयनप्रभृतिकैर्विश्वसृजामयनांतैरेकाहादिसत्रात्मकैर्वायतो दीर्घीभूत एवमायतो विस्तारवान्यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना सृष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽंगिरसो वयंति । तस्य पटस्य प्राचीनतंतुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्र वय त्वं कुरु अप वय

तिरश्चीनतंतुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुर्वित्येवं परस्परं नियुंजाना आसते। नियुंजंति ॥ एवं विसृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाके अस्मिन्।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥२॥
पुमान्। एनं। तनुते। उत्। कृणत्ति। पुमान्। वि। तत्ने। अधि। नाके। अस्मिन्।
इमे। मयूखाः। उप। सेदुः। ऊं इति। सदः। सामानि। चक्रुः। तसराणि। ओतवे ॥२॥

पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिरेनं यज्ञं तनुते। विस्तारयति। सृष्टवानित्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं। स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजतेति। प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतामिति च। ऐ॰ ब्रा॰ ५. ३२. ७. १९.। स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञमुत्कृणत्ति। उद्वेष्टयति ॥ कृती वेष्टने रौधादिकः ॥ स एव पुमान् प्रजापतिरस्मिन्भूलोके नाके। अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः ॥ नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥ तत्र च वि तत्ने। इमं यज्ञं विस्तारयति। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ तनोतेर्लिटि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः। तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ॥ मयूखा रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मका इमे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानमुप सेदुः। विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदंति। उपसद्य च सामानि रथंतरादीन्योतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिरश्चीनसूत्राणि चक्रुः ॥

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत्।
छंदः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजंत विश्वे ॥३॥
का। आसीत्। प्रऽमा। प्रतिऽमा। किं। निऽदानं। आज्यं। किं। आसीत्। परिऽधिः।
कः। आसीत्।
छंदः। किं। आसीत्। प्रउगं। किं। उक्थं। यत्। देवाः। देवं। अयजंत। विश्वे ॥३॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन्। तस्मिन्समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदंतःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते। यद्यदा विश्वे सर्वे साध्या देवा देवं प्रजापतिमयजंत तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथंभूतासीत्। तथा प्रतिमा हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता। सा च तस्य यज्ञस्य कासीत्। तथा निदानमादिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत्। तथाज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत्। तथा परिधिः। परितो धीयंत इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः ॥ परिपूर्वाद्दधातेरुपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः। सामान्यापेक्षमेकवचनं ॥ परिधयः क आसन्नित्यर्थः। तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छंदः किमासीत्। तथा प्रउगमुक्थं। उपलक्षणमेतत्। आज्यप्रउगादीन्युक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन्। एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं तृचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान्बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥४॥
अग्नेः। गायत्री। अभवत्। सऽयुग्वा। उष्णिहया। सविता। सं। बभूव।
अनुऽस्तुभा। सोमः। उक्थैः। महस्वान्। बृहस्पतेः। बृहती। वाचं। आवत् ॥४॥

सयुग्वा सहयुक्ताभिः सहायभूता गायत्र्यभवत्। यष्टव्यात्प्रजापतेर्मुखादजायत। देवतासु मध्येऽग्निश्छंदःसु

गायत्री चोभावप्यजायेतामित्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छंदः। तै° सं° ७. १. १. ४.। इति। उष्णिहयोष्णिक्छंदसा सह सविता देवः सं बभूव। तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञे॥ टापं चापि हलंतानामिति वचनादुष्णिहशब्दाट्टाप्॥ तथा महस्वांस्तेजस्वी सोम उक्थैः स्तुतशस्त्रैरनुष्टुभानुष्टुप्छंदसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत। तथा बृहस्पतेर्देवस्य वाचं वाक्यं बृहतीच्छंद आवत्। अरक्षत्। अगच्छद्वा। बृहत्या सार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञ इत्यर्थः॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिंद्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः।
विश्वान्देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः॥५॥
विऽराट्। मित्रावरुणयोः। अभिऽश्रीः। इंद्रस्य। त्रिऽस्तुप्। इह। भागः। अह्नः।
विश्वान्। देवान्। जगती। आ। विवेश। तेन। चाक्लृप्रे। ऋषयः। मनुष्याः॥५॥

अपि च मित्रावरुणयोर्देवयोर्विराट्छंदोऽभिश्रीः। अभिश्रिता। आश्रितासीत्। विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः। इहास्मिन्यज्ञेऽह्नः सवनत्रयरूपस्य भागो मध्यंदिनसवनाख्योऽशस्त्रिष्टुप्छंदसेंद्रस्याभिश्रयणीयावास्तां। ताविंद्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायंतेत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। उरसो बाहुभ्यां पंचदशं निरमिमीत तमिंद्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छंदो बृहत्साम। तै° सं° ७. १. १. ४.। इति। तथा विश्वान्सर्वान्देवाञ्जगतीछंद आ विवेश। प्रविष्टवती। विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायंतेत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यंत जगती छंदो वैरूपं साम। तै° सं° ७. १. १. ५.। इति। उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छंदः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातं। आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यं। तत्र ह्येवमाम्नायते। देवा यज्ञमतन्वत वसंतो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः। ऋ° १०. ९०. ६.। सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। ऋ° १०. ९०. १५.। इति। अयमर्थः। सर्वरसोत्पादको वसंतस्तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत्। आज्यदध्यादिभी रसैः सार्धं तादृशो वसंतोऽजायतेत्यर्थः। सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत्। शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः। पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुस्तस्य यज्ञस्य हविरासीत्। सप्त छंदांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वाष्टादश समिधस्त्रयः परिधयश्चासन्। कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरथैवमुत्तरं पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्त्रमासतेति एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजंतेति च तैत्तिरीयके। तै° ब्रा° ३. १२. ९. २–८.। समाम्नायते। अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं। विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यदा विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकाराः प्रजापतेः सकाशादजायंतेति। यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छंदसामग्न्यादयो देवता इति। छंदोविचितौ सूचितं च। अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविंद्रो विश्वे देवा देवताः। पिं° ३. ६३.। इति। एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः। तेन यज्ञेनर्षयो मनुष्याश्च चाक्लृप्रे। चक्लृपिरे। क्लृप्ताः सृष्टा आसन्॥ कृपेः कर्मणि लिटीरयोरिति रेआदेशः। कृपो रो लः। पा° ८. २. १८.। इति लत्वं। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः॥ तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः॥

चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे।
पश्यन्मन्ये मनसा चक्षसा तान्य इमं यज्ञमयजंत पूर्वे॥६॥
चाक्लृप्रे। तेन। ऋषयः। मनुष्याः। यज्ञे। जाते। पितरः। नः। पुराणे।
पश्यन्। मन्ये। मनसा। चक्षसा। तान्। ये। इमं। यज्ञं। अयजंत। पूर्वे॥६॥

तिरश्चीनतंतुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुर्वित्येवं परस्परं नियुंजाना आसते। नियुंजंति ॥ एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान्वि तत्ने अधि नाके अस्मिन्।
इमे मयूखा उप सेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥२॥

पुमान्। एनं। तनुते। उत्। कृणत्ति। पुमान्। वि। तत्ने। अधि। नाके। अस्मिन्।
इमे। मयूखाः। उप। सेदुः। ऊं इति। सदः। सामानि। चक्रुः। तसराणि। ओतवे ॥२॥

पुमान् पुरुष आदिपुरुषः प्रजापतिरेनं यज्ञं तनुते। विस्तारयति। सृष्टवानित्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं। स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजतेति। प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतामिति च। ऐ॰ ब्रा॰ ५. ३२. ७. १९.। स एव पुमान् सृष्टं तं यज्ञमुत्कृणत्ति। उद्वेष्टयति ॥ कृती वेष्टने रौधादिकः ॥ स एव पुमान् प्रजापतिरस्मिन्भूलोके नाके। अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः ॥ नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥ तत्र च वि तत्ने। इमं यज्ञं विस्तारयति। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ तनोतेर्लिटि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः। तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ॥ मयूखा रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मका इमे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानमुप सेदुः। विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदंति। उपसद्य च सामानि रथंतरादीन्योतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिरश्चीनसूत्राणि चक्रुः ॥

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्परिधिः क आसीत्।
छंदः किमासीत्प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजंत विश्वे ॥३॥

का। आसीत्। प्रऽमा। प्रतिऽमा। किं। निऽदानं। आज्यं। किं। आसीत्। परिऽधिः।
कः। आसीत्।
छंदः। किं। आसीत्। प्रउगं। किं। उक्थं। यत्। देवाः। देवं। अयजंत। विश्वे ॥३॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन्। तस्मिन्समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदंतःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते। यद्यदा विश्वे सर्वे साध्या देवा देवं प्रजापतिमयजंत तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथंभूतासीत्। तथा प्रतिमा हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयत इति प्रतिमा देवता। सा च तस्य यज्ञस्य कासीत्। तथा निदानमादिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत्। तथाज्यं घृतमेतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत्। तथा परिधिः। परितो धीयंत इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः ॥ परिपूर्वाद्दधातेरुपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः। सामान्यापेक्षमेकवचनं ॥ परिधयः क आसन्नित्यर्थः। तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छंदः किमासीत्। तथा प्रउगमुक्थं। उपलक्षणमेतत्। आज्यप्रउगादीन्युक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन्। एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं तृचेनाह ॥

अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव।
अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान्बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥४॥

अग्नेः। गायत्री। अभवत्। सऽयुग्वा। उष्णिहया। सविता। सं। बभूव।
अनुऽस्तुभा। सोमः। उक्थैः। महस्वान्। बृहस्पतेः। बृहती। वाचं। आवत् ॥४॥

सयुग्वा सहयुक्ताभिः सहायभूता गायत्र्यभवत्। यष्टव्यात्प्रजापतेर्मुखादजायत। देवतासु मध्येऽग्निश्छंदःसु

गायत्री चोभावप्यजायेतामित्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छंदः। तै° सं° ७. १. १. ४.। इति। उष्णिहयोष्णिक्छंदसा सह सविता देवः सं बभूव। तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञे॥ टापं चापि हलंतानामिति वचनादुष्णिहशब्दाट्टाप्॥ तथा महस्वांस्तेजस्वी सोम उक्थैः सुतशस्त्रैरनुष्टुभानुष्टुप्छंदसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत। तथा बृहस्पतेर्देवस्य वाचं वाक्यं बृहतीच्छंद आवत्। अरक्षत्। अगच्छद्वा। बृहत्या सार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञ इत्यर्थः॥

विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिंद्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः।
विश्वान्देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः॥५॥
विऽराट्। मित्रावरुणयोः। अभिऽश्रीः। इंद्रस्य। त्रिऽस्तुप्। इह। भागः। अह्नः।
विश्वान्। देवान्। जगती। आ। विवेश। तेन। चाक्लृप्रे। ऋषयः। मनुष्याः॥५॥

अपि च मित्रावरुणयोर्देवयोर्विराट्छंदोऽभिश्रीः। अभिश्रिता। आश्रितासीत्। विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः। इहास्मिन्यज्ञेऽह्नः सवनत्रयरूपस्य भागो मध्यंदिनसवनाख्योऽशस्त्रिष्टुप्छंदश्चेंद्रस्याभिश्रयणीयावास्तां। ताविंद्रस्य प्रजापतेः सकाशादजायंतेत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। उरसो बाहुभ्यां पंचदशं निरमिमीत तमिंद्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप्छंदो बृहत्साम। तै° सं° ७. १. १. ४.। इति। तथा विश्वान्सर्वान्देवाञ्जगतीछंद आ विवेश। प्रविष्टवती। विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायंतेत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयकं। तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यंत जगती छंदो वैरूपं साम। तै° सं° ७. १. १. ५.। इति। उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छंदः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातं। आज्यं किमासीत् परिधिः क आसीदित्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यं। तत्र ह्येवमाम्नायते। देवा यज्ञमतन्वत वसंतो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः। ऋ° १०. ९०. ६.। सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। ऋ° १०. ९०. १५.। इति। अयमर्थः। सर्वरसोत्पादको वसंतस्तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत्। आज्यदध्यादिभी रसैः सार्धं तादृशो वसंतोऽजायतेत्यर्थः। सर्वरसानां शोषको ग्रीष्म ऋतुरिध्म आसीत्। शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोऽजायतेत्यर्थः। पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुस्तस्य यज्ञस्य हविरासीत्। सप्त छंदांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भूत्वाष्टादश समिधस्त्रयः परिधयश्चासन्। कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्त्रमासतेति एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजंतेति च तैत्तिरीयके। तै° ब्रा° ३. १२. ९. २–८.। समाम्नायते। अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं। विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यदा विश्वसृजो देवा देवं प्रजापतिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकाराः प्रजापतेः सकाशादजायंतेति। यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां छंदसामग्न्यादयो देवता इति। छंदोविचितौ सूचितं च। अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविंद्रो विश्वे देवा देवताः। पिं° ३. ६३.। इति। एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः। तेन यज्ञेनर्षयो मनुष्याश्च चाक्लृप्रे। चक्लृपिरे। क्लृप्ताः स्रष्टा आसन्॥ कृपेः कर्मणि लिटीरयोरिति रेआदेशः। कृपो रो लः। पा° ८. २. १८.। इति लत्वं। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः॥ तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः॥

चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे।
पश्यन्मन्ये मनसा चक्षसा तान्य इमं यज्ञमयजंत पूर्वे॥६॥
चाक्लृप्रे। तेन। ऋषयः। मनुष्याः। यज्ञे। जाते। पितरः। नः। पुराणे।
पश्यन्। मन्ये। मनसा। चक्षसा। तान्। ये। इमं। यज्ञं। अयजंत। पूर्वे॥६॥

पुराणे चिरंतनेऽस्मिन्यज्ञे जाते विश्वसृड्भिर्देवैः सम्यगनुष्ठिते सति तेन यज्ञेनर्षयो मनुष्या नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाश्च चाक्लृप्रे। अकल्प्यंत। असृज्यंत। इममीदृशं यज्ञं ये पूर्वे साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूता अयजंत अन्वतिष्ठन् तान्देवान्प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानांश्चक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पश्यञ्ज्ञानमन्ये। तानेव विश्वसृड्देवान् स्तौमि। मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्तोमाः सहछंदस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः।
पूर्वेषां पंथामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्योऽ न रश्मीन् ॥७॥
सहऽस्तोमाः। सहऽछंदसः। आऽवृतः। सहऽप्रमाः। ऋषयः। सप्त। दैव्याः।
पूर्वेषां। पंथां। अनुऽदृश्य। धीराः। अनुऽआलेभिरे। रथ्यः। न। रश्मीन् ॥७॥

स्तोमैः त्रिवृत्पंचदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तोमाः सहछंदसो गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः सह वर्तमाना आवृत आवर्तमानाः सहप्रमाः। प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानं। तेन सह वर्तमाना दैव्या देवस्य प्रजापतेः संबंधिनः यद्वा देवानां यष्टव्यानां संबंधिन ऋषयो द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षण्याः। यद्वा। मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो वा। एवंविधा एते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामंगिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पंथां पंथानमनुष्ठानमार्गमनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीरा धीमंतः संतोऽन्वालेभिरे। अनुक्रमेणारब्धवंतः। यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः। रथ्यो न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सूता रश्मीनश्वनियोजनार्थान्प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभंते। अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयंति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन्नित्यर्थः॥ ॥१८॥

अप प्राच इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तेरार्षं। चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः। चतुर्थीपंचम्यावश्विदेवत्ये शिष्टा ऐंद्र्यः। तथा चानुक्रांतं। अप प्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोत्तरा चाश्विन्याविति॥ षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उकथशस्त्र एतत्सूक्तं। सूचितं च। सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पंक्तिशंसं। आ॰ ८. ४.। इति॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्याप प्राच इत्येषारंभणीया ककुत्प्रगाथानंतरं शंसनीया। सूचितं च। ककुभः प्रगाथा अप प्राच इंद्र विश्वाँ अमित्रान्। आ॰ ७. ४.। इति॥ अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरंभणीया। सूचितं च। आरंभणीयाः पर्यासान्ककुतोऽहरहः शस्यामीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव। आ॰ ७. १.। इति॥

अप प्राच इंद्र विश्वाँ अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व।
अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन्मदेम ॥१॥
अप। प्राचः। इंद्र। विश्वान्। अमित्रान्। अप। अपाचः। अभिऽभूते। नुदस्व।
अप। उदीचः। अप। शूर। अधराचः। उरौ। यथा। तव। शर्मन्। मदेम ॥१॥

हे इंद्र प्राचः प्रमुखमंचतः प्राग्देशे वर्तमानान्। अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः॥ प्रपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। शस्यच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। अनिगंतोऽंचतौ वप्रत्यये। पा॰ ६. २. ५२.। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥ तादृशान्विश्वान्सर्वानमित्राञ्शत्रूनप नुदस्व। अस्मत्तो ऽपगमय। तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिंद्र अपाचोऽपमुखमंचतः पृष्ठभागे वर्तमानान्सर्वाञ्शत्रूनप नुदस्व। अपि चोदीच ऊर्ध्वमंचत उपरिवर्तमानान्॥ उत्पूर्वादंचतेः पूर्ववत्क्विन्युद ईदित्यंचतेरकारस्येकारः। पूर्ववत्स्वरः॥ तथाविधानपि शत्रूनप नुदस्व। तथा हे शूर शौर्यवन्निंद्र अधराचोऽधरदेशमधोभागमंचतश्चाधस्तनानपि शत्रूनप नुदस्व॥ अधरशब्दोपपदादंचतेः शसि पूर्ववत्प्रक्रिया। चाविति पूर्वपदस्यांतोदात्तः॥ उरौ विस्तीर्णे तव संबंधिनि त्वया दत्ते शर्मञ्शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः संतो हृष्येम तथा त्वं सर्वत्र वर्तमानानस्मदीयाञ्शत्रून्विनाशयेत्यर्थः॥

कुविदंग यवमंतो यवं चिद्यथा दांत्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥२॥
कुवित् । अंग । यवऽमंतः । यवं । चित् । यथा । दांति । अनुऽपूर्वं । विऽयूय ।
इहऽइह । एषां । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिं । न । जग्मुः ॥२॥

अंग हे इंद्र यवमंतो यवादिधान्ययुक्ताः कर्षका यवं चित् । उपलक्षणमेतत् । यवगोधूमादीननुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा कुविद्बहुलं दांति लुनंति ॥ दाप् लवने आदादिकः । विपूर्वाद्यौतेर्ल्यपि युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि । पा° ६. ४. ५८. । इति दीर्घः ॥ एवमिहेहास्मिन्नस्मिन्देशे सर्वस्मिन्नेषां यजमानानां भोजनानि । धननामैतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि । कुरु । यस्मिन्यस्मिन्देशे यजनमपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनं । पा° ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुगभावः ॥ एषामित्युक्तं के पुनरिम इत्यत आह । ये यजमाना बर्हिषो यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न प्राप्नुवंति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजंति स्तुतिभिः स्तुवंति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्यृतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।
गव्यंत इंद्रं सख्याय विप्रा अश्वायंतो वृषणं वाजयंतः ॥३॥
नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातं । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । संऽगमेषु ।
गव्यंतः । इंद्रं । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयंतः । वृषणं । वाजयंतः ॥३॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरीत्युच्यते । ऋतुथर्तौ यद्यस्मिन्काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले स्थूर्यनो यातं तं देशं प्राप्तं नह्यस्ति । न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गंतव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उतापि च संगमेषु संग्रामेषु श्रवोऽन्नं यशो वा न विविदे । न लभते । इंद्रस्तुतिविलक्षणः । वृषणं वर्षितारं तमिंद्रं गव्यंतो गा इच्छंतो विप्रा मेधाविनो वयं सख्याय सखिकर्मण आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वायंतोऽश्वानप्यात्मन इच्छंतः वाजयंतोऽन्नकामा बलकामाश्च ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या युवमित्येषा । सूत्रितं च । युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या । आ° ३. ९. । इति ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इंद्रं कर्मस्वावतं ॥४॥
युवं । सुरामं । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा । विऽपिपाना । शुभः । पती इति ।
इंद्रं । कर्मऽसु । आवतं ॥४॥

हे अश्विनाश्विनौ हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ सुरामं सुष्ठु रमणसाधनमिदं हविर्विपिपाना विशेषेण पीतवंतौ युवं युवां सचा संतौ संगतावासुरेऽसुरपुत्रे नमुचावेतत्संज्ञेऽसुरे हंतव्ये सति कर्मसु योधनकर्मस्विंद्रमावतं । अरक्षतं ॥ विपिपाना । पा पान इत्यस्माल्लिटः कानच् । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । शुभस्पती इति सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां पुत्रमिवेति याज्या । सूत्रितं च । पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या । आ° ३. ९. । इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेंद्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥५॥
पुत्रंऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इंद्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
यत् । सुरामं । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥५॥

हे इंद्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव ॥ पिता मात्रा । पा॰ १. २. ७०. । इति पितुः शेषः ॥ उभोभावश्विनौ काव्यैः प्रशस्यैर्दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिरावथुः ॥ मध्यमो व्यत्ययेन ॥ आवतुः । ररक्षतुः । त्वं च सुरामं सुखेन रमणसाधनं हविर्यद्यदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे मघवन्धनवन्निंद्र सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् । उपासेवत ॥ भिष्णक् उपसेवायां । कंड्वादिः । छांदसो यगभावः । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः ॥

इंद्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥६॥
इंद्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृळीकः । भवतु । विश्वऽवेदाः ।
बाधतां । द्वेषः । अभयं । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥६॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इंद्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥७॥
तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।
सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इंद्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥७॥

त्रातारमिंद्रमित्यस्मिन्वर्गे । ४. ७. ३२. । व्याख्याते । अक्षरार्थस्तु । सुत्राता धनवान् सर्वस्य वेदितेंद्रो रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकं । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्तम्यास्तु । तस्य यज्ञार्हस्येंद्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभूता भवेम । सुष्ठु त्राता धनवान् स इंद्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टॄनंतर्धानं योजयत्विति ॥ ॥१९॥

ईजानमिति सप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्षं मित्रावरुणदेवताकं । आद्या तु लिंगोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती । द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपंक्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवती । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः । तथा चानुक्रांतं । ईजानं शकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यंकुसारिण्याद्या लिंगोक्तदेवतांत्या महासतोबृहत्युपाद्योपांत्ये प्रस्तारपंक्ती शेषा विराड्रूपा इति ॥ गतो विनियोगः ॥

ईजानमिद्द्यौर्गूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।
ईजानं देवावश्विनावभि सुम्नैरवर्धतां ॥१॥
ईजानं । इत् । द्यौः । गूर्तऽवसुः । ईजानं । भूमिः । अभि । प्रऽभूषणि ।
ईजानं । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुम्नैः । अवर्धतां ॥१॥

गूर्तवसुः । गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता ॥ गुरी उद्यमने । निष्ठा ।

श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । नसत्तनिषत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अन्येषामपीति सांहितिको दीर्घः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ईदृशी द्यौर्द्युलोकाभिमानिनी देवताजानमिष्टवंतमेव पुरुषमभिवर्धयति ॥ यजेर्लिटः कानच् । वचिस्वपीति संप्रसारणे द्विर्वचनं ॥ तथा भूमिश्च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्टभूषणेऽलंकारे निमित्तभूते सतीजानमभिवर्धयति । अपि च देवौ दानादिगुणयुक्तावश्विनावीजानमिष्टवंतं पुरुषं सुम्नैर्धनैरभ्यवर्धतां । अभिवर्धयतः ॥ वृधेरंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् ॥

ता वां मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितत्वता यजामसि ।
युवोः क्राणाय सख्यैरभि ष्याम रक्षसः ॥२॥
ता । वां । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्ऽक्षिती । सुऽसुम्ना । इषितत्वता । यजामसि ।
युवोः । क्राणाय । सख्यैः । अभि । स्याम । रक्षसः ॥२॥

हे मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती ध्रियमाणभूमिकौ । यद्वा । क्षितिरिति मनुष्यनाम । हवींषि धारयंतः क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधौ । सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधनौ सुसुखौ वा ता तौ वां युवामिषितत्वतेषितत्वेन ॥ तृतीयैकवचने छांदसस्तकारोपजनः । यद्वा । भावप्रत्ययांतात्पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् ॥ इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन । हेतौ तृतीया । यतो युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ ततो हेतोर्यजामसि । हविर्भिर्यजामः ॥ इदंतो मसीति मस इकारागमः । एवं च युवोर्युवयोः सख्यैः सखित्वैः ॥ सख्युर्यः ॥ क्राणाय कुर्वते यजमानाय ॥ करोतेः शानचि छांदसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ यजमानार्थं रक्षसो यज्ञस्य बाधकान्राक्षसानभि ष्याम । अभिभवेम ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यां । पा॰ ८. ३. ८७. । इत्यस्तेः सकारस्य षत्वं ॥

अधा चिन्नु यद्दिधिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।
दद्वाँ वा यत्पुष्यति रेक्णः सम्वारन्नकिरस्य मघानि ॥३॥
अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वां । अभि । प्रियं । रेक्णः । पत्यमानाः ।
दद्वान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सं । ऊं इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥३॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थं यद्यदा दिधिषामहे हवींषि धारयामः । यद्वा ॥ धिष शब्दे ॥ वां युवां स्तुमहे । अधा चिदनंतरमेव नु क्षिप्रं प्रियमभीष्टं रेक्णः । धननामैतत् । धनमभि पत्यमाना अभिपतंतोऽभिप्राप्नुवंतो भवामः । दद्वान् ददिवान् ॥ ददातेर्लिटः क्वसुः । छंदस्युभयथेति वसोः सार्वधातुकत्वाच्छ्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । अत एवेडभावश्च । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥ वाशब्दश्चार्थे । हवींषि दत्तवांश्च यद्यो यजमानो रेक्णो धनं पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मघानि धनानि नकिः समारन् । नैवापगच्छंति । किंतु तमेव सर्वदा भजंते । समित्येतदपेत्येतस्यार्थे । उ इति पूरणः ॥ अर्तेश्छांदसे लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा॰ ७. ४. १६. ॥

असावन्यो असुर सूयत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।
मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसांतकध्रुक् ॥४॥
असौ । अन्यः । असुर । सूयत । द्यौः । त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा ।
मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अंतकऽध्रुक् ॥४॥

हे असुर तमसः क्षेपक। यद्वा। असवः प्राणाः। तान्ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः। ईदृश हे मित्र द्यौर्द्युलोको देवनशीलादितिर्वान्यः॥ सुपां सुलुगिति द्वितीयायाः स्वादेशः॥ वरुणापेक्षयान्यमसावसुं नभसि दृश्यमानं त्वां सुवत। असूत॥ षूङ् प्राणिप्रसवे। छांदसोऽडभावः॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजासि। ईश्वरो भवसि। तादृशयोर्युवयो रथस्य मूर्धा शिरस्थाकन्। अस्मद्यज्ञं कामयते। यद्वा। रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धेव प्रधानः सोमश्चाकन्। युवां कामयते॥ कन दीप्तिकांतिगतिषु। अस्माद्यङ्लुगंताच्छांदसो लङ्॥ यत एवमतः कारणादंतकध्रुगंतकस्य हननशीलस्य राक्षसादेर्यमस्येव वा द्रोग्धा॥ द्रुह जिघांसायां। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां। पा॰ ८. २. ३३.। इति घत्वं। भष्भावः॥ ईदृशः स यज्ञ एतावतेनसेयत्परिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते॥

अस्मिन्त्स्वे३तच्छकपूत एनो हिते मित्रे निगतान्हंति वीरान्।
अवोर्वा यद्धात्तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥५॥
अस्मिन्। सु। एतत्। शकऽपूते। एनः। हिते। मित्रे। निऽगतान्। हंति। वीरान्।
अवोः। वा। यत्। धात्। तनूषु। अवः। प्रियासु। यज्ञियासु। अर्वा ॥५॥

योऽयं शकपूताख्य ऋषिरस्मिञ्शकपूते स्थितमेतदेनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा मित्रे देवे हिते हिताचरणपरेऽनुकूले सति निगतान्निगंतव्यान्हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान्वीराञ्शत्रोः पुत्रादीन् सु सुष्ठु हंति। हिनस्ति। अस्मिन्नृषौ समवेतं यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः॥ निगतान्। निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥ कदेत्यत आह। अवोर्हविर्भिस्तर्पयितुः॥ अवतेरौणादिक उप्रत्ययः॥ तस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु तनूषु शरीरेष्वर्वाभिगंता मित्रो वरुणो वा यद्यदावो रक्षणं धात् दधाति निदधाति स्थापयति। यद्वा। यदार्वाभिगंता स ऋषिरवितू रक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेष्ववो हविर्लक्षणमन्नं धात् धारयति। तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनो वीरान्हंतीत्यर्थः॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पयसा पुपूतनि।
अव प्रिया दिदिष्टन सूरो निनिक्त रश्मिभिः ॥६॥
युवोः। हि। माता। अदितिः। विऽचेतसा। द्यौः। न। भूमिः। पयसा। पुपूतनि।
अव। प्रिया। दिदिष्टन। सूरः। निनिक्त। रश्मिऽभिः ॥६॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ युवोर्हि युवयोः खलु माता जनन्यदितिरदीनाखंडनीया वा भवति। सैव भूमिः। इयं वा अदितिरिति श्रुतेः। द्यौर्न यथा द्युलोकः पयसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत्पुनाति एवमेषा सा भूमिः पयसात्मीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः॥ पूतशब्दादाचारे क्विबंतादौणादिकः कनिप्रत्ययः। छांदसं द्विर्वचनं॥ तौ युवामतिदिश्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनान्यव दिदिष्टन। अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत। दत्त॥ दिश अतिसर्जने। अस्माल्लोटि छांदसः शपः श्लुः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः॥ अपि च सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्निनिक्त। अस्माञ्शोधयत पोषयत वा॥ णिजिर् शौचपोषणयोः जौहोत्यादिकः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति निजां त्रयाणां। पा॰ ७. ४. ७५.। इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते॥

युवं ह्यप्नराजावसीदतं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदं।
ता नः कणूकयंतीर्नृमेधस्त्रे अंहसः सुमेधस्त्रे अंहसः ॥७॥

युवं । हि । अप्नऽराजौ । असीदतं । तिष्ठत् । रथं । न । धूःऽसदं । वनऽसदं ।
ताः । नः । कणूकऽयंतीः । नृऽमेधः । तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥७॥

हे मित्रावरुणौ युवं हि युवां खल्वप्नराजावप्नसा कर्मणा प्रवर्षणप्रकाशनादिना राजमानौ दीप्यमानौ संतावसीदतं । स्वकीये स्थाने निषीदथः । आसाथे ॥ अप्न इति कर्मनाम । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । उ° ४. २०७. । इत्याप्नोतेरसुन् तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । तस्मिन्नुपपदे राजतेः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः । म° ६. ३. १०९. ६. । इत्यप्नसः सकारलोपः ॥ तौ मित्रावरुणौ कणूकयंतीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छंतीस्ताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभिभवितुं । न संप्रत्यर्थे । संप्रति रथं तिष्ठत् । अभितिष्ठतां ॥ तिष्ठतेर्लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं ॥ कीदृशं रथं । धूर्षदं धुर्यस्वयोर्वहनदेशे सीदंतं वनर्षदं वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदंतं । यद्वा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति । वने समुद्रोदके निषीदंतं ॥ उभयत्रापि पूर्ववत्क्विप् । वनसदमित्यत्र छांदसः सांहितिको रेफोपजनः ॥ हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधो मम पितांहसः पापात्तत्रे । ररक्षे । रक्षितो बभूव ॥ त्रैङ् पालन इत्यस्मात्कर्मणि लिट् ॥ यद्वा । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोऽहं पापाद्युवाभ्यां तत्रे । रक्षितोऽस्मि । सुमेधोऽन्योऽपि सुयज्ञो यजमानोंऽहसः पापात्तत्रे । युवाभ्यामेवारक्ष्यत ॥ भीत्रार्थानां । पा° १. ४. २५. । इत्यंहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥२०॥

प्रो ष्विति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदास आर्षमैंद्रं । आद्यस्तृचः शाक्वरः । षट्पंचाशदक्षरी शक्वरी । द्वितीयस्तृचो महापांक्तः । षळष्टका महापंक्तिः । सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । प्रो षु सुदाः पैजवनः शाक्वरमहापांक्तावाद्यौ तृचावंत्या त्रिष्टुबिति ॥ षोळशिशस्त्र आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावतिच्छंदसौ । आ° ६. २. । इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य प्रो ष्वस्मा इत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं च । प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः । ऐ° आ° ५. १. १. । इति ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिंद्राय शूषमर्चत ।
अभीके चिदु लोककृत्संगे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभंतामन्यकेषां
ज्याका अधि धन्वसु ॥१॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरथं । इंद्राय । शूषं । अर्चत ।
अभीके । चित् । ऊं इति । लोकऽकृत् । संऽगे । समत्ऽसु । वृत्रऽहा । अस्माकं ।
बोधि । चोदिता । नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥१॥

अस्मा इंद्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येंद्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः ॥ पुरोऽव्ययमिति गतित्वात्प्रतिसमासः ॥ रथस्याग्रतो वर्तमानं शूषं बलं सु प्रो अर्चत । हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत । प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति ॥ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ इंद्रो विशेष्यते । समत्सु । समानं माद्यंत्यत्रेति समदः संग्रामाः ॥ औणादिकोऽधिकरणे क्विप् । समानस्य छंदसीति सभावः ॥ समत्सु संग्रामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले ॥ डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा° ३. २. ४८.* । इति गमेर्डः ॥ अभीके चिदभ्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशाकेश्यवस्थायामपि लोककृत्स्थितिकृन्न पलायिता स्थित्वा वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हंता एवंविधः स इंद्रोऽस्माकं स्तोतॄणां चोदिता धनानां प्रेरिता सन्बोधि । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां ॥ बुधेश्छांदसे लुङि दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि च्लेश्चिणादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥ अपि चान्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणामधि धन्वसु धनुःष्वधिरोपिता ज्याकाः कुत्सिता ज्या नभंतां । हिंस्यंतां । नश्यंतु ॥ ज्याशब्दात्कुत्सायां प्रागिवात्कः । पा° ५. ३. ७०. ७४. । नभ तुभ हिंसायां क्रैयादिकः । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिंधूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिं ।
अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥२॥

त्वं । सिंधून् । अव । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिं ।
अशत्रुः । इंद्र । जज्ञिषे । विश्वं । पुष्यसि । वार्यं । तं । त्वा । परि । स्वजामहे । नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥२॥

हे इंद्र सिंधून् स्यंदनशीलाञ्जलपूरानधराचोऽधरमधोमुखमंचतो गंतॄनवासृजः । मेघान्निरगमयः । यतस्त्वमहिमंतरिक्षे शतं मेघमहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हंतारं सर्वस्य जगत आवरकं वृत्रमसुरमहन् हतवानसि । अतो हे इंद्र त्वमशत्रुः शत्रुरहितो जज्ञिषे । जायसे ॥ न संति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ॥ तथा विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि । वर्धयसि ॥ वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तादृशं त्वां परि ष्वजामहे । हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिंगनं कुर्मः । वशीकुर्म इत्यर्थः ॥ ष्वञ्ज परिष्वंगे । दंशसंजष्वंजां शपि । पा॰ ६. ४. २५. । इत्यनुनासिकलोपः ॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशंत नो धियः ।
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इंद्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥३॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशंत । नः । धियः ।
अस्ता । असि । शत्रवे । वधं । यः । नः । इंद्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । ददिः । वसु । नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥३॥

विश्वाः सर्वा अरातयोऽदात्र्योऽर्योऽभिगंत्र्यो नोऽस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु सुष्ठु वि नशंत । विनश्यंतु । हे इंद्र त्वदर्थं धियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्ततां । हे इंद्र यो नोऽस्माञ्जिघांसति हंतुमिच्छति ॥ हंतेः सन्यज्झनगमां सनीति दीर्घः । अभ्यासाच्चेति कुत्वं ॥ तस्मै शत्रवे वधं हननसाधनमायुधमस्तासि । क्षेप्ता भवसि ॥ असु क्षेपणे । ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ते तव या रातिर्धनप्रदानहेतुर्हस्तः ॥ रा दाने । करणे क्तिन् । मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन उदात्तत्वं ॥ सा रातिर्वसु धनं ददिः । अस्मभ्यं दाता भवतु ॥ आदृगमहन इति ददातेः किप्रत्ययः । न लोकाव्ययेति वसुशब्दात्षष्ठ्यभावः ॥ सिद्धमन्यत् ॥

यो न इंद्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।
अधस्पदं तमीं कृधि विबाधो असि सासहिर्नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥४॥

यः । नः । इंद्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।
अधःऽपदं । तं । ईं । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः । नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥४॥

हे इंद्र यो जनो वृकायुः । वृको हिंसकोऽरण्यश्वा स्तेनो वा । स इवाचरन्नोऽस्मानभितः सर्वत आदि-

देशाति अभिलक्ष्यायुधान्यतिसृजति ॥ दिशतेर्लेट्यडागमः । छांदसः शपः श्लुः । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यत्र बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात्प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तमीं तमिमं जनमधस्पदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं कृधि । कुरु ॥ करोतेश्छांदसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः ॥ यतस्त्वं विबाधो विशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिरभिभविता चासि । सिद्धः शेषः ॥

यो न॑ इंद्राभि॒दास॑ति॒ सना॑भिर्यश्च॒ निष्ट्यः॑ ।
अव॑ तस्य॒ बलं॑ तिर म॒हीव॒ द्यौरध॒ त्मना॒ नभं॑तामन्य॒केषां॑ ज्या॒का अधि॒ धन्व॑सु ॥५॥
यः । नः॒ । इं॒द्र॒ । अ॒भि॒ऽदास॑ति । स॒ऽना॑भिः । यः । च॒ । निष्ट्यः॑ ।
अव॑ । तस्य॑ । बलं॑ । ति॒र॒ । म॒हीऽइ॑व । द्यौः । अध॑ । त्मना॑ । नभं॑तां । अ॒न्य॒केषां॑ । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥५॥

हे इंद्र यः सनाभिः समानजन्मा शत्रुर्नोऽस्मानभिदासति उपक्षयति यश्च निष्ट्यो निकृष्टजन्मास्मानुपक्षयति ॥ जातार्थे निकृष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्त्यप् । पा० ४.२.१०४. । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८.३.१०१. । इति षत्वं ॥ अधानंतरमेव महीव द्यौर्महती द्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोर्बलं त्मनात्मना ॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥ स्वयमेवाव तिर । जहि । अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥

व॒यमिं॑द्र त्वा॒यवः॑ सखि॒त्वमा रं॑भामहे ।
ऋ॒तस्य॑ नः प॒था न॑याति॒ विश्वा॑नि दुरि॒ता नभं॑तामन्य॒केषां॑ ज्या॒का अधि॒ धन्व॑सु ॥६॥
व॒यं । इं॒द्र॒ । त्वा॒यवः॑ । स॒खि॒ऽत्वं । आ । र॒भा॒म॒हे॒ ।
ऋ॒तस्य॑ । नः॒ । प॒था । न॒य॒ । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒ता । नभं॑तां । अ॒न्य॒केषां॑ । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥६॥

हे इंद्र त्वायवस्त्वामात्मन इच्छंतो वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकमा रभामहे । उपक्रमामहे । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण ॥ भस्य टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नोऽस्मानति नय । अतिपारय । गतमन्यत् ॥

अ॒स्मभ्यं॒ सु त्वमिं॑द्र॒ तां शि॑क्ष॒ या दोह॑ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे ।
अच्छि॑द्रोध्नी पी॒पय॒द्यथा॑ नः स॒हस्र॑धारा॒ पय॑सा म॒ही गौः ॥७॥
अ॒स्मभ्यं॑ । सु । त्वं । इं॒द्र॒ । तां । शि॒क्ष॒ । या । दोह॑ते । प्रति॑ । वरं॑ । ज॒रि॒त्रे ।
अच्छि॑द्रऽऊध्नी । पी॒पय॑त् । यथा॑ । नः॒ । स॒हस्र॑ऽधारा । पय॑सा । म॒ही । गौः ॥७॥

हे इंद्र त्वं तां गामस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सु शिक्ष । प्रदेहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । या गौर्जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रति दोहते प्रतिदिनं नैरंतर्येण दुग्धे ॥ दुहेर्बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । वरं । वृञ् वरण इत्यस्माद्ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् ॥ सा प्रत्ता गौरच्छिद्रोध्नी निबिडोधस्का अत एव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिरुपेता मही महती सती यथा नोऽस्मान्पयसा क्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ॥ ओप्यायी वृद्धौ । ण्यंताच्छांदसो लुङ् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अडभावश्छांदसः ॥ ॥२१॥

उभे यदिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं । युवनाश्वपुत्रस्य मांधातुरार्षं । पूर्वेणेत्यर्धर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा

नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः । सप्तमी पंक्तिः । शिष्टाः षळष्टका महापंक्तयः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । उभे यस्मांधाता यौवनाश्वो महापांक्तं पंक्तिरंत्या तामध्यर्धा गोधापश्यदिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्यायस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च । उभे यदिंद्र रोदसी अव यत्त्वं शतक्रतो । आ० ७. ४. । इति ॥

उभे यदिंद्र रोदसी आपप्राथोषा इव ।
महांतं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥१॥

उभे इति । यत् । इंद्र । रोदसी इति । आऽपप्राथ । उषाःऽइव ।
महांतं । त्वा । महीनां । सम्ऽराजं । चर्षणीनां । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥१॥

हे इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यद्यस्त्वमापप्राथ तेजसाप्रथयसि आपूरयसि ॥ प्रा पूरणे आदादिकः । छांदसो लिट् ॥ उषा इव यथोषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् । तं महीनां महतां देवानामपि महांतमधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजमीश्वरमिंद्रं त्वा त्वां देवी देवनशीला जनित्र्यदितिरजीजनत् । अजनयत् ॥ जनेर्ण्यंताल्लुङि चङि रूपमेतत् ॥ यस्मादेषा जनित्रीदृशं पुत्रमजीजनत् अतः कारणात्सा भद्रा कल्याणी प्रशस्ता जाता ॥ जनेर्ण्यंतात्साधुकारिणि तृन् । जनिता मंत्र इतीडादौ णिलोपो निपात्यते । ऋन्नेभ्य इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरं ।
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माँ आदिदेशति देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥२॥

अव । स्म । दुःऽहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरं ।
अधःऽपदं । तं । ईं । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥२॥

दुर्हणायतो दुःखप्रदं हननमाचरतो मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढं बलमव तनुहि । अवततं नीचीनं कुरु । स्मेति पूरकः । तं शत्रुमीमेनमधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं कृधि । कुरु । यः शत्रुरस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चंद्रा अमित्रहन् ।
शचीभिः शक्र धूनुहींद्र विश्वाभिरूतिभिर्देवी जनित्र्यजीजनद्भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥३॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वऽचंद्राः । अमित्रऽहन् ।
शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इंद्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥३॥

हे अमित्रहन्नमित्राणां शत्रूणां हंतर्हे शक्रेंद्र शचीभिरात्मीयाभिः शक्तिभिरात्मीयैः कर्मभिर्वा त्याश्चाः

प्रसिद्धा बृहतीर्महतीः ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं ॥ विश्वश्चंद्राः । विश्वानि सर्वाणि चंद्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः ॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुडागमः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ एवंभूता इषोऽन्नानि विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभी रक्षाभिः सार्धमव धूनुहि । अस्मास्ववाङ्मुखं कंपय । अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽच्छावाकस्याव यत्त्वमिति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रं तु सूक्तादावुदाहृतं ॥

अव॒ यत्त्वं श॑तक्रत॒विंद्र॒ विश्वा॑नि धूनु॒षे ।
र॒यिं न सु॑न्व॒ते सचा॑ सह॒स्रिणी॑भिरू॒तिभि॑र्दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥४॥

अव॑ । यत् । त्वं । श॒तक्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्र॒तो॒ । इंद्र॑ । विश्वा॑नि । धू॒नु॒षे ।
र॒यिं । न । सु॒न्व॒ते । सचा॑ । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ।
भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥४॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेंद्र सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ सुनोतेर्लटः शतृ । हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यण् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ईदृशाय यजमानाय यद्यदा त्वं विश्वानि व्याप्तान्यन्नानि वाव धूनुषे अभिगमयसि । ददासीत्यर्थः । तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिरूतिभी रक्षाभिः सचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥

अव॒ स्वेदा॑ इवा॒भितो॒ विष्व॑क्पतंतु दि॒द्यवः॑ ।
दूर्वा॑या इव॒ तंत॑वो॒ व्य१॒॑स्मदे॑तु दु॒र्म॒तिर्दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥५॥

अव॑ । स्वेदाः॑ऽइव । अ॒भितः॑ । विष्व॑क् । प॒तं॒तु । दि॒द्यवः॑ ।
दूर्वा॑याःऽइव । तंत॑वः । वि । अ॒स्मत् । ए॒तु । दुः॒ऽम॒तिः । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ।
भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥५॥

स्वेदा इव गात्रात्स्वेदबिंदव इवाभितः सर्वतो दिद्यवो द्योतमानान्यायुधानींद्रस्य दीप्तयो वा विष्वग्नानामुखा अव पतंतु । निपतंतु । दूर्वाया इव तंतवः । यथा दूर्वाकांडा बहुशः प्ररोहंति एवं बहुशो विसृता दृश्यंते । दुर्मतिर्दुष्टाभिसंधिः शत्रुरस्मदस्मत्तो व्येतु । वियता गच्छतु । गतमन्यत् ॥

दी॒र्घं ह्यं॑कु॒शं य॑था॒ शक्ति॒ं बिभ॑र्षि मंतुमः ।
पूर्वे॑ण मघवन्प॒दाजो व॒यां यथा॑ य॒मो दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥६॥

दी॒र्घं । हि । अं॒कु॒शं । य॒था॒ । शक्ति॑ं । बिभ॑र्षि । मं॒तु॒ऽमः॒ ।
पूर्वे॑ण । म॒घ॒ऽव॒न् । प॒दा । अ॒जः । व॒यां । यथा॑ । य॒मः । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ।
भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥६॥

दीर्घमायतमंकुशं ऋणिं यथा बिभर्षि एवमायतां शक्तिं हे मंतुमः । मंतुर्ज्ञानं । तद्वन् ॥ मतुवसो रुरिति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं ॥ ईदृशेंद्र बिभर्षि । धारयसि ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः । श्लौ

भृज्ञामिदित्यभ्यासस्येत्वं ॥ हे मघवन्धनवन्निंद्र यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेनाजग्छागो वयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्याकृष्य यमः । शत्रूनियच्छसि ॥ यमेर्लेव्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मंत्रश्रुत्यं चरामसि ।
पक्षेभिरपिकक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥७॥
नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मंत्रऽश्रुत्यं । चरामसि ।
पक्षेभिः । अपिऽकक्षेभिः । अत्र । अभि । सं । रभामहे ॥७॥

हे देवा इंद्रादयः युष्मद्विषये नकिर्मिनीमसि । न किमपि हिंस्मः ॥ मीङ् हिंसायां क्रैयादिकः । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । इदंतो मसिः ॥ आकारः समुच्चये । नकिर्न किंच योपयामसि । योपयामः । अननुष्ठानेन विमोहयामः ॥ युप विमोहने ॥ किंतर्हि मंत्रश्रुत्यं मंत्रेण स्मार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तच्चरामसि । आचरामः । अनुतिष्ठामः । अपि च पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशस्त्रैरपिकक्षेभिः । अपिकक्षो नाम बाह्वोर्मध्यभागः । यक्षस्यापिकक्षभूतैर्हविर्भिरत्रास्मिन्यज्ञेऽभितः सर्वतो युष्मान्सं रभामहे । सम्यगवलंबामहे ॥ ॥२२॥

यस्मिन्निति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षं । आनुष्टुभं यमदेवत्यं । तथा चानुक्रांतं । यस्मिन्कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं त्विति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥१॥
यस्मिन् । वृक्षे । सुऽपलाशे । देवैः । संऽपिबते । यमः ।
अत्र । नः । विश्पतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥१॥

वृक्षे । लुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपर्णोपेते वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथौष्ण्यजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत्सुखकरे यस्मिन्स्थाने देवैः परिजनभूतैर्यमो नियंता वैवस्वतः संपिबते सह भुंक्ते । पिबतीत्यर्थः । विश्पतिर्विशां प्रजानामधिपतिः पिता नः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ मम नचिकेतसो जनको वाजश्रवसोऽत्रास्मिन्यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनानत्र चिरकालं निवसतः पितॄननु तेषां पश्चात्तत्समीपे निवसत्वयमिति वेनति । मां कामयते । नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थ इदमादिकैर्मंत्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदृषिः । यच्छतीति यम आदित्यः । तमनेन सूक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिञ्शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तैः संपिबते संगच्छते ॥ उपसर्गवशात्पिबतिरत्र गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ अत्रास्मिन्स्थाने स्थितो विश्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतनान्स्तोतॄन्नोऽस्मानपि वेनति । अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अत्र स्थाने स्थितान्नोऽस्माकं पुराणान्पूर्वपुरुषाननु वेनति । अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणाँ अनुवेनंतं चरंतं पापयामुया । असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः ॥२॥
पुराणान् । अनुऽवेनंतं । चरंतं । पापया । अमुया । असूयन् । अभि । अचाकशं ।
तस्मै । अस्पृहयं । पुनरिति ॥२॥

पुराणान्पुरातनान्पितॄननुवेनंतं मामनुगतं कामयमानमसुयानया पापया निकृष्टया बुद्ध्या सह चरंतं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसमसूयन् सुखेन जीवंतं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवानिति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथममभ्यचाकशं । अयं पश्यतिकर्मा । अभ्यपश्यं ॥ असुञ् मानस उपतापे । कंड्वादिः ॥ पुनः पश्चात्तस्मा अस्पृहयं । पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्तुमैच्छं ॥ स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । स्पृहेरीप्सितः ।पा॰ १. ४. ३६.। इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी ॥ यद्वा । पुराणांश्चिरंतनान्स्तोतॄन्पूर्वपुरुषान्पितॄन्वानुवेनंतमनुक्रमेण कामयमानं चरंतमुदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्यासूयन् । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । परकीयगुणेषु दूषणान्याविष्कुर्वन्नभ्यचाकशं । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यं । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानंस्तस्मा अस्पृहयं । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छं ॥

यं कु॑मार॒ नवं॒ रथ॑मच॒क्रं मन॒साकृ॑णोः । एके॑षं वि॒श्वतः॒ प्रांच॒मप॑श्य॒न्नधि॑ तिष्ठसि ॥३॥
यं । कु॒मा॒र॒ । नवं॑ । रथं॑ । अ॒च॒क्रं । मन॑सा । अकृ॑णोः । एक॑ऽईषं । वि॒श्वतः॑ । प्रांचं॑ । अप॑श्यन् । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒सि॒ ॥३॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति । हे कुमार नवमभिनवमितः पूर्वमदृष्टं । अभिनवत्वमेव व्यनक्ति । अचक्रं चक्ररहितं तमेकेषमेकेषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्रांचं प्रकर्षेणांचंतं गच्छंतं यं रथं मनसाकृणोर्मत्समीपं प्रतिगमनायाध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा चापश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्नधि तिष्ठसि । रथमारोहसि । यद्वा । स्तोतारं कुमाराख्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे कुमारर्षे चक्ररहितमेकेषं । एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं सर्वतो गच्छंतं शरीरात्मकं यं रथं मनसांतःकरणेनाकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते । सत्यां हि कामनायां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वं । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् ॥ लक्षणहेत्वोः ।पा॰ ३. २. १२६.। इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कु॑मार॒ प्राव॑र्तयो॒ रथं॒ विप्रे॑भ्य॒स्परि॑ । तं सामानु॒ प्राव॑र्तत॒ सम्इ॒तो ना॒व्याहि॑तं ॥४॥
यं । कु॒मा॒र॒ । प्र । अव॑र्तयः । रथं॑ । विप्रे॑भ्यः । परि॑ । तं । साम॑ । अनु॑ । प्र । अ॒व॒र्त॒त॒ । सं । इ॒तः । ना॒वि । आऽहि॑तं ॥४॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयो विप्रेभ्यो मेधाविभ्यः पर्युपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बांधवानामुपरिष्टात् । अंतरिक्ष इत्यर्थः ॥ पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ तं रथं साम पित्रा कृतं सांत्वनं यमसमीपं गत्वैवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमुपायोपदेशनमनु प्रावर्तत । इतोऽस्माल्लोकादन्वगच्छत् । कथंभूतं । नावि नौवत्तरणसाधनायां बुद्धौ समाहितं सम्यग्धृतं । यद्वा । हे कुमारर्षे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथमनु साम । उपलक्षणमेतत् । ऋक्सामादिसाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयित्र्यां वाचि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक्प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म चेतोऽस्माल्लोकात्प्रावर्तत । प्रवृत्तमभूत् । इत्यमात्मस्वरूपापरिज्ञानेन शरीरबंधनं तेन कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तं । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कु॑मा॒रम॑जनय॒द्रथं॒ को निर॑वर्तयत् । कः स्वि॒त्तद॒द्य नो॑ ब्रूयादनु॒देयी॒ यथाभ॑वत् ॥५॥
कः । कु॒मा॒रं । अ॒जनयत् । रथं॑ । कः । निः । अ॒व॒र्तयत् । कः । स्वि॒त् । तत् । अ॒द्य । नः॒ । ब्रू॒यात् । अ॒नु॒ऽदेयीं॑ । यथा॑ । अभ॑वत् ॥५॥

कः पुरुष इमं कुमारमजनयत्। अधिक्षेपे किंशब्दः। ईदृशं बालं यमसमीपं प्रहिण्वन् कथं पिता समीचीनः स्यात्। तत्तावदास्तां। को वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय तं रथं निरवर्तयत्। निर्वर्तितवान्। सोऽपि मूर्ख इत्यर्थः। यथा येन प्रकारेणायं कुमारोऽनुदेय्यनुदातव्योऽभवत् भवति तत्तद्गुणं वचनमुपायकथनमद्यास्मिन्काले नोऽस्माकं कः स्वित् को नाम ब्रूयात्। अभिदध्यात्। प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात्ततो निर्गमनोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः। अथवा। कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सर्वात्म्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति। कुमारं मां कः पिताजनयत्। न कोऽपि। अजो नित्यः शाश्वतः। क० उ० २.१८.। इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि। कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत्। निर्वर्तयति। मद्व्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च। अद्यास्मिन्काले सर्वात्म्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्वित्को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेणानुदेय्यनुदातव्या मद्व्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ताभवत् भवति। स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथाभ॑वदनु॒देयी॑ ततो॒ अग्र॑मजायत। पु॒रस्ता॑द्बु॒ध्न आत॑तः प॒श्चान्नि॒रय॑णं कृ॒तं ॥६॥

यथा॑। अभ॑वत्। अ॒नु॒ऽदेयी॑। तत॑ः। अग्र॑ं। अ॒जा॒य॒त॒। पु॒रस्ता॑त्। बु॒ध्नः। आऽत॑तः।

प॒श्चात्। नि॒ःऽअय॑नं। कृ॒तं ॥६॥

अनुदेय्यनुदातव्यो यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्यायं कुमारो यमेन दत्तोऽभवत् भवति तथा ततस्तस्माद्वाजश्रवसात्पितुरयं यमसमीपं गच्छेति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं तं वै प्रवसंतं गंतासीति होवाचेत्यादिकं। तै० ब्रा० ३. ११. ८. २.। ब्राह्मणांतरोक्तमजायत। प्रादुरभवत्। पितोपदिष्टवानित्यर्थः। पुरस्तात्ततः पूर्वं बुध्न उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छेति वचनमाततः। अतिविस्तृतमासीत्। अतस्तदशक्यपरिहारमिति पश्चात्क्रोधं परित्यज्य निरयणं तस्माद्यमान्निर्गमनोपायं कृतं। पित्राचरितं। यद्वा। अनुदेय्यात्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं ततस्तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनोऽग्रं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्याद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत। उदपद्यत। पुरस्तात्सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः। आ समंतात्ततं विस्तृतमासीत्। पश्चात्तमस उत्पत्त्यनंतरं निरयणं तद्गतानां कार्याणां तस्मात्कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपालंभनं कृतं। ब्रह्मणा निर्मितं। तथा मृद्विकारो घटादिर्मृदोऽन्यो न भवति। आदित्यानुग्रहाद्ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपंचो मदन्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इ॒दं य॒मस्य॒ साद॑नं देवमा॒नं यदु॒च्यते॑।

इ॒यम॑स्य धम्यते ना॒ळीर॒यं गी॒र्भिः परि॑ष्कृतः ॥७॥

इ॒दं। य॒मस्य॑। सद॑नं। दे॒व॒ऽमा॒नं। यत्। उ॒च्यते॑।

इ॒यं। अ॒स्य॒। ध॒म्य॒ते॒। ना॒ळीः। अ॒यं। गी॒ःऽभिः। परि॑ऽकृतः ॥७॥

इदं यमस्य नियंतुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सदनं स्थानं ॥ छांदसः सांहितिको दीर्घः ॥ यत्सदनं देवमानं देवैर्निर्मितमित्युच्यते सर्वत्राभिधीयते। यद्वा। देवानां रश्मीनां निर्माणसाधनमिति गीयते। अस्य यमस्य प्रीणनायेयं नाळीर्वाद्यविशेषो वेणुर्धम्यते। वाद्यते। यद्वा। नाळीति वाङ्नाम। इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते। उच्चार्यते। एवं सत्ययं यमो गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः। अलंकृतोऽभूत् ॥ संपर्युपेभ्य इति सुडागमः। परिनिविभ्य इति षत्वं। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥२३॥

केशीति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमग्निसूर्यवायुदेवताकं। वातरशनपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्यृचं क्रमेणर्षयः। तथा चानुक्रांतं। केशी मुनयो वातरशना जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकः करिक्रत एतश ऋष्यशृंगश्चैकर्चाः केशिनमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥१॥
केशी । अग्निं । केशी । विषं । केशी । बिभर्ति । रोदसी इति ।
केशी । विश्वं । स्वः । दृशे । केशी । इदं । ज्योतिः । उच्यते ॥१॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वंतः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयंते । केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्योऽग्निं बिभर्ति । हविर्भिः पोषयति । धारयति वा । कालविशेषे ह्यग्नेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा विषं । उदकनामैतत् । उदकं रश्मिभिर्घर्मसमय आहृतमयमेव केशी बिभर्ति विस्रष्टुं । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यावप्ययमेव बिभर्ति । अपि च विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगद्दृशे दर्शनायायमेव केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थंमहानुभावः केशी को नामेत्यत आह । इदं दृश्यमानं मंडलस्थं यज्ज्योतिरिदमेव केशीत्युच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुनयो वातरशनाः पिशंगा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यंति यद्देवासो अविक्षत ॥२॥
मुनयः । वातऽरशनाः । पिशंगा । वसते । मला ।
वातस्य । अनु । ध्राजिं । यंति । यत् । देवासः । अविक्षत ॥२॥

वातरशना वातरशनस्य पुत्रा मुनयोऽतींद्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशंगा पिशंगानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते । आच्छादयंति ॥ वस आच्छादने आदादिकः ॥ ईदृशास्ते यद्यदा देवासो देवास्तपसो महिम्ना दीप्यमानाः संतोऽविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् ॥ विशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ तदा ते वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनु यंति । अनुगच्छंति । प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्मदिता मौनेयेन वातां आ तस्थिमा वयं ।
शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥३॥
उत्ऽमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयं ।
शरीरा । इत् । अस्माकं । यूयं । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥३॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेनोन्मदिता उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरंतः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । वयं वातान्वायूनस्माभिरुपास्यमानाना तस्थिम । आस्थितवंतः । हे मर्तासो मनुष्याः अस्माकं शरीरेच्छरीराण्येव यूयं केवलमभि पश्यथ । नास्मान् । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अंतरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ।
मुनिर्देवस्यदेवस्य सौकृत्याय सखा हितः ॥४॥
अंतरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवऽचाकशत् ।
मुनिः । देवस्यंऽदेवस्य । सौकृत्याय । सखा । हितः ॥४॥

मुनिरस्यर्चो द्रष्टा वृषाणक ऋषिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन्नंतरिक्षेणाकाशेन

पतति । गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातान्यवचाकशदभिपश्यन् स्वतेजसा दर्शयन् । तथा देवस्यदेवस्य ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । अनुदात्तं चेति परस्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वं ॥ सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अत एव सौहृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं कर्म सुहृतं । तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः । निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्वो वायोः सखाथो देवेषितो मुनिः ।
उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः ॥५॥
वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः । मुनिः ।
उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥५॥

वातस्य वायोर्गतिरिवाश्वो व्याप्तः । यद्वा । वायोरशिता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपि च देवेषितो देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येण वेषितः प्राप्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ईदृशो मुनिः करिक्रतास्य ऋषिरुक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपो वा सन्नुभौ समुद्रावुदधी आ क्षेति । अभिगच्छति ॥ क्षि निवासगत्योः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ कौ तौ समुद्रौ । यश्च पूर्वः समुद्रः । उतशब्दश्चार्थे । यश्चापरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गंधर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।
केशी केतस्य विद्वान्सखा स्वादुर्मदिंतमः ॥६॥
अप्सरसां । गंधर्वाणां । मृगाणां । चरणे । चरन् ।
केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्ऽतमः ॥६॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गंधर्वाणां चरणे संचारभूते द्व्यंतरिक्षे च तथा मृगाणां सिंहादीनां संचारस्थले पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन्केश्यग्निर्वायुः सूर्यो वा केतस्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यार्थैरेतशस्य सखा विद्वानविशेषात्सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव मदिंतमो मादयितृतमो भवति ॥ नाद्घस्येति नुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामंथत्पिनष्टि स्मा कुनंनमा ।
केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह ॥७॥
वायुः । अस्मै । उप । अमंथत् । पिनष्टि । स्म । कुनंनमा ।
केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥७॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यो रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा । रुद्रो वा एष यदग्निः । तै॰ सं॰ ५. ४. ३. १. । इति श्रवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः । तेन सह वर्तमानो विषस्य । उदकनामैतत् ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यद्यदापिबत् पिबति तदास्मै केशिने वायुरुपामंथत् । भूगतं सर्वं रसमुपमथ्नाति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान्भवति तदा सूर्यमंडले घनीभूतमस्य तदुदकं वायुरुपमथ्नाति । मंथनेन वैद्युताग्निनालोडयति । तथा कुनंनमा कुत्सितमपि भृशं नमयित्री स्वयं नमयितुमशक्या स्वतंत्रा माध्यमिका वाक् पिनष्टि स्म । यथाधस्तात्स्रवति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति प्रसिद्धौ ॥ कुपूर्वान्नमयतेः पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥२४॥

उत देवा इति सप्तर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा इति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथा चानुक्रांतं । उत देवाः सप्तर्षय एकर्चा वैश्वदेवमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः। उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥१॥

उत। देवाः। अवऽहितं। देवाः। उत्। नयथ। पुनरिति। उत। आगः। चक्रुषं। देवाः। देवाः। जीवयथ। पुनरिति ॥१॥

उतापि च हे देवाः अवहितमुन्नयथ। उतापि च हे देवाः आगोऽपराधं चक्रुषं कृतवंतं मां तस्मादागसो रक्षत। हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ। चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिंधोरा परावतः।

दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥२॥

द्वौ। इमौ। वातौ। वातः। आ। सिंधोः। आ। पराऽवतः।

दक्षं। ते। अन्यः। आ। वातु। परा। अन्यः। वातु। यत्। रपः ॥२॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्चा सिंधोरा समुद्रात्। मर्यादायामाकारः। यद्वा परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशस्तं देशमवधीकृत्य वातः। गच्छतः ॥ वा गतिगंधनयोः आदादिकः ॥ तयोर्वातयोरन्य एको हे स्तोतः ते तव दक्षं बलमा वातु। आगमयतु। अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः पापं तत्परा वातु। परागमयतु ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः। त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥३॥

आ। वात। वाहि। भेषजं। वि। वात। वाहि। यत्। रपः। त्वं। हि। विश्वऽभेषजः। देवानां। दूतः। ईयसे ॥३॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा वाहि। आगमय। हे वात यद्रपोऽस्मदीयं पापं तद्वि वाहि। विगमय। अस्मत्तो विश्लेषय। त्वं हि खलु देवानां दूतो विश्वभेषजः। विश्वानि भेषजानि यस्मिन् ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ ईदृशश्च सन्नीयसे। सततं गच्छसि ॥ ईङ् गतौ दैवादिकः। श्यनो नित्त्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ त्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभिः।

दक्षं ते भद्रमाभार्षं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥४॥

आ। त्वा। अगमं। शंतातिऽभिः। अथो इति। अरिष्टतातिऽभिः।

दक्षं। ते। भद्रं। आ। अभार्षं। परा। यक्ष्मं। सुवामि। ते ॥४॥

हे स्तोतः त्वा त्वां शंतातिभिः सुखकरैरथो अपि चारिष्टतातिभिरहिंसाकरैश्च रक्षणैरागमं। आगतवानस्मि ॥ शिवशमरिष्टस्य करे। पा० ४.४.१४३। इत्युभयत्र तातिल्प्रत्ययः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ अपि च भद्रं कल्याणं ते तव दक्षं बलमाभार्षं। आहार्षं। वायुसकाशादानैषं। तथा ते तव यक्ष्मं रोगं च परा सुवामि। विनाशयामि ॥

त्रायंतामिह देवास्त्रायतां मरुतां गणः।

त्रायंतां विश्वा भूतानि यथायमरपा असत् ॥५॥

त्रायंतां । इह । देवाः । त्रायंतां । मरुतां । गणः ।
त्रायंतां । विश्वा । भूतानि । यथा । अयं । अरपाः । असत् ॥५॥

इहास्मिन्देशे सर्वे देवास्त्रायंतां । अस्मान्पालयंतां । तथा मरुतां गणः संघः स त्रायतां । विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च भूतानि भूतजातानि त्रायंतां । अस्मान्रक्षंतु । यथायमस्मदीयः शरीरादिररपा असत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ॥ रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्तेर्लेट्यडागमः । यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निघाताभावः ॥

आप इद्वा उं भेषजीरापो अमीवचातनीः ।
आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वंतु भेषजं ॥६॥
आपः । इत् । वै । ऊं इति । भेषजीः । आपः । अमीवऽचातनीः ।
आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वंतु । भेषजं ॥६॥

आप इद्वा आप एव खलु भेषजीर्भेषजभूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा । ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवंति ॥ केवलमामकेत्यादिना । पा० ४. १. ३०. । भेषजशब्दाद्ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ यत एवमतः कारणादापोऽमीवचातनीरमीवचातन्यो रोगाणां नाशयित्र्यो भवंति । चातयतिर्वधकर्मा । किंचापः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजीर्भेषजभूता भवंति न कतिपयस्य । तास्तथाविधा आपस्ते तव भेषजं कृण्वंतु । कुर्वंतु ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।
अनामयित्नुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोप स्पृशामसि ॥७॥
हस्ताभ्यां । दशऽशाखाभ्यां । जिह्वा । वाचः । पुरःऽगवी ।
अनामयित्नुऽभ्यां । त्वा । ताभ्यां । त्वा । उप । स्पृशामसि ॥७॥

दशशाखाभ्यां दशांगुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेर्हस्ताभ्यां सृज्यमाना जिह्वा रसना वाचः शब्दस्य पुरोगवी पुरतो गंत्री जाता । यत्र यत्र शब्दस्तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । अनामयित्नुभ्यां सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां हस्ताभ्यां हे स्तोतः त्वा त्वामुप स्पृशामसि । उपस्पृशामः ॥ इदंतो मसिः । त्वेति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ ॥२५॥

तव त्य इति षड्टचं दशमं सूक्तमुरुनाम्नः पुत्रस्यांगाख्यस्यार्षं जागतमैंद्रं । तथा चानुक्रांतं । तव त्ये षळंग औरवो जागतमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

तव त्य इंद्र सख्येषु वह्नय ऋतं मन्वाना व्यदर्दिरुर्वलं ।
यत्रा दशस्यन्नुषसो रिणन्नपः कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः ॥१॥
तव । त्ये । इंद्र । सख्येषु । वह्नयः । ऋतं । मन्वानाः । वि । अदर्दिरुः । वलं ।
यत्र । दशस्यन् । उषसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अह्यः । च । दंसयः ॥१॥

हे इंद्र तव सख्येषु सखित्वेषु सत्सु त्ये ते प्रसिद्धा वह्नयो वोढारो हविषां स्तुतीनां वा अत एवर्तं यज्ञं मन्वाना अवबुध्यमाना अंगिरसो वलं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिरुः । अत्यर्थं व्यदारयन् ॥ दॄ विदारणे । अस्माद्यङ्लुगंताल्लुङ् । सिजभ्यस्तेति झेर्जुः । जुसि चेति गुणः । व्यत्ययेनेत्वं ॥ अपि च यत्र

यस्मिन्काले मघवन् मघानि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उषस उषःकालान्वृत्रेणावृतत्वात्पूर्वमसत्प्रायांस्तद्वधो-द्गमेन दशस्यन्प्रयच्छन् तथापो वृत्रेणावृतान्युदकानि च रिणंस्तस्मान्निर्गमयन्वर्तसे ॥ री गतिरेषणयोः क्र्या-दिकः । प्वादीनां ह्रस्वत्वं ॥ तदानीमह्नोऽहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवासृजः प्रस्वः श्वंचयो गिरीनुदाज उस्रा अपिबो मधु प्रियं ।
अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥२॥
अव । असृजः । प्रऽस्वः । श्वंचयः । गिरीन् । उत् । आजः । उस्राः । अपिबः । मधु । प्रियं ।
अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । ऋतऽजातया । गिरा ॥२॥

हे इंद्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्धेतुभूता अपोऽवासृजः । आवरकान्मेघादधः पातितवानसि । तथा गिरीन्पर्वतान्वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहिताञ्श्वंचयः । अभैत्सीरित्यर्थः ॥ श्वचि गतौ । अस्माल्लयं-तात्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति वचनात्पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः ॥ तथा वलासुरेण बिले निहिता उस्रा गाः पर्वतभेदनानंतरमुदाजः । उदगमयः । ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियमनुकूलं मधु मधुरं हविरपिबः । पीतवानसि । यद्वा । अयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मक-मपिबः । पिबसि । तथा वनिनो वनसंबद्धान्वृक्षान् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । तद्युक्तान्समुद्रान् । अवर्धयः । वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । ऋतजातया । ऋतं यज्ञं । तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्यास्येंद्रस्य दंससा कर्मणावृण्वतो वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच । नभसि प्रदिदीपे । यद्वा । ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणं । त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयत इत्यादिकं तैत्तिरीयकमत्रानुसंधेयं । तै० ब्रा० ३. १२. ९. १. ॥ शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेऽपि पादादित्वादपादादा-विति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः ।
दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इंद्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्वना ॥३॥
वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथं । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिऽमानं । आर्यः ।
दृळ्हानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इंद्रः । वि । आस्यत् । चकृऽवान् । ऋजिश्वना ॥३॥

दिवो द्युलोकस्य मध्ये सूर्य आदित्यो रथं प्रस्थानाय व्यमुचत् । विमुक्तवान् ॥ मुचेर्लुङि लृदित्त्वाच्च्लेरङा-देशः ॥ कदेति चेत् उच्यते । यदार्योऽभिगन्ता इंद्रो दासायोपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति । अलभत वा । अपि च मायिनो मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्या-दिभ्यश्चेतीनिप्रत्ययः ॥ पिप्रोरेतन्नाम्नोऽसुरस्य दृळ्हानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वर्जिश्वना राजर्षिणा चकृवान् सख्यं कुर्वन्निंद्रो व्यास्यत् । व्यक्षिपत् । विविधमाक्षिप्तवान् । व्यनीनशदित्यर्थः ॥ असु क्षेपणे ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीँरदेवाँ अमृणदयास्यः ।
मासेव सूर्यो वसु पुर्यमा ददे गृणानः शत्रूँरशृणाद्विरुक्मता ॥४॥
अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुर्यं । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥४॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इंद्रोऽनाधृष्टानीतः पूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टान्यबाधितान्यसुरबलानि व्यास्यत् ।

व्याचिम्नवान्। तथायास्योऽयासनीयश्चालयितुमशक्यः। यद्वा। अयास्योऽंगिराः। स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो लक्ष्यते। अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इंद्रो निधीनसुरैर्निहितान्धनसमूहान् यद्वा निधातॄन्नितरां बलानां धारयितॄन्देवान्देवविरोधिनोऽसुरानमृणत्। अहिंसीत्॥ मृण हिंसायां तौदादिकः॥ अपि च सूर्यो मासेव मासेनेव॥ पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः॥ स यथा मासविशेषेण भौमान्रसानादत्ते तथा पुर्यमसुराणां पुरि भवं॥ भवे छंदसीति यत्। हलि चेति दीर्घस्य न भकुर्छुरां। पा॰ ८. २. ७९.। इति प्रतिषेधः। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं॥ ईदृशं वसु धनमा ददे। आदत्ते स्म॥ आङो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं॥ तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन्॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥ शत्रूञ्शातयितॄनसुरान्विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेणामृणात्। अहिंसीत्॥

अयुंद्धसेनो विभ्वा विभिंदता दाशंवृत्रहा तुज्यानि तेजते।
इंद्रस्य वज्रादबिभेदभिश्नथः प्राक्रामच्छुंध्यूरजहादुषा अनः॥५॥
अयुंद्धऽसेनः। विऽभ्वा। विऽभिंदता। दाशत्। वृत्रऽहा। तुज्यानि। तेजते।
इंद्रस्य। वज्रात्। अबिभेत्। अभिऽश्नथः। प्र। अक्रामत्। शुंध्यूः। अजहात्। उषाः।
अनः॥५॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिंदता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेनायुद्धसेनोऽप्रहतसेनः। यद्वा। विभ्वा विभुर्व्याप्तो विभिंदता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण। वृत्रहा वृत्रं हतवान् एवंविध इंद्रो दाशत्। दाशति। स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छति॥ दाशृ दाने। लेट्यडागमः॥ तथा तुज्यानि प्रेर्याणि शत्रुबलानि तेजते। तनूकरोति। अल्पीकरोति॥ तिज निशाने॥ यद्वा। शत्रून्प्रति प्रेर्याण्यायुधानि तेजते। निश्यति। तीक्ष्णीकरोति। ईदृशस्येंद्रस्याभिश्नथोऽभितो हिंसकाद्वज्रात्सर्वं शत्रुजातमबिभेत्। भीतिं प्राप्नोत्। एवमसुरेष्विंद्रेण निरस्तेषु शुंध्यूः शोधयितादित्यः प्राक्रामत्। जगत्प्रकाशनाय गंतुं प्रक्रांतवान्। उषा उषोदेवता चानः स्वकीयं शकटं रथमजहात्। गंतुं पर्यत्यजत्॥ ओहाक् त्यागे॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञं।
मासां विधानमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता॥६॥
एता। त्या। ते। श्रुत्यानि। केवला। यत्। एकः। एकं। अकृणोः। अयज्ञं।
मासां। विऽधानं। अदधाः। अधि। द्यवि। त्वया। विऽभिन्नं। भरति। प्रऽधिं। पिता॥६॥

हे इंद्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माण्येतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि। नान्यदीयानि। कानि पुनस्तानि। एकोऽसहायस्त्वमेकं प्रधानभूतमयज्ञं यज्ञरहितमसुरमकृणोः अहिंसीरिति यदेतदेकं कर्म॥ कृवि हिंसाकरणयोः। अत्र हिंसार्थः। इदित्वान्नुम्। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययो ऽकारांतादेशश्च। तस्य लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः॥ तथा मासां मासानां॥ पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यमधि द्यवि द्युलोक उपर्यदधाः। अधारयः॥ विपूर्वाद्दधातेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट्॥ इदमपरं कर्म। तथा पिता पालको द्युलोको विभिन्नं विदारितं वृत्रादिभिः प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वं। पार्श्वफलके प्रधी इत्युच्येते। ईदृशं सूर्यरथसंबंधिनं प्रधिमन्यैर्धारयितुमशक्यं त्वयैव भरति। धारयति। इदमपरं कर्म। एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदाम्नातव्यानीत्यर्थः॥ ॥२६॥

सूर्यरश्मिरिति षळृचमेकादशं सूक्तं त्रैष्टुभं। विश्वावसुर्नाम गंधर्व ऋषिः। स च पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानं। अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गंधर्वः। तथा चानुक्रांतं। सूर्यरश्मिर्दैवगंधर्वो विश्वावसुरात्मानमस्तौत्पूर्वार्धे सवितारमिति॥ गतो विनियोगः॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं ।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥१॥
सूर्यऽरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रं ।
तस्य । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । संऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥१॥

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते। सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः हरिकेशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्य ईदृशः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यजस्रमनवरतं ज्योतिस्तेज उदयान् । उद्याति । उन्नमयति ॥ यातेरंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनं । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥ तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां विद्वाञ्जानन्गोपा गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको देव आदित्यो याति । नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान्रोदसी अंतरिक्षं ।
स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरंतरा पूर्वमपरं च केतुं ॥२॥
नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ।
सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अंतरा । पूर्वं । अपरं । च । केतुं ॥२॥

नृचक्षा नॄन्मनुष्यान्पश्यन् यद्वा नृभिर्नेतृभी रश्मिभिः प्रकाशमान एष सविता दिवो द्युलोकस्य मध्य आस्ते । निषीदति । किं कुर्वन् । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसापूरयन् ॥ प्रा पूरणे । अस्माच्छांदसो लिट् । क्वसुश्चेति तस्य क्वसुरादेशः । वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः ॥ स देवो विश्वाचीर्विश्वमंचंतीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशोऽभि चष्टे । प्रकाशयति । तथा घृताचीर्घृतं दीप्तं रूपमंचंतीराग्नेय्यादिविदिशश्च प्रकाशयति ॥ अंचतेः क्विनंतादंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । ततो भसंज्ञायामच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्याच उदात्तत्वं ॥ तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयमपरं पृष्ठभागं चांतरांतरालं चाभि चष्टे । प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।
देव इव सविता सत्यधर्मेंद्रो न तस्थौ समरे धनानां ॥३॥
रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।
देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इंद्रः । न । तस्थौ । संऽअरे । धनानां ॥३॥

रायो धनस्य बुध्नो बंधको मूलभूतो वा ॥ ऊडिदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता शचीभिर्दीप्तिभिर्विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातान्यभि चष्टे । अभिपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवायं सविता सावको देवः सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्म धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथेंद्रो नेंद्र इव धनानां समरे संग्रामे सम्यक्प्रापणे तस्थौ । अयं सवितोद्युक्तः संतिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गंधर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् ।
तदन्ववैदिंद्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधींरपश्यत् ॥४॥
विश्वऽवसुं । सोम । गंधर्वं । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ।
तत् । अनुऽअवैत् । इंद्रः । ररहाणः । आसां । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥४॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयंतं विश्वावसुमेतत्संज्ञं मां ॥ उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः ॥ यदापो वसतीवर्याख्या ददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशेर्लिटः क्वसुः । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ तत्तदानीमृतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् । विविधमगच्छन्यष्टृजनाः । तन्नमनमासामपां ररहाणो गमयितेंद्रोऽन्ववैत् । अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्त इति सूर्यस्य परिधीन्परितो धीयमानान्प्राच्यादिदिग्विभागान्पर्यपश्यत् । परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो विमानः ।
यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥५॥
विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गंधर्वः । रजसः । विऽमानः ।
यत् । वा । घ । सत्यं । उत । यत् । न । विद्म । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥५॥

विश्वावसुर्गंधर्वो नोऽस्माकं तदभि गृणातु । अभिमुखं ब्रवीतु ॥ गॄ शब्दे क्रैयादिकः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः ॥ कीदृशः । दिव्यो दिवि भवः तथा रजस उदकस्य विमानो निर्माता । किं पुनस्तत् । यद्वा घ यत्त खलु सत्यमवितथं यथार्थफलं कर्मजातं । उतशब्दश्चार्थे । यच्च न विद्म न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ ऋचि तुनुघेत्यादिना घशब्दस्य सांहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ यद्वा । धियः स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन्नोऽस्माकं धिय इत्कर्माण्येव बुद्धीरेव वाव्याः । रक्ष ॥

सस्निमविंदच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानां ।
प्रासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिंद्रो दक्षं परि जानादहीनां ॥६॥
सस्निं । अविंदत् । चरणे । नदीनां । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानां ।
प्र । आसां । गंधर्वः । अमृतानि । वोचत् । इंद्रः । दक्षं । परि । जानात् । अहीनां ॥६॥

सस्निमद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं ॥ स्ना शौचे । आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनं ॥ नदीनां शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेऽतरिक्षेऽविंदत् । इंद्रोऽलभत । लब्ध्वा चाश्मव्रजानां । अश्मा व्याप्तो मेघः । तत्र व्रजंतीनां । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनां । अपां दुरो द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशानपावृणोत् । अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु व्रजंतीनां गच्छंतीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणनिमित्तभूते सति तदर्थमिंद्रः सस्निं मेघमविंदत् । अलभत । लब्ध्वा चांतर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् । अपावृतवान् । तथासां नदीनाममृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गंधर्वो गोर्वचस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमान इंद्रः प्र वोचत् । प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा दक्षं । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परि जानात् । परितः सर्वतो जानाति ॥ ज्ञा अवबोधने । लेट्यडागमः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥ ॥२७॥

अग्ने तवेति षळृचं द्वादशं सूक्तं। पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्ऋषिः। शुद्धाग्निर्देवता। आद्या विष्टारपंक्तिरष्टकाद्विद्वादशाष्टकवती। अथ तिस्रः सतोबृहत्योऽयुजौ जागती। अनु° ८. ४.। इति लक्षणोपेताः। पंचम्युपरिष्टाज्ज्योतिः। षष्ठी त्रिष्टुप्। तथा चानुक्रांतं। अग्ने तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपंक्तिस्तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिरिति॥ महाव्रत आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थं। तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं। ऐ° आ° ५. ३. २.॥

अग्ने॒ तव॒ श्रवो॒ वयो॒ महि॑ भ्राजंते अ॒र्चयो॑ विभावसो।
बृह॑द्भानो॒ शव॑सा॒ वाज॑मु॒क्थ्यं१॒॑ दधा॑सि दा॒शुषे॑ कवे॥१॥
अग्ने॑। तव॑। श्रवः॑। वयः॑। महि॑। भ्रा॒जं॒ते॒। अ॒र्चयः॑। वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो।
बृह॑द्भानो॒ इति॒ बृह॑त्ऽभानो। शव॑सा। वाज॑॑। उ॒क्थ्यं॑। दधा॑सि। दा॒शुषे॑। क॒वे॒॥१॥

हे अग्ने तव वयोऽन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यं। हविरात्मकस्य तस्य मंत्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात्। अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः। हे विभावसो। विशिष्टा दीप्तिर्विभा। सैव वसुर्धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयो दीप्तयो महि महद्बहुलं भ्राजंते। दीप्यंते॥ भ्राजृ दीप्तौ। अनुदात्तेत्। भौवादिकः॥ हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रांतदर्शिन्नग्ने एवंमहानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं। यद्वा। उक्थो यज्ञः। तद्योग्यं वाजमन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि। ददासि। प्रयच्छसि॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑यर्षि भा॒नुना॑।
पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे॥२॥
पा॒व॒कऽव॑र्चाः। शु॒क्रऽव॑र्चाः। अनू॑नऽवर्चाः। उत्। इ॒य॒र्षि॒। भा॒नुना॑।
पु॒त्रः। मा॒तरा॑। वि॒ऽचर॑न्। उप॑। अ॒व॒सि॒। पृ॒णक्षि॑। रोद॑सी॒ इति॑। उ॒भे इति॑॥२॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चा निर्मलतेजस्कोऽनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः। हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसोदियर्षि। उद्गच्छसि॥ ऋ ॠ गतौ जौहोत्यादिकः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं॥ स त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन्नुपावसि। उपगतान्यजमानान्रक्षसि। तथोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि। संयोजयसि। हविषा द्युलोकं वृष्ट्येमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः॥ पृची संपर्के रौधादिकः॥

ऊर्जो॑ नपाज्जातवेदः सुश॒स्तिभि॒र्मंद॑स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः।
त्वे इषः॒ सं द॑धु॒र्भूरि॑वर्पसश्चि॒त्रोत॑यो वा॒मजा॑ताः॥३॥
ऊर्जः॑। न॒पा॒त्। जा॒त॒ऽवे॒दः॒। सु॒श॒स्तिऽभिः॑। मंद॑स्व। धी॒तिऽभिः॑। हि॒तः।
त्वे इति॑। इषः॑। सं। द॒धुः॒। भूरि॑ऽवर्पसः। चि॒त्रऽऊ॑तयः। वा॒मऽजा॑ताः॥३॥

हे ऊर्जो नपादूर्जोऽन्नस्य पार्थिवस्यारण्यादेः पुत्र हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने सुशस्तिभिरस्माभिः क्रियमाणैर्मंदस्व। मोदस्व। तथा धीतिभिः कर्मभिरस्माभिः क्रियमाणैरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिर्हितः सुहितस्तृप्तो भव। अपि च भूरिवर्पसः। वर्प इति रूपनाम। बहुविधरूपाश्चित्रोतयः चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ता वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीरिषोऽन्नानि हविर्लक्षणानि त्वे त्वय्येव सं दधुः। संदधति। सम्यग्जुह्वति यजमानाः। यद्वा। भूरिवर्पस इत्यादिकं कर्तृविशेषणं। तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यं॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जंतुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुं ॥४॥
इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जंतुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।
सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिं । क्रतुं ॥४॥

हे अग्ने जंतुभिर्जातैः शत्रुभिः सहेरज्यन्नीर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् ॥ इरज् ईर्ष्यायां । कंड्वादिः ॥ यद्वा । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । जंतुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिरिरज्यन्नीश्वरो भवन् । हे अमर्त्य मरणरहिताग्ने अस्मे अस्माकं ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शेआदेशः ॥ रायो धनानि प्रथयस्व । विस्तारय ॥ रयिशब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस् । शसो वा व्यत्ययेनोडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते ॥ स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषस्तेजोमयस्य शरीरस्य वि राजसि । तृतीयार्थे षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा । राजतिरैश्वर्यकर्मा वपुरिति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि । विशेषेणेशिषे । अत एव सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि । अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयंतं राधसो महः ।
रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिं ॥५॥
इष्कर्तारं । अध्वरस्य । प्रऽचेतसं । क्षयंतं । राधसः । महः ।
रातिं । वामस्य । सुऽभगां । महीं । इषं । दधासि । सानसिं । रयिं ॥५॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारं ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं महो महतो राधसो धनस्य क्षयंतमीश्वरं । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारं ॥ रातेः कर्तरि क्तिच् ॥ ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः । स त्वं सुभगां सौभाग्योपेतां महीं महतीमिषमन्नं सानसिं संभक्तव्यं रयिं धनं च दधासि । स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥६॥
ऋतऽवानं । महिषं । विश्वऽदर्शतं । अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।
श्रुत्ऽकर्णं । सप्रथःऽतमं । त्वा । गिरा । दैव्यं । मानुषा । युगा ॥६॥

ऋतावानं सत्यवंतं यज्ञवंतं वा ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ महिषं महांतं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं । यद्वा । विश्वं दर्शनं यस्य ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ ईदृशमग्निं सुम्नाय सुखार्थं जना ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरो दधिरे । पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयंति । यद्वा । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्याहवनीयरूपेण धारयंति । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन्कर्णः श्रोत्रेंद्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबंधिनं ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवंतीति शेषः ॥ ॥२८॥

अग्न इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं । तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । अग्नेऽच्छाग्निस्तापसो वैश्वदेवमानुष्टुभं हीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अग्ने॒ अच्छा॑ वदे॒ह नः॑ प्र॒त्यङ्नः॑ सु॒मना॑ भव ।
प्र नो॑ यच्छ विशस्पते धन॒दा अ॑सि न॒स्त्वं ॥१॥
अग्ने॑ । अच्छ॑ । व॒द॒ । इ॒ह । नः॒ । प्र॒त्यङ् । नः॒ । सु॒ऽमनाः॑ । भ॒व॒ ।
प्र । नः॒ । य॒च्छ॒ । वि॒शः॒ । प॒ते॒ । ध॒न॒ऽदाः । अ॒सि॒ । नः॒ । त्वं ॥१॥

हे अग्ने इहास्मिन्देशे नोऽस्मानच्छ वद । आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा प्रत्यङ्नोऽस्मान्प्रत्यंचन् सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे विशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नोऽस्मभ्यं प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतस्त्वं नोऽस्माकं धनदा असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो॑ यच्छत्वर्य॒मा प्र भगः॒ प्र बृह॒स्पतिः॑ ।
प्र दे॒वाः प्रोत सू॒नृता॑ रा॒यो दे॒वी द॑दातु नः ॥२॥
प्र । नः॒ । य॒च्छ॒तु॒ । अ॒र्य॒मा । प्र । भगः॑ । प्र । बृह॒स्पतिः॑ ।
प्र । दे॒वाः । प्र । उ॒त । सू॒नृता॑ । रा॒यः । दे॒वी । द॒दा॒तु॒ । नः॒ ॥२॥

अर्यमादीनां नियंतार्याणां निर्माता वैतत्संज्ञो देवो नोऽस्मभ्यं प्र यच्छतु धनं । तथा भग एतत्संज्ञको देवश्च प्रयच्छतु । बृहस्पतिश्च प्रयच्छतु । सर्वे देवाश्च प्रयच्छंतु । उतापि च सूनृता प्रियसत्यवाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायो धनानि नोऽस्मभ्यं प्र ददातु ॥ जडिदमित्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं॒ राजा॑नमव॑से॒ऽग्निं गी॒र्भिर्ह॑वामहे ।
आ॒दि॒त्यान्विष्णुं॒ सूर्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ च॒ बृह॒स्पतिं॑ ॥३॥
सोमं॑ । राजा॑नं । अव॑से । अ॒ग्निं । गीः॒ऽभिः । ह॒वा॒म॒हे॒ ।
आ॒दि॒त्यान् । विष्णुं॑ । सूर्यं॑ । ब्र॒ह्माणं॑ । च॒ । बृह॒स्पतिं॑ ॥३॥

राजानं राजमानमीश्वरं वा सोममग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिरवसे रक्षणार्थं हवामहे । आह्वयामहे । तथादित्यानदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥

इं॒द्र॒वा॒यू बृह॒स्पतिं॑ सु॒हवे॒ह ह॑वामहे । यथा॑ नः॒ सर्व॒ इज्जनः॒ संग॑त्यां सु॒मना॒ अस॑त् ॥४॥
इं॒द्र॒वा॒यू इति॑ । बृह॒स्पतिं॑ । सु॒ऽहवा॑ । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे॒ । यथा॑ । नः॒ । सर्वः॑ । इ॒त् । जनः॑ ।
सं॒ऽगत्यां॑ । सु॒ऽमनाः॑ । अस॑त् ॥४॥

इंद्रश्च वायुश्चेंद्रवायू ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा॰ ६. ३. २६. १. । इत्यानङः प्रतिषेधः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥ बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकं ॥ तद्बृहतोः करपत्योः । पा॰ ६. १. १५७.* । इति सुट्तलोपौ । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ सुहवा सुहवौ सुह्वानाविंद्रवायू बृहस्पतिं चेहास्मिन्कर्मणि हवामहे । आह्वयामहे । यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमना असत् शोभनमनस्को भवेत् तथाह्वयामह इत्यर्थः ॥ असतेर्लेट्यडागमः ॥

अ॒र्य॒मणं॒ बृह॒स्पति॒मिंद्रं॒ दाना॑य चोदय ।
वातं॒ विष्णुं॒ सर॑स्वतीं सवि॒तारं॑ च वा॒जिनं॑ ॥५॥

अर्यमणं । बृहस्पतिं । इंद्रं । दानाय । चोदय ।
वातं । विष्णुं । सरस्वतीं । सवितारं । च । वाजिनं ॥५॥

हे स्तोतः अर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानाय चोदय । स्तुत्या प्रेरय । तथा वातं वायुं विष्णुं सरस्वतीं वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय । त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥६॥
त्वं । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञं । च । वर्धय । त्वं । नः । देवऽतातये । रायः ।
दानाय । चोदय ॥६॥

हे अग्ने त्वमग्निभिस्त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं नोऽस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च वर्धय । तथा त्वं नोऽस्माकं देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं रायो धनस्य दानाय प्रदानाय चोदय । दातॄन्प्रेरय ॥ ॥२९॥

अयमग्न इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तमाग्नेयं । शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या । शार्ङ्गजातयो जरितृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां द्वृचानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्यौ । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रांतं । अयमष्टौ द्वृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिसृक्वः स्तंबमित्रश्चाग्नेयमाद्ये जगत्यौ चतस्रश्च त्रिष्टुभ इति ॥ गतो विनियोगः ॥

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यं ।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥१॥
अयं । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहसः । सूनो इति । नहि । अन्यत् ।
अस्ति । आप्यं ।
भद्रं । हि । शर्म । त्रिऽवरूथं । अस्ति । ते । आरे । हिंसानां । अप । दिद्युं । आ । कृधि ॥१॥

हे अग्ने त्वे त्वयि ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेआदेशः ॥ अयमृषिर्जरिता स्तोताभूदपि । अपिशब्दः संभावनायां । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्र कारणमाह । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र त्वत्तोऽन्यदाप्यमाप्तव्यं नह्यस्ति । न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि । भद्रं कल्याणं त्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखं हि यस्मात्ते तवास्ति विद्यते । अथवा शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि । अतो हिंसानां हिंस्यमानानामस्माकमारे दूरे दिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालामपा कृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ करोतेश्छांदसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपॄकृवृभ्य इति हेर्धिभावः ॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्यृंजसे ।
प्र सप्तयः प्र सनिषंत नो धियः पुरश्चरंति पशुपा इव त्मना ॥२॥
प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितुऽयतः । साचीऽइव । विश्वा । भुवना । नि । ऋंजसे ।
प्र । सप्तयः । प्र । सनिषंत । नः । धियः । पुरः । चरंति । पशुपाःऽइव । त्मना ॥२॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमन्नं भक्ष्यमिच्छतस्ते तव जनिम जन्म प्रादुर्भावं प्रवत्प्रकृष्टमुत्कृष्टं भवति ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ स त्वं साचीव सचिव इव विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्यृंजसे । प्रसाधयसि । वशीकरोषीत्यर्थः । सप्तयः सर्पणशीला नोऽस्माकं धियः स्तुतयस्त्वादृशं त्वां प्र सनिषंत ।

प्रकर्षेण संभजंते। एकः प्रशब्दः पूरकः। यद्वा। सप्तयः। लुप्तोपममेतत्। सर्पणशीला अश्वा यथाजिं प्रकर्षेण संभजंते तथास्मदीया धिय इत्यर्थः। अनंतरं पुरस्तव पुरस्तात् त्मनात्मना स्वयमेव चरंति। व्याप्य वर्तंते। पशुपा इव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात्संचरंति तद्वत्॥

उत वा उ परि वृणक्षि बप्सद्बहोरग्न उलपस्य स्वधावः।
उत खिल्या उर्वराणां भवंति मा ते हेतिं तविषीं चुक्रुधाम॥३॥

उत। वै। ऊं इति। परि। वृणक्षि। बप्सत्। बहोः। अग्ने। उलपस्य। स्वधाऽवः।
उत। खिल्याः। उर्वराणां। भवंति। मा। ते। हेतिं। तविषीं। चुक्रुधाम॥३॥

हे स्वधावो दीप्तिमन्नग्ने बप्सद्दहन्॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः जौहोत्यादिकः। शतरि घसिभसोर्हलि च।पा० ६. ४. १००.। इत्युपधालोपः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः॥ बहोर्बहुलस्योलपस्य तृणजातस्य॥ कर्मणि षष्ठी॥ सर्वं वनमुत वा अपि खलु परि वृणक्षि। परिवर्जयसि। विनाशयसि। उ इति पूरकः। उतापि चोर्वराणां। सस्याढ्या भूमय उर्वराः। तासां संबंधिनः प्रदेशाः खिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गंतुं योग्या भवंति। त्वया दग्धा इति शेषः। तविषीं महतीं ते तव हेतिं हननहेतुभूतां ज्वालां मा चुक्रुधाम। मा क्रोधयाम। अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम॥ ऊतियूतीत्यादिना हंतेः क्तिनि हेतिरित्यंतोदात्तो निपात्यते। चुक्रुधामेति क्रुधेर्ण्यंताल्लुङि चङि रूपं॥

यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत्पृथगेषि प्रगर्धिनीव सेना।
यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम॥४॥

यत्। उत्ऽवतः। निऽवतः। यासि। बप्सत्। पृथक्। एषि। प्रगर्धिनीऽइव। सेना।
यदा। ते। वातः। अनुऽवाति। शोचिः। वप्ताऽइव। श्मश्रु। वपसि। प्र। भूम॥४॥

यद्यदोद्वत उन्नतानुच्छ्रितान् निवतो नीचीनांस्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने बप्सद्दहन्यासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथग्विभिन्नः सन्नेषि। गच्छसि। तत्र दृष्टांतः। प्रगर्धिनीव सेना॥ गृधु अभिकांक्षायां॥ परराष्ट्रं गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभिकांक्षमाणेतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत्। वातो वायुश्च ते तव शोचिः दीप्तिं यदा यस्मिन्कालेऽनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु। श्म शरीरं। तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं वप्तेव यथा वप्ता नापितो वपति मुंडयति तथा भूम भूमिं प्र वपसि। प्रकर्षेण मुंडयसि। सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नियानं बहवो रथासः।
बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ्ङुत्तानामन्वेषि भूमिं॥५॥

प्रति। अस्य। श्रेणयः। ददृश्रे। एकं। निऽयानं। बहवः। रथासः।
बाहू इति। यत्। अग्ने। अनुऽमर्मृजानः। न्यङ्। उत्तानां। अनुऽएषि। भूमिं॥५॥

अस्याग्नेर्दहतः श्रेणयो ज्वालापंक्तयः प्रति ददृश्रे। प्रतिदृश्यंते। ---। तद्वत्। अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः। हे अग्ने बाहू। तृतीयार्थे प्रथमा। बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैर्ज्वालासमूहैरनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजञ्शोधयन्। दहन्नित्यर्थः। न्यङ् न्यंचन् प्रह्वीभवन्नुत्तानामूर्ध्वाभिमुखां भूमिं यद्यदान्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददृश्र इत्यन्वयः॥

उत्ते॒ शुष्मा॑ जिहता॒मुत्ते॑ अ॒र्चिरुत्ते॑ अग्ने शशमा॒नस्य॒ वाजा॑ः ।
उच्छ्वं॑चस्व॒ नि न॑म॒ वर्ध॑मान॒ आ त्वा॒द्य विश्वे॒ वस॑वः सदंतु ॥ ६ ॥

उत् । ते॒ । शुष्मा॑ः । जि॒ह॒ता॒म् । उत् । ते॒ । अ॒र्चिः । उत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । श॒श॒मा॒नस्य॑ । वाजा॑ः ।
उत् । श्वं॒च॒स्व॒ । नि । न॒म॒ । वर्ध॑मानः । आ । त्वा॒ । अ॒द्य । विश्वे॑ । वस॑वः । स॒दं॒तु॒ ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषका ज्वाला उज्जिहतां । उद्गच्छंतु । तथा ते तवार्चिर्दीप्तिश्चोद्गच्छतु । शशमानस्य स्तूयमानस्य । यद्वा ॥ शश प्लुतगतौ । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावाच्चित इत्यंतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥ शशमानस्य सर्वं वनमभिक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव वाजा वेगा हे अग्ने उज्जिहतां । स त्वं वर्धमानः सन्नुच्छ्वंचस्व । वन उद्गच्छस्व ॥ श्वचि गतौ भौवादिकः । इदित्वान्नुम् ॥ तथा नि नम । प्रह्वीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्योच्छ्रितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः । ईदृशं त्वा त्वामद्यास्मिन्काले विश्वे सर्वे वसवो वासयितारो रश्मयो देवा वा सदंतु । आसीदंतु । प्राप्नुवंतु ॥ सदेर्व्यत्ययेन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेनाड्डा कर्तव्यः ॥

अ॒पामि॒दं न्यय॑नं समु॒द्रस्य॑ नि॒वेश॑नं । अ॒न्यं कृ॑णुष्वे॒तः पंथां॒ तेन॑ याहि॒ वशाँ॒ अनु॑ ॥ ७ ॥

अ॒पां । इ॒दं । नि॒ऽअय॑नं । स॒मु॒द्रस्य॑ । नि॒ऽवेश॑नं । अ॒न्यं । कृ॒णु॒ष्व॒ । इ॒तः । पंथा॑ं ।
तेन॑ । या॒हि॒ । वशा॑न् । अनु॑ ॥ ७ ॥

इत्थं खांडववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनो रक्षणकामास्तुष्टुवुः । इदानीं च स्तंबमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावायाग्नेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते । इदमस्मदीयं निवासस्थानमपामुदकानां न्ययनं । नियंति नितरां गच्छंत्यस्मिन्निति न्ययनं ह्रदः । तथा समुद्रस्योदधेश्च निवेशनं गृहं । यथा ह्रदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतोऽस्मादस्मदीयात्स्थानादन्यं पंथां पंथानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व । कुरुष्व । तेन पथा वशाननु यथाकामं याहि । गच्छ ॥

आय॑ने ते प॒राय॑णे॒ दूर्वा॑ रोहंतु पु॒ष्पिणी॑ः । ह्र॒दाश्च॑ पुं॒डरी॑काणि समु॒द्रस्य॑ गृ॒हा इ॒मे ॥ ८ ॥

आ॒ऽअय॑ने । ते॒ । प॒रा॒ऽअय॑ने । दूर्वा॑ः । रो॒हं॒तु॒ । पु॒ष्पिणी॑ः । ह्र॒दाः । च॒ । पुं॒डरी॑काणि ।
स॒मु॒द्रस्य॑ । गृ॒हाः । इ॒मे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ते तवायन आगमने परायणे परागमने वा मत्यस्यां निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यो दूर्वा रोहंतु । प्ररोहंतु । तथा ह्रदा अशोष्योदका जलाशयाश्च भवंतु पुंडरीकाणि पद्मानि च तेषु ह्रदेषु जायंतां । किं बहुना । समुद्रस्य जलधेरिमेऽस्मिन्निवासप्रदेशे गृहा आश्रयभूता भवंतु । यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । दूर्वाकांडप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं ह्रदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुंडरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्येतत्सर्वं प्रतिपाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशमे मंडल एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याख्यातानि। त्यं चिदिति षडृचं पंचदशं सूक्तं सांख्यपुत्रस्यात्रेरार्षमानुष्टुभमश्विदेवताकं। तथा चानुक्रांतं। त्यं षट् सांख्योऽत्रिराश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छंदसीदं सूक्तं। सूत्र्यते हि। आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभं। आ० ४. १५.। इति ॥

त्यं चिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे। कक्षीवंतं यदी पुना रथं न कृणुथो नवं ॥१॥
त्यं। चित्। अत्रिं। ऋतऽजुरं। अर्थं। अश्वं। न। यातवे। कक्षीवंतं। यदि। पुनरिति। रथं। न। कृणुथः। नवं ॥१॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायंत्रगृहेऽसुरैः प्रक्षिप्तो बद्धांगो योऽत्रिरस्ति त्यं चित्तमप्यत्रिमृतजुरं। ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा। तेन जीर्यंतं। सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥ जीर्यतेः क्विपि बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ यद्वा। ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णं ॥ ज्वर रोगे। ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊट्। जूरी हिंसागत्योरित्यस्माद्वा क्विप्। अनयोः पक्षयोश्छांदसो ह्रस्वः ॥ ईदृशं तमत्रिमर्थमर्थनीयं प्राप्तव्यं यातवे गंतुं युवां कृतवंतौ। तत्र दृष्टांतः। अश्वं न। यथाश्वो बंधनाद्विमुक्तः सन्शीघ्रं गच्छति एवमयमपि युवयोः प्रसादादसुरकृतादुपद्रवजाताद्विमुच्यमानो यथास्थानमगच्छदित्यर्थः ॥ या प्रापण इत्यस्मात्तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ॥ यदि। अपि चेत्यर्थः। कक्षीवंतं। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य। तद्वंतं ॥ आसंदीवदष्ठीवदित्यादौ निपातनात्संप्रसारणं ॥ दीर्घतमसः पुत्रमुशिक्प्रसूतमृषिं मंदबुद्धिं संतं युवां पुनर्नवं पुनरभिनवप्रज्ञं कृणुथः। अकृणुतं। अकुरुतं। रथं न। यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं करोति तद्वत् ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदित्वान्नुम्। लङर्थे व्यत्ययेन लट्। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च। तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते। म० ६. १. १५८. ११.। इति वचनात्तिङ एव स्वरः शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

त्यं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत।
दृळ्हं ग्रंथिं न वि ष्यतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥२॥
त्यं। चित्। अश्वं। न। वाजिनं। अरेणवः। यं। अत्नत।
दृळ्हं। ग्रंथिं। न। वि। स्यतं। अत्रिं। यविष्ठं। आ। रजः ॥२॥

अरेणवोऽहिंस्यमानाः प्रबला असुरा वाजिनं वेगवंतमश्वं नाश्वमिव यमत्रिमत्नत अतन्वत बद्धमकुर्वत ॥ तनोतेर्लुङि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः ॥ त्यं चित्तं चात्रिं यविष्ठं युवतमं स्तुतिभिर्मिश्रयितृतमं वा रजः ॥ रजंत्यस्मिञ्जना इति रजो भूलोकः ॥ रज इमं लोकमाभि हे अश्विनौ वि ष्यतं। व्यमुंचतं। दृढं स्थिरतरं ग्रंथिं न ग्रंथिमिव। यथा कश्चित्तादृशं ग्रंथिमयत्नेन विमुंचति तथा युवां तमृषिमसुरकृताद्बंधनान्मोचितवंतावित्यर्थः ॥ स्यतमिति षोऽंतकर्मणीत्यस्माल्लङि श्यन्योतः श्यनीत्योकारलोपे रूपं। छांदसोऽडभावः ॥ यद्वा। अत्रिं मां बंधाद्वि ष्यतं विमुंचतमित्यृषिरसुरैर्बद्धः सन्नश्विनौ प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः।
अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥३॥
नरा। दंसिष्ठौ। अत्रये। शुभ्रा। सिसासतं। धियः।
अथ। हि। वां। दिवः। नरा। पुनरिति। स्तोमः। न। विऽशसे ॥३॥

हे नरा नरौ नेतारौ हे दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ शुभा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ अत्रय ऋषये मह्यं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं। दातुमिच्छतं ॥ षणु दाने ॥ यद्वा। अत्रय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं। संभक्तुमिच्छतं। सेवेथामित्यर्थः ॥ वन षण संभक्तौ। अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनखनामित्यात्वं। शुभेत्यस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वान्निङ्गतिङ इति निघाताभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ अथा ह्यनंतरमेव दिवः। दीव्यतीति स्तौतीति द्यौः स्तोता। तस्य मम स्तोमो न। नशब्दश्चार्थे। स्तोमं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनर्विशसे। पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चि॒ते तद्वां॑ सुराधसा रा॒तिः सु॑म॒तिर॑श्विना।
आ यन्नः॒ सद॑ने पृ॒थौ सम॑ने॒ पर्ष॑थो नरा ॥४॥
चि॒ते। तत्। वा॒म्। सु॒ऽरा॒ध॒सा॒। रा॒तिः। सु॒ऽम॒तिः। अ॒श्वि॒ना॒।
आ। यत्। नः॒। सद॑ने। पृ॒थौ। सम॑ने। पर्ष॑थः। न॒रा॒ ॥४॥

हे सुराधसा शोभनदानावश्विना हे अश्विनौ सुमतिः शोभना स्तुतिरस्मदीया रातिर्हविर्दानं च तत्तस्मात्कारणाद्वां युवयोश्चिते ज्ञानाय भवति ॥ चिती संज्ञाने। अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ यद्यस्मात्कारणात्सदने यज्ञगृहे पृथौ विस्तीर्णे समने यज्ञे नोऽस्मान् हे नरा नेतारावा पर्षथः आपूरयथः अभितो रक्षथो वा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवंतावित्यनुमीमहे ॥ पॄ पालनपूरणयोरित्यस्माल्लेटि सिब्बहुलमिति सिप्। ततः शप् ॥

यु॒वं भु॒ज्युं स॑मु॒द्र आ रज॑सः पा॒र ई॑ङ्खि॒तम्। या॒तमच्छा॑ पत॒त्रिभि॒र्नास॑त्या सा॒तये॑ कृ॒तम् ॥५॥
यु॒वम्। भु॒ज्युम्। स॒मु॒द्रे। आ। रज॑सः। पा॒रे। ई॑ङ्खि॒तम्। या॒तम्। अच्छ॑। प॒त॒त्रिऽभिः॑।
नास॑त्या। सा॒तये॑। कृ॒तम् ॥५॥

हे अश्विनौ युवं युवां समुद्र उदधौ निमग्नं रजस उदकस्य पारे प्रांते तरंगसमूहे ईङ्खितं डोलायितं एवंभूतं भुज्युं तुग्रपुत्रमच्छाभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सहा यातं। आगतवंतौ स्थः। आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सातये युवयोः संभजनाय समर्थं कृतं। पुनर्युवानं कुरुतं ॥ करोतेर्लङि छांदसो विकरणस्य लुक्। अडभावश्च ॥

आ वां॑ सु॒म्नैः शं॒यू इ॑व॒ मंहि॑ष्ठा॒ विश्व॑वेदसा।
सम॒स्मे भू॑षतं न॒रोत्सं॒ न पि॒प्युषी॒रिषः॑ ॥६॥
आ। वा॒म्। सु॒म्नैः। शं॒यू इ॒वेति॑ शं॒यूऽइ॑व। मंहि॑ष्ठा। विश्व॑ऽवेदसा।
सम्। अ॒स्मे इति॑। भू॒ष॒त॒म्। न॒रा॒। उत्स॑म्। न। पि॒प्युषीः॑। इषः॑ ॥६॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे नरा नेतारौ वां युवां शंयू इव सुखयुक्तौ राजानाविव मंहिष्ठा दातृतमावतिशयेन पूज्यौ वा संतौ सुम्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धमा। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः। आगच्छतं। यद्वा। उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबंधः। मंहिष्ठेत्यपि संबोधनं। हे मंहिष्ठा दातृतमावुक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुम्नैः सार्धं शंयू इवास्मे अस्मान् सम्यगा भूषतं। अभिप्राप्नुतं ॥ भू प्राप्तौ। अस्माल्लोटि व्यत्ययेन सिप्शपौ ॥ यद्वा ॥ भूष अलंकारे ॥ आ समंतात्सम्यग्भूषतं। अलंकुरुतं। पिप्युषीः प्रवृद्धानीष इष्यमाणानि पयांस्युत्सं न गोरूध इव। यथा बहुभिः पयोभिरूधोऽलंकृतं सद्भूयते अस्मानप्येवं बहुभिर्धनैरलंकुरु-

तमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः क्वसुः । लिड्यङोश्चेति पीभावः । असि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीर्वृद्धानीषोऽन्नान्यलंकरोति तद्वत् ॥ ॥१॥

अयं हीति षडृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्षं यमगोत्रस्योर्ध्वकृशनस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पंचमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपंक्तिरष्टकद्विर्द्वादशाष्टकवती । अनादेशपरिभाषयेंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । अयं हि तार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृशनो गायत्री बृहती गायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपंक्तिरिति ॥ गतो विनियोगः ॥

अयं हि ते अमर्त्य इंदुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥१॥

अयं । हि । ते । अमर्त्यः । इंदुः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥१॥

हे इंद्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थममर्त्यो मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकोऽयं ह्ययं खल्विंदुः सोमोऽत्यो न सततगाम्यश्व इव पत्यते । गच्छति । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तव स्वभूतोऽयं सोमो वेधसे विधानाय मदस्य करणायेष्टे । कीदृश इंदुः । दक्षः प्रवृद्धो बलहेतुर्वा विश्वायुर्विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्यन्ननाम । सर्वैश्चरुपुरोडाशादिभिरन्नैर्हविर्भिरुपेतः ॥

अयमस्मासु काव्य ऋभुर्वज्रो दास्वते । अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदमृभुर्न कृत्व्यं मदं ॥२॥

अयं । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते । अयं । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृशनं ।
मदं । ऋभुः । न । कृत्व्यं । मदं ॥२॥

अस्मासु स्तोतृषु काव्यः स्तुत्योऽयमिंद्र ऋभुर्दीप्तः सन्दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इंद्रस्य वज्रः कुलिश ऋभुरुरु भासमानो भवति । अपि चायमूर्ध्वकृशनमुन्नततीक्ष्णमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति । पोषयति । तथर्भुर्न सौधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव कृत्व्यं कर्मणां कर्तारं अत एव मदं मोदयितारं यजमानं बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वन आसु स्वासु वंसगः । अव दीधेदहीशुवः ॥३॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वने । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुवः ॥३॥

घृषुर्घर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयास्वासु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगो वननीयगतिः एवंभूत इंद्रः कृत्वने कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप् ॥ श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय मह्यमृषयेऽहीशुवोऽहीनव्यापनानहीनवृद्धीन्वास्मदीयान्पुत्रादीनव दीधेत् । दीपयतु ॥ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । अस्माच्छांदसे लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ यद्वा । हे इंद्र त्वदीयः सोमो घृष्यादिगुणयुक्तः सन् दीप्यत इति योज्यं ॥

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽह्यो वर्तनिः ॥४॥

यं । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् । शतऽचक्रं । यः । अह्यः ।
वर्तनिः ॥४॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रस्तनयः सुपर्णो यं सोमं परावतः परागताद्दूराद्द्युलोकादाभरत् आहरत् । कीदृशं । शतचक्रं । शतमिति बहुनाम । बहुधनस्य कर्तारं ॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा° ३. २. ५. २. ॥ यद्वा । शतचक्रं । शतकरणसाधनं । बहुयागनिष्पादनमित्यर्थः ॥ घञर्थे कविधानं । पा° ३. ३. ५८. ४. । इति कप्रत्ययः । कृञादीनां के । का° ६. १. १२. १. । इति द्विर्वचनं । यः सोमोऽह्योऽहेर्वृत्रस्य वर्तनिर्वर्तयिता प्रेरयिता । यद्वा ॥ अह गतौ ॥ अह्यो गंतव्यो वर्तनिर्मार्गभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमंधसः ।
एना वयो वि तार्यायुर्जीवसं एना जागार बंधुता ॥५॥
यं । ते । श्येनः । चारुं । अवृकं । पदा । आ । अभरत् । अरुणं । मानं । अंधसः ।
एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बंधुता ॥५॥

हे इंद्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराड्यं सोमं पदा । वचनव्यत्ययः । पद्भ्यामाभरत् द्युलोकादाहरत् । दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् । ऋ॰ ८. १००. ८. । इति निगमांतरं । कीदृशं । चारुं शोभनं अवृकं बाधकरहितं अरुणमारोचमानमरुणवर्णं वा अंधसोऽन्नस्य मानं यागद्वारा निर्मातारं । एनैतेनानेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयोऽन्नं जीवसे जीवनायायुर्जीवितं च वि तारि । प्रादायि । तथैनैतेनैव सोमेन बंधुता बंधुसमूहो जागार । जाग्रत्प्रबुद्धः सन्वर्तते ॥ जागर्तेर्लिटि च्छंदसि वेति वक्तव्यं । पा॰ ६. १. ८. १. । इति द्विर्वचनाभावः ॥

एवा तदिंद्र इंदुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।
क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥६॥
एव । तत् । इंद्रः । इंदुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । क्रत्वा । अयं । अस्मत् ।
आ । सुतः ॥६॥

एवैवमुक्तेन प्रकारेण तत्तेनेंदुना सोमेन तृप्यन्निंद्रो देवेषु चिद्देवेष्वस्मासु च महि महत्त्यजस्तेजो दुःखस्य वर्जयितृ रक्षणं वा धारयाते । धारयति । शिष्टः प्रत्यक्षकृतः । हे सुक्रतो शोभनकर्मन्निंद्र क्रत्वा क्रतुनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयोऽन्नमायुर्जीवनं च वि तारि । अस्मभ्यं प्रादायि । योऽयमिंदुः क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वास्मदस्माभिरा सुतोऽभिषुतः । यद्वा । अस्मदस्मत्तस्त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः । तेनेंदुनेत्यन्वयः ॥ ॥२॥

इमामिति षडृचं सप्तदशं सूक्तमिंद्राण्या आर्षं । षष्ठी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सपत्न्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एव सूक्तजपादिना सपत्न्या विनाशो भवति । अतस्तद्देवताकमिदं । तथा चानुक्रांतं । इमामिंद्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभं तु पंक्त्यंतमिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तंबेन कस्मिंश्चित्सपत्नीघ्नप्रयोगविशेषे दर्शितः । त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामीति । श्वोभूत उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमंत्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिंगया । वश्यो भवति । सपत्नीबाधनं च । आप॰ गृ॰ ९. ५–८. । इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तिसृभिरोषधेरभिमंत्रणं । षष्ठ्याबद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिंगनमिति ॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमां ।
यया सपत्नीं बाधते यया संविंदते पतिं ॥१॥
इमां । खनामि । ओषधिं । वीरुधं । बलवत्ऽतमां ।
यया । सऽपत्नीं । बाधते । यया । संऽविंदते । पतिं ॥१॥

इमामोषधिं पाठाख्यां वीरुधं लतारूपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणेऽतिशयेन बलवतीं खनामि । उन्मूल-

यामि। ययौषध्या सपत्नीं। समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। तामेषा वधूर्बाधते हिनस्ति। यया च पतिं भर्तारं संविंदते सम्यगसाधारण्येन लभते॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति। सपत्नीं मे परा धम पतिं मे केवलं कुरु॥२॥

उत्तानऽपर्णे। सुऽभगे। देवऽजूते। सहस्वति। सऽपत्नीं। मे। परा। धम। पतिं।
मे। केवलं। कुरु॥२॥

हे उत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्याः तादृशि हे सुभगे सौभाग्यहेतुभूते हे देवजूते देवेन स्रष्ट्रा प्रेरिते हे सहस्वत्यभिभवनवति ईदृशि हे पाठे मे मम सपत्नीं स्त्रियं परा धम। परागमय। धमतिर्गतिकर्मा। पतिं च मे ममैव केवलमसाधारणं कुरु॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः। अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः॥३॥

उत्ऽतरा। अहं। उत्ऽतरे। उत्ऽतरा। इत्। उत्ऽतराभ्यः। अथ। सऽपत्नी।
या। मम। अधरा। सा। अधराभ्यः॥३॥

हे उत्तर उत्कृष्टतरे पाठे अहमुत्तरोत्कृष्टतरा भूयासं। उत्तराभ्यो लोके या उत्कृष्टतराः संति ताभ्योऽप्यहमुत्तरोत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादान्नवेयं। अथानंतरं मम या सपत्नी साधराभ्यो निकृष्टाभ्योऽप्यधरा निकृष्टतरा भवतु॥

नह्यस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन्रमते जने।
परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि॥४॥

नहि। अस्याः। नाम। गृभ्णामि। नो इति। अस्मिन्। रमते। जने।
परां। एव। पराऽवतं। सऽपत्नीं। गमयामसि॥४॥

अस्याः सपत्न्या नाम संज्ञामपि नहि गृभ्णामि। नैव गृह्णामि। उच्चारयामि। नो खलु काचिदस्मिञ्जने सपत्न्याख्ये रमते। क्रीडति। अपि च तां सपत्नीं परां परावतमेवातिशयेन दूरदेशमेव गमयामसि। प्रापयामः। अतिशयेन भर्त्रा वियोजयाम इत्यर्थः॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै॥५॥

अहं। अस्मि। सहमाना। अथ। त्वं। असि। ससहिः।
उभे इति। सहस्वती इति। भूत्वी। सऽपत्नीं। मे। सहावहै॥५॥

हे ओषधि अहं त्वत्प्रसादात्सहमानास्मि। सपत्न्या अभिभवित्री भवामि। अथापि च त्वमपि सासहिरसि। तस्या अभिभवित्री भवसि। आवामुभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं सहावहै। अभिभवाव॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु॥६॥

उप॑ । ते॒ । अ॒धां॒ । सह॑मानां । अ॒भि । त्वा॒ । अ॒धां॒ । सही॑यसा ।

मां । अनु॑ । प्र । ते॒ । मनः॑ । व॒त्सं । गौः॑ऽइ॑व । धा॒व॒तु॒ । प॒था । वाः॑ऽइ॑व । धा॒व॒तु॒ ॥६॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिमुपाधां । शिरस उपाधानं करोमि । सहीयसाभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वामभ्यधां । अभितो धारयामि । ते तव भर्तुर्मनो मामनुलक्ष्य प्र धावतु । प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौर्वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनौत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ॥३॥

अरण्यानीति षडृचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षं । महदरण्यमरण्यानी । तद्देवताकं । आनुष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । अरण्यान्यैरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टावेति ॥ गतो विनियोगः ॥

अर॑ण्या॒न्यर॑ण्यान्य॒सौ या प्रेव॒ नश्य॑सि ।

क॒था ग्रामं॒ न पृ॑च्छसि॒ न त्वा॒ भीरि॑व विंदती॒३ँ ॥१॥

अर॑ण्यानि । अर॑ण्यानि । अ॒सौ । या । प्रऽइ॑व । नश्य॑सि ।

क॒था । ग्राम॑ँ । न । पृ॒च्छ॒सि॒ । न । त्वा॒ । भीःऽइ॑व । वि॒ंद॒ती॒३ँ ॥१॥

हे अरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैरुक्ताः । वैयाकरणास्तु हिमारण्ययोर्महत्त्वे ।पा॰ ४. १. ४९. १.। इत्यरण्यस्य महत्त्वे ङीषं स्मरंति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कांताराणि प्रति यासौ त्वं प्रेव नश्यसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा ॥ अत्र व्यत्ययेन श्यन् ॥ संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि । यद्वा । निर्जने देशे वर्तमानत्वान्नष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि । निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे । नूनं त्वा त्वां भीर्भयं न विंदति । न लभते किं । वितर्के प्लुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निरुक्तं । अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामंत्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विंदतीवेतीवः परिभयार्थे वा ।नि॰ ९. ३०.। इति ॥

वृ॒षा॒र॒वाय॒ वद॑ते॒ यदु॒पाव॑ति चिच्चि॒कः ।

आ॒घा॒टिभि॑रिव धा॒वय॑न्नर॒ण्या॒निर्म॑हीयते ॥२॥

वृ॒ष॒ऽर॒वाय॑ । वद॑ते । यत् । उ॒प॒ऽअव॑ति । चि॒च्चि॒कः ।

आ॒घा॒टिभिः॑ऽइव । धा॒वय॑न् । अ॒र॒ण्या॒निः । म॒ही॒य॒ते ॥२॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजंतुविशेषस्य झिल्ल्याख्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्दवानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्चिकश्चीचीशब्दं कुर्वन्नन्यो जंतुर्यद्यदोपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकारिणोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टांतः । आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः कांडवीणाः । ताभिर्धावयन्निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन्गायक इव । तदारण्यानिः सारण्यानी महीयते । पूज्यते ॥ इंद्रवरुणेत्यादिना ङीष् ।पा॰ ४. १. ४९.। तत्संनियोगेनानुगागमः । छांदसो ह्रस्वः । अत एव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः ॥

उ॒त गाव॑ इ॒वाद॑न्त्यु॒त वेश्मे॑व दृश्यते । उ॒तो अ॑र॒ण्या॒निः सा॒यं शं॑क॒टीरि॑व सर्जति ॥३॥

उ॒त । गावः॑ऽइव । अ॒दं॒ति॒ । उ॒त । वेश्म॑ऽइव । दृ॒श्य॒ते॒ । उ॒तो इति॑ । अ॒र॒ण्या॒निः ।

सा॒यं । श॒क॒टीः॑ऽइव । स॒र्ज॒ति॒ ॥३॥

उतापि च गाव इव गवयाद्या मृगा अस्यामरण्यान्यामदंति । तृणादिकं भक्षयंति । उतापि च लतागुल्मादिकं वेश्मेव गृहमिव दृश्यते । उतो अपि चारण्यानिरियमरण्यानी सायं सायंकाले । इवः संप्रत्यर्थे । संप्रति शकटीः शकटान् दार्वाद्याहरणायागतान्सर्जति । विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव दृश्यते । अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अरण्ये चितं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छंति । तदभिप्रायेणेदं वचनं ॥

गामंगैष आ ह्वयति दार्वंगैषो अपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥४॥
गां । अंग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अंग । एषः । अप । अवधीत् ।
वसन् । अरण्यान्यां । सायं । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥४॥

अंग हे अरण्यानि एष त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानो गामा ह्वयति । एष चान्यो दारु काष्ठमपावधीत् । अपहंति । तथा सायं सायंकाले रात्रावरण्यान्यां महारण्ये निवसन्मनुष्यो नानाविधं पक्षिमृगादिकं शब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत् कश्चित्तस्करादिराक्रोशतीति भीतः सन्मन्यते । बुध्यते ॥

न वा अरण्यानिर्हंत्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥५॥
न । वै । अरण्यानिः । हंति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।
स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामं । नि । पद्यते ॥५॥

न वै न खल्वरण्यानिररण्यानी हंति । तत्र निवसंतं हिनस्ति । यद्यन्यो व्याघ्रचौरादिर्नाभिगच्छति । तर्हि स्वादो रसवत आस्वादैः फलस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन्पुरुषो यथाकामं यथेच्छं नि पद्यते । निगच्छति । वर्तते ॥ क्त्वाप्रत्ययेऽदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । पा॰ २. ४. ३६. । इति जग्ध्यादेशः । क्त्वो यक् । पा॰ ७. १. ४७. । इति यक् ॥

आंजनगंधिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलां ।
प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषं ॥६॥
आंजनऽगंधिं । सुरभिं । बहुऽअन्नां । अकृषिऽवलां ।
प्र । अहं । मृगाणां । मातरं । अरण्यानिं । अशंसिषं ॥६॥

आंजनगंधिं । अंजनस्येदमांजनं कस्तूर्यादि । तस्य गंध इव गंधो यस्यास्तादृशीं ॥ उपमानाच्च । पा॰ ५. ४. १३७. । इति गंधस्येदंतादेशः ॥ अत एव सुरभिं सौरभ्योपेतां बह्वन्नां बहुभिरन्नैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेतामकृषीवलां । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः ॥ रजःकृष्यादिना । पा॰ ५. २. ११२. । वलच् । वले । पा॰ ६. ३. ११८. । इति दीर्घः ॥ तैर्वियुक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीमरण्यानिमरण्यानीमहं प्राशंसिषं । उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ॥४॥

अस्त इति पंचर्चमेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस आर्षं पंचमी त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । इंद्रो देवता । अनुक्रम्यते हि । अस्ते पंच सुवेदाः शैरीषिस्त्रिष्टुबंतमिति ॥ तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अस्ते इधामीहं त्वत्पाचमिंद्रपानमिति याज्या । आ॰ ६. ४. । इति ॥

अत्ते दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यद्वृत्रं नर्यं विवेरपः ।
उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥१॥
अत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृत्रं । नर्यं । विवेः । अपः ।
उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् ।
अद्रिऽवः ॥१॥

हे इंद्र ते तव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय अद्दधामि । अत्ता नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । यद्येन मन्युना त्वं वृत्रमावरकमसुरं मेघं वा नर्यं नेतव्यमहन् अवधीः हत्वा च तेनावृता अप उदकानि च विवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः । तस्मै मन्यव इत्यन्वयः । यद्यदोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामनुसृत्य भवतः वर्तेते । त्वदधीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं पृथिवी चित् । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । प्रथितं विस्तीर्णमंतरिक्षमपि हे अद्रिवो वज्रवन्निंद्र शुष्मात्त्वदीयाद्बलाद्रेजते । कंपते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥२॥
त्वं । मायाभिः । अनवद्य । मायिनं । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रं । अर्दयः ।
त्वां । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु । त्वां । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥२॥

हे अनवद्यावद्यरहित प्रशस्येंद्र त्वं मायिनं मायाविनं वृत्रं मायाभिर्वंचनाभिर्बुद्धिविशेषैर्वा श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वेच्छता मनसार्दयः । अहिंसीः । अपि च नरो नेतारोऽंगिरसस्त्वामित्त्वामेव गविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु वृणते । संभजंते । तथा विश्वासु सर्वासु हव्यास्वाह्वातव्यासु प्रार्थनीयास्विष्टिषु यागक्रियासु त्वामेव वृणते ॥

ऐषु चाकंधि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नानशुर्मघं ।
अर्चंति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमह्रये धने ॥३॥
आ । एषु । चाकंधि । पुरुऽहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनशुः । मघं ।
अर्चंति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनं । अह्रये । धने ॥३॥

हे पुरुहूतेंद्र एषु सूरिष्वा चाकंधि । अत्यर्थमभिदीप्यस्व । अभिकामयस्व ॥ कनी दीप्तिकांतिगतिषु । अस्माद्यर्करीतमेतत् ॥ हे मघवन्धनवन्निंद्र ये सूरयो वृधासस्त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः संतो मघं धनमानशुः प्राप्नुवंति । अपि च मेधसाता मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वेजनवंतं वा त्वां येऽर्चंति पूजयंति तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेष्वह्रयेऽलज्जाकरे धने च । एतेषु निमित्तेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयंतीत्यर्थः ॥

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंह्यं चिकेतति ।
त्वावृधो मघवन्दाश्वध्वरो मक्षू स वाजं भरते धना नृभिः ॥४॥
सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनत् । मदं । यः । अस्य । रंह्यं । चिकेतति ।
त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाशुऽअध्वरः । मक्षु । सः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

स इत् स एव स्तोता सुभृतस्य सुष्ठु संपादितस्य रायो धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृशं धनं नु क्षिप्रं चाकनत् । कामयते । लभत इत्यर्थः । रंह्यां । रंहो वेगः । तदर्हमस्येंद्रस्य मदं सोमपानजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति । हे मघवन् त्वावृधस्त्वया वर्धितो दाश्वध्वरो दत्तयज्ञो यजमानो नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्युक्तो धना धनानि वाजमन्नं च मक्षु शीघ्रं भरते । संपादयति ॥

त्वं शर्धा॑य महि॒ना गृ॑णा॒न उ॒रु कृ॑धि मघव॒ञ्छग्धि रा॒यः ।
त्वं नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो॒ न मा॒यी पि॒त्वो न द॑स्म दयसे वि॒भ॒क्ता ॥५॥
त्वं । शर्धा॑य । म॒हि॒ना । गृ॒णा॒नः । उ॒रु । कृ॒धि॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒ग्धि॒ । रा॒यः ।
त्वं । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । न । मा॒यी । पि॒त्वः । न । द॒स्म॒ । द॒य॒से॒ । वि॒ऽभ॒क्ता ॥५॥

हे इंद्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन्शर्धाय शर्धं बलमुरु कृधि । विस्तीर्णं कुरु । हे मघवन् रायो धनानि च शग्धि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेंद्र विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः सन्नोऽस्मभ्यं । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वोऽन्नानि दयसे । प्रयच्छसि ॥ ॥५॥

सुष्वाणास इति पंचर्चं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । सुष्वाणासः पृथुर्वैन्य इति ॥ गतो विनियोगः ॥

सु॒ष्वा॒णास॑ इंद्र स्तु॒मसि॑ त्वा सस॒वांस॑श्च तुविनृम्ण॒ वाजं॑ ।
आ नो॑ भर सुवि॒तं यस्य॑ चा॒कन्त्मना॒ तना॑ सनुयाम॒ त्वोताः॑ ॥१॥
सु॒स्वा॒नासः॑ । इं॒द्र॒ । स्तु॒मसि॑ । त्वा॒ । स॒स॒ऽवांसः॑ । च॒ । तु॒वि॒ऽनृ॒म्ण॒ । वाजं॑ ।
आ । नः॒ । भ॒र॒ । सु॒वि॒तं । यस्य॑ । चा॒क॒न् । त्मना॑ । तना॑ । स॒नु॒या॒म॒ । त्वाऽऊ॑ताः ॥१॥

हे इंद्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवंतो वयं त्वां स्तुमसि । स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुधन वाजं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवंतश्च वयं त्वां स्तुमः । यत एवमतो हेतोर्नोऽस्मभ्यं सुवितं सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनमा भर । आहर । प्रयच्छ । यद्वा । यस्य यजनमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमा भरेत्यर्थः । वयं च त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतस्तना । धननामैतत् । विस्तृतानि धनानि त्मनात्मना स्वयमेवान्यैरपेक्षैरेव सनुयाम । तव प्रसादाल्लभेमहि ॥

ऋ॒ष्वस्त्वमिं॑द्र शूर जा॒तो दासी॒र्विशः॒ सूर्ये॑ण सह्याः ।
गुहा॑ हि॒तं गुह्यं॑ गू॒ळ्हम॒प्सु बि॑भृ॒मसि॑ प्र॒स्रव॑णे॒ न सोमं॑ ॥२॥
ऋ॒ष्वः । त्वं । इं॒द्र॒ । शू॒र॒ । जा॒तः । दासीः॑ । विशः॑ । सूर्ये॑ण । स॒ह्याः॒ ।
गुहा॑ । हि॒तं । गुह्यं॑ । गू॒ळ्हं । अ॒प्ऽसु । बि॒भृ॒मसि॑ । प्र॒ऽस्रव॑णे । न । सोमं॑ ॥२॥

हे शूर शौर्यवन्निंद्र ऋष्वो महान्दर्शनीयो वा त्वं जातो जातमात्र एव दासीः । उपक्षयकारिणो दासा असुराः । तत्संबंधिनीर्विशः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सह्याः । अभ्यभवः । तथा गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमदृश्यं वज्राख्यमसुरमप्सूदकेषु गूढं निगूढं कुर्यवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणे सति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति सोमं बिभृमसि । त्वदर्थं बिभृमः । धारयामः ॥

अर्यो वा गिरो अभ्यर्च विद्वानृषीणां विप्रः सुमतिं चकानः ।
ते स्याम ये रणयंत सोमैरेनोत तुभ्यं रथोळ्ह भक्षैः ॥३॥
अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणां । विप्रः । सुऽमतिं । चकानः ।
ते । स्याम । ये । रणयंत । सोमैः । एना । उत । तुभ्यं । रथऽओळ्ह । भक्षैः ॥३॥

विप्रो मेधाव्यृषीणां मंत्रदर्शिनां सुमतिं सुष्टुतिं चकानः कामयमानो विद्वाञ्जानन्नर्यो वा स्वामी च भवन् हे इंद्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतॄन् स्तुतीर्वाभ्यर्च । सम्यक्स्तुतमित्यभिपूजय । अपि च ते वयं स्याम भवेम ये सोमैस्त्वां रणयंत रमयंति । उतापि च हे रथोळ्ह रथैरभ्युह्यमान ॥ आ ऊढ ओढः । रथेन ओढो रथोढः । ओमाङोश्च ।पा॰६.१.९५.। इति पररूपं ॥ ईदृशेंद्र भक्षैर्भक्षणीयैश्चरुपुरोडाशादिभिः सार्धमेनेमानि स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियंते ॥

इमा ब्रह्मेंद्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥४॥
इमा । ब्रह्म । इंद्र । तुभ्यं । शंसि । दाः । नृऽभ्यः । नृणां । शूर । शवः ।
तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु । चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥४॥

हे इंद्र त्वदर्थमिमेमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि । अशंसिषत । शस्यंते ॥ शंसेश्छांदसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनं ॥ हे शूर शौर्यवन्निंद्र त्वं नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेर्नेतृभ्यः शवो बलं दाः । देहि । अपि च तेभिस्तैः सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव येषु स्तोतृषु चाकन् हविरादि कामयसे ॥ कन दीप्तिकांतिगतिषु । अस्माद्यङ्लुगंताच्छांदसे लङि सिपि रूपमेतत् । कर्मेर्वा पूर्ववत् । सिपि मो नो धातोरिति नत्वं ॥ उतापि च गृणतः स्तोतॄंस्त्रायस्व । पालय । उतापि च स्तीन् ॥ स्त्यायतेरेतद्रूपं ॥ संघीभूय स्थितान्यजमानानपि त्रायस्व ॥

श्रुधी हवमिंद्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्यार्कैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवंतमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयंत वक्वाः ॥५॥
श्रुधि । हवं । इंद्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अर्कैः ।
आ । यः । ते । योनिं । घृतऽवंतं । अस्वाः । ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयंत । वक्वाः ॥५॥

हे शूरेंद्र पृथ्याः पृथोर्ऋषेर्मम हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । उतापि च वेन्यस्य वेनपुत्रस्य ममार्कैर्मंत्रैः स्तवसे । स्तूयसे ॥ यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ यः स्तोता घृतवंतमुदकवंतं ते तव योनिं निवासभूमिमास्वाः अभ्यस्वार्षीत् अभ्यष्टौत् ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । अस्माल्लुङि तिपि बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्यादिलोपे च रात्सस्येति सलोपः ॥ यद्वा । घृतवंतमाज्यादिना हविषोपेतं योनिं । गृहनामैतत् । यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टौति तस्य वेन्यस्यार्कैरित्यन्वयः । अपि च वक्वा वक्वानः ॥ वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । अंत्यविकारश्छांदसः । जसि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे स्तोतारो निम्नैः प्रवणैर्मार्गैरूर्मिर्नोदकसंघ इव द्रवयंत । स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवंति । अभिगच्छंति ॥ ॥६॥

सविता यंत्रैरिति पंचर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चत आर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवत्यं । अनुक्रांतं च । सवितार्चन्हैरण्यस्तूपः सावित्रमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णादस्कंभने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रं ॥१॥
सविता । यंत्रैः । पृथिवीं । अरम्णात् । अस्कंभने । सविता । द्यां । अदृंहत् ।
अश्वंऽइव । अधुक्षत् । धुनिं । अंतरिक्षं । अतूर्ते । बद्धं । सविता । समुद्रं ॥१॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं यंत्रैर्यमनसाधनैर्वृष्टिप्रदानादिभिरुपायैर्वायवीयैः पाशैर्वा पृथिवीं प्रथितां भूमिमरम्णात् । अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा स एव सवितास्कंभने । पतनप्रतिबंधकमालंबनं स्कंभनं । तद्रहिते स्थले द्यां द्युलोकमप्यदृंहत् । दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति तथात्मीयैरेवोपायैरवस्थापितवानित्यर्थः । अश्वमिव धुनिं कंपयितव्यं कंपयितारं वांतरिक्षमंतरा क्षांतं मध्यमस्थानगतमतूर्ते केनाप्यहिंसितेऽत्वरमाणे वा नभसि वायवीयैः पाशैर्बद्धं समुद्रं मेघमयमेव सविताधुक्षत् । उदकानि दोग्धि । यद्वा । अंतरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽतरिक्षे बद्धं समुदितारं धुनिं कंपनीयं मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति ॥ धुक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु ॥ यथा शिक्षकोऽश्वं क्लेशयत्येवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः । अथ निरुक्तं । सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेऽतरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारं । नि० १०. ३२. । इति ॥

यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।
अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेतां ॥२॥
यत्र । समुद्रः । स्कभितः । वि । औनत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेद ।
अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितं । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेतां ॥२॥

यत्र यस्मिन्नंतरिक्षे समुद्रः समुंदनशीलो मेघः स्कभितः स्तंभितो वायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति ॥ उन्दी क्लेदने । अस्माच्छांदसे लङि रूपमेतत् ॥ हे अपां नपान्मध्यमस्थान वैद्युताग्ने तव संबंधी सविता प्रेरको देवस्तस्य तत्स्थानं वेद । वेत्ति । जानाति । अतोऽस्मादेव सवितुर्भूर्भूमिरासीत् । अत एवोत्थितमूर्ध्वमेव स्थितं रजोऽतरिक्षमाः । आसीत् । अजायत ॥ अस्तेर्लुङि बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः ॥ अतोऽस्मादेव सवितुर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावप्रथेतां । विस्तीर्णे अप्यभूतां ॥

पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।
सुपर्णो अंग सवितुर्गरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥३॥
पश्चा । इदं । अन्यत् । अभवत् । यजत्रं । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।
सुऽपर्णः । अंग । सवितुः । गरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊं इति । अस्य । अनु । धर्म ॥३॥

अन्यत्सवितुर्व्यतिरिक्तमिदं देवतांतरं पश्चा पश्चात् ॥ पश्च पश्चा च च्छंदसि । पा० ५. ३. ३३. । इति निपात्यते ॥ सवितृप्रेरणानंतरमेव यजत्रं यष्टव्यमभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबंधिना भूना भूतेन स्वर्ग उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबंधीदं देवतांतरं भूना भूम्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अंग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनो गरुत्मान्सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात्पूर्वः प्रथमभावी सञ्जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गरुत्मानस्य सवितुर्धर्म धारणमनुसृत्य वर्तते । सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानंतरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तंत इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गाव इव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान्वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना ।
पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥४॥
गावः ऽइव । ग्रामं । युयुधिः ऽइव । अश्वान् । वाश्राऽइव । वत्सं । सुऽमनाः । दुहाना ।
पतिः ऽइव । जायां । अभि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥४॥

गाव इव यथारण्ये संचरंतो गावो ग्रामं शीघ्रमभिगच्छंति । युयुधिरिव यथा च युद्धार्थमश्वानभिगच्छति ॥ युध संप्रहारे । आदृगमहनजनेत्यत्रोत्सर्गश्छंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इति वचनात्किन्प्रत्ययः । छांदसं सांहितिकमभ्यासदीर्घत्वं ॥ सुमनाः शोभनमनस्का दुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का वाश्रेव हंभारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथात्मीयं वत्समभिगच्छति । पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव सविता नोऽस्मान्न्यभ्येतु । नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । दिवो द्युलोकस्य धर्ता धारयितावस्थापयिता वा अत एव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् ।
एवा त्वार्चन्नवसे वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहं ॥५॥
हिरण्यऽस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आंगिरसः । जुह्वे । वाजे । अस्मिन् ।
एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वंदमानः । सोमस्यऽइव । अंशुं । प्रति । जागर । अहं ॥५॥

हे सवितः प्रेरक त्वा त्वामांगिरसोऽंगिरसः पुत्रो हिरण्यस्तूपो मम पितास्मिन्वाजेऽन्ने निमित्तभूते सति यथा जुह्वे आहूतवान् एवैवमर्चन्नितत्संज्ञोऽहं त्वा त्वामवसेऽवनाय रक्षणार्थं वंदमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः । आहूय च सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमाना जाग्रति यागपर्यंतं तद्रक्षणे प्रबुद्धा वर्तंते तथाहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर । जागर्मि ॥ जागर्तेर्णलुत्तमैकवचने रूपं ॥ अत्र निरुक्तं । हिरण्यस्तूपो हिरण्मयस्तूपो हिरण्मयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहं । नि० १०. ३३. । इति ॥ ॥७॥

समिद्ध इति पंचर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षमाग्नेयं । चतुर्थीपंचम्यावुपरिष्टाज्ज्योतिषी त्रिष्टाद्द्वाष्टकवत्यौ । अचरव्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रांतं । समिद्धो मृळीको वासिष्ठ आग्नेयं बार्हतमंत्ये उपरिष्टाज्ज्योतिषी जगत्युपांत्या वेति ॥ गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिंध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।
आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥१॥
संऽइद्धः । चित् । सं । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥१॥

हे हव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरग्ने समिद्धश्चित् संदीप्तोऽपि देवेभ्यो यागार्थं समिध्यसे । पुनरपृत्विग्भिः समिद्भिः संदीप्यसे । स त्वमादित्यैरादित्यादिभिस्त्रिभिर्गणैः सार्धं नोऽस्माना गहि । आगच्छ । तथा नोऽस्माकं मृळीकाय सुखाय तदर्थमप्या गहि । यद्वा । मृळीकायेतत्संज्ञाय नो मह्यमृषये श्रेयांसि कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।
मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥२॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।
मर्तासः । त्वा । संऽइधान । हवामहे । मृळीकाय । हवामहे ॥२॥

हे अग्ने इममस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यज्ञमिदं वचः स्तोत्रं च जुजुषाणः सेवमान उपागहि । उपागच्छ । हे समिधान समिध्यमान मर्तासो मर्ता मनुष्यास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामहे । मृळीकाय सुखायैतत्संज्ञाय वर्षाय त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।
अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान्मृळीकाय प्रियव्रतान् ॥३॥
त्वां । ऊं इति । जातऽवेदसं । विश्वऽवारं । गृणे । धिया ।
अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियऽव्रतान् । मृळीकाय । प्रियऽव्रतान् ॥३॥

हे अग्ने विश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्या गृणे । स्तौमि ॥ गृ शब्दे क्रैयादिकः । प्वादित्वाद्ध्रस्वः ॥ प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान्देवान्नोऽस्मदर्थमा वह । आनय । अस्मदर्थं प्रापय । मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं प्रियव्रतांस्तानेवावह ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्या३ ऋषयः समीधिरे ।
अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥४॥
अग्निः । देवः । देवानां । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निं । मनुष्याः । ऋषयः । सं । ईधिरे ।
अग्निं । महः । धनंऽसातौ । अहं । हुवे । मृळीकं । धनंऽसातये ॥४॥

देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्देवानामन्येषां पुरोहितः पुरस्ताद्धृतोऽभवत् । यद्वा । पुरोहितवज्जितकार्यभवत् । यत एवमतः कारणात्तमेवाग्निमृषयोऽतींद्रियार्थदर्शिनो मनुष्या मानवा यजमानाः समीधिरे । संदीपयंति । अपि च तमग्निं महो महतो धनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभूतेऽहं हुवे । आह्वये ॥ विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छांदसः समासः ॥ यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमग्निमित्यर्थः । धनस्य सातये धनलाभार्थं मृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥

अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाहवे ।
अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकाय पुरोहितः ॥५॥
अग्निः । अत्रिं । भरत्ऽवाजं । गविष्ठिरं । प्र । आवत् । नः । कण्वं । त्रसदस्युं । आऽहवे ।
अग्निं । वसिष्ठः । हवते । पुरःऽहितः । मृळीकाय । पुरःऽहितः ॥५॥

अत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं कण्वं त्रसदस्युं च नोऽस्मानाहवे संग्रामेऽयमग्निः प्रावत् । प्ररक्षतु । पुरोहितः पुरोहितवज्जितकारी मम पिता वसिष्ठ ऋषिरग्निं हवते । स्तुतिभिराह्वयति । स चाहूतो मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मह्यं पुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ॥८॥

श्रद्धयेति पंचर्चं चतुर्विंशं सूक्तमानुष्टुभं श्रद्धादेवत्यं । कामगोत्रजा श्रद्धा नामर्षिका । तथा चानुक्रम्यते । श्रद्धया श्रद्धा कामायनी श्राद्धमानुष्टुभं त्विति ॥ लैंगिको विनियोगः ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥१॥
श्रद्धया । अग्निः । सं । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।
श्रद्धां । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥१॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः श्रद्धा । तया श्रद्धयाग्निर्गार्हपत्यादिः समिध्यते । संदीप्यते । यदा हि पुरुषे श्रद्धाग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैष पुरुषोऽग्नीन्प्रज्वालयति नान्यदा । श्रद्धयैव हविः पुरोडाशादि-हविश्च हूयते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा । अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्या श्रद्धाख्ययाग्निः समिध्यते । श्रद्धामुक्तलक्षणायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण वेदयामसि । अभितः प्रख्यापयामः ॥ इदंतो मसिः ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः । प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि ॥२॥
प्रियं । श्रद्धे । ददतः । प्रियं । श्रद्धे । दिदासतः । प्रियं । भोजेषु । यज्वऽसु । इदं । मे ।
उदितं । कृधि ॥२॥

हे श्रद्धे ददतश्चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियमभीष्टफलं कुरु । दिदासतो दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु । मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृतयज्ञेषु जनेषु चेदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि । कुरु ॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥३॥
यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धां । उग्रेषु । चक्रिरे । एवं । भोजेषु । यज्वऽसु । अस्माकं ।
उदितं । कृधि ॥३॥

देवा इंद्रादयोऽसुरेषूद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हंतव्या इत्यादरातिशयं कृतवंतः एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृष्वस्माकमस्मत्संबंधिषु तेषूदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि । कुरु ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।
श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या श्रद्धया विंदते वसु ॥४॥
श्रद्धां । देवाः । यजमानाः । वायुऽगोपाः । उप । आसते ।
श्रद्धां । हृदय्यया । आऽकूत्या । श्रद्धया । विंदते । वसु ॥४॥

देवा यजमाना मनुष्याश्च वायुगोपा वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते तादृशाः संतः श्रद्धां देवीमुपासते । प्रार्थयंते । हृदय्यया । हृदये भवा हृदय्या । तथाविधयाकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धामेव परिचरंति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणाच्छ्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विंदते लभते श्रद्धावाञ्जनः । तत इत्यर्थः ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥५॥

श्रद्धां । प्रातः । हवामहे । श्रद्धां । मध्यंदिनं । परि ।
श्रद्धां । सूर्यस्य । निऽमुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे । तथा मध्यंदिनं परि ॥ लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां श्रद्धामाह्वयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निम्रुच्यस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव श्रद्धामाह्वयामहे । ईदृग्रूपे हे श्रद्धे नोऽस्मानिह लोके कर्मणि वा श्रद्धापय । श्रद्धावतः कुरु ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ११ ॥

द्वादशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तत्र शास इत्येति पंचर्चं प्रथमं सूक्तं शासनाम्न आर्षमानुष्टुभमैंद्रं । अनुक्रांतं च । शासः शासो भारद्वाज इति ॥ युद्धाय संनद्धं राजानमनेनेक्षेत । तथा च सूचितं । अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः । आ॰ गृ॰ ३. १२. १३. । इति ॥

शास इत्था महाँ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।
न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥
शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रऽखादः । अद्भुतः ।
न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

शासस्तत्संज्ञोऽहमित्थेत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेंद्रं स्तौमीति शेषः । हे इंद्र त्वं महाँ असि । सर्वेभ्योऽधिको भवसि । अमित्रखादोऽमित्राणां शत्रूणां खादिता विनाशयिता अत एवाद्भुत आश्चर्यभूतश्च भवसीति । यस्येंद्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदा चन कदाचिदपि न हन्यते न हिंस्यते न जीयते न च शत्रुभिः पराजितो भवति स त्वं महाँ असीत्यन्वयः ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेंद्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः ॥ २ ॥
स्वस्तिऽदाः । विशः । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वशी ।
वृषा । इंद्रः । पुरः । एतु । नः । सोमऽपाः । अभयंऽकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हंता विमृधः संग्रामकारी वशी वशीकर्ता वृषा वर्षिता कामानां सोमपाः सोमस्य पाता एवंविध इंद्रोऽभयंकरोऽभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन्नोऽस्माकं पुर एतु । पुरतो गच्छतु ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।
वि मन्युमिंद्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥
वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।
वि । मन्युं । इंद्र । वृत्रऽहन् । अमित्रस्य । अभिऽदासतः ॥ ३ ॥

हे इंद्र रक्षो राक्षसजातं वि जहि । विनाशय । मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च वि जहि । वृत्रस्यावरकस्यासुरस्य हनू कपोलप्रांतौ वि रुज । विश्लेषेण भग्नौ कुरु । हे वृत्रहन्निंद्र अभिदासतोऽस्मानुपक्षयतो मित्रस्य शत्रोर्मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

वि न इंद्रेति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । वि न इंद्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । आ॰ २. १०. । इति ॥

वि नं इंद्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥४॥
वि । नः । इंद्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।
यः । अस्मान् । अभिऽदासति । अधरं । गमय । तमः ॥४॥

हे इंद्र नोऽस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून्वि जहि । विनाशय । तथा पृतन्यतः पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि नीचा यच्छ । नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ । गमय । यः शत्रुरस्मानभिदासति अभित उपक्षपयति तमधरं निकृष्टं तमोऽधकारं मरणलक्षणं गमय । प्रापय ॥

अपेंद्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधं ।
वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधं ॥५॥
अप । इंद्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधं ।
वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधं ॥५॥

हे इंद्र द्विषतो द्वेष्टुः शत्रोर्मनोऽप जहि । जिज्यासतोऽस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं चाप जहि । मन्योः शत्रुसंबंधिनः क्रोधात्संकाशाच्च । वरीय उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ । देहि । वधं शत्रुकृतं हननं च यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥१०॥

ईंखयंतीरिति पंचर्चं गायत्रमैंद्रं द्वितीयं सूक्तं । देवानां स्वसृभूता इंद्रमातरो नामर्षिकाः । तथा चानुक्रांतं । ईंखयंतीर्देवजामय इंद्रमातरो गायत्रमिति ॥ द्वितीये पर्याये प्रशास्तुः शस्त्र इदं सूक्तं । सूत्रितं च । ईंखयंतीरहं द्रां पाता सुतं । आ॰ ६.४. । इति ॥ महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

ईंखयंतीरपस्युव इंद्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यं ॥१॥
ईंखयंतीः । अपस्युवः । इंद्रं । जातं । उप । आसते । भेजानासः । सुऽवीर्यं ॥१॥

ईंखयंतीर्गच्छंत्यः स्तुत्यादिभिरिंद्रं प्राप्नुवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन इच्छंत्य इंद्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यो जातं प्रादुर्भूतमिंद्रमुपासते । परिचरंति । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं च भेजानासः । तस्मादिंद्रात्संभजमानाः भवंति ॥

त्वमिंद्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥२॥
त्वं । इंद्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः । त्वं । वृषन् । वृषा । इत् ।
असि ॥२॥

हे इंद्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकाद्बलादधि जातोऽसि । अधिः पंचम्यर्थानुवादकः । वृत्रादिवधहेतुभूताद्बलाज्जितोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः । अपि चौजसः । ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यं । तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे वृषन्वर्षितः त्वं वृषेदसि । कामानां वर्षितैव भवसि ॥

त्वमिंद्रासि वृत्रहा व्यं१तरिक्षमतिरः । उद्यामस्तभ्ना ओजसा ॥३॥
त्वं । इंद्र । असि । वृत्रऽहा । वि । अंतरिक्षं । अतिरः । उत् । द्यां । अस्तभ्नाः ।
ओजसा ॥३॥

हे इंद्र त्वं वृत्रहासि । शत्रूणां हंता भवसि । अंतरिक्षं मध्यमस्थानं च अतिरः । आवारकापनोदनेन प्रावर्धयः । द्यां द्युलोकं चौजसा बलेनोदस्तभ्नाः । ऊर्ध्वमस्तंभीः । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिंद्र सजोषसमर्कं बिभर्षि बाह्वोः । वज्रं शिशान ओजसा ॥४॥

त्वं । इंद्र । सऽजोषसं । अर्कं । बिभर्षि । बाह्वोः । वज्रं । शिशानः । ओजसा ॥४॥

हे इंद्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणमर्कं स्तुत्यं वज्रमात्मीयमायुधमोजसा बलेन शिशानो निशितीकुर्वन्बाह्वोर्हस्तयोर्बिभर्षि । धारयसि शत्रूणां वधार्थं ॥

त्वमिंद्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥५॥

त्वं । इंद्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा । सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥५॥

हे इंद्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमंति भूतान्योजसा बलेनाभिभूरभिभविता भवसि । तथा स तादृशस्त्वं विश्वा भुवः सर्वा भूमीः प्राप्तव्यानि सर्वाण्यपि स्थानान्याभवः । अभितः प्राप्नोः ॥ भू प्राप्तौ ॥ ॥११॥

सोम इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । विवस्वतो दुहिता यम्यृषिः । म्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते । अतस्तद्देवताकमिदं । तथा चानुक्रांतं । सोमो यमी भाववृत्तमानुष्टुभं त्विति ॥ प्रेतोपस्थान एतत्सूक्तं । सूचितं च । सोम एकेभ्य उद्रूयसावसुतृपा उदुंबलौ । आ० ६. १०. । इति ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥१॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतं । एके । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥१॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित्पितृभ्यः सोमः पवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि । यत्सामानि सोम एभ्यः पवत इति । एकेऽन्ये पितरो घृतमाज्यमुपासते । उपगच्छंति । उपभुंजत इत्यर्थः । एषां पुत्रादयो यजूंषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति । यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या इति । येभ्यः पितृभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोगार्थं मधु क्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणाश्चांगिरसाश्च ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितृमधुकुल्या प्रवहति । तथा चाम्नायते । यदाथर्वणांगिरसो मधोः कुल्या इति । तांश्चिदेव तान्पूर्वोक्तान्सर्वानेव हे प्रेत त्वं प्रत्यपि गच्छतात् । अपिगच्छ । प्राप्नुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥२॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥२॥

ये जनास्तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना युक्ताः संतोऽनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवंति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यांति प्राप्नुवंति । ये च महो महत्तपोऽत्यैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वंति एतेषु प्रवर्तंते तेषु लोकेषु । तांश्चित्तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यंते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।
ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥३॥
ये । युध्यंते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः ।
ये । वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥३॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवंतो ये युध्यंते शत्रून्संप्रहरंति । ये च तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवंति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान्क्रतूननुष्ठितवंतः । तान्सर्वानेव त्वमपिगच्छ । येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसंति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्व ऋतसाप ऋतावान ऋतावृधः ।
पितॄन्तपस्वतो यम तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥४॥
ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसापः । ऋतऽवानः । ऋतऽवृधः ।
पितॄन् । तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥४॥

ये चिद्ये च पूर्वे पूर्वपुरुषा ऋतसाप ऋतं सत्यं यज्ञं वा स्पृशंतः अत एवर्तवान ऋतेन युक्ता ऋतवृध ऋतस्य वर्धकाश्च भवंति तपस्वतस्तपसा युक्तांस्तानेव पितॄन् हे यम नियत त्वमपिगच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायंति सूर्यं ।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥५॥
सहस्रऽनीथाः । कवयः । ये । गोपायंति । सूर्यं ।
ऋषीन् । तपस्वतः । यम । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥५॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रांतदर्शिनो ये सूर्यममुमादित्यं गोपायंति रक्षंति तपस्वतस्तपसा युक्तांस्तपोजांस्तपसः सकाशादेवोत्पन्नांस्तानृषीन् हे यम नियत त्वमपिगच्छ ॥ ॥१२॥

अरायीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिंबिठस्यार्षमानुष्टुभं । अपहोमादिभिरिदं सूक्तमश्रीनाशकरं । तत्राद्योपांत्ययोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये । पंचमी वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि । अरायि शिरिंबिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये अंत्या वैश्वदेवीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।
शिरिंबिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥१॥
अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिं । गच्छ । सदान्वे ।
शिरिंबिठस्य । सत्वऽभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥१॥

हे अराय्यदायिनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे विकटे विकृतगमने विकृतांगे वा हे सदान्वे सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेवते गिरिं पर्वतं निर्जनदेशं गच्छ । तस्य अस्मान्मा बाधिष्ठाः । शिरिंबिठस्य । बिठमंतरिक्षं । शीर्यते बिठेऽंतरिक्ष इति शिरिंबिठो मेघः । तस्य सत्वभिरंतर्वर्तमानैरुदकैस्तेभिस्तैस्त्वा त्वां चातयामसि । चातयामः । विनाशयामः । यद्वा । शिरिंबिठस्येत-

तंबकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तैभिर्वीरैरनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्ष्मि त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चत्तो इतश्चत्तामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी ।
अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृंगोदृषन्निहि ॥२॥
चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।
अराय्यं । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णऽशृंग । उत्ऽऋषन् । इहि ॥२॥

सालक्ष्मीरितोऽस्माल्लोकाच्चत्तो चत्तैवास्माभिर्नाशितैवामुतोऽमुष्मादपि लोकाच्चत्ता हिंसिता भवतु । यालक्ष्मीः सर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधीनामंकुराणि या दुर्भिक्षाधिदेवतारुष्याहंत्री भवति अराय्यं दानविरोधिनीं तां हे ब्रह्मणस्पते मंत्रपालयितर्देव हे तीक्ष्णशृंग तीक्ष्णतेजस्क उदृषन्नस्मात्स्थानादुद्गमयन्निहि । गच्छ ॥

अदो यद्दारु प्लवते सिंधोः पारे अपूरुषं । तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरं ॥३॥
अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिंधोः । पारे । अपुरुषं । तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःऽहनो । तेन । गच्छ । परःऽतरं ॥३॥

अदो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानमपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरं सिंधोः पारे समुद्रतीरे प्लवते जलस्योपरि वर्तते तद्दारु हे दुर्हणो दुःखेन हननीय केनापि हंतुमशक्य हे स्तोतः आ रभस्व । आलंबस्व । उपास्स्वेत्यर्थः । तेन दारुमयेण देवेनोपास्यमानेन परस्तरमतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ ॥ अपर आह । हे दुर्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्ष्मि सिंधोः पारे समुद्रतीरप्रांतेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्तमदोऽस्मत्तो दूरे देशे वर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौः प्लवते तद्दार्वा रभस्व । परिगृहाण । गृहीत्वा च तेन दारुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपांतरं गच्छ ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे यद्ध प्राचीरित्येषा । सूचितं च । कपृन्नरो यद्ध प्राचीरजगंतेति चैते । आ० ८. ३. । इति ॥

यद्ध प्राचीरजगंतोरो मंडूरधाणिकीः । हता इंद्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥४॥
यत् । ह । प्राचीः । अजगंत । उरः । मंडूरऽधाणिकीः । हताः । इंद्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्बुदऽयाशवः ॥४॥

हे मंडूरधाणिकीर्मंडूरवत्कुत्सितशब्दकारिण्यो मंदनस्य धनस्य धारयित्र्यो वालक्ष्म्यः उरः ॥ उर्वी हिंसार्थः । अस्मात्क्विपि राल्लोप इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसित्र्यो यूयं प्राचीः प्रकर्षेणांचंत्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यो यद्ध यदा खल्वजगंत अगच्छत ॥ गमेर्लेङि मध्यमबहुवचने छांदसः शपः स्लुः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव सर्वे इंद्रस्य शत्रवो बुद्बुदयाशवः । यांति गच्छंतीति याः । अश्नुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुद्बुदवद्यातारो व्यापनशीलाश्च संतो हता नष्टा आसन् ॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥५॥
परि । इमे । गां । अनेषत । परि । अग्निं । अहृषत । देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥५॥

इमे विश्वे देवा गां। जात्यभिप्रायमेकवचनं। पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः पर्यनेषत। पर्यनयन्। यद्वांगिरसः परिप्रापयन्। ततोऽग्निं च पर्यहृषत। परितो व्यहरन्। यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्यादिरूपेण स्थापितवंत इत्यर्थः। एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विंद्रादिषु श्रवोऽन्नमक्रत। अकुर्वत। कः शत्रुरसुरादिरिमान्विश्वान्देवानादधर्षति। अभिभवितुं शक्नोति। न कश्चिदित्यर्थः॥ ॥१३॥

अग्निं हिन्वंतु न इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्षं गायत्रमाग्नेयं। तथा चानुक्रांतं। अग्निं केतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रमिति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदं शस्यं। सूचितं च। अग्निं हिन्वंतु नः प्राग्नये वाचमिति सूक्ते। आ॰ ४.१३.। इति॥

अ॒ग्निं हि॑न्वंतु नो॒ धियः॒ सप्ति॑मा॒शुमि॑वा॒जिषु॑। तेन॑ जेष्म॒ धनं॑धनं ॥१॥
अ॒ग्निं। हि॒न्वं॒तु॒। नः॒। धियः॑। सप्तिं॑। आ॒शुं॒ऽइ॑व। आ॒जिषु॑। तेन॑। जे॒ष्म॒। धनं॑ऽधनं ॥१॥

नोऽस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयो वाग्निं हिन्वंतु। प्रेरयंतु। यागार्थमुद्योजयंतु वर्धयंतु वा॥ हि गतौ वृद्धौ च॥ तत्र दृष्टांतः। आजिषु संग्रामेष्वाशुमिव यथाशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सर्पणशीलमश्वं योद्धारः प्रेरयंति तद्वत्। तेनाग्निना धनंधनं सर्वं धनं जेष्म। वयं जयेम॥

यया॒ गा आ॒करा॑महे॒ सेन॑याग्ने॒ तवो॒त्या। तां नो॑ हिन्व म॒घत्त॑ये ॥२॥
यया॑। गाः। आ॒ऽकरा॑महे। सेन॑या। अग्ने॒। तव॑। ऊ॒त्या। तां। नः॒। हि॒न्व॒। म॒घत्त॑ये ॥२॥

हे अग्ने सेनयेनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तवोत्या रक्षया गा आकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे। लभामह इत्यर्थः। तामूतिं नोऽस्मान्हिन्व। गमय। किमर्थं। मघत्तये धनस्य दानार्थं। अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्र आग्ने स्थूरमिति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूचितं च। आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूरं रयिं भर। आ॰ ७.८.। इति॥

आग्ने॑ स्थू॒रं र॒यिं भ॑र पृ॒थुं गोम॑न्तम॒श्विनं॑। अ॒ङ्ग्धि खं व॒र्तया॑ प॒णिं ॥३॥
आ। अ॒ग्ने॒। स्थू॒रं। र॒यिं। भ॒र॒। पृ॒थुं। गोऽमं॑तं। अ॒श्विनं॑। अ॒ङ्ग्धि। खं। व॒र्तय॑। प॒णिं ॥३॥

हे अग्ने स्थूरं स्थूलं वृद्धं पृथुं विस्तीर्णं गोमंतं गोभिर्युक्तमश्विनमश्वोपेतं रयिं धनमा भर। अस्मभ्यमाहर। प्रयच्छ। खमंतरिक्षमङ्ग्धि। वृष्ट्युदकैः सिंच। यद्वा। आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यंजय। प्रकाशय। पणिं वणिजमदातारमसुरं वा वर्तय। इतो निर्गमय। यद्वा। दाने प्रवर्तय॥

अग्ने॒ नक्ष॑त्रम॒जर॒मा सूर्यं॑ रोहयो दि॒वि। दध॒ज्ज्योति॒र्जने॑भ्यः ॥४॥
अग्ने॑। नक्ष॑त्रं। अ॒जरं॑। आ। सूर्यं॑। रो॒ह॒यः॒। दि॒वि। दध॑त्। ज्योतिः॑। जने॑भ्यः ॥४॥

हे अग्ने नक्षत्रं। नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः॥ नक्ष गतौ। अमिनक्षीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः॥ सततं गंतारमजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिव्यंतरिक्ष आ रोहयः। उपर्यवस्थितवानसि। यद्वा। नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः। किं कुर्वन्। जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं दधद्विदधत् कुर्वन्। यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः॥

अग्ने॑ के॒तुर्वि॒शाम॑सि॒ प्रेष्ठः॒ श्रेष्ठ॑ उपस्थ॒सत्। बोधा॑ स्तो॒त्रे वयो॒ दध॑त् ॥५॥
अग्ने॑। के॒तुः। वि॒शां। अ॒सि॒। प्रेष्ठः॑। श्रेष्ठः॑। उ॒प॒स्थ॒ऽसत्। बोध॑। स्तो॒त्रे। वयः॑।
दध॑त् ॥५॥

हे अग्ने विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयितासि । ज्ञापयिता भवसि । अत एव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वमुपस्थसद्वुपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन्बोध । अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । स्तोत्रे स्तुवते जनाय वयोऽन्नं दधद्विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ॥ १४ ॥

इमा नु कमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तमाप्त्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवं । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । इमा नु भुवन आप्त्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभमिति ॥ दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात्पूर्वमिदं शंसनीयं । सूत्रितं च । आ याहि वनसेमा नु कं बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि । आ° ८. ७. । इति ॥ षष्ठेऽहनि तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्र आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुरूपार्थे । सूत्रितं च । ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पंच । आ° ८. ३. । इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेंद्रश्च विश्वे च देवाः ॥१॥

इमा । नु । कं । भुवना । सीसधाम । इंद्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥१॥

इमेमानि प्रवृद्धमानानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम । साधयामः । वशीकुर्मः । कमिति पूरकः । यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयंतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ इंद्रश्च विश्वे सर्वेऽन्ये देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयंतु ॥

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिंद्रः सह चीक्लृपाति ॥२॥

यज्ञं । च । नः । तन्वं । च । प्रऽजां । च । आदित्यैः । इंद्रः । सह । चीक्लृपाति ॥२॥

नोऽस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकां चादित्यैरदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः सह वर्तमान इंद्रश्चीक्लृपाति । कल्पयतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिंद्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनां ॥३॥

आदित्यैः । इंद्रः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकं । भूतु । अविता । तनूनां ॥३॥

आदित्यैरदितिपुत्रैर्मित्रादिभिर्मरुद्भिश्च सगणः सहित इंद्रोऽस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वाविता भूतु । रक्षिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान्यदायन्देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥४॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वं । अभिऽरक्षमाणाः ॥४॥

देवा इंद्रादयोऽसुराञ्छत्रून्वृत्रादीन्हत्वाय हत्वा विनाश्य यद्यदायन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं ते देवा देवत्वमात्मीयममृतत्वमभिरक्षमाणा अभितः सर्वतो रक्षंतोऽभूवन् । बाधकाभावात्सर्वत्र प्रख्यापितवंत इत्यर्थः ॥

प्रत्यंचमर्कमनयञ्छचीभिरादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥५॥

प्रत्यंचं । अर्कं । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥५॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धमर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यंचमिंद्रादीन्प्रत्यंचदनयन् । स्तोतारः प्रापयन् । यद्येवं आदिद्नंतरमेवेषिरां गमनशीलां स्वधां वृष्ट्युदकं पर्यपश्यन् । सर्वे जनाः परितः पश्यंति । यद्वा । इषिरामेषणीयां स्वधां । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यंति ॥ ॥ १५ ॥

सूर्य इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्यं गायत्रं। तथा चानुक्रांतं। सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले सौर्यकांड इदं सूक्तं। सूत्रितं च। सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव। आ० ६.५.। इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे सूर्यो न इत्येषा। सूत्रितं च। सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः। आ० १.४.। इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अंतरिक्षात्। अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥१॥
सूर्यः। नः। दिवः। पातु। वातः। अंतरिक्षात्। अग्निः। नः। पार्थिवेभ्यः ॥१॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवो दिवो द्युलोकाद्द्युलोकवर्तिनो जनान्नोऽस्मान्पातु। रक्षतु। वातो वायुश्चांतरिक्षान्मध्यमस्थानगताद्बाधकादस्मान्रक्षतु। तथा पृथिवीस्थानोऽग्निश्च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यो नोऽस्मान्रक्षतु ॥

जोषा सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हति। पाहि नो दिद्युतः पतंत्याः ॥२॥
जोष। सवितः। यस्य। ते। हरः। शतं। सवान्। अर्हति। पाहि। नः। दिद्युतः।
पतंत्याः ॥२॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य जोष। अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व। यस्य ते तव हरो रसहरणशीलं तेजः शतं सवान्बहून्यज्ञान्प्रत्यर्हति योग्यं भवति। यद्वा। प्रकाशनादिद्वारा पूजयति। स त्वं नोऽस्मान्पतंत्या निपतंत्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणाया दिद्युतः। वज्रनामैतत्। द्योतमानायाः शक्तेरायुधात्पाहि। रक्ष ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः। चक्षुर्धाता दधातु नः ॥३॥
चक्षुः। नः। देवः। सविता। चक्षुः। नः। उत। पर्वतः। चक्षुः। धाता। दधातु।
नः ॥३॥

सविता प्रेरको देवो नोऽस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिंद्रियमिंद्रियानुग्राहकं तेजो वा दधातु। उतापि च पर्वत इंद्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवो नोऽस्माकं चक्षुर्दधातु। धाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च नोऽस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः। सं चेदं वि च पश्येम ॥४॥
चक्षुः। नः। धेहि। चक्षुषे। चक्षुः। विऽख्यै। तनूभ्यः। सं। च। इदं। वि। च।
पश्येम ॥४॥

नोऽस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेंद्रियाय चक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजो हे सूर्य धेहि। विधेहि। कुरु। यद्वा ॥ न इति व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षुरिंद्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि। प्रयच्छ। तनूभ्योऽस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुस्त्वदीयं प्रकाशं विधेहि। यत एवं तस्मात्कारणात्त्वदीयेन तेजसा वयं चेदं सर्वं जगत्सं पश्येम। सम्यग्द्रष्टारो भवेम। वि पश्येम च। विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य। वि पश्येम नृचक्षसः ॥५॥
सुऽसंदृशं। त्वा। वयं। प्रति। पश्येम। सूर्य। वि। पश्येम। नृऽचक्षसः ॥५॥

हे सूर्य सुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रति पश्येम। प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास्म। तथा नृचक्षसो

नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान्पदार्थान्वि पश्येम। विद्रष्टारो भवेम। यद्वा। नृचक्षसो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः संतो वयं विशिष्टप्राणा भवेम॥ ॥१६॥

उदसाविति षडृचमष्टमं सूक्तमानुष्टुभं। पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत्। अतः सैवर्षिः सैव देवता। तथा चानुक्रांतं। उदसौ षट् पौलोमी शच्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभमिति॥ विनियोगो लिंगादवगंतव्यः॥ आपस्तंबस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान्। सूत्र्यते हि। एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते। आप° गृ° ९. ९.। इति। अत्रैतेनेति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः।
अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः॥१॥
उत्। असौ। सूर्यः। अगात्। उत्। अयं। मामकः। भगः।
अहं। तत्। विद्वला। पतिं। अभि। असाक्षि। विऽससहिः॥१॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्य उदगात्। उदयं प्राप्तवान्। मामको मदीयो भगो भजनीयोऽयमिंद्रश्च सूर्यात्मनोदगात्। यद्वा। मामको भगो मदीयमिदं सौभाग्यमुदगात्। तदुद्यतं सूर्यस्य तेजो विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवत्यहं विषासहिर्विशेषेणाभिभवित्री सत्यभ्यसाक्षि। अभ्यभूवं। सपत्नीरिति शेषः॥ सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपं॥ यद्वा। विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि। भर्तारमप्यभ्यभूवं। यथा मय्येव वशीकृतश्चिरं वर्तेत तथाकार्षमित्यर्थः॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी। ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत्॥२॥
अहं। केतुः। अहं। मूर्धा। अहं। उग्रा। विऽवाचनी। मम। इत्। अनु। क्रतुं।
पतिः। सेहानायाः। उपऽआचरेत्॥२॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री भवामि। अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि। अहमुग्रोद्गूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि। क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः। सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्र्या ममेत्ममैव क्रतुं कर्म बुद्धिं वानुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्तोपाचरेत्। उपागच्छेत्। नान्यासां पत्नीनां॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट्।
उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः॥३॥
मम। पुत्राः। शत्रुऽहनः। अथो इति। मे। दुहिता। विऽराट्।
उत। अहं। अस्मि। संऽजया। पत्यौ। मे। श्लोकः। उत्ऽतमः॥३॥

ममैव पुत्रास्तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नानां हंतारो भवंति। अथो अपि च मे मदीया दुहिता पुत्री विराड्विशेषेण राजमाना भवति। उतापि चाहं संजया सम्यग्जेत्री सपत्नीनामस्मि। ता अभिभवामि। अतो हेतोः पत्यौ भर्तरींद्रे मे मम श्लोक उपश्लोकनीयं यश उत्तम उन्नततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते॥

येनेंद्रो हविषा कृत्व्यभवद्द्युम्न्युत्तमः। इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभुवं॥४॥
येन। इंद्रः। हविषा। कृत्वी। अभवत्। द्युम्नी। उत्ऽतमः। इदं। तत्। अक्रि। देवाः।
असपत्ना। किल। अभुवं॥४॥

येन हविषेंद्रो मम भर्ता क्रत्वी कर्मणां कर्ताभवत् भवति। तथा द्युम्नी। द्युम्नं द्योतमानं यशोऽन्नं वा। तद्वानुत्तम उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति। हे देवाः स्तोतार ऋत्विजः तदिदं हविरक्रि। अकारि। यथार्थिभिर्भवद्भिः क्रियतां। यद्वा। हे यष्टव्या देवाः तदिदं हविरक्र्यहमपि॥ करोतेर्लुङ्कीटि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक्॥ अत एव कारणादहमसपत्ना किल शत्रुरहिता खल्वभुवं। अभूवं॥ छांदसो ह्रस्वः॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयंत्यभिभूवरी।
आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥५॥
असपत्ना। सपत्नऽघ्नी। जयंती। अभिऽभूवरी।
आ। अवृक्षं। अन्यासां। वर्चः। राधः। अस्थेयसांऽइव ॥५॥

असपत्नाशत्रुका भवामि। कुत इत्यत आह। सपत्नघ्नी शत्रूणां हंत्री अत एव जयंती जयं प्राप्नुवत्यभिभूवर्यभिभवित्री॥ भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप्। वनो र चेति ङीब्रेफौ॥ ईदृश्यहमन्यासां सपत्नीनां वर्चस्तेजो राधो धनं चावृक्षं। आ समंतादवृक्षं। अवृश्चिषं। अच्छिदं॥ व्रश्चेर्लुङ्यूदित्त्वादिड्भावे संयोगादिलोपे छांदसं संप्रसारणं॥ तत्र दृष्टांतः। अस्थेयसामिवास्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन वृश्च्यते तथेत्यर्थः॥ स्थिरशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी।
यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥६॥
सं। अजैषं। इमाः। अहं। सऽपत्नीः। अभिऽभूवरी।
यथा। अहं। अस्य। वीरस्य। विऽराजानि। जनस्य। च ॥६॥

अभिभूवर्यभिभवित्र्यहमिमाः सपत्नीः समजैषं। सम्यगभ्यभूवं। यथा येन प्रकारेणाहमस्य वीरस्येंद्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना भवानि। तथा समजैषमित्यर्थः॥ ॥१७॥

तीव्रस्येति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं। तथा चानुक्रांतं। तीव्रस्य पंच पूरणो वैश्वामित्र इति॥ तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवल्यनिविद्धानं। सूचितं च। अस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयस इति मध्यंदिनः। आ॰ ९.७.। इति॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं। तथैव पंचमारण्यके सूचितं। तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने। ऐ॰ आ॰ ५. १. १.। इति॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुंच।
इंद्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन्तुभ्यमिमे सुतासः ॥१॥
तीव्रस्य। अभिऽवयसः। अस्य। पाहि। सर्वऽरथा। वि। हरी इति। इह। मुंच।
इंद्र। मा। त्वा। यजमानासः। अन्ये। नि। रीरमन्। तुभ्यं। इमे। सुतासः ॥१॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रंमदकरस्याभिवयसः। वय इत्यन्ननाम। अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्यास्य सोमस्य॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी॥ ईदृशं सोमं हे इंद्र पाहि। पिब॥ पिबतेश्छांदसः शपो लुक्॥ तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ हरी अश्वाविहास्मिन्यज्ञगृहे वि मुंच। रथाद्वियुज। हे इंद्र अस्मत्तोऽन्ये यजमानासो यजमानास्त्वा त्वां मा नि रीरमन्। नितरां मा रमयंतु। वयमेव रमयाम इत्यर्थः। ततस्तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुता अभिषुता इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तंते॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयंति ।
इंद्रेदमद्य सवनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमं ॥२॥
तुभ्यं । सुताः । तुभ्यं । ऊं इति । सोत्वासः । त्वां । गिरः । श्वात्र्याः । आ । ह्वयंति ।
इंद्र । इदं । अद्य । सवनं । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमं ॥२॥

हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुता अभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वास इतःपरमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव ॥ सुनोतेः कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ श्वात्र्याः शु आशु शीघ्रमतंत्यः प्रवर्तमाना गिरः स्तुतिरूपा वाचश्च त्वामेवा ह्वयंति । आक्रोशयंति । हे इंद्र अद्यास्मिन्काल इदं सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानो विश्वस्य सर्वस्य विद्वान्ज्ञाता त्वमिहास्मिन्यज्ञे सोमं पाहि । पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।
न गा इंद्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्चारुमस्मै कृणोति ॥३॥
यः । उशता । मनसा । सोमं । अस्मै । सर्वऽहृदा । देवऽकामः । सुनोति ।
न । गाः । इंद्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रऽशस्तं । इत् । चारुं । अस्मै । कृणोति ॥३॥

य उशता कामयमानेन सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । सामर्थ्यान्मत्वर्थो लक्ष्यते । हृदयवता मनसास्मा इंद्राय देवकामो देवमिंद्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति । इंद्रस्तस्य यजमानस्य गा न परा ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । अस्मै यजमानाय चारु शोभनं अत एव प्रशस्तं । इदित्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति । करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमं ।
निरत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हंत्यनानुदिष्टः ॥४॥
अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमं ।
निः । अरत्नौ । मघऽवा । तं । दधाति । ब्रह्मऽद्विषः । हंति । अननुऽदिष्टः ॥४॥

अस्य यजमानस्यैष इंद्रोऽनुस्पष्टो दृष्टिगोचरो भवति यो रेवान्धनवानस्मा इंद्राय सोमं सुनोति अभिषुणोति । मघवा धनोपेत इंद्रस्तं यजमानमरत्नौ हस्ते निर्दधाति भयान्निष्कृष्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वा चाननुदिष्टस्तेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन्ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्विष्टृञ्शत्रून्हंति । हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणींद्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमित्यस्याश्वायंत इत्येषा याज्या । इंद्रो वा शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूत्रितं च । अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः शुनं हुवेम मघवानमिंद्रं । आ॰ २. २०. । इति ॥

अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतो हवामहे त्वोपगंतवा उ ।
आभूषंतस्ते सुमतौ नवायां वयमिंद्र त्वा शुनं हुवेम ॥५॥
अश्वऽयंतः । गव्यंतः । वाजयंतः । हवामहे । त्वा । उपऽगंतवै । ऊं इति ।
आऽभूषंतः । ते । सुऽमतौ । नवायां । वयं । इंद्र । त्वा । शुनं । हुवेम ॥५॥

अश्वायंतोऽश्वानिच्छंतः ॥ कव्यध्वरपृतनस्य । पा॰ ७. ४. ३९. । इत्यालं ॥ गव्यंतो गा आत्मन इच्छंतः ॥ वाजो

यि प्रत्यय इत्ययादेशः ॥ वाजयंतोऽन्नीन्वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयंतः ॥ वा गतिगंधनयोः । णिचि वो विधूनने । पा० ७. ३. ३८. । इति जुगागमः । अस्माच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह । वाजमन्नमात्मन इच्छंत इति । तदानीमवग्रहाभावस्वरौ छांदसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूता वयं हे इंद्र त्वामुपगंतवा उपगंतुं प्राप्तुं हवामहे । आह्वयामहे ॥ गमेस्तुमर्थे सेसेनिति तवेप्रत्ययः । गतिसमासे तवै चांतश्च युगपदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वमुत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं ॥ उ इति पूरकः । हे इंद्र ते तव नवायामभिनवायां प्रशस्तायां सुमतौ शोभनबुद्धावाभूषंत आ समंतान्नवंतो वर्तमानाः । यद्वा । आ समंताद्भूषयंतोऽलंकुर्वतस्तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमाना वयं शुनं सुखकरं त्वां हुवेम । आह्वयेम ॥ ॥१८॥

मुंचामीति पंचर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षं । अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनादेशे त्विंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मुंचामि प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो राजयक्ष्मघ्नमंत्यानुष्टुबिति ॥ हृदयरोगप्रमुखस्य व्याधिजातस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यते हि । व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षळाहुतिस्वस्मुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन । आ० गृ० ३. ६. ४. । इति ॥

मुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इंद्राग्नी प्र मुमुक्तमेनं ॥१॥
मुंचामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कं । अज्ञातऽयक्ष्मात् । उत । राजऽयक्ष्मात् ।
ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनं । तस्याः । इंद्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तं । एनं ॥१॥

हे यक्ष्माभिभूत हविषानेन चरुणा साधनेन होमेन त्वा त्वामज्ञातयक्ष्मात् । अयमेतत्संज्ञ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः । तादृशाद्रोगान्मुंचामि । विश्लेषयामि । किमर्थं । जीवनाय कं जीवनार्थं । इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरकः । उतापि च राजयक्ष्मात् । यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः ॥ राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः । पा० २. २. ३१.॥ तस्मादपि त्वां मुंचामि । यदि वा यदि चैतदेतस्मिन्समय एनं व्याधितं पुरुषं ग्राहिर्ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता जग्राह गृहीतवती तस्या देवतायाः सकाशाद्धे इंद्राग्नी एनं प्र मुमुक्तं । प्रमोचयतं ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरंतिकं नीत एव ।
तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय ॥२॥
यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अंतिकं । निऽईतः । एव ।
तं । आ । हरामि । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् । अस्पार्षं । एनं । शतऽशारदाय ॥२॥

यदि स रोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतोऽस्माल्लोकात्परागतो भवति यदि च मृत्योर्वैवस्वतस्यांतिकं निकटं नीतो नितरां प्राप्त एव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्ऋतेः पापदेवताया आयुषः क्षयकारिण्या उपस्थादुपस्थानाद्वा हरामि । आनाययामि । आवर्तयामि । आहृत्य चैनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थमस्पार्षं । प्रबलं करोमि ॥ स्पृ प्रीतिबलनयोः ॥

सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहार्षमेनं ।
शतं यथेमं शरदो नयातींद्रो विश्वस्य दुरितस्य पारं ॥३॥
सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्षं । एनं ।
शतं । यथा । इमं । शरदः । नयाति । इंद्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारं ॥३॥

सहस्रमिति बहुनाम । सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यंते तत्सहस्राक्षं ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासांतः ॥ शरदः संबंधी शारदः संवत्सरः । शतं शारदा यस्य तत्तथोक्तं ॥ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष इंद्रः । तेन शतशारदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबंधिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन । एनं यक्ष्मगृहीतमाहार्षं । रोगादनैषं । यथा येन प्रकारेणेमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावंतं कालमिंद्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारमवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथाहार्षमित्यर्थः ॥

श॒तं जीव॑ श॒रदो॒ वर्ध॑मानः श॒तं हे॑म॒न्ताञ्छ॒तमु॑ व॒स॒न्तान् ।
श॒तमिं॑द्रा॒ग्नी स॑वि॒ता बृह॒स्पतिः॑ श॒तायु॑षा ह॒विषे॒मं पुन॑र्दुः ॥४॥
श॒तं । जी॒व॒ । श॒रदः॑ । वर्ध॑मानः । श॒तं । हे॒म॒न्तान् । श॒तं । ऊं॒ इति॑ । व॒स॒न्तान् ।
श॒तं । इं॒द्रा॒ग्नी इति॑ । स॒वि॒ता । बृह॒स्पतिः॑ । श॒तऽआ॑युषा । ह॒विषा॑ । इ॒मं । पुन॑रिति॑ । दुः ॥४॥

हे यक्ष्माद्विमुक्त वर्धमानोऽहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवंस्त्वं शतं शरदः शतसंख्याकाञ्छरदृतूञ्जीव । प्राणान्धारय ॥ पूर्ववदत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ शतं हेमंतान् हेमंतर्तूंश्च जीव शतं वसंतांश्च । उशब्दः समुच्चये । अपि चेंद्राग्नी इंद्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरको देवश्च बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषो हेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणाः संत इमं जनं पुनर्दुः । पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥

आहा॑र्षं॒ त्वावि॑दं त्वा॒ पुन॒रागाः॑ पुनर्नव ।
सर्वां॑ग॒ सर्वं॑ ते॒ चक्षुः॒ सर्व॒मायु॑श्च॒ तेऽवि॑दं ॥५॥
आ । अ॒हा॒र्षं॒ । त्वा॒ । अवि॑दं । त्वा॒ । पुन॒रिति॑ । आ । अ॒गाः॒ । पु॒नः॒ऽन॒व॒ ।
सर्व॑ऽअंग । सर्वं॑ । ते॒ । चक्षुः॑ । सर्वं॑ । आयुः॑ । च॒ । ते॒ । अ॒वि॒दं॒ ॥५॥

हे व्याधिगृहीत त्वा त्वामाहार्षं । मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव त्वा त्वामविदं । अलप्सि । हे पुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः । पुनरस्मत्समीपमागच्छ । हे सर्वांग सर्वैरविकलैरंगैरुपेत ते तव सर्वं चक्षुः । उपलक्षणमेतत् । इंद्रियवर्गं सकलमविदं । लब्धवानस्मि । ते तवायुर्जीवनं च सर्वं संपूर्णमविदं ॥ ॥१९॥

ब्रह्मणाग्निरिति षड्टचमेकादशं सूक्तमानुष्टुभं । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसवसमाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकमिदं । अनुक्रांतं च । ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो रक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हीति ॥ विनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

ब्रह्म॑णा॒ग्निः सं॑वि॒दा॒नो र॑क्षो॒हा बा॑धतामि॒तः ।
अमी॑वा॒ यस्ते॒ गर्भं॑ दु॒र्णामा॒ योनि॑माश॒ये ॥१॥
ब्रह्म॑णा । अ॒ग्निः । स॒म्ऽवि॒दा॒नः । र॒क्षः॒ऽहा । बा॒ध॒तां॒ । इ॒तः ।
अमी॑वा । यः । ते॒ । गर्भं॑ । दुः॒ऽनामा॑ । योनिं॑ । आ॒ऽश॒ये ॥१॥

ब्रह्मणा मंत्रेण सह संविदान ऐकमत्यं प्राप्तो रक्षोहा रक्षसां हंताग्निरितोऽस्मात्स्थानाद्राक्षसादिकं बाधतां । हिनस्तु । यो राक्षसोऽमीवा रोगरूपः संस्ते तव गर्भमाशये आशेते ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ हंतुं प्राप्नोति । दुर्नामार्शआख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यश्च ते तव योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानमाशेते तं बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥२॥
यः। ते। गर्भं। अमीवा। दुःऽनामा। योनिं। आऽशये।
अग्निः। तं। ब्रह्मणा। सह। निः। क्रव्यऽअदं। अनीनशत् ॥२॥

गतः पूर्वोऽर्धर्चः। तं क्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहितोऽग्निर्निःशेषेणानीनशत्। नाशयतु॥

यस्ते हंति पतयंतं निषत्स्नुं यः सरीसृपं।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥३॥
यः। ते। हंति। पतयंतं। निऽसत्स्नुं। यः। सरीसृपं।
जातं। यः। ते। जिघांसति। तं। इतः। नाशयामसि ॥३॥

हे योषित् ते तव गर्भाशये पतयंतं पततं रेतोरूपेण गच्छंतं तदनंतरं तत्र निषत्स्नुं निषीदंतं च गर्भं यो राक्षसादिर्हंति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं सर्पणशीलं च गर्भं यो हंति जातं दशसु मासेषूत्पन्नं ते तव शिशुं यो राक्षसादिर्जिघांसति हंतुमिच्छति तमितः स्थानान्नाशयामसि। नाशयामः॥

यस्त ऊरू विहरत्यंतरा दंपती शये।
योनिं यो अंतरारेळ्हि तमितो नाशयामसि ॥४॥
यः। ते। ऊरू इति। विऽहरति। अंतरा। दंपती इति दंऽपती। शये।
योनिं। यः। अंतः। आऽरेळ्हि। तं। इतः। नाशयामसि ॥४॥

हे योषित् ते तवोरू पादमूलौ यो राक्षसादिर्विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अंतरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यस्त्र शये शेते यस्त्र योनिमंतः प्रविश्यारेळ्हि निषिक्तं रेतो जिह्वयास्वादयति। भक्षयतीत्यर्थः॥ लिह आस्वादने आदादिकः। कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः॥ तं सर्वमितो नाशयामः॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥५॥
यः। त्वा। भ्राता। पतिः। भूत्वा। जारः। भूत्वा। निऽपद्यते।
प्रऽजां। यः। ते। जिघांसति। तं। इतः। नाशयामसि ॥५॥

हे योषित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिर्भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति। अथवा जार उपपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति। एवंभूतो यो राक्षसादिस्ते तव प्रजां जिघांसति हंतुमिच्छति। स्पष्टमन्यत्॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥६॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रजां । यः । ते । जिघांसति । तं । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित् यो राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया तमसा निद्रया त्वा त्वां मोहयित्वा मूढतां प्रापय्य निपद्यति गर्भघाताय गच्छति । अन्यद्गतं ॥ ॥ २० ॥

अक्षीभ्यामिति षडृचं द्वादशं सूक्तमानुष्टुभं । काश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं इत्तत्वं सूक्तं । अनुक्रांतं च । अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मघ्नमिति ॥ लैंगिको विनियोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥
अक्षीभ्यां । ते । नासिकाभ्यां । कर्णाभ्यां । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मं । शीर्षण्यं । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तवाक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं वि वृहामि । उद्धारयामि । विश्लेषयामीत्यर्थः ॥ ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः ॥ तथा नासिकाभ्यां घ्राणेंद्रियाच्च कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकाच्चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाच्च । अधिरनर्थकः । अपि च शीर्षण्यं । शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः ॥ भवे छंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा॰ ६. १. ६१. । इति शिरसः शीर्षन्नादेशः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ॥ ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् । शिरसोऽंतरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्माज्जिह्वाया रसनायाश्च सकाशाद्वि वृहामि । उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः ॥ वृह उद्यमन इति धातुः ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥
ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मं । दोषण्यं । अंसाभ्यां । बाहुऽभ्यां । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत उष्णिहाभ्य ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य उत्स्नाताभ्यो वा स्नायुभ्यो ग्रीवाभ्यो गलगताभ्यो धमनीभ्यस्ते तव यक्ष्मं वि वृहामि । तथा कीकसाभ्योऽस्थिभ्योऽनूक्यादस्थिसंधेश्च यक्ष्मं वि वृहामि ॥ उच समवाये । अनूच्यते समवेयत इत्यनूः संधिरनूक्यः । ऋहलोर्ण्यत् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥ अपि च दोष्णोर्भवं दोषण्यं ॥ पूर्ववद्यति पद्दन्नित्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥ तमपि यक्ष्मं रोगं ते तवांसाभ्यां बाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोरूर्ध्वभागावंसावधोभागौ बाहू ॥

आंत्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥
आंत्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।
यक्ष्मं । मतस्नाभ्यां । यक्नः । प्लाशिऽभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत ते तवांत्रेभ्यः । आंत्रं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतं । तत्संबंधिभ्यः स्नायुभ्यो गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशाद्यक्ष्मं वि वृहामि । तथा वनिष्ठोः स्थविरांत्राद्धृदयादधि हृत्पुंडरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च ते तव मतस्नाभ्यां । मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमा-

नावाम्रफलाकृती वृक्कौ। ताभ्यां यक्नः। हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यकृत्। तस्माच्च ॥ पद्दन्नित्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः ॥ प्लाशिभ्योऽन्येभ्योऽपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं वि वृहामि। उत्क्षिपामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्यां।
यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद्भंससो वि वृहामि ते ॥४॥
ऊरुऽभ्यां। ते। अष्ठीवत्ऽभ्यां। पार्ष्णिऽभ्यां। प्रऽपदाभ्यां।
यक्ष्मं। श्रोणिऽभ्यां। भासदात्। भंससः। वि। वृहामि। ते ॥४॥

हे रुग्ण ते तवोरुभ्यामष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। तथा पार्ष्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। अपि च श्रोणिभ्यां जघनाभ्यां च यक्ष्मं वि वृहामि। तथा भासदात्। भसत्कटिप्रदेशः। तत्संबंधाद्भंससो भासमानात्पायोस्ते तव यक्ष्मं वि वृहामि ॥

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥५॥
मेहनात्। वनंऽकरणात्। लोमऽभ्यः। ते। नखेभ्यः।
यक्ष्मं। सर्वस्मात्। आत्मनः। तं। इदं। वि। वृहामि। ते ॥५॥

वनंकरणात्। वनमुदकं शारीरं। तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणं। तस्मान्मेहनान्मेढ्रात्ते तव लोमभ्यो नखेभ्यश्च यक्ष्मं वि वृहामि। किं बहुना। इदमिदानीं तं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव ते तव शरीरादपि वृहामि ॥

अंगादंगाल्लोम्नोलोम्नो जातं पर्वणिपर्वणि।
यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥६॥
अंगात्ऽअंगात्। लोम्नःऽलोम्नः। जातं। पर्वणिऽपर्वणि।
यक्ष्मं। सर्वस्मात्। आत्मनः। तं। इदं। वि। वृहामि। ते ॥६॥

अंगादंगात् सर्वेभ्योऽंगेभ्यो लोम्नो लोम्नः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च पर्वणि पर्वण्यवयवानां संधौ जातमुत्पन्नं यक्ष्मं वि वृहामि। अन्यद्गतं ॥ ॥२१॥

अपेहीति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं। आंगिरसस्य प्रचेतस आर्षं। तृतीया त्रिष्टुप् पंचमी पंक्तिः। दुःस्वप्ननाशनं देवता। तथा चानुक्रांतं। अपेहि पंच प्रचेता दुःस्वप्नघ्नं पंक्त्यंतं त्रिष्टुम्मध्यमिति ॥ लैंगिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽप क्राम परश्चर।
परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥१॥
अप। इहि। मनसः। पते। अप। क्राम। परः। चर।
परः। निःऽऋत्यै। आ। चक्ष्व। बहुधा। जीवतः। मनः ॥१॥

हे मनसस्पते स्वप्नावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि। अपगच्छ। स्वप्नावस्थावतो मनो

निर्गच्छ। निर्गत्य चाप क्राम। देशांतरं गंतुं पादौ विक्षिप। दूरदेशं गच्छेत्यर्थः। अपक्रम्य च परः परस्ताद्विप्रकृष्टे देशे चर। यथेच्छं वर्तस्व। अपि च निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानाया आ चक्ष्व। वयं न बाधनीया इति प्रब्रूहि। जीवतो मम मनो बहुधा बहुप्रकारं भवति। भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषूत्सुकं सद्वर्तते। अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युंजंति दक्षिणं। भद्रं वैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥२॥

भद्रं। वै। वरं। वृणते। भद्रं। युंजंति। दक्षिणं। भद्रं। वैवस्वते। चक्षुः। बहुऽत्रा। जीवतः। मनः ॥२॥

भद्रं वै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं वृणते। सर्वे जनाः प्रार्थयंते। दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं तत्फलं युंजंति। प्राप्नुवंति च। वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुर्दर्शनमहं प्रार्थये। दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधतां। भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः। बहुत्रा बहुषु हि विषयेषु जीवतो मम मनो वर्तते॥

यदाशसा निःशसाभिशसोपारिम जाग्रतो यत्स्वपंतः।
अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद्दधातु ॥३॥

यत्। आऽशसा। निःऽशसा। अभिऽशसा। उपऽआरिम। जाग्रतः। यत्। स्वपंतः।
अग्निः। विश्वानि। अप। दुःऽकृतानि। अजुष्टानि। आरे। अस्मत्। दधातु ॥३॥

यद्दुष्कृतमाशसाशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतो जागरणावस्थायां वर्तमाना वयमुपारिम उपगतवंतः स्म यच्च स्वपंतः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवंतः स्म। तथा निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेणाभिशसाभिगताभिलाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यद्दुष्कृतमुपागच्छेम। तानि विश्वानि सर्वाण्यजुष्टान्यसेव्यान्यप्रियाणि वा दुष्कृतानि दुष्कर्माण्यग्निरस्मदारेऽस्मत्तो दूरदेशेऽप दधातु। अपकृष्य स्थापयतु॥

यदिंद्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि। प्रचेता न आंगिरसो द्विषतां पात्वंहसः ॥४॥

यत्। इंद्र। ब्रह्मणः। पते। अभिऽद्रोहं। चरामसि। प्रऽचेताः। नः। आंगिरसः।
द्विषतां। पातु। अंहसः ॥४॥

हे इंद्र हे ब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यदभिद्रोहमभितो द्रोहं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मान्रक्षतमिति शेषः। अपि चांगिरसोऽंगिरोभिः स्तोतृभिः सबांधवः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणश्च द्विषतां द्वेष्टॄणामंहसस्तत्कर्तृकादस्मद्विषयात्पापान्नोऽस्मान्पातु। रक्षतु। यद्वा॥ विभक्तिव्यत्ययः॥ आंगिरसमंगिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः॥ वचनव्यत्ययः॥ मां द्विषतामंहसः पातु। प्रकृतत्वादिंद्र इति गम्यते॥

अजैष्माद्यासनाम चाभूमानागसो वयं।
जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥५॥

अजैष्म। अद्य। असनाम। च। अभूम। अनागसः। वयं।
जाग्रत्ऽस्वप्नः। संऽकल्पः। पापः। यं। द्विष्मः। तं। सः। ऋच्छतु। यः। नः। द्वेष्टि।
तं। ऋच्छतु ॥५॥

अद्यास्मिन्काले ऽजैष्म । जेतव्यानि सर्वाणि जितवंतो ऽभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनंतरमसनाम च । संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा वयमनागसो ऽनपराधाश्चाभूम । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबंधी पापः पापफलरूपः स संकल्पो दुःस्वप्नाध्यवसायो यं शत्रुं वयं द्विष्मः तमृच्छतु । प्राप्नोतु । यश्च नो ऽस्मान्द्वेष्टि तमृच्छतु । प्राप्नोतु ॥ ॥२२॥

देवा इति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रांतं । देवा नैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तं वैश्वदेवमिति ॥ कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदानेन सूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यते हि । कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा । आ० गृ० ३. ७. ७. । इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।
तस्मा अर्चाम कृणवाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥१॥
देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः । इदं । आऽजगाम ।
तस्मै । अर्चाम । कृणवाम । निःऽकृतिं । शं । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शं । चतुःऽपदे ॥१॥

हे देवाः इषितः प्राप्तो निर्ऋत्याः पापदेवताया दूतो ऽनुचरः कपोतो यद्बाधनमिच्छन्नभिलषन्निदमस्मदीयं गृहमाजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थमर्चाम । युष्मान्हविषा पूजयाम । ततो निष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृणवाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतो नो ऽस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखमस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥२॥
शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।
अग्निः । हि । विप्रः । जुषतां । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥२॥

हे देवाः नो ऽस्माकं गृहेष्विषितः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरो ऽनागा अपापहेतुश्चास्तु । हि यस्माद्विप्रो मेधाव्यग्निर्नो ऽस्माकं हविर्युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मत्प्रसादात्पक्षिणी पक्षोपेता हेतिर्हननहेतुः कपोतो नो ऽस्मान्परि वृणक्तु । अस्मान्परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥३॥
हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्र्यां । पदं । कृणुते । अग्निऽधाने ।
शं । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु । मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥३॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिर्हननहेतुः कपोतो ऽस्मान्न दभाति । न हिनस्तु । आष्ट्र्यां व्याप्तायामरण्यान्यामग्निधाने अग्निर्निधीयते ऽस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते । करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः । यद्वा । अश्नंत्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला । तस्यां । अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन्प्रदेशे पदं पादनिधानं कृणुते । करोति । तद्धेतुको बाधो नो ऽस्माकं न भवत्वित्यर्थः । अपि च नो ऽस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शांतिर्वास्तु । भवतु । हे देवाः इहास्मिन्गृहे कपोतो नो ऽस्मान्मा हिंसीत् । युष्मदनुग्रहान्मा बाधतां ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।
यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥४॥
यत् । उलूकः । वदति । मोघं । एतत् । यत् । कपोतः । पदं । अग्नौ । कृणोति ।
यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥४॥

उलूको घूकसंज्ञः पक्षी यदशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतन्मोघं निष्फलमस्तु । कपोतश्चाग्नावग्निमति गृहमध्ये यत्पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वीर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषित एष कपोतो यस्य स्वामिनो दूतोऽनुचरो भवति तस्मै नाम मृत्यवे मारयित्रे यमायैतन्नमः प्रणामोऽस्तु । भवतु ॥

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदंतः परि गां नयध्वं ।
संयोपयंतो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्र पतात्पतिष्ठः ॥५॥
ऋचा । कपोतं । नुदत । प्रऽनोदं । इषं । मदंतः । परि । गां । नयध्वं ।
संऽयोपयंतः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जं । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥५॥

हे देवाः ऋचा मंत्रेण स्तूयमानाः संतो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत । अस्माद्गृहात्प्रेरयत । निर्गमयत । तथा मदंतोऽस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यंत इषमन्नं गां च परि णयध्वं । परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वंतः । विश्वा सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयंतोऽदृश्यानि कुर्वंतः । अपि च पतिष्ठोऽतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः कपोतो नोऽस्माकमूर्जमन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् । प्रकर्षेण पततु । पक्षाभ्यामुत्पततु ॥ ॥२३॥

ऋषभमिति पंचर्चं पंचदशं सूक्तं वैराजस्य शाक्वरस्य वर्षभाख्यस्यार्षं पंचमी षडष्टका महापंक्तिः । सपत्ननाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रांतं । ऋषभमृषभो वैराजः शाक्वरो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यंतमिति ॥ प्रयाणसमये --- जपेत् । सूत्रितं च । ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् । आ० गृ० २. ६. १३. । इति ॥

ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिं ।
हंतारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवां ॥१॥
ऋषभं । मा । समानानां । सऽपत्नानां । विऽससहिं ।
हंतारं । शत्रूणां । कृधि । विऽराजं । गोऽपतिं । गवां ॥१॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्निंद्र मा मां समानानां सदृशानामस्मत्कुलीनानां मध्य ऋषभमृषभवत्प्रशस्तं कृधि । कुरु । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु । येऽस्मत्कुल एव जाता अस्माकमेवानिष्टमाचरंति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणामन्येषामपि शातयितॄणां वैरिणां हंतारं हिंसितारं कृधि । कुरु । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु । न केवलमेकस्या एव गोः पतिं अपि तु सर्वासामित्याह गवामिति ॥

अहमस्मि सपत्नहेंद्र इवारिष्टो अक्षतः ।
अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्ठिताः ॥२॥
अहं । अस्मि । सपत्नऽहा । इंद्रःऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।
अधः । सऽपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥२॥

अहं सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हंतास्मि । भवामि । इंद्र इवेंद्रो यथा केनाप्यहिंसितो भवति तथाहमप्यरिष्टोऽहिंसितोऽक्षतोऽव्रणश्च भवामि । इमे दृश्यमानाः सर्वे सपत्ना मे मम पदोः पादयोरधोऽधस्तादभिष्ठिता आक्रांता भवंतु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नी इव ज्यया ।
वाचस्पते नि षेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥३॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव । ज्यया ।
वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरं । वदान् ॥३॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैवास्मिन्नेव देशे वो युष्मानपि नह्यामि । अपिनद्धान्पाशैर्बद्धान्करोमि ज्यया मौर्व्यार्त्नी इव । यथा द्वे धनुषः कोटी दृढं बध्येते तथेत्यर्थः । हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव इमान्सपत्नान्नि षेध । प्रतिषेध । यथा येन प्रकारेण मत्तोऽधरं निकृष्टतरं वदान् वदंति तथा निकृष्टवाचः कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना ।
आ वश्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥४॥

अभिऽभूः । अहं । आ । अगमं । विश्वऽकर्मेण । धाम्ना ।
आ । वः । चित्तं । आ । वः । व्रतं । आ । वः । अहं । संऽइतिं । ददे ॥४॥

हे सपत्नाः अभिभूरभिभविताहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धमागमं । आगतवानस्मि । अतो वो युष्माकं चित्तं मन आ ददे । गृह्णामि । मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । वो युष्माकं व्रतं कर्म चाहमा ददे । वो युष्मदीयो यः समितिः संग्रामः तं चाहमा ददे । अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीं ।
अधस्पदान्म उद्वदत मंडूका इवोदकान्मंडूका उदकादिव ॥५॥

योगऽक्षेमं । वः । आऽदाय । अहं । भूयासं । उत्ऽतमः । आ । वः । मूर्धानं । अक्रमीं ।
अधःऽपदात् । मे । उत् । वदत । मंडूकाःऽइव । उदकात् । मंडूकाः । उदकात्ऽइव ॥५॥

हे सपत्नाः वो युष्माकं योगक्षेमं । अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । तदुभयमादाय युष्मत्तो गृहीत्वाहमुत्तमः श्रेष्ठो भूयासं । ततो वो युष्माकं मूर्धानं शिर आक्रमीं । आक्रमिषं । पादेनाधितिष्ठामि ॥ क्रमेर्लुङ्युत्तमो मस् । पा॰ ७. १. ४०. । इट ईटीति सिचो लोपः ॥ अनंतरं मे ममाधस्पदात्पादस्याधस्ताद्वर्तमाना यूयमुद्वदत । उच्चैराक्रोशत । उदकाद्वृष्टिजलादधः प्रदेशे वर्तमाना मंडूका इव । यथा ते भृशमाक्रोशंति तथोद्वदतेत्यर्थः । मंडूका उदकादिवेति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥२४॥

तुभ्येदमिति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं आगतमैंद्रं । सोमस्य राज्ञ इत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातुसोमबृहस्पतीतिलिंगोक्तदेवताका । तथा चानुक्रांतं । तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी जागतं तृतीया लिंगोक्तदेवता वेति । पक्ष इंद्र एव देवतान्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः ॥ गतो विनियोगः ॥

तुभ्येदमिंद्र परि षिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।
त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥१॥

तुभ्यं । इदं । इंद्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वं । सुतस्यं । कलशस्य । राजसि ।
त्वं । रयिं । पुरुऽवीरां । ऊं इति । नः । कृधि । त्वं । तपः । परिऽतप्यं । अजयः ।
स्वरिति स्वः ॥१॥

हे इंद्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि षिच्यते । आहवनीये प्रक्षिप्यते । त्वमेव सुतस्याभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि । ईशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । स त्वं नोऽस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रं रयिं धनं कृधि । कुरु । उशब्दः पूरकः । यद्वा । अवधारणे । बहुपुत्रोपेतमेव धनं कुरु नः केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्यानुष्ठाय स्वः स्वर्गमजयः । जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मंदानमंधसो हवामहे परि शक्रं सुताँ उप ।
इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयंतं मघवानमीमहे ॥२॥
स्वःऽजितं । महि । मंदानं । अंधसः । हवामहे । परि । शक्रं । सुतान् । उप ।
इमं । नः । यज्ञं । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयंतं । मघऽवानं । ईमहे ॥२॥

उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महांतमंधसोऽन्नस्य सोमस्य पानेन मंदानं मोदमानं हृष्यंतं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिंद्रं सुतानुपाभिषुतान्सोमान्प्रति परि हवामहे । परित आह्वयामहे । हे इंद्र इत्यमाह्वयमानस्त्वं नोऽस्माकमिमं यज्ञमिहास्मिन्यज्ञे बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्वा चा गहि । आगच्छ । स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेना जयंतमभिभवंतं मघवानं धनवंतं त्वामीमहे । अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयं ॥३॥
सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊं इति । शर्मणि ।
तव । अहं । अद्य । मघऽवन् । उपऽस्तुतौ । धातः । विधातरिति विऽधातः ।
कलशान् । अभक्षयं ॥३॥

राज्ञो राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च संबंधिनि धर्मणि धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबंधिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानोऽहं हे मघवन्निंद्र तवोपस्तुतौ स्तोत्रेऽद्येदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे धातर्हे एतत्संज्ञक देव हे विधातरेतत्संज्ञक देव युवाभ्यामनुज्ञातः कलशान्कलशस्थान्हुतशिष्टान्सोमानभक्षयं । भक्षितवानस्मि ॥

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे ।
सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥४॥
प्रऽसूतः । भक्षं । अकरं । चरौ । अपि । स्तोमं । च । इमं । प्रथमः । सूरिः । उत् । मृजे ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमं । वां । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥४॥

हे इंद्र प्रसूतस्त्वया प्रेरितोऽहं चरौ चरणीये भक्षणा वा युक्ते यज्ञे भक्षमपि भक्षणीयं चर्वादि हविश्चाकरं । त्वदर्थमकार्षं । प्रथमो मुख्यः सूरिः स्तोताहमिमं स्तोमं स्तोत्रं च त्वदर्थमुन्मृजे । उन्मार्ज्मि । संस्करोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिंद्रोऽंतरात्मरूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारावृषी संबोध्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी

वां युवां प्रति इमे यज्ञगृहे सुतेऽभिषुते सोमे सति सातिन संभक्तव्येन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन्काले ऽहमागमं आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥२५॥

वातस्येति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । वातस्यानिलो वातायनो वायव्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

वात॑स्य॒ नु म॑हि॒मानं॒ रथ॑स्य रु॒जन्ने॑ति स्त॒नय॑न्नस्य॒ घोषः॑ ।
दि॒वि॒स्पृग्या॒त्य॑रु॒णानि॑ कृ॒ण्वन्नु॒तो ए॑ति पृथि॒व्या रे॒णुमस्य॑न् ॥१॥
वात॑स्य । नु । म॒हि॒मान॑म् । रथ॑स्य । रु॒जन् । ए॒ति॒ । स्त॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । घोषः॑ ।
दि॒वि॒ऽस्पृक् । या॒ति॒ । अ॒रु॒णानि॑ । कृ॒ण्वन् । उ॒तो इति॑ । ए॒ति॒ । पृ॒थि॒व्याः । रे॒णुम् । अस्य॑न् ॥१॥

वातस्य वायो रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । अस्य वायोर्घोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन्रुजन् सर्वं स्थावरजंगमजातं भंजन्नेति । गच्छति । स च वायुर्दिविस्पृग्दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन्नरुणान्यरुणवर्णानि विलोहितरूपाणि दिगंतराणि कृण्वन्कुर्वन्याति । प्राप्नोति । उतो अपि च पृथिव्या भूमे रेणुं पांसुमस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन्नेति । गच्छति । अत एवारुणानि कृण्वन्नित्युक्तं ॥

सं प्रेर॑ते॒ अनु॒ वात॑स्य वि॒ष्ठा ऐनं॑ गच्छंति॒ सम॑नं॒ न योषाः॑ ।
ताभिः॑ स॒युक्स॒रथं॑ दे॒व ईय॑ते॒ऽस्य विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॑ ॥२॥
सम् । प्र । ई॒र॒ते॒ । अनु॑ । वात॑स्य । वि॒ऽस्थाः । आ । ए॒न॒म् । ग॒च्छं॒ति॒ । सम॑नम् । न । योषाः॑ ।
ताभिः॑ । स॒ऽयुक् । स॒ऽरथ॑म् । दे॒वः । ई॒य॒ते॒ । अ॒स्य । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ ॥२॥

विष्ठा विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्या वातस्य वायोरनुगुणं सं प्रेरते । संप्रगच्छंति । यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकंपंत इत्यर्थः । समनं न संग्राममिवैनं वायुं योषा अश्वयोषितो वडवा आ गच्छंति । ताभिर्वडवाभिः स्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं सरथं समानमेकं रथमारुह्य देवो दीप्यमानो वायुरीयते । गच्छति ॥ ईङ् गतौ ॥ अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा । समनं धृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्य इव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छंति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

अं॒तरि॑क्षे प॒थिभि॒रीय॑मानो॒ न नि वि॑शते क॒त॒मच्च॒नाहः॑ ।
अ॒पां सखा॑ प्रथम॒जा ऋ॒ताव॒ा क्व॑ स्वि॒ज्जा॒तः कुत॒ आ ब॑भूव ॥३॥
अं॒तरि॑क्षे । प॒थिऽभिः॑ । ईय॑मानः । न । नि । वि॒श॒ते॒ । क॒त॒मत् । च॒न । अ॒हरिति॑ ।
अ॒पाम् । सखा॑ । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तऽवा॑ । क्व॑ । स्वि॒त् । जा॒तः । कुतः॑ । आ । ब॒भू॒व॒ ॥३॥

अंतरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिर्मार्गैरीयमाणो गच्छन्वायुः कतमच्चनाहरेकमपि दिनं न नि विशते । नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति ॥ नेर्विशः । पा॰ १.३.१७. । इत्यात्मनेपदं ॥ अपि चापामुदकानां सखा । वायुर्वै वृष्ट्या ईशे इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एवर्तावा सत्यवान् एवंभूतो वायुः क्व स्वित् कुत्र खलु देशे जात उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशान्निष्क्रम्या बभूव । इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥४॥
आत्मा । देवानां । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशं । चरति । देवः । एषः ।
घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपं । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥४॥

अयं वायुर्देवानामिंद्रादीनामप्यात्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानाद्भुवनस्यापि भूतजातस्य गर्भो गर्भवत्प्राणरूपेणांतर्वर्तमान एष ईदृशो देवो यथावशं यथाकामं यथेच्छं चरति । वर्तते । अनिवारितगतिः सन् क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गतिः कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रामत्यन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तत इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतो घोषा इच्छब्दा एव शृण्विरे । श्रूयंते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् । अदृश्यविषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम । परिचरेम ॥ ॥२६॥

मयोभूरिति चतुर्ऋचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवत्पुत्रस्य शबरस्यार्षं त्रैष्टुभं गोदेवत्यं । अनुक्रांतं च । मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यमिति ॥ घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितो द्वाभ्यामभिमंत्रणीयाः । सूत्रितं च । गाः प्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति द्वाभ्यां । आ॰ गृ॰ २. १०. ५. । इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशंतां ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबंत्ववसाय पद्वते रुद्र मृळ ॥१॥
मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशंतां ।
पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबंतु । अवसाय । पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥१॥

वातो वायुर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सन्नुस्रा गा अभि वातु । अभिगच्छतु । ताश्च गाव ऊर्जस्वती रसवतीरोषधीर्बलवंति तृणान्या रिशंतां । अभितः स्वादयंतु । तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां प्राणयित्रीरपश्च पिबंतु । हे रुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेरणेन संहर्तर्देव पद्वते पादयुक्तायावसायान्नाय गोरूपाय मृळ । उपदयां कुरु । मा बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद ।
या अंगिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥२॥
याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासां । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।
याः । अंगिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥२॥

या गावः सरूपाः समानरूपा याश्च विरूपा विभिन्नरूपा याश्चैकरूपा एकेनैव वर्णेनोपेता यासां च गवां नामानीडे रंतेऽदित इत्यादीनीष्ट्या यागेन हेतुनाग्निर्वेद जानाति याश्च गा अंगिरस ऋषयस्तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेनेहास्मिँल्लोके चक्रुः कृतवंतः ताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे पर्जन्य महि महच्छर्म सुखं यच्छ । प्रदेहि ॥

द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छंतीर्गा अनुमंत्रयेत । सूत्र्यते हि । या देवेषु तन्वमैरयंतेति च सूक्तशेषं । आगावोयमेके । आ॰ गृ॰ २. १०. ६–७. । इति ॥

या देवेषु तन्व१मैरयंत यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।
ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिंद्र गोष्ठे रिरीहि ॥३॥

याः । देवेषु । तन्वं । ऐरयंत । यासां । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।
ताः । अस्मभ्यं । पयसा । पिन्वमानाः । प्रजाऽवंतीः । इंद्र । गोऽस्थे । रिरीहि ॥३॥

या गावो देवेषु यष्टव्येषु तन्वमात्मीयं शरीरमैरयंत हवीरूपेण प्रेरयंति यासां च गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि अयणद्रव्याणि सोमो वेद जानाति अस्मभ्यमस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमाना वर्धमानाः अत एव प्रजावतीः प्रजाभिर्वत्सैरुपेतास्ता गा हे इंद्र गोष्ठेऽस्मदीये रिरीहि । गमय ॥ री गतिरेषणयोः । छांदसो विकरणस्य श्लुः ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥४॥
प्रजाऽपतिः । मह्यं । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । संऽविदानः ।
शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्थं । आ । अकरित्यकः । तासां । वयं । प्रऽजया ।
सं । सदेम ॥४॥

प्रजापतिर्विधाता मह्यं स्तोत्र एता गा रराणः प्रयच्छन् ॥ रातेर्व्यत्ययेन शानच् । छांदसः शपः श्लुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ विश्वैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतः सञ्छिवाः सतीः कल्याणीर्भवंतीर्गा नोऽस्माकं गोष्ठं व्रजमुप गोष्ठसमीपेऽकः । करोतु । तासां गवां प्रजया संतानेन वयं सं सदेम । संगच्छेमहि ॥ सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ॥२७॥

विभ्राडिति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्षं सूर्यदेवत्यं । आद्यो तिस्रो जगत्यः । द्व्यष्टकद्विद्वादशकवत्यास्तारपंक्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रांतं । विभ्राड्विभ्राट् सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपंक्त्यंतमिति ॥ विषुवति निष्केवल्ये आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूचितं च । विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ८. ६. । इति ॥ वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्य विभ्राडित्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यते हि । विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानां । आ० ९. ९. । इति ॥

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतं ।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥१॥
विऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यं । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविऽह्रुतं ।
वातऽजूतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥१॥

विभ्राड्विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यो बृहन्महत्परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु । किं कुर्वन् । यज्ञपतौ यजमानेऽविह्रुतमकुटिलमायुर्दधत् कुर्वन् । यः सूर्यो वातजूतो वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः संस्त्मनात्मना स्वयमेवाभिरक्षति सर्वं जगदभिपश्यन्पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात्सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वं । स सूर्यः प्रजाः पुपोष । वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति । पुरुधा बहुधा वि राजति । विशेषेण दीप्यते च ॥

विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिवो धरुणे सत्यमर्पितं ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥२॥
विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतं । वाजऽसातमं । धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यं । अर्पितं ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमं । ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥२॥

विभ्राड्विभ्राजमानं बृहत्प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्मन्धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवो द्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमंडलेऽर्पितं निहितं सत्यमविनश्वरममित्रहामित्राणामप्रियाणां हंतृ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हंतृ दस्युहंतमं दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हंतृतममसुरहासुराणां शत्रूणां घातकं सपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकं ईदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजो जज्ञे। प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत्।
विश्वभ्राड्भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतं ॥३॥

इदं। श्रेष्ठं। ज्योतिषां। ज्योतिः। उत्ऽतमं। विश्वऽजित्। धनऽजित्। उच्यते। बृहत्।
विश्वऽभ्राट्। भ्राजः। महि। सूर्यः। दृशे। उरु। पप्रथे। सहः। ओजः। अच्युतं ॥३॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषामन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकं अत एवोत्तममुत्कृष्टं विश्वजिद्विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजिद्धनस्य च जेतृ बृहत्प्रभूतमुच्यते। एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते। अपि च विश्वभ्राड्विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजो भ्राजमानो महि महान्सूर्यो दृशे दर्शनायोरु विस्तीर्णं सहस्तमसोऽभिभवितृ अच्युतं च्युतिरहितमविनाशमोजस्तेजोरूपं बलं पप्रथे। विस्तारयति ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥४॥

विऽभ्राजन्। ज्योतिषा। स्वः। अगच्छः। रोचनं। दिवः।
येन। इमा। विश्वा। भुवनानि। आऽभृता। विश्वऽकर्मणा। विश्वदेव्यऽवता ॥४॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगद्विभ्राजन्विभ्राजयन्दिवः संबंधि रोचनं स्थानमगच्छः। प्राप्नोः। विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता। विश्वेषां देवानां हितो यागादिर्विश्वदेव्यः। तद्वता येन सौरेण तेजसेमेमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि भौमान्याभृता घर्मकाल आभृतानि भवंति। यद्वा। सर्वाणि भूतजातान्याभृता समंताद्भृतानि पोषितानि भवंति। तेन ज्योतिषेत्यन्वयः॥ ॥२८॥

त्वं त्यमिति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येटस्यार्षं गायत्रमैंद्रं। अनुक्रांतं च। त्वं त्यमिटो भार्गवो गायत्रमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

त्वं त्यमिटतो रथमिंद्र प्रावः सुतावतः। अशृणोः सोमिनो हवं ॥१॥

त्वं। त्यं। इटतः। रथं। इंद्र। प्र। आवः। सुतऽवतः। अशृणोः। सोमिनः। हवं ॥१॥

हे इंद्र सुतावतः सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्येटत इटस्य॥ सुपां सुलुगिति ङसस्तस्॥ एतत्संज्ञस्यर्षेस्त्यं तं प्रसिद्धं रथं प्रावः। प्रारक्षः। सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवमाह्वानमशृणोः। शृणु ॥

त्वं मखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः। अगच्छः सोमिनो गृहं ॥२॥

त्वं। मखस्य। दोधतः। शिरः। अव। त्वचः। भरः। अगच्छः। सोमिनः। गृहं ॥२॥

हे इंद्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कंपमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रवर्ग्यरूपं त्वचस्त्वगुपलक्षिताच्छरीरादव भरः। अवयुत्य पृथक्कृत्य हृतवानसि। देवेभ्यो निष्क्रांतस्य पुरुषाकारस्य धन्विनो यज्ञस्य शिर इंद्रो वम्रिरूपेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद। तदभिप्रायेणेदमुक्तं। श्रूयते हि। तस्येंद्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनद्रुद्रस्य तेन धनुरार्तिः शिर उत्पिपेष स प्रवर्ग्योऽभवदिति। स त्वं सोमिनः सोमवतो मम गृहमगच्छः। आगच्छ ॥

त्वं त्यमिंद्र मर्त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यं । मुहुः श्रथ्ना मनस्यवे ॥३॥

त्वं । त्यं । इंद्र । मर्त्यं । आस्त्रऽबुध्नाय । वेन्यं । मुहुः । श्रथ्नाः । मनस्यवे ॥३॥

हे इंद्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुमास्त्रबुध्नाय । अस्त्रबुध्नो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय मनस्यवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते मुहुः शश्वच्छ्रथ्नाः । अहिंसीः । वशमनय इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिंद्र सूर्यं पश्चा संतं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशं ॥४॥

त्वं । त्यं । इंद्र । सूर्यं । पश्चा । संतं । पुरः । कृधि । देवानां । चित् । तिरः । वशं ॥४॥

हे इंद्र त्वं त्यं सूर्यमस्तसमये पश्चा पश्चात्संतं भवंतं पुरः परेद्युरुदयकाले पुरस्तात्कृधि । करोषि ॥ लकारव्यत्ययः ॥ कीदृशं । देवानां चिद्देवानामपि तिरस्तिरोहितं तैरपि क्व गत इति दुर्विज्ञातं वशं कांतं ॥ ॥२९॥

आ याहीति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तमांगिरसस्य संवर्तस्यार्षमुषोदेवताकं । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुक्रांतं । आ याहि संवर्त उषस्यं द्वैपदमिति ॥ प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सूक्तं । सूत्रितं च । आ याहि वनसेमा नु कं बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि । आ॰ ८.७. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । ऐ॰ आ॰ ५. २. २. ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचंत वर्तनिं यदूधभिः ॥१॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचंत । वर्तनिं । यत् । ऊधऽभिः ॥१॥

हे उषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन सार्धमा याहि । आगच्छ । गाव उषसो वाहनभूता वर्तनिं रथं सचंत । सेवंते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यद्या गाव ऊधभिरुपलक्षिताः प्रभूताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबंधः ॥

आ याहि वस्व्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥२॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥२॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धियानुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्या वा सार्धमा याहि । आगच्छ । स चोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैर्दातृभिः पुरुषैर्मंहिष्ठो धनानां दातृतमः अत एव जारयन्मखः समापयद्यज्ञश्च भवति ॥

पितुभृतो न तंतुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥३॥

पितुऽभृतः । न । तंतुं । इत् । सुऽदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥३॥

पितुभृतो नान्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तंतुमित्तंतुं विस्तीर्णमेव प्रति दध्मः । उषसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुषसं यजामसि ॥

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावुषो भद्रेभिरित्यस्याः स्थान उषा अप स्वसुरित्येषा । सूत्रितं च । उषा अप स्वसुस्तम इति पच्छो द्विपदां त्रिरुषस्ये । आ॰ ८. १२. । इति ॥

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥४॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सं । वर्तयति । वर्तनिं । सुऽजातता ॥४॥

इयमुषाः स्वसुर्भगिन्या रात्रेः संबंधि तमोऽधकारमप सं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिं रथं प्रापयति ॥ ॥३०॥

आ त्वेति षडृचं द्वाविंशं सूक्तमांगिरसस्य ध्रुवस्यार्षमानुष्टुभं। अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता। तथा चानुक्रांतं। आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्त्वानुष्टुभं त्विति ॥ राज्ञो युद्धाय संनहनेऽनेन सूक्तेनाभिमंत्रणं पुरोधसा कर्तव्यं। सूचितं च। आ त्वाहार्षमंतरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय। आ॰ गृ॰ ३. १२. २.। इति ॥

आ त्वाहार्षमंतरेधि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः।
विशस्त्वा सर्वा वांछंतु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥१॥
आ। त्वा। अहार्षं। अंतः। एधि। ध्रुवः। तिष्ठ। अविऽचाचलिः।
विशः। त्वा। सर्वाः। वांछंतु। मा। त्वत्। राष्ट्रं। अधि। भ्रशत् ॥१॥

हे राजन् त्वा त्वामाहार्षं। अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषं। स त्वमंतरस्मासु मध्य एधि। स्वामी भव। ध्रुवो नित्यः सन्नविचाचलिरतिशयेन चलनरहित एव संतिष्ठ। राष्ट्रमधितिष्ठ। सर्वाश्च विशः प्रजास्त्वां वांछंतु। अयमेवास्माकं राजास्त्विति कामयंतु ॥ वाछि इच्छायां ॥ त्वत् त्वत्तः सकाशाद्राष्ट्रं राज्यं माधि भ्रशत्। मा भ्रश्यतु। मा वियुक्तं भवतु ॥ भ्रन्शु अधःपतने ॥

इहैवैधि माप च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः।
इंद्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥२॥
इह। एव। एधि। मा। अप। च्योष्ठाः। पर्वतःऽइव। अविऽचाचलिः।
इंद्रःऽइव। इह। ध्रुवः। तिष्ठ। इह। राष्ट्रं। ऊं इति। धारय ॥२॥

हे राजन् इहास्मिन्नेव राज्य एधि। स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव। माप च्योष्ठाः। अपच्युतो मा भूः। मापगमः। पर्वत इव यथा पर्वतो नैश्चल्येनावतिष्ठते एवमविचाचलिश्चलनरहितो भव। इंद्र इव यथा स्वर्गे इंद्रः एवमिह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ। स्थिरो भव। राष्ट्रमु राष्ट्रं चेह लोके धारय। स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय॥

इममिंद्रो अदीधरद्ध्रुवं ध्रुवेण हविषा।
तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥३॥
इमं। इंद्रः। अदीधरत्। ध्रुवं। ध्रुवेण। हविषा।
तस्मै। सोमः। अधि। ब्रवत्। तस्मै। ऊं इति। ब्रह्मणः। पतिः ॥३॥

इममभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाण इंद्रो ध्रुवं स्थिरमदीधरत्। धारयतु। सोमश्च तस्मै राज्ञेऽधि ब्रवत्। अधिब्रवीतु। मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु। तस्मा उ तस्मा एव ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रस्य पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे।
ध्रुवं विश्वमिदं जगद्ध्रुवो राजा विशामयं ॥४॥
ध्रुवा। द्यौः। ध्रुवा। पृथिवी। ध्रुवासः। पर्वताः। इमे।
ध्रुवं। विश्वं। इदं। जगत्। ध्रुवः। राजा। विशां। अयं ॥४॥

द्यौर्ध्रुवा स्थिरा भवति। पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति। इमे दृश्यमानाः पर्वता महीधराश्च ध्रुवासः

स्थिराः । इदं विश्वं सर्वं जगद्ध्रुवं स्थिरं भवति । एवमेवायं विशां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।
ध्रुवं त इंद्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवं ॥५॥
ध्रुवं । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवं । देवः । बृहस्पतिः ।
ध्रुवं । ते । इंद्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रं । धारयतां । ध्रुवं ॥५॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानो वरुणो ध्रुवं स्थिरं धारयतु । देवो दानादिगुणयुक्तो बृहस्पतिर्ध्रुवं धारयतु । इंद्रश्चाग्निश्चोभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयतां । इंद्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।
अथो त इंद्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥६॥
ध्रुवं । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमं । मृशामसि ।
अथो इति । ते । इंद्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥६॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोममभि मृशामसि । अभिमृशामः । देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । अथो अथानंतरमेवेंद्रो विशः प्रजास्ते तवैव केवलीरसाधारणाः सतीर्बलिहृतः करस्य प्रदात्रीः करत् । करोतु ॥ ॥३१॥

अभीवर्तेनेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तमांगिरसस्याभीवर्ताख्यस्यार्षमानुष्टुभं । पूर्ववद्राजस्तुतिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । अभीवर्तेन पंचाभीवर्त इति ॥ पुरोहित इदं सूक्तं राजानं युद्धाय कृतसंनाहं वाचयीत । सूत्र्यते हि । अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयति । आ॰ गृ॰ ३. १२. १२. । इति ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेंद्रो अभिवावृते । तेनास्मान्ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥१॥
अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इंद्रः । अभिऽववृते । तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते ।
अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥१॥

अभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं । पा॰ ६. ३. १२२. । इति दीर्घः ॥ ईदृशेन येन हविषा साधनेनेंद्रोऽभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषेष्टवतोऽस्मान् हे ब्रह्मणस्पते राष्ट्राय राज्यं प्राप्तुमभि वर्तय । अभिगमय ॥

अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः । अभि पृतन्यंतं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥२॥
अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः । अभि । पृतन्यंतं । तिष्ठ ।
अभि । यः । नः । इरस्यति ॥२॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि ॥३॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् देवो दानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वामभ्यवीवृतत् । अभिवर्तयतु । अभिगमयतु राष्ट्रं । सोमश्चाभिवर्तयतु । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वामभि वर्तयंतु । यथा येन प्रकारेण त्वमभीवर्तोऽसि अभितः सर्वत्र वर्तमानो भवसि ॥ असेर्लट्छांदसः शपो लुगभावः ॥

येनेंद्रो हविषा कृत्व्यभवद्द्युम्न्युत्तमः । इदं तदक्रि देवा असपत्नः किलाभुवं ॥ ४ ॥
येन । इंद्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः । इदं । तत् । अक्रि । देवाः ।
असपत्नः । किल । अभुवं ॥ ४ ॥

येन हविषास्माभिर्दत्तेन मायमिंद्रः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ताभवत् द्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । तद्वान् अत एवोत्तम उत्कृष्टतमश्चाभवत् तदिदं हविर्हे देवाः अक्रि । अकारि । यद्वा । अहमकार्षं । अत एवाहमसपत्नः किलाभुवं । शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥
असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः ।
यथा । अहं । एषां । भूतानां । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हंता अत एवासपत्नः शत्रुरहितोऽहमभुवं । अभिराष्ट्रोऽभिगतराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभूवं । यथा येन प्रकारेणाहमेषां दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

प्र व इति चतुर्ऋचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रं । अर्बुदस्य सर्पर्षेः पुत्र ऊर्ध्वग्रावा नामर्षिः । सोमाभिषवार्था ग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र वश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राव्णोऽंत्यानुष्टुप्गायत्रमिति ॥ ग्रावस्तोत्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । आ व ऋंजसे प्र वो ग्रावाण इति सूक्तयोः । आ० ५. १२. । इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रं । सूत्र्यते हि । प्र वो ग्रावाण इत्येक उक्तं सर्पाणां । आ० ५. १२. । इति ॥

प्र वो ग्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मणा । धूर्षु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥
प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु । धर्मणा । धूःऽसु । युज्यध्वं । सुनुत ॥ १ ॥

हे ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वो युष्मान्सविता प्रेरको देवो धर्मणात्मीयेन धारकेण कर्मणा प्र सुवतु । अभिषवार्थं प्रेरयतु ॥ षू प्रेरणे तौदादिकः ॥ यूयं च धूर्ष्वभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिषु युज्यध्वं । युक्ता भवत । अनंतरं सुनुत । अभिषुणुत सोमं ॥

ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत दुर्मतिं । उस्राः कर्तन भेषजं ॥ २ ॥
ग्रावाणः । अप । दुच्छुनां । अप । सेधत । दुःऽमतिं । उस्राः । कर्तन । भेषजं ॥ २ ॥

हे ग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजामप सेधत । अस्मत्तोऽपगमयत ॥ षिधु गत्यां ॥ तथा

दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं चाप सेधत । भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथोस्रा गाः कर्तन । कुरुत ॥ करोतेश्छांदसो विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः ॥

ग्रावा॑ण उ॒पर॒ेष्वा म॑ही॒यंते॑ स॒जोष॑सः । वृष्णे॑ दध॑तो॒ वृष्ण्यं॑ ॥३॥

ग्रावा॑णः । उ॒पर॑ेषु । आ । म॒ही॒यंते॑ । स॒ऽजोष॑सः । वृष्णे॑ । दध॑तः । वृष्ण्यं॑ ॥३॥

ग्रावाणो दिव्यवस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः संतो वोपरेषु । उपरो नामाभिषवाय चतुर्णां ग्राव्णां मध्ये स्थापितो विस्तृतः पाषाणः । प्रदेशापेक्षं बहुवचनं । उपरस्य प्रांतेषु महीयंते । प्रकाशंते । आकारः पूरणः । किं कुर्वंतः । वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं दधतः प्रयच्छंतः ॥

ग्रावा॑णः सवि॒ता नु वो॑ दे॒वः सु॑वतु॒ धर्म॑णा । यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥४॥

ग्रावा॑णः । स॒वि॒ता । नु । वः॒ । दे॒वः । सु॒व॒तु॒ । धर्म॑णा । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥४॥

देवो दानादिगुणयुक्तः सविता हे ग्रावाणः वो युष्मान्धर्मणात्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु । अभिषवे प्रेरयतु । किमर्थं । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थं । तस्य यागनिष्पत्तय इत्यर्थः ॥ ॥३३॥

प्र सूनव इति चतुर्ऋचं पंचविंशं सूक्तं । ऋभुपुत्रः सूनुर्नामर्षिः । द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्यर्भुदेवत्या शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानुक्रांतं । प्र सूनवः सूनुरार्भव आग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवीति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र सू॒नव॑ ऋभू॒णां बृ॒हन्न॑वंत वृ॒जना॑ । क्षामा॒ ये वि॒श्वधा॑यसोऽश्न॒न्धे॒नुं न मा॒तरं॑ ॥१॥

प्र । सू॒नवः॑ । ऋ॒भू॒णां । बृ॒हत् । न॒वं॒त॒ । वृ॒जना॑ । क्षाम॑ । ये । वि॒श्वऽधा॑यसः । अश्न॑न् । धे॒नुं । न । मा॒तरं॑ ॥१॥

सूनव एतत्संज्ञा ऋभूणां । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः । तेषां पुत्रा बृहत्प्रभूतं वृजना । संग्रामनामैतत् । वृजनं संग्रामं प्र नवंत । नवतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छंति । प्रकर्षेण गच्छंति । प्रकृष्टगमनेन जयो लभ्यते । तत्र शत्रूञ्जयंतीत्यर्थः । सूनुर्नामर्षिरात्मानमेव परोक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनं । य ऋभवो विश्वधायसो विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिमश्नन् व्याप्नुवन् ॥ अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन श्ना ॥ धेनुं न । धेनुः प्रीणयित्री गौः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यंते । य उरु भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयंतः पिबंतः । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः । एवंभूताः संतः क्षाम भूमिमश्नन् अभुंजत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टांतः । मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्नंति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने प्र देवमिति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च । प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र देवं देव्या धियेति तिस्रः । आ० २.१७. । इति ॥

प्र दे॒वं दे॒व्या धि॒या भर॑ता जा॒तवे॑दसं । ह॒व्या नो॑ वक्षदानु॒षक् ॥२॥

प्र । दे॒वं । दे॒व्या । धि॒या । भर॑त । जा॒तऽवे॑दसं । ह॒व्या । नः॒ । व॒क्ष॒त् । आ॒नु॒षक् ॥२॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वैश्मर्निं प्र भरत । प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्रांचं नयत । केन साधनेनेति तदाह । देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा वा । यद्वा । एषा सहयोगे तृतीया । देव्या धिया युक्तं । किं प्रयोजनमिति चेत् । नोऽस्माकं हव्या हव्यानि हवींष्यानुषगानुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत् । अयमग्निर्वहेत् । देवान्प्रापयेत् ॥ वहेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिप् ॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना ॥३॥
अयं । ऊं इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।
रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥३॥

अयमु अयमेव स्य सोऽग्निर्देवयुर्देवान्यष्टुमिच्छन्भवति ॥ देवशब्दात्क्यचि न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव होता देवानामाह्वाता । अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्र णीयते । आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च रथो रंहणशीलः सूर्यो रथवान्वा ॥ छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा घृणीवान्दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तो योर्मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता ॥ यौतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ॥ अभीवृत ऋत्विग्यजमानैरावेष्टितः ॥ वृणोतेः कर्मण्यन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ एवंभूतोऽग्निस्त्मनात्मना स्वयमेव चेतति । सम्यग्देवान्यष्टुं जानाति ॥ मंत्रेष्वाङ्याद्देरात्मन इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित्सहीयान्देवो जीवातवे कृतः ॥४॥
अयं । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः । सहसः । चित् । सहीयान् ।
देवः । जीवातवे । कृतः ॥४॥

अयमग्निरमृतादमरणाद्देवनिमित्ताद्भयादिव जन्मनो जायमानान्मनुष्यनिमित्ताद्भयादप्युरुष्यति । तस्माद्रक्षति । उरुष्यती रक्षाकर्मेति यास्कः । नि॰ ५. २३. ॥ भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भीत्रार्थानां । पा॰ १. ४. २५. । इत्यपादानसंज्ञा ॥ अपि चायं देवः सहसश्चित् ॥ सह इति बलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छंदसीति लुक् ॥ चिच्छब्दोऽप्यर्थः । सहस्वतो बलवतोऽपि सहीयान् बलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोरिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवो जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः । ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥३४॥

पतंगमिति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतंगस्यार्षं । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभौ । मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवत्यमिदं सूक्तं । अनुक्रांतं च । पतंगं तृचं पतंगः प्राजापत्यो मायाभेदं जगत्यादीति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्ये ऋचौ । सूत्रितं च । पतंगमक्तमसुरस्य मायया यो नः सनुत्यः । आ॰ ४. ६. । इति ॥

पतंगमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यंति मनसा विपश्चितः ।
समुद्रे अंतः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छंति वेधसः ॥१॥
पतंगं । अक्तं । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यंति । मनसा । विपःऽचितः ।
समुद्रे । अंतरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनां । पदं । इच्छंति । वेधसः ॥१॥

असुरस्यासनकुशलस्य सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबंधिन्या मायया त्रिगुणात्मिकयाक्तं व्यक्तमभिव्यक्तं । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम । प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतंगं । पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः । तं विपश्चितो विद्वांसो हृदा हृत्स्थेन ॥ तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं ॥ हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यंति । जानंति । कवयः क्रांतदर्शिनस्ते समुद्रे । समुद्रवंत्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमंडलं । तस्मिन्नंतर्मध्ये वि चक्षते । विपश्यंति । मंडलांतर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानंतीत्यर्थः । य एवं वेधसो विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारः ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमंडलमिच्छंति । अभिलषंति । तदुपासनया प्राप्नुवंतीत्यर्थः । यद्वा । माययाक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदांताभिज्ञा हृत्स्थेनांतर्मुखेन मनसा पतंगं । पतति व्याप्नोतीति पतंगः परमात्मा । तं पश्यंति । उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कु-

वंतीत्यर्थः। अपि च ते कवयः क्रांतदर्शिनो वेदांताभिज्ञाः समुद्रे। समुद्रवंत्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन्नधिष्ठानभूतेऽंतर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चक्षते। विपश्यंतीति। अतो दृग्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वेधसो विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदे-वेच्छंति। तद्भावप्राप्तिमेव कामयंते॥

वाग्देवत्ये पशौ पतंगो वाचमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं च। यद्वाग्वदंत्यविचेतनानि पतंगो वाचं मनसा बिभर्ति। आ॰ ३. ८.। इति॥

पतंगो वाचं मनसा बिभर्ति तां गंधर्वोऽवदद्गर्भे अंतः।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पांति॥२॥
पतंगः। वाचं। मनसा। बिभर्ति। तां। गंधर्वः। अवदत्। गर्भे। अंतरिति।
तां। द्योतमानां। स्वर्यं। मनीषां। ऋतस्य। पदे। कवयः। नि। पांति॥२॥

पतंगः सूर्यो वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति। धारयति। श्रूयते हि। ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः। तै॰ ब्रा॰ ३. १२. ९. १.। इति। तामेव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानो गंधर्वः। गाः शब्दान्धारयतीति गंधर्वः प्राणवायुः। अंतर्मध्येऽवदत्। वदति। प्रेरयति। मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं। शि॰ ७.। इति स्मरणात्। द्योतमानां स्वर्यं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनस ईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचमृतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयो मेधाविन ऋषयो नि पांति। अध्यापनेन नितरां रक्षंति। यद्वा। पतंगः सर्वोपाधिशून्यो व्याप्तः परमात्मा। स सृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति। कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः। स्मर्यते हि। वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति। गर्भे हिरण्मये ब्रह्मांडेऽंतर्वर्तमानो गंधर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत्। प्रथममुच्चारितवान्। द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रांतदर्शिनो देवा ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पांति। निभृतं रक्षंति॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येषा। सूत्रितं च। अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सक्षे द्रप्सस्य। आ॰ ४. ६.। इति॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः॥३॥
अपश्यं। गोपां। अनिऽपद्यमानं। आ। च। परा। च। पथिऽभिः। चरंतं।
सः। सध्रीचीः। सः। विषूचीः। वसानः। आ। वरीवर्ति। भुवनेषु। अंतरिति॥३॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते। ऋ॰ १. १६४. ३१.। गोपां गोपायितारमादित्यमपश्यं। अज्ञासिषं। एष हि सर्वाणि भूतजातान्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति। कीदृशं। अनिपद्यमानमुच्चैर्गच्छंतं। न ह्यसौ कदाचि-न्नीचैः पद्यते। पथिभिराकाशमार्गैः पूर्वाह्ण आ चरंतमस्मानभिलक्ष्य गच्छंतं सायंसमये परा चरंतं पराङ्मुखं गच्छंतं। प्रकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ। स सूर्यः सध्रीचीः सहांचंतीः विषूचीर्विविधं पृथक्पृथगंचंतीः स्वस्व-व्यापाराय गच्छंतीः। प्राच्याद्या महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः। वसानः स्वभासाच्छादयन् प्रकाशयन्भुवनेषु लोकेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति। पुनःपुनरुदयन्नस्तं गच्छन्नावर्तते। यद्वा। गोपां शरीरस्य गोपा-यितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपन्नमा च परा चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पथिभिर्नाडीलक्षणैर्मा-र्गैश्चरंतं शरीरे वर्तमानं प्राणमपश्यं। अहमदर्शं॥ ॥३५॥

त्यमू ष्विति तृचं सप्तविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तार्क्ष्यदेवताकं। तथा चानुक्रांतं। त्यमू ष्वरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यमिति॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं।

सूचितं च । त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रे निष्केवल्यसूक्तानां । आ॰ ७. १. । इति ॥ विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामंत एव तत्सूक्तं । सूत्र्यते हि । त्यमू ष्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ॰ ८. ६. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्र्यते । ऐ॰ आ॰ ५. ३. १. ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानां ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥१॥
त्यं । ऊं इति । सु । वाजिनं । देवऽजूतं । सहऽवानं । तरुतारं । रथानां ।
अरिष्टऽनेमिं । पृतनाजं । आशुं । स्वस्तये । तार्क्ष्यं । इह । हुवेम ॥१॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णं ॥ तृक्षाद्यञ् । गर्गादिः ॥ स्वस्तये क्षेमायेहास्मिन्कर्मणि हुवेम । भृशमाह्वयेमहि ॥ बहुलं छंदसीति ह्वयतेः संप्रसारणं । लिङ्याशिष्यङ् । यद्वा । प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशं । वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वा देवजूतं देवैः सोमाहरणार्थं प्रेरितं ॥ जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यद्वा । देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । यदाह यास्कः । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवप्रीतं वा । नि॰ १०. २८. । इति । सहावानं सहस्वंतं बलवंतमभिभवनवंतं वा अत एव रथानामन्यदीयानां तरुतारं संग्रामे जेतारं । यद्वा । रंहणशीला इमे लोका रथाः । तान्सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं । श्रूयते हि । एष हीमाँल्लोकान्सद्यस्तरतीति । ऐ॰ ब्रा॰ ४. २०. ॥ तरतेस्तृचि ग्रसितस्कभितेत्यादावुडागमो निपात्यते । पा॰ ७. २. ३४. ॥ अरिष्टनेमिमहिंसितरथं । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधं । अहिंसितायुधं । अथवा । उपचाराज्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकं । पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अस्मात्क्विप् । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का॰ २. ४. ५६. २. । इति वचनाद्वीभावाभावः । जयतेर्वा डप्रत्ययः ॥ आशुं शीघ्रगामिनं ॥

इंद्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।
उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥२॥
इंद्रस्यऽइव । रातिं । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावंऽइव । आ । रुहेम ।
उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । मा । वां । आऽइतौ ।
मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥२॥

इंद्रस्येव तार्क्ष्यस्य रातिं दानमाजोहुवानाः पुनःपुनराह्वयंतो वयं स्वस्तयेऽविनाशाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं तामा रुहेम । आरूढा भूयास्म ॥ रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ हे उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे हे पृथ्वी पृथिवी प्रथिते विख्याते हे बहुले अनंते गभीरे गांभीर्योपेते ईदृश्यौ हे द्यावापृथिव्यौ । नशब्दः संप्रत्यर्थे । संप्रति वां युवयोः संबंधिन्येतौ तार्क्ष्यस्यागमे परेतौ परागमने च वयं मा रिषाम । हिंसिता मा भूम ॥ आङ्पराभ्यामुत्तरस्येणो भावे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पंच कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरंते युवतिं न शर्यां ॥३॥
सद्यः । चित् । यः । शवसा । पंच । कृष्टीः । सूर्यःऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरंते । युवतिं । न । शर्यां ॥३॥

यश्चिद्यो ऽपि तार्क्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसात्मीयेन बलेनाप उदकान्यमृतलक्षणानि ततान विस्तारितवान् सूर्य इव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यो ज्योतिषात्मीयेन तेजसा वर्षतीवपो विस्तारयति तद्वत्। कृष्टयो मनुष्याः। पंच कृष्टीः पंचविधान्कृष्टीन्मनुष्यान्प्रति। निषादपंचमांश्चतुरो वर्णानित्यर्थः। अस्य तार्क्ष्यस्य रंहिर्गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्त्री वा भवति। तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्त्री वा भवति॥ सनतेः सनोतेर्वा जनसनखनेति विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं॥ न स्म न खल्वीवृण्वीं तार्क्ष्यस्य ते गतिं वरंते। के चन वारयंति। तत्र दृष्टांतः। शर्यां शरकांडमयीमिषुं धनुषो मुक्तां युवतिं न लक्ष्येण मिश्रीभवंतीमिव। सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः। अत्र निरुक्तं। सद्यो ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयंति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुं। नि॰ १०. २९.। इति॥ ॥३६॥

उत्तिष्ठतेति तृचमष्टाविंशं सूक्तमैंद्रं। आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभौ। उशीनरपुत्रः शिबिर्नाम राजा प्रथमाया ऋषिः। काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः। रौहिदश्वपुत्रो वसुमना नाम तृतीयायाः। तथा चानुक्रांतं। उत्तिष्ठतैकर्चाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदश्वो वसुमना आद्यानुष्टुबिति॥ दधिघर्मे आद्या वक्तव्या। सूत्रितं च। होतर्वदस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव पश्यतेत्याह। आ॰ ५. १३.। इति॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेंद्रस्य भागमृत्वियं। यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन॥१॥

उत्। तिष्ठत। अव। पश्यत। इंद्रस्य। भागं। ऋत्वियं। यदि। श्रातः। जुहोतन। यदि। अश्रातः। ममत्तन॥१॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत। आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत। नोपविशत॥ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः। पा॰ १. ३. २४.॥ उत्थायर्त्वियमृतौ वसंतादिकाले भवमिंद्रस्य भागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानमव पश्यत। निरीक्षध्वं॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे छंदसि घस्। सिति चेति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः। भजेः कर्मणि घञंतो भागशब्दः। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं॥ यदि स भागः श्रातः पक्वः तर्हि जुहोतन। इंद्रार्थमग्नौ जुहुत॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः। भीह्रीत्यादिना। पा॰ ६. १. १९२.। पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥ यद्यश्रातो ऽपक्वः तर्हि ममत्तन। माद्यत। यद्वा। स्तुतिभिर्मादयत॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः॥

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं हविरित्येषानुवाक्या। सूत्रितं च। श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं हविरित्यन्वाह। आ॰ ५. १३.। इति॥

श्रातं हविरो ष्विंद्र प्र याहि जगाम सूरो अध्वनो विमध्यं।
परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न व्राजपतिं चरंतं॥२॥

श्रातं। हविः। ओ इति। सु। इंद्र। प्र। याहि। जगाम। सूरः। अध्वनः। विऽमध्यं।
परि। त्वा। आसते। निधिऽभिः। सखायः। कुलऽपाः। न। व्राजऽपतिं। चरंतं॥२॥

हे इंद्र हविर्दधिघर्माख्यं त्वदीयं श्रातं। पक्वं॥ श्रीञ् पाक इत्यस्मान्निष्ठायामपस्पृधेथामित्यादौ श्राभावो निपात्यते॥ ओ आ उ सु सुष्ठु प्र याहि। प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ। सूरः सूर्यो ऽध्वनो गंतव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यमीषदूनं मध्यभागं जगाम। गतवान्। तव यागार्थं मध्याह्नो जात इत्यर्थः। सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिर्निहितैरभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते। पर्युपासते। तत्र दृष्टांतः। कुलपा न कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा व्राजपतिं। व्राजा गंतव्या गृहाः। तेषां पतिं चरंतं गच्छंतमुपासते तथेत्यर्थः॥ व्रज गतौ। अस्मात्कर्मणि घञ्। अजिव्रज्योश्च। पा॰ ७. ३. ६०.। इति कुत्वनिषेधः। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं मन्य इत्येषा याज्या। सूत्र्यते हि। श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नाविति यजति। आ॰ ५. १३.। इति॥

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तदृतं नवीयः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य दध्नः पिबेंद्र वज्रिन्पुरुकृज्जुषाणः ॥३॥
श्रातं । मन्ये । ऊधनि । श्रातं । अग्नौ । सुऽश्रातं । मन्ये । तत् । ऋतं । नवीयः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । दध्नः । पिब । इंद्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुषाणः ॥३॥

ऊधनि गोरूधस्येतद्धिघर्ममाख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वमिति मन्ये । जाने । पुनश्च दुग्धं पयो ऽग्नावपि श्रातं पक्वं । इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते । अतः सुश्रातं सुपक्वमिति मन्ये । जाने । अत एतद्‌विश्चर्तं सत्यभूतं नवीयो नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति । हे वज्रिन् वज्रवन् हे पुरुकृद्‌बहुकर्मकृदिंद्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य सोमस्य संबंधिनो दध्नः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ दधिघर्माख्यं हविः पिब ॥ ॥३७॥

प्र ससाहिष इति तृचमेकोनत्रिंशं सूक्तमिंद्रपुत्रस्य जयस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । तथा चानुक्रांतं । प्र ससाहिषे जय ऐंद्र इति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ दर्श इंद्रस्य हविषः प्र ससाहिष इत्येषा याज्या । सूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् महाँ इंद्रो य ओजसा । आ० १. ६. । इति ॥ एकादशिन ऐंद्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या । सूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रुन्स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः । आ० ३. ७. । इति ॥ देवसुवां हविषींद्रस्येयमेवानुवाक्या । सूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्भुवस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महान् । आ० ४. ११. । इति ॥

प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह रातिरस्तु ।
इंद्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिंधूनामसि रेवतीनां ॥१॥
प्र । ससहिषे । पुरुऽहूत । शत्रून् । ज्येष्ठः । ते । शुष्मः । इह । रातिः । अस्तु ।
इंद्र । आ । भर । दक्षिणेन । वसूनि । पतिः । सिंधूनां । असि । रेवतीनां ॥१॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र शत्रून्वैरिणः प्र ससाहिषे । प्रकर्षेणाभिभवसि । ते तव शुष्मः शोषकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । इहास्मिन्कर्मणि रातिस्तव दानमस्तु । अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे इंद्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्या भर । आहर । आनय । त्वं रेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां सिंधूनां स्यंदनशीलानां नदीनां पतिरसि । स्वामी भवसि ॥ रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । रेशब्दाच्चेति तस्योदात्तत्वं ॥

वैमृधस्य हविषो मृगो नेत्येषा याज्या । सूचितं च । वि न इंद्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । आ० २. १०. । इति ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगंथा परस्याः ।
सृकं संशाय पविमिंद्र तिग्मं वि शत्रून्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व ॥२॥
मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगंथ । परस्याः ।
सृकं । संऽशाय । पविं । इंद्र । तिग्मं । वि । शत्रून् । ताळ्हि । वि । मृधः । नुदस्व ॥२॥

कुचरः कुत्सितचरणो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंह इव हे इंद्र त्वं भीमो भयंकरोऽसि । स त्वं परस्याः परावतोऽतिशयेन दूराद्द्युलोकादा जगंथ । आगच्छ ॥ गमेश्छांदसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥ आगत्य च सृकं सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य शत्रूनस्मदीयान्वैरिणो हे इंद्र तेन वज्रेण वि ताळ्हि । विशेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥

तड आघाते। अस्माल्लोटि व्यंताद्रूपमेतत् ॥ तथा मृधः संग्रामोद्युक्तान्युयुत्सूनन्यानपि वि नुदस्व। विशेषेण तिरस्कुरु ॥

इंद्र॑ क्ष॒त्रम॒भि वा॒ममोजो॑ऽजायथा वृषभ चर्षणी॒नां।
अपा॑नुदो॒ जन॑ममित्र॒यंत॑मु॒रुं दे॒वेभ्यो॑ अकृणोरु लो॒कं ॥३॥
इंद्र॑। क्ष॒त्रं। अ॒भि। वा॒मं। ओजः॑। अ॒जा॒य॒थाः॒। वृ॒ष॒भ॒। च॒र्ष॒णी॒नां।
अप॑। अ॒नु॒दः॒। जन॑ं। अ॒मि॒त्र॒ऽयंत॑ं। उ॒रुं। दे॒वेभ्यः॑। अ॒कृ॒णोः॒। ऊं॒ इति॑। लो॒कं ॥३॥

हे इंद्र क्षत्रं क्षतात्त्रायकं वामं वननीयमोजो बलमभिलक्ष्याजायथाः। उत्पन्नोऽसि। हे वृषभ कामानां वर्षितः चर्षणीनां मनुष्याणामस्माकं ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ अमित्रयंतं। अमित्रः शत्रुः। स इवाचरंतं जनमपानुदः। अपागमयः। देवेभ्यस्त्वोरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यमकृणोः। अकार्षीः। उशब्दः समुच्चये ॥ ॥३८॥

प्रथ इति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभं। वासिष्ठः प्रथसंज्ञ ऋषिः प्रथमायाः। भारद्वाजः सप्रथाख्य ऋषिर्द्वितीयायाः। सूर्यपुत्रो घर्म ऋषिस्तृतीयायाः। तथा चानुक्रांतं। प्रथस्त्र्येकर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवमिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं। सूत्रितं च। गणानां त्वा प्रथश्च यस्य। आ॰ ४. ६.। इति ॥

प्रथ॑श्च॒ यस्य॑ स॒प्रथ॑श्च॒ नामानु॑ष्टुभस्य ह॒विषो॑ ह॒विर्यत्।
धा॒तुर्द्युता॑नात्सवि॒तुश्च॒ विष्णो॑ रथंत॒रमा ज॑भारा॒ वसि॑ष्ठः ॥१॥
प्रथः॑। च॒। यस्य॑। स॒ऽप्रथः॑। च॒। नाम॑। आनु॑ऽस्तुभस्य। ह॒विषः॑। ह॒विः। यत्।
धा॒तुः। द्युता॑नात्। स॒वि॒तुः। च॒। विष्णोः॑। र॒थं॒ऽत॒रं। आ। ज॒भा॒र॒। वसि॑ष्ठः ॥१॥

यस्य वसिष्ठस्य प्रथो नाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य सप्रथो नाम पुत्रः तयोर्मध्ये वसिष्ठ आनुष्टुभस्यानुष्टुप्छंदसा युक्तस्य हविषो घर्माख्यस्य यज्ञविर्हविष्ट्वापादकं रथंतरं। रथरंहःसाधनं साम तद्रथंतरं। धातुर्धातृसंज्ञाद्देवाद्द्युतानाद्द्योतमानात्सवितुश्च विष्णोश्चा जभार। आजहार। हृतवान् ॥ हृग्रहोर्भ इति भत्वं। रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां भृतॄवृजीति खच्। अरुर्द्विषदजंतस्येति मुमागमः ॥

अवि॑दन्ते अति॑हितं॒ यदासी॑द्य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ प॒रमं॒ गुहा॒ यत्।
धा॒तुर्द्युता॑नात्सवि॒तुश्च॒ विष्णो॑र्भ॒रद्वा॑जो बृ॒हदा च॑क्रे अ॒ग्नेः ॥२॥
अवि॑दन्। ते। अति॑ऽहितं। यत्। आसी॑त्। य॒ज्ञस्य॑। धाम॑। प॒रमं॑। गुहा॑। यत्।
धा॒तुः। द्युता॑नात्। स॒वि॒तुः। च॒। विष्णोः॑। भ॒रत्ऽवा॑जः। बृ॒हत्। आ। च॒क्रे॒। अ॒ग्नेः ॥२॥

ते धात्रादयस्तदविंदन् अलभंत यद्बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकमतिहितं तिरोहितमासीत्। यच्च बृहत्साम यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः परममुत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं वा गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभंत। तेभ्योऽग्नेश्च सकाशात्तद्बृहत्साम भरद्वाज ऋषिरा चक्रे। आभिमुख्येन कृतवान्। आहृतवानित्यर्थः ॥

ते॑ऽविंद॒न्मन॑सा॒ दीध्या॑ना॒ यजुः॒ ष्कन्नं॑ प्रथ॒मं दे॑व॒यान॑ं।
धा॒तुर्द्युता॑नात्सवि॒तुश्च॒ विष्णो॒रा सूर्या॑दभरन्घ॒र्मम॒ते ॥३॥

ते । अविंदन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्नं । प्रथमं । देवऽयानं ।
धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मं । एते ॥ ३ ॥

ते धात्रादयो दीध्याना दीप्यमानाः संतो मनसा बुद्ध्याविंदन् । अलभंत । किं तत् । यजुर्यागसाधनं स्कन्नं स्कंदनीयमासेचनीयं प्रवृंजनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां प्राप्तिसाधनं घर्मं । एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं धातुर्द्योतमानात्सवितुर्विष्णोः सूर्याच्चेत ऋत्विज आभरन् । आहरन् । आनीतवंत इत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरिति तृचमेकविंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यं त्रैष्टुभं । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः । तथा चानुक्रांतं । बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदघशंसाय मन्म ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥
बृहस्पतिः । नयतु । दुःऽगहा । तिरः । पुनः । नेषत् । अघऽशंसाय । मन्म ।
क्षिपत् । अशस्तिं । अप । दुःऽमतिं । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शं । योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । म॰ ६. १. १५७. । इति सुडागमस्तलोपश्च । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ दुर्गहा दुर्गमनानां हंता स देवस्तिरो नयतु । तिरस्कर्तव्यानि पापान्यपसारयतु । अघशंसायास्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म । मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्तमायुधं पुनर्नेषत् । नयतु ॥ नयतेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलमिति सिप् ॥ अपि चाशस्तिमयशस्विनं शत्रुं क्षिपत् । अस्मत्तः प्रेरयतु । दुर्मतिं दुर्बुद्धिं चाप हन् । अपहंतु । अथानंतरं शं रोगाणां शमनं योर्भयानां यावनं च करत् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥
नराशंसः । नः । अवतु । प्रऽयाजे । शं । नः । अस्तु । अनुऽयाजः । हवेषु ।
क्षिपत् । अशस्तिं । अप । दुःऽमतिं । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शं । योः ॥ २ ॥

पंचसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन्प्रयाजे देवताभूतो नराशंसो नरैः शंसनीयो ऽग्निर्नोऽस्मानवतु । रक्षतु । हवेष्वाह्वानेषु सत्स्वनुयाजः । त्रयोऽनुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽग्निश्च नोऽस्माकं शं सुखकरोऽस्तु । बृहस्पतिश्चाशस्तिं क्षिपदित्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हंतवा उ ।
क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिं हन्नथा करद्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥
तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हंतवै । ऊं इति ।
क्षिपत् । अशस्तिं । अप । दुःऽमतिं । हन् । अथ । करत् । यजमानाय । शं । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पती रक्षसो ये ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान्राक्षसांस्तपतु । तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थं । शरवे शरुं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हंतवे हंतुं । अनुचरान्पूर्वं नाशयतु

पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः ॥ शॄ हिंसायामित्यस्मात्कॄशॄस्निहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हंतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदित्या- द्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । उशब्दः पूरकः ॥ ॥४०॥

अपश्यमिति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभं । प्रजापतिपुत्रः प्रजावान्नामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतॄ- णामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रांतं । अपश्यं प्रजावान्प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानप- त्नीहोत्राशिष इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । सूत्र्यते हि । अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानं । आ० ४. ६. । इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतं ।
इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥१॥
अपश्यं । त्वा । मनसा । चेकितानं । तपसः । जातं । तपसः । विऽभूतं ।
इह । प्रऽजां । इह । रयिं । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥१॥

हे यजमान त्वा त्वां मनसा बुद्ध्यापश्यं । अद्राक्षं । कीदृशं । चेकितानं कर्माणि भृशं जानंतं तपसो दीक्षा- रूपाद्व्रताज्जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मांतरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं तपसोऽनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोर्विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातं । हे पुत्रकाम पुत्रान्कामयमान स त्वमिहास्मिँल्लोके प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां रराणो रमयन् रयिं धनमिहास्मिँल्लोके रमयन् प्रजया प्रजननेन प्र जायस्व । पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानां ।
उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥२॥
अपश्यं । त्वा । मनसा । दीध्यानां । स्वायां । तनू इति । ऋत्व्ये । नाधमानां ।
उप । मां । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रऽकामे ॥२॥

हे पत्नि दीध्यानां दीप्यमानां स्वायामात्मीयायां तनू तन्वां शरीरे ऋत्व्ये । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्मर्त्व्यं । तस्मिन्निमित्तभूते नाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां त्वा त्वां मनसापश्यं । अद्राक्षं । हे पुत्रकामे पुत्रान्कामयमाने मामुप मत्समीपं प्राप्य सा त्वमुच्चोच्चैर्भृशं युवतिस्तरुणी बभूयाः । भूयाः ॥ छंदस्युभयथेत्या- शीर्लिङः सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य छांदसः श्लुः । अस्तिरप्यपि व्यत्ययेन भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्या- सस्यात्वं ॥ युवतिर्भूत्वा च प्रजया प्रजननेन प्र जायस्व । पुत्रान्प्रसूष्व ॥ जनी प्रादुर्भावे । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वंतः ।
अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥३॥
अहं । गर्भं । अदधां । ओषधीषु । अहं । विश्वेषु । भुवनेषु । अंतरिति ।
अहं । प्रऽजाः । अजनयं । पृथिव्यां । अहं । जनिऽभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥३॥

अहं होतौषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां । धारयामि । विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेष्वं- तर्मध्येऽहमेव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान्मनुष्यानहमजनयं । जनयामि । जनिभ्यो जायाभ्योऽपरीष्वन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं । जनयामि । मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजगद्धे- तुर्भवामीत्यर्थः ॥ ॥४१॥

विष्णुरिति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभं । गर्भाणां त्वष्टा नामर्षिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा । लिंगोक्ता विष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विन इति देवताः । तथा चानुक्रांतं । विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो गर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदेवतमानुष्टुभमिति ॥ लैंगिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।
आ सिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥१॥
विष्णुः । योनिं । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।
आ । सिंचतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भं । दधातु । ते ॥१॥

विष्णुर्व्यापको देवो योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु । करोतु । त्वष्टा तनुकर्तैतत्संज्ञको देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यंजकानि चिह्नानि पिंशतु । अवयवीकरोतु ॥ पिश अवयवे । मुचादित्वान्नुम् ॥ एवं प्रक्लृप्तायां योन्यां प्रजापती रेत आ सिंचतु । निषिंचतु । सृजत्वित्यर्थः । धाता धारको देवो हे जाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतो दधातु । तत्रैव धारयतु । स्रावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥२॥
गर्भं । धेहि । सिनीवालि । गर्भं । धेहि । सरस्वति ।
गर्भं । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्तां । पुष्करऽस्रजा ॥२॥

हे सिनीवाल्येतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि । निषिक्तं गर्भं धारय । हे सरस्वति त्वं च निषिक्तं गर्भं धारय । हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणावश्विनौ देवौ ते तव गर्भमा धत्तां । प्रक्षिपतां । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मंथतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥३॥
हिरण्ययी इति । अरणी इति । यं । निःऽमंथतः । अश्विना ।
तं । ते । गर्भं । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥३॥

हिरण्ययी हिरण्मय्यावरणी यं गर्भमुद्दिश्याश्विनाश्विनौ देवौ निर्मंथतः निर्मथितवंतौ हे जाये ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे । आह्वयामहे । दशमे मासि सूतवे प्रसोतुं ॥ पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । सूतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ॥ ॥४२॥

महीति तृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । महि सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वा इति ॥ धनलिप्सया प्रवसंतं शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमंत्रयते । सूत्र्यते हि । महि त्रीणामित्यनुमंत्र्यैवमतिरुष्टस्य न कुतश्चिन्नयं भवतीति विज्ञायते । आ° गृ° ३. १०.७–८. । इति ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥१॥
महि । त्रीणां । अवः । अस्तु । द्युक्षं । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षं । वरुणस्य ॥१॥

चीयां चयायां मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्य च चुमं दीप्तं अत एव दुराधर्षमन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महद्वो रक्षणमस्माकमस्तु। चीयामित्यपि छंदसि दृश्यत इति वचनात्। का॰ ७. १. ५३. १.। चयादेशाभावः। नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु। ईशे रिपुरघशंसः ॥२॥

नहि। तेषां। अमा। चन। न। अध्वऽसु। वारणेषु। ईशे। रिपुः। अघऽशंसः ॥२॥

अमेति गृहनाम। अमा चन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणां चाघशंसो ऽघमनर्थमाशंसमानो रिपुः शत्रुर्न हीशे। न खलु हिंसितुमीष्टे ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥ तथाध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषा निवार्यंते तेषु च स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे ॥

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय। ज्योतिर्यच्छंत्यजस्रं ॥३॥

यस्मै। पुत्रासः। अदितेः। प्र। जीवसे। मर्त्याय। ज्योतिः। यच्छंति। अजस्रं ॥३॥

अदितेरदीनाया देवमातुः पुत्रासः पुत्रा मित्रादयो यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रेऽजस्रमविच्छिन्नं ज्योतिस्तेजो जीवसे जीवितुं प्रयच्छंति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

वात इति तृचं पंचत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकं। तथा चानुक्रांतं। वातो वातायन उलो वायव्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे। प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥१॥

वातः। आ। वातु। भेषजं। शंऽभु। मयःऽभु। नः। हृदे। प्र। नः। आयूंषि। तारिषत् ॥१॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं हृदे हृदयाय भेषजमौषधमुदकं वा वातु। आगमयतु। कीदृग्भूतं। शंभु रोगशमनस्य भावयितृ मयोभु सुखस्य च भावयितृ। अपि च नोऽस्माकमायूंषि प्र तारिषत्। प्रवर्धयतु ॥

उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा। स नो जीवातवे कृधि ॥२॥

उत। वात। पिता। असि। नः। उत। भ्राता। उत। नः। सखा। सः। नः। जीवातवे। कृधि ॥२॥

उतापि च हे वात त्वं नोऽस्माकं पितासि। उत्पादको भवसि। उतापि च भ्राता भवसि। उतापि च नोऽस्माकं सखा समानख्यानो मित्रभूतश्च भवसि। स त्वं नोऽस्माञ्जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि। कुरु ॥ करोतेश्छांदसो विकरणस्य लुक्। श्रुशृणुपॄकृवृभ्य इति हेर्धिः ॥

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः। ततो नो देहि जीवसे ॥३॥

यत्। अदः। वात। ते। गृहे। अमृतस्य। निऽधिः। हितः। ततः। नः। देहि। जीवसे ॥३॥

हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यददो योऽसावमृतस्यामरणस्य निधिर्निक्षेपो हितः स्थापितो वर्तते ततस्तस्मान्निधेराहृत्यामृतत्वं जीवसे नोऽस्माकं जीवनाय देहि। प्रयच्छ ॥ ॥४४॥

प्राग्नय इति पंचर्चं षड्विंशं सूक्तं । अग्निः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं । तथा चानुक्रांतं । प्राग्नये पंचाग्नेयो वत्स आग्नेयं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि । प्राग्नये वाचमिति सूक्ते इमां मे अग्ने समिधं । आ० ४.१३. । इति ॥ दशरात्रस्य नवमेऽहन्याग्निमारुत इदं जातवेदसं निविद्धानं । सूचितं च । महतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतं । आ० ८.११. । इति ॥

प्राग्नये॒ वाच॑मीरय वृष॒भाय॑ क्षिती॒नां । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥१॥
प्र । अ॒ग्नये॑ । वाच॑ं । ई॒र॒य॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । क्षि॒ती॒नां । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥१॥

हे स्तोतः अग्नये स्तुतिरूपां वाचं प्रेरय । उच्चारय । कथंभूताय । क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रे । किं प्रयोजनमिति चेत् । सोऽग्निर्नोऽस्मान्द्विषो द्वेष्टॄनति पर्षत् । अतिपारयेत् ॥

यः पर॑स्याः परा॒वत॑स्ति॒रो धन्वा॑ति॒रोच॑ते । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥२॥
यः । पर॑स्याः । प॒रा॒ऽवतः॑ । ति॒रः । धन्व॑ । अ॒ति॒ऽरोच॑ते । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥२॥

योऽग्निः परस्याः परावतोऽतिशयिताद्दूरदेशात्तिरः । प्राप्तमामेतत् । प्राप्तसंबंधं धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशमतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्वांतरिक्षं । धन्वांतरिक्षं तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशयते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षां॑सि नि॒जूर्व॑त्य॒ग्निस्ति॒ग्मेन॑ शो॒चिषा॑ । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥३॥

यो रक्षाँ॑सि नि॒जूर्व॑ति॒ वृषा॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥३॥
यः । रक्षां॑सि । नि॒ऽजूर्व॑ति । वृषा॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥३॥

वृषा वर्षिता योऽग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य हंतॄणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वी हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वा॒भि वि॒पश्य॑ति॒ भुव॑ना॒ सं च॒ पश्य॑ति । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥४॥
यः । विश्वा॑ । अ॒भि । वि॒ऽपश्य॑ति । भुव॑ना । सं । च॒ । पश्य॑ति । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥४॥

योऽग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातान्यभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सं पश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धं ॥

यो अ॒स्य पा॒रे रज॑सः शु॒क्रो अ॒ग्निरजा॑यत । स नः॑ पर्ष॒दति॒ द्विषः॑ ॥५॥
यः । अ॒स्य । पा॒रे । रज॑सः । शु॒क्रः । अ॒ग्निः । अजा॑यत । सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । द्विषः॑ ॥५॥

अस्य रजसो लोकस्यांतरिक्षस्य पारे उपरिदेशे शुक्रः शुभ्रवर्णो योऽग्निर्विद्युदात्मना सूर्यात्मना वाजायत प्रादुर्भवति स नोऽस्मान्द्विषो द्वेष्टॄनति पर्षत् । अतिपारयतु ॥ ॥४५॥

प्र नूनमिति तृचं सप्तविंशं सूक्तं । अग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्षं गायत्रं जातवेदोगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र नूनं तृचमाग्नेयः श्येनो जातवेदस्यमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं । इदं नो बर्हिरासदे ॥१॥

प्र । नूनं । जातऽवेदसं । अश्वं । हिनोत । वाजिनं । इदं । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥१॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वाश्वं कर्मभिर्व्याप्नुवंतं वाजिनमन्नवंतं हे ऋत्विग्यजमानाः नूनमवश्यं प्र हिनोत । प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ॥ हि गतौ वृद्धौ च । अस्माल्लोटि तशब्दस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः ॥ किमर्थं । नोऽस्माकमिदं बर्हिरास्तीर्णमासद आसत्तुं प्राप्तुं । बर्हिरासीदत्वित्यर्थः ॥ सदेः तुमर्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळ्हुषः । महीमियर्मि सुष्टुतिं ॥२॥

अस्य । प्र । जातऽवेदसः । विप्रऽवीरस्य । मीळ्हुषः । महीं । इयर्मि । सुऽस्तुतिं ॥२॥

जातवेदसो जातानां वेदितुर्विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य । तादृशस्य मीळ्हुषः सेक्तुरस्याग्नेर्महीं महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्रेयर्मि । प्रेरयामि ॥ ऋ गतौ जौहोत्यादिकः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ॥

या रुचो जातवेदसो देवत्रा हव्यवाहनीः । ताभिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥३॥

याः । रुचः । जातऽवेदसः । देवऽत्रा । हव्यऽवाहनीः । ताभिः । नः । यज्ञं । इन्वतु ॥३॥

जातवेदसोऽग्नेर्या रुचो रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वा देवत्रा देवान्प्रति ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः ॥ हव्यवाहनीर्हव्यानां हविषां वोढ्र्यः प्रापयित्र्यो भवंति ॥ वा छंदसीति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ताभिर्जिह्वाभिर्नोऽस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविरिन्वतु । देवान्प्रापयतु ॥ इवि व्याप्तौ । इदित्त्वान्नुम् ॥ ॥४६॥

आयं गौरिति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रं । सार्पराज्ञी नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति । तथा चानुक्रांतं । आयं गौः सार्पराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वेति ॥ अविवाक्येऽहनि मानसग्रह एतत्सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितं च । आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शस्त्वा । आ० ८. १३. । इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥१॥

आ । अयं । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरं । पुरः । पितरं । च । प्रऽयन् ।
स्व१रिति स्वः ॥१॥

गौर्गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्ततेजा अयं सूर्य आक्रमीत् । आक्रांतवान् । उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वभूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीमसदत् । आसीदति । प्राप्नोति ॥ सदेश्छांदसो लुङ् । लृदित्त्वाच्च्लेरङादेशः ॥ ततः पितरं पालकं द्युलोकं चशब्दादंतरिक्षं च प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः स्वरणः शोभनगमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन्वर्तते ॥

अंतश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवं ॥२॥

अंतरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती । वि । अख्यत् ।
महिषः । दिवं ॥२॥

अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिरंतः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति । वर्तते । किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पंच वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायोर्निर्गमनं । तथाविधा-

त्प्राणात्प्राणनादनंतरमपानती । अपाननं नाडीभिर्वायुमुखं वायोर्नयनं । तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादनितेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ॥ यद्वा । अंतर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिश्चरति । गच्छति ॥ रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥ किं कुर्वती । प्राणात्प्राणनादुदयानंतरमपानती सायंसमयेऽस्तं गच्छंती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषो महान्सूर्यो दिवमंतरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् । विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेरविमह्योष्टिषच् । उ॰ १.४६. । इत्यौणादिकष्टिषच्प्रत्ययः । चक्षिङः ख्याञ् । छांदसे लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक्पतंगाय धीयते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतंगाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अह । द्युऽभिः ॥ ३ ॥

त्रिंशद्धाम धामानि स्थानानि ॥ वचनव्यत्ययः ॥ वस्तोर्वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि । अहशब्दोऽवधारणे । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरिव वि राजति । विराजंते । विशेषेण दीप्यंते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यंते । पंचदश रात्रेः पंचदशाह्नः । पतंगाय । पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः । तस्मै श्रुतिरूपा वाक् प्रति धीयते । प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः क्रियते । यद्वा । वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि । घटिकाभिप्रायमेतत् । त्रिंशद्घटिकाः ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावंतं कालं द्युभिर्दीप्तिभिरसौ सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय पतंगाय प्रति धीयते । प्रतिमुखं धार्यते । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः । श्रूयते हि । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः इत्यादि । तै॰ ब्रा॰ ३.१२.९.१. ॥ यदा त्विदं सूक्तं सार्पराज्ञ्या आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगंतव्यं ॥ ॥ ४७ ॥

ऋतमिति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छंदसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तद्रूप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रांतं । ऋतं माधुच्छंदसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं त्विति ॥ लिंगाद्विनियोगोऽवगंतव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमिति सत्यनाम । ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणं । चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते । तत्सर्वमभीद्धादभितस्प्राद्ब्रह्मणा पुरा सृष्ट्यर्थं कृतात्तपसोऽधि । अध्युपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपद्यत । तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत । तै॰ आ॰ ८.६. । इति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणं । यस्य ज्ञानमयं तपः । मुं॰ उ॰ १.१.९. । इति श्रुत्यंतरात् ॥ अभिपूर्वादिंधेः कर्मणि निष्ठा । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीद्धादभितः प्रकाशमानात्परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपापादानभूतादृतं सत्यं चाजायत ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । पा॰ १.४.३०. । इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ ततस्तस्मादेवेश्वराद्रात्री । उपलक्षणमेतदह्नोऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥ ततस्तस्मादेवेश्वरादर्णवोऽर्णसोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते ॥ अर्णसः सलोपश्च । का॰ ५.२.१०९.३. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्णवात्समुद्रात्स्रष्टादध्यूर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च ।तै॰ आ॰ १०. १. २.। इति । स चेश्वरोऽहोरात्राण्येतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतानि विदधत् कुर्वन् सृजन् ॥ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥३॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥३॥

सूर्याचंद्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्वःशब्दः सुखवाची । दिवो विशेषणं । सुखरूपां दिवं । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथा पूर्वं पूर्वस्मिन्कालेऽकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥४८॥

संसमिति चतुर्ऋचं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्यार्षं । समानो मंत्र इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः । प्रथमाया अग्निर्देवता । शिष्टानां संज्ञानं । अनुक्रम्यते च । संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमाग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुबिति । आनुष्टुभं त्विति पूर्वसूक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥१॥

संऽसं । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ । इळः । पदे । सं । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥१॥

हे वृषन्कामानां वर्षितरग्ने अर्य ईश्वरस्त्वं ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।पा॰ ३. १. १०३.। इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यः स्वाम्याख्यायां ।फि॰ १. १८.। इत्यंतोदात्तत्वं ॥ स त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसं ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ।पा॰ ८. १. ६.। इति समो द्विर्वचनं ॥ इच्छब्दोऽवधारणे । आ समंतात्त्वं युवसे । मिश्रयसि । देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि । नान्य इत्यर्थः । किंचेळ इडायाः पृथिव्याः पदे स्थान उत्तरवेदिलक्षणे । एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः ।ऐ॰ ब्रा॰ १. २८.। इति ब्राह्मणं । तत्र त्वं समिध्यसे । ऋत्विग्भिः संदीप्यसे । स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं वसूनि धनान्या भर । आहर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानतां ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥२॥

सं । गच्छध्वं । सं । वदध्वं । सं । वः । मनांसि । जानतां ।
देवाः । भागं । यथा । पूर्वे । संऽजानानाः । उपऽआसते ॥२॥

हे स्तोतारः यूयं सं गच्छध्वं । संगताः संभूता भवत ॥ समो गम्यृच्छीत्यादिना गमेरात्मनेपदं ॥ तथा सं वदध्वं । सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत् ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।पा॰ १. ३. ४८.। इति वदेरात्मनेपदं ॥ वो युष्माकं मनांसि सं जानतां । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छंतु ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने ।पा॰ १. ३. ४६.। इति जानातेरात्मनेपदं ॥ यथा पूर्वे पुरातना देवाः संजानाना ऐकमत्यं प्राप्ता हविर्भागमुपासते यथास्वं स्वीकुर्वंति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः ॥

समानो मंत्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषां ।
समानं मंत्रमभि मंत्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥३॥

समानः । मंत्रः । संऽइतिः । समानी । समानं । मनः । सह । चित्तं । एषां ।
समानं । मंत्रं । अभि । मंत्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥३॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषामेकस्मिन्कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां स्तोतॄणां वा मंत्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा समान एकविधोऽस्तु । तथा समितिः प्राप्तिरपि समान्येकरूपास्तु ॥ केवलमामकेत्यादिना समानशब्दाद्ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं ॥ तथा मनो मननसाधनमंतःकरणं चैषां समानमेकविधमप्यस्तु । चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु । अहं च वो युष्माकं समानमेकविधं मंत्रमभि मंत्रये । ऐकविध्याय संस्करोमि । तथा वो युष्माकं स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिनाहं जुहोमि ॥ तृतीया च होश्छंदसि । पा॰ २. ३. ३. । इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥४॥
समानी । वः । आऽकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।
समानं । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुऽसह । असति ॥४॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्माकमाकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समान्येकविधोऽस्तु । तथा वो युष्माकं हृदयानि समानान्येकविधानि संतु । तथा वो युष्माकं मनोऽंतःकरणं । प्रत्येकापेक्षयैकवचनं । तदपि समानमस्तु । यथा वो युष्माकं सुसह शोभनं साहित्यमसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेर्लेटि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥ ॥४९॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

शार्मण्यदेशजातेन श्रीगोतीर्थनिवासिना ।
मोक्षमूलरभट्टेन भाष्यमिदं विशोधितं ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

APPENDIX.



THE

KHILAS OF THE RIG-VEDA.

REMARKS.

Some of the MSS. of the Sa*m*hitâ-text contain a number of hymns, or sometimes single verses, which are not explained by Sâya*n*a, and did not form part of what the Brâhmans consider the canonical text of the Rig-veda. They are called 'Khila' and in some MSS. 'Parisish*t*a,' or 'Padasish*t*a.' I have never met with them in the Pada-text of the Rig-veda, and some of the Sa*m*hitâ MSS. also omit them. Still, some of them may claim a considerable antiquity; and though they are not included in the index of the hymns ascribed to Kâtyâyana, there can be no doubt that they were known to Kâtyâyana's predecessor, *S*aunaka, who was the author of several Anukrama*n*îs to the Rig-veda. He mentions the Khilas in general in the introduction to his Anuvâka-anukrama*n*î:

एकैकमनुवाकं तु खिलानि ब्राह्मणानि च । संवत्सरे संवत्सरे पठेदहरहः शुचिः ॥

Again, in the third verse of the same Anukrama*n*î, between the 13th and 14th Anuvâka of the first Ma*nd*ala, *S*aunaka states distinctly that he does not enumerate the Khailika Anuvâkas:

खैलिकानामनादेशोऽस्मिन् ग्रंथेऽनुवाकानां । यस्तु चर्चायते वेदे तस्य संख्येति न श्रुतिः ॥[1]

Where the number of the Anuvâkas, of the Sûktas, the Vargas, the verses, the metres, and of the single words in the Rig-veda is given by *S*aunaka (the words amount to 153,826), the Khilas are never taken into account. But the very fact that they were not counted by *S*aunaka, and that he himself says so, shows that they existed in his time. The number of hymns in the *S*âkala-*s*âkhâ is 1017, but, as *S*aunaka says, exclusive of the Khilas: सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना दश सप्त च पठ्यंते. The Bâshkala-*s*âkhâ, according to *S*aunaka, contained eight hymns more, but again, as he says, exclusive of Khilas: एतत्सहस्रं दश सप्त चैव अष्टावतो बाष्कलकेऽधिकानि । तान्पारणे शाकले शैशिरीये[2] वदंति शिष्टा न खिलेषु विप्राः ॥ Another proof of the antiquity of these Khila-hymns consists in their being quoted in the Nirukta[3]. In Pâ*n*ini the Khilas are not mentioned except in the Ga*n*apâ*th*a.

[1] This is the original reading, which has afterwards been changed into खैलिकानामनादेशोऽनुवाकानामिह स्मृतः. The commentary adds, अतोऽत्रोत्तरत्रापि खिलवर्जमृगुच्यत इति भावः ।. In *S*aunaka's Ârshânukrama*n*î the Khilas seem to have been mentioned.

[2] शैशिरीया इति पठंत्यन्ये ।

[3] Cf. Roth, Abhandlungen, p. 31.

Some of the verses which are Khilas in the Rig-veda occur in the text of the Âtharvana. In the Vâgasaneyi-samhitâ several entire Adhyâyas are called Khila (XXVI–XXXV), and even in the latest works of the Vaidik period, in the Âranyakas and Upanishads, some portions are still marked as apocryphal. The 7th and 8th Adhyâyas of the Brihadâranyaka are called Khila and Parisishta in the commentary (p. 948, ed. Roer), and the whole Yâgñikî Upanishad is called by the same name. In the epic poem of the Mahâbhârata the Harivamsa is reckoned as a Khila.

The Khilas generally occur at the end of Mandalas and Anuvâkas, not of Ashtakas and Adhyâyas—another proof of the early date of their insertion.

For the text of the Khilas I have used, besides the Samhitâ MSS. (S 1. S 2. S 3. S 4), my own MS. of Parisishtas, which I call P. This MS. begins: श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रथमाष्टके शून्य ॥ द्वितीयाष्टके॰पंचमाध्याये मंडलांते ॥ मा बिभेर्न etc. It ends: शंन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुंष्पदे ॥१॥ इति परिशिष्टानि संपूर्णानि ॥ ॥ संवत् १८१५ माघे मासे द्वादश्यां इंदुवासरे तद्दिने संपूर्ण ॥ I have also quoted the more important readings of Prof. Aufrecht's edition (A), and of Râgârâma Sâstri and Sivarâma Sâstri's edition (R), where the Parisishtas are printed as an appendix to the eighth Ashtaka.

The accents are given in some of the MSS., while in others they are omitted. But even where they are given, as in P, they are mostly placed at random, and have therefore as a rule been omitted in this reprint. The text, too, is often corrupt, and has been restored as best it could be, from our MSS., without attempting any conjectural emendations.

॥ अथ खैलिकानि सूक्तानि ॥

१.

शनैश्चित्सूर्येण आदित्येन सहीयसा ।
अहं यशस्विनां यशो विद्यारूपाण्या ददे ॥१॥
उद्यन्नद्य वि[1] नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि[2] सूर्य ॥२॥
उद्यंतं त्वा मित्रमह आरोहंतं विचक्षण ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ॥३॥

1. This Khila is given at the end of the ninth Anuvâka of the first Mandala (Rv. I. 50), in S 3. It is counted as the 9th Varga, but in order to adjust the numbers the 20th Varga is counted twice. It does not occur in S 1. S 2. S 4, nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435, 443, nor in P and R.

[1] वि A. मि S 3.

[2] देहि TBr. III. 7, 6, 22. A. धेहि S 3.

२.

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।
घनेन हन्मि वृश्चिकमहं[1] दंडेनागतं ॥१॥
आदित्यरथवेगेन विष्णुबाहुबलेन[2] च ।
गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥२॥
गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकंपिताः ।
प्रकंपिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥३॥[3]
गगनं[4] नष्टचंद्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।
देवता भयभीताश्च[5] मारुतो न प्रवायति मारुतो न प्रवायत्यों नमः[6] ॥४॥
भोः[7] सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः[8] ।
जनमेजयस्य[9] यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥५॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥६॥[10]
यो जरत्कारुणा जातो[11] जरत्कन्यां महायशाः ।[12]
तस्य सर्पाप[13] भद्रं ते भूमिं[14] गच्छ महायशाः ॥७॥[15]
असितिं चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत्[16] ॥८॥[17]
अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पंचैते सुखशायिनः ॥९॥

2. Khila found at the end of the first Mandala, in S 1. S 3. S 4. It is not given in S 2, nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435.

[1] For °महं R reads °महिं. Cf. Av. X. 4, 9.

[2] For विष्णुबाहु° S 4 and P read विष्णोर्बाहु°.

[3] इति पदशिष्टं S 4, which gives only these three verses.

[4] गगणं A. [5] भयविचस्ता S 3. A.

[6] मारुतो न प्रवायत्यों नमः deest in S 3.

[7] भो without Visarga, MSS.

[8] महायशाः P. R. महाविषाः S 1. S 3. महाविष A. [9] जन्मेजयस्य S 3. A.

[10] Verses 5 and 6 occur Mahâbhârata I. 2190:

सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥

[11] P has जरत्कारुणाज्जातो, another MS. has जगत्कारुणाज्जातो.

[12] Cf. Mahâbhârata I. 2188:

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः ।

[13] सर्पाप P. सर्पापि R. One MS. has सर्पाऽभि.

[14] भूमिं P. दूरं R, and one MS.

[15] This and the following verses (7 to 10) occur only in P. R gives our verse 7 as verse 8, and our verse 10 as verse 7. The other two verses are not given in R.

[16] One MS. has भवेत्.

[17] Cf. Mahâbhârata I. 2189:

असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि रात्रौ वा नास्ति सर्पभयं भवेत् ॥

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥१०॥

३.

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।
भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिंजल[1] ॥१॥
भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च ।
भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥२॥
भद्रमधस्तान्नो वद भद्रमुपरिष्टान्नो वद ।
भद्रंभद्रं न आ वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥३॥
असपत्नं पुरस्तान्नः शिवं दक्षिणतस्कृधि ।
अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥४॥
यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुंदुभिः ।
शकुंतक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥५॥
आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ।
यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा[2] बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥६॥

४.

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यत्र यजंते हविष्मान् ।
इदं हविः श्रद्दधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाँ[1] ॥१॥

५.

सूक्तांते तृणान्यप्नावरण्ये वोदकेऽपि वा ।

3. This Khila occurs at the end of the second Mandala. It is given in S1. S3. S4. Wilson 435. P, the sixth verse (= Rv. II. 43, 3) only in S1. S2 and Wilson 429 have not got it, but S2 adds after Varga 12, पद्शिष्टं, a word occurring so frequently in the MSS. instead of परिशिष्टं that I am almost inclined to take it as a synonym of Parisishta. It might mean what is left out in the Pada. The verses 1, 2, 5, 6 occur Kausika-sûtra 46, 54.

[1] कपिंगल S3. This verse occurs Nir. IX. 5. Cf. Roth, Abhandlungen, p. 32, and Notes on Nir. l.c.

[2] On Karkari, see Stenzler, Indische Studien, II. 159.

4. This verse is given at the end of hymn V. 44 in S1. S2. S3. S4, also in P. Wilson 439 has परिशिष्टं । जागर्षि गोनां ॥ It is not in Wilson 436.

[1]. Cf. Rv. V. 3, 3.

5. P has तृतीयाध्याये । प्र ये वसुभ्य॰. R says चतुर्थाष्टकस्य तृतीयाध्याये तृतीयवर्गांते एकर्चं परिशिष्टं ।. The Samhitâ MSS. have no Khila after V. 49. But see Khila 12.

यत्तृणैरध्ययनं[1] तदधीतं तृणानि भव ते भव ॥१॥
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहाग्निं गच्छ स्वाहा[2] ॥२॥

६.

स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं[1] वायसं देवतानां।
असुरघ्नमिंद्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवा रुहेम ॥१॥
अंहोमुचमांगिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तार्क्ष्यं।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पद्ये स्वस्ति संबाधेष्वभयं[2] नो अस्तु ॥२॥

७.

वर्षंतु ते विभावरि दिवो अभ्रस्य विद्युतः।
रोहंतु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥१॥

८.

॥ श्रीसूक्तं ॥

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजां[1]।
चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह[2] ॥१॥

अस्यार्थः। हे जातवेदः। जानाति वेदं। जातप्रज्ञो वा। जाते जाते विद्यत इति वा। हे अग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्णः कांतिस्तद्वद्वर्णो यस्यास्तां। हरिणीं हरितवर्णां। हरिणीरूपधरां वा। श्रीर्धृत्वा हरिणीरूपमरण्ये संचचार हेति देवीपुराणाच्च। सुवर्णरजतस्रजां सुवर्णस्य रजतस्य च पुष्पाणि सुवर्णानि रजतानि तेषां स्रक् माला यस्यास्तां। स्रक्साहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते। पुष्पसादृश्यात् पुष्पे फले लुक्। आपं चैव हलंतानामित्याप्। यद्वा सुवर्णरजतविरचितशृंखलां। सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सुवर्णं यद्रजतं तत्पुष्पस्रजां[3]। तद्विरचितशृंखलां वा। चंद्रां चंद्रवत्प्रकाशमानां। तद्रूपेणावस्थितां वा। हिरण्मयीं हिरण्यस्वरूपां। हिरण्यविग्रहां वा। लक्ष्मीं लक्षणवतीं। लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वेत्यादिनिरुक्तात्। नि॰ ४. १०.। एवंरूपां श्रियं मे मह्यं मदर्थमा वह। आह्वय। अग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः। अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतेः ॥१॥

[1] One MS. has यत्तृणैर॰.

[2] अग्निं गच्छ स्वाहा deest in R.

6. This Khila is given at the end of V. 51 in the Samhitâ MSS. It is also in P. R. A.

[1] महाद्भुतं A. [2] A adds च.

7. This verse is given in the Samhitâ MSS. at the end of hymn V. 84, also in P. R. A.

8. The Srîsûkta is given at the end of the fifth Mandala in the Samhitâ MSS. (In S 3 the leaf containing it is bound after the sixth Adhyâya.) It is also in P. R. A. As Dr. Hall has been so fortunate as to discover a commentary on this Khila, I reprint the same, as published by him in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, vol. xxviii. p. 121. The commentary is ascribed to Vidyâdhara, to Vidyâtîrtha Mahesvara, and to Vidyâranya Svâmin. Dr. Hall adds, loc. cit., some valuable extracts and remarks bearing on the character of this peculiar hymn.

[1] ॰स्रजम् A.

[2] म आ वह P. R. ममा वह Samhitâ MSS. and A.

[3] Something wanting in this sentence.

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीं[1] ।
यस्यां हिरण्यं विंदेयं गामश्वं पुरुषानहं ॥२॥

अस्यार्थः। हे जातवेदः अग्ने त्वमनपगामिनीमपगमनरहितामनपायिनीमित्यर्थः। तां वक्ष्यमाणलक्षणां लक्ष्मीं मे मह्यमा वह। आह्वय। यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्रपौत्रमित्रदासभूतानहं विंदेयं प्राप्नुयां ॥२॥

अश्वपूर्वां[2] रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीं[3] ।
श्रियं देवीमुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषतां[4] ॥३॥

अस्यार्थः। अश्वपूर्वामश्वाः पूर्वे पुरोगा यस्यास्तां। अथवाश्वपूर्णामश्वैः पूर्णां परिपूर्णामिति केचित्। रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्तां। हस्तिनादप्रबोधिनीं हस्तिनां गजानां नादेन बृंहितेन प्रबोधिनीं प्रकर्षेण ज्ञापयित्रीं। देवीं देवनशीलां। द्योतनशीलां वा। श्रियं श्रयणीयां। सेनारूपां वा। उप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये। एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवतां ॥३॥

कांसोस्मितां[5] हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलंतीं तृप्तां तर्पयंतीं ।
पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोप ह्वये श्रियं ॥४॥

अस्यार्थः। कां वाङ्मनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्यर्थः। ब्रह्मरूपां वा। को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यंतरात्। क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाच्च। सोस्मितां। आ ईषदा समंतादुन्नतं यत् स्मितं हास्यं तद्युक्तां। उपांत्यलोपश्छांदसः। हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आकरणं यस्यास्तां। हिरण्यप्रकृष्ट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा। आर्द्रां क्लिन्नां क्षीरोदधेरुत्पन्नत्वात्। रुद्ररूपां वा। रुद्रशब्दोऽत्रामूर्धन्यस्वरादिः। आर्द्रया रुद्र इत्यादौ तथा दर्शनात्। अन्यद्व्याकृतं। ज्वलंतीं प्रकाशमानां। तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयंतीं भक्तान् मनोरथैरिति शेषः। पद्मेस्थितां कमले निषण्णामासीनां। पद्मवर्णां कमलवर्णां। तामिति प्रसिद्धां श्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥४॥

चंद्रां प्रभासां यशसा ज्वलंतीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदारां ।
तां पद्मिनीमीं[6] शरणं प्र[7] पद्येऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि[8] ॥५॥१॥

अस्यार्थः। अत्र प्र पद्य इत्यस्यानंतरमहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः। चंद्रां चंद्रवत् प्रकाशमानां। प्रभासां प्रकृष्टा भाः कांतिर्यस्यास्तां। आपं चेत्याप्। यशसा कीर्त्या ज्वलंतीं प्रकाशमानां। लोके स्वर्लोके देवजुष्टां देवैरिंद्राद्यैर्जुष्टां सेवितां। प्रीतां वा। उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा। पद्मिनीं पद्मलतारूपां। पद्माकारां वा। ईमिति निपातोऽनर्थकः। मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति यास्कवचनात्। नि° १.९.। ईकारवाच्यां वा। तां श्रियं लोक इह लोके शरणं रक्षित्रीं प्र पद्ये प्रपन्नोऽस्मि। अहमिति शेषः। अतो हे श्रीः मे ममालक्ष्मीरश्रीर्नश्यतां नाशं प्राप्नोतु। एतादृशीं त्वां वृणोमि। अंतर्भावितण्यर्थात्। वृणी शरणत्वेन स्वीकुर्वे ॥५॥ वर्गः १॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदंतु या अंतरा[9] याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥६॥

[1] लक्ष्मीमनपगामिनीं Samhitâ MSS. and P.

[2] अश्वपूर्वां P. R. अश्वपूर्णां Samhitâ MSS. and A.

[3] °प्रबोधिनीम् P. R. °प्रमोदिनीम् Samhitâ MSS. and A.

[4] देवीर्जु° P. S4.

[5] S4 accentuates कांसोस्मितां.

[6] पद्मनेमिं S1. 2. 3. 4. A. पद्मनेमीं P.

[7] शरणमहं प्र S2. S3. P.

[8] वृणे P. R.

[9] या अंतरा A. मायान्तरा S1. Hall (but the commentary mentions no मा). मायांतरा S2. 3. 4. P. ममांतरा R.

वृक्षोऽथेत्यतः परमपि पूर्वरूपं नाङ्गत्वात्। आदित्यवर्णे आदित्यस्य सूर्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्यास्तस्याः संबोधनं हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोर्वनस्पतिः। अपुष्पाः फलवंतो ये ते वनस्पतयः स्मृता इति मानवस्मरणात्। मनु° १. ४७.। बिल्वः बिल्वनामको वृक्षो द्रुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः। त्वत्करादिति शेषः। कात्यायनः। बिल्वो लक्ष्म्याः करेऽभवदिति वामनपुराणात्। अथेत्यनंतरं तस्य बिल्वस्य फलानि पक्वानि प्रशस्तुकानि तपसा त्वत्तपसा त्वदनुग्रहेणेत्यर्थः। अंतरा अंतरिंद्रियसंबंधिन्यो याश्च बाह्या बहिरिंद्रियसंबंधिन्यस्ता अलक्ष्मीरश्रियो नुदंतु अपनुदंतु निवारयंत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह।
प्रादुर्भूतोऽस्मि[1] राष्ट्रेऽस्मिन्कीर्तिमृद्धिं[2] ददातु मे ॥ ७ ॥

अस्यार्थः। हे श्रीः देवसखः देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः। कीर्तिश्च कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता। कुबेरकोशशाला वा। सा च मणिना चिंतामणिना मणिभद्रेण कोशाध्यक्षेण सह सार्धमुपैतु उपगच्छतु। अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि। उत्पन्नोऽस्मि। संगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा ऋद्धिं सर्ववस्तुसमृद्धिं मे मह्यं ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं[3] नाशयाम्यहं।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां[4] निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

अस्यार्थः। क्षुत्पिपासामलामशनतृष्णामलिनात्मिकां। ज्येष्ठां वृद्धां श्रीप्रागुत्पन्नामित्यर्थः। अलक्ष्मीमश्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि। हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वामसमृद्धिमनभिवृद्धिं मे मम गृहात् गेहात् निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियं ॥ ९ ॥

अस्यार्थः। गंधो घ्राणग्राह्यो गुणो द्वारं लक्षणं यस्यास्तां। दुराधर्षां केनापि धर्षयितुमशक्यां। नित्यपुष्टां नित्यं निरंतरं सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां। करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीं गवाश्वादिबहुपशुसमृद्धामिति यावत्। सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्रीं। आधारभूतां वा। तां भूरूपां श्रियमिह लोके उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि।
पशूनां रूपमन्नस्य[5] मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥ २ ॥[6]

अस्यार्थः। हे श्रीः मनसः कामं मनोऽभिलाषं। आकूतिं संकल्पं च। वाचः वागिंद्रियस्य सत्यं याथार्थ्यं। पशूनां गोमहिष्यादीनां रूपं क्षीरादि। अन्नस्य। अत्तीत्यन्नं। तस्यादनीयस्य यवव्रीह्यादे रूपं भक्ष्यादिचतुर्विधं चाशीमहि लभेमहि। श्रीः संपत्तिः यशः कीर्तिश्च मयि श्रयतां। आश्रयतां ॥ १० ॥ वर्गः २ ॥

[1] °भूतोस्मि P. A. °भूतोसु S2. R. °भूतोसु S3. °भूतोसि S1. S4.
[2] ऋद्धिं P. वृद्धिं S1. 2. 3. 4. A.
[3] क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्णा° S1. 2. 3. A. °मलां ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्णा° S4. °मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं णा° R. °मला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्णा° P.
[4] सर्वा S1. 2. 3. 4. P. Cf. TÂ. X. 66.
[5] रूपमन्यस्य S1. S2. S4.
[6] VS. XXXIX. 4; TBr. II. 4, 6, 6.

कर्दमेनप्रजा भूता मयि संभव[1] कर्दम ।
श्रियं वासय मे कुले[2] मातरं पद्ममालिनीं ॥११॥

अस्यार्थः । कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रशस्ता जा अपत्यं यस्याः सा सुपुत्रेत्यर्थः । जामपत्यमिति यास्कवचनात् । नि° ३. ६. । भूता । अभवत् । अतः हे कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे संभव संवस । पद्ममालिनीं कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥११॥

आपः सृजंतु[3] स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे ।
नि च[4] देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥

अस्यार्थः । आपः जलाभिमानिन्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजंतु । उत्पादयंतु । अपां स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्लीताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे वस निवस । च अपि च देवीं मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥१२॥

आर्द्रां पुष्करिणीं[5] पुष्टिं[6] पिंगलां पद्ममालिनीं ।
चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह[7] ॥१३॥

अस्यार्थः । आर्द्रामार्द्रांगां । पुष्करिणीमभिषेकोद्युक्तां दिग्गजशुंडयेति भावः । पुष्करशब्दो गजशुंडाग्रवाचकः । पद्ममालिनीं पद्मवतीं । पद्मलतारूपां वा । पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं । पुष्टिरूपां वा । पुष्टिरूपेण संस्थितेति मार्कंडेयवचनात् । पिंगलां पिंगलवर्णां । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥१३॥

आर्द्रां यःकरिणीं यष्टिं[8] सुवर्णां हेममालिनीं ।
सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥१४॥[9]

अस्यार्थः । आर्द्रामार्द्रांगां । यःकरिणीं यष्टिकरां वेत्रहस्तामित्यर्थः । टिलोपश्छांदसः । तद्वतीं दंडकारिणीं वा । दंडकरां वा । यष्टिं दंडरूपां । सुवर्णां शोभनवर्णां । हेममालिनीं हेमविकृतमणिशृंखलादिमालावतीं । सूर्यां सूर्यवत् प्रकाशमानां । तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥१४॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीं[10] ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं[11] गावो दास्योऽश्वान्विंदेयं पुरुषानहं ॥१५॥३॥

अस्यार्थः । प्रभूतं भूयिष्ठं । गावः गाः । दास्यः परिचारिकाः । उभयत्र शस् । इयमृक् द्वितीयया ऋचा व्याख्याता । अर्थ इयान् विशेषः ॥१५॥ वर्गः ३॥ ॥ इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तं ॥

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहं ।
श्रियः[12] पंचदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥१६॥

[1] संभव P. R. संभ्रम S 1. 2. 3. 4. A.

[2] गृहे S 1.

[3] स्रजंतु S 2. 3. 4. P. स्रजंति S 1.

[4] नी च S 2. S 4. P.

[5] यःकरिणीं S 2. S 3. यःक्करि° S 4 sec. m. यष्करि° S 4 pr. m.

[6] पुष्टीं P. A. यष्टीं S 1. 2. 4.

[7] ममा वह S 1. 2. 3. 4. The same in the next verse.

[8] यःकारिणीं यष्टीं P. पुष्करिणीं यष्टीं A. यःकारिणीयष्टिं R. पुष्करिणीं पुष्टीं S 1. 2. 4. पुष्करिणीं पुष्टिं S 3.

[9] Verse 14 precedes 13 in S 1. 2. 3. 4. A.

[10] °मलप° S 1. 2. 4. P.

[11] प्रभूतिं S 1. S 3.

[12] सूक्तं S 4. R. Dr. Hall.

पद्मानने पद्मऊरु[1] पद्माक्षि[2] पद्मसंभवे ।
तन्मे भजसि पद्माक्षि[3] येन सौख्यं लभाम्यहं ॥१७॥
अश्वदायी गोदायी धनदायी[4] महाधने ।
धनं मे जुषतां[5] देवि[6] सर्वकामांश्च देहि मे ॥१८॥
पुत्रपौत्रधनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथं[7] ।
प्रजानां भवसी[8] माता आयुष्मंतं करोतु मे[9] ॥१९॥
धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ।
धनमिंद्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्नुते[10] ॥२०॥४॥
वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा ।
सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं[11] ददातु सोमिनः ॥२१॥
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥२२॥
सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरां[12] शुभगंधमाल्यशोभे[13] ।
भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि[14] प्र सीद मह्यं ॥२३॥
विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियां ।
विष्णोः प्रियसखीं देवीं[15] नमाम्यच्युतवल्लभां ॥२४॥
महालक्ष्मी[16] च विद्महे विष्णुपत्नी[17] च धीमहि ।
तन्नो लक्ष्मीः[18] प्र चोदयात् ॥२५॥
पद्मानने[19] पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये[20] पद्मदलायताक्षि[21] ।
विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं हृदि[22] सं नि धत्स्व ॥२६॥
आनंदः कर्दमश्चीतश्चिक्लीत[23] इव विश्रुतः[24] ।

[1] पद्मउरु S2. S4. पद्मऊरू S3. P. R. A.
[2] पद्माक्षी S2. S4. P. R. [3] पद्माक्षी S4. P.
[4] अश्वदाये गोदाये धनदाये S2. S4. अश्वदाये च गोदाये धनदाये P. अश्वदायी गोदायी धनदायि R. A. [5] लभतां P. Dr. Hall.
[6] देवी A. देवीं S1. S2. S4. P.
[7] हस्त्यश्वाश्वतरे रथैः A. [8] भवसि S3.
[9] करोम्यहं S1. करोतु मां A.
[10] वरुणं धनमुत्सृजे S1. वरुणं धनमश्विना S3. S4. P. वरुणं धनमस्तु मे R. वरुणो धनमश्विना A.
[11] मघं S2. मिहं S1. [12] धवलतरा Dr. Hall.
[13] शुभगंधमाल्येशोभे P. शुक्लगंधमाल्यशुभे R.
[14] °करी R.
[15] लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं S3. लक्ष्मीप्रियसखीं देवीं S4. लक्ष्मीप्रियसखीदेवीं R.
[16] महादेवि R. [17] °पत्नि R.
[18] लक्ष्मिः S4. लक्ष्मि S3.
[19] पद्मासने S3. [20] पद्मानने S4.
[21] °क्षी P. [22] मयि S3. R.
[23] आनंदः कर्दमः श्रीतश्चि° S4. आननंदकर्दमश्रीदश्चि° S3.
[24] विश्रितः S4. विश्रिता: P.

ऋषयः श्रियपुत्राश्च श्रीर्देवीर्देवताः श्रिया[1] ॥२७॥
श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधात्पवमानं[2] महीयते ।
धान्यं धनं[3] पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥२८॥
ऋणरोगादि दारिद्र्यं[4] पापक्षुदपमृत्यवः ।
भयः[5] शोकमनस्तापा नश्यंतु मम सर्वदा ॥२९॥५॥[6]

९.

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।
शरणं भव भूतेश करुणा कर शंकर ॥१॥
हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ ।
शिव शंकर सर्वात्मन्नीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥२॥
मृत्युंजयाय रुद्राय नीलकंठाय शंभवे ।
अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥३॥
एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् ।
नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किंचन ॥४॥

१०.

यज्ञेशाच्युत गोविंद माधवानंत केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥१॥
कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे ।
अमृतेशाय गोपाय गोविंदाय नमो नमः ॥२॥
एतान्यनंतनामानि मंडलांते (सदा) पठेत् ॥३॥

[1] Instead of देवताः श्रिया, S 4 has only देवताः, Dr. Hall's reprint देवता only. In S 3 the second line is left out.

[2] °माखहात्पवमानं S 2. °माविधाक्षुभमानं S 4. °माविधाच् शुभमानं Dr. Hall. °माविधाच्छोभमानं R.

[3] धनं धान्यं S 1. S 2. S 4. R.

[4] दारिद्र्य° S 3.

[5] रोगशोक° S 3.

[6] Verses 16 to 29 are given in this order according to P. S 4 and Dr. Hall's reprint. The last verse is omitted in S 4. In S 1 and S 2 after 23 only verse 28 follows, all the others are omitted. In S 3 after verse 23 there follows 26, 24, 25, 27, 29, 28.

9 and 10. These verses, addressed to *S*iva and Vishnu respectively, are given in S 3 on the margin of the leaf containing the *S*rîsûkta. One MS. at Saugor has the following lines after the *S*rîsûkta:

वासनाद् वासुदेवोऽसि वासितं ते जगत्त्रयं ।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥
दश सप्त च नामानि मंडलांतेषु यः पठेत् ।
स शिवस्य पदं गत्वा शिवलोके महीयते ॥

Kullûka, in his commentary on Manu III. 232, explains खिलानि by श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि; and it is not unlikely, therefore, that he knew the *S*rîsûkta as followed by some verses addressed to *S*iva. Compare also Medhâtithi on Manu l.c., खिलानि श्रीसूक्तमहानाम्निकादीनि.

११.

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरं ।
द्वौ प्रत्यंचावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयंत्रमुत्सं ॥१॥
उरश्च पृष्ठश्च[1] करौ च बाहू जंघे चोरू उदरं शिरश्च ।
रोमाणि[2] मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुद्बुदोपमं ॥२॥[3]
भ्रुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू[4] कपोलौ छुबुकस्तथा च ।
ओष्ठौ च दंताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं[5] मुखरत्नकोशं ॥३॥

१२.

यत्स्तृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव ।[1]
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥१॥
सूक्तांते स्तृणान्यग्नौ[2] ॥२॥

१३.

शंवतीः पारयंत्येते तं[1] पृच्छंति वचो युजा ।
अभ्यारं तं[2] यमाकेतुं य एवेदमिति ब्रवत्[3] ॥१॥
भासाकेतुं पुरुस्पृहं[4] भारतीर्ब्रह्मवर्धनीः ।
संजानाना मही माता य एवेदमिति ब्रवत् ॥२॥
इंद्रस्तं किं विभुं प्रभुं भानुनेयं सरस्वती[5] ।
येन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे ॥३॥
जुषस्वाग्ने अंगिरः काण्वं मेध्यातिथिं ।
मा त्वा सोमस्य बर्बृहत्सुतस्य मधुमत्तमः ॥४॥

11. This Khila occurs at the end of Rv. VI. 44 (Ash*t*aka IV. 7, 20) in S 1. S 2. S 3, but not in S 4. P has only the first two verses.

[1] उरस्च पृष्ठीस्च S 2. मखस्च पृष्ठस्च P. उरस्च पृष्टिस्च R.

[2] लोमानि S 3. A.

[3] The order of these two verses is inverted in S 3 and P.

[4] हनुः S 1. [5] जिह्वा एतत्सुशुभ्रं A.

12. This verse is found at the end of Rv. VI. 48 in S 1 and S 4 only. See also Khila 5.

[1] यस्तृणैरध्ययनं तदधीतिं स्तृणानि भवते भव S 1. यत्स्तृणैरध्ययनंस्तदधीतं स्तृणानि भवतेव S 4.

[2] तृणान्य॰ S 4.

13. This Khila occurs in the fifth Ash*t*aka, in S 2 at the end of the third Adhyâya (after Rv. VII. 35), in S 4 at the beginning of the fourth Adhyâya (before Rv. VII. 36), in S 1 it is put at the beginning of the hymn VII. 35 (end of 27th Varga). It is not in S 3. P has अथ पंचमाष्टके तृतीयाध्यायांते. R the same. A has important various readings in this Khila.

[1] ॰यंत्येतं तं S 1. S 2. ॰यंत्येतेदं P.

[2] अभ्यारं सं S 1. [3] ब्रवन् S 4. R.

[4] परिस्रुतं S 2. S 4. R.

[5] सरस्वतीं S 4. P. R.

ऋषयस्तु तपस्तेपुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः ।
तपसस्तपसोऽग्र्यं तु पावमानीर्ऋचोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ १ ॥
यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं यज्जायमानस्य च किंचिदन्यत् ।
जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥
मातापित्रोर्यन्न कृतं वचो मे यत्स्थावरं जंगममाबभूव ।
विश्वस्य तत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥
गोघ्नात्तस्करत्वात्स्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषं[1] ।
पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥
ब्रह्मवधात्सुरापानात्स्वर्णस्तेयाद्वृषलीगमनमैथुनसंगमात्[2] ।
गुरोर्दाराभिगमनाच्च[3] तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १० ॥
बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमैथुनसंगमात् ।
पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्सद्यः प्रहरति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ११ ॥
अमंत्रमन्नं यत्किंचिद्धूयते च हुताशने ।
संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १२ ॥
क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्ष्याद्भोज्यात्प्रतिग्रहात् ।
असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १३ ॥
दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यच्चाज्ञानतोऽकृतं ।
अयाजिताश्चासंयाज्यास्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १४ ॥
ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम विश्वा देवेभ्यः पुण्यगंधाः ।
ता न आपः प्र वहंतु पापं शुद्धा गच्छामि सुकृतामु लोकं तत्पावमानीभिरहं
पुनामि ॥ १५ ॥ २ ॥
पावमानीः स्वस्त्ययनीर्याभिर्गच्छति नांदनं ।
पुण्यांश्च भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ १६ ॥
पावमानं[4] पितॄन्देवान्ध्यायेद्यश्च[5] सरस्वतीं ।
ऋषींस्तस्योप वर्ते[6] तत्क्षीरं सर्पिर्मधूदकं ॥ १७ ॥
पावमानं परं ब्रह्म शुक्रं ज्योतिः सनातनं ।

[1] The metre is frequently wrong, but might easily be mended here by reading गोघ्नत्वात्तस्करत्वाच्च. In the next verses, too, the metre is corrupt.

[2] वृषळिगमन° S4. P. R.

[3] दाराञ्जिग° S4. P. दाराधिग° R.

[4] पावमानीः P. पावमानीं R.

[5] ध्यायेभ्यश्च P. ध्यायेध्यश्च S4.

[6] पितॄंस्तस्योप तिष्ठे S4. पितॄंस्तस्योप वर्ते R.

पितॄंस्तस्योप तिष्ठे[1] तत्क्षीरं सर्पिर्मधूदकं ॥१८॥
पावमानं परं ब्रह्म ये पठंति मनीषिणः ।
सप्तजन्मा[2] भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगाः ॥१९॥
दशोत्तराण्यृचश्चैव[3] पावमानीः शतानि षट् ।
एतज्जुह्वञ्जपेन्मंत्रं घोरं मृत्युभयं[4] हरेत् ॥२०॥३॥

१८.

इलैव[1] वामनु[2] वस्तां घृतेन यस्याः पदे[3] पुनते देवयंतः ।
घृतपदी शक्वरी सोमपृष्ठोप[4] यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥१॥
वैश्वदेवी पुनती देव्या गाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।
तया मदंतः सधमादेषु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥२॥

१९.

यत्र तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते ।
देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्र माममृतं कृधींद्रायेंदो परि स्रव ॥१॥
यत्र तत्परमाख्यं[1] भूतानामधिपतिः[2] ।
भावभावी[3] च यो गीश्च[4] तत्र माममृतं कृधींद्रायेंदो परि स्रव ॥२॥
यत्र लोकास्तनूत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।
तेजश्च यत्र ब्रह्म[5] च तत्र माममृतं कृधींद्रायेंदो परि स्रव ॥३॥
यत्र देवा महात्मानः सेंद्राश्च मरुद्गणाः[6] ।
ब्रह्मा[7] च यत्र विष्णुश्च तत्र माममृतं कृधींद्रायेंदो परि स्रव ॥४॥[8]
यत्र गंगा च यमुना यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधींद्रायेंदो परि स्रव ॥५॥[9]

[1] ऋषींस्तस्योप वर्ते S4. ऋषींस्तस्योप तिष्ठे R. [2] सप्त जन्म S4. P. R. A. [3] °ण्यृचांश्चैव S4. P. R. A. [4] घोरमृ° S4. P. R.

18. This Khila is given after Rv. IX. 86 in S3 and Wilson 438. It is not in S1. S2. S4. P and Wilson 432, nor in R and A.

[1] इनेव Wilson 438. [2] वामन्नु S3. [3] पदेषु न Wilson 438. [4] °पृष्ठो Wilson 438.

19. This Khila is given at the end of the ninth Maṇḍala. It is not in S4. पंचमाध्याये मंडलांते P.

[1] परमाप्यं S1. Wilson 438. °माख्यं S2. P. [2] भूतानामधिपतिं S1. R. देवानामधिपतिं S2. भूतानामधिपति A. [3] भावभावि S2. A. [4] च योगी च P. वयो गोश्च A. [5] ब्रह्मा S1. P. [6] समरुद्गणाः S2. [7] ब्रह्म S2. [8] The order of verses 3 and 4 is inverted in P. [9] In S2 and S3 hymn IX. 114 is repeated after this verse. Wilson 438 has only verses 1, 2, 5. S1 places verse 2 after verse 4. Deest in Wilson 432. S2 gives only verses 5, 1, 2 (in this order).

२०.

सस्रुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च सस्रुषीः ।
वरेण्यक्रतूरहमा देवीरवसे हुवे ॥१॥

२१.

सितासिते सरिते[1] यत्र संगथे[2] तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतंति ।
ये वै तन्वं१ वि सृजंति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजंते ॥१॥

२२.

अविधवा भव वर्षाणि शतं साग्रं तु सुव्रता ।
तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥१॥
जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्क्वचित् ।
भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥२॥
अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता ।
भर्तुश्चैव पितुर्भ्रातुर्हृदयानंदिनी[1] सदा ॥३॥
इंद्रस्य तु यथेंद्राणी श्रीधरस्य यथा श्रिया ।
शंकरस्य यथा गौरी तद्भर्तुरपि भर्तरि ॥४॥
अत्रेर्यथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुंधती ।
कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥५॥
ध्रुवैधि पोष्या मयि मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिः ।
मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतं ॥६॥

२३.

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना ।
तां गूहत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो[1] अन्यं न जानात् ॥१॥
अंधा अमित्रा भवताशीर्षाणा अहय इव ।
तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळ्हानामिंद्रो हंतु वरंवरं ॥२॥

20. This verse is given after Rv. X. 9 in S 1. 2. 3. 4. It is not in P and R. Cf. Av. VI. 23, 1.

21. This verse is inserted after Rv. X. 75, 5 in S 1. S 2. S 4. तृतीयाध्याये इमं मे गंगे° P. The same verse occurs in the Mantrasamhitâ (p. 107^b of my MS.).

[1] सरितो S 1. [2] संगति S 4. P.

22. This Khila occurs at the end of Rv. X. 85, after the third Adhyâya of the eighth Ashtaka. Cf. Weber, Indische Studien, V. 194.

[1] °नंदनी S 4.

23. This Khila occurs at the end of Rv. X. 103. Cf. Av. III. 2, 6. [1] यथामोषाऽन्यो S 4. R.

२४.

हविर्भिरेके स्वरितः सचंते सुन्वंत एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदंत उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायंत्यो नरकं पताम ॥१॥

२५.

॥ रात्रीसूक्तं ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि[1] धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥१॥
ये ते रात्रि[2] नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।
अशीतिः संत्वष्टा[3] उतो ते सप्त सप्ततिः[4] ॥२॥
रात्रीं प्र पद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीं ।
भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशां[5] ॥३॥
संवेशनीं संयमनीं[6] ग्रहनक्षत्रमालिनीं[7] ।
प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं भद्रे पारमशीमहि भद्रे पारमशीमह्यों नमः ॥४॥
स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वृचप्रियां ।
सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमं ॥५॥[8]
शांत्यर्थं तद्विजातीनामृषिभिः सोमपाश्रिताः[9] ।
ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥६॥
ये त्वां देवि[10] प्रपद्यंति[11] ब्राह्मणा हव्यवाहनीं ।
अविद्या बहुविद्या वा सा[12] नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा ॥७॥
अग्निवर्णां[13] शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यंति ये द्विजाः ।
तां तारयति[14] दुर्गाणि नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥८॥[15]

24. This verse is given in R, and said to occur after Rv. X. 106: अष्टमाष्टकस्य षष्ठाध्याये द्वितीयवर्गांते इयमेका ऋक् पठ्यते. It is not in our MSS.

25. This Khila occurs at the end of Rv. X. 127. It has been printed and discussed in Muir's Sanskrit Texts, vol. iv. p. 498.

[1] पितुरः प्रायि S1. पितरप्रायु S2. पितुरः प्रायु S4. पितरः प्रायु P. R. See VS. XXXIV. 32; Av. XIX. 47. 1; Nir. IX. 29.

[2] रात्रि S1. S2. S4. P. R

[3] संत्यष्टा Av. XIX. 47. 3.

[4] सप्तती: S2. S4. P. R. सप्तति S1.

[5] दिशां S1. S4. P.

[6] संयमिनीं P. R.

[7] गृह॰ S1. S2. S4. P.

[8] Verses 5 to 8 are wanting in S1.

[9] समुपाश्रिताः S4.

[10] देव P.

[11] ॰द्यंते ?

[12] स S4. P. R. A.

[13] ये अग्निवर्णां S2. S4. P. R.

[14] तांस्ता॰ ?

[15] In Wilson 445 portions of a Durgâstava are here inserted.

दुर्गेषु विषमे घोरे संग्रामे रिपुसंकटे ।
अग्निचोरनिपातेषु सर्वग्रहनिवारिणि सर्वग्रहनिवारिण्यों नमः[1] ॥९॥
दुर्गेषु विषमेषु त्वं[2] संग्रामेषु वनेषु च ।
मोहयित्वा प्र पद्यंते तेषां मे अभयं कृणु[3] तेषां मे अभयं कृण्वों नमः[3] ॥१०॥
केशिनीं सर्वभूतानां पंचमीति च नाम च ।
सा मां समा निशा देवी सर्वतः परि रक्षतु सर्वतः परि रक्षत्वों नमः ॥११॥
तामग्निवर्णां तपसा ज्वलंतीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां ।
दुर्गां देवीं शरणमहं प्र पद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥१२॥
दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।
य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं[4] रात्रौरात्रौ सदा पठेत्[5] ॥१३॥
रात्रिः कुशिकः सौभरो रात्रिस्तवो गायत्री ।[6]
रात्रीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उप पद्यते ॥१४॥

२६.

अर्वांचमिंद्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः ।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो[1] हरिवो मेदिनं त्वा ॥१॥

२७.

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदं ।[1]
इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्राया विशतादु मां[2] ॥१॥
उच्चैर्वाजि पृतनाषाट् सभासाहं धनंजयं ।
सर्वाः समया ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्त्समाहिताः ॥२॥

[1] अग्निचोरनिपातेषु दुष्टग्रहनिवारणी S4. P. °रणा S2. °षु सर्वग्रहनिवारणी A. अग्निचोरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणी दुष्टग्रहनिवारण्यों नमः R. [2] त्वां ?
[3] कुरु and कुर्वों नमः S4. P. R. A. Verses 10 and 11 wanting in S1.
[4] युग्यं P. [5] रात्रीसूक्तं जपेत्सदा S1.
[6] रात्रिः कुशिकः सोभरो रात्रिस्तवो गायत्री P. रात्रि कुशिकं सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रं S1. रात्रिः कुशिकसोभरो रात्रिस्तवो गायत्री S2. S4. See Anukr. Rv. X. 127.

26. This verse is given in S4 at the end of Rv. X. 128. Other MSS. give it as the first verse of the next Khila. In S4, however, it is distinctly separated: मेदिनं त्वा ॥ सूक्तं ॥१६॥ आयुष्यं etc. See TS. IV. 7, 14, 4; TBr. II. 4, 3, 2; Av. V. 3, 11.
[1] कृण्मो S4. P. R. A.
27. This Khila follows immediately after the preceding verse, at the end of the tenth Anuvâka.
[1] Cf. Âsvalâyanasâkhokta-mantrasamhitâ (Bodl. MS. Walker 144), p. 133.
[2] विशतादिमां S4. P. R. See VS. XXXIV. 50.

शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्नामेव[1] जग्रभ ।
तेन मां सूर्यत्वचमकरं पूरुषु प्रियं[2] ॥३॥
सम्राजं च विराजं चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा ।
लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिंद्र सं सृज ॥४॥
अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं यज्ञे अधि मर्त्येषु ।
य एनद्वेद स इदेनमर्हति[3] जरामृत्युर्भवति यो बिभर्ति ॥५॥१॥
यद्वेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती ।
इंद्रो यद्वृत्रहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥६॥[4]
न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरंति देवानामोजः प्रथमजं ह्ये३तत् ।
यो बिभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं[5] स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥७॥
यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः[6] ।
तन्न आ[7] बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत्[8] ॥८॥
घृतादुल्लुप्तं[9] मधुमत्सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु ।
ऋणक्सपत्नादधरांश्च[10] कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥९॥
प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु ।
प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु[11] मयि धेहि रुचा रुचं ॥१०॥
अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति ।
विराड्येन विराजति तेनास्मान्ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥११[12]॥२॥

२८.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले[1] परि व्ययामसि ।

[1] हिरण्यस्यपितुर्मानेव S2. S4. P. R.

[2] पुरुषप्रियं P.

[3] इदेयमर्हति P. इदेनजर्हति S1. इवेदमर्हति S4. इदेनदर्हति A. See Av. XIX. 26, 1.

[4] Cf. Av. V. 25, 6; XIX. 26, 4.

[5] दाक्षायणं हिरण्यं Av. I. 35, 2. VS. XXXIV. 51.

[6] °माना S4. P. R.

[7] तन्म आ S1. VS. XXXIV. 52. तत्ते Av. I. 35, 1. तद्वा A.

[8] यथासन् S1. °सन् or °सत् S4 (not clear). यथासं VS. l.c.

[9] घृतादुल्लुप्तं S2. S4. P. R. घृतदुल्लुप्तं S1.

[10] सपत्नानध° A. Av. V. 28, 14; XIX. 33, 2.

[11] गोष्ठेषु S1. S2. P. R.

[12] इत्यर्धः S4. Instead of this verse S1 repeats the verse अर्वाचमिंद्रं etc.

28. This Khila is given in S2 and S4 after Rv. X. 142, at the end of the seventh Adhyâya. In P it follows after the 25th Khila: उप पश्यति ॥१॥ उलूकयातुं ° पिशंगभृष्टि ° मव ॥ हिमस्य त्वा etc. In R it is joined with Khila 25, and given as verses 15 to 25.

[1] जरायुणापि S2.

उत हृदो हि नो भुवोऽग्निर्ददातु[1] भेषजं ।
शीतहृदो[2] हि नो भुवोऽग्निर्ददातु[3] भेषजं ॥१॥
अंतिकामग्निमजनयद्दुर्वादः[4] शिशुरागमत्[5] ।
अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते[6] ॥२॥
विपुलं वनं बह्वाकाशं चर जातवेदः कामाय ।
मां च[7] रक्ष पुत्रांश्च शरणमभूस्तव ॥३॥
पिंगाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्ण नमोऽस्तु ते ।
अस्माग्नि बर्हे स्योनां[8] सागरस्योर्मयो यथा ॥४॥
इंद्रः[9] क्षत्रं ददातु वरुणमभि षिंचतु ।
शत्रवो निधनं यांतु जयस्त्वं[10] ब्रह्मतेजसा ॥५॥
कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतं ।
वरुणं च वशाम्यग्ने मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वों नमः ॥६॥
साग्रं वर्षशतं जीव पिब खाद च मोद च ।
दुःखितांश्च[11] द्विजांश्चैव प्रजां च पशु पालय ॥७॥
यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चंद्रमाः ।
यावद्वायुः प्रवायति[12] तावज्जीव जया जय[13] ॥८॥
येन केन प्रकारेण को वीनामनु[14] जीवति ।
परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
एतां वैश्वानरीं सर्वदेव[15] नमोऽस्तु ते ॥९॥
न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयं ।
यस्यापमृत्युर्न[16] च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते[17] ॥१०॥

[1] भवोग्नि॰ S4. तुवोग्नि॰ P. भियोग्नि॰ R.

[2] शिशीतह्रदो S4. P. शीतह्रदा A.

[3] भवोग्नि॰ S4. भियोग्नि॰ R. See Av. VI. 106, 3; VS. XVII. 5; TS. IV. 6, 1, 1.

[4] ॰जरद्दूर्वादः S2. ॰अनयद्दूर्वासः S4. ॰अनपूर्वादः P. ॰अनयद्दूर्वादः R. ॰अनयद्दुर्वारः A.

[5] शिशुस्सागमत् S2. R. Lacuna in P from शिशु॰ to कामाय.

[6] धूयते S2. ह्रयते S4.

[7] मांश्च S2. S4.

[8] अस्मांनिबर्हरस्योनां S2. अस्माग्निबर्हणस्योनां P. अस्माग्निबर्हरस्योनं R. अस्मान्वि मर्जय स्मानं A.

[9] इंद्रं S2. इंद्र S4. P. R.

[10] जयस्त्वं S2. S4. P. R. जय त्वं A. जयस्व?

[11] दुःखितांच S4. दुःखितांत P. ॰तांन R.

[12] प्रयाजति S4.

[13] तावज्जीव जया जय twice in S4.

[14] विनामनु S4. हि नाम न R. हीनमनु A.

[15] वैश्वानरं सर्वदेव S2. वैश्वानरं देवं सर्वदेवं P. In R this Pâda is put after the last verse.

[16] यस्यापि मृ॰ S4.

[17] स सर्वं लभति स सर्वं जयति R. सर्वं लभति सर्वं जयते S4. P. The other MSS. do not give this verse.

२९.

॥ मेधासूक्तं ॥

मेधां[1] मह्यमंगिरसो मेधां सप्त ऋषयो ददुः ।
मेधामिंद्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु ते[2] ॥१॥
मेधां ते[3] वरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती ।
मेधां ते[4] अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥२॥
या मेधा अप्सरासु[5] गंधर्वेषु च यन्मनः ।
दैवी या मानुषी मेधा[6] सा माया[7] विशतादिमां ॥३॥
यन्मे नोक्तं तद्रमतां[8] शकेयं यदनुब्रुवे[9] ।
निशामतं नि शामहे मयि व्रतं सह ब्रह्मणा सं गमेमहि[10] ॥४॥
शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमद्दुहां[11] ।
अवृद्धमहमसौ[12] सूर्यो ब्रह्मणानी स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीः[13] ॥५॥
मेधां देवीं मनसा[14] रेजमानां गंधर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।
मह्यं मेधां वद मह्यं श्रियं वद मेधावी[15] भूयासमजराजरिष्णुः[16] ॥६॥
सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥७॥[17]
यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु[18] ॥८॥

29. This Khila occurs after Rv. X. 151, at the end of the eleventh Anuvâka.

[1] मेधा S4. P. R.

[2] दधातु ते S4. ददातु मे P. A, and Âsv. Mantrasamhitâ (Bodl. MS. Walker 144), p. 154.

[3] मे S4. A.

[4] मे A. Cf. TÂ. X. 40; VS. XXXII. 15; Mantrasamhitâ (MS. meum), p. 35ᵃ; Âsv.-Grihy. I. 15, 2; Pâr.-Grihy. II. 4, 8; Mantrabrâhmana I. 5, 9 (= Gobhila II. 7, 21); Âpastamba-Mantrapâtha II. 4, 5; Hiranyakesi-Grihy. I. 6, 4; 8, 4.

[5] अप्सरासो S2. अप्सरेषु S4.

[6] युगा S4.

[7] मामा etc. R. मेधा विशतादु मां A. मामा विशतादिह Âpastamba-Mantrapâtha II. 4, 6. See TÂ. X. 41; Hiranyakesi-Grihy. I. 8, 4.

[8] तद्रवतां S4. R. प्रद्र° S2.

[9] °द्रुवे S4.

[10] निशामतं निशामहे मयि व्रतं सह व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि S2. निशामतं निशामयि मयि व्रतं सह प्रियेण भूयासं ब्र° etc. S4. R. The text is given from P.

[11] मधुमद्दुहा S2. °मद्रुहा S4. °मद्रुहां P. मधुमत्तमा TÂ. VII. 4, 1. Cf. Pâr.-Grihy. III. 16.

[12] अवृतम° S4. [13] हासीत् S4. P.

[14] देवीमनसो P. देवीं समनसां R.

[15] मेधावि S4. [16] °अरिष्णु S4. R.

[17] VS. XXXII. 13; Rv. I. 18, 6.

[18] तया मामद्य मेधया मे मेधाविनं कुरु S2. तया मामद्यमेधाग्ने मेधाविनयं कुरु S4. तया मा मेधया मेधाविनं कुरु P. See Av. VI. 108, 4; VS. XXXII. 14.

मेधाव्यहं सुमनाः[1] सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशेवः[2] ।
महायशा धारयिष्णुः प्रवक्ता भूयासमर्ये[3] स्वधया प्रयोगे ॥९॥[4]

३०.

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत ।
अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥१॥
यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे ।
एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥२॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्यां ।
पुमांसं[1] पुत्राना धेहि दशमे मासि सूतवे ॥३॥

३१.

अनीकवंतमूतयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
स नः पर्षदति द्विषः ॥१॥

३२.

संज्ञानमुशनावदत्संज्ञानं वरुणोऽवदत् ।
संज्ञानमिंद्रश्चाग्निश्च संज्ञानं सवितावदत् ॥१॥
संज्ञानं वः स्वेभ्यः[1] संज्ञानमरणेभ्यः ।
संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छतं ॥२॥
यत्कक्षीवान्संवननो[2] पुत्रो अंगिरसामवे[3] ।
तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समजीजनन् ॥३॥

[1] °हं समनाः S4. मेधाव्यंसगणः P. °व्यं सुमनः R.
[2] °मनाः सत्यसुपः सु° S4. °मनास्त्वप्रमतिं सुवीरः P.
[3] प्रविक्ता भूयासमक्षे S2. प्रविक्ता भूयासमक्षे P.
[4] R adds the following verse, possibly a Khila belonging to Rv. X. 163:

नाशयित्री पलाशस्यावषसोपथिकामसु ।
अथोत तस्य यक्ष्माणां पापारोगनाशिनी ॥

30. This Khila occurs after Rv. X. 184. Cf. Âsv.-Grihy. I. 14, 3; *Ri*gvidhâna IV, 23; Av. V. 25, 2; 10; Mantrasa*m*hitâ (MS. Walker 144), p. 131; Âpastamba-Mantrapâ*th*a I. 13, 5 to 7.

[1] दशास्यां P.

31. This Khila is given at the end of Rv. X. 187. But P says: प्र नूनमिति सूक्तांते, i. e. after hymn 188. R: षट्चत्वारिंशद्वर्गानंतरमियमेका ऋक् पठ्यते. In S4, the 46th Varga ends after hymn 187, Khila 30 being counted as Varga 43.

32. This Khila occurs at the end of the Sa*m*hitâ. It is not given in S4.

[1] यस्वेभ्यः P. नश्वेभ्यः R. नः स्वेभ्यः A. Cf. TBr. II. 4, 4, 6; Av. VII. 52, 1.

[2] °वासंवननो P. °वांसंवननं R. °वान्संवननं A.

[3] °सा भवेत् R. Âsv. Mantrasa*m*hitâ (MS. Walker 144), p. 178. °सामवेत् A.

सं वो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि[1]।
असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥४॥[2]
तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये।
दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥५॥[3]

॥ इति खैलिकानि संपूर्णानि ॥

[1] नमामसि Av. III. 8, 5.
[2] R inserts here nine more verses.
[3] TBr. III. 5, 11; TS. II. 6, 10, 2; TÂ. I. 9, 7.

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

अथ॰ Atharva-veda Sa*m*hitâ.

अनु॰ Sarvânukrama*n*î Paribhâshâ.

अनु॰ ऋ॰ Sarvânukrama*n*î on Rig-veda, Ma*n*-*d*ala . , Sûkta . .

अम॰ Amarakosha.

आ॰ Â*s*valâyana's *S*rauta-sûtra.

आ॰ गृ॰ Â*s*valâyana's G*ri*hya-sûtra.

आ॰ प॰ Âpastamba's Paribhâshâsûtrâ*n*i, M. M. in Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, vol. ix. pp. xliii seqq.

आप॰ Âpastambîya *S*rauta-sûtra.

आप॰ गृ॰ Âpastambîya G*ri*hya-sûtra.

आर्य॰ The Âryabha*t*îya, edited by Dr. H. Kern. Leiden, 1874.

उ॰ U*n*âdi-sûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.

ऋ॰ and ऋग्वे॰ Rig-veda.

ऋग्वि॰ Rigvidhâna, ed. R. Meyer. Berlin, 1878.

ऐ॰ आ॰ Aitareya Âra*n*yaka.

ऐ॰ ब्रा॰ Aitareya Brâhma*n*a.

क॰ उ॰ Ka*th*a Upanishad.

का॰ Kâ*s*ikâ[1].

कौ॰ उ॰ Kaushîtaki-Brâhma*n*a Upanishad.

छां॰ उ॰ *Kh*ândogya Upanishad.

जै॰ न्या॰ *G*aiminîya Nyâya-mâlâ-vistara, ed. Goldstücker. London, 1878.

तां॰ Tâ*n*dya Mahâ-Brâhma*n*a.

तै॰ आ॰ Taittirîya Âra*n*yaka.

तै॰ प्रा॰ Taittirîya Prâti*s*âkhya.

तै॰ ब्रा॰ Taittirîya Brâhma*n*a.

तै॰ सं॰ Taittirîya Sa*m*hitâ.

धा॰ Dhâtupâ*th*a, ed. Westergaard.

नि॰ Yâska's Nirukta, ed. Roth.

नृ॰ ता॰ N*ri*si*m*ha Tâpanîya Upanishad.

नै॰ Naigha*nt*uka, ed. Roth.

परा॰ Parâ*s*ara Dharma*s*âstra.

परि॰ Nâgo*g*îbha*tt*a's Paribhâshendu*s*ekhara, ed. Kielhorn. Bombay, 1868[1].

पा॰ Pâ*n*ini[1].

पिं॰ Piṅgala's *Kh*anda*h*-sûtra, ed. Weber, Indische Studien, vol. viii.

पू॰ मी॰ *G*aimini's Mîmâ*m*sâ-dar*s*ana.

फि॰ *S*ântanava's Phi*t*-sûtra, ed. Kielhorn. Leipzig, 1866.

बृ॰ B*ri*had-devatâ (Adhyâya and *S*loka), MS.

बृ॰ उ॰ B*ri*had Âra*n*yaka Upanishad.

म॰ Mahâbhâshya, ed. Kielhorn[1].

मनु॰ Manu Sm*ri*ti.

मुं॰ उ॰ Mu*nd*aka Upanishad.

मै॰ उ॰ Maitri Upanishad.

वा॰ सं॰ Vâ*g*asaneyi Sa*m*hitâ.

वेदां॰ Bâdarâya*n*a's Vedânta-sûtras.

शत॰ (ब्रा॰) *S*atapatha Brâhma*n*a.

शि॰ Pâ*n*inîya *S*ikshâ for Rig-veda (*S*loka), Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.

श्वे॰ उ॰ *S*vetâ*s*vatara Upanishad.

[1] Vârttikas have been referred to by पा॰ with four figures, giving the Sûtra in Pâ*n*ini and the number of the Vârttika in Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya. म॰ has been used instead of पा॰ when Sâya*n*a does not quote the Vârttika itself, but Patañ*g*ali's note on it. When a Vârttika does not occur in the Mahâbhâshya, but in the Kâ*s*ikâ only, it has been referred to by का॰ with four figures. This does not mean that Sâya*n*a had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhâshendu*s*ekhara, this does not mean that Sâya*n*a knew this book, but that the passage referred to will help to explain Sâya*n*a's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahâbhâshya or in the Kâ*s*ikâ. In these cases the Sûtra of Pâ*n*ini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhânta Kaumudî or in the Ga*n*apâ*th*a, etc.

CORRIGENDA.

VOLUME I.

Varietas Lectionis, p. 39. l. 15. Read सकाशाज्ञि for °ह्नि

P. 202. last line. Read माद्‌याध्वै

P. 204. l. 4. Read प्राप्यानि with the MSS., and see Pâ*n*. VIII. 4, 30. (But Rv. Bh. X. 89, 6, all MSS. give प्राप्यमाणः.)

P. 388. l. 7. Read वयं ।

P. 777. l. 26. Read सिंधुर्नाम

VOLUME II.

Varietas Lectionis, p. 8, to p. 142. l. 23 (III. 4, 11). Not only P 2 and P 3, but also the other Sa*m*hitâ and Pada MSS. read आस्तां with the udâtta on the first syllable. See RV. VII. 2, 11.

Varietas Lectionis, p. 61. l. 20. Read 'Sâya*n*a mistook ह्नुत for ह्नुतः.'

P. 230. l. 18. Read निष्ठा° for निःष्ठा°

P. 481. l. 12. Read देवीनां for देवानां. The MS. Ca has देवानां, but see Rv. Bh. I. 113, 15, and VI. 28, 3; Â*s*v. VI. 14, 17.

P. 487. l. 28, and p. 879. last line. Read द्यावापृथिव्यं for °पृथिवीयं. This is the reading of the Sâya*n*a MSS., though the Anukr. has °पृथिवीयं.

P. 578. l. 31. Read उप । वः । आ । ईषे । See Rv. I. 186, 4.

P. 589. l. 13. Read तै° आ° for तै° ऐ°

P. 626. l. 20. Read यंजिऽभिः ।

VOLUME III.

Varietas Lectionis, p. 14. l. 11. Read 'P. 213. l. 16. (103, 7.)

P. 116. l. 15. Read एतानि ।

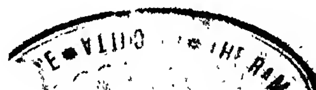
P. 767. l. 2. Read सांयामिकाणि for संया°. See Pâ*n*. IV. 4, 10[illegible].



VOLUME IV.

Varietas Lectionis, p. 20. l. 9 (to X. 60, 7). See also the extract from the B*r*ihaddevatâ in M. M. Hymns of the Gaupâyanas, Journal of the Royal Asiatic Society, N. S. vol. ii (1866), p. 445.

P. 33. l. 6. Read सद्रा नूतन° for यद्रा । नूतन°




THE RAMAKRISHNA MISSION I U'E OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA